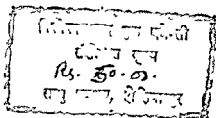

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थान-प्रकाशनम् — २७७
V. V. Research Institute Publication — 277

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-२०
Vishveshvaranand Indological Series—20

संपादक — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशियारपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्रायते ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राय्य प्रकाशते ॥

Printed and Published by DEV DUTTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

RGVEDA

with

The Padapaṭha and the available portions of the Bhāṣya-s
by Skandasyāmin and Udgiṭha, the Vyākhyā
by Veākaṭamādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sayana-bhāṣya

Edited,

Critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

**BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI SĀSTRĪ
AND PITĀMBAR DATTA**

PART II

(Maṇḍala I, Sūkta-s 81—191)

HOSHIARPUR

**Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1963**

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दंस्वाम्युद्गीधीये भाष्ये, बेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी सुद्धलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यभाजा

विश्वकण्ठकृतः

संपादितः

तत्र चाऽयं

प्रथममण्डलस्य ८१-१९१ सूक्तात्मकः

२यो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्

२०२० वि.

सर्वेधिकारः सुरक्षिताः

प्रथमं संस्करणम्, २०२० वि.

प्रकाशकृत् — विश्वेश्वरानन्द-वैदिकशोध-संस्थानम्,
साधु-आश्रमः (१ गृ.), होशियारपुरम् (पं., भारतम्) ।

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1963

Publishers

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P.O.), Hoshiarpur (Pb. India)

Prepared and Published under the Patronage of the
Government of India in the Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs, the Government
of Panjab, the University Grants Commission,
the University of Panjab, the Dayanand
Anglo-Vedic College Management, New
Delhi and the Trusts and Charities
of Shri Vishva Bandhu,
Shri Moolchand Khairaitiram
and other donors.

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथममण्डलस्य ८१-१९१ सूक्तात्मकः

द्वितीयो भागः

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

प्रथमं मण्डलम्

[८१]

इन्द्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृत्रहा नृभिः ।

तामिन्महत्स्वाजिपूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविपत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वृधे । शर्वसे । वृत्रहा । नृभिः ।

तम् । इत् । महत्सु । आजिपु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु । प्र । नः । अविपत् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'चत्वार्येन्द्राणि सूक्तानि' चत्वार्येतानीन्द्रदेवत्यानि । तमिन्महासु इति तच्चाब्दसुतेर्यत्त्वदोऽप्या-
हृत्ययः । यः इन्द्रः मदाय वृधे स्तोमेन स्तुतिभिश्च वर्धते । शर्वसे वलाय च । वृत्रहा
नृभिः यन्मिर्मनुष्यैः । तम् ययम् महत्सु आजिपु सह्ग्रामेषु उत अर्भे भक्ष्ये । हवामहे सह्ग्रामे
आह्वयाम् । आहूतश्च सन् सः वाजेषु सह्ग्रामेषु प्र नः अविपत् प्रकर्षेण कामान् रक्षतु ॥ १ ॥

षेड्डुट०

'इन्द्रो मदाय वावृधे' 'माधवो व्याचिकीर्षति' ।

सर्वांनुदात्तसंज्ञानाम् भावावर्ष्यं प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

भवन्ति सर्वांनुदात्ता आदेशा युष्मदस्मदोः ।

भवन्ति चेद्वाक्यमध्ये याम्भौ शो मश्च वेमयो ॥ २ ॥

'ऋचांस्तुः पोषन्' इत्यादौ स्वशब्दश्च निहम्यते ।

चादीनां वाक्यमध्यस्याश्च चवाह्रस्माद्वस्तथा ॥ ३ ॥

उदाहरणमेतेषां बाहुल्याच्च प्रदर्शयते ।

'हिरण्यवर्षेण' इत्यस्मात् 'मणिदीर्घ' निहम्यते ॥ ४ ॥

लीकिकाः कथयन्मययांश्च ग्लेश्चैः शब्दैश्च साधुभिः ।

उच्चैः प्रयुज्यते कांश्चित् पदार्थानिन्वधाऽपरान् ॥ ५ ॥

यथा घटश्च रज्जुश्च चार्थो नीचे प्रयुज्यते ।

स्यायुवौ पुरुषो देति वार्थश्चैव तथाविधः ॥ ६ ॥

१. नास्ति ति. २. वृ ३५६ * इ. ३-३. व्याचिल्यागति माधवः अ. ४. क १०, ७१, ११.

५. 'वृत्रहादानदय' वि' कर्ण; 'श्वारादानदय' वि'. ६. क १, १२१, १४. ७. उच्चैरुच्चभिः उ चोचः.

अर्थस्वभावसर्वेषां शब्दानामुच्चनीचता ।
 स्वभावं तं विज्ञानं च लौकिका न त्वलौकिका ॥ ७ ॥
 य इवात्ता निपातेषु मूर्खद्वेषकिकादयः ।
 उच्यैः प्रदुर्ज्ञानीषोऽर्थस्तेषामिति विनिश्चयः ॥ ८ ॥
 इहात्तेषूपसर्गेषु चतुर्थः 'प्रस्तुटी मवेत् ।
 समस्तेष्वनुदात्तानां नीचैरर्थे प्रदर्शयेत् ॥ ९ ॥
 विश्वप्रमुक्तमेतच्च प्रमाणावधारणनिर्णये ।
 'द्विरपदसंज्ञम्' इत्यत्र कारणे तत्र चक्षते ॥१०॥ इति' ।

गोतमः । इन्द्र. सोमस्य चतुर्थे । षष्ठ्या च चतुर्था मरुद्भिः । तम् पृथ मरुद्भ्यः सद्ग्रामेषु
 अथि चात्पे सद्ग्रामे ह्यामहे । सः अस्मान् युद्धेषु प्ररक्षतु ॥ १ ॥
 सुब्रह्मण्ड 'इन्द्रो मदाय' इति नवर्षमष्टमे सूक्तम् । रहुगणपुत्रः गोतम अथिः । पृथकिरुहन्द्ः ।
 इन्द्रो देवता ॥

पुत्रदा पुत्रस्वावस्कृत्य ऋषिनिरोधकस्य मेघस्य हुन्ता इन्द्रः मदाय ह्यर्षंम् शब्दसे षष्ठाधि
 च नृभिः यज्ञस्य नैवृभिरैरिविभिः वृषे स्वोत्रशुक्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रथितो पशुव ।
 स्तुरया हि देवता प्राणवला सती प्रथयते । तम् इत् तमेवेन्द्रम् मरुद्भ्यः प्रभूतेषु आञ्जिपु सद्ग्राम-
 णेषु ह्यामहे अनाकं रक्षणायाऽऽह्वयामहे । उत अथि च ईम् पृथम् अर्भे अत्पे सद्ग्रामे
 ह्यामहे' । अस्माभिराहृतः सः च इन्द्र वामेषु सद्ग्रामेषु नः अस्मान् प्र अथिपत् प्रावत
 प्रक्षणेण रक्षतु ॥ १ ॥

असि हि वीरु सैन्योऽसि भूरिं पराद्ददिः ।

असिं दृभ्रस्यं चिद्व वृषो यजेमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरिं ते वसुं ॥ २ ॥

असि । हि । वीरु । सैन्ये । असिं । भूरिं । पराद्ददिः ।

असिं । दृभ्रस्यं - चिद्व । वृषः । यजेमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरिं । ते । वसुं ॥ २ ॥

रुहन्द्ः हि-नाम्दः पदपरम । असि मवसि स्वे हे वीरु । सैन्यः स्वामिन्ययमिदमर्थे परप्रत्ययो'
 दृष्टयः । मरुदादिसेनानां पतिः । अथवा 'सिन्धुदादोऽत्र सेन्यवचनः' । 'असेन्या वः पणयो
 वपसि' (अ १०, १०८, १) इति षष्ठाः । सैन्य. सर्वस्य असि न कर्तव्यसैवक इत्यर्थः ।
 अथि भूरि पराददिः परागण्येऽथ सु इत्येतस्य स्थानि । 'यो अगो मर्तमोजने पराददाति'
 (अ १, ८१, १) इति षष्ठाः । यद्दुभनस्य' सुप्यु शोभने' वा दाता अस्ति । अथवा । 'मा नो
 मपेय निथती परा दाः' (अ १, १०४, ५) इत्यादिषु दर्शनात् पराददातिः विमानार्थः ।

१. प्रवचनार्थेति-तिथे वि'. २. अ. १, १२२, १४. ३. नास्ति अं चेषत्स. ४. नास्ति वि' अ. ५. युद्धे वि' अ'. ६. नास्ति सूक्तो. ७. पणय' सूक्तो. ८-८. 'उभ्यो सेन्य'. ति. ९. यद्दुभनस्य पणय वि. १०. 'पता अ, 'मने ति

बहुनोऽपि शत्रुबलस्य विनाशयिताऽस्तीत्यर्थः । असि दक्षस्य चित् पृथः बलवत्स्यापि च स्वामि-
तस्य वर्धयिताऽसि । यजमानाय शिष्यसि ददासि धनानि तुन्वते सोमाग्निपथं कुर्वते । भूरि ते
बभुवुः ते धनम् । प्रभूतधनश्चास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० असि हि वीर । सेनाहं । अग्नि च भूरेर्धनस्य परादाता । असि क्षुद्रस्य वर्धयिता ।
यजमानाय बभु प्रयच्छसि तुन्वते । भूरि कर्ते धनम् इति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे वीर । शत्रुक्षेपणकुशाखेन्द्र ! त्वम् सेन्यः सेनाहं असि भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासह्यो
भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद् भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनम् परादतिः परादाता शत्रूणां
पराद्भुवुः यथा भवति तथा आदाता असि भवसि । दक्षस्य चित् बलवत्स्यापि तव स्वोत्तुः
पृथः वर्धयिता असि । तथा यजमानाय तुन्वते मार्गं कुर्वते पुरपाय शिष्यसि अपेक्षितं धनं ददासि ।
भस्माद् ते तव बभु धनम् भूरि बहुलमक्षयं विधये, तस्माद् ददासीति भावः ॥ २ ॥

यदुदीरित आजर्वो धृष्णर्वे धीयते धना ।

युक्त्वा मद्दच्युता हरी कं हनः कं वसो दधोऽस्मां इन्द्र वसो दधः ॥ ३ ॥

यद् । उद्दीरति । आजर्वः । धृष्णर्वे । धीयते । धना ।

युक्त्वा । मद्दच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसो । दधुः । अस्मान् । इन्द्र । वसो । दधुः ॥ ३ ॥

स्कन्द० यद् यद् उदीरते "प्रेरयन्ति । उच्चारयन्ति" तत्र स्तुतीरित्यर्थः । के । आजर्वः आग्निशब्द-
सङ्ग्रामवचनः (तु. निघ २, १०) । वात्स्यायनाचार्यं वाचस्पत्यं ब्रह्मणम् । मन्त्राः श्रोतव्यीति
यथा । सङ्ग्रामस्था षोडशर । धृष्णवे अभिभवित्त्रे च योद्धवे । धीयते धना द्वितीयक-
वचनत्वायम् आकार आदेशः । धनम् । अयमेवमन्त्रयथास्मार्धर्धस्वार्धवोजना । यदुदीरिते उदीर्यन्ते
'उच्चार्यन्ते इत्यर्थः । आजर्वः । अनेगेत्यर्थक्षेपं रूपम् । त्वां प्रति गन्तव्यः स्तुतयः । धृष्णवे
च तुभ्यम् धीयते धना । धिनोतिः प्रीणनार्थस्य रूपम् । यथा आहुतिरिहाभिमेवा । प्रीणयित्री
सोमाहुतिरित्यर्थः । यदेति वचनान् तदेत्यभ्याहार्यम् । तवा" युक्त्वा स्वरथे नियुक्त्वा मद्दच्युता
चकतिर्यतिङ्मां (तु. निघ २, १०) । मद्दकं सोमं प्रति गन्तारो हरी । युक्त्वा" च आगत्य कम्
हन- कम् वसो दधः कश्चिद्विद्वि कश्चिद्वे" स्थापय । यो हन्तव्यतं जहि, यस्मै धनं दातव्यं तस्मै धनं
देहीत्यर्थः । तत्र च अस्मान् इन्द्र ! वसो दधः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यद्वा उचित्यन्ति सङ्ग्रामाः । उदानीम् धनवे" योद्धवे धनानि दीकते, तुभ्यं हवीषि ।
स इयम् योजय सोमं प्रति गन्तारो स्वाहवी । योजयित्वा च "कम् धनं जहि" कम् चरुं
स्थापय" । तत्रास्मान् इन्द्र ! धने स्थापयेति ॥ ३ ॥

१. नास्ति कुः चार्थे अ. २. नास्ति ज कु. ३. दाता वि' अ'. ४. नास्ति वि'. ५. नास्ति
कु. ६. 'वे धनम् मै'. ७-७. 'यति उच्चारयति कु. ८. 'दाय वि. ९. 'ये चरित्प्यात्पि अ.
१०-१०. 'यत्प्रायस्तिर्यर्थः सूको. ११. क्षेपे अ. १२. नास्ति अ. १३. नास्ति वि. १४. युद्ध-
सूको. १५. 'द्वेव वि. १६. 'यति वि'; तिष्ठ' वि' अ'. १७. 'म वि'. १८. 'वे अभिभवित्त्रे वि'
अ'. १९-१९. नास्ति वि'. २०. स्थापय वि' अ'.

मुद्राल० शश्रेदनाहपातम्—रहृगणपुर्यो गीतमः कुरुद्वजपावां राजां पुरोहिण् वासीत् । तेषां राजां परैः सह युद्धे सति स ऋषिः अनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां अपे प्राथयामासेति । यत् यदा आज्यः सख्यामाः उरारिते उद्रच्छन्ति उत्पद्यन्ते, उद्दानीम् धना धनम् पृणवे यो धृष्ट्युर्धंपथिता शश्रूणां नेता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जपतो धने भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र! त्वं तास्त्रेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शश्रूणां मदस्य गर्वस्य न्यायवितारी हरी त्ववीयावश्वौ युत्स्य रथे योत्रथ । योजयित्वा च कंम् कश्चित् राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तम् हनः हन्याः । कम् क्रम्य त्वां परिचरन्तम् तस्यै चतुनि धने दपः स्थापयसि । अतो जयपरानज-योस्त्वमेव कारयिताऽसि । तस्मात् हे इन्द्र! अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः वसौ धने दपः स्थापय ॥ ३ ॥

क्रत्वा महौ अनुष्पुधं भीम आ वावृधे शवः ।

श्रिय ऋध्व उपाकयोनिं शिप्री हरिवान् दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥ ४ ॥

क्रत्वा । महान् । अनुऽस्तुधम् । भीमः । आ । वावृधे । शवः ।

श्रिये । ऋध्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रम् । आयसम् ॥ ४ ॥

स्थान्द्र० क्रत्वा कर्मणा महान् अनुष्पुधम् अन्विति पश्चात्तादे । 'सधा' (निप २, ७) इत्यङ्गनाम । सोमलक्षणश्रावस्य पश्यत् । सोमपानानन्तरमित्यर्थः । भीमः भयानकः । आ वावृधे आभिमुख्येन वर्धयति । आरमीयम् शवः । सोमो पीत्वा बलवान् भवतीत्यर्थः । श्रिये शयति । च । ऋध्वः वीर्येण शरीरेण वा महान् । कस्य अर्थम् । उच्यते । उपाकयोः 'उपाके' (निप २, १६) इत्यन्तिकनाम । अत्र तु^१ तात्पर्यात् छायाश्रिययोर्वर्तते । अन्तिकस्थयोः छायाश्रिययोः । कस्य पुनः छायाश्रियस्यावन्तिकस्थे । इन्द्रस्य । तस्माद्वासौ ते उभे अपि क्षणेनैकेन^२ सङ्घरते । अथवा परस्परस्यान्तिकस्थे छायाश्रिययोः । यावदि मक्षिकायाः परं तावत् छायाश्रिययोरेन्दरम् इत्युपनिषद्दि^३ पीराणिकाश्चावक्षते । तेनोपपन्नमनयोः परस्परान्तिकस्थानत्वम् । शिप्री 'श्रिये हन् नासिके वा' (या ६, १७) । तद्भान् । अथवा 'शिप्राः शीर्षेषु वितताः' (ऋ ५, ५४, ११) इति प्रयोगदर्शनात्^४ शिप्राणादः शिरघ्राणवधनः । तद्भान् शिप्री । हरिवान् इन्द्रः नि दधे निधये स्थापयति^५ हस्तयोः वज्रम् आयसम् । इन्द्रो हि वृष्ट्यर्थं हस्तार्थ्यां वज्रं वृह्णाति । वृष्ट्युत्तरकाले हि सौर्दिमला समरत्तत्वा^६ च *श्रिवी श्रीमत्यौ भवतः । अत एतदुच्यते— श्रिय ऋध्व उपाकयोः इति^७ ॥ ४ ॥

षेड्डुष्ट० कर्मणा महान् सोमपानानन्तरम् भीमः वर्धयति बलम् इयर्थे दशमीयाः । अन्तिकयोरेभयोः पार्श्वस्थयोः हस्तयोः आयसम् आयुधम् नि दधे 'हन्मान् हरिवान्' ॥ ४ ॥

मुद्राल० क्रत्वा कर्मणा महान् सर्वोधिकः भीमः शश्रूणां भयङ्कर इन्द्रः लघुव्ययम् 'सधा' इत्यङ्गनाम । स्वभावात् । विभक्त्यर्थेऽप्यवीभावः । सोमलक्षणाश्रवस्य पाने सतीत्यर्थः । पावः आरमीय

१. नास्ति ति. २. लङ्गे^३ अ. ३. 'वलिदः ति. ४. दर्शनात् ति. ५. 'इति इति अ ति.

६. आतत्र^७ ति. ७-७. नास्ति कु. ८-८. हरिवान् इत्युच्यते वि^८ अ^९ अ^{१०} अ^{११} अ^{१२} अ^{१३} अ^{१४} अ^{१५} अ^{१६} अ^{१७} अ^{१८} अ^{१९} अ^{२०} अ^{२१} अ^{२२} अ^{२३} अ^{२४} अ^{२५} अ^{२६} अ^{२७} अ^{२८} अ^{२९} अ^{३०} अ^{३१} अ^{३२} अ^{३३} अ^{३४} अ^{३५} अ^{३६} अ^{३७} अ^{३८} अ^{३९} अ^{४०} अ^{४१} अ^{४२} अ^{४३} अ^{४४} अ^{४५} अ^{४६} अ^{४७} अ^{४८} अ^{४९} अ^{५०} अ^{५१} अ^{५२} अ^{५३} अ^{५४} अ^{५५} अ^{५६} अ^{५७} अ^{५८} अ^{५९} अ^{६०} अ^{६१} अ^{६२} अ^{६३} अ^{६४} अ^{६५} अ^{६६} अ^{६७} अ^{६८} अ^{६९} अ^{७०} अ^{७१} अ^{७२} अ^{७३} अ^{७४} अ^{७५} अ^{७६} अ^{७७} अ^{७८} अ^{७९} अ^{८०} अ^{८१} अ^{८२} अ^{८३} अ^{८४} अ^{८५} अ^{८६} अ^{८७} अ^{८८} अ^{८९} अ^{९०} अ^{९१} अ^{९२} अ^{९३} अ^{९४} अ^{९५} अ^{९६} अ^{९७} अ^{९८} अ^{९९} अ^{१००}

यस्य आ वृषे आभिमुख्येन प्रार्थयन् । तदनन्तरम् ऋष्यः दर्शनीयः शिप्री तिषे इन्
 तद्युक्तः हरिवान् अश्मेपेत् इन्द्रः उवाचयोः समीपवर्तिनोः हस्तयोः बाह्वोः वायस्य अयोमयस्य
 यज्ञम् प्रिये सम्बद्धयम् नि दधे निवृधाति स्वापयति । सोमपानेन इष्टः प्रयत्न इन्द्रः द्युष्णां
 इननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तारयार्थः ॥ ४ ॥

आ पृथ्वी पार्थिवं रजो बद्धधे रोचना द्विवि ।

न त्वाव्रां इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥ ५ ॥

आ । पृथ्वी । पार्थिवम् । रजः । बद्धधे । रोचना । द्विवि ।

न । त्वाव्रान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति । विश्वम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

सूक्तं० 'आ पृथ्वी आभ्युपति पार्थिवम् रजः लोकम् । केन । सामध्याद् वृष्टिदारेण । बद्धधे यज्जाति ।
 रोचना दीप्तानि नक्षत्रादीनि । क' । द्विवि सुलोके । नक्षत्रादीनां हि द्विवि व्यवस्थितानां 'धर्मो मूलम्' ।
 स च वृष्टिमूलम् । अत इदमुच्यते' । बद्धधे रोचना दिवीति । तदेतत् गोपूती चाश्वसूती
 च वक्ष्यतः । 'इन्द्रेण रोचना दिवो दृढहानि' (ऋ. ८, १५, ९) इति । अथवा बद्धधे रोचनेति
 आदिरयोऽत्र रोचनोऽभिप्रेतः । द्वितीयैकवचनस्वायमाकारादेशः । महत्समस्तन्वन्तं वृत्रं हत्वा
 दर्शनार्थं दिवि सूर्यमारोचिषवानित्यर्थः । 'तदेतत् सव्येनायुक्तम्' । 'वृत्रं यदिन्द्र' (ऋ. १, ५१, ४)
 इत्यादिना । परोऽर्धेकः प्रत्यक्षकृतत्वात् मित्रं धाक्यम् । न त्वावान् त्वत्सदृशं इदानीं तावत् दे इन्द्र ।
 न' कः 'चन कश्चिदपि' । न पूर्वस्मिन् काले जातः । न अप्यागामिकाले जनिष्यते । किं ताई ।
 अति विश्वम् ववक्षिथ अतोऽरुपसर्गात् विश्वमिति कर्मश्रुतेयोन्याक्रियापदाभ्याहारः । ववक्षिथेत्यपि च
 यद्यपि वक्तेर्वा बद्धेर्वा साम्ब्यासस्य रूपम् । तथापि 'ववक्षिथ, विवक्ष्य' (निघ. ३, १) इति महत्सामसु
 पाठात् वचनबद्धनपोश्चात्तन्मवात्तनेकार्थतायाश्च धात्वन्तराणामपि प्रसिद्धत्वात् ववक्षितोर्हृद्भावात् ।
 अतीत्य सर्वास्व' महान् भयसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

षेदुक्तं० आभ्युपमास पार्थिवम् लोकं कर्मैः । ययन्ध दिवि नक्षत्राणि । न त्वत्सदृशः इन्द्र ।
 न' कः चिदपि जातः । 'न अपि' जनिष्यते । अतिवहसि 'स स्व' सर्वम् ॥ ५ ॥

मुद्रलं० इन्द्र. स्ववेजसा पार्थिवम् पृथिव्याः सम्बन्धि वस्तुजातम् रजः अन्तरिक्षलोकश्च आ पृथ्वी
 आभ्युपति । तथा दिवि सुलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधे बद्धध
 स्थापितत्वात् । अतो हे इन्द्र । न त्वावान् त्वत्सदृशः क चन नास्ति । न जात नोत्पन्नोऽस्ति । न
 च जनिष्यते । तदपस्त्वमानोऽपि नास्ति । तादृशस्यम् विश्वम् सर्वै रक्षितस्यै जगत् अति ववक्षिथ
 अतिशयेन बोद्धमिच्छसि । सर्वैश्च जगते निर्वाहको भगवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

१-१. नास्ति ख. † 'इन्द्रेण च ति. २. नापि ख ति. ३-३. षमंगुलं ति. ४. 'ति वृष्टिदारेण ति.
 ५-५. नास्ति ति. ६. नास्ति सूको. ७-७. नास्ति सूको. ८. तथापि ख; भास्ति ति. ९. सर्वस्य
 ख; सर्वस्य ति. १०. नास्ति वि' ख'. ११-११. नास्ति छपे १२-१२. नास्ति वि' ख' छपे.
 १३. 'वै' समेन ववक्षिथयः वि' ख'. १४ 'वैः न पूर्यः सूको.

यो अयों मर्तभोजनं पराददाति दाशुपे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भञ्जा भूरि ते वसु-भक्षीय तव राधसः ॥ ६ ॥

यः । अयः । मर्तभोजनम् । पराददाति । दाशुपे ।

इन्द्रः । अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भञ्ज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय । तव । राधसः ॥ ६ ॥

स्कन्द० यः अयः ईश्वरः मर्तभोजनम् 'भोजनम्' (निघ २, १०) इति धननाम । उपभोग्यसन्द-
र्पायो वा । मनुष्योपभोग्यं धनं मनुष्योपभोग्यं वाच्चादि^१ । पराददाति परेत्येव तु इत्येतस्य
स्थाने । सुन्दु ददाति । दाशुपे यजमानाय । यच्छब्दाद् तच्छब्दधाव्याहार्यः । सः इन्द्रः अस्मभ्यम्
वर्षि शिक्षतु ददातु । वयमपि हि दाधांस एवेत्यर्थः । परस्तु ऋक्षेभ्यः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिक्षं
वाचयाम् । विभञ्जाऽऽत्मीयं धनं स्तोत्रभ्यो वष्टुभ्यश्च । कस्मात् । उच्यते । यत्तान्^२ भूरि ते
वसु प्रभूर्त्तं तव धनम् । वसिष्ठ विभागेऽइमपि भर्त्स्य भजेय । लभेयेत्यर्थः । तव स्मभूतस्य
राधसः । पशोर्विदेशादेकदेशमिति शेषः^३ । विभञ्जमानो मह्यमपि भागं देहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः^४ उदारः मनुष्याणां भोजनमन्नं प्रयच्छति यजमानाय । सः^५ इन्द्रः अस्मभ्यम् ददातु ।
वि भञ्ज इन्द्र! बहु हि ते धनम् । अहं तव धनम् भजेय ॥ ६ ॥

मुद्रल० अर्थः स्वामी यः इन्द्रः मर्तभोजनम् सर्वैर्मनुष्यैरुपभोग्यमन्नम्^६ दाशुपे चरुपुरोडाशादीनि
दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति सः इन्द्रः अस्मभ्यम् शिक्षतु सात्त्वामन्नं ददातु ।
अन्नशिष्टपादद्वये प्रत्यक्षकृतम् । हे इन्द्र! अस्मभ्यं दातुं धनम् वि भञ्ज विभक्तं कुरु । यतः
ते तव वसु धनम् भूरि बहुलमसंख्यातमतः तव राधसः धनस्यैकदेशम् भक्षीय भजेय प्राप्नुयाम् ॥ ६ ॥

मदैमदे हि नो ददिर्युथा गवांसृजुक्तुः ।

सं गृभाय पुरु शताभयाहस्त्या वसुं शिशिहि राय आ भर ॥ ७ ॥

मदैऽमदे । हि । नुः । ददिः । युथा । गवाम् । ऋजुऽकृतुः ।

सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसुं । शिशिहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

स्कन्द० मद इति 'यस्य च भोजनं' (वा २, ३, ३०) इत्येवमियं सप्तमी । यच्छुतेष्व लक्षण-
भूतयोग्यक्रियाध्याहारः^१ । मदैमदे प्राप्ते । सोमेन मत्तो मत्तस्सन्निर्ययः । हि-स्कन्दस्तु पद-
पूरणः । नः^२ अस्मभ्यम् ददिः दाता । युथा यूथानि गवाम् वहीर्गा^३ इत्यर्थः । ऋजुक्तुः
ऋजुक्तानां ऋजुप्रज्ञो वा इन्द्रः । परोऽर्धर्चो भिक्षं वाचयाम् । अतो यच्छब्दतच्छब्दाव्याहार्यै-
कनामकता योग्याः । यस्तं ददिः यूथा गवां स- सम् गृभाय सम्पक् गृहाण^४ । पुह शता
१'वदुनि शतानि'^५ । उभयाहस्त्या उभयाभ्यां हस्ताभ्याम् । कस्य पुह शता । उच्यते । वसु
पठपथे प्रथमैया । वसुतां धनानाम् । गृहीत्वा च शिशिहि शक्तिः संस्कारार्थः । संस्तुह ।

१. वाच्यकारि ति. २. नास्ति ति. ३. वसुप्रेषः ति. ४. विभागं ति. ५. नास्ति ति.

६. नास्ति ति. ७. 'भोजनम्' सूक्तो सा. ८. 'वाच्यः' ति. ९. नास्ति अ. १०. पठो' ति. १०. मरण्याव
ति. १०-१०. वसुता ति.

दानयोग्यानि कुर्वित्पर्यैः । संकृतय च रायः धनानि आ भर आहर । वेहात्मभ्यमित्पर्यैः ॥ ७ ॥

धेङ्कृ० सोमस्य मदेमदे हि भस्मभ्यं दाता गीयूधानाम् ऋजुकर्मा । स ह्यं पुरुणि धनानि धनानि सद्गृहाण । सद्गृह्य धोभाभ्यं हस्ताभ्यान् आ भर वसूनि । धनेन चास्मान् वीक्षणीकुरु ॥ ७ ॥

मुद्रल० मदेमदे सोमपानेन हर्षेहर्षं सति ऋजुकृत्ः ऋजुकर्मा स इन्द्र. नः भस्मभ्यम् गवाम् यूषा रदिः हि गीयूधानां दाता ऋजु. । दे इन्द्र! स त्वम् पुत्रं पुरुणि प्रभूतानि शतानि शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनानि उभमाहरत्या उभाभ्यां हस्ताभ्याम् तम् शुभाय भस्मभ्यं दातुं सम्भक्त् गृहाण । शिश्राहि भस्मान् वीक्षणीकुरु । निशिक्षयित्पुक्तान् कुर्वित्पर्यैः । रायः धनानि हस्तयोः स्थितानि आ भर आहर प्रयच्छ ॥ ७ ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विभ्रा हि त्वा पुरुष्वसुसुप्त कामान्तससृज्महेऽर्था नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।
विभ्र । हि. । त्वा । पुरुष्वसुसुप्तम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अर्थ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

रकन्द० मादयस्व नृप्यस्य सुते सचा सह सर्वैर्ऋत्विग्भिरभिपुतेऽसिन् सोमे । अथवा सचेत्ये-
षमादयस्वोपेत्येव सन्धयते । सह नृप्यस्य । केन । सामर्थ्यात् स्वसर्वैर्ऋत्विग्भिः । किमर्थम् ।
उच्यते । शर्वसे हे शूर । राधसे च । आत्मनो यत्नं प्राप्नुमस्मभ्यं च धने दातुमित्यर्थः । किञ्च
विभ्र हि त्वा हिमन्दो यस्मादर्थे । यस्माज्जानीमः त्वान् । पुरुषसुप्तं बहुधनम् । यस्मादिति
पथमात् तस्मादिह्यथाशार्थम् । तस्मात् कामान् उप ससृज्महे उपसृजामः त्वयि निक्षिपामः ।
यावत्किंचिद् याच्यं त्वं सर्वं त्वां याचामहे इत्यर्थः । शतसृज्येवम् अथ पृत्स्मात्कारणात्
नः अस्माकम् अविता तेभ्यैर्ऋत्विग्भिरपैविता भव । तानि धनानि देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

धेङ्कृ० मादयस्व अस्मान् सुते सोमे सदावभूतः बलेन च धनेन च । विभ्र हि त्वाम्
बहुधनम् अतस्त्वयि कामान् अभिलषितान् उपसृजामः । अथ अस्माकम् अविता भव ॥ ८ ॥

मुद्रल० दे शूर! शीर्षवशिभ्र! सुते सोमेऽभिपुते सति आगत्य सचा अस्माकं सखा सद्
मादयस्व तेव सोमेन एते भव । किमर्थम् । शर्वसे बलाभ्यम् राधसे अस्माकं धनार्थं च । त्वा
त्वाम् पुरुषसुप्तं बहुधनम् विभ्र हि वयं जानीमः खलु । अतः अस्मदीयान् कामान् माता
गवा यस्मानिव त्वया उप ससृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्यः । अथ अनन्तरम् नः अस्माकम्
अविता अभिलषितफलदानेन रक्षित्वा भव ॥ ८ ॥

१. नास्ति विं. २. धनानि विं अ. ३. श्रुत् सत्कृत दानयोग्यान् पुत्रं विं अ. ४. नास्ति अ.
५. उप अ कृ. ६. दातुं अ; तदेतन्मां वि. ७. याच्यम् अ. ८. नास्ति अ वि. ९-९. सर्वैस्त्वम्
वि. १०-१०. श्रुतितम् वि. ११. तेभ्यं अ. १२. त्वा विं अ.

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषाम् तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः । आ । भर ॥९॥

स्कन्द० एते ते एव । साक्षाद्भवत् प्रसादेनेति वाक्यशेषः । एव वा स्वभूताः हे इन्द्र ! जन्तवः मनुष्याः विश्वम् पुष्यन्ति वार्यम् 'वारि' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । तत्र मयम् । यावत् किञ्चिदुदकमवं तत् सर्वं त्वत्प्रभवया वृष्या पुष्यन्तीत्यर्थः । किञ्च अन्तः हि अन्तःतद्दोऽत्र वादस्यात् अन्तस्य मनसि वर्तते । इन्द्रो मस्मादर्यो । ख्यः इति श्लोः पर्यतिकर्मणः ष्यादेशः । यस्मादत्यन्तभक्तं मनः अन्तस्थं पश्यति । भक्ततां जानासीत्यर्थः । यस्मादिति यचनात् तस्मादित्यप्याहार्यम् । तस्मात् तेषाम् अदाशुषाम् स्वभूतम् नः अस्माकम् अर्थात् वेदः यन्म् आ भर आह । अन्तर्हि जनानां धनमाहस्य भगोभ्यः अस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

षेकुट्ट० अमी एव स्वभूताः मनुष्याः विश्वम् धनम् पुष्यन्ति । त्वम् हि अयजमानानां धनम् ईश्वरः अन्तः ख्यः । अन्तःपूर्वः उदात्तिस्तिरोधानार्थः । तेषाम् धनम् अस्मभ्यम् आ भर ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! ते एव स्वभूताः एते जन्तवः यजमानलक्षणा जनाः विश्वम् सर्वम् वार्यम् सर्वैर्मजनीयं हविः पुष्यन्ति वर्धयन्ति । अदाशुषाम् हविषामदाशुषाम् जनानाम् अन्तः सप्ये विद्यमानम् वेदः धनम् अर्यः सर्वेषां स्वामी एवम् एवः हि पश्यति हि । जानासीत्यर्थः । तेषाम् अयजमानानाम् वेदः धनम् नः अस्मभ्यम् आ भर आह, प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमाने धने यागानुपपुकरत्वात् व्यर्धयेव भवेत् । अयजमानस्य धनस्य साधेकरत्वात् तदीयं धनमपहस्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तत्पर्यर्थः ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चाध्याये द्वितीयो सर्गः ॥

[८९]

उपो पु शृणुही गिरो मर्षवन् मातथा इव ।

यदा नः सुवृताड्वतः कर आदर्थयास इद् योजा न्विन्द्र ते हरीं ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मर्षवन् । मा । अर्तथाऽऽद्य ।

यदा । नः । सुवृताड्वतः । करः । आत् । अर्थयति । इत् । योज । तु । इन्द्र । ते । हरीं इति ॥१॥

स्कन्द० उवा इत्युपसर्गधृतेषां पञ्चिपापदास्याहारः । उपसर्ग्य सुवृत् शृणुहि अस्मदीया गिरः । हे मयवन् ।

१. सवत् वि. २. मासि कु. ३. मर्षवन् वि. ४. मासि वि. ५-५. एवम् अयजमानः
६. पर्यति धर्ष मजनीयर्थः पूं वि' अ'. ७. मासि मै'. ८. 'त पर' मूको. ९. मासि अ.

मा अतथाः इय तनु विलारे । क्षागमनविषयश्चात्र विलारोऽभिप्रेतः, नाग्यः । मा गमन-
विलारं कार्षीः^१ । शीघ्रमागच्छ मा विलम्बिष्ठा इत्यर्थः । इत्-नाब्दस्तु अन्त्युपमावैस्व सम्प्रत्यये
प्रयोगः (तु. वा ७, ३१) इति पदपूर्णाः । यदा नः अस्मान् सूनुतावतः 'सूनुता' (निघ २, ७)
इत्यणनाम । अन्नवतः^२ । करः करिष्यसि । यदाऽस्मभ्यमन्नं दास्यसीत्यर्थः । आत् तदा । इत्-नाब्दस्तु
पदपूर्णाः । अर्थयासे प्रार्थयेथाः । किम् । सामर्थ्याद्भयिः । इदानीं तु निर्धनानामस्माकं
स्तुतीरेव केवलाः शृणित्वत्यर्थः । तदर्थम् योज^३ रथे नियुक्त्व । नु क्षिप्रं हे इन्द्र । ते तव स्मभूतो
योग्यौ वा हरौ ॥ १ ॥

वेङ्कट० उप एव शृणुहि स्तुतीः । मधवन् । मा भूस्त्वमसत्य^४ हवे । यदा त्वम् अस्मान्
स्तुतिमतः करोषि, अनन्तरमेव^५ त्वं स्तुतीः प्रार्थयसे । एवं तत् तथ व्रतम् । "मा इदानीम्" अतथाः
इव भूः । योजय^६ शीघ्रमथाविद्वाऽऽगमनाय ॥ १ ॥

मुद्रल० 'उपो पु' इति पठ्यं नयमं सूक्तम् । गोतम ऋषिः^१ । अन्त्या जगती^२ । आवाः पृक्तयः ।
इन्द्रो देवता^३ ॥

हे मधवन् । धनवन्निन्द्र ! गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः उपो उपैव तु शृणुहि उपगत्य सम्पक्-
शृणु । अतथाः इव पूर्व यथाविधस्तथं तद्विपरीतः मा भूः । अस्मात् पूर्व^४ यथाऽनुग्रहस्तुदियुक्त-
स्त्रयाविध एव भवेत्यर्थः । अथ च नः अस्मान् सूनुतावतः प्रियस्तयात्मिका वाहू मृगा ।
वथा स्तुतिरूपया वाचा तुक्तान् यदा करः करोषि । आत् अनन्तरं त्वमपि अर्थयासे इत्
मर्थयासे एव "याचवस एव"^५, न तूदास्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः ।
अतो हे इन्द्र ! ते हरौ स्वदीपावश्वौ नु क्षिप्रम् योजय रथे योजय ॥ १ ॥

अन्नमीमदन्तु ह्येव प्रिया अधूपत ।

अस्तौपत स्वभानवो विप्रा नर्विष्टया मती योजा न्विन्द्र ते हरौ ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अवे । प्रियाः । अधूपत ।

अस्तौपत । स्वभानवः । विप्राः । नर्विष्टया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरौ इति ॥२॥

स्कन्द० पुत्रिभ्रादिकधाराणोऽस्या^१ ऋचो विनिवोगः । अक्षन् इति मधुर्भक्षणार्थत्वायं लुटि यस्तादेशः ।
पुत्रिभ्रादृक्कं भक्षितवन्तः अमीमदन्त हि । मादयविस्तृप्त्यर्थः, द्विधाभ्दस्तु^२ पदपूर्णाः चर्षे वा ।
सुताश्च^३ । के । सामर्थ्यात् वितरः । कीरताः । प्रियाः इष्टाः^४ । कस्य । सामर्थ्याद्भ्रातृकं भवती
वेन्द्रस्व वा । अवे^५ अधूपत धून् वज्रते । कर्मितग्रन्तश्च । किम् । अतिशुण्या वा स्वगात्रमस्मान् वा ।
परिचर्यावैशुण्यमयेन सुधृवाप्यावा^६ । यथेन वाऽस्माभिः परिचरिता इत्यर्थः । अस्तौपत स्तुताश्चास्माभिः
स्वभानवः स्वदीप्तयः । मधुराभयविभूतय इत्यर्थः । विप्राः मंधाविनः । नर्विष्टया मती
मन्वातिरर्चतिकर्मा- (तु. निघ ३ १४) । नवतमया स्तुरया । इत्-पुत्रिभ्रादृक्कं वागयोग्या इति तन्मन्वार्थः ।

१. नाति ति. २. नततः अ. ३. योग्य अ. ४. 'एव' वि' अ'. ५. 'मे' एव अ.

६. नाति वि' अ'; एवं अ. ७-७. 'ने' मूको. ८. 'वति वि' अ'. ९. नाति म'. १०. पूर्वव मूको.

११-११. नाति म'. १२. मधुर्भ' मूको. १३. 'ऽप्य' अ. १४. 'उत्प' अ. १५. नाति मूको.

१६. इत्-पुत्रिभ्रादृक्कं इति.

एतत् श्रावणं सद्यश्चमागन्तुम् योज । अथवैवमन्यथास्या ऋचोऽर्घ्यपोषणा । सक्षत्रमीमदन्त य
 प्रिया^१ तव । के । सामधर्मात्पद्मचरस्य भरदादयः । मादयित्वा च^२ अवाभूपत मयेन कम्पि
 तवन्त इयून् । अलोपत स्तुवाश्वासाभि स्वभानव विप्राश्च । अथवा अयमारमन^३ एव
 परोचरूपेण प्रथमपुरेण निर्देत । स्तुतवन्तश्च^४ वय भवन्तम् इत्यर्थं । स्वभानव भवदत्तसादाद्
 पराश्रयविभूतयः । विप्राश्च । साधुचरस्य भवतो वय याग स्तुतीश्च वृत्तवन्त इति समस्तार्थं * ।
 'एतत् श्रावणं स्वगृह गन्तु योज' ॥ २ ॥

षेड्डट० मुत्तवन्त वृसाश्वासाद् । 'भुक्तशिष्टाश्च इप' अयभूतवन्त । अस्तोपत स्वात्त स्ववीस्य
 मेधाधिन नवणरपा स्तुत्या तव स्तोवार इति ॥ २ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वया दत्तान्यभ्यामि अन्नं यजमाना भुक्तवन्त । मुत्तवा च अमीमदन्त हि
 वृसाश्वासाद् । प्रिया स्वकीयास्तन् अत्र अधूपत सक्षत्रवन् आस्थादनहर्षेण । तदनन्तरम्
 स्वभानव स्वापन्नवीक्ष्य विप्रा मेधाधिनस्ते नविष्ट्या नविश्रुतमप्या मती मत्या स्तुत्या अलोपत
 अस्तुवन् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ २ ॥

सुसुहृशं त्वा वयं मर्षवन् वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्दुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजान् न्विन्द्र ते हरीं ॥ ३ ॥

सुसुहृशम् । त्वा । वयम् । मर्षवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनम् । पूर्णवन्दुरः । स्तुतः । याहि । वशां । अनु । योजान् । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

स्कन्द० 'सुसु शोभतो वा य सद्यस्ते स सुसुहृत् तम् । सुसुहृत् इत्या त्वाग्नेः वयम् हे मघवन् !
 वन्दिषीमहि । स्तुतवन्त इत्यर्थं । एतत् श्रावणं नूनम् निश्चयेन । पदपूर्णे वा नूनरात् ।
 पूर्णवन्दुर इत्यस्य सारथिस्थानं वन्दुर इत्युच्यते । तद्^१ पूर्णं यस्य स पूर्णवन्दुरः । मातलिना
 स्वसारथिनाधिष्ठितरथ इत्यर्थे । स्तुत सन्^२ अस्माभिः प्र याहि वशान् अग्रे यस्य कान्तौ ।
 कान्वाद् दशान् प्रति । यत्रैव तत्रैत्यर्थः । सा विलम्बिष्ठा । किं तर्हि । योज ॥ ३ ॥

षेड्डट० सुसु शोभन् सपश्यन्तम् त्वा वयम् मघवन् । स्तुतम् । प्र याहि क्षिप्रम् पूर्णवन्दुर^१ स्तुत
 स्तोत्रमि मनुष्यान् प्रति । रथ पूर्णवन्दुरे^२ भवति^३ स्थित इन्द्र इति^४ ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे मघवन् । इन्द्र ! सुसुहृत्सु सुसुहृत् अनुसुहृदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् त्वा त्वाम् वयम् वन्दिषीमहि
 स्तुवीमहि स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्त्वै । अस्माभिर्देवि स्तुत एवम् पूर्णवन्दुर इतोत्रम्यो
 देवैर्धने प्रतिभेन रथेन युक्त सन् वशान् अनुकामयमानान् यजमानान् प्रति नूनम् प्र याहि अवश्यं
 प्रतिह्रस्व । योज इत्यादि पूर्ववत्^५ ॥ ३ ॥

१ यिष कु २ नास्ति अ कु ३ यशान् ति ४ स्तुतं सूचो ५ ५ इत्यर्थं ति
 ६ ६ नास्ति अ । १० नूनं निश्चयेन ति ७ 'एव' विचारण वि' अ'. ८ ८ शिष्टा' वि', 'श्रावण' (विल) वी
 वि' अ' ९ नास्ति कु १० १० नास्ति अ । नास्ति ति । ११ ११ ति ११. उच्यते अ कु
 १२ एव अ १३ स ति. १४ 'वन्दुर' ए १५ १५ रिपत कु. १६ 'वदु' इत्यत्रिति स'.

स या तं वृषणं रयमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योज्जा न्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः घ । तम् । वृषणम् । रयम् । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदम् ।

यः । पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज्जा । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स्कन्द० य इति षड्पूरणः, एवार्थे वा । सः एव तम् तच्छब्दश्रुतेयोर्यथावत्प्रथमो यच्छब्दोऽध्या-
हृत्यः । अस्तवात्मन आरोहणः^१ तम् । वृषणम् वार्षिकारम् रयम् अधि तिष्ठाति 'रयप्रसादात्प-
दनुचरभूतः सन् आरोहति' । गोविदम् साक्षादिमतीनां गवास्तृकानां वा लम्पारम्^२ । यः^३ किं
करोति । उच्यते । यः पात्रम् हारियोजनम् हरी योजनौ यस्य स हारियोजनः इन्द्रः । तदेवत्यं
'हारियोजनम् । सोमस्य पूर्णम्^४ हे इन्द्र । चिकेतति जानाति । शानेन चात्र तत्पूर्वकं^५ करणं
कृष्यते । ज्ञात्वा करोतीत्यर्थः । त्वमपि च तस्यैव योगेऽनु गन्तुम् योज ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः खलु तम्^६ त्वदीयम् रयम् कामानां वार्षिकारं पशूनां लम्पारितारम् अधितिष्ठति ।
यः पात्रम् हारियोजनास्यं सोमपूर्णं तत्र हरिवचः प्रजापयति ॥ ४ ॥

मुद्रल० ए स खल्विन्द्रः वृषणम् कामाभियर्षकम् गोविदम् गवां लम्पारितारम् तम् रयम्
अधि तिष्ठाति ईदृशे रयेऽधितिष्ठतु आरुढो भवतु । हे इन्द्र ! यः रयः हारियोजनम् एतत्संज्ञकं
धानामिश्रितम् पूर्णम् सोमेन पूर्णम् पात्रम् चिकेतति ज्ञापयति, तं रयमधितिष्ठेति पूर्वगात्रयः ।
अधिधाय हे इन्द्र । ते हरी त्वदीयायश्री नु क्षियम् गोज्ज योज्य ॥ ४ ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याह्वन्धसो योज्जा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि । अन्धसः । योज्जा । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

स्कन्द० युक्तः ते^१ अस्तु दक्षिणः दक्षिणपार्श्वस्थो 'हरिः, उत सव्यः हे^२ शतक्रतो ।
तेन सव्येन^३ दक्षिणेन च हरिणा तदुक्तेन^४ वा रयेनात्मीयाम् जायाम् प्रियाम् उप याहि
मन्दानः^५ भूतेऽप्यं वर्तमानकालप्रत्ययो द्रष्टव्यः । एतः । केन । उच्यते । अन्धसः मृतीपार्थे^६
पश्येय । सोमलक्षणनाम्नेन । मा य^७ शिलम्बिद्याः । किं तांहे । गोज्ज ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युक्तः ते अस्तु^८ दक्षिणपार्श्वस्थोऽथ, अपिच सव्यपार्श्वस्थः । तेन रथेनेहागतः पीठ-
सोमः सन् अभिमताम् इन्द्राणो सोमेन मृष्यन् उपपण्ड ॥ ५ ॥

१. 'इयम् अ. २-२, देवप्रतिनि अ. ३. 'व्यारः ति. ४. माहि कु ति. ५-५. माहि अ.
६. 'पूर्व' ति. ७. एव कु. ८. माहि ति. ९. सव्यं न ति. १०. युक्तं ति. ११. मुदितम् ति.
१२. विद कु; माहि ति' अ.

मुद्गल० हे शतक्रतो । बहुकर्मसिद्ध ! ते स्वदीये रथे दक्षिण- दक्षिणपादर्वस्योऽश्वः युक्तः अरु । उत श्वि च सज्यः वामपादर्वस्योऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रथेन अन्ध० सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन मन्दानः मत्स्वम् प्रियाम् प्रीणयित्रीम् ज्ञायाम् उप याहि । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छत्यर्थः । तदर्थं हे इन्द्र ! स्वदीयावधौ रथे क्षिप्रं योजय । अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य गृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ ५ ॥

युनक्ति ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिपे गमस्तयोः ।

उत् त्वा सुतासो रभसा अमन्दिपुः पूषणान् वज्रिन्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनाक्ति । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिपे । गमस्तयोः ।

उत् । त्वा । सुतासोः । रभसाः । अमन्दिपुः । पूषणान् । वज्रिन् । सम् । ऊँ इति । पत्न्या । अमदः ॥

स्कन्द० युनक्ति ते तत्र स्वभूतेन स्तुतिलक्षणेन ब्रह्मणा तृतीयानिर्देशात् स्तुतव्येति^१ वाक्यसैव । केशिना^२ केशवन्तौ हरी । ताम्यां युक्तार्यां स्वगृहं प्रति उप प्र याहि । कस्मात् । उच्यते । यस्मात्^३ दधिपे धारयति । किम् । सामर्थ्यात् 'नि विप्री हरिवान्धे हस्तवोर्वज्रमायसम्' (ऋ १, ८१, ४) इत्यादिषु दर्शनाच्च वज्रम् । क । गमस्तयोः बाहुनामैतत् (तु. निघ २, ४) । इह तु वस्तुबन्धनात् हस्तयोर्वर्तते । यस्माद्ब्रह्महस्तोऽसि । यज्रहस्तताया न ते कश्चिद्गमन- प्रतिबन्धे वर्तिषुं ततोत्तीरयर्थः । यस्माच्च त्वा त्वाम् सुतासः श्विभ्युनाः अस्मदीयाः सोमा. रभसाः । मह्यमैतत् (तु. निघ ३, ३) महान्तः । उत् अमन्दिपुः उन्मदितवन्तः । स्त्रीसम्भोगाभिलाषिणं हृतवन्त इत्यर्थः । गरादा च पूषणान् पूषन्-शब्दोऽत्र पुष्टिवचनः । अस्मदीयैः सोमैरुपादितशकः सक्षिरर्थः । हे वज्रिन् ! सम् उ पत्न्या अमदः उकारः पदपूरणः । परनीदाब्दोऽपि भार्यावचना । स्वभार्यया सह सामदः^४ सम्मोदस्व । श्रीदेवार्थः ॥ ६ ॥

षेडूट० 'उतो पु श्रुणुहि' (ऋ १, ८२, १) इत्यादिना मन्त्रेण तत्र अश्वौ रथे योजयानि प्रदास्तकेतौ । ताम्यां त्वम् उप प्र याहि । त्वं हि स्वहस्तयोः^५ धारयसि धनम् । त्वाम् सुताः सोमा वीमाः उत् अमन्दिपुः । स त्वं पूष्या पन्था सह भावेति^६ ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! केशिना केशयुक्ती शिरसावन्तौ ते हरी स्वदीयावधौ ब्रह्मणा रतोप्ररूपेण मन्त्रेण युनक्ति रथे संयोजयामि । तेन रथेन उप प्र याहि त्वद्गृहमुपगच्छ^१ । गमस्तयोः बाहोरश्न- बन्धनान् रशनीन् दधिपे धारयस्व । त्वा त्वाम् सुतासः यज्ञेऽभिभुताः सोमाः रभसाः श्वेगवन्तः । वीमाः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । उत् अमन्दिपुः उत्कृष्टमदपुष्कमकारुः । हे वज्रिन् ! शतस्त्रं स्वगृहं गत्वा पूषणान् सोमपानतन्त्रितया पुष्टया युक्तः सन् पत्न्या स्व- भार्यया सह सम् अमदः साम्यगेव तृप्तो भव ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

१. प्रतिपद्ये गृहो. २. 'दधीपि वा. ३. साति अ. ४. नाग्नि ति. ५. एमदः अ कु. ६. स हापयोः रि^१ अं छ लथे; हरयोः दि^२ अं कु. ७. 'नि वि^३ अं कु छ लथं. ८. गारव पु. ९. 'श्रुणात् गृहो.

[८३]

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तथोतिभिः ।

तमित् पृणसि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वः॑वति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽश्वीः । इन्द्र । मर्त्यैः । तव । कृतिऽभिः ।

तम् । इत् । पृणसि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विचेतसः ॥ १ ॥

स्कन्द० अश्वावति^१ अश्वसहिते^२ । क । सामर्थ्यात् अश्वे । प्रथमः अश्वः । गोषु च^३ गच्छति प्राप्नोति । अश्वसहितमश्वं गाश्च सर्वप्रथमं^४ लभत इत्यर्थः । सुप्रावीः शोभनः^५ प्राविता रक्षिता इव यस्य स^६ सुप्रावीः । हे इन्द्र ! मर्त्यैः मनुष्यैः तव कृतिभिः पालनैः^७ । कृतोपानिर्देशान् पाल्यमान इति आशयः । परस्वयाऽऽत्मीयैः पालनैः पाल्यत इत्यर्थः । तम् एव त्वम् पृणसि पृषी सम्पदंऽप्यत्र । इह तु सामर्थ्यात् पूरणार्थः । पूरयसि । वसुना धनेन । भवीयसा भूपता बहुतरेण^८ । सिन्धुम् आपः यथा सिन्धुर्नदी^९ तां यथा आपः अभितः विचेतसः विविधप्रज्ञानाः पूरयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अश्वावति गृहे प्रथममेव गोषु गच्छति सुषुं प्ररक्ष्यमाणः^{१०} इन्द्र । मर्त्यैः तव रक्षणैः^{११} । तम् एव त्वं पूरयसि धनेन बहुतरेण । सिन्धुम् आपः यथा विविधं ज्ञायमाना नानादिग्मः^{१२} समापताः अभितः पूरयन्ति ॥ १ ॥

मुद्रसू० 'अश्वावति' इति पदार्थं दर्शयति । गोखलं कविः । जगती छन्दः । इन्द्रो देवता^{१३} ॥

हे इन्द्र ! यः मर्त्यैः मनुष्यैः तव कृतिभिः रक्षणीयैः रक्षणैः सुप्रावीः सुषुं प्ररक्षितो भवति । स मर्त्यैः अश्वावति बहुभिरश्वैर्बुक्ते गृहे वर्तमानः गोषु प्राप्तयेषु प्रथमः गच्छति । सर्वेषो यजमानेष्वः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वम् तम् इत् तमेव पुष्टयम् भवीयसा बहुतरेण दातव्यहरादिसंख्याशुनेन वसुना धनेन पृणसि संपृक्तं संपूर्णं करोति । इष्टान्तः । विचेतसः विविधज्ञानहेतुमूलाः आपः यथा अभितः समोसु दिशु सिन्धुम् समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

आपो न देवीरुपं यन्ति होत्रियंभ्यः पश्यन्ति दितं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासुः प्र णयन्ति देव्युं त्रिप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियं । श्वः । पश्यन्ति । दितं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासुः । प्र । णयन्ति । देवऽयुम् । इन्द्रऽत्रियं । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २ ॥

१. नास्ति सूक्ते. २. सतिः अ. ३. नास्ति ति. ४. सर्वं च सूक्ते. ५. 'वसवति' इ. ६. नास्ति ति. ७. पुनश्च ति. ८. नदीनाम् ति. ९. नास्ति ति' अ'. १०. (एव' ति' अ'), 'नास्ति ति'. ११-१३. त्वाराधनेः ति' अ'. १२. 'दित्यः स अ'; प्ररक्ष्यः ति' अ'. १३-१३. नास्ति ति'.

स्कन्द० "तमित् पृषति" इति^१ तच्छब्दः पूर्वस्था ऋष इहानुपगत्यः । तमेव^२ आपः न देवीः यथा एकधनालक्षणा^३ आपो देव्यः होत्रियम् होतुः स्वभूतं चमसमुपगच्छन्ति तद्वत् उप यन्ति सेवार्थमुपगच्छन्ति । के । सामव्यात् सर्वमनुष्याः । अथवा 'तमित् पृषति' इत्यनुपगत्य-
'तं शब्दं^४ इहाधात् पृष्टवन्तो^५ विपरिणमयितव्यः । आपो नेति नशब्द उपरिष्टादुपचार उपमाधी-
यत्वात्, अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यये प्रयोगः (तु, या ७, ११) इति पदपूर्णाः । तस्यैव एकधनालक्षणा
आपो होतृचमसमुपगच्छन्ति । स एव सोमेन यज्ञत इत्यर्थः । 'तमेव च अवः शधस्तात्^६
श्विताः सर्वमनुष्या उपरि वर्तमानम् पश्यन्ति । कथम् । नित्तम् यथा रजः ज्योती रज
उच्यते । यथेदमादित्यास्यं विततं ज्योतिः पश्यन्ति तद्वत् । 'तमेव धादित्यसदशं^७ सर्वमनुष्याः
पश्यन्तीत्यर्थः । तमेव प्राचैः प्रमन्नैः देवासः प्र नयन्ति प्रकण्ठेण नयन्ति । छ । स्वर्गे वा
दृष्टेषु वा धनादिषु । स्वर्गं धनानि^८ वा प्रापयन्तीत्यर्थः । देवयुम् देवकामिनम् । ब्रह्मप्रियम्
स्तुतिप्रियम् । नित्य स्तोतारमित्यर्थः । जोषयन्ते सेवन्ते च । वराः इव यथा वराः^९ परया
भीरया वपुः^{१०} सेवन्ते तद्वत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० आपः इव देव्यः प्रवणम् होत्रियम् विष्णवं देवाः स्तोत्रश्रवणार्थमुपगच्छन्ति । अघस्तात्
पश्यन्ति विततम् यथा तेजोऽधोमुखं भवति । प्राचीनञ्च प्र नयन्ति देवकामं देवाः, स्तोत्र-
प्रियं मनुष्यं तं सेवन्ते वराः इव कन्याः ॥ २ ॥

मुद्गल० होत्रियम् होतुः स्वभूतं चमसम् देवीः देव्यो द्योतमानाः आपः न यथा आपः उप यन्ति
उपगच्छन्ति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसम् अवः शधस्तात्^{१०} पश्यन्ति । होतृचमसे
अस्माकं सोमाभिषवाय आपः पुरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संछन्नाऽभूत् । दृष्टान्तः । विततम्
विस्तीर्णम् रजः ज्योतिः सूर्यसम्बन्धि यथा निरन्तरम्बः अबस्तात् पठति तद्वत् । देवयुम्
देवात् कामयमानमेतं चमसम् प्राचैः प्राचीनम् उत्तरयेद्यभिमुखं होमकाले प्र नयन्ति होमार्थं प्रणीतम्
ब्रह्मप्रियम् ब्रह्मणा सोमलक्षणेनाग्नेन प्रीतं सन्तुष्टम्, पुरितमित्यर्थः । जोषयन्ते देवासः सर्वे देवास्त
चमसं सेवन्ते । वराः इव कन्यकाम् । यथा वरा "ममेयं भविष्यति"^{११} ममेयं भविष्यतीति कन्यकां
सेवन्ते, एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तन्त इत्यर्थः । एवमवेत्तन्वी-
यधिनियोगानुसारेण योजित मन्त्रसानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् । यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्य विनियोगस्तदा
स्वेन श्याययेत् । हे हन्द्र ! देव्या आपो यथा^{१२} निह्रदेनामुपगच्छन्त्येवं देवास्तदीयं स्तोत्रं
ह्रुत्प्रयमाग होत्रियं होतृचमसन्धि विष्णवस्थानमुपगच्छन्ति । उपगत्य चाघस्तात् यथावत् पश्यन्ति
विततं ज्योतिः । देवसु देवाणास्मन् दृच्छन्तमेतं शंसितारमागतः । सर्वे देवाः प्राचीने प्रणयन्ति
अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ २ ॥

अधि द्वयोर्दधा उक्थंश्च^१ वचो^२ यत्सुचा मिथूना या संपर्यतः ।

असंयचो ब्रूते ते धेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति न. २. तदेव अ. ३. एकधनालक्षणां कु ति. ४-४. तच्छब्दं अ; तच्छब्दं ति.
५. पृष्टवन्तो. ६. पत्नारि न. ७. "तय ति. ८. वपुं कु ति. ९. धर्याम् वि' अ'. १०. अवस्तात्
मूळो. ११-११. नास्ति मूळो. १२. न मूळो.

अधि । द्वयो । अद्धा । उक्थ्यम् । वच । यत्सुचा । मिथुना । या । सुपर्यतं ।
असम्पद्यत् । त्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्ति । यर्जमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

स्फुट० अधि उपरिभाये । द्वयो अद्धाः शुद्धोऽप्ययं दधाति निपूर्वाभिं द्रष्टव्य । 'व्यत्ययेन च
मन्थम प्रथमपुरुषस्य' । न्यद्धात् । कः । सामध्वात् अन्वयुं । कयो पुनरपरि किं वा
यद्धात् । हविर्धानाच्छादनार्थोऽहोऽहोरुपरि तृतीयच्छदि' । कुत धत् । हविर्धानप्रदङ्गानुच
चतस्र उपान्ते अस्या ऋचो विनिर्घोणात् । तत्र च हविर्धानाच्छादनायानां प्रयाणा' छदिपा
क्रमेण निधानात् । तथाहि तैत्तिरीयाणा वचनम्—“विष्णो रराटमसि” (तै १,२,१३,३)
इति मध्यम छदिरनिर्दिधाति, 'विष्णो इमन्ने स्थ' (तै १,२,१३,३) इति 'अन्थे अनितो'
भजत" इति । तथा चैतरेयब्राह्मणम्—'अधि द्वयोरद्धा उक्थ्यम् वच' इति । 'द्वयोरित्' तृतीय
छदिरधिनिर्घीयते (ऐना १,२९) इति । अथवा द्वयोरिति द्वे सत्र हविर्धानस्य ये द्वार्ये
स्मृण ते उच्येते । तयोर्लुंषरि रराटी निधीयते । माह्वणे च सैव तृतीयाच्छादकत्वानुत्तीय
छदिरन्वये' । केन न्यद्धात् । उच्यते । उक्थ्यम् वच उक्थ्यमिति प्रशस्नानाम (तु निघ ३,८) ।
तृतीयार्थे श्रेभयत्र द्वितीया । प्रशस्तेन विष्णो इत्यन्ने स्थ' इत्यादिना मन्त्रेण ।
कस्य स्वभूतम् । उच्यते । यत्सुचा मिथुना या इत्यादि । कथ पुनरत्थार्थैरेव दे'द्वत्त्वम् ।
इन्द्रार्थमन्वयुं' न्यद्धात् इत्येवमिन्द्रस्य प्राधान्यप्रवणत् । अथवा अद्धा इति इन्द्र प्रबोध्यते,
नाध्ययुं । एव चार्थयोजना कार्या । अधिशब्द 'अधिपरी अनर्थी' (वा १,४,१३) इत्येव
कर्मप्रवचनीय पदपूरण । द्वयो स्वभूलमद्धा श्वात्मीये च मनसि दधाति धेदि' वा । शृणोषि
नृणु वेत्यर्थ' । उक्थ्य प्रशस्य स्तुतिरक्षण वच । यौ द्वौ किं वुरत । उच्यते । यत्सुचा
यागार्थमुद्यतसुचौ । मिथुना श्रीपुसौ । दम्पती इत्यर्थ । या यौ । सुपर्यतं भदन्त परिचरत ।
किञ्च असयात् सवत्रवात् समयत । वृत्तप्रवक्ष इत्यर्थ । न संयत' असयत । धिरेव
शुभेनेत्यर्थ' । मते यागालये कर्मणि । सप्तमीनिर्वेधात् कर्तमान' ११ इति शेष' । ते तत्र स्वभूते ।
त्वां यत्सुचित्यर्थ । छेति निवसति स्वमिन् स्थाने । पुष्यति च सर्वाभिं पुष्टिभि । यत्सव
यानं करोति सोऽह्विद्यन् स्वस्थाने निवसति, सर्वपुष्टिभिश्च पुष्यतीत्यर्थ । किञ्च भद्रा गोभना
शक्ति प्राग्धि पुष्टि इति याप्याकर्मसु पागत् प्राक्किर्याप्याकर्म' (तु निघ ३,१९) । याग्यया चात्र
वाग्देवक दान लक्ष्यते । स्वदीये दानमित्यर्थ । कर्मै । उच्यते । यत्मानाय सुन्वते सोमा
शिपय कुर्वते यत्मानाय । प्रभूतमुत्कृष्ट च घन इव' इदासीदत्यर्थ ॥ ३ ॥

घेदुट० दायाष्टुष्यो प्रशस्तम् वच अधि अद्धा । यत्सुचौ ये मिथुनभूते स्वाग् पूजयते
यत्प्रवर्तमानात् । तत्र त्रते शत्रुभि' अर्शयत् सुषमेव निवसति, ११ पुष्यति च प्रशया पशुभि ।
कदाप्य भजति यम् सुन्वते यत्मानाय ॥ ३ ॥

१ 'न्यद् वा ३-३ प्रापयेन च पुश्चय अ ३ तृतीयाऽपरि (रि)अ यु ४ 'गां वरिदां अ
५५ वेऽभिः मूर्धो ६ तृतीयाऽप्रा' वा, परिशिष्टु' नि ७ 'भर्तुं मूर्धो ८ वरा' इति
९ वेऽङ्ग' वेप अ १० 'वा' अ कु ११ नास्ति अ ति १२. डे'ने' अ १३ 'ना' मूर्धो
१४ १४. नास्ति ति १५ 'व' अर्थे ति १६ य ति १७ वति ति'

मुद्रल० हे इन्द्र^१ इत्यो हविर्धानियो उक्थ्यम् उक्थ शस्त्रम्, तद्योग्यम् वच 'युने वाम्' (ऋ १०, १३, १) इत्यादिमन्त्ररूप वचनम् अधि अर्धा निहितवानसि । कीदृशयोर्हविर्धानियो । यतस्तु वा यता सबद्धा युचो प्रद्वचनसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने वा ये हविर्धाने स्वाम् सपर्यत पूज्यत, तयोरित्यर्थः । किञ्च ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमान अस्यत शत्रुभि सह युद्धार्थमनभिगत सन् ते अन्ते त्वदीये कर्मणि क्षेति निवसति । पुष्यति च प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । मुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिषव कुर्वतो यजमानाय यजमानस्य मद्रा कन्याथो अन्ति उक्थ्य बल भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोस्त्वत्पत्यस्य वचसोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इद्वाप्रयः शम्या ये सुकृत्या ।

सर्वे पुणेः समन्दिन्दन्त भोजनमश्वावन्त गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिरा । प्रथमम् । दधिरे । वय । इद्वाप्रय । शम्या । ये । सुकृत्या ।

सर्वम् । पुणे । सम् । अन्दिन्दन्त । भोजनम् । अश्वावन्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥

स्कन्द० आत् इति पदपरुण । अङ्गिरा इति बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । अङ्गिरस ऋषयः । प्रथमम् दधिरे दत्तवन्त तुभ्यम् । वय हविलेक्षणमजन् । इद्वाप्रय प्रवृत्तिताडवनीयादिका । अङ्गिरसोऽपि तथा प्रथमनिष्ठवन्त, किं पुनरन्य ऋषय इत्यर्थः । ये किं लब्धवन्तोऽङ्गिरस । उच्यते । शम्या ये सुकृत्या 'शमी' (निघ २, १) इति कर्मणाम् । शोभना क्रिया अनुष्ठान यस्या सा सुकृत्या । ये स्वपागकर्मणा शोभनातुष्टानेन । सर्वम् एव पणिनाम्नोऽसुरस्य स्वभूतम् । समन्दिन्त समवल्कधवन्त । भोजनम् धनम् अश्वावन्तम् अश्वैस्सहितम् । गोमन्तम् गोभि सहितम् । पशुम् अत्यपेक्षमेतदेकवचनम् । पशुजात च । आकारस्तु पदपरुण मर्यादायां वा । मर्यादया लब्धवन्त । नर मनुष्या सन्त ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ दधिरे अङ्गिरस^१ प्रथमम् इवि^२ सम् इद्वाप्रय कर्मणा य शोभनकरणेन, ये सर्वम् एव अमुरात्^३ भोजनम्^४ स्वया सहायेन "अविन्दन्त अश्वावन्तम्" गोमन्तम् च पशुसह नेतारोऽङ्गिरस ॥ ४ ॥

मुद्रल० पदा पणिभिर्गोवोऽवहत्वास्त्वदानीम् अङ्गिरा अङ्गिरस प्रथमम् पूर्वमग्रत वय हविलेक्षण मद्यम् दधिरे इन्द्रार्थं सन्पादितवन्त । आत् अनन्तर तादृशा^५ ये अङ्गिरस इद्वाप्रय प्रवृत्तिताम्रियुक्ता सन्त सुकृत्या शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेन इन्द्रमयज्ञातिवि शेप । ते नर यज्ञस्य नेतारोऽङ्गिरस एव पतयाम्नोऽसुरस्य सम्पन्धि सर्वम् भोजनम् धनम् नम् अविन्द त समलभन्त । कीदृशम् । अश्वावन्तम् अश्वैस्तुक्तम् गोम तम् गोभिर्बुक्तम् । आ समुचय । मर्यादव्यतिरिक्तम् पशुम् अन्यत्पशुजात च समन्दिन्दन्त ॥ ४ ॥

युजैरर्धवा प्रथमः पृथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा येन आर्जनि ।

आ गा आजद्वृक्षनां क्राव्यः सचां यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

१ गोभिश्च तं ति २ 'वेद्योक्ते' ति ३ 'सम् वि' ४, नास्ति वि' अ'. ५, 'एव वि' अर्थे ६, भोजनं वि'. ७-८, तां वरं वि', एतन्नमो (एतां) सव' वि'. ८, 'अविन्दन्त मृको'.

यज्ञैः । अर्धर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । क्रतुः । वेनः । आ । अजनि ।
आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

स्कन्द० यज्ञैः इन्द्रदेवतैः अर्धर्वा नाम ऋषिः प्रथमः सर्वत उत्कृष्टः भ्रमरो वा पथः प्रज्ञामननार्थान् इन्द्रस्वात्मनो वा स्वर्गमननार्थान् तने^१ विस्तीर्णान्^२ चकार । ततः तेभ्य एव यज्ञेभ्यः सूर्यः आदित्यः मत्सः प्रकाशकरणद्वारेण सर्वकर्मणां पालयिता वेनः मेधाधी कान्तो वा आ अजनि आजानत उरपन्नः । धर्मापत्तवाद् कुरक्षस्य जगत उरपत्तेः यज्ञानां च धर्मरवादिदमुच्यते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आरुनीति । तैरेव च^३ यज्ञैस्त्रिन्द्रदेवतैः आ गाः आजन् भद्र गतिक्षेपणयोः । आगतवान् प्राप्तवान् । लब्धवानित्यर्थः । किम् । गाः । काः । उशना नाम ऋषिः काव्यः कविपुत्रः । सचा सह । केन । सामर्थ्याद् पुत्रैः पीथैश्च । एतत् शतवा वयमपि यमस्य जातम् अमृतम् यजामहे यम इति यज्ञानाम्^४ शाकपूणिना पठितम् । पृष्टी चात्र 'यज्ञेच करणे' (पा २, ३, ६३) इत्येवं तृतीयार्थे व्रष्टव्या । यज्ञेन यजामहे इत्यर्थः । कम् । प्रकरणाद् इन्द्रम् । कीदृशम् । जातममृतं जन्मवन्तं मरणवर्जितमित्यर्थः । यथा यमोऽप्राऽऽदित्य एव । पृष्टीनिर्देशाच्च सकाशादिति वाच्यतोषः । आदित्यसकाशाज्जातममृतं यजामहे इति । इन्द्रो हि वर्षासु^५ रसादानेनाऽनुगृह्यमाणः कर्मात्मना आदित्याग्नापते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपहृतासु गोषु यज्ञैः हृतैः अर्धर्वा पूर्व 'भागान् कृतवान्' । ततः लब्धकारविनाशार्थं कर्मणां पालयिता कान्तः सूर्यः प्रादुरभूत् । ततोऽन्धकारे दिवष्टे कविपुत्रः उशना सह सर्वा एव गाः आ आजत् । असुरनिपननार्थं प्रादुर्भूतमिन्द्रम्^६ यजामहे ॥ ५ ॥

मुद्रल० पणिभिरपहृतासु गोषु अर्धर्वा एतत्संज्ञः ऋषिः यज्ञैः इन्द्रदेवतैरनुष्ठितैर्वागीः पथः गोसम्बन्धिनो मार्गान् प्रथमः तते तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततः तदनन्तरम् व्रतपाः मत्सर्वा कर्मणां पालयिता वेनः कान्तः सूर्यः सूर्यरूपे^७ इन्द्रः आ अजनि गर्वा प्रदर्शनाय आविरमूत् । ततोऽथर्वा ताः गाः आ आजन् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तारुश्लेन्द्रस्य वाग्मः क्लेशः पुत्रः उशना भृशः सचा असुरनिरसनाय सदापोऽभूत् । नगरम् असुराणां निपननार्थम् जातम् प्रादुर्भूतम् अमृतम् मरणरहितं तमिन्द्रम् यजामहे इतिभिः पूजयामः ॥ ५ ॥

वृद्धिर्वा यत् स्वपुत्राय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकं प्राधांपते द्विषि ।

प्राचा यत्र वर्दति कारुकुक्ष्यस्तस्योदिन्द्रोऽभिपित्वेषु रण्यति ॥ ६ ॥

वृद्धिः । वा । यत् । सुऽअपुत्राय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽधोपते । द्विषि ।

प्राचा । यत्र । वर्दति । कारुः । उक्क्ष्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

स्कन्द० यत् स्वपुत्राय इति^१ पठण्ये एते^२ प्रथमाद्यतुष्यौ । वृद्धिः वा यत् यतमानस्य स्वपुत्रस्य वृज्यते

१. नास्ति अ ति. २. 'गो'वा अ ति. ३. नास्ति अ तु. ४. एत इति अ. ५. नास्ति ति.
६-९. आगात् वि' अ'. ७. प्रादुरभूत् तमि' वि' अ'. ८. नास्ति अ'. ९. एता अ ति.

धृजिरत्र सामध्यात् स्वरणार्थः । स्वीर्यते नित्यम् । अर्कः वा स्तोत्राऽप्राऽर्कं उच्यते । 'अर्को यद्गो महतो हविष्मान्' । (श्र १, १६७, ६) इति यथा । श्लोका वा । श्लोकम् स्तुतिशब्दम् भाषोपते भाषोपयति । आद्यतीर्यर्थः । दिवि श्लोके । अत्यन्तमुच्चैः स्तोत्रीत्यर्थः । प्राधा अभिपवप्राधा यत्र पव्यर्थे एषा सप्तमी । यस्मै स्वगूतः । वदति अभिपवकाले शब्दं करोति । कीदृशः । काशः शोभा । यावदप्राभिपवप्राधा अभिपवं करोति, तावत् स्तुतयः प्रवर्तन्ते इति तदायत्तत्वात् स्तुतीनामभिपवप्राधैर्वा स्तोतेर्युच्यते, स्तोतृसादृश्याद्वा । उच्यन्तः प्रशस्यः । तस्य एव इन्द्रः । अभिपिवेषु च^१ पठतेर्गतिकर्मण इदं रूपम् । अभिगमनकालेषु^२ । रम्यति रमते । तस्मात्प्रशस्त्यिन्द्रः प्रवीर्यते, नाऽन्यनिरर्थः ॥ ६ ॥

पेङ्कटं यस्मिन् मनुष्ये शोभनाय कर्मणे बर्हिः वा वृज्यते । होषा वा स्तुतिशब्दम्^३ उच्चैर्षोपयति^४ अन्तरिक्षे । तत्र हि वाचमुच्चारयति । यत्र वा सोममभिपवकृत् प्राधा प्रशस्यः शब्दं करोति । तस्य एव अभिगमनेषु^५ इन्द्रः रमते ॥ ६ ॥

मुद्गलं स्वपराय शोभनाऽपतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिः वा यत् यदा वृज्यते छिद्यते । अच्युत्तुणा यागार्थमादिषते । अर्कः वा स्तोत्रनिष्पादको होषा वा श्लोकम् स्तुतिरूपा वाचम् दिवि श्रोतमाने यत्रे यत् यदा भाषोपते उच्चारयति । यत्र यस्मिन् काले प्राधा अभिपवार्थं प्रवृत्त उपलः वदति शब्दं करोति । इष्टान्तः । काश उच्यन्तः सुसोपममेतत् । उपपद्य शस्यत्य संसिता^६ कारुः स्तोत्रा यथाऽभिमतशब्दं करोति, तद्वत् तस्य इत् पूर्वोक्तस्य सर्वस्य अभिपिवेषु अभिगमिषु इन्द्रः रम्यति रमते । असादीयो यागो भविष्यतीति शब्दं करोति ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थो वनः ॥

[८४]

असावि सोमं इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णो वा गृहि ।

आ त्वां पृणवित्वन्द्रियं रजः सूर्यो न रुदिमर्भिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृष्णो इति । आ । गृहि ।

आ । त्वा । पृणक्त् । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न । रुदिमर्भिः ॥ १ ॥

स्कन्द० असावि अभिपुतः^१ सोमः असाभिः हे इन्द्र ! ते^२ स्वर्धर्मम् । पृणत् ज्ञात्वा हे^३ शर्विष्ठ । बलवत्तम ! धृष्णो^४ अभिपवितः ! शश्रूषाम् आ गृहि भागच्छ । भागते च त्वा पृणवतु इन्द्रियम् पृचिरत्र पूरणार्थः । 'तमिद् पृणहि' (श्र ६ १५, ११) इति यथा । इन्द्रियमित्यत्रापि स्वार्थे प्रपूरणार्थः^५ । इन्द्र एवेन्द्रियम्^६ । आपूरयतु स्वामिन्द्रमरसादीयम्^७ । सोम इत्यर्थः । अथवा इन्द्रियं दीर्घमुच्यते । सामर्थात्प्राप्तान्वर्णात्मत्वर्थः इन्द्रियशब्दः । आपूरयतु त्वां कीर्णवदस्मादीयं

१. पारित मूको. २. च. ति. ३. 'मतेष अ ति. ४. भाति कु. ५. 'कले अ. ५. इन्द्रियार्थः क कु. ७. सा (१मा) वयति वि' अ. ८. अरिगेषु वि' अ. ९. शक्तिगं कु. ९. शक्तिग मूको. १०. अतुतः अ. ११. वि अ. १२. पण' मूको. १३. धैरिद् अ; 'न्द्रिय' ति. १४. 'आदिन्द्रियः ति; 'अरीय' अ.

सोमादिद्विरित्यर्थः । कथं पुनरापूरयतु । उच्यते । रजः सूर्यः न रश्मिभिः रजःशब्दः अत्र 'लोक-
वचनः । यथा सूर्यः पार्थिवलोकम् अन्तरिक्षं वा । निरन्तरं रश्मिना पूरयति तद्वत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुतः सोमः इन्द्र । सुभ्यम्, बलवत्तम ! अभिभवितः ! आगच्छ । आपूरयतु त्वां बलम्
अन्तरिक्षम् इव सूर्यः रश्मिभिः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'असावि' इति विंशत्यृचमेकादशं सूक्तम् । गौतम ऋषिः । आवितः पृथुस्तुभ ।
सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः । इत्यग्याद्यास्तिस्रः पङ्क्तयः । त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः ।
षोडशाद्यास्तिस्रश्चतुर्भः । एकोनविंशो बृहती । विंशो सत्वोबृहती । इन्द्रो देवता ॥

हे इन्द्र । ते स्वर्धर्मम् सोमः असावि अभिपुतोऽभूत् । हे शशिष्ठ ! अतिशयेन बलवत् ।
सत एव शृणो ! शत्रूणां धर्षयितः ! इन्द्र । आ गहि देवपजनदेशमागच्छ । आगच्छ त्वा त्वात्
इन्द्रियम् सोमपातोर्थं प्रभूतं सामर्ष्यम् आ शृणु आ पूरयतु । रजः अन्तरिक्षम् रश्मिभिः
किरणैः सूर्यः न यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ १ ॥

इन्द्रमिद्वरीं बृहतोऽप्रतिभृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥२॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । बृहतुः । अप्रतिभृष्टशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० 'इन्द्रम् इत् हरी बृहतः अप्रतिभृष्टशवसम् अत्रत्यभिभूतपूर्वबलम् । ऋषीणाम् च स्तुतीः उप उप-
शब्दोऽर्थ प्रतिशब्दस्वार्थे । ऋषीणां च स्तुतीः प्रति । यज्ञम् च मानुषाणाम् मनुष्याणां स्वभूतम् ॥२॥

वेङ्कट० इन्द्रम् अद्वौ बृहतः अत्रत्यभिभूतबलम् ऋषीणाम् च स्तुतीः मनुष्याणाम् च यज्ञम् प्रति ॥ १ ॥

मुद्गल० अप्रतिभृष्टशवसम् केनाप्यप्रतिषर्पितबलम् । कर्हिस्तिवबलमित्यर्थः । इन्द्रम् इत् इन्द्रमेव ऋषीणाम्
यसिष्ठादीनाम् मानुषाणाम् अन्येषां मनुष्याणाम् च स्तुतीः यज्ञम् च हरी अद्वौ उप बृहतः
समीपं प्रापयतः । अत्रयत्र हतुवन्ति यत्रयत्र यज्ञन्ते तत्रतत्र सर्वत्रेन्द्रमथौ प्रापयत इत्यर्थः ॥ २ ॥

आ त्विष्ठ बृत्रहन् रथं युक्ता ते प्रल्लणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो प्रावा कृणोतु वग्नुना ॥ ३ ॥

आ । त्विष्ठ । बृत्रहन् । रथम् । युक्ता । ते । प्रल्लणा । हरी इति ।

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । प्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ ३ ॥

स्कन्द० आ त्विष्ठ आसौ हे वृत्रहन् । रथम् युक्ता युक्तेषु ते अस्त्राभिः प्रल्लणा पृथीयानिर्देशात् स्तुतिरिति ।

१. गच्छि कु ति. २-२. नास्ति अ. † नास्ति कु ३. १नेः कु. ४-४. नास्ति अ.

‡ 'पूर्व' वाम् ति. ५. नास्ति अ ति. ६. स्तुतिरिति ति.

वाचस्पधेयः । की । हरी । आस्थितस्य च अर्वाचीनम् अस्मदभिलगमनाभिमुखं सुन्दु ते तव मनः
अयमभिपवप्रावा कृणोतु वगुना द्येनाभिपवशब्देन ॥ ३ ॥

घेङ्कट० १ आतिष्ठ हनहनं रथम् । सुक्तो ते श्रद्धणा अर्वा । तव मनः अभिपवप्रावा घोषशब्देन
अस्मदभिमुखं सुन्दु करोतु ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । शत्रूणां हन्तरिन्द्र ! रथम् आ तिष्ठ आरोह । यस्मात् ते हरी त्वदीयावक्षी
श्रद्धणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता रथेऽस्माभिर्भोजितौ वस्मात् त्वं रथमातिष्ठ । ते मनः त्वदीयं
मनश्च प्रावा अभिपवार्थं प्रवृत्तः पाषाण, वगुना वचनीयेनाभिपवशब्देन अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम्
सु श्रणोतु सुन्दु करोतु ॥ ३ ॥

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् । शुक्रस्य त्वाम्यक्षरन् धारां ऋतस्य सादने ॥४॥

इगम् । इन्द्र । सुतम् । पिव । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सादने ॥ ४ ॥

स्कन्द० इमम् हे इन्द्र ! सुतम् सोमम् पिव ज्येष्ठम् प्रशस्तमम् अमर्त्यम् अमरणघर्माणम् ।
वित्यमित्यर्थः । *मदम् मदकरमित्यर्थः* । शुक्रस्य शुक्राख्यप्रहस्यं शुक्रवर्णस्य वा सोमस्य^१ । त्वा
अभि अक्षरन् । अभिशब्दः 'अभिरमाने' (अ १, ४, ११) इत्येवं कर्मप्रवचनीय, प्रतिशब्देन
समानार्थ । त्वां प्रति अक्षरन् क्षरितवर्यं इत्यर्थः^२ । धाराः प्रतस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनि
सादने स्थाने वेदात्पे ॥ ४ ॥

घेङ्कट० इमम् इन्द्र । सुतम् विव । प्रशस्तम् अमरणसाधनं सोमम् । सोमस्य धाराः त्वाम्
अभि अक्षरन् यज्ञशृङ्गे^३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । सुतम् अभिसुतम् इगम् सोमम् विव । कीदृशम् । ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तम्
मदम् मदकरम् अमर्त्यम् अमरकम् । सोमपात्रजम्पो मदी मदान्तरधम्भारको न भवतीत्यर्थः ।
वधा ऋतस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनि सादने शृङ्गे वर्तमानाः शुक्रस्य क्षीप्तस्यास्य सोमस्य
धाराः त्वा त्वाम् अभि अक्षरन् अभिसुक्ष्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्नुवन्ति । स्वयमेवा-
वच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इन्द्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन । सुता अमत्सुरिन्द्रवो ज्येष्ठं नमस्पता सहैः ॥५॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

सुताः । अमत्सु । इन्द्रवः । ज्येष्ठम् । नमस्पता । सहैः ॥ ५ ॥

१. 'शुक्रस्य' वि. २-२. 'मासि वि'. ३. 'शुक्र वि' छपे; सु (सु)या वि' अ'. ४-४. 'मासि
अ; *अयं इ. ५. 'अयं अ' ति अ. ६. 'मासि ति. ७. 'अर्चते' वि. ८. 'मासि इ. ९. 'रथं
वि' अ'. १०. 'अ' वि; वा छपे.

स्कन्द० नूनम् इति पदपुरण क्षियार्थो वा, सामर्थात् । इन्द्रार्थे क्षिप्रम् अर्चत उच्चारणत
 'याम्यानुवाक्यादिलक्षणा स्तुती' हे मन्त्रीषा पुत्रा पौत्रा च ऋत्विजो वा । उक्थानि च
 'शस्त्राणि च' त्रयीतन । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् सुता' अभिपुता' अमत्सु' उर्षितवन्तः
 इन्दवं सोमा ज्येष्ठम् प्रशस्तममिन्द्रम् नमस्यत नमस्कारैश्च पूजयत् । सह पठनामैतत्
 (तु निघ २, ९) । अन्तर्गतमस्यर्थं चैह द्रष्टव्यम् । सहस्त्रिन बलवन्तम् इन्द्रम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्राय क्षिप्रं स्तुत, शस्त्राणि च मृत । सुता सोमा एवम् अमत्सु । त्वमिमं मत्तं
 ज्येष्ठम् सहस्त्रम् त्रयोधै शस्त्रैश्च' नमस्यत इतिऽ' ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे ऋत्विज ! इन्द्राय नूनम् क्षिप्रम् अर्चत पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्थान
 अप्रागीतमन्त्रसाध्यानि श्लोकानि च प्रवचनं मृत । सुता अभिपुता इन्दवं सोमाश्च अमत्सु
 भागतमेवमिन्द्रं मत्तं कुर्षन्तु । अन्तर्गत्तम् ज्येष्ठम् प्रशस्तमम् सह सहस्त्रिन बलवन्तं तमिन्द्रम्
 नमस्यत नमस्तु स्व ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चाध्याये षष्ठमो वर्यः ॥

नक्रिष्ट्वत् रथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे । नक्रिष्ट्वानु मृज्मना नक्रिः स्वर्श आनशे ॥६॥

नक्रि । तत् । रथिऽतर । हरी इति । यत् । इन्द्र । पच्छसे ।
 नक्रि । त्वा । अनु । मृज्मना । नक्रि । त्त्सुअर्थ । आनशे ॥ ६ ॥

स्कन्द० नक्रि इति निपातो न कश्चिदित्यस्यार्थे । न कश्चित् स्वतो रथीतरं प्रकृष्टतरो रथी' ।
 कस्मात् । उच्यते । हरी यत् यस्मात् हे इन्द्र ! यच्छरो अत्यन्तप्रबृद्धवेगावपि नियच्छसि । निरोद्धु
 शक्नोषीत्यर्थः । किञ्च नक्रि त्वा अनु मृज्मना अनुसृष्टोऽत्र 'उपोऽधिके च' (वा १, ४, ८०) इत्यनन
 कर्मप्रवचनीयेन एतन्नामार्थं भाषितव्यवचन । 'मृज्मना' (निघ २, ९) इति बलनाम । न
 कश्चित्स्वतोऽधिको बलेनेत्यर्थः । अपि कश्चित् शोभनाधुकोऽपि आनशे व्याप्तिकर्मार्थम्
 (तु निघ २, १८) । अन्तं बलनं व्याप्नोति । सत्सोऽपि न' कश्चित् बलेनास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "न कश्चित् स्वत् रथीतरं भवति । यदि त्वम् इन्द्र ! अद्वी नियच्छसि, न कश्चित्
 त्वाम् अनु बलेनाभिभवति, न कश्चन स्वस्य नृ गच्छन्तं व्याप्नोति" ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! त्वम् यत् यस्मात् हरी एतत्सशावशो यच्छसे रथे योजयसि । तस्मात् त्वत्
 रथोऽन्य कश्चित् रथीतरं भवित्तयेन त्वयात् नक्रि नास्ति । अन्वेषामीरगच्छदुष्टरथामावात् ।
 त्वा अनु' स्वामनुलक्ष्य मृज्मना बलेन सत्सोऽपि नक्रि नक्षरित । स्वध शोभनाधोऽन्यश्च त्वाम्

1-1 'वा' इति अ २ २. नाति कु ३ 'वा' सेना ति ४ 'दुना' अ. ५. नाति अ.
 ६ ६ नाति ति' । 'नक्रि' अ', 'नक्रि' ति', 'नक्रि' ति' कु ल एषं । 'नक्रि' ति' अ',
 शोभनाये वि' अ' कु ल एषं । ७ नाति कु ८ 'नक्रि' ति' अ' रथी कु ति ९ 'नक्रि' कु
 1० नाति अ ति 11-11 नाति वि' नृ 'नो न वि' अ' 12 नाति मृको

नक्षिः आन्धे न प्राय । इन्द्रस्य दलाधमोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशो बलवानश्वान् लोके कश्चिदपि
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

य एक इद् विदयते वसु मर्ताय दाक्षुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाक्षुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

स्कन्द० य एकः इत् एव विदयते विविधे ददाति । वसु मर्ताय दाक्षुषे यजमानाय । ईशानः सर्वस्येश्वरः ।
अप्रतिष्कृतः स्कुन् क्षाप्रवणे । आप्रवणमागमनं प्रवणेर्गत्ययत्वात् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः ।
पुदे अभियुजानः अन्येनाप्रत्यभियुक्तपूर्वं इत्यर्थः । कोऽसौ । उच्यते । इन्द्रः । अङ्ग इति तु
निपातः पदप्रणे वा क्षिप्रार्थे वा । सामर्थ्याद् विदयते इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । क्षिप्रं विदयते
इति । सस्कन्दसुतेदचास्या ऋचः । सस्कन्दमभ्याहरय उच्यते कदाचन यत्ना । य इन्द्रो
विदयते वसु सः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः एकः एव विविधे प्रयच्छति धनम् मर्ताय दाक्षुषे, ईश्वरः शत्रुभिरप्रतिशब्दितः सः
इन्द्रः । अङ्ग इति कश्चन सम्बोधयति ॥ ७ ॥

मुद्गल० यः इन्द्रः एकः इत् एक एव दाक्षुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनम्
विदयते विशेषेण ददाति । अङ्ग क्षिप्रम् अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिष्कृतान्द्रहित इत्यर्थः ।
एवम्भूतः सः इन्द्रः क्षिप्रम् ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ ७ ॥

कदा मर्तामराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रुवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ८ ॥

कदा । मर्ताम् । अराधसं । पदा । क्षुम्पमिव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रुवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

स्कन्द० कदा मर्ताम् अराधसम् 'राध' (निघ २, १०) इति धननाम । अधनम् । दारिद्र्यात्
वपुमक्षमर्थभिरार्थः । पदा पदेन । क्षुम्पमिव स्फुरत् क्षुम्पमिच्छिन्नकमुच्यते । स्फुर स्फुल
सञ्चलने । सामर्थ्याद्याप्रान्तर्णीतव्यर्थः । यथा घातुरस्यो वा 'कश्चित् सर्वत्रभ्रं' चालयति तद्-
चालयति । न कदापिदपीत्यर्थः । निरादरत्वाद्देवदेवेन प्रकरोणाख्यायते, अधनस्योपनि
भारयन्निरादर इन्द्र इत्यर्थः । यत् एवमतः सधनत्वाद् हृत्पयाया वपं मूः । कदा नः शुश्रुवत्
धोम्यति स्फुटिलक्षणा गिरः इन्द्रः अङ्ग । अयवैर्षं पर्योक्तयोर्षयोरेकवाक्यता । न कदापिदप्यधनं
पादेन चालयतीन्द्रः । वपश्चापनाः, नतो भीता मूः । कदा नः शुश्रुवत् गिर इन्द्रो

१. 'राध' इति. २-२. 'माति वि'. ३-३. 'विप' इति. ४. 'माति म'. ५. 'वेगरेण

६. 'निरादरस्य वेद' इति. ७. 'एवम' म. ८. 'माति मूको.

शङ्क इति । अथवैषमन्ययास्या शब्दा^१ अर्थयोजना । कदा मत्तमराधत्सं^२ 'हविलक्षणैः धनेन'^३ रक्षितं अयष्टारमित्यर्थः । पदा क्षुम्भिव स्फुरत् । स्फुरति स्फुल्लतीति^४ बधकर्मसु पाठात् (तु. निघ ३, १९) स्फुरतिरिह वधार्थः । यथा कश्चित् क्षुम्भं पादेनाक्रम्य हन्ति तद्वद्विष्यति । चूर्णयिष्यतीत्यर्थः । कदा याऽस्माकं यष्टृणां श्रोष्यति गिर इन्द्रो भजेति । अथवद् कदा निग्रहीष्यति यष्टृश्लासन् स्तुतिश्रवणे न अनुग्रहीष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'कदा मनुष्यम् अनाराधयन्तं^५ पादेन अहिच्छप्रसिदानापासेन अथस्फुरति । बधकर्मा स्फुरतिः । कदा नः^६ श्रयोति गिरः^७ ॥ ८ ॥

मुद्रल० अराधयन् हविलक्षणैः राधसा धनेन रक्षितम् अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधम् मत्तम् मनुष्यम् इन्द्रः पदा पादेन क्षुम्भिव अहिच्छप्रकामिव कदा स्फुरत् स्फुरिष्यति । यथा अहिच्छं मण्डलाकारेण शयानं कश्चिदनापासेन हन्ति । एवमिन्द्रोऽपि कदा अस्माच्छत्रुं हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिर्बधकर्मा । नः अस्माकं यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा याचः इन्द्रः कदा कस्मिन् काले अहं क्षिप्रम् शुश्रवन् श्रोष्यतीति वितर्क्यते ॥ ८ ॥

यदिच्छि त्वां बहुभ्य आ सुतावाँ आविवांसति । उग्रं तत् पत्यते श्व इन्द्रो अह्न ॥९॥

पः । चिद् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतावान् । आऽविवांसति ।

उग्रम् । तत् । पत्यते । श्वः । इन्द्रः । अह्न ॥ ९ ॥

स्कन्द० चिद् हि इति पदपूर्णा । यः यजमानः त्वा स्वाम् बहुभ्यः सा^१ बहुभ्य इत्यापादानप्रवृत्ता इति च^२ उपसर्गाद्योगक्रियापदाध्याहारः । बहुभ्योऽन्येभ्यो यजमानेभ्य आकृष्य । आत्मीयसकाशनामीनेत्यर्थः । सुतावान् 'सुतेन सोमेन'^३ तद्वान् । आविवांसति मर्षादया परिचरति । उग्रम् तत् अतृप्यर्थे प्रथमैषा । तस्मै पत्यते ऐश्वर्यकाम्यं षडितः (ट. निघ २, २१) । इह तु दानैश्वर्ययोः परस्परं सम्बन्धादेश्वर्येण दानं प्रतिपद्यते । दानार्थं एव वा सामर्थ्यात् पत्यतिः । इहातीत्यर्थः । किम् । श्वः बलम् । कः । उग्रपते । भवान् इन्द्रः अहं क्षिप्रम् । पदपूर्णो वा अह्नराष्ट्रः । अथवैषमन्यथा उत्तरस्वार्थेऽस्वार्थयोजना । यदिच्छि पश्यते प्रथमा । पत्यत इत्यर्थेऽथार्थं एव । इदम् उग्रं तस्य स्वभूतं श्वः पत्यते भावतः कालचिद् ईशित्तम्यं तस्य^४ 'सर्वस्येष्टे इन्द्रः'^५ । पत्यत्येन इह^६ सम्बोधनप्रथमास्थाने अल्पतिरिक्तप्रातिपदिकार्थे प्रथमा । हे^७ इन्द्रेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यः^८ चिद् हि त्वा^९ बहुभ्यः मनुष्येभ्यः^{१०} एकः सुतसोमः^{११} परिचरति । तस्य उद्गूर्णं बलं सर्वनामीष्टे । सा^{१२} इन्द्रः इति अत्रगच्छेति^{१३} ॥ ९ ॥

१. नास्ति वि. २-२. धनेन हविलक्षणैः अ. ३. स्फुरति वि. ४-४. नास्ति वि; 'नाभरव' वि' अ'. ५-५. नास्ति वि'; गिः परंतेऽप्युद्गृहं तद्विन्द्य छर्ष. ६-६. इति सोमे मनः वि. ७. नास्ति अ ति. ८. १४ वि. ९-९. सर्वस्येष्ट १४: अ; 'स्येष्ट' सत्ये: वि. १०. नास्ति अ. ११. ५३ अ. १२-१२. मनुष्येभ्यो बहुभ्यः वि' अ'; नास्ति वि'. १३. सुतः सोमः वि'. १४. नास्ति वि' अ'. १५. नास्ति वि' अ; 'ग' अ.

मुद्रल० षडुभ्यः मनुष्येभ्यः सकाशात् यः चित् हि य एव खलु यजमानः शः सुतावान् अभि-
पुतसोमयुक्तः सन् हे इन्द्र! त्वा स्वाम् आविवासाति परिचरति । तद् तस्मै दक्षमानाय यत्
उग्रम् उदरूर्णम् शवः बलम् इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रम् पश्यते पातयति प्रापयति ॥ ९ ॥

स्वादोरिथा विपुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इन्द्रेण स्यावरीवृष्णा मर्दन्ति शोभसे वस्वीरन्तु स्वराज्यम् ॥ १० ॥

स्वादोः । इथा । विपुवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इन्द्रेण । स्यावरीः । वृष्णा । मर्दन्ति । शोभसे । वस्वीः । अन्तु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥

स्कन्द० स्वादोः मृडस्य । इथा असुप्र देवलोके । विपुवतः विपु स्वाहाविरस्य^१ विपुशब्दो ध्यासि-
वचनः । ध्यासिमतः । प्रभूतस्योत्थः अथवा विपुशब्दः वैषम्यपर्यायः, वैषम्यवतः दुरतगतस्येत्यर्थः^२ ।
मध्वः मधुसदृशस्वादुकस्य । सामर्थादुदकर्य^३ । पृष्ठीनिर्देशार्थकदेशमिति शेषः^४ । द्वितीयार्थे वा
सर्वत्र पृष्ठी । स्वादु विपुवत् मधुसदृशस्वादु चोदकं पिबन्ति गौर्यैः । याः इत्येतत् पिबन्ती-
त्येतेन सम्बद्धयते । कुत पृतत् । 'उत्तरस्यामृषि धेनुशब्देन प्रस्यवमर्मानात् । याः गावः पिबन्ति
गौर्यैः गौरवर्णाः इन्द्रेण सह स्यावरीः सह गन्ध्यः । कोरशेन । उच्यते । वृष्णा वषिष्ठा । यत्र
यत्रेन्द्रो^५ गच्छति तत्र तत्र तस्य पश्चात् गन्ध्यः । न केवलममुषैव देवलोके मर्दति च^६ किं
वाहिं । अनु स्वराज्यम् स्वराज्यं प्रति । 'यत्र यत्र देशे' इन्द्रस्याधिपत्यं तत्र सर्वत्रत्यर्थः ।
गच्छद्भ्रुतेः च^७ अस्मात् क्रयः उत्तरमर्थैकवाचयता^८ ॥ १० ॥

वेङ्कट० स्वादुरसस्य इत्थं ध्यासिमतः सोमस्य पिबन्ति^९ गौरवर्णा गावः याः इन्द्रेण वृष्णा^{१०} सह
गच्छन्त्यः^{११} पीत्वा सोमम् मर्दन्ति शोभापंम्^{१२} । ताः वसुमत्यः अनु आसते स्वराज्यम्^{१३} ॥ १० ॥

मुद्रल० स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य इथा विपुवतः इत्थमनेन प्रकारेण सर्वेषु क्लेषु ध्यासिपुक्तस्य
मध्वः मधुरतस्य सोमस्य । 'नियामदुर्गं कर्तव्यम्' (पाठ १, ४, ३५) इति कर्मणः सगप्रदानत्वा-
श्रुत्यर्थे यदी^१ । एवंविधं सोमम् गौर्यैः गौरवर्णा गावः पिबन्ति । याः गावः शोभसे
शोभापंम् वृष्णा कामाभिवर्षकेण इन्द्रेण स्यावरीः सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सत्यः मर्दन्ति दृष्टा
भवन्ति । ता इन्द्रणीतस्त्य सोमस्य वेदं किन्नरीतस्यैः^२ । यस्वीः^३ यत्र प्रत्येत्येत् । नित्यात्कारिष्यस्त्य
गावः स्वराज्यम् स्वकीयस्वेन्द्रस्य यद्वाज्यं राजस्य तदनुलब्ध्यावशिष्या इति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये षष्ठे वर्गे ॥

ता अंस्य पृशन्नायुवुः सोमं श्रीणन्ति पृश्रयः ।

श्रिया इन्द्रस्य धेनवो वर्जं हिन्वन्ति सार्यकं वस्वीरन्तु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

१. उद मूको. २. 'शियन्ति' ति. ३. दृष्टितम् ति. ४. नास्ति ति. ५. बलवदेषः ति.
६-९. नास्ति ति ७. नास्ति अ कु. ८-९. यत्र देशे यत्र यत्र प देशे ति. ९. नहरयैकं ति.
१०. नास्ति ति. ११-१३. हातनं वि^१ अ^२ कु छ. १२. 'स्यार्थं वि^३ अर्थ. १३. स्वाशानम् वि^४.
१४. 'वस्वीरन्तु' मूको.

ता । अस्य । पृश्नऽयुः । सोमम् । धीणन्ति । पृश्नय ।

प्रिया । इन्द्रस्य । धेनव । वज्रम् । हिन्वन्ति । सार्यकम् । उर्वी । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० या गौरवर्णा गाव अमुत्र देवलोके यत्र श्वेन्द्रस्याधिपत्ये तत्र सर्वत्र विवन्ति मदन्ति च ।

‘ता अन्ये पृश्नानामुव पृश्नानामुव असुररूपरसरचन’ । युशन्दोऽपि^१ उद्दधे । अमृतरूप-
पयोत्क्षेपणसकथ्य । सोमम् धीणन्ति^२ पृश्नय पृश्निशब्दो वर्णविशेषवचन । पुरस्तात् च
गौर्य इति वर्णोपादानाद् इहान्तर्णतितत्त्वर्थो^३ इष्टव्यः । गौरवर्णा । प्रिया इन्द्रस्य धेनव ।
हुशन्वे^४ या गाव ता धेनव उच्यन्ते । न च सोममेव केवलम् दुधीणन्ति । किं तर्हि^५ ।
वज्रम् हिन्वन्ति हिनोति^६ वृद्धवर्ष । वज्र चन्द्रस्य स्वभूय वर्षयाम्बि । कीदृशम् । सार्यकम् पो-
अन्तकर्मणि । शत्रूणाम् अन्तकारम् । अनु^७ स्वराज्यम् । यत्रयत्रन्देसाधिपत्ये तत्रत्र सर्वत्र ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ता धेनव इन्द्रस्य स्पर्शनकामा स्वपयसा सोमम् धीणन्ति गाव । प्रिया इन्द्रस्य धेनव
शत्रूणामन्तकारम् आपुष्य च^८ प्रेरयन्ति^९ ॥ ११ ॥

मुद्रल० ता पृश्ना अत्य इन्द्रस्य पृश्नानामुव स्पर्शनकामा पृश्नय नानावर्णा गाव इन्द्रेण
पातव्यम् सोमम् पयसा धीणन्ति मिथीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रिया प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनव सायकम्
शत्रूणामन्तकारम् वज्रम् आपुष्यम् हिन्वन्ति शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु यज्ञं
प्रेरयति तथन्द्रस्य मदमुत्पादयतीत्यर्थः । अन्वत् पूर्ववत् ॥ ११ ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सक्षिरे पुरुणि पूर्वाचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ता । अस्य । नमसा । सह । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सक्षिरे । पुरुणि । पूर्वाचित्तये । वस्वी । अनु । स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० ता पुन अद्य^१ इन्द्रस्य स्वभूतम् नमसा पयोत्क्षेपणशेन सह सनादक्षण बलम् सार्यन्ति
परिचरन्ति । सेनामण्यस्य पय पायवतीत्यर्थः । प्रचेतस इन्द्रस्य गर्वा या इष्ट वितोषणम् ।
प्रवृद्धप्रज्ञानलेन्द्रस्य^२ प्रवृद्धप्रज्ञाना या गाव । किन् । व्रतानि कर्माणि वृत्रवधादीनि अस्य इन्द्रस्य
सम्बन्धीनि । तदिचरे सशक्तिगतिकर्मा (तु निप २, १४) । गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । कुर्वतीत्यर्थः ।
पुरुणि बहूनि । कीदृशस्य । उच्यते । पूर्वाचरणे पूर्वा प्रथमा अत्यगोरवृष्टा चित्तज्ञान
यस्य स पूर्वचित्ति । पश्यथे चान् चतुर्थी । अत्यगोरवृष्टज्ञानस्येन्द्रस्यैत्यर्थः । कर्माणि
वृत्रवधादीनि यानीन्द्रस्य वान्यपि तस्य सहायभूता गाव कुर्वतीत्यर्थः । वत्सा अनु स्वराज्यम्
दासुकार्यं ॥ १२ ॥

वेङ्कट० ता अस्य अज्ञेन बलम् परिचरन्ति प्रचेतसाः । व्रतानि च अस्य वृत्रवधादीनि बहूनि
अभ्यगच्छन् पूर्वमेव शत्रुम् ॥ १२ ॥

१ १ वृत्रं मूको २ अन्तं कु ३ ३ नासि म ४ *तपसं मूको ५ ५ इष्टो
मूको ६ ६ किं तर्हि कु । किं तर्हि अणोति ति ७ हिन्वति मूको ८ ते अनु कु म ति ९ ९ नासि
दिं एवं १ १ वृद्धे विं मं. १ १ *विति कु २ नासि ति ३ सार्यं ति ४ ४ *वत् तपः
दिं मं

मुद्रल० प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ताः यावः अस्य इन्द्रस्य सहः यलम् नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणाग्नेन
सपर्यन्ति परिचरन्ति । पुरुणि बहूनि अस्य इन्द्रस्य मत्तानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि
सद्विचरे सेधिरे । ज्ञानते^१ इत्यर्थः । किमर्थम् । पूर्ववितये युयुत्सूनां^२ शत्रूणां पूर्वमेव^३ प्रजापतय ।
अनेन युष्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणे प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्तपज्यन्त इति तेषां
बोधनायैत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । ज्वाने नवतीर्षे ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । वृत्राणि । अप्रतिष्कृतः । ज्वाने । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'कालकज्ञा नामासुराः । तैर्विष्यमाना देवा^१ भगवन्तं प्रज्ञानं प्रणय्योषुः ।
बधोपायमेषां विधत्सेति । तान् मत्ता प्रत्युवाच । इष्यन्तानाम^२ श्रयिः । तमुपगच्छन् । स
चोपायं विधासते इति । ते तमुपगम्योषुः । मत्तानां वयं प्रहिता इति । स योगैश्वर्यध्यानेना-
गमनप्रयोजनमवेत्य^३ प्राणानुत्ससत् । तवस्तदस्मिभिरिन्द्रस्तानसुराज्जघान^४ इति । तदैतदुच्यते । इन्द्रः
दधीचः अस्थभिः वृत्राणि शत्रुनसुरान् अप्रतिष्कृतः सप्रतिगतः । केनचिदप्रतिषीध्यमान इत्यर्थः ।
ज्वाने नवतीः नव नवनवतिसंख्याकान्^५ । दधीचसाण्यष्टौ ज्ञानीत्यर्थः ॥ १३ ॥

घेङ्कट० इन्द्रः दधीचः ऋषेः अस्थभिः ज्वाने नवतीः नव चासुरान् अप्रतिष्कृतः ॥ १३ ॥

मुद्रल० अत्र शाब्दायनित इतिहासमाचक्षते— 'आधर्वणश्च दधीचो क्षीयतो दर्शनेनाऽसुराः पराबभूवुः ।
अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्तनुषंसृष्टमृषिमन्विचच्छन्
स्वर्गं गत इति ह्युभाव । अथ पप्रच्छ तन्नयान् नेह किमस्य किञ्चित्परिशिटमद्भनस्तीति ।
तस्मा अयोचद् अस्त्येतदाद्यं शीर्षं येन शिरसाऽभिम्यां मधुविषां प्राववीत् । वसु न विध
यन्नाभवदिति । पुनरिन्द्रोऽप्रवीत् । तद्वन्विच्छतेति । तद्धान्वैदियुः । तच्छर्याणावत्यनुविद्यात्तदुः ।
शर्याणावद् वै नाम कुरुक्षेत्रस्य व्यपनार्थं सरः स्रग्दते । तस्य शिरसोऽस्मिभिरिन्द्रोऽसुरा-
ज्जघान^१ इति । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिष्कृतैः प्रतिकुलदाम्बरहितः इन्द्रः आधर्वणश्च दधीचः
एतत्संज्ञकस्यैः अस्थभिः अश्वशिरःसम्बन्धिभिरस्थभिः नवतीः नव भवसंख्याका भवतीर्दशोत्तरा-
ष्टदासंख्याकाः । तथाहि । लोकप्रवर्तितो देवाग्नेतुमादायासुरी नाया त्रिधा सम्पद्यते । त्रिविधा
'अतोत्साऽनागत्यवमानकालमेदेन ताकालवर्तिने' देवान् जेदु पुनरपि प्रत्येकं त्रियुगिता भवति ।
एवं नव सम्पद्यते । पुनरप्युत्साहादित्तिकप्रवरूपेण त्रिगुण्ये सति सप्तविंशतिः सम्पद्यते । पुनः सात्वि-
कादिगुणप्रभेदेन त्रिगुण्ये सत्येकोत्तरातीतिः सम्पद्यते^२ । एवं चतुर्विंशतिर्गुणितया मायाया
दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव भवतयः सम्पद्यन्ते । एवंविधानि मायारूपाणि वृथापि
भावरूपाण्यसुरात्तानि जघान इत्यवान् ॥ १३ ॥

इच्छन्श्वस्यु यच्छिरः पर्वतेऽश्वपश्रितम् । तद् विदच्छर्याणाविति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यद् । शिरः । पर्वतेऽ । अपश्रितम् । तद् । विदत् । शर्याणाविति ॥ १४ ॥

१. शर्वो मूको. २-२. उपगम्येव मूको. ३. नास्ति न ति. ४. *नाम कुरु. ५. *नवेत्यन...

ति. ६. *संख्या ५; *संख्या ति. ७. *नवे मै'.

स्फन्द० अत्रापीतिहासमाचक्षते—‘इन्द्र आयर्वणाय दधीचे मध्याख्यं परं मद्ग प्रोवाच’ । प्रोच्य चैनमु-
वाच । नेदं कस्मैचिद् वक्तव्यमिति । यदि वक्ष्यति शिरस्ते पतिष्यतीति । तन्मथिनौ मध्यर्धित्वा-
गम्योचतुः । प्रवृद्धि नौ परं व्रद्धेति । स शौ प्रत्युवाच । शिरःपातभयात् प्रवधीतीति । शी-
तं प्रत्यूचतुः । अन्वत् ते’ आवां शिरः प्रतिदधे’ । तेन’ प्रवृद्धेति । स तथेति प्रतिपेदे ।
ततोऽस्याधिनी’ शिरश्छित्त्वा अशशिरं चादधाते । तेनाहौ तत्तथापयाञ्जकार’ इति । तदेतद्
कक्षीवान् वक्ष्यति—‘आयर्वणाशध्विना’ (ऋ १, ११७, २२) इति । ‘तथा च’ ‘द्व्यञ् ह
यत्’ (ऋ १, ११६, १२) इति । ततोऽस्य तदशशिरः पपात् । अथाधिनी स्वमेव’ शिरः प्रत्या-
धायथाशशिर इन्द्रभयात् शर्पणामति पर्वते विदधाते । तदन्वेषमाण इन्द्रोऽस्तमत् । अदवस्य अ-
ववभूतम् यत् शिरः मधुनो मद्गणः प्रवचतुः पर्वतेषु अवधितम् आश्रितम् । इन्द्रभयादधिभ्यां स्थावित-
मित्यर्थः । तत् विदत् तद्रूपं’ शातवान् लब्धवान् । क । शर्पणावति पर्वते ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अन्विच्छन्नभवत् यत् अत्रत्ये शिरः पर्वतेषु अवगृह्यत्, तत् अविन्दत् शर्पणावति सरसि । अत्र
शाट्वायनकम्—‘दध्यद् ह वा आयर्वणस्तेजस्यो मद्गवर्चस्यात् । तं ह स्म यावन्तोऽसुराः
परापश्यन्ति ते ह स्म तदैव विशीपांणः शेरते । स ह स्वर्गं लोकमुपचक्राम । स हेन्द्रोऽसुरैः अभिशद’
इवाच । पथ सु स दध्यद्दृष्टभवदिति’ । तस्मै होषुः । स्वर्गं चै भगवः स लोकमुदकामदिति ।
स होषाच मद्गस्येद् किञ्चित् परिशिष्टमस्तीति । तस्मै होषुः भासोदेतदाश्वं शीपं येनाशिवभ्यां ‘देव ।
वेदं’ प्राप्तवीत् । तनु न विप्र यत्राभवदिति । तद्वा अन्विच्छतेति । तद्गान्वेषिषुः’ । इच्छन्नश्वस्येत्पादि-
कमुश्रवाह—‘शर्पणायद् नाम तुरुच्छ्रेयस्य अधगार्धे सरः स्फन्दते’ । तदनुविद्याऽऽब्रहुः’ । तदस्मै
प्रायश्चन’ । तद् स्नातुराणां प्रकारोऽधारयन्’ । तद् स्म यावन्तोऽसुराः परापश्यन्ति ते ह
स्म तदैव विशीपांणः शेरते । स ह तैरेवास्थिभिः ‘नच मवतोः’ अघानासुराणाम्’ (छ गीता २, २५ ;
६५) इति ॥ १४ ॥

मुद्गल० पर्वतेषु पर्ववरसु गिरिषु अवधितम् अवगत्य स्थितम् अश्वरय अधसम्बन्धि दधीचा यत्
शिरः इच्छन् इन्द्रो वर्तते । शर्पणावति पुलस्ये सरसि तत् शिरः विदत् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा
तदाश्वस्य तद्दीशैस्थिभिर्गुणैराणि लघावेति पूर्वस्यान्विष सम्बन्धः ॥ १४ ॥

अत्राह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्रे । अह । गोः । अमन्वत् । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् । इत्या । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

स्फन्द० अत्र’ अह इति त्रिभिर्दार्धाय पृथार्थे । गो. वाङ्नामात्र (छ. निप १, ११) । गोशब्दः
स्तुतिवचनो यः (छ. निप २, १६) । ‘गोभिर्दधीमन्वे अश्मन्’ (ऋ ८, २, ६) इति यथा ।
स्तुतिलक्षणायाः’ वाच. स्तुतेर्वा । आगन्त’ मनु अश्वधीचने । अवबुध्यन्ते । के । सामर्थ्यात् ऋपयः ।
किम् । नाम स्थानम् । पावती काचिद् स्तुति सर्वाऽर्थवेन्द्रे’ प्यकथितेतेषु कृपयो गन्धन्त
इत्यर्थः । त्वष्टुः पञ्चमीनिर्देशाद्वेत्तेति वाश्वयोषः । देवमाश्रोपलक्षणायां चान्’ इष्टुमर्हणं

१. वराव अ कु. २. सा कु. ३. नास्ति ति. ४. मनोवा’ ति; तत्तस्या’ अ. ५-५. नास्ति ति.
६. पमेर ति. ७. परकां अ कु; मुदितम् ति. ८. भाग’ वि’ अ’ लपं ९. अत्त कु; ‘दान्ता वि’ अ’.
१०. ‘अपहन’ छ. ११-११. नास्ति वि’; देव वि’ अ’. १२. एकन्’ गृहो. १३. ‘अम्. वि’.
१४. ‘वत्त’ कु. १५. ‘शारव’ कु. १६-१६. नापीने वि’ अ’. १७. नास्ति कु ति.
१८. ‘वपुता कु अ’. १९. नास्ति ति. २०. सर्वेरे द्रव ति; सर्वेरेदे अ कु. २१. च ति.

द्रष्टव्यम् । सर्वेभ्यो देवेभ्योऽपैतैरथैः । कीदृशं नाम । उच्यते । अपीत्यम् अन्तर्हितनामधेयमेतत् ।
 (तु. निघ ३, २५) अन्तर्हितम् । तत्सम्बन्धिहरिरथवज्रमरुदादित्युतिद्वारेणेत्यर्थः । ऋ स्थिते
 इन्द्रे । उच्यते । इत्या अमुषा^१ । चन्द्रमसः गृहे स्थाने । अन्तरिक्षे सुलोके वेत्पर्यः ।
 सप्तमीनिर्देशात् स्थित इति वाक्यशेषः । यास्वस्त्यु मन्थते । अत्रादित्यत्र अत्रशब्देन अगन्त्य
 चन्द्रमसो गृहं प्रतिनिर्दिश्यते । चन्द्रमसश्च गृहं चन्द्रमण्डलम् । गौरित्यपि सुपुत्रो नाम
 सूर्यरश्मिश्चन्द्रमसं गत. अगतयात् 'चन्द्रमण्डलस्य तत्' प्रतिश्रुतः सन् पराभूत्य ज्योत्स्नारूपेण
 पृथिव्यां दीप्यते, स उच्यते इति । एवमेकवाक्यता — अत्र चन्द्रमसो गृहे चन्द्रमण्डले गोः † सुपुत्रा-
 ख्यस्य सूर्यरश्मेरगन्तव्यं ज्ञातवन्त इत्यर्थः । के^२ । सामध्यात् रश्मय । नमनी^३ नाम प्यवस्थानम् ।
 त्वष्टुरादित्यावंपरस्य अपीच्यमन्तर्हित परित्यग्वादित्यरश्मिणां^४ चन्द्ररश्मिरूपेणावस्थितस्येत्यर्थः ।
 एतदयोग्यम् । न तावदत्रशब्देन चन्द्रमसो गृहं प्रतिनिर्दिष्टुं शक्यम् । इत्याशब्देन तस्य
 प्रतिनिर्देशादित्याशब्दस्य चामुत्रशब्दपर्यायत्वात्^५ अत्रामुपेत्येतथोद्भव^६ सन्निकृष्टविप्रकृष्टप्रतिनिर्देशार्थ-
 योरेकशार्थे विरुद्धत्वात् । नापि शोशब्देन सुपुत्र. "शस्यो वन्सु," अनैन्द्रत्वप्रसङ्गात् । गोनाशब्देन
 हि सुपुत्रस्य प्रतिनिर्देशे सुपुत्रदेवतोऽयं मन्त्रः स्यात् । गुणप्रधानभावविपर्ययाद्वा चन्द्रदेवतः । न
 कथञ्चिदप्यनैन्द्रः । ऐन्द्राणि चैतानि सूक्तानि । तत्र प्रकरणं दाप्येत । तस्मात् पूर्वं एवार्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अत्र यास्कः—“अथाप्यस्यैवो रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतन्नेपेक्षितत्वम् । आदित्यतोऽयं
 दीप्तिर्भवतीति । 'सुपुत्र' सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व' (तं ३, ४, ७, १) इत्यपि निगमो^७ भवति ।
 सोऽपि गीह्रच्यते । 'अत्राह गीह्रमन्त' इति (या २, ६), अत्र ह गोः समर्भस्तादित्यरश्मयः^८ स्यं नाम ।
 "अपीत्यम् अपानितप्रपगतमपिहितमन्तर्हितं^९ वा । अमुन चन्द्रमसो गृहे" (या ४, २५) इति । "अत्र चन्द्र-
 मसः गृहं मण्डले गोः सुपुत्राख्यादित्यरश्मेः सकाशात् तदेकदेशभूता रश्मय अन्तर्हित नमन कर्तुम्
 शक्यन्वथ । गृहं तत्र वसन्ति । स्वष्टा त्विपेक्षासिकर्मण इति^{१०} । तद्वैतदिन्द्रहृतम्^{११} इत्यैन्द्रत्वम् ॥ १५ ॥

मुद्गल० अत्र अह अस्मिन्नेव गोः गन्तुः चन्द्रमसः गृहे मण्डले त्वष्टुः इतित्यादित्यस्य सम्बन्धि
 वरीच्यम् रात्राप्रन्तर्हिते स्वकीये यत् नाम तेजसादादित्यस्य रश्मय. इत्या इत्यमनेन प्रकारेण अमन्त
 अज्ञानम् । उक्तमये स्वच्छे चन्द्रविस्ये सूर्यकिरणाः प्रतिकल्पन्ति । तत्र प्रतिकल्पिता. किरणाः
 स्ये वादृशीं सौशीं लभन्ते वादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना एभ्यस्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
 यद्वाशब्दन्तर्हितं सौरं तेजस्त्रचन्द्रमण्डले प्रविश्यादहनीव नैत्र तमो निवार्ये सर्वे प्रकाशयति ।
 ईदृग्भूततेजोयुतः सूर्यश्चेद् एव, द्वादशस्यवादित्येऽयं ऐन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोनाश्रयोः
 प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईदृग्व्युत्स्य
 तेजस आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यरिवक्षया चान्द्रमस्यामिदौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहके षष्ठाध्याये सप्तमो वारः ॥

को अथ युद्धे धुरि मा ऋतस्य शिभीचतो भामिनीं दुर्हणाधुन् ।

आसन्निधुन् हृत्सुरसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधुत् स जीवात् ॥ १६ ॥

१. वस्तु^१ अ. २-२. व ति. † गोः अ कु. ३. नास्ति ति. ४. 'रश्मिणाः कु अ. ५. वापत्'
 सूको. ६. अत्रामुपेत्य ति. ७-७. 'वन्सु यवत् ति. ८. 'दुमः वि' कु. ९. इति वि' अ. १०. गन्तो
 वि. ११. समबन्धमंग' वि; सम[न]त्वा' वि' अ. १२-१२. अविश्वमपविणपगमवद्व' वि; 'वपरि-
 तपरणवद्व' वि' अ. १३-१३. नास्ति वि' अ. † 'दुपुत्राख्या' वि' अं कु. १४. 'इत् सूको.

कः । अध । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहृणायून् ।
आसन्ऽईषून् । हंसऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृशम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

स्कन्द० कः पुण्यवान् धम युक्ते धुरि धुराणां 'निपुङ्क्ते गाः गोतन्वोऽत्र वाविवचनः । 'एतौ मे गावौ प्रमत्स्य युक्ती' (ऋ १०, २७, २०) इति यथा । वाविनः ऋतस्य सत्पत्य सर्वगामिनो वेन्द्रस्य स्वभूतानि । कस्य । पुण्यवतः 'अथ' हरीन् रथे निदुज्येन्द्रो' यज्ञगामप्यति । उपाह्वयभो वा । कीदृशान् हरीन् । उच्यते । शिमीवतः 'शिमो' (निघ २, १) इति कर्मनाम । कर्मवतः । भामिनः शश्रूणामुपरि क्रोधवतः । अधवा शिमीवतः मामिनः इत्येते पठयेकवचनान्ये इन्द्रस्य विशेषे । पराणि तु हरीणाम् । दुर्हणायून् पापकोधान् । निर्मूलनद्रूपच्छेदकरकोधानित्यर्थः । आसन्निपून् आस्ये इषो येषां ते आसन्निपथः । दरयो हि सद्ग्रामकाले शश्रूणां उपरि वेगवत् इषून् धमन्ति । ते आसन्निपथ उच्यन्ते^१ सान् आसन्निपून् । इत्यस्यः हृदयेषु ये भ्रमन्ति क्षिपन्तीषून् ते हृत्स्वसः तान् ह्रस्वसः^२ । हृदयवेधिन इत्यर्थः । मयोभून् स्रोतूणां सुखस्य भावयित्वा^३ । यः एषाम् मय्याम् नृविर्म् 'क्रीडकक्षणां धानालक्षणां' च ऋणधत् 'ऋद्धिं' करोति सः जीवात् सुगीयिते जीयति । स एव पुण्यकर्मैत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० कः इदानीम् गुल्फे इन्द्रस्य^४ 'रथस्य धुरि' अस्वात् कर्मवतः क्रोधवतः हिसामिच्छतः निरस्यमानेभूत् हृदयेषु च विष्यतः । सुखस्य भावयित्वा^५ । यः एषाम् अश्वानां धवसैः भरणं समर्धयति^६ । 'सः जीयति' लक्षणात् ॥ १६ ॥

मुद्रल० धम आसिन् कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसम्बन्धिने रथस्य धुरि अश्ववहनप्रदेशे गाः गतिमतोऽश्वान् कः युङ्क्ते को नाम निषेवर्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशान्श्वान् । शिमीवतः वीर्यकर्मोपेतान् भामिनः वेत्सता युक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहैन् क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः कुम्पतिकर्मा । आसन्निपून् आसन्नि आस्ये सुखप्रदेशे शश्रूणां प्रहरणार्थेनियमे याणा बहलान् । इत्यस्यः हृत्सु शश्रूणां हृदयेष्वस्यन्ति स्वकीयपादे क्षिपन्तीति ह्रस्वसः । मयोभून् मयसः सुखस्य भावयित्वा^७ । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यः यजमानः एषाम् ईदृशानामश्वानाम् मय्याम् भरणक्रियां रथवाहनक्रियाम् ऋणधत् समर्धयति स्वीचीति यावत् । सः यजमानः जीवान् जीवनशान्भवेत् ॥ १६ ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधिं व्रवत् तन्वेऽं को जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् । कः । अन्ति ।
कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधिं । व्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

स्कन्द० कः ईषते ईषति^१ गतिकर्मा (इ. निघ २, १४) । प्रायेण च सर्वत्र भयपूर्वके गमने धर्तते । कोऽप्रेन्द्राय भोतमच्छत्रः पलायते । तुज्यते हिस्ये इत्येव । कः विभाय विभेतीन्द्राय । न किञ्चिदागतस्तेन्द्रस्य किञ्चे इषते, येनाप्रेन्द्रं जामात हापतुमीयेतेत्यर्थः । कः वा मंसते मण्यते ।

१. धुरि धु. २-२. मामिनि. ३. मारित कु ति. ४. 'दुर्हण-दि. ५. मारिचि. ६. कपु' ति.
७. 'हृत्' ति. ८. मासिि कु. ९. कट ति. १०. 'द्राय एतौशत वि' अ. ११-१२. एषुी युक्ते.
१३. समर्धय' दु; समर्धय' वि' अ. १३-१३. मासिि वि' अ. १४. एषुी ति.

पश्यत्येवेत्यर्थे । सतम् तिर सत इति प्राप्तस्य नामनी (तु या ३, २०) । तेनाग्रं 'सप्यद् प्राप्तवचनं' । प्राप्तम् इन्द्रम् क वा अन्ते अन्तिकम् । सक्षिप्तृष्टम्यमित्यर्थे । प्रत्यक्षेणाप्यागत इन्द्रो नैवाप्रोचलभ्यते इत्यर्थे । क वा तोकाय अपत्यार्थम् । क वा इभाव हस्त्यर्थम् । 'उत राये धनार्थम्' । अधि प्रवत् । अधिनन्दं 'अधिपरी धनार्थवी' (वा १, ४, १३) इत्येव कर्मप्रवचनीय पदपूरणम् । प्रवीति । ज्ञापयतीन्द्रमित्यर्थे । तन्वे क' आरोग्यादियुक्तशरीरार्थम् । को वा विज्ञापयति परिचारकरुणार्थं वा । आगते इन्द्रे योऽनुक्तो 'ष्ववहार अपरप्रार्थनादि, त 'कुर्वन् अन्योऽपि' न दृश्यते, येन आगत इन्द्र इत्येतत् अर्थात् परिकल्पितेतरार्थम् । ज्यमियमप्यागतमन्तिलम्बनात् 'परिवेचना वा उपालम्भो' वा ॥ १७ ॥

वेङ्कट० क इव भीत पलायते । क वा हिंस्यते । क विभेति । क वा अन्तिके विष्टतम् इन्द्रम् भीतो जानाति । पूरण एक द्विशब्दः । क पुत्रार्थम्, 'क गजाथ' को वा धनार्थम् अधिमधीति । पुत्रादिक मदीय रक्षेति यजनमधिबचनम् । क 'वा शरीरार्थं भटार्थं' च । आगत सति इन्द्रे मृतानि चिह्नानि भवन्ति, आगत किमिन्द्रे इति प्रश्नः ॥ १७ ॥

मुद्गल० अनुमदीतरि इन्द्रे आगते सति क ईपते शत्रोर्भीत सन् को निर्गच्छति न कोऽपीत्यर्थे । क तुज्यते को हिंस्यते शत्रुभिर्हिंसोऽपि कश्चिच्छास्त्रित्यर्थे । क यजमान पित्राय विभेति । इन्द्रे रक्षके सति भयमपि मोत्पद्यते, वृरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । अन्तिके अन्तिके समीपे सतम् अस्माक रक्षकत्वेन यजमानम् इन्द्रम् क पुरस्य मसते जानाति । वयमेव जानीमो ना य इत्यर्थे । युद्धे सहायार्थमिन्द्र आगते सति क यजमान तोकाय पुत्राय अधि प्रवत् हे इन्द्र । मन्मदीय पुत्र रक्षेत्येव रूपम् अधिवचन पक्षपातेन वचनम् । मास्त्राय अधिमूपादिति यथा । एव-रुणमधिबचन को यजमान कुर्वात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । इभाव गजाय क अधिवदत् । वत अपि च राये शत्रुभिरवहिन्माणाय धनदाय कोऽधिददत् । अपादियमाणसहाय्ये धन रक्षेत्यधिबचनमपि को यजमान कुर्वात् । न कोऽपीत्यर्थे । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परितेनाय' च क अधिवदत्' । शरीररक्षार्थमेव स्वाधिबचन नापेक्षितम् । इत्युपा प्रीत इन्द्र स्वयमेव रक्षतीत्यर्थे ॥ १७ ॥

को अभिर्भृष्टे हृविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कर्म देवा आ बहान् आशु होम को मसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

क । अक्षिम् । ईद्रे । हृविषा । घृतेन । सुचा । यजाते । ऋतुभिः । ध्रुवेभिः ।

कर्म । देवा । आ । बहान् । आशु । होम । क । मसते । वीतिहोत्र । सुदेव ॥ १८ ॥

स्फुट० क. अक्षिम् ईद्रे । ईदिरत्र सामर्षात् पूजार्थं । पूजयति । हृविषा घृतेन घृताप्येन सुचा यजाते चरुतुरोवासादिऽवि पूर्णया सुचा यजाते ऋतुभिर्ध्रुवेभिः सप्तम्यर्थे

१ देनाय वि २ 'या प्राप्तवचना ति ३ 'इति' अ क ४ ४ पाठित्ति ति ५ 'योऽन ति ६ नास्ति क ७ 'को ध ८ ८ कुञ्जित्' । भ-वोपि ति ९ विभेति ति १० १० 'देवतोपात्' ति ११ ११ नास्ति ति' अ' १२ नास्ति ति' अ' १३ पाठित्ति मे', १४ 'सुचा मे' १५ 'ई अधिभीष्टे ति

शुभीया । ऋतुषु भुवेषु । नियतेषु यागकालेष्वित्यर्थः । कर्मै देवाः इन्द्रादयः आ वहान् भावहन्ति प्राययन्ति नात्मानम् । आगच्छन्तीत्यर्थः । आशु क्षिप्रम् होमं हृत्ये यस्मिन्तद्दोम^१ । यागस्थान-
मित्यर्थः । अथवा होमेति तादर्थ्यचतुर्थ्यां लुक् । होमाय । होमार्थमित्यर्थः । कः वा
संसते कर्मण्ययं व्यत्ययेन कर्तृशब्दो द्रष्टव्यः । ज्ञायते लोकैः । कीदृशः । वेतिहोमं वेति^२
इति कान्ठिकर्मसु पाठात् वेतिरिह कान्ठ्यर्थः (वृ. निघ २, ६) । शोभना देवा यस्य सः
सुदेवः । 'अविलम्बितप्रशस्त्वादेव शिष्यपञ्च^३ देवानाब्जानुमाहं लोकोऽवगच्छतीत्यर्थः । प्वमिषमप्या-
गमनविलम्बनात् परिदेवना वा^४ उपासन्मो वा ॥ १८ ॥

वेङ्कट० हविः सन्भृत्य^५ इन्द्रयागार्थम् कः अग्निम् सामिधेयीभिः स्तौति । को वा श्रुतेन हविषा सुधा
करणभूतया भुवैः ऋतुभिः सह प्रयाजदेवताभिरग्निं यत्नते । कर्मै^६ देवाः शीघ्रमायहन्ति
हृयमानं हविः । कः वा शिष्यमन्त्रः^७ कल्पणदेवः देवेभ्यः कामान् वाञ्छति ॥ १८ ॥

मुद्रल० कः यजमानः अग्निम् ईदं इन्द्रार्थं हविर्निरूप्याग्निं स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वसिोऽपि
सम्बन्धं कर्तुं न शक्यते इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेन्द्रयागार्थमग्निम् सुधा लुहा भुवेभिः
भुवैर्नित्यैः ऋतुभिः वसन्तादिकाङ्गैरुपलक्षितेन श्रुतेन हविषा यजाते यजेत् । कर्मै यजमानाय
होमं ह्यातव्यं प्रशस्त्यं धनम् आशु शीघ्रम् देवाः आ वहान् भावहन्ति प्रयच्छन्ति । न कस्मा
अपीत्यर्थः । इन्द्रं पृथ धनरूपं दाता गान्धे देवा इवीन्द्रः स्तुयते । वेतिहोमः प्राप्तपञ्चः
सुदेवः शोभनदेवताकः कः यजमानः संसते इन्द्रं सम्बन्धं जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन
स्तौत्रेण शिरकालोपासनेन वेन्द्रः प्रत्याहो भवति, गान्धेन प्रकाशयेति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ट मर्त्यम् ।

न त्वदन्वो मधवन्नस्ति मर्हितेन्द्रं ब्रवीमि ते वर्चः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ट । मर्त्यम् ।

न । त्वत् । अन्वः । मधवन् । अस्ति । मर्हिता । इन्द्रं । ब्रवीमि । ते । वर्चः ॥ १९ ॥

स्कन्द० अङ्ग 'अङ्ग इति शिप्रनाम' (या ५, १०) । 'क्षिप्रं त्वम् प्र शंसिषः प्रशंस देवः' । हे शविष्ट ! मर्त्यम्
स्तौतारं मनुष्यम् । न च त्वत् स्वतः अन्यः मधवन् अस्ति मर्हिता सुप्तयिषा स्तौष्टान् ।
यत् प्वमतः हे इन्द्र ! ब्रवीमि 'ते स्तुतिलक्षणं वचः'^१ । स्तौमि स्वामित्यर्थः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अङ्ग प्र शंसिषः^२ सुप्तयिषि^३ देवः बलवत्तम ! मनुष्यम् । न त्वत्तः अन्यः सुप्तयिषा
मधवन् । अस्ति । ततः तुम्भमहम् ब्रवीमि स्तौत्रम् इति^४ ॥ १९ ॥

मुद्रल० अङ्ग शविष्ट ! हे बलवत्तमेन्द्र ! देवः शोभमानः त्वम् मर्त्यम् मरणधर्माणं त्वं स्तुतवन्तं

१. 'क्षिप्रं अङ्ग' २. अयतिः अ; आहवेति ति. ३-३ किमदि* अ; किमदिस्मिन्पञ्चाशदेवदिप*
ति. ४. एषा मूको. ५. संशय* वि* अ; संशय* वि*. ६. तस्ये वि* अ*. ७. 'यवन्तः वि' 'यवन्तः
अ'; 'यवन्तः वि' अ*. ८. आस्ति मूको. ९-९. नास्ति मूको. १०-१०. नास्ति अ; ते वचः पु.
११. संतः वि*, संत अ*. १२. तुम्भमहि अ* अ; तुम्भमिदि वि*^{१३} अ*. १३. नास्ति ह-

पुरुषम् प्र शंसिषः सम्पत्तेन स्तुषमिति प्रशंस । हे मयवन् । धनवन् । इन्द्र । त्वदन्यः स्वतोऽन्यः
कश्चिन् मंडिता सुखविता न अस्ति । अतः कारणात् ते सुम्भमिदं स्तुतिच्छास्त्रम् वचः प्रवीमि
उच्चारयामि ॥ १९ ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान् कदा चना दभन् ।
विश्वा च न उपमिमोहि मानुष वृष्टनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चना । दभन् ।
विश्वा । च । नः । उपमिमोहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

स्कन्द० ... .. ॥ २० ॥

षेड्डट० वासविय इन्द्र । तव धनानि पालनानि च कदाचिदपि मा अस्मान् दभन्, विद्वानि उप-
मिमोहि अस्मभ्यम् मनुष्यहितं वसूनि द्रष्टव्यः ॥ २० ॥

मुद्गल० हे वसो । निवासविय इन्द्र । ते तव सम्पत्तौ नि राधांसि मृतानि अस्मान् कदा वन कदाचिदपि
मा दभन् मा विनाशयन्तु । तथा ऊतयः गन्तारः ते स्वदीया भरतश्च मा दभन् । हे मानुष ।
मनुष्यहितेन्द्र । चर्षणिभ्यः मन्त्रद्रष्टव्यः न अस्मभ्यम् विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि
च आ उपमिमोहि सर्वतोऽपहरणारम्भमोषो वृष्ट । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रवृत्तेरवर्धः ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टमोऽध्यायः ।

इति प्रथमे मण्डले त्रयोदशोऽध्यायः ॥

[८५]

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन् रुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।
रोदंसी हि मरुतश्चकिरे वृधे मरुदन्ति वीरा विदथेषु पृथ्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।
रोदंसी इति । हि । मरुतं । चकिरे । वृधे । मरुदन्ति । वीराः । विदथेषु । पृथ्वयः ॥ १ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ १ ॥

षेड्डट० प्रकरोणं अलङ्कृतं ते ये ज्ञायाः इव, अज्ञा. इव^१ च रामने रुद्रस्य पुत्राः सुकर्माणः । चाया-
पृथिवी^२ हि^३ मरुतः चकिरे वर्धनाय । मरुदन्ति च वीराः यज्ञेषु चर्षणशीला वृक्षाणाम् इति^४ ॥ १ ॥

१. यथा सूक्तौ. २-२. ज्ञायाया इव वि^१ अ^२; ज्ञायाः इव वि^१. ३. पृथिवीः वि^१ अ^२ कु लः
पृथिव्योः अर्थः. ४. नास्ति वि^१ अ^२. ५. नास्ति कु.

मुद्गल० चतुर्दशोऽनुवाकः नव सूक्तानि । तत्र 'प्र ये' इति द्वादशर्धं प्रथमं सूक्तम् । गोतम ऋषिः । पञ्चमीद्वादशयो विन्दुभौ । सिष्टा जगत्यः । मरुतो देवताः ॥

ये मरुतः यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्र शुम्भन्ते प्रकथेण स्वकीयानि श्रद्धान्वल-
ङ्कुर्वन्ति जनयः न जामा इव । यथा योषितः स्वाद्धान्वलङ्कुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशाः मरुतः ।
सतयः सर्पणशीलाः रदस्य सूनवः रोदयति सर्वमन्तकाल इति रदः परमेश्वरः, तस्य पुत्राः ।
मुदंससः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । द्वि यन्माव मरुतः रोदसी पावापृथिव्यौ पृथे
वृष्टिप्रदानादिना चर्धनाम चक्षिरे कृतवन्तः । अतः मुदंसस इत्यर्थः । वीराः विशेषेण
सन्नुक्षेपणशीलाः । शृष्वयः चर्धणशीलाः । महीरुदशिलोक्यादेर्भक्षका इत्यर्थः । एषाम्मूताले मरुतः
विदशेषु यशेषु मदन्ति सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ १ ॥

त उञ्छितासो महिमानमाशुत दिवि रुद्रासो अधि चक्षिरे सर्दः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि क्षियो दधिरे पृथिक्षमातरः ॥ २ ॥

ते । उञ्छितासः । महिमानम् । आशुत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्षिरे । सर्दः ।

अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । क्षियोः । दधिरे । पृथिक्षमातरः ॥ २ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते चर्धन्विन्दुभिः सिक्ताः महत्त्वं प्रापन् दिवि च अधि सवृत्तम् अर्चन्तः
अर्चनीयमिन्द्रम् जनयन्तः च बलम् क्षियः अधि दधिरे ॥ २ ॥

मुद्गल० ये पूर्वोक्तगुणवितृष्टाः ते मरुतः उञ्छितासः देवैरभिरिक्ताः सन्तः महिमानम् महत्त्वम्
आशुत सान्नुवन् । रुद्रासः रुद्रस्य पुत्रा मरुतः दिवि योतमाने नभसि सतः सदनं स्थानम्
अधि चक्षिरे अथिक्ते सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रम् अर्चन्तः पूजयन्तः इन्द्रियम्
इन्द्रस्य क्षिप्रं वीर्यम् जनयन्तः । 'अत्र भगवो जहि वीरयस्व' (ऐत्रा ३, २०) इत्येवंरूपेण
पाश्चत्येनोत्पद्यन्तः । पृथिक्षमातरः पृथेर्नातास्पापा भूयोः पुत्रा मरुतः क्षियः ऐश्वर्याणि अधि
दधिरे आधिसत्वेनाऽधारयन् ॥ २ ॥

गोमातरौ यच्छुभयन्ते अञ्जिभिस्तनूपुं शुभ्रा दधिरे विरुक्मंतः ।

वाधन्ते विश्वमभिमानितुमप वत्मीन्येषामनुं रीयते घृतम् ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयन्ते । अञ्जिऽर्धिः । तनूपुं । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मंतः ।

वाधन्ते । विश्वम् । अभिऽमातिर्नम् । अर्प । वत्मीनि । एषाम् । रीयते । घृतम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गोमातरः 'दक्षिणै' र्द पश्यो मरुतो जाताः' (ते २, १, ११, २) इति शास्त्रम् । यदा ते

१. नासि ८ क. २. एधेर् क. ३. यत्तः क.

आत्मानम् मरुतः आभरणैः शङ्खकुपंते तदा शोषेण कव्याणां मरुतः विशिष्टदीप्तिमतः
सुवर्णमयान् कवचाद् दधिरे । सर्वम् शत्रुम् अप याधन्ते । तथा एषाम् मार्गान् उदकम् 'अनु
गच्छति' । यत्र गच्छन्ति भवति तत्रोदकम् इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० गोमातरः गोरूपा भूमिमांता येषां ते मरुतः अग्निभिः रूपान्गन्धर्कराभरणैः यद् यदा
शुभ्रयन्ते स्वकीयान्द्राणि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीम् शुभ्राः दीप्ता मरुतः तनुषु
स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतः विशेषेण रोचमानानङ्गारान् दधिरे धारयन्ति । अपि च विश्वम्
सर्वम् अभिधातितनुं शत्रुम् अप याधन्ते ईसन्ति । एषाम् मरुताम् वर्त्मनि मार्गान् अनुसरण
शतम् क्षरणशीलमुदकम् रीयते स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्टयुदकमपि तदनुसारेण
सत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेषु वृषंवातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सुमखासः । ऋष्टिभिः । प्रच्यावयन्तः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनःजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषंवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० ... .. ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वि भ्राजन्ते ये सुमखाः आशुधैः प्रच्यावयन्तः अच्युतानि अपि परंतादीनि बलेन ।
मनोवेगाः यदा सूर्यं वृषदणौ भक्ष्वाः रथेषु भासुद्गध्वम् । धर्षिता गणो येषां ते वृषवाताः ।
तदा तेषां मार्गमनुगच्छति इति ॥ ४ ॥

मुद्गल० सुमखासः शोभनयवाः ये मरुतः ऋष्टिभिः वायुधैः वि भ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । ते
मरुतः अच्युता चित् प्रचावचित्तमशब्दानि वृद्धानि परंतादीः अपि ओजसा स्वकीयेन बलेन
प्रच्यावयन्तः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्धेः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ।
मनोजुवः मनोवेगात्प्रायः श्रुवातासः । मरुतुदकसंज्ञकसंज्ञकसंज्ञकसंज्ञकः । अयुग्ध्वम् रथेषु पशतीयेषु
पृषतीः पृषतिः श्वेतविन्दुभिर्मुक्ताः सृगीः यत् यदा आ अयुग्ध्वम् आभिसुग्ध्वेन विलुक्ता
अकुद्वम् । तदानीं परंतादिकं प्रच्यवते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्र यद् रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो र्हयन्तः ।

उतारूपस्य वि र्थन्ति धाराश्रमैवोदभिर्व्युन्दन्ति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । वाजे । अद्रिम् । मरुतः । र्हयन्तः ।

उत । अरूपस्य । वि । स्यन्ति । धाराः । श्रमैः । उदभिः । वि । उन्दन्ति । भूमं ॥ ५ ॥

स्कन्द०

॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्र अयुष्मन्म^१ यदा रथेषु अश्वान् बलं सति अद्रिम् अपि । मरुत उरक्षिषन्त । तदान् वीप्तस्य साहसस्य मणस्य सकाशात् धारा पतन्ति । तेऽग्नी सर्वा भूमिं खल्वल्पपरिमाणं चर्म इव उदकै विविध बहोद्व्यम्बित ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! शूपतो यत् यदा रथेषु प्र अयुष्मन् प्रायुवुगत^२ । कि कुर्वन्त । वागे अपि निमित्तभूते सति अद्रिम् मेघम् रहन्त बर्षेणार्थं प्रेरयन्त । उत तदानीम् अरुपस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य सकाशात् वृष्टयुद्धकधारा मन्वन्त वि स्यन्ति विमुञ्चन्ति । विमुक्तास्ताश्च धारा उदमि उदकै चर्म इव परिमितमत्प चर्मं यथा अप्रयत्नेन क्लृप्तते एवम् भूग सर्वा भूमिम् वि उन्दन्ति विशेषेण आर्द्रा कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

आ वीं बहन्तु सप्तयो रघुपदो रघुपत्वानुः प्र जिगात् बाहुभिः ।

सीदता बृहिरुरु वुः सदस्कुतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ ६ ॥

वा । व । बहन्तु । सप्तय । रघुऽपद । रघुऽपत्वानुः । प्र । जिगात् । बाहुभिः ।

सीदत । आ । बृहि । उरु । वु । सद । कृतम् । मादयध्वम् । मरुत् । मध्व । अन्धस ॥६॥

स्कन्द० । सीदत बृहि । कसात् । उच्यते । कसात् उह विस्तीर्णम् व^१ युष्माकम् सद स्थानम् अस्माभि कृतम् । आसद्य च मा^२यणम् चर्षयतास्मान् दे मरुत ! मध्व अ धस मृतीपाथे चाग्र^३ पती । पथी निर्देशादिकदेशेनेति^४ शेष^५ । मधुस्वादेन सोमलक्षणनाशेन मधुस्वादस्य वा सोम लक्षणस्याश्रस्यैकदेशेनेत्यर्थ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "आ बहन्तु" युष्मान् अश्वान् रघुगामिन^६ लघुपातिन प्र जिगात् च^७ शत्रून् बाहुभि आ सीदत य बृहि । विस्तीर्णं स्थान युष्माकम् कृतम् मधुसवृशेन सोमेन मादयध्वम् ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुत ! व युष्मान् सन्तस्य सप्तैकशीला जन्ता आ बहन्तु अस्मद्यश्च प्रायवन्तु । कीदृशा सप्तय । रघुपद रघु कीप्र दयन्वमाना^८ । वेगेन मच्छत इत्यर्थ^९ । रघुपवान् कीप्र पतन्तो धूयन् बाहुभि स्वकीयैर्हस्तेरस्मन्मधे दातव्य धनमाहृत्य प्र जिगात् प्रकर्षेण मच्छत । हे मरुत ! व युष्माकम् सद सदन वेदिएक्षण स्थानम् उह विस्तीर्णम् कृतम् यत्र यद्वास्तीर्णम् बृहि तद् आ सीदत तस्मिन् बृहिर्युगमिनाम् । उपविश्य च सद्य मधुरस्य अपस सोमलक्षण क्याश्रस्य पानेन मादयध्वम् तुला भवत ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

१ प्रायुष्मन् वि^१ २ मा^२ कु ल सप, मानां वि^३ ३ "दुग् मूको. ४. गाति अ. ५ "प्र लुगिणी यथ अ ५ निर्देशात्" मूको ६ वापवधेः वि ७ ७ भारीवहद् वि^८ ल्यं, ८ "वतिन वि^९, ९ नाति छप १० एव" म^{१०}

तेऽवर्धन्तु स्मृतसो महित्वना नाकं तस्थुरु चक्रिरे सदाः ।

विष्णुर्द्वान्दृष्टुं दृष्टुं मद्ध्युतं वयो न सीदन् अर्धिं बर्हिषि त्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धन्तु । स्वस्मृतसः । महित्वना । आ । नाकम् । तस्थु । उरु । चक्रिरे । सदा ।

विष्णु । यत् । ह । आनत् । दृष्टुम् । मद्ध्युतम् । वयं । न । सीदन् । अर्धिं । बर्हिषि । त्रिये ॥

स्कन्द० ते मरुत अवर्धन्त सर्वकारा वृद्धिं प्राप्ता । रक्तवस आत्मबला । महित्वना 'स्वन् माहात्म्येन' । आ नाम् तस्थु 'दिव चाऽऽस्थिता' । एष उच चक्रिरे सदा स्थानमात्मन । किञ्च विष्णु यदानामैवत् (तु निघ ३, १७) । सप्तम्यर्थे षाय प्रथमा । अन्तर्णीतमत्रयों वा विष्णुवाद् । यत् यज्ञान् वा यजमान । यत् यदा । ह शब्दस्तु पदपूरण । आवत् तर्पयति । पृथगम् मद्ध्युतम् बहु-
वचनस्य स्थाने उभयत्र एकवचन गणपेक्ष वा । मद्ध्युतम् इति स्थानिर्गोतिकर्मा (तु निघ २, १५)
यपितृन् से मलक्षणञ्च मद्ध्युतं प्रति गन्तुं मरुत मरुतान् वेत्यर्थे । यदेति यचनात्तदेत्यप्याहार्यम् ।
तदा वयं न पक्षिण इव सीदन् सीदन्ति मरुत । अधि बर्हिषि त्रिये' त्रियस्य 'वेद्या विस्तीर्णस्य'
बर्हिषे उपरि । यत् यदा यजमानो मरुत तर्पयति' तदा 'पक्षिण इव' शीघ्रमागत्य मरुयो
वेद्यो बर्हिषि निरीदन्तीत्यर्थे ॥ ७ ॥

धेङ्कट० त अवर्धन्त स्वबला माहात्म्येन । दिवशास्थिता विस्तीर्णमात्मनम् चक्रिरे । यत् यदा रक्षति बर्हिषार शयुमदस्य यथावत् मरुद्गणम् । तदा सोम पातुं मरुत त्रिये बर्हिषि पक्षिण इव शीघ्रमागत्य सीदन्ति ॥ ७ ॥

मुहूर्त्त० ते मरुत अवर्धन्त वृद्धिं गता । कीटशा । रक्तवस स्वाश्रयबला । मान्यस्य कस्यचि-
द्वलमपेक्षन्ते । वृद्धिं प्राप्य च माहात्म्यं माहिना महारथेन नाकम् स्वर्गम् आ तस्थु आस्थितवन्त ।
सदा सदान नभोरक्षण स्थान च स्वकीयनिवासाम उच विस्तीर्णम् चक्रिरे । यत् वेद्यो
मरुतयो यदर्पम् पृथगम् कामाभिवर्षकम् मद्ध्युतम् मदस्य दृष्यस्य आ सेकारम् यज्ञम्' विष्णु
ह आवत् विष्णुदेवागत्य रक्षति ते मरुत वयं न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एव
शीघ्रमागत्य बर्हिषि आद्य अस्मादेव यत् त्रिये प्रीतिकरे सीदन् सीदन्तु उपविशन्तु ॥ ७ ॥

शरा इवेद् युयुधयो न जग्मयः अस्वयो न पृतेनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुर्ना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेपसैदृशो नरः ॥ ८ ॥

शरा इव । इत् । युयुधय । न । जग्मयः । अस्वयः । न । पृतेनासु । येतिरे ।

भयं ते । विश्वा । भुर्ना । मरुद्भ्यः । राजान इव । त्वेपसैदृशः । नरः ॥ ८ ॥

स्कन्द० शरा इव इति इत्यशब्द 'अस्वयुपमायेस्य सम्प्रत्यये प्रयोग' (इ. या ७, २१) इति पदपूरण ।

१ हे ति २२ प्राप्ता वृद्धिः अ ३ 'सेयना' ति. ७२ दिवश्च च रिपवा ति' ५ नास्ति

६ युनम् ति ७ नास्ति अ ति. ८-९ वेदास्तीण' ति. ९ 'द्विषि अ १० 'पक्षिपति

। ११ ११. पक्षिण अ ति १२ यथा वि'. १३ 'नाय वि' अ'. १३. नास्ति मै'.

शूरा मरुत । यथावा शूरा इत्युपमान्श्रुतेरुपमानोपमेयसाधारण्यमाध्याहार । शूरा इव वेतार । यथा शूरा मनुष्या नियमेन शत्रूणां वेतार एव मरुत इत्यर्थः । युयुधय न जगमद्य यथा च^१ 'सुहृशीला मनुष्या शत्रून् प्रति गमनशीला एव मरुत । धवस्यच न श्रवोऽन्न धन कीर्तिना, उत्कामा ध्रुवस्थर । यथा च^२ श्रवस्यवो मनुष्या एव मरुत । धृतनाशु सङ्ग्रामेषु वेतिरे प्रयत्न कुर्वन्ति । किञ्च भय ते विभ्यति विश्वा भुवनानि^३ सर्वाणि भूतानि मरुद्भ्य । किञ्च राजान दद यथा नित्याद्दृष्टशरीररत्नाद्भाजन एव मरुत । लोपसदृशा दीप्तदर्शना । उज्ज्वलरूपा इत्यर्थः । नर मनुष्याकारा ॥ ८ ॥

येडुट० शूरा इव वेतार गच्छन्त शत्रुभ्योऽन्नम् इच्छमान इव युद्धेषु गच्छन्ति । द्वितीयो वकार पूरण । विभ्यति च विश्वानि भुवनानि मरुद्भ्य । राजान इव भवत्कुता दीप्त सम्दर्शना वेतार ॥ ८ ॥

सुहृल० इव सङ्घषे । शूरा इव इत् शौचीपेता युयुत्सव पुरुषा इव च युयुधय न शत्रुभिर्भु-
ध्यमाना पुरुषा इव च जगमद्य शीघ्र गच्छन्ती मरुत धवस्यच न ध्रवोऽन्नमङ्गमन इच्छन्त
पुरुषा इव धृतनाशु सङ्ग्रामेषु वेतिरे प्रयत्नते वृत्रादिभिर्भुद्धे व्याप्तिपन्ते । तात्सोम्य मरुद्भ्य
विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतानि भयन्ते विभ्यति । ये नर वृष्टपादेनैतारो मरुत राजान
इव राजमाना भृपतय इव लोपसदृश दीप्तसम्दर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति ।
उभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

रुष्टा यत् वज्रं सुकृतं हिरण्यमं सहस्रंभृष्टिं स्वप्ना अर्नर्तयत् ।

धृत् इन्द्रो नर्यपांसि कर्तुरेऽहं वृत्रं निरपामौऽन्नदर्परम् ॥ ९ ॥

स्वर्ष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्यमम् । सहस्रंऽभृष्टिम् । सुऽअर्पा । अर्नर्तयत् ।
धृत्ते । इन्द्रं । नरि । अपांसि । कर्तव्ये । अहं । वृत्रम् । नि । अपाम् । औन्नत् । अर्णम् ॥० ॥

स्फुट० त्वष्टा वेदशिल्पी । यत् व्यत्ययेनात्त मनुसकता । यत् वज्रम् सुकृतम् सुकरणम् । हिरण्यमम्
हिरण्यमवत् । सहस्रंभृष्टिम् शृष्टयोऽन्नाश्रय उच्यन्ते । सहस्राणिम् । स्वप्ना सुकृतम् अर्णम्
शुद्धोऽप्यय सोपसर्गापौ द्रष्टव्यः । निरवर्तयत् । वृत्रानित्यर्थः । यच्छन्द्रयोश्छच्छन्दोऽप्यादत्तव्य ।
तत् धत्ते इन्द्र नार गणपेश चैकइचनम् । नराकार मरुत्तणे । मनुष्याकाराणां मरुतां गणस्य
वज्रमित्तोऽर्णयतीत्यर्थः । 'किमर्थम् । उच्यते' । अर्णत्त वर्ये वृत्रयघादीनि कर्मणि कर्तुम् ।
कर्षितेन च एन अहं वृत्रम् हन्ति मेधं मरुद्गण । इत्या च नि अपाम् औन्नत् निरित्येषु
'नि इत्यस्य स्थाने । उच्यति न्यग्भागाय । अपा सहं नियमेन न्यग्भागायतीत्यर्थः ।
निर्गमनाय अपां सद्य निरपत्तयदित्यर्थः । अथवाऽपामिति द्वितीयायै पठौ । उच्य भाग्ये ।
धृष्टोऽनाम्नर्गता अपो भुवं प्रति गमनाय नियमेन प्रवृत्तकृतोऽर्णम् । अर्णम् वृत्रस्यद विशेष-
णम् । उदककन्त मेघम् हति ॥ ९ ॥

१ यत्पत्ति वि २ नाति ति ३ नाति अ ४ इत्यति ति ५ नाति
व; रत्तु' ति ६ नाति मूको ७ कर्तुं क' अ ८ नाति इ

येङ्कट० त्वष्टा यत् आधुषम् सुष्टम् 'क्षिरण्याल्लृळं सहस्रधारं' सुकर्मा इन्द्राय समर्पयामास, त
 वज्रमधारयत् इन्द्र नेतरि मरुतूणे सहायभूते सति कर्माणि कर्तुम् । अथ वृषम् अहत् ।
 हत्वा च अपाम् अर्णवम् मेघ निरंघान ॥ ९ ॥

मुद्गल० स्वयं शोभनकर्मां त्वष्टा विश्वनिर्माता यत् वज्रम् अवर्तयत् इन्द्र प्रयागमयत् । दत्तवानित्यर्थः ।
 कीदृशम् । सुष्टम् सम्बद्धं निष्पादितम् हिरण्यम् सुवर्णमयम् सहस्रभृष्टिम् अनेकाभिर्धाराभिर्भुङ्क्वम् ।
 वज्रम् इन्द्र धत्ते धारयति । किमर्थम् । नरि सष्टमामे अगतिं दामुहननादिरक्षणानि
 कर्माणि कर्तव्ये कर्तुम् । एव वज्र धरया तेन वज्रेण वृषम् वृष्टयुद्धस्यावरकम् अर्णवम् अर्णसोदकेन
 युक्तं मेघम् अहत् अन्धीत् । अपाम् तेन निरुद्धा अपश्च^१ नि औदञ्जत् नि शेषेणाधोमुल्लमपावयत् ।
 प्रवृष्टा शकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वं सुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद् विभिदुर्नि पर्यंतम् ।

धमन्तो गुणं मरुतः सुदानेशो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । दादृहाणम् । चित् । विभिदुः । वि । पर्यंतम् ।

धमन्तः । गुणम् । मरुतः । सुदानेशः । मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वम् सन्त मेघम् नुद्रे नुदन्ति प्रेरयन्ति । अवतम् अरपतितम् अधोगतम् । सधो
 मुखमित्यर्थः । अथवा 'अवत' (निघ ३ २३) इति रूपनाम । तत्सादृश्याच्चान्न तदुत्पन्नदेव ।
 बहुदक्तवादिना सादृश्येन रूपसदृश मेघमूर्धं प्रेरयन्ति, क्षिर-नीत्यर्थः । ते मरुत ओजसा
 श्वेन घलेन । दादृहाणम्^२ इति अरयन्त ददीभवन्त्वमपि^३ । 'अरयन्त ददन्मीत्यर्थः^४ । विभिदुः मि
 विभिन्दन्ति । पर्यंतम् मेघं शिलोक्षय वा । धमन्त ध्मा शब्दाक्षिसंयोगयोः । शब्दयन्त ।
 उच्चारयन्त इत्यर्थः । दाणम् शब्दम् । महान्त शब्द कुर्वन्त इत्यर्थः । मरुत सुदानेश शोभनदातार ।
 ईदृशान्यन्यान्वपि मदे सोमस्य मद् इति 'यस्य च भावेन भावल्क्षणम्' (पा २, ३, १७)
 इत्येव 'सप्तमी । तच्छ्लेषश्च^५ 'लक्षणभूतयोग्यविर्याप्याहार । मदे सोमस्य प्राप्ते^६ । सोमेन मत्ता
 सन्त इत्यर्थः । रण्यानि रमणीयानि कर्माणि चक्रिरे कुर्वन्ति ॥ १० ॥

येङ्कट०

गोतमो मरुमिष्टस्तुष्टान मरुतृषा ।

तस्मा उचिक्षिपु कृप दूरस्थ मरुतो यक्ष्ण ॥ १ ॥

शिलोक्षय^१ च विभिदु यो मार्गस्य निरोधक ।

आत्मीय वाणशय च धमन्तो मरुतस्त्वमी ॥ २ ॥

सुदाना सोममस्ताश्च रमणीयानि चक्रिरे ।

एवविधानि कर्माणि शेषमुत्तरया च ॥ ३ ॥ १० ॥

मुद्गल० अत्रेयान्नाख्यायिका । गोतम ऋषिः विपासया पीडितः सन् मरुत उदकं यथापि । तदन्-
 त्वर मरुतोऽदूरस्थ कृपमुदृश्य यत्र स गोतम ऋषिस्तित्ति इति तां दिश नीत्वा ऋषिसमीपे
 कृपमवस्थाप्य तदपार्श्वे आहावन्न कृत्वा तस्मिन्नाहाये कृपमुत्सिष्य तस्मिन् वैमोदकेन तर्पदाश्रुः ।

१ १ 'डाह' ति २ 'दि' ति अ ३ नास्ति भे ४ भाष्य मूको ५ ५ मत्तदृही
 ति ६ ६ अत्यन्त इति ७ नास्ति अ ति ८ ८ शक्योऽप्येव ति ९ ९ सुष्टित्ति ति १० क
 शिलोः क

भयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते । ते मरुतः अतम् कूपम् ऊर्ध्वम् उपरि यथा भवति
 यथा ओजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे प्रेरितवन्तः, उत्तरातवन्त इत्यर्थः । एव कूपमुत्तयाय ऋषि-
 राक्षस प्रति नयन्तो मरुतः मार्गमध्ये दल्हाणम् प्रयुद्ध गतिनिरोधकम् पर्वतम् चित् पर्ववन्त
 शिलोक्तयमपि वि विभिद् विक्षेपेण धमन्तु । मुदानय शोभनदरनास्ते मरुत वाणम् दातस्यव्याभि-
 स्तन्त्रीभिर्भुक्तं वीणाविशेषम् धमन्त यादवन्त । सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रथ्यानि
 स्तुत्यानि रमणीयानि घनानि चक्षिरे ह्योवृम्य कुर्वन्ति ॥ १० ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवृतं तथा दिशासिञ्चन्तुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमर्वसा चित्रमानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अतम् । तथा । दिशा । असिञ्चन् । उत्सम् । गोतमाय । तृष्णजे ।

॥ गच्छन्ति । ईम् । अर्वसा । चित्रमानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभिः ॥ ११ ॥

अन्व० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'मरुतु गच्छन्तुपितो गोतमो मरुत आहुहाव । ते तस्मै वृष्टिं वदु'
 इति । वदेदुप्यते । जिह्वम् कुटिल मेघम् । *अन्पस्था दिशि' प्यवस्थित स्मृतमित्यर्थः । नुनुद्रे
 अतम् तथा । तच्छब्दश्रुतेयोर्न्यायसम्बन्धो चच्छब्दोऽप्याहृतस्य । यथा गोतमो प्यवस्थित'
 तथा दिशा मुच्या^१ असिष्यत् क्षारितवन्त उत्सम् कूपगमैत्त्वं (वृ निघ ३, २३) । कूपसदस्य
 मेघम् । किमर्थम् । उच्यते । गोतमाय तृष्णजे 'स्वपितुर्पोर्नविद्' (पा ३, १०२) इत्येवं
 साधुकारिणि नदिह । मुप्यु तृपितस्य मम गोतमनाम् ऋषेरथायेत्यर्थः । किञ्च आ गच्छन्ति
 यज्ञान् प्रति ईम् पुते अवसा उपरिण पालनेन वा निमित्तेन । आत्मान तर्पयितु यद्वन्
 पाळपितु देत्यर्थ^२ । चित्रमानव विचित्रदीप्तयो मरुत । आगयत् च कामम् इच्छान् विप्रस्य
 मेधाविन यद्दु सोतुश्च तर्पयन्त तर्पयन्ति । पूरयन्ति^३ इत्यर्थः^४ । धामभि षीयन्ते घानीति
 धामानि घनान्यत्राभिदेवानि ई । सधवा धामानि स्थानानि । इह च परत्र च लोके
 अन्निर्देते स्थानैरित्यर्थः ॥ ११ ॥

जिह्वम् तिषेच्छमित्यर्थो मोहन प्रेरण स्मृतम् ।

'कूपम् तथा दिशा यस्या सोता वसति गोतम ॥ १ ॥

स्थापयित्वाथ तं कूप कृत्याऽऽशान क्षमोपत ।

उदसिञ्चत् तं कूपम् गोतमाय पिपासरे ॥ २ ॥

भागवन्मन्वेदम् अवया मरुतत्रिषधरीष्यत् ।

पूरन्तात् माहुरभवन् रक्षणार्थमेव स्वयम् ॥ ३ ॥

अथ^५ मेधाविनस्तस्य कामम् तैर्धार्कैरै^६ ।

अतर्पयन्तुधोरर्थ^७ इत्येकैरिथमुदीरित^८ ॥ ४ ॥ ११ ॥

१. यथा. विप्रप्रापेक्ष. (वृ. वे. १, १४५०८) २-३ अस्यात्. ति. ३. मवीर्य. ति. ४ कला ति
 ५. रायवे अ. ति. ६. नास्ति कु. ति. ७. नास्ति ति. ८८ पारित वि^९ ९. नास्ति वि^९.
 १०. अतस्य^९ वि^९. ११. एकोरैर्य^९ वि.

मुद्रल० मरुतः अथत्म् उद्भूतं हृषं यस्यां दिशि ऋषिवैसति तथा दिता शिग्रम् पकं तिर्यग्म्
 जुद्धे प्रेरितवन्तः । एवं हृषं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽप्रश्याप्य तृण्ये कृपिताय गोतमाय ऋषये
 तदर्धम् उत्तम् जलप्रवाहं कृपाहुद्भय अग्निचन्द्र भारोवेऽधानपत् । एवं कृत्वा ईम् एवं
 स्तोत्रात्तन्दिम् चित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः अथवा ईदृशेन रक्षणेन सह वा यच्छन्ति
 तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य कामम् अनिवाप्य धामभिः
 आशुपो धारकैरुदकैः तर्पयन्त अतर्पयन् ॥ ११ ॥

या वः शर्मं शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छतार्धि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रियं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥

या वः। शर्मं। शशमानाय। सन्ति। त्रिऽधातूनि। दाशुषे। यच्छत। अर्धि।

अस्मभ्यम्। तानि। मरुतः। वि। यन्त। रियम्। नुः। धत्त। वृषणः। सुवीरम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० या याति वः युष्माकम् शर्मं शर्माणि सुखाणि गृहाणि वा । शशमानाय शकृत्तिर्यतिरर्माऽयम्
 (नु. निघ ३, १४) । ताच्छीत्ये चात्र शानच्^१ ऋष्टम् । स्तुतिकरणदीप्तस्य अर्थाय । सन्ति त्रिधातूनि
 यीयन्ते 'प्राणिनां देहेष्विति' धातवः अक्षरताः तेः^२ द्वैवमनुष्योपभोग्यैः त्रिभिरनुष्येणानि त्रिधातूनि
 यच्छदात्तच्छदाभ्याहारः । तानि दाशुषे अन्यस्मै अदि यशमानाय यच्छत दत्त । अथि
 अथिशब्दस्तु 'अथिपरी अनर्थको' (पा १, ४, ९३) इत्येवं कर्मप्रयत्नोपः पदपूर्णाः । न केवलम्
 दाशुषे । किं तर्हि । अस्मभ्यम् अथि तानि हे मरुतः । वि यन्त विविधं धत्त । रियम् धर्मं^३
 च नः अस्मभ्यम् धत्त वृषणः । वदितारः । सुवीरम् शोभनैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रैश्चोपेतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० याति युष्माक गृहाणि स्तुवते सन्ति । तानि त्रिच्छदिव्यानि यशमानाय अथि यच्छत^४ ।
 अस्मभ्यम् तानि मरुतः । विविधं यच्छत^५ । रियम् च नः धत्त हे वृषणः । सुपुत्रम् ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे मरुतः ! वः युष्माकं सम्बन्धीनि या याति शर्मं शर्माणि सुखाणि । कीदृशानि ।
 त्रिधातूनि पृथिव्यादिसु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मात् स्तुतिभिर्भजमानाय दत्तं
 सम्पादितानि । पूर्वोक्तक्षणानि शर्माणि याति सन्ति याति च दाशुषे हृषिर्दत्तवत्वे यशमानाय
 अथि यच्छत अधिकं प्रयच्छत । हे मरुतः ! तानि सर्वाणि शर्माणि अस्मभ्यम् वि यन्त विविधेण
 प्रयच्छत । किञ्च हे वृषणः ! कामानो वदितारो मरुतः ! नः अस्मभ्यम् सुवीरम् शोभनैर्वीरैः
 पुत्रादिभिर्बुक्तम् रियम् धनम् धत्त दत्त ॥ १२ ॥

इति प्रथमःष्टके षष्ठाध्याये दशमो वर्गः ॥

[८६]

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ।

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

स्कन्द० हे मरुतः! यस्य क्षये गृहे । हि-शब्दः पदपूरणः । पाथ विषय सोमम् । दिवः पञ्चमीतिदेशात् आगत्येति शेषः । हे विमहसः! 'विविधं नदान्तः' । सः सुगोपातमः अतिशयेन शोभना गोप्तारः 'यस्य स सुगोपातमः' । मरुदादिभिर्देवैर्वा शोभनेगोप्युभिरतिशयेन रक्षयत् इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० मरुतः! यस्य गृहे विषय सोमम् दिवः आगत्य विविधदीप्तयः! सः 'भूतवन्तं शोभन-
गोप्युक्तः जनः' ॥ १ ॥

मुद्रल० 'मरुतो यस्य' इति दशमं द्वितीयं सूकम् । गोतम ऋषिः । गायत्री छन्दः । मरुतो देवताः ॥

हे विमहसः! विविधप्रकाशाः! मरुतः! दिवः अन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं विषय, सः जनः जातो यजमातः सुगोपातमः शोभनेः पालकैरत्यन्तं युक्तो भवति ॥ १ ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः । शृणुता । हवम् ॥ २ ॥

स्कन्द० वा-शब्दोऽत्र चार्थः । यज्ञैः च निमित्तभूतैः । हे यज्ञवाहसः! 'यज्ञ उच्यते यान् प्रति ते' यज्ञवाहसः । यज्ञस्या हव्यर्थः । विप्रस्य वा मतीनाम् मतयः स्तुतय इदोष्यन्ते, अग्निदेवैतिकर्मैस्वात् (तु. निघ. ३, १४) । मतीनाम् यज्ञो । मेधाविनश्च मम हवभूताभिः स्तुतिभिः निमित्तभूताभिः । यागाननुभवितुं स्तुतीश्च ध्योतित्वर्थः । हे मरुतः! शृणुत हवम् आह्वानम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञैः वा हेतुभिः यज्ञस्य योदारः! अथवा विप्रस्य स्तुतिभिस्तच्छुश्रूषवा मरुतः! शृणुत आह्वानम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे यज्ञवाहसः! यज्ञस्य योदारः! मरुतः! यूपम् यज्ञैः वा वा इति ससुच्यते । यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनाम् स्तुतीनां सन्वन्धितः विप्रस्य वा अयजमानस्य मेधाविनश्च हवम् आह्वानम् शृणुत । यज्ञवशो यजमानस्य यागद्वितस्य स्तोतृधाह्वानं भवतिः ध्योतयन् । यतो भवन्तो यज्ञस्य योदारः स्तुतिनिपाश्वेति भावः ॥ २ ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमर्तक्षत । स गन्ता गोर्मति व्रजे ॥ ३ ॥

१. वागयोः ति. २-२. 'विरय' ति. ३. नास्ति अ ति. ४-४. नास्ति अः पुटितम् ति.
५. २११ने वु म. ६ ९. 'न' ('न वि') शोभनेगोपातः वि' अः; अयन् १ येन वु; 'गो' ए ल अः; 'गो' ए ल अः;
७. नास्ति अः. ८-८. पुटितम् ति. ९. नास्ति ति. १०. नास्ति मूढो.

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः । गन्ता । गोऽमति । वृजे ॥ ३ ॥

स्कन्द० उत शब्दोऽप्यर्थे । वा-शब्दार्थे । अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनः हविलक्षणेनाशेनाश्रयतः^१ स्वमृतम् अनु विप्रम् अनुशब्दो लक्षणे कर्मप्रवचनोपः प्रतिशब्देन समानार्थः । मेधाविनमृत्विजं प्रति । अतक्षत तक्षतिः करोति कर्मोऽप्यत्र । इह तु यमनार्थः । लक्षणे च हृद् । गच्छतः । सः गन्ता गोमति व्रजे । प्राप्नोति गोभिः पूर्णं गोहमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अपि च यस्य हविष्मन्तः^२ ऋदिवतः मेधाविनं मरुत्तणम् अनु अतक्षत संस्कुर्वन्ति, 'सः पदं' निघण्टे गोमति व्रजे सर्वदा इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनः हविलक्षणोपेया^३ ऋदिवतः विप्रम् मेधाविने मरुत्तणम् अनु अतक्षत हविष्प्रदानादिना वीक्षणीकुर्यन्ति, सः यजमानः गोमति बहुभिर्पोभिर्भुङ्क्ते व्रजे गोष्ठे गन्ता यमनशीलो भवति ॥ ३ ॥

अस्य वीरस्य वृहिसिं सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदस्य शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । वृहिसिं । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

स्कन्द० अस्य मम गोतमस्य यजमानस्य वा वीरस्य स्तुतिकरणशरस्य स्वगृहे वृहिसिं सुतः सोमः दिविष्टिषु वीरिण्यते शस्यते प्राप्यते वाभिः सा दिविष्टयः स्वर्गकला इत्याः,^४ वासु । उक्थम् 'मदः च शस्यते उक्थं' शस्त्रमुच्यते । चशब्द उक्थान् परो व्रष्टव्यः । मदशब्दो हर्ष-करवचनः । शस्त्रं हर्षकरं शस्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य वीरस्य मम यज्ञे^५ सुतः सोमः दिवसागमनेषु शस्त्रं च मदकरम् शस्यते ॥ ४ ॥

मुद्गल० दिविष्टिषु यज्ञनीवदिवसेषु वृहिसिं यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणइशालस्य अस्य मरुत्तणस्य^६ यागाम सोमः सुतः ऋत्विग्भिन्नभिषुषो भवति । उक्थम् मरुदेवताकं शस्त्रम् मदः च मदिधातुना सुक्ता 'मरुतो देवाः सोमस्य मत्तन्' (सि ५, ५, ९) इत्यादिका मारुती निविष्ट अस्य मरुत्तणस्य हर्षाद्य शस्यते इति पठ्यते ॥ ४ ॥

अस्य श्रोपन्त्वा ध्रुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित् सस्रुषीरिपः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोपन्तु । आ । ध्रुवः । विश्वा । यः । चर्षणीः । अभि । सूरम् । चित् । सस्रुषीः । रिपः ॥

स्कन्द० अस्य इति 'प्रत्याह्वानं ध्रुवः पूर्वस्य कर्ता' (पा १, ४, ४०) इति सम्प्रदानात्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । यस्मै मरुदे गोतमस्य यजमानस्य वा आ श्रोपन्तु आश्रयन्तु वास्याम इत्येव मरुतः । मुवा नृमः^७ । इह चामुवा^८ च स्वागामोत्यर्थः । योऽयं किं करोतीत्युच्यते । विश्वाः यः चर्षणी-

१. 'वन्तः कु. २. हविर्भवतः वि' अ. ३-३ तपदं कु. ४. नास्ति कु. ५. 'ध्रुवोपेताः मूको. ६. मुवाः ति. ७-७. नास्ति ति. ८. 'जितु वि' अ. ९. 'ते वि' लपं. १०. 'एव हर्षाद्य शस्यते म'. ११. धूमिः ति १२. मशुत्र ति.

अभि विश्वाश्च चर्षणीरिति कर्मक्षुतेरभीति चोपसर्गाद्योन्वक्रियाभ्याहारः । सर्वा यो मनुष्यजाती-
रभिमवति । केन । सामर्ष्याद् स्तुतिभिः । अन्येभ्यो मनुष्येभ्योऽतिशयेन यो मरुतः
स्तौतीत्यर्थः । न च केवलायां भुवः^१ । किं तर्हि । सूरम् चित्, चिच्छब्दोऽत्र चार्थे । सूर्य
च प्रति सक्षुषीः इयः अक्षकारणत्वात् भावोऽत्र^२ इय उच्यन्ते । पाश्रेमाः रश्मिभिराहियमाणाः
सूर्ये प्रति गता आणामिष्टदिलक्षणाः अक्षकारणभूता आणः, ताश्रेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मम शृण्वन्तु भाववितारः^३ सर्वान्^४ मनुष्यान् । यः अभिमवति सुवीर्यं पुरुषम् । तक्षुषीः
इयः अज्ञानि युद्धेऽभिगच्छति यो गणः ॥ ५ ॥

मुद्गल० अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुतः आ आभिमनुष्येन श्रोवन्तु शृण्वन्तु । यः मरुतगणः विश्वाः
चर्षणीः सर्वान्मनुष्यान्मनुष्यान् अभि भुवः अभिमवति । तारुमणाकारा मरुतः शृण्वन्ति-
त्यर्थः । सूरम् चित् स्तुतेः श्रेयवितारं यजमानमपि इयः मरुतिः प्रतान्वयानि सक्षुषीः
प्राप्तानि भवन्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये एकादशो वारः ॥

पूर्वाभिर्हि ददासिम शरद्विर्मरुतो वयम् । अर्वाभिशर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वाभिः । हि । ददाशिम । शरत्तुः । मरुतः । वयम् । अर्वाःऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पूर्वाभिः शरद्विः इत्युभयत्र सप्तम्यर्थे तृतीया । शरच्छब्दश्च संवत्सरवचनः । हि-शब्दोऽप्यर्थे ।
पूर्वेष्वपि संवत्सरेषु । ददाशिम दत्तवत्सो हविर्बुध्न्यभ्यं हे मरुतः । वयम् अर्वाभिः पालनैर्निमित्तभूतैः ।
पालनार्थमिरत्यर्थः । कस्य । चर्षणीनाम् पुत्रपौत्रादिमनुष्याणाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० षड्भीभिः हि^१ दत्तवन्तः शरद्विः मरुतः । वयम् भवद्भ्यो हर्षाणि मनुष्याणाम् रक्षणार्थम्
इति^२ ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । पूर्वाभिः षड्भीभिः शरद्विः संवत्सरेः चर्षणीनाम् सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानं
भवतां सम्बन्धिभिः अर्वाभिः रक्षयिषुम्भः सन्तः वयम् ददाशिम बुध्न्यभ्यं हर्षाणि दत्तवन्तः ।
हि यस्मादेवं तस्मादिवानीमप्यसदोयहविःस्त्रीकरणायाम्छतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सुभगुः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यैः । यस्य प्रयांसि पर्यथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यैः । यस्य । प्रयांसि । पर्यथ ॥ ७ ॥

स्कन्द० सुभगः^३ भगः^४ (निघ २, १०) इति घननाम । सुघनः सः हे^५ प्रयज्यवः । प्रकौणं यद्व्याः ।
मरुतः । अस्तु मर्त्यैः । मरुम स्वभूतानि प्रयांसि हविलेक्षणान्पदानि पर्यथ पारयथ मास्तुभ ।
भक्षयथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

१. केयना ति. २. भवति अ. ३. नास्ति ति. ४. भगं विं अ. ५. सर्वं विं कु ल सर्वं;
सर्वं विं अ. ६. नास्ति विं. ७. नास्ति कु. ८. नास्ति अ.

वेङ्कट० सुभगः सः प्रकर्षेण यष्टव्याः! मरुतः! भयतु गर्भः, यस्य हवींषि जातमानं नयय ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे प्रययवः! प्रकर्षेण यष्टव्याः! मरुतः! सः गर्भः मनुष्यो यजमानः सुभगः भयतु शोभनधनो भयतु। यस्य यजमानस्य प्रवृत्ति इविलक्षणान्यपानि, वर्षथ आत्मनि सिद्धय। स्वीकुरुयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य येनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्यं वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यश्वसः । विद । कामस्य । येनतः ॥ ८ ॥

स्कन्द० शशमानस्यं शशमानः स्तुतिकरणशीलस्तस्य वा । हे नरः! मनुष्याकारा मरुतः! स्वेदस्य प्रसिद्धस्य वा युष्मत्परिचर्याश्रमेण। मरुता यत्नेन युष्माद् परिचरत इत्यर्थः । हे सत्यश्वसः! विद कामस्य येनतः विदिति विदिशोनाथः। ज्ञानेनात्र तत्पूर्वकं पूरणं लक्ष्यते। कामस्येति द्वितीयार्थं पक्षी। येनत इति येनतिः कान्तिकर्मा (तु. निघ २, ६)। पूरयत कामं कामयमानस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० भजमानस्य वा नेतारः! स्वियगाग्रस्य वा प्रमेण सत्यश्वसः! जानीत कामं कामयमानस्य ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे सत्यश्वसः! अविशयश्वसः! नरः! नेतारो मरुतः! शशमानस्य युष्माद् स्तुतिभिः सम्भजमानस्य स्वेदस्य स्थावकमन्त्रोच्चारणजनितश्रमेण स्विजमानगाग्रस्य येनतः कामयमानस्य। वाशब्दः समुच्चये। एवम्भूतस्य स्तोत्रश्रय कामस्य कामप्रभिलापम् विद लभयत। प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ८ ॥

यूयं तत् सत्यश्वस आविष्कृते महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयम् । तत् । सत्यश्वसः । आविः । कृते । महित्वना । विध्यत । विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—‘अथकारे गोतमे रक्षांस्यभिरुदुषुः। स भीतस्तदपघातार्थम् आभ्या-
गुभ्यां मरुत उवाच’। यूयम् तत् हे सत्यश्वसः! सर्वलोकाप्रकाशं कुश्लं। महित्वना स्वेन
माहात्म्येन। किं तत्। उच्यते। विध्यत तापयत विद्युता रक्षः। विद्युत्प्रज्वलेन रक्षांसि
हृत्तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यूयम् तत् सत्यश्वसः! आविष्कुरुत पलम्। माहात्म्येन विध्यत च आशान्या युदे रक्षः ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे सत्यश्वसः! सत्यश्वसः! अन्यैरपश्यवला मरुतः! यूयम् तत् वृत्रवधादिषु प्रसिद्धे युष्मदीय-
माहात्म्यम् आवि, वर्त आविष्कुरुत प्रकाशयत। विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन
माहात्म्येन रक्षः अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकम् विध्यत तापयत। तापयतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गृहता शुद्धं तपो वि यात विश्वमग्निंम् । ज्योतिष्कृता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गृहता शुद्धम् । तपः । वि । यात । विश्वम् । अग्निंम् । ज्योतिः । कृता । यद् । उश्मसि ॥ १० ॥

१-१. तः धृत्वाः वि' अ'. २. नास्ति सूको. ३-३. नास्ति अ. ४. नास्ति व. ५. 'प्रमेण
ते'. ६. कृदितम् वि. ७. तापयत वि'.

स्कन्द० किञ्च गूढत गुह्य संवरणे । संवृणुत । अपनयतेत्यर्थः । गुह्यं संवरणयोग्यम् कतिमहदेतद्
तमः । वि यात यातिरत्र धर्धार्थः । 'अर्ध्यातारं वमपयः' (ऋ १, ३२, १४) इति,^१ 'यथा वज्रिवः
परिधासि' (ऋ ६, ३७, ४) इति च^२ यथा । विविधं इत विश्वम् अत्रिणम् सर्वं भक्षयितारं रक्षः-
पिताचादिकम् । ज्योतिः च विशुद्धाकवम्^३ कर्तुं कुर्वतं यन् उःसति कामयामहे वयम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० नाशयत नाशयितव्यम् तमः^४ । विविधं इत सर्वं रक्षः । ज्योतिः कुर्वत यदा^५ यथं काम-
यामहे भवतः^६ ॥ १० ॥

मुद्गल० हे महतः ! गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानम् तमः अन्धकारम् गूढत संवृतं
वुरत । यथा अस्माभिरुं द्रव्यते तथाऽदर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वम् सर्वम् अत्रिणम्
धर्धारे राक्षसादिकम् वि यात विविधं धापयत, अस्मत्सकाशात् निर्गमयत । यत् ज्योतिः
सूर्यादिकं जयम् उदमसि कामयामहे तत् कर्तुं कुर्वत ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये द्वादशो वगः ॥

[८७]

प्रत्वंक्षसः प्रतवसो विरिचिनोऽनानता अविधुरा श्रुजीपिणः ।

जुष्टमासो नृतमासो अज्जिभिर्व्यानजे के चिदुसाइव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रत्वंक्षसः । प्रतवसः । विरिचिनः । अनानताः । अविधुराः । श्रुजीपिणः ।

जुष्टमासः । नृतमासः । अज्जिभिः । वि । आनजे । के । चित् । उसाः इव । स्तुभिः ॥ १ ॥

स्कन्द० प्रवक्षसः^१ रक्षू वनूकरणे । प्रकर्षेण तनूकर्तारः शम्भूनाम् । प्रतवसः प्रकृष्टवलाः । विरिचिनः
'विरिचि' (निघ ३, ५) इति महकाम । महान्तः । अनानताः अप्रणतपूर्वाः कस्यचिद् ।
अविधुराः स्वय भयच्छरणयोः । अभीरवः । श्रुजीपिणः अन्तर्णीतमत्वर्थोऽत्र श्रुजीपी । श्रुजीपिणः ।
जुष्टमासाः प्रियतमाः अविश्रुतायां वा^२ । नृतमासः नृशब्देनात्र उदाहराः तद्विषयं वा प्रयास्यं
छद्यते । अतिशयेन मनुष्याकाराः प्रशस्ता वेत्स्यः । अज्जिभिः 'इत्थंभूतशाले' (वा २, ३, २१)
हृद्येवोपा नृतोपा । अपि भयान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति यथा^३ । रसमायैराभरणैः
राश्वहाः वि आनजे अजेप्यंतयर्थस्वेदं स्पृशम् । स्पृशन्ते । कथम् । के चित् उसाः इव स्तुभिः 'उसाः'
(निघ १, ५) इति रश्मिनाम । स्तुभिरित्यपि नक्षत्रनाम (इ. वा ३, २०) । यथा केशिदु-
राश्वत्ररश्मयः 'अस्वा आदित्यरश्मयो वा'^४ नक्षत्रैः सम्भूताः सौम्यरूपा अयन्त्ये तद्दिग्दर्शयः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रकर्षेण शम्भूनां तनूकर्तारः^५ प्रकृष्टवलाः महाश्लाः अप्रणताः^६ अनेकाकिनः नृतीयम्बनेऽम्बयान्^७

१. 'वि कथा अ. २. नाति अ ति. ३. उचोगतय अ ति. ४. 'मः रयः वि' अ' अ.
५. यद् अ. ६. नाति कु. ७. नाति वि कु. ८. अ अ. ९. नाति ति. १०-१०. नाति कु.
आशिव' अ ति. ११. एरुकोः वि' अ'. १२. अश्वतोः वि' अ'. १३. 'शोवे तने' वि' अ'.

शरीरिण पर्याप्ततमा^१ नेतृत्वा आभरणे^२ यथा^३ अभयत् । ये चिद् रक्षणयः इव प्रभाभि
इति मरणो यदृति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'प्रत्यक्षम्' इति षड्पृथ्वीयं सूत्रम् । गोक्षमं कपिः । 'गली छन्दः' । मरणो देवता ॥

प्रत्यक्षं शत्रुणां प्रवर्णनं तनुकर्तारं । शत्रुघातिन इत्यर्थे । यथाः प्रत्यक्षं प्रकृतकर्मोपेता । अत्र एव
विरिष्टा विविधजपयोर्दोषोपेता^४ । अत्र एव भागना भावतिरहिता सर्वोपेता इत्यर्थे ।
अविशुद्धा भविषुजाः । मत्तगणस्तभीभूता^५ इत्यर्थे । शरीरिणं शरीरवितारो रत्यानाम्^६ । अष्टममात्र
शक्तिशयो षट्पृथिवी सेविता तृप्तमात्र अतिशयो मेघोदोषार पृथग्भूता मरणं तृप्ति स्वराति
स्वाप्यादकं अल्पिनि रपाभितयत्रकौराभरणे म्यात्रं मभनि म्यता इत्यर्थे । एतात् ।
के चिद् उता इव ये केचन सूर्यरक्षणयो यथा मभनि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ १ ॥

उपहरेषु यदचिधं ययि वयंइव मरुतः केनं चित् पृथा ।

श्रोतन्ति कोशा उपं यो रथेषु घृतमुक्षता मधुर्गमचैते ॥ २ ॥

उपहरेषु । यत् । अचिधम् । ययिम् । वयं इव । मरुतः । केनं । चित् । पृथा ।

श्रोतन्ति । कोशा । उपं । य । रथेषु । आ । धृतम् । उक्षतम् । मधुर्गमम् । अचैते ॥ २ ॥

स्वप्न० उपहरेषु गह्वरेषु पर्वतप्रदेशेषु अन्तरिक्षप्रदेशेषु वा स्वयन्तिर् मेघममृद्मं यत् यदा अचिधम् चेत्
यथे ययिम् गन्धारम्^१ । गन्धारमित्यर्थः । यदेति बधनाशदेरपथाहावेम् । तदा यय इव पक्षिण
इव हे मरुत । येन चित् यथा केनापि मार्गेण । येनाप्य^२ कश्चिदपि गन्तुं न शक्नोति तेन
केनापीत्यर्थः । साकाहस्तान्त^३ शीघ्रमिति यावमशेषः । गतानां च सततम् श्रोतन्ति कोशा
इत्यादि । अथवा यदचिधमित्येतेषु चनेतेर्गतिकर्मण उपधाया इत्यम् । चित्तिरेव वा सामर्थ्यात्
गायत्रौ ब्रह्मण्यः । यदा मरुतय ययि मेघसमृद्मं प्रति वय इव हे मरुत । केनापि यथा तदा
श्रोतन्ति क्षरन्ति कोशा^४ । 'कोशा' (निप १, १०) इति मेघनाम । अथवा धर्ममयेन
रज्ज्वा बदेन^५ येन^६ वृषादुदकमुच्छार्पते स^७ 'कोशा इत्युच्यते'^८ । इह तु तत्सद्वारायात् मेघाः कोशा-
भभिमेता । उदकपूर्णं मेघा इत्यर्थः । उपा व रथेषु उपशब्द सामीप्ये । समीपे व
धुप्याक सभूतानाम् । यत्र प्रदेशे पुष्पदीया रथा स्वयतिष्ठन्ते तत्र रथचक्रपारतभि लिखमाना मेघा
अक्षरन्तीत्यर्थः । आकारस्तु पदप्राण्य मयादार्पो वा । मयादया^९ श्रोतन्तीति । य इदंशा रथा तान्
प्रति ह्रम् । घृतम् उक्षतं वृष्टिलक्षणमुदकगुक्षतं^{१०} सिञ्चत । पातयतेत्यर्थः । मधुवर्गम् मधुसद-
वर्गम्^{११} । अचैते स्तोत्रुर्थाय ॥ २ ॥

षेडुट० यदा^१ अचिधम् सञ्चितमकुक्षत मेघम्, पक्षिण इव मरुतः । १ 'येन चित् यथा^२ शीघ्रं गच्छन्त ।
एतानां उपक्षरन्ति मेघा युष्माकम् रथेषु स्थिता । तथा सति उदकं सिञ्चत मधुसद-
वर्गं परिचरते ॥ २ ॥

१ 'मता वि', 'मता एव २ अन्वया वि' अ' ३ विविधजपयुगी मूको ४ 'ययतिध
य' मूको ५ 'यय' तोमम् मूको ६ इत्या' ति ७ योनाय वि ८ मुद्रितम् ति ९ नाति
अ ति १० यथा अ ११ नाति मूको १२ १२ 'कोशमि' अ कु १३ 'दाया' अ ति
१४ 'कथमकुक्षत अ ति १५ 'इव रथं ति १६ यथा वि' १७ १० नाति वि' अ'

मुद्गल० हे मरुतः । जगद्वरेषु उपहृत्येषु गन्तव्यत्वस्माकं सखिच्छेषु नभसः प्रदेशेषु यत् यदा ययिम् गतिमन्ते मेघम् अचिन्वन् वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुहल । किं कुर्वन्तः । इयः इव पक्षिण इव केन चित् पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छन्वः । नयासि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मैघाः उपवीचयन्ते इत्यर्थः । तदानीम् कोशाः मैघाः वः युष्माकम् रगेषु उप शोतन्ति जलं मुञ्चन्ति । पश्चादेवं तस्मात् हे मरुतः ! यूयम् अर्पते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यत्रमानाय मधुवर्गम् मधुसत्त्वास्मै स्वच्छम् शृताम् वृष्टयुदकम् आ समन्तात् उक्तत सिञ्चत । अस्मद्भि-
छपितं वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रैषामज्मेषु विधुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्दं युञ्जते शुभे ।

ते क्रीळ्यो धुनयो आजहृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धृतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विधुराश्च । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे ।

ते । क्रीळ्यः । धुनयः । आजहृष्टयः । स्वयम् । महित्वम् । पनयन्त । धृतयः ॥ ३ ॥

स्कन्त्० एषाम् मह्यम् अज्मेषु अत्र गतिकेपणयोः । गमनकालेषु विधुरा इव स्वयं भयच्छलनयोः । भीतिव प्र रेजते प्रकर्षेण कम्पते भूमिः । न च केवलेश्चज्मेषु । किं तर्हि । गामेषु यत् ह युजते इत्यन्वोऽत्र चार्थः । यदा च गामेषु स्वरथेषु 'उपतोः' अथा.' युञ्जते । किमर्थम् । शुभे 'शुभम्' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । उदकार्थम् । यदा गच्छन्ति मरुतः सञ्चलन्ति च मैघान् हन्तुं तदा भयेन कम्पते इत्यर्थः । किञ्च ते मरुतः क्रीलयः क्रीडनशीलाः धुनयः कम्पयितारः शशूणाम् भ्राजहृष्टयः दीप्तशक्यः दीप्ततोरणा वा स्वयम् एवारमोयम् महित्वम् साहाय्यम् पनयन्त पनतिः स्तुत्यर्थः । स्ताधमन्ति । तथातथा स्वयमेवोपकुर्वन्ति यथायथा परितुष्टाः स्तोतारो मरुतां साहाय्यं स्तुवन्तीत्यर्थः । धृतयः भवतेर्गतिकर्मण दृढं रूपम् (नृ. निघ २, १४) । गन्तारः मैघान् यजान् शशून् वा प्रति ॥ ३ ॥

घेद्गुट० प्रकर्षेण चलति मरुताम् उरुक्षेपकेषु गमनेषु एकाकिनोव भूमिः, यदि कलु धर्मो सुस्तं भवन्ति उदकार्थम् । ते क्रीडनशीलाः कम्पयितारः दीप्तयुधाः स्वयम् एव साहाय्यं कथयन्ति पूजयन्तः ॥ ३ ॥

मुद्गल० यत् ह यदा कलु पृष्ठे सरुतः शुभे शोभनाय वृष्टयुदकाय युञ्जते मैघान् तमीकुर्वन्ति, तदानीम् अज्मेषु मैघानामुदक्षेपकेषु एषाम् मरुतां सम्बन्धिषु यामेषु मैघानां निवमनेषु सरुतु भूमिः धुपिवी प्र रेजते प्रकर्षेण कम्पते । उदरन्तः । विधुरा इव यथा भद्रां विपुन्ना जाया राजो-
पद्रवादिषु सरुतु विराट्स्वया सती कम्पते वद्रम् । ते मरुताः क्रीलयः विदाहशीलाः धुनयः चलनस्वभावाः भ्राजहृष्टयः दीप्यमानायुधाः मरुतः धृतयः पर्वतादीन् पूजयन्तः सन्तः महित्वम् स्वकीयं महिमानम् स्वयम् एव पनयन्त स्वदहरन्ति । प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. वा ति. २. नास्ति ति. ३. अज्ञानं मूको. ४. स्वयं अ ति. ५. नास्ति अ ति.

६. 'शुभा एवम्' मूको.

स हि स्वसृत् पृषदश्चो युवा गणोऽय्या ईशानस्तविषीभिः।

असि सत्य ऋणयावार्तेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गणः ॥ ४ ॥

स । हि । स्वसृत् । पृषदश्च । युवा । गण । अया । ईशान । तविषीभि । आसृत् । असि । सत्य । ऋणयावार्ते । अनेद्योऽस्या । धियः । प्राविताथा । वृषा । गण ॥ ४ ॥

स्कन्द० हि शब्द पदपूरण । य उक्तगुणोऽसि 'य इत्यम्' रवयन् स्वयगामी । पृषदश्च पृषद्वर्ण ब्रह्म । युवा सर्वैव तरुण गण मरुताम् । ईशान ईश्वर । अथा तविषीभि अथेति बहुवचनस्य स्थाने अथयथैकवचनम् । आभिस्तविषीभि पृथैरात्मीर्य सेनालक्षणैर्बहै आहृत नित्यपरिभुत । अमि सत्य सत्यध्यासि । ऋणयावः पातिरप्र सामर्थ्यादन्तर्यामिण्यर्थे । यानि स्तोत्राणामृणानि तेषां याचयिता । अपगमयितेरर्थः । अनेद्य प्रशस्य । अस्या च धिय कर्मण प्रशया वा प्राविता प्रकर्षेण रक्षिता । अथ वृषा गण अथि च वयिता मरुतण ॥ ४ ॥

पेड्डुट्ट० स हि स्वयमेव सत्तां पृषदश्च तरुण मरुद्गण अया 'वृषीभ्या ईशितव्यया' ईशान बहै आरा । आह सत्यकर्मा स्तोत्राणाम् ऋण प्रतिगता प्रशस्य । अस्य कर्मण 'प्रकर्षेण रक्षिताऽसी' परिता च गण ॥ ४ ॥

मुद्रल० स हि गण स खलु मरुद्गण अया अस्य सर्वस्य जगत् ईशान ईशानशीले भवति । कौटल । स्वसृत् स्वयमेव सृजन् । नख्यस्य पश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्च पृषत्य अतश्चिद्वृद्धिता मुरयोऽधस्थानीया यस्य स तथोक्त । युवा नित्यतरुण तविषाभि अन्येषामसाधारणैर्बहै आहृत परिवेष्टित सय सत्कर्माहै ऋणयावा स्तोत्राणामृणयापगमयिता । बहुलस्य धनस्य दातेरर्थे । अनेद्य सर्वैरनिन्दित रूपा जलानां वयिता । एवमभूतो मरुद्गण अस्या धिय असमदीपस्यास्य कर्मण अथ अनन्तरम् प्र अयिता असि प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ ४ ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चर्क्षसा ।

यद्रीमिन्द्रं शम्भृकाण आशतादिचामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितु । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चर्क्षसा ।

यत् । ईन् । इन्द्रम् । शर्मि । ऋक्षाण । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

स्कन्द० पितु पिता मरुता ख्द । 'प्रत्न (निप ३, २७) इति पुराणनाम । पक्षीनिदनात् यत् सकाशादिति वाक्यशेष । जन्मना इति हवीं वृत्तीया । रुद्रात्पस्य पितु पुराणस्य सकाशात् व मरुता' अन्म तैव हेतुना । वदागति उच्चारयाम । किम् । सामर्थ्यात् स्तुती । मरुताद्ब्रह्म पुराणाज्जातत्वादाभिनोपता मरुत , तस्माद्ब्रह्म स्तुत इत्यर्थे । तस्मादेव च सोमस्य द्वितीयार्थ

१ १ नास्ति ति ३ २ 'दगौ व०७ अ कु, 'दगव'प ति ३ प्रशया ति ४ ४ ईशितव्य
इतिन्वा रक्षितय कु रक्षितव्य वृषिपेक्षितव्य (१) ल ५ रक्षिति (इ'व)त्वा दि', प्रतिगता (१) ल ६ 'वगत'
दि' अ' * गण ति ८ 'वतत् मुको

पठौ । सोमं प्रति । मरुताम् जिह्वा प्र जिघाति प्रकर्षेण गच्छति । सोममपि पशेषु तस्मादेव विद्यन्तीत्यर्थः^१ । न च केवलेनैव जन्मना हेतुना । किं तर्हि । चक्षसा दर्शनेन च । यस्माच्च सर्वज्ञेयानां ज्ञातार इत्यर्थः । यस्माच्च ईम् एते मरुतः इन्द्रम् शमि वृत्रवधादौ कर्मणि ऋक्षाणः क्वच स्तुतौ । अर्चनमुक्^२ स्तुतिः, तद्वन्त ऋक्षाणः । सर्वसोतृणां स्तुत्येत्यर्थः । आद्यत व्याप्नुवन्ति । यस्माच्च वृत्रवधादौ कर्मणीन्द्रेण सदृशाः । इन्द्राम्भ्यूना इत्यर्थः । 'आय्, मस्मात् । इत्' इच्छन्दस्तु पदपूर्णाः । नामानि यज्ञियानि दधिरे तैत्तैर्नामभिर्षेषु यष्टृभिरिज्यन्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

षेड्ढट० पितुः^३ सुराणस्य^४ सोमकुसालस्य सकाशात् जननेन^५ वयमपि स्तुतिकुसालाः^६ स्तुमः । सोमस्य सुतस्य दर्शनेन मम जिह्वा सोमकुसालं निर्गच्छति । यदैवम् इन्द्रम् कर्मणि सोमवन्तो मरुतः व्याप्नुवन् । अनन्तरमेव यज्ञियानि नामानि यदकानि प्रयच्छन्ति ॥ ५ ॥

मुद्रल० प्रत्यस्य धिरन्तानस्य पितुः अक्षार्कं जनकस्य रहुगणस्य सकाशात् यजन्म तेन जन्मना वयम् वदामसि दूमः । वदयमाणमस्माकं वृत्तान्तं पितोपदिष्टवान्, अतो वयं दूमः । कोऽसौ वृत्तान्त इति चेदुच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिपुत्रस्य^७ सोमद्रवस्य चक्षसा प्रकाशमानवाहुरया सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्र जिघाति मरुद्वर्णं प्रकर्षेण गच्छति । पशेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्भ्यः क्रियते । यत् यस्मात् ईम् एभ्यम् इन्द्रम् शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि ऋक्षाणः 'प्रह्र भगवो जहि वीर्यस्य' (ऐमा ३, २०) इत्येवंकुर्यात् स्तुत्या युक्तः सन्तः आद्यत माप्नुवन्, न पर्यत्याहुः । आय् इत् एवमिन्द्रमाप्त्यनन्तरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणि ईदृग्यान्वाहुरया इत्येवमादीनि नामानि इन्द्रसकाशात्तन्धानि दधिरे छतवन्तः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ ५ ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रुदिमभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इधिमणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धार्त्तः ॥ ६ ॥

श्रियसे । वम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रुदिमऽभिः । ते । ऋक्ऽभिः । सुखादयः । ते । वाशीमन्तः । इधिमर्णः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धार्त्तः ॥ ६ ॥

२५१० श्रियसे सत्यसम्पत्तिरक्षणायै श्रिये^{१०} । वम् उदकम् भानुभिः क्षीमिभिः विष्णुहृत्तणाभिः । सम् मिमिक्षिरे मिदं क्षेत्रेण इत्यखीतइत्यम् । सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति^{११} । विष्णुद्विर्षेपन्तीत्यर्थः । न च केवलाभिः । किं तर्हि । ते रुदिमभिः अश्वप्रदैः । ते ऋक्भिः स्तुतिमतिः । कैः । सास्रव्यादधैः रथैर्वा । सर्वैश्चोपकरणैः वर्धन्तीत्यर्थः^{१२} । सुरादयः^{१३} पादिरय कदाचिकाकारे मरुतामातुषत्रिषेप, क्वभ्या वा । उभयमपि दि पादिसम्पत्स दृष्टः प्रयोगः । 'त्ये ये यणं तवसे चादिहृतम्' (ऋ ५, ५८, २), 'अंतपु व ऋतयः पशु जादयः' (ऋ ५, ५४, ११) । गोभनः^{१४} रादयो देवा से सुरादयः । अथवा अन्वयात्सार्धेभ्योव्यार्थयोक्तना । श्रियसे^{१५} कमिति संसद्ः पदपूर्णा सुप्तनाम

१. विवरीत्यं ति. २. क्व ति. ३-२. वासि ति; मादसाद वा. ४. वासि वि. ५. सुष्णु-
हृत्तय वि. वा. ६. अनेव वि. वा. ७. सोमकुं कु. ८. सोतं का; रातिं कु. ९. 'रुदिमि' मै.
१०. वासि वा. ११. सेपिठि ति. १२. वदन्तीं मुको. १३. वासि ति.

वा । सस्यसामपतिलक्षणायै श्रियै सुत्याय च सर्वप्राणिनां मानुभिः सम्मिमिक्षिरे ते रश्मिभिः ।
 भानुशब्दोऽप्राण्यर्णितमरवर्षः । सम्मिमिक्षिरे इति ग्वश्वेर्गौतिकर्मणो रूपम् । रसानुप्रदानकाले
 दीप्तिमद्विरादित्वरश्मिभिः सह सद्गच्छन्ते ते मरुतः । ते एव प्रश्वभिः स्तुतिमद्भिः^१ श्लोचुभिः
 सह यागकाले सद्गच्छन्ते सुखादयः । किञ्च ते वाशीमन्तः वाशीशब्दोऽप्राशुषधिशेषः^२ ।
 'वाशीमिनो विमर्ति' (ऋ ८, २९, ३) इति यथा । वाह्नाम वा^३ वाशीमावृः । तद्वन्तः ।
 श्विष्यः हविर्गन्तव्यः इच्छार्थो वा । गन्तारः शशून् प्रति । हविस्तारो वा स्तुयीनाम् । अथवा
 इद् इत्यश्वनाम (तु. निप २, ७) । तद्वन्त इमिणः । अश्वारवः भवरहिताः । किञ्च विदे
 वेद्व्यइन् प्रिवस्य माहतस्य धाम्नः द्वितीयार्थेऽप्य षष्ठी । सर्वस्य प्रिये मारुते धाम स्थानं वा
 नाम वा जन्म वा तेजो वा सामर्थ्यलक्षणम् ॥ ६ ॥

वेद्व्यइन्^४ श्रयणायोदकं तेजोभिः सम् मिमिक्षिरे समाददुः ते रश्मिभिः कन्धकैः । ते
 रशाऽऽहरणशौकैर्भानुभिः^५ शोभनसादिदुक्ताः । तथा वाशीमन्तः वाशी चाऽऽशुषम्^६ । गन्तारः
 वाशीरवः । लघोवाहं प्रिये मारुते धामेति । पर्यकामस्य सूक्तम्^७ ॥ ६ ॥

सुद्वल^८ ते पूर्वोक्ता मरुतः मानुभिः दीप्यमानैः रश्मिरश्मिभिः सह कम् वृष्टयुदकम् श्रियसे श्रयिष्ठ
 प्राणिभिः सेविषुम् सम् मिमिक्षिरे सम्यक् मेदुमिच्छन्ति । श्रयिषीं वृष्टयुदकेन सम्यक् सेकुमिच्छन्ति ।
 एवं वृष्टिसुत्याय ते मरुतः प्रश्वभिः स्तुतिमद्विर्भरिषभिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो
 भक्त्यितारो भवन्ति । वाशीमन्तः शोभनया स्तुतिलक्षणया वाचोपेताः इमिष्यः गतिमन्तः
 अशीरवः भवरहिताः ते मरुतः प्रियस्य सर्वोभिमत्तस्य माहतस्य मरुत्तरवन्धिन्तः धाम्नः स्थानस्य
 सर्वोभिमत्तं मरुत्सम्बद्धं विशिष्टं स्थानं विदे लब्धवन्तः ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

[८८]

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वकै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वर्षणैः ।

आ वापिष्ठया न ह्या वयो न पत्नता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्^१ऽभिः । मरुतः । सुद्वलकैः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्^२ऽभिः । अश्व^३ऽर्षणैः ।

आ । वापिष्ठया । नः । ह्या । वयैः । न । पुत्नत । सुमायाः ॥ १ ॥

ह्रस्वन्^४ आ हस्त्युपसर्गो यात ह्रस्वाक्यातेन सम्बध्यते^५ । विद्युन्मद्भिः विद्युता संयुक्तैः^६ । हे मरुतः । स्वकैः
 अश्वेनमकैः स्तुतिः । शोभनोऽकं येषां ते स्वकोः, तैः स्वकैः । सुद्व स्तुत्येवित्यर्थः । रथेभिः
 आ यात अस्मार् प्रति । ऋष्टिमद्भिः शक्तिमद्भिः वीर्यवन्निर्वा । अश्वर्षणैः^७ अश्वपत्नैः । क्षिप्रार्थम् ।

१. तम् अ. २. शक्तिभिः अ. ३. विशेषः मिये च ति; 'शेषे च मिये यो अ; 'शेषे च लु. ४. शक्ति
 अ. ५. अ. शक्ति ति. † रथान्निता^८ अ^९; रथार^{१०} वि^{११}; *दुभिः (१) ल. ‡ वापु^{१२} वि^{१३} अ^{१४}. ६. 'ते
 च ति. ७. 'वृत्तेः ति.

* उच्यते । आ वर्षिष्ठया नः आ इत्युपसर्गः पतत इत्याख्यारतेन सम्बन्धयितव्यम् । वर्षिष्ठया इषा इति हेतौ तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुरेव विवक्षा । नः इत्यपि तादर्थ्ये चतुर्थी । वृद्धत-
मेनास्मादर्थेन अर्थेन । आपात । वृद्धतममस्मत्सम्भ्यं दातुमित्यर्थः । कथञ्च पुनरायात । वयः न पक्षिण इव अत्यन्तशीघ्रम् आ पतत हे तुमायाः ! सुमन्तानाः ! ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'आ यात दीक्षिमन्त्रिः मरुतः ! स्वन्नैः रथैः ऋष्टिमद्भिः अश्वपदैः । आ पतत् वृद्धतमेनाग्नेन
अस्मात् पक्षिण इव सुकर्माणः ! ॥ १ ॥

मुद्राल० 'आ विसुम्भन्तिः' इति पठ्यं चतुर्थं सूक्तम् । गोसप्त ऋषिः । आषा षष्ठी च द्वे प्रस्तार-
पङ्क्तौ । आषी षष्ठी जागती तृतीयचतुर्थी गावश्री यस्याः सा प्रस्तारपङ्क्तिः । द्वितीयाद्याः
पङ्क्तयः । यज्ञनी विराट्प्रा । आदित्यस्यः पादा एकादशका मन्वयोऽष्टकः सा विराट्प्रा ।
मरुतो देवताः ॥

हे मरुतः ! मितं निर्मितमन्तरिक्षं प्राप्य स्वस्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः । रथैः
आस्त्रीयैः आ यात अस्मदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशैः रथैः । विसुम्भन्तिः विशिष्टदीक्षित्युक्तैः ।
स्वन्नैः स्वन्नैरीषैः शोभनगमनयुक्तैः । ऋष्टिमद्भिः ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यादुधानि तद्भिः । अश्वपदैः
अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः । हे तुमायाः ! शोभनकर्माणो मरुतः ! वर्षिष्ठया प्रवृद्धया
इषा अस्मभ्यं दातव्येवाग्नेन सह नः अस्मान् प्रति वयः न पक्षिण इव शीघ्रम् आ पतत
आपतत । आगच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥

तैः ऋणेभिर्वरुमा विशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूर्भिरथैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वर्धितिवान् पुन्या रथस्य जङ्घनन्त भूमं ॥ २ ॥

ते । अङ्गोभिः । वरुम् । आ । विशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूर्भिः । अथैः ।
रुक्मः । न । चित्रः । स्वर्धितिवान् । पुन्या । रथस्य । जङ्घनन्त । भूमं ॥ २ ॥

स्फुट्० ते मरुतः अङ्गोभिः अरुणैः रक्तवर्णैः वरुम् उत्कृष्टं मेघं प्रति विशङ्गैः कविलेश्च शुभे उदकार्थम् ।
'वरुम् इति' सुखनाम' (या २, १४) । सुखम् आ यान्ति आगच्छन्ति । रथतूर्भिः रथे व्यवस्थिता ये
रथरन्ति तूर्धन्ति या, मेघात् द्विसप्ततीत्यर्थः, ते रथपुरः सैः रथतूर्भिः, अथैः । कथं पुनरा-
यायन्ति । रुक्मः न चित्रः स्वर्धितिवान् 'स्वर्धितिः' (निय २, २०) इति यज्ञनाम । यथायं
रोचतः पुन्यीषः आयुधवर्षं भगवानादित्याः भ्राजमान आगच्छति तद्वात् । आगत्य च पुन्या
चक्रधारया रथस्य जङ्घनन्त* अस्ति । भूमं बहुपर्यायोऽयं भूमशब्दः । बहुषु सौधजातम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते अरुणैः विशङ्गैः रथस्य तारकैः अरुणैः वर्षिष्ठम् कम् यत देवाम् आ यान्ति उदकार्थम् ।
मणिः इव चित्रः आयुधवान् मरुद्गणः । ते रथपत्तय चारया भूमिं अस्ति मरुतः ॥ २ ॥

१. वारित अ. २. 'नेन हेतुना अ. ३. 'यसा च अ. ति. ४-४. वारित वि'. ५ वारित कु.
६-६. वारित ति. ७. वारित सूको. ८. 'अवपाय ति. ९. वारित वि'. १०. वारित ति.
११. देवो कु. १२. यान्ति वि' अ'. १३. अति वि'.

मुद्रल० ते पूर्वोक्ता मरुतः अश्वमेभिः अरण्यवर्गैः पिशाङ्गैः विद्वलवर्णैश्चभयवर्षोपेतैः रथाग्निः रथस्य
प्रेरविभूमिः अग्नेः वरुण देशानां वरीतारम् कम् स्रग्धरितारं स्तुवन्ते यत्रमागम् था यान्ति
भाग्यवन्ति । किमर्थम् । शुभे तस्य शोभां कर्तुम् । तेषां मरुतां गणः स्वगः न रोचमानं
सुवर्णनिघ चित्रः अतिशयेन दर्शनीयः स्वधित्वान् शत्रूणां रणवकेन वज्रायुधेनोपेतः । पूर्व-
विधगणरूपारते मरुतः रथस्य पत्न्या चक्रधारया भूम भूमिम् जह्वन्त अस्वर्थं गन्ति ।
स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रिये कं वो अधि तनुषु वाशीर्मिधा वना न कृणवन्ते ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासौ धनयन्ते अद्रिम् ॥ ३ ॥

श्रिये । कम् । वः । अधि । तनुषु । वाशीः । मिधा । वना । न । कृणवन्ते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः । तुविद्युन्नासः । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० कम् इति पदपुरणः सुखनाम वा । श्रिये सुखाय च सर्वप्राणिनाम् वः युष्माकं स्मृताः
अधि तनुषु मेघशरीराणामुपरि^१ । सामद्रव्यत्वाद्भूतमाना इति वाक्यशेषः । मेघं छिन्दन्त इत्यर्थः ।
वाशीः आसुधविशेषाः । अथवा व इत्येतत् तनुष्वित्येतेन सम्बध्यते न वाशीरित्येतेन^२ । युष्माकं
शरीराणामुपरि वर्तमाना वास्याः^३ । युष्माभिः^४ गृहीता इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः^५ । उच्यते । मेधा
वना न कृणवन्ते ऊर्ध्वा^६ 'मेधा' (मिघ ३, १७) इति यज्ञनाम । द्वितीयाः बहवचनस्य चात्र
आकारादेशो द्रष्टव्यः^७ । वनशब्दो वृक्षसमूहवचनः । यज्ञान् ऊर्ध्वान् कुर्वन्ति वनानीव । यथा
वृष्टिद्वारेण वनानि जनयन्ति । एवं यज्ञानवीर्यस्य^८ । किञ्च युष्मभ्यं युष्माकमस्यां कम् सुखं
हे मरुतः । सुजाताः । तुविद्युन्नासः । सुखं शोचतेः अस्मिहाभिमेतम् । बहुद्विकलक्षणात्^९ यज्ञमाणाः ।
धनयन्ते धनीकुर्वन्ति । अविषवार्थं परिगृह्णन्तीत्यर्थः । अद्रिम् अविषवप्रादानम् । अथवा धन धान्ये
इत्येतस्य^{१०} सामर्थ्यात् वृक्षवर्षस्य संस्कारार्थत्वं वा रूपम् । अद्रिमित्यविषवप्राणम्^{११} सम्प्रन्धा-
दादरणाद्वा सोमोऽभिमेतः । वसतीत्यर्थेकवनाभिः^{१२} वर्धयन्ति संस्तुवन्ति वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शोभायै^{१३} भवति वः अङ्गेषु वाशीः । यज्ञान् वनानीव मरुतः ऊर्ध्वान्^{१४} कृणवन्ति ।

युष्मभ्यम् मरुतः । सुजाताः । तुविद्युन्नासः कम्^{१५} प्रादान्यमविषवस्य सजिभ्विति ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे मरुत ! वः युष्माकम् अधि तनुषु शरीरेष्वंशुवर्षेषु वाशीः शत्रूणामात्रोशकम् वाराण्यमा-
युधम् श्रिये कम् ऐश्वर्यार्थं वर्तते इति शेषः । कम् इत्येतत्^१ पादपुरणम् । तारणा मरुतः वना न
उच्छिन्तात् वृक्षसमूहानिव मेधा मेधात् यज्ञान् ऊर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकदाहीनस्तत्ररूपेणोच्छिन्तात्
कृणवन्ते यज्ञमात्रैः कारयन्ति । हे सुजाताः । शोभनजननयुक्ताः ! मरुतः ! युष्मभ्यम् युष्मदर्थम्
कम् सुखकरम् अद्रिम् सोमाभिष्वे प्रवृषं प्रादानम् तुविद्युन्नासः प्रभूतधनाः यज्ञमाणाः धनयन्ते
धने कुर्वन्ति । युष्माकं यामाद्य प्राशभिरभितुण्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. परि'भं मै'. २. भास्ति ति. ३. मेघकणशरीराणां अ ति. ४. 'भितेन अ. ५. शस्य मूको.

६. भास्ति अ. ७. कुर्वन्ति अ. ८. मरति ति. ९. 'अय ति. १०. इते कस्य ति. ११. 'प्रादान्यं

अः प्रादानम् ति. १२. 'शोभनाभिः कु. १३. शोभनार्थं कु; शोभनायै छ. १४. ऊर्ध्वं वि' अ'.

१५. तम् वि' अ'. १६. गस्ति मूको.

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कार्या च देवीम् ।

ब्रह्मं कृण्वन्तो गोतमासो अर्कं ऊर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिबन्ध्वै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमान् । धियम् । वार्कार्याम् । च । देवीम् ।

ब्रह्मं । कृण्वन्तः । गोतमासः । अर्कः । ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । उत्सधिम् । पिबन्ध्वै ॥ ४ ॥

स्पष्टम्० यागानामङ्कालत्वात् अहानि इत्येतेन यागो लक्ष्यते । सप्तम्यर्थे चैषा प्रथमा । महस्तु । यागकाले इत्यर्थः । गृध्राः अभिकाङ्क्षितारः फलानाम् । वः युष्माकं स्वभूतानाम् । परि आ आ अगुः पर्यागताः । प्रासाः कुर्वन्तीत्यर्थः । इमान् धियम् यागाख्यं कर्म । वार्कार्याम् च । वृत्तैर्ऋषिभिः वाचा वा क्रियमाणत्वात् वार्कार्यां स्तुतिरिहाभिधेया । ताम् च । कीचसीम् देवीम् देवयोग्यां दीक्षां वा । स्वगुणैरत्यन्तोत्कृष्टामित्यर्थः । किञ्च ब्रह्म स्तुतिश्क्षणम् कृण्वन्तः गोतमानः गोवमप्रभृतयः । अर्कः सन्तैः सम्बद्धम् ऊर्ध्वम् नुनुद्रे प्रेरयन्ति । उत्सधिं त्वयः । आत्मन पुराणं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण प्रतिनिर्देशः । वधे गोवमप्रभृतय उरितपाप इत्यर्थः । उत्सधिम् 'उत्सः' (निघ. २, २३) इति कृपनाम् । धेद् पाते । कृप इव यः पीयते स उत्सधिः । अत्यन्तप्रभृतः सोमः । तमुत्सधिम् । किमर्थम् । उपपते । पिबन्ध्वै पातुम् । दूयं पाहायेत्येवमित्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अहानि कृषिवाः सर्वान्येव गोतमाः युष्माद् परि आ आ अगुः । इदं कर्म च^१ ईदं वृत्तैर्ऋषिभिः कर्तव्यम् अकुर्वन् । *कर्म कुर्वन्तः* गोतमाः कर्मम् उत्सधिवन्तः स्तोत्रैः उत्सधिपातं कृयं पानाय ॥ ४ ॥

मुद्रल० वृषितैर्गोवमैः स्तुता मरुतस्त्वय्यो भोतमोभ्यो देवान्तरे वर्तमानं कृपमुत्सायानीय प्रददुः । एतद् एष्या कश्चिदपिथेति । हे गोतमाः ! गृध्राः जलाभिकाङ्क्षासुकाद् वः युष्माद् अहानि क्षोमनो-
दकोपेयानि दिनानि परि आ अगुः पर्यागतानि परितः धामिमुक्ष्येन प्राप्स्यति । प्राप्य च वार्कार्याम् धार्मिकदार्कैर्निष्पाद्याम् इमान् धियम् ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च देवीम् गोतमानम-
कुर्वन् । येभ्यःसु ब्रह्म इषिर्लक्ष्यमसम्^२ अर्कैः मन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः सह कृण्वन्तः मरुतयः कुर्वन्तः गोतमासः गोतमा अप्ययः उत्सधिम् उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन् पीयत इत्युत्सधिः कृपः तम् नियम्य स्वकीयपानाय कर्तव्यं नुनुद्रे नुनुद्रे देशान्तरे वर्तमानं कृपमुत्सायनीयः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुत्या मरुतः कृपमुत्सायनीय इति यद् उदेतदीयस्तोत्रधारितमिति एतेषूपचर्यते । एकः आकारः पदपरः^३ ॥ ४ ॥

एतत् त्यन्न योर्जनमचेति सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन् हिरण्यचक्रानयोर्दंष्ट्रान् विधावन्तो वराहन् ॥ ५ ॥

१. इयोः कं कु ति. २-२. नास्ति ति. † *लप्योः अ. ३. नास्ति विं अ. ४-४. नास्ति विं अ. ५. लक्षणं मे. ६. इत्यः सूको.

एतत् । त्वत् । न । योजनम् । अचेति । सुप्त । ह । यत् । मरुत् । गौतम । व ।
पश्यन् । हिरण्यसचमान् । अर्थं श्रष्ट्यान् । रिऽधावत् । वराहान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० सुष्यन्ते प्राणविधोगादिना भवेन शशय इति योजनम् सेनालक्षण बलनिर्दिष्टमित्येवम् ।
एतत् सुष्मदीय बलम् न अचेति 'चेत्येते । न' ज्ञायते केनचित् । तस्य अन्वर्हितम् । हृदयस्य
पद्मरुण^१ । देवतागाहात्स्यादन्वर्हितं सुष्मदीय सेनालक्षण बल केनचिदपि न दृश्यत इत्यर्थः ।
यत् श्रीहरम् । उच्यते । यत् हे मरुत् । गौतम कर्मकर्तृश्रुते साकाङ्क्षात् स्तुतवाविति
पात्रयज्ञेषु । व सुष्मान् । पश्यन् हिरण्यचक्रान् हिरण्यसचमान् इति "अथाप्यस्यां तादितेन'
हृत्प्रविशमा भवन्ति' (गा २, ५) इत्येवं हिरण्यमेव यथेति । हिरण्यमयानि रथचमालि येषा
ते हिरण्यचक्रा । तान् हिरण्यचक्रान् । हिरण्यमयचक्ररथस्यानिरर्थं^२ । अयोद्व्यान् वष्ट्वा
स्थानीपत्वाद्भयोद्गी^३ अत्र दष्टे उच्येते^४ । अयोमययोद्गीन् । सोहमयोद्गीकरयस्यानिरर्थं^५ ।
विभावत इत्येतेषु च निमित्तं धारत । वराहान् वरसुरहृष्टे श्रेष्ठमिति एयोवा^६ । हुताश्रदोऽपि
हृत्पतेरीं हृत्पतेरीं हृत्पतेरीं श्रुतेष्वेवंऽदनाप्येत्^७ । वरहृष्टस्य धारो हन्तुन् आह्वानान् वा उदकस्य
पाऽऽह्वानं हविषो वा भक्षयितुन् ॥ ५ ॥

धेद्वट० एतत् सोमसचयन मया कृतम् एतत् इव ज्ञायते । न अन्यदस्त्यस्योपमानम् । मन्वाशिवान्
गौतम सुष्माकम् वात् मरुत् । पश्यन् हिरण्यचक्रान् अयोद्व्यान्^८ विधावत् "वराहान् उदारान्"^९
भवतां रथान् । धन रथेषु तिष्ठति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे मरुत् । एतत् योजनम् सुष्यन्तेऽनेन देवतेति योजनम् एतत्सुष्माप्य स्तोत्रम् । त्वत् न
स्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्ट स्तोत्रमिव अचेति सर्वैर्ज्ञायते । व सुष्मदर्थम् यत् यदेतस्मृत्कृतम् स्तोत्र
गौतम अपि सस्य ह उचारितवान् सन्तु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यमयचक्ररथारूपांन्
अयोद्व्यान् अयोमयीभिस्त्रयधारामिर्दुष्कान् विभावत विविधमित्येतत् प्रवर्तमानान् "वराहान्
वरस्रोतेऽहृष्टस्य शत्रोर्हन्तुन् । एषूत्तान् मरुत् पश्यन् सम्पज्जानन्^{१०} गौतमो वरस्रोत्र कृतवान्
तत्तत्सर्वैरुत्कृष्ट सदस्माभि सर्वैरपलभ्यते^{११} इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एषा स्या वीं मरुतोऽनुभृतीं प्रति षोमति वाघतो न वाणी ।

अस्तौमवद् वृथाऽस्मान्तु स्वधां गर्भस्तयोः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वीं । मरुत् । अनुऽभृतीं । प्रति । स्तोमति । वाघते । न । वाणी ।

अस्तौमवत् । वृथा । आस्ताम् । अन्तु । स्वधां । गर्भस्तयोः ॥ ६ ॥

१ १ 'स्वोनेन श' २ 'नास्ति श' ति ३ 'व्यादृष्टित श' कु ४ 'रुपि तद्वि' ति, 'वापि ता' क कु
५ 'वमयत्' कु ति ६ 'यो'पी मूको ७ 'उच्यते मूको ८ 'मययो'पीन् ति, 'अयोमयान्' 'यो'पीन्
क कु ९ 'यो'वीक' मूको १० 'पथेय' ति ११ 'यो' दाना' क कु, 'यो' अर्थेय' ति १२ 'नास्ति
वि' अ' १३ १३ 'हृदयस्य' (ह) ल, मरुत् वराहान् वि' अ'. १४ १४ 'नास्ति सै' १५ 'उच्यते यै'.

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्य । या पुरापि स्तुतवती^१ एषा स्या सा न युष्माद् हे मरुत । अनुमनी अनुदाब्दोऽत्र भास्वर्षालुवादी, एन्वते प्रलम्बत इति यथा । विभक्तिधारणार्थं । युष्मद्गुणाना धारयित्री । सकल्युष्मद्गुणसङ्कीर्तनयुक्तेरर्थं । प्रति स्तोमति प्रतीयेवोऽभीत्येतस्य स्थाने । शोभतिरपंक्तिर्ना । क्षमिष्टोमति । वापत् न ऋषिदत्तामैतत् । ऋत्विज^२ इव । वाणी वागसादीया । न च स्वयमेव केवल सौति । किं तर्हि । अस्तोभयत् अन्वैरपि स्वपुरै रौशैश्च ऋत्विग्भिर्वा सावयति । इथा अथनेन । महेभेनेत्यर्थं । आसाम् अनु स्वधाम् गमस्तयो धन्विति पश्चाद्भावे । 'स्वधा' (निघ २, ७) इत्यत्रनाम । पश्यर्थे चात्र द्वितीया । गमस्ता' (निघ २, ४) इति याहुनाम । इह तु याहुसम्बन्धाद् इत्युपोर्वन्ते । सप्तमीविदेशाच्च स्थितामिति^३ वाक्यरोप । एषा पश्चाद्बिर्लक्षणानामन्ना^४ इत्युपो स्थितानाम् । इत्यस्य हविष प्रदानोत्तरकालमित्यर्थं ॥ १ ॥

वेङ्कट० सा एषा मदीया वाणी मरुत । भवद्भ्यो हविषाम् अनुमनी^५ युष्माद् प्रति स्तोमति, यथा ऋत्विज^६ । इत्युपो अत्र दत्त्वा तदनन्तरमेव अनायासेन आयि स्तुतिभि मरुद्भ्यो गोलमम् अस्तोभयत् तनासेन इति । अथकामस्तइय^७ स्तुति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे मरुत । स्या सा एषा मसादीया स्तुति न युष्माकम् अनुमनी युष्माननुहरन्ती युष्मद्गुणसदनी प्रति स्तोमति प्रत्येक सौति । तथा वापत् न वाणी न सम्प्रपथे । इदानीम् ऋत्विजसम्बन्धिनी वागपि इथा अनायासेन आसाम् आभिर्नैरिभ अस्तोभयत् मस्तौत् । गमस्तयो मसादीयपोर्वाहो स्वधाम् अनु यदुविचमन्न मरुत् स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थं ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टक पद्याध्याये षतुर्वसो वर्यं ॥

[८९]

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽर्दन्धासो अपरिऽतास उञ्जिर्दः ।
देवा नो यथा सद्रमिद् वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो द्विवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नु । भद्रा । क्रतव । यन्तु । विश्वत । अर्दन्धास । अपरिऽतास । उत्तऽभिर्द ।
देवा । नु । यथा । सद्रम् । इत् । वृधे । असन् । अप्रऽआयुव । रक्षितार । द्विवेऽर्दिवे ॥ १ ॥

स्कन्द० 'वैश्वदेवे द्वे सूक्ते' (तु सू ३, १२२) । एते च द्वे सूक्ते विश्वदेवद्वन्द्वे । न मन्नात् । भद्रा कन्वाणा । क्रतव यथा । आ यन्तु आगच्छन्तु । विश्वत सयत् । स्वत्तरसम्बन्धिनः प्रथमं सम्बन्धिना च पुरादीनामस्माक पञ्चा उपनमन्तित्यर्थं । कीदृशा । उच्यते । अर्दन्धास अर्हिसिता । यज्ञविषयिणी रक्षधादिभि भविगुणा इत्यर्थं । अपरिऽतास अपरिगता । अन्वैरप्राप्तपूर्वा इत्यर्थं । उञ्जिर्द उञ्जिभामैकाह, तत्रभ्युत्प । अपवा उञ्जिर्दति पशानीरमुदिद् । जनवित्त्वार पशानामित्यर्थं । कथं पुनरापन्तु । उच्यते । देवा न यथा गदम् इत् सद्रमिति

१ स्तुतवती ति २ ऋत्विज् ति ३ स्थितानामिति ति ४ यथाज्ञानात्मनना ति ५ अस्तोभयना
मन् ह ५ अनुमनी विं अ^५ ६ ऋत्विज् विं अ^६ ७ नास्ति सूक्ते ८ अ^७ अ

सदान्दवर्षाय । हृत्पन्द ष्यार्थे । सर्वेव । श्रुधे वर्धनाय । अतन् भवेद्यु । अत्रायुष्य अग्रमोषितार
 आद्युष । जीवितस्य धानपहतां हृत्पथे । अथवा प्रायुष इति अथैतर्गतिकारण इदं रूपम् ।
 अग्रगन्धार । नित्यसत्रिहिता हृत्पथे । अथवा प्रायुष इति यौते रूपम् । अन्वैरर्थैरप्रधिता
 बुद्धियेया ते अत्रायुष । अनाक्षितस्येत्सका हृत्पथे । अंत्यन्त यद्भवन्त हृत्पथे । रगितार
 च रिन्दिव अहन्वहनि ॥ १ ॥

धेङ्कुट० आ यद् 'अस्मान् सर्वतो भजनीयानि कर्माणि अमुरैरिदितानि अपरिपृतानि च एतेदेवानि ।
 दवा यथा अस्माक सर्वेव वर्धनाय स्यु अग्रगच्छन्त रक्षितार च अहन्वहनि ॥ १ ॥

मुद्रल० 'धा नो भद्रा' इति द्वाधे पद्यम् सूक्तम् । मोतम अपि । आदित पद्यं सप्तमो च जगत्य ।
 पक्षी विरादस्माना । 'नक्को वराजत्रैऋगध' (ऋअ १,१,५) इत्युक्तरक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिस्र
 खिष्टुभ । विश्वेदेवा देवता ॥

न अस्मान् नतम अग्निष्टोमादयो मद्रावशा विश्वत सर्वस्मादपि दिग्भागात् आ यन्तु
 भागच्छन्तु । कीदृशा क्रतव । भद्रा समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणा । अद्वय्याय अमुरैरिदितानि ।
 अपरिपृतानि अतुभिरपरिगता । अपरितरुता इत्यर्थे । उद्भद्र शश्रूणात्मुनेत्तार । यथा अतपस्यथा
 अत्रायुष अग्रगच्छन्त, स्वकीय रक्षितव्यमपरित्यजन्त, अत एव दिवेदिव प्रदिदिवसम्
 रक्षितार रक्षं कुर्वन्त । एवगुणविशिष्टा सर्वे देवा न अस्माकम् सत्तम् इव सर्वेव श्रुधे
 वर्धनाय असन् भवन्तु ॥ १ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋज्यता देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सख्यम् उपे सेदिमा वपं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानांम् । भद्रा । सुऽमति । ऋजुऽयताम् । देवानांम् । राति । अभि । न । नि । वर्तताम् ।
 देवानांम् । सख्यम् । उपे । सेदिम् । वपम् । देवा । न । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥२॥

स्कन्द० देवानाम् भद्रा कल्याणी सुमति शोभना परतनुमहात्मिका बुद्धिः ऋज्यताम् क्रतव
 सदापारा मनुष्या, सत्कामिनाम् । किञ्च देवानाम् राति दानम् अभि न नि वर्तताम् अस्मान्
 प्रति निवर्तताम् । वृषा अस्मभ्य ददत्स्वित्यर्थे । किञ्च देवानाम् सख्यम् उपे सेदिम उपगच्छेम वपम्
 इत्याशास्त्रे । किञ्च 'देवा न आयुः प्र तिरन्तु प्रवर्षयन्तु' जीवसे 'विर पीषणाय' ॥ २ ॥

धेङ्कुट० देवानाम् भजनीया सुमतिः ऋजुमिच्छताम् । देवानाम् दानम् अस्मान् अभि नि वर्तताम् देवानाम्
 सख्यम् उप गच्छेम वपम् । देवा न आयुः वर्षयन्तु पीषणाय ॥ २ ॥

मुद्रल० भद्रा सुखयित्री देवानाम् सुमति शोभनामतिरनुमहात्मिका बुद्धिरस्माकनस्त्विति शप ।
 कीदृशानाम् । ऋज्यताम् ऋजुनाजैतुष्क सख्ययनुष्ठापार यत्तमानमात्मन इच्छताम् । तथा
 देवानाम् राति दानम् न अस्मान् अभि आभिमुख्यम नितराम् वर्तताम् तदभिमतफलप्रदानम
 स्माक मयपरित्यर्थे । वपम् च देवान् देवानाम् सत्पत्न्य सखित्वम् उपे सेदिम प्राप्नुयाम् ।

१ यद् उपे २ २ देवानां ति ३ वर्षयन्तु ४ ४ विरपीषणाय ति ५ यद् उपे दिव्य

तादृशा देवाः न अस्माकम् आयु जीवते जीवितुम् प्र तिरन्तु वर्षयन्तु ॥ २ ॥

तान् पूर्व्या निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदिति दक्षमस्त्रियम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मर्यस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्व्या । निऽविदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्रम् । अदितिम् । दक्षम् । अस्त्रियम् ।
अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मर्य । करत् ॥ ३ ॥

स्कन्द० तान् पूर्व्या^१ पूर्वसहस्रवत्तया पूर्वंपितृकुल्या^२ वा निविदा 'निवित्' (निय १, ११) इति वाङ्
नाम । वाचा स्तुतिलक्षणया हूमहे आह्वयाम् । कृतमास्तान् । भगम् मित्रम् अदितिम् दक्षम्
च । कीदृशम् । अश्विना न शेषति न स्पष्ट इति प्रयोगवर्दानान् त्रिभिः शपाधैः शोषणार्थं
वा । अक्षयमशोषितात्^३ वा । न च भगादोनेव केवलान्^४ । किं तर्हि । अर्यमणम् वरुणम्
सोमम् अश्विना अश्विनौ च । किञ्च सरस्वती न अस्माकम् सुभगा^५ सुधना^६ मय करत् सुख
करोतु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तान् पूर्व्या वाचा ह्ययाम् वयम् भगादीन् दक्षम् च अक्षयम् । सरस्वती च^७ अस्माकम् सुभगा
सुख करोतु ॥ ३ ॥

मुद्गल० तान् विश्वान् देवान् पूर्व्या पूर्वकालीनया निविदा वेदात्मिकया वाचा वयम् हूमहे आह्वयाम् ।
देवानिति षसामान्येनोक्तं तदेव विनियते । भगम् भजनीयम् गिनम् प्रतीतेःशायकम् अदितिम्
अखण्डनीया देवमातरम् दक्षम् सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम् अश्विनम्
शोषणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं महद्गणम् अर्यमणम् अरीन् मन्वेदादीन्सुरान् यच्छति नियच्छती-
त्यर्पमा सूर्यं । वरुणम् धृणोति पाणकृत् स्वकीयैः पातैराधृणोतीति रास्यभिमानी देवो वरुणः ।
सोमम् द्वेषाऽऽस्तमान् विभज्य वृथिष्यात् स्तारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतात्पेण वर्तमानम्
अश्विना अश्वदन्वौ । एव भूतान् सरान् देवानस्मद्भक्षणार्थमाह्वयाम् इति पूर्वप्र सम्बन्धः । अस्मा
भिराहूया सुभगा शोभनधनोवेता सरस्वती न अस्मभ्यम् मय सुखम् वरत् करोतु ॥ ३ ॥

तन्नो वारतो मयोश्च वाहु भेषजं तन्माता पृथिवी तत् पिता वीः ।

तद् ग्राणाः सोमसुतो मयोश्चुस्तर्दधिना शृणुतं धिष्या युवम् ॥ ४ ॥

तद् । नः । वारते । मयऽशु । वाहु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । वीः ।

तत् । ग्राणाः । सोमऽसुते । मयऽसुते । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्या । युवम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० तच्छब्दप्रत्येयैर्ग्यार्धसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यद्वयमिच्छाम तद् न अस्मान् प्रति
वात् मयोश्च वाहु भेषजम् औषधम् । वाहु इत्यवह ददातिवत्पर्यं । तत् एव माता पृथिवी^१

१ नास्ति कु २ पूर्वम् अ कु ३ शिवः ति ४ वेदः ति ५ नास्ति अ,

६ नास्ति ति ७ वा वि^१

तत् एव रिता शी । विवाहकाले 'घोरहम् । पृथिवी त्वम्' (तैसा ३,७,१,९) इति घरे यन्वां च
 शुक्लपृथिवीरवापारोपात् सर्वमनुव्याणा च कथूरमावापिहृक्त्वात् तदभेणं मातृत्वेन विपुत्रेन
 च प्यवदेन पृथिव्या दिवश्वायम् 'तन्माता पृथिवी वदितता घौरः' इति । तत् एव प्राबाण सोम
 युत सोमामिषकाणि मयोभुव यागद्वारेण सुप्तस्य भावयितार । तत् पुत्र हे अशिनौ ।
 शृणुतम् अश्वनात् तत्पूर्वक करण इत्यथे । कुस्तम् । हे धिष्णा । धिष्णा यान्, तस्य
 पुत्रो । अथवा 'धी' (निम ३,९) इति प्रशानाम् । धी वेदने । धोर्धृदिनी सपोर्धे
 प्रहणसमयां ययो तौ धिष्णौ । धिष्णावेव धिष्ण्यौ । अथ'तदश्वान्दियर्थे । युवम् युवामपि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् न वात सुखस्य भावयितृ वारमीयम् भेषजम् वात् । तत् माता पृथिवी । तत् रिता
 शी । तत् प्राबाण सोमस्य सोतार सुखस्य भावयितार । तत् अशिनौ । युवामपि धिष्णादी ।
 स्तुत्यदौ । शृणुतम् ॥ ४ ॥

सुहृत्० वात यासु तत् भयान् औपधम् न अरमान् वात् प्रापयतु, यज्ञेयम् मयोभु मयत्
 सुखस्य भावयितृ । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तत् भेषजमस्मान् प्रापयतु । रिता
 वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता शी सुलोकोऽपि तत् भयनमस्मान् प्रापयतु । सोमयुत सोमा
 मिषव हृजवन्व मयोभुव मयसो यागकन्भूतस्य सुप्तस्य भावयितार प्राबाण अमिषव
 साधना पाषाणाश्च तत् भेषजमस्मान् प्रापयन्तु । हे धिष्णा । धिष्णा वृद्धि, तददी । अशिनौ ।
 युवम् युवा तत् भेषजम् शृणुतम् ॥ ४ ॥

तमीज्ञानं जगतस्तस्थुस्पतिं धियंजिन्नमवसे हूमहे वृषम् ।

पूषा नो यथा वेदस्तामसं वृषे रक्षिता पायुर्दन्वः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तम् । ईशानम् । जगत् । तस्थुव । पतिम् । धियम् । जिन्नम् । अवसे । हूमहे । वृषम् ।

पूषा । नु । यथा । वेदस्ताम् । अस्तम् । वृषे । रक्षिता । पायु । अर्दन्वः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

स्कन्द० तस्थुवृषुषेयान्मार्धसम्बन्धो यस्त्युवोऽध्याहार्यं । यमन्येऽपि सर्वे आह्वयन्ति तम् पूषणम्
 ईशानम् । जगत ईश्वर जहमस्य । तस्थुव पतिम् स्थावरस्य च स्वामिनम् । धियंजिन्नम् 'जिन्वात्
 प्रीतकर्मा' (या ६, २) । सर्वप्रज्ञानं प्रीणयितारम् । अवसे पारनापात्तम् । हूमहे आह्वयाम
 यम् । कथ च पुनराह्वयम् । उच्यते । आहूत पूषा न अस्माकम् यथा वेदस्ताम् धनानां
 ज्ञानानां वा अस्तम् भवेत् इधे वर्धनाय । यथा नो धनवृद्धिकरो ज्ञानवृद्धिकरो वा स्यात् इत्यर्थः ।
 रक्षिता पायु पाता च सोमनाम् । अर्दन्व अर्द्धिमित केनचित् । स्वस्तये 'स्वास्त
 इयधितानाम' (या ३, ११) । अविनाशकर इत्य स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तम् ईश्वर अहमस्य स्थावरस्य च पालयितार कर्मण प्रीणयितार रक्षणाय ह्वयाम
 यम् । पूषा अस्माकम् धनानां भवति यथा वर्धनाय रक्षोभ्य रक्षिता पालकोऽर्द्धिमितो
 ऽविनाशाय ॥ ५ ॥

मुद्गल० पूर्वार्धेनेन्द्र सत्यतोऽपराधेन पूषा । ईशानम् ऐश्वर्यवन्तम् अत एव जगत जन्मस्य प्राणिजातस्य तस्युप स्थावरस्य च पतिम् इरामिनम् धियन्त्रिभुम् घोभि कर्मभि प्रीणयितव्यम् । एषभूतम् तम्^१ इन्द्रम् = यने रक्षणाय वयम् इमहे आह्वयाम^२ । पूषा न अस्माकम् वेदसाम् धनानाम् वृषे पर्वणाय रक्षिता नया असात् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेण अदव्य केनाप्यर्हिसित पूषा स्वस्तये अस्माकमभिराशाया पायु पालको रक्षिता भवतु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पष्ठाध्याये पञ्चदशो वसो ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । न । इन्द्र । वृद्धश्रवा । स्वस्ति । न । पूषा । विश्ववेदा ।

स्वस्ति । न । तार्क्ष्य । अरिष्टनेमि । स्वस्ति । न । बृहस्पति । दधातु ॥ ६ ॥

स्कन्द० दधातु इत्यस्यमात्प्रावपद सर्वत्रैवानुपपत्त्यम् । स्वस्ति न इन्द्र दधातु विश्वताम् । करोतिवत्यर्थ । कीदृश । वृद्धश्रवा प्रवृद्धकीर्ति^१ प्रवृद्धधन प्रवृद्धाज्ञो वा । स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा सर्वज्ञ सर्वधनो^२ वा । स्वस्ति न^३ तार्क्ष्य अरिष्टनेमि 'नेमि' (निय २, २०) इति यज्ञनाम । अर्हिसितायुष^४ । स्वस्ति न बृहस्पति दधातु ॥ ६ ॥

षेडुट० स्वस्ति अस्माकम् इन्द्र वृदास । स्वस्ति न पूषा विश्वधन । स्वस्ति न तार्क्ष्य आर्हिसितायुष । स्वस्ति अस्माकम् बृहस्पति च दधातु ॥ ६ ॥

मुद्गल० वृद्धश्रवा वृद्ध प्रभूत श्रव श्रवण स्वोत्र^१ वा^२ यस्य तादृश इन्द्र न अस्माकम् स्वस्ति अविनाशाय दधातु विदधातु करोतु । विश्ववेदा विश्वानि ज्ञेयानि विश्ववेदा तादृश पूषा पोषको देव न अस्माकम् स्वस्ति िदधातु । अरिष्टनेमि अरिष्टोऽर्हिसितो नेमिर्यस्यैषभूत तार्क्ष्य वृक्षस्य पुत्रो मरुत्तमात् न अस्माकम् स्वस्ति अविनाश विदधातु । तथा बृहस्पति वृहता देवाना पालयिता न अस्माकम् स्वस्ति अविनाश विदधातु ॥ ६ ॥

पृषदश्वा मरुतः पृथिमातरः शुभ्रं धावानो विदधेपु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्ऽश्वा । मरुत । पृथिमातर । शुभ्रं धावान । विदधेपु । जग्मय ।

अग्निजिह्वा । मनव । सूरऽचक्षस । विश्वे । न । देवा । अवसा । आ । गमन् । इह ॥७॥

स्कन्द० पृषत् अथा वेपां के पृषदश्वा । मरुत वृक्षिमातर इति घो, एत माता यथां के

१ नास्ति मे^१ २ नास्ति मूको ३ इदं वा ति ४ सर्वत्रव ति ५ नास्ति वा
६ अर्हिसितायुष ७ मान मे^१

पृथिवामातर । शुभयावान शुभमित्युदकम् तदर्थं मेघान् प्रति गन्तार । विदधेपु यज्ञेषु जन्मयः गमनशीला । न च केचन मरत । किं तर्हि । अग्निविद्धा वक्ष्यमाणानां विशेषा देवानामेव विधेयणम्, न केवलं मरताम् । कुत एतत् । 'यि अग्निविद्धा उत वा वज्रना (न ६, ५३, १३) इति प्रयोगदर्शनात् । अग्निविद्धास्थानीयो येषां ते अग्निविद्धा । अग्नीं प्रक्षित हिं हविर्देवा भक्षन्ति, धेनैषामग्निविद्धास्थानीय । मनव गन्तार ज्ञातार । सूरक्षस सूर्यस्यैव चक्षो दर्शनं येषां ते सूरक्षस । एतस्या विधे देवा न अस्ता अस्माक पालनेन हेतुना । वर्षं पालयितव्या इत्येवमर्थमिरत्यर्थं । आ गमन् आगच्छन्तु । इह यज्ञे । पृथक्पृथक्पृथक् मरत अग्निविद्धादिगुणाश्च विधे देवा अस्मत्पालनार्थमिह यज्ञे आगच्छन्तिवति समस्तार्थे ॥ ७ ॥

घेङ्कट० पृथक्पृथक्पृथक् मरत गोमातर उदक प्रति गन्तार यज्ञेषु गमनशीला अग्न्यास्या गन्तार सुवीर्यदर्शना विधे अस्मात् देवा रक्षणेन सह आगच्छन्तु इह ॥ ७ ॥

मुद्रल० पृथक्पृथक् पृथक् श्वेतविन्दुभिर्वृका अथा येषां ते । पृथिवामातर 'पृथिवीनां त्र्यम्बकं गौं भाता येषां ते' । शुभयावान शुभ शोभन यान्ति गच्छन्तीति शुभयावान । शोभनगतय इत्यर्थः । विदधेपु यज्ञेषु जन्मय गन्तार अग्निविद्धा अग्निविद्धायां वर्तमाना । सर्वे हि देवा हवि स्वीकृतायाद्योर्विद्धायां वर्तन्ते । मनव सर्वस्य गन्तार । सूरक्षस सूर्यप्रकाश इव चक्ष प्रकाशो येषां ते । एतस्यैव मरत विधे देवा सर्वे देवा न अस्मात् इह अस्मिन् काले अस्ता रक्षणेन सह आ गमन् आगच्छन्तु ॥ ७ ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रम् । कर्णेभि । शृणुयाम । देवा । भद्रम् । पश्येम । अक्षभि । यजत्रा ।

स्थिरै । अङ्गै । तुष्टुवांसं । तनूभि । वि । अशेम । देवहितम् । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

स्कन्द० सुष्मत्प्रसादादेव भद्रम् कर्णेभिः शृणुयाम हे देवा । भद्रम् एव पश्येम अक्षभि यजत्रा । यष्टव्या । स्थिरै अङ्गै रङ्गैश्चात्माव्ययैः तनूभि शरीरैश्च । अस्या अनुपहतशरीरतदवयवा सन्त इत्यर्थः । तुष्टुवांसः श्रवणोऽथ क्वत्तुष्टुष्टुम् । स्तुवन्तो सुष्मान् । वि अशेम^{११} अनुष्वाणा च देवहितम् देवेर्दत्त देवैर्वा निहित स्थापितमुपकल्पित त्व आयु तद्वर्षशतपरिमाणकमायु देवैर्ननुष्वाणा उपकल्पित कृत्स्न प्राणुयाम । मान्तरा मृषीमहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

घेङ्कट० भद्रम् कर्णे^{११} शृणुयाम देवा । भद्रम् एव पश्येम^{११} अक्षभि^{११} यष्टव्या । स्थिरै अङ्गै तुष्टु-
वांसं तनूभि च युक्ता भ्यश्चाम देवैर्निहित शतशतयाकम् आयु ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे देवा ! वागादिगुणयुक्ता सर्वे देवा । कर्णेभि अस्वदीर्घे श्रोत्रे भद्रम् भगवतीय कल्याणवचनम् शृणुयाम सुष्मत्प्रसादात् श्रोतु समर्था स्थाम । अस्माक वाचिर्षे कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्रा ! यागेषु चहपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा । अक्षभि अक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिं भद्रम् शोभनम् पश्यन् इष्टु समर्था स्थाम । अस्माक दृष्टिप्रतिवाकोऽपि मा भूत् । स्थिरै

१ यत्वात् ति २ यासि अ कु ३ चक्षोर्दं ति अ, यक्षुं^{११} कु ४ अस्याक वा^{११} ति ५ 'जेपु इष्टु वि' अ^{११} ६ चक्षोर्दं वि' अ^{११}, ७ अस्माक वि' अ^{११} ८-८ 'वज्रणे मूको ९ यासि मूको १० यष्टु' अ कु ११ 'शेम भिरिषम् अ ति १२ कर्णेभि वि' अ^{११} हु १३ पश्याम वि' अ^{११} १४ यष्टिभि कु-

इदं अहं हस्तपादादिभिरवयवै तन्मि शरीरैश्च शुका वयम् शृष्ट्वात् युष्मान् स्तुवन्
 यत् आयु विशरवधिकशतप्रमणम् देयद्वितम् देवेन प्रतापतिना स्यापितं तत् वि अशो
 स्यात्पुत्रायाम् ॥ ८ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।
 पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मभ्या रीरिपुतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरद । अन्ति । देवा । यत्र । न । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ।
 पुत्रासो । यत्र । पितर । भवन्ति । मा । न । मभ्या । रिरिपुत । आयु । गन्तोः ॥ ९ ॥

स्कन्द० इह तु इति पदपरमो^१ । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थे च प्रथमे पादे यच्छब्दं अन्ये च
 पठ्यन्तनाच्छब्दोऽप्याहृत्य । यदेतत् शतम् शरदं वर्षगतम् अति अन्तिकं सन्निकृष्टम् ।
 अल्पमित्यर्थं । हे देवा ! यत्र न अस्माकम्^२ चक्र कृतवन्त^३ स्य । जरसम् जराम् तनूनाम्
 शरीराणाम् । यद् स्वरूपैरास्वकं^४ जरया चोपहतमित्यर्थः । यत्र च पुत्रस्य पुत्रा पितर
 भवन्ति स्वेयामपत्वानाम् । यत्रैकमेव शरीरमत्यन्तविरुद्धे पितापुत्रावस्थ शीघ्रमेव प्रतिपद्यत
 ह्यर्थः । अथवा पितृशब्दोऽत्र क्रियाशब्दं पालयित्वाचन । ये पुत्रा पात्वा आसस्य एव
 वार्धक्ये जरयाभिभूतस्य^५ पालयितारो भवन्तीत्यर्थः । मा न अस्माकं तस्य मभ्या मध्ये
 रिरिपुत द्विसिद्ध । आयु जीवितम् गतो गमनशीलस्य^६ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शतम् एव शरद अन्ततो^७ भवति देवा । मनुष्याणामायु । यत्र अस्माकं कृतवन्तो
 स्यमहानां जर कल्पितवत् । पुत्रा एव रक्षितारो न भवन्ति । तद् आयु गन्तो
 मध्य ना अस्माकं द्विसिध्यम् इति । आयुष आशासनम् ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे देवा ! आत् अन्तिके मनुष्याणा समीपे आयुष्येन भवद्भि कल्पिता शरदं स्व
 त्वरा शतम् इत् तु शतं खलु । यस्मान् सृष्टिकाले मनुष्याणा शतसंख्यसंख्यारुति युष्मानि
 परिकल्पित तस्मात् न अस्माकम् आयु गतो कल्पसंख्यायुषो गमनात्पूर्वम् गम्या मध्ये मा
 रीरपुत मा द्विसिद्ध । कीदृशाणाम् । न अस्माकम् तनूनाम् शरीराणाम् जरसम् जराम्
 यत्र दस्यामवस्थायाम् चक्र कृतवन्तो स्यम्, यत्र च पुत्रस्य पुत्रा पितर अस्माकं रक्षितार
 भवन्त । ईदृशशापकानामित्यर्थः ॥ ९ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमादितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
 विश्वं देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौ । अदिति । अन्तरिक्षम् । अदिति । माता । स । पिता । स । पुत्र ।
 विश्वं । देवा । अदिति । पञ्च । जना । अदिति । जातम् । अदिति । जनित्वम् ॥ १० ॥

१ पूर्णे कु पूर्ण ति २ अस्मात् अ ति ३ कृतवत् अ ४ वैश्वानरविकल्पं ति,
 ५ जरया वय अ ६ *एव स्वरूपमेव शीघ्रं के (श्री) गणितपूर्वः (गम् ति) अ ति ७ अन्तिके कु

स्कन्द० अदिति देवमाता । तत्प्रभवा 'सर्वे पञ्चादयः' । अत इदं कारणतन्त्रेण कार्यस्य गोण्या
 पृष्याभिधानम् । अदिते कार्यभूतेति अदिति एव अन्तरिक्षम् अदिति एव माता स पिता
 स पुत्र स इति व्यत्ययेन उक्तिरुक्ता । सैवादिति पिता सैव पुत्र । विश्वे देवा अदिति.
 एष जना च । गन्धर्वा विश्वो देवा असुरा रक्षासीति एते पञ्च जना अभिधेता, निषादपञ्चमा
 वा ब्राह्मणादयो यणा । अदिति एव ज्ञातम् अदिति एष जनिवम् जनिष्यमाणम् । एवमक्षेप
 जगत्कारणत्वेनादितोर्विभूतिमाचष्टे । अथवा अदितिस्तन्त्रोऽत्र निषादपञ्च अक्षीणपर्याय । पञ्चादीनि
 यस्तुनि अदीनान्यनुपसीष्णानि । निष्पानीत्यर्थं ॥ १० ॥

वेङ्कट० अदिति एव सर्वमिदमदितेर्विभूतिमाचष्टे । 'अदिति एव ज्ञातम्' । अदिति एव जनिष्यमाणम् ।
 सा च प्रयच्छतुं शायु इति ॥ १० ॥

मुद्रल० अदिति अदीना पृथिवी देवमाता । सैव वी सौतनदीलो राक्ष । सैव अन्तरिक्षम् अन्तरा
 श्वावापृथिव्योर्मध्ये ईदममाणं ध्योम अदिति । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव
 ए विना उत्पादक तात्पर्य । स पुत्र मातापित्रोर्भात पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवा, सर्वेऽपि
 देवा अदिति एव । पञ्च जना निषादपञ्चमाश्रवारो यणा । एषविधा पञ्च जना अपि अदिति
 एव । ज्ञातम् अवन प्रजागामुपति सापि अदिति एव । जनिवम् जन्माधिकरण तदपि
 अदिति एव । एव सकलजगदात्मनाऽदिति स्तूपते ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पष्ठाध्याये षोडशो वरुं ॥

[९०]

श्रुजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषां ॥ १ ॥

श्रुजुनीती । न । वरुण । मित्र । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सजोषां ॥ १ ॥

स्कन्द० श्रुजु नवतीति श्रुजुनीता न अस्मान् मित्र वरण च । यत्र स्वर्गे मृदलोके वा
 अस्माभि स्वहृतेन कर्मणा गन्तव्यं तत्र तत्र नयतु विद्वान् विज्ञानम् । किम् । सामर्थ्यात्
 कर्मविपाककारक भक्त्या^{१०} वा अस्माकम् । न च केवलं "मित्रायरुहौ । किं तर्हि" । अर्यमा देवै
 सजोषा देवैस्सह सम्प्रीयमाण ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्रुजुनयनेन अस्मान् नयन्प्रकारज्ञा वरणात्प नयन्तु अर्यमा च देवै सहित ॥ १ ॥

मुद्रल० 'श्रुजुनीती' इति नवती पठ सूक्तम् । गौतम ऋषि । शाय्याद्यष्ट गायत्र्य । अन्तर्याऽनुष्टुप् ।
 विश्वेदेवा देवता ॥

अहरभिमानो देव मित्र वरण राग्यभिमानो । मित्रश्च वरुणश्च अर्यमा च देवै इन्द्रादिति
 'सजोषा समात्प्रोति' विद्वान् नेतव्यमुत्तम स्थान जानन्^{१२} न अस्मान् श्रुजुनीती श्रुजुनीत्या

१ १ 'ये पुषादय कु ति, नास्ति अ २ 'ना वा ति ३ 'पुषादी' कु, पारसी' अ ति ४ अदि
 शोपनु' ति ५ 'अभिप्राय' वि ६ ६, नास्ति वि' तप ७ 'वपुषत कु ल, वपुषथ वि'
 नास्ति नु ९ 'शं' सूको १० नास्ति ति, ११ ११ नि' तर्हि मित्रायरुहौ अ १२ 'गणा अ ति
 १ 'ता ल, 'अग् वि' १४ १४ नास्ति सूको, १५, यान् सूको

श्रद्धानयनेन कीदृत्वरहितेन समनेन नयतु अभिमतं स्वानं प्रापयतु ॥ १ ॥

ते हि वस्वो वसवान्नास्ते अप्रमूरा महोभिः । वृता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्व । वसवाना । ते । अप्रमूरा । महोभिः । वृता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

स्कन्द० ते इति प्रहृतानां वरुणादीनां प्रतिविदेशः । हि छन्द पदपूरण । ते वरुणादय वस्व वृषीयार्थे पशुपेया । वसुना धनेन वसवाना धनवन्तः । अथवा वसवाना इति षत आच्छादने इत्यस्य^१ क्रियासन्द । धनेनाच्छादयित्वा । प्रमूतस्य धनस्याच्छादयित्वा इत्यर्थः । ते एव अप्रमूरा अप्रमूवचेतसः । महोभि महद्भि प्रकाशकरणवृष्टिप्रदानादिभि उपकारैः । मता सर्वकर्माणि प्राणिनाम् रक्षन्ते विश्वाहा सर्वदा ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते हि वसूनि आच्छादयन्त, ते अप्रमूरा तेनोभि स्तानिस्त्वानि घमनादीनि कर्माणि^१ सर्वदा रक्षन्ते ॥ २ ॥

मुद्रल० ते हि पूर्वोक्ता मित्रादय वस्य वसुनो धनस्य वसवाना वासका आच्छादयित्वा । सर्वं जगत् धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अत ते मित्रादय अप्रमूरा अप्रमूर्च्छिता अमूढा प्राज्ञा सन्त महोभि आरामीयैस्तेजोभि विश्वाहा सन्नायदानि सर्वेष्वप्यहं सु मता मत्तानि जगत्सिर्वाहस्यपि स्वकीयानि कर्माणि रक्षन्ते पालयन्ति ॥ २ ॥

ते अस्मभ्यं शर्मं यस्मन्नमृता मर्त्येभ्यः । बार्धमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यम् । शर्म । यस्मन् । अमृता । मर्त्येभ्यः । बार्धमाना । अप । द्विष ॥ ३ ॥

स्कन्द० ते वरुणादय अस्मभ्यम् शर्मं सुखं गृहं वा मत्तम् प्रयच्छन्तु अमृता मरणवर्जिता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप अपबाधमाना द्विष^१ अस्मदीयान् द्विषत^२ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते अस्मभ्यम् सुखं प्रयच्छन्तु^१ अमृता मर्त्येभ्य द्वेषन्^२ अप बाधमाना^३ ॥ ३ ॥

• मुद्रल० अमृता अमरणधर्मोण ते विश्वे देवा मर्त्येभ्य मरणधर्मस्य अस्मभ्याम् अनुदाहृत्य शर्मं अमृतलक्षणं सुखम् यस्मन् प्रयच्छन्तु^१ किं कुर्यन्त । द्विष अस्मदीयान् पापलक्षणात् शत्रून् अप बाधमाना विनाशं प्रापयन्त ॥ ३ ॥

वि नः पृथः सुवितार्यं चियन्तिवन्द्रीं मरुतः । पूषा भगो वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पृथः । सुवितार्यं । चियन्तु । इन्द्रं । मरुतः । पूषा । भगः । वन्द्यासः ॥ ४ ॥

स्कन्द० न अस्माकम् पृथ स्वयंममनमागान् सुवितार्य सुयमवाय वि चियन्तु विचिन्वन्तु ।

१ इत्यस्य ति २ कर्माणि वि^१ श^२ ३ नास्ति शूको ४ ५ *यदि न कु ५ इति ६ १
 ७ १-६ अपवा^१ वि^२ ७ *यच्छन्तु प्रयच्छन्तु म^३

स्वर्गमनसार्गप्रतिबन्धकारिणो रक्षोऽसुरमश्रुतीन्, मार्गादपनयन्तिवर्यर्षः । के । उर्यते । इन्द्रः च
महतः पूषा भगः च वन्द्यासः स्तुत्याः ॥ ४ ॥

षेड्डट० विचिन्वन्तु मार्गात्साकमभ्युदयावेन्द्रादयः पन्दिताः ॥ ४ ॥

मुद्गल० वन्द्यासः सर्वैर्वन्दनीया इन्द्रादयो देवाः नः भस्मान् नृ पथः मार्गात् वि चिन्वन्तु विचिन्वन्तु
अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात् पृथक्कुर्वन्तु । किमर्थम् । सुविताय सुप्तु प्रातःप्याय स्वर्गादिफलदाय ॥४॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन् विष्णवेवपावः । कर्ता नः स्वस्तिमत्तः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअग्राः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः । कर्त्ता । नः । स्वस्तिऽमत्तः ॥ ५ ॥

स्कन्द० अपि चास्माकं धियः गोअयाः 'गो.' (निघ २, १) इति कर्मनाम । गावोऽग्रे यासां
'ता गोअयाः' । गोलाभफला इत्यर्थः । यागाक्यानि कर्माणि गोलाभफलानि । हे पूषद !
विष्णो ! एवमावः ! देवतान्तरस्य वरुणस्य मित्रस्तामस्य इन्द्रस्य वा प्रतिभिर्देशोऽयम्, न पूषो
विष्णोर्वा विशेषणम् । कुत एतत् । उत्तरत्र कर्त्त इति बहुवचनभूतेः । यातिरप्यन्तर्णीतण्यर्थः ।
कामार्ता यापयिता सन्पादयिता । एवयावा वरुणादीनामन्यतमः । तस्य सन्बोधनम्
एवयावः ! । कर्त्ता कुतः । "न केवला" गोअग्रा धियः । किं ताहे । नः स्वस्तिमत्तः अस्माद्व्य-
विनाशयुक्तान् कुत ॥ ५ ॥

षेड्डट० अपि चास्माकं कर्माणि पशवप्राणि कुत एव प्रादयः ! । "वायुः एवयावा एवं गच्छतीति" ।
कुत च" अस्मान् विनाशयत ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे पूषन् । पोषकदेव ! हे विष्णो ! ज्वानशीलदेव ! हे एवयावः ! पूर्वैर्गन्तुमिरश्वैर्वाति
गच्छतीति एवयावाः मरुद्गणः । हे मरुद्गण ! ते सर्वे यूषन् नः अस्माकम् धियः अष्टोर्षाम-
लक्षणानि कर्माणि गोअयाः पशवप्राणि पशुमनुखान्यस्मरसकाशात् अष्टैः पशुभिर्दुर्कानि वर्तते कुत ।
उत अपि च न अस्मान् स्वस्तिमत्तः अविनाशिनः कुत ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

मधु वातां क्रतायते मधुं क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्निः सन्त्वोर्षधीः ॥ ६ ॥

मधुं । वाताः । श्रुतयते । मधुं । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः । नः । सन्तु । ओर्षधीः ॥ ६ ॥

स्कन्द० मधु-शब्दो रसविशेषवचनः अन्तर्णीतमत्वर्थश्च । सामर्थ्यान्वेद्दोदके वर्तते । उदकनाम^१ वा
मधुशब्दः । साकाङ्क्षश्चात्र क्षरन्ति हायारुवातं पूर्वैर्वाप्यनुपगत्यम् । मधुमत् मधुरसं दृष्टिलक्षण-

१-१. नास्ति अ ति. २. नास्ति अ कु. ३. 'अपिः । एवयाव. नूको. ४. यातिर' नूको.

५. यापयिता अ कु; वययिता वि. ६. 'स्त । नः अस्मान् अ कु ७-७. नास्ति अ. ८. नास्ति नूको.

९. 'यव वि. १०-१०. द्रुतित्स् ल ११. नास्ति वि. १२. 'वर्षः अ. १३. 'नापा अ.

मुदकं क्षरन्ति । खोद्ये अत्रं रुट् । क्षरन्तु । वर्षन्तिवत्यर्थः । के । वाताः । कस्मै । शत्रुनामते यत्तं कामयमानस्य ममायांष । मधु क्षरन्ति सिन्धवः नद्यः । माग्नीः मध्वैर्वा माध्वम् । स्वार्थिकस्तद्विदः छान्दसत्वाद् । शत्रुस्यो माध्व्यः । ईकारप्रथमो गत्वर्थः । ईवन्निपी छन्दसि' (तु पावा ५, २, १०९) इति । मधुरसा इत्यर्थः । नः अस्माकं सन्तु ओषधीः ॥ ६ ॥

चेद्भ्रष्टं वाता मधु क्षरन्त्यथै सत्यमिच्छति यो नरः ।
तदि 'सूर्यसमं ज्योतिस्तदिच्छद्विद्' सिध्यति ॥
यत् सम्भरन्ति सरथाः पुष्पेभ्यस्तन्मधु स्मृतम् ।
अस्मै सत्यविदे सर्वे सन् क्षरन्तीति कीर्त्यते ॥
मधुमत्यः सोपधयइचारमाकं भवन्तु ॥ ६ ॥

मुद्गलं शत्रुनामते अतं यज्ञमात्मनः इच्छते यजमानाय वाताः वायवः मधु माधुर्वेदितं कर्मफलम् क्षरन्ति वर्षन्ति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः । तथा सिन्धवः स्वन्दनशीला नद्यः मधु माधुर्वेदितं स्वकीय- रत्नं क्षरन्ति । एवम् नः अस्तन्वम् ओषधीः सोपधयः फलपाकान्वाइष माग्नीः माधुर्वेदिताः सन्तु भवन्तु ॥ ६ ॥

मधु नक्तमुतोषमो मधुमत् पार्थिवं रजः । मधु धौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उपसः । मधुमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । धौः । अस्तु । नः । पिता ॥ ७ ॥

स्वन्दं नक्तम् इति नेदमध्ययम् अधिकरणभूताया रात्रेर्वाचकम् । रात्रेरिहाधिकरणसम्भवाद् नक्तेति रात्रिनाम्नः प्रथमान्त्येदे छान्दसे इत्यर्थे मधुसक्तत्वं च । सामर्थ्याच्च अस्तु नः इत्येतरपदं सर्वशत्रुपक्ष- ध्यम् । मधु नक्तम् अस्तु नः । मधुत्वैन चात्र सर्वत्र शत्रुवरीतिकरत्वं लक्ष्यते । प्रीतिकरी रात्रिरस्माकं भवत्यित्यर्थः । उत उपसः उपसोऽपि प्रीतिकर्यः सन्तु । मधुमत् पार्थिवं रजः पृथिवीलोकोऽप्यस्तु मधुमान् । मधु धौः अपि अस्तु नः पिता । निवाइकाले 'धौरहं पृथिवी त्वम्' (तैत्ति ३, ५, १, १) इति चरे श्रुत्वाऽप्यारोपात् सर्वमनुध्यागतं च धरपितृकत्वाद् तद्वर्गेणैव दिवो म्यपदेशः धौः पिबेति ॥ ७ ॥

पेद्भ्रष्टं रात्रौ मधु भवत्वस्माकम् । अथि वा उपसः च । मधुमान् भवन्तु पार्थिवः शोकः । मधुमती धौः अस्तु अस्माकम् पिता इति ।

मुद्गलं नक्षत्रं रात्रिः नः अस्माकम् मधु मधुमती माधुर्वेदितफलदा भवन्तु । उत अथि च उपसः उपसःकालोपलक्षितान्वहानि च मधुमन्ति भवन्तु । पार्थिवम् रजः पृथिव्याः सन्ध्याधी लोकोऽस्माकम् मधुमत् माधुर्वेदितफलदा भवन्तु । पिता पृथिव्यानेन सर्वैरां पालयिता धौः सुलोकोऽपि मधु मधुपुत्रो भवन्तु ॥ ७ ॥

१. नास्ति कु. २. इहो मूको. ३-३. 'तत्रापो' वि. ४. तैत्ति वि. ५. मृदितम् मी.
६. नास्ति मी. ७. नास्ति अ. ८. 'वत् अ. ९. 'मत् अ ति. १०. 'वत्तया' वि' अ. ११. व
दि' अ. १२. अति वि' अ.

मधुमान्तो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावी भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माधीः । गावीः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

स्कन्द० मधुमान् नः वनस्पतिः वनानां पालयित्वाद् स्वामित्वाद्वा वनस्पतिः सूर्यसाहचर्यात्^१
ध्वमा इहाभिप्रेतः^२ । मधुमाधो वनस्पतिः ध्वमा अस्तु । मधुमान् अस्तु सूर्यः । माधीः मधु-
मत्यः गावो भवन्तु ॥ ८ ॥

घेङ्कट० मधुमान् अस्माकम् वनस्पतिः वृक्षाधिपतिः सूर्यः च । मधुमत्स्यः गावः च भवन्तु ॥ ८ ॥

मुद्रल० नः अस्माकम् वनस्पतिः वनानां पालयिता यूपामिमानां देवः मधुमान् माधुर्घोषितकण्ठवान्
अस्तु । शारदां फलमन्साम्यं प्रपद्यत्स्वित्पर्यः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमान् अस्तु ।
गावः अग्निहोत्राद्यर्षी धेनुवश्च नः अस्माकम् माधीः माधुर्घोषितेन पयसा युक्ताः भवन्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्थमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥ ९ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अर्थमा ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उक्मः ॥ ९ ॥

स्कन्द० साकाङ्क्षत्वाद् भयम् इत्याख्याते^१ सर्वयानुपवनम्^२ । शम् सुखमस्माकम् मित्रः भवतु । शम्
वरुणः । शम् नः भवतु अर्थमा । शम् नः इन्द्रः बृहस्पतिः । शम् नः विष्णुः उक्मः विस्तीर्ण-
पतिः विस्तीर्णप्रक्रमो वा । बलिबन्धनकाले त्रिभिः पदैः त्रैलोक्यप्रजननम् । तदभिप्रायमिद-
मुक्ममवचनम् ॥ ९ ॥

घेङ्कट० अस्माकम् पूते शंकराः भवन्तु, विष्णुः च उक्ममणः । अतमिच्छतोऽभ्युदयं तृचेनोपदिदि-
शुर्भवतः शान्तिं चकारेति^३ ॥ ९ ॥

मुद्रल० अइरभिमानी मित्रः देवः नः अस्माकम् शम् सुखकरो भवतु । शान्तिभिमानी वरुणः च
शम् सुखकरः भवतु । अर्थमा अहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नः अस्माकम् शम् सुखं करोति ।
बृहस्पतिः बृहती देवानां पालयिता इन्द्रः च नः अस्माकम् शम् सुखकरो भवतु । उक्-
मः उक् विस्तीर्णं क्रानतिं पार्श्वे विक्षिपति^४ इति उक्ममः । विष्णुः च नः अस्माकम् शम्
सुखकरो भवतु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टादशो वारो ॥

[९१]

त्वं सौम प्र चिंकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनुं नेपि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ १ ॥

१. 'वर्षात्' ति. २. 'रात्रि' अ. ३. 'ज्यां सौ' ४. 'स्वपतः' ति. ५. 'अप्यः' ति. ६. 'च
करोति वि' अ' कु. ७. 'विधि' सूको.

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अर्जु । नेपि । पन्थाम् ।
 त्वम् । प्रऽनीती । पितरः । नः । इन्दो इति । देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'सोम्या' । सोमदेवत्वमेतत् सूक्तम् । त्वम् हे सोम! प्र चिकितः प्रकरणेन जायापि
 यावत् ज्ञातव्यम् मनीषा मनीषया त्वदीयया प्रज्ञया । त्वम् रजिष्ठम् तुवोयार्थे द्वितीया ।
 अर्जुतमेन । अर्जु नेपि अनुशाब्दोऽत्र भावार्थानुवादी, कम्बते प्रकम्बत इति यथा ।
 सर्वथजभावात् स्वर्गे नयसि । पन्थाम् इदमपि तुतीयार्थे द्वितीया । यथा । तव प्रणीती
 'प्रणीत्या नयेन' । उपदेशेनेत्यर्थः । पितरः अग्नि ऽनः असाकं हे इन्दो! सोम! । देवेषु
 पदार्थे सप्तमी । देवानां स्वभूतम् रत्नम् धनम् अमजन्त सम्भक्तवन्तः । देवानां सकाशात् कम्ब-
 वन्त इत्यर्थः । धीराः प्रज्ञावन्तः ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम । प्रकरणेन जायापि प्रज्ञया । त्वम् अर्जुतमेन पन्थाम् अर्जु नयसि । तव प्रप-
 यनेन पितरः अस्माकम् इन्दो! देवेषु रत्नम् अभजन्त 'पितृयज्ञे प्राज्ञा' अक्षिरसः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'त्वं सोम' इति त्रयोविंशत्पृथं सप्तमं सूक्तम् । गोतम ऋषिः । पञ्चम्यायाः षोडश्याया
 द्वादशर्चो गाथयः । सप्तदश्युष्णिक् । शिष्टा द्वा त्रिष्टुभः । सोमो देवता ॥

हे सोम । त्वम् मनीषा मनीषयाऽऽस्दीयया बुद्ध्या प्र चिकितः प्रकरणेन ज्ञातोऽसि^१ । यथं त्वं
 स्तुतिभिरज्ञासि^२नेत्यर्थः । अतः त्वम् रजिष्ठम् अर्जुतमसङ्घटितम् पन्थाम् पन्थानम् कर्मकला-
 वासिदेतुभूतं मार्गम् अनु नेपि अस्माननुकतेण प्रापयसि । किञ्च हे इन्दो! उन्मदशील! सर्वं
 जगत् अगृहेण क्लेदयितः । सोम! तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृतवयनेन धीराः धीमन्तः
 कर्मवन्तः नः असाकम् पितरः देवेषु इन्द्रादिषु रत्नम् रमणीयं धनम् अमजन्त असेवन्त
 प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ १ ॥

त्वं सोम कर्तुभिः सुकर्तुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।
 त्वं वृषा वृषत्वेभिर्मदित्वा वृष्नेभिर्वृष्मन्त्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् । सोम । कर्तुभिः । सुकर्तुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुदक्षैः । विश्ववेदाः ।
 त्वम् । वृषा । वृषत्वेभिः । मदित्वा । वृष्नेभिः । वृष्मन्तः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

स्कन्द० त्वम् हे सोम । 'कर्तुभिः कर्मभिः प्रशाभिर्वा सुपदुः नः सुकर्मा' सुपदो वा भवसि । त्वम् दक्षैः
 सुदक्षः दक्ष इति 'सकारान्तं चलनात् 'पठितम् (ट. निघ २, १) । अकारान्तं' तस्यैव पर्यायो'
 प्रथमम् । एवं बलीः सुबल इत्यर्थः । अथवा दक्षानन्दो दक्ष वृद्धावित्यस्य शिष्यात्तदो वृद्धिर्पापः ।
 वृद्धिभिः सुदक्ष' इत्यर्थः । विश्ववेदाः सर्वज्ञश्च । अथवा 'विश्वम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम् ।
 'वेदः' (निघ २, १०) इत्यपि^३ धननाम् । बहुपत इत्यर्थः । त्वम् इषा वृषवेभिः महिना

१. नास्ति क. २. नयेन कु ति. ३. नास्ति क ति. ४. प्राज्ञाः क ति. ५. प्रज्ञाव वि' क, ज्ञाया
 वि' क. ६-६. पितृयज्ञे वि' क. ७. इयुः चिकित्वा (ट. वै १, २११४ छ.) ८-८. पठितोऽकारान्तः ति.
 ९. 'वापः ति; 'वी' क कु. १०. कु...ति. ११. इति क.

मदित्येति बहुवचनत्व स्थान एकवचनम् । धृतरथेभिः मदित्येति शोभयत्र स्वार्थ एव भावप्रत्ययः द्रष्टव्यः^१ । एवं वर्धिता महद्विर्वर्षणैरित्यर्थः । शुभ्री^२ शुभ्रं द्योतयेत्यंती वा धनं वाऽश्वं वा । यशोभिरक्षैर्धनैर्वा यशस्वी अश्वान् धनवान् वा भवतीत्यर्थः । मनुष्याणां द्रष्टा ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम । कर्मभिः सुकर्मा अमनः । त्वम् यतैः सुबल्यो विधधनः त्वम् वर्धिता वर्धित्वैः माहात्म्येन यशोभिः यशस्वी अमनः मनुष्याणां द्रष्टा ॥ २ ॥

मुद्गल० दे सोम । त्वम् मनुभिः स्वस्तम्बन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः सुबल्यः शोभनकर्मा भूः भवति । तथा विश्वेदेवाः सर्वधनः त्वम् दशैः आत्मीयैर्बलैः सुदशः शोभनबल्यो भवति । तथा त्वम् श्रद्धेभिः धृतरथैः कामाभिवर्षणैः महित्वा महधेन माहात्म्येन च धृता कामानां वर्धिता महाश्व भवति । तथा त्वम् नृचक्षुः शृणां यज्ञस्य नेतृणां यज्ञमानानामग्निमत्तफलस्य दशोदित्या सन् शुभेभिः पुत्रैर्लौकिकैः द्वयिलंकरणैरक्षैः शुभ्री अमनः प्रभूताग्नो भवति ॥ २ ॥

राज्ञो तु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद् गभीरं तवं सोम धाम ।

शुचिष्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षार्यो अर्षमेवांसि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । तु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहद् । गभीरम् । तवं । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । अस्ति । प्रियः । न । मित्रः । दक्षार्यः । अर्षमाऽर्षव । अस्ति । सोम ॥ ३ ॥

स्कन्द० तु-वरोऽत्र उपनायम् । राज्ञः इव वरुणस्य ते तव व्रतानि अत्यन्तोरुह्यानि कर्मणि । बृहद् च गभीरम् दुरवगाहम् तव हे सोम । धाम क्षेत्रः स्थानं वा । शुचिः च^१ । त्वम् अग्नि प्रियः च^२ सर्वस्य । क इव । उच्यते । न मित्रः पुरस्तादुपचारेऽप्ययं^३ यशस्वः सामप्याहुष्य-मार्थीयः । मित्र इव देवताविरोधः । दक्षार्यः दक्ष पृथ्वी । अर्षयिषा^४ च यज्ञमानानाम् अर्षमा इव देवताविरोधः "अस्ति भवति" हे सोम । ॥ ३ ॥

वेङ्कट० राज्ञः इव ते वरुणस्य कर्माणि । तवापि बृहद्वर्धितवानि । बृहद् च ते गभीरं शरीरम् ।

शुचिः त्वम् अग्नि मित्रम् इव च मित्रम् । वर्धयित्वाऽसि अर्षमा इव सोम^५, अर्ष वा पूजनीय इति^६ । अर्ष

मुद्गल० हे सोम । राज्ञः माहात्म्यात् स्वामिनः वरुणस्य वृत्तस्य क्रीतस्य ते तव सन्बन्धीनि द्वि व्रतानि, सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव कारणभूतो भवतीत्यर्थः । अतः तव धाम स्वर्ग्यं क्षेत्रः बृहद् महद्विस्तीर्णम् गभीरम् गाम्भीर्येति च । हे सोम । त्वम् नु क्षिप्रम् शुचिः सर्वेषां शोधकः अस्ति । दष्टान्तः । प्रियो न मित्रः यथा सर्वेषामनुद्गुलोऽह-भिमानो मित्रो देवः शोधयित्वा भवति तद्वत् । तथा त्वम् अर्षमा इव अस्त्राभिवर्धयमानः सूर्य इव दक्षार्यः अग्नि सर्वेषां वर्धकोऽसि । यथाऽऽसि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं निधि शशुतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सर्वं स्वावर्तजसाम्भ्यं सर्वं जगद् वर्धते ॥ ३ ॥

१. 'अभिरिति अ कु. २. नास्ति अ कु. ३. नास्ति सूको. ४. नास्ति ति. ५. 'परीऽर्षं ति.

६. वर्धयित्वा अ ति. ७-७. नास्ति ति. ८. नास्ति कु.

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन् राजन्त्सोमं प्रति हव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोमं । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

स्कन्द० या ते यानि तव धामानि स्थानानि जन्मानि वा दिवि, 'या यानि च' पृथिव्याम्, या यानि च' पर्वतेषु ओपधीषु अप्सु च । तेभिः विश्वैः तैः सर्वैः पृथिव्यानिर्देशान् युक्त इति वाक्यरूपेण । सर्वेषु स्थानेषु जन्मसु वा वर्तमानै इत्यर्थः । नः अस्माकं स्वभूतानि सुमनाः प्रीतिचित्तः अहेळन् बहुवचनं हे राजन् । सोमं प्रति हव्या एमाय हवींषि प्रतिगृहाण ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यानि ते शरीराणि दिवि, 'यानि पृथिव्याम्', यानि च पर्वतादिषु, तैस्माक सर्वैः सुमना बहुवचनं राजन् । सोमं प्रतिगृहाण इत्यनि । बहूनि धामानि देवानां मरन्ति, यैस्त्वत्तत्र हरिर्गृह्णन्ति इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे सोम ! ते तव दिवि सुलोके वा यानि धामानि तेजसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्याम् भूमौ वा यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्वतसु शिखरेष्वेपु वा यानि वर्तन्ते । तथा ओपधीषु^१ प्रोह्याषोपधीषु अप्सु च यानि वर्तन्ते । तेभिः विश्वैः तैः सर्वैस्तेभिर्भुक्तः सुमनाः शोभनमना अहेळन् बहुवचनं हे राजन् सोम ! राजमानं^२ सोम ! स्वम्^३ नः हव्या अस्माभिः प्रदानि हवींषि प्रति एमाय प्रतिगृहाण ॥ ४ ॥

त्वं सोमासि सत्यतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वम् । सोम । असि । सत्यतिः । त्वम् । राजा । उत । वृत्रहा । त्वम् । भद्रः । असि । क्रतुः ॥ ५ ॥

स्कन्द० त्वम् हे सोम ! असि भवसि सत्यतिः^१ सतीं पालयिता । त्वम् राजा उत वृत्रहा । त्वम् भद्र कर्त्तव्यः असि क्रतुः क्रतुं सर्वार्थानाम् । अथवा क्रतुशब्दः कर्मणाम् प्रज्ञानाम् वा (तु. निष २, ११ ३, ९) । अन्तर्णीतमावर्षश्च । कर्मणान् प्रज्ञानान् धेत्वर्थे^२ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम ! असि प्राज्ञानार्थं पतिः, त्वम् राजा, अपि च^३ वृत्रहा त्वम् भजनीपश्य असि कर्ता ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे सोम ! त्वम् सत्यति असि सदां कर्मसु वर्तमानानां प्राज्ञानामधिपतिर्भवसि^४ । उत अपि च राजा राजमानः त्वम् वृत्रहा वृत्रहासुरस्य दन्तासि । भद्रः शोभन क्रतुः योऽयं मरिचोमादियात् । स्वम् एव सत्यः असि ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके पद्यान्वाये षष्ठोऽर्धतो वर्गः ॥

१-१. या अ. २-२. नासि अ ति. ३. 'यत्ता अ. ४. नासि ति. ५. हे सोम ति. ६-६. नासि ति. १ 'ति च ति' अ. ७. नासि ति' अ. ८. 'यन्ति ति' अ. ९ नासि क्र. १०. नासि मूको. ११. राज राज' म. १२. पर्वतसु मूको. १३. नासि ति. १४. येष' अ. १५. नासि ति' अ. १६. अह्वयानां अह्व' म.

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनुस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वम् । च । सोम् । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे । प्रियस्तोत्रः । वनुस्पतिः ॥ ६ ॥

स्कन्द० च-वन्द्योऽथ पदपूरणः । त्वम् हे सोम ! नः भस्मभयम् वशः वशं कान्ती । काम्यः प्रार्थयितव्यः । सर्वस्तोत्राणां यान्त्र हृत्पर्यं । जीवानुम् जीविकाम् । कर्मसम्प्रदानश्रुत्योः साक्षाद्भक्त्वात् देहीति वाक्यशेषः । अथवा रं, य इति घञ्श्रुतिसामर्थ्यात् एवं च त्वदनुचारा इति वाक्यशेषः । एवं य सर्वस्तोत्राणां यान्त्रः स्वदनुचाराश्चात्मन्वं जीविकां दत्तेति । अनुचाराणां चायं गुणता सोमस्यैव प्राधान्यम् इति सौम्यत्वस्याविरोधः । किं कारणं यान्त्रः । उच्यते । अस्माद् पर्यं न मरामहे प्रियदिरथ सामर्थ्यादन्तर्गतसम्बन्धः । न शीघ्रं भुङ्क्ष्वामि हृत्पर्यः । कोटशोऽहम् । उच्यते । प्रियस्तोत्रः स्तुतिप्रियः । वनुस्पतिः वनानां पालयिता स्वामी वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् चेत् सोमः । अस्मान् काम्येयाः जीवयितुम्, न मरामहे, प्रियस्तोत्रः वनानां पालयिता ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे सोम ! नः अस्माकं स्तोत्राणाम् जीवातुम् जीवयौषधम् त्वम् न एवं चेत् वशः काम्येयाः, उदानां वयम् न मरामहे न प्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । प्रियस्तोत्रः प्रियाणि स्तोत्राणि मय्य, सः । बहुभिः स्तोत्रम् हृत्पर्यः । वनुस्पतिः वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयिताऽसि ॥ ६ ॥

त्वं सोम महे भगुं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम् । महे । भगम् । त्वम् । यूने । ऋतुऽयते । दक्षम् । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

स्कन्द० त्वम् हे सोम ! महे महते वृद्धाय । स्थविरायेत्यर्थः । मय्य धनम् । त्वम् पूज यूने वरुणाय ऋतायते यत् काम्यमागाय दक्षम् बलं शक्तिं वा । दधासि ददासि जीवसे जीवितुम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वम् सोम ! वृद्धाय धनं दधासि, त्वम् यूने च यज्ञमिच्छते बलं च यच्छसि जीवनाय ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे सोम ! त्वम् महे महते वृद्धाय ऋतायते, अर्त्तं यज्ञमात्मन इच्छते वरुणाय जीवसे जीवितुम् दक्षम् उपभोगसमर्थम् भगम् धनम् दधासि विदधासि करोषि । तथा त्वम् यूने वरुणाय च ऋतायते जीवितुं धने करोषि ॥ ७ ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्नघायतः । न रिष्येत् त्वावतुः सखा ॥८॥

त्वम् । नः । सोम् । विश्वतः । रक्षां । राजन् । अघुऽयत । न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥८॥

स्कन्द० त्वम् नः भयान् हे सोम ! विश्वतः सर्वस्मात् रक्ष हे राजन् । अघ्रायतः पापमिच्छतः ।

१. सखा अ. २. नासि अ. ३. नासि वि. ४. वज्रम् शुं अ. ५. सर्वस्तोत्राणां एव अ. ६. दत्तेति वाक्यशेषः सूको. ७. गुणताम् अ. ८. सत्यः अ. ९. च अ. १०. अस्मान् अ. वि. ११. न वदं विं अ. १२. विनाशुवकान् विं अ. १३. विना लक्षणा पाठयिता विं अ. १४. नासि सूको. १५. दधासि अ.

किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् न रिष्येत् न रिष्यते न हिंस्येत्^१ । त्वावतः । त्वरसदृशस्य सखा । वयञ्च तव सखायः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् सोम ! सर्वतः पापमिच्छतः रक्ष । न विनश्यो भवति त्वत्सदृशस्य सखा ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे सोम ! राजन् ! राजनशील ! त्वम् अघावतः अर्धे पापं तद्वेतुर्कं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतः विधतः सर्वस्मादपि पुरुषाद् नः अस्मान् रक्ष पातकम् । त्वावतः त्वत्सदृशस्य सखा सर्वे भ्रातः पुरुषः न रिष्येत् न हि विनश्येत् । किमु यत्कन्ये त्वत्सखा न विनश्यति ॥ ८ ॥

सोम यास्ते मयोभुव उतयः सन्ति द्राक्षुषे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मयःऽभुवः । उतयः । सन्ति । द्राक्षुषे । तामिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

स्कन्द० हे सोम ! याः ते मयोभुवः सुखस्य भावयिष्वाः । उतयः पालनानि सन्ति^१ द्राक्षुषे यजमानस्या-
र्थाय, तामिः नः अविता भव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सोम ! यानि तव सुखस्य भावयितुणि पालनानि भवन्ति यंजमानाय, तैः भव
अस्माकं रक्षिता ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सोम ! ते तव सम्बन्धिष्वयः द्राक्षुषे यस्तुरीयाणां इत्यवते यजमानाय मयोभुवः मयसः
सुखस्य भावयिष्वाः याः उतयः रक्षाः सन्ति विदग्धे, तामिः रक्षामिः नः अस्माकम् अविता
रक्षिता भव ॥ ९ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वम् । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

स्कन्द० इमम् यज्ञम् इदम् वचः स्तुतिसक्षणम् जुजुषाणः हेतावपि^१ शानच्, ध्यापयश्च^२ विकरणस्य
द्रष्टव्यः । प्रयोजनस्य च^३ हेतुत्वेन विवक्षा । सेवितुमित्यर्थः । उपागहि उपागच्छ । उपागम्य च
हे^४ सोम ! त्वम् नः वृधे वर्धनाय भव ॥ १० ॥

वेङ्कट० इमम् यज्ञम् इदम् च स्तोत्रं श्रीयमाना उपागच्छ^१ । सोम ! त्वम् अस्माकं वर्ध-
नाय भव ॥ १० ॥

मुद्गल० हे सोम ! त्वम् इमम् अस्माभिः कृपमाणम् यज्ञम् इदम् वचः इदानीं कृपमाणे
स्तुतिसक्षणं वचः जुजुषाणः सेवमानं सन् उपागहि उपागच्छ, प्राचीनवृत्तस्य गृहं माप्नुहि ।
प्राप्य च नः अस्माकम् वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ १० ॥

इति प्रथमाहके पञ्चाध्याये विंशो वर्गः ॥

१. *ते पाठः ति. २. कण्डु अ. ३. *रिने मूको. ४. *रिने च ति अ. ५. वाणि ति.
६. आगच्छ कु छ; वगच्छ वि^१ अ^१.

सोमं ग्रीभिष्ट्वा वृषं वर्षयामो वचोविदः । सुमृलीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोमं । ग्रीःऽभिः । द्वा । वृषम् । वर्षयामः । वचःऽविदः । सुमृलीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

स्कन्द० वृषन्वतः^१ आज्यभागश्च पुरोऽनुवाचयेत् । हे सोम । ग्रीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः त्वा स्वाम् वयम् वर्षयामः वचोविदः स्तुतिलक्षणाश्च पथतो वेदितारः । सम्पक् स्तोत्रं शतार इत्यर्थः । स पठन् ज्ञात्वा वृषलीकः सुमुखः सन् नः आ विश प्रविश उपविश अस्माकम् यन्पालक्यं हविः प्रतिग्रहीतुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'सोम । स्तुतिभिः स्वाम् वयम् वर्षयामः स्तोत्रविदः । सुमृ सुपठिता सन् अस्मान् आ विश ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० हे सोम ! त्वा स्वाम् वचोविदः स्तुतिलक्षणानां पथतो वेदितारः वयम् ग्रीभिः स्तुतिलक्षणे वचोभिः वर्षयामः प्रष्टुं कुर्मः । स्वयं नः अस्माकम् वृषलीका दोभर्त्नं सुतं दुर्वरं सन् आ विश मावच्छ ॥ ११ ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः । सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

स्कन्द० गय इत्यपरयनात् गृहनात् वा घननात् वा । स्फामिर्द्वयर्थः । अपत्यस्य घनस्य गृहस्य वा वर्षयिता^१ गयस्फानः । अमीवहा हिंसितृणां हन्ता । वसुवित् । विन्दतिर्लाभार्थः सामर्थ्या-
द्यान्तर्णीतप्रथमः^२ । घनानां छम्भयिता । दातेत्यर्थः । पुष्टिवर्धनः सर्वप्रकारायाः पुष्टेर्वर्धयिता ।
दुग्धिनः^३ शोभनानि मित्राणि सुमित्राणि । क्षानि करोतीति सुमित्रयति । उत्करोतीति जिच् ।
सुमित्रयतेरच् । शोभनानां मित्राणां कर्ता । हे सोम ! नः अस्माकम् भव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० घनस्य वर्षयिता रक्षसां हन्ता घनानां छम्भयिता पुष्टेर्वर्धयिता^४ कल्याणं मित्रम् भव सोम ! अस्माकम् । 'गयस्फानोऽमीवहा' (मातृ ११, ४, ११) इति, 'गयां न स्फायिता' (ऐवा १, १३) इति तु^५ प्राहणम् ॥ १२ ॥

सुब्रह्म० गयस्फान घनस्य वर्षयिता अमीवहा अमीवानां शोभानां हन्ता वसुवित् स्तोत्रुणां घनस्य मापयिता पुष्टिवर्धनं पुष्टेः सम्पदो वर्षयिता सुमित्रः शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य सः । हे सोम ! स्वयं नः अस्माकम् पृथंगुणविशिष्टः भव ॥ १२ ॥

सोमं ररन्धि नो हृदि गावो न यवसेध्वा । मर्यं इव स्व ओक्थे ॥ १३ ॥

सोमं । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेध्वा । आ । मर्यं इव । स्वे । ओक्थे ॥ १३ ॥

स्कन्द० हे सोम ! ररन्धि अत्यर्थं रमस्व । न हृदि अस्माकं हृदये । गावः न यवसेध्वा यवसशब्दो

१. दधेः मूलो. २. 'रिता वा वि. ३. 'पृथंग्वान्' प्र. ४. नास्ति ति. ५. नास्ति ति'.

घासवचनः । सामोष्यांभेहान्तर्गीतिमत्वर्यः^१ । गाव इव यवसवस्तु देवेषु । आकारस्तु पदपूरणः ।
मर्य इव स्वे ओम्ने स्वार्थेऽयं यरप्रत्ययः । ओम्ने निवासस्थाने ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सोम ! रमस्वास्माकं हृदये, गावः इव तृणेषु, मनुष्य इव च 'स्वे गृहे' ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे सोम ! तम् नः अस्माकम् हृदि हृदये ररन्धि रमस्व । निदर्शनहृद्यम् । गाव. न
यथा गावः यवतेषु शोभनतृणेषु वा आभिमुष्येन रमन्ते । मर्यः इव यथा पा मर्यो मरण-
धर्मी मनुष्यः स्व ओम्ने स्वकीये ओम्नि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते^१ उद्दस्माभिर्देवेन हविषा
वृष्टः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व ॥ १३ ॥

यः सोम सख्ये तव ररणद् देव मर्त्यैः । तं दर्शः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यैः । तम् । दर्शः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

स्कन्द० यः हे सोम ! सख्ये तव । देवानां मनुष्याणां च किं सख्यम् । यष्टव्याः देवाः यष्टारो मनुष्या
इति । तस्मिन् सख्ये तव त्वदीये । यागे इत्यर्थः । ररणत् अत्यन्तं^२ रमते^३ । हे देव !
मर्त्यैः मनुष्यैः । तम् दर्श. बलं वृद्धि वा सचते सेवते । बलं वृद्धि वा प्राप्नोतीत्यर्थः ।
कविः भेषादी ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यः सोम ! तव सख्ये रमते देव ! मनुष्य, तम् समर्थः स्तोत्रा सेवते स्तोत्रम् ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे देव ! शोभमान ! सोम ! तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यः मर्त्यैः मरण-
धर्मा बलमानः ररणत् रगति पृथक्पृथक् रूपेण स्तोत्रेण रवां स्तोति । तम् यजमानम् कविः
क्रान्तदर्शी दर्शः सर्वकार्यसमर्थस्त्वम् सचते सचसे सेवते । अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ १४ ॥

उरुप्या गो अभिर्शस्तेः सोम नि पाहंहसः । सर्वा सुशेव एधि नः ॥ १५ ॥

उरुप्य । नः । अभिर्शस्तेः । सोम । नि । पाहि । बंहसः । सर्वा । सुशेवैः । एधि । नः ॥ १५ ॥

स्कन्द० उरुप्य नः पाठ्य^४ अस्मान् अभिषरते. अभिर्हिसितुः हे सोम ! न च^५ केवलत् अभि-
शस्तेः^६ । नि पाहि नियमेन रक्ष अंहसः पापादधि । "तथा च"^७ सुशेवः सुसुप्तः एधि भव
नः अस्माकम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मानभिर्दोषानात् सोम ! । नि रक्षास्मानाहन्तुः । सर्वा सुसुप्तो भवास्ताकम् ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे सोम ! त्वम् नः अस्मान् अभिषरतेः अभिर्शस्तेनात् अभिषाररूपात् निन्दनात् उरुप्य
रक्ष । तथा अंहसः अस्मत्पृथात् पापाच्च नि पाहि नितरां पाठ्य । एषम् न. अस्मदीयं पापं परि-
हृत्य सुशेवः अस्मज्ज्यं दातव्येन शोभनेन सुशेव युक्तः सन् सर्वा एधि हितरती भव^८ ॥ १५ ॥

इति प्रथमाहकं यष्टव्यायै एकविंशो धर्मः ॥

१. "सोमोपाहन्तु" इति. २-२. स्वगृहे नि^१ अ^२. ३. नास्ति मं. ४. "यस्य च. ५. नास्ति
मूको. ६. नास्ति ति. ७. ति अ तु. ८. "तथा च. ९. "उल्लः अ १०-१०. नास्ति ति
११. मर निशोभन मं.

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्यम् । भवा वाजस्य संग्रथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्यम् । भव । वाजस्य । सम्ग्रथे ॥ १६ ॥

स्कन्द० आ प्यायस्व प्यायतिर्वृद्धपर्यः । वर्धस्व । सम् एतु ते^१ सद्गच्छतां वे विश्वतः सर्वतः हे सोम । वृष्यम् अपठितमपि पठनामैतत् । रसवचनो^२ वा सामर्थाद्द्रव्यं वृष्यशब्दः । बले रसो वा । भव चात्माकम् वाजस्य बलस्य संग्रथे चतुर्थ्यर्थे सप्तम्येवा । सद्गतमान । कामायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पूर्णो भव रसेन । सद्गच्छताम् ते सर्वतः सोम । वर्धनिमित्तमन्धो^३ द्रोणकलशं प्रति । भव बलस्य सप्तम्याय ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे सोम । त्वम् आ प्यायस्व वर्धस्व । ते तव वृष्यम् वृष्यत्वं वीर्यं सामर्थाद्द्रव्यं विश्वतः सर्वतः सम् एतु सद्गच्छताम्, त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वम् वाजस्य बलस्य संग्रथे सद्गमने भव । अत्माकमशप्रदो भवेत्यर्थः^४ ॥ १६ ॥

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवानः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भव । नः । सुश्रवःस्तमः । सखा । वृधे ॥

स्कन्द० आ प्यायस्व हे मदिन्तम् ! अतिशयेन मदवन् ।^५ सुष्टु मदकर । इत्यर्थः^६ । सोम । विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः । सोमस्वावयवा अंशव^७ उच्यन्ते । भव नः अत्माकम् सुश्रवस्तमः सुधनतमः सुकीर्तितमो वा सखा वृधे वर्धनाय ॥ १७ ॥

वेङ्कट० आप्यायय रसम् सोम ! मादयितः ! विश्वाभिरंशुभिः । भव अत्माकं स्वगतमः सखा वर्धनाय ॥ १७ ॥

मुद्गल० हे मदिन्तम् । अतिशयेन मदवन् ! सोम ! विश्वेभिः सर्वैः अंशुभिः कृतावयवैः आ प्यायस्व वा समन्ताद् वृद्धो भव । स त्वम् सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनाच्छुक्तः त्वम् नः अत्माकम् वृधे वर्धनाय सखा भव मित्रीभव ॥ १७ ॥

सं ते पर्यासि समु यन्तु वाजाः सं वृष्यान्यभिमातिपाहः ।

आप्यार्यमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सम् । ते । पर्यासि । सम् । ऊँ इति । यन्तु । वाजाः । सम् । वृष्यानि । अभिमातिःसहैः ।

आऽप्यार्यमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

स्कन्द० यन्तु इत्याख्यातं प्रति सम्-शब्दोऽनुपलभ्य^८ । सम् यन्तु सद्गच्छताम्^९ अत्माभिस्सह ते तव स्वभूतानि । स्वदीयानीत्यर्थः । पर्यासि वृष्टिलक्षणान्युदकानि । सम् व यन्तु वाजाः उकारः पदपुरणः । सद्गच्छतामत्रानि । गम् वृष्यानि सद्गच्छतां बलानि रसा वा । कीदृशस्य तव^{१०} ।

१. नास्ति ति. २. रसानो ति. ३. "एव-धो हु. ४-४. नास्ति सूको तु सा. ५-५. नास्ति अ ति. ६. अद्या अ ति. ७-७. "यद्गुपलभ्य-हु. ८. ऐवच्छ" हु. ९. मम अ ति.

उच्यते । अभिमातिपाहः हिंसितृणामभिभवितुः । अथवा ते अभिमातिपाहः उभयत्र^१ तृतीयाथे पृष्टी । सद्गच्छतां स्वया हिंसितृणानभिभवित्वा पयांसि वसतीवर्षेकधनालक्षणान्मुक्त्वानि । सम् उ यन्तु वाजाः सवनीयपुरोडासहविलक्षणान्यज्ञानि यत्नानि रसा वा । किञ्च व्याप्यायमानः अमृताय अमृतभावाय । अथवा अमृतशब्दो देवतावचनः । अमृतेभ्यः । देवतार्थमित्यर्थः । हे सोम ! दिवि भवसि कीर्तिम् अज्ञानि धनानि वा अस्माकम् उत्तमानि धिष्य धारय । इधिर्यर्थः ॥ १८ ॥

येद्वृत्^० सम् यन्तु त्वत्तो रसाः, सम् एव यन्तु अज्ञानि, सम् यन्तु वर्षणनिमित्तानि अमृणामभि-
भवितुः^१ व्याप्यायमानः अमृततवाय सोम ! दिवि अस्मान्मस्माकम्^२ उत्तमानि कृशुष्य । पीतसोमो
दि न^३ परत्र क्षुष्यति ॥ १८ ॥

मुद्गल^० हे सोम ! अभिमातिपाहः अभिमातीनां शत्रूणां हन्तुः ते तव एवं भूतं त्वाम् पयांसि
अयणार्थानि क्षीराणि सम् यन्तु सद्गच्छन्ताम् । तथा वाजाः उ हविलक्षणान्यज्ञानि च त्वां
सद्गच्छन्ताम् । इष्यानि वीर्याणि सद्गच्छन्ताम्^४ । हे सोम ! त्वम् अमृताय अस्माकममृततवाय
अमरणतवाय व्याप्यायमानः आ समन्वाद् वर्षमानः सम् दिवि नभसि स्वर्गे उत्तमानि उद्धत-
तमान्मुत्कृष्टानि भवसि अज्ञानि अस्मानभिर्भोक्तव्यानि हविलक्षणानि च धिष्य धारय ॥ १८ ॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरः । अस्तु । यज्ञम् ।
गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरः । अ । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

इहन्द^० या ते यानि तव धामानि स्थानानि नामानि^५ अन्मानि वा तेजसि वा हविषा यजन्ति
पदारः, ता तानि ते सर्वानि परिभूरः अस्तु परिपूर्वो भवतिः सर्वत्र परिप्रदार्थे । उभयत्र बहु-
वचनस्य स्थाने एकवचनम् । परिमहीवृषि सन्तु । इमं मदीयम् यज्ञम् । यानि तव अष्टम्यानि
धामानि तैः सर्वैः इमं यज्ञं परिगृह्णाणेत्यर्थः । किञ्च गयस्फानः अयत्स्य धनस्य गृहस्य वा^६
वर्षयिता । प्रतरणः तरतिरत्र बृहद्यर्थः । वर्षयिता च सर्वार्थानाम् । शोभना, वीरा देवा
यस्य सः सुवीरः । शोभनानाम् पुत्रानां दातेत्यर्थः । अवीरहा अहन्ता च वीरानाम् । "प्र पर"
प्रगच्छ । हे सोम ! दुर्यान् गृह्णामि तम् (नृ. निष ३, ४) । अस्मदीयानि गृह्णाणि ॥ १९ ॥

येद्वृत्^० यानि^७ तव तेजसि हविषा यजन्ति तानि तव विश्वानि भवन्तु 'सद्गृह्णाणि । तैः^८ परिभूरः
अस्तु यज्ञम्^९ इति परोक्षम् । सोम !^{१०} त्वां वर्षयिता प्रकर्षेण तारकः शोभनवीरः पुत्रानाम-
हन्ता^{११} सन् प्रगच्छ गृह्णन् ॥ १९ ॥

मुद्गल^० हे सोम ! ते स्वरीयानि या यानि धामानि शुभमृतिभ्यस्त्रिभ्यो तेजसि हविषा

१. इत्युभय अ ति. २. भविषा मूको. ३. वास्मान्मज्ञानि वि^१ अ^१. ४. आनि वि^१ अ^१.

५. गानि मे^१. ६. गानि अ. ७-७. आनि कु. ८. या ते धामानि कनि वि^१ अ^१. ९. तानानि कु;

सहानिः (१) स वि^१ अ^१; सज्ञानि अ^१. १०. 'इत् सोम मूको. ११ गानि मूको. १२-१२. स वि^१ अ^१.

परुशरोडासादिना यजन्ति यजमानाः पूजयन्ति । ता ते विश्वा स्वदीयानि दानि सर्वाणि धामानि यज्ञम् अस्मदीयमभ्यारम् परिभूः अस्तु परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि सन्तु । हास्तीर्षा-
मभिरुषेवस्त्वम् दुर्यान् प्राचीनर्वंताविलक्षणातस्मदीयान् गृहान् प्र चर प्रकर्षेण गच्छ । कीदश-
स्त्वम् । गवरस्तानः गवस्व गृहस्य पथंविता । प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात् सारयिता । सुवीरः
सोमनेर्वरिरेवेतः । अरिहो पुत्राणामहन्ता ॥ १९ ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

साद्वन्यं विद्वन्यं सुभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ।

साद्वन्यम् । विद्वन्यम् । सुभेयम् । पितृश्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

स्कन्द० सोमः धेनुम्, सोमः एव अर्वन्तम् आशुम् शीघ्रम्, सोमः एव वीरम् पुत्रम् कर्मण्यम् कर्मसु
साशुं सर्वकर्मसु योग्यम् ददाति । न च सर्वकर्मयोग्यमेव केवलम् । किं तर्हि । तद्वन्यम् तद्वन्
गृहम् । तत्र च साधुम् । विद्वन्यम् विदयं यज्ञः । तत्र च साधुम् । सुभेयम् विद्वत्समाजः
सन्ना, तत्र च साधुम् । पितृश्रवणम् पितृणां च भोतारम् । विनीतमित्यर्थः । कस्य ददाति ।
यः ददाशत् यो ददाति अस्मै सोमाय । किम् । सामभ्यां हवीरि ॥ २० ॥

वेङ्कट० सोमः धेनुम्, सोमः अश्वम्^१ आशुगन्तारम्^२, सोमः पुत्रं कर्मणि समर्थं ददाति । गृहे
शरं यज्ञसमवोदच यः स्वकीत्याऽऽश्वीयं पितरम् अथ पिताऽयमिति श्रावयति तं ददाति ।
यः^३ हविः सोमाय ददाति अस्मै यजमानाय ॥ २० ॥

सुब्रह्म० यः यजमानः ददाशत् सोमाय हविलक्षणाभ्यद्यानि दद्यात्, तस्मै यजमानाय सोमः धेनुम्
सवत्सां गां दोग्ध्रीम् ददाति । तथा सोमः आशुम् अर्वन्तम् शीघ्रगतिनामथं ददाति । तथा सोमः
वीरम् पुत्रम् अस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशीं पुत्रम् । कर्मण्यम् स्वीकृतकर्मकुशलम् । तद्वन्यम्
तद्वन् गृहे तद्वन् । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विद्वन्यम् विदया यज्ञः तद्वन् । दशपूर्णमासादियागात्
छानतत्परमित्यर्थः । सुभेयम् सभायां साधुम् । सकलनास्त्राभिन्नमित्यर्थः । पितृश्रवणम् पिता श्रूयते
आश्वयायते येन पुत्रेण तादृशम् ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

अपाळहं युत्सु पृतनासु परिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भ्रेषुजां सुश्रितिं सुश्रवंसं जयन्तं त्वामर्तुं भदेम सोम ॥ २१ ॥

अपाळहम् । युत्सु । पृतनासु । परिम् । स्वऽप्ताम् । अप्ताम् । वृजनस्य गोपाम् ।

भ्रेषुजां । सुश्रितिम् । सुश्रवंसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अर्तुं । भदेम । सोम ॥ २१ ॥

१. नास्ति वि. २. नास्ति अ वि. ३-३. नास्ति सूको. ४. यो च ज. ५. अथानाम् विं अ^३.

६. भाग १^० छ. ७. नास्ति विं अ^३. ८. 'दं तदह मे^३.

स्कन्द० अपाळहम्^१ अन्यैः अनभिभूतपूर्वम् । सुप्तु सुद्वेषु घृतासु पशिमं पू पाळवपूरणमितिष्य
 घृतद्वेषं न प्रा पूरणे इत्यस्य । सङ्ग्रामेषु पाळवितारं घट्टणां च सोतृणां च । स्वर्णाम् स्वर्णैः^२
 तां सनोतीति स्वर्णः, तं स्वर्णम् । दिवः सम्भक्तारमित्यर्थः । अन्ताम् अपां च सेवितारम् । वृजनस्य
 गोषाम् । 'वृजनम्' (विघ २, ९) इति बलनाम । बलस्य गोस्यारम् । भरेपुजाम् जनिरत्र सामध्या-
 ज्यतेरर्थे । सङ्ग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिम् सुनियत्सरम् । सुश्रवणम् सुकीर्तिं स्वर्णं सुधनं वा । जयन्ताम्
 त्वाम् अनु अनुशब्दोऽत्र 'अनुर्लक्षणे' (वा १, ४, ८४) इत्येवं कर्मप्रयत्नोयः आक्षिप्तनिशमपर्यर्थः^३ ।
 शाकलयस्य संक्षिप्तानसु प्रावर्षदिति यथा । जयन्ते त्वामनुविशाम्य श्रुवेत्यर्थः । मदेम मोदेम ।
 प्रहृष्टाः स्वामेत्यर्थः । हे सोम ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अनुभिरसोदं^४ सुद्वेषु घृतासु पाळवितारं दिवः^५ सम्भक्तारम् अपां दातारं बलस्य
 गोषावितारं सङ्ग्रामेषु प्रादुर्भवन्ते सुनिवासं सुकीर्तिम् जयन्ताम् त्वाम् अनु मदेम सोद्रेः
 सोम ॥ २१ ॥

मुद्गल० सुप्तु सुद्वेषु अपाळहम् अनुभिरनभिभवन्तीयं तथा घृतासु पशिमं जयस्य पूरवितारम् ।
 स्वर्णाम् स्वर्णस्य सनितारं दातारम् । अन्ताम् वृष्टिलक्षणात्सुदकार्जां दातारम् । वृजनस्य गोषाम्
 बलस्य गोषावितारं^६ रक्षितारम् । भरेपुजाम् भ्रियन्ते पशु हवींषीति भरा यागाः तेषु प्रादुर्भवन्तम् ।
 सुक्षितिम् शोभननिवासस्थानम् । सुश्रवणम् शोभनपशसकम् । जयन्ताम् अनुनभिभवन्तम् । हे सोम !
 इन्द्रमूतम् त्वाम् अनुलक्ष्य मदेम हर्षवुक्ता भवेम ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अंजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतन्थोर्वृन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अंजनयः । त्वम् । गाः ।

त्वम् । आ । ततन्थु । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमोः । ववर्थ ॥ २२ ॥

स्कन्द० त्वम् इमाः ओषधीः हे सोम ! विश्वाः सर्वाः । त्वम् एव अपः वृष्टिलक्षणान्युत्कृष्टानि ।
 अंजनयः जनयसि । त्वम् एव गाः । त्वम् एव वा ततन्थु क्षातनोपि विस्तारयसि । उरु विस्तीर्णम्
 अन्तरिक्षम् । त्वम् एवादित्याख्येन ज्योतिषा^७ वि ववर्थं विविधं वारयसि शार्धं तमः । ओषधी-
 जननादि हि सर्वं धर्माद्यन्तम् । धर्मैश्च यागादिः सोमापत्तः । अतः सोमसाध्ययागादिद्वारकर्मस्था-
 र्वाद् ओषधीनामिदमुच्यते त्वमिमा ओषधीः इत्यादि ॥ २२ ॥

वेङ्कट० त्वम् इमाः ओषधीः सोम । विश्वाः अंजनयः । त्वम् उरुकानि त्वम् पशुम् । त्वम्
 विस्तरितपानसि तेजसा विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् त्वम् ज्योतिषा मैत्रम् तमः विनिवारितपानसि ॥ २२ ॥

मुद्गल० हे सोम ! त्वम् इमाः भूम्यां यत्मानाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अंजनयः उत्पादितवानसि ।
 तथा हे सोम ! त्वम् अपः तासामोषधीनां कारुण्यभूतानि वृष्टयुत्कृष्टानि अंजनयः । तथा त्वम्
 गाः सर्वाश्च पशुन् उदपादयः । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् त्वम् आ ततन्थु विस्तरितपानसि

१. 'अरुतेऽम्' वि. २. 'सः स्य एव' ति. ३. 'हितदिश' वि. ४. 'तेषु' इ. ५. 'दिश
 हरे'. ६. 'गोषधि' मै. ७. 'भान्नेति' अ. ८. 'नासि वि' अ. ९. 'नासि' मै.

तस्मिन्नन्तरिक्षे पत् तम अस्मद्दृष्टिनिरोधकमन्धकार उदपि त्वम् उद्योतिषा आरामीयेन प्रकारेण
वि वर्धं विवृत विरिहृष्टं कृतवानसि ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्भि युध्य ।

मा त्वा तनुदीक्षिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिक्रिसा गविष्टी ॥ २३ ॥

देवेन । नु । मनसा । देव । सोम । राय । भागम् । सहसाऽऽनु । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनुद् । ईक्षिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्य । प्र । चिक्रिस । गोऽईष्टी ॥ २३ ॥

स्कन्द० देवेन इत्यत्र सामर्थाद् दीप्यति दानार्थं । देवेन^१ दानाभिमुत्तेन मनसा न^२ अस्मान् प्रति हे
देव ! सोम^३ राय धनस्य भागम् एकदेशम् । हे सहसावन् ! बलवन्^४ अभि युध्य^५ अभियुध्यतिर्गतिकर्मा
(हु निघ २, १४) सामर्थाद्वाश्रान्तर्णीतण्यर्थं । अभियमय । देहास्मभ्यमित्यर्थं । मा च त्वा^६ त्वा
ददत्तम् आ तनत् आतनित्वा सामर्थात्प्रतिबन्धार्थं । प्रतिमानसीत् । भवतो ददत्त । प्रतिबन्ध मा
कश्चित् कार्पादित्यर्थं । कस्माद् । उच्यते । यस्मात् त्वम् ईक्षिषे वीर्यस्य^७ स्वामसि ।
यस्मादत्यन्तशूरोऽसि । अथान्तशूरत्वाच्च प्रतिबन्धकारिणो हन्तु समर्थ इत्यर्थं । यतश्चैतदेव
सतो मम । उभयशब्द शशुविषय । सपादानपद्ममीश्रुतेश्च योग्यक्रियाध्याहार । आरामीये
म्योऽस्मादीयेभ्यश्च उभयेभ्य अपि शशुभ्यो धनान्यपहृत्य । अथवा उभयशब्द प्रयोजनवचन ।
सामर्थात्कर्तुर्था पैषा द्वितीयापार्थ^८ । यानि चास्माकमिह लोके प्रयोजनानि च परत्र तेभ्य
उभयेभ्य । ऐहलौकिकपारलौकिकद्वारैमित्यर्थं । प्र चिक्रिस । कित ज्ञाने । ज्ञानेन चात्र तत्पूर्वकं
दान लक्ष्यते । प्रकर्षेण देहीत्यर्थं । गविष्टी गाय इष्यन्ते यत्र प्राप्नु सा गविष्टिरिति
तत्र^९ । यज्ञे इत्यर्थं ॥ २३ ॥

वेङ्कट० दीप्तेन अस्माकम् गन्तव्यं देव ! सोम ! धनस्य भागम् बलवन् ! अभि युध्य । मा त्वा^{१०}
पर्वेति कश्चित् । त्व हि बलवत् ईक्षिषे । उभयेभ्य परेभ्यो अस्मादीयेभ्यश्च गवामन्वेषणे अस्मान्
प्रकर्षेण जानीहि । जेतव्यमस्मदर्थम् इति ॥ २३ ॥

मुद्राल० हे देव ! चोतमान ! सहसावन् बलवन् ! सोम ! देवेन मनसा चोतमानया त्वदीयया बुद्ध्या
राय भागम् धनस्वासारं न अस्मानभिलक्ष्य युध्य प्रेरय । त्वा तावत् त्वां कश्चिदपि शत्रु
मा आ तनन् क्षिणेन क्षातं मा कार्पाद् । मा ईक्षीदित्यर्थं । उभयेभ्य उभयेषा युध्यमानानां
सम्बन्धिन वीर्यस्य त्वम् ईक्षिषे ईश्वरो भवसि । स त्वम् गविष्टी सद्भागे प्र चिक्रिस
अस्मदीययुपद्रव परिहर ॥ २३ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये प्रयोधिसो वर्ग ॥

१ नास्ति अ ति २ नास्ति ति ३ नास्ति मूको ४ पश्य गदलो वीर्यस्य ति. ५ नास्ति अ
अथ अ ७ मान वि^१ अ. ८ नास्ति लय ९ नास्ति कु

[१२]

एता उ त्वा उपसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृष्णाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुपीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊँ इति । त्वाः । उपसः । केतुम् । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुम् । अञ्जते ।
निःस्कृष्णानाः । आयुधानिऽश्व । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुपीः । यन्ति । मातरः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उपस्यम्' । उपस्यमेतत् सूक्तम् । उ-कारः पदपुरणः । तच्छब्दध्रुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो
यच्छब्दोऽप्याहार्यः । या पूर्वेष्वप्यद्ःसकार्युः एताः ताः उपसः एकस्या एवोपसः
एतानार्थमेतत् बहुवचनम् । भवन्तो नै गुरव इति यथा । अत्रयवभेदादेशं वा ।
भिन्नेष्वद्ःसुपोभेदात् बह्व्य एवोपसः । केतुम् अक्रत प्रज्ञानं प्राणिनां कुर्वन्ति । केत प्रकारेण ।
उपसते । पूर्वे अर्धे रजसः सुलोकस्यान्तरिक्षस्य वा । सप्तमीनिर्देशात् स्थिरा इति पाठ्यशेषः ।
भानुम् अत्रते भानुमिति तृतीयार्थे द्वितीया । अग्निर्व्यवत्यर्थः । भानुना व्यञ्जन्ति^१ । स्वया भासा
सर्वं व्यकीकुर्वन्तीत्यर्थः । कथम् । उच्यते । निष्कृष्णानाः आयुधानीव कृपोतिरत्र सामर्थ्यात्
कृपेरर्थे^२ द्रष्टव्यः । निष्कर्मन्तः आयुधानीव धृष्णवः धर्मधितारो योदारो^३ यथा कौशेभ्यः ररुगा-
ग्नि^४कर्मन्तो^५ व्यकीकुर्वन्ति उद्दिश्यर्थः । अपया पूर्वे अर्धे रजसः भानुम् अत्रते इत्यग्नि-
गत्यर्थः । सामर्थ्याच्चेद्दान्तर्गत्यर्थः । पूर्वे अर्धे अन्तरिक्षस्य सुलोकस्य वा दीप्तिं गमयन्ति
प्राणिनां च प्रकाशद्वारेण प्रज्ञानं कुर्वन्ति । पूर्वापं च सुलोकस्यान्तरिक्षस्य वा दीप्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
कथम् । निष्कृष्णाना आयुधानीव । निरिच्छेय समिच्छेयस्य स्थाने । संस्कर्मन्तः आयुधानीव धृष्णवः ।
यथा परिमार्देनादिभिः संस्कारैः संस्कर्मन्तः आयुधानि योदारो दीप्तानि^६ कुर्वन्ति उद्दिश्यर्थः ।
कृत्वा चैतत् प्रति गावः अरपीः यन्ति प्रतियन्ति । यत् आगताः तत्रैव प्रतिगच्छन्ति । यत्^७ सादित्या-
दुत्पन्नास्त्वैष्य प्रविलीयन्त^८ इत्यर्थः । गावः । उपसतेऽत्र गार उच्यन्ते । 'कृष्णा वत् गोप्यरपीषु सीदन्'
(ऋ १०, ६२, ४) इति यथा । उपसः कीदृश्यः । अरपीः । अरपरिर्गतिकर्मा (वृ. निघ २, १४) ।
गमनस्वभाविकाः । मातरः मातृस्थानीयाः सर्वस्य निर्मात्र्यो वा ॥ १ ॥

वेङ्कट० ताः एताः उपसः प्रज्ञानम् अहृषवन् पूर्वे अर्धे अन्तरिक्षलोकस्य प्राप्या^९ 'कुर्वन्ति गृह्णन्ति'^{१०}
इति^{११} अत्रते । प्रोक्षाद् आयुधानि निष्कृष्णानाः पीडाः इव प्रति प्रति गन्तः आगोचरान्ता
उपसः मातृस्थानीयाः । निरर्कं च द्रष्टव्यम् (वा १२, ७) ॥ १ ॥

मुद्गल० 'एता उ त्वाः' इत्यष्टादशमंमहमं 'सूक्तम् । गौतम ऋषिः^{१२} । आदित्यवत्सरो जयायः ।
प्रपोऽस्वायाः^{१३} पट्टप उल्पाद्ः । तिष्ठानिन्दुभः । यथा देवता । 'अधिना वर्ति' इत्यण्य-
सुधोऽभिदेशयः ॥

उ इति^{१४} पाठ्यणम् । त्वाः ताः एताः उपसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः । केतुम्

१. मानि ति. २. ताया ति. ३. यण्यदि सूक्तो. ४. अर्धे ति. ५. मानि अ कु.
६. 'गितान्तो अ; 'गितान्तो ति. ७. दीप्तिम् अ ति. ८. मतिनीं सूक्तो. ९. मानि ति. १०. प्राप्याः
इ. ११-११. मानि कु. † रुधे ल भ'. १२-१२. मानि मी. १३. 'दत्ताः मी'. १४. मानि सूक्तो.

धन्वकारावृत्तस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् अकृतं अकृत्यत कृतवत्यः । यस्मादेवं तस्मात्
उपसः रजसः धन्वतरिक्षलोकस्य पूर्वं अर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुम् प्रकाशम् अग्रते स्थकीकुर्वन्ति ।
धृणवः धर्षणशीला घोदारः आपुधानि इव यथा अक्षिमभृतीन्त्यापुधानि संस्तुर्वन्ति । एवम्
निष्कृष्यानाः स्वभासा जगत्संस्तुवीणाः गावः गमनस्वभावाः अरपीः आरौचमानाः मातरः
सर्वस्य प्रकाशस्य निर्मात्र्यो मातर उपसः प्रति वन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधं
उपसोऽस्मान् रक्षन्तिवत्यर्थः ॥ १ ॥

उदपत्नन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुपीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुपीराक्षिश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अपत्नन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽस्वायुजः । अरुपीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उपसोः । वयुनानि । पूर्वथा । रुशन्तम् । भानुम् । अरुपीः । अक्षिश्रयुः ॥ २ ॥

स्कन्द० उत् अपत्नन् उत्पन्नं उद्गच्छन्ति । अरुणाः रक्तवर्णाः उपसः । भानवः दीप्ताः । उद्गच्छ
च वृथा व्यर्थेन । स्वायुजः सुतमायुज्यन्ते या रथेषु ताः स्वायुजः अरपीः गमनस्वभावाः ।
गाः उपसामुपधौज्यन्ते गाव इहोत्पन्ते । आत्मीया वक्ष्याः । अयुक्षत युजन्ति । पुत्रान्
च त्रीनपि लोकात् गत्या अक्रन् कुर्वन्ति उपासः वयुनानि । प्रकाशद्वारेण प्रशानानि पुर्वन्ति
प्राणिनाम् । पूर्वथा पूर्वैविव कालेषु । कृत्या च रुशन्तम् 'दीप्यमानम् भानुम्' अरपीः गमन-
स्वभावाः अधिश्रयुः संभ्रमन्ति । आदित्ये एव प्रलीयन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० उत् अशान् अरुणाः दीप्तयः अनायासेन । स्वयमेव सुन्दमानाः आरौचमाना आत्मीयाः गाः
चाधभृताः अयुक्षत रथे अयोजयन् । पूर्वैविववाइस्तु प्रशानानि अकृष्यन् । दीप्यमानमादित्यम्
उपसः भ्रमन्ति आरौचमानाः ॥ २ ॥

मुद्गल० अरुणाः रोचमानाः भानवः औपत्यो दीप्तयः वृथा अनायासेन स्वयमेव उत् अपत्नन् उद्गमन् ।
तदनन्तरम् उपसः च स्वायुजः सुखेन रथे^१ अयोजयन् रावयाः अरपीः शुभ्रवर्णाः गाः पूर्वमु-
पिच्छन्त रथीन् अयुक्षत स्वरथेऽयोजयन् । एवं गोभिर्युक्तं रथमारुण उपसः पूर्वथा पूर्वेषु
वतीषु बह्मरिचव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि अक्रन् अकर्युः । उपश्रुते जाते हि
सर्वे प्राणिनां ज्ञानबुद्धि भवन्ति । तदनन्तरम् अरपीः आरौचमानास्ता उपसः रुशन्तम् शुभ्रवर्णम्
भानुम् सूर्यम् अक्षिश्रयुः असेवन्त । तेन सर्वैकीभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावर्तः ।

इपं बर्हन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चन्ति । नारीः । अपसोः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । पुराऽवर्तः ।

इपम् । बर्हन्तीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वे । इत् । अर्ह । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

स्कन्द० अर्चन्ति अर्चं पूजयाम् । पूजयन्पुपस । प्रकाशतवापादनेनाभिपूजित कुर्वन्तीत्यर्थः । किम् । सामर्थ्यात् त्रैलोक्यं दिव वा । नारी अपरा न विष्टिभिर् नार्थं कर्मवत् इव कर्मभिः । उपलेपनादिकर्मभिः । गृह्यादिभिर्पूजितं कुर्वन्ति सहृदित्यर्थः । न च केवलम् । किं तर्हि । समानेन योजनेन सर्वं प्रकाशैः प्रकाशकारणेन युग्ममानत्वाद् योगेन इह प्रकाश एवोच्यते । सहयोग-लक्षणा चैषा तृतीया । आत्मन समानेन सर्वप्रकाश्यानां वा साधारणेन प्रकाशयित्वाऽऽदित्येन सहृदयर्थः । अपरा प्रकाशयैर्बुद्ध्यमानत्वाद् योगेन इह प्रकाश एवोच्यते । करण एवैषा तृतीया । सर्वप्रकाश्यसाधारणेन प्रकाशोन्वाच्यतीत्यर्थः । आ परावत् दूरात् अन्तात् । समस्त त्रैलोक्यं दिवष्टेयर्थः । इयम् वहन्ती प्रापयन्त्य । अत इदस्य इत्यर्थः । एकुते शोभनकारिणे सुदानने शोभनहरिर्दायिने । विश्वा इत् अह विश्वा इति चतुर्थकचनस्याकारः । इत् अह इति निपातो पदपूर्णाः । सर्वस्मै यजमानाय मुन्वते सोमामिषव कुर्वते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अर्चन्ति उपस भाप इव प्रवेशनैः प्रकेन उद्योतेन आ पश्चिमाया अद्यन् वहन्त्य सुकर्मण सुदानाय । विश्वान्येवापेक्षिताभि च यजमानाय मुन्वते यद्वन्त्य ॥ ३ ॥

मुद्गल० नारी नेत्र उपस विष्टिभिः निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन प्रकेनैवोद्यमेन आ परावत् आ दूरदेशाद् आ पश्चिमदिग्भागात् अर्चन्ति नमःप्रदेशे पूजयन्ति । कृत्वा जगद् युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तः । अपस न युद्धकर्मणोपेता पुरपा यथा स्वकीयैरायुधैः पार्थीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वत्यः । मुहते शोभनकर्मणः कत्र हुचते सोमामिषव कुर्वते सुदानने कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो इदमे यजमानाय विश्वा इत् अह सर्वमेव इयम् अद्यन् वहन्ती वावहन्त्य प्रयत्नन्त्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अधि पेशांसि यपते नृत्तुरिवापोर्षुते वक्ष उस्त्रेव रजहम् ।

उपोत्तिर्विश्वस्मै ध्रुवनाय कृष्ती गावो न ब्रजं व्युष्टपा अर्चुर्ममः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । यपते । नृत् उर्ध्वः । अर्षं । ऊर्णुत । वक्षः । उसाऽर्ध्वः । रजहम् । उपोत्ति । विश्वस्मैः मुर्चनायः कृष्ती । गावः । नः । ब्रजम् । निः । उपा । आऽरुत्पिष । तमं ॥४॥

स्कन्द० अधि उपरि पेशांसि प्रकार्यानि रूपानि करो । वपि 'वैतरमधु वपते' (तैत्ति ३, ८, १, ३) इत्याद्यैः मुण्डने प्रसिद्धः । मुण्डयत्तुपा । केवलतानीय तमः प्रकाश्यानामर्थानामपनयतीत्यर्थः । कथम् । नृत्तरिव नारित इव । 'अप कर्णुव' प्रकाशयति आत्मीनं वक्षः । कथम् । उभेन वनेहम् 'उसा' (निघ २, ११) इति गौतमः । भृत् भरणः । प्राणिनां भरणमर्थत्वाद् अर्षु इति क्षीरमुच्यते । तज्जहातीति वनेहम् उच्यते । गौरिव क्षीरपूर्णमूष इत्यर्थः । किं उबरेतुपा । उच्यते । द्वयमिदं करोति । उपोत्तिर्विश्वस्मै मुर्चनाय सर्वस्य भूतजातस्यापार्णम् । कृष्णी कुर्वती । किम् गावः न ब्रजम् यथा गावो गौष्टम् ष्वम् उपा । 'वि आयः प्यादुपोत्तिः' । स्व

१ उपलेपनादिभिः कर्मैः ति २ प्रकाशकैः कु ति ३ 'उपले' अ कु ४ ४ अर्चयाम ए ५ 'वपति' मूको ६ 'युगा' अ कु ७ इव प्रकार्यपति एव मूको ८-८ नास्ति मूको, पाया आ ९ कु ति १ गान्धि अ १० भृत् मूको ११ अत अ ति, एत् कु १२ पूर्वशुभा मूको १३-१३ इयमिदं करोति उपपते अ कु १४ 'तस्य जग' ति १५ 'रंती' कु १६ १६ 'वप्य' मूको अ १-६३

ज्योतिषा ज्योतिषोत्तरार्धं । किम् । उच्यते । तत्र शार्ङ्गम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'अधि बधते भादिल्लहानि जगत्सि' नापिच इव केतान् । तमोभिराष्टाद्वितम् षष्ठं च अप ऊर्जते गौरिय ऊधो द्रोहाप । ज्योति विश्वस्मै भुवनान् कृण्वती । यथा गाव प्रजम् प्यादृण्वन्ति एवम् तत्र न्येन ज्योतिषा ज्योतृणोति ॥ ४ ॥

मुद्गल० उपा पेदासि जगत्साहित्यानि कृष्णवर्णानि जगत्सि अपि भाषिष्येन बधते छिनत्ति । वृष्टान्त । वृत् इव मृत्पूर्वति केनेन रिच्छीकरोतीति मृत्पूर्णापिच । स यथा केतात्रि शेषेण छिनत्ति, एवमुपा अन्धकारं सन्त निरस्यतीत्यर्थं । प्रथमतोऽन्धकारं स्वकिरणैर्निरस्य षष्ठं स्वकीयसुर प्रदेसम् अत्र ऊर्जते तमसाऽनाच्छादित करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थं । परं हम् पयस उरपत्तिस्थान दोहनसमये उदा इव गौर्यथा भाविष्यकरोति उद्वत् । किं कुर्वती । गाव न भजम् यथा गाव स्वकीय गोष्ठ स्वयमेव क्षीमं प्याप्युवन्ति एव स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनान् लोकाप ज्योति कृण्वता प्रकाशं कुर्वती । एवमुत्तेन प्रकारेण उपा तत्र अन्धकारम् वि भाष विवृतमपक्षिष्टमकरोत् ॥ ४ ॥

प्रत्यूर्चां रुद्रदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्यम् ।

स्वरं न पेशीं विदधेष्णुञ्जन् चित्रं द्विषो दुहित्ता भानुमथेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चि । रुद्रात् । अस्या । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते । कृष्णम् । अभ्यम् ।

स्वरंम् । न । पेशीं । विदधेष्णु । अञ्जन् । चित्रम् । द्विषो । दुहित्ता । भानुम् । अथेत् ॥ ५ ॥

एकान्त० अर्चि 'ज्योति रुद्रात् दीप्यमानम्' अस्या उपस प्रति' अदर्शि प्रतिदृश्यते । वि तिष्ठते विविध गच्छति श्रीनपि लोकात् प्रति । गत्या च बाधते अपनयति दृश्यम् कृष्णवर्णं शार्ङ्गं तत्र । अभ्यम् महत् । किञ्च स्वहम् न यूपस्य य 'प्रथमशकलं पश्वन्जार्थमुपादीयते' स स्वररित्युच्यते । प्रथमार्थं यथा द्वितीया । यथा रुद्रात् पेत्त आन्वसम्भ्रभादुच्छ्वलरूपम्' विदधेष्णु अञ्जन् अर्चति ष्वम् चित्रम् विविधं पूज्य वा दिशं दुहित्ता शुभ्रभवत्त्रादुपा' दुहित्तात्प्राप्यते । सा भानुम् योक्तिम् अथत् अर्चति । प्रतिक्षणं दीर्घा' रुद्रान्तरीभयतीत्यर्थं ॥ ५ ॥

वेङ्कट० उपस दीप्ति प्रतिदृश्यते इयेता । विविध च गच्छति अर्चि । यावत् च तमो महत् । स्वरम् इव रूपं गृहेषु अञ्जति' इति । चित्रम् दिशं दुहित्ता भानुम् उद अथेत् यूपमिवोत्थापयति' । स्वरमात्रं यूप स्वर इति' ॥ ५ ॥

मुद्गल० अस्या रूपस रुद्रात् दीप्यमानम् अर्चि तत्र प्रति अदर्शि सर्वे पूर्वस्या दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते सर्वांस्तु दिक्षु निविधमवतिष्ठते । ज्योतिषोत्तरार्धे । सर्वा' दिशो ज्योतिषं च अभ्यम् अतिज्ञेन विवृतम् कृष्णम् कृष्णवर्णमन्धकारम् बाधते अपसारयति । विदधेष्णु दधेष्णु

१ १ नास्ति शि' २ २ 'तिरारीष्य' अ ३ नास्ति अ ति ४-५ 'शकलमन्तानु' अ ति ५ खरम् अ ६ 'ज्वल रूपम् अ ति ७ 'दुषो मूको ८ दीक्षम् अ ति ९ अञ्जन्' कुः खरम् अ १० रूपमिवापयति शि' अ' ११ नास्ति कु १२ सर्वादि मूको

स्वस्वम् न स्वस्वनाम्ना शक्येन युक्तं यूपं यथा अन्येन लभ्यतेः अथन् अश्रुतिं तद्वन्मति स्वकीयम्
पेशः रूपम् उपा अनक्ति संश्लिष्टं करोति । तदनन्तरम् विभम् चायनीयम् मानुम् सूर्यम्
दिशः दृष्टिता शुभोकादुत्पत्ता उपाः अभेन् अभवेत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

- अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छन्तीं वयुनां कृणोति ।

श्रिये छन्दो न स्मरते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उपाः । उच्छन्तीं । वयुनां । कृणोति ।

श्रिये । छन्दः । न । स्मरते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसायं । अजांगरिति ॥ ६ ॥

स्कन्द० अतारिष्म निस्सस्यं प्राप्ता वयम् तमसः पारम् अस्य । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् उपाः
दुर्गं खाग्नसत् उच्छन्तीं समांसि विवाद्यन्तीं^१ वयुना प्रज्ञानानि प्राणिनाम् कृणोति करोति । यस्मात्
श्रिये प्रकाशालक्षणायै । छन्दः न^२ 'छन्तात्' (निघ २, ६) इति कान्तिकर्मसु पाठान् छन्दश्चन्द्रोऽथ
कामिनीवचनः^३ । 'कामिनीव स्मरते' निम्ङ्^४ ईषदसने । ईषदसन्ती । विभाती^५ विविधं दीप्य-
माना । यथा कामिनी ईषदसन्ती स्वदन्तकिरणान् प्रकाशयति, एवमुपाः स्वधिरणानाविप्नरोतीत्यर्थः ।
अथवा 'छन्दः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । श्लोकेव स्मरते । यथा श्लोका स्तुत्यमतिशयवद्वियुग्मैः
स्तुवन् प्रकर्षादिकस्मितवद्वनो भवति तद्वदित्यर्थः । हिमत्वा च सुप्रतीका प्रतीकछन्दो मुखवचनः
दर्शनपर्यायो वा । सुमुखा सुदर्शना वा । सौमनसाय सौमनसाय प्राणिनाम् अजीगः जिवित्तिगिरि-
कर्मा^६ वा गृह्णातिकर्मा वाऽन्यत्र^७ (छ. या ६, ८) । इह तु 'सामर्थ्यात् गतिकर्मणा'
इदं रूपम् । ग्रीनपि लोकात् प्रति गच्छतीत्यर्थः^८ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नैरास्य तमसः पारम् अर्थं लीर्णवन्तः । उपाः उच्छन्ती प्रज्ञानानि च कृणोति । अनाश्रयणम्^९
वृत्रिज्ञो यथाऽऽदृगप आत्मच्छन्दः^{१०} प्रकाशयति एवमित्यं^{११} इति, गोमनावयवा सर्वेषां
सौमनसाय तमश्च^{१२} गिरति इति^{१३} ॥ ६ ॥

मुद्रल० अस्य नैरास्य तमसः अन्वकारस्य पारम् समाप्तिप्रदेशम् अतारिष्म उशीर्णां अभूम ।
अन्वकारम् उच्छन्ती नैरास्यं तमो वर्जयन्ती उपाः वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि
कृणोति निर्दिमीते । श्रिये सन्वदर्थम् छन्दः न स्मरते । यथा उपच्छन्दयिता वशीकरणं^{१४} समर्थः
पुरतः भाव्यसमीपं^{१५} प्राप्य तथोत्थये सायने इति एवम् विभाती विनिष्टप्रकारं कुर्वतुपाः
स्वकीयया निर्मलदीप्या हसन्तोष दृश्यते । एवम् सुप्रतीका विशिष्टप्रकाररूपत्वेन सौमनसाया
सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनसाय अजीगः अन्वकारं भक्षितवती ॥ ६ ॥

१. 'वापि' अ. २. नास्ति कु. ३-३. छन्द इति ति; अन्यदिनि अ. ४. कामिनी* मूको.

५-५. कापो विल' ति; कामोरार' अ कु. ६ रिवद् मूको. ७. *गति ति. ८. 'छन्द' अ, 'नैरास्य'
कु ति. ९. वा अ. १०-१०. नास्ति ति. ११-१ 'स्वीर कल्पे' ; शिपनेषी गिरि' अ कु. ११. 'नम'
वि^{११}. १२. 'छन्दं वि' अ'. १३. पक्षेव वि' अ'. १४. वैराय मूको. १५. नास्ति कु.
१६. काणेन मूको. १७. भाव' मूको.

भास्वती नेत्री सृष्टानां दिवः स्तवे दुहिता गोर्तमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वेषुष्यानुपो गोअग्रौ उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सृष्टानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोर्तमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वेषुष्यान । उपः । गोअग्रान् । उप । मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

स्कन्द० भास्वती^१ 'भास्वती' (दिव १, ८) इत्युपोनाम् । नेत्री सृष्टानाम् वाच्यम् । उपददयोत्तरकार्त्तं हि प्राणिनां वाच प्रवर्तन्ते । अतः सैव तासां प्रवर्तयित्रीत्युच्यते — नेत्री सृष्टानामिति । दिव दुहिता^२ सुप्रमथत्वादुया दिवो दुहितेत्युच्यते । स्तवे स्तुयते । गोर्तमेभिः 'अग्नेदी द्यगोश्व' (वा १, २, ५९) इत्येवमेतदेकस्मिन्नेव^३ बहुवचनम् । मया गोर्तमेनेत्यर्थः । वत्प्रभृत्यपैषं वा बहुवचनम् । अस्माभिः गोर्तमेभिः । गोर्तमप्रभृतिभिरित्यर्थः । परोऽर्थं प्रत्यक्षवृत्तवाच्यं मिश्रं वाच्यम् । प्रजावतः प्रजासहितान् । नृवत परिचारकमनुष्यं । सहितान् । अश्वेषुष्यान् अश्वेषु बोध्यन्ते तेषुष्याः, तान् अश्वेषुष्यान् । उत्कृष्टैरश्वैरज्ञासितानित्यर्थः । "हे उपः!" गोअग्रान् गावोऽग्रभूता येषां ते गोअग्रान्, तान् गोअग्रान् । उत्कृष्टाभिः गोभिः सहितानित्यर्थः । उप मासि माह् गाने लोढर्थं चात्र छट् । निर्मिमीहि^४ कुरु । देहीत्यर्थः । कान् । उच्यते । वाजान् अश्वनामित् । प्रजादिसहितान्यश्वानि देहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उपा वचसां प्रणेत्री दिवः दुहिता स्तुता गोर्तमैः प्रजायुक्तान् दासयुक्तान् अश्वेषुष्यान् उप । गोसुखान् उपकुरु^५ वाजान् अश्वानि ॥ ७ ॥

मुद्रल० भास्वती तेजस्विनी सृष्टानाम् त्रियस्तथात्मिकानाम् वाच्यम्^६ नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उपसि हि जातानां अनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वप्यापाराय इत्यतः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिव दुहिता सुलोकास्तकाशाद्^७ उच्यन्ते उपा गोर्तमेभिः ऋषिभिरस्माभिः स्तवे स्तुयते । हे उप ! अस्माभिः स्तुता स्वम् वाजान् अश्वानि उप मासि प्रपञ्च । कीदृशान् वाजान् । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्वृक्तान् नृवत^८ दासलक्षणैर्गुंभिरपेतान् अश्वेषुष्यान् अश्वानुष्या विष्मानजनेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । गोअग्रान् गावोऽग्रे प्रमुले येषां तादृशान् ॥ ७ ॥

उपस्तस्रंश्रं सुश्रं सुश्रीं सुस्तप्रंश्रं रयिप्रश्रं सुश्रं ।

सुदसंसा श्रंसा या विभासि शर्जप्रसृता सुभगे वृहन्तम् ॥ ८ ॥

उपं । तम् । अश्रयाम् । पुश्रमम् । सुश्रमम् । दासश्रमम् । रयिम् । अश्वेषुष्यम् ।

सुदसंसा । श्रंसा । या । विभासि । शर्जप्रसृता । सुभगे । वृहन्तम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे उप ! तम् अश्रयाम् । तच्छब्दसुवैयर्थिसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहार्यः । य त्वमेव दासैः समर्था^९ नान्य कश्चित्, त त्वया दीयमानम् अद्यां प्राप्नुयाम् अहम् । यथासम् वतश्च्यन्तम् ।

१. नास्ति सूको. २-२. वृद्धितम् वि. † ता. अ ३. शश्वेवनेकस्मिं अ ४-५. नास्ति अ ति. ५ निर्मिमीहि सूको ६. उपायुक् वि^१ अ^१. ७. नास्ति सूको. ८. 'उपायुक् सुश्रयाम् सूको. ९. लघवं सूको.

अग्नेन सहितमित्यर्थे । सुवीरम् शोभनवीरं पुत्रै सहितम् । दासप्रवर्गम् प्रकृष्टा वर्गा
 देवां ते प्रवर्गा । दासा प्रवर्गा यस्मिन् स दासप्रवर्ग, त दासप्रवर्गम् । प्रकृष्टेदास
 गणै सहितमित्यर्थे । रथिम् धनम् । अश्वपुष्यम् अश्वैरुत्साहितम् । वाऽहम् कीटसी ।
 उप्यते । सुदससा धवसा 'दस' (निघ २, १) इति कर्मनाम । अश्वशब्द कीर्तिपर्याय ।
 उभयत्र च हेतौ तृतीया । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । शोभनप्रकाशकरणादिकर्मसम्बन्ध्या
 कीर्त्या हेतुभूतया । अतिशयवत्कर्मनिमित्तकीर्त्यर्थमित्यर्थे । या विभासि विविधे दीप्यते । अथवा
 दसि दर्शनदशनयो^१ इत्यस्य दसशब्दो दर्शनवचन । अश्वशब्दोऽपि सामर्थ्यात् ज्योति
 र्वचन । सुदर्शनेन ज्योतिषा या विभासोत्यर्थे । वाजप्रसूता धू श्रेणे । कर्तव्येनाग्निहोत्रादि-
 हविलक्षणैनाग्नेन प्रेरिता । हे सुभगे! सुधने^२ बृहन्तम् क्रियाप्रियेषणमिदम् । व्यत्ययेन तु
 पुल्लिङ्गता । महद्^३ विभासि । अथवा पुंलिङ्गत्वसामर्थ्याद् व्यवहितस्यापि रथिमित्येतस्यैव
 विशेषणम् । महान्त रथिमश्वामिति^४ ॥ ८ ॥

येषुष्टो उच । तम् अहम् प्राप्नुवा यरास्विनम् सुवीरम् प्रकृष्टदासगणम् रथिम् अश्वपुष्यम् ।
 सुकर्मणा अग्नेन या विभासि^५ प्रसूतावा सुधने^६ महान्त यत्रमान प्रति ॥ ८ ॥

सुद्वल्लो हे उच । उपोदेवते^१ तम् रथिम् धनम् अस्याम् प्राप्नुयाम् । कीट्याम् । यशसम् यशसा
 कीर्त्या युक्तम् । सर्वे प्रशस्पमित्यर्थे । सुवीरम् शोभनवीरै पुत्रादिभिर्मुक्तम् । दासप्रवर्गम् प्रकृष्टो
 वर्ग सव प्रवर्ग । दासाना कर्मकरणा प्रवर्गा यस्मिन् तम् । अनेकैर्भृत्यैरपेतमित्यर्थे । अश्वपुष्यम्
 अश्वानुष्या योद्धव्या येन धनेन वाट्याम् । हे सुभगे! शोभनधने^२ उच^३ सुदससा शोभनन
 कर्मणा युक्तेन धवसा अश्वणीयेन स्तोत्रेण प्रीता एव वाजप्रसूता अस्मभ्य दत्तास्ता सर्वा
 बृहन्तम् श्रीदम् मा य रथिम् विभासि विशेषेण प्रकाशयसि । अतश्चामिति पूर्वेण सरन्ध ॥ ८ ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुर्विया वि भाति ।
 विश्वं जीवं चरसें बोधयन्ती विश्वस्य वार्चमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्य । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।
 विश्वम् । जीवम् । चरसें । बोधयन्ती । विश्वस्य । वार्चम् । अभिदत् । मनायो ॥ ९ ॥

स्कन्द० विश्वानि देवी उपा^१ भुवना भूतजातानि अभिचक्ष्य दर्शयिष्या । प्रकाशयेत्यर्थे । प्रतीची
 अद्यतित्यर्थे । अ तमर्धे^२ प्रति गन्त्री । सर्वप्यापिनीत्यर्थे^३ । चक्षु चक्षु स्वामीया प्राणिनाम् ।
 उर्विया प्रथमैकवचनस्यापनिधादेश । उह विस्तीर्णा । वि भाति विविध दीप्यत । किञ्च "विश्वम्
 जीवम् सर्वप्राणिनं" चरसे तत्रत्य गमनाय बोधयती मुसानुत्थापयन्ती विश्वस्य सर्वस्य
 फले यत्रमानस्य वा वाचम्^४ स्वभूतां स्तुतिम् अविदत् जानाति ज्ञातपत्नी वा । मनायो
 मन्वतेरर्पतिकर्मणो मना स्तुतिरुच्यते^५ । तत्कामस्य मनायो । सर्वेण फरिणा यत्रमानेन वा
 स्तुतिक्रानेन वा स्तुते स्तुता वेत्यर्थे ॥ ९ ॥

१ नास्ति हि २ दशरुजै मूको ३ नास्ति अ ४ विमरवागीति कु ति, *वि परपनीति अ
 ५ भाति वि^१ अ^२ ६ *वापोप* मूको ७७ सर्वप्राणिने विश्व जीव अ † *विचक्षु कु ८ उर्वि
 प्राप्नुति^१ अ ९ भाति अ कु

वेङ्कट० विश्वानि भुवनानि उपा चक्षुर्दीर्घं दर्शयित्वा^१ प्राणिनामभिमुखमामच्छन्ती पृष्ट्वा तेऽत्र प्रकाशयति । विश्वम् प्राणिन चरणाय बोधयन्ती विश्वस्य मननशीलस्य प्राणिन वायम् कलम्भवत् ॥ ९ ॥

मुद्गल० दधी द्योतमाना उपा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातानि अभिनन्द्य अभिप्रकाशय प्रकाशयन्ति वृत्त्वा अनन्तरम् प्रतीचीं प्रत्यद्मुखीं सती चक्षुः प्रकाशकं तेजसा उचिवा वर्षीं निस्तीर्णां सती वि भाति प्रकाशते । अथ च विश्वम् नीरम् सर्वं प्राणिजातम् चरसे चरणाय हरस्वरथापारेषु प्रवर्तनाय बोधयन्ती निद्रात सकान्ताद् उद्बोधयन्ती उपा विश्वस्य सर्वस्य मनानो मनसा युक्तस्य धाम्प्यरहात्समर्पणस्य प्राणिजातस्य सा वागदित, ताम् वायम् अभिदत् कलमत । वात प्रोपस सृजतावतीति सञ्ज्ञापयता भजति ॥ ९ ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।

श्वश्रीर्व कृतुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १० ॥

पुनःपुन । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि । शुम्भमाना ।

श्वश्रीर्देव । कृतुः । विजं । आमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥

स्कन्द० पुन पुन जायमाना अस्मिन् अत्र उदयोऽभिनेत^१ । उच्यती । पुराणी जागत्सृष्टिकाल एवोत्पद्यन्त्याः उपा पुराणीत्युच्यते । समानम् वर्णम् अभि अत्र कर्मण उपसर्गस्य च क्षुत्ते चोग्यवियापदाध्याहार । समान वर्णम् अभिगन्ध^२ शुम्भमाना शोभमाना । उपोन्तरे^३ समानेन शुद्धेन वनेन शोभमानस्ये । श्वश्रीर् अभिर्हन्तीति श्वश्री लुब्धक इहोच्यते । स यथा वस्तु पापस्य कर्मण कर्ता । विज वि पक्षी, ततो जायते इति विज । ये अनुपजातपक्षा यान्ति पक्षिण तानवष्टम्ब यजन्त इत्य्यात् । एवम् वागिनाना मीम् हिंसायाम् । बलादिसम्ती । किम् । सामर्ष्यात् तमांसि । सर्वप्राणिनो वा परं निर्दिष्टत्वाद् पक्षिण मर्तस्य मनुष्याणाञ्च देवी उपा जरयन्ती जरा नयन्ती । क्षययन्तीत्यर्थे । आयु जीवितम् । लक्ष्यार्थेऽतृशानच्छते साकाङ्क्षत्वादस्या क्रय उत्तरवैक्यापयता ॥ १० ॥

वेङ्कट० अन्वहम् जायमाना प्रजा समानम् एव वर्णम् अभि एव शोभमाना । लुब्धकश्वश्रीर् कर्तवतीका चरत पक्षिणो हिंसन्ती मनुष्यस्य देवी जरयन्ती जीवितम् । उत्तरञ्च सम्बन्ध ॥ १० ॥

मुद्गल० पुन पुन जायमाना प्रतिदिवस सूर्योदयात् पूर्वं प्राहुर्भवन्ती पुराणी चिरन्तनी । नित्वेत्यर्थे । यस्मात् समानम् वर्णम् एकमेव रूपम् अभि प्राप्य शुम्भमाना शोभमाना । विभिन्नैक्येऽपि दिवसेष्वस्या एकस्वैरानुष्ठानानित्यत्वमित्यर्थे । एवमुपदिशिष्टा देवी देवतरीला उपा मर्तस्य मरणधर्मवत् सर्वस्य प्राणिजातस्य आयु जीवितम् जरयन्ती यत्ते । श्वश्रीष्व स्वकीयानु द्वि सर्वेषामायुर्दीयते । उपाश्च पुनर्जायमानत्युक्तमत सैवायुर्नरपति । दधान्त । कृतुः कर्तवतीका श्वश्रीव न्यायश्रीव ।

१ चक्षुः विं अ^१, चक्षुः विं^२ अ^३ कु ल लप २ 'विजु विं अ^३ ३ अग्न्याया गोभियेत् अ नानाशेद' ति ४ अभि सूको ५ उचोरे अ कु ६ वात कु अ ७ मर्तस्य विं अ^३.

सा यथा विजः चलतः पक्षिणः धामिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामानुसृत्यति तद्वत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके पद्याध्याये पञ्चविंशो वगः ॥

व्यूर्ध्वती दिवो अन्ता अघोध्यप स्वसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽज्जुर्ध्वती । दिवः । अन्तान् । अघोधि । अप । स्वसारम् । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषां । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

स्कन्द० व्यूर्ध्वती अगुं आच्छादने । विविधं छादयन्ती स्येन ज्योतिषाः तमांसि । दिवः अन्तान् अघोधि बोधयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । स्वसारम् उपसमुदयेनादित्यो जनयति अस्तमयेन रात्रिम् । अतो रात्रिरपसः स्वसोप्यते । तां च । सनुतः अन्तर्हितनामैतत् । अत्यन्तमन्तर्हितान् । अप युयोति अपनिधयति । मपनयतीत्यर्थः । किञ्च प्रमिनती हिंसन्ती । क्षययन्तीत्यर्थः । मनुष्या युगानि सुमहाब्दः कालवचनः । मनुष्याणां जीवितादिकाङ्गान् । योषा उपवाक्या स्त्री । जारस्य रात्रिः रसानां वा जरयित्वात् जार आदित्य उच्यते । तस्य स्वभूतेन चक्षसा दर्शनेन प्रकाशाद्येन वि भाति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० विविधं छादयन्ती सुलोकस्य पर्यन्तान् प्रादुरासीत् । स्वसारम् च रात्रिमन्तर्हितान् अप युयोति अपगमयति । प्रहिंसन्ती मनुष्याणां परिच्छेदकानि अहोरात्राणि योषा जरयितुसादित्यस्य तेजसा सम्प्रकाशयति ॥ ११ ॥

मुद्रल० दिवः नभसः अन्तान् प्रान्तान् व्यूर्ध्वती विवृषात् तमसा विपुच्छान् हुर्वर्युषाः अघोधि सर्वैः प्राणिभिरहापि ज्ञाताऽभूत् । तदन्तरम् स्वसारम् उपसः प्रादुर्भवे सति स्वयमेव सन्तीं निशाम् सनुतः अन्तर्हितप्रदेशे अप युयोति अपगम्य गृधक् करोति । मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धानि युगानि कृतप्रेतादीनि प्रमिनती हरगमनाऽऽगमनाभ्यां प्रक्षेपेण हिंसन्ती जारस्य रात्रेरपितुः सूर्यस्य योषा जाया उषाः चक्षसा आत्मीयेन प्रकारेण वि भाति विशेषेण प्रकाशये ॥ ११ ॥

पञ्चल चित्रा सुभगा प्रधाना सिन्धुर्न क्षोद उर्विया व्यञ्चैत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रुस्मिभिर्दृशाना ॥ १२ ॥

पञ्चल । न । चित्रा । सुऽभगा । प्रधाना । सिन्धुर् । न । क्षोदः । उर्विया । वि । अञ्चैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रुस्मिभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

स्कन्द० पञ्चल न यथा कश्चिच्छोभ्रगमनाय विस्तीर्णं पयि साः अन्यात् वा पञ्चलं दृष्टुं करोति एवं चित्रा विचित्रा पूजनीया वा उषाः सुभगा सुधना प्रधाना प्रथमन्ती । किन्तु । सामर्थ्यात् ज्योतिः

सिन्धुः न होदः 'शोदः' (निघ १, १२) इत्युदकनाम । प्रथमस्य चेयं द्वितीयोपमा । यथा सिन्धुर्नदी भारतमीयमुदकं प्रथयति एवं प्रथाना । उर्विया उद विस्तीर्णा । वि मथैत् अयति-गंत्यर्थः । विविधं गच्छति शीनपि लोकान् प्रति । किञ्च अभिनती अर्हिसती देव्यानि देवानां स्वभूतानि । प्रतानि यागकर्माणि । यागकर्माणां शकलं हिंसा । उपभायत्ता च तेषां क्रिया, तदुत्तरफलभावित्याद् । अत इदमुच्यते— अमिनती देव्यानि प्रतानीति । पागाभंगुच्छरीर्यर्थः । सूर्यस्य रदिमभिः तृतीयानिर्दिष्टात् सदसीति यात्रयतोपः । चेति ज्ञायते लक्ष्यते । दृशाना इत्यमाना उपाः सदा सूर्यरश्मिसदसी लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० पशत् इव निम्ना सुभना विस्तारयन्ती तेजांसि नदीव उदकम् उदरवेन भासं वर्धयति । देव्यानि कर्माण्यर्हिसन्ती । रात्रिर्हि पञ्चाद् दिनस्त्रि, नैयमदः । सूर्यस्य रदिमभिः^१ सह विश्रायते इत्यमाना ॥ १२ ॥

मुद्रल० सुभया शोभनयना विना चायनीया पूजनीया उपाः पशत् न यथा पशत् भोपालकोऽरन्त्ये विस्तारयति यथा^२ प्रथाना तेजांसि विस्तारयन्ती उर्विया उर्वी महती एवंभूता सा वि अथैत् सर्वं जगद् व्यप्रीव । दृशान्वः । सिन्धुः न होदः यथा स्पन्दननीलमुदकं^३ निघ्नद्वेजोऽधिरादेव यमाप्नोति तद्वत् । सैवोपाः सूर्यस्य रदिमभिः किरणैः सह दृशाना इत्यमाना सती चेति प्रशान्ताऽऽसीत् । किं कुर्वती । देव्यानि देवसम्पन्नोति प्रतानि इतंपूर्णान्तरादीनि कर्माणि अभिनती अर्हिसती । अनुष्ठाने यत्रमानाद् प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

उपस्तञ्चित्रमा भेरास्मर्ष्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥१३॥

उपः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मर्ष्यम् । वाजिनीऽवति । येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ १३ ॥

स्कन्द० हे उपः । तत् विनम् विविधं पूजनीयं वा आ भर अस्मभ्यम् आह । देहीस्वयं । हे वाजिनीवति । वाजसम्यत्, तद्वती वाजिनी अन्नसंहतिः, तद्वती वाजिनीवती^१ । अन्नसमूहवति । इत्यर्थः । आर्षिको वा मत्सर्वीयः । अन्नवति । इत्यर्थः । येन तोकम् च तनयम् च हृषमन्वेते अपरयनामनी । पुत्रविषयमेकं वीरविषयमपरम्^२ । पुत्राश्च वीराश्च । धामहे, धारयामः । स्म्यक् पुष्पो^३ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० उपाः । तत् चायनीयमन्नम् अस्मभ्यम् वा भर अन्नवति । येन 'पुत्रम् च' वापुत्रम् च धारयेम ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे वाजिनीवति । वाजो हृविर्लक्षणमन्नम्, तद्युक्ता क्रिया वाजिनी, तदा क्रियया युक्ते ! उपः । उपोदेवते ! अस्मन्वम् चित्रम् चायनीयम् तत् धनम् आ भर आह प्रपच्छ । येन चनेन तोकम् च पुत्रम् तनयम् तदपुत्रम् च धामहे इध्महे धारयामः ॥ १३ ॥

१. नास्ति सूको. २. 'भिः स्वे' (१६) प्रकाशयति वि' अ'. ३. यथा सूको. ४. स्व' मै'.
५. नास्ति अ. ६. अपरं वीरविषयम् अ. ७. 'महे अ. ८-८. नास्ति वि' अ'.

एह देवा मयोभुवां दृसा हिरण्यवर्तनी । उपर्धुषो वहन्तु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दृसा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी ।
उपःऽसुधः । वहन्तु । सोमपीतये ॥ १८ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो वहन्तिवत्याख्यातेन सम्बन्धविरुध्यः । इह अस्मादीये यज्ञे देवा देवावधिनो^१ ।
मयोभुवा यदृणां च^२ स्तोत्राणाञ्च सुखस्य भावयितारौ जनयितारौ । दसा शत्रूपक्षयकरो^३ । हिरण्यवर्तनी
वर्तनी रथचक्रधारा । सा हिरण्ययी यपोः सौ हिरण्यवर्तनी^४ । उपर्धुषः सुप्ताः सन्तः यज्ञं प्रति
गन्तुमुपःकाले ये प्रतिगुष्यन्ते ते उपर्धुषोऽश्वाः, ते आ वहन्तु सोमपीतये सोमपानार्थम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० आ वहन्तु^५ अथ देवो सुखस्य भावयितारौ दसो हिरण्ययुक्तमार्गामधिनो^६ उपसि प्रनुवा^७
देवाः सोमपानाय ॥ १८ ॥

मुद्रल० उपर्धुषः उपसि प्रनुवा अथाः इह अस्मिन् यज्ञे सोमपीतये सोमपानाय दसा शत्रूणामुपक्षयवि-
तारवधिनो आ वहन्तु आनयन्तु । कीदृशौ । देवा देवपतीशौ मयोभुवा मणस्य आरोग्यप्रदस्य
सुखस्य भावयितारौ हिरण्यवर्तनी सुवर्णमयो वर्तनिः रयो यपोली ॥ १८ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[९३]

अग्नीषोमाशिमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इमम् । सु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् ।
प्रति । सुऽसुक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अग्नीषोमीयमुत्तमम्' । अनुवाकस्योत्तममिदं सूक्तम् अग्नीषोमदेवस्यम् । हे अग्नीषोमौ ! इमम्
मे मम स्वमूतम् तु शृणुतम् सोममे सुष्टु वा शृणुतम् । हे वृषणा ! वदितारौ ! हवम् आह्वानम्
सूक्तानि च स्तुतिरूपाणि प्रति हर्यतम् कामयेथाम्^१ । भवतम् दाशुषे यजमानाय मयः सुखम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ ! इदं^२ मयोयमाह्वानं वदितारौ ! सुष्टु शृणुतम् । सूक्तानि च^३ कामयेथाम् ।
भावयतञ्च यजमानाय सुखम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अग्नीषोमौ' इति द्वावर्षाभे नवमे सूक्तम् । 'गोतम जपिः'^४ । आदितस्तित्तोऽनुष्टुभः ।
नवम्याद्याल्लिखो^५ नाथभ्यः । अष्टमो जपतो त्रिष्टुब् वा । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । अग्नीषोमौ देवणे ॥

वृषणा ! कामानां वदितारौ ! हे अग्नीषोमौ ! इमम् इदानीं प्रयुज्यमानं मे मदीयम् इमम्

१. देवा आ^१ वि. २. नास्ति अ. ३. नास्ति सूको. ४. 'वदितो अ कु. ५. वहन्ति वि.
६. त्रिष्टुभः वि. ७. 'पञ्च अथाः वि' अ. ८. 'वेता अ. ९. शृणी अ. १०. एमं अ अ.
११. नास्ति वि' अ. १२-१३. नास्ति मे. १३. नवम्या' मे.

भाङ्गानम् यु श्रुतम् सम्भगनगच्छतम् । सुक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणान्वयाभिः कृतानि वचांसि
प्रति हर्वतम् प्रत्येकं कामयेधाम्^१ । छन्दन्तरम् दाशुषे चरपुरोडाशादीनि वृत्तयते यजमानाय
मयः मयसः सुखस्य दाशारी भवतम् ॥ १ ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वाभिदं वचः सपर्यति । तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वद्वयम् ॥२॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वाम् । इदम् । वचः । सपर्यति ।

तस्मै । धत्तम् । सुवीर्यम् । गवां । पोषम् । सुद्वयम् ॥ २ ॥

स्कन्द० पूर्णमासे^१ उपांशुवाजस्यानुवाक्यैरा । अग्नीषोमा^१ । हे अग्नीषोमी ! यः अद्य वाम्^२ वचः सुययोः
अनुवाचपालक्षणम् इदम् वचनम्^३ सपर्यति परिचरणकर्माऽप्यन्यत्र । इह तु सामर्थ्यादुच्चारणार्थः ।
अथवा परिचरणकर्मैव । इदम् वचः इति तृतीयाये द्वितीया । युवामनुवाक्यालक्षणेन वचसा^४ सपर्यति
परिचरति । स्तौतीत्यर्थः । "तस्मै धत्तम्" इत्यन् सुवीर्यम् शोभनेन वीर्येण सहितम् गवाम् पोषम्
स्वद्वयम् शोभनैरचाधैः^५ सहितम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी ! यः अद्य इदम् वचः उच्चारयति । तस्मै धत्तम् सुवीर्यम् गवाम् पोषम् अश्वसदं
च शोभनम् ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमा अग्नीषोमी ! यः यजमानः अद्य अस्मिन् कर्मणि वाम् युवाम्वां युष्मदर्थम्
इदम् स्तुतिलक्षणम् वचः वाचयम् सपर्यति पूजितं करोति । तस्मै यजमानाय गवाम् पशूनाम्
पोषम् अभिवृद्धिम् धत्तम् प्रयच्छतम् । कौटशां पोषम् । सुवीर्यम् शोभनेन वीर्येणोपेतम् स्वद्वयम्
शोभनैरक्षैकम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिम् ।

स प्रजपां सुवीर्यं विश्वमापुर्व्यश्रयत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आहुतिम् । यः । वाम् । दाशात् । हुविःऽकृतिम् ।

सः । प्रजपां । सुवीर्यम् । विश्वम् । आपुः । वि । अश्रयत् ॥ ३ ॥

स्कन्द० अग्नीषोमा^१ । अग्नीषोमी ! यः यजमानः आहुतिम्^२ आन्यलक्षणम्^३ । यः वाम् युवाम्वां दाशात्
वदाति । हुविःकृतिम् पुरोडाशादिहविः यथोक्तसंस्कारादिसंस्कृतम् । सः प्रजपां सुवीर्यम् विश्वम् आपुः
जीपितमक्षै वा^४ वि अश्रयत् विविधं प्राप्नुवान् । लभेत युष्मत्प्रसादेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी ! यः युवाम्वां आन्याहुतिं प्रयच्छति यः वा पुरोडाशम् । सः प्रजपां च
सुवीर्यम् विश्वम् आपुः च इयच्छीतु ॥ ३ ॥

१. 'वचसि' सूको. २. नास्ति वि. ३. नास्ति सूको. ४. वा युवाम् अ वि. ५. वचः वि.
६. नास्ति अ वि. ७. पठे तस्मै अ. ८. नास्ति कु वि. ९. 'क्षै' वि. १०. 'अश्रयत्' कु.

मुद्रल० हे अग्नीषोमा । य यजमान वाहुतिम् भान्याहुतिम् वाम् युवाभ्याम् दास्ताद्
 दधात् । भयदा हविष्कृतिम् हविषा परशुरोडासादिना कृतामाहुतिम्^१ च यजमानो वधात् ।
 स यजमान प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तम् युवोर्यम् शोभनवीर्ययुक्तम् विश्वम् सर्वम् आयु
 जीवनम् वि अधवत् न्याप्नोतु^२ ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा चेति तद् वीर्यं वा यदमुष्णीतमवसं पृथि गाः ।

अवातिरतं वृसंस्य शेपोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तद् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् । अवसम् । पृथिम् । गाः ।

अवं । अतिरतम् । वृसंस्यस्य । शेषं । अविन्दतम् । ज्योतिरेकम् । बहुभ्यम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'पणिनामासुरो देवेभ्यो विभ्यत्^१ स्वा गा मादाय ननाश । तनग्नी
 पोमाप्रनुगम्य ता भव्य गा अनुगदत^२ इति । तदेतदुच्यते— अग्नीषोमा इति^३ । 'हे अग्नीषोमा !^४ चेति
 चेत्यत्रे ज्ञायते । सर्वलोकप्रकाशमित्यर्थे । तद् वीर्यम् वाम्^५ युवयो । यत् वृषीपार्थे प्रथमैषा । येन
 अमुष्णीतम् मुपितवन्तौ स्तः । 'अवसम् अवतेर्गस्यर्थेऽप्यत्र । भवितार गन्तारम् । नष्टारमित्यर्थे ऽ ।
 पणिम् गा पणिनामासुरमसुर गा साध्यादिमती । सर्वलोकप्रकाश तयुवयो वीर्यं येन पणेर्मा
 अपहृतवन्तौ स्तः^६ । किञ्च अव अतिरतम् इत्यादि । अत्रापीतिहासमाचक्षते— 'पुत्र आदित्य नक्षत्राणि
 रर्मीश्रापहरथ महद् समस्तान लोके । अग्नीषोमौ त्वादित्यादीन् प्रत्यानिन्यतु^७ इति । तदेतदुच्यते—
 अवातिरतमित्यादि । अवातिरतिर्वधकर्म^८ (वृ निघ २, १९) । इत्यवन्तौ स्तः । वृसंस्यस्य शेष 'शेष
 (निघ २, २) इति अपत्यनाम । वृसयनालोऽसुरस्य वृत्राप्यमपत्यम् । इत्या च अविन्दतम् उच्यवन्तौ
 स्तः । ज्योतिरेकम् सर्वसाधारणमादित्याख्यम् बहुभ्य बहुना प्राणिनामर्थाय ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ^१ तद् युवयो वीर्यम् चेतयति, यत् अमुष्णीतम् अत्र पशुभ्य एष । तत्र
 वृसयस्य अपत्यं वृत्रम् अत्र अतिरतम् अन्वभवत् । अविन्दतम् च ज्योतिरेकम् बहुभ्य साधा
 रणमादित्य^२ वृत्रहनेन कम्भितवन्तौ इति^३ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमा^१ वाम् युवयो तत् वसपमाणम् वीर्यम् सामर्थ्यम् चेति अस्माभिर्ज्ञातमभूत् ।
 यत् यत्र वीर्येण गा अवसम् गोरुपमद्यम् पणिम् पणेतृन्नालोऽसुरात् अमुष्णीतम् अपाहाहर्षम् ।
 तथा वृसयस्य वृसयति सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वहा, तस्यासुरस्य शेष अपत्य
 त्वष्टु संकाशादुत्पन्नं वृत्रम् अत्र अतिरतम् अवधिष्टम् । ततो वृत्रवधानन्तरम् ज्योतिरे
 कोत्तमानं सूर्यम् एकम् नभसि गच्छन्वम् बहुभ्य बहुनामर्थाय अविन्दतम् अहृत्ताभारम् ।
 एतत्सर्वं यत्र वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थे ॥ ४ ॥

१ 'ति सादिना सै' २ मा'भो' मै' ३ विभ्यत् कृ ४ 'अहृत् कृ, 'अहृत् अ वि

५ नाति अ ति ६ ६ दासिप सूक्ते ७ वा युवाम् कु ति ८ ८ मुडितम् अ ति ऽ 'दा' कु

९ 'षोमा वि' अ' १० 'दित्याख्य वि' अ' ११ दासि कृ

युवमेतानि द्विवि रोचनान्युग्रिश्च सोम सक्तू अधत्तम् ।

युवं सिन्धुभिर्शस्तेरवद्यादग्नीपोमायमुञ्चतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् । एतानि । द्विवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्तू इति सक्तू । अधत्तम् ।

युवम् । सिन्धून् । अभिशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीपोमी । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥ ५ ॥

स्कन्द० पूर्वांशेऽग्नीपोमीयस्य पुरोदासस्य याज्यैषा । युवम् एतानि द्विवि रोचनानि तक्षप्रानि । अग्निः च घञान्दात्तं च । हे सोम । सक्तू समानकर्माणौ । अथतम् पूयदनद्वारेण स्वसायनजोदुक्कृष्टादिद्वारेण 'वा स्थापितवन्तौ' । युवम् एव सिन्धून् स्पन्द्यात् सिन्धवो रदनव इह टप्यन्ते । 'न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः' (ऋ १, ५२, १४) इति यथा । रदमीन् । अभिशस्तेः हिंसितुञ्चत्वात्पात् । कीदृशाद् । अवद्यात् अयत्तत्वात्पात् । हे अग्नीपोमी । अमुञ्चतम् गृभीतान् विमोचितवन्तौ स्थः वृथेण गृहीतान् सतः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवम् एतानि द्विवि नष्टप्रानि अग्नीपोमी । समानकर्माणौ अपथम् । युवम् नदीः ब्रह्मदाया-गृहीताः १ अवद्यात् अभिशस्तेः २ च अमुञ्चतम् ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे सोम । स्वम् अग्निः च सक्तू समानकर्माणौ सन्तौ युवम् युवाम् रोचनानि रोचमानानि क्षीप्यमानानि एतानि अस्मानभिर्निशित दयमानानि चाराप्रदादीनि ज्योतीरि द्विवि तुलोकं अपथम् अघारपथम् । उच्यतेऽथैवमाख्यायिका — 'हन्द्रो वृष्टं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेण स्त्रीव्यस्तु च तां ब्रह्मदश्यां न्यमाक्षति । वासावर्षां शुक्तिरग्नीपोमान्यां जाता' इति । ब्रह्महत्याशपावेन गृभीतान् गृहीतान् आक्रान्तान् सिन्धून् नदीवितोषान् अग्नीपोमी । युवम् युवाम् अभिशस्तेः अभिशस्तेपमानादभितः प्रकृतिवात् अवद्यात् उस्मात्पात्पात् अमुञ्चतम् मुक्तवन्तौ ॥ ५ ॥

आन्यं द्वियो मातरिश्वा जभारामथनादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीपोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञार्यं चक्रधुरु लोकम् ॥ ६ ॥

आ । अन्यम् । द्विवः । मातरिश्वा । जभार । अग्नीपोमा । अन्यम् । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीपोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । जुद्धम् । यज्ञार्यं । चक्रधुः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० पूर्वांशे उपांशुवाजस्य याज्यैषा । अन्यशब्दश्चात्रैकवचनपर्यायः । युवयोरेकं द्विवः तुलोकम् मातरिश्वा आ जहार आइववान् । अतरम् । अग्निम् । कुत एतद् । 'आ तुो अग्निममरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावता' (ऋ ६, ८, ४) इति मन्त्रान्तरदर्शनात् । अमज्नाद् अन्यम् इत्यादि । अत्रैवरेषवाङ्मौकदेवमृष्टिमितिद्वयैकदेशमाचक्षते — 'सोमो वै राजामुग्निन् लोक आसीत् । सं देवाश्च ऋषयश्चान्यभ्याधन् — कथमयमस्मान् सोमो राजाऽऽगच्छेदिति । तेऽद्युवन् — उन्दांसि यूयं

१. नास्ति अ. २-२. चारथारि* कु. ३. नास्ति कु. ४. 'व्याश'भीताः वि. ५-५. 'वयामिध'
क. ६. 'करो' सुको. ७. 'क्ष'येकैक' वि. ८. 'ब्रह्मणपदिशमिति' कु.

न इमं राजानं सोममाहरणेति^१ । सानि तपेति प्रतिपद्य सुपर्णरूपाणि भूत्वोदपत् । तेषां जगती त्रिष्टुप् च^२ सोममाहर्तुं नाशक्तोत् । गायत्री गत्वा सोमपाळान् भीषयित्वा पद्वन्मां च भुवनेन च सोमं राजानं परिगृह्णाऽऽहरत्^३ (तु. ऐवा ३, १५-१६) इति । तदेतदुच्यते-अमधादन्वमिति । मधातिरय मधनकर्मक आहरणे वर्तते । अन्यम् तु सोमार्थं गायत्री सुपर्णरूपिणी सोमपाळान् भीषयित्वा प्रमथ्याऽऽहरदिर्यथः । कुत पठत् । पूर्वोक्तादितिज्ञात् । 'सोमः श्वेनासृतः सुतः' (श्र १, ८०, २), 'आदाय श्वेनो अमरत्' (श्र ४, २६, ७) इति चैव-मादिमन्त्रान्तरे दर्शनात् । क आहरत् । उच्यते । श्वेनः श्वेनरूपा गायत्री । आहरत्^४ । परि अदेः पर्यतस्वोपरि । पर्यतेषु हि भूयान् सोमो जायते । तदेतदुच्यते—पर्यद्वेराहरदिति । हे अग्नीषोमी ! अस्मदीयेन यज्ञ्यालक्षणेन द्रवणा वाद्धाना वर्धमानौ (इत्यमाना हि देवता वीर्येण वर्धन्ते । अत^५ एवमुच्यते—द्रवणा^६ वाद्धानेति । अथवा 'व्रज' (निघ २, ७) इत्यज-नाम । उपांशुयान्यलक्षणेनात्रेन वर्धमानौ । उरुम् विस्तीर्णम् यज्ञाय यज्ञार्थमस्माकम् अक्षुः कुरुतम् । उ-कारस्तु पदपूरणः । लोकम् स्थानं यत्र विस्तीर्णे स्थाने स्थिता वर्षे यज्ञान् कुर्याः । ततो दत्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युपयोरन्वतरमग्निं स्वर्गात् वायुः आहृतवान् सृगवे । अन्यम् च सोमं मेरोः श्वेनः भूत्वा गच्छः परि अमघ्नात् । 'अग्नीषोमी ! स्तोत्रेण^७ वर्धमानौ विस्तीर्णम् अक्काशम् यज्ञाय चक्रुः । एतयोः हि 'मन्त्रे सर्वेषामेव'^८ देवानां यागः'^९ ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमी ! युपयोर्मात्रे अन्यम् एकमग्निम् मातरिक्षा वायुः दिवः सुलोकात् आ जभार भृगवे पञ्चमानाय आजहार । श्वेनः संसनीपगतिमान् पक्षी पक्षपाकारा गायत्री अन्यम् सोमम् अदेः परि मेरोरुपपर्यतस्थितत् स्वर्गात् अमघ्नत् यज्ञादाहृतवती । एवं महानुभावौ युवाम् द्रवणा सन्ना मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण वाद्धाना वर्धमानौ युवाम् यज्ञाय अन्वेषां देवानां यागाय उरुम् विस्तीर्णम् लोकम् स्थानम् अक्षुः कुरुवन्तौ । उ हरेत्पत्^{१०} पादपूरणम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके पञ्चाध्यायेऽष्टाविंशो वक्त्रः ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्षितं वृषणा जुषेथाम् ।

सुशर्माणा स्वर्षसा हि भूतमर्था घृत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतम् । हर्षितम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

सुशर्माणा । सुशर्वसा । हि । भूतम् । अर्थ । घृत्तम् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ७ ॥

स्कन्द० हे अग्नीषोमी ! हविषः प्रस्थितस्य युवां प्रति ततस्य प्रस्थितयज्ञस्य वा । पृथीनिर्देशस्य साक्षात्स्वर्गादेकदेशं स्वर्गलक्षणमिति शेषः । द्वितीयाथं वा पृथी । इति प्रस्थितम् । वीतम् अक्षयत्म् । 'हर्षितम् कारयेथां च । अभिषेत्^{११} सम्भक्षयत्मित्यर्थः । हे वृषणा ! वर्धित्वाते^{१२} कामि-तमङ्घ्रितेन च तनं^{१३} जुषेथाम् रुपी प्रीतिसेवनयोः । प्रीयेथम् । प्रीत्वा च सुशर्माणा^{१४} सुमुखी ।

१. 'अ सोमं वि. २. कोदरेति वि. ३. वेगामेणम् वि. ४. नास्ति कु. ५. (आहरत् कु. वि. ६. नास्ति ध वि. ७. वीर्येण सूको. ८. नुस्तः अ कु. ९-१०. अग्नी शोपे वि. १०-१०. तपे तपेया वि^{११} अ^{१२}. ११. योगः वि^{१३} अ^{१४}. १२. नास्ति सूको. १३-१३. अक्षुः कामयेतत्त्वाभिप्रेता वि. १४-१४. कामितमञ्जय...वि. कामय^{१५} अ. १५. सुशर्माणा वि.

स्वयत्ता हि दिशब्दः पदपरणः पार्थे वा । सुपाञ्चो^१ च भूतम् भवतम् । अथ क्षमन्तरम् ।
धत्तम् यजमानाय शम् शमनम् । कस्य । सामर्थाद् दद्भूतानो^२ रोगादीनामनभोदानाम् । योः
यावने पृथक्करणम् । असम्यग्भ्यं पेत्यर्थः । सामर्थाद् उत्पित्तुभिरनिधैः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी^३ हविः^४ प्रस्थितं भक्षयतम् । कामयेषां सेवेषां च वपित्वारी । सुसुप्तौ^५ दुरक्षौ^६
च हि भवतम्^७ । तथा सति यजमानाय उत्पदानाम् अनिष्टानां शमनम् धनागतार्तां च^८ पृथक्-
करणम् धातुम् ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्नीषोमा । प्रतिपत्स्य होमार्थमाहवनीयसमीपं; प्रातम् हविः इदं हविः वीत्य
भक्षयतम्^९ । तदनन्तरं च ह्यर्थात् अस्मान् कामयेषाम् । हे श्रवणा! कामानां वपित्वारी!
जुषेयाम् भक्षदीयं परिचरयं सेवेषाम् । तदनन्तरम् सुसुप्तौ शोभनसुप्तौ स्वयत्ता हि शोभन-
रक्षणौ च भूतम् अस्माकं भवतम् । अथ अनन्तरं हविर्दत्तवत्ते यजमानाय शम् शमनीयानां
रोगार्थां शमनम् योः पृथक्करणार्थां भयानां यावने पृथक्करणं च धत्तम् कुरुतम् ॥ ७ ॥

१. यो अग्नीषोमा हविषां सपर्याद् देवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।
तस्यं व्रतं रक्षतं पातमंहंसो विश्वे जनाय महि शर्मं यच्छतम् ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषां । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।
तस्यं । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहंसः । विश्वे । जनाय । महि । शर्मं । यच्छतम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० रक्षतं पातमिति मध्यमपुरुषसंयोगात्^१ प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । अग्नीषोमाविति च वेदना-
मन्त्रणं अननुदापरत्वात् । अतोऽत्र युष्मच्छन्देन समानार्थो भवच्छब्दः उपपद्भूतोऽप्याहोव्यः ।
भवन्ती^२ अग्नीषोमी यः हविषा सपर्यात् चक्षुरोडाशादिना परिचरेत् । देवद्रीचा मनसा देवी^३
प्रत्यञ्जतीति देवद्रीच^४ । 'विष्णुदेवयोध टेरप्रयती वसत्यये' (पा ६, २, १२) इति अग्नादेशः । तेन
देवद्रीचा सुषामेव देवी प्रति गतेन । अत्यन्तयुष्मच्छन्देन चेतसेत्यर्थः । यः वा घृतेन
आग्नाहुतिलक्षणैः । तस्य उभयस्यापि मतम् आगाव्यं कर्म रक्षतम्, पातम् पालयतम् अहंसा
पापम् । विश्वे जनुष्यन्तमैहत्वाद् (इ. निघ २, ३) । आतपेरेक्षेपैक्यवचनम् । 'सुषादिमसुष्यकारजन्मत्वात्'^५
यजमानाय परिचारकत्वात् च । महि शर्मं महत् सुखम् यच्छतम् इत्यम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः अग्नीषोमी^६ हविषा परिचरति, देवानञ्जतां^७ मनसा यः वा घृतेन, तस्य यज्ञम् रक्षतम् ।
रक्षसश्च तम् पातम् । विश्वस्ये जनाय महत् सुखम् यच्छतम् ॥ ८ ॥

मुद्गल० यः यजमानः अग्नीषोमा अग्नीषोमी देवद्रीचा देवानञ्जता देवतापरायणेन धडाबुक्तेन मनसा
अन्तःकरणेन युक्तः सन् हविषा चक्षुरोडाशादिना सपर्यात् सपर्याति परिचरति । यः च अजमान
घृतेन आग्नेनाग्नीषोमी परिचरति । तस्य यजमानस्य मतम् कर्म रक्षतम्, अंहंसः पापाद् तं च

१. सुपाञ्चो वि. २. भूताना वि. ३. 'गा वि'. ४. 'विषः वि' अ. ५. सुप्तौ वि; तस्यौ
वि' अ. ६. सुप्तौ वि' अ. ७. 'यतः वि'. ८. नास्ति छ. ९. 'यम् च ऊ. १०. व्यनाम्
मूको ११. पृथक्करणत्वात् अ. १२. हे भव' मूको. १३. देवम् वि. १४. महं वि.
१५. 'यतस्व स्वभूतान अ. १६. 'नाथता वि' अ.

यत्रमानम् पतन् रक्षतम् । विश्वे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय मदि महत् प्रभूतम् धर्मं सुखम् वच्छतम् दत्तम् ॥ ८ ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहृती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवधुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सवेदसा । सहृती इति सऽहृती । वनतम् । गिरः । सम् । देवत्रा । बभूवधुः ॥९॥

स्कन्द० पूर्णमासेऽग्नीषोमीवस्तु पुरोडाशस्य^१ पुरोऽनुवाचयेया । हे अग्नीषोमी ! सवेदसा समानपुरोडाशविलक्षणधनी^२ सहृती समानाह्वानौ वनतम् सम्भवेधाम् । अयसदीपयान्यानुवाक्यास्तुतिलक्षणाः^३ गिरः । किन्तु सम् देवत्रा बभूवधुः सम् इत्येकीभावे सम्प्रकाषां वा । देवत्रेति 'देवमनुष्यपुरुषपुद्गलस्येभ्यो द्वितीयासतस्योर्बहुत्वम्' (पा ५, ४, ५६) इति बाहुल्यकारं प्रथमायां च द्रष्टव्यः । बभूवधुरिति खेदर्थे लिट् । सम्भूतौ 'सम्प्रग्या अस्य' पुरोडाशस्य हविषो देवी भवतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी ! समानपुरोडाशी समानाह्वानौ भवेथां स्तुतीः । युवां^४ हि सर्वांश्च देवान् मद्गम्या सम् बभूवधुः, स्याली इव तण्डुलान् इति^५ ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमी ! युवाम् सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्तां सहृती समानाह्वानौ च सन्ती गिरः अस्तदीयाः स्तुतीः पतन् सम्भवेधाम् । देवत्रा देवेषु सर्वेषु यो युवाम् सम् बभूवधुः सम्भूतौ सम्भावितौ प्रशस्ती स्थः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमान्नेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमी । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतम् । बृहत् ॥१०॥

स्कन्द० हे अग्नीषोमी ! अनेन वाम् युवयोः यव^१ एवभूतेन योग्येन वा नः यत्रमानं वाम् युवान्याम् घृतेन तृतीयानिर्देशात् संयुक्तं हविरिति शेषः । अथवा अनेन घृतेन इति द्वितीयाथे तृतीया । इदं घृतम् । दाशति ददाति । तस्मै दीदयतम् दत्तम् नृत्तं मद्दत्तं धनम् । अथवा तस्मै इति दाशर्थे चतुर्थी । तदर्थे दीदयते^२ दोष्येयाम् । बृहत् मद्दत्तं । सुष्टिस्त्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी ! अनेन वाम् यः^३ घृतेन परिचरति, तस्मै वर्षेषतं महद्दत्तम् । 'वाम् इति पूरणम्' ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमी ! वाम् युवयोः सम्बन्धी यः परमानः अनेन घृतेन उपवननादिभिः संकल्पेनान्येन युक्तं हविः वाम् युवान्याम् दाशति प्रयच्छति, तस्मै परमानाय नृत्तं प्रभूतं धनम् दीदयतम् प्रकाशयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ १० ॥

१. नास्ति कु.

२. 'तेष्वनेन धनेन अ; 'हविर्दद्यात्' इति.

३. मत्परीषात् वाम्वा^४ अ; 'दीप-

यावायुवत्तय^५ कु इति. ४-५. नास्ति इति. ५. नास्ति वि^६ अ^७. ६. दीदयत् इति. ७. यः युवान् वि^८ अ^९; यः वाम् वि^{१०} अ^{११} कु छ ऊरे ८-८. नास्ति कु.

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हृव्या जुञ्जोषतम् । आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमी । इमानि । नः । युवम् । हृव्या । जुञ्जोषतम् । आ । यातम् । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

स्कन्द० अग्नीषोमी । इमानि नः युवम् हृव्या जुञ्जोषतम् सेवेषाम् । आ यातम् च उप नः समीपेऽस्माकम् सचा सदा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी । इमानि भस्माकं हवीषि युवं उपेषाम्, 'उप आ यातम्' चास्मान् सदा ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमी । युवम् युवाम् नः भस्मादीयानि इमानि हृव्या हवीषि जुञ्जोषतम् सेवेषाम् । उपेषाम् नः भस्मान् सचा सदा युवाम् उप आ यातम् उपागच्छतम् ॥ ११ ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मधर्वत्सु धचं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् । उस्त्रियाः । हव्यसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मधर्वत्सु । धत्तम् । कृणुतम् । नः । अध्वरम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० हे अग्नीषोमी । पिपृतम् पृणातेः पाठनार्थस्य धानार्थस्य वा सामर्थ्यादिवं रूपम् । पाठयते वर्त वा । अर्वतः भक्षान् नः 'अस्मभ्यम् भस्माकं' वा । आ प्यायन्ताम् भस्माकम् उस्त्रियाः गावः हव्यसूतः पूद क्षरणे । पयनाकस्य हविषः क्षरिभ्यः । श्लेष्म इत्यर्थः । किञ्च अस्मे भस्मासु बलानि मधर्वत्सु धत्तम् स्थापयतम् । धनवयोऽस्मान् कृत्वा उतो बलानि दत्तमित्यर्थः । कृणुतम् कुरुते च नः अध्वरम् यज्ञम् धुष्टिमन्तम् अपठितमपि सुखनार्थेण द्रष्टव्यम् । फलपूर्वेण सुखेन सुखवन्तम् । सुखफलमित्यर्थः^१ । अथवा धुष्टीति क्षिप्रनाम (तु. वा ६, १२) । क्षिप्रवन्तम् । क्षीप्रफलमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमी । पाठयतम् भस्माकम् भक्षान् । आ प्यायन्ताम् च भस्माकं गावः हविषः प्रेरयिष्यः । भस्मासु बलानि धनवत्सु स्थापयतम् । कुरुते च भस्माकं यज्ञं प्राठियुक्तम् भाष्टु जातानि प्राणम् इति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे अग्नीषोमी । नः भस्माकम् अर्वतः भक्षान् पिपृतम् पाठयतम् । हव्यसूदः क्षीरादिहविषाद्युत्पादयिष्यः उस्त्रियाः भस्मदीया गावश्च आ प्यायन्ताम् आप्यायिष्यः प्रवृद्धाः सन्तु । मधर्वत्सु हविकेक्षणधनशुकेषु अस्मे भस्मासु बलानि धत्तम् स्थापयतम् । तथा नः भस्माकम् अन्वयेषाम् यागम् धुष्टिमन्तम् धनशुकरम् कृणुतम् कुरुतम् ॥ १२ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये एकोनविंशो वर्तः ॥

१. नास्ति कु. २. इ ज. ३. युवम् लप. ४-४. उप यातम् वि^१ अ^२ तु. ५. नास्ति वि. नास्ति भ. ७-७. अन्वापयत्यन्वात् ति. ८. 'शुष्टं च भ. ९. मधर्वत्सु सूको. १०. सुखं फलं वि.

[१४]

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यत्रै सुखे मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथम् । सुखे । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । सुम् । सदि । अत्रै । सुखे । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥

स्कन्द० 'इमं स्तोममिति त्वस्मात् कुल आहिरसः परम्' । अस्मात् पूर्वोकात् सूकात् 'गौतमात् परम्' 'इमं स्तोममर्हते' इत्यादि वृत्तो नाम अहिरसः पुत्र इति वेदसं । असह्ययातत्रायम् । सर्वत्र च 'असह्ययातत्रायं विवादातीत्यापि मितानुपीव । तावदावश्येनादिरमितस्य पते भवेत्' । सोऽपरिमितः अपिस्त्रमेव परिमितान्' इतरानुपीनतीत्यापि यावदन्यथापरिमितस्य क्रमेरादिर्न भवति तावद्विजानीयान् । तेन वापोगिरात् वितं चातीत्यापि ना कक्षीयतोऽप्युपिवेदितयः । 'अतोः पूर्वः सयोऽपात्' । 'स यो इय' (ऋ १, १००, १) इत्येवमात् पूर्वः सूक्तसमुदायः अग्निदेवतयः । विषोपान् स्वेदे प्रवेशे वक्ष्यामः । बृहदेववाकारस्तु आद्यानामुपि जावदेव इति श्रुतेः हृदं सूक्तं जातवेदसं गन्वते, न शुद्धमेवम् । एवं ह्याह—'इमं तु जातवेदसं कुल आहिरसो जगौ । जागतं पौडशर्वम्' (तु. वृदे ३, १२६) इति । इमम् स्तोमम् अर्हते जातवेदसे तावत्पूर्व एषा चतुर्थी । स्तोममर्हस्य जातप्रज्ञानस्य वाऽप्येवमपि । रथमिव सम् महेम संसद्योऽत्र सन्त्यक्याम् । महिरपि सप्तम्यात् गत्यर्थोऽन्तर्णीतयर्थश्च । यथा कश्चिदर्थं सन्त्याग् यन्नेव तद्वत् सन्त्यगामपेम्^{१०} । मनीषया स्वया^{११} प्रज्ञया । अस्माकं प्रज्ञयैव^{१२} स्तोममुत्तरयेमेत्येवदानाकाह इत्यर्थः । कस्मात् । उप्यते । भद्रा हि दिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् भद्रा । नः पृष्टीनिर्देशात् उपरीति वाक्यशेषः । सप्तम्यर्थे वा पृष्टी । अस्माकमुपरि अस्मात् वा । प्रमतिः प्रकृष्टातुप्रहात्मिका मतिः । अयं भद्रैः संसदि सभायात् । यस्मादर्थे यज्ञादिसभास्यस्माकमनुप्राहक इत्यर्थः । परः पादः परवक्ष्यत्वात् भिन्नं वाचयम् । हे अग्ने ! सद्ये देवानां मनुष्याणां च स्तुरत्यश्रोतुसम्बन्धः सप्यद^{१३}, वस्तिम् । सप्तमीनिर्देशात् वर्तमाना इति वाक्यशेषः । मा रिषाम^{१४} मा हिंसिष्यसि केनचिद् वयम् । कस्य सप्ये । उप्यते । तव ॥ १ ॥

येकुट० "कुल आहिरसः" । इमम् स्तोमम् स्तोममर्हते जातप्रज्ञाय रथमिव सस्तुमैः प्रज्ञया । मजनीया हि अत्य अस्माकम् प्रमतिः भवति सहाऽरस्मान् । अग्ने ! तव सप्ये वर्तमानाः वयम् मा विनश्येम ॥ १ ॥

मुद्रल० पञ्चदशोऽनुवाके इत्यत्र सूक्तानि । तत्र 'इमं स्तोमम्' इति पौडशाथे प्रथमे सूक्तम्^{१५} । आहिरसः वृत्त^{१६} क्षतिः^{१७} । पञ्चदशोऽनुवाकौ त्रिष्टुभो सिद्धा जगत्यः । अग्निः^{१८} देवता^{१९} ।

१. अहिं अ. २. नास्ति अ वि. ३. नास्ति अ कु. ४-४. गौतमात्पुत्रः अ वि. ५. पर ति. ६. केनचिं वि. ७. 'मिगद' वि. ८. पूर्वं कु. ९. 'सप्ये वा पडात्पूर्वमे परत् वि. १०. 'प्यवप. मे मूको. ११. उप्ये वि. १२. नास्ति अ, वयम् वि. १३-१३. मतिश्च कु. १४. शावप्ये १५. अर्हते सप्ये सहा रसने कु. १५. नास्ति मे.

‘देवा भवद्दु’ ‘मुन्वतो रथः’ (श्र १, १४, ८) इति^१ अथः पादा देवदेवताकाः^२ । ‘तसो मित्र’ (श्र १, १४, १६) इत्यर्थे^३ छिद्रोक्तमिन्द्रावरुणादिपददेवत्यः । अथवा तस्याभ्यग्निरेव देवता । मिन्द्रावरुणादयस्तु निपातभाष्येनाऽप्रधानाः ॥

अङ्गिते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिद्वे अग्नेये मनीषया निशितया बुद्ध्या इदम् एतस्मृत्करूपम् स्तोमम् सोमम् रथमिव यथा तथा रथं संस्करोति तथा एतम् महिम सम्यक् पूजितं कुर्मः । अल्प अग्नेः संसदि सम्भजने नः अस्माकम् प्रमतिः प्रहृष्टा बुद्धिः^४ भद्रा हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे जने ! तव सख्ये नः अस्माकं त्वया सह सखित्वे सखि वयम् मा रिपाम हिंसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ १ ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनुर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।

स तूताव नैनमश्रोत्पंहतिरग्नें सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वम् । आऽयजसे । सः । साधति । अनुर्वा । क्षेति । दधते । सऽवीर्यम् ।

सः । तूताव । न । एनम् । अश्रोति । अंहतिः । अग्नें । सख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ २ ॥

स्कन्द० यस्मै यस्मै यजमानस्यार्थाय त्वम् आयजसे मर्यादया देवान् यन्नसि, सः^५ साधति^६ साधयत्यात्मनोऽभिमेवानर्थान्^७ । अनर्वा क्षेति अर्वातिरन्त्यर्थः^८ । अन्वयं प्रत्याधितवया^९ न यच्छतीत्यनर्वा, अन्वयं^{१०} ‘याऽनाधितवया’ गच्छतीत्यनर्वा । अन्वयं च^{११} अनाधित्य स्वस्थाने निवसतीत्यर्थः । दधते धारयति धारयति सुवीर्यम् । सुवीर्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः । सः एव तूताव तपतिर्दृष्टिकर्मा (वृ. श्र १, २५) । सर्वाभिवृद्धिभिर्यजेते । न च एनम् अश्रोति आश्रोति अंहतिः पापं वधो वा । किञ्च अग्ने! सख्ये मा रिपाम वयम् तव ॥ २ ॥

वेङ्कट० यस्मै त्वम् देवान् आयजसे इतिः आदाय देवेभ्यः प्रयच्छसि । सः साधयति^{१२} अभिलषितम्,^{१३} अश्रयतः च निवसति, धारयति च सुवीर्यम्^{१४} । सः दधते, न एनम् अश्रोति अर्वातिः ॥ २ ॥

मुद्राल० यस्मै यजमानाय हे अग्ने! त्वम् आयजसे देवानामिमुख्येन, सः^{१५} यजमानः साधति स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च स यजमानः अनर्वा शत्रुभिरपस्तृतः सन् क्षेति निवसति । तथा सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं धनम् दधते धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । एतया च सः यजमानः तूताव वर्यते । एनम् यजमानम् अंहतिः आतिदासिदाम् न अश्रोति न प्राप्नोति । अन्वयः पूर्ववत् ॥ २ ॥

शुकेन त्वा समिधं साधया धियुस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्याँ आ वंह तान् हुँश्मस्यये सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मै'.

२. देवदेवताः मै'.

३. हि बुद्धिः हि सूको.

४. यस्य परव अ ति.

५. नास्ति सूको.

६. नास्ति अ.

७. साधयन्वा' कु.

८. अर्वाति' सूको.

९. 'धितया कु.

१०. ११-११. नास्ति अ.

११. 'तया न सूको.

१२. 'यत् कु.

१३. 'अति' वि' अ'.

१४. नास्ति वि' अ'.

शक्रेमं । त्वा । समुद्रार्धम् । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आहुतम् ।
त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उरसि । अग्ने । सुख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥

स्कन्द० शक्रेमं शक्रेण शक्रेणुयाम त्वाम् समिधम् तुमर्थेऽर्थं कर्तुम् । समिधितुम् । साधय अस्माकम्
धियः कर्माणि प्रज्ञा वा । किञ्च त्वे त्वयि देवाः हविः अदन्ति भक्षयन्ति आहुतम्
मर्षादया हुतम् । त्वम् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान् वष्टुम् आ वह । तान् हि
उरसां कामयामहे वयम् । किञ्च अग्ने ! तव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शक्रेणुयाम त्वां वयं समेधितुम् । साधय कर्माणि । त्वयि देवाः हविः भक्षयन्ति आहुतम् ।
त्वम् इह आदित्यान् आ वह । तान् हि वचम् कामयामहे ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! त्वा त्वाम् समिधम् सम्यगिदं कर्तुम् शक्रेमं शक्रेण भूयास्मि । त्वं च धियः
अस्मदीयानि दुर्गपूर्वमासादीनि कर्माणि साधय निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पावन्ते ।
दस्मात् त्वे त्वय्यज्ञौ आहुतम् ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं षरपुरोडासादिकम् हविः देवाः अदन्ति
भक्षयन्ति । तस्मात् त्वं साधयेत्पर्यः । अपि च त्वम् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान्
आ वह अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान् हि इदानीमेव वयम् उरसि कामयामहे । अन्यत् पूर्वपत् ॥ ३ ॥

भरामेधम् कृण्वामा हवीर्षिं ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

जीवातेवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इधम् । कृण्वाम । हवीर्षिं । ते । चितयन्तः । पर्वणाऽपर्वणा । वयम् ।

जीवातेवे । प्रतरम् । साधय । धियः । अग्ने । सुख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ४ ॥

स्कन्द० भराम सुहोऽप्ययं हरविराट्पूर्वार्धं इष्टव्यः । आहराम स्ववर्धम् इधम् । कृण्वाम हवीर्षि
ते चितयन्तः शाकवन्तः । किम् । सामध्याद् यज्ञकर्म तन्माहृत्यं वा । पर्वणापर्वणा सप्तमर्थे
तृतीयैषा । पर्वणिपर्वणि । पीणमास्यामनावस्यायां चेत्यर्थः । वयम् । किञ्च जीवातेवे जीवातुर्जीविका,
तदर्थम् । प्रतरम् क्रियाविशेषणमिदम् । प्रकृष्टतरं प्रवृत्तरं वा । साधय अस्माकम् धियः । किञ्च
अग्ने ! ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भराम इधम्, कृण्वाम च हवीर्षिं इधम् सुष्यमानाः पर्वणापर्वणा महोरात्रयोः
पर्वणि सायं च प्रातश्च । उभ्याम् अग्निहोत्रं कृण्वाम, मासपर्वण्यो दुर्गपूर्वमासौ, ऋतुसन्धिभिः
चातुर्मास्यानि । जीवितुम् प्रकृष्टतरम् अस्माकं कर्माणि साधय ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्ने ! स्वसागर्षम् इधम् इधनसाधनमेकार्षसतिदाशरत्मकं समितसमुद्गम् भराम
सम्पादयाम । तदन्तरम् ते तुभ्यम् हवीर्षि षरपुरोडासलक्षणान्यत्रानि वयम् कृण्वाम करवाम ।
किं कुर्वन्तः । पर्वणापर्वणा प्रतिपक्षमातृचाम्यां दुर्गपूर्वमासास्याम् चितयन्तः सर्वे प्रज्ञापन्तः ।
स त्वम् जीवातेवे अस्माकं जीवनीपथात् धिरकाशवस्थानाय धियः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि प्रतरम्
प्रकृष्टतरम् साधय निष्पादय । अन्यत् समानम् ॥ ४ ॥

१. षरुत् सूक्ते. २. नास्ति ति. ३. नास्ति इ. ४-५. *इधमसा वि' अ'. ५. भर्' मूको.

६. पर्वणि अ. ७. 'ग्ने तः अ ति. ८. नास्ति वि' अ'. ९. प्रवृत्तरम् वि' अ'. १०. 'दिरां' मै'.

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विषत् च यदुत चतुष्पदकुर्मिः ।

चित्रः प्रक्रेत उपसो महान् अस्प्रे सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशाम् । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जन्तवः । द्विषत् । च । यत् । उत । चतुःस्पद । अंकुर्मिः ।
चित्रः । प्रक्रेतः । उपसोः । महान् । असि । अग्रे । सख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥

स्कन्द० विशाम् विधिति मनुष्यनाम (तु. निघ २, १) । पुत्रपौत्रादिमनुष्याणाम् । गोपाः गोपारः ।
अस्य अग्रे । पृथीनिर्देशान् स्वभूताः प्रसादेन वेति वावयत्थेयः । चरन्ति तत्रतत्र विचरन्ति ।
जन्तवः मनुष्याः । अविनश्यद्भिः पुत्रपौत्रादिमनुष्यैरुपेताः* ते तत्रतत्र विचरन्ति अग्रेः स्वभूताः
प्रसादेन वेत्यर्थः । न च केरला जन्तवः । किं तर्हि । द्विषत् च यत् अन्यदपि यद् द्विषत्
तत्सर्वम् । उत चतुष्पदं चतुष्पाद् गवादिः । अकुर्मिः रात्रिनामैवत् (तु. निघ १, ७) । इदं
तु साहचर्यात् नक्तंरतुं रक्षःपिशाचादिषु वर्गेषु । सहयोगलक्षणा चैषा तृतीया । रात्रिषुः
सहेत्यर्थः । चित्रः च अस्य प्रेतः प्रशानम् । प्रकाश इत्यर्थः । उपसः ह्युतोपममेवत् इष्टम् ।
उपस इव । परः ऋक्षेयः प्रत्यक्षकृतत्वात् भिन्नं वाच्यम् । महान् रवम् अस्ति प्रभावतः ।
किञ्च अग्रे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विशाम् गोपायिता भवति अग्निः । तं परिचरन्ति जन्तवः यत् द्विषत् यत् च
चतुष्पाद् अजनसाधनैः आर्यैः । आश्रयः उपसः प्रज्ञापयिता महान् भवति ॥ ५ ॥

मुद्रच्छ० अस्य अग्रेः जन्तवः जाता रक्षस्यः विशाम् सर्वेषां प्राणिनाम् गोपाः गोपायितारो रक्षकाः
सन्तः चरन्ति उत्पच्छन्ति । तदनन्तरम् यत् च द्विषत् मनुष्यादिकमस्ति, उत अपि च चतुष्पाद्
गवादिकं यदस्ति, तदुभयम् अकुर्मिः अक्षकैः अथ रात्रिभिरक्तम् आच्छिद्यम् अभूत् । हे अग्रे ।
चित्रः विचित्रदीप्तिगुहः प्रक्रेतः रात्रावन्धकारावृत्तानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयिता उपसः
उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकः अस्ति भवति । उपास्तु रात्रेश्वरमनामे प्रकाशयति,
अग्निस्तु सर्वेषां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

स्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रशुस्ता पोतां जनुषां पुरोहितः ।

विशां विद्वाँ आर्विज्या धीर पुष्यस्प्रे सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । अस्ति । पूर्यः । प्रशुस्ता । पोतां । जनुषां । पुरःहितः ।
विशां । विद्वाँ । आर्विज्या । धीर । पुष्यसि । अग्रे । सख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ ६ ॥

स्कन्द० अध्वर्यादिकर्मकारित्वाद्योपसंभवादिभ्यश्चैः । अग्न्यावत्त्वाद्भ्रुव्यादिकर्मणामग्निश्च

१. *ध्याणा त्वम् ति. २-२. *पौत्रादिमनुष्यैः ति. ३. नास्ति कु ति. ४. *नरे अ ति.
५. रात्र्य अ. ६. *शानः ति. ७. नास्ति ति. ८. नास्ति वि' अ. ९. शानं मै'.

कनेत्युन्मते । त्वम् अर्धयुः अर्धयुर्कर्मकारोत्यर्थः^१ । उत होता अस्ति पूर्व्यः^२ चिरन्तन इत्यर्थः । प्रजास्ता च पोता च त्वमेवासि । जनुषा जन्मना^३ । जन्मन एव प्रभृतीत्यर्थः । पुरोहितः^४ पूर्वसां दिश्याहवनीयात्मना^५ स्थापितः सन् । किञ्च विद्वा सर्वाणि विद्वान् आर्त्विज्या ऋत्विषकर्मणि । हे धीर । पुष्यसि त्वं स्वयं पुष्यासि वा यज्ञसम्पादनद्वारेण यजमानत्वात् । किञ्च अग्ने सुख्ये ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् अर्धयुः अपि च होता भवसि प्रज्ञः मीधारुणः पोता च जायेन सर्वेण यज्ञत्वेन पुरो निहितः^६ । सर्वाण्येव जानन् आर्त्विज्यानि पोषयसि प्राज्ञः^७ ॥ ६ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! त्वम् अर्धयुः अर्धवयस्य यागस्य नेता देवान् प्रति प्रेरयिता । 'उत अपि च पूर्व्यः मुख्यः होता देवानामाह्वारार्थं यागनिष्पादकः अस्ति भवसि । तथा प्रजास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिल्कोऽसि । पोता यज्ञस्य पाषयिताऽसि । तथा जनुषा जन्मना स्वाभाव्येन पुरोहितः पुरस्तादागामिति स्वर्गादेौ द्वितोऽनुकूलाचरणोऽसि । विद्वा सर्वाणि आर्त्विज्या ऋत्विजः कर्मणि आर्धयवादीनि विद्वान् जानन्स्वयं हे धीर । प्राज्ञः अग्ने ! पुष्यसि न्यूनाधिकभाषराहित्येन सम्पूर्णानि करोषि । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सद्दृढसि दूरे चित् सन्तच्छिदिवार्ति रोचसे ।

रात्र्याश्चित्दन्धो अति देव पश्यस्वयं सुख्ये मा रिपामा वयं त्वं ॥ ७ ॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सद्दृढः । अति । दूरे । चित् । सन् । तच्छिदिवः । अति । रोचसे । रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सुख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । त्वं ॥७॥

स्कन्द० यः स्वम् विश्वतः सर्वतः सुप्रतीकः सुदृढः^१ सुदर्शनो वा । सत्त् सत्प्रार्थ^२ अस्ति । दूरे चित् दूरेऽपि सन् तच्छिदिव विद्युत् तच्छिदियुष्यते । विद्युदिवः^३ अति रोचसे मुष्टु दीप्यसे । अथवा 'गच्छि' (निघ २, १६) इत्यन्तिकनामः दूरेऽपि 'सन् अन्तिक इव'^४ दीप्यसे । रात्र्याः चित् रात्रेरपि स्वकम् अन्धः अति तमोऽग्रान्ध उच्यते । कर्मोपसर्गध्रुतेश्च योग्यक्रियाप्याहारः । तमोऽग्रोऽस्य । हे देव ! पश्यसि यस्य ते तमसा दूरीकृतित्वं प्रकियन्त्यते इत्यर्थः । पच्छिद्व-श्रुतेश्च तच्छिद्वोऽप्याहृत्यैः तस्य । अग्ने ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'यः समन्तात्'^५ प्रदृढः^६ सर्वतः एव अन्धः सततो भवसि, स शोभनावयवः सन् दूरे अपि सन् अन्तिक इवाऽऽश्लिष्यति अति रोचते । अपि वा विद्युदिव रोचसे । रात्र्याः अपि अन्धः विनाशयसि ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे अग्ने ! 'यः स्वम्'^७ सुप्रतीकः शोभनाहः सन् विश्वतः सर्वस्मारपि शब्द अस्ति अन्धः

१. सर्वशरीरं अ. २. 'यैः पूर्णैः अ. ति. ३. 'यज्ञैश्च अ. नास्ति ति. ४. नास्ति अ. ५. 'श्वना विवतः ति. ६. निवर्तः वि अ. 'मिहित वि' लक्षं. ७. प्रदाः मूको. ८-८ नास्ति मूको. ९. मुष्टुः ति. १०. 'श्वपि ति. ११. नास्ति ति. १२-१३. छत्रिशान्तिके अ. १३. अग्निः ति; अग्नेः अ. १४-१४. नास्ति ति; एतदे वि'^{११} अ^{१२}. १५. संवन्धं कर्षं. १६-१६. १६व मूको.

सदसो भवसि स त्वम् दूरे चित् सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तद्विदिय अन्तिके वर्तमान इव अति रोचये दीप्यसे । रात्र्याः चित् रात्रेः सम्बन्धनम् अन्धः बहुसमन्धकारमपि हे देव । द्योतमानाग्ने ! अति पर्यसि भतीत्य प्रकाशसे । अन्धत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

पूर्वीं देवा भवतु सुन्वतां रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दृढयः ।
तदा जानीतोत पुंष्यता वचोऽग्ने सरुपे मा रिपामा वयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वैः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसोः । अभि । अस्तु । दृःऽप्यः ।
तत् । आ । जानीत । उत । पुंष्यत । वचः । अग्ने । सरुपे । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ ८ ॥

स्कन्द० 'पूर्वो देवाः' इत्यस्या ऋषः आद्याद्ययः पादा देवदेवत्याः । समानजातानां मध्ये पूर्वः
अग्रिमः हे देवाः ! भवतु सुन्वतः मत्प्रभृतेर्यजमानस्य रथः । अस्माकम् च^१ स्मृतः^२ 'शंश
वारांसनम्' अभिहायः अभि अस्तु 'सम्पत्त्याऽभिभवतु मूर्ता'^३ दृढयः^४ पापबुद्धीन् त्वदीयसम्प-
त्तिकामात्^५ । तत् पृतम् आ जानीत आ इत्येष प्रतीत्यस्य स्थाने । मङ्गं प्रतिजानीत । उत पुंष्यत
पुण्योत संवर्धयत । अस्मदीयम् वचः । परः पादो भिन्नदेवत्वात् भिन्नं वाक्यम् । अग्ने !^६ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मुख्यः भवतु देवाः !^१ यजमानस्य रथः^२ । अस्माकम् सुन्वतां शंसनम् अभिभवतु^३ पापबुद्धीन् ।
तत् इदं भदीयं वचनं वृषम् अभ्यनुजानीत^४ । अपि च तत् पोषयत । इति देवदेवत्याः
श्रयः पादाः ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे देवाः ! अभ्यवयवभूताः सर्वे देवाः ! सुन्वतः सोमाभिषयं कुर्वतो यजमानस्य रथः
पूर्वः अन्वेषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यः भवतु । अपि च अस्माकम् शंसः शंसनीयमभिशाररूपं
पापम् इत्याः दुर्धियः पापबुद्धीन् अस्मादनिष्टाचरणराम्छवृन् अभि अस्तु अभिभवतु तान् बाधताम् ।
तत् इदं मद्वाक्ये हे देवाः ! आ जानीत आभिमुख्येनावराच्छत । उत अपि च तत् वचः
अस्मदीयं वचनं^१ वद्यार्थचरणेन पुंष्यत प्रवर्धयत^२ । हे देव ! सर्वात्मक ! अग्ने ! । सरुपे इत्यादि
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

वृधैर्दुःशंसो अपं दृढयो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिणः ।
अथो यत्रायं गृणते सुगं कृष्यग्ने सरुपे मा रिपामा वयं तव ॥ ९ ॥

वृधैः । दृःऽशंसान् । अपं । दृःऽप्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अन्ति । वा । के । चित् । अत्रिणः ।
अथ । यत्रायं । गृणते । सुगम् । कृषि । अग्ने । सरुपे । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ ९ ॥

स्कन्द० वृधैः दुःशंसान् पापाभिहापान् । अस्मद्विनारायणकामानित्यर्थः^१ । दृढयः पापबुद्धीन् । अपं जहि
दूरे वा के अन्तिके^२ वा केचिदत्रिणः अन्तारः नक्षयितारः । विनाशयितारोऽस्माकमित्यर्थः ।

१. नास्ति कु. २. 'पूरो एव' अ. ३-३. शंसनम् अ. ४-४. युद्धितम् अ दि. ५. 'अयः
दिवः ति. ६. तदवगच्छि' अ। तदीयं' कु ति. ७. अनेन ति. ८. देवाय वि'. ९. एवे वि'. १०. 'वयं
१ वि'. ११. 'अनन्त मूको. १२. वचः मे'. १३. वच्य वि' ति. १४. नास्ति अ.

अपहरत्^१ च 'अथ अनन्तरम्^२ यज्ञान् यज्ञार्थम्^३ गृणते स्तुवते मद्यम् सुगम् अपठितमपि सुखनामैतदिह द्रक्ष्यमम् । 'अस्तन्मार्गं^४ वरिचः सुरतं हृषि' (ऋ १, १०३, ४) इति यथा । सुसम् हृषि कुरु । अथवा यज्ञाप्येति हेतुगुणीकार्थं चतुर्थी । सुगमान्दोऽपि सुगमदेसावचनः । यज्ञेन हेतुना स्तुवो मन्मार्थं सुगमं स्वर्गादिदेशं कुर्वित्यर्थः । किञ्च अग्रे ॥ ९ ॥

षेकूट० आसुषेः दुर्वचनान् दुर्वर्त्तुश्च अप जहि, दूरे वा ये के चित् अन्तिके वा भवन्ति भवनक्षीला राक्षसाः । अथ यज्ञार्थं स्तुवते शोभनगामनमार्गं^५ कुरु ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! त्वम् वषेः इननसाधनैरासुषेः दुःखंलान् दुःखेन कीर्तनीयान् दृढयः दुर्धियः पाप-
दुर्दीन् अप जहि वधे प्रापय । ये के चित् ये केचन अगित्^६ अन्तिके वा दूरे वा दूरे विप्रहृष्टदेशे पातंमनाः अविणः अक्षरः राक्षसादयो विघ्नन्ते, तान् दुर्धियोऽपजहतीत्यर्थः ।
अथ अनन्तरम् यज्ञाय यज्ञपठये गृणते त्वां स्तुवते यज्ञमानाय इगम् शोभनं मार्गम् हृषि
कुरु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

यदयुक्त्वा अरुपा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्यैव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाऽग्रे सुरथे मा रिपामा वयं तव ॥ १० ॥

यद् । अयुक्त्वाः । अरुपा । रोहिता । रथे । वातजूता । वृषभस्यैव । ते । रवः ।

आद् । इन्वसि । वनिनः । धूमकेतुना । अग्रे । सुरथे । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ १० ॥

स्कन्द० दावाभेरियं स्तुतिः । यद् यदा अयुक्त्वाः दावात्मस्वात्^१ शीघ्रं गन्तुं युगक्षि अरुपा
गन्तारौ रोहितां लोहितवर्णावधौ भारमीये रथे । कीदृशौ । वातजूता 'वाचवद् यौ जवतः
गच्छतः तौ वातजूतौ' । अदन्वन्धीमाभित्यर्थः । यदा इति यचनात् तदा इत्यभ्याहार्यम् । तदा रथेन
गच्छतः वृषभस्यैव ते रवः । साकाङ्क्षात्वात् भवतीति वाच्यत्वेन । आत् तदैव च इन्वसि व्याप्नोषि
वनिनः 'विजग्न् विवन्ति वनिनो न शाखाः' (ऋ ७, ४३, १), 'तमित् समानं वनिनश्च वीर्यः'
(ऋ १०, ९१, ९) इति प्रयोगदर्शनात् वनिनो वनस्पतय इहोच्यन्ते । वनस्पतौ । धूमकेतुना
केतुः पञ्चाकोप्यते । धूमः केतुस्त्वानीयो यस्य तेन धूमकेतुना । सामर्थ्यात् ज्वालासमूहेन^२ ज्योतिषा^३
वा । ईदृशाश्चाग्रे ॥ १० ॥

षेकूट० यदा त्वं युगक्षि गन्तारौ रोहितवर्णावधौ वातजूता वातव्य 'धायोर्द्वेते जवो'^४ वेग
शब्दः वृषभस्यैव धूमते । अथ त्वं व्याप्नोषि^५ वृक्षाद् धूमकेतुना ज्वालासमूहेन ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! अरुपा भारीचमानौ रोहिता लोहितवर्णावधौ वातजूता वातव्य 'धायोर्द्वेते जवो'^६ वेग
इय वेगो ययोस्तापीरसायधौ रथे वत् यदा अयुक्त्वाः भयोवधः, तदानीं वनानि दृष्ट्वा तं
तव रवः शब्दः वृषभस्यैव दृष्टव्य महोक्षस्य शब्द इव गन्धीरो भवति । आत् अनन्तरम्

१. अपहरत् सूको. २-२. नास्ति ति; अपवावन्तं भ. ३. ज्ञान्तं ति. ४. 'न मार्गं' लघु.

५. अगित् सूको. ६. 'लस्य' अ ति. ७-७. नास्ति ति. ८. 'वर्षा' अ ति ९. 'वेग' अ;

'वृद्धि' कु १०. नास्ति ति. ११. 'अग्रे' वि' लघु. १२-१२. वः तं सूको.

ननिनः वनसम्पदान् वृक्षात् धूमरेवुना धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य वाटरोन रश्मिना इत्यपि
म्यामोपि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १० ॥

इति प्रथमाऽके दशाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

अर्धं स्वनादुत विंभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत् तै यवसादौ व्यस्थिरन् ।

सुगं तत् तै तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्रे सुख्ये मा रिपामा वृयं तवं ॥ ११ ॥

अर्धं । स्वनात् । उत । विंभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते । यवसादौ । व्यस्थिरन् ।
सुगाम् । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्रे । सुख्ये । मा । रिपाम् । वृयम् । तवं ॥ ११ ॥

स्कन्द० अर्ध-शब्दोऽत्र तदा इत्यस्यार्थः । तदा स्वनात् शब्दात् उत विंभ्युः पतत्रिणः पतत्रिणः पश्चिम
उच्यन्ते । पश्चिणोऽपि विंभ्यति, किमुतान्ते प्राणिनः । कदा । उच्यते । द्रप्साः 'दधिद्रप्साव
प्राय' इत्यादिवु द्रप्सशब्दः कठिनवचनः । 'कठिनाः । बहुलरूपा' इत्यर्थः । यत् यदा ते तव
दावारमकस्य' स्वभूताः यवसादः यवसं^२ तृणम्, तस्मात्तारो ज्यालासमूहाः वि अस्थिरन् विष्टेरिदं
रूपम् । विविष्टन्ते । सर्वे म्याप्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च सुगम् तत् सच्छब्दध्रुतेर्गोम्यार्थसम्बन्धो
पच्छब्दोऽध्याहार्यः^३ । यत् पर्वतपृष्ठादि अन्यः कश्चित् गण्टुं न शक्नोति सुगं तत् ते तव ।
न च केवलस्य । किं तर्हि । तावकेभ्यः रथेभ्यः पृष्ठपर्ये चतुर्थां पञ्चमो वा । 'दृषीं रथानां'
च त्वदीयानाम् । किञ्च अग्रे । सुख्ये ॥ ११ ॥

घेकूट० यदा द्वाभ्यः^४ शकलानि तृणस्य मधकाणि भरप्ये विविष्टन्ते, अनन्तरमेव द्वाप्राशब्दात्^५
पश्चिणो विंभ्यति । शोभनगमनम् तत् भरप्यम् अग्नेः रमेभ्यः भवति । ते इति पूरणम् । तत्
त्वं यथाऽऽत्मीयैः यथाकारं सञ्चरतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे अग्रे ! अथ वगुं यत्प्रवेशानन्तरम् स्वनात् त्वदीयात्^६ पूर्वोक्तगम्भीरशब्दात् । उत-
शब्दोऽप्यर्थः । पतत्रिणः पश्चिणोऽपि विंभ्युः विंभ्यति भयं प्राप्नुयन्ति । किमु वक्ष्यमन्वेर्षा
तत्रत्यानां वृक्षादीनां भीतिर्भयस्य इति । अतस्तुयमि धनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । तावकाव ते तव द्रप्साः ज्यालैकदेशाः यवसादः यवसानामरप्ये वर्तमानानां
तृणानामन्तारः सन्तः यत् यदा वि अस्थिरन् विविष्टमवतिष्ठन्ते तत् तदा ते तव सर्वमरप्यम्
सुगम् सुखेन गण्टुं शक्यम् । अतः तावकेभ्यः त्वदीयेभ्यः रथेभ्यः च तद्भरणं सुगं भवति ।
पूर्वं प्रभृतेज्जालाप्रैः तृणादिवु वग्धेषु सस्म त्वदीया रथाः प्रतिबन्धमन्तरेण पञ्चात्रच्छन्तीति
भावः । अन्यत् समानम् ॥ ११ ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवृथातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृडा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सुख्ये मा रिपामा वृयं तवं ॥ १२ ॥

१. रथेभ्यो वि. २. नास्ति अ.

३-३. कठिनबहुल^३ ति, ^४ बहुरूपाः अ.

४. दावारम^५ वि.

५. यवम् अ.

६. 'म्यावर्तन्तः' ति.

७-७. त्पानामेषाम् अ.

८. दावारानिः कु.

९. दावड^९ वि.

१०. तदी^{१०} अ.

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अयंऽयाताम् । मरुताम् । हेळः । अद्भुतः ।

मूळ । सु । नः । भूत । एषाम् । पुनः । अग्ने । सुरूपे । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ १२ ॥

स्कन्द० अग्नेविहासमाचक्षते — 'मित्रो वरुणो मरुतश्च पुस्तस्य यजमातृभ्यः । सोऽग्निस्तुत्या क्षित-
मनाः ताश्च सुधाय । तस्मै क्रुद्धा यज्ञादेवा जग्मुः । तदप्रसक्तये कुरसोऽग्निमुवाच' इति^१ । अयम् धार्यसे
सोमपानाय मित्रस्य वरुणस्य मरुतां च अवयाताम् अवयान्दोऽपेत्यस्य स्थाने । अस्मद्यज्ञादप-
गच्छताम् । हेळः क्रोधः अद्भुतः महान् । साक्षाद्भूत्वात् प्रसादेन न्यावर्तताम् इति वाच्यशेषः ।
एतत् कुर्वन् मूळ सु मुण्डु सुख्यं नः अस्मान् । भूत एषाम् पुनः अप्यस्मान्नु मनः । पुनरप्य-
स्मान्नु सानुप्रदचेतसो भवन्तिवत्यर्थः । किञ्च अग्ने ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अयम् मित्रावरुणयोः सोमपानाय इवर्गान् अयस्वात्^२ आयच्छताम् मरुताम्^३ च क्रोधो
महान् भवति । यदि प्रसादोऽस्माकं भवति कुप्यन्तीत्यर्थः^४ । एवं 'स्थिते तान् वज्रं' अस्मान्
मुण्डु सुख्यम् । भवतु च एषाम् स्वप्रसादेन अस्मान्नु मनः पुनः अपि ॥ १२ ॥

मुद्रल० अयम् अग्नेः स्तोता मित्रस्य अहरभिमामिनो देवस्य वरुणस्य राभ्यभिमामिनश्च सम्बन्धिने
धार्यसे धारणाय अवस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयन्नामित्यर्थः^५ । अवयाताम्
श्रवस्तादृच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानाम् मरुताम् एतत्संज्ञानां देवानाम् हेळः
क्रोधः अद्भुतः महान् भवति । तस्मान् क्रोधात् इममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति
शेषः । अपि च नः अस्मान् हे अग्ने । सु मूळ मुण्डु सुख्य सुख्यम् । एषाम् मरुताम् मनः च
पुनः भूत पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अप्यस्मान्नु ॥ १२ ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुंरध्वरे ।

शर्मन्त्स्याम् तव सप्रथंस्तमेऽग्ने सुरूपे मा रिपामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम् । तव । सप्रथंऽस्तमे । अग्ने । सुरूपे । मा । रिपाम् । वयम् । तव ॥ १३ ॥

स्कन्द० देवः तव सर्वेषाम् देवानाम् असि मित्रः अद्भुतः हविर्वेदनाद्युपकारकरणात्^६ महत् मित्रमसि ।
वसु वसूनाम् असि धनानां च तव धनमसि धनकार्यकरत्वात् । चारुः अध्वरे यज्ञे च शोभनोऽसि ।
तव शर्मन् शरणस्थाने वयम् स्याम भवेम । प्राप्नुवामेत्यर्थः । तव^७ स्वभूते अग्निलोकात्तदे^८
वप्रथमे सर्वेभ्यः द्युत्तमे । अथवा 'शर्म' (निघ ३, ४) इति गृहनाम । गृहे स्याम तव^९ सम्बन्धिनि
सर्वदृष्टतमे । तथा दीपनामस्यन्तवित्तीर्णं^{१०} गृहे वयं प्राप्नुवामेत्यर्थः । किञ्च अग्ने ॥ १३ ॥

१. नास्ति सूको. २. मरुतु वि. ३. नास्ति वि. ४. उषम् कु. ५. नास्ति वि^१ अ^१.
६. नास्ति वि^१. ७. ९-११ अं वि^१ कु ल हरे. ८-८. रिपान् वि^१. ९. वय वि^१ अ^१. १०. 'विहार'
सूको. ११. 'करणकाद कु वि. १२-१२. 'भूतोति' अ. १३-१३. 'संबन्धि' ... 'गायत्री' वि.

वेङ्कट० देवः देवानाम् अति सरता महान् । वसुः वसूनाम् इति । ब्रह्मणः देवाः, वेवाम् अपि धामयित्वा
भवसि कल्याणः त्वं यज्ञे । सुष्टे स्याम तव सर्वतः पृथुतमे ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे ओम् ! देवः द्योतमानस्त्वम् देवानाम् सर्वेषाम् अद्भुतः महान् मिश्रः अति प्रीतः सता
भवसि । तथा ब्राह्मः शोभनस्त्वम् अथरे यज्ञे वसूनाम् सर्वेषां धनानाम् वसुः अति निवाम-
यिता भवसि । अतोऽस्मान् वसूनि देहीत्यर्थः । किञ्च सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिप्रथमे
विस्तीर्णे तव एतत्सम्बन्धिनि शर्मन् गर्मणि यज्ञगृहे स्याम वर्तमाना भवेम । अन्यत् पृथक् ॥ १३ ॥

तत् ते भद्रं यत् समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च द्वाशुपेऽग्नें सुख्ये मा रिपामा वयं तर्ष ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । समिद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः । जरसे । मृळयत्त्तमः ।
दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । द्वाशुपे । अग्ने । सुख्ये । मा । रिपाम् । वयम् । तर्ष ॥ १४ ॥

स्कन्द० तत् चेष्टितं कर्म वा ते तत्र भद्रम् कल्याणम् । यत् समिद्धः सन् स्वे दमे यज्ञगृहे ।
सोमाहुतः सोमयोगेनाहुतः सन् । जरसे होतृत्वात् स्तौषि देवताः, स्तूपसे वा ऋत्विग्भिः ।
मृळयतयः यत्पूर्णां च स्तोत्रुणां च सुखयितृत्वमः^१ । यच्च दधासि द्वासि रत्नम् माणिस्यादि
द्रविणम् धनम् च सुवर्णादि द्वाशुपे यजमानाय । किञ्च अग्ने ॥ १४ ॥

वेङ्कट० तत् तव कल्याणम्, यत् त्वम् प्रज्वलितः स्वे यज्ञगृहे सोमेन आहुतः सन् देवात्
स्तौषि सुखयितृत्वमः । यच्च त्वम् रत्नम् धनम् च यजमानाय प्रयच्छसि । ओम् ! सुख्ये इति ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे ओम् ! ते एतत्सम्बन्धि तत् वस्तु भद्रम् भजनीयम् । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ।
स्वे दमे स्वकीये उतरेवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यामुत्तरधेयां ऋग्भिः सन्मग्भिः प्रज्वलि-
तोमाहुतः हुतेन सोमरसेन सन्तर्पितः सन् जरसे ऋत्विग्भिः स्तूपसे इति यदस्ति । सद्भद्रमित्यर्थः ।
पूर्वं प्रशस्तस्त्वम् मृळयतमः अतिशयेनास्माकं सुखायिता भूत्वा रत्नम् रमणीयं कर्मफलम् द्रविणम्
धनम् च द्वाशुपे हविर्देवते यजमानाय दधासि प्रयच्छसि । अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वभदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वम् । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वम् । अदिते । सर्वताता ।
यम् । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजावता । राधसा । ते । स्याम् ॥ १५ ॥ ॥

स्कन्द० यस्मै त्वम् हे सुद्रविणः । सुधनः^१ सुखलः^२ या । ददाशः ददासि । किम् । उच्यते ।
अनागास्त्वम् आगः पापमुच्यते । 'अपापत्वम् अपुण्यवर्जित्वम्' । हे अदिते ! अदितिर्देवमाता ।

१. कुर्मै वि. २. *ए १२ ति. ३. नास्ति अ. ४. नास्ति मूको. ५. नास्ति कु. ६ *धनः
मूको. ७. *शर्वः मूको. ८. किञ्चु ति. ९-१०. अपापः स्वभद्रमुच्यते अ वि.

उच्छेदेनेदं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रस्याग्नेरभिधानम् । अदिते पुत्र इत्यर्थः । अथवा अदितिश्चात् अदीनपर्यायः । अदीनः क्षयवन्तः इत्यर्थः । सर्वताता सर्वशब्दादयम् 'सर्वदेवात्तातिल्' (पा ४, ४, १४२) 'इत्येव स्वाधिकस्तातिल्प्रत्ययः' । 'सप्तम्याश्च ङादेशः' । सर्वज्ञेयार्थः । अथवा अनागास्त्वम् इति आगपराशब्द अपराशब्दधनः । सर्वतातेत्यपि सर्वेव ऐष्टिकपात्रुवन्मौमिकरूपा कर्मसन्तविवंश उच्यते । परमैः वैशुण्यलक्षणापराशब्दमित्यत्र यज्ञपु ददासि, तस्यैः त्रिगुणमपि यज्ञं सगुणं करोषीत्यर्थः । यद् च भद्रेण श्रवणा 'इत्यभूत्प्रथमे' (पा २, ३, २१) इत्येवमेवा नृतीया । भद्रेण बलेन सम्बलम् । नोदयासि तत्रतत्र प्रवर्तयसि । यं भद्रेण बलेन संयोज्य 'तत्रतत्र विनियोजयसि' इत्यर्थः । न च केवलेन बलेन । प्रजावता राधसा प्रजासदितेन च धनेन । ते वयम् एव स्याम । अस्माकमेव सर्वमिदं कुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यस्यै त्वम् अग्नेः शोभनधनः॥० प्रयच्छसि अपाववाद्दम् अखण्डितम् । यज्ञे कृते, यम् च त्वं कल्याणेन बलेन संयोज्य युद्धे प्रेरयसि, यं वा प्रजावता धनेन संयोजयसि, वयं च ते भवामः । 'ते वयम् इह स्याम' इति यास्क (११, २४) ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे सुद्रविण ! शोभनधनः अदिते । अखण्डनीयाग्नेः सर्वताता सर्वासु कर्मतत्पुं यज्ञपु वतमानाय यस्यै यत्मानाय अनागारवम् अपाववाद्दं पापराहित्येन कर्माईगाम् त्वम् ददासि प्रयच्छसि, स यत्मानं समृद्धो भवति । यम् च यत्मानम् भद्रेण भवामीयेन कल्याणं श्रवणा बलेन नोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोत्रार प्रजावता प्रजाभि पुनर्पौर्तुक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्तः स्याम भवेम ॥ १५ ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्यै विद्वान्स्माकृमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो बरुणो भानहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

स । त्वम् । अग्ने । सौभगत्वस्यै । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः । प्र । तिरेह । देव ।

तत् । न । मित्र । बरुण । भानहन्ताम् । अर्दिति । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

स्वाम्० 'उत्तमायास्तृणोऽर्धं तस्यैव वा यस्य तत्पूर्वतुक् मिनादिभ्यो' वाच पद्व्य कृताभ्यः । अज्यापत्यं सूक्तस्य वा उत्तमाया अथा क्वच उत्तरमर्थं तस्यैव वा यस्य तत् पूर्वतुक् अत्र, मित्रादिभ्यो वा' पद्व्यो देवताभ्यं वात्रैव ऋचिः कृताभ्यो अथवस्तितान्य निगादितान्य इत्यर्थः । 'एतन्नोदकं' । बहुद्वयस्येपु समातधर्मा पुनरुक्त उदकं इत्युच्यते । बहुदेवतपुं उक्तपु 'यत्रमा अम्भु' (भा १, १०५, १), 'तलजयम्' (भा १, १११, १) इत्यादिषु, त्रिदेवतेषु 'य

१ 'सम्बन्धे ति २ 'यं सर्वतातातीत्येवम् ति ३ ३ प्रयत्न ति ४ ४ 'स्वाजा'
 सूक्तो ५ तस्यै ति ६ यस्य ति ७ 'अज्या' ति ८ ८ तत्र ति मित्रप ति ९ नास्ति
 अ ९ ९ धनेन य अ १० 'यन वि' अ ११ 'पत्त्यम् वि' अ १२ कपारत्ना सूक्तो
 १३ मित्रादित्यौ ति १४ नास्ति ति १५ नास्ति अ १६ 'स्वा अ, 'दकिं ति १७ यज्ञु
 देव० ति

इन्द्रात्मा विश्रम' (ऋ १, १०८, १), 'ईळे यावावृथिवी' (ऋ १, ११२, १) इत्यादिषु च सूक्ताभ्यामयोरर्धे उर्ध्वं स पदेनार्धेन समानधर्मा वेदितव्य । यथैव' 'प्रकृतदेवताक नियमितमित्रादिदेवताको' वा, यथे सोऽपीत्यर्थः । तत्र प्रकृतानिदेवताकता' तावदस्यार्धेय' एव । यथमस्या ऋषोऽर्थयोऽना । य उक्तगुणोऽसि स त्वम् हे अग्ने! सौभगतवय 'भग' (निव २, १०) इति धननाम । शोभन धन इतिरेवञ्च यस्य स सुभग । सुभग एव सौभगः । स्वाधिकस्तद्विद । तस्य भार सौभगतवम् । तस्य सौभगतवस्य विद्वान् । सहविष्कृतामसाक जानमित्यर्थः । अस्मात्सु आयु प्र तिर प्रवर्धय । इह २जन्मनि लोके' वा हे देव । । तत् च न त्वया प्रपञ्चोत्तमान् त्वत्प्रसादादेव मनहन्ताम् अत्यर्थं पूजयन्तु' । अनुमन्तव्यमित्यर्थः' । के । मित्र वहन. अदिति सिन्धु पृथिवी उत यौ । 'ण्वमग्ने प्राधान्य मित्रादीनां चाप्राधान्यम् । अतोऽस्य सूक्तशास्त्रोपत्ये न व्याधात । मित्रादिदेवताकत्वे तु पूर्वानपेक्ष यपोऽर्धर्ची योजयितव्य' । त्वम् अग्ने! असाकमायु प्रवर्धय । 'तत् हे' मित्रादयोऽपि नामहन्ताम् । न केवलोऽग्निरेवेति ॥ ११॥

बलमीविनिवास्वेतासुगयांगमसद्भवित्म् ।

भर्गुधुवसुतक्षके स्कन्दस्वामि यथामति ॥

इति भर्गुधुवसुतस्य स्कन्दस्वामिन कृतौ ऋग्वेदभाष्ये
पष्ठोऽध्याय ॥

वेङ्कट० स त्वम् अग्ने! सौभाग्यं० कर्तुं जानन् अस्माकम् आयु वर्धय अस्मिन् स्तोत्रे सति देव! । तत् इदम् अग्ने० स्तोत्र मित्रादयोऽपि पूजयन्तु' इति ॥ ११ ॥

इत्येव' पष्ठमध्याय'० व्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

भरवस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मज ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहियान्याख्याने
प्रथमाष्टके पष्ठोऽध्याय ॥

मुद्गल० हे देव! दानादिगुणयुक्त' अग्ने! स पूर्वोक्तयुगविशिष्ट त्वम् सौभगतस्य सुभगतव सौभाग्यम् विद्वान् जानन् इह अस्मिन् कर्मणि अस्माकम् आयु प्र तिर प्रवर्धय । स्वया प्रवर्धितम् न असाकम् तत् आयुमित्रादय पद देवता मनहन्ताम् पूजयन्ताम् । रक्षिरिषर्यर्थः । मित्र प्रमीतेस्त्राता । वरुण अनिष्टाना निवारयिता । अदिति अदीना असृजन्तीया वा देवमाता । सिन्धु स्कन्दनशीलोदकात्मा देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उत इति समुच्चये । यौ प्रकाशमाना युलोकात्मा देवता । एवाश्च सर्वा ममिता प्रवर्धिततासुमंमहन्तामिति पूर्वब्रह्मण्य ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके पष्ठाध्याये शात्रिको वर्ग ॥

— ४ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमाष्टके पष्ठोऽध्याय समाप्त ॥

१ यथैव कृ, यथैव अ ति २-२ 'देवतानियमित' ति ३ 'देवताकले ति ४ वदस्यार्ध' अ
५ लोके जगति अ ६. पूजयतु कृ ७ अनुगन्तामि' कृ ति ८. नास्ति ति ९ ९ ततो ति
१० 'यार्धे वि' अ' ११ 'प्रे वि' अ', नास्ति वि' १२ 'वि वि' अ'. १३ नास्ति कृ
१४ स्तोत्र वि' अ', इति अ' वि', १५ पष्ठाध्या' वि'

[१५]

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्यां वृत्तमुप धापयेते ।

हरिर्न्यस्यां भवति स्वधावाञ् छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुडर्थे । अन्याऽन्या । वृत्तम् । उप । धापयेते इति । हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधावान् । छुक्रः । अन्यस्याम् । दृशे । सुवर्चाः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'औपसाय वा' । 'द्वे विरूपे चरतः' इत्यौपसाय वा भद्रये शुदाय वा । 'शुद्धस्य स्वप्राप्तेः स्तुतिर्दृश्यते नौपसस्य । द्वे राशुपसौ विरूपे विभिन्नरूपे चरतः रात्रिर्गता उपा आगता, उपा गता रात्रिरामता, एवं गच्छतः । स्वर्थे अर्थतादः अर्थगत्यर्थस्य गमनवचनः प्रयोजनवचनो वा । शोभनगमने 'शोभनप्रयोजने वा' । अन्यान्या वृत्तम् अन्योन्यस्य च वृत्तस्थानीयम् 'अग्निम्' । अग्निः इति राशुपसोऽहमयोः अग्निं वरसस्थानीयः, उग्र जायमानस्वत् । उप धापयेते धेदु पाने । उपगम्य धापयतः पाययतः । किम् । सामर्थ्यात् आहुवीः । रात्रिर्द्वि उपगम्य सायमाहुतीराग्निं पाययति, प्रातराहुतीरुताः । पूर्वोपरयोर्धर्मयोरेकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं दत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ । ये द्वे 'राशुपसौ चरतः अन्योन्यस्य च वृत्तस्थानीयम् अग्निम्' उपधापयेते, तयोः हरिः अन्यस्याम् भवति हरितवर्णं पृक्त्यां राशौ स्वधावाञ् अन्नवानग्निः, छुक्रः अन्यस्याम् ददृशे शुक्रवर्णोऽन्यस्यां ददृशे उपसि । उपसा चात्र परसमनन्तरभाव्यहर्षदृश्यते । महत्त्वादिप्राप्तमना व्यवस्थितः सन् शुक्ररूपोऽग्निर्दृश्यत इत्यर्थः । सुवर्चाः सुदीप्तः ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'अध्यापम्' द्वि 'विरूपे' च' माधवो व्याधिकीर्षति ।

अन्वादेशस्य विषये षष्ठ्यर्थं सम्प्रदर्शयत् ॥ १ ॥

'अस्य' इति प्रथमादेश उदात्तं स्मर्यते षट् ।

अन्वादेशे चानुदात्तम् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थं दृश्यते ॥ २ ॥

'अस्येर्दु' मातुः सवने' ननुदातोऽत्र दृश्यते ।

'अस्मा अस्य' इति सूक्तेऽस्मिन्निन्द्र एतावद्विद्यते ॥ ३ ॥

अच्येकस्यामन्वादेश' इति वस्तु न युज्यते' ।

'युञ्जन्त्यस्यु वान्वाया' भिद्येयामपि इति ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति सूक्ते. ३-३. *भाप्रपुत्रस्तुतस्यप्रयोजने अ; *नवराशुपस्यप्रयोजने ति; *पवने कु. ४-४. अग्निर्दृशे अ. ५. नास्ति ति. ६-६. एतावद्विन्द्र अ. ७. कल्पन्त्यं कु. ८. पू. १५७ द. ९-९. विरूपेति वै न्त अ. १०. ऋ १, १६४, १. ११. ऋ १, ६१, ७. १२. *प्रेतव्यं कु. १३. दृश्यते विं कपे. १४. अन्वा' वि' अ' कपे छ; ऋ १, ६, २.

'नार्षीं विपुषं वन्युतुः'^१, 'नर्दिरस्य सहन्य'^२ च ।
'एवा हंस्य सुतुती'^३ श्यचध्यात्र निदर्शनम् ॥ ५ ॥

'दिवीधदस्य वरिमा'^४ सूक्तादौ च प्रदश्यते ।
भन्वादेतः एवंसूक्ते स्युजस्यैव पुनः स्युतौ ॥ ६ ॥

भन्वादेतः^५ पादमध्ये संप्रयेति न युज्यते ।
यस्मात्पुदात्ता दृश्यन्ते पादमध्येऽपि तद्यथा ॥ ७ ॥

'मार्किर्नो अस्य परिपृतिः'^६ 'अर्नो विद्विद्वपुस्तु नः'^७ ।
पादो 'ज्यार्यासमस्य'^८ इति सर्वे तत्र निदर्शनम् ॥ ८ ॥

पादाविप्यनुदात्तोऽस्य न कदाचन दृश्यते ।
वदात्ताः पादमध्येऽपि दृश्यन्ते बहवस्तथा ॥ ९ ॥

पावयादावपदिष्टोऽपि लौकिकैरपदिश्यते ।
उर्ध्वैर्धर्मा कतस्तत्र^९ नान्वादेतस्य सम्भवः ॥ १० ॥

पूर्वस्मिन् प्रकृतो वाच्ये वाच्यमध्येऽपदिश्यते ।
नीचैर्यस्यभावेन सोऽन्वादेतः स्मृतो युधेः ॥ ११ ॥

कृतः । द्वे भिन्नरूपे वरता शोभनकार्ये, अन्यान्मा च^{१०} वस्तम् उपधापयतः । तत्र आदित्यं
अन्यस्याम् अद्धि बहवान् भवति, शुभवर्णः अग्निः रामो वरक्षे सुदीप्तिः^{११} ॥ १ ॥

मुद्गल० प्रथमे मण्डके^{१२} पञ्चदशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तं न्याग्यातम्^{१३} । 'द्वे विरूपे' इत्येकादशार्चं द्वितीयं
सूक्तम्^{१४} । आक्षिप्तः कुरुत कपिः । शिष्टुम् उन्दः । औषत्सगुणविदिष्टाग्निः देवता शुद्धोऽग्निर्वा
देवता ॥

सर्वे स्वर्गे शोभनगमनागमने विरूपे विपमरूपे शुद्धकृष्णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे वरतः
पुनःपुनः पर्याचरेते । द्वे आहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुनः सूर्यः । स
हि गर्भेवत् रात्रावन्वर्हितः सन् जलात् । अरमभागादुत्पद्यते । अद्धः पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र
विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येन असत्कल्पः सन् तस्मात् अद्धः सकाशात् निर्मुक्तः प्रकाशमानं
स्वात्मानं जनते । अतोऽनयोरेतयोः पुत्रत्वम् । ये आहोरात्रे वस्तम् स्वस्वं पुत्रम् अन्यान्
परस्परव्यतिहारैश्च उप धामयेते स्वकीयं रसं पाययतः । यद्गन्धा^{१५} कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य
रसस्य पापने तद्दहः करोति । यद्दहः कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने रसस्य पापने तद्ग्राहिः करोति ।
एतच्च सायंभ्रातःकाशीनाहुस्यभिद्रायम् । यस्मादेव तस्मात् अन्यस्याम् स्वजनन्याः अन्यस्याम्

१. ऋ १, ३३, १३.

२. ऋ १, २७, ८.

३. ऋ १, ८, ८.

४. ऋ १, ५५, १। 'दिपिना सूको.

भन्वादेशे चैत्रम्.

५. ऋ १, ८५, ८.

६. ऋ ५, २२, ५.

७. ऋ ५, ४४, ८.

८. 'पहवते' अर् वि^{१६}.

तत्र तत्र अर्.

९. नास्ति वि^{१७} अर् कु.

१०. 'दीपिताः कु.

११. नास्ति मै^{१८}.५ 'उभयः मै^{१९}.१२. नास्ति मै^{२०}.१३. नास्ति मै^{२१}.१४. नास्ति मै^{२२}.१५. नास्ति मै^{२३}.

अहरारिमकापाम् अग्नेर्जनन्याम् हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविर्लक्षणात्त्वान् भवति ।
शुक्रः निर्मलधीष्ठिरभिः स्वजनन्याः अन्यस्याम् राग्यामादित्यस्य जनन्याम् सुवर्चाः शोभनवीष्टियुक्तः
सन् ददशे द्यते ॥ १ ॥

दशेभ्यो त्वष्टुर्जनयन्तु गर्भमर्तन्द्रासो युवतयो विमृत्रम् ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परिं पीं नयन्ति ॥ २ ॥

दश । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्तु । गर्भम् । अतन्द्रासः । युवतयः । विमृत्रम् ।

तिग्मशक्तीकम् । स्वयंशसम् । जनेषु । विरोचमानम् । परिं । पीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'सर्वमिदमन्धेन तमसा क्षणेनैवावृतमभयत् । अथ त्वष्टा दिक्वामि-
जनयत् । तस्मिन्नृत्पवि^१ प्रवर्धमाने आकाशं प्राञ्जलत्^२ । तं दिशः प्रात्वाष्टिभ्यौ चानृतेन
तर्षयित्वा सप्रतत्र विहृतवत्यः^३ इति । तदेतदिहोच्यते — 'दशमे द्यष्टुः^४ इति । चतस्रो दिशः
चतस्रश्चास्याम्यरदिशः ऊर्ध्वम् अथ इति एता दश दिशः दगम् अग्निम् त्वष्टुः सकाशात्
जनयन्त जनितवत्यः^५ । गर्भम् अपत्यभूतम् । अतन्द्रासः अनलसाः युवतयः परुष्यः । विमृत्रम्
सप्रतत्र पितृशतेऽसापिति विमृत्रः तं विमृत्रम् । तिग्मानीकम् तिग्मसन्धलीक्षणवचनः ।
शनीकमित्यपि लोके खड्गस्य मुक्तमुच्यते । इह तु तीक्ष्णाप्रवादेकत्वात्प्रवात्^६ ज्वाला उच्यते ।
तीक्ष्णज्वालमित्यर्थः । अथवा प्राज्ञणानीकं क्षत्रियाणीकमिति प्रयोगदर्शनादनीकतन्त्रः समूहवचनः ।
सामर्थ्याधिह ज्वालासमूहमाह, नान्यम् । तीक्ष्णज्वालासमूहमित्यर्थः । स्वयंशसम् आत्मनिमित्तकीर्तिम् ।
जनयित्वाऽमृतेन तर्षयित्वा जनेषु मनुष्येषु विरोचमानम् धिविधे दीप्यमानम् परि सीम्
नयन्ति परीति सर्वतोभावे । सीमिति पदपूरणः^७ । नयन्तीति भूते लट्, ण्वत्सत्वात् । सर्वतो
नीतवत्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दश^१ दिशः पुनश्च अग्निं स्वष्टा विष्टु शिपिकं गर्भभूतं जनितवत्यः अनलसाः युवतयः
धरतम् यद्वा इत्युक्तः विहृतम् । तीक्ष्णज्वाले स्वभूतकीर्तिं मनुष्येषु परिणयन्ति विरोचमानम्
परितः ॥ २ ॥

मुद्रल० अतन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणे अनलसाः आलस्यरहिताः । जगत्का इत्यर्थः । युवतयः
नित्यतरुण्यः । भजतामरण्या इत्यर्थः । एवंभूताः दश प्राञ्चाया दशसंख्याकाः दिशः गर्भम् मेघेषु
गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानम् त्वष्टुः दीशत् मध्यमात् वायोः सकाशात् दगम् जनयन्त वैष्टुतमग्निम्
वत्पादयन्ति । कीदृशमग्निम् । विमृत्रम् सर्वेषु भूतेषु विहृतम् । आठरूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः ।
तिग्मानीकम् तीक्ष्णमुचं तीक्ष्णतेमसम् । अथ एव हि वैष्टुवाशिदरीनात् दष्टिः प्रतिहन्यते ।
स्वयंशसम् स्वायत्तवशात्कम् । अतिशयेन यनास्तिवन्मित्यर्थः । जनेषु जयपदेषु सर्वेषु देशेषु विरोच-
मानम् विरोषेण दीप्यमानम् । बहूनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतम् सीम् पुनमग्निम् परि परितः सर्वतः
नयन्ति स्वस्वोपाकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ २ ॥

१. यतिन् वि. २. नलत् दुः नलवत् अ ति. ३. जनयिभ्यः अ ति. ४. 'अशारेण्य' ति.

५. 'पूरण' ति. ६. नास्ति वि^१ अ^१.

श्रीणि जाना परि भूपन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्यु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतान् प्रशासद् वि दधावनुष्टु ॥ ३ ॥

श्रीणि । जाना । परि । भूपन्ति । अस्तु । समुद्रे । एकम् । दिवि । एकम् । अप्सु ।

पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । श्रुतम् । प्रशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥३॥

स्कन्द० श्रीणि जाना जन्मानि परि भूपन्ति परिपूर्वं भवति सर्वत्र परिप्रदे । परिगृह्णन्ति । अत्र धरे । सत्सु^१ अप्यन्येषु जन्मसु सारभूतत्वात् श्रीण्येव जन्मान्यस्याग्रेः परिगृह्णन्तीत्यर्थः । कर्मणि । उच्यते । समुद्रे एकम् बाह्यात्मना । दिवि एकम् आदित्यारमना । अप्यु^२ अप्साब्दोऽत्रोदकवचन- इन्द्र- रिचनानाम्^३ वा । वृष्टिलक्षणानु अप्यु^४ अन्तरिक्षे या^५ अथ वैसुतात्मना । किञ्च^६ पूर्वाम् अनु प्र दिशम् अनुष्टुभ्यो 'वृक्षणेऽयंभूतात्मान' (पा १, ४, ९०) इत्येवं कर्मप्रवचनोपः प्रवित्तन्देन समानार्थं प्रशासदित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यम् । प्रशस्वस्त्यसर्गः । पूर्वां दिशं प्रति । पूर्वो विद्याहारसी- यात्मना स्ववस्थापितः सक्रियर्थः । पार्थिवानाम् पृथिव्या सम्भवानां चवमानानाम् ऋतु- यागकालान् प्रशासत् प्रकर्षेण कपयन्नित्ति वि दधौ विदधाति । करोतीत्यर्थः । किम् । उच्यते । अनुष्टु- यागकर्म । याग करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० जना.^४ सोलार अस्म श्रीणि जन्मानि अलङ्कुर्यन्ति — अन्तरिक्षम् एकम्, 'दिव्यम् अपरम्, अप्यु अपरम्' । सोऽय प्राचीम् दिशम् प्रति स्थित्वा मनुष्याणां श्रुतानेन^५ कालान् प्रशासत् कल्पान् प्रकर्षेण विदधाति इति । औपसाम्^६ अग्निम् आह । औपसामिप्रधान वेद सूक्तम् । अत्र कात्यायन — 'औपसाय वाऽग्नेवे' (अथ २, १, ९५) इति ॥ ३ ॥

मुद्गल० अस्य अग्ने श्रीणि त्रिस्रक्याकानि जाना जनानि जन्मानि परि भूपन्ति परित सर्वं अलङ्कुर्यन्ति । समुद्रे अन्त्रो वदवानलरूपेण एकम् जन्म, दिवि सुलोके आदित्यारमना एभ्यः, व्युः अन्तरिक्षे वैसुतात्मन्येण एकम् । एवमन्तिस्त्रेधाऽऽत्मान विभज्य त्रिषु स्थानेषु बतंत इत्यर्थः । तत्रादित्यारमना वर्तमान सोऽग्निं श्रुतम् वसन्त्यावान् पदुतम् अनु प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्तवा शपयन्^७ पार्थिवानाम् पृथिव्या सम्बन्धिता सर्वेषा प्राणिनाम् पूर्वाम् प्राचीम् प्र दिशम् प्रकर्षं कृत्वा^८ अनुष्टु सम्बन्धनुकसेण वि दधौ कृतवान् ॥ ३ ॥

क इमं धौ निष्पमा चिकेत वृत्सो मातृर्जनयत् स्वधार्मिः ।

वृद्धीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान् क्विर्निर्धरति स्वधावान् ॥ ४ ॥

क । इमम् । इ । निष्पम् । आ । चिकेत । वृत्सः । मातृ । जनयत् । स्वधार्मिः ।

वृद्धीनाम् । गर्भः । अपसाम् । उपस्थात् । महान् । क्वि । नि । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

१. नास्ति ति २. नास्ति सूक्तो, ३-३ 'नाम पाठवपु ति ४. व न ति. ५ नास्ति क. ६-६. दिव्यपरम् अन्त्येकम् कृ ७. द्युत्तयेन विं अ^६ ८. प्रदीपय विं अ^६; 'तन् विं क अ^६, नास्ति विं^६. ९. औपसामि विं अ^६; औपन एप. १०. पाठयन् मे^६

स्कन्द० कः इमम् अग्निम् वः^१ शुष्माकम्पोषां माहायानां मध्ये निष्पम् अन्तर्हितम् आ विक्तेत जानाति । कृतमम् । उच्यते । योऽयं वत्सः^२ वरसस्थानीयः । अपत्यभूतः सच्चित्पर्यः । मातुः ओपधि-
वनस्पतयोऽयं नादन उच्यन्ते, अग्रेर्वैकल्यत्वाद् । जनयत वैदुतात्मना भवस्थितः सन् जनयति ।
स्वधाभिः 'स्वधा' (गिध १, १२) इत्युदकनाम । वृष्टिलक्षणेहृदकैः । यश्च यज्ञीनाम् ओपधीनां
विशां वा गर्भः अपत्यभूतः अपत्याम् उपस्थात् अपांसि कर्माणि, सन्त्युपगम्य यत्र तिष्ठन्ति
सोऽपत्यामुपस्थो यज्ञः आद्वनीयो वा, तस्मात् महान् कविः मेधावो निः परति देवान् प्रति
गन्तुं निर्गच्छति । स्वधावान् इविलक्षणेनाद्येनाद्यवान् । हवींष्यादायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेदूट० शुष्माकं^१ मध्ये कः एनम् अन्तर्हितम्^२ जानाति^३ । वत्सः सत्तपोधोनाम् मातुः जनयति^४ उदकैः
वैद्युतः । यज्ञीनाम् विशां गर्भभूतः अस्तौ अप्याम् उदधिस्यानाम् मध्यात् महान् कान्त-
दर्शनः^५ निः परति यलवान्^६ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अतिव्यजमानाः! निष्पम् निर्णतम्^१ अदादिषु गर्भरूपेणान्तर्हितम् इमम् अग्निम्
वः शुष्माकं मध्ये वः आ विक्तेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽधमग्निः वत्सः मेघस्था-
नाम् अपां वैदुताप्रिरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् मातुः तस्य मातृस्थानीयानि वृष्टुदकानि स्वधाभिः
इविलक्षणैरसैः जनयत उत्पादयति । अपि च यज्ञीनाम् मेघस्थानात्तपाम् गर्भः वैद्युतरूपेण गर्भ-
स्थानीयः सोऽग्निः अपत्याम् उपस्थात् ससुवात् निः परति ओजसाऽग्निरूपेण भादित्यः सन्
निर्गच्छति । कोदसः । महान् तेजसा प्रौढः कविः^२ कान्तदर्शी स्वधानाम् इविलक्षणाद्यवान् । एक एवाग्निः
होमतिष्यादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मना औपसत्तरेणादित्यात्मना^३ च विभज्य वर्तत
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आविष्टयो वर्धते चारुसासु जिज्ञानामूर्ध्वः स्वयंश्चा उपस्ये ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंहे प्रति जोपयेते ॥ ५ ॥

आविःऽस्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिज्ञानाम् । ऊर्ध्वः । स्वस्यंशाः । उपस्येपे ।
उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहे । प्रति । जोपयेते इति ॥ ५ ॥

स्कन्द० आविष्टान्दः प्रकृतवचनः । आविष्टः आविष्टः स्वार्थे स्वधास्वयः । अन्वयात्तन्नादित्य-
स्तोमसंस्थानं छन्दसि^१ (पावा ४, २, १०४) इति । सर्वलोकप्रकारः अग्निः वर्धते चारुः शोभनः
आसु 'यज्ञीनां गर्भः' (श्र १, १५, ४) इति पूर्वस्यामृचि भाविष्टानामोपधोनामयमन्यादेसः ।
आस्वोपधीतु । अथवा यज्ञीनां गर्भ इति यज्ञीसन्नेन दिश^२ उच्यन्ते । तत आस्विति तासांमन्यादेसः ।
'तदा च' वर्धते इति भूतकाले न्यास्येन हृद् प्रष्टव्यः । त्वष्टुः सक्तानाञ्जनवित्त्वा
भासु दिशु सर्वलोकप्रकारोऽग्निवर्धतेत्यर्थः । कीदृशीषु भासु । जिज्ञानाम् जिज्ञानादोऽनृत-
वचनः । सप्तम्यर्थे पद्ये । जिज्ञानु । तिर्यन्ववस्वित्तास्त्रित्यर्थः । कथं वर्धते । उच्यते । ऊर्ध्वः^३

१. नास्ति ति. २. नास्ति मूको. ३. वः शुष्मा^१ कुः वः शुष्माकम् कर्त्तव्या ऋद्धानाम् वि^१ अ^१.
५. 'दिशानि कुः' 'दिशानि अ' वि^१ ह्य. ५. नास्ति वि^१ अ^१ छ ह्य. ६. 'वसि छ वि^१ कु.
७-९. नास्ति वि^१. † उदधायत्तत्वात् वि^१ अ^१ छ ह्य. उदधाय कुः 'स्वयं वि^१ अ^१. ‡ छ-^१ वि^१
अ^१. ८. 'यश्च यज्ञीनाम् मूको. ९-९. नास्ति मे^१. १०. 'मोष' मे^१. ११. नास्ति अ.
१२-१२. नास्ति अ. † च वर्धते मूको. ‡ 'दिशंते इ' मूको.

ऊर्ध्वज्वलनस्वभावक एव ह्यग्निः । कीदृशः । एवमथाः भात्मनिमित्तकीर्तिः । न च केवलात्मानु । किं तर्हि । उपर्ये उपर्यो पशुः भाद्वनीयो वान्तरिक्षं वा, पशु च । भयवा उपर्य इत्येवम् आसु इत्येतेन विशेष्यते, न समुचीयते । उपर्यशब्दार्थं स्थानवचनः । आस्वोपधीषु विदुषु वा यदग्नेः स्थानं उच्येत्यर्थः । किञ्च उभे घावापृथिव्यौ विभ्यतुः भीते आस्वत्त्वपुः सक्ताशात् यत्रास्वपि दिक्षु जायमानात् अतिवृद्धादग्नेः । भीते च सरथो प्रतीचो भयतिर्गत्यर्थः । अग्निगेष प्रतिगते । अग्निपरिचर्यापरे सत्यादित्यर्थः । सिद्धम् सुखोपनमेव । सिद्धस्तस्य दुरभिमवमग्निम् प्रति जोषयेते जुषित्त्र मीत्यर्थः । प्रतिज्ञान्दक्ष घात्पर्यानुवादी । भूते छद् । भरीणयतम् । दशभिरपि दिग्भिः सहाऽमृतेन अतर्पयतमित्यर्थः* ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'आविष्टयः वर्धते चादः' अग्निः आसु अप्सु तिर्यग् गच्छन्तीनाम् भयाम् उपर्ये । स्वयमूर्ध्वः । त्वष्टुः जायमानात् और्ध्वम् अग्नेः घावापृथिवी उभे अपि विभ्यतुः । अपि च एनम् सिद्धम् इव बलिनम् अभिमुखे सेवेते* । अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यम् (८, १४; १५) इति* ॥ ५ ॥

मुद्रल० आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निः चादः शोभनदीप्तिः सन् आविष्टयः वर्धते आविर्भूतः प्रकाशमानो - वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिज्ञानाम् कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां घासाम्पाम् उपर्ये वत्सङ्गे स्वयथाः स्वायत्तव्यतस्कोऽग्निः ऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनः सन् । अकारणाम् अप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्तित्यर्थः । अपि च उभे घावापृथिव्यौ त्वष्टुः दीप्तात् जायमानात् उपर्यमानात् वस्मादग्नेः प्रति विभ्यतुः 'भयं प्रापुः' । उदन्तवरम् उत्पन्नम् सिद्धम् सदनशीलम् अभिभवनशीलं तमग्निम् प्रतीचो प्रत्यञ्जन्तौ प्रतिगच्छन्तौ आभिमुख्येन प्राप्नुवत्यौ जोषयेते सेवेते ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाश्रा उपं तस्युरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्वभूवाञ्जन्ति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाश्राः । उपं । तस्युः । एवैः । सः । दक्षाणाम् । दक्षपतिः । बभूव । अञ्जन्ति । यन् । दक्षिणतः । हविःभिः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'उभे घावापृथिव्यौ भद्रे कल्प्याण्यौ जोषयेते जुषित्त्र सेवार्थः । स्वार्थे णिन् । सेवितवरथौ । एवाद्मग्निम् अतिप्रवर्धमानं परिचरितवर्थादित्यर्थः । कथम् । न मेने 'मेना द्वाः' इति स्त्रीणां नामनी (वृ. वा ३, ११) । नरान्दध्यात्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थ्यादुपसार्थिकः । शिष्यविव केचिद् भर्तारम् । किञ्च, गावः न वाधाः उप तस्युः यथा वा वासानस्वामादिकाः

१-१. नास्ति अ. † 'दृष्टः ति. ‡-‡ 'परि...ते शवर्धः ति'। § भूते च ति. ¶ प्रीणं कु ति. * तर्पं कु ति. २-२. नास्ति वि'. ३. जुषित्त्रम् छः (स्वयमूर्ध्वं गच्छः अ' वि'; स्वयमूर्ध्वोः वि'; स्वयमूर्ध्वं...तुः स्वयमूर्ध्वेनेवः लपं. ४. अर्वाणं वि' अ'. ५. सेवते वि' अ' लपं कु. ६. नास्ति कु ७-७. नास्ति मूको. ८-८. नास्ति अ. † 'व्यथा' ति.

अचिरप्रसूता गावः स्वान् वत्सान् पयस्करपेणोपतिष्ठन्ति एवं त्वाष्ट्रमग्निम् अतिप्रवर्धमानमुप-
 स्थितवत्यः वा वक्षीं दिशो धावापृथिव्यौ च । कुत एतत् । इतिहासात् । केनोपवत्सुः ।
 उच्यते । एवैः अमृततर्पणैः । किञ्च सः अग्निः दक्षिणाम् सर्वबलानाम् दक्षपतिः भभूव
 यथैव प्रवीणशब्दः प्रकृष्टो धीणायां प्रधीण इत्येवमपि न्युत्पाद्यमानः प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो
 भीमांसावानित्यादिप्रयोगदर्शनात् । प्रकर्षमात्रवचनो विज्ञापते, न धीणाधिपयकप्रकर्षवचनः ।
 एवमप्यापि दक्षपतिशब्दः दक्षस्य सुपतिर्दक्षपतिरित्येवमपि न्युत्पाद्यमानोऽधिपतिमात्रवचनोऽपि द्रष्टव्यः ।
 अधिपतिर्भवतीत्यर्थः । अञ्जन्ति अञ्जतिर्गर्भः । शुद्धोऽपि चात्र सोपसर्गाधिं द्रष्टव्यः । होमार्थ-
 मुपनञ्छन्ति । यम् आहवनीयात्मना स्थितम् । दक्षिणतः दक्षिणस्वां दिशि । हविर्भिः 'इत्थभूतक्षणे'
 (पा २, ३, २१) इत्येवमेवा सूचीया । अपि भवान् कमण्डलुना छायमद्राक्षीद् इति यथा ।
 गृहीतवहिव्हा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उभे स्त्रियौ धावापृथिव्यौ कल्पाग्नी भाग्निं लेबेते । न इति पूरणम् । गावः इव सन्नुकारिभ्यः
 वत्सम् पुनं गमनैः क्रूरिवदः उपतिष्ठन्ति । सः अयं ऋषिः पयस्करः, यम् पुनं यशस्वम्
 अन्वयैवः अपरेणऽपि आहवनीयं दक्षिणाऽतिष्ण्यऽपि तत्र स्थिता हविर्भिः तिष्ठन्तिऽ ॥ ६ ॥

मुद्रल० उभे धावापृथिव्यौ भद्रे भवनीये शोभमाने मेने स्त्रियौ जोषयेते न लेबेते ह्य । यथा
 शोभने स्त्रियौ चामरहते राजानम् उभयतः लेबेते एवं धावापृथिव्यौ एतमग्निम् उभयतः
 लेबेते इत्यर्थः । अपि च 'वाधाः इभारवं कुर्वत्यः गावः न गावो यथा एवैः स्वकीयैश्च-
 रित्रैसादरातिशयेन स्वकीयान् वत्सान् उप तरङ्गुः सङ्गच्छन्ते, तथेममग्निम् उपस्थितं भवतः । अतः
 सः अग्निः दक्षिणाम् सर्वेषां बलानाम् दक्षपतिः बलाधिपतिः भभूव भासीत् । बलानां मध्ये यद्विवायिवं
 बलं तस्माधिपतिर्भभूवेत्यर्थः । यम् अग्निम् दक्षिणतः आहवनीयस्य दक्षिणभागे अवस्थिताः ऋत्विजः
 हविर्भिः चरदुरोडाधाविभिः अञ्जन्ति आर्द्रां कुर्वन्ति तर्पयन्ति । सोऽतिरिति पूर्वोपान्वयः ॥ ६ ॥

उद् ययमीति सवितेयं वाहू उभे सिचौ यतते भीम क्रुञ्जन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नायां पातृभ्यो वर्सना जहाति ॥ ७ ॥

उद् । ययमीति । सविताऽयं । वाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीमः । क्रुञ्जन् ।

उद् । शुक्रम् । अत्कम् । अञ्जते । सिमस्मात् । नयां । पातृभ्यः । वर्सना । जहाति ॥ ७ ॥

स्कन्द० 'उद् ययमीति' इति परिवेपणवेलायां यदुपमनां उदिहाभिधेत् । देवान् परिवेष्टुं हवींष्यादाय
 पुनः पुनरुपच्छति । सविता इव यजमाननामैतच्छाकपुमिना पठितम् । यजमान इव । वाहू वातुसम्भवात्
 हलावेवाय वाहुनान्देन लक्ष्येते । भास्वीयौ ह्यौ । देवान् परिवेष्टुं हस्वान्भवं हवींष्यादाय यज-
 मानयत् पुनः पुनरभिरक्षिपतीत्यर्थः । सविताऽत्र आदित्य एव याऽभिधेता । तयाहि मन्त्रान्दरेऽप्यस्य ।

१-१. नास्ति अ. † नास्ति वि. ‡ 'ययमीति' वि. §-पि पतिरिति न्युत्पाद्यमानेऽपि पतिगण' वि.
 २. रमः अ' कु. ३-३. नास्ति सर्व. † इते पतिः वि' अ' छ. इते वरुपतिः कु. ‡ मरेपे वि'। परेण छ.
 § दक्षिणाधिपति' वि' अ'. § नास्ति वि' अ'. ४-४. नास्ति सूको. ५-५. नास्ति अ. † यदुपमनां
 वि. ‡ लक्षणे सूको.

ऊर्ध्वहस्तत्वं दश्यते । 'उर्ध्व अर्धो उपरक्षेव' (श्र ६, ७१, ५) इति यथा । वेतिहासिकाश्च प्रतिमासु चित्रकर्मसु ऊर्ध्वहस्तमेरुं सविगारं स्मरन्ति । इधींशुत्क्षेप्तुमादित्य इव इक्षी उद्यरुषतीत्यर्थः । उभे सिन्धौ वनते सिचतन्धोऽथ वसत्राश्चरुवचनः । 'वितुर्न पुनः सिचना रमे ते' (श्र ३, ५३, २) इति यथा । यवतिरपि सामर्थ्यात् सश्वहनार्थः । उभे अपि यन्त्रावले गाढं ससहाविर्गुं । परिकरवन्धं च कसेतीत्यर्थः । नववा उर्ध्व यन्मीति होमवेलायां यदुद्यमनं तदिहाभिप्रेतम् । होमवेलायाम् अग्निरात्मीयो इन्द्रो आहुतीः प्रतिप्रदीतुं प्रसारयतीत्यर्थः । उभे सिन्धौ यवते इत्यपि भाग्यसेचनान् लुहूपभृजौ उष्येते । यवतिरपि सामर्थ्यांश्चुम्बनार्थः । उभे अपि लुहूपभृजौ चुम्बतीत्यर्थः । भौमः अतिप्रज्वलितत्वात् भयानकः । ऋषव प्रसाधयन् आत्मानं यज्ञं सिन्धौ वा । किञ्च जन् शुक्रम् अल्हम् अजते अल्हगन्धोऽत्र रूपवचनः । 'सया वसाम् जहातीवल्कम्' (श्र १०, १५, ८) इति यथा । अजतिरपि क्षेपणार्थः । शुक्रमात्मीयज्यालास्य रूपमुदक्षिपति । ऊर्ध्वं ज्यजतीत्यर्थः । सिनरमात् सर्वस्मादाहुवीयागाराद् अन्यतो वा स्थानात् । किञ्च नवा मातृभ्यः वसना जहाति नवानि वसनानि । वसनानि उमांस्त्राभिप्रेतानि, अचिरोत्पद्यत्वादाच्छादकत्वाच्च दिशान् । भावः अपि दिशः, त्वाभ्यारमनोऽप्रेतकत्वात् । जहातीत्यपि कर्द् मूले काले । अचिरोत्पन्नानि उमांसि दिग्भ्यः त्वाभ्योऽग्निरजहात् । अपनीवयानित्यर्थः । अथवा ओषधिवनस्पतयोऽथ मातर उच्यन्ते । तासां नवानि वसनानि अजीर्णास्त्वचः । मातृभ्य इति पठये पद्यमी । ओषधिवनस्पतीनामाजीर्णास्त्वचः अग्निर्दग्धा जहातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा उवाहुः सविता उदेति, उद्वद् अयमारमीयं वेजः उद्व्यच्छति । सोऽयम् उभे सिन्धौ सिक्नुं सिञ्चते । सौरुद्रकः पृथिवीं सिञ्चति, पृथिवीं इविर्मिः दिवम्, ते उभे अपि अभिगच्छति वेजसा प्रकाशयति । भयङ्करोऽग्निः शुक्रम् रूपमावृत्ते सर्वस्मात् । नवानि च वसनानि ज्यालास्यानि अर्धभ्यः विसृज्यतासां मध्याद् उत्तिष्ठत् ॥ ७ ॥

मुद्रल० सवितेव सर्वेषु प्रेरक आदित्यो यथा बाहु बाहुस्थानोप्यात् रश्मीनुद्गमयति, तथाऽपि मौपसोऽग्निः स्वकोयानि तेजांसि उर्ध्वं यन्मीति भृशमुद्यतानि ऊर्ध्वाभिमुखानि करोति । तदनन्तरम् भौमः सर्वेषां भयङ्करोऽग्निः उभे सिन्धौ उभे पाषाणपृथिवी ऋषव प्रसाधयन् स्पवेजसाऽल्हृद्वेन् यतते स्वभ्यापारे प्रयच्छे । तदनन्तरम् सिमस्मात् सर्वस्मात् भूतजागर्त्तं शुक्रम् दोसम् अन्तम्-सारमूले रसम् जन् अजते रदिमभिरूर्ध्वमावृत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानोवेभ्यो वृष्टुदक्षेभ्यः सक्ताशात् नवा नवानि प्रत्यध्राणि वसना सर्वस्य जगत आश्यादकानि तेजांसि जहाति उद्गमयति ॥ ७ ॥

त्येषं रूपं कृणुत उत्तरं यत् संपृञ्चानः सदर्ने गोभिर्गञ्जिः ।

कविर्वृष्टं परिं मर्मृज्यन्ते धीः सा देवतांस्तु समितिर्वभूव ॥ ८ ॥

१-३. नास्ति अ. † इक्षे ति. ‡ नरति मूको. § मदीति ति. ¶ स्पृहो कु. २. 'अभिग' ति. ३. 'यात्रावत् अ. ७. नास्ति ति. ५-५. नास्ति ति' अ. † नाहुः छपे. ‡ तिथ कुः तिथि वि' अ. § पृथिवी कु.

स्वेपम् । ह्रपम् । कृणुते । उत्तरम् । यत् । तुम् । सपृञ्जानः । सदेने । गोभिः । अहऽग्निः ।
 कविः । बुजम् । परि । मूर्ध्ज्यते । धीः । सा । देवस्ताता । सन्ऽतिः । वृमुवृ ॥ ८ ॥

स्कन्द० स्वेपम् दीप्तम् आत्मरूपम् अग्निः कृणुते कुरुते । उत्तरम् सर्वत उत्कृष्टतरम् । यत् सप्तम्या
 अत्र लुग्द्रष्टव्यः । यत्र संपृञ्जानः सम्पृञ्चमानः सदेने यज्ञगृहे गोभिः अग्निः गोमण्डोऽत्र स्तुतिवधनः ।
 'योनिर्वदीमन्ये अरमत्' (ऋ ८, २, ६) इति श्रुत्या । स्तुतिभिः सोमरसलक्षणामिदवाग्निः । स्तुतिभिः
 स्तूपमानः सोमेन च ह्युपमान इत्यर्थः । कविः मैधावी । बुजम् परि मूर्ध्ज्यते बुजमन्तरिक्षम्, तत्र
 उमोऽपनपनेन सर्वतः शोधयति । धीः सा देवताता 'धीः' (निष २, १) इति कर्मनाम ।
 'सद्गच्छन्ते यस्यां' देवाः सा समितिः बभूव भवति । यत्र यज्ञकर्मणि दीप्तमारमनो रूपमग्निः
 करोति, अन्तरिक्षञ्च तमोऽपनपति, तत्रैव देवाः सद्गच्छन्ते, नान्यत्रेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० दीप्तम् एवम् कृणुते, यत् रूपम् उद्धततरं भवति, संसृजन् समुद्रे तेजोभिः अग्निः च ।
 क्रान्तः ध्यानतमकऽ मूलम् उदकं ज्वालाभिः परिमार्ष्टि । सोऽर्वा देवैः ततः सत्यः
 भवति । प्रकाशते पूर्वस्यां दिशि ॥ ८ ॥

मुद्रल० सदेने अन्तरिक्षे गोभिः गन्धीभिः अग्निः मेघस्थाभिः सह संपृञ्जानः वैद्युतरूपेण संयुक्तः
 सन् स्वेपम् दीप्तं सर्वैर्द्रुमपाषण्डम् उत्तरम् उत्कृष्टतरम् रूपम् वैद्युतं प्रकाशम् यत् यदा कृणुते
 करोति, तदानीम् कविः क्रान्तदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निः बुजम् सर्वस्योदकस्य
 मूलभूतमन्तरिक्षम् परि मूर्ध्ज्यते परितो मार्ष्टि स्वतेजसाच्छादयति । उत्पानेन सा देवताता
 देवेन देवनदीतेनान्निना तदा विस्तारिता दीक्षिरन्नाभिः स्तुता सती समितिः बभूव तेजसां
 संहतिर्भवति ॥ ८ ॥

उरु ते जयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिपस्य धाम ।
 विधेभिरग्रे स्वयंशोभिरिहोऽर्ध्वेभिः पायुभिः पाशुस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । जयः । परि । एति । बुध्नम् । विरोचमानम् । महिपस्य । धाम ।
 विधेभिः । अग्रे । स्वयंशोऽग्निः । इहः । अर्ध्वेभिः । पायुऽग्निः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

स्कन्द० उरु विलीर्णम् ते तर स्मृतम् जयः जयतिर्गतिद्वर्मा (इ. निष २, १४) । रामवस्त्रभाषकम् एत
 एति परितच्छति । सर्वतो व्याप्तोतीत्यर्थः । बुध्नम् अन्तरिक्षम् । विरोचमानम् विविधं दीप्पमानम् ।
 महिपस्य महाधामैकम् (इ. निष ३, १) । महतो भवतः । धाम देवः । य ईदृशोऽसि, स स्वम् विधेभिः
 सर्वैः हे अग्ने ! स्वयंशोभिः आत्मनिमित्तं यज्ञो येषु पाठनेषु वाणि स्वयंशोभिः तैः इहः दीप्तः सन्
 अर्ध्वेभिः अर्द्धिसैवैः पायुभिः पाठनैः पाहि रक्ष अस्मान् ॥ ९ ॥

१. नास्ति मूको. २. नास्ति अ. ३-३. *ने बरि-वृ कुः *ने वल म; संवसम वि. ४. नास्ति ति.
 ५-५. नास्ति वि' अ'. † अत्रयः वि' लपे; आभिः वि'. ‡ कन्त कपं. § ध्यानः अ' कु वि';
 उ कपं. ६-६. *धे वि' अ'; *धे वि' अ' कु. ७ *ती तरयजः मै'. ८-८. स एभिर्मे' मूको.

वेङ्कट० विस्तीर्णं गच्छत् उव तेजः परि गच्छति मूलम् विरोचमानम् महतः । सर्वैः अने१ ।
स्वकीर्तिभिः समिद्ध. अनुपहिंसितैः पाळनैः अस्मान् रक्ष ॥ ९ ॥

मुद्गल० महिपस्व महतः ते उव जयः राक्षसादीनाम् अभिभावकम् विरोचमानम् विशेषेण दीप्यमानम्
उव विस्तीर्णम् धाम तेजः पुद्गलं अथां मूलभूतम् अन्तरिक्षम् परि एति परितो ज्याप्नोति ।
हे अने। इदः अस्माभिः प्रज्वलितः सन् विधेभिः सर्वैः स्वसोभिः भास्मीयैस्तेजोभिः
अस्मान् पाहि रक्ष । कीदृशैः । अदधेभिः राक्षसादिभिरहिंसितैः पायुभिः पाळनशक्तैः ॥ ९ ॥

धन्वन्स्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैरूर्मिभिर्भिर्भिरि नक्षति क्षाम् ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽन्तर्नवासु चरति प्रसृपु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुक्रैः । ऊर्मिऽर्मिः । अभि । नक्षति । क्षाम् ।
विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः । नवासु । चरति । प्रसृपु ॥ १० ॥

स्कन्द० धन्वन् स्रोतः१ धन्व (निघ १, ३) इति अन्तरिक्षनाम । 'स्रोतः' (निघ १, १२) इत्यप्पुदकनाम ।
हविर्नयनद्वारेणान्तरिक्षे वृष्टिलक्षणमुदकं करोत्यग्निः२ । गातुम् गमनस्वभावकम् ऊर्मिम् अत्यन्तप्रभूतम् ।
शुक्रैः च ऊर्मिभिः ज्वालाभिः अभि नक्षति अभिव्याप्नोति क्षाम् पुथिवीम् । विश्वा सर्वाणि च३ सनानि
पुराणाण्यज्ञानि जठरेषु उदरेषु धत्ते धारयति । धारणेन चाथ पाकरदितस्यात्रस्य उदरेषु धारयितु-
मशक्यत्वात् हेतुभूतत्वाद्यापत्तिरुपा४ कार्यभूतो वा रसजोऽहितमांसवायुत्पत्तिरुपाः पात्ने
कल्पते । अज्ञानि चौदनादिरूपेण रसादिरूपेण वा५ जठरात्मनानि. पचतीत्यर्थः । अन्तः
मध्ये च नवासु६ चरति प्रसृपु७ नवानां चरति अग्निः प्रसृवानामोपधीनाम् अन्तर्गतः । अग्न्यापत्तो हि
प्रसृतानामोपधीनां फलपाकः । अत एतदुच्यते—अग्नौनवासु चरति प्रसृपु इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षे सन्तत्वं गमनशीलं तेज.सङ्घातं करोति । शुक्रैः तेजोभिः अभि व्याप्नोति क्षाम् ।
विश्वानि च अज्ञानि स्रोदरेषु धारयति । अन्तः चरति नवासु मातृषु अप्सु ॥ १० ॥

मुद्गल० धन्वन् धन्वति नभसि गातुम् गमनशीलम् ऊर्मिम् उदकसंघम् अयमग्निः स्रोतः कृणुते
स्रोतसा प्रवाहरूपेण१ शुक्तं करोति । शुक्रैः निर्मलैः ऊर्मिभिः तेजैकसङ्घैः क्षाम् भूमिम् अभि
नक्षति अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरन्तरिक्षे जलसङ्घमुत्पाद्य तेन सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः ।
पश्चात् विश्वा सर्वाणि सनानि अज्ञानि जठरेषु धत्ते धवस्थापयति । तदर्थम् नवासु वृष्टपण-
रसुरत्यासु प्रसृपु सर्वेषामज्ञानां प्रसवित्रीषु भोषधीषु पाकार्यम्. अन्तः चरति मध्ये वर्तते । अन्तर-
पस्थितेन भौमानिना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ १० ॥

एवा नो अग्रे समिधां वृष्टानो रेवद् पावकं थर्वसे वि भादि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः शथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

१. प५३ वि० अ०. २. अ० वि० अ०. ३-२. नास्ति सूको. ४. अग्निः करोति ति. ५. वा अ.
६. 'नवासु' वि. ७. नास्ति वि. ८. 'अथ नवानामोपधीनामनवासुः' वि० अ०. ९. प्रवाहेण मे०.

एव । नः । अग्ने । समुद्रधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाद्रि ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । आदीतिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । वीः ॥ ११ ॥

स्कन्द० एव एवमुक्तेन प्रकारेण नः अस्माकं स्वभूतया हे अग्ने! समिधा समिन्धयति^१ इति^२
समित् । स्तुतिरग्राभिमेता न काष्ठनपी । तथा वृधानः अत्यर्थं वर्धमानः रेवत् धनसंयुक्तम् ।
धनायास्माकमित्यर्थः । हे पावक! श्रवसे अग्राय च वि भाद्रि विविधे दीप्यस्व^३ । तत् नः
मित्रः इत्युक्तार्थः^४ (श्र १, १४, १६ इ.) ॥ ११ ॥

घेकूट० एवम् अग्ने! निर्वापमानया समिधा वर्धमानः अस्माकं धनयुक्तं अग्राय च^५ दीप्यस्व ।
सूक्तं^६ प्राज्ञैः निरूपणीयम् इति^७ ॥ ११ ॥

मुमुक्षु० हे पावक! शोधक!^८ अग्ने! समिधा अस्माभिर्वृत्तेन समिदादिद्रव्येण एव एवमुक्तप्रकारेण^९
वृधानः वर्धमानः सन् रेवत् रथिभ्यो धनयुक्ताय नः अस्माकम् श्रवसे अग्राय वि भाद्रि
विविधेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमर्थं प्रयच्छेत्यर्थः । नः अस्माकम् तत् अन्नं मित्रावयः
ममहन्ताम् पूजयन्ताम् । रक्षन्तिवत्यर्थः । उत समुचये । पृथिवी च जीव्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वितीयो वर्यः ॥

[१६]

स प्रज्ञया सर्वसा जायमानः सद्यः कान्यानि चळच्च विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिपणा च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ १ ॥

सः । प्रज्ञया । सर्वसा । जायमानः । सद्यः । कान्यानि । च । अपश्च । मित्रं । धिपणा । च । साधन् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । उदाम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'स प्रज्ञेति द्रविणोदसेऽनये' (उ. वृदे ३, १२९) । 'स प्रज्ञया' इत्येतास्मूकं द्रविणोदसेऽनये, न
शुद्धाय । तच्छब्दध्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । यः 'पूर्वेषामप्यग्निः प्रभृतीनामृषीणां
न्यपच, सः इदानीन्तनानामपि यजमानानाम् प्रज्ञया पुराणानामिव सहसा बलेन' मध्यमानादरणिद्रव्यात्
जायमानः सद्यः तस्यामेव बेलाम्याम् कान्यानि कविः 'मेधाप्यग्निः, तस्य' यानि कर्तानि
हविर्वह्नादीनि तानि कान्यानि । च 'अथन च' 'धारयति । करोतीत्यर्थः' । विश्वा सर्वाणि ।
किञ्च आपः च मित्रम् धिपणा च साधन्^१ मध्यमोऽत्र आग्नेतेर्योऽपिचयतः, न उदकवचनः ।
'धिपणा' (निघ १, ११) इति याद्वानाम् । म्याप्यध्याहुतयः स्तुतिव्यञ्जना च वाक्^२ 'मित्रम्
अग्निं' साधन् साधयन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । कस्य । सामर्थ्यात् यजमानानाम् । किञ्च देवाः अग्निम्

१. 'अग्निं अ कु. २. नास्ति अ. ३. रोचते सूको. ४. 'धारय' कु. ५. नास्ति कु. ६. सूक्तं
वि' अ. ७. नास्ति वि' अ' कु. ८. उच्यते मे'. ९. एवमुक्तेन प्र' मे'. १०-११. नास्ति अ.
११-११. नास्ति अ ति. १२-१२. धारयतीत्यर्थः अ. १३. नास्ति अ ति. १४ १४. अग्निं निघन्
सूको.

धारयन् धारितवन्तः । निहितवन्त हृदयैः । द्रविणोदाम् हविराक्यस्य धनस्य दावारम् ।
 द्विषां चोधारम्, ऊर्ध्वं चार्धविहारमित्यर्थः । उद्येत्तत् सौचीकोऽग्निर्वदति — 'अथा देवा दधिरे
 हव्यवाहम्' (ऋ १०, ५२, ३) इति, 'मा देवा दधिरे हव्यवाहम्' (ऋ १०, ५२, ४)
 इति च ॥ १ ॥

घेङ्कट० सः प्रज इव बलेन जायमानः तदानीमेव हविर्वेदनादोनि कविकर्माणि^१ 'सर्वाणि एव' सत्यमेव^२
 धारयति^३ । आपः च अन्तरिक्ष्या माध्यमिका वाक् च मित्रमेने साध्यन्ति वैद्युतम् अग्निम् ।
 तम् इमं धनस्य दावारम् देवाः अधारयन् इति^४ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'स प्रजया' इति नवर्षे तृतीयं सूक्तम् । कुरस ऋषिः । त्रिणुम् छन्दः । द्रविणोदस्त्वगुण-
 विशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा^५ देवता^६ ॥

सप्तसा बलेन जायमानः निर्मथनेनोत्पद्यमानः सः अग्निः सद्यः तदानीमुत्पत्त्यन्तरमेव
 प्रजया प्रज इव चिरन्दन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि शब्दानि कवेः क्रान्तदर्शनः
 प्रगल्भस्य कर्माणि बद् सत्यम् अथा अधारयत् । पूर्व विद्यमान इवाग्निहृत्पत्तेः समकालमेव
 स्वकीयं हविर्वेदनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । हममग्निं वैद्युतरूपेण वर्धमानं मेघेष्व-
 स्थिताः आपः न विषया न या माध्यमिका वाक् सा च मित्रम् सतिभूतम् सायन्
 साध्यन्ति कुर्वन्ति । तमिमम् द्रविणोदाम् द्रविणस्य धनस्य दावारम् अग्निम् देवाः कविरात्रो
 देवाः धारयन् धारयन्ति ॥ १ ॥

स पूर्वया निविदा क्व्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ।

विवस्वता चक्षसा धामपथं देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निविदा । क्व्यता । आयोः । इमाः । प्रजाः । अजनयत् । मनूनाम् ।

विवस्वता । चक्षसा । धाम् । अपः । च । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । इदाम् ॥ २ ॥

स्कन्द० प्रकृतिमूला प्रजापतिरूपेणाग्निरत्र स्तुयते । सः पूर्वया निविदा 'अग्निर्देवः' (ति ५, ५, १)
 इत्येया निवित् । बाहूनाम् वा निविच्छब्दः (इ. निघ १, ११) । गृहोयानिवेदसात् 'स्त्वमान
 इति' शेषः । स प्रकृतोऽग्निः पूर्वया निविदा पूर्वविद्युक्तदा वाचा स्त्वमानः । क्व्यता
 कविरवेन । आयोः उर्वशीपुरस्य राज्ञः । पृथीनिर्वेदात् भोग्या इति वाक्यशेषः । इनाः प्रजाः
 अजनयत् । न च केवलस्यायोः । किं तर्हि । मनूनाम् भनोश्च राज्ञः पुत्राणाम् । न, च
 कविरवेन केवलेन । किं तर्हि । विवस्वता चक्षसा विवासनमपनयनम्, तदूता च इति ।
 भयोपाशाननिर्मुक्तिसमर्थेन च ज्ञानैवेत्यर्थः । न च केवलाः प्रजाः । किं तर्हि । याम् अपः च ।
 'आपः' (निघ १, २) इत्यन्तरिक्षनाम् । दिवं चान्तरिक्षम् । किञ्च देवाः ॥ २ ॥

१. नास्ति अ. २. कर्माणि वि^१ अ^२. ३-३. नास्ति वि^१ अ^२. ४. नास्ति अ^१. ५. धारयति
 वि^१; साध्यति वि^१; करोति कु; नास्ति अ^२ क. ६. नास्ति वि^१ अ^२. ७. नास्ति कु. ८-८. नास्ति अ^१.
 † 'शेऽग्निः सूको. १-५. नास्ति अ.

वेङ्कट० तः प्रथमया पाद्या कवितेन च^१ उर्वरीपुत्रस्य भायोः प्रजापतेः इमाः प्रजाः^२ अजनयत्
मनुष्याणां रक्षमानाः । तमसः विवासनेन वेजसा याम् 'अन्तरिक्षं च प्रकाशयति' ॥ २ ॥

मुद्गल० तः अग्निः पूर्वया प्रथमया 'अग्निर्वेदेः' (वि ५, ५, १) इत्यादिकया निविश कल्पता
गुणितिरुगुणाभिधानरूपणां स्तुतिं कुर्वता भावोः मनोः सम्बन्धिता उर्ध्वेन च स्तुपमानः सोऽग्निः
मनुनाम् सम्बन्धिनीः इमाः प्रजाः अजनयत् उद्वपादयत् । मनुना स्तुतः सन् मानवीः सर्वाः
प्रजाः अजनयद्विरपथैः । तथा विरत्वता विशासनेन विभेपेणाच्छादयता चरुसा भारमीयेन
वेजसा याम् पुत्रोक्तम् अथः च अन्तरिक्षं स्यामोतीति दोषः । अन्यन् समानम् ॥ २ ॥

तमीळित प्रथमं यज्ञसाधुं विश आरीराहुंतमृञ्जसानम् ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सुप्रदानुं देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ३ ॥

तम् । ईळित । प्रथमम् । यज्ञसाधम् । विशः । आरीः । आऽहुंतम् । मृञ्जसानम् ।

ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सुप्रदानुम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽदाम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० तम् प्रकृतमग्निम् ईळित स्तुतः । प्रथमम् यज्ञस्य साधयितारम् । हे विशः । मनुष्याजपः !
आरीः^१ शतैर्वा गारुधस्य शतैर्वा दानार्थंस्वेदे रूपम् । गन्धः द्वाप्यो वा हविषाम् ।
आहुतम् मर्यादयाऽभिवृत्तम्^२ । यज्ञसानम् प्रसाधयन्तम् । किम् । सामर्थापयन् । सर्वान्
अभिप्रेतान् वा^३ । ऊर्जः पुत्रम् ऊर्जःशब्देनाप्राक्कारणत्वाद् वृष्टिलक्षणमुदकमुच्यते बीजावस्थं वाऽन्नम् ।
तस्य हि पुत्रोऽग्निः पारम्पर्येण सत उद्वपमानयन्वात्^४ । ततो ह्योपधिवत्तस्यतपो जायन्ते
बोधधिवत्तस्यतम्यं पूष जायत इति । भरतम् कृत्विजम् । कृत्विह्नाम भरतसन्दः (द्र. विध
३, १८) । कर्तृवधनो वा । भर्तारं वा सर्वेयजमानानाम् । सुप्रदानुम् उग्रतज गन्त् स्रमम्,
'मृदं दामे'^५ यस्य स मृषदानुः, षं मृषदानुम् । उह्मैतस्मै स्तोत्रे यजमानाय च दातारमित्यर्थः ।
किञ्च देवाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् स्तुतं प्रथमम् यज्ञस्य साधयितारम् विशः ! अधिगन्ध आहुतम् प्रसाधयन्तम् अन्नस्य
पुत्रम् देवानां हविषश्च भर्तारं विरुतदानम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे विशः ! सर्वे मनुष्याः आरीः अग्निं स्वामिने मच्छन्दो यूपम् तम् अग्निम् ईळित
स्तुष्वम् । प्रथमम् सर्वेषु देवेषु मुख्यम् यज्ञसाधम् यज्ञस्य द्वाप्येनासादेः साधकम् आहुतम्
हविषिः कर्तितम् यज्ञसानम् स्तोत्रैः प्रसाधमानम् ऊर्जः अन्नस्य पुत्रम् भुक्तेनाशेन जादरा-
जेवैर्धनात् अन्नेरन्नपुत्रत्वम् । भरतम् हविषो भर्तारम् । मृषदानुम् सर्वगतीकदानयुक्तम् । अधिच्छेदेन
धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवाः इत्यादि पठम् ॥ ३ ॥

स मातरिश्वां पुरुवारं पुष्टिर्विदद् गातुं तर्नयाय स्वर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ४ ॥

१. नास्ति कु. २. नास्ति वि' अ'. ३-३. 'उग्र' अथवि वि' अ'. ४. नास्ति अ ५. 'दवादि
अ. ६. नास्ति अ वि. ७. अशम' कु. ८-८. नास्ति अ.

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० मातरिश्वसम्बन्धाद्गन्तव्ये सः मातरिश्वा इत्युच्यते । कः पुनरनेर्मातरिश्वना सम्बन्धः । उच्यते । तेन रद्योऽग्निराह्वयश्च । हिरण्यस्तूपेन भरद्वाजेन षोक्तम् । 'त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आर्किर्भ' (ऋ १, ११, २), 'आ द्रुतो अग्निमभरद्विषस्वतः' (ऋ ६, ८, ४) इति चः सौवीकोऽग्निर्दत्त-हरणाभ्यां^१ मातरिश्वसम्बन्धी । पुरुवारऽपुष्टिः बहुवरणीयपोषणः । विदत् जानाति । किम् । उच्यते । गातुम् देवलोकागमनमार्गम् । तनयाय भस्वभूतस्य यजमानस्वार्थाय । कीदृशाः । उच्यते । स्ववित् सर्वस्य वेदिता । विशाम् गोपाः मनुष्याणां रक्षिता । जनिता रोदस्योः प्रकृतिभूता प्रजापतिरूपेणैषा स्तुतिः । जनयिषा घावापृथिव्योः । किञ्च देवाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः^१ अन्तरिक्षे श्वसन् बहुभिः घरणीयपोषः^२ जानाति मार्गं सर्वज्ञः पुत्रभूताय^३ मनुष्यजातयः । विशाम् गोपायिता^४ जनयिषा घावापृथिव्योः ॥ ४ ॥

मुद्रल० सः अग्निः तनयाय अस्मादीयाय पुत्राय गातुम् अनुष्ठानमार्गम् विदत् लम्बयतु* । कीदृशः । मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातरि अन्तरिक्षे श्वसन् पर्वतमानः पुरुवारऽपुष्टिः पुरुभि-र्यदुभिर्वांरा वरणयोषा पुष्टिरभिर्यदियंस्त स तयोक्तः । स्ववित् स्वः स्वर्गस्य वाग्द्वारेण सम्भविता विशाम् सर्वासां प्रजानाम् गोपाः गोपायिता^५ रक्षिता रोदस्योः घावापृथिव्योः जनित जनयिषा उत्पादयिता । देवाः इत्यादि गतम् ॥ ४ ॥

नक्तोपासा वर्णामेभ्यानि धापयेत्ते शिशुमेकं समीची ।

घावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ५ ॥

नक्तोपसा । वर्णम् । आमेभ्यान्ने इत्याऽमेभ्यानि । धापयेत् इति । शिशुम् । एकम् । समीची इति समुच्चै ।

घावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० नक्तोपसा 'नक्ता' (निघ १, ७) इति रात्रिनाम । रात्र्युपसो । वर्णम् आमेभ्यानि 'कृष्णः शुक्ल' रात्र्युपसोः वर्णः^१ । 'तमामेभ्यानि । मीह' ^२ 'द्विषायाम् । आध्वार ईषदर्थे'^३ । परस्परमीपक्षितन्वी । 'रात्रिर्दि' उपसो रूपं स्वेन तेजसा ईषदिनक्ति उपा भदि स्वेन ज्योतिषा । ते धापयेते सायमाहुवीः प्रातराहुतीश्रान्तिं पापयवः । कथम् । शिशुम् एकम् शिशुर्बालः । लुप्तोपसं चैतद् । बालम् इदं किञ्चित् केचित् द्विवी । समीचीः परस्परेण सद्गते । किञ्च घावाक्षामा रुक्मः अन्तः^४ घावापृथिव्योर्मध्ये रुक्मः रोचनोऽग्निः वि भाति विविधं स्तूप्यते । किञ्च देवाः ॥ ५ ॥

१. नास्ति वि. २. सोऽभिर्^५ अ; *द्वेनहरणा-या सि. ३. नास्ति अ. ४. संबन्धादग्निरेव ना-
रिषोपसो सः वि^६ अ.^५ ५-५. तय वि^७ ल; तनयाय कु. ६. गोपा वि^८ अ.^६ ७. लम्बतु मूको.
८. गोपयिता मे^९. ९-९. कृष्णं शुक्लं कु. १०. वर्णं कु; नास्ति अ. ११-११. नास्ति अ.
१२-१२. 'सायापीय' अ. १३-१३. श्रुतितम् अ. † 'दुतिः कु. ‡ नास्ति वि.

येङ्कट० नक्षोपासौ आत्मीयम् वर्णम्^१ शिन्धोन्मयस्थाध्यात्मं^२ कुर्वन्नि पापपतः^३ उभयोः साधारणं सद्गते चरसं^४ हविरग्निहोत्रम् । स चासौ धारापृथिव्योः मध्ये मणिरिव दृश्यते ॥ ५ ॥

मुद्गल० नक्षोपासा रात्रिरदृश्य वर्णम् स्वकीयं रूपम् आभेभ्यान्ने परस्परं पुनःपुनः हितन्त्यौ समानी सङ्गते संश्लिष्टे । एवंगृते महक्षिपाने एकम् शिशुम् बद्धः पुत्रम् अग्निम् पापयेते^५ हवींषि पापयेते^६ । हनः रोचमानः स्रोऽग्निः छावाक्षामा छावापृथिव्योः अन्तः मध्ये वि भाति विशेषेण प्रकाशते । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये तृतीयो वर्गः ॥

रायो बृध्नः संगमनो वर्धनां यज्ञस्य केतुर्भन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ६ ॥

रायः । बृध्नः । संगमनः । वर्धनाम् । यज्ञस्य । केतुः । भन्मसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतत्वम् । रक्षमाणासः । एनम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोदाम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० रायः धनस्य बृध्नः^१ बृध्नभूतः । आश्रयभूतः^२ इत्यर्थः । संगमनो वर्धनाम् सहजमपिवा च धनानी यजमानैः सह । दावा च धनानी पञ्चमानेभ्य इत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः क्लित शाने । यज्ञस्य शाना । अथवा केतुसन्तः पताकाचनः कर्तृवचनो वा । यज्ञस्य पताकाभूतः कर्ता वेत्यर्थः । भन्मसाधनः 'मन्यते' (निघ ३, १४) इत्यर्चतिकर्मा । भन्म मनने स्तुतिः, तस्याः साधयिता । वेः वेगिरिति गतिकर्मा (तु. निघ १, ५) । गन्ता हविरगृहीत्वा देवान् प्रति । किञ्च अमृतत्वम् रक्षमाणासः अमृतत्वं हविर्भक्षणलक्षणं देवत्वम्, तदात्मनो रक्षन्तः । आत्मनो हविर्भक्षणपरिपालनार्थमित्यर्थः । एनम् देवाः ॥ ६ ॥

येङ्कट० धनस्य बृध्नः, विविधाणि च धनानि सङ्गच्छन्ते अग्निम्, यज्ञस्य प्रज्ञापकः^३ अभिलषितस्य साधयिता । तस् इन्मन् आत्मनः अमृतत्वम् रक्षमाणाः देवाः अधारयन् ॥ ६ ॥

मुद्गल० सोऽग्निः रायः धनस्य बृध्नः मूलभूतः आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणवत् । वर्धनाम् निवासहेतूनां धनानाम् संगमनः सङ्गमयिता स्त्रोतूनां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता वेः आत्मानमभिमाच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनः मननीयत्वाभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वम् स्वकीयानरण्यत्वम् रक्षमाणासः पालयन्तः देवाः एनम् द्रविणोदाम् धनस्य दातारम् अग्निम् धारयन् धारयन्ति ॥ ६ ॥

नू च पुरा च सदर्शनं रयीणां जातस्य च ज्ञार्यमानस्य च धाम् ।

सुतश्च गोपां भवतश्च भुरेदेवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम् ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^१. २. च्छावन् वि^१ अ^१. ३. धारयन् किञ्चुम् अ^१; धारयन् कु टि. ४. लकारम् वि^१ अ^१ कु ल लर्थ. ५. ५. नास्ति मै^१. † प्रादये मै^१. ६. नास्ति न ति. ७. भूतः अ. ८. वेरिति मूको. ९. स्थलानि वि^१ अ^१. १०. शारतः वि^१ अ^१.

तु । च । पुरा । च । सदनम् । रथीणाम् । ज्ञातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षाम् ।
सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरेः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणःऽद्राम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० तु शब्दोऽत्रैवानीमित्यर्थे । इवानीम् च पुरा च पूर्वोऽस्मिन् काले सदनम् स्थानम् रथीणाम्
धनानाम् । ज्ञातस्य च भूतमामस्य च जायमानस्य च क्षाम् पृथिवीनामैतत् (इ. ति. १, १) ।
पृथिवीस्थानीयम् । आश्रयभूतमित्यर्थः । अथवा क्षि निवासगारयोरेत्यस्य क्षाम्भ्यो
निवासवचनः । निवासभूतमित्यर्थः । सतः च गोपाम् भवतः च यद्य पूर्वोत्पन्नमस्तस्यैव पक्षेऽपि
भवति वस्योभयस्यापि गोपारम् । भूरेः बहुतः । देवाः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अथ च पुरा च आवासस्थानम् रथीणाम्, ज्ञातस्य च जायमानस्य च आवासस्थानम्,
विद्यमानस्य च गोपायितारम् भवतः च बहोः ॥ ७ ॥

मुद्रल० तु च अथ अस्मिन् काले पुरा च रथीणाम् सर्वेषां धनानाम् सदनम् आवासस्थानम् ज्ञातस्य
उत्पन्नस्य कार्यज्ञातस्य जायमानस्य उत्पन्नमानस्य च क्षाम् निवासयितारम् सतः च सर्वत्र
विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेः भवतश्च सद्भावे प्राप्नुवतः भूरेः असत्स्वातस्यान्वस्य
च भूतज्ञातस्य गोपाम् गोपायितारं रक्षितारम् द्रविणोदाम् धनप्रदम् एवंगुणविशिष्टम् अग्निम्
देवाः धारयन् इविवोद्भूत्वेन धारयन्ति ॥ ७ ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीभिर्नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽद्राः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽद्राः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणःऽद्राः । वीरवतीम् । इषम् । नः । द्रविणःऽद्राः । रासते । दीर्घम् । आयुः ॥ ८ ॥

स्कन्द० द्रविणोदाः धनदानस्वभावकोऽग्निः । द्रविणसः तुरस्य तुरनाम्बुस्वरतेः । उभयत्र च
द्वितीयार्थे पक्षी । अथादि धने त्वरणस्वभावकम् । द्रविणोदाः एव सनरस्य इयमपि द्वितीयार्थे
पक्षी । सनरं परिचारकमनुप्यसहितं द्विरग्यादि । प्र यंसत् प्रयच्छतु । ददास्वियर्थः । द्रविणोदाः
एव वीरवतीम् पुत्रसंशुक्ताम् इषम् अन्नम् नः अस्मभ्यं ददातु । द्रविणोदाः एव रासते ददातु
दीर्घम् आयुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० द्रविणोदाः तुरः त्वरतेः । अथादिधने त्वरणस्वभावकं प्रयच्छतु समजुष्यं च । द्रविणोदाः
वीरवतीम् अन्नम्, द्रविणोदाः दीर्घम् आयुः च प्रयच्छतु ॥ ८ ॥

मुद्रल० द्रविणोदाः द्रविणस्य धनस्य दाताऽग्निः तुरस्य त्वरणाग्नस्य चक्षुः अन्नस्य द्रविणसः
धनस्य एकदेशम् प्र यंसत् अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः "सनरस्य सननीयस्य सम्भ्रजनीयस्य
स्वावरूपस्य धनस्वीकरोति प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदाः वीरवतीम् वीरैः पुत्रादिभिर्शुक्लम्
इषम् अन्नम् नः अस्मभ्यं प्रयच्छतु" द्रविणोदाः दीर्घम् आयुः अस्मभ्यम् रासते प्रयच्छतु ॥ ८ ॥

१. नास्ति वि' अ' छपं.

२. नास्ति वि' अ'.

३. च पक्षेऽपि भवति तस्य बहोः अ' वि'.

४. नास्ति नै'.

५. सर्वस्य मूको.

६. *छुतेः अ ति.

७-९. नास्ति अ.

८. नास्ति वि' अ' इ

९. नास्ति वि' अ'.

१०-११. नास्ति मूको.

एवा नो अग्रे समिधां वृधानो रेवत् पावकं श्रवसे वि भाहि ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नुः । अग्ने । समऽर्था । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नुः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

स्कन्द० एवा नः अग्ने इवायुक्तायम् (ऋ १, १५, ११ द्र.) ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ऋ १, १५, ११ इत्यत्र द्र. ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे पावक! शोधक! अग्ने! समिधा अस्माभिर्दत्तेन समित्वादिद्रव्येण एव एवम् उक्तप्रकारेण^१
वृधानः वर्षमानः सन् रेवत् धनयुक्ताय नः अस्माकम् धवसे अष्टाय वि भाहि विशेषेण
प्रकाशय । नः अस्माकम् तत् अग्ने मित्रादयः ममहन्ताम् पूजयन्ताम् । रक्षन्तु इत्यर्थः ।
तथा सिन्धुः अन्देवता । उत समुचये वायापृथिवी च ममहन्ताम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमादके सप्तमाध्याये चतुर्थी वचोः ॥

[९७]

अपं नुः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिम् । अपं नुः शोशुचदधम् ॥ १ ॥

अपं । नुः । शोशुचत् । अधम् । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिम् । अपं । नुः । शोशुचत् । अधम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अत्र ऋदीगात्राद्वापीवमितिहासमाचक्षते — 'कुत्सस्य कुत्सस्य इन्द्रं' व्यह्वयेताम् । स इन्द्रः
कुत्समुपावर्तते तं शयेन वाद्ध्यमिरेण्वोरवभात्' (तात् ९, १, १२) इति । अत्र च वाया वाद्ध्यम्
उच्यन्ते । तदेतच्छुक्त इन्द्ररूपवामापात्रो वक्ष्यति — 'त्र शुघ्रस्य परि कुत्सादिश मधि' (ऋ १०,
२८, ५) इति । स इन्द्रातिक्रमणेन पापेनाभिभूतमात्मान मन्यमानः तदपनोदनार्थमग्निमुवाच ।
अप नः शोशुचत् इति । अपपूर्वः शुशुग्ध्या सामर्थ्यादपवचने । व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः । अपनय ।
नः अस्माकम् अपम् इन्द्रातिक्रमणं पापम् । हे अग्ने! शुशुग्धि आ 'शुग्धि' (निघ ३, १९)
इति धात्व्याकर्मा पठितः । तस्येदमुपधाया उत्वं आन्दसत्वात् । याज्मया चात्र तत्पूर्वकं
दानं लक्ष्यते । आकारश्चात्र मर्यादायाम् । मर्यादायां देहीत्यर्थः । रयिम् धनम् । अथवा
शुशुग्धीति शुचेरेव दीप्यर्थस्त्वैदं रूपम् । आ शयिमिति क्रमोपसर्गमुत्तरेण्यक्रियाभ्याहारः ।
दीप्यस्व भाद्र च धनमित्यर्थः । परस्तु पादो मित्रमेव वाचयम् । 'तेव पुनरुक्तः' अर्थः ।
भूशरवार्यो वा अन्धासः । 'अन्यासे' भूवासमर्थं मन्यन्ते, यथा अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया'
(या १०, ४२) इति ॥ १ ॥

१. वचो व मं. २. २. नास्ति अ. ३. श्वे अ इ. ४. यामिं मुक्ते. ५. वाशिव मुक्ते.

६. नास्ति अ. ७. 'किवास्तथा' चि. ८. मित्र वा वि. ९-११. तेना पुनं अ कु. १०. 'ते दि मुक्ते.

वेङ्कट० 'सर्वमित्रं सन्' इत्यत इन्द्रवचनात् दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी वाधितवान्^१। अथ तं गुल्लं सुमित्रः सन् क्रूरमकः^२ इत्येवं वागम्यवदत्। तं द्रुगान्दं तदपनोदनाय भानिं स्तौति। सौमित्रं भवति 'दीर्घजिह्वी वा'^३ (द्रु. तांता १३, ६, ८-१०) इत्यादि वाण्ड्यकम्^४। अस्माकं पापमवागच्छ भस्मान्तरयन्वं दहत्। अग्ने! प्रश्वलय धनम्। अर्धर्षः 'उत्तरः पूरणः' आदरायो वा ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अप नः' इति भद्रं चतुर्थं सूक्तम्। इत्यतः ऋषिः। गावत्री छन्दः। शुचिगुणकोऽनिर्वेपता शुदानिः वा^५।

भद्रदमाख्यानम्—'दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान् यशान् दवाधे। तां इन्द्रम् इन्द्रोऽसक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं क्रूरसमश्रयोत्, एषा त्वया इष्टम्येति। स चावधीत्। तं वागम्यवदत्— अनुचितमिदं त्वयाचरितम्, यत् त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरम् अकार्षीदिति। तम् क्रूरिं शोकः प्राप्नोत्। स ऋषिरनेन सूकेनानि स्तुत्या शोकमपागमयत्'।

हे अग्ने! नः अस्माकम् अपन् पापम् अप सोऽनुचत् अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीथ दायुं शोचन्तु। अपि च अस्माकम् रयिम् धनम् आ समन्तान् शुश्रुधि प्रकाशय। आदरातिशयस्रोतनाय पुनः पश्येत्। अप० ॥ १ ॥

सुक्षेत्रिया सुगातया वसूया च यजामहे । अपं नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे । अपं । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ २ ॥

स्कन्द० सुक्षेत्रियादोनि क्यन्तानि इच्छवचनानि। सर्वत्र स्त्रीचाया दादेशः। इह वावलोके सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेण्यया परलोके सुगातया सुगातीच्छया च वसूया च धनेच्छया च यं ताम् यजामहे। एतानि सर्वाण्यस्मान् देहीत्यर्थः। किञ्च अप नः^१ ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोभनक्षेत्रेण्यया शोभनमार्गेण्यया धनेच्छया च^२ धनमस्मिन् यजामहे। अप नः शोशुचत् अपन्^३ ॥ २ ॥

मुद्रल० सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेण्यया सुगातया शोभनमार्गेण्यया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे अग्निं द्विविधिः पूजयामः। अप० ॥ २ ॥

प्र यद् भन्दिष्ठ एषां प्रास्माकांसश्च सूर्यः । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्ठः । एषाम् । प्र । अस्माकांसः । च । सूर्यः । अपं । नः । शोशुचत् । अधम् ॥

स्कन्द० प्र यत् इति व्यत्ययेन ननुसकता। सोऽयं प्रकर्षेण भन्दिष्ठः। भन्दिरर्चतिकर्ता (द्रु. निघ ३, १५)। स्तोत्रतमः एषाम्। अनुदात्तवादादेशोऽयं प्रकृतत्वान्तेः। व्यत्ययेन पैकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। अस्थानेः। न च केवलोऽहमेव। किं तर्हि। अस्माकांसः च अस्मदीयाश्च पुत्राः^१ पौत्राश्च पितृपितामहप्रपितामहा वा येऽस्थानेः^२ भन्दिष्ठाः। कीदृशाः^३। सूर्यः स्तोत्रार्थमेतत् (द्रु. निघ ३, १६)। स्तुतिकरणस्वभावकाः।

१. एषां वि^१ अं ल कुः नास्ति वि^१ अं^२। २. वाधितं वि^१ अं^२। ३. *पशतोऽ कुं भद्रो अं^३।

४. सो वि^१ लः; सौमित्रं कुं। ५-५. *मिहोव कुं। ६. *वाण्ड्यकम् वि^१ अं^२ कुं। ७-७. *२. पूरकः वि^१ कुं ल लपं; *पूरं अं ल. ८. नास्ति वै^१। ९. नास्ति सूको. १०. नास्ति ति. ११-११. नास्ति वि^१ अं^२। १२. इत्यं वि^१ अं^२। १३. ऋषव अ. १४. *मिः य प्र ति. १५. *शाः सन्धु अ.

यच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । तेषां सर्वेषाम् अथ नः शोशुचद् अथम् । केचित्तु एषामिति बहुवचनशुभेतिरःप्रभृतीनामप्ये प्रतिनिर्देश इति मन्थन्ते । तत्रैवमेकवाक्यता^१ योज्या । योऽग्निः प्रकर्षेण स्तुत्यजमः एषामग्निःप्रभृतीनाम्, अस्मदीयाश्च पितृपितामहप्रपितामहाः अत्रिरःप्रभृतयो यस्याग्नेः प्रकर्षेण स्तोतारः, सा अथ नः शोशुचद् अथम् इति ॥ ३ ॥

घेष्टुट० यस्माद्दृग् एषाम् स्तोतृणाम्^१ अतितायेन स्तोता, यस्मात् य आस्माकीनाः स्तोतारः प्रच्युवन्ति ॥ ३ ॥

मुद्रल० यत् यथा एषाम् स्तोतृणां मध्येऽप्ये कुत्सः प्र भन्दिष्टाः प्रकर्षेण स्तोतृणमः पृथग् अस्माकासः आस्माकीनाः सूर्यः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतृत्मा भवन्ति । अन्वत् समानम् ॥ ३ ॥

प्र यत् ते अग्ने सूर्यो जायेमहि प्र ते वयम् । अर्प नः शोशुचद् अथम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूर्यः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् । अर्प । नः । शोशुचद् । अथम् ॥

स्कन्द० प्र यत् इति व्यत्ययेन मनुसक्या पृथक्चमत् । प्रकर्षेण ये ते तव हे अग्ने । सूर्यः स्तोतारः । यच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । ते जायेमहि । प्रजा^१ प्रच्युषामेत्यर्थः । पृष्टीनिर्देशाद् अग्नें प्रसादेन स्वभूता वेति वाच्यशेषः । तव प्रसादेन स्वभूता वा वयम् । किञ्च अथ नः ॥ ४ ॥

घेष्टुट० यस्मात् आग्ने । तव स्तोतारः प्रजायन्ते । वयम् च^२ तथा स्तोतारः सन्तः प्र जायेमहि ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे आग्ने । यत् यस्मात् ते तव सूर्यः स्तोतारः प्रजायन्ते । पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति । तव वयम् च ते स्तोतारः सन्तः प्र जायेमहि पुत्रपौत्रादिरूपेण भवेत् । अन्वत् समानम् ॥ ४ ॥

प्र यद्येः सहस्रवतो विश्वतो यन्ति भानवः । अर्प नः शोशुचद् अथम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्रवतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अर्प । नः । शोशुचद् । अथम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० यत् इति पठ्या लुग्लट्ठ्या । यत् अग्नेः सहस्रवतः बहुवचनः विश्वतः सर्वतः प्र यन्ति प्रकर्षेण मन्थयित् भानवः दीक्षयः सा अथ नः^३ ॥ ५ ॥

घेष्टुट० यस्मात् आग्नेः भानवः सर्वतः^४ प्र यन्ति बहुवचनः^५ ॥ ५ ॥

मुद्रल० सहस्रवतः शयूनभिभवतः अग्नेः भानवः दीक्षयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेक्षात् प्र यन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति^६ । यत् यस्मादेवं यस्मात् तेनाग्निवेजसा नः आस्मादीयम् अथम् अथ शोशुचद् नद्यत् ॥ ५ ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अर्प नः शोशुचद् अथम् ॥ ६ ॥

त्वं । हि । विश्वतः उमुख । विश्वतः । परिभूरः । असि । अर्प । नः । शोशुचद् । अथम् ॥ ६ ॥

१. पृष्टी^१ अ. २. लोका^२ वि^३ अ^४. ३. प्रजा^३ कु. ४. ते पृष्टी^४ कु. ५. च तव वि^५ अ^६.

६-६. नास्ति वि^६ अ^७. † यन्ति वि^६. ‡ अथा. वि^६ क. ७. अस्ति मे^७.

स्कन्द० द्वि-शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् त्वम् हे विश्वतोमुख । सर्वतोमुख । विश्वतः सर्वतः स्तोत्रं परिभूः परिगृहीता अति । यस्मादिति यद्यथाष्टभाविस्त्यध्याहार्यम् । तस्मात् अप नः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् हि' सर्वतोमुख ।^१ सर्वतः परिभवसि ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे भद्रे ! त्वम् हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वजोग्याळः । एव मुद्रस्थानीयानां ज्वाळानां व कुश्यापि प्रतिद्वितिरिति । भद्रो हे विश्वतोमुख ! भद्रे ! विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि उपव्रज्यादा परिभूः अति भस्माकं परिगृहीता भव^२ । रक्षको नयेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखातिं नावेवं पारय । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतःऽमुख । अति । नावाऽह्व । पारय । अपं । नः । शोशुचत् । अधम् ॥७॥

स्कन्द० द्विषा नः द्वेषुर् भस्माकं हे विश्वतोमुख । अति । द्विष इति कर्मधुत्तरतीति^३ चोपसर्गाणो-
ग्यप्रक्रियापदाध्याहारः । अपीत्य नावेव पारय । यथा कश्चित् कश्चिप्राचा पारयेदेवमस्मात् त्वं पारय । सर्वाभिप्रेतानां पारं नयेत्यर्थः । किञ्च अप नः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० शशुर् भस्माकं^४ सर्वतोमुख ! नावेव अति पारय^५ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे विश्वतोमुख ! सर्वतोमुखाभ्रे ! नावेव नावा नदीमित्य^६ नः भस्माकम् द्विषा शशुर् अति पारय भद्रिकमप्य शशुरहितं प्रवेशं प्रापय । अन्यत् समानम् ॥ ७ ॥

स नः सिन्धुमिव नावयार्तिं पर्षा स्वस्तये । अपं नः शोशुचदधम् ॥ ८ ॥

सः । नः । सिन्धुम्ऽह्व । नावया । अति । पर्ष । स्वस्तये । अपं । नः । शोशुचत् । अधम् ॥८॥

स्कन्द० ये त्वाम् अस्तोष्म ता नः अस्मान् सिन्धुमिव नावया यथा कश्चित् कश्चित् सिन्धुं
नावा पारयेत्, एवम् अति पर्ष सुप्तु पारय नः^७ स्वस्तये भविनात्वाय । किञ्च अप^८ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सः अस्मान् नदीमिव नावा अति पारय शशुर्^९ भविनात्वाय^{१०} ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे भद्रे ! सः त्वम् नः अस्मात् नावया नावा सिन्धुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थम्
अति पर्ष शशुर् भद्रिकमप्य पाठय । शशुरहितं प्रवेशमस्मान् प्रापयेत्यर्थः । एवमसादान् नः
अस्माकम् अपम् पापं च अप शोशुचत् अस्मत्तोऽपकन्यास्मच्छत्रुः शोकदुष्को भवतु ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमो वसः ॥

१. अध्यायैः सि २-२ नास्ति रूपं. ३. 'मुखः वि' ल. ४. शुकितम् मै. ५. 'भतेरिति
इति अ. ६. 'त्वान् वि' अ. ल. ७. पारय शशुर्नदिकान्त्वान् एव प्रेरय । सर्वाभिप्रेतानां पारं नयेत्यर्थः 'वि' अ.
८. नदीनामि मूको ९. शशुर् मै. १०. यथा नः अ; नास्ति सि. ११. नास्ति अ. १२. नास्ति
वि' अ. १३. अपि नावय वि. अपि नावाय अ. १४-१४. नास्ति मूको.

[९८]

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिथीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुमतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिथीः ।

इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

स्कन्द० 'वैश्वानरस्येति 'वैश्वानरोयम्' (द्र. वृदे ३, १२९) । 'वैश्वानरस्य सुमतौ' इत्येतत्पुंल्लं वैश्वानर-
देवताकम् । वैश्वानरगुणोऽस्याग्निर्देवता, न शुद्ध इत्यर्थः । विश्वानरो मध्यमोत्तमातुष्येते, ताभ्यां
प्रभवतीति वैश्वानरोऽयमग्निः । अदानिनाभिहृन्वनानात् वृक्षात्^१ षोऽग्निर्गृह्यते, स वैश्वानरः^२ प्रभवति ।
पस्तु^३ आदित्यानिमुखे धादुर्यो मणौ वा, स आदिरपात्^४ प्रभवति । तेन विश्वानरप्रभवत्वाद्गनेतिदं
गुणाभिधानम् वैश्वानरस्य इति । वैश्वानरगुणस्वान्तेः सुमतौ शोभनायामनुमहा-
इत्याशासहं । कस्यात् । उच्यते । राजा हि 'कम्' द्विराब्दो यसादर्थे । कमिति निपातः पदपूर्णाः ।
यसादात्ता ईश्वरो वैश्वानरः । कस्य । भुवनानाम् लोकानां भूतजातानां वा । अभिथीः आधक्यणीयः । इतः^५
भोपधिवनस्पतिभ्योऽग्निभ्यां वा जातः सन् विश्वम् इदम् वि चष्टे पश्यतिकर्माऽयम् (द्र. निघ ३, १४) ।
पश्यति प्राणिनां कृताकृतप्रत्यवेशरत्वात् । अन्तर्पश्येति वा सामर्थ्याबक्षिः । दृशयति प्रकाशयती-
त्यर्थः । किञ्च वैश्वानरो यतते यती प्रयते । प्रयत्नेन चात्र उत्पूर्वकत्वात् गमने लक्ष्यते । तात्पर्यं
एव वा सामर्थ्याद् यततिः । शुद्धोऽपि च सोपसर्गाथे हृष्टन्वः । सहगच्छते सूर्येण सह । कथम् । अमुष्यो
रश्मय आदिरयादप^६ आगच्छन्ति^७ । इतोऽस्याधिप उद्गच्छन्ति^८ । तपोभासोः संसर्ग^९ रष्ट्वा
मन्वसोवमाद् — वैश्वानरो यतते सूर्येण इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरस्य कल्पार्थां मत्तौ वपन् स्यात् । राजा हि असी भूतानामभिभ्रयणीयः इतः
जातः सर्वमभिविषदयति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । प्रातः आदित्यात्मना जायमानः^{१०}
सर्वं पश्यति । ततः अमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति, अतः अस्थाधीचि । तपोः भासोः सङ्गमं रष्ट्वा
वदति — संयतते इति (द्र. वा ७, २३) ॥ १ ॥

मुद्रल० 'वैश्वानरस्य' इति तुल्यं पद्यनं सूक्तम्^१ । कुस्त श्रुतिः^२ । त्रिष्टुप् छन्दः^३ । वैश्वानरगुणोऽग्निः
"शुद्धाग्निर्वा देवता"^४ ॥

वैश्वानरस्य विशेषां नराणां लोकान्तरनेतृत्वेन सन्धन्विभ्योऽग्नेः सुमतौ शोभनायामनुमहा-
शिकार्यां शुद्धौ स्वाभ अनुमहात्वेन वर्तमाना भवेत् । हि कम् इत्येतत्^५ द्विरादर्थे । स हि
वैश्वानरः अभिथीः अभिभ्रयणीयः आभिमुख्येन सेवितव्यः सद् भुवनानाम् सर्वेषां भूतजातानाम् राजा

१-१. 'भि' इत्यर्थः...पदवाद्...वैश्वानर अ. † नास्ति ति. २-२. 'मिषुले आदित्यात् इति;
'मिषुले आदित्ये' इति इत्यात् अ. ३-२. नास्ति अ. ४. 'दव मूको. ५. उदरउत्ति मूको. ६. उदरउत्त'
कु ति. ७. नास्ति ति. ८. आत्मानः वि'. ९. नास्ति मै'. १०-१०. शुद्धो वा मै'; 'ग्निर्दे' मै'.
११. नास्ति मूको.

स्वामी भवति । यः वैश्वानरः अग्निः इतः अस्मात् अरणिद्वयात् जातः जातमात्र एव इत्स्व
विश्वम् सर्वं जगत् वि चष्टे विशेषेण पश्यति । प्रातश्चरवा सूर्येण च यतते सङ्गच्छते ।
एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमती एषामेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

पृष्टो द्विवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीर विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिपः पांतु नक्तम् ॥ २ ॥

पृष्टः । द्विवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिपः । पांतु । नक्तम् ॥ २ ॥

स्कन्द० पृष्टः इति पृच्छतेरर्थातिकर्मणो रूपम् । पृष्टः स्तुतोऽग्निः दिवि । केन । सामर्ष्यात् देवैः ।
पृष्टः अग्निः पृथिव्याम् । केन । सामर्ष्यात् मनुष्यैः । सर्वस्त्रोभिश्च पृष्टः सन् विश्वाः ओषधीः
आ विवेश । सर्वस्त्रोषधीष्वन्तर्हनि इत्यर्थः । केन पुनः पृष्टः । उच्यते । वैश्वानरः सहसा
पृष्टः अग्निः 'सहस्र' (निघ २, १) इति बलनाम । स्त्रोतृगतं स्तुतिकरणसामर्थ्येन । स्वयतया षड्वचसा
स्तुत इत्यर्थः । 'य एवंरूपः' वः नः अस्मान् दिवा सः पूव रिपः हिंसातः हिंसितुर्वा सकाशात्
पातु रक्षतु नक्तम् रात्रौ ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुत्रोके^१ संस्पृष्टः^२ भूम्यां च पृष्टः एव विश्वाः ओषधीः आविवेश वैश्वानरः बलेन सस्पृष्टः ।
अस्मान्^३ अग्निः अहनि^४ रात्रौ च हिंसकात् रक्षतु ॥ २ ॥

मुद्रल० भयम् वैश्वानरः अग्निः दिवि पुत्रोके आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः तथा पृथिव्याम् भूमौ
गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टः तथा विश्वाः सर्वाः ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सः अग्निः आ विवेश
पाकार्थम् अन्तः प्रविष्टवान् । अन्तःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पचन्ते^५ ।
सदृशा परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टः वैश्वानरः नः अस्मान् दिवा अग्नि रिपः हिंसकः
शत्रोः पातु । तथा वैश्वानरः नक्तम् रात्रावपि अस्मान् हिंसकात् पातु ॥ २ ॥

वैश्वानर तत्र तत् सत्यमस्तवस्मान् राप्यो मघधानः सचन्ताम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत धौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तन्नं । तत् । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । राप्यः । मघधानः । सचन्ताम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धौः ॥ ३ ॥

स्कन्द० सस्पृष्टोऽर्थेभ्योऽर्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । दे वैश्वानर! यद्वयं भूमः तत् सत्यम् अहं
तव । त्वं तत् सत्यतया प्रविषयस्व, 'प्रविषय च' सम्प्रादयोपर्यः । किं तत् । उच्यते । अस्मान्

१-३. नास्ति अ.

२. दिवि पुत्रो^१ क.३. सद्यः वि^१ अ^२.४. अस्मात् वि^१ अ^२ क.५. नास्ति अ^१ वि^१ लपं.

६. नास्ति मूको.

७. नास्ति अ वि

रायः धनानि मपवानः धनवन्तश्च सचन्ताम् सेवन्ताम्^१ । धनाम्यस्माकं भवन्तु राजानश्च
परिचायकमूठा भवन्तिव्यर्थः । तद् नः इत्यामुक्ताथम् (अ १, १८, १६ इ.) ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरः^२ तव तत् सत्यम् कर्म स्तोत्रेषु भवतु । भस्माद् धनानि धनवन्तः च सेवन्ताम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे वैश्वानर ! तव तत् त्वदीये तत् अस्माभिः कियमाणं कर्म सत्यम् अस्तु तथा अवितथफलं
भवतु । यद्यः अस्मान् मपवानः धनवन्तः रायः धनवदतिमियाः पुत्राः सचन्ताम् सेवन्ताम् ।
एवं यद् अस्माभिः प्रार्थितम् नः अस्मदीयं चत् मियः वरुणः राभ्यभिमानी अदितिः देवमाता^३
सिन्धुः सन्धनशीलोदकाभिगानी देवः । उत समुच्चये । एते सर्वे मिश्रावयः मयदन्ताम् पूजयन्ताम्
पाळयन्तामित्यर्थः ॥ ३ ॥

[११]

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

त नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम् । सोमम् । अरातिः अतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःशानि । विश्वा । नावाऽश्व । सिन्धुम् । दुःशता । अति । अग्निः ॥

स्कन्द० अतः परं कश्यपार्यम्^४ उत्सृष्टाभयनमेकाधिकं सूक्तसहस्रम् । उत्सृष्टदेवर्चनार्थं सूक्तम् । एवं
दि भगवाद् शौनक आह—‘पूर्वा पूर्वा सहस्रस्य सूक्तानामेकसूयणाम् । जातवेदस इत्यर्थं कश्यपार्यस्य’
शुभ्रम्^५ इति । यस्यैकाधिकानां^६ सूक्तानां^७ सहस्रस्य^८ कश्यपार्यस्य^९ सर्वसूक्तेषु पूर्वा
पूर्वा ऋक् जातवेदस इत्यायमेकचर्मित्येतद्भवन्मपि धृतवन्त एव । नाधीतवन्त इत्यर्थः ।
‘जातवेदसम्’ । जातवेदोदैरताकमेतत् सूक्तम् । जातवेदा इत्येवंगुणोऽस्याग्निर्वैवता न शुद्ध
इत्यर्थः । जातवेदस्य वेद इति धननाम प्रज्ञापयार्थो वा । उत्सृष्टयनाय उत्सृष्टप्रज्ञाय^{१०} वा । अन्वये
सुनवाम ययम् सोमम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्माद् अरातीयतः अरातिरदानं इविष्य,
तां कामयमानस्य । सोममददृष्ट इत्यर्थः । नि दहाति नियमेन दहत्यग्निः । विनाशयतीत्यर्थः ।
किम् । वेदः धनं ज्ञानं वा । अथवा अरातिशब्द शत्रुवचनः । दहातीत्यपि आशिपि क्लिष्टं
लेट् । अस्मच्छत्रुणां कामयमानस्य स्वशत्रुं धनं निष्पन्नं दहत्यग्निस्तियादात्माह इत्यर्थः ।
किञ्च सः नः दुरिता अति अग्निः अतिशब्द उपसर्गः पर्षत् इत्याख्यातात् दुरस्तात्पकष्टव्यः^{११} ।
सोऽस्मान् अति पारवतु । अतिकृतपतिवच्यर्थः । कीदृशानि । अति दुर्गाणि दुरतिव्रमाणोर्यर्थः ।
विश्वा सर्वाणि । कथम् । नावा इव सिन्धुम् यथा कश्चिद् काम्बिज्जावा नदीमतिक्रामयेत् । कानि ।
पापानि ॥ १ ॥

१

१. नास्ति सि. २. नास्ति सि^१ अ^१ छ लपं. ३-३. नास्ति सि^१ अ^१. ४. 'दत्तम् मै'.
५. देवता मै'. ६. काय^१ अ कु. ७. 'नं सि. ८. इ. इ. ३. १२०; पद्गुदसिष्वाः ऋभ २,
१, १९. ९. 'स्यैकाना अ. १०. नास्ति अ. ११. एकस्य कश्य' सूको. १२. उपसर्गप्रज्ञाय
कु सि; उपसर्ग प्रज्ञाय अ सूको. १३. 'स्मात्पयोक्तव्यः सि.

वेङ्कट० ऋषयः तेषां गोत्रं च सूचते भावित्यमित^१ । सः यः वर्षिता^२ वर्षणकृतैः मरुभिः सहितः महतः दिवः पृथिव्याः च ईशानः सनिष्ठजलः^३ द्वापयन्त्यः सङ्ग्रामेषु मरुत्वान् नो भवतु इन्द्रः^४ भस्मिन् युद्धे रक्षणाय ॥ १ ॥

मुद्रल० 'स यो वृषा' इत्येकोनविंशत्युचं सप्तमं सूक्तम् । वृषागिरी महारानस्य पुषा ऋचाश्याम्बरीपसह-
देवमयमानसुराधसः पञ्च राजरूपय ऋषयः । प्रिष्टुषुऽन्द्रः । इन्द्रो देवता । शत्रुभिर-
पह्वास्तु गोषु सैः सह युद्धाय निर्गच्छन्त ऋचाश्यावयोऽनेन सूक्तेन इन्द्रमस्तुवद् ॥

यः इन्द्रः वृषा कामानां पर्षिया वृष्येभिः वृष्विभवेर्वीर्यैः समोक्ताः सम्यक् समवेतः
सङ्गतः महः महतः दिवः पुञ्जोक्तस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः च समद् ईश्वरः सतीनसत्वा
उदकस्य सत्त्वा सावधिवा भेषु सङ्ग्रामेषु इन्द्रः सर्वैः स्त्रीभिराद्वातय्यः । पूर्वभूतो मरुत्वान्
मरुभिः युक्तः सः इन्द्रः नः भस्माकम् ऊतो ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ १ ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।
वृपन्तमः ससिभिः स्वैर्भिरैर्मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽङ्ग । यामाः । भरेऽभरे । वृत्रहा । शुष्मः । अस्ति ।
वृपन्तमः । ससिभिः । स्वैर्भिः । एवैः । मरुत्वान् । नुः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

स्कन्द० यस्य इन्द्रस्य अनाप्तः । अनाप्तपूर्वः केनचित्छत्रुणा सूर्यस्य इव यामः रथः । यस्य भरेभरे
छत्रप्रय सङ्ग्रामे वृत्रहा शुष्मः शत्रुदहनसमर्थञ्च बलम् अस्ति । यच्छत्रुतेस्तप्यन्दोऽप्याहार्यः ।
सः वृपन्तमः अतिशयेन वर्षिता । ससिभिः स्वैभिः आत्मीयैः मरुत्वायैः सह । कीदृशीः ।
एवैः पूर्वशन्दोऽत्र काम्यवचनः पाठयितृवचनो वा । कामयितृभ्यैः पाठयितृभिर्वा । मरुत्वान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यं गच्छन्तं सूर्यम् इव अन्ये न व्याप्नुवन्ति^१ । यस्य वा^२ सङ्ग्रामेसङ्ग्रामे^३ शत्रुदह्य
बलम् अस्ति । वर्षितृवचनः स्वैः ससिभिः गन्धुभिः मरुद्भिः सहितः ॥ २ ॥

मुद्रल० यस्य इन्द्रस्य यामः गतिः अनाप्ताः परैरप्राप्ताः सूर्यस्य इव यथा सूर्यस्य गतिः अन्यैः न
प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वैभिः आत्मीयैः एवैः गमनशीलैः ससिभिः सिद्धभूतैः मरुभिः सह
वृपन्तमः अतिशयेन कामानां वर्षिता भरेभरे सर्वेषु सङ्ग्रामेषु वृत्रहा शत्रुणां इन्द्रा शुष्मः
सर्वैरामसुराणां शोषकः । एवंभूतो यः इन्द्रः अस्ति विद्यते सः मरुत्वान् इन्द्रः नः भस्माकम्
ऊतो रक्षणाय भवतु ॥ २ ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुर्घानाः पन्थांसो यन्ति श्वसापरीताः ।
तुरद्वेषाः सामहिः पौर्यैर्भिरुक्तवान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

१. 'यति अ' वि^{३३१} लपं. २. नास्ति वि^३ अ^३. ३. सतीनसत्वाः कुः सन्धिवचन. अ^३ वि^{३३२}
ल लपं. ४. नास्ति लपं. ५. श्वरश्च सूको. ६. 'यमेति व्याप्नु' वि^३ अ^३. ७. यामे वि^३ अ^३.
८. सप्तमे सप्तमे वि^३; सप्तमे अ^३.

पेङ्कट० अङ्गिरस्तु^१ जातः अङ्गिरोभ्यः परितः अभवत् इन्द्रः पुमांश्च पुम्यः अतिशयेन सखा स्तोतव्यः गातव्येभ्यः^२ अतिशयेन मेघः ॥ ४ ॥

मुद्गल० सः इन्द्रः अङ्गिरोभिः अङ्गमित् गच्छन्तीति अङ्गिरसो गन्तारः, तेभ्योऽपि अङ्गिरस्तमः भूत् अतिशयेन गन्ता भवति । दूधमिः दूपा वर्षितृभ्योऽपि अतिशयेन वर्षिताः सखिभिः समान-
भ्यानेभ्यो मिश्रभूतेभ्योऽपि^३ सखा अतिशयेन हितकारी । एवंभूतः सन् ऋतमभिः अर्घनीयेभ्योऽपि^४
श्रमो अर्घनीयो भवति । गातुभिः ज्येष्ठः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि ज्येष्ठः अतिशयेन
स्तोतव्यः । एवंगुणविशिष्टः महावान् इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय भवत् ॥ ४ ॥

स सूनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋग्वां नृपाक्षं सासह्यं अमित्रान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वन् मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ५ ॥

सः । सूनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋग्वां । नृसखे । ससह्यान् । अमित्रान् ।

संज्ञीळेभिः । श्रवस्यानि । तूर्वन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ५ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः सूनुभिः न पुत्रैरिव कश्चिद् द्वेभिः पितामहेभ्यो सोऽयमित्यमित्यन्वयात्
पुत्राण्यमभिधानम् । रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सह । ऋग्वा 'ऋग्' (निघ ३, १५) इति मेधाविनाम् ।
भ्यत्पयेन चाग्निर्ऋचनम् । ऋग्भिर्नृपाभिः । नृपाक्षे नरो यत्राभिर्युज्यन्ते स नृपाक्षः
सह्यमासखत्र । सासह्यम् अत्यर्थमभिभवत् । अमित्रान् वैरिणः अमुरादीन् । न चैतदेव केवलं तूर्वन् ।
किं उर्हि । सनीळेभिः 'नीळम्' (निघ ३, ५) इति मृदनाम् । श्रवस्यानि ध्रुवोऽक्षं तत्र साधूनि
श्रवस्यानि मेघवृन्दानि । तानि वृष्टिप्रदानद्वारेणाश्रय जनकरवाचन साधूनि । तूर्वन् तूर्वकिर्दिसार्थाः ।
समानस्वार्थैर्मरुद्भिः सह मेघवृन्दानि च प्रक्षित्यर्थः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० सः पुत्रैः इव^१ मरुद्भिः भासमानः अभिभवत् सधून् पुत्रे समानस्वार्थैर्मरुद्भिः अन्ननिनि-
चान्मुदकानि प्रेरयत् ॥ ५ ॥

मुद्गल० सूनुभिः न पुत्रैरिव द्वेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्भुक्तः ऋग्वा सदात् । एवंभूतः सः इन्द्रः
नृपाक्षे नृभिः पुरुषैः सोढव्ये सह्यमासे अमित्रान् सधून् सासह्यम् अभिभूतवान् । अपि च
सनीळेभिः समानविषयैर्मरुद्भिः सह श्रवस्यानि 'श्रवः' (निघ २, ७) इति अन्ननाम् । तद्वेत्तृत्वानि
उदकानि तूर्वन् मेघात् प्रत्यावयन् मरुत्वान् इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय भवत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमो वगः ॥

स भन्पुमीः सुमर्दनस्य कृताऽस्माकंभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्त्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ६ ॥

१. अक्षिप्य वि^१ अ^२ लः स्तोत्रिणभिः नञि^३ ऊ. २. 'भ्यः दि अ^४ वि^५ 'भ्यः अपि ऊ. ३-३. नास्ति
सै^६. ४. नास्ति अ. ५. ऊटु^७ अ. ६. 'नरथ अ; नरा ति. ७. 'भिर्नृ' अ. ८. नास्ति सूको.
९. ध्रुवं सूको. १०. सव कश्चिद् वि^१ अ^२.

सः । मन्पुऽमीः । सऽमर्दनस्य । कृता । अस्माकैभिः । नृऽभिः । सूर्यम् । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्सर्पतिः । पुरुऽद्भुतः । मरुत्वान् । नः । भवत् । इन्द्रः । ऊती ॥ ६ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'प्रजापतेः पुत्रो मन्पुनाम । ते प्रजापतिः सैनापरस्य निदुष्कषात् ।
तेन सदेन्द्रोऽसुरान्' निजपान' इति । उदेवदुष्पते— सः मन्पुमीः इति । मीम्^१ हिंसायाम् । मन्पुना
सह मितावीरि^२ मन्पुमीः । क्रोधनाम वा मन्पुनाब्दः (छ. निप २, ११) । क्रोधेन दाम्प्या
हिंसिता । रामदनस्य कर्ता समत् इति 'सद्ग्रामस्य नामसु पठिष्यम् (तु. निप २, १७) ।
समच्छन्दस्य समदननाब्दः पर्यायो^३ दृष्टव्यः । सद्ग्रामस्य कर्ता । अस्माकैभिः दृभिः
अस्मादीयैर्मनुष्यैः श्रुतिगायकैः सह । सूर्यम् भावित्यम् सनत् सम्भक्त्याम् । सूर्यस्य हि पागादि-
कर्मनिर्हृतिः^४ फलम् । उदर्थं दसाजुदिति । सर्वः सूर्यं उदिते पागं निर्वर्तयति । तेनास्ती
सम्भक्तो^५ भवति नाशयेत् । अतोऽत्र सूर्यं सनदिति सम्भक्तेन उदुदयफळभूतपागनिर्हृतिः^६ प्रतिपाद्यते ।
अस्मादीयैः अस्तिवैभिः सह देवतात्वमापन्न इन्द्रः सूर्योदयफळभूतमजदीयं पागं निर्वर्तयतिवत्यर्थः ।
कस्मिन् काले । उच्यते । अस्मिन् अहन् पागदिवसे । कीत्या इन्द्रः । उच्यते । सत्यतिः सर्वा
पाकयिता । पुरुहूतः बहुभिराहूतः । किञ्च मरुत्वान् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः^१ दाम्प्याम् अभिमातिहा सहग्रामस्य कर्ता अस्मादीयैः भैः सूर्यम् संयोजयतु अस्मिन्
युद्धदिग्धे सत्यतिः पुरुहूतः ॥ ६ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः मन्पुनीः मन्पुः कोपस्य निर्माणा । अपि च समदनस्य सहग्रामस्य कर्ता
सत्यतिः सर्वा पाकयिता पुरुहूतः बहुभिर्ब्रह्मनिराहूतः । एवंगुणविविष्टः सः अस्मिन् मदन
अस्मिन् दिग्धे अस्माकैभिः आस्माकैः अस्मादीयैः दृभिः पुरुषैः सूर्यम् सूर्यप्रकाशम् सनत्
सम्भक्तं करोतु । दाम्प्युदयैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयोजयतु । स च मरुत्वान् इन्द्रः
अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ ६ ॥

तमूतयो रणयुञ्ज्हरसाली तं क्षेमस्य क्षितयः कृष्यन्तु ग्राम् ।

स विश्वस्य फुरुणस्येशु एको मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ७ ॥

तम् । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसाती । तम् । क्षेमस्य । क्षितयः । कृष्यन्तु । ग्राम् ।

सः । विश्वस्य । कुरुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवत्तु । इन्द्रः । ऊती ॥ ७ ॥

स्कन्द० तम् इन्द्रम् ऊतयः मरुदादितेना ऊतय^१ इदोच्यन्ते । जाः रणयन् रामयन्ति^२ शब्दयन्ति
वा शूरसाली सहग्रामे । तम् एव क्षेमस्य अविनाशस्य क्षितयः मनुष्याः कृष्यन्त यानिः स्तुतिभिरथ
कुर्वन्ति ग्राम् प्रावारं सर्वदा अपरित्यक्तारम् । पागीः स्तुतिभिरथ सर्वदा मनुष्याः क्षेमस्य
कर्तारं कुर्वन्तीत्यर्थे । सः एव विश्वस्य कर्मस्य कुरुणस्यः कुरुणस्यस्य कर्मनाशः

१. शैलेयो मूको. २. मोह मूको. ३. योनातिः अ. ४-४. नास्ति ति. ५. 'विश्वसिः मूको.
६. इति ति. ७. नास्ति ति^{११} अ^{१२}. ८. नास्ति अ ति. ९. रणयन्ति ति.

पर्यायो द्रष्टव्यः । सर्वस्य कर्मणः ईशे एहा एक एवेष्टे । सर्वकर्मणां सृष्टिनियन्धनत्वात् सृष्टेश्च केवष्टेन्द्रायत्तत्वात् । किञ्च मरुत्वान् ॥ ७ ॥

षेकूट० तम् मरुतः रमयन्ति युदे । तमेव क्षेमस्य प्राणारं मनुष्याः बहुष्वत । सः विश्वस्य कर्मणः एकः एव ईशे ॥ ७ ॥

मुद्रल० तम् इन्द्रम् शरणाती शूरैः वीरपुरुषैः तन्भजनोपे सहस्रामे ऊतयः मन्सारो मरुतः रमयन् रमयन्ति । अपि च शिवतयः मनुष्याः तम् इन्द्रम् क्षेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य नाम् प्राणारम् कृष्यत कुर्वन्ति । देवतान्तरादस्य कोऽपिनाय इति चेत् उच्यते । सः इन्द्रः विश्वस्य सर्वस्य कल्यास आभिमतककलनिष्पादनरूपस्य कर्मणः एकः अस्तदाय एव ईशे ईशे । धन्यात् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

तमप्सन्त शर्वस उरसवेपु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अन्धे चित् तमसि ज्योतिर्विदन् मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ८ ॥

तम् । अप्सन्त । शर्वसः । उरसवेपु । नरः । नरम् । अवसे । तम् । धनाय ।

सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवत् । इन्द्रः । ऊती ॥ ८ ॥

स्कन्द० तम् इन्द्रम् अप्सन्त । भस अस्तर्नदीप्तयोः* । स्तुतिभिर्दीपयन्ति । उत्तैजयन्दीत्यर्थः । फ । उच्यते । शर्वसः उरसवेपु 'शर्व' (निघ २, ९) इति बह्वनाम् । सामर्थ्याच्चाप्रान्तर्णीतमत्यर्थः एष्टीवहुवधनान्तरश्च । बलवतानुरसवभूतेषु सहस्रामेषु । बलवतां हि सहस्राम बलस्य एव । अथवा उत्सवेपिस्तुच्छन्द. अभीरयेतस्य स्थाने । बलस्य सम्बन्धिष्वभिषेपेषु । बलेन येषु दशेष्वभिषेपे* सोमस्तुष्टेत्यर्थः । के । नरः मनुष्याः । कीदृशम् । नरम् मनुष्याकारम् । किमर्थम् । अथसे पालनाय । आर्षवैषमन्यथास्या आचोऽर्षयोऽज्ञा । अप्सन्तेति असेः प्सातेर्वा मरुतार्थस्येवं रूपम् । शयस इत्यप्यन्तर्णीतमत्यर्थं प्रथमावहुवधनान्तं द्रष्टव्यम् । बलवन्तो मक्षयन्त्युत्सरेषु* । बलवन्तो मनुष्या उरसवेपुषि तम् एवेन्द्रमुपनीयन्वीत्यर्थः । किमर्थम् । अवसे तर्पणायात्मनः । तमेव धनाय । किञ्च सः अन्धे चित् अपि तमसि ज्योतिः सूर्यास्यम् विदत् शतवान् ऊधवान् वा । तदुक्तं 'इमे यदिन्द्र' (भा १, ५१, ४) इति । किञ्च मरुत्वान् ॥ ८ ॥

षेकूट० तम् व्याप्नुवन् बलस्य उद्योगेषु मनुष्याः 'नेतारं रक्षणार्थं [तमेव धनार्थम्] । सः युदे अन्धे तमसि सक्षावे प्रकाशं लम्भवति ॥ ८ ॥

मुद्रल० नरः नेतारः स्तोवारः शर्वसः बलस्य सम्बन्धिषु उत्सवेषु* सहस्रामेषु नरम् ब्रह्मस्य नेतारम् तम् इन्द्रम् अप्सन्त व्याप्नुवन्ति । किमर्थम् । अवसे लक्षणार्थम् धनाय धनार्थं च तम् इन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यदगत् सः इन्द्रः तमसि दृष्टिमतिब्रह्मके अन्धे चित् व्याप्यानरहिते चित्तव्याप्तोदकरोऽपि सहस्रामे ज्योतिः विबबलक्षण प्रकाशम् विदत् लम्भवति । तस्मात् तमेव प्राप्नुवन्वीत्यर्थः* । अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

१. शर्वे वि*. २. मध्यगदी* मूको. ३. बलवतः बल* अ. ४. 'एवमेते अ. ५. 'यन्त' अ. ६-९. नास्ति वि* अ. १-१ वाचि कु. ७. 'यु तेषु मे'. ८. 'प्राप्यती' मे*.

स स्रव्येन यमति प्राधतश्चित् स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित् सनिता धनानि मरुत्वान् नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥ ९ ॥

सः । स्रव्येन । यमति । प्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । संगृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

स्फुट० सः इन्द्रः स्रव्येन इस्तेन यमति नियच्छति । गृह्णातीत्यर्थः । प्राधतः चित् 'प्राधत्' (निय ३, १) इति महशाम । महतोऽपि शयून् । सः एव दक्षिणेन इस्तेन संगृभीता कृतानि क्रोतिरत्र सामध्याद् स्वीकरणे द्रष्टव्यः । सङ्ग्रहणातीलः स्वीकृतानाम् । महतोऽपि शयून्पर्यन्तं निगृह्णातीत्यर्थः । सः एव कीरिणा चित् स्तोत्रनामैव* (घृ. निय ३, १९) चतुर्थ्यर्थे चात्र तृतीया । स्तोत्रे । 'चित्' शब्दाद् यथे च । सनिता धनानि यशु दाने । दान-शीलो धनानाम् । नित्यं धनानि* ददातीत्यर्थः । किञ्च मरुत्वान् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सः शमनेन इस्तेन अभिर्षु कर्षमाणान् शयून् नियच्छति । सः दक्षिणे इस्ते यजमानैः कृतानि हवींषि सङ्गृह्णाति । सः स्तोत्रान्मुद्रित्य भवते शयुधनानि ॥ ९ ॥

सुब्रह्म० सः इन्द्रः स्रव्येन यामइस्तेन प्राधतः चित् ईस्रवो महवः शयून्पि यमति नियमयति* । तथा सः इन्द्रः दक्षिणे दक्षिणेन इस्तेन यजमानैः कृतानि हवींषि संगृभीता सङ्ग्रहणीया सङ्गृह्णाति । अपि च सः इन्द्रः कीरिणा चित् कीरिणा स्तोत्रा च स्रवः सन् धनानि धनिता प्रदानशीलो भवति । हविःप्रदातृणामिव स्तोत्रणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ९ ॥

स प्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृध ।

स पौंस्येभिरभिभूरश्वस्तीर्मरुत्वान् नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥ १० ॥

सः । प्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिभिः । नु । अथ ।

सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अश्वस्तोः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥

स्कन्द० प्रामेभिः रथेभिः इति द्वितोयार्थे तृतीया । सः प्रामान् सनिता वाळा सः एव रथान् इत्येवमहम् विदे वानामि । विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वाभिः मनुष्यवादिभिः सह । नु क्षिप्रम् । अथ साम्प्रतमित्यर्थः । सः एव पौंस्येभिः स्वैर्बलैः अभिभूः अभिभवित्वा अश्वस्तोः अश्वसितृणाम् । किञ्च मरुत्वान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः सैनिकैः भवते शयून् सः रथैः । शयवो च विद्वैः मनुष्यैः अस्मिन् अहनि क्षियन् । सः बलैः अभिभवति शयून् ॥ १० ॥

१. स्वकृताया सूको. २. स्तोत्रं वि. ३-३. नास्ति वि. † यशु* सूको. ४. *नादि व.

५-५. नास्ति वि* अ. † नास्ति वि* स उपे. ६. नियमति सूको. ७-७. स्रव्येभिरिति अ.

भवति* वि. ९-९. नास्ति वि* अ.

मुद्रल० सः इन्द्रः प्राणेभिः मरुत्सह्यैः^१ सह तनिता कलानां प्रदाता भवति । सः च अथ अस्मिन्
अहनि नु क्षिप्रम् विश्वाभिः रुद्रिभिः सर्वमनुम्यैः रथेभिः इन्द्रसम्बन्धिभिः रथैः करण-
भूतैः विरे विश्वापते । अथ च सः इन्द्रः पीत्येभिः स्वकीयवहैः अवारतोः अशंसनीयान्
शयून् अभिभूः अभिभवन् पतंते । मरुत्वान् सः इन्द्रः नः अस्माकम् रक्षणाय भवतु ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये नवमो वारः ॥

स जामिभिर्वत् समजाति मूळ्हेऽजामिभिर्वा पुरुद्वृत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेपे मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिभिः । यत् । समऽअजाति । मूळ्हे । अजामिभिः । वा । पुरुऽद्वृतः । एवैः ।
अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेपे । मरुत्वान् । नुः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

स्कन्द० सः जामिभिः समानजातीयैः सह यत् पश्चात् समजाति अत्र गतिथेपणयोः । सहस्यच्छते ।
मूळ्हे सहस्रामे । अजामिभिः वा असमानजातीयैर्वा सह । अतिबलत्वात् समानजातीयैरसमान-
जातीयैश्च सह सुष्यत इत्यर्थः । कीदृताः । पुरुद्वृतः एवैः एवाः कामाः तैर्मिच्छन्तुः
बहुभिराहूतः । अभिलषितकामप्राप्त्यर्थं बहुभिर्जनानैराहूत इत्यर्थः । वस्त्रादिति वचनात्तन्ना-
दिरप्याहार्यम् । वस्त्रादतिबलत्वात्^२ अपाम् तोकस्य तनयस्य जेपे^३ तुमर्षेऽप्ये सेमरययः । जयश्चात्र
प्राप्तिरभिप्रेता^४ । अपां^५ पुत्रान् पौत्रांश्च जेतुम् । प्राप्तुमित्यर्थः^६ । किञ्च मरुत्वान् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सः पशुभिः यदि सङ्गच्छते सहस्रामे अजामिभिः वा पुरुद्वृतः मरुभिः । अपाम् पुत्रस्य
पौत्रस्य च जयाय भवति । उन्मथति वृष्टिम्, पुत्रपौत्रौ च रक्षति ॥ ११ ॥

मुद्रल० पुरुद्वृतः यदुभिर्जनानैराहूतः सः इन्द्रः मूळ्हे सहस्रामे । 'मूळ्हे' (निघ २, १०) इति
धननाम । त्रदेष्टृत्वात् सहस्रामोऽपि मूळ्हेऽशब्देनोच्यते । जामिभिः पशुभिः अजामिभिः वा
बन्धवरहितैर्वा एवैः बुद्धार्थं मरुद्भिः सह यत् यदा समजाति सहस्यच्छते । तेषाम् उन्मथविधानान्
अपाम् इन्द्रं प्राप्तुवर्वां उरुपणाम् तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य वस्तुयस्य च जेपे जयप्राप्तये सः
इन्द्रः भवति । किञ्च पशुभ्यम् अस्माकं स्तोतृत्वानां जयो भवतीति । अन्वत् समानम् ॥ ११ ॥

स वज्रभृद् दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथु ऋम्वा ।

चञ्चीपो न शर्वसा पार्श्वजन्यो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथुः । ऋम्वा ।
चञ्चीपः । न । शर्वसा । पार्श्वऽजन्यः । मरुत्वान् । नुः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः वज्रभृत् वज्रस्य धारणिव । दस्युहा भीमः उग्रः सहस्रचेताः 'सहस्रम्' (निघ ३, १)
इति बहुनाम । बहुश्रवः । शतनीथुः 'शतम्' (निघ ३, १) इति बहुनाम । भीमशब्देऽपि

१. 'तत्रैः सूको. २. 'बलपत्वात् कु. ३. नास्ति थ. ४. 'भेदः कु ति. ५. अपः अ कु.
६. नास्ति कु ति. ७-८. नास्ति वि' अ.

स्तुतिययनः । बहुस्तुतिः । श्रुभ्या अपठितमपि^१ महधामैतन् व्रष्टभ्यन् । महार्द्रच^२ । चत्रीपः
न शवसा पाद्यजन्यः घमेः रातेर्द्र चत्रीपः राजा भद्रिवां इहोच्यते । ए द्वि सर्वमति
वदाति च । पद्मजनाः^३ 'निपादपद्ममापत्वारो वर्णाः' तेन्यो द्विः पाद्यजन्यः । 'नाहो देभ्यः
पाद्यजन्यो' गाम्भीर्व च ध्व इभ्यते' (पाग ४, ३, १०) इत्वंरे द्विठार्थे न्यप्रत्ययो व्रष्टया
कान्त्सत्वात् । यथा राजाऽग्निर्भी र्वेन बलेन पद्मभ्योऽपि^४ जन्यो द्विः एद्वदिन् व्रष्टयः ।
किञ्च मरुत्वान् ॥ १२ ॥

घेङ्कट० 'सः वज्रमृत् असुराणां हन्ता भयङ्करः उवृणोः सहस्रप्रशः शवनयनः होसः सोमः
इय बलेन पन्थजनद्विष्टः^५ ॥ १२ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः वज्रमृत् अन्यैः 'धर्तुमहावयस्य वज्रस्य' भर्ता दस्तुहा दस्पूनाम् उपक्षपवितृणाम्
असुराणां हन्ता भीमः सर्वेषां भयहेतुः उग्रः उवृणोवेजाः सहस्रचेताः बहुविधज्ञानः । सर्वज्ञः
इत्यर्थः । शतनीधः बहुस्तुतिः कृत्वा उह मासमानः चत्रीपः न चम्वा घमते रसात्मनाऽव-
स्थितः सोम इय शवसा बलेन पाद्यजन्यः गन्धर्वाप्सरसो देवा असुरा रक्षंति पद्मजनाः ।
तेषु रक्षकत्वेन भवः । पूर्वभूतः सः मरुत्वान् इन्द्रः नः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ १२ ॥

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत् स्वर्पा दिवो न त्वेषो स्वयुः शिमीवान् ।

तं संचन्ते सुनयस्तं धनानि मरुत्वान् नो भवत्विन्द्रं ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । स्वयुः । शिमीवान् ।

तम् । संचन्ते । सुनयः । तम् । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवत् । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥

स्कन्द० तस्य इन्द्रस्य वज्रमृत्ः वज्रः क्रन्दति असुरान् इन् वज्रं करोति । स्मत् प्रसक्तः । स्वयुः
स्वर्गवृद्धः सर्वेषां वाः । वन पण सम्मत्तौ । सर्वस्य शत्रोः सम्मत्ता । दिवः नः सुखोक्तेषु च
एतेन्द्रस्य त्वेषः दीप्तिः 'एतवः इवसम्भृच्च गरुडलक्षणः' शिमीवान् 'शिमि' (निप २, १)
इति कर्मनाम । वृष्टिलक्षणेन कर्मण्य वद्वान् । 'तम् इन्द्रम्' संचन्ते सेचन्ते सनयः कामा
दानानि वा । तम् एव धनानि, स एव लभते ददाति वा । धनानि च एतैव
सन्तीत्यर्थः । किञ्च मरुत्वान् ॥ १३ ॥

घेङ्कट० 'तस्य वज्रः शब्दं करोति । सोमनः इव दीप्तः सन्तः कर्मवान् । इन्द्रम् तम् सेचन्ते
दानानि, तम् धनानि' ॥ १३ ॥

मुद्रल० तस्य इन्द्रस्य वज्रः स्मत् भूशम् क्रन्दति शत्रून् आक्रन्दयति । रोदयतीत्यर्थः । य इन्द्रः
स्वर्पाः सोमनस्वोदकस्य दाता दिवो न दिवः सम्बन्धी सूर्य इव त्वेषः दीप्तः एतवः शब्दस्य
गर्जनलक्षणस्य कर्ता शिमीवान् 'शिमि' इति कर्मनाम । कोकानुमादकेण कर्मण्य युष्मः तम् इन्द्रम्

१. नास्ति अ. २. महान् ति. ३. 'वा भूत्वा अ. ४. 'न्योऽप कु. ५. एतयो अ.
एतयो द्वि ति. ६-९. नास्ति वि^१ अ^१. ७-७. 'ववज्र' मूको. ८-८. एवसम्भृच्च गणितवपण अ.
९-९. नास्ति अ. १०-१०. नास्ति वि^१ अ^१. † इन्द्रः अ^१ छ कर्ण, एद्व वि^१; नास्ति कु.

धनयः धनस्य दानानि सपन्ते शेषम् । तथा तान् धनानि च शेषम् । तः मरुत्वान् इन्द्रः
मः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ १३ ॥

यस्याजस्रं शर्वसा मानमुक्थं परिभुजव् रोदसी त्रिधतः सीम् ।

स पारिपत् क्रतुभिर्मन्दसानो मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १४ ॥

'यस्य । अजस्रम् । शर्वसा । मानम् । उक्थम् । परिभुजव् । रोदसी इति । त्रिधतः । सीम् ।

सः । पारिपत् । क्रतुभिः । मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

स्कन्द० यस्य इन्द्रस्य अजस्रम् सततम्^१ शर्वसा स्वेन यत्नेन मानम् निर्माणं जन्म वा । उक्थम्
प्रशस्तम् । परिभुजव् भुज पाठनाम्बवहारयोः । परिपाठयति । रोदसी चावागृधिष्वी । विधतः
सर्वतः । सीम् सर्वं । यः सततम्^२ स्वेन यत्नेन^३ प्रशस्तः जन्मन एव प्रभृति सर्वतः कृत्स्नं^४
चावागृधिष्वी परिपाठयतीत्यर्थः । सः पारिपत् एव पाठनपूरणयोः । पूरयतु अस्मान् । क्रतुभिः प्रशाभिः ।
भरयतुप्रज्ञान्^५ अस्मान्^६ क्रतोरिवश्रयैः । मन्दसानः मन्दविरस्येति कर्मो (उ. निघ ३, १४) ।
स्वयमानोऽस्माभिः । किम् मरुत्वान् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यस्य अनवरतम्^७ शर्वसा मानम् भविप्रशस्तम् परिभुजव्^८ चावागृधिष्वी । सर्वत एव परिगृह्य
स्वयमेव चावागृधिष्वी इति^९ भवति । सः पारिपत् कर्मभिः मोदमानः भवति ॥ १४ ॥

मुद्गल० यस्य इन्द्रस्य उक्थम् मरुत्वान् शर्वसा मानम् यत्नेन सर्वस्य परिष्केयकम् रोदसी चावागृधिष्वी
विधतः सीम् सर्वतः अजस्रम् अनवरतम् परिभुजव् परितः सर्वतो भुजति पाठयति । सः इन्द्रः
क्रतुभिः अस्माभिः कृत्वैर्वाभिः मन्दसान मोदमानः सन् पारिपत् अस्मान् दुःखिणात् पारिपत् ॥ १४ ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपदचन शर्वतो अन्वमापुः ।

स प्ररिक्र्वा त्वर्धसा क्षमो दिवर्ध मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शर्वतः । अन्वम् । आपुः ।

सः । प्ररिक्र्वा । त्वर्धसा । क्षमः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥

स्कन्द० न यस्य देवाः इन्द्रस्य कुर्यादेवाः, नाम्नाऽपि^१ काचित् देवताः । न भवि मर्ताः मनुष्याः ।
आपः चन^२ भवेति निपातो वादान्वार्थं ब्रह्म्यः । आपो वा शर्वतः यत्नेन अन्वम् आपुः
प्राप्तुमिति । यत्नेनैव न कश्चिदपि यत्नेनैव जानाति । यत्नेन वा सन्तो नाभीरमर्धः ।
सः प्ररिक्त्वा भविरिकः । केन । लक्षसा तक्षु रवश्च उन्कश्ये । मनुजन्मयोगेन यत्नेन । क्षमः
दिवः च^३ 'दृष्टिभ्या द्विपदेष' सकाशात् । मरुत्वान् ॥ १५ ॥

१. सन्ततमनवर्तं वि. २-२. नास्ति अ. ३. नास्ति कु. ४. कलेन अ. कु. ५. 'मरुत्वान् अ.
५. नास्ति अ. ६. मरुत्वं वि. ७. परिभुज अ. ८. नास्ति मी. ९. लक्षसा वि. १०. अ. वि.

वेङ्कट० न यस्य देवाः ईश्वरा भवन्ति देवत्वस्य नापि मर्यादाः । आपः अपि बलस्य अन्तर्ग न
आपुः । सः प्ररेचकः^१ बलेन प्रावाहयिष्योः ॥ १५ ॥

मुद्रल० देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्य इन्द्रस्य शक्तः बलस्य अन्तर्ग भवसानम् देवाः बस्वाद्या
देवगणाः न आपुः नाऽऽनन्दिरे । तथा मर्ताः मनुष्या नापुः । आपः च न आपोऽपि न प्राऽऽपुः । सः
धारय इन्द्रः त्वष्टा वाग्मनां तनुकर्मो भास्वीयेन बलेन इमः पृथिव्याः दिवः च स्वर्गस्य
ष प्ररिका प्रकल्पेण रेचको भवति । लोकद्रवाद्युप्यस्य बलमतिरिष्यत इत्यर्थः । महत्वान् महन्ति-
शुक्तः सः इन्द्रः नः अस्माकम् उती उतये रक्षणाय भवतु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वारः ॥

रोहिच्छयावा सुमर्दशुर्ललामीर्धुक्षा राय श्रज्जाश्वस्य ।

वृषण्वन्तं विभ्रंती धूर्षु रथं मन्द्रा चिकेत नाहुपीषु विधु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमर्दऽर्धुः । ललामीः । धुक्षा । राये । श्रज्जऽश्वस्य ।

वृषण्वन्तम् । विभ्रंती । धूर्षु । रथम् । मन्द्रा । चिकेत । नाहुपीषु । विधु ॥ १६ ॥

स्कन्द० रोहित् रोहितवर्णका सामर्थादिन्द्रस्य स्वभूता बहवा । श्यावा^१ श्याववर्णा ष । सुमर्दशुः
सुमर्दशुऽग्र सान्द्रवेन समानार्थः प्रसन्नवचनः । शंशुशब्दो रश्मिवचनः । प्रसन्नरश्मिः ।
ललामीः ललामशब्दः श्रेष्ठवचनः दुष्पद्वचनो वा । अत्यन्तश्रेष्ठा^२ सपुण्ड्रा वा^३ । युष्ठा युष्ठीक-
निवासिनी दीप्तिनिवासभूता वा । राये श्रज्जाश्वस्य श्रज्जाश्वशब्देन वत्प्रभृतयः^४ पश्चापि
वार्धामिरा^५ श्रक्षन्ते । अस्माकमुज्जाश्वभृतीनां^६ वार्धामिराणां^७ धनार्थमित्यर्थः । किं कुर्वथी । विभ्रती
धूर्षु रथम् रथपुरासु रथं धारयन्ती । अस्माकमुज्जाश्वभृतीनां धनार्थमिन्द्रेण स्वयधुरासु
नितुक्ता सतीत्यर्थः । कीदधी । मन्द्रा^८ हर्षवती । किं करोति । वृषण्वन्तम् चिकेत वृषण्वन्दो
वृष्टिवचनः, वृष्टन्तमिन्द्रं जानाति । वृष्टिकारिणमिन्द्रं वप्राकृवं जानातीत्यर्थः । क । उच्यते ।
नाहुपीषु विधु 'नहुपः' (विध २, ३) इति मनुष्यनाम । तेषु भवासु नाहुपीषु बहुपनाम्नो
वा राशुः स्वभूतासु विधु मनुष्यातविषु प्राकृणादिकानु । सप्तमीनिर्देशाद् वर्तमानमिति शेषः^९ ।
मनुष्यलोकमायातम् । प्राङ्गणानां गम्ये वर्तमानमित्यर्थः । अथवा रोहित्पञ्चावेत्याहुतिरभिधीयते
न बहवा । सोमान्यपुरोवाशहविर्हक्षणा लोहितवर्णा श्याववर्णा चारयन्तश्रेष्ठाहुतिरुज्ज्वलरूपरादाद्
प्रसन्नरश्मिः धनार्थमस्माकमुज्जाश्वभृतीनां वृषण्वन्तमिन्द्रं चिकेत । अन्तर्गत्यर्थोऽत्र केतति-
र्हृष्ट्याः । लोहर्षे लिट् । केतयतु प्रापयतु । धनमुज्जाश्वभृतिभ्यो देहीत्येवमिन्द्रं धवीतिर्यर्थः^{१०} ।
विभ्रती धूर्षु रथं गच्छत इन्द्रस्य धुरि गृहीत्वा रथम् । निदग्धानेत्यर्थः^{११} । सिद्धपद्व्योजना तु
सत्तरी । अथवा रोहित्पञ्चावेत्याहुति मन्द्रा^{१२} इत्यस्य विशेषणानि । मन्द्रशब्दः^{१३} स्तुतिवचनः
मन्दोत्सर्षविकर्मत्वाद् । इन्द्रं प्रत्यारोहतीति रोहित् । इयेह वृद्धी । श्यावत इति श्यावा ।
इन्द्रारोहिणी परिबृद्धा च^{१४} मन्द्रा स्तुतिः धनार्थमस्माकम् श्रज्जाश्वभृतीनामित्त्वात् प्रापयतु ।
सिद्धपद्व्योजना पूर्ववत् ॥ १६ ॥

१. प्रेरकः वि. २. नास्ति वि. ३-३. नास्ति अ. पुण्य वा वि. ४. 'पिपरीनां अ. ५-५. नास्ति
अ. † 'पुण्ड्रानां वि. ६. नास्ति अ. ७. वायव्येः वि. ८-८. वृष्टितम् वि. ९. 'उच्ये अ.
'१०. न कृपा' वि. ११. 'वारी अ. कु. १२. नास्ति कु.

वेङ्कट० पञ्चानां भातृणाम् 'अथा वर्णितः' निर्विद्वान्ते । रोहित इत्यादा कल्याणदीप्तिः पुण्ड्रवती वीसा^१
 कृत्वाभस्य ज्येष्ठस्य^२ धनाय भवन्तु । वर्षकतम्^३ कृत्वाभेन अधिष्ठितम् । रथम् धूर्तुं विभ्रती^४
 मद्यन्ती नहुपकुळातासु प्रयासु कृत्वाभस्य धन्वा प्रादुरभूत् ॥ १६ ॥

मुद्रल० रोहितं रोहितवर्णां इत्यादा इत्यात्मवर्णा । उभयोः पार्वयो उभयविधवर्णयुक्तेरर्थः । सुमदंशु-
 सुमत् स्वतः प्रांशुः भविद्वीर्षावयवा ललामोः पुण्ड्रवती पुष्पा द्विवि पुल्लोके कृत्वाभिसा
 ऋत्वाभस्य एतत्सज्जस्य राजर्षेः राये धनार्थम् वृष्यन्तम् वृष्णा सेत्रा इन्द्रेण युक्तम् रथम् धूर्तुं
 युगतम्बन्धिषु वदनप्रदेशेषु^५ विभ्रती वदन्ती मन्दा सर्वेषाम् आद्यादकरी भधपङ्क्तिः मातृपीपु
 नहुपा मनुष्याः वल्लम्बन्धिनीषु विड्ड सेनाकक्षणसु प्रजसु चिकेत शायते । ईदद्या अश्व-
 पङ्क्तया युक्त इन्द्रः सद्ग्रामेषु अनुग्राहकतया मातृभैवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एतत् त्यत् तं इन्द्र वृष्णे उक्तं वार्पागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋत्वाभुः प्रतिभिरम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुरार्थाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्तम् । वार्पागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋत्वाभुः । प्रतिभिरम्बरीषः । सहदेवः । भयमानः । सुरार्थाः ॥ १७ ॥

स्कन्द० त्यत् ते इति समानार्थं । तच्छब्दश्चुतेश्च योग्यार्थसम्बन्धो धच्छब्दोऽप्याहर्त्यः । यत्^१
 जन्मन एव प्रभृति करिष्याम इति सङ्कल्पितवन्तः एतत् त्यत् ते इन्द्र वृष्णे वृष्णे इति
 तादर्थ्यं चतुर्थी । तव, वर्षयितुरर्थाय । त्वां वर्षयित्वा स्तोत्रमित्यर्थः । हे इन्द्र ! उक्तम्
 स्तोत्रम् वार्पागिरा वृषागीर्णम ऋषि, तस्य पुत्राः । अभिगृणन्ति गृणातिरर्थतिकर्माऽन्यत्र, इह
 तु सामध्यानुचारणार्थं । आभिसुख्येनोच्चारयन्ति । आत्मन एवार्थं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः ।
 कीदृशम् । उच्यते । राधः धननामैतत् (तु. निघ २, १०) । अन्वयात्तत्त्वर्थं चैतद् द्रष्टव्यम् ।
 हविलक्षणेन धनेन धनवत् । हविस्सयुक्तमित्यर्थः । कतने । उच्यते । एकसाधवः ऋत्वाभ
 कीदृशः । प्रतिभि प्रतिशब्दोऽन्यत्र एकस्थानेक पुरि चो द्वितीयो बलीवर्द, अथो वा नियुज्यते
 तस्य याचक । इह तु वृच्छयतेऽस्ताविति प्रतिः प्रख्यात उच्यते । प्रथमार्थे वीरा वृत्तीया ।
 अत्यन्तप्रख्यात इत्यर्थः । न केवलम् ऋत्वाभ एव । अम्बरीष तद्देव भयमान सुरार्था इत्येते
 च । अथवा प्रतिभिरिति^२ नेयम् कृत्वाभस्य विशेषणम् । किं तर्हि । वृत्तीयास्तुतेः प्रविद्धिवत्त्वात् राध
 इति च "कर्मश्रुतेर्वीन्यार्थमत्र क्रियापदमन्याहार्यम्"^३ । वार्पागिरास्त्वर्थं स्तोत्रमुच्चारयन्ति । तथो-
 च्चारयन्ते धन प्रतिभिर्येषु । तावद्वत् द्वेदि यावच्छकटेन एवैकर्या पुरि द्वौ स्त्रीवर्तौ
 नियुज्य वीरु शक्यते नैकैकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० तद् इदं तव वर्षिणः इन्द्रस्य स्तोत्रं वृषागिरः पुत्रो उच्चारयन्ति ग्रीणन्तम् । ऋत्वाभ
 पार्थवो स्थिते स्तोत्रम् उच्चारयति । पार्थव्यानां नामानि अम्बरीषः इति ॥ १७ ॥

१-१. अस्मानो अं वि^१ ल लक्षे. २. नास्ति ल लक्षे. ३. मेभ्य लो ४. वर्ष्यन्तम् अ^१
 ति, 'वर्षन्त कु ५. विभ्रति वि' अ. ६. हवन' मी. ७. रं कु) नास्ति वि. ८. नास्ति कु वि.
 ९. मनेन ति १०. प्रक्रियति कु वि. ११-११. 'वर्षिणः' अ कु.

मुद्रल० दे इन्द्रा इणे वृष्ण कामाना वयितु. ते तत्र त्यत् तत् एतत् उक्थम् स्तोत्रम् राषः
सराधकं त्वत्प्रोतिहेतु वार्यागिरा वृषागिरो। राज्ञ. पुत्रा ऋष्याश्वाद्य अभिगृणन्ति आभि-
मुख्येन वदन्ति। वार्यागिरा इत्येवम् विवृणोति। श्रज्जाथ एतत्सज्ञो राज्ञपतिः प्राडिनि
पार्थस्वैरन्वैर्जाविभि सह इन्द्रमकीत्। के ते पार्थस्याः। अम्बरीषाद्वश्रत्वात्तो राज्ञयम् ॥ १० ॥

दस्पृच्छिन्मूर्ध्वं पुरुहूत एवैर्हृत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वर्हीत् ।

सनत् क्षेत्रं सखिभिः श्रित्त्वेभिः सनत् सूर्यं सनदपः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्पृन् । शिम्यन् । च । पुरुहुत् । एवै । हत्वा । पृथिव्याम् । शर्वा । नि । वर्हीत् ।

सनत् । क्षेत्रम् । सखिभिः । श्रित्त्वेभिः । सनत् । सूर्यम् । सनत् । अप । सुवज्रं ॥ १८ ॥

स्कन्द० दस्पृन्^१ दस्पृशब्दोऽत्र उपक्षपणार्थवचनः दस्पृशे ह्यपार्थत्वात् । ये च योद्धुमुपस्थिता ते
उपक्षपणमर्हन्ति नेते । योद्धुमुपस्थितान् उपक्षपयित्त्वान्^२ वृत्रादीन्सुरान् । शिम्यन् च 'शिमो'
(निघ २, १) इति कर्मनाम । पुत्राश्चोऽप्यत्र तद्वचने । कर्मवत्तच्च । स्वभाषारनिरताश्च ।
पुत्रपराङ्मुखाभित्यर्थे । पुरुहुत् यद्वाह्व इन्द्र । एवै वैश्वै कानै गमनैवौ । हत्वा पृथिव्याम्
इतिरत्र गत्यर्थे । पृथिवीशब्दोऽपि 'अथान्यस्यां तादृशितेन इत्यन्वयिगमा भवति' (या २, ५)
इति पृथिव्येकदेशभूतेषु असुरपुरेषु ब्रह्म्य^३ । गत्वा असुरपुरेभ्यस्त्यर्थे । शर्वा शकृशब्द
शरपदानि । शरेण । नि वर्हीत् हत्वान् । हत्वा च सनत् । सम्भक्त्या नित्यर्थे । किम् । उच्यते ।
धेनम् असुराणां स्मृतम् । असुराणां^४ स्मृतान् विषयानित्यर्थे^५ । न च केवल । किं वर्हीः
साखिभिरुदास्यै सह । कीरसै । श्रित्त्वेभिः । श्रेतेरित्यर्थे । अथवा शु इति 'भाशु इति'^६ च
शिप्रनामनो (तु निघ २, २५) । एतिरपि गत्यर्थे । 'शु य एति स्' श्रित्त्वेरिति । शिप्रनामि-
भिरित्यर्थे । सनत् सूर्यम् सूर्यं च सम्भक्त्यात् । उदेत् सन्ध्येनाप्युक्तम्—'इन्द्र यद्विन्द्र शकसा
वभारहिम्' (अ १, ५१) इति । सनत् अप नृषिलक्षणाश्चाप सम्भक्त्यात् । सुवज्र शोभनेन च
पत्रेण युक्त इन्द्र ॥ १८ ॥

वेङ्कट० उपक्षपयित्वन् भेनून्^१ च पुरुहूत मरुति सह हत्वा पृथिव्याम् द्वैसक निवर्हयितुं ।
इतिरर्गमार्थे । प्रपञ्चतु क्षम्^२ मरुति प्रवृद्धै, सनत् सूर्यम्, सनत् उदकानि च इन्द्र ॥ १८ ॥

मुद्रल० पुरुहूत बहुभिर्यजमवैराहूत् इन्द्र एवै गमनशीलैर्मरुतिपुंक्त सन् पृथिव्याम् भूमी
पतमानात् दस्पृन् उपक्षपयित्वन् शत्रून् शिम्यन् च शमयित्वन् शमनकारिणो^३ राजसारादींश्च हत्वा
मदस्य उदन्तरम् शर्वा द्वैसकेन पत्रेण नि वर्हीत् भवधीत् । एव शत्रून् निरस्य श्रित्त्वेभि
श्रेतवैरैरुद्वरणेन शोषाद्वै सखिभि निप्रभूतैर्मरुति सह धनम् शत्रूणां स्मृतानां भूमिम् सनत्
समभाषीत् । तथा वृषेण विरोहितम् सूर्यम् तस्य वृषस्य हन्नेन सनत् अभवत् । प्राप्त्या नित्यर्थे ।
तथा सुवज्र शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृषेण निरव्या भ्य वृष्टपुदकानि धनम् सम्भक्त्यात् ॥ १८ ॥

१. एवै मूको २ नासि मूको ३. 'यति' मूको, ४. नासि अ ति ५. 'श्रित्त्वेभिः'
६ ११ नासि अ ति ७. शोन् वि' अ' ८ 'निर्हृ इतरा' वि' अ'. ९ नासि ड. १० 'गमना'
मूको

विधाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

वन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत घोः ॥ १९ ॥

विधाहा । इन्द्रः । अधिवक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः । सनुयाम् । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । सिन्धुः । पृथिवी । उत । घोः ॥ १९ ॥

स्कन्द० विधाहा सर्वदा इन्द्रः अधिवक्ता भाज्ञापिता नः अस्तु । तत्प्रसादाच्च^१ अपरिहृताः
द्वरविरम्यप्राप्तिकर्मा कौटिल्यार्थो वा, इह तु सामर्थ्यादिसार्थः । अद्विष्टताः केनचिद् सनुयाम
पशु वाने । वानेन चात्र सर्व्वको लाभो लक्ष्यते । लभेत्सदीर्घायः । इन्द्र । उच्यते ।
वाजम् अयम् तद् नः मित्रः इत्याद्युक्तार्थम् (ऋ १, १४, १६ इ.) ॥ १९ ॥^१

वेङ्कट० सर्वदा इन्द्रः अस्माकम् अधिवक्ता अस्तु^१ । महिसिंघाः शत्रुभिः भजेत्सहि अयम् ॥ १९ ॥

सुब्रह्म० विधाहा सर्वकालम् न. अस्माकम् इन्द्रः अधिवक्ता अस्तु सर्वदाऽस्माकम् इन्द्रः पक्षपात-
वचनयुक्तो भवतु । ययम् अपरिहृताः अकुटिलपक्षयः सन्त. वाजम् इविर्लक्षणमयम् सनुयाम
सम्भजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितम् तत् मित्रायरुणाद्यंश्च ममहन्ताम् पूजितं कुर्वन्तु ॥ १९ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशोऽंशः ॥

[१०१]

प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहंनुजिर्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्यायं हवामहे ॥ १ ॥

प्र । मन्दिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णगर्भाः । निःऽअहंन् । कुजिर्चना ।

अवस्यवः । वृषणम् । वज्रदक्षिणम् । मरुत्वंतम् । सख्यायं । हवामहे ॥ १ ॥

स्कन्द० १ अतः परमनिर्घेयः कुत्सस्यैवार्थम् । चत्वार्येन्द्राणि सूक्तानि^१ । प्र-सन्दः अर्चत इत्याख्यातेन
सम्बन्धवितवयः । मन्दिने मन्त्रविरचैतिकर्मा (तु. निघ ३, १४) । मन्द्. स्तुतिः, तद्वाग् मन्त्रो । तात्पर्यं
त्रैषा चतुर्थं । स्तुतिमत् इन्द्रस्वाध्याय । स्यात्प्रमिन्द्रं सोऽनुमितवधः । विदुमत् 'विदुः' (निघ २, ७)
इत्यजनामः । इविर्लक्षणसंबन्धुक्तं प्राचैत अर्चैतिरन्यत्र स्तुरवधेः, इह तु सामर्थ्यादुच्चार-
णार्थः । ऋत्विजां धार्यं त्रैषः पुत्रवैत्रप्रभृतीनां वा । मोक्षारयत् दे-आदिवयः ! मस्तुत्रपौत्रप्रभृतय !
वा । वचः स्तुतिकक्षणम् । किं कृतवानिन्द्रः । उच्यते । नः कृष्णगर्भाः कृष्णो नामासुरः,
ए गार्भभूतोऽन्तर्यवो यासां सेवानां ततः कृष्णगर्भाः । कृष्णसद्विता इत्यर्थः । वाः निरहन्
निरहृष्य इत्येवम् । ऋत्विजना ऋत्विजा नाम विद्विजन्. पुत्रः । तेन सह । अथवा अयु

१. नास्ति सूक्ते. २. एतत् अ ति. ३. नास्ति कु ति. ४. अस्त-यन् कु. ५. अथि वच
विं अ. ६. नास्ति विं अ. ७-८. नास्ति वि अ अर्चं वि.

शवति^१ गच्छतीति ऋजिधा वज्रः, तेन । अथवा मुद्रिलक्षणा भावः कृष्णगर्भाः कृष्णवर्णस्य मेवस्य गर्भभूतत्वात् । ताः निरहन् । हृग्निर्गन्त्यर्थः सामर्थ्याच्चाग्रान्तर्णीतव्यर्थः । मेघास्त्रिं निखवान् । ऋजिधना ऋजुतामिता वज्रेण । वयमपि अवस्यवः पालनकामाः वृषणम्^२ वर्षितारम् वज्रदक्षिणम् वज्रो दक्षिणेन यत्न स वज्रदक्षिणम्, तं वज्रदक्षिणम् । दक्षिणेन हस्तेन गृहीतवज्रम्^३ इत्यर्थः । महत्त्वन्तम् मरुद्भिः सहिषमिन्द्रम् सख्याय मनुष्याणां देवैः सह स्तुत्यस्योत्कृष्टक्षणः सम्बन्धः सख्यं तदर्थम् हवामहे । सोऽनुमाह्वयाम इत्यर्थः ॥ १ ॥

षेडुट० इत्स । प्रोच्चारयत्^४ माघते इन्द्राय सोमयुक्तं स्रोत्रम् । यः ऋजिधानं राजानमुद्दिश्य कृष्णामुरगर्भाः उग्रभायाः च निरहन् । कृष्णः गर्भः पासां वाः कृष्णगर्भाः । तां ह्रवा तेन भावांसु निपिताम् गर्भान् अपि अहन् । पालनेच्छवः वर्षितारं वज्रयुक्तदक्षिणहस्तम् महत्त्वन्तम्^५ सख्यसिद्धयर्थम् हवामहे । इत्सस्य इन्द्रः सखा अथवा इति । 'आ दस्तुन्ना मनसा याद्वस्तम्' (ऋ ४, १६, १०) इत्यत्रोक्तम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'अ मन्दिने' इति एकादश्वर्णम् अष्टमं सूक्तम्^६ । ऋद्धिरसः कुत्स ऋषिः^७ । अष्टम्यावाथततः त्रिभुजः तिष्ठा जगस्य । इन्द्रो देवता^८ । आवा गर्भस्त्राविष्णुपनिषत्^९ ॥

हे ऋत्विजः । मन्दिने स्तुतिमते लोकाभ्यामेन्द्राय पितृमन् हुविलक्षणाद्येनोपेतम्^{१०} वयः स्तुतिलक्षणं वचनम् प्र अर्नत प्रकर्षणोच्चारयत्^{११} । यः इन्द्रः ऋजिधना पतरसश्चेन राजा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः कृष्णो नाम ऋद्धिदसुरः, तेन निषिक्तगर्भाः तदीया भार्याः निरहन् अवधीम् । कृष्णामसुरं हत्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्यर्थं^{१२} गर्भिणीस्तस्य भार्या अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवः रक्षणेच्छवो वयम् वृषणम् कामानां वर्षितारम् वज्रदक्षिणम् वज्रयुक्तेन दक्षिणेन हस्तेनोपेतम् महत्त्वन्तम् इन्द्रम् सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे आह्वयामहे ॥ १ ॥

यो न्यसं जाहृषाणेन मन्थुना यः शम्बरं यो अहन् पिप्रुमव्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णामशुषं न्यावृणक् मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । त्रिसर्वसम् । जाहृषाणेन । मन्थुना । यः । शम्बरम् । यः । अहन् । पिप्रुम् । अव्रतम् ।

इन्द्रं । यः । शुष्णाम् । अशुषम् । नि । अवृणक् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

स्कन्द० यो व्यसम् भवसनामानमसुरं जाहृषाणेन अत्यर्थं हृष्यता मन्थुना मन्थुनाया प्रजापतिपुत्रेण सह । अथवा 'मन्थु' (निघ २, १३) इति क्रोधनाम । अत्यर्थं हृष्यता क्रोधेन । प्रविकसता क्रोधेनैवार्थः । यः च शम्बरम् शम्बरनामानमसुरम् । यः च अहन् पिप्रुम् पिप्रुनामानमसुरम् अनाम् अकर्मणम् । अथाशिश्रेष्ठमित्यर्थः । इन्द्रः यः यज्रेन्द्रः शुष्णम्^{१३} शुष्णनामानमसुरम्^{१४} अशुषम् असोष्यम् । अन्त्येन केनचित् हन्तुमशक्यमित्यर्थः । नि अवृणक् 'वृणक्ति' (निघ २, ११) इति वषट्कारः । निरहवान् । यच्छब्दभूतलक्षणादौऽभ्याहार्यः । तन् महत्त्वन्तम् ॥ २ ॥

१. नास्ति अ. २. 'ह्रवा' अथ अ. वि. ३. 'मरुत्वरं वि' अ. ४. नास्ति वि' अ. ५. नास्ति अ. ६. 'भेगदे' अ. ७. 'वेण वपनेनेवा' मूको. ८. 'मनुष्य' अ. ९. नामाद् अ. १०. नास्ति ११. 'ह्र १२ अ.

वेङ्कट० यः व्यंसम् असुरं विकसता क्रोधेन अहन्, यः शम्बरम् यः वा विभुम् अथजमानम् ।
इन्द्रः यः शुष्णम् अन्यैः शशोष्णम् निहतवान् इति ॥ २ ॥ ।

मुद्गल० यः इन्द्रः जडयागेन प्रयुक्तेन गन्धुना क्रोधेन व्यंसम् विगतभुक्ते पृथग् अहन् जवधीत् ।
अपि च यः इन्द्रः शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरं धावधोत् । तथा अततम् मत्स्यं यागादेः कर्मणो
विरोधितम् विभुम् एतत्संज्ञं चासुरम् यः इन्द्रः भवधीत् । किञ्च यः इन्द्रः अमृष्टम् शोषक-
रहितम् शुष्णम् सर्वस्य जगतः शोषकम् एतत्संज्ञमसुरम् नि अमृष्टम् म्यवर्जयत् । समूहं इवकान्तिपर्यः ।
तन् मरुत्वन्तम् इन्द्रम् सख्याय आह्वयामहे ॥ १ ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं मृहद् यस्यं ब्रूते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्रुति व्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्यं । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । मृहद् । यस्यं । ब्रूते । वरुणः । यस्यं । सूर्यः ।

यस्यं । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सश्रुति । व्रतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

स्कन्द० यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीं च प्रति पौंस्यम् सेनालक्षणे बलम् । किन् । साकाङ्क्षस्त्वात्
सश्रुति इत्येतत् तृतीयपात्रस्यमाख्यात् सर्वत्रानुपकृत्यम् । सश्रुतीत्ययं गच्छतिकर्मा (तु. निघ
२, १४) । अश्रुतिवत् गच्छतीत्यर्थः । यस्य च अतो वृष्टिलक्षणे कर्मणि सति वरुणः सश्रुति । किं प्रति ।
प्रकृतत्वात् द्यावापृथिव्यावेव प्रति पश्यात् वा प्रति । वृष्टौ हि सर्वथा यज्ञाः प्रवर्तन्ते । तंश्च
प्रति देवता गच्छन्ति । यस्य च अतो सूर्यः सश्रुति यज्ञान् प्रति उद्यात्सप्तयदेसौ वा
प्रति । यस्य च इन्द्रस्य सिन्धवः सश्रुति । मरुत्वयेन चेदनेकवचनम् । उदकेन पूर्णाः समुद्रं प्रति
गच्छन्ति । अतम् सख्यर्थे प्रथमैषा । अतो वृष्टिलक्षणे कर्मणि सतीत्यर्थः । तम् मरुत्वन्तम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य द्यावापृथिव्यौ महद् वीर्यम् अनुवर्तेते । यस्य अतो सूर्यः वरुणः च म्यावृष्टौ भवतः ।
यस्य इन्द्रस्य नयोऽपि कर्म सश्रुति अभिगच्छन्ति । उरुवृष्टौ नकारलोपः ॥ ३ ॥

मुद्गल० यस्य इन्द्रस्य महत् विपुलम् पौंस्यम् बलम् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तेते । तथा
यस्य इन्द्रस्य अतो नियमरूपे कर्मणि वरुणः वर्तते । स वरुणोऽपि इन्द्रस्य नियमनं नातिक्रान-
तीत्यर्थः । अपि च सूर्यः अपि यस्य इन्द्रस्य अतो वर्तते । तथा यद्य इन्द्रस्य अतम् कर्म सिन्धवः
सश्रुति । नद्य इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तन् मरुत्वन्तम् इन्द्रम् सख्याय आह्वयामहे ॥ ३ ॥

यो अर्धानां यो गवां गोपतिर्वृष्टी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वृधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अर्धानाम् । यः । गवाम् । गोपतिः । वृष्टी । यः । आरितः । कर्मणि कर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चिद् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वृधः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

१. नास्ति विं अं. २-२. अशोषकिति विं अं; 'कान् कु. ३. नास्ति सूको. ४. 'वंरु' सेनालक्षणे
वर्त विं अं. ५. 'यस्यवप' ('एव अं') विं अं; सश्रुति अं विं; उरुवृष्टि विं ल हर्ष.

स्कन्द० यः च अध्यानात् गवम् च वशी ईक्षिता । कौटशः । योगतिः गोसन्धोऽग्रान्वचनः^१
 सोमवचनो वा स्तोत्रवचनो वा । पतिशब्दोऽभ्यधिपतिवचनः पालयितृवचनो वा । भयं वा
 सोमस्य वा स्तुतीवां वा स्तोत्राणां वा अधिपतिः^२ 'पालयिता वेत्यर्थः'^३ । यः च भारितः^४
 ति गतावित्यस्यापूर्वस्थेदे^५ रूपम् । आगत इत्यर्थः । पदकारस्त्ववप्रज्ञाकरण्यात् भर्तेर्देहस्तुगन्तस्येद
 'रूप मन्वते'^६ । तस्य हि यद्भुक्ति 'उरत्' (पा ७,४ ६६) इत्यभ्यासप्रकारस्यात्त्वम्^७ ।
 'द्विनी च लुकि' (पा ७,४,९१) इति । निष्ठायामिद् । छान्दस्तात्कारस्य यणादेशः ।
 'रो रि' (पा ८,३,९४) इत्यभ्यासस्य रेकस्य लोपः । 'दूलेपे पूर्वत्व' (पा ६,३,१११) इति
 दीर्घत्वम्^८ । भारितः आ प्यन्तस्य वा पुगभावः छान्दस्तरवाद् । अस्यर्थे पुनःपुनर्वा आगतः
 गमितो वा यत्प्रार्थनैरित्यर्थः । ङ । उच्यते । कर्मणि कर्मणि^९ यज्ञाद्ये । सर्वयज्ञेभिरित्यर्थः । भारितश्च
 सन् स्थिरः आ यज्ञपरिसमाप्तेरपिचाली । वीळोः नित् संज्ञान्धस्यापि भयन्तद्दृढस्यापि असुरादेः
 इन्द्रो यः अमुन्तः सोमाभिपवमदुर्वतः वधः हुन्ता । तम् महत्वन्तम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः अध्यानात् गवाम् च पतिः स्वतन्त्रः । ^{१०}यः वा^{१०} सशक्ताराधुषः^{११} युदेयुदे^{१२} स्थिरः^{१३} । यः च
 इन्द्रः दृढस्यापि अमुन्तः हुन्ता ॥ ४ ॥

सुब्रह्म० यः इन्द्रः अध्यानात् पतिरधिपतिः । तथा यः इन्द्रः गवाम्^{१४} गोपतिः सर्वात्मं तवामधि-
 पतिर्भवेति^{१५} । वशी अवरार्थान्^{१६} । स्वतन्त्र इत्यर्थः । अपि च यः इन्द्रः कर्मणिकर्मणि^{१७}
 सर्वेषु कर्मसु स्थिरः सैध्वत्येवावविष्टमानः^{१८} भारितः^{१९} स्तुतिभिः प्रपृतः प्राप्नो भवति । यः च
 इन्द्रः अमुन्तः सुन्वतां वागानुष्ठातृणां विरोधिनः वीळोः नित् दृढस्यापि शत्रोः वधः हुन्ता ।
 तम् महत्वन्तम् इन्द्रम्^{२०} सत्याय आह्वयामहे ॥ ४ ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अर्विन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधरो अवातिरन् मरुत्वंन्तं सुख्यार्यं हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अर्विन्दत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यूरन् । अधरान् । अन्वअतिरत् । मरुत्वंन्तम् । सुख्यार्यं । हवामहे ॥ ५ ॥

स्कन्द० यो विश्वस्य सर्वेश्व जगतः जकृगमस्य प्राणतः प्राणिवर्गस्य पतिः स्वामी पालयिता वा ।
 यः च ब्रह्मणे महासन्धोऽग्र माहात्मसद्व्यर्थयः । तत्प्रभृतिपूर्णापलक्षणार्थश्चेद् दृष्टव्यः । तादृश्यं
 वैवा चतुर्विंशतिः । प्राज्ञानुदीनां चतुर्विंशतिर्बर्णानामर्थाव । मरुदाविरम्यः प्रथमः पृथिविरसुरैरपहृताः
 सधीः गा अर्विन्दत् लब्धवान् । यः च इन्द्रः दस्यूरन् अघरान्^१ मधोवर्तिनोऽपि ।
 म्यूनानित्यर्थः । अवातिरन् अवातिरविश्वकर्म^२ (तु. निघ २, १९) । इत्येवम् । तम् महत्वन्तम् ॥५॥

१. 'शाम्भुव' अ ति. २. 'पति. स्तोत्राणा वा अ ति. ३-३. 'विरोध' अ ति. ४. वैप २,६९,१४ द.
 ५. 'गतावित्यस्य अ. ६-६. मन्वते रूपम् अ. ७. 'अन्तः । अ' कु. ८. दीर्घः कु. ९. कर्मणि अ ति.
 १०-१०. नास्ति वि'. ११. 'तादृ' कु लपं. १२. युदेयुदे वि' अ'. १३. स्थित. वि' अ'.
 १४. नास्ति मूळो. १५. गतावमपि' मूळो. १६. वागपिनः मूळो. १७. नास्ति मे'. १८. नास्ति
 अ ति. १९. 'विरोधित्व' अ.

वेङ्कट० यः विश्वस्य गच्छतः प्राणतः च पतिः । यः वा अङ्घ्रिरोभ्यः पूर्वम् एष पश्यन् अविन्दत-
पणिभिः अपरुजान् । इन्द्रः यः दस्यून् अपरान् कृत्वा भवाद्दत्^१ ॥ ५ ॥

मुद्रल० यः इन्द्रः विश्वस्य जगतः गच्छतः प्राणतः प्रथमतः प्राणिजातत्वं पतिः भवति । यः च
श्रेष्ठो माहात्म्यातिभ्योऽङ्घ्रिरोभ्यः प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहृताः गाः
अविन्दन् भलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैः युद्ध्या गाः स्वयमकभवेत्पर्यः । अत्र
च यः इन्द्रः दस्यून् उपक्षयित्वान् अपरान्^२ नि कृष्टान् कृत्वा अशक्तिन् भवधीत् । तम्
मरुत्वन्तम् इन्द्रम् सत्याय आह्वयामहे ॥ ५ ॥

यः शूरैर्भिर्हृद्यो यश्च भीरुभिर्यो धार्वङ्घ्रिर्हृद्यते यश्च जिग्गुभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि सद्भुर्मरुत्वन्तं सत्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरैः । हृद्यः । यः । च । भीरुऽभिः । यः । धार्वङ्घ्रिभिः । हृद्यते । यः । च । जिग्गुभिः ।
इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना । अभि । सद्भुऽधुः । मरुत्वन्तम् । सत्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

स्कन्द० यः शूरैः हृद्यः जयार्थमाह्वयतः । यश्च भीरुभिः भारमरक्षार्थमाह्वयतः । यः च^३ धार्वङ्घ्रि-
हृद्यते । यः च जिग्गुभिः दस्यून् त्रिवन्तिः जयार्थमाह्वयते । यम् च इन्द्रम् विश्वा भुवना
सर्वाणि भूतजातानि अभि सद्भुः तस्वत्त्वाभिरुपितस्व दानार्थं ध्यायन्ति । तम्^४ मरुत्वन्तम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः शूरैः भीरुभिः च ह्यतप्यः । यः पलायमानैः हृद्यते, यः च जयशीलैः । इन्द्रम् यम्
सर्वाण्येव भूतानि आत्मकार्यार्थम् अभि सद्भुः ॥ ६ ॥

मुद्रल० यः इन्द्रः शूरैः शीर्षोपेतैः पुरपैः हृद्यः योद्युमाह्वयतः । यः च भीरुभिः भयशीलैः
कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वयतः । अत्र च यः इन्द्रः धार्वङ्घ्रिः पराजयेन पलायमानैः
हृद्यते रक्षार्थमाह्वयते^५ । यः च जिग्गुभिः प्राणजयार्थमाह्वयते । यम् च इन्द्रम् विश्वा मुदना
सर्वाणि भूतजातानि स्त्रेषुस्त्रेषु कार्येषु अभि सद्भुः भागिनुरूपेण स्थापयन्ति । तम् मरुत्वन्तम्
इन्द्रम् सत्याय आह्वयामहे ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वसः ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

इन्द्रं मनीषा अर्भ्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सत्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रदिशा । विचक्षणः । रुद्रैर्भिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।
इन्द्रम् । मनीषा । अर्भति । श्रुतम् । मरुत्वन्तम् । सत्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

स्कन्द० रुद्राणाम् 'यामन् रुद्रस्य सूनवः मुदेससः' (ऋ २, ८५, १) इति प्रयोगदर्शनाद् रुद्रस्य पुत्रा मरुतः । तेषां सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पितृशब्देन रुद्रशब्देन प्रत्याख्यन्ते । रुद्रपुत्राणां मरुताम् प्रदिशा प्र इत्येष आ इत्येतस्य स्थाने । आदेशेन, वचनेनेत्यर्थः । एति गच्छतीन्द्रः^१ । अथवा 'रुद्रः' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनाम । स्तोत्राणामादेशेन गच्छति । यत्रयत्र^२ मरुतः सोतारो वा पुपन्ति यत्रत्रेन्द्रो गच्छति, नान्यत्रेत्यर्थः । कीदृशः । विचक्षणः पण्डितः विद्रष्टा वा सर्वस्य । किञ्च ह्येभिः रुद्रपुरैर्मरुद्भिः सहेन्द्रत्वं योषा सोमाहुतिलक्षणां तनुते^३ विस्तारयति । पृथु विस्तीर्णमपि सत्^४ अयः ज्ञपतिर्गैतिकर्मा (तु निघ २, १४) । गमनं वेगम्^५ । मरुद्भिः सह इन्द्रस्य यज्ञं 'प्रति गच्छतः' पिपासितः सोमाहुतिं विस्तीर्णमपि वेगं विस्तारयतीत्यर्थः । यदा रुद्र इति स्तोत्रनाम तदा कृषीयानिर्देशात् प्रदाशमानेति वाक्यशेषः । स्तोत्रभिः नृत्पिग्भिः प्रदास्यमाना सोमाहुतिः यज्ञं प्रति गच्छत इन्द्रस्य विस्तीर्णमपि वेगं विस्तारयतीत्यर्थः । किञ्च इन्द्रम्^६ मनीषा स्तुतिः अभि अर्षति अभिष्टौति । श्रुतम् विख्यातम् । किञ्च मरुतन्तम् ॥ ७ ॥

षेडुट० मरुतां गच्छति मार्गप्रदेशनेन^७ विद्रष्टा । मरुद्भिः समिभ्रयिता विस्तीर्णं वेगं करोति । इन्द्रम् वाक् अभिष्टौति ॥ ७ ॥

मुद्रल० विचक्षणः सूर्यारमना प्रकाशमान इन्द्रः रुद्राणाम् रुद्रपुत्राणाम् अन्व्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुताम् प्रदिशा प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सह एति अन्तरिक्षे गच्छति । अपि च ह्येभिः अधिभूतं यत्मानैः^८ रुद्रपुरैर्मरुद्भिः योषा माभ्यमिका वाक् पृथु विस्तीर्णम् अयः वेगम् तनुते विस्तारयति । प्रसन्नावत्र मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानम् धुतम् प्रख्यातं सूर्यारमानम् इन्द्रम् मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक् अभि अर्षति आभिसुख्येन स्तौति । तम् मरुतन्तम् इन्द्रम् वयम् उच्यते आह्वयान्ते ॥ ७ ॥

यद् वा मरुत्वः परमे सुधस्थे यद् वावमे वृजनें मादयासि ।

अत आ याद्वाध्वरं नो अच्छां त्वाया ह्विर्ध्वकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सुधस्थे । यद् । वा । अवमे । वृजनें । मादयासि ।

अतः । आ । याद्वा । अध्वरम् । नुः । अच्छं । त्वाया । ह्विः । चक्रुम् । सत्यराधः ॥ ८ ॥

स्कन्द० यद्-वाच्योऽत्र यदिसन्दर्शात् । यद् वा हे मरुत !^१ परमे सुधस्थे सह तिष्ठन्ति यस्मिन् देवताः स सुधस्थो यज्ञ इदामिमेतः । विप्रहृष्टे यज्ञ इत्यर्थः । यद् वा अवमे अन्विक्रान्तेतत् (निघ २, १९) । सविहृष्टे पक्षे । कीदृशे । वृजने वृजो^२ यजने । यजिते देवैः । अधिगुण इत्यर्थः । अथवा 'इन्द्रम्' (निघ २, ९) इति बलनाम । सामर्थ्याचान्तर्गतमर्थम्, बलवत्^३ । सारवतीत्यर्थः । मादयासे मदतिरत्र सामर्थ्यात्पृथगर्थः । तर्पयस्वारमानम्^४ । 'स्वार्थिको वाऽप्र'^५ निघ् । नृपसीत्यर्थः ।

१. नारित् मूको. २. 'तोष्यः' ति. ३. वष कु. ४. सन् मूको. ५. वेगः कु ति. ६-६. प्रवचनः अ; नाति ति. ७. नारित् अ. ८. मार्गप्रदेशने वि^१ कु; मार्गं प्रदे^२ ल. ९. 'नेः वषः' मूको. १०. वषतः मूको. ११. इति अ कु. १२. 'वशी' कु. १३. 'यामा' कु. १४-१४. 'कोऽय भ ति.

अतः आ याहि अन्वरम् यज्ञम् नः अस्माकं स्मृतम् । अन्तः भाप्तम् । अनुभवितुमित्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् त्वाया स्वत्कामयया । महत्या स्वद्विपयया ध्रुवोपर्यथः । इविः सवनीयपुरोडाशादिलक्षणम् चहुम् कृतवन्तो वयं हे सत्सराथः । सत्सधन ! ॥ ८ ॥

येङ्कट० यदि वा मरुतः । परमे स्थाने दिवि, यत् वा अग्ने तपस्थे कश्चिद्वचन युद्धे माद्यति । अतः आ याहि अस्माकं यज्ञं प्रति । स्वत्कामनया इविः चहुम् सत्सधन ! ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे मरुतः । मरुत्रियुक्तेन्द्र ! परमे उत्कृष्टे तपस्थे सद्गुणानि गृहे यत् वा यदि वा मादयादे तुष्टो वर्तते । यत् वा यदि वा अग्ने अर्वाप्पाने पुत्राने गृहे मादयासे । अतः अस्मात् उभयविधात् स्थानात् नः अस्माकम् अन्वरम् यज्ञम् अन्ध भाभिसुवयेन आ याहि भागवत् । हे सत्सराथः । सत्सधन ! त्वाया स्वत्कामनया वयम् हविः चहुम् कृतवन्तः ॥ ८ ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुपुमा सुदक्ष त्वाया हविर्धकृमा ब्रह्मवाहः ।

अर्धा नियुत्वः सर्गणो मरुद्भिरस्मिन् युद्धे बर्हिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुपुम । सुदक्ष । त्वाऽया । इविः । चहुम् । ब्रह्मवाहः ।

अर्धं । नियुत्वः । सर्गणः । मरुद्भिरऽभिः । अस्मिन् । युद्धे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

स्कन्द० पूर्वोत्तरयोरर्धयोरैकवाक्यताप्रतिपत्त्यर्थं यस्माच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्मात् त्वाया स्वत्कामयया । महत्या स्वद्विपयया ध्रुवया इत्यर्थः । हे इन्द्र । सोमम् सुपुम सुदक्ष । सुबल ! । त्वाया एव च सवनीयपुरोडाशादि इविः चहुम् । हे मरुतवाहः । मृत्युलिङ्गणं ब्रह्म उद्यते प्राप्यते यस्मिन् स ब्रह्मवाहा, तस्य सम्बोधनं हे ब्रह्मवाहः ! अध एतस्मात् कारणात् हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः, उद्गन्तुः सगणः मरुदिः । मरुद्गणेन सहैत्यर्थः । अस्मिन् अस्मदीये युद्धे बर्हिषि देवां स्तीर्णे मादयस्व । सर्पयात्माने तुप्य वा ॥ ९ ॥

येङ्कट० त्वाया इन्द्र ! सोमम् सुतवन्तः शोभनवल् ! त्वाया पुरोडाशम् चहुम् स्तोत्रवाह ! अर्धं अदयन्तु ! मरुदिः सहितः अस्मिन् युद्धे बर्हिषि आसीनः तुप्य ॥ ९ ॥

मुद्गल० हे सुदक्ष ! शोभनवल् ! इन्द्र ! त्वाया स्वत्कामनया सोमम् सुपुम अभिपुत्रवन्तो वयम् । हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेशोद्धमान । प्राप्यमाण । इन्द्र ! त्वाया स्वत्कामनया सवनीयपुरोडाशलक्षणम् हविः चहुम् कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः, उद्गन्तुः । अप अयानन्तरम् मरुदिः सप्तगणस्त्वैः उत्सर्जयिष्येः सगणः गणसहितः सन् अस्मिन् पर्याप्ताने युद्धे बर्हिषि आस्तीर्णे धर्मे उपविश्य मादयस्व तुष्टो भव ॥ ९ ॥

मादयस्व हरिर्भियं तं इन्द्र वि ष्यस्व शिश्रे वि सृजस्व येनं ।

आ त्वां सुशिप्र हर्यौ वहन्तुशन् इव्यानि प्रति नो जुपस्व ॥ १० ॥

१. अस्मा कुः नास्ति अ. २-२. नास्ति कु. ३-२. नास्ति अ. ४. गृहे तस्मिन् सूक्तो. ५. वा सोमं सुपुम मे. ६. १५१११००० वि. ७-७. नास्ति सूक्तो. ८. स्कन्द दमे मन्त्रे. ९. नास्ति अ. ९. नास्ति अ वि. १०. मरुतव अ. ११-१३. मरुति वि. ११-१२. नास्ति वि. १३-१३. व कृतस्तोत्र ! कु. १४. नास्ति वि अ. १५. *ये युद्धे मे'.

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्वस्व । शिमे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।
 आ । त्वा । सृशिश्र । हरपः । वहन्तु । उशन् । हव्यानि । प्रति । नः । जुपस्व ॥ १० ॥

स्कन्द० मादयस्व तपंयात्मानं तृप्य वा हरिभिः अथैः सह । ये ते तत्र स्वभूताः हे इन्द्र ! ।
 केन प्रकारेण । वि स्वस्व शिमे स्वविरूपसृष्टौ विमोचने । शिमे हन् इहोच्येते । हविर्भक्षणाय
 हन् विमुञ्च । प्रेरयेत्यर्थः । वि सृजस्व धेने धेद् पाने इत्यस्य वधातेर्वा धेने जिह्वोपनिद्धिने
 श्वाभिप्रेते । निधीयते च तयोः रसः । जिह्वोपनिद्धिके अपि रसास्वादानाय विस्व ।
 प्रेरयेत्यर्थः । उदर्थं च त्वा त्वाम् हे सृशिश्र । शिमे हन् नासिके वा इहोच्येते (ट. वा ६, १५)
 *शिवाः क्षीपेत् वितता हिरण्यवीः' (ऋ ५, ५४, ११) इति प्रयोगदर्शनात् शिरस्त्राणवचनौ
 वा इह शिवाशब्दः । सुहनो ! सुवस ! सुनिरस्त्राण ! वेत्यर्थः । हरयः अथाः आ वहन्तु ।
 मानीतश्च सन् त्वम् उवाच कामयमानः* अस्मदीयानि हव्यानि प्रति नः जुपस्व प्रतिसेव-
 स्वास्मान् अभिलषितफलप्रदानेन ॥ १० ॥

घेङ्कट० माय* अथैः सह, ये तवाथाः स्वभूताः । सोमपानार्थम्* हन् मोचय* । "वि स्वस्व" च जिह्वोपनि-
 , द्विके । सुहनो ! त्वाम्* आ वहन्तु हरयः । कामयमानः हव्यानि अस्माकम् प्रति सेवस्व ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! हरिभिः अथैः सह मादयस्व तृप्तौ भव । ये ते तत्र स्वभूताः उदर्थम् शिमे
 हन् संहते वि स्वस्व सोमपानार्थं विदूते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते जिह्वोपनिद्धिके
 वि सृजस्व सोमपानार्थं विनिष्ठे कुरु । हे सृशिश्र ! शिमे हन् । सोमनशिरावचिन्द्र !* त्वा त्वाम् हरयः
 अथाः आ वहन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु । त्वं च उशन् अस्मान् कामयमानः नः अस्माकम्
 हव्यानि हवीषि प्रति जुपस्व प्रत्येकं सेवस्व, मा उदासिष्याः ॥ १० ॥

मरुत्स्तौत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत धीः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तौत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण । सनुयाम् । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धीः ॥ ११ ॥

स्कन्द० मरुतिः सह शीघ्रे यत्नं तद् मरुत्स्तौत्रम्, तस्य मरुत्स्तौत्रस्य । वृजनस्य बलनामैवम्
 (ट. निप २, ९) । सेनालक्षणस्तेन्द्रपदस्य* । गोपाः* गोपापितृभ्याः रक्षाः वयम् । इन्द्रेण हेतुना ।
 इन्द्रेणानुग्रहमाणा इत्यर्थः* । सनुयाम पशु दाने । दानेन चात्र तदपूर्वको लाभो लभ्यते ।
 लभेमहीत्यर्थः । सिन्धुः । वाजम् अश्वम् । तद् नः मित्रः इत्यागुक्तार्थम्* (ऋ १, १५, १६ ऋ) ॥ ११ ॥

घेङ्कट० मरुतिः सहितं शीघ्रे यत्नं दातृणां जैः* तस्य* गोप्याः वयम् । तेन अश्वं लभेमहि
 इति ॥ ११ ॥

१. *रुद्राणां* मूको. २-२. नास्ति ति. ३. नास्ति अ. ४. *पानः* अ. ५. मादयस्व कु.

६-६. हन् मो* कर्षः इत्यपिभिरव वि* अ*. ७-७. इत्यव कर्षः पृथिवी दि*. ८. *विदूते* वि*. ९. रसा

दि* अ*. १०. *दिपयन्* मूको. ११. *अनुग्रहमाणा व* कु. १२. गोप्याः ति. १३. नास्ति ति.

१४. सनुयन्तं कु ति. १५. वयं वि* अ*.

मुद्रल० महास्तोत्रस्य महत्तिः सह स्तोत्रं यस्य स महत्स्तोत्रस्तस्य, इजनस्य शशूणां शेषुनिन्द्रस्य सम्बन्धिनः गोपाः गोपायनीया रक्षणीयाः कथम् तेन इन्द्रेण वाजम् अक्षम् सनुयाम हस्ते-महि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितम् नः अहमदीयम् तत् मित्रादयः द्यावाभृथिन्दौ च ममइन्ताम् पूजितं कुर्वन्तु ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके सहाभ्याये त्रयोदशो वसः ॥

[१०२]

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिपणा यत् तं आनुजे ।
तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वतामद्वनु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिपणा । यत् । ते । आनुजे ।
तम् । उत्सवे । च । प्रसवे । च । सासहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शर्वता । अमद्वन् । अनु ॥

स्कन्द० इमां ते तव^१ धियम्^२ कर्म स्तुतिरक्षणम्^३ । स्तुतिमित्यर्थः । प्र भरे प्रहरामि^४ । उच्चारणार्थ-
स्वर्थः । महः महतः महीम् महतीम् । कस्मात् । उच्यते । अस्य अतमान एवायं परोक्षरूपेण
निर्देशः । अस्य इत्सस्यस्वर्थः^५ अस्य वा यजमानस्य स्वभूते रतोने धिपणा स्तुतिरक्षण
वाक् यत् यस्मात् ते द्वितीयायै^६ पृष्टी । त्वाम् आनुजे अजेर्गस्वर्थस्वर्थे^७ रूपम् । गता प्राज्ञा ।
यस्मात् पूर्वमपि अहम् अयं यजमानो वा^८ त्वं स्तुतवानित्यर्थः । किञ्च तम् प्रकृतम् उत्तमे च
प्रसवे न सासहिम् सर्वजनसाधारणः इन्द्रमहादिः उत्सवः । मात्यात्मिकोऽभ्युदयः^९ प्रसवः । तयोस्-
मयोरपि । तदप्रतिबन्धकराणां शत्रूणांमभिभित्तायै भयन्मम् इन्द्रम् । केन सासहिम् । उच्यते ।
शर्वता स्तेन धलेनः देवा महत्वाद्यो देवाः अमद्वन् तुष्यन्तु । अनु 'तृतीयायै' (वा १, ४,
८५) इत्येवम् अनुशब्दः कर्मप्रवचनोपः । सहायैश्च तृतीयायैः । तं सासहिम् इन्द्रम् इत्येवैव
द्वितीयान्तैः सहास्य सम्बन्धः । तेन सासहिना भवतेन्द्रेण शदेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० इदम् ते कर्म प्रहरामि महतः महत्, अस्य इत्सस्य स्तोत्रे तव बुद्धिः^{१०} यस्मात्
सागता । तम्^{११} सुखावर्षेण उपक्रमे न शशूणां सहनशीलम्^{१२} इन्द्रम् देवाः बलं दप्त्वा अनु
अमद्वन् महतः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इमां ते' इत्येकादशार्थं नवमं सूक्तम्^{१३} । कुत्स ऋषिः^{१४} । अन्वया त्रिष्टुप् विष्टा उगायः ।
इन्द्रो देवता^{१५} ॥

हे इन्द्र ! महः महतः ते तव इमां इदानीं कियमाणम् महीम् महतीम् अत्यन्तोच्छ्रमम्
धिपम् स्तुतिम् प्र भरे प्रकर्षेण सम्पादयामि । ते तव^{१६} धिपणा स्वदीया बुद्धिः अहं मम

१. नास्ति अ. २. 'इमां' ति. ३. त्वामि अ कु. ४. 'सास्यर्थः' अ. ५. 'अजे' सूको.
६. नास्ति कु. ७. प्राया' सूको. ८. पदए' वि' अ'. ९. 'तः' अदि वि' अ'. १०. 'नास्ति वि' अ'.
११. तम् इन्द्रम् वि' अ' अ' क क कर्ण, उदेन्द्रम् वि' अ'. १२. '... शशू' वि' अ'. १३. नास्ति नै'.
१४. तव सूको.

स्तोत्रुः स्तोत्रे स्तुतौ यत् दस्सात् भानजे भक्ता संक्षिष्टास्तौ । तस्मात् तव प्रियां स्तुतिं
 करोमोत्सर्धः । उत्तरोऽर्धर्धः परोऽर्धर्धः । सासाहिम् शश्रूणाम् अभिभविचारं पूर्वोक्तम् इन्द्रम्
 देवासः कर्मसु वीच्यन्त ऋतवजः श्वषा श्रुतिभिः कीर्तितेन बलेन अनु अमदत् अनु-
 क्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थम् । उत्सवे च उत्सवार्थम् अभिवृष्यर्थम् प्रसवे च धनानाम्
 उत्पत्त्यर्थं च ॥ १ ॥

अस्य श्रवो नृवः सप्त विभ्रति धावाक्षामां पृथिवी दर्शितं वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसां चिक्षे श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नृवः । सप्त । विभ्रति । धावाक्षामां । पृथिवी । दर्शितम् । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसां । अभिऽचक्षे । श्रद्धे । कर्म । इन्द्र । चरतः । वितर्तुरम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अस्य इन्द्रस्य धवः कीर्तिम् नमः गङ्गायाः सप्त विभ्रति । धारयन्तीत्यर्थः । धावाक्षामा
 धावापृथिवी । पृथिवी अन्तरिक्षनामैतत् (तु. निघ १, ३) । अन्तरिक्षं च । न च केवलं श्रवः ।
 किं वदति । दर्शितं वपुः 'वपुः' (निघ ३, ७) इति रूपनाम । शरीरवपुः वा वपुःशब्दः ।
 दर्शनीयं च रूपं शरीरं वा । अविमदस्वादस्येन्द्रस्य कीर्तिं वपुश्च गङ्गायाः सप्त नद्यः त्रयश्च
 श्लोकाः धारयन्ति । अथवा 'वपुः' (निघ १, ३२) इत्युदकनाम । 'धवः' (निघ २, ७) इत्यप्-
 ननाम । अक्षकारणत्वाद्योक्तमत्र धवः इत्युच्यते । अस्य स्वभूतम् अक्षकारणं वृष्टिलक्षणमुदकं
 दर्शनीयं सप्त नद्यः श्रवोऽपि श्लोका धारयन्तीत्यर्थः । परोऽर्धर्धः प्रायश्चित्तत्वात् भिन्नं वाच्यम् ।
 अन्ते अस्माकं सूर्याचन्द्रमसौ अभिचक्षे 'प्रकाशाय दर्शनाय' अथे धर्धावेत्साहकर्मणः इव रूपम् ।
 अक्षोरप्रविभागात्सप्तनद्योद्धारपृथिवीमभिमिचक्षे चोत्साहाय च कम् सुखाय च हे इन्द्र !
 त्वत्साहाये चरतः निपतनोद्वास्तमयादिलक्षितेन मार्गेण गच्छतः । वितर्तुरम् त्वत्सेस्तरतेषां
 यद्गुणान्वयेदं रूपम् । विविधं त्वरितं तीर्णं वा । अत्यन्तशीघ्रम् अत्यन्तदुतं वेत्यर्थः । सूर्याचन्द्र-
 मसावस्मात् दर्शनीयताहसुखार्थम् 'अक्षोरप्रविभागं कर्तुं त्वत्साहायेनोद्वास्तमयादिलक्षणेन' गच्छत
 इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य कीर्तिं वृष्टिलक्षणमुदकं सप्त नद्यः धारयन्ति । धावाक्षामां अन्तरिक्षं च दर्शनीयं रूपं
 धारयन्ति । अस्माकं सूर्याचन्द्रमसौ इन्द्रप्रेरितौ अभिदर्शनाय सत्यत्वं अर्थात् शीघ्रम् चरतः । कम्
 इति पूरणम् ॥ २ ॥

सुब्रह्म० आयदन्द्रस्य धवः कीर्तिम् सप्त 'इमं मे गच्छे' (ऋ १०, ७५, ५) इत्यस्यामृधि प्राधान्येन प्रतिपादिता
 गङ्गायाः सप्त नद्यः विभ्रति धारयन्ति । शृत्रहननेन इन्द्रस्य पदं वृष्टेः प्रदातृत्वं तत्रभूतजलोपेता
 नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । कश्चि च धावाक्षामां धावापृथिवी पृथिवी अन्तरिक्षम् च अस्य
 सूर्यात्मना दर्शमानस्य इन्द्रस्य दर्शितम् सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयम् वपुः प्रकाशान्तर्कं रूपं

१. 'धारयन्त' अ; 'धारयन्तान्' वि. २-२. प्रकटयन्त्य वि. ३. गच्छे' मूको. ४-४. अक्षोरप्र-
 ...प्रेरित' वि. ५. नास्ति वि' अं कु ल छपं. ६. 'भूयोः वि' ल छपं. ७. इन्द्र प्रे' ल. ८. वपु-
 न्य छपं; 'अभिदर्श' वि' अं; 'नाय मन्त्रनाय वि' ल; 'नाय प्रकाशाय वि' अं. ९. शीघ्रः कु.
 १०. 'अभिदि वि' अं ल छपं. ११. नास्ति वै.

धारयन्ति । किञ्च हे इन्द्र ! अस्मे अस्माकम् अभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानाम् भागिभुक्तयेन प्रकाशनाथम् श्रेष्ठे कम् श्रेष्ठार्यम् । चक्षुषा दृष्टे हि यस्तुमीदं सरयमिति शब्दोत्पद्यते । के यादपूरणम् । बहुभवाथम् सर्वावन्तमथा वितर्तुम् परस्परं प्यत्रिदारेण वरणं पुनःपुनः रामनं यथा भवति तथा चरतः वर्तेते । स्वमेव तत्रापः सन् वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥

तं स्मा रथं मघवन् प्रावे सातये द्वैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुषुत त्वायद्भ्यो मघवञ्चर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तम् । स्म । रथम् । मघवन् । प्र । अत्र । सातये । जैत्रम् । यम् । ते । अनुमदाम् । संगमे ।
आजा । नः । इन्द्र । मनसा । पुरुषस्तुत । त्वायद्भ्यः । मघवन् । शर्म । युच्छ । नः ॥ ३ ॥

स्फन्द० स्म इति पदपूरणः । तम् रथम् हे मघवन् । प्र अत्र अवतिरत्र गत्वर्थः । सामर्थ्याच्चावन्त-
र्थात्पर्यर्थः । अस्मान् प्रति रामाय सातये सम्भजनायास्माकम् । कृतमम् । उच्यते । जैत्रम् जयशीलम्
यम् ते स्वभूतम् अनुमदाम् । अनुरनीरयेतस्य स्थाने । मदतिरर्चैतिकर्मा (द्र. निघ ३. १४) । अभिष्-
यानेत्यावासाद्दे संगमे प्राप्ती सत्याम् । प्राप्तं सन्धमित्यर्थः । आजा सङ्ग्रामे सङ्ग्रामस्थानीये
वा यक्षे नः अस्माकं स्वभूते । हे इन्द्र ! मनसा प्रसङ्गेन चित्तेन हे पुरुषस्तुत । बहुभिः स्तोत्रभिः
स्तुत । त्वायद्भ्यः स्वत्कामेभ्यः हे मघवन् ! धनवन् ! शर्मं मुखं शुद्धं वा यच्छ देहि नः
अस्मभ्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् स्म रथम् मघवन् । प्रतिगच्छ धनं दातुम्, जैत्रम् यम् त्वदीयं कथं स्तुतः संगमे सङ्ग्रामे
अस्मभ्यम् मनसा बहुस्तुत ! स्वत्कामेभ्यः सुखं प्रयच्छ । पुनः नः पूरणम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे मघवन् ! धनवश्चिन्त ! सातये अस्माकं धमलाभाय तम् इमं तमेव रथम् प्र अत्र प्रेरय
वर्तय । नः अस्माकम् मनसा बुद्ध्या पुरुषस्तुत । हे बहुशः स्तुतेन्द्र ! ते तव स्वभूतम् जैत्रम्
जयनशीलम् यम् रथम् संगमे शत्रुभिः सद् सङ्ग्रामे आजा तुदे सति अनुमदाम् वषमनु-
करोत स्तुतः । अत्र च हे मघवन् ! इन्द्र ! त्वायद्भ्यः त्वां कामपमानेभ्यः नः अस्मभ्यम् शर्म
सुखम् यच्छ देहि ॥ ३ ॥

व्यं जयेम त्वया युजा वृत्तमस्माकमंशुमुदंशु भेरंभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन् वृष्या रुज ॥ ४ ॥

व्यम् । जयेम । त्वया । युजा । वृत्तम् । अस्माकम् । अंशम् । उदम् । अश्व । भेरंभरे ।
अस्मभ्यम् । इन्द्र । वरिवः । सुगम् । कृधि । प्र । शत्रूणां । मघवन् । वृष्या । रुज ॥ ४ ॥

१. 'श्वंश्वान्ताणी' कु; 'श्वंश्वान्ताणी' ति. २. नास्ति ति. ३. नास्ति ति' अ'. ४. पनाति
वि'. ५. नास्ति ति' अ' छ. ७. नः इति ति' अ'. ८. 'रथः कु.

स्कन्द० वयम् जयेम इत्याशास्सहे त्वया युजा युज्यतेऽसाविति युक् सहाय उच्यते । त्वया सहायेन । इतम् परैतेऽसाविति पूर्व सेनोच्यते गमनस्यभावकत्वात्, तां वृत्तम् । दायुसेना-
तित्वर्थः । किञ्च अस्माकम् स्वभूतम् अंशम् सद्ग्रामकारिसमुदायकदेशाम् । अस्मदीयमित्यर्थः ।
उत् अत् उदित्येवम् समित्येतस्य स्थाने । अक्षती रक्षणार्थः । संरक्ष । भरेभेरे सद्ग्रामेसद्ग्रामे ।
किञ्च अस्मभ्यम् पठ्यर्थे पृषा चतुर्थी । अस्माकं हे इन्द्र । वरिवः सुगम् सुगमित्यपठितमपि
सुखनाम इह व्रष्टभ्यम् । 'अथा यज्ञाय शृणते सुगं कृषि' (ऋ १, १४, ९) इति यथा । धने
च सुखं च । कृषि कुरु । देहीत्यर्थः । अथवा सुखमभियम्यते प्राप्यत इति सुगं सुखम-
मुच्यते । धनस्य चेदं विशेषणम् । धने सुगं स्वाधामं सुलभं कुरु । यथा वयं सुखं
लभेमहि तथा कृषित्वित्यर्थः । किञ्च अस्मच्छत्रुणाम् हे मघवन् । वृत्त्वा अपठितमपि बलनामैतत् ।
बलानि प्र हज श्लो भद्रे । प्रकर्षेण भद्रं विधि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वयम् जयेम त्वया सहायेन अभिकाङ्क्षितं धनम् । अस्माकम् अंशम् त्वमुद्गमय सद्ग्रामे-
सद्ग्रामे । अस्मभ्यम् इन्द्र ! धने शोभनमनं कुरु । प्र हज शत्रुणाम् वीर्याणि मघवन् ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र ! युजा अस्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृत्तम् आवृष्यन्तं शत्रुम् 'वदम् स्तोत्राः'
जयेम अभिमवेम । अथि च भरेभेरे सद्ग्रामेसद्ग्रामे अस्माकम् अंशम् असादीयभागम्
उत् अत् शत्रुकृतपीडापरिहारिणोऽकृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र ! वरिवः धनम् अस्मभ्यम् सुगम् सुगमं
सुनायम् कृषि कुरु । तथा हे मघवन् । शत्रुणाम् अस्मत्पुत्रवकारिणाम् वृष्या वृष्यानि वीर्याणि
प्र हज प्रभद्रं विधि । बाधहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तारवसा विपुन्यवः ।

अस्माकं स्मा रयमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् । धर्तः । अवंसा । विपुन्यवः ।

अस्माकम् । स्म । रयम् । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निऽभृतम् । मनः । तव ॥

स्कन्द० नाना पृथक् । हि-सन्दः पदपर्ययः । त्वा हवमानाः अथ दानच्छ्रुते- साकाङ्क्षत्वात् प्रवीक्षन्ते
तिष्ठन्ति 'श्वेति वास्योपः । त्वामाहुवन्तः प्रवीक्षन्ते तिष्ठन्ति' वा । के । उच्यते । जनाः इमे
'जनः' (निष २, १) इति मनुष्यनाम । इमे मनुष्याः अस्मदीयाः पुत्राः पौत्राश्च अरिविभो
वा । हे धनानाम् धर्तः । लोकोत्पु धारयितः । इतोऽभ्ये धनानां दातरित्यर्थः । केन निमित्तेन ।
अवसा पालनेन तर्पणेन वा निमित्तेन । पालनार्थं तर्पणार्थं मेर्यर्थः । कीदृशाः । उच्यते ।
'विपुन्यवः विपुन्युरिति मेधाविनाम (तु. निष ३, १५) । मेधाविनः । एवम् ज्ञात्वा अस्माकं
स्य सातये श्वेति पदपर्ययः एवार्थः^१ वा । अस्माकमेव सम्भजनाय । रयम् वा तिष्ठ भारोह । किञ्च
जैत्रम् हि हिंस्रम्ः पदपर्ययः^२ चार्थे वा । जपनशीलं च हे इन्द्र ! निभृतम् अविचलम् मनः
तव । दायुसपनशीलस्य भाधितोपकारे च स्थिरं मनस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. पूर्व कु. २ नास्ति कु. ३. नास्ति कु. ति. ४. वेर अ, एतत् ति. ५-५. नास्ति ति.

६. नास्ति अ. ७. अविद्यं वि अ. ८. सद्ग्रामे वि अ कु ९-९. नास्ति मी. १०-१०. नास्ति कु.

† प्रवीक्षन्ते अ ति. ११. एवार्थे ति. १२. पूर्याः कु.

घेङ्कट० एतदत्र हि त्रयमाद्यमानाः इमे जनाः धनानाम् धर्ताः । इन्द्र! रक्षण्यार्थं मेधाधिनः ।
 तत्र त्वम् अस्माकम् भजनाय एषम् आ तिष्ठ । जयश्रीकम् हि मुमुत्सवः तव मनः
 मविष्यति चेति ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे धनानाम् धर्ताः । गोहिरण्मादिरूपाणां इत्याणां धारयितरिन्द्र! विपन्मवः स्वोत्तराः इमे
 जनाः अत्र रा रक्षणं हेतुना त्वा हवनानाः त्वाम् आह्वयन्तः नाना हि विभिन्नाः पशुः । तेषां
 मध्ये अस्माकम् एव भस्माकमेव सातये धनदानाय एषम् आ तिष्ठ भारोह । हे इन्द्र!
 निनूतम् अस्माकम् तव मनः धियम् ज्ञेयम् हि जयश्रीकं पशु । तद्वन् जित्वास्मान्
 धनं दातुं समर्पमित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमादिकं सप्तमाध्याये पञ्चमो वगः ॥

गोजिता वाह अर्मितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्जुतमृतिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिप्तासर्वः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । वाह इति । अर्मितक्रतुः । सिमः । कर्मन्कर्मन् । शुतम्कृतिः । खजम्कृरः ।
 अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिमानम् । ओजसा । अर्थ । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिप्तासर्वः ॥ ६ ॥

स्कन्द० 'अथा जना वि ह्वयन्ते' इति एतस्माच्छब्दसमानार्थापह्नवद्वयैरेवञ्चोऽध्याहार्यः । यस्मात्
 गोजिता अनुरादीनां स्वमूतानां रानां देवारी वाह अल्पेन्द्रस्य । यस्मात्वायम् अमितक्रतुः
 अपरिमितकर्मा^१ वा अपरिमितप्रज्ञो वा । सिमः पिन्व बन्धने इत्यस्यैतद्रूपम् । बन्धकारुधा-
 सुराणाम् । यस्माच्च कर्मन्कर्मन्^२ कर्मणिकर्मणि यज्ञाद्ये शतमृतिः 'शतम्' (निघ ३, १)
 इति बहुनाम् । बहुपालनः । बहुप्रकारपालनकारीत्यर्थः । खजंकरः^३ सहस्रात्मकारी च । यस्मिन्च
 अकल्पः इन्द्रः कल्पमे कल्पः, यद्द्रष्टोऽकल्पः । अतिशयवैद्यतामाहात्म्याप्राप्तारूपप्रविपत्तेः
 नियतेनैकस्त्रेण एयंरूपो नामेन्द्रः इति परिकल्पयितुमशक्य इत्यर्थः । अथवा 'वितृकल्पो
 भानुकल्प इत्यादिषु^४ सादृश्यार्थत्वदर्शनात् कल्पशब्द इह सादृश्यार्थो द्रष्टव्यः । सादृशरहितोऽकल्पः ।
 नेन्द्रस्य क्वचिच्च सादृशोऽश्रीत्यर्थः । प्रतिमानम् उपमानभूतत्वं^५ सर्वस्य ओजसा स्वेन शब्देन ।
 अथ एतस्मात् कारणात् जनाः सर्वे मनुष्याः वि ह्वयन्ते विविध ह्वयन्ति । 'कम् । प्रकृतत्वाद् इन्द्रम् ।
 सिप्तासर्वः सम्भक्तुमिच्छन्तः^६ तेन प्रदीयमानान् सर्वानभिप्रेतानर्थान्^७ ॥ ६ ॥

घेङ्कट० पशूनां देवारी^१ वाह भवतः । अमितप्रज्ञश्च^२ भवति^३ बन्धकः कर्मणिकर्मणि^४ पशुरक्षः^५
 शुद्धस्य कर्ता । अनुपमः बलेन सर्वेषां प्रतिद्वन्द्वी^६ भवति । अथ एषम् जनाः वि ह्वयन्ते
 सम्भरतुम् इच्छन्तः ॥ ६ ॥

१ प कु. २. 'रयान् कु. ३. 'कर्मो मूको. ४. कर्म अ. ५. नास्ति अ. ६-९. नास्ति ति.
 ७. उपमानं ति कु. ८-८. सिप्तासर्वः समन्तुमिच्छन्तः । कम् । प्रकृतत्वादिन्द्र मूको. ९. 'प्रेतार्था' अ ति.
 १०-१०. 'दु...वित' ति. ११. भवति वि^{११} कु ल लक्ष्. १२. कर्मणि वि^{१२} अ. १३. बहुकल्पः
 वि^{१३} अ. १४. 'इति वि^{१४} अ' लक्ष् कु.

मुद्रल० हे इन्द्र! तव बाहू हसौ गोविता जयेन गवां लब्धयितारौ । त्वं च अमितकृतुः
अपरिच्छिन्नज्ञानः सिमः श्रेष्ठः वर्मदुर्कर्मन् स्रोतृणां कर्मणि कर्मणि उपस्थिते शतमूर्तिः बहुविध-
रक्षणोपेतः । सजेकरः स्नजति मध्नाति पुरुषानिति सजः सङ्ग्रामः, तस्य कर्ता । अकल्पः
कल्पेनात्म्येन रहितः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो यत्कमस्ति तेन सर्वेण
प्रतिमानम् प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्माद् एवंगुणविशिष्टः इन्द्रः, अथ अतः कारणात् शिष्यासकः
धने कल्पुकामा जनाः तस्मै वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ ६ ॥

उत् ते शतान्मघवन्नुच्च भूर्यस उत् सहस्राद् रिरिचे कृष्टिपु श्रवः ।

अमात्रं त्वा धिपणा तित्विपे मक्षधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत् । ते । शतात् । मघवन् । उत् । च । भूर्यसः । उत् । सहस्रात् । रिरिचे । कृष्टिपु । श्रवः ।
अमात्रम् । त्वा । धिपणा । तित्विपे । मक्षी । अर्थ । वृत्राणि । जिघ्रसे । पुरम् । उद्दर ॥ ७ ॥

स्कन्द० रिरिचे इत्याख्याते प्रत्युच्छन्दमनुपकल्प्यम्^१ । उद्विष्यते अतिरिष्यत इत्यर्थः । ते तव शतात्
मघवन्, उत् च अतिरिष्यते भूर्यसः बहुतरात् । शण्ड्यात् शतत्रयाद्देश्यर्थः । उत् सहस्रात् रिरिचे
सहस्राच्चतिरिष्यते । कृष्टिपु कृष्टिरिति मनुष्यनाम (वृ. निघ २, ३) । निर्धारणे चैषा
सप्तमी । मनुष्याणां मध्ये । धनः कीर्तिवर्ध^२ धने वा । अथवा अवद्वन्द्वोऽत्र सामर्थ्यात्
बलवचनः । शवशब्दस्य वा बलनाम्नो रेफ उपजनः । यत्कामित्यर्थः । किञ्च अमानम् माश्राशब्दः^३
परिमाणवचनः । अपरिमाणमत्यन्तमहान्तरम् त्वा धिपणा स्तुतिकृशणा वाह् तित्विपे दीपयति ।
वृषहन्नापोषेजयतीत्यर्थः । मक्षी महती । इत्तेजनादन्तरं च वृत्राणि शत्रून् जिघ्रसे ईसि स्वम्
हे पुरन्दर ! असुरपुराणां दासयितः ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सहस्रान् मनुष्यशतस्य वा कीर्तिः भवति ततोऽपि अतिरिक्तं तव यशः । उत् च
द्विभागात् शिष्याणां च, उत् सहस्रात्^४ । मनुष्यमध्ये त्वाम् अपरिमाणवत् महती स्तुतिः दीपयति ।
अथ स्वम् शत्रून् ईसि पुराणां दासयितः ! ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे मघवन् ! धनवधिनद्र ! कृष्टिपु स्रोतृषु मनुष्येषु त्वया दीपमानम् धनः यद्ग्रमस्ति यत्
शतात् शतसंख्याकारं धनम् उत् रिरिचे उद्विष्यतिर्भवेति । अथ च भूर्यसः शतसंख्यातादपि
बहुतरात् धनम् उत् रिरिचे अधिकं भवति । किं बहुतर । सहस्रात् सहस्रसंख्याकारापि उत् रिरिचे ।
त्वया दत्तं तदग्रम् बलवामित्यर्थः । अथ च अमानम् माश्रापेयतया रहित
परिणामितुमशक्यः सर्वैर्गुणैरधिकम् त्वा त्वाम् मक्षी महती धिपणा अयद्वीया स्तुतिकृशणा
वाह् तित्विपे दीपयति । त्वत्सम्बन्धिने गुणान् प्रकाशयति । हे पुरन्दर ! शत्रूणां पुरां दासयित्विन्द्र !
अथ स्तुत्यन्तर्वरम् श्रयाणि भावरकात् शत्रून् जिघ्रसे ईसि विनाशयसि च ॥ ७ ॥

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोर्वसस्तित्तो भूर्मीर्नृपते त्रीणि रोचना ।

अतीदं त्रिंशुं श्रवणं वयश्चिथाश्रुतिरिन्द्र जनुषां सनादंसि ॥ ८ ॥

१. नास्ति मूको. २. 'अथोऽनुपकल्पः अ वि ३. 'तिमघं अ वि. ४. गावः' कु. ५. नास्ति
वि' अ'. ६. 'सा ३ अ' कु. ७. तस्मै २ (ः) वि' अ'.

त्रिविष्टिधातु । प्रतिमानम् । ओजस । तिस्र । भूमी । नृस्पते । ग्रीणि । रोचना ।
अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिष्य । अशत्रु । इन्द्र । जनुषा । सनात् । अति ॥ ८ ॥

स्कन्द० धीयन्ते^१ प्राणिना देहेष्विति धातव्य शरीरस्थितितेतवोऽधरता । देववित्मनुष्योरभोग्याश्च
योऽपि^२ विद्या न्यायता येन तत् त्रिविष्टिधातु । यदायथाधवोऽपि शरीरस्थितितेतवोऽधरता इत्यर्थः ।
अथवा त्रयो धातव्य शीतोष्णरपोणि त्रयो वा लोका, तेषु सन्धीयते, यदाहा येन तत् त्रिविष्टि-
धातु । किं पुनरुदत् । सामर्थ्यकक्षणं बलम् । कीदृशम्^३ । प्रतिमानम् उपमानभूत सर्वस्व^४
ओजस बलस्य । तिस्र भूमी, भूमिनाधेनात्र साहचर्यात् त्रयो लोका उच्यन्ते । ग्रीन्
लोकानिरवर्धे । हे नृस्पते ! मनुष्याणां पाठयित्^५ ग्रीणि रोचना ग्रीणि च^६ दीर्घस्त्रिभाषिकानि
ज्योतीषि । कानि । आग्नेय वैद्युत सौर्यं च । इदम् पितृन् भुवनम् इदं सर्वं भूतजातम् अति^७
ववक्षिष्य वदतेरिद् साम्यासस्य रूपम् । सुष्ठु वहसि धारयतीत्यर्थः । किञ्च गद्यन्
शमुशब्दोऽत्र शातयित्बचन क्रियाशब्द । शातयित्तरहितस्त्व हे इन्द्र ! जनुषा जन्मनैव । सनात्
चिरन्तन अति । जन्मन एव प्रभृति न तव कश्चिद्विनाशने समर्थ इत्यर्थे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्रिभिः शुद्धैः निर्दिता रज्जु^१ दवतमा^२ अच्छेद्या भवति तदारस इन्द्र ओजस च^३ प्रतिइन्द्रो^४
भवति । तदारस त्व नृणा स्वामिन्^५ । तिस्र भूमी ग्रीणि च वेजासि अति वहसि । किं बहुना
सर्वम् भुवनम् अतिवहसि^६ । जन्मनैव धिरात् प्रभृति शत्रुवर्जित भवति इति^७ ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे नृस्पते ! नृणा पाठयित् इन्द्र^१ स्वम् ओजस सर्वेषा प्राणिना बलस्य प्रतिमानम्
प्रतिनिधिरसि । कीदृशम् । त्रिविष्टिधातु धातुशब्दो रज्जुमागबचन । यथा त्रिविष्टि त्रिगुणिता
रज्जु इदोयसी, एवमिन्द्रोऽपि दवतर इत्यर्थः । किञ्च त्वम् तिस्र भूमी ग्रीन् लोकान् ग्रीणि
रोचना ग्रीणि वेजासि इति आदित्यालयम् अन्तरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपेण
वर्तमानं पश्चिममग्निम् एव ग्रीन् लोकान् ग्रीणि वेजासि अति ववक्षिष्य अतिशयतः बोद्धुमिच्छसि
अपि च इदम् विश्वम् सर्वम् भुवनम् भूतजातं च अतिबोद्धुमिच्छसि । सर्वस्व जगतः पारमेन
एकमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्मात् हे इन्द्र ! त्वम् सनात् चिरकालादारभ्य जनुषा
जन्मना जन्मप्रभृति अद्यत् सपक्षरहित अति ॥ ८ ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं वभूथ पृतेनासु सासुहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्धुमुद्भिदमिन्द्रं; कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ९ ॥

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । वभूथ । पृतेनासु । सासुहि ।
स । इमम् । त । कारुम् । उपमन्धुम् । उत्सभिदम् । इन्द्रं । कृणोतु । प्रसवे । रथम् । पुर ॥

स्कन्द० देवेषु इति निर्धारण एषा सप्तमी । त्वाम् हवाग मध्ये प्रथमम् वषम् हवामहे । किञ्च

१ विषो^१ अ २ तदेव विष्टं कु अ ३ इदं कु ४ एव अत्र य अ ति. ५ नास्ति ति
६ एवम् लय ७ इदंवा कु ८ च बलस्य वि^१ अ^२ ९ इति वि^१ एष. १० अतिनापि अ^१
वि^१ अ^२ ११ नास्ति कु

त्वम् बभूव भवसि पृतनासु सद्ग्रामेषु सासदिः क्षत्रिमभिता शत्रूणाम् । परोऽर्धेर्धेः परोक्ष-
 कृत्वात्^१ भिन्नं वाच्यम् । सः प्रकृत इन्द्रः इमं नः वाच्यम् उपमन्युम् उद्दिश्य नः
 इत्येकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । इम मामिति सत्रे चान्न पुर इत्येतेन अभ्यथेन अप्रत्ययेन योगात्^२
 पृथगर्थे द्वितीया । भक्त्य नाम कुस्तनाङ्गः ऋत्विजो वा । कारम्^३ । स्तोत्रानामैवत् (तु. निष ३,
 १६) । स्तोतुः^४ । उपमन्युम् । मन्पुत्रन्दोऽत्र मन्यतेः कान्त्रिकर्मणो दृष्टव्यः, न क्रोधनात् ।
 उपगतकामस्य । प्रार्थनावत् इत्यर्थः । उद्दिश्यम् उद्देशुः^५ । अपूर्वणां स्तुतीनां जनयितुरित्यर्थः ।
 पुरः अग्रतः इन्द्रः आत्मीयम् रथम् कृणोतु करोतु । 'प्रसवे प्रकृष्टः सधो यज्ञः' प्रसवस्तत्र ।
 प्रकृष्टेऽस्मिन् पञ्च इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वाम् देवानां मध्ये प्रथमम् हवामहे । त्वम् अमच. सद्ग्रामेषु सोडा^१ । नः इन्द्रः
 अस्ताकं कर्तारम् उपमन्तारम् उद्देशकम् आत्मीयम् रथम् युद्धारम्भे अग्रतः कृणोतु ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! देवेषु प्रथमम् श्रेष्ठम् त्वाम् हवामहे यागार्थम् आह्वयामहे । तथा त्वम् पृतनासु
 सद्ग्रामेषु सासदिः चरुषु शत्रूणां भूमिमभितासि । उत्तरार्धं परोक्षकृतः । सः इन्द्रः नः अस्ताकम्
 वाच्यम् स्तुतीनां कर्तारम् उपमन्युम् उपमन्तारे सर्वज्ञम् उद्दिश्य शत्रूणाम् उद्देश्यम् इमम्
 पयगुणविशिष्टं पुत्रम् कृणोतु करोतु । अपि च प्रथमे युद्धोत्पत्त्यात्मदीयम् रथम् पुर-
 धन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो धर्तमानं करोतु ॥ ९ ॥

त्वं जिमेथु न धनां श्रोधिथामेष्वाजा मधवन् महत्सु च ।

त्वामग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिमेथु । न । धनां । श्रोधिथु । अर्भेषु । आजा । मधुऽवन् । महत्सु । च ।

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । सम् । शिशीमसि । अर्षे । न । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

स्कन्द० त्वम् जयसि । त्विवा च न धनां श्रोधिथु 'स्तोत्रभ्यो न धनानि' निष्कारिष्ये^१ ।
 संधांषि ददातीत्यर्थे । क पुनर्व्याप्ति उच्यते । अर्भेषु आजा अर्भेणन्दोऽल्पवचनः । दधमर्भकम्
 इति श्वाधिकप्रत्ययान्तमल्पनामसु (तु. निष ३, २) पठितम् । आशितन्दोऽपि^२ सद्ग्रामवचनः ।
 भक्त्येपु सद्ग्रामेषु । हे मधवन् महत्सु च । एतज्जानन्वो जयम् त्वाम् उग्रम् अप्रसन्नम् अवसे
 वर्पणाय सम् शिशीमसि । स्तुतिभिः संस्तुतां इत्यर्थः । अथ एतस्मात्कारणात् नः अस्मान्^३ हे
 इन्द्र! हवनेषु होमेषु चोदय । उद्दिश्यामस्ताकं प्रतिपत्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् जयसि^१ न च धनानि र्णारिष्ये^२ धुद्रेषु मधवन् महत्सु च पुरेषु । य. सद्ग्रामोऽस्ताक
 भवति तस्मिन् त्वाम् उद्देश्यं रक्षणाय स्तोत्रैः तीक्ष्णकुर्मः । अथ अस्ताक इन्द्र! तस्मिन्
 सद्ग्रामे स्वयमेव चोदय इत्येव^३ सत्यम् इति ॥ १० ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् जिमेथु शत्रून् जयसि । तथा धनां शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न श्रोधिथु

१. प्रायश्चि^१ अ तु. २. भवोपात्त इति ३. नास्त्येति वि. ४. श्रोतुं वि. ५. श्रेष्ठेति वि. ६-८. युद्धितम्
 वि ७ सोऽप्य उच्यते वि^१ अ^१. ८. त्वं जीव अ वि. ९-९. 'ए-पौऽन्तपत्तानि वि. १०. रूपं वि.
 ११. 'उग्रः वि १२ अस्मानं वि. १३-१३ धनानि न च ऋषिभिः ददाति वि^१ अ^१. १४. सद्ग्रामेषु वि^१ अ^१.

माषण्यसि । स्तोत्रंभ्यः प्रयच्छसीरयथः । हे 'मयवन् ! धनवसिन्नु !' अनेषु भक्ष्येषु आज्ञा
भाषियु सङ्ग्रामेषु नश्यु च प्रौढेषु च अरये भक्षाकं रक्षणार्थम् । वज्रम् उद्गूर्णम्^१ अधिकमङ्गम्
त्वाम् सम् विद्यायसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मैः । अथ भनःतरं हे इन्द्र ! त्वम् हवनेषु युवार्थमाद्धानेषु
ससु भागत्य नः ब्रह्मान् नोदथ सङ्ग्रामेषु प्रेरय । जय प्रापयेत्यर्थः ॥ १० ॥

विश्वान्हेन्द्रो अधिवृक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम् वार्जम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वान् । इन्द्रः । अधिवृक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः । सनुयाम् । वार्जम् ।

तत् । नः । मित्र । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

स्कन्द० विश्वान् इत्याद्युक्तार्थम् (अ १, १००, १९ द.) ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अ १, १००, १९ द. ॥ ११ ॥

सुब्रह्म० विश्वान् सर्वकालम् नः इन्द्रः अधिवृक्ता अस्तु सर्वदाऽस्माकम् इन्द्रः पञ्चपापचक्रयुक्तो
भवतु । वरुणं च अपरिहृताः बहुदिलगतायः सन्तः वारम् इषिलक्षणमग्रन् सनुयाम् सम्भोजामहे ।
यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रापितम् तत् मित्रावरुणादयः ममहन्ताम् पूजितं तुषेन्तु ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

[१०३]

तत् ते इन्द्रियं परमं पराचैरधारयन्त क्रवयः पुरेदम् ।

धमेदमन्यक् दिव्यं न्यर्दस्य समीं पृच्यते समनेर्व केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परम् । पराचैः । अधारयन्त । क्रवयः । पुरा । इदम् ।

ध्रुमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सम । ईमिति । पृच्यते । सुगनाऽर्ध्व । केतुः ॥ १ ॥

स्कन्द० तत्रोक्तं अत्रेयोर्विद्यार्थसम्बन्धो यत्रोक्तोऽप्याहर्तव्यः । यदस्माकं स्तोत्रमभिषेकम् तत् ते तव
स्वनृतम् इन्द्रियम् । इन्द्रकुटुम्बनादिन्द्रिय सेनालक्षणे बलम् इहोच्यते^१ । अथवा इन्द्रियसन्तोऽत्र
वीर्यवचनः, सामर्थ्यान्तर्गतिसत्त्ववर्धः । वीर्यवत् सेनालक्षणे बलम् । धीर्यम् । उच्यते ।
परम् उरुकृष्टम् । पराचैः अज्ञातिगोत्रयैः । परामर्ने^२ । प्राणिभिः । यत्रयत्र^३ व्यवस्थितं^४ तत्र-
तत्रेयर्थः । अपारयन्त स्तुत्यर्थे इविष्यदानार्थं^५ च धारितवन्तः । अथवा 'इन्द्रियम्, वसु'
(निय २, १०) इति धनप्रामासु पाठाद् इन्द्रियसन्तोऽत्र धनवचनः । यत् स्तोत्रातः प्रापयन्ते
तत्रे धनं परम पराचैः । त्वत्समीपं प्राप्येत्यर्थः । अधारयन्त आत्मना धारितवन्तः । लब्धवन्त

१-१. मयं...-द मे^१. २. वशोने मे^२. ३. व मुको. ४. नास्ति कु. ५. 'मनसोले' ति.

६-९. यत्रयत्र प्राणिभिः ज, ७, 'रिषयः कु ति. ८. इविष्य' मुको.

इत्यर्थः । क । अथ मेधाविनः । पुरा पूर्वेष्वपि कालेषु । कतमत् । इदम् सूक्तोऽरिमन् मनसि वा यत् सञ्ज्ञितम् । परोऽर्धर्चो भिन्न वाचयम् । क्षमा इदम् अन्यत् 'क्षमा (निघ १, १) इति पृथिवीनामः । सप्तम्याश्चायमाकार आदश । अ-यशब्दोऽत्र एकशब्दपर्यायः । पृथिव्यामिदमेक सनाहक्षण इल धन वा । दिवि अथ अन्यत् सुलोकः । अथ इन्द्रस्य । तत्रोभयमपि सम् ईम् पृच्यते ईमिति पदपूरणः । सम्पृच्यते । केन सत् । यदि यत् तत् सामर्थ्यात् परस्वरम् । अथ धन तत् स्तोत्रुभिः । कथम् । समना इव केतुः सन्पद् सन्पत् जानात्यर्थमिति समना^१ अन्त करणारथाः बुद्धिरिहोच्यते । केतुः^२ (निघ ३, ९) इति प्रज्ञानामः । बुद्धयेव ज्ञानम् । यथा मनसा तत्रैतन्तर्लयन सर्वात्मना वा ज्ञान सम्पृच्यते । एव पृथिव्या दिवि च इन्द्रसेना परस्वरेण स्तोत्रुभ्यो दीयमान धन स्तात्रुभिः सद् सम्पृच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० तत् तत् यत् उक्तम् अपराह्मुक्तम् अन्तरत् त प्राज्ञा^३ पुरा इदम् । यत् इदम् इदानीं दृश्यत तत् यत् बल^४ क्षमाया भवति किञ्चित् दिवि च अथत् इन्द्रस्य^५ । तत् च इदम् उभय सद्ग्रामे भवेत् भवेत् इव^६ सम्पृक्त भवति । उभय सम बुद्धौ^७ प्रतिभाति^८ इति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'तत् ते' इत्यष्टर्चं वचनम् सूक्तम् ।^१ 'पुरा ऋषिः । त्रिन्दुषु छन्दः^२ । इन्द्रो देवता^३ ।

इ इन्द्र^४ ते स्वर्दीयम् परमम् उत्कृष्टम् तत् प्रसिद्धम् इदम् वर्तमानम् ईदृशम् बलम् पुरा पूर्वस्मिन् काले कथं शान्तदर्शिनः स्तोत्रात् परार्चं पराचीन पराह्मुत्तु युद्धामि-
मुश्रमव अपारयत् पृच्यन्तः । अपि च अन्य इन्द्रस्य अन्यत् एकम् इदम् अन्वयात्थ
ज्योति क्षमा क्षमाया भूमौ वर्तते । अ-पद् एक सूचार्यम् । दिवि सुलोकैः । इम् यदिद
सुभयविधमिन्द्रस्य ज्योति तम् पृच्यते परस्वर सयुज्यत । सान्नादित्योऽग्निना सयुक्ती
भवति अहनि त्वमि सूर्येण सद्गच्छतः । 'अग्नि वावादित्य साथ प्रविशति । तस्मादग्निर्दारावर्ष
ददते उद्यत् वावादि यमनिरतुसमारोहति । तस्माद्भूम एयामदिवा ददते' (तैत्ति २, २, ६ ७) इति
धृतः । अन्यथो परस्वर सङ्गमन दृष्टान्तः । समनव कतु यथा समन सद्ग्रामे सुष्यमानयोः कथयो
कतुष्वत्र भवन्तरेण सयुज्यते उद्धत् ॥ १ ॥

स धारयत् पृथिवीं पप्रथञ्च वज्रेण हृत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमभिनद्रौहिण व्यहृन् वर्षस मधवा शचीभिः ॥ २ ॥

स । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । वज्रेण । हृत्वा । नि । अप । संसर्ज ।

अहन् । अहिम् । अभिनत् । रौहिणम् । वि । अहन् । त्रिऽर्धसम् । मधवा । शचीभिः ॥ २ ॥

स्कन्द० स इन्द्र धारयत् धारयति पृथिवीम् पप्रथत् च प्रपथति च । वज्रेण मधम् हृत्वा नि अप
वर्षसं निःसृज्य विरजति क्षिपति शृङ्खलशय्या अप । अहन् अहिम् इत्यन्तः चादिनामानमसुरम् ।
अभिनत् रौहिणम् रौहिणनामान आपारमसुर शतवर्कं भिक्षवात् । इत्यनिरत्यर्थः । नि अहन् व्यसम्

१ 'मन् कु २ यत् वि' अ^३ ३ ते कु, नास्ति वि' अ^४ ४ 'क पन च वि' अ^५

५ 'रव च कु ६ पर उच्यते वि', नास्ति वि' अ^७, ७ इदम् वि' अ^८ ८, प्रतिपत्ति वि',

९ नास्ति कु १० १० नास्ति वि'

स्यंसनामानं चापरमसुरं विविधमदम् । मयवा धनवान् इन्द्रः शचीभिः स्वाभिः प्रजाभि-
वंधायैर्वा कर्मभिः ॥ २ ॥

पेङ्कट० सः धारयति वृथिवीम् निस्तीर्णा^१ च^२ चक्रे । वज्रेण^३ हत्वा मेधात् अपः निः ससर्ज । अहम्
अहिम् । अभिनत् च रौहिणम् असुरम् । वि अहम् स्यंसनासुरम् मयवा प्रजाभिः ॥ २ ॥

मुद्रल० सः इन्द्रः पृथिवीम् असुरैः पीडितां भूमिम् धारयत् पृथवान् । पीडाराहित्येन स्थिताम-
करोदित्यर्थः । तदनन्तरम् पप्रथत् च तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अयि च वज्रेण आयुधेन
इन्वम्यान् वृथादीन् हत्वा अपः वृष्टयुक्ताणि निः ससर्ज मेधात् निर्गमयामास । एतदेव
स्पष्टीक्रियते । अहिम् अन्तरिक्षे वर्तमानं मेघम् अहम् वज्रेण वर्षणार्थम् अतादयत् । रौहिणम्
रौहिणो नाम कश्चिदसुरस्तम् वि अभिनत् व्यदत्तयत् । अयि च मयवा धनवान् इन्द्रः
शचीभिः भार्मीयैर्दुर्धकर्मभिः स्यंसम् विगतभुजं वृथासुरम् अहम् अवधीत् ॥ २ ॥

स जातुर्मर्मा अर्धधानं ओजः पुरो विभिन्दन्नचरत् वि दासीः ।

विद्वान् वज्रिन् दस्यवे हेतिमस्यार्यं सहो वर्षया युग्नमिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातुर्मर्मा । श्रुत्वाधधानः । ओजः । पुरः । विभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्रिन् । दस्यवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् । सहैः । वर्षय । युग्नम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

स्कन्द० सः इन्द्रः जातुर्मर्मा वृष्टिद्वारेण सर्वजन्तूनां भर्ता^४ । अर्धधानः ओजः अविद्यमिति
सम्भावना अर्द्धा । आत्मनो बलमवितथं^५ सम्भावयन् । कश्चिदप्यसुरो^६ प्रति मम बलं न प्रतिहन्यत
इत्येव^७ सम्भावयन्नित्यर्थः । असुराणां स्वभूताः पुरः विभिन्दन् वि अचरत् विचरति । कीदृशः^८ ।
दासीः दस्यविः क्षयार्थः । सपणाहोः । अत्यन्तं वृद्धा इत्यर्थः । परोऽर्धर्षः प्रायस्सहस्र-
रवारिभे^९ वाक्यम् । विद्वान् जानन् । किम् । सामर्थ्यात् दस्योः इत्युताभार्याणां वा भक्तवान् ।
हे वज्रिन् । दस्यवे इत्युत्पन्नोऽप्रानास्यवचन । तादस्यं एषा चतुर्षी । अनार्यस्यार्याय ।
अनार्यं हन्तुमित्यर्थः । हेतिम् वज्रमार्थेण { ६. निघ २, २० } । भार्मीयं वज्रम् । अस्य
क्षिप । आर्यम् पश्यत्यर्थे द्वितीयया । आर्यस्य च । सहैः बलम् वर्षय । न च केवलं सहैः
युग्नम् यतो वाचं वा^{१०} धननाम वा, युग्नशब्दः । यतोऽन्नधनानां आन्वयतमं^{११} हे इन्द्र ॥ ३ ॥

पेङ्कट० सः सन्जातभरणः^१ अर्धधानः बलं पुराणि विभिन्दन् विचरति आसुराणि । जानस्त्वम्
इन्द्र ! कुत्सस्य शत्रवे वज्रं सृज^२ । आनृशस्यं बलं यत्राह्व नर्षय ॥ ३ ॥

मुद्रल० जातुर्मर्मा जात् इत्यणनिनाम । भर्म आयुधम् । अन्नानिरूपम् आयुधं यस्य स तथोक्तः । ओजः
भोजता बलेन निष्पाद्यं कार्यम् अर्धधानः आदरातिशयेन कामयमानः । एवंभूतः स इन्द्रः
दासीः इत्युत्पन्नश्चीनि पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन् वि अचरत् विविधम् आगच्छत् ।
हे वज्रिन् ! वज्रवज्रिन्द्र ! विद्वान् स्तुतीः विजानन् स्वम् अस्मि त्वोक्तः दस्यवे उपस्यकातिगे

१. नास्ति वि. २. नास्ति वि^१ अ^२. ३. नास्ति वि^३ अ^४ कुल लपं ४. 'जेन येन च वि'
अ^५. ५. नास्ति मूको. ६-६. नास्ति वि. † न विवि^६ अ कु. ७. 'इशः मूको. ८. नास्ति अ.
९. 'तमत् कु. १०. आन्नमरणः वि^७; सजीतात् अ^८. ११. विद्युजः वि^९ अ^{१०}.

नम्रमे हेतिम् आनुषं विस्मृजेति शेषः । भवि च हे इन्द्र । अयम् सहः भार्या विद्वांसः
स्तोतारः तदीयं बलम् वर्धय अतिवृद्धं कुरु । तथा तुल्यम् तदीयं यत्नश्च प्रवर्धय ॥ ३ ॥

तद्भुषे मातुषेमा युगानि कीर्तन्यं मधवा नाम विभ्रत् ।

उपप्रयन् दस्युहत्याय वज्री यद् सूनुः श्रवसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तद् । कुचुषे । मातुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यम् । मधवा । नाम । विभ्रत् ।

उपप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

स्कन्द० तद् इति कर्मणः ऊचुषे इति सम्प्रदानस्य च साकारकृत्वाद् योगवह्नियागदाध्याहारः । तदाचष्टे
इव । ऊचुषे स्तुतीरुक्तवते । स्तोत्रे इत्यर्थः । करिम्न काले ऊचुषे । उच्यते । मातुषा इमा
युगानि युगशब्दः कालवचनः । सर्वत्र प्रात्र सप्तम्यर्थे प्रथमा । मनुष्याणां सम्बन्धिषु
स्तोत्रेषु वीणीमास्थनावास्यादिषु यागकालेषु । किमाचष्टे इव । उच्यते । कीर्तन्यम् कीर्तनीयम्
आत्मोद्यम् नाम मधवा धनवानिन्द्रः । विभ्रत् धारयद् । किम् । नामिच वा प्रकृत्यात्
कृत्स्नं वा जगत् । किं कुर्वन् आचष्टे इव । उच्यते । उपप्रयन् उपगच्छन् दस्युहत्याय
अनार्यहननाय । वज्री गृहीतवज्रः । अनन्यकर्तृकं हि दस्युहननम् । 'तद्वृत्तं अयम् अहमिन्द्र'
इत्येवमत्मीये नाम कथयतीत्यर्थः । 'कतमत् नाम । उच्यते' । यत् ह इशब्दः पदपूर्णाः । सूनुः
पुत्रः स्वस्या मातुरदित्याः । श्रवसे कीर्तयैषम् नाम दधे धारयति । कतमत् पुत्रस्तत् । इन्द्र
इति । तद्वि अस्य सर्वस्तोत्रभिः कोत्ययैमुपात्तम् । भधवा यद् सूनुरिति यच्छब्दो यदाशब्द-
स्वार्थे । 'श्रवः' (निघ २, ७) इत्यप्यजनाम् । नामानन्दोऽप्युदकनाम् (तः निघ १, २२) । दधे इत्यपि
धारयतिर्दानार्थः । अनन्यकर्तृकं दस्युहननं कुर्वन् आत्मोये नामाचष्टे इव । यदा च सप्तम्यहत्यायाद्याम्
शुद्धिःक्षणमुदकं ददाति तदा आचष्टे इत्येवमर्थः । अथवा यद् सूनुरिति यच्छब्द इन्द्रस्य
प्रतिनिर्देशकः । अत्ययेन तु नहुंसकटा । य इन्द्रः श्रवसे नाम दधे स आचष्टे इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् वदते नाम दिवसाः एते शोभता भवन्ति कीर्तनीयम् मधवा नाम इन्द्रस्यम् विभ्रत् ।
उपगच्छन् दस्युहननाय वज्री यत् नाम अश्वस्य कीर्तः वा प्रेरकः धारयति तत् कुचुषे इति ॥४॥

मुद्रल० नाम सधूणां नामकम् तत् इन्द्रस्य बलम् ऊचुषे उक्तवते स्तुवते यजमानाय कीर्तन्यम्
कीर्तनीये स्तुत्ये नामकं वदलम् विभ्रत् धारयन् मधवा धनवानिन्द्रः । मातुषा मनुष्याणां
सम्बन्धीनि इमा इमानि दृश्यमानानि युगानि महोरात्रसङ्घनिष्पाद्यानि कृतवैतादीनि सूपर्तमना
निष्पादयतीति शेषः । किं पुनः लषाम् । दस्युहत्याय दस्यूनां वृथादीनां हननाय उपप्रयन्
गृह्णामीषान् विगच्छन् वज्री वज्रवान् सूनुः सधूणां प्रेरयिता इन्द्रः यद् ह यस्सलु नाम सधूणां
नामकम् अयमे लयलक्षणाया यज्ञसे इषे धतवान् ॥ ४ ॥

तदस्येदं पश्यता भूर्ति पुष्टं श्रदिन्द्रस्य धचन वीर्याय ।

स मा अविन्दत् सो अविन्ददश्वान्त्स ओषधीः सो अपः स चनानि ॥५॥

१. नास्ति अ. २. 'पु लोकेषु सूको. ३-३. 'कुर्वन्वामि' अ. ४-४. नास्ति अ. ५. नास्ति
ति. ६. 'वति मृतः पुष्टः' अर्थे चार्थ नाम धारयति ति' अ. ७. नास्ति कु.

तत् । अस्य । इदम् । पश्यत । भूरि । पुष्टम् । अत् । इन्द्रस्य । घृत्तुन । वीर्याय ।
स । गा । अत्रिन्दत् । स । अविन्दत् । अघान् । स । ओषधी । स । अप । स । वनानि ॥

स्फन्द० तत्र इन्द्रधृतेर्यच्छन्दोऽध्याहर्तव्यः । एतं सैनालक्षणं यत् सर्वाभिरान् इन्द्रि, तत्र अन्व इन्द्रस्य
स्वभूतं यत् इदम् पश्यत हे ऋषय । आल्लणा वा । भूरि बहु पुष्टम् सुसम्पन्नम् । यथा
इदं भूरिदेवैरसम्बद्धं एव यच्छन्दोऽध्याहर्तव्यः । अस्य इति १ तु यथो निर्द्वयान् प्रसाधेनेति
वाच्यते । यदि भूरि भूतजातं तदस्वेन्द्रस्य प्रसाधेन पुष्टं परपत्तेति । किञ्च इदं अत् परतन
वीर्याय द्वितीयायै एषा चतुर्थी । अत्तं एतेन्द्रस्य वीर्यात् । वीर्यानिन्द्र हृत्तेतद्
वितथ प्रतिपद्यन्मितिर्था । गः इन्द्रोऽभिरादीनां स्वभूता गा अविन्दत् रन्ध्रान् । स
अविन्दत् अघान् । स ओषधी महामावा सम्जीवन्मादम् १ । स अप धनुस्तरसाद्युक्तानि । स
वनानि सदा पुष्पफलानि । अथवा विन्दतीति लाभेन १ तद्वेत्तुभूत दानमाय १ लक्ष्यते । स इन्द्र
स्वोत्थो गगादीनि ददातीत्यर्थे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत् इन्द्रस्य इन्द्रियं बहु अन्धानम् पश्यत अत् च अस्मै वीर्याय धान सत्यमसौ बलवान्
इति । अन्धानस्य कार्याणि प्रदक्षीयति १ स गा इति । वनानि धनानि इति १ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे ऋषिवाच्यमानलक्षणा जना ! अस्य इन्द्रस्य तत् इदम् वीर्यम् पुष्टम् प्रवृत्तम् अत एव
भूरि विस्तीर्णम् पश्यत आलोक्यत । तस्मै च वीर्याय अत् यत्नं बहुमानं कुरुत । कि
पुनस्तद्वीर्यमिति चेद् उच्यते । स इन्द्र पणिभिरपहृता १ यत्नं वीर्येण अविन्दत् अलभत ।
तथा १ वैरपहृतान् अघान् स इन्द्रो येन अविन्दत् १ । अपि च स इन्द्र ओषधी ओपप्युषल
क्षिता सर्वा भूमि येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा आ वृष्टयुक्कानि स
इन्द्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि सम्भलनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण
प्राप्नोत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टकं सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सप्तपशुभ्याय सुनवाप् सोमम् ।
य आहृत्पां परिपन्थीव शूरोऽयं ज्वनो विभज्जन्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सप्तपशुभ्याय । सुनवान् । सोमम् ।
य । आहृत्पां । परिपन्थीव । शूर । अयं ज्वन । विभज्जन् । इति । वेदः ॥ ६ ॥

स्फन्द० बहूनि वृत्रघ्नवाचीनि कर्मणि यस्य स भूरिकर्मो तस्मै भूरिकर्मणं वृषभाय वृषभस्तर-
शाय । केन साहृत्पां । श्रीमत्वेन । कुल । सामर्थ्यात् 'आशु धिक्पाया वृषभो न भीम'
(ऋ १०, १०३, ५) इति च १ मन्त्रान्तरदर्शनात् । वृष्णे वीरिणे । स वृष्णाय सवैस्तुरन्

१ बल तत् इति २ सनवान् ३ अ ४ बहु इति ५ 'सामन् न इति ५-१ सुदितम् इति
६ यदत् वेद' अ इति ७ सैकीयिया' इति ८ अविन्दत् इति ९ मास्ति इति १० दभ इति
११ दशेपति वि' क १२ मास्ति कु १३ मास्ति मे' १४ नास्ति अ इति

प्रत्यविसंवादिबलाय^१ । सर्वत्र च तादृशे चतुर्था । भीमत्वादिगुणस्येन्द्रस्यार्थाय । सुनवाम वयम् सोमम् । यः किं करोति इन्द्र इत्युच्यते । यः आहत्य^२ महान्तमावरं कृत्वा । परिपन्थीय शूरः । परिपन्थी चोर उच्यते । यथा चोरः कश्चिद् शूरः^३ कुतश्चिद्गतमपहृत्य स्वभ्यः सैनिकेभ्यो विभजेद् एवम् । अवज्वनः भयङ्कुरः स्वभूतं यष्टुभ्यः विमज्जन् एति यज्ञान् प्रति^४ गच्छतीन्द्रः । किं विभजन् । वेदः धनम् ॥ ६ ॥

देहूट० वृषप्रधादिवहुकर्मणे वृषमाय सन्ने सत्यबलाय सुनवाम सोमम् । यः^२ विदार्य मार्गानिरोधकं^५ ह्वापहर्षां शूरः अयजमानस्य धनं विलोपयन्^६ गच्छति ॥ ६ ॥

मुद्गल० गूरिकर्मणे बहुविधेन वृषप्रधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषमाय वृषभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृषे सेचनसमर्थाय सत्यशुभ्याय भवित्तयबलायेन्द्राय वयंयम् सोमम् सुनवाम होमार्थं रसस्वी करवाम । शूरः शीघ्रोपेतः यः इन्द्रः आहत्य धनविपर्यमावरं कृत्वा अयज्वनः अयजः मानस्य वेदः धनम् विमज्जन् तस्मादयजमानाद्विभक्तं कुर्वन् अपहरन् एति । यजमानेभ्यस्तदने वानुं गच्छति । दृष्टान्तः । परिपन्थीय यथा मार्गानिरोधकञ्चोरो गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं मलाकारेणापहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ ६ ॥

तदिन्द्र प्रेषं वीर्यं चकथं यत् ससन्तं वज्रेणावोधयोऽहिम् ।

अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वर्यश्च विश्वं देवासीं अमदन्तु त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रऽईव । वीर्यम् । चकथं । यत् । ससन्तम् । वज्रेण । अवोधयः । अहिम् ।

अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितम् । वर्यः । च । विश्वं । देवासीः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

स्कन्द० तत् त्वं हे इन्द्र । प्रेष वीर्यम् चकथं प्रकर्षेण वीरकर्म^१ कृतवानसि । यत् कथमत् । उच्यते । यत् ससन्तम् सस स्वमे । शीघ्रमेवेनावमत्यं^२ देवान् निश्चिन्तं सन्तम् । वज्रेण अवोधयः वधार्थमुत्वापितवानसि अहिम् अहिनामानमसुरम् । किञ्च अनु त्वा अमदन् इति परस्मान्छ्रुतम्^३ भास्पातपद्मिहानुपलम्भम्^४ । मदविरचाय सामर्थ्यान्मोदनार्थं गत्वर्षो वा । अनुमोदितवन्तः अनुपलम्भो वा त्वाम् । अथवा मदविरचितकर्मो (त्र. निष ३, १४) । अनु इत्येव समित्येतस्य स्थानि । संस्तुज्वन्तः त्वाम् । हृषितम्^५ शत्रुदन्तेर्न प्रसह्यर्षम्^६ । अथवा अनुदानोऽथ 'तृतीयार्थं' (पा १, ४, ८५) इत्येवं कर्मप्रवचनोयः । सहार्थेऽत्राय तृतीयार्थः । मदविरपि तृप्त्यर्थः । त्वया सोमपानात् प्राप्त्यर्थेण सहापुष्यश्रित्यर्थः । केऽमदन् । उच्यते । पत्नीः स्वभार्याः देवपत्न्यो वा । वयः न गन्तव्यान् पश्चिन्तादश्याद् वा^७ मरतोऽथ वय उच्यन्ते । ते च । न च^८ केवलतः पत्नीः मरतः च^९ । विश्वं देवाताः अमदन् अनु त्वा ॥ ७ ॥

देहूट० तत् इन्द्र । त्वं प्रकर्षेण भारतीयम् वीर्यम् प्रकाशितवान् इव । यत्^{१०} त्वं स्वपन्तम् अहिम्^{११}

१. वसाय वि. २. आदित्य. वि. ३-३. दूरः कश्चिद् चोरः कु वि. ४. आदित्य वि. ५. वः लय. ६. मार्गं शिरो वि^{१०} अं कु. ७. *यन् पशु वि^{११} अं. ८. आदित्य मुको. ९. वीर्यं अ. १०. *वेदेना-
वय वि. ११. परप्राप्त्युत् वि. १२. *यथां पदं अ वि. १३-१३. *दन्तनात् अ. † दन्तनं वि.
१४. वः वि^{१५} अयं. १५. आदित्य वि^{१६} अं.

महत्वात् प्रबुद्धः सन् कामं 'वुध्यतु इति' इत्यस्येन वायुधेन बोधितवान् भसि । यदा 'त्वा' इत्यम्
अनु भगदन् देवपत्न्यः उन्दांसि च^१ मरुतः च ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । तत् वीर्यम् वीरकर्म प्र इव चरुषं प्रख्यातमिवाकार्षीः । किं पुनस्तद्वीर्यम् । सगन्तम्
स्वयन्तं मदेन्मजम् अदिग् वृत्रम् वज्रेण कुलिनेन यत् येन वीर्येण त्वम् अजोधयः प्रबुद्धः
सन् मया सह युद्धं करोतु इति जागरितवानसि । हपितम् वाय्वात् वृत्रस्य हननेन प्राप्तहर्षम्
त्वा स्वाम् अनु षष्पात् पत्नीः देवपत्न्यः भगदन् हर्षं प्राप्ताः । अपि च ययः च गगनशीला
मरुतोऽपि तथा त्रिदेवैः देवाः अन्ये च सर्वे देवाः त्वा स्वाम् अनु षष्पात् भगदन् भगदन् ॥७॥

शुष्णं पिप्लुं कुर्वयं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शम्बरस्य ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत यौः ॥ ८ ॥

शुष्णम् । पिप्लुम् । कुर्वयम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शम्बरस्य ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । यौः ॥ ८ ॥

स्कन्द० कदा पुनरन्वमदन् । उच्यते । शुष्णमित्वादीन्वसुराणां नामधेयानि । शुष्णम् पिप्लुम् कुर्वयम्
इत्यम् च हे इन्द्र । यदा वि^१ अवधीः विविधं हववानसि । पुरः च शम्बरस्य स्वभूताः । तदा अन्य-
मददिरयेभ्यस्तार्षैर्वल-यदाशब्दभुतेः साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्या ऋच उच्येणार्थधेन एकवाक्यता ।
'यत् नः मित्रः' इत्ययं तु तच्छब्दभुतेर्वैच्यन्दोऽभ्याहृत्यः । यद्वचमिच्छामः तत् नः मित्रः इत्या-
शुक्लार्थम्^२ (श्र १, १४, १६ इ.) ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यदा^३ त्वं शुष्णादीन्वसुरान् अनुधी, यदा वा शम्बरस्य पुरः, तदा अन्यमदन् इति
इन्द्रस्य वीर्याणि दर्शयति सूक्ते ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । त्वं शुष्णादीन्वसुरान् यदा अनुधीः हववानसि तदानोम् शम्बरस्य
भसुरस्य पुरः नगराणि विचारितवानसि । भसुराणां सुक्येषु हेषु तेषु अन्यान्यपि भसुर-
पुराणि विदीर्षान्पासन्नित्यर्थः । यज्ञेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयम् तत् मित्रादयः ममहन्ताम्
पूजितं कुर्वन्तु ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वयः ॥

[१०४]

योनिर्द इन्द्र निपदै अकारि तमा नि पीद स्वानो नार्वा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान् द्रोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽपदै । अकारि । तम् । आ । नि । सीद । स्वान. । न । अर्वा ।

विऽमुच्या । वयोऽवस्य । अवसाय । अर्वा । द्रोषा । वस्तो. । वहीयस. । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

१. वसा कुं. २. युद्धं वि... विं अ. ३. नादित सूको. ४. त्वम् विं अ. ५. नादित
विं अ. तदा वृष्ट नं सूको. ६. *वस्यः त्रि. ७. यया अ.

इहम् ० योनिः^१ योनिशब्दोऽत्र स्थानवचनः । उपवेशनस्थानं वेद्यालयम् । ते तव हे इन्द्र ! निपदे निपदनाय । उपवेशनायैमित्यर्थः । अकारि कृतमस्माभिः । तम् आ तमिति कर्मध्रुवेः आ इति चोपसर्गाद्योपपत्तिनापदान्याहारः । तं योनिमागतम्^२ नि यीद् उपविश । स्वानः न^३ अर्था आगमनस्येयमुपमा । स्वानतिः शब्दार्थः । स्वानति^४ स्वान्यते वा^५ असाविति स्वानः । 'अर्वा' (निप १, १४) इति अथनाम । यथा हेपन् अथवरैज वा शब्दात्प्रमानोऽथः शीघ्रमागच्छेत् तद्दृष्ट्वा शीघ्रमागत्येत्यर्थः । निमुच्य वयः मुञ्जतिर्गन्धर्षः । अथान् सारथिं च प्रति वान्तीति^६ वयः अथप्रमहा इहाभिप्रेताः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अथप्रमहांश्च विमुच्य । कुतः । सामर्थादर्थेभ्यः । अथसाय अतान् नवपूर्वोऽयं स्वतिर्विभोचने (तु. या १, १७) । अर्थाश्च विमुच्य । कुतः । सामर्थाद्योक्तेभ्यः^७ एथाहा । कीदृशान् । दोषा वरतोः वहीयसः राश्रावहनि चातिशयेन बोधून् । क्व विमुच्य । प्रपित्ते भासन्ननामैतन् । वेद्या भासत्रे देशे । अथवा प्रपित्वे इति कालस्य प्रतिनिर्देशः । निपीदेत्येतेन चाल सन्बन्धः । भासत्रे यागकाले निपीदेति ॥ १ ॥

वेङ्कट ० भासने तव इन्द्र !^१ निपदनार्थं कृतम् । तम् योनिं गृहे^२ आगत्य^३ उपविश शब्दं कुर्वन् इव अथः प्रमम् । अथचन्धानानि विमुच्य अथसाय च अतान् राश्रीं अहनि^४ च अतिशयेन बोधून् तव अभिप्रासौ^५ ॥ १ ॥

मुद्रल ० 'योनिः' इति नवचर्म एकादशं सूक्तम्^६ । कुत्स ऋषिः^७ । त्रिष्टुप् छन्दः^८ । इन्द्रो देवता^९ ॥

हे इन्द्र ! योनिः वेद्यालयं स्थानम् ते तव निपदे निपदनाय उपवेशनाय अकारि कृतम्^{१०} अस्माभिः^{११} प्रकल्पितमनूत् । तम् योनिम् आ नि यीद् शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रमागत्येन दृष्टान्तः । स्वानः न^३ अर्था अर्थेत्थयनाम । यथा अथः स्वानः हेपाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयः अथचन्धानार्थान् रश्मीन् निमुच्य रयात् विच्छिभ्य तथा अतान् एते योनिर्वाञ्छ च तुरगान् अथसाय विमुच्य । कीदृशान्नाम् । प्रपित्वे यागकाले प्राप्ते दोषा राश्री वरतोः अहनि च वहीयसः आश्रातिशयेन बोधून् ॥ १ ॥

ओ त्वे नृ इन्द्रमुतये^१ गुर्न् चिन्त्सद्यो अर्ध्वनो जगम्यात् ।

देवासीं मनुं दासंस्य श्वन्नन् ते नू आ वक्षन्त्सुविताय वर्णम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इन्द्रश्च । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सुवः । अर्ध्वनः । जगम्यात् । देवासीः । मनुम् । दासंस्य । श्वन्नन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुवितार्य । वर्णम् ॥ २ ॥

स्कन्द ० ओ इति नाटः उकारेण सदैकादेशः^१ आ । उ ओ^२ इति । उकारश्च पदप्रारणः । आकारस्तु गुः इत्याज्यातेन सन्बन्धयितव्यः । त्वे इति तत्त्वध्रुतेर्वाप्यार्थसम्बन्धो बन्धनोऽप्याहृत्यः । ये स्वोत्थोप्याः सर्वे नरः अस्मात्पुरप्रौत्रलक्षणाः ऋत्विक्कपणा वा मनुष्याः । इन्द्रं ऊतये तर्पणाय

१. नास्ति सूको. २. 'न्य अ. ३. नास्ति ति. ४. नास्ति अ ति. ५. दातो^३ अ, पयाशो^४ ति; पाशो^५ कु. ६. 'पोत्तन्वः अ कु. ७. नास्ति वि. ८. त्रिपदाय वि^६ अ. ९. नास्ति वि^७ अ. १०. पर वि अ; परम् कु. ११. आरिष्य वि^८ अ. १२. अदि अ^९ वि^८ कु. १३. अक्षि...वि^९ अ. १४. नास्ति अ. १५. 'तम् व सूको. १६. 'विः इत वाक्काविः अ. १७. 'हेकदेशः अ. १८. नास्ति अ.

पालनाय वा । आ गुः आ इत्येव समित्येतस्य स्थाने मर्यादायां वा । गावठिरण्यर्चतिकर्मा (सु. निय ३, १४) । संस्तुवन्ति । मर्यादाया वा^१ स्तुवन्तीत्यर्थः । एतत् ज्ञाना नू चित् निपाती । तु इति पुराण-
वचनः । चिदिति पदपूर्वः । पुराणानेवात्मनः स्तोत्रं तान् प्रति । उच्यते यस्यां पेल्लायामाह्वयन्ते
तस्मामेव । अन्वयः । वृषीयार्थे पथी । स्वेनागमनमार्गेण जगन्मात् गच्छतु^२ । किञ्च हे^३ देवासः
देवसद्ब्रह्मोऽग्र दीव्यतेः स्तुर्यर्षस्य स्तोत्रवचनः । पुरस्ताद्य तच्छन्दश्चुतेयच्छन्दोऽप्याहर्तव्यः । ये
स्तोत्रारः^४ क्रोधम्^५ दासस्य उपक्षयपितृत्पत्य^६ स्वशात्रोः^७ । यत्रन् धमेरदनायेत्येदं रूपम् ।
इन्द्रप्रसादेन भक्षयन्ति । इन्द्रप्रसादेन तुभ्यमपि स्वनाशुम्^८ अयत्नेनैव^९ प्राप्तयन्तीत्यर्थः । ते नः
अस्माकं स्वगूताः पुत्रपौत्रादय ऋत्विजो वा आ वक्षन् गित्यमायइन्द्रिवरपादास्महे । सुविताय
सुगमनाय वर्णम्^{१०} वरणीयमिन्द्रम् । अपता वर्णनरन्ः पीतवचनः अन्तर्गीतमत्यर्थश्च । पीतेन
वर्णन्^{११} वदन्तमिन्द्रमित्यर्थः । तथा द्वैतिहासिकाः पीतवर्णमिन्द्रं चित्ररुमस्तु लेखयन्ति । अथवा
देवा अत्र मरुतोऽभिप्रेताः न स्तोत्रारः । ये देवा^{१२} मरुतः मनुं वात्सल्य क्षत्रन् तेषां इन्द्र-
प्रसादेनैव इन्द्रेण सद् मः अस्मात् प्रति आ वक्षन् आयदन्तु प्रापयन्तु सुविताय वर्णं
वरणीयं भेतेन वा वर्णेन वर्णवन्तमाममानम् । मरुतः अपि^{१३} इन्द्रेण सहायच्छमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अमी^{१४} मनुष्या. इन्द्रम्^{१५} रक्षणांय अभिगताः^{१६} मीप्रम् एव तान् इन्द्रः युद्धमार्गात्^{१७} पारयतु^{१८} ।
देवताः मननम् असुरस्य शोषयन्तु । ते अस्माकम् आवहन्तु अ-युद्धाय वात्सल्यमिन्द्रम् ॥ २ ॥

मुद्गल० त्वे ते नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः कृतये रक्षणाय इन्द्रम् ओ वा उ इत्येतत् निपात-
द्वयसमुदायः आकारार्थः । आ गुः आगच्छन्ति । स चेन्द्रः आगतात् तान् नू चित् क्षिप्रम् उच्यते
उदानीमेव अन्वयः अनुष्ठानमार्गात् जगन्मात् गमयतु प्रापयतु । देवासः सर्वे देवाः दासस्य
उपक्षयपितुरसुरस्य मनुम् क्रोधम् यत्रन् भक्षयन्तु द्विसन्धित्यर्थः । अपि च । ते देवाः नः
अस्माकम्^{१९} सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णम् अनिष्टनिवारकमिन्द्रम् आ वक्षन् आवहन्तु
मानयन्तु ॥ २ ॥

अत्र त्मना भरते केतवेदा अत्र त्मना भरते केतमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुर्ववस्य योषे हुते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अर्व । ताना । भरते । केतवेदाः । अर्व । ताना । भरते । केतम् । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुर्ववस्य । योषे इति । हुते इति । ते इति । स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥

स्कन्द० अत्र इत्युपसर्गोऽधोभावः । भरते इति विभक्त्यां धारणार्थस्य हरतेषां प्रापणार्थस्य रूपम् ।
अधो धारयति प्रापयति वा । वृषिन्वां पाथयतीत्यर्थः^{२०} । किन् । सामर्थ्यात् । मेघस्यमुद्कम्
त्मना आत्मनैव इन्द्रः । कौश्लः । केतवेदाः 'केतः' (निय ३, ९) इति प्रज्ञावान् । स्तोत्रप्रज्ञानं
वेदिता । भक्तिश्च हत्यर्थः । अथवा 'वेद्' (निय ३, १०) इति धनवान् । प्रज्ञाधनः^{२१} । न च

१. नास्ति ति. २. नास्ति कु. ३. 'तारते ति. ४. 'अधिकृतं' मूको. ५. उच्यते कु. ६. 'यान्
ति. ७. 'नैव न ति. ८. नास्ति अ. ९. 'उदनीय' अ कु. १०. 'उदितम् वि' अ. ११. 'रन् कु.
१२. 'पतायाः वि' अ. १३. 'गार्गां वि' अ. अ. १४. 'पटपट वि' अ. १५. 'नरपट वि' अ. १६. नास्ति
मूको. १७. 'पान' ति. १८. प्रज्ञाधनः वि.

केचलमुदकम् । किं ऋषिः । अथ त्वना भरते फेनम् उदम् उदखिरमुदकानन्दस्थोदादेशः^१ । सप्तम्याश्चाथ
 'लुक्' । पशतोदके फेनः^२ समपि । सकेन कुरञ्जमुदकमित्यर्थः । किञ्च धीरेण ज्ञातः 'धीरम्' (नि
 १, ३) इति उदकनाम । परस्ताच्च तच्छन्दश्चुतेष्वच्छन्दोऽध्याहृत्य^३ । ये उदकेन स्नातः कुयवस्य
 कुयवनाश्रोऽसुरस्य बोधे स्त्रियौ । भायें इत्यर्थः । हते ते स्नाताम् लक्ष्ये लिङ् । ते अपि हते
 आस्ताम् । दारा भवि कुयवस्य हता इत्यर्थः । क । उच्यते । प्रवणे निम्ने प्रवेशे । इद् इत्यर्थः ।
 कस्याः शिफायाः^४ 'क्षिफा नामासुरस्य पुष्या नदी' तस्याः ॥ ३ ॥

धेङ्कट० स्वयमेव कुयवः प्रशासन. उदकमपहरति फेनम् च उदकस्थम् । सप्त तस्य भायें उदकेन
 स्नानं कुरुतः । ते त्वत्प्रसादात् इन्द्र ! हते स्नाताम् । शिफाकस्यायाः^५ नद्याः प्रवणे^६ निम्ने । सा
 यत्र पतति समुद्रे प्रविशति तत्रेति^७ ॥ ३ ॥

मुद्रल० वेतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स, तादृशः कुयवनामासुरः त्वना भारतना
 स्वयमेव अथ भरते ज्ञातं परेषां धनम् अपहरति । अपि च सोऽसुरः उदम् उदकेऽन्तर्वर्तमानः
 सन् फेनम् फेनयुक्तमुदकम्, भातना स्वयमेव अथ भरते अपहरति । धीरेण धरणाशीलेन
 तेनापहृतेनोदकेन कुयवस्य असुरस्य बोधे भायें स्नातः स्नानं कुर्वते । ते तादृशवौ स्त्रियौ शिफायाः
 शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्ने प्रवेशदुमहाचयेऽगाधप्रदेशे हतं नष्टे स्नाताम् भवेताम् ।
 हे इन्द्र ! त्वं परेषां धनमपहृत्य अन्यैर्दुरवगाहे उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बम्
 जयधीरित्यर्थः ॥ ३ ॥

युयोपु नाभिरुर्परस्यापोः प्र पूर्वाभिस्तिरस्ते राष्ट्रि शूरः ।

अञ्जसी कुलिशी वीरस्पती पयः हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोपं । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरस्ते । राष्ट्रि । शूरः ।

अञ्जसी । कुलिशी । वीरस्पती । पयः । हिन्वाना । उदभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

स्कन्द० युयोः इति रुपिर्माह्वार्यः । पाणिभिः कीलाभिरथ हन्यमानस्य 'मूढा नाभिः उपरस्य'^१
 उपरानन्दोऽप्र उपरिवर्तिवचनः न मेघनाम । द्युराणासुपरिवर्तिनः । अरयन्वाशुस्वेत्यर्थः । कस्य ।
 सामर्थ्याद्भूतस्य वा अन्यस्य कस्यचिदुपरस्य । आयो, 'छन्दसीयाः' (पाठ १, २)^२ इत्येवमीणादिक उष्
 प्रत्ययः^३ भूतकाले^४ इत्यर्थः । युदाथेमावतस्य । कदा । उच्यते । प्र पूर्वाभिः तिरस्ते अत्रैकवाच्यता-
 प्रसिद्धयर्थं यत्तच्छन्दावध्याहृत्यै^५ । यदा^६ पूर्वाभिः पूर्ववृत्ताभिः । काभिः^७ । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्
 इतिभिः । चिरन्तनैरेव पाणिक्कीलाप्रहृतिरित्यर्थः^८ । प्र तिरस्ते 'अवतिरति' (निघ २, १९) इति वधकर्मसु
 पाठान् विरतिरथ वधार्थः । भूते लद् । प्रकृतेणातिरत् । हतवानित्यर्थः । क । प्रकरणादिन्द्र ।
 कीदृशाः । राष्ट्रि शूरः अत्राप्येकवाच्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छन्दावध्याहृत्यै^९ । यो राष्ट्रि राजते

१. उपरस्योः अ. क. २-३. नास्ति ति. ३. 'रायः' अ. ४. शिफायाः अ. ५-५. शिफानामासुरस्य
 पुत्री ति. शिफा नामासुरस्ताव पुत्री अ. ६. शिफास्या' वि. ७. प्रवणे ति. ८. प्रविशति वि. क. ९. तत्र
 क. १०-१०. मूढाभिरुपरस्य ति. ११-११. 'वगादिक इत्यु' मूको. १२. भूते काले अ. १३. 'इत्य
 अ. १४. वधा अ. १५. नास्ति ति. १६. पाणि' अ ति.

इष्टे सर्वस्य दूरदवा^१ सः । यदा पितृन्तनैरेव पाणिनीलाग्रहरैः^२ पृथमन्यं वा कश्चिद्सुरं प्रकुर्येण
 हतान् तदास्य हन्यमानस्य मृगा नाभिरिस्त्रियेवं सर्वयामेकवास्वता । तद्वैव च^३ अजसो कुलिशी
 वीरपत्नी इत्येवधामानस्त्रिसोऽसुरस्य भायोः पयः हिन्वानाः 'पयः' (ति १, १२) इति उदकनाम ।
 बहुवचनस्मान् एकवचनम् । हिनोतिरपि गत्यर्थः । सामर्थ्यात्पचान्तर्णीतण्यर्थः । उदकानि तामघन्यः^४ ।
 पदहन्य^५ इत्यर्थः । उदग्निः वैः^६ उदकैः भरन्ते अयमपि भूत एव^७ काले द्रव्यः । नृत्तितं सन्ते
 मृगांस्यादुत्पथंमसिश्चिस्त्रियेवं^८ ॥ ४ ॥

षेङ्कट० पिहितम्^९ भासोद् निर्गमनस्थानं मेघस्य गमनशीलस्य कुयवासुरेण । पूर्वाभिः अग्निः पृद्धो^{१०}
 भवति शिकानद्गोस्वामिः^{११} कुयवः^{१२}, राजते च वाग्निः शूरः । तं च अजसो कुलिशी वीरपत्नी
 इति तिस्रः उदकं प्रेरयन्त्यः^{१३} उद्भावोः वैः उदकैः प्रेरयन्ति^{१४} ॥ ४ ॥

मुद्गल० उपरस्य उदकस्य मध्ये सुतस्वाकस्थितस्य भायोः परंपाम् उपद्रवार्थम् इतल्लोके गच्छतः
 कुयवस्यासुरस्य नाभिः सज्जदम् आवासस्थानम् कुयोव गृहमासीत् । यथान्वेनं दृश्यते सोऽसुरः
 तथाऽकरोदित्यर्थः । अपि च पूर्वाभिः पूर्वविद्योभिरात्मनारुहताभिरग्निः प्र तिरिते सोऽसुरः
 प्रवर्षते । स च शूरः द्यौर्योपेतः राशि राजते च । भारमीपेन शौर्येण लोके प्रख्यातो
 भवतीत्यर्थः । तम् इमम् असुरम् अजसो भाजतयोदेता^{१५} कुलिशी कुलं शतपत्नी वीरपत्नी वीरस्य
 पाठविद्यी एतत्संज्ञिकाः^{१६} तिस्रो नवः पयः पयसा कसम्बन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः
 मीणघन्यः उदग्निः भारमीधेरुदकैः भरन्ते धारयन्ति ॥ ४ ॥

प्रति यत् स्या नीधार्दिशि दस्योरोक्त्रो नाच्छा सदनें जानुती गात् ।
 अर्धं स्मा नो मघवश्चर्कृतादिन्मा नो मधेर्व निष्पपी परा दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीर्धा । अर्धाशि । दस्योः । ओर्कः । न । अर्च्छ । सदनेम् । जानुती । गात् ।
 अर्धं । स्म । नः । मघऽवन् । चर्कृताद् । इत् । मा । नः । मघाऽर्धं । निष्पपी । परा । दाः ॥

स्कन्द० यद् यस्मात् स्या तच्छब्दभ्रुतेर्वाग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहृत्यन्वयः । या त्वया काङ्क्षिता सा
 नीया स्तुचिरत्र नीयेष्यते । 'नीधोविदो जरितारः' (ऋ ३, १२, ५) इति यथा । स्तुतिः प्रति अर्धां
 प्रतिमन्वोऽत्र धारयर्वाभुवादी । अस्माभिर्यथा । 'आलोचिता कृतेत्यर्थः' । कृता च सती दस्योः ओकः
 न अस्तु ओक इति निवासस्थानमुच्यते । अध्येतव्यान्तुमित्यस्मार्थे । यथा कश्चिद्वासा स्वस्य शस्त्रैः निवा-
 सस्थानमाप्तुं गच्छन् यत्नेन शीघ्रं गच्छेत्, एवम् सदनम् खर्वस्तुतीनां^{१७} स्थानमाग्रयं भवन्तम् जानती गात्
 गता प्राप्ता । अथ एतस्मात्कारणम् । स्म इति पदपूर्णाः । हे गघवर् ! नः नृतीवार्थं पत्नी ।
 असाभिः । चर्कृताद् अत्यर्थं कुतम् । कस्मात् । सामर्थ्यादिवराभात् । इत् शब्दस्तु पदपूर्णाः ।

१. शूरश्च स इति च इत्येव राशि शूरः अ. २. वाग्निं अ; पाणिनीलाभिः ति. ३. नास्ति ति.
 ४. *पत्नीः मूको. ५. पुदितम् ति. ६ के ति. ७ नृत्तितं मण्डलं ति. ८. पिहितम् वि^{१३} अ^{१४} कु.
 ९. इया वि^{१३} अ^{१४}. १०. शिवास्याभिः वि^{१३} अ^{१४}. ११. नास्ति वि^{१३} अ^{१४}. १२. प्रेरयन्ति. वि^{१३} अ^{१४}.
 १३. नास्ति वि^{१३} अ^{१४} कु ङ लय. १४. अजसो* मूको. १५. शतपत्नीः मूको. १६-१६. 'नोविदे-
 त्यर्थः अ. १७. श्पुनीनां ति.

मा नः अस्मान् परा दाः ददातिरस सामर्षादिनाशार्थः^१ परित्वागार्थो वा । विभीनसः परित्वाक्षीर्षा । दधन् । मघा इव निष्पत्ती सपत्तेः सृष्टातिकर्मणोऽर्चतिरुर्मणो वा सपं प्रजननमिहोच्यते चेन हि स्त्री सृष्टयते । सृष्टयं च तत् सुखकरत्वात्^२ प्रजासन्धानकरत्वाच्च^३ । अथवा पसः प्रजननमुच्यते । तथाहि अच्ययुगां सौत्रामणीमन्त्रेषु प्रयोगो दृश्यते 'आनन्दनन्दावाण्डी मे । मयः सौभाम्यं पसः' (तैत्ति २, ६, ५, ६) इति । पस एवावाणत्याक्षरविपर्ययेण सपमित्युच्यते । 'निरतः सपः' कौशाद्रिण्यरः^४ उद्गात्रिण्ययी^५ । वेद्यासम्भोगसकहृदयः । स^६ यथा येश्वान्यो ददद् धनानि विनाशयति परित्यजति वा, मा नस्त्वं तथा परादा इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रथमदक्षिं यस्मात् क्षेत्रं युष्टिर्मांसः^६ गृहमिव अग्नि कञ्चन^७ प्रदर्शकः तस्य दस्योः^८ सदनम् अथवाच्यन्ती गच्छति । यथा कस्यचिद् गृहमारगमन्^९ उपदिक्षत्प्रे गच्छति, एवं कुयवस्थ आवासे प्रजापयन्ती तत्र गच्छति । एवं मार्गं ज्ञाति सति मघवन् । स्वम्^{१०} अस्माकम्^{११} अत्यन्तात् परिव्रज्याद्^{१२} हेतोः अस्मान् मा परा दाः यथा विनिर्गतशिश्नः^{१३} कामचरणार्थम् उत्सृष्टशिश्नः^{१४} धनानि परादाति स्त्रीभ्यः ॥ ५ ॥

मुद्गल० यत् यदा भीषा नयनेहेतुभूता स्या सा पदवी मार्गः प्रति अर्धाक्षि अस्माभिर्दृष्टाऽभूत् । सा च पदवी दस्योः उपचपयितुः कुयवस्यासुरस्य सदनम् गृहम् अथवा आभिसुख्येन गात् गता प्राप्ता । दृष्टान्तः । जानती स्वकीयं वस्तुम् अभिजानती गौः ओकः न निवासस्थानं स्वकीयं गौं यथा वज्रु प्राप्नोति, वज्रु मार्गोऽपि असुरगृहे प्राठ इत्यर्थः । अथ स्म मघानन्तरमेव हि मघवन् । धनवश्चिद्गः ! चर्कतात् पुनःपुनः सेनासुरेण कृतात् उच्यते वात् नः अस्मान् रक्षेति शेषः । इद् अवधारणे । अस्मान् रक्षेव । नः अस्मान् मा परा दाः मा परित्वाक्षीः । अस्माभिः ज्ञातेन मार्गेण गत्वा अस्मदुपवकारिणससुरं जहीति वात्पर्यार्थः । दृष्टान्तः । मघेवं निष्पत्ती यथा विनिर्गतसप्तो विनिर्गतशेषः अथेष्टचरि दाक्षीपतिः मघा इव यथा धनानि अस्थाने परित्यजति तथाऽस्मान् मा परित्वाक्षीरित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अस्वनामास्त्व आ भंज जीवशंसे ।

मन्तरां भुजमा रीरियो नः श्रद्धितं ते महत इन्द्रियार्यं ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अस्व । अनामाऽस्वे । आ । भुज । जीवशंसे ।

मा । मन्तराम् । भुजम् । आ । रीरिवः । नः । श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियार्यं ॥ ६ ॥

सह्यन्० य उक्तगुणोऽसि राः त्वम् नः अस्मान् हे इन्द्र । सूर्ये सूर्येणाय तद्विषये दर्शनं प्रतिपाद्यते । सर्वेषु तादर्थ्ययगुर्ध्वये सप्तमी । सूर्यदर्शनाय । सूर्यदर्शनद्वारेणाधिकलेन्द्रियत्वमुच्यते । अधिकलेन्द्रियत्वार्थमित्यर्थः । सः पूत अथ वृष्टिलक्षणान्योऽद्भ्यः । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । अनामास्ते

१. 'नाशना' कु. २. 'वात् ५ ति. ३ नास्ति ति. ४-५. निर्वेजताः ति. ५. 'नियन्त अ कुः शेषो नियन्त ति. ६. एज् ति. ७. नास्ति वि' अ'; शेषे वि' अ' कु उ लय. ८. सतिना' वि' अ; यति' ति. ९. कान् वि' अ'. १०. इत्ये वि' अ'; नास्ति वि' अ' उ लय. ११. 'नित्यन्त वि' अ'. १२. नास्ति लय. १३-१४. 'नाशना' वि'. १५. 'उपजः वि' अ', १५. नास्ति कु.

अनागात्स्वाय । अनापत्वार्थं चेत्यर्थः । आ भज आ इत्येव समित्येवस्य स्थाने । सम्भज ।
 जीवसंसे जीयो जीवितम् । आशंस्यते^१ प्राथम्येऽसाविति शंसः । जीविताय आनीसिताय चेत्यर्थः ।
 अथवा सूर्ये अस्तु जीवसंसे इत्यत्र स्वार्थं एव सहस्री । सूर्येण तु तत्सम्बद्धो^२ ध्रुवोऽप्युक्त
 उच्यते । अप्सिस्वत्यच्छन्दोऽन्तरिक्षनाम (तु. निघ १, ३) । जीवसंसे इत्यपि पार्थिवो लोका उच्यते । तत्र
 इतिशयेन जीवितमाशंस्यते । सूर्यसम्बद्धे ध्रुवोकेऽन्तरिक्षे च जीवितशांससाधुके च पार्थिवे
 लोके अनागात्स्वाय त्वमस्मान् सम्भजेत्यर्थः । किञ्च अन्तराम् भुजम् अन्तराशब्दः सन्नि-
 कृष्टवचनः । सन्निकृष्टं चैहलोकिकं भोगम् । आ रीरिपः आकारोऽत्र ईपदर्थे । मा ईपदपि
 हिंसीः । नः अस्माकम् । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् धदितम् अद्बधतेकसाहाय्येदेदं रूपम् ।
 अद्वितमश्नाभिः । त्वस्त्युतिकरणे यस्मादस्माभिरुत्साहः कृत इत्यर्थः । किमर्थम् । ते तव महते
 इन्द्रियाय शीर्षाय । इत्यमाना दि देवता शीर्षेण वर्धन्ते । अत एवमुच्यते—तव महते इन्द्रिया-
 येति । अथवा अद्वितं ते इति पूर्वानपेक्षोऽयं पावो भिन्नमेव वाक्यम् । उत्साहस्तत्र महते
 शीर्षायेति ॥ ६ ॥

धेङ्कुट० सः त्वम् अस्मान् इन्द्र सूर्ये^३ 'आ भज' । सः एव उदकेषु तथाऽदारिद्र्ये^४ । तथा जीवि-
 तासंसेन च सफले कुह अस्माकम्^५ । किञ्च^६ अस्माकम् 'अन्तरतमम् अन्नम्' ईपदपि ना हिंसीः ।
 अस्माभिः तव महते बलात् अदानमिदं^७ कृतम् अथन्^८ अस्मान्^९ रक्षणीति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । सः त्वम् नः अस्मान् सूर्ये सर्वस्य प्रेरके आदित्ये आ भज आभाजय आभिसुरभ्येव
 भक्तान् सम्भक्तान् कुह । तथा सः त्वम् अप्यु अन्वयेतासु अस्मानामजय । अपि च
 जीवसंसे जीर्षः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्ये अनापास्वे अनापस्वे पापराहित्ये अस्माना-
 भाजय । अपि च नः अस्माकम् अन्तराम् गर्भरूपेण अन्तर्वर्तमानाम् भुजम् पाण्डित्री प्रजाम्
 आ समन्तात् ना रीरिपः ना हिंसीः । ते तव महते प्रभूताय इन्द्रिया बलात् धदितम्
 अस्माभिः अदानं हवम् । स्वदीर्घं बळं बहुमानपूर्वकं ह्युग इत्यर्थः । तत्र त्व पादशाकल्युक्तस्य
 मा रीरिप इति पूर्वैण सम्बन्धः ॥ ६ ॥

अर्धा मन्थे अत् ते अस्मा अघायि वृषां चोदस्व महते घनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत् योनाविन्द्रु क्षुब्धदभ्यो वयं आसुति दाः ॥ ७ ॥

अर्ध । मन्थे । अत् । ते । अस्मै । अघायि । वृषां । चोदस्व । महते । घनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुहूत् । योनी । इन्द्र । क्षुब्धदभ्यः । वयं । आसुतिम् । दाः ॥ ७ ॥

स्कन्द० अप-शंस्योऽत्र पदपूर्णा, अपि चेत्यस्य सा स्थाने । अपि च मन्थे अत् 'मन्थते'
 (निघ २, ६) इति कान्तिकर्मा । 'अत्' (निघ ३, १०) इत्यपि सत्यनाम । सत्यमित्यं
 कामयेऽहम् । किम् । उच्यते । अग्ने अघायि अग्ने इति सन्निहितस्येन्द्रस्य पतिनिर्देशः ।

१. आशास्यते वि. २. अन्वयो अ. ३-३. आभजन कु. ४. तथा दारिद्रि कु. ५. पाण्डि वि.
 अ. कु. ६. दा (शशा) च वि. ७-७. समित्यनाममिदं वि. अ. ८. अरणां कु. ९. पाण्डि वि.
 अ. १०. अस्मान् कुह अस्माकम् वि. ल. अर्ध

अधापीति लिटिर्धे लुङ् । तुभ्यमस्मै इन्द्राय मयाऽऽदीयेतेति^१ । किम् । सामर्थ्यात् सोमाविहविः । एतद् ज्ञात्वा शुभो चोदस्व प्रत्यङ्कृतौऽयं मन्त्रः । वृषेति च नामन्त्रितम् । अतो "वत्तपञ्च-
भ्दावध्याहृतैकवाययता नेपा^२ । यस्त्वं वरिषता स चोदयास्मान् । तामु तामु क्रियासु प्रेस्वेत्यर्थः ।
किमर्थम् । महते धनाय महतो धनस्वार्थाय । महद्वनं लघुमित्यर्थः । किञ्च मा नः अस्मान्
अहुते योनौ अस्सृष्टे अयोमये स्थाने हे पुरुहूत । साकाङ्क्षत्वात् प्रायश्च^३ इति वाचयशेषः ।
योमये नः स्थानं देहि, मा अयोममित्यर्थः । हे इन्द्र । क्षुष्यद्भयः क्षुष्य तुमुस्वायाम् ।
तुमुक्षमाणेभ्योऽन्मभ्यम् । वयः आसुतिम् दाः 'वयः' इत्यश्वनाम । आसुतिनाम्नोः रसवचनः ।
असन्नं रसञ्च घृतक्षीरादिकं देहि ॥ ७ ॥

येङ्कट० सम्प्रति त्वाम् अहं स्तोमि । धत् अथायि च अस्मै तुभ्यं मया । स त्वम् अत्मान्
वर्षिता महते धनाय चोदय । बहुभिराहुत ! मा अस्मान् "अथर्षिते गृहे" प्रवेदाय । इन्द्र !
तुमुक्षमाणेभ्यः अस्मभ्यम् अन्नम् अन्वोश्च रसात् देहि ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! अप अथानन्तरम् मन्ये त्वां मनसा जानामि । ते तव अस्मै वक्ष्यामि धत् अथायि
अस्माभिः श्रद्धा कृता । रवरीयधलविपयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा कामानां
वर्षिता स त्वम् महते प्रौढाय धनाय चोदस्व चोदय अस्मान् प्रेरय । हे पुरुहूत । बहुभिर्य-
जमानैराहुत । इन्द्र ! अहुते अनिष्ठादिते धनशून्ये योनौ गृहे नः अस्मान् मा धाः मा निषेहि ।
धनधान्यपूर्णे गृहेऽस्मान् यासयेत्यर्थः । अरि च हे इन्द्र ! क्षुष्यद्भयः तुमुक्षितेभ्योऽन्त्ये-
भ्योऽपि स्तोत्रम् वयः अन्नम् आसुतिम् पेयं क्षीरादिकञ्च दाः देहि ॥ ७ ॥

मा नो वधीरिन्द्र मा परा द्रा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।

आण्डा मा नो मधवञ्छक्नु निर्भेन्मा नः पात्रा भेत् सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।
आण्डा । मा । नः । मधवञ्छक्नु । शक्नु । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानुपाणि ॥

स्कन्द० मा नः वधीः हे इन्द्र । 'मा परादा' परि स्वाक्षी । मा च नः प्रिया भोजनानि प्रियाणि धनानि
प्र मोषीः अप हार्षीः । किञ्च आण्डा^१ अण्डसादस्वाद्वाऽऽण्डानि^२ जातमात्राणि पभांश्चिथानि वा
अपत्पान्युच्यन्ते । तानि मा नः हे मधवन् । शक्नु । निः भेत् निर्बिभित्^३ विनीतयाः । मा नः
पात्रा भेत् । पत्तन्तीति पात्राणि गमनसमर्थान्यपरयानि, चान्यपि । न पैतालमेव कैपलानि । किं तर्हि ।
सहजानुपाणि जानुभ्यां सनन्ति सम्भ्रजन्ते भूमिमिति जानुपाणि रिद्धन्ति^४ चान्यपरयानि चान्युच्यन्ते ।
वैस्तद् ॥ ८ ॥

येङ्कट० मा अस्मान् वधीः इन्द्र । मा च परि स्वाक्षीः मा च अस्माकं प्रियाणि अन्नानि अप
हार्षीः । अण्डयानि मा अस्माकम् पपदन् । शक्नु । निः भेत्^५, मा च अस्माकं शिक्षितपतनान्य-
परयानि, सहजानानि^६ च मा^७ भिद्^८ ॥ ८ ॥

१-१. मदीय मदीयेति कु वि. २-२. 'वत्तपेयम् अ. ३. प्रापिम अ कु; वारितेति. ४. 'वत्तपु'
वि' अ. ५-५. एत दाया वि ६. नास्ति मूको. ७. भान्' वि. ८-८. वारित अ. ९. रीदृग्नि मूको.
१०. निभेः वि' अ' कु; निभे. वि'; निभे लयं. ११. नास्ति वि' अ'. १२. नास्ति कु. १३. विना
वि' अ' अर्थ; मदीयः वि'; मे; कु; भवि. अ. दिनः वि' अ'.

मुद्रल० हे इन्द्र! नः अस्मान् मा वधीः मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परा दाः मा परित्याक्षीः । परादानं परित्यागाः । अस्मत्कृष्टं पूर्णं सदा एवाप्येत्यर्थः । अपि च नः अस्माकम् पित्रा पित्राणीप्सितानि भोजनानि उपभोग्यानि धनानि मा प्र मोषीः माऽपदाधीः । अस्मात्स्वेष धनानि यथा स्युः तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मयवन्! धनवन्! शकं सर्वकार्यशक्तेन्दु! नः अस्माकम् आण्डा अण्डसम्बन्धीनि गर्भरूपेण निषिक्तानि अपत्यानि मा निः भेत् मा भिदा^१ । गर्भरूपेण अवस्थितान् अस्मात्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः । तथा नः अस्माकम् सद्वानुवाणि भाषाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि युवादीनि मा निः भेत् मा भिदा^१ ॥ ८ ॥

अर्वाङ्घ्रि सोमकामं त्वाद्दुर्यं सुतस्तस्य पित्रा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृपस्त्र पितेव नः शृणुहि ह्यमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ्घ्रि । आ । इङ्घ्रि । सोमकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पितृ । मदाय । उरुऽव्यचाः । जठरं । आ । वृपस्त्र । पिताऽहम् । नः । शृणुहि । ह्यमानः ॥ ९ ॥

स्कन्द० अर्वाङ्घ्रि अस्मदभिमुत्तम् एहि । किं कारणम् । परमान् सोमकामम् त्वा आहुः सर्वजनाः । अयम् अस्माभिः सुतः सोमः । तस्य पितृ वस्य पैकदेशं स्वांश्लक्षणात् पितृ मदाय मदार्यम् । केन प्रकारेण । उच्यते । उरुव्यचाः व्यचक्ष्णो^१ व्यासिचनः^२ शकशुणिना पठितः । प्रत्यक्षकृतव्यचक्ष्ण मन्त्रः । उरुव्यचा इति च नेदमामन्त्रितम् । अतो वत्तच्छब्दावध्याद्दुर्यैकवाक्यता ज्ञेया । यस्तन्-मुरुव्यचा बहुव्यासिः विस्तीर्णव्यासिर्वा । सर्वध्यापीत्यर्थः । *स त्वम् जठरे स्वे उदरे^३ आ उपस्य^४ आसिच सोमम् । बहुसोममुदरे प्रक्षिपेत्यर्थः । पिता इव नः पितेव च पुत्रायामस्माकं त्व सर्वदा शृणुहि ह्यमानः शृणु^५ आह्वयमानोऽस्माभिः ॥ ९ ॥

धेष्टु० अभिमुत्तम् आगच्छ^६ । सोमकामम् आहुः त्वां जनाः । अयम् च सुतः सोमः यम् पितृ मदाय । बहुव्यासिः^७ त्वम् जठरे आसिचस्व । पिता इव^८ च अस्मान्^९ शृणु ह्यमानः ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् अर्वाङ्घ्रि अस्मदभिमुत्तः सन् एहि आगच्छ । किं कारणमिति चेत्, यस्मात् त्वा त्वात् सोमकामम् सोमविषयाभिलाषम् आहुः पुत्रायिदं कथयन्ति । अयम् अस्मदीयः सोमः सुतः ज्ञानिधिभरभिपुत्र । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय ह्यर्थायै तस्य तम् अस्तदीयमभिपुत्रं सोमम् पितृ । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरुव्यचाः उरु विहतीर्णं व्यच. व्यापने यस्य वास्तो महावयवो भूत्वा जठरे आरमीय उदरे आ उपस्य सोममासिच । आ समन्तात् पूर्येत्यर्थः । पूर्वभूतस्त्वम्^{१०} ह्यमानः स्तुतिभिराह्वयमानः सन् पिता इव पुत्राणां वानयानि यथा पित्रा शृणोति तथा नः अस्माकं वानयानि शृणुहि शृणु ॥ ९ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षकोनर्वितो वर्गः ॥

१. भिन. सूको. २. नासि सूको. ३. व्यचक्ष्णो सूको. ४. व्यासिचनम् ति. ५-५ नासि सूको. ६. नासि ति. ७. *व्य होव वि' अ'. ८. बहुव्यासः कु. ९-९. आसिच्य सपितेव ल. १०. 'मान् पुत्रायामस्माकमाह्वय वि' अ'. ११. *तः.

[१०५]

चन्द्रमा अश्वशृन्तरा सुपणो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चन्द्रमाः । अप्सुः । अन्तः । आ । सुःपणः । धावते । दिवि ।

न । वो । हिरण्यनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विद्युतः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्कन्द० 'चन्द्रमास्त्वक्मास्यं वा नितं प्रति बभारुषिम्', 'चन्द्रमाः' इत्येतत्सूक्तम् आप्यपुत्रं वा त्रितानामा-
 नमृषिं प्रतिभाति कुत्समेव वा । त्रितेन कुत्सेन वैतत् दृष्टमित्यर्थः । 'त्रोषवतो वैश्वदेवानि'^१
 अतः पराणि त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । अत्र सूक्ते इतिहासमाचक्षते— "आप्यस्व
 ऋषेः त्रयः पुत्रा बभूवुः एकतो द्वितस्त्रिय इति । ते यष्टुकामाः स्वान् यास्यान् गा यना-
 थिरं । ता आदाप सरस्वत्यास्तोरेण^२ पथा गच्छतः 'तान् परस्मिन् कृते निपण्णो रात्रौ'
 वृको^३ ददवी । दष्ट्वा चोत्थाय नभिसुखः^४ सारस्वतीरप^५ उत्तरन् तांस्त्राहवामास । तेषां नदयतां
 त्रितो निर्वेले पांसुभिः वीरुभिः तृणैश्चावृते महत्यन्धकृषे^६ पपात एकतद्वितौ तु सह गौभिः
 गृहे जग्मवुः । अथ कुरुस्वस्वेषं चिन्ता बभूव^७ अहृतसोमयागत्य सूर्युर्न श्रेयसे । तद्
 क उपायः स्यात्, येनाहमिदस्यः सोमं पिबेयमिति । चिन्तयत्वेव यदृष्टया तत्र लम्बमानां
 वीरुषं दृदनी । तां सोम इति सद्कल्प्य योगैश्वर्यात् मनसा सिद्धान्यन्यादीनि साधनानि
 परिसकृत्कल्प्य शर्करा प्राण्य कृत्वा ताभिस्तां वीरुषमभिष्टुत्य चागार्भं देवान् आनुदाव । ते^८
 आह्वानकारभतनवपुष्यमाना धाविद्वा बभूवुः । अथ तदाह्वानं कृदसतिः श्रुत्वा । स देवातु-
 बाच । त्रितस्य वरते यज्ञस्तत्र गच्छाम इति । अथ तत्र सर्वे देवा जग्मुः । तानागतान्
 कृपादुत्तारणार्थं त्रितः क्रमेण तुष्टाव चन्द्रमाः इत्यादिता^९ इति । चन्द्रमाः अप्सवन्तः अपां मध्ये ।
 ताकाहृत्वात् रिपथ इति वाक्यशेषः । अम्मये स्वमण्डले स्थित इत्यर्थः । कीदृशः । पुण्यः
 पृथ प्रीणते इत्यस्यैतद्वचनम् । सुष्ठु प्रीणयिषा । आह्वानयिता मनसाभिरवर्षः । अथवा सुवर्ण-
 शब्दो रश्मिनाम (द्र. निघ १, ५) सामध्याद्याय^{१०} अन्तर्गतमत्वर्थः । रश्मिनाद् किं करोति ।
 उच्यते । आ धावते मर्यादया^{११} सर्वकालं गच्छति । क । उच्यते । दिवि सुलोके । न वः
 न तु युष्माकम् । हिरण्यनेमयः । नेमी रथयत्राशरोप्यते । हिरण्यमय्यो नेमयो यासां
 वा हिरण्यनेमयः, तासां सम्बोधनं हिरण्यनेमयः । पदम् पादनिधानात्तदाकारं यत् कर्षमादा-
 नुपगत्यते यत् पदम् इत्युच्यते । यत् जगत्^{१२} विन्दन्ति लभन्ते । जगत् पश्यन्तीर्यर्थः । हे विद्युतः ।
 चन्द्रमा उदकमये रथमण्डले व्यवस्थितः सर्वदा दिवि गच्छन् उपलभ्यते, युष्माकं तु हे विद्युतः
 वर्षाम्योऽन्यत्र पदमपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । वित्तं मे अस्य विद् ज्ञाने । अवयवत च यद्
 ज्ञानं तद्विद्याभिप्रेतम् । अस्त्येयस्य सतिविद्यतात्वात् स्वोत्पत्त्य^{१३} प्रतिनिर्वृत्तः । द्वितीयार्थे च पृथी ।
 श्युते ममेदं स्तोत्रमित्यर्थः । अथवा अत्येति दुःखस्य प्रतिनिर्वृत्तः । विजानीतं ममेदं^{१४} कृतानिप-
 नमिति^{१५} । विज्ञापनं चेदमुत्तारणार्थं क्रियते, विजानीतमिदं दुःखम् । विज्ञाय^{१६} चातानुमहस्वभा-
 वकृतया मानितः कृपादुत्तारयतमित्यर्थः । हे रोदसी आवाशयिष्यी^{१७} ॥ १ ॥

१. वैश्वदेव सूक्ते २. 'लोरे अ वि. ३. ३. नास्ति वि. ४. 'कोरे अ. ५. 'वृष वि.
 ६. स' सूक्ते. ७-८. इति वि ८-८. नास्ति अ. ९. ता अ कु. १०. 'ध्याय कु वि. ११. 'दाना'
 वि. १२. नास्ति सूक्ते. १३. नास्ति अ. १४. 'नितान' अ.

येङ्कट० 'त्रित आपरयः'। आपये इति कटाः। आप्ये इति आह्वयम्^१। सप्त श्रावणायनकम्—
 'आपरयान्' सप्तं नयतः अपरये^२ पिपासा भविन्दत् । ते धन्वन् कूपम् भविन्दन्^३। 'ते न
 द्वितोऽपरोद्गमकामयत्, नैकतः'। त्रितः अवारोदत् । ती यदा भविन्दताम्, अनुप्यताम् । अथ^४
 हिनं तदेव^५ रथचतुष्पाधिभाव^६ गोभिः प्रैताम् । सोऽक्रामयतोदितः^७ इमां^८ गातुं नाथं विन्देदिति^९ ।
 'राशौ कूपे पवितस्त्रितः तत्र चन्द्रमसो रश्मीन् अपश्यत् । ववृत्ति^{१०}—दिवि उदकस्य^{११} मध्ये
 युष्माकम् आधारभूतः चन्द्रमाः^{१२} सुपतनः आ धावते । तथा सति द्विरप्यसदशपर्यन्ताः
 कस्य विभुतः^{१३} न वाः^{१४} युष्माकं जनाः^{१५} पदम् लभन्ते । 'कूपस्थिता न लभन्ते'^{१६} प्रकाशम् । जानीतं
 मे^{१७} इदं परिवेयनं धावापृथिव्यौ ! ॥ १ ॥

मुद्रल० 'चन्द्रमाः' इत्येकोनविंशत्यर्थं द्वादशं सूक्तम् । अर्षां पुत्रः कूपे^१ पवितः त्रितः त्रिपिः^२ कुत्सो वा ।
 'तथाप्योभयोः कूपपाकं भाद्रायते । 'त्रितः कृतोऽवहितः' (ऋ १, १०५, १०) इति 'कटे निवाह
 ऋषिरह्वृतये' (ऋ १, १०६, ६) इति च । त्रितस्य अर्षां पुत्रत्वम्^३ 'तैत्तिरीयाः
 स्पष्टमामवन्ति—'तत एकतोऽजावत्, स द्वितीयसम्भवात्पत्यत् । ततो द्वितोऽजावत् । स तृतीयसम्भवात्-
 यत् । ततस्त्रितोऽजावत् । यद्दुभ्योऽजावन्त । तदप्यानामप्यस्यम्' (तैत्ति ३, २, ८, १०-११) इति^४ ।
 अन्त्या शिशुपुत्र । 'स मा तपन्ति' (ऋ १, १०५, ८) इत्येषा पवमभ्या महापृथ्वी । आधौ द्वावष्टाक्षरी
 पारौ, द्वादशाक्षरः तृतीया, ततो द्वावष्टाक्षरी, सा यवमभ्या महापृथ्वी । 'क्वारोऽवरा जयतथ
 महापृथ्वी' (ऋ १, ९९) इत्युक्त्वा 'मध्ये वेदवमभ्या' (ऋ १, ९, १०) इति उक्तकल्पोपेतत्वात् ।
 शिष्टाः पृक्तयः । विश्वेदेवा देवताः^५ ।

अप्यु अन्तरिक्ष्यासु उदकमये मण्डले अन्तः मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः चन्द्रमाः
 दिवि सुलोके आ धावते एकेनैव प्रकारेण धावते शीघ्रं गच्छति । तद्वदस्य चन्द्रमसः सम्बन्धिनः
 हे द्विरप्यनेमयः सुवर्णसदशपर्यन्ताः विभुतः । विद्योतमाना रश्मयः । एः युष्माकम् पदम् पाद-
 स्थानोपम् अप्रम् न विन्दन्ति मदीयावीन्द्रियाणि कूपेनाहुतत्वात् न लभन्ते । अत इदमनु-
 चिदम् । तस्मात् कूपार्थं मामुच्चारयेत्सर्वथः । अपि च हे^१ रोदसी । चावापृथिव्यौ ! अस्य मे मदीये
 कूपपतनरूपे यदिदं दुःखं तत् वित्तम् अवगच्छतम् । मदीयं स्तोत्रे श्रुत्वा मदीयं दुःखं शक्त्या
 अस्मात् कूपार्थं मामुच्चारयवमित्त्वर्थः ॥ १ ॥

अर्धमिदं वा उ अर्थिन आ ज्ञाया युक्ते पतिम् ।

तुञ्जाते वृष्पं पर्यः परिदाम् रसं दुहे विचं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । ज्ञाया । युक्ते । पतिम् ।

तुञ्जाते इति । वृष्पंम् । पर्यः । परिदाम् । रसं । दुहे । विचम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥२॥

१-१. नास्ति वि^१. २. त. मे ५, १, ९; वेद. ऊळ ३१, ७ आधीयः ३. नाप्यः वि^२. ४. तैत्ति ३, २, ८, ११. ५-५. आयेन यतोऽर्कः कः साते वे नयतः अर्^३ वि^३ अ^३; सा ते येन कोता^३ वि^३ अ^३. ६. भविन्दत् वि^४. ७-७. तद्वितोऽपरोद्गमकामयत् । तनेकलौ अ^५ वि^५ कु. ८. अप वि^६ क. ९. तदेन वि^६ क. १०. 'केन वि^६ कु. ११. 'हिते कु. १२. रथा वि^७ अ^७ ल लपे. १३. 'येति वि^८. १४-१५. नास्ति क. † अपश्यन् वि^९ अ^९. १५. दोष्वाहुद^९ वि^९. १६. पार्थ- वि^९. १७-१७. मे वा अ^{१०} वि^{१०}; तेन ह वि^{१०} अ^{१०}; तैत्ति कु. १८. यीता वि^{१०} अ^{१०}. १९-१९. नास्ति वि^{१०} अ^{१०}. २०. मय कु. २१. नास्ति मे^{१०}. २२-२२. नास्ति मे^{१०}. २३-२३. नास्ति मूको.

स्फन्द० इत् वै उ हति निपाताख्योऽपि पदपूरणा । चावापृथिव्योश्च परस्तात् पुरस्ताच्च सङ्की-
र्त्यमानाद् अयमप्यर्षेचो चावापृथिव्य एव । वैश्वदेवताद्वा सूक्तस्य वैश्वदेव । चावापृथिव्यो
विशेषतः देवानां वा प्रसादेन अर्षम् यथाभिप्रेतम् अर्धिन सर्वे,^१ जाया च स्वम् पतिम् आ
बुवत् सु मिश्रणे । आभिभ्रयन्ति । आत्मना सह प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । किञ्च तुजाते
तुजकिर्दीनकर्मो (द्र. निघ ३, २०) । इत् सर्वप्राणिभ्यः । के^२ । द्विवचननिर्वाह्यं चावापृथिव्यौ ।
किम्^३ । इत्थम् एव । इत्थमित्यपठितमपि^४ बलनाम । सामर्थ्याच्चार उत्कारणे^५ वच्छब्दप्रयोगः ।
‘पय’ (निघ १, १२) इत्युदकनाम । पुष्टिलक्षणस्य^६ बलस्य कारणभूतं पुष्टिलक्षणमुदकम् । कथं
पुनर्वृष्टिलक्षणमुदकं^७ चैव पृथिवी वा ददाति । उच्यते । विवो हि वृष्टि पतति । पय
वृष्टेर्दत्तं यथादिर्कर्म तत् पुथिव्या क्रियते । अतस्तयोर्वृष्टिहेतुत्वात् ते एव^८ वृष्टिलक्षणमुदक
दत्तमिति व्यपदिश्यते । किञ्च परिदाय रसम् हुहे परीति सर्वेवोभवे (द्र वा १ ३) ।
ददातिरपि शुद्धस्सन् आहूयै^९ द्रष्टव्यः । ‘रस’ (निघ १, १२) इति उदकनाम । रश्मिभिः सर्वैश्च
आदायोदकं हुहे वृष्ट्यर्थं शरति । कोऽसौ । सामर्थ्यात् आदित्यः । स हि रश्मिभिः सर्वैश्च
उदकमादाय वृष्ट्यर्थं सध्वजाय^{१०} ददाति । वित्तम् मे इत्याहुकार्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० लभितरपितम् अर्षम् अर्धिन ऋग्वेदे । श्री च पतिम् आभ्रयते । चावापृथिव्यौ च सर्वे
णनिमित्तः^{११} ससात मनुष्यभ्यः प्रपच्छत । आदिस्त्यश्च^{१२} रश्मिभिः सर्वैश्च आदाय उदकम्^{१३} शरतीति
मुमुषा परिदेवनम् इति^{१४} ॥ २ ॥

मुद्गल० अर्धिन धनमपेक्षमाणा पुर्या अर्षम् इत् वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव । नाह प्रप्नोमि ।
उ पुरणम् । अपि च जाया अन्वदीया भार्या पतिम् स्वपतिम् आ बुवते आभिमुख्येन
प्राप्नोति । मदीया तु महिरहात् इवाऽऽसीत् । अपि च सयुक्तौ तौ जायापती इष्यन्
धीर्येहपत् पय उदकम् वृष्टाते प्रवचनाय अन्वोऽन्वसङ्घटनेन प्रेरयत । तदनन्तरम् रताम्
पुरपय सारवृष्टं वीर्यम् पारदाय गर्भरूपेण श्रुत्वा हुहे हुत्वे पुत्ररूपेण जनयति । मम तु^{१५}
पुत्रोऽपि कोत्पद्यते । अत इदं मदीयं तु स दे चावापृथिव्यौ जानीतम् ॥ २ ॥

मो पु देवा अद्ः स्वर्वरव पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्यं शंभुवः शूनं भूम कदा चन विचं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवा । अद् । स्व । अर्ष । पादि । दिव । परि ।

मा । सोम्यस्यं । शंभुवः । शूनं । भूम । कदा । चन । विचम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्फन्द० मो इति मासुन्दस्य^१ उमा सदैकारः । उम् चायं पदपूरणः । उ इत्यपि पदपूरण एव ।
मा दे दया । अत् स्व स्वइत्तद्वा सर्वैर्षांश्च । इत् सर्वमस्मात्प्रभेदं पुत्रपौत्राधिकुलम् । ‘अथ
पादि’^२ अथ^३ पत्तं दिवः शुक्रोवात् । स्वर्गात् प्रच्युत्य नरकं मा गदित्यर्थः । परि शब्दश्च

१ नास्ति अत् २ नास्ति ति ३ किं व ति ४ ‘त्वपिठ’ ति, ५ ‘ऋग्वेदे’ ति ६ इति
ति ७ पु दत्ते ति ८ नास्ति अत् ९ एव ति १० अथमादाय ति ११ ‘दानमुदकम्
ति’ अत् १२ ‘ए कु १३ तम् ति’ अत् १४ नास्ति कु. १५ नास्ति मे, १६ ‘इत्
अत् १० १० नास्ति अत्, पुष्टितम् ति

'अपिरी अनर्थकी' (पा १, ४, ११) इत्येवं कर्मप्रवचनीयः पदपूरणः । मा सोमस्य सोमसम्पादिनः संभुवः 'शम्' (निप ३, ९) इति सुरानाम् । भवतिरत्र सामध्यादन्तर्णीतव्यर्थः प्राप्स्यर्थं वा । सुरं यदात्मनो भावयति जनयति प्राययति वा तत् शंभु, तस्य संभुवः । सोमयाजिनः सुरिनश्च पितृपितृणामद्वादिकुलस्य उत्पन्नवत्त्वेन सम्बन्धिनः सन्तो वयमित्यर्थः । शंभे भूम शूने वृक्षे श्वयत्वेर्द्वेष्यर्थत्वात् । यच्च^१ वृक्षे नेप्पवे, तदिह परिगृह्यते । किं पुनस्तत् । दुःखं पापं वा । दुःखमापन्नान्वयोर्वाण्यतरवयोः शूद्रत्वद्वः । द्वितीयार्थं चैषा सप्तमी । भूमेत्यपि भवतिः प्राप्स्यर्थः । दुःखं पापं वा प्रापाम् । कदा चन कदाचिदपि^२ । युवा- मपि वितम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यज्ञामावात् एवम् सर्वम् देवाः । न स्वर्गात् अत्र पादि^३ । न वयं सोमाईस्य पितृगणस्य सुखस्य भावयितुः केवलस्याप कदा चिद् भवि भवाम इति आनुष्याय यज्ञमावात् इति^४ ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे देवाः । त्वः स्वर्गे यत्मानम् अदः तद् अस्मदीये पितृपितामहप्रपितामहात्मकं सन्तानम् दिवः परि दिवस्त्रोपरि वर्तमानम् मो पु मैत्र अत्र पादि वयपत्रं विपत्रं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । अतो वयम् गोमहस्य सोमपानाईस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने अपगमने कदा चन कदाचिदपि मा भूत् सुखप्रसादात् मम पुत्रा जायन्वाम् । अतो माम् भस्माद् दुःखाद् उच्चारयतेत्यर्थः । हे चावाष्टयिष्यी । युवाम् च मदीयं विश्रायने च जानीतम् । मो मा उ इति निपातद्वयतमुदायो मैत्रेस्पत्यर्थः । सु अत्रधारणे ॥ ३ ॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद् दूतो वि शौचति ।
 कं क्रुतं पुर्वं गतं कस्तद् विभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तद् । दूतः । वि । शौचति ।
 कं । क्रुतम् । पुर्वम् । गतम् । कः । तत् । विभर्ति । नूतनः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

स्कन्द० तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽप्याहारः । यन्प्रिम् अहम् यज्ञम् पृच्छामि । अवमम् अतिक्रान्तिवत् (त्र. निप २, १६) । अतोऽत्र विशेषणम् । सपिकृष्टम् । सर्ववज्रमानानामाहमित्यर्थः । अपवा अवममिति यज्ञस्य विशेषणम् । सपिकृष्टं यज्ञमिति । मसार्थे^५ कृतम् मानसमित्यर्थः । सः अग्निः तद् व्यत्ययेनात्र^६ मनुसकला यज्ञप्रतिनिर्देशार्थत्वात् । अं यज्ञम् । दूतः यजमानानाम् 'वि शौचति' क लोड्येऽथं लेट् । विविधं मवीतु । मह्यमुपदिशतु येनाहं सुखमविगुणं करोमीत्यर्थः । क अग्नेः क्रुतम् सत्यम्^७ पुर्वम् पुर्वं चिरन्तनम् गतम् अपवातम् । कः वा तत् इदानीं विभर्ति धारयति । नूतनः 'नवीऽन्यो देवः । येन तरपेनाग्निः' यदृग्नायज्ञयो रक्षति क तस्य तत् सत्यं गतमिति आत्मन आपदोऽरक्षणप्रदुपालम्भोऽयं परिदेवता वा । वित्तम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'यज्ञम् पृच्छामि', तत्^८ विस्पष्टम् वदतु यज्ञः, सत्यम् एव आश्रितं रक्षतीति । यज्ञस्य पुरा

१. तस्य सूको. २. कदापि अ. ३. 'पति वि' अ^{११} कु. ४. नास्ति कु. ५. 'थं कु वि. ६. 'येन अ. ७-७. नास्ति अ. ८-८. नास्ति वि. ९-९. नास्ति वि^{१२} अ^{१३} क लय. १०. नास्ति वि^{१४} अ^{१५} कु.

१दृष्टम् भानुसस्यम् क गतम् । क १त् इदानीं सम्प्रतिपन्नः विभर्ति इति ॥ ४ ॥

मुद्रल० यत्नम् यत्नीयम् १अवगम् सर्वेषां देवानामादिभूतं तमसिम् पृच्छामि यन्मया पृष्टम् १
तत् द्वानाम् दूत स अग्नि । व वीच त विविच्य कथयतु । कि पुनस्तत् पृच्छयत इति तदुच्यते ।
हे अग्ने १ यत्नीयम् पूर्वम् पूर्वकालीनम् ऋतम् भद्र सोऽव्यम् कृत श्रेय क गतम् कुत्रेदानीं
वर्तते । नूतन नवतर त्वत्तोऽव्यम् क पुरम् तत् भद्रम् विभर्ति धारयति । यदि त्वयि
अवर्तयित मम ईदृशीं दशाऽपि नाभविष्यत् । अत उक् क गतमिति कथय ॥ ४ ॥

अमी ये देवाः स्थनं त्रिष्वा रोचने दिवः ।

कद् व ऋतस्य कदन्तं कं प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ५ ॥

अमी इति । ये । देवा । स्थनं । त्रिषु । वा । रोचने । दिव ।

कद् । व । ऋतम् । कद् । अर्न्तम् । कं । प्रत्ना । व । आहुति । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्फन्द० अमी ये यूय हे देवा । स्थन । तिष्ठभेदार्थे १ । त्रिषु लोकेषु । १आरोचने दिव । हीसे दिवा १
सम्प्रतिपन्नादित्यमण्डले । यच्छब्दध्रुवेऽप्यण्डोऽध्याहार्य । यत्न पृच्छामि । कद् श्रेयस्य
पर्याय कच्छब्द १ । क व युष्माकम् ऋतम् सत्यम् । कद् क वा १अर्न्तम् असत्यम् ।
क वा प्रत्ना पुराणी य युष्माकम् असत्यवृत्ता आहुति । सत्यासत्यविवेकिभूता यूय यज्वान सन्त
मामित आपदो न १ रक्षयेत्येवमुपालम्भोऽयम् । वित्तम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० १अमी ये १ इति आरोचने आदित्ये त्रिषु स्थानेषु वीयां पर्यभावेनां देवा । † भव्य ।
पाथिवा च देवताया आदित्यतेजोभि अवष्टब्धा वर्तन्ते एव माध्यमिका । क व गतम् भानुसस्यम्,
क वा साध्यमपक्रमानविषयम्, क वा अस्मानि पुरा भवन्स्य कृता आहुति १ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे देवा । त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु ये अमी यूयम् स्थन वर्तमाना भवथ । यानि
स्थानानि दिव षोडशानस्य सूर्यस्य आरोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु तेषु स्थानेषु
इत्यर्थे । तेषाम् व युष्माक सम्प्रतिपन्नोऽव्यम् ऋतम् सत्यम् कद् कस्मिन्देते वर्तते ।
अर्न्तम् द्वेषविषयम् असत्य च कद् कुत्र गतम् । अथ च प्रत्ना चिरकालीना व युष्माक
सम्प्रतिपत्नी आहुति मया पूर्वमनुष्ठितो याग क कुप्रतीत् । ईदृग्मुत्तु साधुभवेन मया
पूर्वमनुष्ठितयागतमूत्रो युष्माक प्राप्नादिरचनुमिम । अन्वत् पूर्वत् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये विंशो वसं ॥

कद् व ऋतस्य धर्णाति कद् चरुणस्य चर्षणम् ।

कदंभ्यो महस्पथार्ति क्रामेय दूढया वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

१-१ दृष्ट १ वि १ अ २ २ नास्ति वि १ अ १; तदानीं संगति तत्र वि १ वि १ अ १ उ ३. नास्ति वि १ अ १
४ ४ ४. सोऽपि वि १ अ १ मूको ५ ५देस १ मूको ६ नास्ति वि १. ७. १ये वीने व दिव दिव त १
८. नास्ति अ १ १ १ नास्ति अ. १० १० नास्ति वि १ अ १ उ १ये. ११ ११. नास्ति
वि १ अ १ १ १ये कु १ १ये वि १; १ये १ अ १. † नास्ति वि १, १ १ वि १ अ १ कु उ १ये.

कत् । वः । श्रुतस्य । धर्षति । कत् । वरुणस्य । चक्षुसम् ।

कत् । अर्यम्णः । मह । पृथा । अति । कामेन । दृ ऽप्ये । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥६॥

स्कन्द० वन् द क युष्माकम् श्रुतस्य धर्षति धारण 'निस्सरति । भक्तयभूताः^१ स्वैस्पर्ये । भधवा व इति निर्धारणे पठी । श्रुतशब्दोऽप्यादित्यवचन । 'धर्षति' (निघ २, ९) इत्यपि यलनाम् । क युष्माक मध्ये आदित्यस्य भक्तानुग्रहसामर्थ्यलक्षणं यत् । क वा वरुणस्य चक्षुसम् । यथाभक्तविवेकज्ञानमित्यर्थे । क वा अर्यम्ण्ये महत्तवम् । अविशयवदेवतामादात्म्यमित्यर्थे^२ । एवमयमपि पूर्ववदुपालम्भ । पथा^३ अति कामेन दृढप इतीप^४ रवानी^५ । युष्मत्प्रतादात् स्वगुहगमन पथेन^६ वयमति कामेनेत्याशात्मदे । किम् । दूह^७ दुर्धियाः पापजुहीन् वृकमभृतीन् । वित्तम् ॥ ६ ॥

पेजुट० 'क युष्माकम्' भावुहस्यस्य^१ धारण गतम्, क वा वरुणस्य पुण्यपापकृद्विपर्य^२ दर्शनम्, क वा^३ अर्यम्णः दानादित्यपय महत्तवम् । वय मार्गेण वृपाद् उत्तीर्णा दुर्जुहीन् अति कामेन ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे देवा ! व युष्माक सन्निधेन श्रुतस्य सत्यस्य अभिमतफलप्रापणस्य धर्षति धारणम् कत् इत्य गतम् । वरुणस्य भनिहनिवारकस्य देवस्य चक्षुसम् अनुग्रहदद्या दर्शनम् कत् क गतम् । मह महतो महाशुभावस्य अर्यम्ण शरीणा नियन्त्रवत्तल्लुस्य देवस्य सन्निधेना पथा शोभनमार्गेण इष्टदेशप्रापणम् वन् क गतम् । एवत्सर्वे युष्मात्सर्वे वर्तेते । न कुत्रापि गतम् । अतो वयम् दृढप दुर्धियाः पापजुहीन् अस्मदनिहाचरणपरान् शन् अति कामेन अतितरेन । ते कृताद् अस्मदरूपपाठलक्षणान् तु फाद् वपमुत्तीर्णा भवेम । हे चावापृथिवी । मदीयमिदं जानीतम् ॥ ६ ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कामिं चित् ।

तं मां व्यन्त्याभ्यो^३ वृक्षो न तुष्णजे^४ मृगं विचं मे^५ अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहम् । स । अस्मि । य । पुरा । सुते । वदामि । कामिं । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आऽप्ये । वृक् । न । तुष्णजम्^१ । मृगम् । विचं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

स्कन्द० अहम् अस्मि स^१ मन्त्ररक्^२ य^३ पूर्व^४ सुते सोम वदामि भूतेऽय एद् । उदितवान् । कामिं चित् कामपि अत्यन्तोत्तृष्टानि स्तोत्रा य । तम् मा^५ मा युष्माक लोकार सन्तम्^६ व्यति । वेतिरय^७ खादनार्थे । खादन्ति । असम्पाद्यमाना^८ उद्वेगेन मारयन्तीवैत्पर्ये । के । उच्यते । आभ्य आधय कामा उच्यन्ते । यक्ष्ये मोक्ष्ये अर्थिन्यो दास्ये इत्येवमाद्य कामा । कथ खादन्ति । वृक् न तुष्णजम् मृगम्^९ । तुष्णा जाता यस्य स तुष्णज मृषित उच्यते । यथा^{१०} वृकस्तृपितमुदकन्यातम् आगच्छ^{११} हरिणम् अन्य वा मृग कञ्चिन् खादति तद्वदित्यर्थे नैतत्तोग्य युष्माक स्तोत्रा लब्रह्मन् एषम् असम्पाद्यमाने^{१२} कामे वाभ्य इत्येवमयमुपालम्भ । वित्तम् ॥ ७ ॥

१ १ नास्ति अ f अग्रा ति २ नास्ति अ ३ शशवेवं कु ति ४ नास्ति ति

५ यथा^१ ति ६ पथा मूले ७ दुष्प ति ८ ८ नास्ति वि^१ अ^२ ९ शस्यम् वि^१ अ^२.

१० 'दित्य वि^१ अ^२ ११. य लय १२ इदं इति १३ १३ नास्ति मूले १४. मन्त्ररक् ति

१५ पूर्वेषु अ १६ त ति १७ अदि^१ कु वेदि^२ अ ति १८ अतप^१ अ १९ नास्ति कु

२०-२० 'शान आ^१ कु २१ अतप^१ अ कु

वेङ्कट० अहम् सः अस्मि यः पुरा भवताम् मुते सोमे स्तोत्राणि कानि चित् वदामि । तम् मां
खावन्ति आभ्यः काना न वक्ष्ये न दास्यामि न भोक्ष्ये^१ इति । 'वृकः इवा' तृष्णा ताता
पत्य तम् तृष्णजम् उदकस्वानं प्रति गच्छन्तम् मृगम् इवेति^२ ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे देवाः! पुरा पूर्वस्मिन् काले तुते युष्मदागार्थं सोमे अभिभुते कानि चित् कतिपयानि
स्तोत्राणि यः अहम् वदामि उक्तवानस्मि सः एवाहम् अस्मि न त्वन्व्यः कश्चित् । तस्मात् किमर्थं मां
परिषवथ । तं तादृशं माम् आभ्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या अनिताः मानसो व्यथाः ध्वन्ति
मक्षयन्ति । वृष्टान्तः । तृष्णजम् ज्ञातृष्णं पिपासन्तम् उदकं प्रति गच्छन्तम् मृगम् वृकः न
यथा भरपयथा मध्येतार्थं मक्षयति तद्वत् ॥ ७ ॥

सं मां तपन्त्वभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूर्षो न विश्वा व्यदन्ति माध्व्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पर्शवः । मूर्षः । न । विश्वा । वि । अदन्ति । मा ।
आऽध्व्यः । स्तोतारम् । ते । शतऽक्रतो इति शतऽक्रतो । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

स्कन्द० तम् मा तपन्ति तपरित्त सामर्थाङ्गन्तर्णीतपयर्थः । 'मो सन्तापयन्ति' अभितः अभिशब्दाद्यमु-
भयार्थं उचित् । वामपार्श्वतो दक्षिणपार्श्वतश्चेत्यर्थः । अथवा अग्रतः पृष्ठतश्चेत्यर्थः । सपत्नी रिव यथा
सपत्न्य वृकं भर्तारमास्मानमेव वा^१ परस्परतः सन्तापयन्ति तद्वत् । काः सन्तापयन्ति । उच्यते ।
पशवः कृपमित्ययः । इष्टका वा इह पशव उच्यन्ते । याः हि 'कृपस्य पशुस्थानोपाः' । इनाः कृपमित्यप्य
इष्टका चेत्यर्थः । किञ्च मूर्षः न विश्वा^२ मूर्षमन्दोऽत्र मूर्षिकान्दपर्यायः^३ । शिश्नमित्यपि प्ला
तौषे, प्लै वेष्टन इत्यनयोदन्त्यवरस्य^४ रूपम् । कथम् । धात्वादेः सकारस्य क्षकारस्यन्दसरात् ।
'पलये कविधानं शशास्त्राण्यपिहनिपुष्यर्थम्' (पावा ३, १, ५८) इति कर्मणि कप्रत्ययः ।
'द्विर्वचनप्रकरणे शुष्पादीनां के' (पावा ६, १, १२) इति द्विर्वचनम् । 'अतिविपर्यय' (पा ७,
४, ७७) इत्यभ्यासस्येत्यम् । पूर्व^५ शिश्नमिति भवति । किं^६ पुनरत्र शिश्नसन्देहोच्यते । पापितं
'मृद्यम् । उद्वि शौचाहं^७ भवति अन्नगन्धित्वात् । वेष्टितं^८ च तन्नुवाचयन्ने^९ । अथवा 'शिश्नसन्धः
प्रजननसन्धः । इह तु^{१०} अस्तादश्चत् 'पुष्पं शिश्नसन्धेते'^{११} । मूर्षिको^{१२} वापितानि सूत्राणि पुष्पानि वा
तेष्टभाण्डे पूतभाण्डे^{१३} वा प्रक्षिप्य ततश्चोदुपाय न्यत्ति^{१४} प्रत्यम् वि अदन्ति विविध अदन्ति^{१५} खावन्ति
माम् आभ्यः यागादिकामाः । स्तोतारम् सन्तम् ते तव हे शतक्रतो । बहुकर्मन्^{१६} बहुप्रशंसेन्द्र^{१७} ! मैतवोयं
पत्य स्वोवा सद्रहम् पत्यम् असन्वयनाकैः^{१८} कामैः दाभ्ये^{१९} इत्येवमुपालम्भः । वित्तम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सम् तपन्ति माम् अभितः सपत्नीमिव सपत्न्यः कृपपशवः । मूर्षिकाः 'इव अद्याकानि'^{२०}

१. मात् कु. २. गोस्वामि मूको. ३-३. इत्येवा वि^१ लपे; पशुवा वि^२ अ^३; इत्येव कु.
४. ११ कु. ५-५ मां तां मूको. ६. नास्ति अ. ७-७. इत्येवालोवाः वि. ८. नास्ति मूको.
९. मूर्षिकं वि १० शिष्टको^१ वि. ११. पशुवि वि. १२. इव वि. १३-१३. मुदितम् वि.
१४. वेष्टि^२ कु. १५. 'उपे अ ११ पुष्प' अ^३. १६-१६. मुदितम् वि. † पुष्पः कु वि. १७. मूर्षिका
वि. † १८-१८. मुदितम् वि. १९. उच्यते अ^३. २०. वेष्टिते कु. २१-२१. तानि
वि^४ अ^३.

सूत्राणि वि अदन्ति । स्वाहाभिधाने वा स्वाहा शिरानि व्यदन्ति इति^१ । सन्तपन्ति मा^२ आभ्यः कामाः स्तोत्रारम् ते शतकतो^३ । यथा प्रजननानि वेदतदवचावृणानि, तद्वत् कामा मां परिवृणन्ति^४ ॥ ८ ॥

मुद्रल० ऐश्वर्या । हे इन्द्र! पर्वतः पार्थास्तीनि अथ सामभ्यांश्च पार्थस्वान्नीयाः कृपभित्तयः मा माम् अभितः सर्वतः तम् तपन्ति सम्यक् पीडयन्ति । वृष्टान्त्यः । तपशीरिव समान एकः पतियतां वाः सपत्न्यः यथा एकं पतिम् अभितः पीडयन्ति । हे शतकतो^३ ! बहुविधकर्मन् ! इन्द्र! ते तव स्तोत्रारम् मा माम् आभ्यः भस्त्रेणचमानीषां गदानादिभिरुपादितः मानस्यः पीडाः वि अदन्ति विवधे भक्षयन्ति । वृष्टान्त्यः । मूपाः न यथा सूपिकाः शिखा शिखेन कुविन्देन वापितानि भवरसेनाक्षिप्तानि सूत्राणि भक्षयन्ति, एवं माम् आभ्यः भक्षयन्ति । न चैतद् हे इन्द्र! तव स्तोत्रुर्न्याय्यम् । तस्मात् कृपात् मागुक्षारय । अन्वत् समानम् ॥ ८ ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्त्वत्रां मे नाभिरार्तता ।

त्रितस्तद् वेदाप्ययः स जामित्वायं रेभति चित्रं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आर्तता ।

त्रितः । तत् । वेद । आप्ययः । सः । जामित्वायं । रेभति । चित्रम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

स्कन्द० अमी ये एता रश्मयः^१ आदित्यरश्मयः । तत्र तेषु मे सप्त नाभिः अतता वाभिनाग्नेऽथ प्राण-
माथोपलक्षणायां इष्टान्यः । प्राणः । अतता अत्रयद्वाऽऽयनेत्यर्थः । तत्रैतन् त्रितः नाम
ऋषिः वेद । आप्ययः आप्ययपुत्रः । आत्मान एवायं परोक्षत्वेण प्रथमपुत्रेण प्रतिनिवेशः ।
अहं शिषो वेदमीत्यर्थः । क्रीत्सत्वेऽस्य सूक्तस्यऽधिक्यं एव परोक्षेण^२ निर्दिष्टः । विद्वांश्च
एः त्रितः जामित्वायं जामित्यद्दः समानजातीयवचनः^३ । समानजातीयत्वायम् । तान्नाभ्यप्रकि-
पत्यर्थमित्यर्थः^४ । रेभति^५ अर्चेतिकर्माऽयम् (इ. तिष ३, १४) । स्तौति रश्मीन् । वितम् ॥ ९ ॥

पेद्रुद्र० अमी ये^६ सप्त आदित्यरश्मयः तेषु मम नाभिः आतता । ते हि सर्वेषां नाभिषु सम्बन्धा
भवन्ति । जामिमर्थम् अर्वा पुत्रः त्रितः जनाति । सः तेषु^७ आदित्येन जामित्वायं तद् अनुपाकपितुं^८
स्तौति तान् रश्मीन् इति^९ ॥ ९ ॥

मुद्रल० ये अमी सुलोकं वर्तमानाः सप्त सप्तसङ्ख्याकाः रश्मयः सूर्यस्य किरणाः सन्ति तत्र तेषु सूर्य-
रश्मिभ्योऽप्ययं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिः आतता सम्बन्धा । अपिरात्मान-
मेव परोक्षतया निर्दिशति । त्रितः तीर्णतमः पितरकृताज्ञानः आरयः अर्वा पुत्रः ऋषिः
तद् पूर्वोक्तं वृत्तान्तम् वेद विजानाति, नाभ्यः । सः जानन् ऋषिः जामित्वायं कृपात् निराम्य-
त्वाय रेभति सन् रश्मीन् स्तौति । अन्यत्समानम् ॥ ९ ॥

१. नाभि वि^{१०} अ^{११} छ ऊर्णं. २. नाभि कु. ३. रश्मि वि^{१२} अ^{१३}. ४. नाभि मूको.

५. परोक्षत्वेण ति. ६. सनातीयव^{१४} ति. ७. तद्वान्य^{१५} मूको. ८. रेभतेः मूको. ९. नाभि वि^{१६}.

१०-१०. आदित्यस्यनाभ्यानीयवर्त्यं तदनु तदनुवा^{१७} वि^{१८} अ^{१९}; "येन जामितं तदनु" दि^{२०} अ^{२१} छ ऊर्णं.

अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सत्रीचीना नि ववृत्तुर्विचं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवत्रा । नु । प्रवाच्यम् । सत्रीचीनाः । नि । ववृत्तुः । विचाम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

स्कन्द० अमी ये क्वच उक्षणः सेकारः । स्वेनस्वेन व्यापारेण वर्धितार इत्यर्थः । कतमे । 'तल इन्द्रस्तद्ग्रहस्तदभिरतदर्ममा' (ऋ १, ०७, ३) इत्यस्यामृचि ये पञ्च निगदिताः । मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति महः दिवः महतो सुलोक्तस्य । देवत्रा 'देवमनुष्यपुरुषपुरुमार्थेभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्वेदुलम्' (वा ५, ४, ५६) इति बाहुलकादयं प्रादेशः । यच्छब्दध्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहर्तन्यः । तेषां देवानां नु क्षिप्रम् प्रवाच्यम् प्रकर्षेण वक्तव्यं स्तोत्रमस्माभिः । तच्छोष्यमानं श्रोतुम् सत्रीचीनाः सहस्रायं सभिरादेशोऽञ्जवालुघरवदे । अत्रतिर्गत्यर्थः । सद्वाञ्छन्तीति सत्रीचीनाः । सहस्रमन्त-शीला इत्यर्थः । नि ववृत्तुः अस्मात् प्रति निवर्तन्ताम् । माऽन्यतो^२ गन्तु । अस्मान् प्रत्या-गच्छन्वित्यर्थः । विचम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'तल इन्द्रस्तद् वदता' इत्यस्यामृ चि वक्ष्यमानाः पञ्च अमी वर्धितारः ये मध्ये दिवः तिष्ठन्ति । तेषु देवेषु क्षिप्रं मया अभिलषितं वाच्यम् । ते सहभूताः निवर्तन्तां मां प्रति ॥ १० ॥

मुद्रल० उक्षणः सेकारः कामाभिवर्षुकाः पञ्च अक्षिवांसुः सूर्यञ्जन्त्रमा विष्णुदित्येवं पञ्चसङ्ख्याकाः ये अमी दिवः महतो विरलीकृत्य सुलोक्तस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति भासते । देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रम् प्रवाच्यम् प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीये स्तोत्रं प्रति सत्रीचीनाः सह अञ्जन्तो युगपद्गमच्छब्द ते देवाः मदीये परिचरणे स्वीकुर्वन्ति । तदन्तरम् नि ववृत्तुः मृताः सन्तो निवर्तन्ते च । अन्यत् समानम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

सुपूर्णा एत आसते मध्ये आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं तरन्तं युह्वतीरपो विचं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

सुपूर्णा । एत । आसते । मध्ये । आरोधने । दिवः ।

ते । सेधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । युह्वतीः । अपः । विचाम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्कन्द० सुपूर्णाः सुपूर्णे इति रदिमनात् (ष निघ १, ५) । तच्छब्दध्रुतेदथ वच्छब्दोऽप्याहार्यः* । ये रदमचः एते आपते तिष्ठन्ति सन्मध्ये^१ आरोधने दिवः आरोहति मर्यादायां रणदि वा समीचीनपारो-पणमादिरथमपञ्चलनिर्वाहमित्यम् । वदेतदिवः मध्ये^२ आदिरथमपञ्चलं तत्रत्यर्थः । ते सेधन्ति

१. अरिम् अ ति. २. नाव* अ कु. ३. नास्ति वि^३ अ^३. ४-४. ना(१ नो)मिक्त^३ वि^३ अ^३. ५-५. सहभूतानि सर्वानु वि^३ अ^३ कु लये, निवर्तन्तु छ. ६. नास्ति मृच्छे. ७. *रते-या अ. ८. नास्ति अ^३रथना* कु ति. ९. *राया अ. १०. मण्डके अ.

सेषविंशतिक्रमां (तु. निप २, १४)। सामर्थ्याद्यान्तर्जातव्यर्थः । सुप्रोऽपि सोपसर्गावो द्रष्टव्यः । लोड्ये
 ङद् । भयमयस्तु । पथः भयान्मनसागोविमम्, रकम् तन्तम् भयान् भयवित्तुमुपरन्तम् । यद्गतीः
 पद्मनन्दस्य महद्वापः पर्यायो पद्मच्छन्दो द्रष्टव्यः । महतीरेवाः सारस्वतीः अपः । वित्तम् ॥ ११ ॥

पेङ्कटं सुपतनाः एते रश्मयः नियसन्ति स्वर्गलोकस्य भविषान् भावित्वाण्डले । ते निषेधन्ति सागाद्
 अनुगच्छन्तम्^१ रश्म, यः पशुपु द्वेषु^२ मां भयवित्तुम्^३ कृषे वारुडं^४ दृष्ट्वा^५ सरस्वत्याः परमाद्
 पृच्छत् तस्या महतोः अपः 'वरम्, उं' कञ्चन रूकम्^६ इति^७ ॥ ११ ॥

मुद्गलं गुणाः शोभनपतनाः एते सूर्यरश्मयः आरोधने सर्वेद्यान्तरे म्याते दिवः अन्तरिक्षस्य
 मध्ये आगते वर्तन्ते, ते सूर्यरश्मयः पथः सागाद् रकम् अरण्यस्थानम् सेषन्ति निवारयन्ति ।
 कोट्याम् । यद्गतीः महतीः अपः तन्तम् भक्तिशान्तम् । रूपपतनात्पूर्वं त्रितं दृष्ट्वा पूर्वं भक्षयितुं
 रुधिररूपया महतीं नदीं जितोर्षुराजगाम स च सूर्यरश्मीन् दृष्ट्वा अयमवसरो न भक्षतीति
 नियतुषे । भवो रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते । निषेधं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

नव्यं तद्वृक्षार्थं दितं देवासः सुप्रवाचनम् ।

श्रुतमपेन्ति सिन्धवः सत्यं ततान् सूर्यो विस्रं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नव्यम् । तद् । वृक्षार्थम् । दितम् । देवासः । सुप्रवाचनम् ।

श्रुतम् । अपेन्ति । सिन्धवः । सत्यम् । ततान् । सूर्यः । विस्रं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

रकम्^८ तच्छन्दोऽधुतयोर्व्यापसन्त्यो वच्छन्दोऽध्याहर्ष्यः^९ । यद्गताभिः कर्तुमुपकान्तम् नव्यम् नवम् ।
 अन्ये^{१०} स्रोतुभिरुत्पूर्वमित्यर्थः । तत्^{११} उच्यम्^{१२} उच्यते इत्युत्तर उच्यते इत्युत्तर उच्यते, न
 प्रशास्यचनः । सुप्तरलोपम् । कीटजम् । दितम् । कसी । सामर्थ्यादक्षदभिप्रेतकरत्वाद् अस्मभ्यम्,
 सुप्तरन्थं वा वीर्यदृष्टिकरत्वात् । तद् हे देवासः ।^{१३} सुप्रवाचनम् सुष्ठु प्रवाचनार्थम्^{१४} । अत्यन्तोत्कृष्टं
 पौरुषार्थः । अथैवमन्यथास्वार्थार्थस्यार्थयोजना^{१५} । सुप्ताकं माहातर्यं नव्यम्^{१६} । नौतरन्तिलकर्मण
 इदं रूपम् । स्तुत्यम् । तद् प्रशस्तम् उच्यते च दितं च स्रोतुभ्यः हे देवास ! सुप्रवाचनं^{१७} "सुष्ठु
 प्रवाचनार्थम्^{१८} । प्रकृपापनार्थमित्यर्थः^{१९} । परोऽर्थचो भिक्षं वाच्यम् । ज्ञातम् अपेन्ति 'ज्ञातम्'
 (निप १, १२) इत्युदकनाम । अर्थन्तीत्यपि अर्थो गतान्तरस्य चान्तर्जातव्यर्थस्य न्यतरपेसायं ज्ञप् ।
 अर्थेऽन्तर्जातव्यर्थस्य ङदीद् रूपम् । उदके^{२०} गमयन्ति यदन्तीत्यर्थः । सिन्धवः नद्यः । अथवा
 कृतसन्धोऽत्र यज्ञचनः आदित्यवचनो वा । सिन्धवो रश्मय इत्यन्ते । यज्ञमावित्यं वा
 प्रति रश्मयो गच्छन्तीत्यर्थः । ततान् ततान् सूर्यः सूर्योऽपि सत्यम् अयिसवादि^{२१} स्व ज्योतिस्त्रिष्वपि^{२२}
 लोकेषु विद्यमयति । वित्तम् ॥ १२ ॥

पेङ्कटं नवतरम् उच्यते इत्युत्तर तत् स्रोते "भयस्तु विदितं^{२३} देवा ! शोभनप्रवाचनम्^{२४} । उदकम्

१. ते वि रूप. २. 'लोके तस्य वि'. ३. अन्यत् वि' ल लपे. ४. इतेषु कु. ५. भक्षितुम्
 वि' ल लपे. ६. 'इ[२]य वि' अ'. ७. इत्वा वि' अ'. ८-८. तं वि' अ'; तन्तम् वि' अ'
 ल लपे. ९. इत्यम् कु. १०. नास्ति कु ११. 'व्यासार्थः ति. १२. तद् अन्तेः सूको. १३. नास्ति
 सूको. १४-१४. सुप्रवाचनार्थं सुष्ठु वाचनार्थं अ. १५. 'अवार्थयोजना अ. १६. नव्यतेः अ ति
 १७. सुप्रवाचनार्थं अ ति. १८-१८. नास्ति अ ति. १९. 'अवार्थार्थं प्रकृपापनार्थम्' अ. २०-२०. 'यन्तो'
 अ ति. २१-२१. नवतरादि' लपे. २२. 'अथ' कु.

गमयन्ति नद्यः भवद्भिः प्रहिताः^१ । सूर्यः च तेजोभिः सत्यम् विस्तारयति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे देवाः! देवाः! नम्यम् नवतरम् उक्थम् प्रशस्तं स्तुत्यर्हम् स्रक्ताचनम् सुष्ठु अस्तिविभवा-
पयितुं शक्यम् पूर्वभूतम् तत् भवदीयं यत्नम् दितम् युष्मासु निहितम् । अतो युष्मदीयेन
शब्देन सिन्धवः स्तन्दनशीला नद्यः शतम् उदकम् अर्पन्ति आश्लशरादित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति ।
अतोभ्याः सत्यः प्रबहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यम् सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजः ततान्
आवभोति विस्तारयति । अन्यत् समानम् ॥ ११ ॥

अग्ने तव त्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम् ।

स नः सुतो मनुष्यदा देवान् यक्षि विदुष्टरो विचं मे अस्य रौदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सुतः । मनुष्यत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुः । उर्तरः । विचम् । मे । अस्य । रौदसी इति ॥ १३ ॥

स्फण्ड० उक्थ्यदस्मानानाथेत्यच्छन्दोद्युतेयोर्गिष्यासम्बन्धो यच्छन्दोऽप्याहोष्यः । यदिदमस्माभिः^२ ऋतुं
प्रक्रान्तम् हे अग्ने! तव त्यत् तत् उक्थ्यम् स्तोत्रम् देवेषु निर्धारणे एषा सप्तमी । देवानां
मध्ये । अस्ति आप्यम् अस्ति च ज्ञातित्वं त्वमास्माभिः सह । ज्ञातिद्वयं त्वमास्माकमित्यर्थः । सर्वय-
जमानानां हि ज्ञापितोऽग्निः । उद्धारण्यस्तुतेनोक्तम्—‘आभिः विता प्रमतिः सोम्यानाम्’
(अ १, ३१, १९) इति । य इन्द्रशोऽसि, सः नः तादर्थ्यं एषा चतुर्थी । अस्माकमथांशः । सतः
होतृत्वेन निषण्णः । होता भूषेदर्थः । कथम् । मनुष्यत् मनुष्यवत् । आ मर्यादायामाकारः ।
मर्यादाया देवान् यक्षि यत् । विदुष्टरः ‘अतिनायेन विद्वान् । किम् । सामर्थ्याद् यत्नं वाऽस्माकं वा
भक्त्याम् । विचम्’ ॥ १३ ॥

पेङ्कट० अग्ने! तव एतत् प्रशस्तम् देवेषु शतैर्यम् अस्ति, सः त्वम् अस्माकं मनुष्यवत् देवां
निषण्णः देवान् यत्र विद्वत्तरः ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे अग्ने! तव उक्थ्यम् प्रशस्तम् त्वत् श्रुतिषु प्रसिद्धम् आप्यम् आपिकेभ्यः, तस्य भावः ।
गान्धर्वम् देवेषु दानाविगुणयुक्तैषु इन्द्रादिसु अस्ति विद्यते । तस्मात् सः तादर्थ्यः विदुष्टरः
विद्वत्तरः त्वम् नः अस्माकं यत्र सतः निषण्णः सन् देवान् तां इन्द्रादीन् आ शास्त्रमर्यादाया
यक्षि यत्र हविर्भिः पूज्य । तत्र दृष्टान्तः । मनुष्यत् यथा मनुनां यक्षे उदत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १३ ॥

सुतो होता मनुष्यदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्देव्या सुपूदति देवो देवेषु मेधिरौ विचं मे अस्य रौदसी ॥ १४ ॥

सुतः । होता । मनुष्यत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुः । उर्तरः ।

अग्निः । देव्या । सुपूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । विचम् । मे । अस्य । रौदसी इति ॥ १४ ॥

१. 'तावः कु. २. दरत्वा' ति. ३-३. नास्ति अ. ४. 'याद् वष्टु देवान् वि' अ.
५. नास्ति मू. ६.

स्कन्द० वृत्त.^१ होता मनुष्यन् मनुष्यवद्वेत्त्वेन निषण्णः । आ मर्यादया देवान् अष्ट भाष्युम् । यद्युमित्यर्थे । विदुष्टर.^१ अग्निः इत्या हवीषि सुसूदति सस्करोति । वेदः देवेषु देवानां मध्ये मेधिर यज्ञमात् । यज्ञकारीत्यर्थः । वितम् ॥ १४ ॥

वेदुष्ट० निषण्णः होता *वेद्याम् । मनुष्यत्^१ विदुष्टर अग्नि इत्यानि भादाय देवान् प्रति प्रेरयति देव देवेषु यज्ञिय ॥ १४ ॥

मुद्रल० मनुष्यन् मनोरिर अस्माक यज्ञे सा निषण्ण होता देवानामाह्वावा विदुष्टर विदुष्टर-
देश दानादिगुणयुक्त देवेषु सर्वेषु इन्द्रादिषु मध्ये मेधिर मेधावी एवभूत अग्नि तान् देवान् अष्ट भाषिमुत्पेन इत्या हस्यानि अस्मदीयानि हवीषि । मर्यादायाम् भाकारः । मास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रम् सुसूदति प्रेरयति । अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मा कृणोति परुणो गातुचिदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मृतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुण । गातुऽपिदम् । तम् । ईमहे ।

वि । वृणोति । हृदा । मृतिम् । नव्यं । जायताम् । वृणम् । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

स्कन्द० वच्छन्दधृतैर्यच्छन्दोऽध्याहृतस्य । य ब्रह्म स्तुतिलक्षणम् कृणोति^१ करोति^२ । करोतिरन्तर्गति
व्यर्थः । कारयति कामान्^३ सोतुभिरात्मानं स्थावयतीत्यर्थः । क । वरुण गातुचिदम् गणनस्य
वेदितारम् । यज्ञान् प्रति गन्तुं ज्ञात्वारनित्यर्थः । तम् ईमहे याचामहे । किम् । उच्यते । वि कृणोति
लोच्येऽयं हृत् । प्रकाशयतु । इदा यद्यर्थे एषा कृवीया । असूददयस्य । मतिम् ज्ञानम् ।
सा मन्सो ज्ञानमुत्पादयतिव्यर्थः^४ । नव्यं स्तुत्येवच जायताम् । क । सातम् सप्तम्वर्थे
द्वितीया^५ । अते यज्ञे मदीये । अथवा कृवीयपाद्^६ प्रथमपादानन्तरं योजयितव्यं । ए^७ ब्रह्म
कृणोति वरुण यद्य प्रकाशादिकरणेन सर्वमानिना व्यूर्णोति हृदयस्य मतिं यदादिविषय
ज्ञानं तं वयमीमहे । नव्यो^८ जायताम् अथ अस्मदीये इति । वित्तम् ॥ १५ ॥

वेदुष्ट० सोतुभ्य परिवृत्तं कर्म वरुण करोति^१ । मार्गलं कर्मभितारम् तम् वयम् अभिषाषामहे
कृषाम् उत्तरणम्^२ । "स हृदयनैव"^३ सुमतिं सोतुभ्य प्रकाशयति । सरकृत्य^४ सन् अधुना अस्माकम्
अस्मिन् कृषे पूर्णं उदकं जनयतु ॥ १५ ॥

मुद्रल० य वरुण अनिष्टस्य निवारयित्वा देव ब्रह्म परिवृत्त तद्भक्षणरूप कर्म कृणोति करोति
तम् सादशम् गातुचिदम् गातोमार्गस्य तु सानां निवारकस्य एवभितार वरुणम् ईमहे
अभिमत्तफलं याचामहे । तस्मै^५ वरुणाय अयम् अस्मदीय सोता इदा हृदयेन मतिम् मनवीया

१ नास्ति अ २ देवान् कृणु वेद्या मनुष्यन्त् वि^१ अ^२ ३ नास्ति ति ४ नास्ति अ कु
५ पादयती ति ६ *तीष पाद ति ७ नवो ति ८ परिवृत्तं क, परिव्रज्यम् वि^१ अ^२.
९-१० यद्यमानं करोति यज्ञं प्रति वि^१ अ^२. १० *गातुम् लप, *रवा वि^१ ११ ११ तुदये^१ वि^१ अ^२.
१२ सोतुभ्य (१५) अ^१ वि^१, लफा कु. १३ मय मे^१.

स्तुतिम् वि उर्णोति विबुधोति प्रकाशयति उचारयतीत्यर्थः । सोऽयम् गन्धः स्तुत्यो
वस्त्रोऽस्माकम् कृतम् जायताम् सरयभूतोऽस्तु ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिक्रमे । तम् । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'पन्थाः इति पत्तयेत्यर्थः' । गन्धुचनो न मर्तासद्व्यर्थः । अन्तर्णीतस्त्वर्थो वा ।
असौ यः उद्वाह्यमथशक्तिने मार्गेण गन्ता उद्वाह्यं वा आदित्यः प्रवाच्यम् । स्पत्ययेनात्र
नपुंसकता प्रकर्षेण स्तुतिवचनाईः । दिवि प्रकाशकारणार्थम् कृतः स्थापितः । केन । सामर्थ्याद्युष्मा
भिरसौ 'देवैर्वो' विधात्रा वा । न सः हे देवाः । 'अतिक्रमे कृत्यार्थेऽयं केन' प्रत्ययः । अतिक्रमवित्तम् ।
'प्रथमं स्तोत्रम् इत्यर्थः । अथवा पन्था इति पथिशब्दे मार्गवचनः एव । आदित्यशब्दस्तु
आदित्यस्वाऽयम् आदित्य इति इदमर्थे ष्यप्रत्ययो प्रथमः । एवमर्थयोजना । असौ यः पन्था
आदित्यस्य स्वभूतः प्रकर्षेण स्तुतिवचनाईः कृतः । केन । सामर्थ्यादादित्येनैव भवन्नित्या
देवैर्विधात्रा वा । न स हे देवाः अतिक्रमवित्तम् । केन । सामर्थ्यादादित्येनैव । तस्मादित्यो
नातिक्रमतीत्यर्थः । तम् आदित्यं तस्यं वा हे मर्तासः मनुष्याः ! न पश्यथ न जानीथ ।
अहं सम्पद् 'जानामि न शूयमित्यर्थः' । वित्तम् ॥ १६ ॥

चेङ्कट० सर्वेषां स्तोत्रार्थम् यः अयम् आदित्यालयः पन्थाः दिवि कृतः । सः देवाः मनुष्यैः क्षुद्रैः
अतिक्रमितुं न शक्यते । तम् इमं मनुष्याः ! न पश्यथ अशुद्धान् ॥ १६ ॥

मुद्गल० पन्थाः सप्ततमामीयः असौ आदित्यः दिवि श्रुलोके प्रवाच्यम् प्रकर्षेण वचने यथा भवति
तथा कृतः निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिरुच्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः । ए
यमादित्यः युष्माभिरपि न अतिक्रमे अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् ।
सति हि सूर्यं वतन्तादपः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । वागेषु च सस्यु
भवतां जीवनम् । अतो युष्माभिरपि असौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः ।
पापहृदो मनुष्याः ! तम् मद्गानुभावं सूर्यम् न पश्यथ न जानीथ । एतच्च रूपे पातपितृणा
निर्गती एकतद्विती प्रति निन्दनम् । अहमेव मन्त्रदष्टा तं सूर्यं जानामि पापहृदो जुवां
जानीथ इति ॥ १६ ॥

श्रितः कूपेऽवहितो देवान् हृषत उदये ।

तच्छुभ्राव वृहस्पतिः कृष्यन्नहरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

१-१. नास्ति अ. । शोर्गव' ति. २. 'भ्याम् भवति' ति. ३. देवैः ति. ४-५. नास्ति ति.

† ६. अ. कु. ५. कर्माद्य' अ. ६-८. न जानामीत्यर्थः अ. कु. ७. कर्मिणुम् वि' अ'. ८. पश्यन्ति कु.
९. 'सम् पश्यन्ति वि' अ'.

वितः । कूर्पे । अवदहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुधाव । वृष्टस्पतिः । कृष्णम् । अंहुरणात् । उरु । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥

स्कन्द० नितः नामर्षिः कृपे अवहितः भयो निहितः । पतित इत्यर्थः । देवान् हवते ऊतये भूतेऽत्र लद् द्रष्टव्यः । आहुतवान् । यदि वृत्तस्तेदमार्षे ततोऽविरुद्ध एव परोक्षरूपेण प्रथम-
पुरेण निदेशः । अथ तत् प्रितस्येदमार्षम्, तत्र भात्मन एव^१ परोक्षरूपेण प्रथमपुरेण
निर्वैत इति ध्याख्यातव्यम् । अहं वितनामा^२ देवानाहुतवानित्यर्थः । किमर्थम् । उतये भस्मिन्
मानसे यज्ञे सोमेन तर्पणाय पाकमाय वाऽऽश्मनः । तदाह्वानं भुतवान् वृष्टपतिः कृष्णम्^३
हेतावयं तत्पुत्रस्यगो द्रष्टव्यः । प्रयोजनस्य हेतुत्वेन विवक्षा । कर्णेण हेतुना । कर्तुमित्यर्थः ।
'किम् । सामर्ष्याद्भक्षणं योचारणं वा । क्रियासामान्यत्वाद्वा करोतिरेव' रक्षणार्थं उच्चारणार्थं
वा । रक्षितमुच्चारयितुं वेत्यर्थः । कुतः । अंहुरणात् अंहुरणन्दः अंहुरण्यपर्यायस्तद्वात् अंहुरः ।
कः^४ पुनरसौ । यदि रक्षणमत्र विपक्षिते उतः पापकर्मकारित्वाद् युक्तः^५ । अयोत्तरणं ततः
उद्वेगकर्मस्त्वृणादिभिरुपेतत्वात्कृष्णः^६ । अंहुर एवांहुरणः । स्वार्थिको नशन्दः तादृजो 'दोर्वस्तु
छान्दसत्वात्'^७ । पापकर्मकारिणो वृक्षाद् उद्वेगकर्मवृणासुपेताद् वा कृष्णदित्यर्थः । उरु
क्रियाधिशेषणमेतत् । विस्तीर्णम् । रक्षितमुच्चारयितुं वा चिरमित्यर्थः । वितम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'यथा अस्व' सूक्तस्य कुत्स एव' द्रष्टा इति दर्शनम् तदानीमित्यं योजनापुरा । अहम्
इव वितः कृपे पतितः सन् देवान् हवते स्म रक्षणाय उदानां यस्य नचनम् वृष्टस्पति-
एव शुधाव, तस्य आह्वानान् तस्य^८ विस्तीर्णं गमनमार्गं कृष्णम्^९ ॥ १० ॥

मुद्गल० कृपे अवहितः पातितः नितः एतत्संज्ञक ऋषिः ऊतये रक्षणाय देवान् हवते स्तुतिभिराकारयति ।
यदेतत् वितस्याह्वानम् । वृष्टस्पतिः भुङ्क्ता महता देवानां रक्षक एतत्संज्ञको देवः तत्र आह्वानम् शुधाव
भुतवान् । किं कूर्पम् । अंहुरणात् अंहुरः पाररूपादस्मात् कृष्णत्वात्पृथिव उरु विस्तीर्णं शोभनम्
कृष्णम् कूर्पम् ॥ १० ॥

अरुणो मां सकृद् पृक्तः पृथा यन्तै ददर्थुं हि ।

उज्जिह्वीति निचाव्यु तथैव पृष्टयामुषी ज्विचं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृद् । पृक्तः । पृथा । यन्तैम् । ददर्थुं । हि ।

उत् । जिह्वीते । निऽचार्य्यं । तथैव । पृष्टिऽआमुषी । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

स्कन्द० अरुणः आरक्तवर्णः उरुत् इवः पृथा स्वयुद्धसमयमार्गेण यन्तै गृह्णे प्रति गच्छन्तम् 'मा मां' ददर्थुं
दृष्टवाद् । हि-जह्वल्यु पदपूरणम् । उज्जिह्वीति निचाव्यु ओदाहृ गती । भूते चात्र लद्
द्रष्टव्यः । निचाव्युत्तरिण दर्शनार्थः प्रसिद्धः । ददृवा चोर्ध्वमगमम् । उदित इत्यर्थः ।

१. नास्ति वि. २. तद् वि' ति. ३-३. नास्ति अ ४. 'वेतत्वात् कृष्णः वि.

५-५. वीर्य्याद् वि. ६-६. विचारण वि' अ'. ७. २५० वि'. ८ नास्ति वि' अ'; लः वि' कर्प.

९. सं' वि' अ'. १०. कूर्पम् अ'; 'यन् कृष्ण उरुत्वा इत्यु वि' अ'. ११-११. नास्ति सूक्तो.

कथम् । तत्रैव पृष्टयामयी पृष्टिरिति पृष्टमुच्यते । तस्मान्नयं रोगः । तद्वात् पृष्ट्यामयी ।
यथा' तक्षा नित्यदुहित्वात्पुत्रजातपृष्टवेदनः तदपगमनार्थमुचितेत् तद्वदित्यर्थः । वितम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० त्वितं मां मां गच्छन्तं पृष्टतः स्थितः कश्चित् अरणः^१ वृकः ददर्श हि । इत्या
च' गमनार्थम्' उद्विहीते । यथा तक्षा अन्वयवत्तक्षणत्वात् जातपृष्टवेदनः सन् उचितेति तद्वद्
इति^२ । यत्कण्ठे त्वुदितश्चन्द्रमा इति मन्वार्थः । तदुक्तम् 'वृकश्चन्द्रमा भवति' पितृज्यो-
तिष्को वा 'विहृतज्योतिष्को वा' विकान्तज्योतिष्को वा । 'अण् आरोचनो' मासकृत' मासानी
वार्थमासानी च कर्ता भवति चन्द्रमाः । वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणम् । अभिजिहीते निचाय्य येन-
येन गोश्वमणो भवति चन्द्रमाः । तस्मान्न इव पृष्टरोमी' (या ५, २०-२१) इति ॥ १८ ॥

मुद्रल० अरणः अरण्यवर्णः लोहितवर्णः वृकः अरण्यभा सकृत्^३ एकवारम् यथा यन्तम् मां ग
गच्छन्तम्^४ मां मां ददर्श हि इत्यत्र । हि इति' पूरणः । निचाय्य इत्या च मां विपृष्टुः^५ सन्
उचितेति उद्विहीते स्म । इत्यन्तः । तक्षा इव पृष्टयामयी । यथा तक्षणजनितपृष्टवेदः तक्षा वधेकी
वदपयोदवान् ऊर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे चावापृष्टिम्यौ ! सदीपितं वृजान्तं जानीतम् ।
अन्वत् पूर्ववत् ॥ १८ ॥

एनाङ्गुणेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि स्याम वृजने सर्व्वीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आङ्गुणेण । वयम् । इन्द्रवन्तः । अभि । स्याम् । वृजने । सर्व्वीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

सकृत्० एना-आङ्गो अनेनेत्यस्वार्थे । अङ्गुणः^६ शरीरावयववचनः । उप दाहे । अङ्गान्योपति दहतीति
अङ्गोऽङ्गुणः । स हि सम्वापत्वात् पीडयत्यङ्गानि । 'अङ्गोप एवाऽऽङ्गुणः' । आन्दसराजोकारस्य
कारः । अङ्गो भव आङ्गुणः सोमः । अथवा आङ्गोऽप्येतस्याधिति आङ्गोपः सोमः । आङ्गोप
एवाङ्गुणः । आन्दसौ वर्णागमनयत्यदौ । एना आङ्गुणेण इति च उभयत्र हेतौ गृणीया । अनेन
कृषि प्रकल्पयेन सोमेन सोमेन वा हेतुना । वयम् इन्द्रवन्तः । इन्द्रः सङ्ग्रहयुतो येषां ते
इन्द्रवन्तः । इन्द्रेण अनुगृह्यमाणो हरयथे । अभि स्याम अभिभवेम^७ शत्रून् नित्याशास्महे । क ।
वृजने । वृजन्ते दोषैरिति वृजन्तः अविगुणो यजः, सखः । अथवा वृजन्तान्दो षडनाम (उ-
निष २, ९) । सामध्वान्दन्वर्णीतमत्यर्थः । सेनादिलक्षणमेव बलेन तद्वति । सक्रामे इत्यर्थः ।
'सर्व्वीराः सर्व्वे वीरैः' पुत्रैः शीघ्रोपेताः । तत् नः मित्रः इत्याहुकार्यम् (अ १, ९४, १६ द.) ॥ १९ ॥

वेङ्कट० अनेन स्तोत्रेण वयम् इन्द्रवन्तः सन्तः अभिभवेम युद्धे शत्रून् अस्त्रविबलास्मदीयवीराः । अत्र
वदन्ति —

१. यथा हि, २. अरण्यवत्तः कः अनेन वि' अ'. ३. नास्ति वि', ४. आरण्यो' वि' अ'. ५. नास्ति
कृ. ६. एति रि'. ७-८. नास्ति दि'. ८. आङ्गोपयानः मूको. ९. नास्ति मूको. १०. इत्याद' म'.
११. भागवन्तं मूको. १२. दिहणः मूको. १३. आङ्गु' वि. १४-१५. अंगोपे वा अङ्गुणः वि
१५. अभिभवेन वि. १६-१९. नास्ति वि.

'मितं गारुडगुणच्छन्तं' श्रुताः सारारुकीयुवाः ।
'कृते प्रक्षिप्य र्गुणः सर्वाः' तत एवापजहिरै ॥

'स तत्र सुपुत्रे तोमं मन्दविग्मन्प्रक्षिपमर्भु ।
इदेवाश्ववाद्दवत्तर्वास्वच्छुश्रावम्' बृहस्पतिः ॥

यूदस्पतिप्रचोदिता 'विश्वे देवगणास्त्वः' ।
अमुश्चितस्य तं पशुं भागोय जगदुस्तद्व ॥

'कुत्सथ कृते पतितस्तेनैवेहादुभाषति ।
सूधेन तितरष्टेन स्वयं वा दृष्टवानिदम् ॥

नित एवाथवा शशा ननु' कुत्सस्य दर्शने ।
विकृत्यतेऽरुणो मेति माशब्दस्तात्र स गतिः ॥

उच्यते पदकारस्य त्रितस्वार्थमिदं मतम् ।
'अन्यथाज्ञाने पदच्छेदस्तन' मास्केन' दक्षितः ॥ इति ॥

मुद्रल० आङ्ग्लेण भाष्येणयोग्येन एना पतेन स्वोत्रेण हेतुभूतेन इन्द्रवन्तः अनुप्रादकेणोद्रेण सुक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरिः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः सन्तः वयम् इत्येते सहस्राणि अभि स्वान् दातुम् अभिभवेमः । तत् इदम् अस्मदीयं वचनं मित्रादयः मनहन्ताम् पूजयन्तु । पाठयन्त्रियैः । उत देवतासमुच्चये ॥ १९ ॥

इति प्रथमाष्टके सहस्रान्याये ऋषोर्विंशो वगोः ॥

इति प्रथमे मण्डले पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

[१०६]

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमृतये मारुतं शशौ अर्दितिं हवामहे ।
रथं न दुर्गाव् वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अर्हसो निष्पपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । कुतये । मारुतम् । शशैः । अर्दितिम् । हवामहे ।
रथम् । न । दुःष्णात् । वंसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । तः । अर्हसः । निः । निष्पर्तन ॥ १ ॥

स्कन्द० इन्द्रम् च मित्रम् च वरुणम् च अग्निम् च ऊभये तर्षणाय पालनाय पाऽऽरतनः मास्तम् च शशैः सेनालक्षणं यजम् अर्दितिम् च हवामहे "आह्वयामः । किञ्च रथम् न" दुर्गात्" यथा रथी दुर्गात् भेदेनाद्वयं रक्षति एवं हे वंसवः । सुदानवः । शोभनदावारः । शोभनदायाः । वा

१. गारुडगुणच्छन्तं वि० अ०. २-२. नास्ति वि० अ०. ३-३. नास्ति वि० अ०.
४. 'नववन्' कु. ५-५. 'देवाश्चवत्त' वि० अ० कु लः 'थ ह' लः. ६-२. 'विश्वेदेव' वि०. ५. उ. वृदे
२. १२२; १२३; १३६. ६. न ट कु. ७-७. वा वि० अ० वि०. ८. उ. वा ५, २१. ९. नास्ति कु.
१०-१०. नास्ति वि. ११. नास्ति अ.

विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् नः अस्मान् निः पिपर्तनं पृ पाळनपूरणयोः । निश्चयेन पाळयत रक्षत । यथा यस्य केनचिदपि पापेन न सन्नन्ध्यामहे तथा कुस्तैर्यथैः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुस्तः । इन्द्रादीन् मातृत्वं च वेतं रक्षणार्थं हवामहे । एषु चाह्वयमानेषु यूयं च वसवः । रथम् इव सारथ्यः दुर्गात्, अस्मान् सर्वस्मात् पापात् निः पारयत ॥ १ ॥

मुद्रल० पोडशेऽमुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रम्' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तम् । अनुवर्तमानत्वात् कुस्त ऋषिः । त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात् तत्रैव विकल्पितः । तेनेद् नामनुवर्तते । अन्यथा त्रिष्टुप् । शिष्टा जगत्पः । विश्वे देवाः देवताः ॥

उक्तये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन् मातृत्वं शयः मरुसमूहस्वरूपं षष्ठं च हवामहे आह्वयामहे । वसवः । निवासयित्वाः । नुदानवः । बोधनदाना इन्द्रादयः । विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात् नः अस्मान् निः पिपर्तनं निर्गमय्य पाळयत । दृष्टान्तः । रथम् न दुर्गात् गन्तुमशक्यात् विश्वोन्नतात् स्वानात् सारथ्यो यथा रथं पाळयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूयेषु शुभ्रवः ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्माच्चो अहंसो निर्धिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । भूत । देवाः । वृत्रतूयेषु । शुभ्रऽभुवः ।

रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अहंसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

स्कन्द० ते आदित्याः तच्छब्दभूतेषोऽर्थाथसम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । यान् परया भक्त्या आह्वयामि यूयं ते हे आदित्याः । आ गत आगच्छत । किमर्थम् । सर्वतातये 'सर्वदेवतातान्त्रि' (पा ४, ४, १४०) इत्येवं स्वार्थे तातिस्वरूपयः । सर्वस्मै अस्मन्नागाय । अथवा तन्नोतेस्तातितान्दो यागसन्तति-वचनः । सर्वस्वै यावत्सन्तये । सर्वान्तरमद्यागान् अधिप्रेत सन्नादपितुमित्यर्थः । किञ्च भूत भवत अस्माकं हे देवाः । इन्द्रतूयेषु वृत्रतूयेषु च सङ्ग्रामनाम (इ निघ २, १०) । सङ्ग्रामेषु शुभ्रवः 'शुभ्र' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । भवतिरप्यत्र सामर्थ्यादुत्कर्णार्थमित्यर्थः । सुखस्य भावयित्वाः । यत्र त्रयलक्षणं सुखम् अस्मान् प्रापयतेत्यर्थः । किञ्च रथं न ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते यूयम् आदित्याः । आ गच्छत यज्ञाय । भवत च देवाः । सङ्ग्रामेषु सुखस्य भावयित्वाः ॥ २ ॥

मुद्रल० हे आदित्याः । भवितेः पुत्राः । देवाः । ते यूयम् सर्वतातये सर्वैर्देवैरुत्तरे । तातये तताय विसा-रिताय युवाय । पुत्रेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आ गत आगच्छत । अथ च इन्द्रतूयेषु सङ्ग्रामेषु शुभ्रवः सुखस्य भावयित्वाः भूत भवत ॥ २ ॥

अयंनु नः पितरः सुप्रवाचुना उत देवी देवपुत्रे क्रतावृधा ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्माच्चो अहंसो निर्धिपर्तन ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति वि' अ'. ३. ऋषि(इव)भदे वि' अ'. ४. चाह्वयामा' वि'.
५. 'वः' शोभनतातारः वि' अ'. ६. नास्ति अ'. ७. तेन मूको. ८. 'शयः' अ. ९. 'निरय वि'.
१०. नास्ति वि. ११. २.१.२.१.१ वि' अ'; २.१.१ वि' अ' कु छ छन्दे.

अर्वन्तु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । ऋतः ऋधा ।
रथम् । न । दुःशात् । वसुः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

स्कन्द० अयन्तु पाठयन्तु नः अस्मात् पितरः । कीरणाः । सुप्रवाचनाः 'प्रोच्यन्ते देवतागुणाः ।
अनेनेति प्रवाचनं सोमम् । उन्मत्सं दीर्घत्वम् । शोभने प्रवाचनं वेपथं से सुप्रवाचनाः ।
सुस्तुत्य इत्यर्थः । न च केपलाः पितरः । किं वरि । उत देवी देव्यावपि चावापृथिव्यौ ।
कीरश्यौ । देवपुत्रे देवाः पुत्रमृता पयोस्ते देवपुत्रे । देवानां मातृभूते इत्यर्थः । ऋताग्ना
सत्यस्य यज्ञस्य उदकस्य वा स्वेनस्वेन व्यापारेण वर्धयिष्यौ । किञ्च रथं न इत्याशुकार्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० रक्षन्तु अस्मात् पितरः सुलोकाः । अपि च देव्यो चावापृथिव्यौ यज्ञस्य वर्धयिष्यौ
ययोः 'सर्वे देवाः' उत्राः 'ते देवपुत्रे' ॥ ३ ॥

मुद्रल० नः अस्मात् पितरः अग्निव्यात्तादयः अयन्तु रक्षन्तु । कीरणाः । सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवचन्तु
सोर्धुं प्रथयाः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया पयोस्ते ऋताग्ना ऋतस्य सत्यस्य
वर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते चावापृथिव्यौ अस्मात् रक्षन्तु । अथ्यत् समानम् ॥ ३ ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयदीरं पूषणं सुशैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्सर्वीरम् । पूषणम् । सुशैः । ईमहे ।
रथम् । न । दुःशात् । वसुः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

स्कन्द० नराशंसम् नराशंसोऽभिर्षयो वा तम्, वाजिनम् हविर्लक्षणमे सोम्यो देयेन वा अनेन उद्वन्तम्
वाजयन् 'वाजयति' (निघ ३, १४) इत्यचेत्कर्मा । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । स्तुवन्तः इह
कर्माणि । न च केवलं नराशंसम् । किं वरि । क्षयदीरं पूषणम् सि निवासस्थयोः । वीरार्थां निवासवित्ता
क्षयदीर । पृथीतमासे छान्दसः पूर्वेनिपातः क्षयच्छन्दस्य । पूषा क्लृप्तं गच्छन् सर्ववीरान्
क्षेत्रे स्थाने निवासयति तेनासी क्षयदीर इत्युच्यते । ते क्षयदीर पूषणे सुशैः 'सुशम्'
(निघ ३, ६) इति सुखनाम । सुशैर्दक्षिभिः शोचैर्वा । ईमहे याचामहे । किम् । सामर्थ्यादभिप्रेतम् ।
अथवा सुशैरित्येपैव' द्वितीयाधे तृतीया । सुशानि याचामहे इति । किञ्च रथम् न ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नराशंसम् अस्मि रथं इतिभ्यस्तम् अर्चयन्तः अस्मान् कर्माणि क्षयिषीरं इति पूषणं च' ॥ ४ ॥

मुद्रल० नराशंसम् नरीः शंसनीयम् वाजिनम् अश्वयन्तमग्निम् वाजयन् उपवाजयन् प्रयत्नयन् इह
अस्मिन् क्लृप्ते शोमीति शेषः । उषा क्षयदीरम् अश्विकलिनं यमिन् सर्वं वीराः क्षीयन्ते
पूर्वस्यम् पूषणम् पौषकं देवम् सुशैः सुखकरैः शोचैर्दक्षुतैः ईमहे याचामहे अपीष्टं
प्रार्थयामहे । 'अथ्यत् समानम्' ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति अ; *ते देवतागुणाः कु. २. नास्ति अ. ३. नास्ति वि'. ४-४. सर्वेदेवाः वि'
रथं. ५-५. नास्ति वि' अ' कु छ रथं. ६. नास्ति मूको. ७. कुशैरिति वि. ८. नास्ति वि'.
अ' रथं. ९. च वयं वि' अ'. १०. अत परम् 'सुशान्तुदिरथ याचामहे' इति वाच्यार्थः न. (इ. वं ३,
१०, ६; ४३, ८). ११-११. नास्ति मूको.

बृहस्पते सदाभिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत् ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निर्धिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदाम् । इत् । नः । सुऽगाम् । कृधि । शम् । योः । यत् । ते । मनुःऽहितम् । तत् । ईमहे । रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुःऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥

स्कन्द० बृहस्पतेः सदाम् इत् सदाविति सदास्पस्य पर्यायः । ह्यञ्ज्दोऽत्र एवार्थः । सदैव नः अस्माकम् सुगम् कृधि सुगमित्यपठितमपि सुखनाम द्रष्टव्यम् । 'असमन्वयिन्द्र वरिवः सुगं कृधि' (अ १, १०२, ४) इति यथा । सुखं कुरु । न च केवलं सुखम् । किं तर्हि । अम् शानं च । कस्य । सामर्थ्यादुत्पन्नानामनिष्ठानां रोगाङ्गनाम् । योः यौतिः पृथग्भावार्थः । पृथग्भावं च । असमन्वं चेत्यर्थः । केन । सामर्थ्यादुत्पत्सुभिर्निष्ठैः । अथवा सुखमधिगम्यत इति सुगं सुखमप्रोष्यते । शं योरित्येवान्पूर्णा चाख्य सम्बन्धः । स्वधिनामम् उत्तरद्वरोगाद्युपशमम् उत्पित्तस्त्रिडासन्गन्धं च नः कुरित्यर्थः । यत् ते तव मनुर्हितम् मनुष्यहितं च किञ्चिद् तत् सर्वम् ईमहे वयम् । किञ्च रथम् न ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बृहस्पतेः सदा एव अस्माकं सुखं कुरु । यत् तव माम् च योः च मनुष्यहितं तत् याचामहे ॥५॥

मुद्रल० बृहस्पतेः सदाम् इत् सदैव नः अस्माकम् सुगम् सुखम् कृधि कुरु । अपि च ते तव स्वभूतम् अम् शमनीयानां रोगाणाम् उपशमनम् योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावन् पृथक्करणम् मनुर्हितम् मनुना प्रहणा दिवं त्वय्यवस्थापितम् पूर्वविधं शमनं यावन् च यदस्ति तत् ईमहे याचामहे । 'अस्यत् समानम्' ॥ ५ ॥

इन्द्रं कुत्तो बृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाळ्हः श्रपिरहृदूतयै ।

रथं न दुर्गाद् वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निर्धिपर्तन ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । कुत्तोः । बृत्रऽहणम् । शचीऽपतिम् । काटे । निऽबाळ्हः । श्रपिः । अहृत् । ऊतयै । रथम् । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

स्कन्द० त्रिलोचनारुक्मम् अहृत् इत्याख्यातं साकाङ्क्षत्वात् प्रथमपादेऽप्यनुषक्तव्यम् । इन्द्रम् कुत्तः अहृत् आहृतवान् कुत्तनामापमृषिः । आरमन् एवार्थं परोक्षरूपेण प्रयोजितः । अहं ब्रह्माख्यं श्रपि-
राहृतशमित्यर्थः । कौट्याम् । बृत्रहणम् बृत्रह इच्छारम् । शचीपतिम् शचीत्याख्यायाः स्वभावात्प्रायः भर्ताम् । कर्मनाम वा शचीशब्दः (इ. निष २, १) । सर्वपापकर्मणामपिपतिम् । न केवलं कुत्तः । किं तर्हि । काटे निबाळ्हः श्रपिः अहृत् 'अटः' (निष ३, ११) इति कृत्नाम् । निबाळ्हः इति निङ्गन्धः प्रकर्षः । निङ्गुष्कं निदहमिति यथा । अतिसयेन वाप्यतेऽस्ताविति निबाळ्हः । कृतेऽस्तिः श्रपिराहृतवान् कृत्स्नातिवायेन वाप्यमानस्त्रितो नामापत् श्रपिराहृतवानित्यर्थः । किमर्थम् । ऊतयै तर्पणाय वाक्यात् वाऽऽत्मनः । किञ्च रथम् न ॥ ६ ॥

घेडूट० इन्द्रम् ह्ये पतित ह्ये^१ निवध्यमानो वा उस्त^२ ऋदि कर्मपविम् शशूणा हन्तार
रक्षणाय अद्वत्^३ ॥ ६ ॥

मुद्रल० काटे ह्ये निपाकह विपातित कुत्स ऋदि जनये रक्षणाय इन्द्रम् अह्वत् आह्वयति स्म ।
कीदृशम् । इन्द्रायम् शशूणा हन्तारम् शचीपतिम् 'शची' (निघ २, १) इति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणा
पालयितारम् ॥ ६ ॥

देवैर्नो देव्यार्दितिर्नि पांतु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुञ्छन् ।

तयोर्भिन्नो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवै । नु । देवा । अर्दिति । नि । पांतु । देव । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुञ्छन् ।

तत् । नु । मित्र । वर्ण । ममहन्ताम् । अर्दिति । सिन्धु । पृथिवी । उत । द्यौ । ॥ ७ ॥

स्कन्द० देवै इन्द्रादिभि सह न अस्मान् देवो अर्दिति नि पांतु नियमेन रक्षतु । न च केवल ।
किं तर्हि । देव च सविता वा आर्दित्यो वा अन्यो वा कश्चित् सर्वप्राणिनाम् जाता अस्मा-
नपि ज्ञायताम् अप्रयुञ्छन् युक्त प्रमाये । अप्रमायन् । महताऽऽज्ञाणैरथै । तत् म ॥ ७ ॥

घेडूट० एवं सद् देवी अर्दिति अस्मान् रक्षतु, देव जाता सविता च ज्ञायताम् अप्रमायशक्ति^४ ॥ ७ ॥

मुद्रल० देवा दानादिगुणगुक्ता अर्दिति देवमाता देवै दानादिगुणगुके स्वकीये पुत्रै सद् न
अस्माद् नि पांतु भित्तव रक्षतु । देव- दोष्यमान जाता सर्वेषा रक्षक सविता अप्रयुञ्छन्
अप्रमायन् अस्मद्रक्षणे जागरूक सन् ज्ञायताम् अस्मान् पालयतु । यदनेन स्वेनास्माभि
प्राथितम् न अस्मदीयम् तत् मित्राद्य पद् वचता ममहन्ताम् पूजयन्तु ॥ ७ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षतुविंशो वर्गः ॥

[१०७]

पुत्रो देवानां प्रीतिं सुप्तमार्दि-पालो भर्षता मृज्यन्तः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्वृत्त्यादंहोहिष्या वरिवोचित्परासं ॥ १ ॥

पुत्र । देवानां । प्रीति । एति । सुप्तम् । आर्दि-वास । भर्षत । मृज्यन्तः ।

आ । उ । अर्वाचीं । सुमति । वृत्त्यात् । अहोः । चित् । या । वरिवोचित्परा । असंत् ॥ १ ॥

स्कन्द० अथ मदीय^५ वत् सुप्ताकर देवानाम् प्रीति एति सुप्तम् सुप्त प्रीति साधनतामात्मप्रति । इदं
हविर्भि स्तुतिभिरथ सम्बन्धात् सुखकरतो प्रतिपद्य इत्यर्थ । यत् एवमतो मरोमि । दे
आर्दि-वास । भवत अस्माकर् मृज्यन्त प्रथमासमानाधिकरणोऽथ नतृपणय पान्दसत्वार ।
सुखयितार इत्यर्थ । अथवा अर्थवति भवति सामर्थ्याद् भाष्यार्थ । प्राप्नुवः इमं

यशम् खागच्छतेत्यर्थः^१ । किञ्च व युष्माकम् सुमति शोभनानुग्रहादिमका बुद्धि अर्वाची अस्मदभिमुखी
आ वृत्त्यात् पुन पुनरावर्ततेत्याशास्ते । अहो चित् पापस्यापि । निहृष्टस्यापि यन्दुश्चित्यर्थः ।
या परिपोषतरा वरव' (निघ २, १०) इति धननाम । चिन्दुतिर्लाभार्थः । सामध्यात्प्राजा
न्मूर्ध्नि तप्यर्थः । धनत्वातिशयन छम्भयित्री । अत् इ भवति । निहृष्टायाऽपि यद् दू या^२ धनमतिशयन
ददातीत्यर्थः ॥ १ ॥

पेङ्कट० यश देवानाम् सुखम् प्रति गच्छति । आदित्या^१ भवत सुख्य'तोऽस्मान्^२ । युष्माकम् अस्मद्विषया
सुमति पुन पुनरावर्तताम् । अत्यन्तपापस्य अपि इतिदस्य या^३ अत्यन्त धनस्य^४ हम्भयित्री
भवति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'यज्ञो देवानाम्' इति वृच द्वितीय सूक्तम् । कुस्त मपि^१ । त्रिष्टुप् छन्दः^२ । विधे
देवा देवता^३ ॥

अस्मदीय यश देवानाम् इन्द्रादीनाम् सुखम् सुखम् प्रति एति प्राप्नोतु । अपि च हे
आदित्यास । आदित्या^१ मूलयत अस्मान् सुखयन्त भवत । तथा व युष्माकम् सुमति
शोभना मति मद्राऽनुग्रहरा बुद्धि अर्वाची अस्मदभिमुखी आ वृत्त्यात् भावतताम् । या मति
अहो चित् दारिद्र्य प्राप्तस्यापि पुरपस्य वर्द्धीविगरा 'वरिव' इति धननाम । अतिशयेन धनस्य
छम्भयित्री^४ अत् भवेत्, सैषा मतिरस्मान् रक्षितु वर्ततामित्यर्थः ॥ १ ॥

उपे नो देवा अवसा गंपन्त्वङ्गिरसा सामभिः स्तुयमानाः ।

इन्द्रं इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्गिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उपे । न । देवा । अवसा । आ । गम्-त्तु । अङ्गिरसाम् । सामंऽभि । स्तुयमाना ।

इन्द्रं । इन्द्रिये । मरुतो । मरुतंऽभि । आदित्ये । न । अदिति । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

स्कन्द० न अस्मान् देवा इन्द्रादय अवसा पालनेन तर्पणेन वा । तर्पणार्थं पालनार्थं वर्यर्थः ।
उप आ गम्-त्तु उवागच्छन्तु । अङ्गिरसाम् सामभि स्तुयमाना । अङ्गिरसामिषि 'अग्निमुकुत्सवशिष्ठ
शेतमाजिरोभ्यवच' (वा २, ४, ६५) इत्येव बहुषु सुसुप्रत्ययकनपरप्रत्ययान्त इष्टव्यम् ।
पुरपौत्राश्रयेणया बहुवचनम् । सामसाङ्गोऽपि सामसाङ्ग्यात् सामसाङ्ग्यात् सोलवचन ।
अस्माकमग्निरोऽपत्यभूताना इत्सप्रभृतीनां स्मभूते सामसम्पन्निभि सुखकरत्वादिना सादयन
वा^१ सामसाङ्गोऽपि इष्टव्यमाना इत्यर्थः । आगत्य च इन्द्र इन्द्रिय इन्द्रच्छटा अत्रेन्द्रियसम्भवेन
उच्यन्ते । य इन्द्रस्य प्रिया देवास्तैस्तद्देन्द्र इत्यर्थः । मरुत मरुद्गि मरुद्गिरिषि
मरुताइवर्षात् मरुद्गुल उच्यन्त । य मरुतां विपास्तैस्तद् मरुत इत्यर्थः । आदित्य च
सह न भयान्भवत् अदिति शर्मं गृहं वा सुखं वा यस्तद् यच्छतु ददातु ॥ २ ॥

पेङ्कट० उपगच्छन्तु अस्मान् देवा रक्षणेन सह अङ्गिरसाम् सामाभा स्तुयमाना । इन्द्र शर्म, मरुत च
प्रभे, आदित्य च अदित अस्मान् सुख दच्छतु ॥ २ ॥

१ आगे^१ मूको २ सा मूको ३ नादि वि^१ अं कु ल रूप ४ 'वत् वि^१ अं कु
ल छये ५ ५ माभ्यवदस वि^१ कु; नस वा वि^१ अं ६ नादि मै, ७ 'विनी या मूको ८ नादि
मूको.

मुद्रल० देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः अथवा रक्षणेन युक्ताः नः अस्मान् स्तोत्रं उप आ गमन्तु
 उपागच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कथमभूताः । अक्षिरसाम् एतत्संज्ञकानाम् ऋषीणां सम्बन्धिभिः सामभिः
 प्रगीतैः मन्त्रैः स्तूयमानाः । अपि च इन्द्रः इन्द्रियैः धननामैतत् (वृ. निघ २, १०) । स्वसम्बन्धि-
 भिरसम्बन्धं दातव्यैर्धनैः सहास्मान् आगच्छतु । तथा महताः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्सदृश्याकाः
 ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादिनामानो देवाः भगवतिः स्वायम्बर्युतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानै-
 र्बाहुभिः सह अस्मान् आगच्छन्तु । अपि च अदितिः देवमाता आदित्यैः स्वपुत्रैः सह नः
 अस्मान् धर्मं यैसत् सुखं प्रयच्छतु ॥ २ ॥

तच्च इन्द्रस्तद् वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत् सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत घीः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । तद् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । घीः ॥ ३ ॥

स्कन्द० तच्छन्दोद्युतेषां व्याप्यसम्बन्धो यच्छन्दोऽभ्याहृतंभ्यः । यदयं प्रार्थयामहे पुष्टिकर्म उरुहृष्टं वा
 तत् नः अस्मभ्यम् इन्द्रः, तत् एव वरुणः, तत् एव अग्निः, तत् एव अर्यमा, तत् एव
 सविता चनः 'चन इत्यनाम (या ६, १६) । 'आर्यामि, अग्निमा, चनः' (निघ ४, ३) इत्यैकपदिके
 पठियम् । अथम् धात् ददातु । तत् नः ॥ ३ ॥

पेड्डुल० तत् अस्मदभिलषितम् अस्माकम् इन्द्रः प्रयच्छतु अथम् । एवम् इत्थे चेति' ॥ ३ ॥

मुद्रल० यदस्माभिः प्रार्थयमानमथमस्ति तत् तादृशम् चनः अथम् नः अस्मभ्यम् इन्द्रः पात् दधातु
 ददातु । एवम् तत् वरुणः इत्यादावपि योजयम् । तत् इदम् इन्द्रादिभिर्देवैश्च अस्मदीयम्
 अथं मित्रादयः मामहन्ताम् पूजयन्तु ॥ ३ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[१०८]

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वाम्भि विश्वानि भुवंनानि चष्टे ।

तेना यातं सूरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पित्रं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वाम् । अग्निः । विश्वानि । भुवंनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातम् । सूरथम् । तस्थिवांसा । अर्वा । सोमस्य । पित्रम् । सुतस्य ॥ १ ॥

स्कन्द० 'द्वे ऐन्द्राग्ने' । द्वे एते युक्ते इन्द्राग्निदेवस्ये । यः द्वे इन्द्राग्नी । चित्रतमः अतितमेन एव्यः
 विपिप्ररूपो वा रथः वाम् पुत्रयोः विश्वानि भुवनानि भुवनपान्तोऽथ लोकपथनः । सर्वात्

लोकान् अभि वष्टे अभिपश्यति । अगतस्य दर्शनासम्भवात् दर्शनेनात्र तद्वैतुमूलं गमनं लक्ष्यते ।
सर्वान् लोकान् गच्छति । न पृथिवस्य गतिः प्रतिद्वन्द्वत इत्यर्थः । अथवा भुवनानन्दोऽपि
भूत्वपचन एव सामर्थ्याच्च यष्टृभूतेषु वरुणो नाम्येषु । यागकारीणि^१ वानि भूतानि तानि सर्वाणि
अभिपश्यति । सर्वेषां यज्ञेषु गच्छतीत्यर्थः । तेन आ यातम् अस्मान् प्रयागच्छतम् । सरथम् तस्मिन्वागा
समानं रथमधिहितवन्ती^२ । एकस्मिन्नेव युगपदासृष्टावित्यर्थः । अथ अतन्तरं च सोमस्य पिबतम्
सुतरथ द्वितीयार्थे वा पठौ । पठौभ्रुतेर्वैकदेजमिति शेषः । सोममभिपुते^३ सोमस्य वाभिपुतरथै-
कदेशं स्वांशकक्षणं पिबतमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यः^४ इन्द्राग्नी । पूज्यतमः रथः युवयोः सर्वाणि भुवनानि अभि विचष्टे, तेन रथेन आगच्छतम्
एकस्यम्^५ अधिहितवन्तौ । अथ सोमम् पिबतम् सुतमिति^६ ॥ १ ॥

मुद्गल० 'य इन्द्राग्नी' इति प्रयोदत्तार्थं सूचीयं सूकम् । कुसल ऋषिः^७ । त्रिष्टुप् छन्दः^८ । इन्द्राग्नी देवता^९ ॥

हे इन्द्राग्नी । विप्रतमः अतिशयेन चायनीयः वाम् युवयोः सम्बन्धी यः रथः विश्वानि भुवनानि
भूतजातानि अभि वष्टे अभिपुश्येन पश्यति । युवणमप्यरथात् रत्नलक्षितस्याश्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं
जगत् भासयतीत्यर्थः । तेन रथेन आ यातम् अस्मद्यज्ञम् आगच्छतम् । तर्हि पर्यायेण । नेत्वाह ।
सरथम् समानम् एकं रथम् तस्मिन्वागा युगपदेव स्थितवन्तौ युवाम् आगच्छतम् । न
पर्यायेणेत्यर्थः । अथ आगमनानन्तरम् सुतरथ ऋत्विभिर्भस्मिपुतम् सोमस्य सोमं स्वांशकक्षणम्
पिबतम् ॥ १ ॥

यावद्विदं भुवन्तं विश्वमस्त्युक्त्यर्था वरिमता गभीरम् ।

तावौ अयं पातवे सोमो अस्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवन्तम् । विश्वम् । अस्ति । उक्त्यर्था । वरिमता । गभीरम् ।

तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अयम् । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

स्कन्द० यावत् इदम् भुवनम् उक्त्वामेवम् (तु. नि १, १२) । उक्त्वा विश्वम् सर्वभेदीभूतं सत्
अस्ति भवति । कीदृशम् । उच्यते । उदम्यचा वरिमता उक्तं वृषु विस्तीर्णमिति पर्यायाः ।
व्यच इति स्यात्किनाम शाक्यगिना पठियम् । उक्तं व्यचो यस्य स उक्त्यर्थाः । तृतीयैक-
वचनस्य वारदाः । वरिमतेत्यपि उक्तस्य 'विमरिधरसिक्तेरुक्तम्' (वा ६, ४, १५७) इत्येवम्
इमनिष्पत्त्यर्थे वरादेराः । इमनिष्पत्त्यर्थे 'मथवा बहुलम्' इति बाहुलकान् लकारान्तादेराः ।
उभयत्र पेश्यभूतलक्षणा सूतीपा । विस्तीर्णस्याकिना पृथुरेव सम्बन्धम् इत्यर्थः । गभीरम्
दुरवगाहम् । अगाधं चेत्यर्थः । तावान् अयम् पातवे पातुम् सोमः अस्तु इत्याशास्त्रे ।
अयम् भवति । पर्याय इत्यर्थः । हे इन्द्राग्नी । किमर्थं पातुम् । उच्यते । मनसे
मनसन्देशेनाम तत्रप्रभवान्ता प्रीतिरुच्यते । तादर्थ्यं चतुर्थी । प्रीत्यर्थमित्यर्थः । केन पातुम् ।
उच्यते । युवभ्याम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यावत् इदम् भुवनम् सर्वं भवति बहुभ्यासिकेन पृथुत्वेन गभीरम् यावत्परिभाष्यमिदं दृश्यमानं त्रैलोक्यपातकं शुषनमस्ति सकलम् । अयम् सोमः तावान् अस्तु युवयोः पानाय । यथा युवयोः मनसो पपांसो भवति । 'एतस्य यजुषो वीर्येण यावदेका देवता नामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । न द्वि' तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावत् जुहोति' (तैमा ३.२,६,४) इति तैत्तिरीयकम्, 'अपि गिरिमाय वर्षतेऽथोऽपरिमितम् एव' क' इति याजसनेयकम् (उ. काश २,८,३,६) इति ॥ २ ॥

सुब्रह्म० विश्वम् सर्वम् इदम् भुवनम् जगद् यावत् अस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशम् । उरुव्यथा त्रिलोक्यव्यापनं सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा परिमता परिम्या उरुत्वेनात्मीयेन गौरवेण गभीरम् गाम्भीर्येपेतं हे इन्द्राग्री ! पातये युवाभ्याम् पातुम् अयम् सोम. तावान् अस्तु तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसं युवयोरन्व.करणाय अयम् सोमः पयांसो भवतु ॥ २ ॥

चक्राये हि सध्वं वृष्णामं भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा उत स्यः ।

तारिन्द्राग्री सध्वंश्चा निपद्या वृष्णः सोमस्य वृष्णा वृषेधाम् ॥ ३ ॥

चक्राये इति । हि । सध्वंक् । नाम । भद्रम् । सध्रीचीना । वृत्रहणौ । उत । स्यः ।

तौ । इन्द्राग्री इति । सध्वंश्चा । निऽसर्व । वृष्णाः । सोमस्य । वृष्णा । आ । वृषेधाम् ॥३॥

स्कन्द० द्वि-सन्धोऽत्र^१ पदपरमः । तच्छब्दभुवेद्य यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः^२ । यो यथाये वृत्रहनन-इतिर्नवनादिना स्वेन व्यापारेण कुरुष. कृतवन्ती वा । सम्पूक् सहगामि^३ । सर्वत्र^४ युगपद् यतीत्यर्थः । नाम उदकतामैतद् (उ. निष १,१२) । वृष्टिलक्षणमुदकम् । भद्रम् कल्याणम् । सध्रीचीना वृत्रहणौ ! उत उतकान्दृशार्थे सध्रीचीनावित्त्वेतेन सम्बन्धवित्त्वः । सहगामिनौ च यज्ञान् प्रति हे वृत्रहणौ ! वृत्रस्य हन्तारौ ! स्थः भवथः । तौ हे इन्द्राग्री ! वऽप्या सहगामिनी । सहगामित्वेत्यर्थः^५ । निषत्^६ असादीये षड्विभुषिश्च । इयः सोमस्य वृष्टिहेतुत्वात् सोमो वृषोच्यते । द्विवीर्यार्थे वा पृष्टी । पृष्टीश्रुतेर्वैकदेशमिति शेषः । वरिचरं सोमं वरिचुमं सोमसै-कदेशं स्वांशकक्षणम् । हे वृष्णा ! आ वृषेधाम् आसिञ्चतं स्वे उदरे । विवत्मित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः अग्निः इति एतत् नामद्वयं कदमण्य सदान्घनं कृतवन्तवैष्वात् । तथा युवां सहगामिनौ च भवथः उपजगामां हन्तारौ ! तौ इदानीम्^७ असाद्वेषां सज्जती^८ सन्ती^९ इष-विष्य वरिचरं सोमे वरिचरौ ! आसिञ्चतं^{१०} उदरे इति^{११} ॥ ३ ॥

सुब्रह्म० हे इन्द्राग्री ! भद्रम् कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयम् सध्वं सहगाम्य इन्द्राग्रीइत्येवं संयुक्तम् चक्राये युवां कृतवन्ती । उत अपि च हे वृत्रहणौ ! वृत्रत्यागुरस्य हन्तारौ इन्द्राग्री ! सध्रीचीना सदाघ्नन्ती वृत्रवधार्थं सज्जती स्थः भवथः । हि यसादेवं तस्मात् हे वृष्णा ! कामानां

१. अयं विं अ'. २-२ प्रथमे तेन हि कु. † निषत्ते अ'; प्रपत्ते वि'. ३. 'ते तावत् वि'; 'ते तावत् अ'; 'ते तावत् वि' ख कु. ४. ११ विं अ'. ५ नास्ति कु ६. विषयः वि. ७. 'व्यासार्थः वि. ८. 'गामी मूको ९ सर्वत्र च ख कु. १०. 'गेष्य वि ११. नास्ति अ. १२. इन्द्रो कु. १३. वृत्र' विं अ'. १४. नास्ति विं अ'. १५-१५. उदरे कु.

वर्षितारो। इन्द्राग्नी। ती युवाम् सद्यथा सङ्घितावेव सन्तो निवृत्त वेदामुपविश्य वृष्याः सेवतुः
सोमस्य मात्मीये भागम् आ ह्येषाम् स्वकीये उदरे भासिञ्चेथाम् ॥ ३ ॥

समिद्धेष्वग्निध्वानजाना यत्सुचा वृहिकं तिस्तिराणा ।

तीत्रैः सोमैः परिपिक्तेभिर्वाग्नेन्द्राग्नी सोमनसाय यातम् ॥ ४ ॥

समिद्धेषु । अग्निषु । आनजाना । यत्सुचा । वृहिकं । उँ इति । तिस्तिराणा ।

तीत्रैः । सोमैः । परिपिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सोमनसाय । यातम् ॥ ४ ॥

स्कन्द० मध्यमपुराणयोगात् प्रत्यङ्गहोड्ये मन्त्रः । आनजाना इत्यादीनि च नामन्त्रितानि । अतो
यत्सुचदावध्याहार्य एकनाम्नता नया । यौ युवाम् समिद्धेषु अग्निषु आहवनीयादिषु आनजाना
पक्षेणोत्पद्येत्येदं रूपम् । आपतवन्तौ । यौ च यत्सुचा सर्वैः चक्रमानैरुद्यताः सुचो ययोरथाय
यौ यत्सुचौ । वृहिकं उ तिस्तिराणा उकारः एवदूरणः पार्थे वा । तिस्तिराणा इत्यपि
ऋत्विक्कृतुं कृत्वापि स्तरणस्य हेतुभूतत्वाद् इन्द्राग्नी एव कर्तारानुच्येते । वृहिकं स्तीर्णवन्तौ,
यौ तीत्रैः सोमैः परिपिक्तेभिः तीत्रशब्दः कटुकवचनः तिक्कवचनो वा । परिपिक्तेभ्योऽपि
दशापवित्रे सर्वतः सिफ्तवान् दशापवित्रपरिपूतवचनाः । कटुकसैलिकरसैर्वा सोमैर्दशापवित्रैर्वा
परिपूतैः । तीत्रादिगुणान् सोमान् पातुमित्यर्थः । अर्वाक् क्रियाविशेषणनेतत् । अस्मदभिमुखम् ।
हे इन्द्राग्नी । सोमनसाय अतमनोऽस्माकं वा प्रीत्यर्थमित्यर्थः । आ यातम् आगच्छतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० समिद्धेषु अग्निषु व्याप्तिप्रमाणौ अध्वर्युं वृहिकं च आसनाय भवतोः वरन्तौ । स्तीर्णान्
सोमान् परितः पात्रेषु सिक्तान् पातुमस्माकं सोमनस्य च प्रकाशयितुम् इन्द्राग्नी । अभि-
मुखम् आगच्छतम् ॥ ४ ॥

मुद्रल० अग्निषु गार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यगिद्धेषु दीपेषु सत्तु आनजाना हवींषि
भाष्येनाजन्तौ यत्सुचा तदन्तरं यागार्थं युद्धीतसुचो वृहिकं उ वृहिरपि वेद्याम् तिस्तिराणा
आस्तोत्रे कृतवन्तौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ एवंभूतावभूताम् । तथा सति हे इन्द्राग्नी । तीत्रैः
क्षिप्रं मदकरीः परिपिक्तेभिः परितः सर्वैर्ग्रहचमरादिबन्धासिक्तेः सोमैः हेतुभूतैः अर्वाक् अस्मद-
भिमुखम् आ यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् । सोमनसाय सोमनसाय, अस्माकम् अनुग्रहादित्यर्थः ॥४॥

यानीन्द्राग्नी चक्रधुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या यौ प्रत्नानि सुख्या शिषानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्ये ॥ ५ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रधुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि ।

या । याम् । प्रत्नानि । सुख्या । शिषानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ५ ॥

१-२. *वत्तया देव ति. २. नास्ति मूको. ३. नास्ति ति. ४. स्तरण ति, नास्ति अ. ५. कटुकं
ति. ६. *वृहिकवचनं ति ७. *सैलिकरां ति. ८. *पिक्तेः ति. ९. यद्वन्तौ तीर्णवन्तौ पि अ.
१०-११. नास्ति वि उच्ये.

स्कन्द० यानि हे इन्द्राग्नी चक्रधुः योर्वाग्नि वीरकर्मणि । यानि^१ चातिशयवदेवतामाहात्म्ययोगात्प्र-
नायकारण्णात्मनः^२ ह्यग्नि । उत वृष्यानि वृष्यमित्यपठितमग्नि षडनाम वृष्टिपर्यायो वा ।
षडानि वृष्टीर्वा । यानि च वाम् सुबयोः प्रकानि 'प्रकम्' (निघ ३, २७) इति पुराणनाम ।
धिरन्वतान्पस्मानिः सह सत्या सत्यानि शिवानि सुस्तानि । वेभिः देवाविषं वृवीया । सैहेतुभिः ।
यस्माद् वीरकर्मकरणादियुक्ती^३ स्यः, तस्मादित्यर्थः । सोमस्य पिवतम् सुतस्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'यानि वृषवधादीनि इन्द्राग्नी कृत्वन्ती,' यानि च नानाशरीराणि भवि च कामप्रदानि,
यानि च युवयोरस्मानिः पुराणानि शिवतमानि सत्यानि । सैः सर्वैहेतुभिः सोमं
पिवतम् सुतमिति^४ ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी । यानि योर्वाग्नि वृषवधादिरूपाणि चक्रधुः कृत्वन्ती सुवाम् । यानि च ह्यग्नि
निरूप्यमाणानि गदाधादीनि भूतजातानि कृत्वन्ती । इन्द्राग्निभ्यां हि सर्वे जगद् मन्वन्ते ।
इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजति, अतिष्वाद्भुजिद्वारा^५ वृष्टयुत्पादकः । वृष्टेः सकाशात् सर्वे
प्राणिन उलयन्ते । उत भवि च यानि वृष्यानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृत्वन्ती ।
उया वाम् सुबयोः सम्बन्धीनि प्रकानि धिरन्वतानि शिवानि शोभनानि वा यानि सत्या
सहित्वानि सन्धि । वेभिः सैः सहितौ सुवाम् सुतस्य सोमस्य अभियुक्ते सोमम् पिवतम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तभाष्याये पद्विंशो वर्गः ॥

यदत्रंवं प्रथमं वा वृणानोऽयं सोमो अस्तुरैर्नां विहृष्यः ।

तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अत्रंवं । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । अस्तुरैः । नः । विहृष्यः ।
ताम् । सत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि । यातम् । अयं । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥

स्कन्द० यत् इति सप्तम्या एकवचनस्य लृक् । यत्नां कर्मसम्बन्धी । अत्रंवं मदीभ्यदम् । प्रथमम्
अत्रे । किम् । सामर्थ्योद् स्तुरीः । कल । वाम् सुबयोः । वृणानः परणमन्वर्थना । स्तुरीरक्षदीयाः
स्तुरितमित्यन्वर्थणमानः । 'यत्नां च' अयम् सोमः अस्तुरैः 'अयुः' (या ३, ८) इति प्राणनाम ।
तद्वन्तोऽमुता कृत्विजस्तैः । नः अस्माकं स्वभूतैः । विहृष्यः विविधं होतव्यः । ताम् सत्याम्
श्रद्धाम् श्रद्धावन्तोऽशान्तानां विसृष्यः । श्रद्धावतीम् । परया भक्त्या मातृभ्यामित्यर्थः । अभि आ
हि यातम् शिशन्वः पदप्राणः । अभ्यागच्छतम् । अथ भग्न्यागमनानन्तरं च सोमस्य पिवतम्
सुतस्य ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'अभिकरिषीं युवां वृणानः प्रथममेवाऽ यद् करिष्यामीति प्रापयतिपिम् । अयम् सोमः
अस्माकं प्राणैर्कृत्विभिर्विषिं युवाभ्यां होतव्यः । ताम् इमां मदीभ्याम् श्रद्धाम् भग्न्या-
गच्छतम् । अथ । सोमम् पिवतम् इति श्रद्धापाने मयि आगत्य पिवतमिति' ॥ ६ ॥

१. नास्ति अ. २. 'वोष्वाग्ना' कु. ३. 'कर्नादिभ्यो वि. ४-४. नास्ति वि' कप. ५. 'तम्
कु. ६. 'वाग मूळो. ७-७. यत्नां अ; नास्ति कु. ८-८. नास्ति वि' अ. † यत्नाभिन' कु.
‡ नास्ति वि' कप. † नास्ति वि'. ५. नास्ति कु.

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी^१ प्रथमम् कर्मोपक्रम एव याम् वृषाम् वृणान् भक्तमान यत् अत्रवम् सोमेन प्रीण-
यिष्यामीति यद्वचोचम् सत्याम् यथाधार्म्यं ताम् भद्राम् अद्वाया भावरातिशयेन कृताम् उक्तिम् अग्नि-
अभिलक्ष्य आ हि यातम् आगच्छतमेव, नोदासाथायम् । अथ आगत्मनामन्तरम् अभिपुत्र सोमम्
दियतम् । तथा सति अगुरै हविषा प्रक्षेपकैर्हविषिभ्यः अयम् न अस्माकम् सोम विहन्य
विशेषण होतव्यो भवति, हतरथा च्यर्थे स्यात् । तस्माद् इन्द्राग्नी^१ आगच्छतमित्यर्थे ॥ ६ ॥

यदिन्द्राग्नी मर्दथः स्वे दुरोणे यद् ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परिं वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । मर्दथ । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजत्रा ।

अतः । परिं । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्थे । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ७ ॥

स्कन्द० यद् इति विगतो यदिशब्दस्त्वर्थे । यदि हे इन्द्राग्नी! मर्दथ कृष्यथ । स्वे दुरोणे
जसदीय गृहे । यत् यदि ब्रह्मणि राजनि वा ब्रह्मण्योऽत्र 'ब्रह्मण्योऽत्र सभानार्थे'^१ ।
राजन्त्योऽपि राज यजातिवचन । उभयत्र च पश्याथे सप्तमी । ब्रह्मण्यत्र राजन्त्यत्र 'वा
गृह इत्यर्थे । हे यजत्रा! यष्टव्यौ'^२ । अतः परिं परीति सर्वतोभावे । अतः सर्वतः । एतेभ्यः सर्वेभ्यो
गृहेभ्य इत्यर्थे । वृषणौ^३ । वर्षितारौ^४ । आ हि यातम् इत्याहुकार्थम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'यत् इन्द्राग्नी' कृष्यथ । स्वे गृहे, यदि वा ब्रह्मण्ये राजन्तु वा । यष्टव्यौ^१ । तत् सर्वं
परिहायहासच्छत वर्षितारौ^२ ॥ ७ ॥

मुद्रल० यजत्रा । यष्टव्यौ^१ हे इन्द्राग्नी! स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थानेन यत् यदि मर्दथ कृष्यथ,
यत् यदि वा ब्रह्मणि ब्रह्मण्ये अन्यस्मिन् यजमाने हवि स्वीकरणात् आगत्य कृष्यथ, यत् यदि वा
राजान् सप्तमि गृहे साहाय्यं कर्तुमागत्य कृष्यथ । अतः परिं परितोऽस्मात् हे वृषणौ!
कामाया वर्षिताराविन्द्राग्नी! आ यातम् हि आगच्छतमेव, जीवासीथ मा कार्थम् । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद् द्रुह्युष्वनुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परिं वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुह्युषु । अनुषु । पूरुषु । स्थः ।

अतः । परिं । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्थे । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी! यदुषु । पञ्चान्येवति राज्ञी नामधेयानि सोऽयमित्यभिप्रेत्यन्धासदपर्ये
प्रमुन्यन्ते । पश्याथे पात्र सर्वत्र सप्तमी । दुरोणे इत्येतच्च पूर्वत्वा श्रयोऽनुपपन्ते । पश्चि-

त्यादिभिरेव वा स्वामिसन्धैः स्वभूतानि गृहाण्युपलक्ष्यन्ते । यदुपुत्रगृहेणिर्यथैः । यदि तुर्वशेषु, यदि ह्युपुत्र, यदि अनुपु यदि पुरुषु स्यः^१ । साम्प्रतं वर्तथे हर्यथैः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'यदुपुत्रगृहणः बहुपुत्राः दुस्सत्समकाङ्क्षिणा इति'^१ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी । यत् यदि बहुषु नियतेषु परेषामर्हिसकेषु मनुष्येषु स्यः भवथः वर्तथे । यत् यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तथे । यत् यदि वा ह्युपुत्रोर्हं परेषाम् उपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तथे । यदि वा अनुपुत्रं प्राणस्तु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातुषु अनुपुत्रावुपु मनुष्येषु यदि भवथः । तथा पुरुषु कामैः पूरयितव्येषु भन्वेषु स्तोत्रज्ञेषु यदि भवथः । अतः परि सर्वस्मात् स्वानाद् हे कामाभिवर्धकादिन्द्राग्नी ! आगच्छतमेव । अनन्तरमभिवृत्तं सोमम् पिबतम् ॥८॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । परमस्याम् । उत । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी । अवमस्याम् । 'अवमे' (निय २, १६) इत्यनित्कत्वात् । सन्निकृष्टार्थां पृथिव्याम् । अस्मिन्नेव लोके इत्यर्थः । यदि मध्यमस्याम् मध्यमायाम् । अन्तरिक्ष इत्यर्थः । परमस्याम् उत स्यः परमायां वा सुलक्षणायां स्यः । अतः परि इत्याद्युक्तायम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'अन्तरिक्षं मध्यमा पृथिवी । औः परमेति'^१ ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी । अवमस्याम् पृथिव्याम् सन्निकृष्टायाम् अस्मां भूम्याम् यत् यदि स्यः वर्तमानो भवथः । यदि वा मध्यमस्याम् पृथिव्याम् अन्तरिक्षलोके, उत अपि च परमस्याम् उत्कृष्टार्थां सुरे वर्तमानायां पृथिव्यां सुल्लोके यदि वा वर्तथे । अतः सर्वस्मात् स्वानाद् हे वृषणौ ! आगच्छतमेव । आगममानन्तरे सुप्तं सोमम् पिबतम् ॥ ९ ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां अवमस्यामुत स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । अवमस्याम् । उत । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

स्कन्द० पदविषयं समाप्तयोगात् पूर्वथैव समाप्तार्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'प्रकारान्तरेणानि अद्वाप्रकाशनायाङ्कानम्'^१ ॥ १० ॥

१. नास्ति अ. २. नास्ति सूको. ३-२. नास्ति वि' अ'. † नास्ति कु. ४-४. नास्ति वि' अ'. † 'एवा कु. ५-५. नास्ति वि' अ'. † प्रकारान्तरात् अ.

मुद्रल० पूर्ववद् न्याख्येयम् । 'दृवावांस्तु विशेषः' । पूर्व भूम्यादिषु त्रिलोकेषु यौ इन्द्राग्नी तावागच्छतमित्युक्तम् । इदानीं तु शुभ्रश्रुतिषु अवरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु यौ इन्द्राग्नी वर्तेते तावागच्छतमिति प्राप्यन्ते ॥ १० ॥

यदिन्द्राग्नी द्विवि ष्टो यत् पृथिव्यां यत् पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परिं वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । द्विवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । अतः । परिं । वृषणौ । आ । द्वि । यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी । द्विवि तुलोके स्थः, यदि पृथिव्याम्, यदि पर्वतेषु, यदि ओषधीषु, यदि अप्सु । अतः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० निगद्यन्त्यावतेति ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी ! द्विवि तुलोके यत् यदि स्थः भवयः । यत् यदि वा पृथिव्याम् भूलोके, यत् यदि वा पर्वतेषु शिवादिषु, तथा ओषधीषु तिकादिषु, अप्सु उदकेषु चातुर्ग्राहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ ! युवान् अतः सर्वस्मात् स्वानात् आगच्छतम् । आगत्य च अभियुतं सोमम् पिबतम् ॥ ११ ॥

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधयां मारुयेषे ।

अतः परिं वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उदइति । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधयां । मारुयेषे इति । अतः । परिं । वृषणौ । आ । द्वि । यातम् । अर्थ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

स्कन्द० यदि हे इन्द्राग्नी । उदिता उदये अस्य सूर्यस्य । आश्रितयोदयवेलायामित्यर्थः । यदि मध्ये दिवः 'दुः' (निष १, १) इत्यहर्नाम । मध्ये अद्भ्यः । स्वधया सोमकक्षणेनात्रिण मारुयेषे अन्येषां पञ्चमानानां गृहेषु वर्षयथ आरमानम् । 'स्वार्थिको वाऽद्भ' निष् । तुप्यधः । अतः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उदयवेलायाम् वा इन्द्राग्नी । कस्यचन यत्र सोमेन भाषयः, अथवा अद्भ्यो मध्ये । ततः कारुण्यं अपि नाम एव आगच्छतं सर्वदेति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी । उदिता उदितस्य सूर्यस्य सम्बन्धिनः दिवः शोभमानस्यान्तरिक्षस्य मध्ये सम्भ्र-
माणे स्वधया आरमानेन वैश्रवा यत् यस्मात् कारुण्यं 'मारुयेषे' तृष्ठी भवयः । तस्मात् कारुण्यं अतः सर्वस्मात् अन्तरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी ! आगच्छतम् । आगत्यानन्तरम् अभियुतं सोमं पिबतम् ॥ १२ ॥

१-१. 'यम्' 'द्विवि' मूळो. २. 'आश्रित वि' अ; उदय नि' वि' अ' छ छपे; उदय निगद्यन्त्यावते कु.
१. नास्ति अ. ४-४. 'श्रेय' मूळो. ५-५. नास्ति वि' अ'. † यवका कु; भरतः छपे. ‡ 'दा कु.
१-१. नास्ति अ'.

एवेन्द्राग्नी पवित्रांसां सुतस्य विश्वात्मभ्यं सं जयतु धनानि ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पवित्रांसां । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् । सम् । जयतम् । धनानि ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥

स्कन्द० एव एवमुक्तेन प्रकारेण हे इन्द्राग्नी । पवित्रांसां पीतवन्तो सन्तो^१ सुतस्य सुतं सोमं सुतस्य
वा सोमस्य^२ स्वांशकृष्णमेकदेवस्य विश्वा सर्वाणि अस्मभ्यम् अयदयम् । अस्मभ्यं दातुमित्यर्थः ।
सम् सत्यम् जयतम् धनानि । तत् नः इत्यापुष्पायम्^३ (ऋ १, १४, १६ द्र.) ॥ १३ ॥

षेड्ड० एवम् उक्तेन प्रकारेण आगत्य सोमं पीतवन्तो^४ अस्मभ्यम् सर्वाणि धनानि दातुमभ्यः
सह जयताम् इति^५ ॥ १३ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्नी । सुतस्य अभिपुत्रं सोमम् एव एवम् पवित्रांसां पीतवन्तो युवाम् अस्मभ्यम्
विश्वा सर्वाणि धनानि सम् जयताम् प्रपच्छतम् । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितम् तद् मित्रादयः
ममहन्ताम् पूजयन्तु ॥ १३ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

[१०९]

वि ह्यख्यं मनसा वस्यं इच्छन्निन्द्राग्नी ब्रास उत वा सजातान् ।
नान्या युवत् प्रमतिरस्ति मह्यं स वां धिर्यं वाजयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥

वि । हि । अख्यम् । मनसा । वस्यं । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति । ब्रासः । उत । वा । सुसजातान् ।
न । अन्या । युवत् । प्रमतिः । अस्ति । मह्यं । सः । वा । धिर्यम् । वाजयन्तीम् । अतक्षम् ॥ १ ॥

स्कन्द० वि अख्यम् हरयेद् विचष्टे इत्येतस्य पश्यतिकर्मणो रूपम् । हि-शब्दस्तु परंपरणः । युवामर्दं
विविधं पश्यामि मनसा वस्यं यस्यै धनानि इच्छन् हे इन्द्राग्नी । कीर्यो । उच्यते । ब्रासः
उत वा सजातान् अयोनिसम्बन्धा ये ज्ञातवन्त इव ज्ञात उच्यन्ते । योनिसम्बन्धाः
सजाताः । न्यत्वयेन द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । ज्ञाती सजाती च । युवामेव मम ज्ञाती
युवामेव सजातावित्येवं पश्यामीत्यर्थः । अथवा ज्ञातः सजातावित्यनयोः बहुवचनान्तर्यादिन्द्रा-
ग्नीविषयत्वासम्बन्धात् कर्मशुभेच्च साक्षाद्भाष्याद् भवत्येति योन्यक्रियापदाभ्याहारः । ज्ञातीन्
सजातींश्चानादय युवां पश्यामीत्यर्थः । किञ्च न अन्या युवत् युवाभ्यामन्या देवता प्रमतिः
अस्ति मत्तम् प्रमतिरिति मन्यतेरपेतिकर्मणो रूपम् । कर्मणि चिप क्त्वं इत्यर्थः । महमित्यपि
मह्यं चतुर्थी । प्रकर्मणो ह्युत्प्रासक्ति मम । युवां युक्त्वा^१ नाइमन्या देवताः प्रकर्षेण स्त्रीभिर्यर्थः ।

१. नास्ति कु क्षि. २. नास्ति अ. ३. श्लोकप्रत्यय वि. ४. नास्ति मूको. ५. नास्ति
वि' अ'. † विन्ती कर्म. ‡ नास्ति कु. ६. एव अ.

योऽदमीदहाः सः याम् युवयोः धियम् स्तुतिं^१ कर्म यागकक्षणं वा । यामं स्तुतिं धेत्यर्थः ।
कीदृशीम् । वाजयन्तीम् तद्वदर्थेऽत्र^२ वयम्यत्पद्यो^३ द्रष्टव्यो मेच्छायाम् । 'अश्वयुर्वीषू रथयुर्वसुः'
(ऋ १, ५१, १४) इति यथा । हविर्लक्षणेनाश्वेन तद्वतीम् । इयिरसंयुक्तमित्यर्थः । अतक्षम् करोमि
कृतवान् वा ॥ १ ॥

वेङ्कट० मनसा भद्रम् भद्रपुदयम् इच्छन्^४ वि हि अपश्यम्^५ । किमित्याह—इन्द्राधीं एव^६
मातृकुलजातान् ज्ञातीन् । अवि च^७ सजातान् च तावेवहमपश्यम् । तथा सवि युवाभ्यां
विना न अन्येन देवेन दीयमाना प्रमतिः अस्ति मह्यम् । तथा कृत्वाऽहं^८ युवयोः एव
भद्रम् इच्छन्तीम् भद्रप्रवणाम् धियम् कर्म करोमि ॥ १ ॥

मुद्गल० 'वि हि' इत्यष्टौ चतुर्थं सूक्तम्^९ । कुस्तं ऋषिः^{१०} । त्रिष्टुप् छन्दः^{११} । इन्द्राधीं देवता^{१२} ।

हे इन्द्राधी । वस्यः प्रशस्तं धनम् इच्छन् कामयमानोऽहम् ज्ञासः ज्ञातीन् उत वा अवि वा
सजातान् समानजन्मानः ज्ञातिभ्यतिरिक्ता बन्धवास्तांश्च मनसा बुद्ध्या वि हि अह्यम् युवामेव
ज्ञातिरूपेण वन्धुररूपेण च न्यशासिषम् । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अवि च युवत्
युवाभ्याम् भग्न्या अन्येन केनचित् मह्यम् दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः न अस्ति । मदीया यैवा^{१३}
प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । सः तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहम् वाम् युवयोः सम्बन्धिनीम्
वाजयन्तीम् भद्रम् अजन्म्यम् इच्छन्तीम् धियम् ध्यानेन निष्पद्यं स्तुतिम् अतक्षम् भकार्पम् ॥ १ ॥

अथर्वं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वां घा स्यालात्

अथा सोमस्य प्रयतीं युषभ्यामिन्द्राग्नीं स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥२॥

अथर्वम् । हि । भूरिदावत्तरा । वाम् । विजामातुः । उत । वा । घा । स्यालात् ।

अथ । सोमस्य । प्रयतीं । युषभ्याम् । इन्द्राग्नीं इति । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् ॥ २ ॥

स्कन्द० हि-शब्दो यथादर्थे । यथादहम् अथर्वम् कृतवान्^{१४} । किम् । उच्यते । भूरिदावत्तरा बहुतो
धनस्य दातारौ । की । उच्यते । वाम् युवाम् । कुतः । उच्यते । विजामातुः जामातृशब्दोऽथ
ऋतुणोपलक्षणात्^{१५} द्रष्टव्यः । अनवत्तत्परितरिक्ताः कुलीनत्वादयः^{१६} विजया जामातृगुणा यस्य स
विजामाता मीमावतिरुच्यते । स हि विगुणत्वात् धनेनोषधलोभयन्^{१७} अविशयेन बहु ददाति ।
एतो युवां बहुदान्तरी । नं विजामातुरेव । किं तर्हि । उत वा घा स्यालात् चाशब्दश्चार्थे ।
घाभ्यः पदपूजाः । अवि च स्यालात् । स्यालो हि भगिनीधिवचिकीर्षया भगिनीभर्त्रेऽवि-
षामेन बहु ददाति । एतोऽपि युवां बहुदान्तरी । अथ एतस्मात् कारणात् । सोमस्य प्रयतीं
भवतिर्दानार्थः । सद्यमेवे चैषा गृतीया । सोमस्य प्रदानेन सद्यः युवभ्याम् युष्मदर्थं ह
इन्द्रामी । स्तोमम् जनयामि सोमं च ददामि । सोमं च करोमीत्यर्थः । नव्यम् नवम् अन्वैर-
कृतार्थम् ॥ २ ॥

१. नास्ति अ. २. 'दर्थे' इति. ३. 'यम' मूको. ४. 'अहम् वयमि वि' अ. ५. 'अवश्यम् वि'.
६. 'वाम् वि' अ. ७. 'वा वि' अ. छ लक्षे. ८. 'इवा वि' अ. ९. नास्ति मं. † देवते मं.
१०. 'एव' मं. ११. 'वयस्य' मूको. १२. 'दुधीनाद' इति. १३. 'धनेन मं' इति.

वेङ्कट० अधीयं हि बहुदायितरो वाग् विजामातुः भस्मात्तामामातुः^१ । विजामातेति शश्वत् दक्षिणात्प्राः श्रीवापतिमावधते । भगुसमासगुणो इष^२ परोऽभिप्रेतः (घ. या ६९) । अपि च स्वात्वात् खं शूर्णम्, तस्मात् यो छात्रानावपति^३ स स्वाहा । स^४ भगिनीप्रीत्यर्थं बहुतरं^५ प्रयच्छति, तस्माद् इति । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्याम् इन्द्राग्री^६ । स्तोमम् जनयामि नवतरम्^७ ॥ २ ॥

मुद्रल० हे इन्द्राग्री । याम् युवाम् भूरिदावतता भविष्येन धनस्य दातारविपि अधवन् हि अधीयं सलु । कर्मात्पुत्रवार । विजामातुः । धुताभिरूप्यादिभिर्विहीनो जामाता यथा कन्पारते बहु धने प्रयच्छति कन्पाटाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दातारविन्द्राग्री इत्यर्थः । उत वा अपि च स्वात्वात् खं शूर्णम्, तस्मात् छात्रानावपति त्रिवाहकाह इति स्वाहाः कन्पायाता । स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहुधने प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दातारविन्द्राग्री । च पादपूरणः । यथा च सति अथ भस्मत्तरे हे इन्द्राग्री ! युवाभ्याम् सोमस्य प्रयत्तो अभिपुतस्य सोमस्य प्रदानेन सद् नयन् नपतरं प्रायसम् स्तोमम् सोमम् जनयामि विष्वाहयामि ॥ २ ॥

मा च्छेद्म रश्मीरिति नार्धमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता क्षत्री धिपणाया उपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्म । रश्मीन् । इति । नार्धमानाः । पितृणाम् । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति । ता । हि । अग्नी इति । धिपणायाः । उपस्थे ॥

स्कन्द० य एते 'सर्वयज्ञमानानां यागनिष्पत्यर्थं' प्रकाशं कुर्वन्ति 'पुत्रान् मा छेप मा आत्मनि विच्छिदान् रश्मीन् । कः पुत्रः रश्मीनां विच्छेदः । यद्ये ते प्रकाशं कुर्वन्ति' तस्य यागस्य क्रियायात् 'मा कर्मा' । सततयागाद्व्यं सुपागात् कुर्वामित्यर्थः^१ । इति नार्धमानाः इति शब्द एवमित्यस्यार्थः । नार्धप्रतिपत्त्यर्थः । एवं पाचमानाः । सर्वदा यागक्रियां प्रार्थयमाना इत्यर्थः । पितृणां शक्तीः 'शक्तिः' (निघ २, १) इति कर्मनाम । पितृणां च सम्बन्धीनि प्रजोत्पत्त्यादीनि कर्माणि । अनुयच्छमानाः यमिवेन्धनार्थः । अनुयजन्त्यः । प्रजोत्पत्त्यादिकर्मतन्ता- नाविच्छेदार्थमित्यर्थः । किं कुर्वन्ति । उच्यते । इन्द्राग्निभ्याम् अर्थात् । कम् इति पदपूरणः । वृषणः वर्धितारः सोमस्य । इन्द्राग्निभ्याम् सोमस्य दातारः^२ । मदन्ति 'मदति' (निघ ३, १४) इत्यर्थविकर्मा । स्तुदन्तीन्द्राग्री । किञ्च ता ताविन्द्राग्री अग्नी आश्रयितारो धिपणायाः स्तुतिवृत्तयानां वाचः । तथा तथा स्तोत्राणामुपकुर्वतो^३ यथा यथा एतौ स्तोतार आदित्यन्त'^४ इत्यर्थः । क । उपस्थे । उपगम्य प्राज्ञणा देवा वा यत्र तिष्ठन्ति स उपस्थो यज्ञः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्री । इत्यम् पाचमानाः पितृणाम् शक्तानि^५ पितृपितृतामहादिव्यदनुक्रमेण^६ ययमपि

१. 'दायी' (वि) ता वि^१; 'दायुनी' अ^२; 'दायुतरो वच्य' ऊं. २-२. 'वृषणान्वा' क; 'वृषणस्तान्वा' वि^३ क्ये; 'वृषः वृषणान्वा' वि^३ अ^४. ३. वृषणान्वा वि^३; वृषणा क. ४. च क. ५. नास्ति वि^३ अ^५. ६. वैद्वि वि^३; वद्वि वि^३ अ^५. ७. ३. अ. पुटितम् वि^३ अ^५. ८. ६. 'जमाग्निभ' ति. ९-९. नास्ति अ ति. १०-१०. मा कर्पे सूको. ११. 'यागदरं सूको. १२. कुर्वन्ति सूको. १३. नास्ति अ ति. १४. 'वकुलं सूको. १५. नाह्वन्ति ति. १६. नास्ति क. १७. 'दायु' वि^३ अ^५.

निपच्छन्तः रसोर् पुत्राद् मा छेम इति पुत्रानाशास्ते । इन्द्राग्निभ्याम् अन्यम् कम् देवम् प्रावाणः^१ मदन्ति । तौ हि शत्रूणां मादयितारौ सोमाभियवसाधनभूतायाः^२ धिपणायाः^३ समीपे भवतः । 'धिपणासि पर्वत्वा' ... 'धिपणासि पार्वत्वेवी' (तं १, १, ६, १) इति यदुपी भवतः । हविर्पशस्य सोमयज्ञसाम्भ्यं ते सम्पादयतः । तयोर्दंष्ट्रो धिपणाशब्दा । अपि वा कम् अन्यं यजमानाः स्तुवन्ति । तौ हि स्तुते.^४ समीपे भवत इति^५ ॥ ३ ॥

सुज्ञल० रसोर् रविमच्छन्दो रञ्जुवाची । यथा रसमयो दीर्घां अविच्छिन्ना भवन्ति एवमविच्छिन्नाद् पुत्रपौत्रादीन् मा छेम मा विच्छिन्नान् कुर्म इति इन्द्रया नापमानाः इन्द्राग्नेयोः सकारणात् तथाविधान् पुत्रादीन् अनुयाचमानाः उदनन्तरम् धिपणां शक्तीः शक्नुवन्त्यादृक्त्वात् वीर्योत्पादकान् तान् अनुवच्छमानाः अनुकृतेण निपतान् कुर्वन्तः । वृषणः संकारः पुत्रोत्पादनसमर्थः । सपत्नीका हृत्पथः । एवंभूता यजमानाः इन्द्राग्निभ्याम् कम् सुखं यथा भवति तथा मदन्ति स्तुवन्ति । हि यस्माद् अग्नी "शत्रूणास्त्रण्णो रिसम्नो" विदारयन्तौ वाकिन्द्राग्नी धिपणायाः स्तुत्याः उपस्थे उपस्थाने समीपे भवतः । तस्माद् तस्माद्भिभवाय स्तुवन्तीति भावः ॥ ३ ॥

पुवाभ्यां देवी धिपणा मदापेन्द्राग्नी सोमं सुपुती सुनोति ।

तापश्चिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतुं मधुना पृच्छन्मप्सु ॥ ४ ॥

पुवाभ्याम् । देवी । धिपणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् । उश्रुतो । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावतम् । मधुना । पृच्छन्म् । अप्सु ।

शब्द० पुवाभ्याम् इति पष्ठवर्षे चतुर्थी । मदाय इत्येतेन चास्य सम्बन्धः । जायन्तिना इति तच्छब्दादप्यु-
भ्योऽप्यादायः । सुपयोर्मदायं देवी धिपणा दीप्यतिरस्य स्तुत्यर्थः । स्तोत्री^१ अस्मदीया वाक् ।
हे इन्द्राग्नी ! सोमम् उश्रुतो तांस्तानभिप्रेतान्तांश्च कामयमाना सुनोति अभिपुणोति । यच्च
देवनकामनाभियवेतु आत्मानः कर्तुंस्वं उदिदं कारणभूतायां वाच्युपचर्यते । ययोर्पुपयोर्मदायार्थं
स्तुतिलक्षणया वाचा तांस्तानभिप्रेतान् उश्रुतं सोममभिपुणोतीत्यर्थः । तौ हे^२ अश्विनौ ! अश्विनौ ।
भद्रहस्ता । कल्पापहस्तौ । मद्रहस्तहस्तावित्यर्थः । सुपाणी । शोभनहस्तौ । सुरूपहस्तावित्यर्थः ।
आ धावतम् 'धावति' (निप २, १४) इति गतिङ्गमा । आगच्छतम् । आगत्य च मधुना पृच्छन्
मधुस्वादेन सोमेन सम्पर्षयतम्^३ आत्मानम् । अप्सु मधुना योषे सपत्नी । तच्छ्रुतेश्च योग्यक्रिया-
पदाभ्याहारः । अग्निः संस्कृतेन । मधुरं सोममग्निः संस्कृतं पिबतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पेच्छन् ० इन्द्राग्नी^१ सुपयोः मदाय भद्रहस्ता धिपणा सोमम् अभिपुणोति । तौ अश्विनौ ! अश्विनी-
यवाहू ! कल्पापहस्तौ ! भवद्द्वयेन मधुना मागच्छतम् । तद् अग्निम् अभिपूयमानो सोमे
सम्पर्षयतमिति^२ ॥ ४ ॥

१. 'समाः छ.' २. 'पवणस्य' कु. ३. 'पिपय' शि^१ अ^२.
४. एवंचो छ. ५. स्तुवतः वि^३ अ^४ कु.
६. नास्ति कु. ७-८. उश्रुता श्रुतौ मूको. ९. नास्ति वि.
१०. नास्ति कु. अ. १०. 'पर्वत' मूको.
११. देवी कु; नास्ति अ^३ अ. १२. 'उय' कु.

मुद्रल० हे इन्द्रासी। युवाभ्याम् मदाय युवयोर्द्वेषाय देवी चोत्तमाना उद्यती युवां कामयमाना
धिपणा मन्त्ररूपा याहू सोमं मुनोति अभिमुनोति। 'यद्वा धिपणा अधिपवणचर्म। चोत्तमानं
तदुवयोर्मदे कामयमानं सद् सोममभिमुनोति'। प्रावभिः एवस्मिन्नभिपयगतस्याभिपयकर्तृत्वम्।
अदिना! मधवम्बो! भरहस्ता! शोभनयोर्द्वेषो! युवाणी! मगिइन्धादूर्ध्वभागः पाणि।
शोभनपाणो! परंभूषो हे इन्द्रासी! तौ युवाम् अ धावतम् दीप्रमागच्छतम्। अगत्य च
अप्यु उदकेषु वर्णमानेन मधुना माधुर्यवितेन सारविन पृष्णम् अस्मदीये सोमं सेवोऽयतम् ॥ ४ ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे त्वस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये ।

तावासर्वा बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् प्र चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । त्वःस्तमा । शुश्रव । वृत्रहत्ये ।

तौ । आऽसर्व । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथाम् । सुतस्य ॥ ५ ॥

स्कन्द० युवाम् हे इन्द्रासी। वसुनः धनस्य विभागे त्वस्तमा 'त्वः' (निघ २,९) इति वरुनाम् ।
सामर्ष्यावाप्राप्तर्णोत्तरार्थम् । बलवचनौ । शुश्रव धृक्वानइम् । धनं स्तोत्रुभ्यो विभक्तोर्मुवयोर्धे
प्रतिबन्धे वर्ण्ये वाद् वलेन इन्दुमतिज्ञयेन समर्थो युवामहे गुभावेत्यर्थः । न च केवले
यसुनो विभागे । किं तर्हि । इवहत्ये वृत्रहनने । यावीर्यो स्थः तौ आगत्य निपद्य बर्हिषि
यज्ञे अस्मिन् अस्मदीये हे चर्षणी! मनुष्यनाम वा चर्षणीशब्दः (उ. निघ २,३) । अथवा 'विचर्षणिः,
विस्तर्षणिः' (निघ ३,११) इति पश्यतिक्रमंस्तु पाठान् द्रष्टव्यन्वयार्थः । मनुष्याकारो दृष्टारो वा
सर्वायानाम् । प्र मादयेथाम् 'प्रकर्षेण मादयेथा' तर्पयेथाम् भारमानम् । सुतस्य तृतीयार्थे पठयेत् ।
पृथीक्षतेर्बर्हिषोर्वात् दीप । मुनेन सोमिन सुतस्य सोमस्य वैकदेनेन स्वांशतश्चनेन ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् इन्द्रासी। सङ्ग्रामे बलवचनौ। वसुनः विभागे उद्गुत्तावदमशौषम् । अस्मिन्
यज्ञे तौ' स्वीये बर्हिषि आगत्य दृष्टारो! प्रकर्षेण मादते सोमेन ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे इन्द्रासी। वसुनः धनस्य विभागे स्तोत्रुभ्यो दातुं विभक्तो सारपर्वेण वर्तमानौ युवाम्
इवहत्ये वृत्रस्यासुरस्य हनने त्वस्तमा अतिदायेन बलिनी प्रष्टुदत्तमी वा शुश्रव मधीपम् ।
हे चर्षणी! सर्वस्य दृष्टारोइन्द्रासी! तौ युवाम् अस्मदीये अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तोत्रे
दमे आगत्य उपविश्य सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्य पानेन प्र मादयेथाम् प्रकर्षेण वृत्तो भावयम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहर्षेषु प्र प्रथिन्या रिरिचाथे दिवर्धे ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विद्या भुवनात्पुन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिऽभ्यं । पृतनाऽह्वेषु । प्र । पृथिव्या । रिरिचाये इति । दिव । च ।
 प्र । सिन्धुऽभ्यं । प्र । गिरिऽभ्यं । महिऽन्वा । प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥

स्कन्द० प्र इत्येषोऽतीत्येतस्य स्थाने^१ । प्रतिशब्द च रिरिचाये इत्पाठ्यात्तमनुपपन्नम् । अतिरिच्येथे युवाम् । कुत । चर्षणिभ्यं । क^२ । पृतनाह्वेषु सङ्ग्रामाद्धानेषु । केन । सामध्याद् बलेन । किञ्च अतिरिच्येथे युवाम् पृथिव्या दिव च । न च केदलाभ्या घाबापृथिवीभ्याम् । किन्तीहि^३ । अतिरिच्येथे सिन्धुभ्यं नदीभ्योऽपि । अतिरिच्येथे गिरिभ्यं पर्वतेभ्योऽपि । केन । महित्वा महत्त्वेन । किञ्च अतिरिच्येथे युवा हे इन्द्राग्नी । विश्वा भुवना अति अन्या विश्वा भुवनेति कर्मभुतेरतीति चोपसर्गाद्येवक्रियापदाध्याहारः^४ । सर्वाणि भूतान्यतीत्यान्यानि^५ । नाम्य कश्चिदतिरिच्यते यथा युवामित्यर्थं ॥ ६ ॥

षेकूट० 'असुराणां सङ्ग्रामाद्धानेषु' उत्तरत्येभ्यं^६ 'सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यं^७ बलेन' अतिरिच्येथे भवत । एव पृथिव्यादिभ्योऽपि युवयोर्बलमतिरिक्त महत्त्वेन^८ । प्र रिरिचाये इन्द्राग्नी । सर्वाण्येवान्यानि^९ सुवनाति । उक्तभ्यो यद्यन्यानि सन्ति तानि चेति । समानार्थम् अति इष्ट्वा^{१०} 'प्रो विवर्तत इति'^{११} ॥ ६ ॥

मुद्रल० पृतनाह्वेषु सङ्ग्रामेषु रक्षणार्थमाद्धानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी^{१२} आगतवन्तो युवाम् चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यं महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचाये अतिरिच्येथे । सर्वाधिकौ भवथ^{१३} इत्यर्थं । तथा पृथिव्या सर्वस्या भूमेः प्र रिरिचाये । दिव च प्ररिरिचाये । सिन्धुभ्यं अपि प्र रिरिचाये । एव गिरिभ्यं प्र रिरिचाये । सिन्धुभ्यं स्वप्नदशीला आप । गिरयं पर्वता । अपि च हे इन्द्राग्नी । विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अन्या उक्तान्यतिरिक्तानि यानि सन्ति तानि अति अतीत्य प्र रिरिचाये अधिकौ भवथ ॥ ६ ॥

आ भरतं शिष्यतं वज्रबाहू अस्मो इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयुः सूर्यस्य चैभिः सपितृवं पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ । भरतम् । शिष्यतम् । वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । शचीभिः
 इमे । नु । त । रश्मयुः । सूर्यस्य । चैभिः । सपितृवम् । पितरो । न । आसन् ॥ ७ ॥

स्कन्द० आ भरतम् धनानि । आह्वय च शिष्यतम् वृत्तमस्मभ्यम् । हे वज्रबाहू । 'वज्रसम्बन्धाद्ब्रह्मावत्र बाहू उच्येते'^{१४} । वज्रशूरी । किञ्च अस्मान् हे इन्द्राग्नी । ज्यतम् पाठपठम् । शचीभिः स्वाभिः प्रशाभिः^{१५} कर्मभिर्वा पाठवाक्यैः । किञ्च इमे नु ते इत्यादि । इमे ते रश्मयुः सूर्यस्य रश्मयुः स्वभूता । वेदिः सतित्वम् सहस्रान् गितो नः अस्माकं पितरोऽद्विस्रस आसन्

१. नास्ति अ ति २. वसथे अ ३. किन्तु ति. ४. 'विश्वं' ति ५. 'नि च अ. ६-९ .. ग्रामां वि' अ^१. ७. तथे (१९५) मः वि' अ^१. ८-८. सर्वेभ्यो वि' अ^१. ९. अतिरिच्येन बलेन कु. १०. महित्वा रि' छर. ११. 'नि भूतानि वि' अ^१. १२-१२. विवर्तते (१) कु; वेदिव' वि' अ^१. १३. भाव सूको १४ १५. नास्ति ति १५. नास्ति भ कु.

अक्षिरत्र प्राप्स्यथः । प्राप्ताः । इत्यते ज्ञानेः प्राप्ती प्रयोगः । 'ये कामयेत राष्ट्रियमर्थं राष्ट्रं स्वामिति' (मे ७, १, ३०) इति^१ । अद्विरसो हि देवानां सत्पथः । तेषां सत्पितृत्वाद्भूमिभिरभ्यैश्च देवैः सहोपपन्नं सहयानम् । कथं पुनरस्वार्थं चेत्य पूर्वेण सर्वैकवाचकत्वात् । अभिरामप्रवर्दानेन । एतदुक्तं भवति—ये रश्मिभिः सह सदानां प्राप्ता अद्विरसते नः पितरः । एन विदिष्टा-भिजनोपेतत्वाद्ब्रह्मदानपालनाद्वा नयम् । अतोऽस्मभ्यं दत्तम्, पालयतं पालयानिति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आ भततम् धनानि । आहृतय च अस्मभ्यं प्रयच्छतम् । आनुपहस्ती ! अस्मान् इन्द्राग्री ! रक्षतं पालनाकथैः^२ कर्मभिः । इमे सज्ज ते रश्मयः सूर्यस्य धैरिन्द्राग्न्योः स्वभूतैरस्माकम् पितरः ऐश्वर्यं यथा अद्विरसः^३ सूर्यरश्मिभिः^४ आप्यापयन्तेति^५ ॥ ७ ॥

मुद्गल० हे वज्रमाहू ! वज्रहस्ती ! इन्द्राग्री ! आ भततम् अस्मदर्थं धनमाहरतम् । आहृतय च शिक्षतम् अस्मभ्यं दत्तम् । अथि च अस्मान् अनुसृतून् शयीभिः आत्मोद्यैः कर्मभिः तु क्षिप्रम् अवतम् रक्षतम् । किञ्च सूर्यस्य सूर्यात्मन इन्द्रस्य ते इमे रश्मयः यैभिः रश्मिभिः धैरिधिभिः नः अस्माकम् पितरः पूर्वपुरुषाः सत्पितृत्वं सहप्राप्तव्यं स्थानम् आसन् ब्रह्मलोकमगच्छन् ॥ ७ ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्री अवतं भरेषु ।

तर्चो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत धौः ॥ ८ ॥

पुरंन्द्ररा । शिक्षतम् । वज्रहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्री इति । अवतम् । भरेषु । तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धौः ॥ ८ ॥

स्कन्द० हे पुरन्दरा ! असुरपुराणां दारविधारी ! शिक्षतम् दत्तमस्मभ्यं हे वज्रहस्ता ! किञ्च अस्मान् हे इन्द्राग्री ! अवतम् भरेषु सङ्ग्रामेषु । तत् नः इत्याहुकार्यम् (ऋ १, २४, ३६ इ.) ॥ ८ ॥

वेङ्कट० असुरपुराणां दारविधारी ! धनानि प्रयच्छतम् वज्रहस्ती ! अस्मान् इन्द्राग्री ! रक्षतं च सङ्ग्रामेषु । तत्रः इति^१ ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे वज्रहस्ता ! हस्तेन गृहीतवन्नौ ! पुरन्दरा ! असुरपुराणां दारविधारी ! इन्द्राग्री ! शिक्षतम् अस्म-दपेक्षितं धनं प्रयच्छतम् । अथि च भरेषु सङ्ग्रामेषु अस्मान् अवतम् रक्षतम् । यद्नेन सूक्तेन प्रायितं तत् अस्मदीयं मित्रादयः मनहन्ताम् पूजयन्तु ॥ ८ ॥

इति प्रथमाष्टकं सप्तमाध्याये एकोनविंशतो वर्गः ॥

[११०]

ततं मे अपस्तुदुं तापते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथाप शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वार्हाकृतस्य सप्तं तृप्युत श्रमवः ॥ १ ॥

१. राष्ट्रीयं सूको. २. नास्ति सूको. ३. धर्म सूको. ४. नास्ति वि^{१०} अं कु ल छने.
५. अहि^{१०} वि^{१०} अ^{१०}. ६. एते ए^{१०} वि^{१०} अ^{१०}. ७. 'यवन कु. ८. इति अ विः नास्ति कु.
९. नास्ति इ.

तत्तम् मे । अर्षः । तत् । ऊँ इति । तापते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उच्यथाप । शस्यते ।
अयम् । समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाऽकृतस्य । सम् । ऊँ इति । तृण्यत । ऋभवः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'आर्षेवे द्वे' । ऋभुर्विश्वा वाव इति सुधन्वन आद्विरस्सस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः (उ. वा ११, १६) । तेष्विति शक्यमिति कर्मभिर्देवस्वमीयुः । तेष्व साहचर्यादन्यतमवचनेनाप्युभयान्देन सर्वे प्रतिपाद्यन्ते । तदेवात्ये द्वे एते सूक्ते । ततम् पूर्वस्मिन् काले विततम् मे मम स्वभूतम् अपः यज्ञारूपं कर्म । तत् उ तापते पुनः उकार एवार्थे । तदेवेदानीमपि पुनस्तापते । पूर्वस्मिन् काले इदानीं चाइ यष्टेत्यर्थः । किञ्च स्वादिष्टा अतिशयेन स्वाहा । मनसः प्रीतिकरीत्यर्थः । धीतिः धीकर्मत्वात् 'स्तुत्यान् वा प्रति धीयमानत्वात्' स्तुतिरप्यधीतिरुच्यते । उच्यथाप उच्यथा स्तुतिवचनार्हास्तस्मै शस्यते । तस्मै स्तुतिरुच्यत इत्यर्थः । किञ्च अयम् समुद्रः समुद्रस्योऽस्थान्तप्रभृतः सोमः इह यज्ञे विश्वदेव्यः सर्वदेवयोग्यभूतः । सम्यक् स्तुतश्चेत्यर्थः । एतत् सर्वं ज्ञात्वा स्वाहाकृतस्य तृणीयार्थे पठ्येत् । स्वाहाकृतेन सोमेनाहुतेनेत्यर्थः । तम् उ तृण्यत सम्यक् तृण्यत । उकारस्तु पदपूरणः । द्वे ऋभवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ततम् मे कर्म । तत् एव पुनः तापते । स्वाहुतमा स्तुतिश्च स्तुत्याय ऋभूणां गणाय शस्यते । अपि च अयम् समुद्रस्यः विश्वदेव्यः सोमः इह सुतः । तेन हुतेन ऋभवाः सन्वृण्यत ॥ १ ॥

मुद्रल० 'ततं मे' इति तवर्थे पञ्चमे सूकम् । हुस्त ऋषिः । पञ्चमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगतयः । ऋभवो देवताः ॥

द्वे ऋभवः । मे मया अपः अग्निदोमादिरूपं कर्म ततम् विस्तारितं बहुधाः पूर्वमनुष्ठितम् । तत् उ तदेव पुनः तापते विस्तार्यते । समुद्रीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा स्वाहुतमा अतिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्च उच्यथाप स्तुत्याय शस्यते पठ्यते । अपि च इह अस्मिन् योगे अयम् समुद्रः समुन्वनशीलो यः सोमरसः विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पवांते यथा भवति तथा सम्रादितः । एतत् स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन तम् उ तृण्यत सम्पद्येव तृणा भवत ॥ १ ॥

आभोग्यं प्र यदिच्छन्त एतन्नापाकाः प्राञ्चो मम् के चिदापर्यः ।

सौर्यन्वनासश्चित्तस्य भूमनागच्छत सन्नितुर्दाशुर्पो गृहम् ॥ २ ॥

आभोग्यम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । एतन् । अपाकाः । प्राञ्चः । मम् । के । चित् । आपर्यः ।
सौर्यन्वनासः । च्चित्तस्य । भूमना । अगच्छत । सन्नितुः । दाशुर्पोः । गृहम् ॥ २ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचष्टे—'ऋभवो यज्ञियत्वं प्रार्थयमानाः प्रजापतेः सकाशमगमन् । नथ प्रजापतिः सन्निवारमाहूयावोक्त्वा, एतेऽपि यज्ञिया भवन्तिवति । उपेति सविता प्रतिपद्य तां

‘स्वगृहं नीत्वा’ इत्यत्र दिनात्यातिथ्यमेवाम् भकार्पीदिति । तदेतद् वामदेवो यक्ष्यति—‘द्वादश पूर
 ‘यद्योऽस्मात्तित्ये रणन्वृभयः ससन्तः’ (अ ४, २३, ७) इति । तदेवेहाप्युच्यते— आभोग्यम् इत्या-
 दिना । आभोगः सम्भोग इति पर्यायो । आभोग एवाभोगयः । स्वार्थिको यदाद् उपजनः । देवैस्तद्
 सम्भोगम् दत्तन्तः । यज्ञियत्वं प्रार्थयन्नात्वा इत्यर्थः । यत् यदा यूपम् प्र ऐतन प्रशब्दोऽत्र
 भारवर्षानुवादी । उभयते प्रलम्बत इति वक्ष्ये । प्रजापतेः सकासं गताः स्य । कीदृशाः ।
 अतस्तः भयकम्पप्रज्ञाः । अत्यन्तपरिपक्वज्ञा इत्यर्थः । प्रायः भ्रष्टु गतिपूतनयोः । प्रशन्तारो
 देवान् यथाद् वा प्रति, प्रकीर्ण वा पुत्रयितारो देवानाम्, स्वयं वा पूरयोः । मम कुसस्य ।
 के चित् आपयः केचित् ज्ञातयः । ‘कुस्तो झाङ्गिरसः’ । अत्रयोऽपि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः ।
 अत्र आङ्गिरसत्वात् कुसस्य भवन्त्युभयः केचित् ज्ञातयः । यदेति तपनाच्छेत्पनाशार्थम् ।
 तदा हे सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः । एकचमसस्य पतुष्टवकरणादेव स्वस्य चरितस्य
 भूमना माहात्म्येन अगच्छत गताः स्य सवित्रः गृहम् दातुषुः यक्षियस्वनातिथ्यं वा गुप्स्यन्व
 दत्तवतः ॥ २ ॥

येद्वैदं सुधन्वनं आङ्गिरसस्य पुत्रवाद् ऋभय आङ्गिरसस्य कुसस्य पुत्रतनाः ‘के चन’ ज्ञातयो
 भवन्ति अपकम्पप्रज्ञाः । ‘आभोग्यन्तु आभोग्यन्तु’ । अकारलोपाभावश्चाङ्गिरसः । यज्ञे सोमम्
 दत्तन्तः तपश्चरणाय यदा यूपम् अपकम्पप्रज्ञाः गतवन्तः, तदा सुधन्वनः पुत्रा ऋभवः ।
 तपश्चरणस्य महत्तया भस्मस्पर्शमदात्तुः । सवित्रः तपसोऽन्ते देवैरुत्तममेवैषां प्रदातव्यमिति
 प्रार्थितस्य गृहम् अगच्छत ॥ २ ॥

मुद्रलं हे ऋभवः ! अपानाः परिवर्जनात् प्रायः पूर्वकालीनाः मम आपयः प्राययितारो मदीया
 ज्ञातयः के चित् पुत्रभूताः ये केचन यूपम् आभोग्यम् उपभोग्यं सोमम् दत्तन्तः यत् यदा
 प्र ऐतन तपश्चरितुमरुष्यं गतवन्तः । अत्रयो द्वि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः । ‘हे सौधन्वनासः !
 सुधन्वनः पुत्राः !’ तदानीम् चरितस्य समुपाकृतस्य तपसः भूमना यूपम् महत्तयेन दातुषुः
 इदीपि दत्तवतः सवित्रः सोमाभिरपुं कुर्वन्तो यजमानस्य सन्वन्धि गृहम् यज्ञगृहम् अगच्छत तपसा
 ऋभसोमाः सन्तः कृतपाना यूपं गतवन्तः ॥ २ ॥

तत्सविता वींऽमृतत्वमासुवदगोर्षं यद्वृत्रयन्तु ऐतन ।

त्पं चिच्चमससुरस्य भक्षणांमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वेयम् ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वीः । अमृतत्वम् । आ । असुवत् । अगोर्षम् । यत् । वृत्रयन्तुः । ऐतन ।
 त्वम् । चित् । चमसम् । असुरस्य । भक्षणम् । एकम् । सन्तम् । अकृणुता । चतुर्वेयम् ॥ ३ ॥

स्कन्द० तत् तदा सविता वीः युष्माकम् अमृतत्वम् देवत्वम् वा अमुवत् अनुज्ञातवाद् । अरुण-
 तेजस्वित्वाद् गृहितुमनाय सवितां प्रति यत् यदा यत्रयन्त- इतिर्ब्रह्मणानातिथ्यसन्वन्धि

१-१. एदीवा ति. २-२. गोर्षत्वा कु ३ तदेतदिहोऽथो ति. ४. नास्ति अ ति. ५. नास्ति
 कु. ६-६. कुस्तोऽप्याङ्गि ति. ७. सौधन्वना विं छ छप. ८-८. नास्ति अं कु. ९-९. तेन व विं अर्षः
 केन व विं. १०. अपकम्पं विं अं छपः. ११. माद-तपश्चरणाय. विं अं. ११-११. यत्...
 कर्त्तुं विं अं. † अमोः कु. १२. यवनां विं अं छप. १३. अगं विं अं. १४. अमृतत्वम् विं
 छ छप. १५. तदाः मयन्वृत्तियाद्—‘तत्सविता’ इति क. १६. त्वोर्षं मं. १७-१७. नास्ति मूको.

या अन्नमिच्छन्त एतेन गता स्यः यदाऽऽतिष्यमनुभवितुं सवितुं गता इत्यर्थः । त्वम् चित् न चित् । तच्छब्दस्यमानार्थत्यच्छब्दक्षुब्धे 'एक चमस चतुर कृपोतन' (ऋ १, १११, २) इत्यादिमन्त्रान्तरदृष्टावसंभ्रमयो मच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । चिच्छब्दोऽपि चाथै । यो देवै प्रहितोऽग्निरेक चमस चतुर इत्येवमुपन्यसवान् । त चमसम् अग्नुरस्य भक्षणम् 'अमुरिति प्राणनाम' (या ३, ८) । तद्दानसुर । कोऽसौ । १२४ । कुत एतत् । उत त्व नमसम् (ऋ १, २०, ६) इति मन्त्रान्तरदर्शनात् । प्राणत्तस्त्वप्युभक्षणम् एवम् सन्तम् अकृणुत कृतवन्त स्यः । चतुर्वैवम् वेतिर्गौरयर्थे (तु निघ २, १४) । चतुर्गैतिम् । एकस्माच्चमसात् तद्विनाशनं चतुरश्चमसान् कृतवन्त स्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥

पेङ्कट० 'तव कथमभूदित्याह — [तसविता इत्यादि] । यदा सविता युष्माकम् अमृतत्वम् प्रापच्छत्, यदा गृहितुम् भक्षण्य सवितारम् भक्षम् इच्छन्तो गतवन्त, त च चमसम् सोमस्य भक्षणम् एक सन्तम् अकृणुत चतुर्वैवम् ॥ ३ ॥

मुद्रच्छ० हे ऋभव । तद् उदानीम् सविता सर्वस्य प्रेरको देव न युष्माकम् अमृतत्वम् देवत्वम् वा असुवत् आभिमुत्पद्येन प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यत् यदा यूयम् अगोप्यम् गृहितुं मक्षय सर्वदंशमान सवितारम् भवन्त श्रेयश्चि । सोमपान विज्ञापयन्त सन्त एतान् जागृजत । उदानीमिति पूर्वणान्यस । यस्मात् यूय देवैराज्ञापिता सन्त अग्नुरस्य स्वप्नु सम्बन्धितम् । तेन निर्मितमित्यर्थः । भक्षणम् सोमपानसाधनम् त्वम् तन् चमसम् एकम् चित् भक्षहावमेव सन्तम् चतुर्वैवम् चतुर्वैवम् अकृणुत कृतवन्त । सृष्टवादी स्वप्ना कृत चमस दोग्धचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभव इतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्ट्वी शमीं तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानुशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्ट्वी । शमी । तरणित्वेन । वाघतं । मर्तासः । सतं । अमृतत्वम् । आनुशु ।

सौधन्वना । ऋभवः । सूरचक्षसः । संवत्सरे । सम् । अपृच्यन्त । धीतिभिः ॥ ४ ॥

स्कन्द० विष्ट्वी इति न कर्मनाम शमी हृत्पनेन वीनकृतचक्रसङ्गात् । किं तर्हि । विषेऽप्यर्थस्य क्रियाशब्दोऽयं विष्ट्वीति । विष्ट्वा भ्याप्त्वं । इत्येवमर्थः । शमी कर्मनामैतत् (तु निघ २, १) । एकचमसचतुष्टयरुपादीनि कर्माणि । तरणित्वेन 'तरणि' (निघ २ १०) इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन । धीप्रसित्यर्थः । वाघतं ऋत्विङ्नामैतत् (तु निघ ३, १८) । सामर्थ्यादिहातर्णात्मत्वमर्थम् । ऋत्विक्वन्त । पशार इत्यर्थः । मनुष्यां सत अमृतत्वम् देवत्वम् आनु प्राप्ता । के । उच्यन्ते । सौधन्वना १ सुधन्वन पुत्रा ऋभव नामः कीदृशा । उच्यन्ते । सूरचक्षसः सूर्यसमानदर्शनाः । सूर्यवत्तेजस्विन प्रशावन्तो वैत्यर्थः । प्राच्य च देवत्व सवत्सरे सम् अपृच्यन्त धीतिभिः धीतिशब्दं कर्मचक्रन । सवत्सरे यावन्ति कर्माणि यथावयानि ते सर्वं सन्तुष्टा । सर्वव्यस्यु भागाहृत्व प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पेङ्कट० कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन योज्या मरणमार्गं सत अमृतत्वम् आनुशरे । सौधन्वनाः

१. 'वति मूको २३ नास्ति छ. [१] नास्ति कु. २ नास्ति कु ४. व्याख्या मूको

१. 'वदान्यरुधा अ, पूर्वकर्मनाम ति ७ अरण्यं कु

ऋभवः सूक्ष्मदर्शनाः संवत्सरे देवैः सङ्गत्वा भासात् चमसाम्बुदादिभिः कर्मभिः । ऋभूगामा-
दित्यरश्मिभिरैक्यम् 'अपोऽन्य नदसस्तना' (ऋ १, १६१, ११) इत्यस्यामुक्तमिति ॥ ४ ॥

मुद्रल० वापतः ऋषिभिश्चयेवा ऋभवः^१ शमी यागदानादिकर्माणि अन्यान्यपि 'एकं चमसं चतुरः
कृमोतनं' (ऋ १, १६१, २) इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरनित्वेन क्षिप्रत्वेन^२ क्षीघ्रेण
विष्ट्वी व्याप्य । कृत्वेत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्तोसः मनुष्या अपि सन्तः अमृतत्वम् देव-
त्वम् आनयुः भानतिरे । कृत्वेः कर्मभिर्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनाः
पुत्राः सूरचक्षुः सूर्यसमानप्रकाशाः ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसन्त्यादिकालेऽनुष्ठेयैः
धीतिभिः अग्निष्टोमाधिकर्मभिः सम् अपृच्यन्त संयुक्ता नभयन् । हविर्भागाद्वा बभूवुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पात्रमृमवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नार्धमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रमृद्वय । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवः । जेहमानम् ।

उपस्तुताः । उपऽस्तम् । नार्धमानाः । अमर्त्येषु । श्रवं । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

स्कन्द० क्षेत्रमिव वि ममुः । यथा कश्चिद्द्रव्या दृष्टेन वा क्षेत्रं विमिस्रीते^३, तद्वद्विमितवन्त इत्यर्थः ।
कीदृशेन । तेजनेन तिल निशाने^४ । निशितेन । केन । सामभ्यांद् व्यपनेन । तेन हि रथकारा
विमिमते । अथवा तेजजज्ञब्दः तेजःपर्यायः । स्वेन तेजसा । किं विममुः । एषम् चमसाख्यं
पात्रम् । के । ऋभवः । जेहमानम् 'जेहेते' (निघ २, १४) इति गणिकर्मा । चतुर्धागतम्^५ । चतुष्टयं
प्रतिपद्यमानमित्यर्थः । कीदृशाः । उपस्तुताः उपेत्येत्त्वं सनित्येत्त्वं स्याते । सर्वतोभूमिः संस्तुताः^६ ।
उपमं नाधमानाः 'उमो' (निघ २, १६) इत्यन्तिक्रमात् । अन्तरेणापि भावश्चर्यं सामभ्यां-
दिदानिकस्ये द्रष्टव्यम् । नाधिर्वाक्यार्थः । सबिहृष्टत्वं प्रार्थयमानाः । कस्य । सामभ्यांदेवानाम् ।
देवेष्वन्तर्गतमिच्छन्त इत्यर्थः । न चान्तर्गतमेव केवढाम् । अमर्त्येषु निर्धारणे^७ चात्र
सप्तमी । देवानां मध्ये । श्रवं इच्छमानाः^८ । इतिर्लक्षणमज्ञमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मानदृष्टेन भूमिम् इव दक्षेण विकर्तन्तार्थं इत्यात् इस्ते सम्भरमाणम् एकम् पात्रम् विविधं
कृतवन्तः, समीपस्तुता देवानां समीपं कामयमाना देवेषु सोमम् इच्छमानाः ॥ ५ ॥

मुद्रल० उपस्तुताः समीपस्थैर्कृपिभिः स्तुताः ऋभवः जेहमानम् होमकियां प्रति प्रयतमानम्
एकम् असहायम् पात्रम् पानसाधनं स्वप्ना निर्मितं चमसं मानदृष्टेन देवानि व भूमिमिव तेजनेन
क्षीघ्रेण शक्षेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुम् वि ममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः ।
उपमम् सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमरूपमज्ञम् नार्धमानाः माधमानाः । एतदेव विदुमिति ।
अमर्त्येषु मरणरक्षितेषु देवेषु मध्ये श्रवं हविलक्ष्यम् अन्नम् इच्छमानाः इच्छन्तः । देवैः सह
सोमपानं कामयमानाः उच्छाभाव्य चतुरधमसात् सकांश्रित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके सप्तमाध्याये त्रितो पर्यः ॥

१. 'चर कु. २. कतवः मे'. ३. नाशित मे'. ४. विमिमते मूको. ५. निशाने मूको.
६. चतुर्धा भ. ७. संस्तुताः भ. ८. 'ने वतो भ कु. ९-१०. नाशित मूको.

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुह्वाम विधाना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सधिर ऋभवो वाजमरुहन् दिवो रजः ॥ ६ ॥

‘आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽदेव । घृतम् । जुह्वाम् । विधाना ।

तरणित्वा । ये । पितुः । अस्य । सधिर । ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो जुह्वाम इत्याख्यातेन सम्बन्धवितन्व । मनीषाम् स्तुतिम् अन्तरिक्षस्य पृथ्वीभुवरेषु चोत्पन्नं सदृशीं वेद्यभ्याहृतं यम् । अन्तरिक्षतोऽन्तरिक्षस्यापि चोत्पन्ना सदृशी वा । अत्यन्तमहती-
मित्यर्थः । नृभ्यः मनुष्याणामनृणामर्थाय । मनुष्यामनृभ्यः स्तोत्रमित्यर्थः । सुचेव घृतम् वा जुह्वाम
आकाशेऽथ मयादायाम् । यथा कश्चिदाहवनीयायै सुचा घृतं मयादाया प्रक्षिपेद् एवं प्रक्षिपामो-
क्षात्प्राप्तयेत्तदाशास्महे । विद्याया स्वेन ज्ञानेन । ये ऋभ्यः किं कृतवन्तः । तरणिषा क्षिप्रत्वेन वे
पितुः सर्वमाजिनां पितृभूतस्य पादपितृणां अस्य सवितुः स्वभूतम् सधिर सच्चित्तांतिकर्मा (तु. निघ. २,
१४) । सोपसर्गार्थेऽयं द्रष्टव्यः । अधिगतवन्तः । कृत्वन्त इत्यर्थः । ऋभवः वाजम् आतिथ्यसम्बन्धि
अन्नम् अरुहन् आरुहयन्त्वस्व दिवः अययवभूतम् रजः लोकम् । देवलोकं पारुहयन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा सुचा घृतम् आहुहति एवं वयम् अन्तरिक्षस्य नेतृभ्यो मध्यमस्थानपदितेभ्यः स्तुतिं
कुर्म । प्रदानेन । क्षिप्रत्वेन ये पितृभूतस्य अस्य सवितुः अमृतम् आस्वादितवन्तः । ते दिवः
लोकम् अक्षं सोमात्मकम् अधिष्ठितवन्तः । देवेभ्यः सोमवीथं प्राप्त्वा इति ॥ ६ ॥

मुद्गल० अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य सम्बन्धिभ्यः नृभ्यः ब्रह्मस्य नेतृभ्यः ऋभ्यः
ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः, तेन हि देवत्वं प्राप्त्वाः । सुचेव यथा सुचा जुह्वा घृतम् अरण-
नीलाज्योपेतं इतिः आ जुह्वाम यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । प्रथमेव मनीषाम् स्तुतिम् विद्वाना वेदनेन
कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पादकस्य अस्य सूर्यस्य तरणित्वा
तरणिषानि तरणकौशलानि सधिर सूर्यरश्मिभूताः सन्तः प्रायुः । तदुक्तम् — ‘आदित्यरश्मयोऽपि
ऋभव उच्यन्ते’ (या ११, १६) इति । ते ऋभवः दिवः रजा सोपमानस्य स्वर्गलोकस्य
सम्पन्निभम् वाजम् सोमलक्षणमन्नम् अरुहन् यागदानादिभिः कर्मनिरन्वैश्च वेदोक्तैश्चनसचतुष्टय-
भ्रमणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्न इन्द्रः अर्षसा नवीयान्भुवर्वाजैर्भिवस्तुभिर्भिवस्तुर्ददिः ।

युष्मार्कं देवा अत्रसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरस्तुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । अर्षसा । नवीयान् । भुवः । वाजैर्भिः । वस्तुभिः । वस्तुः । ददिः ।

युष्मार्कम् । देवाः । अर्षसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । अस्तुन्वताम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० ऋभुः नः अस्माकम् इन्द्रः च ऋभूणां सवित्वात् । अथवा इन्द्र इति ऋभोर्विशेषणम् ।

१. 'शरप मरि वि. २ नास्ति मूको. ३. 'कन्तः म. ४. अमृतम् वि' अ' कु. ५. आसादि
कु. ६. सोपसर्गं सोमसर्ग' 'वा, रंजन् वि' अ'. ७. नास्ति कु. ८. नास्ति म'. ९. शीतान्ते' म'.

इन्द्रसदशोऽत्यन्तेधरो वा । तवसा बलेन सामध्वंशक्षणेन । यदस्माकं स्तुतिकरणसामभ्य तेन सर्वेण । नवीयान् अविशयेन स्तुत्य । किञ्च ऋषु वाजेभि सन्पतरवचनेनापि वातसान्देवात्र सादृष्यार्द्धं वाजो विभ्वा चोच्यते । अत्ययेन च' द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । वागविभ्वाभ्या बहुभि च सद बहु अन्तर्गतात्मत्वार्थमेतत् । धनवान् । ददि स्तोत्रभ्यो यदृभ्यश्च साधु दाता । किम् । सामध्व्यां सर्वानभिप्रेतार्थांश्च' । अथवा यस्तुतिरिति अत्ययेन उल्लिख्यते । वसु इदि । धन दातव्यं । आर्भवंत्वाद्यास्थ सूक्तस्य ऋभुविभ्वावाजानामेवात्र प्राधान्यं द्रष्टव्यं न सक्षयोर्यमात्र विदिष्टाना यस्नामपि । एतोऽर्धं प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाचयन् । युष्माकम् हे देवा । अवसा तर्पणत हेतुना । युष्मान् सोमेन तर्पन्त इत्यर्थः । ७ । अदिति यागदिवस । प्रिये सर्वैरनुष्वाणाम् । अग्नि तिष्ठन् अभितिष्ठतिरत्र सामध्व्यांश्चवापं । जयेम वयम् । वसुतो धरसु तावन्त विस्तीर्यन्त इति श्रुत्यैव सेवा । अमुं वताम् सोमाभिप्रेतमकुर्वता तत्राण स्वभूता । य युष्मान् वरन्त ते' अस्मच्छत्रं, तथा स्वभूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यैः ० ऋषु अस्मभ्य बलेन सर्वदा तवतो भवति । तया' वासवितृभि वापेभि सह वसुना दाता भवति । ऋभुर्विभ्वा वाज इति श्रवणं, तत्र प्रथमोच्यमानां बहुवत् निगमा भवन्ति' (तु. वा ११, १६) । युष्माकम् ऋभव' रक्षणत प्रकाशकानां प्रियेऽस्मिन् दिवसे अयत्मानानां' सना वयम् अभिभवन् ॥ ७ ॥

सुब्रह्म ० ऋभुविभ्वा वाज इति श्रवणं सुधन्वन पुत्रा । तत्र अथवा बलेन नवीयान् तवतर प्रशस्ततर ऋषु न अस्माकम् इन्द्र परमेधर । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । अग्नि च वाजेभि वाचरस्मभ्य दातव्यैरर्धे वसुभि निवासेतुभिर्धनैश्च स ऋषु वसु अस्माकं निरासयित्वा । अत्र एव इदि तपामकाला धनानां दाता भवतु । एतोऽर्धं प्रत्यक्षकृत । हे देवाः । दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतय । युष्मानम् सम्बन्धिना अवसा रक्षणेन युक्ते प्रिये अस्माकमनुष्वाण अदिति दिवस वर्तमाना वयम् अमुष्वाणं सुन्वयमानविरोधिना दात्र्यान् वसुतो सेवा अग्नि तिष्ठेन ॥ ७ ॥

निधर्मण ऋभवो गार्मपिशतु सं वृत्तेनासृजता मातरं पुनः ।
सौधेन्वानासः सप्रस्थया नरो जित्री युराना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

नि । चर्मण । ऋभु । गार्म । अपिशतु । सग । वृत्तेन । असृजत । मातरम् । पुनरिति । सौधेन्वानास । सुऽअप्रस्थया । नरु । जित्री इति । युराना । पितरा । असृजोतन ॥ ८ ॥

स्कन्द ० अग्निदिवासाचक्षते — 'अथ कथयिदतिदोऽग्नेमुच्यन्तवता समत । तस्यां रिधावतापान् आरुदा' वासेन उद्वेजित ऋभून् स्वपिठरी वृद्धौ पुनयुयानी कुर्वतो ददते । तातुवाच, ममाप्यग्निदोऽग्नेमु च्छा पुनर्जीवयतेति । तस्य स्वमादाभ्येन उद्वेजयतेन तामत्र गार्म अग्नेपापययोपेतां चक्षु' इति । उद्वेजिदोऽप्यत — निधर्मण इत्यादिना । विवर्तिताया गोधर्मण हे श्रमवाः । यूय तामेव गार्म अपिशतु रिधि अवपये । अयपरवर्ता हृतवन्त । सर्वानययोपताम्

१ नास्ति अ ति २ त्वाभिप्रेतान् ति ३ नास्ति अ यु. ४ तदा कु ५ नास्ति रि' अ'. ६ 'जा देवानाम् रि' अ'. ७ वज' अ' कु. ८ नास्ति अ.

उत्पादयन्तेत्यर्थः^१ । उत्पाद्य च सम् वत्सेन अद्यजत संमार्जितवन्तः सङ्गमितवन्तः^२ स्य तां
गाम् गातरं पुनः^३ । कदा । वच्यते । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः । यदा स्वधस्यया शोभनमपः
कर्म यस्य स स्वयाः । तदिच्छा स्वपत्या तया^४ । शोभनकर्मकारित्वनिमित्तयथाहृच्छेयत्यर्थः । हे
नरः । मनुष्याः । जिगी जीर्णो सन्तौ पुनः युवानौ त्वौ मातापितरौ अहृणोतन कृतवन्तः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० कस्यचित् करेः धेनवां मृतायां तस्याः चर्मं स न्यदधात्^५ । अथ वत्से रन्तं इष्ट्वा
प्रभून्स्तौव । अथ ते तवर्मादाप काञ्चन धेनुं शिल्पकीञ्चलेन कृत्वा बहिःक्षर्मणा सन्ध्याय
तपोमाहात्म्येन तां सप्राणां यक्षुः । अथ तेन वत्सेन पुनः अपि ताम् मातरम् समञ्जन्^६ ।
निधिपशतिः सन्धानकर्मा^७ । सौधन्वनाः । शोभनकर्मच्छया नेतारः । जीर्णावातमीयो पितरौ
युवानौ अहृणोतन^८ ॥ ८ ॥

मुद्गळ० पुरा कस्यचित् ऋषेर्धेनुयुक्ता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वरसं इष्ट्वा प्रभुं तुष्टाव । ऋभवस्त-
त्सद्योमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा सवीप तेन वत्सेन^९ समयोजयन्निति । अयमर्थः
पूर्वधेनं प्रतिपाद्यते । हे ऋभवः । यूयम् चर्मजः चर्मणा माम् धेनुम् निः अपिशत निःशेषेणा-
च्छिद्यं संयुक्तम् अकुरुत । तदनन्तरम् गातरम् तां गाम् पुनः वत्सेन सम् अद्यजत संसृष्टामकुरुत
समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः । सुधन्वनः आक्षिरसस्य^{१०} पुत्राः ।
नरः । यज्ञस्य नेतार ऋभवः । स्वपत्या शोभनकर्मच्छया मागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिगी
जीर्णो वृद्धो पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्धेनोपेतौ अहृणोतन यूयम् अकुरुत ॥ ८ ॥

वाजेभिर्नो वाजंसातावदिदृष्टृभुर्माँ इन्द्र चित्रमा दर्पिं राधेः ।

तर्धो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत धौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नुः । वाजंसाता । अविदृष्टिः । ऋभुःमान् । इन्द्र । चित्रम् । आ । दर्पिं । राधेः ।
तत् । नुः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धौः ॥ ९ ॥

स्कन्द० वाजेभिः इत्यन्तरवचनेनापि वाजशब्देन साहचर्यात् प्रयोऽपि ऋभव उच्यन्ते । वाजप्रभृतिभिः
ऋभुभिः^{११} सह नः अस्मान् वाजशानी सङ्ग्रामे अविदृष्टि भवपालय । किञ्च ऋभुमान्
ऋभुभिः संयुक्तः सन् । ऋभुभिः सहेत्यर्थः । हे इन्द्र । चित्रम् विचित्रं पूर्णं वा आ दर्पिं^{१२}
आदारय । वैद्वस्मभ्यमित्यर्थः । किम् । राधः धनम् । ऋभवंत्याश्च सूक्तस्य उपसर्जनतवापि
निर्दिष्टानामभुष्णामेवात्र प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । इन्द्रस्य वत्सलत्वात्^{१३} गुणभाषेनोपादानम् । तद्
नः इत्यायुक्तार्थम्^{१४} (अ १, १४, १६ द.) ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वाजेन प्राजा^{१५} अर्दितैः भयन्तिः सह अस्मान् सङ्ग्रामे रक्ष । ऋभुभिः^{१६} सहितस्त्वम्^{१७} चित्रम्
धनम् इन्द्र^{१८} शत्रूणां आदारयेति । साहचर्यादिन्द्रस्य स्रुतिः ॥ ९ ॥

१. अपारदन् १* मूको. २. गभि* कु. ३. नास्ति अ ति. ४. नास्ति मूको. ५. ऐन्दवश्च
उ; *अथ लपे. ६. *सवड दि* अ. ७. सवडन* अ* कु; संपद्वच(*क)र्मा वि* अ; संपन* वि.
८. *शोभां वि* अ. ९. पूणोतन मूको. १०-१०. तदीयेन मूको. ११. अक्षिरस्य मूको.
१२. नास्ति कु. १३. नास्ति अ. १४. तत्सखित्वात् वि. १५. नास्ति मूको. १६. आगा वि* अ
लपे; अथ स सौधः. १७. ऋभुभिः अ* कु; अ* ऋभुभिः वि* अ. १८. त्रिष्ट वि* अ* कु क लपे;
सर्वि वि*; सर्विता(*व)लव् मू वि* अ. १९. रदं प दि* अ.

मुद्रल० हे इन्द्र । अमुमान् अमुविंभ्या वात इति त्रयोऽप्युभयवैभोषचारादुच्यन्ते । तैर्युक्तवत्
वातशरी वायुस्याश्रय सम्भजने निमित्तभूते सति वातेभिः अश्वैः नः अविश्विं अस्मान्
प्याप्नुहि । अवि च चित्रम् चावनीयम् राधः धनम् आ इषिं अस्मभ्यं दातुम् भाद्रियस्व ।
तृतीयसवने अमुभिः सहैन्द्रस्यावस्थानान् प्रसङ्गादयेन्द्रस्तुतिः । यदेवदस्मान्भिः प्रार्थितम् अस्मदीयन्
तत् मित्रादयः समदन्ताम् पूजयन्तु ॥ १ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वक्ता ॥

[१११]

तक्षन् रथं सुवृत्तं विघ्नानापसस्तक्षन् हरीं इन्द्रवाहा वृषण्वस ।

तक्षन् पितृभ्यामृभवो युवद् वयस्तक्षन् वृत्सार्यं मातरं सत्ताभुवम् ॥ १ ॥

तक्षन् । रथम् । सुवृत्तम् । विघ्नानाऽर्धपसः । तक्षन् । हरी इति । इन्द्रवाहा । वृषण्वस इति वृषण्वसम् ।
तक्षन् । पितृभ्याम् । अृभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वृत्सार्यं । मातरम् । सत्ताऽभुवम् ॥ १ ॥

स्कन्द० अृभवः^१ तक्षन् 'तक्षतिः करोतिकर्ता' (वा ४, १९) । कृतवन्तो रथम् । कस्यै । अधिभ्याम् । कुत
पुत्र । 'तक्षताश्रयभ्याम्' (अ १, २०, २) इति मन्त्रान्तरदर्शनात् । कीदृशम् । धृष्टम् ।
सुगमनमित्यर्थः । कीदृशाः । विघ्नानपसः अत्यन्तोत्कृष्टकर्मत्वाद्वेदितव्यकर्माणः । किञ्च तक्षन्
हरी इन्द्रवाहा इन्द्रस्य बोधारी वृषण्वत् वृष्टिधनौ वर्षितारी वा धनानाम् । धनानां^२
दायारावित्यर्थः । किञ्च तक्षन् स्वभ्याम् पितृभ्याम् अृभवः युवत् यौवनलक्षणम् वयः । किञ्च तक्षन्
वृत्सार्यं मातरम् सत्ताभुवम् सहभाविनीम् । सत्तां सतीं चर्मण उरवाय वरसेन सह संयोजितवन्त
इत्यर्थः । तदेतत् पूर्वमप्युक्तम् — 'विद्वर्माणः' (अ १, ११०, ८) इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० तक्षन्^३ अकुर्वन् रथम् सुवर्तं^४ ज्ञानशिल्पकर्माणीऽधिभ्याम्^५ । तक्षन् अश्वी^६ इन्द्रस्य बोधारी
प्रदीपमानधनी । तक्षन् पितृभ्याम् अृभवः "युवत्वमुक्तम् वयः" । तक्षन् च वृत्सार्यं मातरम्
सहजगतामासीदिति । कर्मनाथसमुदेसः सूक्ते ॥ १ ॥

मुद्रल० 'तक्षन्' इति पञ्चमं वृत् सूक्तम्^१ । कुल्ल अविः^२ । पञ्चमी त्रिपुत्र । शिक्षा जगवः ।
अृभवो देवतां^३ ॥

विघ्नानपसः उत्कृष्टेन ज्ञानेन विघ्नार्थकर्मणि^४ अृभवः रथम् अधिनोरारोहणार्थम् धृष्टम्
शोभनवर्तनम्^५ तक्षन् अकुर्वन् । तथा इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतो हरी इन्द्रशरीरवैभक्त्युक्त्याश्री
तक्षन् कृतवन्तः । कीदृशी । वृषण्वत् । तेचनसमर्थेन द्रवणेन धनेन युक्ता । अवि च पितृभ्याम्
स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृत्ताभ्याम् युवत् यौवनोपेतम् वयः आसुः अृभवः तक्षन् कृतवन्तः ।
तथा वृत्सार्यं मातरम् गायं सत्ताभुवम् सहयुक्ते सहवर्तमानान् तक्षन् अकुर्वन् ॥ १ ॥

१. मास्ति सूक्ते. २. मास्ति अ. ३. तक्षन् सुगमनम् वि^१ अ^२. ४. ज्ञानेन शिल्पकर्मणो कु।

मातृकर्मणो वि^१ अ^२. ५. मास्ति वि^१ अ^२. ६. प्रवीणं वि^१ अ^२. ७-८. युवत्वः वि^१ अ^२. ९. नास्ति मं.
† 'ता मं'. १०. 'वर्तमानम्' सूक्ते.

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीभिषम् ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्षाय धासथा स्विन्द्रियम् ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुमद्वयः । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुप्रजावतीम् । इषम् ।

यथा । क्षयाम । सर्ववीरया । विशा । तत् । नः । शर्षाय । धासथ । सु । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

स्कन्द० नः अस्माकम् यज्ञाय यज्ञायम् वा तक्षत आभिमुख्येन कुरुत । अस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः । कीदृशम् । ऋभुमत् क्रभवो यष्टव्यत्वेन सम्बन्धिनो यस्य सन्ति सद् वामुमत् । पुष्पाक्रमेव ऋभूणां योग्यमित्यर्थः । किं तत् । वयः अहम् । न च केवलाय यज्ञाय । वत्वे भोजनाच्छादनादिकर्मणे च । दक्षाय बलाय । न च केवलमहम् । गुप्रजावतीम् इषम् शोभनया प्रजया संयुक्तम् अहम् । शोभनया 'प्रजया सहितमहं' दत्त, मा केवलमित्यर्थः । किञ्च यथा क्षयाम स्वस्मिद् स्थाने वयं निवसेम । न च केवलाः । सर्ववीरया विशा सर्ववीरैः पुत्रैः पीप्रीश्चोपेतया परिवारकमनुष्यजातया सह । तत् सुद्वोऽप्ययं तच्छब्दः धालप्रत्ययान्तो द्रष्टव्यः । तथा नः अस्मभ्यम् शर्षाय उत्साहाय बलाय वा धासथ तु सुष्ठु दत्त इन्द्रियम् धनं वीर्यं वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० वा कुरुत^१ अस्माकं यज्ञकरणाय वीर्यम् आयुः कर्मणे^२ वृद्धये च । शोभनप्रजायुक्तम् अहं च । यथा निरलेम सर्ववीरैर्युक्तया विशा तादृशं धनम् अस्मान्यं सुष्ठु दत्त^३ बलाय ॥ २ ॥

मुद्रल० हे ऋभवः ! नः अस्माकम् यज्ञाय यज्ञायम् ऋभुमत् उरुभासनुक्तम्^४ वयः हविर्दक्षिणमहम् आ तक्षत आ समन्तात् उरुवापयत । एतदेव विधियते । क्रत्वे क्रत्वेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय च बलाय च एतदुभयार्थम् सुप्रजावतीम् शोभन्याभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्गुक्तम् इषम् अहम् आ तक्षतेति शेषः । अपि च सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा वेद क्षयाम सुखेन नियसाम तत् तादृशम् इन्द्रियम् धनम् नः अस्मभ्यम् शर्षाय बलायम् सु धासथ सुष्ठु घत् । प्रवच्छेत्त्यर्थः ॥ २ ॥

आ तक्षत सातिस्मभ्यमृभवः साति रथाय सातिमर्षेते नरः ।

साति नो जैत्री सं महेत विश्वहा जाभिमजांमि पृतनासु सुशर्णिम् ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभवः । सातिम् । रथाय । सातिम् । अर्षेते । नरः ।

सातिम् । नः । जैत्रीम् । तम् । महेत । विश्वहा । जाभिम् । अजाभिम् । पृतनासु । सुशर्णिम् ॥

स्कन्द० 'आ तक्षत' आभिमुख्येन कुरुत सातिम् एषु राजे । दानम् अस्मभ्यम् हे ऋभवः ! कस्य दानम् । सामर्थ्यादनानाम् । न च केवलानां धनानाम् । सातिम् रथाय पठार्ये चतुर्थेपा । बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम् । रथानाम् । सातिम् अर्षेते अधानां च हे नरः । ननुष्याः ! । किञ्च

१-१. 'शोभनप्रजा' अ. नास्ति ति. २. 'त व वि' अ. कु. ३. 'जे वि' अ. ४. नास्ति वि' अ. ५. 'शयानुक्त' मू. ६-१. नास्ति मू. ७.

पुष्पस्यसादारं सातिम् दानम् नः अस्माकं सन्वन्धिनीं 'सारवधया शम्भूत्येन च दानान्तराणां' जैनीम् सम् महेतुं मह पूजयाम् । सर्वलोकः सन्पूजयेदित्यशास्त्रेहै' सर्वदा । तादृशी नः सातिं दत्त यादृशी सर्वो जनः सर्वदा पूजयतीत्यर्थः । जामिम् अजामिम् समानजातीयानसमानजातीयौ च । भयोन्यां चास्माकं योग्यां चात्यन्तोद्दष्टमित्यर्थः^१ । अथवा जामिनाजामिति^२ पूजयदितुरयं निर्देशः । द्वितीया च प्रथमार्थे । समानजातीयोऽसमानजातीयश्च पूजयेदित्यर्थः । पृतनासु^३ सहस्राणामेव सक्षणिम् क्षत्रु हिंसायाम् । हिंसया सह सक्षणिः, तां सक्षणिम् । शत्रुर्हिंसासनयोमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पेङ्कटं आ कुरुत धनम् अस्मभ्यम् श्रमवः, धनम् एवाय, धनम् अर्हते नेवारः । सर्वो लोको भवदीयान् अस्मद्भिरयाम् सातिम् क्षत्रुणां जयशीलां सर्वदा सम्पूजयेत् । ज्ञातिमज्ञातिञ्च पुत्रेषु सहस्राणाम् ॥ ३ ॥

मुद्रलं द्वे नरः । यज्ञस्य नेवारः । श्रमवः । आस्मभ्यम् अनुद्धान्भ्यः सातिम् भजनीयमक्षम् आ तक्षत आ समन्तात् कुरुत । तथाऽस्मदीयाम् एवाय रंहयशीलाय पुत्राद्ये एवायैव वा^४ सातिम् सम्भजनीयं धनम् आतक्षत । तथा अर्हते ज्ञानाय सातिम् सम्भजनीयम् अक्षम् अदनयोम्यम् आतक्षतेत्येव । किञ्च विश्वहा सर्वेषु भद्रस्तु नः अस्माकम् जैनीम् जयशीलाम् अपरिमितत्वेन सर्वोषिकाम् सातिम् सम्भजनीयं धनम् सम् महेतु सर्वो जनः सन्पूजयेत् । यथं च पृतनासु सहस्राणामेव जामिम् सवजातम् अजामिम् असद्वजतं शत्रुन् सक्षणिम् अस्मान् अभिमनयन्तं पुष्पस्यसादादभिभवमेति शेषः ॥ ३ ॥

ऋभुक्षणाभिमन्त्रया हुव ऊतये ऋभून् वाजान् मरुतः सोमंपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिपे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमंपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना । ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिपे ॥ ४ ॥

स्कन्द० ऋभुभिः सह क्षिणोति दिनक्षि शत्रुनेति ऋभुक्षा, तम् 'ऋभुक्षणम्' । अथवा 'ऋभुक्षाः' (निघ ३, ३) इति गद्वजान् । सदान्त्सम् इन्द्रम् । ऋभुसखकारभूणां वा^५ त्रियचिकीर्षया आ हुवे आद्वेषानि । ऊतये पुरोडाशादितृविकीर्षणाय । न च केवलमिन्द्रम् । ऋभून् अग्निं स्वयम् वाजान् वाजपशुर्वाजीवपि मरुतः च तत्तत्तान् । न च केवलम् पुरोडाशादिदिविस्त्वर्णाय । सोमपीतये^६ सोमपानाय च । उभा च मित्रावरुणौ अश्विना च । नूनम् इति पदद्वयः क्षिमापौ वा । क्षिमनाद्वेषा- मोति । आहुताश्च सन्वः ते नः हिन्वन्तु । दि^७ गतीं पृथ्वी^८ च । अस्मान् प्रति गच्छन्तु । बुद्धयर्थं वा हिनोतिः सामर्थ्यात्तत्त्वर्णीतत्त्वर्थः । अस्मान् बध्नेयन्तु । क्रिमयेम् । सातये । पणु दाने । दानेन धानं तत्पूर्वको कामो लक्ष्यते । कामाय । धिये प्रज्ञायै कर्मणे वा यागात्म्याय । जिपे जेतुं च शत्रुन् । जयाय च शत्रुणामित्यर्थः । आभवंत्वात्वात् सूक्तस्य

१-१. 'उवा' महेतु इति. † शक्यो अ. २. 'ययावया' इति. ३. 'ऋभुक्षणा' इति. ४. 'निघ' अ.

५. नास्ति मूको. ६. 'वेर' एवाशास्त्रे वि' अ'. ७. जातिमज्ञातिञ्च वि' अ'. ८. 'ऋदि' मूको.

९-९. नास्ति इति †-† 'तजा वा अ' ‡ नास्ति अ. १०. रिद्र मूको. १२. श्वी मूको.

श्रुभूगामेवात्र प्राधान्यम् इन्द्रादीनां तु तत्सखत्वात् गुणभावेनोपादानम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० महान्तम् इन्द्रम् रक्षणार्थम् आहूयामि । एवम् ऋभून् वाजेन युक्तात् मरुतः च सोमपा-
नायाहूयामि^१ । तथा उभौ^२ मित्रावरुणौ अश्विनौ च । ते^३ अस्मान् प्रेरयन्तु धनाय कर्मणे
' श्राय वेति^४ ॥ ४ ॥

मुद्रल० श्रुभूगामम् महान्तम् इन्द्रम् आ हुवे आहूयामि । किमर्थम् । उतवे रक्षणार्थम् । तथा
ऋभून् वाजान् ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वतः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमावाचकान्दान्दाभ्यां
मध्यमोऽपि लक्ष्यते । ततः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते । पृथिविधान् ऋभून् मरुतः च
सोमपातये सोमपानाय आहूयामि । तथा उभा युगलरूपेण संदृश्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणा
मित्रावरुणौ अश्विना अश्विनौ च नूनम् अवश्यं सोमपानाय आहूयामीति शेषः । अदि च
आहूयाश्च ते इन्द्रादयः नः अस्मान् दिव्यन्तु प्रेरयन्तु । गमयन्तिवत्यर्थः । किमर्थम् । सातये
सम्भवनीयाय धनाय धिवे धनसाध्याय कर्मणे जिवे जेतुं सत्रार्थं जयार्थं च ॥ ४ ॥

श्रुभूर्भराय सं शिश्रातु सातिं समर्पयिद्वानो अस्माँ अविष्टु ।

तनो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

श्रुभुः । भराय । सम् । शिश्रातु । सातिम् । समर्पयिद्वान् । वानोः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

स्कन्द० श्रुभु भराय सहप्रामाय सम् शिश्रातु अर्यर्थं पुनःपुनः वा संस्करोतु । सातिम् दानम् । सहप्रामार्थं
यदस्माकं दितिसये उदत्यर्थं पुनःपुनः वा संस्करोत्यित्यर्थः । समर्पयिद्वान् 'समर्पयः' (निघ २, १५)
इति सहप्रामाणम् । सहप्रामाणां जेता वाजः अपि अस्मान् अविष्टु पालयतु । तत् नः इत्याद्युक्तार्थम्
(अ २, ५४, १६ द्.) ॥ ५ ॥

पेङ्कट० श्रुभुः सहप्रामाय धनं लोक्षणीकरोतु । सहप्रामजित् वाजः च अस्मान् भवतु ॥ ५ ॥

मुद्रल० श्रुभुः प्रथमः अस्माकम् सातिम् सम्भवनीयं धनम् भराय सहप्रामार्थम् सम् शिश्रातु सम्यक्
लोक्षणीकरोतु । सहप्रामोचितं धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतिवत्यर्थः । तथा समर्पयिद्वान् मया मनुष्याः
तेः सह वर्तत इति समर्पयः सहप्रामः, तत्र शशूणां जेता वाजः एतत्संज्ञः तृतीयश्च अस्मान्
लोभन् अविष्टु भवतु । सहप्रामाद्भ्रूयित्यर्थः । यद्नेन सूक्तेन प्रार्थितम् अस्मदीयम् तत्
मित्रादयः समहन्ताम् पूजयन्तु ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये द्वाविंशो वारः ॥

१. शिश्राय वि. २. इन्द्रम् त दि. ३. नास्ति वि. अ. ४. सोमपातार्थम् आहू. वि. अ.
५. पतो वि. अ.; श्वो वि. अ. ६. एते वि. अ. ७. च कु. ८. नास्ति सूको.

[११२]

इडे धावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं धर्मं सुरुचं यामन्तिष्टये ।

याभिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिर्हू पु ऊतिभिरश्विना रतम् ॥ १ ॥

इडे । धावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निम् । धर्मम् । सुरुचम् । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरे । कारम् । अंशाय । जिन्वथः । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽग्निः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० 'अथाऽऽदितवम्' । सार्भवाभ्यामनन्तरमिदमाश्विनं सूक्तम् । तत्र 'इडे धावापृथिवीयो ह भवः पादोऽग्नय आश्विनं तु सूक्तम्' (५. पञ्चपुराणः [अथ २, १, ११२]) । इडे इत्ययं पादो गुणवृत्त्या धावापृथिवीयः । परः पादो गुणवृत्तौ वाऽऽग्नेयो भवति । कृत्स्नमेव तु सूक्तमाश्विनम् । इडे सौमि धावापृथिवी पूर्वचित्तये पूर्वज्ञानाय । यदुपयोरश्विनोः स्तुतिकरणसमर्थं पूर्वं ज्ञानं मम उदर्थमित्यर्थः । न च केदले धावापृथिवी । अग्निम् च धर्मम् पृ क्षरणदीप्योः । रीतम् । सुरुचम् सुरीसम् । क । यामन् यान्त्वानिद् देवतां दिजातयश्चेति यामां यज्ञस्तत्र । किमर्थम् । इष्टये यागय । युवामश्विनो यक्षणीत्येवमर्थमित्यर्थः । किञ्च याभिः भरे इत्यादि । अत्रेतिहासना- पक्षे — 'अंशानामानम् आदित्यानामभ्यन्तरं पर्यटन्वमसुरा अपृष्टुः । सोऽश्विनान्वापृष्टुः । तमश्विनौ शङ्खमापूरयन्तावानममत्रुः । तस्मान्शङ्खशब्दादेव विभ्यतोऽसुरां नेष्टुः' इति । तदेतद्विद्वेष्यते । याभिः इत्ययम् ऊतिभिः इत्येतेन समानाधिकरणः । ऊतिशब्दश्च गमनवचनः । श्रुतीवानिर्देशाय योष्य- क्रियाभ्याहारः । यैर्ममनैर्गत्वा भरे असुरैः सह सद्मामे । कारम् कारसन्देश्य शङ्खवचनः । 'धरापुनीव' (अ १, १८०, ८) इति यथा । शङ्खम् अंशाय जिन्वथः प्रीणितवन्तौ धापूरित- वन्तौ स्यः । अथवा क्लिप्त इति कारः शब्द इदोच्यते । 'भगो न कारे' (अ ३, ४१, ३) इति यथा । शब्दं प्रीणितवन्तौ । मदान्तं शङ्खशब्दं कृतवन्तौ स्य इत्यर्थः । ताभिः उ इति पूर्वार्थे । ताभिरेव वा ऊतिभिः गमनैः दे अश्विनौ । सु आ इतम् तोभनं यथा भवति यथा भागच्छतम् अस्मानेव प्रति । अप्यर्थे वाऽयम् उ इति विपातः । ताभिरपि यामनैः अन्वैश्च यक्षमागौः । अथवा यैर्ममनैरेतं प्रति गतवन्तौ स्यः कृपास्तुत्या अस्मानपि ताभिरिति । यैर्ममनैर्गत्वा अंशस्यांशाय अमुंशजेष्टुमसुरैरे शङ्खमापूरयन्तौ मदान्ते वा शङ्खशब्दं कृतवन्तौ स्यः, तैरेवास्मान् प्रति शोभनमागच्छामिति समस्वार्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० सौमि धावापृथिवी यजमानाय पूर्वे 'सुष्पयमस्य कर्म' अग्निम् । धर्मं आदित्यः । तं च सुरीति यज्ञे अभिलषितसिद्धयर्थम् । याभिः सद्मामे शङ्खम् अंशाय ऋषये यामन् पुरगामासयुः । तैः परिरक्षणीः अस्मान् अपि मुष्टु भागच्छतम् अधिनी ॥ १ ॥

मुद्गल० 'इडे' इति पञ्चविंशत्पृथं सप्तमं सूक्तम् । आश्विनसः तुरस ऋषिः । पञ्चविंशत्पृथिवी त्रिष्टुभौ । निष्ठा जगदयः । भायः पादो धावापृथिव्यः । द्वितीय भाग्येयः । विष्टं सूक्तम् आश्विनम् । अहम् धावापृथिवी धावापृथिवी इडे सौमि । किमर्थम् । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः

१. देवा. ति. २. याम् कु. ३. रिन्वोऽग्निं सूको. ४. सन्वेन अ. ५. वा मन्वा रेति अ; वा मन्वेन वा कु ति. ६. वेति अ; रेति ति. ७. अथां कु. ८-८. पुन्यमन्वा इन् कु. ९. प्ररोमन् रि, १०. नाति मे'.

प्रशापनाय । हे हि अश्विनोः प्रत्यासहे । अयि च यामन् यामनि अश्विनोरागमने सति इष्टये
 वदीययागार्थम् भाद्रवरीयरूपेण स्थापितम् अग्निम् स्वीमीति शेषः । कीदृशागमिम् । चर्मम् प्रवृत्तनेन
 दीप्तम् सुहृत्तम् अत एव शोभनकान्तिद्युक्तम् । हे अश्विना । अश्विनौ । गेरे सह्यागमे अश्याय
 युष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थम् याभिः ऊतिभिः पालनैः सहागत्य कारम् शब्दकारिणं दाह्यम्
 किन्वयः मुखेनापरयथः ताभिः वाह्यैः ऊतिभिः पालनैः सह । उ समुचये । अस्मानपि सुष्ठु
 आ गतम् आगच्छतम् ॥ १ ॥

युवोर्दानार्थं सुभरा असृश्वतो रथमा तस्थुर्वचसं न मन्तवे ।

याभिर्धियोऽर्षयः कर्मैर्निष्टये तामिहू पु ऊतिभिर्वाश्विना गतम् ॥ २ ॥

युवोः । दानार्थं । सुभराः । असृश्वतः । रथम् । आ । तस्थुः । वृचसम् । न । मन्तवे ।

याभिः । धियः । अर्षयः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० युवोः युवयोः स्मृतम् दानाय श्रोत्रभ्यो दानार्थम् सुभराः सुपर्णाः । केन । सामध्याद्युष्मद्गुणैः ।
 काः पुनरेताः । सामध्यात् स्तुतयः । असृश्वतः सशक्तिगति कर्म (वृ. निप २, १४) । शुद्धोऽपि
 चात्र सौपसर्गायै द्रष्टव्यः । छान्दस्त्वाच्चात्र स्त्रीप्रत्ययाभावः । असृश्वत्स्यः असृश्वत्प्रमानाः ।
 असृश्वत्ता इत्यर्थः । रथम् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । वचसम् न वाच्यमिवायं दन्वः । मन्तवे । तुमर्थे
 चाय तवेन् प्रत्ययः । युवां श्रोत्रम् । यथा चान्यमर्थं शब्दः सर्वं आविष्टति एवं युष्मदीयं
 रथं श्रोत्रभ्यो दानार्थं युष्मत्स्तुतयो युवां श्रोत्रं सर्वदाऽऽविष्टन्तीत्यर्थः । याभिः धियः अन्वेषां
 पत्रमानानां स्मृतानि यागलक्षणानि कर्माणि प्रति अवयः अवतिगंत्यर्थः (वृ. निप २, १४) ।
 युवां गच्छथः । मनापि स्मृते कर्मन् कर्मणि यागलक्षणे इष्टये यागायात्मनः । ताभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० युवयोः^१ श्रोत्रभ्यः दानाय सुभिर्भराः^२ असृश्वतारो वे^३ रथम् आतिष्ठन्ति । यथा शब्दं
 परप्रत्यायनार्थं अभिधेया^४ आतिष्ठन्ति । याभिः श्रोत्राणि अवयः यजमानानाम् कर्मणि अभि-
 धिताय क्रियमानानोति^५ ॥ २ ॥

मुद्राल० सुभराः शोभनलोत्रभरणाः अवयवतः अन्वयानासक्ताः स्तोत्रारः हे अश्विनौ ! युवोः युवयोः
 रथम् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थम् । धनदाभावेत्यर्थः ।
 दद्यान्तः । वचसम् न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपदिष्यतम् मन्तवे कुमुदिसर्ग-
 प्रविपत्ये श्रोत्रारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अयि च कर्मन् कर्मणि इष्टये यागार्थं प्रवृत्तान् धियः
 प्दानान् विनिष्ठज्ञानोपेतान् याभिः ऊतिभिः पालनैः युवाम् अवयः रक्षयः । ताभिः इत्यादि
 पूर्ववत् ॥ २ ॥

युवं तासां दिव्यस्यं प्रशासने विशां क्षेयथो अमृतस्य मज्जनां ।

याभिर्धेनुमुखं पिन्वथो नरा तामिहू पु ऊतिभिर्वाश्विना गतम् ॥ ३ ॥

१. अने कु. २. युवोः वि^१ अ^१. ३. सुभिर्भराः वि^१ अ^१ छ लपं; सनि^१ वि^१ अ^१. ४-४. मज्जना
 तस्यः वि^१ छ लपं; 'राजते वे' अ^१. ५-५. 'अवयवनापार्थि' वि^१ अ^१ कु; 'नासां अग्नि' वि^१ लप; पठशपायनास
 वि^१ अ^१. ६. 'अति वि^१ अ^१'; 'याभि' कु.

युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रज्ञासने । विशाम् । क्षय्युः । अमृतस्य । मृज्मना ।
 याभिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नराः । ताभिः । ॐ इति । सु । ऊतिर्भिः । अश्विना । वा । गतम् ॥

स्कन्द० तद्वदधुतेयान्प्राथम्यमथो यच्छब्दोऽप्याशयः । याः स्तोत्रं पशुं चन्दन्ति युवम् युवां तासाम्
 विशाम् मनुष्याणाम् प्रज्ञासने प्रेत्येपोऽन्वित्येतस्य स्थाने । अनुशासने पश्वे । क्षय्यः
 नियस्यः । वा विशो यत्र पुबन्तोइ युवाभ्यां व्यदस्यातज्यमिति तत्रैव व्यथतिष्ठेये इत्यर्थः । केन ।
 उप्यते । दिव्यास्य अमृतस्य मगना दिव्यशब्दोऽत्रात्यन्तोत्कृष्टवचनः । अमृतानन्दोऽप्यमृतोऽपि
 भावप्रत्ययममृतत्ववचनः । 'मृज्मना' (निघ २, ९) इत्यपि बलताम् । अत्यन्तोत्कृष्टस्य देवत्वस्य बलेन-
 त्यर्थः । अथवा 'दध्यद् इ यद्' (श्र १, ११६, १२), 'आथर्वणायामाश्रिता' (श्र १, ११७, २२)
 इति मन्त्रान्तररटज्ञानमश्रामृतसांश्वाद्मृतमिरुप्यते । अत्यन्तोत्कृष्टस्यामृतसदृशस्य क्षान्तस्य
 बलेनेत्यर्थः । किञ्च याभिः धेनुम् इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते—'शयुर्नाम रातरिः । सोऽश्विनौ
 परिचर्यवा हुष्टातुवाच, मम गौरधेनुनिवृत्तप्रसवा वृद्धा च, तां मे धेनुं कुङ्कमिति । धानस्यै
 अधिनौ धेनुं चक्रतुः' इति । तदेतद् कधीवाय् वक्ष्यति 'युवं धेनुम्' (श्र १, ११८, ८), 'अधेनुं
 दत्ता' (१, ११७, २०) इति च । तदेवेदोष्यते । याभिर्मत्वा प्रायोः स्वभूतो धेनुम् अस्वम्
 न सृष्व इत्यम्, वाम् अस्वम् । निवृत्तप्रसवामित्यर्थः । पिन्वथः विवि मिवि सेचने ।
 पयः सेचितवन्तौ स्थः । दोहप्रदानसमर्था कृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । नराः मनुष्याकारौ । असाकम-
 भिलषितार्थसिद्धयेऽस्मानपि प्रथि ताभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० युवम् तासाम् विशाम् मनुष्याणाम् दिव्यस्य च देवराजस्य प्रज्ञासने बर्तेषु अमृतस्य बलेन ।
 यैः पालनैः निवृत्तप्रसवाम् धेनुम् शशवे पिन्वथः देवतारौ ॥ ३ ॥

मुद्गल० हे नरा ! नेतारौ ! अश्विनौ ! दिव्यस्य दिवि भवत्य स्वर्गसमुत्पत्तस्य अमृतस्य सोमस्य पानेनोपश्रेण
 मृज्मना बलेन युनौ युवम् युवाम् तासाम् यास्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासाम् विशाम्
 प्रजानाम् प्रज्ञासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे क्षय्यः ईसाथे समर्था भवथः । अपि च याभिः
 ऊतिभिः अस्वम् प्रसवासमर्थम् धेनुम् तां शयुनात्रे रूपेण पिन्वथः सिञ्चथः । पयसा पूतिवन्त-
 वित्यर्थः । ताभिः ऊतिभिः इत्यादि पूर्ववद् ॥ ३ ॥

याभिः परिज्मना तर्नेपस्य मृज्मना द्विमाता तूर्पु तरणिर्विभूपति ।

याभिस्त्रिमन्तुरभवेद् विचक्षणस्ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मना । तर्नेपस्य । मृज्मना । द्विमाता । तूर्पु । तरणिः । विऽभूर्सति ।

याभिः । त्रिऽमन्तुः । अर्भवेद् । विऽचक्षणः । ताभिः । ॐ इति । सु । ऊतिर्भिः । अश्विना । वा । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः असाकमश्विनाभिः ऊतिभिः परिज्मना सर्वलोचामी वायुः तदवस्य अपाचमृतस्य
 प्राणिकातस्य । षष्ठीश्रुतेरर्थावेति शेषः । मृज्मना स्त्रेण बलेन द्विमाता इत्योः प्राणिकातयोः

१. नास्ति अ. २. देवो अ ति. ३. 'तवचनेव' अ. ४. शशवः कु. ५. 'एव च वि' अ.
 ६. बले वि' अर्पे. ७. निर्गं वि' अर्पे. ८-८. दोहये(नराकारे) वि. ९-९. नास्ति अ.

निर्माता । अथवा उत्पादिके प्रकृते मातृवाविदोष्येते । ते द्वे यस्य एका 'ब्राह्मणां सृष्टौ अन्या' देवसृष्टौ स द्विमाता । तूर्पुं तरणिः 'रवरन्तीति तुरः' 'क्षिप्रा उच्यन्ते' । निर्धारणे चैषा सप्तमी । 'तरणिः' (निघ २, १५) इत्यपि क्षिप्रनाम । क्षिप्रार्णां मध्ये क्षिप्रः । अत्यन्तशीघ्र इत्यर्थः । विभूषति भवतिरत्र प्राप्स्यर्थः । विविधं प्राप्नोति' । यत्रयत्र^१ गन्तव्यं तत्रतत्र^२ गच्छतीत्यर्थः । अथवा तूर्पुं इत्येतद्विभूषतीत्येतेन सम्बन्धते । तूर्पुं इत्येतत्पूर्वैर्हेतुार्थस्य^३ रूपम् । हिंसेषु प्राप्नोति हिंसात्मकानादीन् प्रति गच्छतीत्यर्थः । 'यानिः इत्यत्रेतिहासमाचक्षते' — 'कक्षीवाद्यामपरित्यन्तसृष्टौ' बभूव । सोऽतोतानागतवर्तमानेषु त्रिविध्यप्रतिहतं^४ ज्ञानमर्थयमानः भक्षिनाविवाजं तुष्टाव च । तस्मै भक्षिनौ "त्रिकालविषयं ज्ञानं" सर्वार्थविषयं च ददतुः' इति । तदेतत् कक्षीवानेव वक्षति— 'युक्तरा स्तुवते पत्रियाय' (ऋ १, ११६, ७) इति । उदयेहाप्सुच्यते । यानिरिति हेतौ ततोदा । यानिश्च युग्मदीयानिः ऊतिभिः हेतुभूतानिः निमन्तुः मन ज्ञाने । त्रयाणामतीतानागत-द्वर्तमानानां ज्ञाता कक्षीवान् अभवत् । विचक्षणः विद्वष्टा । सर्वाधानां च ज्ञातेर्यथः । पण्डितवचनो वा विचक्षणशब्दः । पण्डितश्चाभवत् । यानिश्च युग्ममेव गत्वा त्रिकालविषयज्ञानोपेतं सर्वार्थ-विषयज्ञानोपेतं च कक्षीयन्तं चक्षुः । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ ४ ॥

वेद्दुष्ट० यानिः परितो गन्ता वायुः आत्मयुगस्य ध्वनेः ब्रह्मार्थं द्रयोर्लोकयोः निर्माता क्षिप्राणाम् भवि मध्ये भक्षिज्ञेन क्षिप्रो विविधशरीरो भवति । यानिः च कक्षीवान् अभवत् विद्वान् त्रैकाक्ष्यज्ञानान्^५ त्रिमन्तुः ॥ ४ ॥

मुद्गल० परिज्जमा परितो गन्ता वायुः तनयस्य आत्मैवस्य युगस्याग्रेः । अग्निर्हि न्यादवृष्ट्यात्मना पतमानेव वायुना मध्यमानः सन् जायते । एवं स्वयुत्रस्याग्रेः मज्जना बलेन मुक्तः सन् द्विमाता द्रयोर्लोकयोः निर्माता । भक्षिः पृथिवीस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थानं दधयोर्मिलितयोरुभय-निर्मातृत्वमुपपन्नम् । एवंभूतो वायुः द्वे भक्षिवन्तौ ! यानिः ऊतिभिर्हेतुभूतैः पालनैः तूर्पुं शरीरवृद्धि-धावस्तु मध्ये तरणिः अतिशयेन वरिता शीघ्रगामी विभूषति विभवति न्यातो भवति । अपि च निमन्तुः त्रयाणां मन्ता त्रिविधेषु पारुष्यज्ञविधेज्ज्ञतोमयेषु भासादितज्ञानः कक्षीवान् यानिः युग्मदीयानिरुतिभिः विचक्षणः विद्विष्टज्ञानमुक्तः अभवत्, ताभिः ॥ ४ ॥

यार्भी रेभं निर्वृतं सितमद्भ्य उद् वन्दनमैरयतं स्वर्हेरे ।

यानिः कण्वं प्र सिपासन्तुमावर्तं तानि रू पु ऊतिभिरभिक्षिना गतम् ॥ ५ ॥

यानिः । रेभम् । निर्वृतम् । सितम् । अद्भ्यः । उद् । वन्दनम् । ऐरयतम् । स्वः । दुरो ।

यानिः । कण्वम् । प्र । सिपासन्तम् । आवर्तम् । तानिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अक्षिना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'भेभसृष्टिं सन्व्याकाले आत्वा इवावृत्तीनेम् भक्षिग्रेण होतुं स्वाधमम् भाग्यन्वयमुत्त'^६ ददतुः । ते देवानामयं यदा स्वोठा चेति ज्ञात्वा सकृद्ब्राह्मणे तादयित्वा

१-१. गच्छन्त्या अ. २. नास्ति अ. ३-३. नास्ति अ; दुरः कु; तरत दुरा ति. ४-४. 'न उच्यते कु. ५. ५४ मूको. ६. तत्र ति. ७. 'पूर्वैर्हे' मूको. ८-८. 'मिः भवे' कु; 'मिभ मने' अ; 'मिभेवत्र' ति. ९. 'शब्द मावर्त' अ. १०. 'परवर्त' मूको. ११-११. 'अप्यहाने ति. १२. 'वेतोव' ति' अ' छ उपरं. १३. गच्छन् अ कु.

बद्ध्वा च तस्मिन् इदं प्रक्षिप्य 'दक्षरात्रं धारयाञ्चक्रुः' इति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति—'दक्ष रात्रीः' (ऋ १,११६,२४), 'अथं न गृह्यइम्' (ऋ १,११७,४) इति । स तत्र सुतकल्पोऽभिनावा-
 लुहाव । आहूयमानावधिनौ तं सनाजामतुः इति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति—'सं तं रिषीथः' (ऋ १,११७,४) इति । आगत्य चोत्तारयाञ्चक्रुः इति । तदपि कक्षीवानेव वक्ष्यति—'विभुवं रेभम्' (ऋ १,११६,२४) इति । योपाऽपि^१ वक्ष्यति—'युवं इ रेभम्' (ऋ १०,२९,९) इति ।
 तथापरमिद्विहासमाचक्षते—'वन्दनं ऋषिर्जैरथा परीतः कूपसमीपे गच्छन् शूरे पपाव । स तत्ररथोऽधिनौ तुष्टाव । तमधिनावागोत्तारयाञ्चक्रुः' इति । तदेतद् धोषा वक्ष्यति—'युवं वन्दनमृत्सदात्' (ऋ १०,२९,८) इति । कक्षीवानपि वक्ष्यति—'तद् वां नरा संत्वम्' (ऋ १,११६,११), 'सुपुष्पात्म्' (ऋ १,११७,५) इति । 'उत्तारं च जरामस्यापनीतवन्तौ शीवं चायुरस्मै दत्तवन्तौ' इति । तदेतद् इवमपि कक्षीवानेव वक्ष्यति—'युवं वन्दनं निर्वृतम्' (ऋ १,११९,७), 'अ दीर्घं वन्दनः' (ऋ १,११९,६) इति च । तद्विहासद्रवमिशोष्यते । याभी रेभम् हृत्पाणिना । याभिः ऊतिभि-
 र्गत्वा रेभम् ऋषिम् निवृतम् वृह् सम्भक्तौ । नीचैः सम्भक्तम् । निमग्नमित्यर्थः । वितम् दिम् वन्धने । बद्धे च । जज्ञथः इदोदकाद् । न च केवलं रेभम् । किं तर्हि । वन्दनम् च तर्षि कृपाद् । उत्त देवतम् ईर गतौ । ऊर्ध्वं गमितवन्तौ स्थः । उत्तारितवन्तावित्यर्थः । स्वर्गते सर्वे द्रष्टुम् । सर्वजोवलोके पुनःपुनरनुभवितुमित्यर्थः । याभिः च कल्प । अत्रापी-
 विहासमाचक्षते—'कण्व ऋषिरग्नो भवूव । स चक्षुष्कामोऽधिनौ तुष्टाव । तस्मै अधिनौ चक्षुर्ददतु' इति । तदेतम् कक्षीवान् वक्ष्यति—'युवं कृपाय' (ऋ १,११८,७) इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिश्चोतिभिः । कण्वं प्र शिपासन्तम् स्तुतिभिः सम्भक्तुमिच्छन्तम् । स्तुवन्तमित्यर्थः । इ भावतम् । अवरिदत्र^२ गरवयैः । चक्षुःप्रदात्तार्थं प्रकर्षेण गतवन्तौ स्थः । भस्मानपि प्रति ताभिः ॥ ५ ॥

चेक्रेण^३ रेभम् धात्वा अग्निहोत्रार्थं गच्छन्तम् असुरा बद्ध्वा इदं प्रक्षिपुः^४ । तत्र निवृत्तं तिस्रोदितं दक्ष रात्रीः धारयाञ्चक्रुः । वन्दनः च जीमैः कूपसमीपेन गच्छन् शूरे पपाव । ताविमा-
 धिभ्याम् आदितर्यं द्रष्टुमुदकादुत्तारितौ । याभिः^५ च कल्पं यां सम्भक्तुम् इच्छन्तं प्ररक्षयुः ॥ ५ ॥

मुहूर्त्तं^६ हे अग्निनो^७ ! याभिः ऊतिभिः रेभम् पृतसंशम् ऋषिभिः निवृतम् असुराः कृपेऽस्तु निवारितम् सितम् तदीयैः पापैर्बद्ध । एषंभूतम् अदिम् अज्ञथः सकाशात् तद् देवतम् उदगभवत् । तथा वन्दनम् पृतसंशम् ऋषिं च तथाभूतमुदैरपठम् । किमर्थम् । स्वः रथे द्रष्टुम् मरि च कल्पम् असुरैरथकारे प्रक्षिप्तम् शिपासन्तम् धालोके सम्भक्तुमिच्छन्तम् याभिः ऊतिभिः प्र भावतम् । प्रकर्षेणारक्षतम् । ताभिः इत्यादि समाप्तम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमाऽहके सप्तमान्याये त्रयविंशो वमैः ॥

याभिरन्तं कुं नसमान्मारणे भुज्युं याभिरव्यधिभिर्जिनिन्धुः ।
 याभिः कर्कन्धुं वृथ्यं च जिन्व्यस्ताभिर्हू पु ऊतिभिर्राश्रिना गतम् ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति ति. २. षोड ति. ३. 'वतिः क. ४. प्रक्षिपिष्युः कु. ५. नास्ति ति' अ. ६. मण' वि'. ७. नास्ति मुको.

याभिः । अन्तकम् । जसमानम् । आऽभरणे । भुज्युम् । याभिः । अव्यधिऽभिः । जिजिन्वथुः ।
याभिः । कर्कन्धुम् । वय्यम् । च । जिन्वथः । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'अन्तको नाम राजा तथाः द्योतति तपश्चचार । तं वृष्टया प्रवृद्धकृत्वा
ननुवाह । स उद्यमानरतपःक्षामतया बाहुभ्यां तां नदीं तदितुमशरनुवद् मृतकल्पोऽधिनौ दधौ । तं
ध्यातमाध्यावधिनौ' 'अद्भ्यः उत्तारयाञ्चकतुः' इति । तथा अपरमितिहासमाचक्षते—'भुज्यु नाम
राजानं समुद्रमध्ये विपन्ननावं सखायः तत्पहः' इति । तदेतद्भसिद्धो वक्ष्यति—'उत त्वं' (ऋ ७,
६८, ७) इति । स सखिभिः त्यक्तोऽधिनौ' तुष्टाव । तमश्विनाध्यागत्य नौमी रथैरथैरुत्तारित-
कन्तौ' इति । तदेतन् कक्षीवान् वक्ष्यति—'तयो ह भुज्युम्' (ऋ १, ११६, ३-५) इत्यादिरुचन ।
तदेतदितिहासद्वयमिहोच्यते । याभिः ऊतिभिः गत्वा अन्तकम्' राजानम् जसमानम् । जसु मोक्षोऽन्यत्र ।
इह तु सामर्थ्याद् निमज्जनार्थः । निमज्जन्तम् । क । उच्यते । आरणे आरण्याद्भोऽज्ञागाधचपनः ।
'मो गाधेषु व आरणेषु' (ऋ ८, ७०, ८) इति यथा । अगाधे 'अनादेये उदके' । भुज्युम् च
याभिः ऊतिभिर्गत्वा अव्यधिभिः स्पथ भयचलनयोः । अथपरुपाभिर्भेदव्यापतिनीभिरुतिभिः ।
नौभिर्वा सामर्थ्याद् । जिजिन्वथुः समुद्राद्दुद्रारेण प्रीणितवन्तौ स्थः । याभिः च । अत्रापीति-
हासमाचक्षते—'कर्कन्धुं' पय्यन्च' राजर्षी' अतिक्षामौ तपस्तप्यमानौ यदच्छया पर्वदन्तावधिनौ
दत्तातुः । इन्द्रा च तावसूतेनाप्याययाञ्चकतुः' इति । तदेतदितोच्यते । याभिश्चोतिभिर्गत्वा
कर्कन्धुम् वय्यम् च जिन्वथः भयतेन तपितवन्तौ स्थः, 'अस्मानपि प्रति' ताभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० याभिः अन्तकम् ऋषिम् अगाधे निमज्जन्तम्, भुज्युम् च याभिः अकम्पिताभिः' ररक्षथुः ।
याभिः च कर्कन्धुम् वय्यम् त्वीतिम्' च ॥ ६ ॥

मुद्रल० आरणे आरणम् अगाधं कृपादि, तत्रासुरैः प्रक्षिप्तम् जसमानम् वैर्हिन्दमानम् अन्तकम् ।
शत्रूणामन्तकरम् एतत्संज्ञं राजर्षिं दे अश्विना । अधिनौ'१२ याभिः ऊतिभिः अतथः ररक्षथः ।
तथा भुज्युम् सर्वस्य पाळकम् एतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमज्जे तुमस्य पुत्रं राजर्षिम् याभिः ऊतिभिः
ररक्षणेभ्युत्ताभिः अव्यधिभिः न्यपारदित्वाभिनीभिः जिजिन्वथुः सुवाम् अतर्पयतम् । अपि च
कर्कन्धुम् वय्यम् च एतत्संज्ञकौ चासुरैः पीरयमानौ याभिः ऊतिभिः जिन्वथः प्रीणयथः ।
गतमन्वत् ॥ ६ ॥

याभिः शुचन्तिं धनसां सुंपंसदं तप्तं धर्मोम्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृक्षिशुं पुरुकुत्समावतं ताभिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ७ ॥

याभिः । शुचन्तिम् । धनुऽसाम् । सुऽसंसदम् । तप्तम् । धर्मम् । ओम्याऽवन्तम् । अत्रये । याभिः ।
पृक्षिशुम् । पुरुकुत्सम् । आवतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० अत्रापीतिहासमाचक्षते—'शुचन्तिनाम राजा राजवदमणा गृहीतरुद्रयावृत्तये सर्वस्य ब्राह्मणेभ्यो

१. नास्ति मूको. २. ध्यातमादेवा' अ; 'गाधेदेवाधि' कु. ३-३. नास्ति अ. ४. नास्ति अ.
५. 'नुः मूको. ६. वय्यम् कु ति; नास्ति अ. ७. श्वः अ. ८-८. अस्मान् प्रायसि अ. ९. '१४-३४
कु. १०. नास्ति वि' अ. ११. धर्म' उप.

ददौ । अश्विनौ च गुहाव । तमश्विनावागत्य स्वैर्भेदवर्तनीं ह्ये चक्रतुः' इति । तथा अपरमित्ति-
 हासमाचक्षते — 'अश्विनानिधिः । तमसुरा अश्विन्दे प्रचिक्षिपुः । सोऽश्विनौ गुहाव । तमश्विनावागत्य
 वृष्टा निशमभ्यासिं तत उज्जदतुः । दत्तं चासुरप्रतिश्वसमभयं ली सहाज्ञेन ददतुः' इति । तदेतद्
 कक्षीषाद् बक्षयति 'द्विभेनामिम्' (श्र १, ११६, ८) इति 'युवमन्त्रेऽवनीताय' (ऋ १, ११८, ७)
 इत्यादिभिश्च^१ । तदेतद्विहित्वासद्वयमिदोच्यते । याभिः ऊतिभिर्गत्या शुचन्तिम् राजानं प्रति ।
 कीदृशम् । धनसाम् । पणु दाने । धनानां दातारम् । धुपंसदम् संसद् सभोच्यते । नोभन-
 सभम् । ततम् चार्तिं प्रति । कीदृशम् । धर्मम् च क्षरणदीप्तयोः । द्यौतम् । भवति हि किञ्चिद्
 वत् न तु क्षीं यथा निदये पांसवः । भवति च किञ्चिदक्षं न तु तत्तं यथा माणिक्यादि-
 रवम् । अत उभयेनातिविशेष्यते तत्तं धर्ममिति । भोम्यावन्तम् अवन्तेः पाठनापेक्षेयं रूपम् ।
 पाठनवन्तं^२ युष्परभसादात् शीवीभूतम्^३ । अदाहकमित्यर्थः । अत्रये अत्रेर्धावि । याभिः च ।
 अत्राप्येतिहासमाचक्षते — 'पुरकुस्तः पुत्रकामो मद्दत्तं तपश्चचारश्विनौ गुहाव च' । तस्मै अश्विनौ
 पुत्रं ददतुः' इति । तदेतदुच्यते । याभिः च ऊतिभिः पृदिशुम् पृदिशब्दो न्याप्रसरूपवर्ण-
 यत्नः^४ । पृदिशब्दो गतो यस्य स पृदिशुः । स पृदिशुम् पुरकुस्तम् प्रति आवतम् भवतिरत्र^५
 सामध्यात् गतयर्थः । गतवन्तौ स्मः । पाठनापे पठ वा भवति । याभिरूतिभिर्गत्या शुचन्तपादीन्
 राज्यक्षमापनयनादिभिः पाठितवन्तौ स्म दृश्यर्थः । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० राजवह्मणा गृहीतं ब्राह्मणेभ्यः सर्वस्वस्य दातारं^६ स्तोत्रैः नोभनसहासनम्^७ शुचन्तिम्^८ नीरुं
 चक्रतुः । अश्विन्दुभिम् असुरैः "अज्ञो प्रक्षिप्तम्" अश्विम् उदकेन संशमस्य "पालवचन्तम् अस्मै"^९
 चक्रतुः । याभिः च पृदिशुम् पुरकुस्तम् च ररक्षतुः^{१०} ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ ! धनसाम् धनस्य सम्भकारम् शुचन्तिम् पृथक्कामानम् सुपंसदम् संसद् गृहम्
 शोभनसंसदम् याभिः ऊतिभिः अकुरुतम् तथा अत्रये याभिश्चेतिभिः ततम् प्रहृष्टनेव सन्तसम्
 धर्मम् महावीरम् भोम्यावन्तम् सुखदुःखं सुषेन स्प्रष्टुं^{११} शब्दम् अकुरुतम् । यथाऽस्मै सुखं
 भवति तथा दिसेनेदकेन जनसिम् गारयेथाम् । अपि च याभिः ऊतिभिः पृदिशुम् पुरकुस्तम्
 च आवतम् भरक्षतम् ताभिः सर्वाभिः ॥ ७ ॥

याभिः शचीभिर्वृषथा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः ।

याभिर्वैतीकां प्रसिताममुञ्चतं ताभिरू पु ऊतिभिर्रश्चिना गतम् ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणम् । पराऽवृजं । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । चक्षसे । एतवे । कृथः ।
 याभिः । वैतीकाम् । प्रसिताम् । अमुञ्चतम् । ताभिः । ऊं इति । पु । ऊतिभिः । अश्चिना । आ । गतम् ॥

रुद्रन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'पौरो नामाभेः पुत्रः । 'योऽभ्यांश्चिरसो मद्ददन्तः'^{१२} पश्यते, तस्य ग्रेहः

१. 'भि भ ति. २. पाठवन्तं अ कु. ३. नास्ति वि. ४. नास्ति अ ति. ५. 'अपरवचनः अ.
 ६. भृष्ट (पुः वि) शुचन्तयो वा अ ति. ७. 'शेतिदि ति. ८. यथा वि' अ. ९. 'अन्ध (?) कु.
 १०. शुचन्ती अ' कु दि' ११-१३. नास्ति वि' अ. १२-१२. 'अन तस्य कु; 'अन तस्य वि' अ.
 १३. ररक्षुः वि'. १४. अर्धं मूको. १५-१५. 'उं अकारणं ति.

पुत्र कुष्ठो श्याववर्णं गमनासमर्थं बभूव । सोऽश्विनो तुष्टाव । तमश्विनो विकृत्य
जह्वयोर्मध्ये निरसि छित्वा पुनश्च सन्धाय गमनसमर्थं हिरण्यत्वच च पुनरजीवयाञ्चक्रुः' इति ।
तदेतद् कक्षीवान् वक्ष्यति—'युव श्यावाय' (ऋ १, ११७, ८) इति । 'त्रिषा इ श्यावम्'
(ऋ १, ११७, २४) इति च । तथापरमितिहासमाचक्षते—'यार्थागिर ऋद्राधो' नाम राजा ।
तमश्विनो स्वभूता कशा वृक्षी भूत्वोपतस्थौ । स ता दिव्यं चक्षुषा ज्ञात्वा भद्रम्यदनि
विश्वस्य मेपशत तस्यै भादार कल्पयाञ्चकार । तत् ज्ञात्वा सा तस्मै लुकोप । सा त शपिनाम्
चकार । अथ मृते पृथागिरि ऋद्राश्वमन्ध ज्ञात्वा तच्छत्रव तद्वरगुणरत्नम् । ताञ्चिप्यन्व सा
वृक्षी बभूव । भोग्यु दान्नुपुनुरप्युत्सरोधमादङ्कमान ऋद्राश्वेऽश्विनौ तुष्टाव तस्मै भाश्यागत्याश्विनौ'
अक्षिणी ददतु' इति । तदेतद् कक्षीवान् वक्ष्यति—'गत मेवान्' (ऋ १, ११६, १६, ११७, १७) इति ।
'अगच्छत ज्ञपमाणम्' (ऋ १, ११६, ८) इत्यादिभिश्च । तथापरमितिहासमाचक्षते—'नार्यद
ऋषिर्ब्रह्मो बभूव । सोऽश्विनो तुष्टाव । तस्मै अश्विनो धोर दददुरिति' । तदेतद् कक्षीवान्
वक्ष्यति—'प्रवान्यं तद्' (ऋ १, ११७, ८) इति । तदेतदितिहासप्रयमिहोच्यते । याभि
ऊतिभिर्गत्वा शचीभि देवतान्माहाभाग्याद्विशयवतीभिः प्रज्ञाभि कर्मभिर्वा । वृषणा । हे वरितारी ।
परावृजम् परावञ्चितम् । कन । सामर्ष्यात् प्राणै जहादितिर्वा अवयवै । मृत छिन्नजह्व वा
सन्व घोरस्य ज्येष्ठ पुत्रमित्यर्थे । अन्धम् च ऋद्राश्वम् । धोगम् वधिर च नार्यदम् ।
चक्षुसे दर्शनाय एते गमनाय च । साकाङ्क्षत्वात् ध्वणाय चेति वाच्यशेष । पूर्वश्च सइ
योग्यतयैषा सम्बन्ध । चक्षुसे मन्धमुद्राश्वम् एते परावृज घोरस्य ज्येष्ठ पुत्र अवणाय
नार्यदम् प्रकृष्य प्रकर्षेण कृतवन्तौ स्य । याभिश्च । अत्रापीतिहासमाचक्षते—'वर्तिका नाम
चक्रजाति श्रीघगतिः श्रमवर्जिता च । चवष्ट इत्यपभ्रशेन' या लोके प्रसिद्धा । अस्या गच्छन्त्या
समुद्रमध्यसि अन्ध भूयते इति नाबिका भाचक्षते । तां 'क्षीप्रगतित्वाच्च श्रमवर्जितत्वाच्च दूत्येन
केचिद् ऋषयः प्रिययामासु । तान् गच्छन्तीं वृको जग्राह । साऽश्विनत्वाजुहाव । यामश्विनौ
मोचयाञ्चक्रु इति । तदेतद् कक्षीवान् वक्ष्यति—'अजोहवीदाशना' (ऋ १, ११७, १६) इति ।
तदेवेहाप्युच्यते । याभि चोतिभिर्गत्वा वर्तिकां प्रसित्तान् वृकेण प्रत्ता सतीम् अमुञ्चतम् ।
मुचिरत्र सामर्ष्यादन्तर्गतोत्पयम् । अमोचयतम् । मोचितयन्ती स्य इत्यर्थ । ताभि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये कर्मभि वरितारीः परावृजम् नाम ऋषिन् अन्धम् पञ्च च दर्शनाय गमनाय च
प्रचक्रुः । याभि वृकेण प्रत्तां वर्तिकां अमुञ्चतम् वृकाऽऽस्तात् ॥ ८ ॥

मुद्गल० हे वृषणा । कामाना वरितारीः अश्विना । अश्विनी । याभि शचीभि कर्मभि परावृजम्
एतज्जानकर्मिन् पद्गु सन्तम् अपञ्चम् अकुसुतम् । तथा अन्धम् अश्विरहित सन्तम् प्रत्तादवमृषिन्
वक्षते प्रकाशाय सन्धम् चक्षुषा दर्शनाय याभि ऊतिभि प्रकृष्य प्रकर्षेण कुरुष । याभिश्च
भोग विगुणानुक्तम् एव सन्धम् ऋषिन् एतेव गन्तु प्रकृष्य प्रकर्षेण कृतवन्तौ । अपि च

१ तदेतदिहो एते तत् कु २ २ नास्ति ति ३ नास्ति भ ४ पयश्च कु भ ५ माग
त्यां ति ६ 'तान्माहास्यां' ति ७ ७ दर्शनाय ऋद्राश्व भ ८ सुव ति ९ अप्रतिहा' भ (तु
उप्रीय ऋ १, ४०, १) १० श्वेद कु ११ ११ श्रीमतीतत्वात् अमवर्जितत्वाच्च दूत्येन वचिदप
ति, गोमर्गति वा ४० कु भ १२ वृको कु १३ तदेतदिहा' ति १४ ऊतिभि भ कु १५ नास्ति
वि' भ'. १६ प्रचक्रु क १७ वृकेण कु

याभिः कृतिभिः शक्तिनाम् चतस्रसदशास्य पक्षिणः स्त्रियम् प्रतिताम् वृक्षेण प्रस्ताम् अमुच्यतम्
 वृक्षाऽऽस्यात् निस्तुं काम् अकुरुतम् । ताभिः ॥ ८ ॥

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसंश्रुतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतम् ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिरू पु कृतिभिरश्विना गतम् ॥ ९ ॥

याभिः । सिन्धुम् । मधुमन्तम् । असंश्रुतम् । वसिष्ठम् । याभिः । अजरा । अजिन्वतम् ।

याभिः । कुत्सम् । श्रुतयम् । नर्यम् । आवतम् । ताभिः । कुं इति । कृतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—“विश्वामित्रो वसिष्ठं त्रिषांसुः सरस्वतीमाहवोवाच । सरस्वतीपे वसिष्ठं
 श्रीप्रमानवेति । सा तन्मुखा विश्वामित्रादपि वसिष्ठादपि यापात् बिभ्यती किञ्चिदप्यप्रति-
 पदमाना चिन्ताकृता विष्णो बभूव । भवेयान्नेषुक्ता शारवा कृपाशीलतया वसिष्ठ उवाच ।
 ‘रक्षात्मानं सरिकच्छ्रेष्ठे बहु मां श्रीप्रगामिनि । विश्वामित्रः षोडशित्वा मा कृपासर्वं विचारण्यम्’
 (मभा १८, ४३, ४४) इति । अथ तं स्वकूले जपन्तं सरस्वती महता जलोपेन
 विश्वामित्राधर्मं प्रत्युवाह । ऊह्वा च विश्वामित्राय निवेदयामास । निवेद्य च प्रहरणान्पेनभ्याकुले
 विश्वामित्रे कृतं मया स्वकार्यमिति मन्यमाना मल्लदत्वाभयात् सरस्वती वसिष्ठं तत्रो
 दूरमपोवाह । अथ तत्र शारवा विश्वामित्रः क्रुद्धः सरस्वतीं शताप शोणितं बर्होत । सा
 शोणियमुपाह । ‘भयर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । सरस्वती तदा हृत्वा यभुर्बुःक्षिता
 भ्रमम् ॥ शारवा तदश्विनौ तस्याः तं शपमपनिन्दतः । ततः सरस्वती जाता प्रसन्नसन्निता
 शिवा” ॥ (मभा १८, ४३, ४०) इति । “भारते तु” ऋषयः द्वापासरस्वतीं मोषयामामुरित्या-
 ल्याने तदश्विनोः प्रसादेनेति वर्णयित्वायम् । इतिहासान्तरं वा पर्येष्यम् । तथाऽपरमितिहासमाचक्षते—
 ‘वसिष्ठो हतपुत्रः पुत्रार्थं अश्विनोपनिवाज । तस्यै अश्विनो पुत्रं ददतः’ इति । तदेतत् वसिष्ठ
 एव ददोषिव्यति—‘अविष्टं धीषु’ (ऋ ७, १७, ६) इत्यादिना । तदेतद्विदिहासद्वयमिदोष्यते ।
 याभिः कृतिभिः गारवा सिन्धुम् ‘सिन्धयः’ (निघ १, १) इति नदीनाम् । नदीं सरस्वत्याख्याम् ।
 मधुमन्तम् ‘मधु’ (निघ १, १२) इत्युदकनाम् । अत्यथेन चात्र ईद्विद्वत्त्वम् । उदकपतीम् ।
 असंश्रुतम् सशक्तिरयोपशयं । अश्वयोदकाम् । वसिष्ठम् च याभिः कृतिभिर्गत्वा अत्रो जरावजिती
 भजिन्वतम् त्रिषांसिः प्रीतिकर्मा (घृ. निघ ४, ३) । ‘कोद्वितवद्वनशापापनयनेन पुत्रप्रदानेन’ च
 प्रीणितपत्नी त्वः । याभिः कुत्सम् । अत्रापीतिहासमाचक्षते—‘कुत्स इषेप भवि नाम
 साक्षाद्रूपेणाश्विनो पर्येषमिति । तस्य परया भक्त्या स्तुतिभिराऽऽराधित्वाश्विनो दर्शनमुपा-
 जमत्तु’ इति । तदेतद्विदोष्यते । याभिः शोतिभिराश्विना गतम् इति । कीदृशम् । श्रुतयंम्
 श्रुणोतिदत्र सामर्थावन्तर्गीतभ्यर्थः । तापासरवाथ गुणाभावः । यत्तद्व्यथ प्रत्यय उपवनः ।
 प्रावयित्वाहं स्तुतीनाम् । श्रोतारभिवर्धः । नर्यम् नरेषु भयम् । मनुष्यलोके एव स्पष्टवितं
 सन्तम् भावतम् अथकिरप गारयः । दर्शनं शतं पूर्वमागतवन्तो स्यः । इदानी-
 मपि ताभिः ॥ ९ ॥

१-१. उजि वसिष्ठनाम् अ. २. कऽपि अ. ३. वसिष्ठं मूको. ४. भारतेषु अ. ५. तत्र ति.
 ६. वसिष्ठं ति. ७-८. ‘उपापन्नपुत्रय’ ति. ८-९. अत्रेतिहासम् अ.

वेङ्कट० याभिः विन्धुम् उदकवर्णं पीतोदकं पशुः^१ । 'देवानां [पशोर् प्रति] गन्तुं रतां नदीम्'
वसिष्ठम् च याभिः पुत्रप्रदानेन अजरी^२ ररघुः । याभिः च कुरसावीन् प्रीन् आपतम् ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अदिरनी! विन्धुम् सन्दनशीलां नदीम् मधुगन्तुम् मधुसप्तोन्नोदकेन पूर्णां याभिः
ऊतिभिः अतपतम् भगनपतम् । प्रावाहपतमिरवर्षः । हे अजरी! जरारहिषावदिवनी! वसिष्ठम्
भाषिम् याभिः ऊतिभिः अजिन्यतम् अमीणयतम् । याभिः च कुरसावीन् प्रीन्^३ ऋषीन्
आवतम् । अरक्षतम् ताभिः सार्याभिः ॥ ९ ॥

याभिर्विश्वलां धनस्ताम्युर्व्यं सहस्रमीळ्ह आजावजिन्यतम् ।

याभिर्यज्ञमुदकं प्रेषिमायंतं तामिहू पु ऊतिभिराश्विना गंतम् ॥ १० ॥

याभिः । विश्वलांम् । धनस्ताम् । अयुर्व्यम् । सहस्रमीळ्ह । आजौ । अजिन्यतम् । याभिः ।

यज्ञम् । अयुर्व्यम् । प्रेषिम् । आवतम् । तामिः । ऊँ इति । मु । ऊतिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्० अथेतिहासमाचक्षते — “भगस्यपुरोहितः देवो नाम राजा बभूव । तस्य सेनायां योद्धी
विश्वला नाम स्त्री । तस्या अद्यापं धनार्थं च युष्यमानायाः नाश्रवो जह्वं चिच्छिदुः ।
तदपि कक्षीवान्^४ वक्षति — ‘चरित्रं हि देरिव’ (श्र १, ११६, १५) इति । ‘तस्यादिच्छां जह्वं शात्वा
पुरोहितोऽगस्तपोऽभिनी तुष्टाय । छी विश्वलां प्रति जग्मतुः । तदेतत् कक्षीवानपि वक्षति —
'सुनोमनिन (श्र १, ११७, ११) इति । आगत्य च सप्तो छोहमयी जह्वं विश्वलायाश्चकटः ।
तदेतत् कक्षीवानेव वक्षति — ‘तयो जह्वाम्’ (श्र १, ११६, १५), ‘प्रति जह्वाम्’ (श्र १, ११८, ८)”
इति च । तदेवेदाप्युच्यते । याभिः ऊतिभिः गत्वा विश्वलाम् नाम योद्धीं स्त्रियम् । धनधाम्
यन पत्र सम्भक्तावित्यस्यैतद्व्यम् । सहस्रानिमिषभूतस्य धनस्य सम्भवतीम् । अयुर्व्यम्
धर्मविश्वरतिकर्मा । अचरन्तीम् । छिन्नजह्वत्वात् गन्तुमसमर्थानित्यर्थः । सहस्रमीळ्ह ‘सहस्रम्’
(निष ३, १) इति बहुनाम । बहुनि धनानि निमिषभूतानि यस्य स सहस्रमीळ्हः, “तस्मिन्
सहस्रमीळ्हे” । बहुधनप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । आजौ सहस्राने अजिन्याम् ‘छोहमयजडाकण्ठेन प्रीणितवन्ती’
इत्यः । याभिः च यज्ञम् । अयापीतिहासमाचक्षते — “यसो नाम राजा अद्वयवाचकः । स हस्तिबलैः
शत्रुभिः पराजयमानः साहाय्यं कर्तुमभिनी स्तुत्वाऽऽजुहाव । तं प्रति तस्मिन्नेवाहनि “अभिनावाक-
ग्मतुः” इति । तदेतत् कक्षीवान्^५ वक्षति — ‘एवरया वस्तोः’ (श्र १, ११६, २१) इति । तदेवेदाप्युच्यते ।
याभिश्चोक्तिभिर्वेरी राजानम् । कौरवाम् । अव्यम् । “समूहेऽर्थे यत् प्रत्ययः” अन्तर्णितप्रत्ययश्च ।
अश्वसूहवन्तम् । प्रेषिम् प्रीन् सार्णे । तर्पयितारे च स्तुतिभिः इषिभिश्च देवानाम् । आवतम्
आगतवन्ती इत्यः । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ १० ॥

वेङ्कट० “यैः पालैः” विश्वलाम् नाम स्त्रियमैतहायार्थं तस्य शत्रुभिः सह युष्यमानां^१ शत्रुभिः
“छिन्नजह्वाम् भगन्त्रीं” सहस्रधननिमित्ते सहस्रान् ऐकस्यं^२ पुरोहितेन अयास्तेन स्तुतीं^३ अश्विनी

१. यज्ञः विं छ ऊर. २-२. नास्ति कृ ।-। पशोति अं छ लपं; पशोति विं; प्रतीं प्रति अं.
३. नास्ति विं अं. ४. पालि मे. ५. “यानपि वि. १. नास्ति अ. ७-७. नास्ति अ. । तस्यै
सं कु. ८-८. लोडनपश्च. ८-१” अ. १ “सिचयेन अ. १-१०. नास्ति अ. ११-११. स्यूहे यत्”
अ. १२-१२. नास्ति विं अं. १३. युष्य लीं मूको. १४-१४. “यन्तत्वात् अथपशोर् विं अं; छिन्नजह्वन्ती
विं लपं; ईश्व गन्तन्ती कु. १५. वेवरय विं अं. १६. लोडो विं अं.

लौहमयज्ज्याप्रविसन्धानात् ररक्षथुः । याभिः अथस्य पुत्रम् वशम् नाम राजानं स्तोत्रैः
सर्पयितारं इस्तिवत्तैः शत्रुभिरभिभूयमानं ररक्षथुः ॥ १० ॥

मुद्रल० हे अश्विना । अधिनौ । धनवाम् धनं सम्भजमानाम् अपर्याम् अगच्छन्तीं छिन्नजह्वात्वेन
गन्तुगतसमर्थां विश्वाम् एतत्संज्ञाम् अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्व^१ सम्भन्धिनीम् सदृशमीकहे
शत्रुधनोपेते आशौ सक्षामे याभिः ऊतिभिः अत्रिन्वत्म् गन्तुं सनयान् भक्तुस्तम् । याभिः च
अन्यम् अस्वालयस्य पुत्रम् त्रेणाम् स्तुतेः प्रेरयितारम् वशम् एतत्संज्ञस्युपिम् आवतम् अरक्षतम् ।
ताभिः सर्वाभिः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्भिःशो वगैः ॥

याभिः सुदान् औशिजायं वृणिजे^२ दीर्घध्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।

कक्षीवन्तं स्तोतारं याभिरावतं ताभिः पु ऊतिभिर्अश्विना गतम् ॥ ११ ॥

याभिः । सुदान् इति सुदान् । औशिजायं । वृणिजे । दीर्घध्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् ।
कक्षीवन्तम् । स्तोतारम् । याभिः । आवतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—'दीर्घध्रवः अश्विः परिक्षीणवृत्तिर्वैश्यजीविकां वणिक्कृत्स्मास्थितः । अन्यथा
जीवन् मधु विचिक्षीपमाणः^३ तदर्थमधिनौ सुदाय । तावत्तयास्य मेघात् मधु क्षारपादकम्^४ इति ।
तदेतद्विहीन्यते । याभिः ऊतिभिर्हेतुभूताभिः हे सुदान् । शोभनदानी ! । औशिजायेत्यादि
सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । उशिमः पुत्रस्य वणिजः दीर्घध्रवसः क्रपेरर्थ्याय । मधु कोशः मेघः
अक्षरत् । कक्षीवन्तम् च स्तोतारम् प्रति याभिः ऊतिभिः आवतम् अवतिरय गत्यर्थं
पाठनार्थं वा । शिवाहातिपयसवोर्येविषयज्ञानप्रदानेन वा पाठितवन्तौ^५ स्य इत्यर्थः । तदेकम्
पुरखाद्युक्तम्—'याभिस्तिमन्तः' (ऋ १, ११३, ४) इति । अस्मानपि प्रति । ताभिः ॥ ११ ॥

पेङ्कट० याभिः शोभनदानी ! कक्षीवते धनिगृहणे पर्यंतमप्ये गताय दीर्घध्रवसे जलं मेघः
अक्षरत् इति एकदेवाद—कक्षीवन्तम् इति ॥ ११ ॥

मुद्रल० उशिसंज्ञा दीर्घतमसः परनी । तस्याः पुत्रः दीर्घध्रवा नाम कश्चिदपरितारुणया जीपनार्थम्
अकरोद्वापिन्वत् । स च सर्वकार्यम् अधिनौ सुदाय । को च अधिनौ मेघं प्रेरितवन्तौ ।
अवयर्थः एतार्थं प्रतिपादते । हे सुदान् । शोभनदानीवधिनी ! औशिम्य ऊतिवपुत्राय फलेने
याभिर्यं कुर्वते दीर्घध्रवसे एतत्संज्ञाय अरपये याभिः पुत्रदीपाभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः
कोशः मेघः मधु मापुर्देवैर्षं वृद्धिजलम् अक्षरत् अतिशयम् । पुन्मामसाज्ञादपेक्षिता वृद्धिर्जाते-
त्यर्थः । अथ च उशिमः पुत्रम् स्तोतारम् कक्षीवन्तम् एतत्संज्ञस्युपिम् याभिः ऊतिभिः
आवतम् अरक्षतम् ताभिः सर्वाभिः । कक्ष्या रग्हरथस्य तया^६ युक्तः कक्षीयत् ॥ ११ ॥

१. मेघस्य मूको. २. *शोभनान् मूको. ३. 'उशिमः' मूको. ४. नास्ति मूको.

याभी रसां क्षोदसोद्नः पिपिन्वथुंरुन्धं याभी रयमावतं जिये ।

याभिस्त्रिशोकं उक्षियां उदाजतं ताभिः पु ऊतिभिरश्चिना गतम् ॥ १२ ॥

याभिः । रसाम् । क्षोदस्ता । उद्रः । पिपिन्वथुः । अनश्चम् । याभिः । रयम् । आवतम् । जिये । याभिः ।
त्रिशोकः । उक्षियाः । उदाजतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्चिना । आ । गतम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमापक्षते — 'पणिभिरसुरैरपद्विषमाणा गा भनुगधन्तो देवगोपाळा रसां नामान्तरि-
रिखनदीमगापोदकां नोत्तरितुं शेकुः । तत् ज्ञात्वा देवाः सङ्क्रुद्धा रसां देयुः, निहृदका भवेति ।
सा प्रत्यानीतासु गोप्त्रधिनौ परिचषार । तामधिनौ गत्वा पुनरगाभोदकां प्कृतुः' इति ।
तदेतद्विद्वेत्स्यते^१ । याभिः ऊतिभिर्मत्वा रसाम् नामान्तरिखनदीम् क्षोदता^२ 'क्षोदः' (निघ १, १२)
इत्युदकनाम । तृतीयानिर्देशाच्च रहितामिति वाच्यतेः । देवशापादुदकेन रहिताम् । उद्रः^३
पिपिन्वथुः पिपिन्वथिरत्र सामर्थात् पूरणार्थः । उदकेन पूरितवन्तौ स्थः । अनश्चम् अथवियुक्तं
च रयम् । कस्य । स्वभूयमरियनोरेव । कुष्ठ एतत् । 'अशिनोरसनं रयम्' (ऋ १, १२०, १०)
इति मन्त्रान्तरे दर्शनार्त् । याभिः ऊतिभिः आवतम् अथविरत्र गरयर्थः । सामर्थाच्चान्तर्जातपर्यायौ^४
द्रष्टव्यः । 'लक्ष्मणे लक्ष्' 'ऊदति लुप्तवल्किः' (पा ३, ४, ९) इति । आवपथः । तन्नू प्रति
नामपथ इत्यर्थः । अथवा आवतमिति अवतिः शुद्ध एव प्रकृत्यर्थे वर्तते । अनश्चं रयमिति
तृतीयार्थे द्वितीया । अनश्चेन च रयेन याभिरूतिभिः^५ तन्नू प्रति गच्छथ इत्यर्थः । जिये
जेतुं तन्नू । याभिः च त्रिशोकः अत्रापीतिहासमापक्षते^६ — 'त्रिशोको नाम राजर्षिः' भारतीयाभिः
गोभिः सह स्वर्गं गच्छेयमिति कामयमानोऽधिनौ तुष्टाव । तस्यागत्याधिनौ स्वर्गं गत्^७ निम्नयुः^८ इति ।
उदेतद्विद्वेत्स्यते । याभिरप्यनुष्मदूतिभिः हेतुभूताभिः त्रिशोक ऋषिः उक्षियाः^९ गाः उदाजत
अत्र गच्छेयणयोः । उरिक्षेयान् । स्वर्गं गमितवानित्यर्थः । अस्मानपि प्रति । ताभिः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपद्वितासु गोषु तत्र गमनार्थं रसाया एव नद्या उदकं प्रथममास्वेन अक्षिनौ
पपत्तुः^{१०} । अथ कार्यं समाप्ते प्रागुदकेन यः क्षुण्णो^{११} भार्गं आस्थासकः^{१२}, तेनैव पुन-
रपि अक्षिनौ पूरितवन्ताविति^{१३} । तथाऽनश्चः च कदाचित् अधिनौ रयः समूत् सुद्रे तं जयाथ
सुदमभ्ये ररक्षतुः^{१४} । त्रिशोकः आरहीयाभिः गोभिः सह स्वर्गं विगमियुः स्वर्गं गा उदाजत^{१५}
इति ॥ १२ ॥

सुब्रह्म० हे अश्चिना । याभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः रसाम् नदीम् अनावृष्टया उत्तरहिताम् क्षोदता
कृत्वापि समिपता उद्रः उदकेन पिपिन्वथुः पुवां पूरितवन्तौ । यथा अनश्चम् अथैवियुक्तम्
आस्तीयम् रयम् जिये जेतुम् याभिः ऊतिभिः आवतम् अगमयतम् । अथ च याभिः ऊतिभिः
कस्ययुवः त्रिशोकः ऋषिः उक्षियाः अपद्विता गाः उदाजत उदगमयत् असुरसफासात् छेभे ।
ताभिः सर्वाभिः ॥ १२ ॥

१. दिङ्गु^१ अ. २. नास्ति अ. ३. 'प्याकृत' अ. ४-५. लिङ्गं लट् सूको. ५. नास्ति
कु. ६. अत्रेतिहा^६ अ. ७. पपत्तुः वि^७ अथर्षतुः वि^८ अ. ८. कर्मणे वि^९ अ. ९. आप्प्रतिमकः अ.
आप्प्रतिमकः वि. १०. 'निद वि^{१०} अ. ११. 'यथुः वि^{११} अ. कु ल सपः इ(१२)रक्षतुः वि^{१२} अ.
१२-१२. उदाजतम् कु.

याभिः सूर्यं परिग्राह्यः परावति मन्धातारं क्षेत्रपत्येष्वार्वतम् ।

याभिर्विभ्रं प्र भरद्वाजमार्वतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यम् । परिग्राह्यः । परावति । मन्धातारम् । क्षेत्रपत्येषु । आर्वतम् । याभिः ।

विभ्रम् । प्र । भरद्वाजम् । आर्वतम् । तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः ऊतिभिः सूर्यम् आदित्यम् परिग्राह्यः परिग्राह्युषः । परावति दूरे स्थितम् । केन पुनर्दूरे स्थितमश्विनौ ! परिग्राह्युषः । स्वरथच्छेपेण । कुत एतत् । 'न्यज्वस्य गूर्धनि' (अ. १, ३०, १९) इति मन्धातारं दर्शनात् । मन्धातारम्^१ मन्धातारं च राजानं प्रति याभिरुक्तिभिः । क्षेत्रपत्येषु 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' (पादा २, १, २६) इत्येषा सहस्री 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति यया । क्षेत्रपतित्वार्थम् । तद्रूपताऽऽकान्तस्य स्वस्य विषयस्य पुनरपि स्वामिनं कर्तुमित्यर्थः । आवतम् आगतवन्तौ स्याः । अत्रेतिहासमाचक्षते — 'मन्धातारुर्विषयन्निमनन्तरो राजा आचक्षान् । स तं स्वपलेन निमग्नीशुमश्वनुवन् अधिवी तुष्टाव । आगत्य च तस्याश्विनौ शयून् निगृह्य विपरं प्रत्यर्पनाद्यकृतः' इति । तदेतदुक्तं मन्धातारमिति । याभिः च । अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'भरद्वाजं अविर्धनकामोऽदिव्यौ तुष्टाव । तस्य स्वरथेनापीपाशिनौ प्रभूर्त्तं धनं ददत्' इति । तदेतत् कश्चीत्यान् दर्शयिष्यति — 'यदयातं दिवोदासाय' (अ. १, ११६, १०) इति । तदेवेहाप्नुवन्ते । याभिश्च ऊतिभिः विभ्रम् मेधाविनम् भरद्वाजम् प्रभूत्तधनदानार्थं प्रकर्षेण गतवन्तौ^२ स्याः । अस्मानपि प्रति । तामिः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० याभिः सूर्यम् परिगच्छयः दूरे । 'न्यज्वस्य गूर्धनि' इति मन्धातारम् । मन्धातारम् च शत्रुभ्यस्तेषुतेषु क्षेत्रपत्येषु सहस्रीपविषयेषु ररक्षयुः । याभिः च मेधाविनम् भरद्वाजम् प्र आवतम् ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे अधिनौ ! परावति दूरदेशे स्थितम् सूर्यम् समोरुपेण स्वर्वातुनाऽऽहृतमादित्यं तस्मात् तमसो मोचयितुम् याभिः ऊतिभिः परिग्राह्यः सुवां परितो गच्छय । तथा मन्धातारम् क्वपिन् क्षेत्रपत्येषु क्षेत्राणां पतिरपिपतिः क्षेत्रपतिः, तत्सम्बन्धिषु कर्मसु आवतम् भरक्षतम् । अपि च याभिः ऊतिभिः विभ्रम् मेधाविनम् भरद्वाजम् अपिन् अन्नप्रदानेन प्र आवतम् प्रकर्षेण भरक्षतम् । तामिः सर्वाभिः ॥ १३ ॥

याभिर्महामतिधिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहस्य आर्वतम् ।

याभिः पूभिर्धे त्रसदस्युमार्वतं तामिरु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १४ ॥

याभिः । महाम् । अतिधिऽव्यम् । कशुऽजुवंम् । दिवःऽदासम् । शम्बरऽहस्ये । आर्वतम् ।

याभिः । पूऽभिर्धे । त्रसदस्युम् । आर्वतम् । तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

१. नास्ति मूले. २. नापां अ कु. ३. भरां वि. ४. नास्ति कर्ष. ५. नास्ति कु.
६. नापां अर्.

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'दिवोदासो नाम राजा राम्यरानाद्राऽसुरेण युयुत्समानोऽधिनौ स्तुत्वा सहायानाजुहाव । तस्याऽऽगत्याधिनौ सहायी बभूवतुः' इति । तदेतदिहोच्यते । याभिः कृतिभिः मह्यम् वीर्यं प्रभाष्यते वा महान्तम् । भविथीन् प्रति परिचारकतया गच्छति इत्यविधिभ्यस्तम् अतिभियम् । भविथीनां परिचारकनिरपथः । कजोजुवम्^१ कइत्तस्त्^२ कनापर्यायः । 'कदा' (निघ १.११) इति वाङ्नाम । जबतिगैरपथः । स्तुतिष्ठणया वाचा युवां प्रति गन्तारम् । युषयोरेव स्तोत्रारमिःपथः । दिवोदासम् राजानं प्रति राम्यरानाद्राऽसुरस्य पथे साहाय्यं कर्तुमागतवन्तौ^३ स्यः । 'याभिः च'^४ । अत्रापीतिहासमाचक्षते— 'प्रसदस्वो राज्ञः पुरमुपरुष्य षडार शत्रवो प्रहीतुमारोगिरे । सोऽधिनौ पुष्टाव । तस्याऽऽगत्याधिनौ^५ गान् पभशतुः' इति । तदेतत् सप्तसो दर्शयिष्यति— 'याभिर्नरा प्रसदस्तुम्' (ऋ ८, ८, २१) इति । तदेतदिहाच्युच्यते । याभिः चोतिभिः पूर्वमे एवंरम्, सा भिये येन यस्मिन् वा सद्भावे स पूर्वमथः, यस्मिन् पूर्वमिधे । प्रसदस्तुम् आवतम् प्रसदस्तुं राजानं प्रति गतवन्तौ स्यः । अस्मानपि प्रति तामिः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० याभिः महान्तम् भविथीन् प्रति गन्तारं तारु^६ परिचरन्तं 'शम्बरभयाद्भ्रदं प्रति गच्छन्तं' दिवोदासम् चम्बरहनेने^७ ररक्षुः^८ । याभिः च 'पुरो भेदनेने^९ प्रसदस्तुम् आवतम् ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे अधिनौ! मह्यम् महान्तम् अतिभियम् अतिभिमिर्गन्तव्यम् कजोजुवम् असुरभोत्या उदकं प्रेषेत् गन्तारम् एवं भूतम् दिवोदासम् एतत्संज्ञकं राजर्षिम् शम्बरहने चम्बर भासुधम्, तपुका शम्बरोऽसुरः, तस्य हने विषयभूते सति याभिः कृतिभिः आवतम् भरक्षतम् । अरि च याभिः कृतिभिः पूर्वमे पुराणि नगराणि भियन्तेऽस्मिन्निति पूर्वमथः सद्भावेऽस्मिन् प्रसदस्तुम् एतत्संज्ञकपूर्वि पुरुकृतसुप्रथम् आवतम् भरक्षतम् । तानिरित्यादि पूर्ववत् ॥ १४ ॥

यामिर्वृत्रं विपिपानमुपस्तुतं कृत्वा यामिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

यामिर्न्यक्ष्मत् पृथिमावर्तं तामिंरू पु कृतिभिरश्विना गतम् ॥ १५ ॥

यामिः । वृत्रम् । विपिपानम् । उपस्तुतम् । कृत्वा । यामिः । वित्तजानिम् । दुवस्यथः । यामिः । विऽअधम् । उत । पृथिम् । आकृतम् । तामिं । कृत्वा । सु । कृतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ।

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'वज्र ऋषिर्ग्रीष्मे उपस्यन् अत्यन्तवृषितो यभूत् । स उदकार्यम्'^{१०} अशि तुष्टाव । तस्मै अग्नयथाश्वनावनेने^{११} मभीस वृष्टिं चक्रतुः'^{१२} इति । तथापरोर्मैतिहासमाचक्षते 'कृत्वा नाम ऋषिर्नरा परीक्षितरुषिं भार्यां लेभे । स तश्रीरस्यै पुत्रयौवनमात्मन इच्छन् अशि तुष्टाव । तमागत्याधिनौ पुत्रयौवनं चक्रतुः' इति । तदेतत् शेषा वक्ष्यति— 'युवं विशस्य' (ऋ । १९, ८) इति । तदेतदिहासद्भयमिहोच्यते । याभिः चोतिभिः वज्रम् ऋषिम् विपिपानम् पा पां सामर्ष्यान्वाचनीतसगथो^{१३} इत्यन्व । विविधे विपान्तम् । अत्यन्तवृषिवनिरपथः । उपस्य कर्तव्यं चन्द्रस्य इजान्दसखात् । उपस्तोत्रम् । कृत्वा च याभिः कृतिभिः वित्तजानिं

१. गामि अ. २. कयड" अ कु. ३. कृतवन्तौ अ. ४-४. नास्ति कु वि. ५. तश्याधि" ।

६. "व्याज अ कु. ७. नास्ति वि" अ. ८-८. नास्ति कु; "वाङ्नाम वि" अ लयं; "वाङ्नाम वि" ।

९. "इनेन वि" अ. १०. "वृष्टि" वि; "वृष्टि अ". ११-११. उपदेहेरे वि अ. १२. "दक्षीणं कु ।

१३-१३. "विनो अत्रे वि. १४. "वाचत" अ.

विषयान्दो विन्दतेर्लोभायैत्य्य द्रष्टव्यः । विष्ठा जाया येन स विचरानिः उन्धभार्यकः सं विचरानिम् ।
 दुवस्यथः 'दुवस्यति' (निप ३, ५) इति परिचरणकर्मा । वृष्टिमहात्नेन पुनर्वीचनकरणेन च^१ परिचरितवन्तौ
 स्याः । याभिः च भ्रातृप्रीतिहासमाचक्षते— 'रूपयः क्रुजि^२ समेवाः कोऽप्यास्वथिनौ सम्भययत्त
 इति शिक्षासमाना ज्युः । सर्वेऽपिगौ स्वयंशेपु सदाद्द्वयानः । उद्यत् न भाद्रुतान्थिनौ
 स्वरूपेणागमिष्यता स^३ सम्भययत्त इति । तत्राधिनासाहुतौ कक्षीयते^४, म्भयस्य दीर्घतमस्य
 पूगेदच यञ्जे स्वरूपेणागमनतुः^५ इति । तदेवप्यशक्यो^६ वक्ष्यति "यदौ कक्षीया उत" (श्र ८, १, १०)
 इति । तदेवेहोच्यते । याभिः चोतिभिः व्यभ्रम् क्रपिम् प्रति^७ उत पृथिम् प्रति आचरत्म्
 गतवन्तौ^८ स्याः । भस्मानपि प्रति । तामिः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० याभिः यद्गादीहरोन् ररक्षयुः । कडिनाम^९ पूरः सन् उरुनीं जायां विष्ठा^{१०} पुनर्वीचनम्
 मळमल । दुवस्यतिः प्रोक्तार्थः । याभिः च आक्षिरसम् व्यस्तम् भवि च पृथिम् आवत्म् ॥ १५ ॥

मुद्गल० हे अधिनौ । यत्तम् विषयनस्तः पुत्रम् पठस्तंशम् क्रपिम् विविधानम् विशेषेण पार्थिवे
 रसं पिबन्तम् याभिः क्रुविभिः भरक्षतम् । कीटनम् । उगस्तुवम् समीपस्यैः सम्भृष्टुवम् इति स्त्व-
 मानम् । नित्तजानिम् उन्धभार्यम् कलिम् पृथलंशकम्पिम् याभिः क्रुविभिः दुवस्यथा ररक्षथः ।
 उत भवि च व्यभ्रम् विगतभ्रम् पृथिम् पृथलंशं पैनं राजपिम् याभिः क्रुविभिः आचरत्म्
 भरक्षतम् । भन्वत् पूर्ववत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

याभिर्नरा शयत्रे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीपयुः ।

याभिः शरीराजंतं स्पृमरश्मयं ताभिरु पु क्रुविभिरधिना गंतम् ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयत्रे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुम् । ईपयुः । याभिः ।

शारीः । आजंतम् । स्पृमरश्मये । ताभिः । ॐ इति । सु । क्रुविभिः । अधिना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः नरा मनुष्याकारौ । हे अधिनौ । उयं शयोरर्थाय । शयोरंशं भयेतुं^१ निवृत्तमस्य
 वृत्तौ च धेतुं कर्तुमिरर्थः । "तदेवपुत्रलावप्युक्तम्— 'याभिर्पुम्' (श्र १, ११२, ३) इति ।
 याभिः च अन्ये भयोरर्थाय । भयिनमुरैरामिदृष्टे प्रक्षिसमुद्वृत्तं^२ वरं चातुरविक्रमप्रसमर्षे
 सहाशेनामे दातुमिरर्थः । तदेवत् पुच्छादप्युक्तम्— 'जत धर्मम्' (श्र १, ११२, ७) इति ।
 याभिः च पुरा मनवे शत्रेविहासमाचक्षते— 'मनुनामं राजा । स महत्यामनापृष्टो^३ स्थवीषाम्
 भद्रक्षपाम् प्रजासु कपितुमदाधनुवतीत्यच्छयेण च दाप्यनानास्वच्छकामोऽधिना पुत्राय ।
 तप्ये भ्रातास्याधिना इडेन कर्पयित्वा यथाशं वदतु' इति । तदेवत् कक्षीयान् वक्ष्यति— 'युवं
 वृजेन' (श्र १, ११५, २१) इति । सौभरिरपि वक्ष्यति— 'स्वयन्ता मनवे' (श्र ८, १२, ६)
 इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिः क्रुविभिः पुरा पूर्वमिन् काके मनवे मयोरर्थाय । इडेन

१. नास्ति च वि. २. नास्ति भ. ३. मात्रं वि. ४-४. नास्ति वि. ५. नास्ति वि. ६. भाग
 वि. ७. कडिपयि कु. ८. पृथीय कु. दिवा वि^१ भ^२. ९. धेतुं भ वि. १०. 'स्वा...ता' वि.

कर्षयित्वा मनवेऽथं दातुमित्यर्थः^१ । गान्धुं गानन् ईपधुः हृष्ययाऽत्र^२ तत्पूर्वकमनुष्ठानं लक्ष्यते । गानन्^३ अनुष्ठितवन्तौ स्वः । कपयाऽत्र^४ इपतिगातुसन्दर्भोर्द्वयोरपि गमनवचनत्वात् तस्य च तदेव प्रति करणत्वासम्भवात् सामान्यविरोधभेदेन गातेरिपतेश्च क्रियासाधनभावः समर्थयित्वा^५ । गोपोषं पुष्पति, मोदनपाकं पचति, उष्ट्रास्तिका भास्यते, इतशायिकाः वस्यन्त इति यथा । 'याभिः च शारीः' इत्यादि । अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'इन्द्रो मतीन् साकाशुकैभ्यः प्रायच्छत् । साकाशुका मकंटा उच्यन्ते । तेषामद्यमानानां स्युमरश्मिर्नैविरधिनी तुष्टाव । तं प्रत्यागत्पादिबनाविपुभिः साकाशुकान् निररुधुः' इति । तदेतदुच्यते^६ । याभिश्चोविभिर्गत्वा शारीः शरमयीरिपुः आजतम् भज गतिक्षेपणयोः । साकाशुकान् प्रति क्षिप्तवन्तौ स्वः । स्युमरश्मये^७ स्युमरश्मेर्नैवैरर्थाथ । भक्षानपि प्रति । ताभिः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अथेनोः धेनुकृत्वाप्यम्^८ अग्निप्रशमनार्थं च शयुन् अग्निं च 'प्रति गमनेच्छां चकृत्'^९ । याभिः च पुरा मनवे राक्षे^{१०} अनावृष्ट्या भनद्भुस्तु परिक्षीणेषु कर्षणविमुञ्चे राष्ट्रे^{११} ररपधुः^{१२} । इन्द्रो यतीन् साकाशुकैभ्यः प्रायच्छत् । तेषां स्युमरश्मिरधिनी तुष्टाव । 'स वृकैभ्योऽधिभ्यां'^{१३} शरमयीः इपुः शुकवधार्थे^{१४} विमुञ्च्य रक्षितः ॥ १६ ॥

मुद्गल० हे नरा । नेवारवधिनौ । पुरा पूर्वस्मिन् काळे शयवे एतसंज्ञकाय ऋषये गान्धुं, दुःखात् निर्गमलक्षणं मार्गम् याभिः कृतिभिः ईपधुः युवां वाञ्छितवन्तौ । कृतवन्त्वावित्यर्थः । किं चत् । सामध्यात् 'शयवे विश्वासत्वा शचीभिः' (ऋ १, ११६, २२) इत्यस्याम् ऋषि प्रतिपादितम् । तथा अत्रये ऋषये शतद्रोरे यन्त्रगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय सन्तापकारिणोऽग्नेः शीतेनोवृकेन शीतकण्ठलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गम् याभिः कृतिभिः युवाम् हृष्यन्तौ । एतच्च 'हिमनामिं प्रंसमवारयेषाम्' (ऋ १, ११६, ८) इत्यादीं प्रतिदत्तम् । तथा मनवे एतन्नास्ते राक्षस्ये याभिः कृतिभिः यवादिधान्यवापवादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । भवि च स्युमरश्मये स्युना^{१५} स्यूतः सम्बद्धो रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्यै एतस्संज्ञकाय ऋषये याभिः कृतिभिः शारीः शारो नाम वेष्टुविशेषः, तद्विकारभूत्वा इपुः आजतम् धयूत् प्रति प्रेरयतम् । ताभिः इत्यादि समानम् ॥ १६ ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मुञ्जनाग्निर्नादीदिच्छित इद्वो अज्मन्ना ।

याभिः शयीतमवधो महाधने तामिः पु कृतिभिरश्चिना गतम् ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मुञ्जना । अग्निः । न । अदीदेत् । क्षितः । इन्द्रः । अज्मन् । अ ।

याभिः । शयीतम् । अवधः । महाधने । तामिः । कुं इति । सु । कृतिभिः । अश्चिना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'पठर्वा नाम अथिरामापी कृतो विवर्णो बभूव । सोऽधिनौ तुष्टाव ।

१. परद्वरि^१ मुको. २. 'वा अ कु. ३. मारिह कु. ४. कपया कु. ५. तदेतदिदोच्यते वि.

६. नास्ति अ. ७. वेनु^७ कु. ८-८. नास्ति कु; *अथा अ; *गमनेच्छा वि^{११} अ^{१२} क कर्ष. ९. मारिह वि^{१३} अ^{१४}. १०. राक्षे राष्ट्रे कर्ष. ११. ररपधु कु. १२-१२. साकाशुकै वि^{१३} अ^{१४}. १३. वपध्यानाथे^{१४} वि^{१५} अ^{१६}. १४. नास्ति मुको.

सह्यसम्पत्तिकरत्वाच्च गमनाईमुदकं परय स गोभर्णा मेघस्तस्य । याभिः च गत्वा मनुम् राजानम्
शरम् इषा स्वयं हलकपितेनाद्येन सन् आयतम् भवतिरत्र गत्यर्थः । 'सामर्प्याधारात्सर्वान्तिष्पयः ।
समगमयतम् । हलेन कर्पित्वा अद्यं मनवे दत्तमित्यर्थः । तदेवत् पुरस्ताद्व्युक्तम् । 'याभिः पुरा
मनवे' (ऋ १, ११२, १६) इति । अस्मानपि ताभिः^१ ॥ १८ ॥

वेङ्कट० 'याभिः गमनशीली! स्तोत्रं धनैः निरमेये गुदिपूर्वम् । याभिः च भुमुः अपहृताभिः
गोभिः युक्तस्य पर्वतस्य विपरे प्रेषेते युदार्यं गजानाम् देवानाम् अप्रम् अगच्छतम् । याभिः च
मनुम् राजानम् शरम् स्वयं हलकपितेन अद्येन प्रायतम्^१ ॥ १८ ॥

मुद्रल० अद्विर इति भामिनितं वाक्याद् बहिर्भूतम् तेन चारमात्रं तन्मोष्य स्तुतौ ऋषिः^१ प्रेरयति ।
हे अद्विरः! अद्विरसां गोभ्रज! त्वम् अद्विनो स्तुदि^१ । हे अद्विना! अद्विनो! मनसा मननीयेन
स्तोत्रेण प्रीतौ सन्तौ युवाम् याभिः ऊतिभिः निरप्यथः स्तोत्रं नितरां रमयथः । तथा गोभर्णतः
गौरूपस्वारण्यस्य भनक्ष पणिभिः गुदायां निहितस्य विपरे विपरेण गुदाद्वारक्षोदाद्येन प्रकाशने
विषयभूते सति याभिः ऊतिभिः सह युवाम् अप्रम् सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् गच्छथः ।
अपि च शरम् वीर्यवन्तम् मनुम् इषा पृदिभ्यामुत्तेन यवादिधान्यरूपेणाद्येन याभिः ऊतिभिः
सम् आयतम् सम्यगरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ॥ १८ ॥

याभिः पत्नीर्विपुदायं न्युहधुरा र्घं वा याभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिः सुदासं ऊहधुः सुदेव्यं^१ तामिरू पु ऊतिभिराश्विना गतम् ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽपुदायं । निऽऊहधुः । आ । घ । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतम् ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहधुः । सुऽदेव्यं । तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'विमद ऋषिः परिणीय महत्या विभूत्या भार्या स्वगृहं निनीपद् अश्विनौ
गुदाय । तस्यागत्याश्विनौ भार्या त्वसेनापरिवृत्तेन रथेन निरप्यतुः । गाध्वारमै प्रभृता ददतु'^१
इति । तदेवत् कक्षीयान् वक्षयति— 'यावर्भगाय' (ऋ १, ११६, १) इति । घोवाऽपि वक्षयति—
'युवं रयेन' (ऋ १०, ६९, ७) इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिः ऊतिभिर्गत्वा यथाः
स्वस्वयेनेदुमेकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । पत्नीम् । विमदाय विमदस्वर्परिषोय न्यूहधुः
रथेनोत्तवन्तौ स्व । आ घ वा भा इत्येयोऽपीत्येतस्य रुदाते । घ इति पदपरणः ।
यावत्तद्भार्ये । अपि च याभिः ऊतिभिर्गत्वा अरुणीः अरुणवर्णा गाः अश्विभृतम् दत्तवन्तौ
स्वः । कर्मै । प्रकृतत्वात् विमदायैव । याभिश्च सुदासे हर्यादि । अत्रापितिहासाचक्षते—
'सुदा नाम^१ वैजयन्ते राजा । यस्य विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव । स यदुक्तवान् सारथ्यं
प्रमूढं धनमश्विनौ यथाथे^१ । तस्मिं रथेदानीयाश्विनौ ददतु' इति । तदेवम् प्रस्कम्बेनोक्तम्—
'सुदासे दत्ता' (ऋ १, १७, ६) इति । तदेवेहाप्युच्यते । याभिः षोडशभिः सुदासे राज्ञोऽर्थाय

ऊह्युः रथेनानीतयन्तौ स्थः । सुदेवम् शोभनं देवयोन्मं च । किं तद् । 'सुदासे इति'
(ऋ १, ४०, ६) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् धनमर्थं च । अस्मानपि प्रति ताभिः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० विमदाय परिणीतां भायां याभिः स्वगृहं प्रस्यूदयुः । याभिः विमदाय अरणीः गाः च
अशिक्षतम् । याभिः सुदासे राजे धनम् ऊह्युः ॥ १९ ॥

मुद्रल० हे अश्विना । अश्विनौ ! विमदाय एतन्नासे ऋषये याभिः ऊतिभिः पत्नीः भायां पुरु-
मित्रस्य सुदित्तरम् न्यूह्युः नितरां युवां प्रापितवन्तौ । ए वा पुरणौ । तथा याभिः
ऊतिभिः अरणीः अरणावर्णा आरोचनाया गाः आ आभिमुख्येन अशिक्षतम् अदत्तम् । तथा
पिजघनपुत्राय सुदासे कल्दाणयानाय राजे सुदेव्यम् प्रसूतं धनम् याभिः ऊतिभिः ऊह्युः
प्रापितवन्तौ । ताभिः इत्यादि गतम् ॥ १९ ॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुपे भुज्युं याभिरवथो याभिरग्निगुम् ।

ओम्पावतीं सुभरांस्तुभं तारिहू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शम्शताती । भवथः । ददाशुपे । भुज्युम् । याभिः । अवथः । याभिः । अग्निगुम् ।
ओम्पावतीम् । सुभराम् । अस्तुभम् । तारिहू । ऊँ इति । पु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः ऊतिभिर्गत्वा शंताती 'शिवशमरिष्ठस्य करे' (पा ४, ४, १४३) इत्येवमर्थे
शंसद्वात् कर्तरि तात्किं प्रत्ययः । सुलकरी युवाम् भवथः । ददाशुपे सर्वस्मै यजमानाय ।
भुज्युम् सगुद्रे विपन्ननापे सखिभिश्च त्यक्तम् याभिः ऊतिभिर्गत्वा अवथः भ्यत्ययेनार्थं
भूते कद्रप्रत्ययः । नीमित्त्यैः रथैश्चोच्चारणेन पालिषवन्ती स्थः । याभिः अग्निगुम् । अग्नेतिहासमा-
चक्षते — 'नमुषी इत्ये सुरमश्रीय मधु अश्विभ्यां सह विशन्तमिन्द्रं प्रमत्त इति सत्त्वासुरा
हन्तुमीषुः' । तमदिवनावनानन्वमेव पालयाञ्चक्रुः' इति । तदेतत् काशोक्तः सुकीर्तिर्बदपति—
'युवं सुरामम्' (ऋ १०, ११९, ४) इति । तद्वेदेहाप्युच्यते । अग्निगुणध्वेन सप्त गवे
अष्टरवादिन्द्र उच्यते । 'श्वीपमाग्निगवे' (ऋ १, ६९, १) इति यथा । अत्रापीतिहासमाचक्षते—
'देवाः सर्वे इन्द्रं प्रह्लाषन् नमुः । सोऽमवीत्—अष्टोऽहं गव इति । अन्वयन्पादिगोपानवर्जमहं
महाव्यं करोमीति । गोपामे त्वदमपत्तः' इति । अस्माद् गवे अष्टरवादुपपन्नम् इन्द्रस्याग्निगुत्वम् ।
अष्टपाननरत्वात् वा । ओम्पावतीम् अवथेः पालनार्थस्वेदं रूपम् । फलकृतेन* पालनेन
वद्धतीम् । अस्मत्पालनफलानिरर्थः* । सुभराम् सुष्मद्वृणैः सम्पूर्णम् । अस्तुभम् 'कृतम्'
(निघ ३, १०) इति सत्यनाम । सोमतिरचंतिकर्मा (ङ. निघ ३, १४) । सत्यस्युतिम् । इमाम्
अस्मदीयां प्रति ताभिः ॥ २० ॥

वेङ्कट० याभिः कङ्करी भवथ यजमानाय । भुज्युम् च सगुदमभ्ये विपन्ननावन् याभिः* अवथः । याभिः

१. 'यम् इतवन्तौ स्थः वि' अ'. २. 'नियेषु मूको. ३. अत्र' अ कुः मन्* ति. ४. 'भव'
अ कुः 'मन्' ति. ५. 'इत्ये' अ. ६. 'नारिष्ठ अ. ७. 'कते कु. ८. 'श्वान्नापि' अ; नास्ति ति.
९. 'नामोपां अ. १०. 'निः य दि' अ'.

ष अष्टमगमनम् इन्द्रम् । 'युषं सुरामधिनः' (ऋ १०, १११, ४) इति मन्त्र । पाठनवती
धनपूर्णाभिना सरथा स्तुतिम् तामि आ गतम् इति ॥ २० ॥

मुद्गल० दे अधिना । अधिनौ' सरागुषे हवींषि दजवणे याम्मानाय यामि ऊतिभि ज्ञातो सुखस्य
कर्तारो भवथ । यामि च ऊतिभि भुजुषुं तुमस्य पुत्रम् अवम । यामि च
अग्निगुम् अग्निगुर्वाना' शमित्वा । अग्नि च शतखुमम् फल सरथ स्तोभति उच्चारयतीति फलस्तुम् ।
पतस्तस्यमृषिम् । ओम्भावतीम् ओम्भति सुरगानाम उद्युष्टान् । सुभराम् मुष्टेन भरणीयाम् इपम्
यामि ऊतिभि प्रापयथ । तामि सर्वाभि ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये षट्त्रिंशो वमं ॥

यामिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे यामिर्यूनो अर्वन्तुमावतम् ।

मधुं प्रियं भरथो यत् सरद्म्यस्ताभिर्ह्यु पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २१ ॥

यामि । कृशानुम् । असने । दुवस्यथ । जवे । यामि । यूनं । अर्वन्तम् । आवतम् । मधुं ।

प्रियम् । भरथ । यत् । सरद्म्यं । ताभि । ऊँ इति । सु । ऊतिभि । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्कन्द० अत्रिहासमाचक्षत— कृशानुनां सोमपात् । त सोममपिदीर्घन्तोऽसुरा अभिदुहुः ।
स तां हन्तुमिच्छन्ति । तदेतद्दामदेवो वर्नाभिष्वति— 'यजग्दरमा अब ह' (ऋ ४, २७, १)
इति । 'वस्यै इच्छिन्सतऽधिभावमोघानिपुं ददतु' इति । तथापरमितिहासमाचक्षत— 'शर्यातस्य
राज्ञो मृगयाया महता वगेन मृगमनुषावस्यो भृगुमाप । उमश्विनौ वारयाञ्चकतु' इति ।
तद्वदितिहासद्वयमिदोष्यते । यामि ऊतिभि गत्वा कृशानुम् सोमपाकम् असने असु क्षेपण ।
असुरात् हन्तुमिच्छन्ता क्षेपणकाले दुरस्यथ दुवस्यथि परिचणकर्म (ब्र निप ३५) । परिचरितवन्तौ
स्य 'अमोघानामिपूर्णां प्रदानेन' । जवे वेगे महति । सप्तमीभुवर्तमानमिति वाक्यशेष । यामि
यूनं तदगमस्य सर्वातस्य राज्ञ स्तुभूतम् अर्वन्तम् असुर भृगुमपावाद्भक्षितवन्तौ स्य । मधुं
प्रियम् अत्रापीतिहासमाचक्षते— 'सरदा नाम मधुकर्षं मक्षिका । सा कल्प्याचिदनावृष्ट्यां
ह्युष्कात् सस्रांसु पुष्पजातिषु' क्षुभा बाध्यमाना मध्वर्षि'योऽश्विनावाहद्वु । ताम्य उपगन्वा-
श्विनौ मधु ददत् । छत् ता पपु' इति । तदवत् कक्षीवान् यक्षयति— 'उत स्या वा मधुमत्'
(ऋ १, ११९, ९) इति । घोषापि वक्षयति— 'युषोर्दे मक्षा' (ऋ १० ४०, ६) इति । तद्वहा
'युष्यत् । मधु प्रियमित्यादिना । मधु प्रियम् इष्टम् नरथ हरतरिव रूपम् । मत्त 'इमहोर्भ' 'उ' इति
(पावा ८, २ ३२) । 'वरथयेन भूते तद् । आहरत प्रारथतम् । दत्तवन्तौ स्य इत्यर्थ ।
यत् तृतीयाद्दुवचनस्यात्र लुक् । यामि 'सरद्म्यः सरदास्या मधुकर्षं, ताम्यो मक्षिकाभ्य ।
मत्तानपि प्रति तामि' ॥ २१ ॥

पेङ्कट० याभिः^१ कृषाणुम् नाम सोमपाळमसुरैः सोमनपत्रिहीर्षंदिः सह सुष्यन्तं क्षीणकारम् इषु-
प्रदानेन ररक्षथुः इषुक्षेपणजाले^२ । मृगयाम् भटयः प्रापार्तस्य^३ च^४ राज्ञः युनः । अश्वः प्रमावात्
तपस्वन्तं स्वाणुमूलं भृशुं प्रति वपाव । तम् भद्रिजरे^५ पत्तमानम् भद्रिपनी निवारयामासतुः ।
चित्रितमात्रो लो सुवां वृष्टयभावाद् हीनेषु पुण्येषु^६ मनु आदववन्तो यद् दितम् तदहन्वाः^७ ॥ २१ ॥

मुद्रल० स्वानादिषु सोमपाळेसु मध्ये कृषाणुरंशः सोमपाळः । तम् कृषाणुम् अतने इषयोऽस्वन्ते
अभिक्षिति असनः सहप्रागः, तस्मिन् सहप्रागे हे अदिपनी^१ याभिः कृतिभिः तुपत्यः रक्षयः ।
तथा याभिः च जने पिते प्रकृतम् नूनः पद्यस्य पुत्रपुरसस्य अर्पन्तम् अश्वम् आवताम् रक्षयम् ।
अथ च यद् मनु क्षौद्रम् त्रियम् सर्वेषामनुकूलवेद्यं तद् तदहन्वाः मनुमक्षिकाम्बाः याभिश्चोतिभिः
भयः सम्पादयथः । ताभिः सर्वोभिः ॥ २१ ॥

याभिर्नरैर् गोपुयुधं नृपाद्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

यामी रथौ अर्धयो याभिरर्वतस्तामिरू पु कृतिभिरन्विता गतम् ॥ २२ ॥

याभिः । नरैर् । गोपुयुधम् । नृसप्तैर् । क्षेत्रस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।

याभिः । रथौ । अर्धयः । याभिः । अर्धतः । ताभिः । कृतिभिः । अन्विता । गतम् ॥

स्कन्द० याभिः कृतिभिर्नरैश्च नरम् सर्वमनुष्यं कोत्तरं पदारं च । गोपुयुधम् गोव्यपदिवमाणसु
तद्गृहार्थं यो सुष्यते स गोपुयुधं तं गोपुयुधम् । नृपाद्ये नरो यथाभिरूपन्ते प्रविषोक्तभिः स
नृपाद्या सहप्रागः, अक्षिर् । पौरैः सह सहप्रागे । हेमल च साता साता छात्रे तनयस्य भरणस्य
च जिन्वथः 'जिन्वति'^१ प्रीतिकर्ता (भा ६, १२) । जयकरणेन क्षेत्रावरणवानेन च प्रीणयथः । याभिः च
रथान् लोचुः दनमुपाद् अथवा रक्षयः । याभिः पश्यान् । अश्वानि प्रति ताभिः ॥ २२ ॥

पेङ्कट० याभिः भरद्वाजम्^१ नरम् गोनिमित्तं सुष्यन्तं सुदे, क्षेत्रस्य तनयस्य च^२ भजननिमित्तं सुष्यन्तं
जिन्वथा^३ । याभिः च तस्य रथान् अर्धैश्च अथवा ॥ २२ ॥

मुद्रल० हे अदिपना । अदिपनी । गोपुयुधम् गोपिदये सुदे कुर्मन्वा नरम् यजस्य वेत्तारं यजमानम्
याभिः कृतिभिः नृपाद्ये नृभिः लोचन्ते सहप्रागे जिन्वथः प्रीणयथः । रक्षय इत्यर्थः । तथा
क्षेत्रस्य गृहार्थरूपस्य तनयस्य धनस्य च साता सातये सम्भजनार्थम् याभिः कृतिभिः 'यजमानं
रक्षयः । याभिः च यजमानानां^४ रथान् रक्षयः । तथा याभिः कृतिभिः अर्धतः लोचुयाद् अर्धैश्च अथवा
रक्षयः । ताभिः सर्वोभिः ॥ २२ ॥

१. नाक्षि मूको. २. शुभेरा^१ कु. क्षेत्रम् वि^२ अ^३. ३. यथा^४ वि^५ अ^६ कु; यथा^७ वि^८ अ^९,
उपार्तस्य अर्थ. ४. नाक्षि वि^{१०} अ^{११} कु. ५. 'येन वि^{१२} अ^{१३}. ६. नाक्षि वि^{१४} अ^{१५} अ^{१६} अर्थ. ७. अर्थे
('ये वि^{१७} अ^{१८} अ^{१९}) वि^{२०} अ^{२१} अ^{२२} अर्थ. ८. नाक्षि अ. ९. भा^{२३} वि^{२४} अ^{२५}. १०. नाक्षि वि^{२६} अ^{२७},
११. 'योः लो वि^{२८} अ^{२९}. १२-१३. नरैश्च मूको.

याभिः कुत्संमार्जुनेयं शतक्रतु प्र तुर्वीति प्र च दभीतिमावतम् ।

याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरधिना गतम् ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सम् । अर्जुनेयम् । शतक्रतु इति शतऽक्रतु । प्र । तुर्वीतिम् । प्र । च । दभीतिम् । आवतम् ।

याभिः । ध्वसन्तिम् । पुरुऽसन्तिम् । आवतम् । ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अधिना । आ । गतम् ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'कुत्सस्तुर्वीतिर्दभीतिश्चेपुः' अपि नामाश्विनौ साक्षाद्दूषेण पश्येय-
मिति । तेषां परया भक्त्याऽऽसथितारादिवनौ दर्शनमुपजगमतुः' इति । तदेतद्विद्वोच्यते ।
पुरस्तादभ्युक्तम् । 'याभिः कुत्सम्' (ऋ २, ११२, ९) इति । याभिः ऊतिभिः पाल्नेः
पूर्व मामेव कुत्सम् प्रति । कतमम् । अर्जुनेयम् अर्जुनो नाम कुदसस्य माता, 'तस्या अमरत्यम्' ।
हे शतक्रतु ! बहुकर्माणो ! बहुप्रज्ञो ! वा । न च केवलं कुत्सम् । किं तर्हि । प्र तुर्वीतिम् प्र च
दभीतिम् आवतम् प्रेत्येव उपेत्यस्य स्थाने । 'चन्द्रदशप दभीतिमित्यस्यात्' परो जष्टभ्यः ।
अत्रापीतिहासमाचक्षते — 'ध्वसन्तिर्वाग्म वेदया तथा पुरुषन्तिः । ते उपहासकुदाके इति भुत्वा-
ऽश्विनौ सम्भोगार्थमुपगतमतुः' इति । तदेतद्विद्वोच्यते । याभिः च 'ध्वसन्तिम् वेदयाम्' पुरुषन्तिम् च
आवतम् सम्भोगार्थमुपगतवन्तौ स्यः । अस्मानपि प्रति ताभिः ऊ सु ऊतिभिः अधिना । आ गतम् ॥ २३ ॥

वेङ्कट० याभिः कुत्सम् अर्जुन्याः पुत्रं नमं सावकर्माणो प्र आवतम्, तुर्वीतिम् दभीतिम् च । ध्वसो
नाम राजा ध्वसन्तिरुच्यते । तस्य भाषां पुरुषन्तिः^१ । 'ध्वसयोः पुरुषन्तयोः' (ऋ २, ५८, १)
इति मन्त्रः ॥ २३ ॥

मुद्गल० हे शतक्रतु ! बहुविधकर्माण्यावश्विनौ ! अर्जुनेयम् अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम तस्य पुत्रम्
कुत्साम् याभिः ऊतिभिः प्र आवतम् प्रकषेण अरक्षतम् । तथा तुर्वीतिम् दभीतिम् च याभिरुतिभिः
प्र आवतम् । अपि च याभिः ध्वसन्तिम् पुरुषन्तिम् पुरुषन्तिम् पुरुषन्तानां च^२ ऋषिम् आवतम्
अरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ॥ २३ ॥

अम्रस्वतीमधिना वार्चमस्मे कृतं नो दक्षा वृषणा मनीषाम् ।

अधृत्येऽर्चसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वार्जसातौ ॥ २४ ॥

अम्रस्वतीम् । अधिना । वार्चम् । अस्मे इति । कृतम् । नः । दक्षा । वृषणा । मनीषाम् ।

अधृत्ये । अर्चसे । नि । ह्वये । वाग्म । वृधे । च । नः । भवतम् । वार्जऽसातौ ॥ २४ ॥

स्कन्द० अम्रस्वतीम्^१ 'अम्रः' (निघ २, १) इति कर्मनाम । यागकर्मणा तद्वतीम् । हे अश्विनौ ! वाचम् इमान्
अस्मे अस्माकं स्वमूढान् कृतम् कुरुतम् । न च केवलं वाचम् । किं तर्हि । नः अस्माकं

१. रवेरुः मूको. २-२, तत्वार^२ मूको. ३. वाच^३ मूको. ४. कुत्वा अ ति. ५-६. 'अ-ती रेव
कु. ९. वाति अ. ७. पुरुषन्ती अ^४ वि^५ कु. ८. नास्ति मूको.

स्वभूता हे दत्ता । दत्तनामानौ । अन्यतरनाज्ञापि चेद् साहचर्यात् भयोरभिधानम् । क्रियाकर्मो वा । दसेदंशेनार्थस्य^१ दस्यतेर्वापक्षयार्थस्य दत्तशब्द । दर्शनीयात्पुपक्षपयितारो वा मनुष्याम् । शृणोति । वरिषारो^२ । मनीषाम्^३ प्रशामपि । चित्रसम्यक्ताक पापपर कुरुत्मित्यर्थ । कथं पुनरिदम् उभयं भवति । उच्यते । यच्चदिवनावागन्दतः । अज्ञातयोर्दि तयोर्वांगं नियते । तेन क्रियमाणेन कर्मवशो वाक्प्रक्षे भवत । अथवा वाक्प्रज्ञाकरणेन^४ त्प्रेतभूतसागमनमेव प्रतिपाद्यते । यागार्थमागच्छतमित्यर्थ । कस्मात् । उच्यते । 'अस्मात् अक्षुं अवसे'^५ दीप्यति-दिशिगीषायं । देवन^६ स्यूतम्, विभितीषामस्मिन् नास्ति तद्स्यूतम् अयिक्रितीपम् । अक्षुतमेवा अक्षुत्यम् । स्वार्थिको यत्रत्यय, जा-दसत्वाद् घनु-र्येयं च । नवरक्षंभम् । यत्पुरयोरेव योग्यत्वादन्यथा देवतया विजिगीषितुमशक्य सोमत्वैण तदर्थम् नि ह्ये नियमेन आह्वये^७ वाम् युवाम् । किञ्च श्रेयं वर्धनाय च सर्वदा न अस्माकम् भवतु वाञ्छताती सद्माम् ॥ २४ ॥

वेङ्कट० कर्मस्तीम् अदिवनो^१ वाचम् अस्माकं कुरुत्^२ दर्शनीयी^३ वरिषारो^४ प्रक्षया^५ । न इति पूरणम् । अक्षुत्यं^६ दत्ताभावाद् युद्धवर्षिते सद्मामे 'रक्षणाय वाम्'^७ नि ह्ये । तथा सति अस्मिन् सद्मामे वर्धनाय^८ च भवतम् । अद्रस्वतीम् वाचं च कुरुतम् इति^९ ॥ २४ ॥

मुद्रल० हे अश्विनी । अस्मे अस्माकम् वाचम् अद्रस्वतीम् 'अद्र' (निघ २, १) इति कर्मनाम । विहिते कर्मणि सवुक्ताम् कृतम् कुरुतम् । तथा न अस्माकम् मनीषाम् सुदि हे शृणोति । कामानो वर्षको^१ दत्ता । शकृणाम् उपक्षपयितारो^२ अदिवनो^३ वेदार्थज्ञानतमर्था कुरुतम् । अपि च अस्मात् युवाम् एवशृणुरिदिष्टौ तस्मात् वाम् युवाम् अवसे रचनाय नि ह्ये निवृत्ताम् आह्वय । कदा । अक्षुत्ये योक्तवर्षिते प्रकृतानरहिते रात्रे पश्चिमे याने । तस्मिन् काले हि प्रातरनुवाकादिनतस्ययोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतो च युवाम् वाञ्छताती वाञ्छतास्य सम्भजने न अस्माकम् श्रेयं वर्धनाय भवतम् ॥ २४ ॥

सुभिर्ब्रह्मभुभिः परिं पातमुस्मानरिंष्टेभिरश्विन्ना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः शुश्रुनी उत यीः ॥ २५ ॥

पुऽभि । अम्नुऽभि । परिं । पातम् । अस्मान् । अरिंष्टेभि । अदिवन्ता । सौभगेभि ।

तत् । न । मित्र । वरुण । ममहन्ताम् । अर्दिति । सिन्धु । शुश्रुणी । उत । यी ॥ २५ ॥

स्कन्द० 'शु' (निघ १, ९) इति अहो नामधेयम् । अन्तु इति रात्र (तु निघ १, ७) । सतस्यर्थे च गृहीया । अहन्तु रात्रिषु च । परिं पातम् पातयतम् अस्मान् । किञ्च आर्यभि अर्दिसिते हे अदिवन्तो^१ सौभगेभि 'भव' (निघ २, १०) इति धननाम । सोभनानि धनानि सुभगानि सुभगा-धेय सौभगानि ये सौभगेभि । युवावाभुताः साकाङ्क्षराय सयात्रयतमिति वाचयतोप^२ ।

१ देवे- अकु २ नास्ति अ. ३-३ नास्ति अ । भवभवकमार्त्ति. ४ ४ शुश्रुतम् ति. ५ दे. ति. ६ अहवापि अ. ७. 'रु-य ति ८ के रि' अ' ९. प्रज्ञा लव. १०. अक्षुते लव. ११-११ रजिास' रि' । नास्ति रि' अ'. १२ वपन-वप ल वि', १३. नास्ति कु

अर्दिसिवाणि च शोभनानि च धनान्यस्मन्म्यं दक्षमित्यर्थः । तत्र नः मित्रः इत्याद्युक्तार्थम्^१
(अ १, १४, १६ इ.) ॥ २५ ॥

पञ्चभीविनिवास्थेतामृगर्भांगमसंदृतिम् ।

भर्तृभुवसुतधके स्फन्दस्वामी यथास्मृति ॥

इति भर्तृभुवसुतस्व^२ स्फन्दस्वामिनः कृषी ऋग्वेदभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ॥

वेङ्कट० अहोरात्रैः अस्मान् परि-रक्षतम् । अग्नि वा अहोरात्रेभ्यः अनुपार्दिसिदैः भयदायैः कल्पानैः ।
इतिहासा विस्पष्टा भविष्यन्ति । 'नास्तवान्याम्'^३ (अ १, ११६, १-२५) इत्यादिषु । बहुव्रीः सूक्तं^४
निरूपणीयम्^५ इति^६ ॥ २५ ॥

इत्थं सप्तमभाष्यायं प्याकरोत् प्रथमेऽष्टके ।

'यो जाजो' गोपनकुले^७ माधवो वेङ्कटात्मजः^८ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यद्विरचिते ऋक्संहिताभ्याख्याने
प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

मुद्रल० हे अश्विना । अश्विनौ ! तुमिः दिवसैः अस्तुमिः रात्रिभिश्च अस्मान् स्तोत्रुन् परि पातम्
परितो रक्षतम् । सर्वदा अस्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथा अरिष्टेभिः अर्दिसितैः शोभनेभिः सुभगरैः
सुभगरवापादकैर्धनैरस्मान् रक्षतम् । यदस्माभिः प्रार्थितम् नः अस्मदीयम् तत्र मित्रादयः पदं देवताः
समहन्ताम् पूजयन्ताम् । उत-शब्दः समुच्चये ॥ २५ ॥

इति प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

१. पुकारमिति अ; *यत्ते ति. २. भुवसुतस्व अ. ३-३. त्वत्स्वमित्यु वि^१ अ^१. ४. सूक्तं वि^१.
५. *धीयः वि^१. ६. नास्ति कु. ७-७. ...जाजो वि^१ अ^१ क; जाजो यो कु; प्रजाजो क शोभः; नास्ति वि^१.
८. ...कुले वि^१. ९. अन्तरीक्षतः वि^१ अ^१.

[११३]

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्छित्रः प्रकृतो अजनिष्ट विम्बा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवार्थं एवा राश्र्युपसे योनिमारैक् ॥ १ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः । प्रकृतः । अजनिष्ट । विम्बा ।
यथा । प्रसूता । सवितुः । सवार्थं । एव । रात्री । उपसे । योनिम् । अरैक् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'उपस्यन्' । उपोदेवत्यनेतत् सूक्तम् । 'सम्यक् पृथक् चात्युपस्येपु रात्रेः' । उपस्येपु रात्रेपु सम्यक्
सह पृथक् चास्ति रात्रेः स्तुतिः । इदम् श्रेष्ठम् इति श्रेष्ठशब्दः प्रशस्तवचनः । ज्योतिषाम् इति
निर्धारणे षष्ठी । इदमादिस्वादीनां ज्योतिषां मध्ये प्रशस्ततममुपमाकथ्यम् ज्योतिः आ अगात् भा
इत्येव उदित्वेऽस्य स्थाने । उदता इयमुपाः । उदित्वेऽर्थः । उदित्वायां च तस्याम् चित्रः स्वत्ययेनात्र
पुच्छिद्रता । चित्रं पूषं वा । प्रकृतः 'कृतः' (निघ ३, ९) इति प्रज्ञानाम् । प्रकृतज्ञानं प्रकाराकथ्यम्
अजनिष्ट जातम् । किंवा प्रथमार्थं सूचीया । विभुः । सर्वव्यापीत्वर्थः । चित्रं यथा प्रसूता
उपस्यता स्वयं रात्रिः सवितुः आदित्यस्य सहागात् । आदित्यो हि रात्रिम् 'अस्तमयेन जनयति ।
तेन रात्रिः' आदित्यादुत्पद्यते इति । अत इदमुच्यते—यथा स्वयं प्रसूता रात्रिः सवितुस्सकं-
शादिति । सवात् एव रात्री उपसे उपसे इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सवायेत्येतेन चास्य सम्बन्धः ।
उपसो जन्मने एव एवं रात्रौ 'योनिम् स्थानमात्मैकदेशम्' अपररात्रलक्षणम् अरैक् रेचितवती ।
प्रकल्पितवतीत्यर्थः । यथा रात्रिरादित्यास्तमयादनन्तरं स्वयमुत्पन्ना एवं तदनन्तरमुपा जनिष्यत
इत्येवमुपसः स्थानं प्रकल्पितवतीत्यखिलायः । अथवा यथा प्रसूतेति उपा उपस्यते, न रात्रिः ।
सवितुरित्यपि सवायेत्येतेन सम्बन्धते । उपस इत्यपि तादर्थ्ये चतुर्थी । यथा प्रसूता उत्पन्ना
सवितुः सवाय जन्मने । आत्मनोऽनन्तरमुपा आदित्यं जनयति । अस्तम्येवास्ता उत्पत्तिरिति
प्यदिश्यते । एवं रात्रिरुपसे उपसोऽर्थम् । उपसो जन्मार्थमित्यर्थः । योनिम् अरैक् स्थानं
प्रकल्पितवती । न अप्रकल्पिते राश्र्या^१ स्थाने उपसो जन्म 'सम्भ्रमतीति रात्रिरस्याः स्थानं
प्रकल्पितवती' । एवमियं रात्रिः सृष्टिः, उपसो वा^२ । ॥ १ ॥

वेङ्कट०

'इदं श्रेष्ठम्' तथा 'अथ' 'माधयो' 'व्याचिकीर्णयि'^१ ।
रूपेऽभिज्ञे^२ स्वरे भिजे शब्दपूर्ते प्रदर्शयत् ॥ १ ॥
अथभिजे तु शब्दस्य सर्वत्र सदशाः स्वरः ।
यदा न तं स्वरं^३ पदयेदन्वयार्थं तदा^४ नयेत् ॥ २ ॥
'पुहत्तमं पुकृत्याम्'^५ अग्नौ भवेत्तत्र निदर्शनम् ।
तन्पदेदनुदात्तः स्यात्तथा अन्यत्र दर्शनेनम् ॥ ३ ॥

१. नास्ति सूको. २. श्रेष्ठम् अथ पुक्वुत्पत्तयः (क-रस्तामिनः कृती) क्रयोऽभाष्ये अष्टमोऽभाष्यः मार-वते
इदं श्रेष्ठम् अ. ३. 'दिक्ता अ. ४. 'द्वयं वा अ. ५. विभुः सूको. ६-६. नास्ति अ. ७. वि अ;
नास्ति कु. ८. नास्ति अ. ९-९. योनिषां सूको. १०. एवमाः सूको. ११-११. सम्भ्रमति सूको.
वै अ म. १२. ना । उदित्वाः स्थानं प्रकल्पितवती सूको. १३. इ ३५२ इ. १४. 'योनिं वि'^१
१५. स्वे भिजे सूको. १६. नास्ति वि^१. १७. तथा वि^१ अ^१. १८. अ १, ५, २.

'गुम्निर्तमो हि ते मदीं गुम्निर्तमं वृतं मर्तुः'^१ ।
नाप्रोदाचो धमौ ह्यौ दस्यते तु पुस्तमे ॥ ४ ॥

षड्द्वा रूपायतीत्यर्षस्तेन^२ तत्र प्रदर्शितः ।
सर्वश्रेवं समानेषु स्वरणाऽर्थां न्यवस्थितः ॥ ५ ॥

'होमं मन्तारमृतये'^३, 'जितारमर्षराजितम्'^४ ।
'धातां वृत्तमिन्द्रो अस्तु'^५, 'उ चेतां देवतां वृदम्'^६ ॥ ६ ॥

'इन्द्रो विश्वस्य दमित्ता'^७ 'भेता' पुरा सद्वन्तीनाम्'^८ ।
'विभुञ्चारं हवामहे'^९ वृन्दुधोः स्तुतिर्दशमम् ॥ ७ ॥

वृन्दुधोऽर्थाभेदोऽप्यं प्ररूपार्थः स्फुटस्तुतिः ।
वृषि स्फुटः^{१०} प्रत्ययार्थः प्रहृदयार्थपित्तार्जनः^{११} ॥ ८ ॥

'लृङ् लृङ् लृङ् इन्द्रदातो' अः स भूतायैश्च सूचकः^{१२} ।
वापकां प्रत्ययानाहुस्वप्रकारं^{१३} स्फुटं वदेत् ॥ ९ ॥

नयमाहुरर्थैके तं प्रतिपेक्ष्य सूचकम् ।
जान्दसेषु लकारेषु ताप्रत्ययस्य सूचकः ॥ १० ॥

मष्टके प्रथमेऽभाभिः स्वर इत्यं प्रपञ्चितः^{१४} ।
स्थापनीयः प्रथमेन वाच्यार्थं पण्डितैरथम् ॥ ११ ॥

अन्धकारे दीपिकाभिर्गच्छन्न स्वस्तिति क्वचिद् ।
एवं स्वरैः प्रणीतासां भवन्मर्षाः स्फुटा इति ॥ १२ ॥

^१कुस्त. । इदम् प्रशस्त्वमम् ज्योतिषाम्^{१५} ज्योतिः उपवाक्यं प्रादुरभूत् । चित्रं प्रज्ञानं विभूतं^{१६} जातं मनुष्याणाम् । यथा इयम् रात्रेः जाता सवितुः आदित्यस्य प्रसमाय भवति^{१७}, एवम् अस्या^{१८} उपसो रात्रिः^{१९} योनिम् अरिचद् आत्मनोऽन्ते स्थानं प्रकल्पितवती ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इदम्' इति विशदयूषमष्टमे सूक्तम् । आदित्यसः कुस्त भाषि. । त्रिपुष्टुं छन्दः । उपा देवता रात्रिश्च दृष्टिज्ञान् ॥

ज्योतिषाम् मद्गन्धर्वादीनां चोत्तमः नानां मध्ये इदम् उपवाक्यं ज्योतिः भेदम् प्रकाशयति । अस्व कोऽतिशय इति चेद् उप्यसौ । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति,

१. ऋ १, १२७, १. २. क्तं वि' लपं. ३. ऋ १, १, १. ४. ऋ १, ११, २. ५. ऋ १, २३, ३; श्रीशुक्ल वेदभ. ६. ऋ १, २२, ५. ७. ऋ ५, ३४, १. ८. नास्ति वि' अ'. ९. ऋ ८, १७, १४-१०. ऋ १, २२, ५. ११. लृङ् वि' अ'. १२. 'सर्जने वि' अ'. १३. सूचकम् वि' लपं. १४. 'कालम् अ'. १५. प्रदर्शितः वि' अ'. १६-१७. इदम् आदित्यानां चोत्तमः मध्ये प्रकल्पितवती वि' अ'. १८. 'यति वि' लपं; विभूतत्वं कुः दि' वि, मृतं वि' अ'; विभूति वि' ल लपं. १९. नवतु वि' अ'. २०. नास्ति अ' कु.

नान्यत् । घन्त्रस्तु यद्यप्यन्यत् प्रकानासति तथाप्यत्रिस्त्रयप्रकाश । धीपस तु ज्योतिर्गुण-
 देव सर्वेषु जगतोऽधकारनिराकरणेन विशेष्य प्रकाशकम् । अतः प्रारब्धतन्मित्यर्थः । तादृश
 ज्योति आ भगवत् पूर्वस्या विश्वागमत् । भागत च तस्मिन् दिने प्रायनीय प्रकृत
 अन्धकारादुपत्य सर्वस्य पदार्थस्य विश्वापकलर्दो रसिन् । किन्वा विशुष्मात् सन् अजनिष्ठ
 प्रादुरभूत् । किञ्च यथा रात्री रात्रि स्वयम् तावत् सूर्यसकान्तात् प्रसूता उत्पन्ना । सूर्या
 ह्यस्य गच्छन् रात्रि जनयति । तस्मिन्ननद्यमिते^१ रात्रेरुत्पत्तेरभागात् । एवमेव रात्रिरपि
 उपसो यथाय उत्पत् उत्पत्तये तर्धम् योानम् स्थान स्थकीयापरभागलक्षणम् अरैक्^२ अरिचितवती
 कश्चितवती । दत्तरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

रुशद्दत्ता रुशती इत्येत्यागादारंगु कृष्णा सर्दानान्यस्याः ।

समाननन्धू अमृते अनुची धावा वर्ण चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशद्दत्ता । रुशती । इत्ये । आ । अगात् । अरैक् । ऊ इति । कृष्णा । सर्दानानि । अस्या । समाननन्धू
 इति समाननन्धू । अमृते इति । अनुची इति । धावा । वर्णम् । चरत । आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥२॥

स्कन्द० रुशद्दत्ता^१ रुशच्छब्दो होसिवचन । वत्त इत्यादिरय उच्यते । स सुपतो वत्तस्थानीयोऽपत्य
 त्वात् । कथम् अपत्यत्वम् । ध्रुतर्दानात् । एव हि ध्रुते भ्रूयते—‘प्रजाविर्षिं स्वां दुहितरन्मन्ध्याय-
 द्विमिप्यन् आदुरवसमित्यन्वे । ताम्भ्यो भूया रोहिध भूतामभ्यैव’ इत्येवनासुपक्रम्य ‘तदा
 इद प्रजापते तव विक्रमधावत्सरोऽभवत्’ (एवा ३, ३३) इति च । ‘तस्मिन्ना वैश्वानरप
 पर्यादधु । त महतोऽधूनवत् । तदस्मिन्वैश्वानर प्राच्यावदत् । तस्य यदेतस प्रथममुदधीयत
 पर्यादधु । त महतोऽधूनवत् । तदस्मिन्वैश्वानर प्राच्यावदत् । तस्य यदेतस प्रथममुदधीयत
 ध्रूयते । अतश्चोपपन्नमस्य तदपत्यत्वम् । यदा प्रातः प्रातरुपस तस्मादादित्यो जायते ।
 तस्मिन्नायमस्यावत्त्वत्वम् । अतस्तपि चापत्यरे तदीयरसहरणतामान्यादप^२ वसन्त्यपदेश । यथाहि
 पशोर्वत्स पयञ्जात्य रस चिदञ्जाइति । एवमसाधादित्य उपसोऽरश्यात्वात्त्वम् । दीप्ताऽऽदित्यात्त्वत्ता ।
 रुशती स्वयमपि ‘च दीप्ता’ । श्रया उपसो नामैतत् (गु निघ १, ८) उपा । आ अगात् उदित्वा । अरैक्
 रेचितवती । उ इति पत्रपूरण । कृष्णा तम सम्बन्धात् कृष्णवर्णा रात्रि । सर्दानि स्थानानि ।
 अस्या ‘उपस । ते’ उभे रात्र्युपसौ समानन्धू समानो वन्पुर्वयोस्ते समानन्धू । प्रजापतिर्वि
 रात्र्युपसो समानन्धु जनयित्वात् । आदित्यो वा । स हि जनयित्त्वेन^३ रात्रेर्बन्धु, जन्त्यत्वे-
 नोपस, जनयित्त्वेन^४ चा^५ उभयो । स ह्यस्मभ्येन रात्रि जनयति उदयन षोपसम् । अमृते
 अमरणधर्माजौ । अहन्वरेणु गुण पुनरपि इत्यमानत्वात् । अनुची परस्परानुगतौ । परस्परत
 सर्गति-वो सम्बन्धे चत्यर्थ^६ । धावा सुतर्दीप्त्येवौ दीप्यर्थस्य रूपम् । स्वनस्वेन^७ तेजसा होते ।
 वर्णम् कृष्ण कुङ्कु चाल्मीय वर्णम् । परत गच्छत । प्राप्नुत इत्यर्थः । अथवा चापेति विच
 पर्याय, पृथीयैकरघनाम्भश्चात्र ब्रह्मण । मृगीयानिदशाच्चान् योम्यक्रियापदाभ्याहार । दिवा
 सद् महत्त्वादिना गुणल स्वर्धमाने दिवा वानुगृह्यमाणे स्वत्व वर्णं प्राप्नुत इति । योर्वि
 त्तमसो^८ ज्योतिषइत्यात्मन्धकारादानेन^९ अनुगृह्णाति रात्र्युपसो । आमिनाने आसीदर्थः । मीड

१ अतमिते सूको २ नास्ति सूको ३ नास्ति अ ४ ४ रवणं घ ५ ५ नास्ति
 अ ६ ६ उपा सूको ७ च अ ८ राम अ ९ इमला कु १० * यदनेन न सूको

दिसायाम् । ईर्ष्यादिसत्यौ । किम् । सामध्यात् परस्पररूपम् । रात्रिर्मुपसो रूपं ज्योतिरोपदिनञ्चि ।
उपा भवि रात्रेःस्वमः । अथवा छात्रेति सप्तम्येकजननत्य आकार भादेशः । चरत् इत्येतेन
चास्य सम्बन्धः । द्विवि चरतो गच्छतः । वर्णमित्येतत्तु भामिनाने^१ इत्येतेन सम्बन्धते । आत्मीयं
रूपमीर्ष्यादिसत्यौ । अथवा भामिनाने^१ इत्याकारोऽप्यर्थे । मीनातिरपि सामध्यात् करोत्यर्थे ।
आत्मीयं रूपमपि उपरि कुर्वाणे । कस्य । सामध्यात् प्रकृतत्वाच्च द्विव पृथ ॥ २ ॥

घेऽट्० श्वेतवासा इवेवा उपाः आ अगात् । सूर्ये^१ परसमाह साहचर्यात् । अरिचत् कृष्णा सदनानि^२
अस्याः रात्रिः । अर्थेने^३ संक्षीति—'समानवन्धू समानवन्धने' अमरणधर्मागौ अनूची द्योतमाने
अन्योन्यस्य अध्यात्मम्^४ आत्मीयम् वर्णम् कुर्वाणे चरतः ॥ २ ॥

मुद्गल० श्वेतया इति उपसो यामधेयम् (तु. निघ १, c) । एताती दीक्षा श्वेत्या श्वेतवर्णेषाः एतादृता एतात्
दीक्षाः सूर्यो वत्सो यस्याः सा उपोका । यथा मातुः समीपे वत्सः सञ्चरति एवम् उपसः समीपे
सूर्यस्य नित्यमवस्थानात् तद्वत्सवत् । एतदानी सखी आ अगात् आगतवती । भागलायाः अरवाः
उपसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयान्तर्याम्यमलक्षणानि अर्हेकु आरेचितवती
कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः । उ पदप्रणम् । अपि च एते रात्र्युपसो समानवन्धू समानेनैकेन
सूर्याख्येन वन्दुना सख्या युक्ते अर्धते मरणरहिते कालात्मकतया निरयत्वात् । अनूची अन्वयवन्त्यौ
प्रथमं रात्रिः पश्चादुपा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ पूर्वभूते वर्णम् सर्वेषां प्राणिनां रूपम्
आमिनानि ज्ञयन्त्यौ पूर्वविधे सत्यौ वावा द्योतमाने चरतः प्रतिदिवसम् आवर्तते ॥ २ ॥

समानो अध्या स्वस्तीरनुन्तस्तमन्यान्याः चरतो देवशिष्टे ।

न मेधेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः । अध्या । स्वस्तीः । अनुन्तः । तम् । अन्याऽअन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवशिष्टे ।
न मेधेते इति । न तस्थतुः । सुमेके इति सुमेके । नक्तोपासा । समनसा । विरूपे इति विरूपे ॥ ३ ॥

स्कन्द० तम् इति सप्तम्यध्वुलेयं सप्तम्योऽध्याहार्य^१ । योऽयं समानः अथा गमनमार्गो आगामिकाळ-
लक्षणः स्वस्तीः भगिन्योः । रात्र्युपसौ श्येनेन प्रजापतिना आदित्येन वा जन्म्येते इत्युपपन्न-
मन्योर्भगिनीत्वम् । कीदृताः । अनन्तः अत्यन्तबहुः^२ । तम् अन्यान्या अन्याम्यासब्दः
परस्परपर्यायः । तृतीयैकवचनान्तश्चात्र^३ द्रष्टव्यः । तृतीयाध्वुलेयोर्यक्रियाध्याहारः । परत्येतेन सम्बन्धे
चरतः गच्छतः । देवशिष्टे आसिरत्र मुद्गोऽपि सामध्यात् सोपसर्गाभौ द्रष्टव्यः । सर्वप्राणिना-
मुपकाराय देवैरनुशिष्टे । अनुज्ञाते इत्यर्थः । परस्परसम्बन्धे अपि च गच्छतः । न मेधेते
'मेधति (एकोशधर्मा' (वा ५, २) । मनुष्यवत् परस्परं ज्ञाकोऽतः । न तस्थतुः छान्दस्ये न विद्यतः ।
कीदृश्यौ । सुमेके मेकवादो मुखवचन इति केविदाहुः । सुमुक्यौ । सृष्टेः प्रथमः संवत्सरो मेक
इत्युच्यते इत्यन्वे । तथाहि 'मेकः संवत्सरः, अतयो मेकपुत्रः' इति पौराणिकाः स्मरन्ति ।

१. *नानेन अ. २-२. साहचर्यात्...दनानि वि^१ अ^१. ३. *धैवं कु. ४-४. एतान यः वि^१ उ;
समान... वि^१; समानवन्धने अ^१; समानवन्धू वि^१ अ^१. ५. नारित कु. ६. *धारत्येयः अ. ७. *स्यवन्धुः
अ. ८. *तत्र अ.

शोभनो मेको ययोः सम्बन्धो सृष्टिकालप्रपत्तया ते सुमेके । आद्यसंवासरसृष्टे इत्यर्थः । के । नकोपदा राष्ट्रुपसौ । समनसा सद्गतचित्ते । परस्परवशावर्तिन्यादित्यर्थः । विरूपे विभिन्नरूपे विचित्ररूपे वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एकः मार्गः शपयन्तः शङ्कोराग्रयोः समनस्य । तम् देवैः अनुश्रिते चरतः । पुरुषाणां गणायाम् अन्धा । तस्यां गतायाम् अपरा । ते न^१सद्वर्षाद् आकोशतः^२ । न च^३ क्षणमपि तिष्ठतः शोभनपरिमाणे^४ 'सगत्तो वै सुमेकः' उ लोकचरः (शु. भा. १.७.१.२१) इति पुं^५ माह्वणम् । शङ्कोराग्रे सुमनसके^६ विभिन्नरूपे^७ ॥ ३ ॥

मुद्रल० स्वज्ञोः भगिन्योः राष्ट्रुपसतोः अथा सञ्चरणमाधनभूतो मार्गः समातः एक एव । येनैवाका-
काशमार्गेण उपा निर्गच्छति तेनैव राजिरपि । स च मार्गः अनन्तः भवसानरहितः । तम् मार्गम् देवश्रिते देवेन शोभमानेन सुमेक अनुश्रिते तिक्षिते सत्यौ अन्धान्या एकैका चरतः क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेदने सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनमजने नकोपासा रात्रिरुपाश्च विरूपे तम-प्रकाशकशष्पाभ्यां विरुद्धरूपान्भ्यां युक्ते नपि समनसा समानमनसके ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ न मेथेते परस्परं न द्विष्टः । तथा न तमजुः ऋचिपि न तिष्ठतः सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भास्वती नेत्री सुनृतानामचेति चित्रा वि दुरी न आवः ।

प्राप्या जगद्भुं नो रायो अरूपद्रुपा अजीगुर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती । नेत्री । सुनृतानाम् । अचेति । चित्रा । वि । दुरीः । नः । आवः । अविर्त्प्रावः ।

प्र५अर्थ । जगद् । वि । कुं इति । नः । रायोः । अरूपद्रु । उपाः । अजोगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

स्कन्द० भास्वती दीप्तिमती । नेत्री प्रवर्तयित्री । सुनृतानाम् अपवित्तमपि बाह्यतामेतत् । वाचान् । उपउदयकाले हि प्राणिनां वाचः प्रवर्तन्ते । अतः तेन काले प्रवर्तयित्रीरमुच्यते । अचेति चरवते ज्ञानते । इत्यत इत्यर्थः । चित्रा विचित्रा पूज्या वा इत्यप्यनैव । दुरीः सर्वाधानां हतां वाग्द्वाराणि । नः अस्मभ्यम् । 'वि आवः' विवृणोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । न चेदानीमेव केवलम् । किं तर्हि । कुर्वन्निचवि काले । प्राप्या भौर्वर्तयर्थः । प्रगतस्य जगद् । तेषु तेषु व्यापारेषु कृत्वा जगद् प्रवर्तयत्यर्थः । वि उ नः उ इति पदप्रणः । नः अस्मभ्यम् रायाः^१ धनादिः ।^२ वि अख्यात् स्यादितरत्र^३ अन्तर्गतस्यार्थं ब्रह्मणः । विविधं स्यादितवती । प्रकाशितवतीत्यर्थः । किञ्च उपाः अजोगः जिगर्षिरत्र सामर्थ्यात् इत्यर्थः । 'यो वां दूतो न धिष्यात्तजोग' (शु. ७.६.७.१) इति यथा । उपाः गच्छति भुवनानि विश्वा सर्वाणि भूतजगतानि इति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उपा वाचान् नेत्री पूर्वैर्यां प्रज्ञायते चित्रवर्णा । अन्धकारपरिशृणानि च अस्मान्

१-१. संघातः... कुः २-१. आकोश कुतः वि^१ अ^२. २. नास्ति वि^३ अ^४ उपं. ३. 'प्राये वि^५ अ^६.

४. नास्ति वि^७ अ^८. ५. 'मनसो वि^९ अ^{१०}. ६. 'भिन्नरूपे वि^{११} अ^{१२}, 'भिन्नरूपे' कुः 'वक्ष्यति वि^{१३} अ^{१४}.

७. विदुः अ. ८-२. वाचान् वि^{१५} अ. ९. नास्ति अ १०. 'वः पदादीनि अ. ११-११. वृत्तिवत् अ.

द्वाराणि विट्णोति । मनुष्यचक्षुषि^१ अन्धकारेण विरोहितम् जगत्^२ समर्पयन्ती अस्माकं धनार्थं^३ न्योच्छत् । तेषाम् उपाः विश्वानि एव^४ भुवनानि 'ब्रह्मण्यर एव इति'^५ ॥ ४ ॥

मुद्रल० शास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता सृष्टतानाम् पाचाम् नेत्री उत्पादयित्री । उपसः प्रादुर्भावान्तरं दि पशुवक्षिसृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता उपाः अथेति अस्माभिरज्ञाधि । चित्रा चापनीया ज्ञाया सा नः अस्माकम् दुरः द्वाराणि तमसा विरोहितानि^६ वि आवः प्वट्णोद् । यथाऽस्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्यं प्रकाशयतीत्यर्थः । अथि च जगत् सर्वं भुवनम् प्रार्थ्यं प्रकाशं गमयित्वा नः अस्माकम् रायः धनानि वि अल्पत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तानि अकरोत् । उ पदपूरणम् । सा उपाः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा विरोहितत्वेन अविद्यमानकल्पानि अर्जागः उद्विरति स्वमुखाग्निगमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो नि.साये पुनरुत्पत्तानीय करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

जिह्वदश्ये^७ चरित्वे मधोर्णाभोगये^८ इष्टये^९ राये^{१०} उं त्वम् ।

दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्षे^{११} उपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वदश्ये । चरित्वे । मधोर्णा । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊं इति । त्वम् ।

दभ्रम् । पश्यद्भ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उपाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

स्तन्द० जिह्वदश्येः कुटिलवचनः । शीष्ट स्वप्ने । कश्चित् प्रति कुटिलवचनाय । चरित्वे गमनाय कथं प्रति । मधोनी धनवत्तुपाः आभोगये सम्भोगादान्यं प्रति । इष्टये यागादान्यं प्रति । राये उ त्वम् उ इति पदपूरणः । त्वमिति सर्वनाम, एकशब्देन सनानार्थः । एकशब्दश्चान्यार्थे । धनादान्यं प्रति । उपसि ह्यागतानां कश्चिद्गालुः पार्श्वेनावस्थाप सङ्कोच्य जले कुटिलः 'शेते । कश्चित् देशान्तरं गच्छति । कश्चित् भोजनमदितरम्भोगार् कर्तुमारभते । कश्चित्पुं कश्चिद्वनार्थं यतते । पशुदुच्यते जिह्वदश्य इत्यादिना । दभ्रम् पश्यद्भ्यः 'दभ्रम्' (निघ ३, २) इति अल्पनाम । तमसा आच्छादितत्वाद् अल्पं पश्यद्भ्यो मनुष्येभ्यः । उर्विया विचक्षे उर्वितेति प्रथमाया ह्यादेशः । विचक्षे इत्यपि कश्चिन्तर्थात्पश्यः तुमर्थे च केन् प्रथमः । विश्वीणि विश्व्यापयितुम् । तमसा चाभिभूतत्वाद् अल्पं पश्यद्भ्यः । स्पृष्टं दर्शयितुमित्यर्थः । पुत्रम् उपाः अजीगः भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कुटिलं शयानत्र चरणार्थम् उपाः आभोगार्थं^१ यागार्थं धनार्थं चाऽपरं प्रति, अन्धकारात् स्वल्पम् पश्यद्भ्यः मनुष्येभ्यः उरु धनार्थम्^२ ॥ ५ ॥

मुद्रल० मधोनी धनवती उपाः जिह्वदश्ये जिह्वं वक्रं शयानाय पुर्याय चरित्वे चरितुं शयनादुरथाय स्वपेक्षितं प्रति गन्तुं श्युच्छन्ती भवति । त्वम् एकं प्रति आभोगये आभोग्याय शब्दादितिपयार्थम् । उपाऽपरं प्रति इष्टये यागार्थम्, तथाऽन्यं प्रति राये धनार्थं च

१. मनुष्याणां च^३ वि^३ अ^३. २. जगत् वि^३. ३. गनार्थं लपे. ४. नास्ति वि^३ अ^३. ५-५. उज्ज्वानी विहिङ्गं स्वपे वि^३ अ^३. ६-६. नास्ति कु. ७. रोहितानि सूको. ८. नास्ति अ^३. ९-९. शेते...कश्चिद्व्य कु; शेते...नारं अ. १०. उपनार्थं कु लपे. ११. अजीगं वि^३ लपे; 'येगार्थं भोजन-दिशेभ्यं कर्तुं वि^३ अ^३. १२. उददर्शं वि^३ लपे.

व्युच्छन्तीति शेषः । उ चापे । अपि च दध्नुं बह्वम् पश्यद्भ्यः अन्धकाराद्युत्तरेण ह्येषु
दृष्टृभ्यः । विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती उर्ध्वा उर्ध्वं विस्तीर्णा उपाः सर्वाणि भूतजातानि
उमसा तिस्रोद्वितानि प्रकाशदानेन उद्गीर्णानीव करोति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वागः ॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीषा इष्ट्ये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीवितार्भिस्रचक्षे उपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीषे । इष्ट्ये । त्वम् । अर्थमिव । त्वम् । इत्यै ।

विसदृशा । जीवितार्भिस्रचक्षे । उपाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

स्कन्द० क्षत्राय^१ 'क्षत्रम्' (निघ २, १०) इति धननाम । धनाय त्वम् एकं प्रति । भवते त्वम् अत्रायान्यं प्रति ।
महीषे महत्वेर्निकर्मणो महेर्वा पूजार्थस्वेदे रूपम् । दानार्थं पूजार्थं नान्यं प्रति । इष्ट्ये त्वम्
पाप्मायान्यं प्रति । अर्थमिव त्वम् इत्यै इतिर्मन्त्रम् । यथा अर्थं नियमेनादरेण वा अर्थं प्रति
गच्छति उद्भूत् नियमेनादरेण वा समनायान्यं प्रति । पृथम् विसदृशा विसदृशानि । जीवितार्
कर्तव्यं कप्रत्ययः । जीवितानि^२ । अभिस्रचक्षे अभिस्रप्रकाशयितुम् । उपाः अजीगः भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'एकं च' प्रति धनाय इव शेरयितुम्, अपरं प्रति अत्राय इव महत्वे अन्यं प्रति यागाय
अपरं प्रति 'तिपाशयितुम्' अर्थं प्रति शन्तुम् एवं नानागतोयकानि जीवनसाधनानि
अभिप्रदर्शयितुमिति^३ ॥ ६ ॥

मुद्रल० क्षत्राय धनार्थम् त्वम् एकं प्रति उपा व्युच्छन्तीति शेषः । तथा श्रवसे अत्रार्थम् त्वम्
एकं प्रति व्युच्छन्ती । तथा महीषे महत्वे इष्ट्ये अभिशोमादिमहायज्ञार्थम् त्वम् एकं प्रति
व्युच्छन्ती । तथा अर्थम् इव अर्थेक्षितमर्थे प्रति इत्यै समनार्थम् त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती ।
अपि च विसदृशा विरुक्षणानि नानास्वपानि जीवितार् जीवितानि जीवनेपात्त्वभूतानि कृदिवानि
ज्यादीनि अभिस्रचक्षे आभिस्रचक्षेन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती उपाः सर्वाणि भूतजातानि उमसा
निगोर्णानि अजीगः प्रकाशनेन उद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ ६ ॥

एषा द्विवो दुहित्वा प्रत्येदार्थि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।

विदवस्वेषान्ना पार्थिवस्य वस्य उर्पो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । द्विवो । दुहित्वा । प्रती । अदार्थि । विसुच्छन्ती । युवतिः । शुक्रवासाः ।

विदवस्व । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्यः । उर्पोः । अद्य । इह । सुभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

१. सुपञ्जो मे । २. नास्ति सूको. ३. नास्ति अ. ४. जीवितानि सूको. ५-५. उद्ययसं संयत
उः वयन वि^१ अ^२; (५) ६ ए छ. ६. एर वि^३ अ^४. ७. अर्थं अ^५ क. ८-८. नास्ति वि^६ छ^७ अ^८.
† तिदव^९ अ^{१०} वि^{११} छ.

स्कन्द० एषा उषाः दिवः दुहिता शुभ्रभवत्यादुषा द्वियो दुहित्युच्यते । प्रति अर्धां प्रतिदान्दोऽग्र
 भात्वर्षानुवादी । इत्येते । व्युच्छन्ती उच्छी विवासे । तर्मासि विवासयन्तीत्यर्थः । पुषतिः
 सर्वदैव तस्यो । शुक्रवासाः शुक्रः प्रकाशो वासःस्थानीयो यस्याः सा शुक्रवासाः । विश्वस्य
 सर्वस्य ईशाना ईश्वरी । पार्थिवस्य पृथिव्यां भवस्व । वस्वः धनस्य । परः पारः प्रत्यक्षहृण-
 त्वात् भिन्नं वाक्यम् । हे उषाः अथ इह भस्मदीये यज्ञे शुभगे शुभने ! वि उच्छ तर्मासि
 विवासय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० '। एषा दिवः दुहिता प्रति । इत्येते प्रादुर्भवन्ती तस्यो शुषलदीप्तिः विश्वस्य पार्थिवस्य
 धनस्य ईशाना । उषाः अथ शोभनधने । वि उच्छ तस्य ॥ ७ ॥

मुद्रल० दिवः दुहिता न्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य दि पूर्वां उषा उत्पद्यते । सा एषा उषाः
 व्युच्छन्ती तस्यो पश्यन्ती प्रति अर्धां सर्वैः प्राणिभिरुद्वेष्टाऽभूत् । कीदृशी सा । पुषतिः वावपित्री
 फलानां पुरुषैः प्राणयित्री । शुक्रवासाः श्वेतवस्त्रना । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य
 पृथिव्याः सम्बन्धिधनः वस्वः धनस्य ईशाना ईश्वरी । हे शुभगे ! शोभनधने ! उषाः । तादृशी
 स्वम् अथ भस्मिन् काळे इह भस्मिन् देवपञ्चनदेते वि उच्छ तर्मासि विवासय । सर्वस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ।

व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा मृतं कं च न बोधयन्ती ॥ ८ ॥

परायतीनाम् । अर्तु । एति । पार्थः । आयतीनाम् । प्रथमा । शश्वतीनाम् ।

विउच्छन्ती । जीवम् । उद्दरयन्ती । उषाः । मृतम् । कम् । च न । बोधयन्ती ॥ ८ ॥

स्कन्द० परायतीनाम् परामच्छन्तीनां गवादिजातीनाम् अनु एति अनुगच्छति पाथः पन्थानम् ।
 आयतीनाम् आगच्छन्तीनां च प्रथमा अग्निमा शश्वतीनाम् बह्वीनां नित्यानां वा । पाथ
 दूरवर्तिन्यो गवादिजातयो याश्च सन्निकृष्टाः सर्वव्यापित्वाद् वाः * सर्वा अनुगच्छतीत्यर्थः । किं
 कुर्वती । उच्यते । व्युच्छन्ती* तर्मासि विवासयन्ती । जीवम् उदीरयन्ती जीवं प्राणिजातम् । उद्विरेष
 प्रेत्येतस्य स्थाने । प्राणिजातं च तेषु तेषु न्यापारेषु प्रेरयन्ती । का । उषाः मृतम् कम् च न
 बोधयन्ती मृतशब्दोऽग्र लुप्तोपनो द्रष्टव्यः । मृतमिव च कञ्चिद्व्यस्तनिश्रेष्ठं मुष्टं सर्वप्राणि-
 जातं प्रबोधयन्ती ॥ ८ ॥

वेङ्कट० परामच्छन्तीनाम् उपसां मार्गम् अनु गच्छति । दासाम् अग्नितर्मा भवति । आगच्छन्तीनां
 बह्वीनाम् प्रथमा भवति । प्रादुर्भवन्ती प्राणिजातं ज्ञानाद् उत्थापयन्ती गतेश्चिन्तित्वात्* मृतम्
 इव कम् च न बोधयन्ती ॥ ८ ॥

मुद्रल० परायतीनाम् परामच्छन्तीनाम् अतीतानाम् उपसां सम्बन्धि पाथः अन्तरिक्षकन्देसलक्षणं

१. विवासयन्ती जीव कु. २-२. नास्ति वि' कर्ष. ३. नास्ति वि' कर्ष. ४. पन्थानः मूको.
 ५. नास्ति कु. ५-५. सर्वान्नुगच्छन्ती* क. ६. कुर्वन्ती मूको. ७. नास्ति मूको. ८. प्राणिजातं अ.
 ९-९. नास्ति वि' कर्ष. † *उच्छि कर्ष. ‡ *नित्य कर्ष. १०. तदिन्द्रि* छ वि' कर्ष.

स्थानम् अद्यतनी उपाः अनु एति-धनुगच्छति । अतीता उपसो यथा व्युष्टाः, एवमेवैषाणि व्युच्छतीत्यर्थः । तथा आयतीनाम् आगच्छतीनाम् शश्वतीनाम् पक्षीनाम् उपसान् प्रथमा आद्या भवति । एषा यथा पर्यंत एवमेवागामिन्योऽप्युपस इत्यर्थः । तास्ती व्युच्छन्ती तमो बर्जयन्ती । जीवम् प्राणिनं जीवात्मानम् उशीरयन्ती शयनाद् ऊर्ध्वं प्रेरयन्ती उपाः पृथग् स्वपसमये प्रकीर्णेन्द्रियत्वात् सृष्टमिव सञ्चम् कम् चन कमपि पुरुषम् बोधयन्ती पुनरिन्द्रियप्रवेदोम केतनं कुर्वती प्रवर्तते इति शेषः ॥ ८ ॥

उपो यदग्निं समिधे चकुर्ये वि यदावृक्षस्य सूर्यस्य ।

यन्मातृपान् यक्ष्यमाणान् अजीगरित् देवेषु चकुरे भद्रमग्नेः ॥ ९ ॥

उपः । यत् । अग्निम् । तुम् । इदं । चकुर्ये । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य । यत् । मातृपान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकुरे । भद्रम् । अग्नेः ॥ ९ ॥

स्फण्ड० हे उपः । यत् आहवनीयागम्यम् अग्निम् समिधे समिन्धनाय चकुर्य करोषि । समिन्धय-
सीत्यर्थः । उपसि ह्युदितायामग्निहोत्रिण आहवनीयं समिन्धयन्ति, नानुदितायाम् । अतस्तस्युपा
एव समिन्धयतीत्युच्यते । वि यत् आवः । विवृणोपीत्यर्थः । यक्षसा इतिनेन प्रकाशाख्येन । सूर्यस्य
सम्बन्धिना । सूर्यप्रभवेनेत्यर्थः । उपसो हि प्रकाश उदेत्यतः सूर्यात् प्रभवति । यत् च
मातृपान् मनुष्यान् यक्ष्यमाणान् प्रति अजीगः गच्छति । तत्, त्रिविधमपि देवेषु निर्धारण
एषा सप्तमी । देवानां मध्ये त्वमेवैका चकुरे करोषि भद्रम् कल्याणम् अग्नेः कर्म ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उपः । यत् त्वम् अग्निम् समिन्धनाय चकुर्य, यत् च सूर्यतेजसा जगत् रक्षसि, यत् च
यक्ष्यमाणान् मातृपान् उजीगरिति, तत् इत्वं त्रिविधं देवमप्ये कृतवती ॥ कल्याणं कर्म ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे उपः । त्वम् अग्नेम् गाह्वरवादिष्यम् समिधे समिन्धनाय प्रज्वलनार्थम् यत् चकुर्य
कृतवती । उप-काले ह्यप्रयो होमार्थम् उपसमिन्धने । अपि च तमसा तितोदितं
जगत् सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यत् वि आवः व्यवृणोः तमसा विशिष्टमकरोः । तथा मातृपान्
मनोः पुत्रान् मनुष्यान् यक्ष्यमाणान् यागे करिष्यतः यत् त्वम् अजीगः पूर्वं तमसा प्रस्तान्
प्रकाशनेनोद्गोर्णान् इवाकरोः । हे उपः । देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रम् भजनीयम् तत् एवम्
त्रिविधम् अग्नेः कर्म चकुरे कृतवती ॥ ९ ॥

कियात्प्या यत् समया भवन्ति या व्युपुर्पाथं नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीर्घाना जोषमृन्याभिरिवि ॥ १० ॥

१. विवृणोषि ३. विवृणोषीत् ४. २ यद्युत सूत्रे. ३. नास्ति वि अं. ४. निन्धनाय
वि क. ५-५. नास्ति वि. ६. यति वि कः; यति (वि) क. ७. मनुष्यान् वि अं.
८. मच्छति वि अं. ९-९. त्रिविधेन वि अं. १०. यतो वदेति वि अं. ११-११. स्वान् कल्या
१२. स्तात् मं. १३. शोर्ण सूत्रे. १४. वाक्येः सूत्रे.
१८-१०५.

क्रियति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽऊपुः । याः । च । नूनम् । विऽउच्छान् ।
अनु । पूर्वाः । कृते । वायुशाना । प्रऽदीप्याना । जोषम् । अन्वाभिः । एति ॥ १० ॥

स्कन्द० आ-कारोऽत्र पदप्रणाः, सिद्धित्यस्य वार्धे । सिद्धिश्च इत्थं पुनरित्यनेन समानार्थो वितर्कवचनः ।
क्रियति पुनर्जागतः श्रवणे समया भवति समयाशब्दः समीपवचनः । समीपीभवस्तुपाः । नैव
जानीमः, क्रियत्यपि जगतः श्रवणे समीपीभवस्तुपा इति । सर्वव्यापिन्येव^१ लक्ष्यत इत्यर्थः । या
किं करोति इत्युच्यते । यत् प्रथमैकारबन्धात् लुप्रदृश्यः । याः व्युपुः या उपसः पूर्वकालेषु
शुद्धवचनः । याः च नूनम् व्युच्छान् नूनमिति पदप्रणा, इदानीमित्यस्य^२ वार्धे । याश्चेदानीं
शुच्छन्ति । यच्छब्दप्रभुतेस्तच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । ताः सर्वाः । पूर्वाः पूर्ववृत्ताः । अनु कृपते
'कृपामति', कृप्यति' (निघ ३, १४) इत्यर्थेति कर्मसु पाठात् कृपिरत्र^३ 'स्तुत्यर्थः । क्रीति' । यद्योपस्तु-
दितायां क्रीतारः स्तुवन्ति तदुपा एव क्रीतीत्युच्यते । वायुशाना वस कान्ती, वायु शब्दे^४ इत्यनयो-
रन्तररूपेण रूपम् । कामयमाना, 'शब्दे वा तुर्वतीत्यर्थः । यद्योपस्तुदितायां^५ 'लोकाः कामयन्ते'
शब्दं वा कुर्वन्ति तदुपस्येवोपचर्यते । या च प्रदीप्याना दीप्यतेर्दीप्यर्थस्य रूपम् । प्रकर्षेण
दीप्यमाना । जोषम् प्रति अन्वाभिः उपोभिः सह एति गच्छति । गुणकात्मभिरुपोभिः सहैकतां
प्रतिपद्यते, न विरुध्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० क्रियति 'देशे सिद्ध, यस्मिन् इयं सङ्गच्छन्ती' देशे^१ समीपे भवति । अहम् इह^२ पर्यामि ।
नव^३ चेयमन्यत्र सङ्गच्छत इति वितर्कः । याः पुरा व्युपुः, याः च^४ सम्प्रति शुच्छन्ति^५
सर्वोक्ताः क्रियति भवन्ति । सेयम्^६ पूर्वाः उपसः अनु कल्पते कामयमाना । तासां
परचाद् भवति । प्रदीप्यमाना सह अन्वाभिः जागच्छति ॥ १० ॥

मुद्रल० उपाः समया भवति समीपस्था भवतीति यत् एतत् तत्क्रियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तम् ।
आ-कारः प्रभार्थः । एतदुक्तं भवति—उपा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् । तस्य
कालस्य किं परिमाणमिति । अनेन उपसोऽनन्तरमुक्तम् । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा याः उपसः
व्युपुः शुद्धाः सजाताः । नूनम् भवत्स्यम् इतः परम् याः च उपसः व्युच्छान् शुच्छन्ति शुद्धा
भविष्यन्ति । तत्र पूर्वाः शुद्धा अतीता उपसः वायुशाना कामयमाना इदानीं वर्तमानोपाः
अनु कृपते अनुकल्पते समया भवति । अतीता उपसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्देवापि
प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीप्याना प्रकर्षेण दीप्यमानोपाः अन्वाभिः सागाभिर्नोभिरुपोभिः
जोषम् सह एति सङ्गच्छते । सागाभिन्योऽपि एतदीयं प्रकाशम् अनुकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीये वर्गे ॥

इत्युष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तींमुपसं मर्त्यांसः ।

अस्माभिरू तु प्रतिचक्ष्वाभूदो ते यन्ति ये अपरीपु पश्यान् ॥ ११ ॥

१. नास्ति अ. २. कृता सूको. ३. शुद्धितम् अ. ४-५. शुद्धितम् सूको. ५. उच्यते अ.
६-८. नास्ति अ. १. तुर्वतीं कु. ७-७. ... कामयते अ कु. ८-८. देशेऽप्यामित्यर्थः; देशेऽस्मिन् यं वि^१
अ. ९. ... च्छन्ती वि^२; नास्ति वि^३ अ. १०. नास्ति वि^४ अ. ११. इव वि^५ अ. लक्ष्यं.
१२. नव नव अं वि^६ कु. १३. च नूनं वि^७ लक्ष्यं. १४. गच्छन्ति वि^८ अ. १५. सेयम् वि^९ अ. लक्ष्यं.

ईयुः । ते । ये । पूर्वतराम् । अपस्यन् । विऽउच्यन्तीम् । उपसम् । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ॐ इति । तु । प्रतिऽचक्ष्वा । अभूत् । ओ इति । ते । युन्ति । ये । अपरीषु । पर्यान् ॥ ११ ॥

स्कन्द० ईयुः ते गतास्ते^१ । सूतास्त इत्यर्थः । ये पूर्वतराम् पूर्वप्रवृत्तराम्^२ । अतीतकालमित्यर्थः । अपस्यन् उच्यन्ते । व्युच्यन्तीम् तमसि विवासयन्तीम् उपसम् मर्त्यासः मनुष्याः । अस्माभिः उ तु^३ उकारोऽत्र भाषिणोऽस्त्वर्थे । नुशब्दः पदपूर्णाः । अस्माभिरपीदानीन्मैः प्रतिनद्या प्रतिशब्दोऽत्र धात्वर्थाजुवादी । चक्षतिः पश्यतिकर्मा (तु. निघ ३, ११) । ब्रह्मया । अभूत् भवति । अस्मदाद्योऽपि^४ वर्तमानकालानुपसं पश्यन्तीत्यर्थः^५ । ओ ते युन्ति ओ इति आळ. उना सदैकदेशः । आ उ ओ^६ इति । उच पदपूर्णाः । यन्तीत्यपि लृट्थे लट् । आयास्यन्ति ते, ये अपरीषु द्वितीयार्थे ससन्धेया । अपराः पश्चिमाः । आतामिकाळा इत्यर्थः । पर्यान् दक्षयन्ति । अतीतवर्तमानैरागामिभिरुच सर्वैर्मेनुष्यैर्या इत्यते, नास्मदादिवत् कैश्चिदेवेति समस्त्वार्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मृताः ते मे^७ पूर्वतराम् उपसम् मर्त्याः अपस्यन् । अस्माभिः इदानीम् प्रतिदृक्ष्या^८ भवति । आगच्छन्ति ते ये एनाम् उत्तरामु रात्रिषु पश्यन्ति^९ ॥ ११ ॥

मुद्रल० ये मर्त्यासः मरणभ्रमणो^{१०} मनुष्याः व्युच्यन्तीम् विवासयन्तीम् पूर्वतराम् अतिशयेन पूर्वा विपद्युष्टाम् उपसम् अपस्यन् उच्यन्ते^{११}, ते मनुष्याः ईयुः गताः । तथा अस्माभिः उ^{१२} अपि तु इदानीम् प्रतिदृक्ष्या प्रकल्पेण द्रष्टव्या अभूत् जाया । तथा अपरीषु भाषिणीषु रात्रिषु ये मनुष्या एनाम् उपसम् पर्यान् पश्यन्ति, ते ओ^{१३} आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ इत्येतद् अवधारणे । एष आ युन्ति आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येता व्याप्य वर्तत इत्यर्थः^{१४} ॥ ११ ॥

यानुयद्देवा ऋतुपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृतां ईरयन्ती ।
सुम्भ्रुलीर्धिर्भ्रती देववीतिमिहाद्योषुः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्देवाः । ऋतुपाः । ऋतेजाः । सुम्नावरीं । सूनृताः । ईरयन्ती ।

सुम्भ्रुलीः । विभ्रती । देवशीतिम् । इह । अथ । उपुः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

स्कन्द० उपः इत्यामन्त्रणयोगाद् ऋषुषु इति मध्यमपुरुषयोगाद् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । यावयद्देवाः इत्यादीनि च नामनिश्चयानि । अतो यत्तच्छब्दात्तदाहृत्यैकवाक्यता नैया । यावयद्देवाः यैतिरत्र पृथग्भावार्थः । देवशब्दोऽपि^{१५} देवत्वात्प्रकल्प्यात् रक्षभादीनाद् । देवानां य.विशि^{१६} यामयद्देवाः । राजवृन्तादित्वात् परनिपातः । देवानां नक्षत्राणां रक्षभादीनां पृथग्भावपिशो । अपनेश्रोत्यर्थः । ऋतुपाः यज्ञस्य षाड्यित्रो । यज्ञो मुपस्तुवितार्था क्रियते न रात्रौ । अतस्तत्र षाड्यित्रोऽस्तुत्यते । श्रुतेः ऋतुशब्दोऽत्रादिरथचनः पञ्चम्यापच स्थाने सप्तमी । आदित्याम्बिनी । मुद्रावती 'मुद्रम्'

१-२. ते गताः कु. २. पूर्ववृत्तां अ. ३-२. नाति अ. ४. अस्मदाद्यो कु. ५. 'इत्यतेव' अ. ६. नाति अ. ७. नाति पि^{१५} आ ल लपं. ८. 'उभे वि' अ. ९. नाति वि' अ. १०. नाति मे'. ११. नाति मूको. १२. येऽ उ पूर्णाः मूको. १३. देवो' मूको. १४. लयाथे अ.

(निघ ३, १) इति सुरतनाम उच्यते । प्राणिनां सुराद्वीतवर्धे । तच्छब्देऽप्याहृतव्यः^१ । सा सुरता वाय ईत्य जी भ्रयन्ती । उपउदयात्तरकाले हि प्राणिनां वाय प्रवर्तन्ते । अत एव सा भ्रयन्तीति स्वपदिश्यते । मुनिज्ञानी, सुप्तु मन्त्रस्या सती । विप्रती धारयन्ता^२ । देवभावम् ध्वकामम् । देवान्छदीयहरि कामान् कुर्वीतीत्यर्थः^३ । इदं भक्त्याये यत् । अत्र हे उप । पेट्टमा भवितव्यं प्रतस्या वि उच्यते तन्नासि विवासेषु ॥ ११ ॥

पेट्ट० पृथक्प्रथमानुप्रका सायस्य पालपित्री तस्ये जाण^४ सुप्रसती वाच^५ श्रेयन्ती दोभनमट्टा^६ यज्ज^७ धारयन्ती भट्टतमा इदं अत्र उप ।^८ अच्युत्^९ ॥ १२ ॥

मुद्रल० वायव्येयाः वायवन्ति भस्मत्त पृथग्गणानि द्वेषाति द्वेद्वृणि यथा सा तथोक्ता । नमुपसि जातायां राधस्तादयोऽवतिष्ठत्, यत्थो निद्राचरा । जरा प्रतस्य सायस्य पालपित्री श्रेयः यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सस्यामुपसि भद्वनि यागा अनुष्ठियन्ते । अथो यज्ञार्थं जातस्तुच्यते । मुद्रावर्णे सुरवर्णे सृता मियतस्यात्मिका वाच^१ पशुपशिमृगादीनां वर्धसि वा^२ ईत्यन्ती श्रेयन्ती उदयादयन्ती मुनिज्ञानी सौमन्त्रव्योवेता । पत्या कदाचिदपि न विद्युन्नेत्यर्थः । देववातम् देवे कामयमानं यज्जम् विप्रती धारयन्ती हे उप । भट्टतमा उच्यते प्रकारेण भवितव्यस्तथा स्वम् इदं भस्मिन् देवयजनदेशे अत्र भस्मिन् वागसमये वि उच्यते एतो विवासेषु ॥ १२ ॥

श्रथपुरोपा व्युवात द्वेष्यथो अथेदं व्यावो मुघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरो अनु घूनजरामृता चरति स्वधार्भिः ॥ १३ ॥

श्रथत् । पुरा । उपा । वि । उवात् । द्वेषी । अथो इति । अथ । इदम् । वि । आव । मुघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उतःशरान् । अनु । घून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधार्भिः ॥

स्कन्द० एतस्मादित्येतत्समानार्थे अथो इदम् । तच्छब्देर्भस्मादित्यप्याहार्यम् । घावत् यद्दुः कारत्वे निरय वा । पुरा पूर्वप्यपि कालेषु । उपा देवी वि उवात् वसितजान्त्वर्णीतव्यर्थः । तन्नास्यस्म द्वाये कर्मणि विनासितवती । अथो एतस्मात्कारणात् प्रसादवत्त्वात् कारणात् । अत्र अस्मद्वाय कर्मणि इ अत्र विदुषोऽनु^१ विदुषवती वा । प्रकाशयत्^२ प्रकाशितवती चेत्यर्थः । मघोनी घनवती । अथो एतस्मादत्र कारणात् वि उच्यते भातिप्यव लिङ्गर्थे लेट् । विवासेषुत्समात्यरमदीय कर्मणी रयातास्तादे । उतरान् अनु घून् अनुशब्दोऽत्र 'लक्षणभभूतात्पान्' (वा १, ४, १०) इत्यय कर्मप्रवचनीय प्रतिशब्दस्व^३ समानार्थः । 'घु' (निघ १, १) इत्यङ्गौ । उत्तराप्यहानि प्रति । आनामित्यपि काल इत्यर्थः । कीरणी । उच्यते । अजरा जराश्रिताः । अमृता मरणवर्जिता । चरति स्वर्गं गच्छति । स्वधानि स्वधाशब्दोऽत्र सामर्थ्यात्^४ ज्योतिर्वैश्वान । स्वैर्ज्योतिर्भिः । सर्वं ज्योतिर्भिव्यप्रोक्तोत्यर्थः । अथवा 'स्वपा' (निघ २, ७) इत्यङ्गनाम । ह्रिच्छीर्णैर्यैनिमित्तभूतैर्गच्छति । हवींस्तुपमोक्त यज्ञेषु तच्छरीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१ 'हाय अ' २ 'वाती मूको' ३ 'वन्ती' मूको. ४ जज्ञा वि' अ' ५ वाय वि' अ'

६ 'ज व कु वि' अ' ७ नास्ति वि', उपा वि' अ' कु क लप, ८ नास्ति वि', ९ एषा मूको

१० नास्ति मूको प्रसादवत्त्वात् कु ११ 'वोत् अ' १२ 'वादन अ. १३ वासि अ

वेङ्कटं नित्यम् पुरा चैवं व्योच्छत् देवो । अथ अस्मिन् भद्रनि धनवती सेवन् इदम्
न्यागात् (?) । अथ उचरामपि महानि प्रति व्युच्छत् । सेवं जरामरणवर्जितां प्रदित्स्वितैः
अश्वैः सह सर्वदा वर्तते ॥ १३ ॥

सुद्वल० देवी देववतीका उपाः पुरा पूर्वस्मिन् काले शशत् नित्यं सततम् वि उवास व्योच्छत् । अथो
अनन्तरम् अथ अस्मिन् काले सपौनी धनवती उपाः तमसा तिमोहितम् इदम् सर्वं जगत् वि जावः
विनासितं प्रकाननेन तमसा विपुण्डमकरोत् । अथो अनन्तरम् उत्तरान् ऊर्ध्वराम् मादिनः धून
दिवसात् अतु^१ अनुलक्ष्य आगामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् व्युच्छति विचासयति । अतः कालव्य-
व्यापिनी सा उपाः अत्रा । वरारहिता सर्वदैकरूपा अमृता मरणरहिता च सती स्वपाणिः आसीत्
देवोभिः सह वर्तते वर्तते ॥ १३ ॥

व्युच्छिभिर्दिव आतास्वद्यौदपं कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रचोभयन्त्यरुणेभिरश्वैरोपा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि । अस्मिभिः । दिवः । आतासु । अयोत् । अर्ष । कृष्णाम् । निःप्रनिर्जम् । देवी । आवृत्तिर्पावः ।
प्रचोभयन्ती । अरुणेभिः । अश्वैः । आ । उपाः । याति । सुयुजा । रथेन ॥ १४ ॥

स्कन्द० वि उच्छत् । सद्यौ इत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । अश्विभिः इति, अश्विभ्यो व्यक्तिरूपत्वान्
ज्योतिर्वचनः । ततो ऽश्वोत्तमैः दिवः भववभूतासु आतासु^१ आवृत्तासु^२ विशु^३ वि अयोत्
विविधं योतते । किञ्च कृष्णाम् निर्णिवम् कृष्णामिति पदराः स्थाने व्यत्ययेन द्वितीया । 'निर्णिव्'
(निय ३, ७) इत्यपि स्थानान् । कृष्णवर्णाया रात्रेः सम्बन्धिभ्योर्वचनस्य रूपम् । अर्ष^४ आवः आवृणोति^५ ।
अपनयतीत्यर्थः । किञ्च सुद्वलं प्राणिनः प्रचोभयन्ती अरुणेभिः अरण्यैः अश्वैः । सुयुजा
सुयुक्तेन रथेन उपाः आ याति आगच्छति^६ ॥ १४ ॥

वेङ्कट० विद्योतते "अन्तरिक्षस्य अजनसार्पणैः" ज्योतिर्भिः दिवः सम्बन्धिनीसु विशु । अपवृणोति
कृष्णं स्व रात्रिकृत्तम् । सेवन् प्रचोभयन्ती अरुणैः अश्वैः सुयुक्तेन रथेन उपाः आगच्छति ॥ १४ ॥

सुद्वल० दिवः नभसः सम्बन्धिनीसु आतासु आवृत्तासु विनीर्णासु विशु उपाः अश्विभिः व्यञ्जकैः
प्रकाशकैः सेतोभिः वि अयोत् विद्योतते प्रकाशते । सा उपाः देवी देववतीका कृष्णाम् निर्णिवम्
'निर्णिव्' इति स्वरनाम् । रात्रिकृत्तं कृष्णरूपम् अथ आवः अपवृणोत् प्रकाशनेन विरहकृतवती । अथि च
अरुणेभिः अरुणैः लोहितवर्णैः अश्वैः अपनयतीति स्वकीयैः किरीणैः सुयुजा सम्बद्धं सुक्तेन
रथेन उपाः आ याति आगच्छति । किं कुर्वती । प्रचोभयन्ती सुद्वलं प्राणिनः प्रचोदत्
कुर्वती ॥ १४ ॥

आवृहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चर्किताना ।

इयुर्षाणामुपमा शुश्रूतीनां विभातीनां प्रेम्नोपो व्यर्थेत् ॥ १५ ॥

१. नास्ति मे'. २. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति म. ४. युष्टिवम् मूको. ५. नास्ति अ.

६. 'अश्विभिः' मूको ०-०. 'दि' इ. 'अश्वैः' वि' क. 'अश्वैः' म. 'अ' क. ८. अश्वि' म'.

अऽवहन्ती । पोष्या । वार्षाणि । चित्रम् । केतुम् । कृणुते । चेकिताना ।

ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । विऽभ्रातीनाम् । प्रथमा । उपाः । वि । अर्ध्वत् ॥ १५ ॥

स्कन्द० आवहन्ती आनयन्ती स्तोत्रूपां 'यष्टूणां वार्षाव' । स्तोत्रूपां यष्टूभ्यश्च वदातीत्यर्थः । पोष्या पोषणसमर्थानि धनानि । वार्षाणि वरणीयानि । अत्यन्तोत्कृष्टानीत्यर्थः । चित्रम् विचित्रं पूज्यं वा वेदुम् प्रज्ञानं प्रकाशाख्यम् कृणुते करोति । चेकिताना ज्ञापयन्ती । इयममाने-
वेत्यर्थः । किञ्च ईयुषीणाम् उपमा शश्वतीनाम् 'शश्वत्' (निप ३, १) इति षडुनाम् । निर्धारणे चोभयत्र पक्षी । गन्त्रीणां यष्टूणां मध्ये उपमानगूता । अत्यन्तोत्कृष्टेत्यर्थः । किञ्च विभ्रातीनां प्रथमा भा रीसौ । शोष्यमानानां मध्ये प्रथमा उत्कृष्टा । उपा वि अर्ध्वत् श्वयतेर्गत्यर्थस्य वृद्धवर्धस्य वेदं रूपम् । विविधं सर्वत्र गच्छति वर्धते वा ॥ १५ ॥

वेदुष्ट० आवहन्ती पोषणसमर्थानि धनानि चित्रम् प्रज्ञानं करोति ज्ञापयन्ती । गच्छन्ती पक्षीनाम् अन्तिमा उपाः भक्तः परं श्युच्छतीनां मुष्या उपाः प्राप्यां वृदासीत् ॥ १५ ॥

सुदृष्ट० पोष्या यावन्तीव पोषणसमर्थानि वार्षाणि वरणीयानि धनानि आवहन्ती अत्यन्त्यम् आन-
यन्ती चेकिताना सर्वत्र प्रज्ञापयन्ती उपाः चित्रम् विचित्रम् आश्चर्यभूतम् केतुम् प्रज्ञापूर्कं
रश्मिं कुष्ठजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते स्वात्मनः प्रकाशात् कुष्ठे । सैषा ईयुषीणाम् गतन-
वतीनां पूर्वनिष्पन्नानाम् शश्वतीनाम् बद्धीनाम् उपसाम् उपमा उप सन्निधे निमित्ता विभ्रातीनाम्
चित्तोपेण प्रकाशमानानाम् आगामिनीनाम् उपसाम् प्रथमा आषा पूर्वभूता उपाः वि अर्ध्वत्
तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये वृत्तीयो वर्गः ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात् तम् आ ज्योतिरिति ।

आरैक् पन्थां यातेवे सूर्यावारान्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अर्प । प्र । आगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।

आरैक् । पन्थां । यातेवे । सूर्याव । आगम् । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

स्कन्द० उत् ईर्ध्वम् ईर गती । अस्मिन्नां वार्षा प्रियः, पुत्रवौचप्रभृतीनां वा । ऊर्ध्वं गच्छत यष्टुं स्वोर्तुं
च । शयनेभ्य उचित्तैवेत्यर्थः । किं कारणम् । उच्यते । यस्मात् जीवः जीवितस्थानीया अतुः 'असुरिति
प्राणजन्म' (पा ३, ८) प्राणेशानीया च । नः अस्माकम् आ अगात् आ इत्येव उदित्येतस्य
स्थाने । उद्गता । का । प्रकृत्तरशुद्धाः । यस्माज्जीवितान् प्राणेश्यश्च विचरन्माऽस्माकमुपा
उदित्येत्यर्थः । उद्गतायां च वस्याम् अप प्र अगात् तमः अप प्रेति भ्येत्यासेनोपसर्गौ योजयितव्यौ ।
आगादित्यपि च वर्तमानकाले लुक्प्रत्ययो दृष्टव्यः । 'उन्दसि लुक्प्रत्ययः' (पा ३, ४, ६)

१-१. नास्ति अ. २. चऽप अ. ३. नास्ति अ. ४. ज्ञापयन्ती वि अ. ५. आगतानां
वि अ. ६. नास्ति कु. ७. नास्ति वि अ. ८. नास्ति सूको.

इति । प्रकर्षेणपराच्छति शार्वरं तम । आ ज्योतिरेति ज्योतिषोपस, प्रकाशात्प्य सार्धत्र
'आ प्रक्तिं आगच्छति' । सर्वं व्याप्नोतीत्यर्थं । एस्य च अरैक् पन्थाम् रेचयति पन्थानम् ।
वातधे गन्तुम् । सूर्योय सूर्यार्थम् । सूर्वीं गतिप्यतोत्प्रेषमर्थमित्यर्थं । केन पुनर्व्यापारेण औपस
ज्योतिः । सूर्यस्य पन्थान रेचयति । आत्मापरामनेन । कुत एतत् । औपसस्य ज्योतिषोऽन्ते
सूर्योदयदर्शनात् । यस्माच्च अग्न्य गता प्राप्ता वयम् । क । उच्यते । यत्र न्यरस्मिता
अप्वर्णादय ऋत्विज प्रतिन्ते वसतोवर्षेकपनादिभिः प्रवर्षयन्ति आयु अजनामैतन् । सोमादि-
विवर्द्धनमत्रम् । यस्माद्गुपा उद्विता वयमपि यज्ञं कर्तुं प्रवृत्ता इत्यर्थं ॥ १६ ॥

वेङ्कट० उद्रच्छतं शयनात् । जीवयिता प्राण अस्मान् आगत । 'अप्र अगात् च नैवम् तम' ।
ज्योतिः च आगच्छति । 'सूर्यस्य गमनार्थम्' उपा पन्थानम्' अरिचत् । गच्छाम यत्र वर्षयन्ति
अवम्' उद्वारा' ॥ १६ ॥

मुद्रल० हे मनुष्या ! उद् ईर्षम् शयन परित्यज्य उद्रच्छत । न अस्माकम् अत्र शरीरस्य प्रेरयिता
जीव जीवात्मा आ अगात् आगतवान् । तम अप्र अगात् न्यहान्तम् । उच्यते प्रकाशे सति
सर्वजीवन्त्यापारयोग । तस्मात् परमात्मरूपतया स च जीव तदेव ज्योति आ एति आगच्छति ।
सूर्याय सूर्यस्य पन्थाम् मार्गम् अरैक् विविक्तीकरोति वातधे गमनाय । तस्मिन्देसे अग्न्य
गच्छाम, यत्र यस्मिन्देसे आयु अत्रम् प्रतिन्ते प्रपूर्वस्तिरतिवर्षनार्थं । उद्वारा दानेन
प्रवर्षयन्ति ॥ १६ ॥

स्यूर्मना वाच उर्दिर्पति बद्धिः स्तवानो रेभ उपसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मधोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूर्मना । वाच । उद् । इयति । बद्धि । स्तवान् । रेभ । उपस । विभाती ।
अप । तद् । उच्छ । गृणते । मधोनि । अस्मे इति । आयु । नि । दिदीहि । प्रजाऽवत् ॥ १७ ॥

स्कन्द० अद्या तदुच्छेति तदुच्छेद्युतेयेऽच्छेदोऽत्रान्वाहृत्य । यस्मात् स्यूर्मना स्यूर्मनान्नोऽत्र
सुखवचन । सुखेनाच्छेदेन । स्तुतिरक्षणा वाच । उद् इयति अ गती । सामर्थ्यान्वास्वर्णीत-
प्यर्थे । आह्वान एवाय वरोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण स्वयदेश । होत्राख्य ऋत्विक् उत्सवामा
या ऋषि उद्गतयति । उच्चारयतीत्यर्थं । बलवान् बद्धि उच्यते यद्गमनमर्थत्वात् । स्तवान् स्तुषम् ।
रेभ ह्येवनामैवत् (छ निप ३, १६) । स्तोत्रा य । कि स्तुम् । उच्यते । यस्मात् उपतो विभाती
विविध दीप्यमाना । अद्य तत् उच्छ तदिति 'यद्यन्वा तुद् दृष्टम्' । तस्मादप्य सुपुच्छ विविध
वमासि विवासय । गृणते स्तुपतो' ममाथांय । हे मधोनि । धनवति । क्रिय अस्मै अस्मभ्यम् ।
आयु विदीहि वित्तवमथ ना नि दिदीहि वदातेरेतद् रूपम्' । नियमन देहि । प्रजावत्
प्रजासद्वितम् ॥ १७ ॥

१-१. नास्ति अ २. गच्छ अ ३ उद्रच्छते वि' अ' ४ अ अग्रप्रणामेने एन दि' अ',
५ य एतेन वि' अ'. ६ अथाने वि' अ' ७ नास्ति वि' अ'. ८ उद्रच्छ वि' अ',
९ 'उद्रच्छेद्युतेये' अ १०. उर्दि अ ११ 'वे अ १२ नास्ति अ

पेङ्कट० अनुस्यूताः स्तुतिवाचः प्रेरयन्ते^१ होता । स्तुवानाः^२ स्तोता व्युच्छन्तीः उपराः । अथ तथा सति व्युच्छ स्तुवते मङ्गम् । उपः । अरमासु आयुः^३ नितरं दीपय प्रजायुञ्जत्^४ इति^५ ॥ १० ॥

मुद्गल० वह्निः स्तोतृणां योज्य रेभः स्तोत्रा उपसः विनातीः तमसोऽपनोद्नेन प्रकाशमाना उपोदेयताः स्तुवान् स्तुवन् वाचः 'वेदरूपायः सम्बन्धोनि'^६ स्पूनना स्पूनानि अनुस्यूतानि सन्तानि उक्थानि । उत् इति^७ उत्रमयति उचारयति । अतो हे मथोनि^८ मयवत्युप ! अथ अग्निन् समये पृथगे स्तुवते तस्मै पुण्याय तत् उच्छ इष्टिनिरोपकण्ठया प्रसिद्धं भैसं तमः विवासय वर्जय । अत्ते अज्ञान्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुयपोत्रादिभिर्भुक्तम् आयुः अन्नं नि दिक्षेदि नितरं प्रकाशय । अथच्छेत्पर्यः ॥ १० ॥

या गोमतीरूपसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति द्वाशुपे मर्त्याय ।

वायोरेव सूनृतानामुदकं ता अश्वदा अश्रवत् सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गोऽर्षतीः । उपसः । सर्ववीराः । विडुच्छन्ति । द्वाशुपे । मर्त्याय ।

वायोऽर्ष । सूनृतानाम् । उदकं । ताः । अश्वदाः । अश्रवत् । सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

स्कन्द० याः गोमतीः अरुणोनिः स्वाभिर्गोभिः गोमरयः उपसः सर्ववीराः सर्ववीररुपेताः । अश्रवत्प्राज्ञोपपरिजनपुत्रपौत्रादिका^१ इत्यर्थः । व्युच्छन्ति विविधं तमांसि विवासयन्ति । द्वाशुपे मर्त्याय दादधानिति यजमाननाम द्वाशुपिना पठितम् । 'तादृष्यं चोभयत्र चतुर्थी । यजमानस्य मनुष्यस्वार्थाय । कस्या' वेलायाम् । उच्यते । वायोरेव सूनृतानाम् उदकं सूतेत्यप-
ठितमपि चाहनाम । उदकं इत्युद्भव उच्यते । 'वारम् वायोः प्रबहुतः उद्भवः तादृशे सूनृतानां काकादिवाचाम् उद्भव । प्रभातवेलायामित्यर्थः । तदा हि काकादिवाचामुद्भवः । ताः अश्वदाः स्तोत्रभ्यो यदुच्यन्थास्यान् दात्रीः । अश्रवत् व्याप्नोति । केन । सान्त्वयित्वा स्तुतिभिर्द्विभिश्च । स्तौति यवति चेत्यर्थः । सोमसुत्वा सोमाभिपवकारी यजमानः । अथवा दक्षिणादाने अश्वत्वापि^२ दानविधानाद् अश्वदा इति सोमसुत्वनो विशेषणं नोपसाम् । अश्वस्य दाया यजमान इति ॥ १८ ॥

पेङ्कट० याः गोमत्यः उपसः सर्वैः वीरैः दुक्ताः वि उच्छन्ति यजमानाय मनुष्याय । महावातस्य इव उपस्तुतीनाम् भन्ते ताः अश्वदाः उपस व्याप्नोति यजमान ॥ १८ ॥

मुद्गल० द्वाशुपे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीः गोमरयः बहुभिर्योभिर्भुक्ताः सर्ववीराः सर्वैः सरण्यसमर्थैः श्रैर्युक्ताः वा उपसः वि उच्छन्ति तमो वर्जयन्ति वायोरेव वायुवत् शीघ्रं प्रवर्तमानानाम् सूनृतानाम् स्तुतिरूपाणां वाचाम् उदकं समस्तौ अश्वदाः अश्वानां दात्रीः ताः उपसः सोमसुत्वा सोमानाम् अभिपोता यजमानः अश्रवत् व्याप्नोतु ॥ १८ ॥

१. 'ति इति वि' अ. २. (स्तुवाना वि' अ. ३. वद वि' अ. ४. नास्ति कु. ५-५. देवकृपायाः सम्बन्धिनी मूळो. ६. 'परिजन्तुज इत्यर्थः अ. ७-७. नास्ति अ. ८. कु. वीप १, १०५. ९. १-९. यादृशयोः ... उद्भव. ... कादिवाचाशुद्धे । प्रम तवेलायामित्यर्थ । तदा ... कादिवाचामुद्भवः ('वायुवत् अ.) अ कु. १०. नास्ति अ. ११. 'चन्द्रो वि' अ. १२-१२. नेता वि' अ.

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद् ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जनै जनय विश्वारे ॥ १९ ॥

माता । देवानाम् । अदितेः । अनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जनै । जनय । विश्वारे ॥ १९ ॥

स्कन्द० विभाहीति मध्यमपुरुषस्योनात् प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । माता इत्यादीनि च नामनिप्रदानि । अतो यत्तच्छब्दाभ्यामदित्येकवाक्यतया योज्यानि । सा त्वम् माता । कस्य । देवानाम् देवदत्तदेन भव्यं आदित्या उच्यन्ते । तेषां हि माता उपा । तव् 'इच्छता वशती' (ऋ ३, ११३, २) इत्यत्र^१ व्याख्यानम् । प्रतिमासं चादित्यभेदमज्ञीकृत्य बहुवचनम् । अदितेः अनीकम् अदितिलक्षणे नामादीनस्त्वात् समग्रज्योतिरुच्यते । अनीकशब्दोऽपि माह्वगामीकं क्षत्रियानीकमिति प्रयोगदर्शनात् समूहवचनः । अदोमस्य समग्रस्य प्रकाशायस्य ज्योतिषः समूहः । अथवा अनीकशब्दः खड्गसुखवचनः । इहाप्रत्यसामान्यानुपसि प्रयुज्यते । अदोमस्य समग्रस्यादर्शक्षणस्य ज्योतिषो मुक्तमूलेत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः कित ज्ञाने इत्यस्य सामर्थ्यादन्तर्णीतमर्थस्य रूपम् । यज्ञस्य ज्ञापयित्री । प्रकाशयित्रीत्यर्थः । बृहती महती । तच्छब्द इवादीमप्याहर्तव्यः । सा त्वम् वि भाहि विविधं दीप्यस्व । किञ्च या त्वम् प्रचारितुवा प्रकस्तव्यः स्तुतय उच्यन्ते । तासां कर्त्री । उपसि विविधायां स्तुतयः क्रियन्ते । तदेतुस्त्वात् तैव तत्र कर्त्रीति व्यपदिश्यते । ब्रह्मणे नः ब्रह्मणे इति तदर्थे चतुर्थी । अस्माकं सम्बन्धिनः स्तुतिलक्षणस्य ब्रह्मणोऽर्थाय । वि उच्छ विविधं तमांसि विवास्तव । वयं स्तुवीः करिष्याम इत्येवमर्थे तमांस्यपनयेत्यर्थः । किञ्च आ नः जने जनय भा इत्येष उपेयेतस्य स्थाने । जन इति लोक उच्यते । निर्धारणे च^२ तसमी । लोकस्य मध्ये । अस्मानुपजनय भगादिविधेयः । हे विश्वारे सर्वस्य वरणीये ॥ १९ ॥

षेकट० निर्मात्री देवानाम्, अतश्च देवमातुः अदितेः प्रत्यनीकम् इयम् भवति । सा त्वम् यज्ञस्य प्रशापयित्री महती^३ स्तुच्छ । स्तुतेः कर्त्री । उपसि हि वन्दिनः स्तुयन्ति देवान् मनुष्यान् च । सा त्वम् अस्माकम्^४ अवि स्तुतीः प्रीतुम् वि उच्छ । स्तुष्टा च^५ अस्मान् जने प्रादुर्भाव्य सर्वैः वरणीये ॥ १९ ॥

सुब्रह्म० हे उपाः । त्वम् देवानाम् माता जननी । उपसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रयोष्यन्ते । अतः सा वजननवस्तुष्यते । अत एव अदितेः देवानां मातुः अनीकम् प्रत्यनीकम् । प्रतिवर्षेणी त्वमि-
त्यर्थः । यच्छब्द केतुः यज्ञस्य केतयित्री ज्ञापयित्री बृहती महती ततो वि भाहि प्रकाशय ।
अपि च प्रशस्तिकृद् सम्बद्धं स्तुतमिति प्रशंसने कर्त्री नः अस्मदीयाय ब्रह्मणे मन्त्ररूपाय स्तोत्राय वि उच्छ विवास्तव । तदन्तरं हे विश्वारे । सर्वैर्वरणीये उपाः । नः अस्मात् जने जनये
आ जनय भाभिमुच्येन प्रादुर्भावेय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१-१. 'एषा ... व' अ. २. नास्ति कु. ३. तस्य अ. ४. नास्ति अ. ५. महो रि' क.
१-२. अवि तु कः अवि लोड् अ. कु. ३. ना रि' अ. ४. अस्माकम् रि' कः अस्माक रि' अ.
५-१-१

यच्चित्रमर्पन् उपसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चित्रम् । अर्पन्ः । उपसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रम् ।

तत् । तः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

स्कन्द० यत् चित्रम् विचित्रं पूज्यं वा अत्रः कर्मनामैतत् (तु. निघ २, १) । पागलक्षणं कर्म प्रति ।

उपनः वहन्ति प्रापयन्ति । किम् । सामर्थ्यादारमानम् । गच्छन्तीरपथः । किमर्थम् । ईजानाय शशमानाय शशमान इत्यर्चतिरुमां (तु. निघ ३, १४) । वादर्थ्ये चोभयत्र चतुर्थी । यज्ञतः स्तुतवशात्पांय । कीदृशं कर्म प्रति । भद्रम् कल्याणम् । तन्नो मित्रः इत्याद्युक्तार्थम् (श्र १, १४, १६ द.) ॥ २० ॥

वेङ्कट० यत् 'पूज्यं कर्म' उपसः वहन्ति ईजानाय भजते^१ च भजनीयम्, तत् स्वम् भस्मभ्यम् अपि भा बह इति^२ ॥ २० ॥

मुद्रल० चित्रम् चायनीयम् अतः आह्वयम् यत् धनम् उपसो वहन्ति भानयन्ति, ईजानाय इविभिरेवते शशमानाय स्तुतिभिः सम्भजमानाय पुरुषाय भद्रम् भजनीयम् शशवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तत् मित्रादयः पद् देवता. ममहन्ताम् पूजितं कुर्वन्तु ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वसः ।

[११४]

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे विश्वे पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्वीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । शम् । अस्तु । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

स्कन्द० 'रौद्रम्' (वृदे ३, ३९) । रुद्रदेवस्यमेतत् सूक्तम् । इमाः रुद्राय तवसे इति तवश्शब्दोऽत्र बलवचन । सामर्थ्याच्चादान्तर्णीतमत्वर्थः । कपर्दिने शिरसि चूडा कपर्द उच्यते । उद्गाद् कपर्दी । क्षयद्वीराय इति क्षि निवासगरोरित्परस्य क्षियवेर्वा गतिकर्मणो रूपम् । शुद्धोऽपि चात्र सामर्थ्यादभिपूषां वै द्रष्टव्यः^४ । वीराणामपि शशुणामभिगन्ता क्षयद्वीरः । पृष्टीसमासे षान्दसः पूर्वनिपातः । अथवा क्षयतिः निवासार्थे एव । भारतीयानां वीराणामभिप्रेतेषु निवासयित्वा क्षयद्वीरः । सर्वत ए वादर्थ्ये चतुर्थी^५ । इमा रुद्रस्य बलवत्पूजावयोऽपि वीराणामपि शशुणामभिगन्तुः^६ स्वेषां वा वीराणामभिप्रेतेषु स्थानेषु निवासयितुरर्थाय प्र भरामहे । इत्येतेरिदं रूपम् ।

१-१. पूर्वस्ये वि^१ अ^१.

२. वहन्ती कु अ^१.

३. नास्ति कु.

४. नास्ति वि^१ अ^१.

५. *५५ कु. ६. नास्ति अ. ७. ग ष्टी अ.

महरामः प्रापयामः । रुद्रं स्तोत्रमुच्चारयाम हृत्पथः । मतोः 'मन्पते' (विप ३, १४) इत्यर्धविक्रान्तं ।
स्तुतोः । कथञ्च पुनरुच्चारयामः । यथा सुस्तुते रुद्रे द्विपदे चतुष्पदे 'चात्मदीयाय' धम् सुखम्
असत् भवति । विश्वम् पुष्टम् सर्वञ्च पुष्टं भवति प्राप्ते अस्मिन् अस्मदीये । अनातुरम्
अनामशब्द ॥ १ ॥

वेङ्कट० इनाः स्तुतीर्यम्^१ रुद्राय रुद्राय जटिने क्षपितवीराय^२ कतुम् 'प्र भराभदे'^३ । यथा सुखं भवति
द्विपदे चतुष्पदे च, विश्वम् च पुष्टम् अस्मिन् प्राप्ते^४ अरोगम् ॥ १ ॥

मुद्रल० 'इमा रुद्राय' इत्येकादशर्धे नवमं सूक्तम् । 'कुल्ल फरिः'^५ । वनाभ्येकादशैो विष्टुभी । शिष्टाः
जगत्यः । रुद्रो देवता ।

रुद्राय रोद्यति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः, उखै रुद्राय मतोः मननीयाः इनाः स्तुतोः
प्र भराभदे प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीरशाय । तवते प्ररुद्राय कर्षिने जटिकाय क्षयदीराय क्षयन्तो
वितश्चतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यथा येन प्रकारेण शम् शमनं रोगानाम् उपशमनम्
द्विपदे अस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चमृत्तये च असत् भवेत् । तेन प्रकारेण
स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः । अतः अस्मिन् अस्मदीये प्राप्ते वर्धमानम् विश्वम् प्राणिजातम् अनातुरम्
अनातुरा दाणास्ते रक्षितं सत् पुष्टम् प्ररुद्रं भवतु ॥ १ ॥

मुळा नो रुद्रोत नो मयस्छाधि क्षयदीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम् तव रुद्र प्रणीतिपु ॥ २ ॥

मुळ ! नः । रुद्र । उत । नुः । मयः । कृधि । क्षयत्स्वीराय । नमसा । विधेम । ते ।
यत् । शम् । ज । पोः । च । मर्तुः । आऽप्रेजे । पिता । तत् । अश्याम् । तव । रुद्र । प्रऽर्णीतिपु ॥

स्कन्द० 'मुळं मुरजय नः यद्यन्तमेतत् । तच्छुभेद्य योष्यद्वाभाहारः । अस्माकं ताम्यन्धिनः पुत्र-
पौत्रादीन् नः' अस्माकमपि मयः कृधि सुखं कुरु । किञ्च क्षयदीराय नमसा 'विधेम ते क्षयदीराय
ते इत्युभयत्र द्वितीयाथै चतुर्थी । क्षयदीरे त्वां नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन विधेम विरपं परिचरा-
मेत्यातासद्धे । किञ्च यत् धम् च शमनञ्च । कल । सामन्वोदुस्पदानमेविष्टानां रोगादीनाम् ।
योः च यौतिः पृथग्भावे' । पृथग्भवनं च । अस्तन्मद्व्येतेत्यर्थः' । केन । सामन्वोदुस्तिरसुभिरभिधैः ।
मनुः आर्षेदे यस्मिन्न वायुपूर्विकायां उत्पन्नभूतायामवाप्तौ इत्यर्थः । तव योगेतावात्पथान्तिर्यर्थः' ।
पिता सर्वेशानाम् । यवमपि तत् पृथ् अश्याम् प्राप्नुयाम । ते तव इह रुद्र ! प्रणीतिपु प्ररुद्रा
नीतय उपदेशाः प्रणीतयः, तामु । सप्तमीनिर्दितात् वर्तमाना इति शेषः' । तृतीयाथै वा
सप्तमी । त्वष्टुपदेऽशेषेऽमाना इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुखय अस्मात् रुद्र । अपि च अस्माकं सुखं कुरु । क्षपितवीराय^६ एवं पुम्पम् अग्नेन

१. 'दीये अ. २. स्तुती वि' अ. ३. क्षपितयो' वि' अ. 'तवीनीव वि' अ. ४-५. इवाभदे
वि' अ' कु छ लरे. ५. नास्ति वि' अ. ६. नास्ति मे'. ७-८. नास्ति अ. १-१' निपन... कु.
८-८. सुखिन् अ. ९. 'नायः अ. १०. 'येः । क्षिप अ. ११. 'नासा' कु. १२. 'वास्तुतेः अ.
१३. क्षपितो' वि' अ.

परिष्कारामः । अद् सर्वेषाम् पिता मनुः^१ शम् च योः च^२ देवेष्वः मनुष्येष्वः^३ याचितयान् तद् वयं लभेमहि^४ तव हृदः । प्रणयनेषु ॥ २ ॥

मुद्रल० हे हृदः । नः अस्माभ्यमस्मदर्थम् मृळं त्वं सुसप्तित्वा भव । उत अपि च वदन्तरम् नः अस्माकम् मयः सुखम् श्रुतिं कुरु । वयं च क्षयद्वीरस्य क्षपितसर्ववीरं ते त्वाम् नमता हविर्लक्षणेनात्रेण विधेम परिचरेम । अपि च पिता उत्पादकः मनुः स्वस्तीयान्मयः प्रजान्मयः शम् च रोगार्णो दामनम् योः च भयानां याननं च वा एतद् इयम् आयेजे देवेष्वः सकारात् प्राप्य दत्तावाद् हे हृदः । उत प्रणीतिसु प्रकृष्टनपनेषु सासु तद् वयम् अस्याम भ्वाप्नुयाम ॥ २ ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तवं रुद्र मीद्वः ।

सुम्नायन्निद् विशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुमतिम् । देवयज्यया । क्षयद्वीरस्य । तवं । रुद्र । मीद्वः ।

सुम्नऽयन् । इव । विशोः । अस्माकम् । आ । चर । अरिष्टवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥३॥

स्कन्द० अस्याम ते सुमतिम् शोभनाम् अनुग्रहरूपं बुद्धिम् । तयानुप्राप्ताः बुद्धी भवेत्पर्ययः^१ । केन । उच्यते । देवयज्यया देवयोगेन अविगुणेन योगेन । कस्य । उच्यते । क्षयद्वीरस्य तव हे हृदः । मीद्वः । मिह सेचने बुद्धिलक्षणेनोदकेन सेकः । । अथवा मीद्वन्त्यस्य धननाशो मत्परवत्सेवं छान्दसं रूपम् । धनवद् इत्यर्थः । किञ्च सुम्नायन् 'सुम्न' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । अस्मादीय-हविरुपयोगनिमित्तं सुम्नमिच्छन् । इत् शब्दरतु पदपूरणः । विशोः मनुष्यान् अस्माकम् तन्मन्थिनः पुत्रपौत्रादीन् कृत्वित्तो वा प्रति । आ चर आगच्छ । आगतस्य अरिष्टवीराः अहिंसितपुत्रपौत्रा वयम् जुह्वाम ते हविरिष्टिवाशाकहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्राप्नुयाम तव सुमतिम् योगेन क्षपितवीरस्य तव । हृदः । सेकः^१ सुम्नम् इच्छन् अस्माकम् पुत्रपौत्रादीन्^२ 'आ चर'^३ । अनुषाहिंसितवीराः सन्तः वयं तुम्भम् हविः जुह्वाम ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे मीद्वः । सेकः कामाभिरर्षकः । हृदः क्षयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य तव सुमतिम् शोभनां कल्याणोम् अनुग्रहादिमकां बुद्धिम् ते त्वत्सम्बन्धितो वयम् देवयज्यया देवयोगेन त्वद्वेषत्वेन यत्नेन अस्याम प्राप्नुयाम । त्वं च अस्माकं विशः प्रजाः अभिलक्ष्य आ चर आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन् इत् सुम्नं सुखम्, प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्पर्ययः । ततो वयम् अरिष्टवीराः अरिष्टा अहिंसिता वीराः प्रजाः येषां ते तथाभूता. सन्तः ते तुभ्यम् हविः चक्षुरोपाशादिकम् जुह्वाम वयं योदिते आचारे प्रक्षिपाम ॥ ३ ॥

त्वेपुं वृषं रुद्रं यज्ञसार्वं वहुं कृविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मद् दैव्यं हेळो अस्यत्तु सुमतिमिद् व्ययमुस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

१. नास्ति सूको. २. प मनुः सूको. ३. मनुष्यामा ल वि^२ अ^१; मनुष्याव वि^२ अ^१; मासि कु.
४. 'हि तदि वि' अ^१. ५. नमामि^२ अ. ६. सेक वि^२ अ^१. ७-९. आचर कु.

त्वेपम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वृक्षम् । कृत्रिम् । अवसे । नि । ह्ययामहे ।

आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्यत् । सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

स्कन्द० त्वेषम् वीसम् वयम् रुद्रम् यज्ञसाधम् यज्ञानां साधयितारम् वृक्षम् वृक्षान्वेदोऽत्र क्वि कौटिल्ये इत्यस्य वक्रगामिनवचनः । 'वृक्ष वातस्य षण्णिना' (ऋ ८, १, ११) इति यथा । वक्रगामिनम् क्विमि मेधाविनम् अवसे इविषा तर्पणाय प्राकनाम वा भारतमनः नि ह्ययामहे नियमेनाह्वयामः । अत एतत् ज्ञात्वा आरे वृरे अस्मत् अस्मत्तः दैव्यं हेळः क्रोधनार्थम् (तु. निघ २, १३) । देवानां स्वभूतं क्रोधम् अस्यत् क्षिपत् । यथास्मभ्यं देवा न कुष्येयुस्त्वथा करोतिवर्योः । किञ्च सुमतिम् इत् इच्छन्वेदोऽत्रै-
वार्यं । शोभनामेवानुग्रहर्षां बुद्धिम् भारतमन उपरि वयम् अस्य रुद्रस्य आ वृणीमहे वार्ययामहे ॥ ४ ॥

पेङ्कट० शोभं वयम् यज्ञस्य साधयितारं कुटिलगमनम् क्विम् अस्ते अभिमुखम् आह्वयामः । सः दैव्यम् क्रोधम् अस्मत्तो वृरे क्षिपत् । सुमतिम् एव वयम् अस्य वार्ययामहे ॥ ४ ॥

मुद्रल० अवसे रक्षणाय रुद्रम् महादेवम् वयम् नि ह्ययामहे निवतान् आह्वयामः । कीटस्य । त्वेषम् वीसम् यज्ञसाधम् वृक्षस्य साधयितारम् । यथ हि यज्ञं स्वष्टं करोति । वृक्षम् कुटिलगमन्तारम् क्विमि कान्तदर्शिनम् । स च रुद्रः दैव्यम् देवस्य चोत्तमानस्य सम्बन्धिनम् हेळः क्रोधम् अस्मत् आरे अस्मत्तो वृदेसे अयत्त प्रेरयत् । अस्य महादेवस्य सुमतिम् इत् शोभनाम् अनुग्रहर्षां बुद्धिमेव वयम् आ वृणीमहे आभिमुख्येन सम्भजामहे ॥ ४ ॥

दिवो वराहार्थम् कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्ययामहे ।

इस्ते विभ्रद् भेषजा वार्याणि शर्म वर्मं च्छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अहम् । कपर्दिनम् । त्वेषम् । रूपम् । नमसा । नि । ह्ययामहे ।

इस्ते । विभ्रद् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्मं । छर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥

स्कन्द० दिवः सुलोकार्णं व०हर्षं वराहनामापुरः तत्सदृशम् । अत्यन्तबलवन्तमित्यर्थः । अथवा 'वराहः' (निघ ३, १०) इति मेधनाम । तसदृशम् । एवमेतत्तादृश्येन चैव सनस्तत्तादृश्यव्यपदेशः । रुद्रस्य श्रीरुद्रवान् कण्ठो निषत्तदाः । भेषसत्तदाकण्ठमित्यर्थः । अथवा वराहः सूकर उच्यते । तदाकारम् । देवता हि माहाभाग्ययोग्यात् त तमाकारं भजते । अत उपपन्नो रुद्रस्य वराहाकारव्यपदेशः । अहम् अहपतिर्गतिकर्मा (तु. निघ २, १४) । गन्तारं यथून् यज्ञान्या प्रति कपर्दिनम् तेषम् रूपं नमसा नमस्तर्पणार्थं रूपशब्दे प्रत्ययः । माहाभाग्ययोग्यादनेकप्रकारे रूपं रूपवन्तम् । नमसा नमस्कारेण । ह्ययमेतर्पणः । अथवा नमो हविर्होमनष्टम् । तेन भिमिन्नेन । इविष्यभोऽहमित्यर्थः । नि ह्ययामहे नियमेन ह्ययामः । आहृतश्च तद्भाग्यव्यपदेशे विभ्रद् भारवन् । इस्त्पारमेन चार्थं सधुचरकाठभाषि शानं उच्यते ।

१. होलिम् सूको. २. नास्ति अ. ३. नास्ति वि^{११} अ^१ कृ ऋ लपं. ४. नाव विं लपं, वरुहं विं. ५. शिषति विं अ^१. ६-८. अस्य वयम् विं अ^{११}. ७. विहम् मे^१. ८. नास्ति कृ. ९. वनागाम्युत् अ. १०. य अ.

दददित्यर्थः । किम् । उच्यते । भेषजा सर्वरोगोपशमनसमर्थान्यौषधानि । वार्धाणि वरणीयानि । अत्यन्तोत्कृष्टानीत्यर्थः । गर्भं अत्र सुरमुच्यते । गर्भं अत्र कञ्चमुच्यते । शत्रुप्रयुक्तार्हिसामप्रतिबन्धसमर्थं च कञ्चम् । उर्दिः गृह्णामैतत् (तु. निघ ३, ४) । गृहं च अस्मभ्यम् यसत् प्रयच्छतु । भेषजानि च ददातु 'सुरादीनि चेत्यर्थः' ॥५॥

वेङ्कट० दिग्ः पराहारम् आरोचमानं 'जटिकं दीप्तं' श्लाघमानम् नमशा^१ अभिमुत्तम् भाद्वयामः । स देवः हस्ते दधानो वरणीयानि भेषजानि सुरां रक्षां गृहं च अस्मभ्यम् प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

मुद्रल० ब्राह्मं ब्राह्मणम् उरुकृष्टभोजनम् अद्यप्यं आरोचमानम् कर्षितम् जटाभिर्युक्तम् तेषाम् तेजसा क्षीप्यमानम् रूपम् निरूपणाये वेदान्तैरधिगम्यम् । पूर्णभूते रज्जुम् नमशा हरिकेशेणेतान्मेन दिग्ः पुलोकसकाशात् नि ह्वयान्ते विहराम् भाद्वयामः । स भाद्वतो रज्जुः हस्ते स्वकीये वाही वार्धाणि सर्ववैरणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि विभ्रत्, धारयन् अस्मभ्यम् स्तोत्रभ्यः गर्भं धारोप्यरक्षणं सुखम् गर्भं धातुधानां निवारकं कञ्चम् उर्दिः गृहं च यंसत् प्रयच्छतु ॥५॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वारः ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो हृद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं तमने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । हृद्राय । वर्धनम् ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनम् । तमने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

स्कन्द० रास्व इति मध्यमगुरुसंयोगाद् अमृत इति चामम्ब्रणयोगाद् 'प्रत्यक्षरुतोऽयं मन्द्रः । इदं पित्रे मरुताम् पितृभूताय । उच्यते । वचः स्तुतिवचनं स्वादोः प्रीतिकरादपि स्वादीयः । स्वादुतरम् । अत्यमृतं मनस प्रीतिकरमित्यर्थः । कस्मै । हृद्राय । वर्धनम् वृद्धिहेतुः । स्तुतिर्हि देवानां वृद्धिकरी । पृत्तच्छ्रुत्वा । (स च शक्तिदानकर्मा । चञ्चद्. समुचये । मृळेश्वरवपेक्षश्च समुचयः । 'देहि । नः अस्मभ्यम्' इ^१ अमृत । मर्तभोजनम् 'भोजनम्' (निघ २, १०) इति धननाम । मर्त(पभो)र्भ्यं धनम् । तमने तोकाय तनयाय मृळ मृळ सुखने । सुखे च कुरु । कस्मै । उच्यते । तमने आत्मन एव मम तोकाय जनयाय । तोक तनयमित्युभे अपत्यनामनी (तु. निघ २, २) । गुह्रपौत्रभेदेन स्वयुनरुक्ते । पुत्रेभ्यश्च पीत्रेभ्यश्च ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मरुताम् पित्रे देवाय इदम् अत्यमृतं स्वादुभूतम् वर्धनम्^१ वचः उच्यते । देहि च अस्मभ्यं देव ! मर्तानां भोजनम् मरुताम् । आत्मने पुत्राय पौत्राय^२ च प्रसीत् ॥ ६ ॥

मुद्रल० इदम् स्तुतिकक्षणम्^१ वचः मरुताम् एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याकानाम् पित्रे जनकाय हृद्राय ईश्वराय उच्यते उपायैरे । कीदृशम् । स्वादोः स्वादीयः रसवतो मधुपृतादेशपि स्वादुतरम् अतिशयेन

१-१. नास्ति अ. २. नराह अ^१ कु ३-३. 'टिकदी' अ^१ वि^१. ४. रूपम् भवेत्तदपि रूपेणै

रूपवन्तं श्लाघ^१ वि^१ अ^१. ५. नास्ति वि^१ ल्यं. ६-१. प्रत्य.....अ. १-१ वृद्धितम् कु.

७. 'देहि अ. ८-८. नास्ति ल. १-१ वृद्धितम् मृको. ९. वर्धमानम् वि^१ अ^१. १०. तापुत्राय वि^१ अ^१

पुत्राय वि^१ अ^१, नास्ति वि^१ कु ल्यं. ११. इति^१ मृको.

द्वर्षजनकमित्यर्थं । वर्धनम् स्तुत्यस्य प्रवर्धकम् । स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती वर्धते । रुद्रस्य च महतां पितृत्वम् एवम् आक्षायत्— 'पुरा इन्द्र भसुरान् विनाय । तदानीं दिति भसुरमाता इन्द्रहन-
नसमर्थे पुत्र कामयमाना तपसा भर्तुं सकाशात् गर्भं उभे । इमं वृजान्तामवगच्छन् इन्द्रो
वज्रदत्तं सन् सूहमरूपो भूत्वा उभ्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं
सप्तखण्डमकरोत् । ते सर्वे गर्भकृदा बोधेनिर्गत्यासुवन् । एतस्मिन्नवसरे लीलायं
मण्डन्तो पार्वतोपरमेश्वराविनाम् दशशत । महर्षेः प्रति पार्वतो एवमवोचत् । इमे मास
खण्डा यथा प्रत्येकं पुत्रा सम्पन्नतामेव त्वया कार्यं मयि चत् प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वर
तान् समानरूपान् समानवयसं समानाकङ्कावान् पुत्रान् कृत्वा कौर्षे प्रददौ, तवेमे पुत्रा सन्तु'
इति । अतः सर्वेषु मास्तेषु सूक्ष्मं महतो रुद्रपुत्रा इति स्तूपन्ते । सौद्रषु च महता पिता
रुद्र इति । अपि च हे अमृत! गरुडरहितं रुद्रं^१ मर्तभोजनम् मर्त्तवा मनुष्याणां भोगययांसमन्नम्
न अस्मभ्यम्^२ रास्तं प्रयच्छ । तथा त्वने आत्मने । द्वितीयार्धे^३ चतुर्थी^४ । मान् तोवाय लोकं पुत्रम्
तनयाय तनयं तदपुत्रञ्च मृच्छं सुखय ॥ ६ ॥

मा नो मृद्धान्तंमुत मा नो अर्भकं मा न उर्ध्वन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मा नो मातरं मा नः प्रियास्तन्वीं रुद्र रीरिपः ॥ ७ ॥

मा । न । मृद्धान्तंम् । उत । मा । न । अर्भकम् । मा । न । उर्ध्वन्तम् । उत । मा । न । उक्षितम् ।

मा । न । वधी । पितरम् । मा । उत । मातरम् । मा । न । प्रिया । तन्वीं । रुद्र । रीरिपः ॥ ७ ॥

स्कन्द० मा न इति पक्षीक्षुतेषोमदत्तसम्बन्धिपदाध्याहार । अस्माकं स्वभूतम् महान्ताम् । उत मा न अर्भकम्
अल्पनामैवत् (क्षु निघ ३, २०) । अल्पम् । बालमित्यर्थं । मा च न उर्ध्वन्तम् उक्ष सचन । सिद्धन्तम् ।
किम् । सामर्थाद्भव । रेतस्सकृतमर्थम् । युवानमित्यर्थं । उत मा न उक्षितम् सितक गर्भरथम् । मा
च न वधी पितरम् । मा उत मातरम् । मा च न प्रियाः तन्वीं मृद्ववचनस्य स्थानं मृद्ववचनम् ।
प्रिया स्वमेव शरीरम् । हे रुद्र! रीरिपः द्विसौ ॥ ७ ॥

षेदुष्ट० मा^१ अस्माकं वृद्धम्, मा च बालम्, मा च रेतः सिद्धन्तं^२ युवानम्, मा च निषिकम्, मा च
न वधी पितरम्, मा च मातरम्, ^३मा च अस्माकम्^४ प्रियाणि अङ्गानि रुद्रं^५ द्विसौ ॥७॥

मुद्रल० हे रुद्र! न अस्माकं मध्ये महान्ताम् वृद्धम् मा वधी मा द्विसौ । उत अपि च न अस्माकम्
अर्भकम् बालम् मा द्विसौ । तथा न अस्माकं मध्ये उर्ध्वन्तम् सकार मन्व्यवसक्तं युवानम् मा वधी ।
उत अपि च न अस्माकम् उक्षितम् गर्भरथेण श्रीषु निषिकम् अपत्यम् मा वधी । तथा न
अस्माकम् पितरम् पानकम् मा वधी । उत अपि च मातरम् जननीम् मा वधी । तथा न अस्माकम्
प्रियाः खेदविषया ५-५ शरीरानि हे रुद्र! मा रीरिप मा द्विसौ ॥ ७ ॥

१ अस्माकं मीं २ नास्ति मृच्छो. ३ नास्ति विं ऊप ४ विद्वत् विं भा' ५ ५ नास्ति
विं भा' ६ *वि मा विं भा'

मा नस्तोके तनये मा न आर्यौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः ।

वीरान् मा नो रुद्र भाभितो बंधीर्हविष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । न । तोकै । तनये । मा । न । आर्यौ । मा । न । गोषु । मा । न । अश्वेषु । रीरिपु ।
वीरान् । मा । न । रुद्र । भाभित । बंधी । हविष्मन्त । सदमित् । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

स्कन्द० तोक इत्यादौ द्वितीयार्थे सप्तमी । मा अस्माकं लोक तनय पुत्राश्च पीत्रांश्च । मा च न आर्यौ ।
आर्यव इति मनुष्यनामसु (तु निघ २, ३) पाठाद् भाष्यशब्दोऽत्र मनुष्यवचन । परिचारकमनुष्यार्त् । मा
च न गोषु गा । मा च न बंधाद् रीरिप । वीरान् स्वभ्रातृभृतृतीन् । मा न हे रुद्र । भाभित । भाभ
क्रोध । क्रुद्र बंधी । कस्मात् । उच्यते । बन्धाद् हविष्मन्त इविया सद्युचा । सदम् इत् सदत्तद्
सदेत्यस्थ^१ पर्याय । इच्छन्द् एवार्थे । सदैव त्वा हवामहे । यागाय त्वा वयमाहुयाम ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मा अस्माकं पुत्रे पशुषु च, मा च अन्यस्मिन् मदीये पुरुर्ये मा न गोषु, मा च अस्माकम्
अश्वेषु हिंसी । मा चास्माकम् समर्याद् रुद्र पथी हविष्मन्त^२ सदैव त्वा
वयम्^३ हवामहे ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे रुद्र ! न अस्माकं लोकादिविषय मा रीरिप मा हिंसी । लोक पुत्र तनय तत्पुत्र । आहु
पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो मोऽस्मादीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्वारितु अश्वेषु च मा रीरिप हिंसा
मा कृपा । तथा हे रुद्र^४ वीरान् पित्रान्तान् शौर्योपवान् न अस्मदीयान् भाभित कुत्र
सन् मा बंधी मा हिंसी । वयं च हविष्मन्त हविर्गियुंक्ता स त सदम् इत् सर्वदेव त्वा त्वा
हवामहे आहुयामहे ॥ ८ ॥

उप ते स्तोमान् पशुपाइराकरं रास्वा पितर्मरुतां सुभ्रमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मूळ्यतत्तामा अर्थ वयमव इत् ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपा इव । आ । अकरम् । रास्व । पित् । मरुताम् । सुभ्रम् । अस्मे इति ।
भद्रा । हि । ते । सुमति । मूळ्यतत्तामा । अर्थ । वयम् । अवं । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

स्कन्द० उप इत्युपसर्गा आ अकरम् इत्याज्यावेन सम्बन्धविवक्ष्य । ते तव स्तोमान् । पशुपा इव
यथा पशुपाक पशून् विक्षितान्^१ सत एकीकृत्य प्रान्त्यारमणो वा समीपे करोति । एवमुपाकर
भवत समीपे कृतवानहम् । अवरसन्निधौ सर्वात् उच्चारितवानित्यर्थ । एतत् ज्ञात्वा रास्व
देहि । हे पित मरुताम्^२ सुभ्रम् सुखमस्मभ्यम् । किञ्च भद्रा हि अस्मात्^३ भद्रा कृत्यामी
ते तव हुनति शोभनानुमदात्मिका^४ सुखिरस्मात्सु मूळ्यतता अस्माकमतिशयेन सुखकरी । अथ
एतस्मात् कारणात् वयम् अवं पाठनम् । इत् शब्दस्तु पदपूरण । ते तव सम्बन्धि वृणामहे
प्रार्थयाम । आत्मानं पात्यमानमिच्छाम इत्यर्थ ॥ ९ ॥

१ परिचारकमनुष्यवचन कु २ नास्ति अ ३ अस्मान्तरिमर् वि^१ अ^२ ४ अत वि^१ अ^२
५ नास्ति वि^१ अ^२ एष ६ नास्ति मूळो

वेङ्कट० यथा गोपः^१ शतः समर्पितान् पशून् सायम् उपाकरोति^२ एवम् अहम् तुभ्यम् स्तोमान्
^३उप आ अकरम्^४ । देहि मरुताम् पितः^५ सुखम् अस्मभ्यम् । भजनीया हि ते गुणतिः सुखयितृवमा ।
 ववम् तव रक्षणम् एव वृणीमहे ॥ ९ ॥

मुद्रल० स्तोमान् स्तुतिरूपान् मन्त्रान् ते तुभ्यम् उप आ अकरम् उपाकरोमि । रथान्ते । पशुणाः
 इव यथा पशूनां पाळयित्वा गोपः शतःकाले स्वस्मै समर्पितान् पशून् सार्धकाले स्वामिभ्यः
 प्रदपर्यायति, एवं त्वत्सकाशात् छन्धान् स्तुतिरूपान् मन्त्रान् स्तुतिप्रधानतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः ।
 हे मरुतां पितः! मरुत्संज्ञानां देवानाम् उत्पादकं रुद्र! अस्ते अस्मभ्यम् गुणम् सुखम् राख
 देहि । अथि च ते त्वदेषां गुणतिः कल्पणी बुद्धिः सुखयतमा क.पिज्ञेयव सुखयितृवमा ।
 अत एव भद्रा भजनीया हि यस्मादेवं तस्मात् अथ अन्वतरम् वयं ते त्वदीयम् अवः
 रक्षणम् वृणीमहे सम्भजामहे । इव पूजाम् ॥ ९ ॥

आरे ते गोप्रमुत पूरुपधं क्षयद्दीर सुप्रमुस्मे ते अस्तु ।

मुळा च नो अधि च ब्रूहि देवार्था च नः शर्म यच्छ द्विवर्हाः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽप्रम् । उत । पूरुपऽप्रम् । क्षयत्ऽदीर । सुप्रम् । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मुळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विवर्हाः ॥ १० ॥

स्कान्द० अस्तिवत्सर्धर्चान्त्वनाल्लयात् प्रथमवादेऽप्यनुपक्तव्यम् । आरे अस्तु दूरे अस्मत्तो भवतु ।
 ते तव । पशोषुतेर्वैकं रूपं वेति शेषः । गोप्रम् सर्वा हन्तु । उत पूरुपप्रम् पूरुपाणां हन्तु^१ ।
 हे क्षयद्दीर! वीराणामपि शत्रूणां भिषगन्तः । स्वेषां वा वीराणामभिप्रेतेषु सधेपु
 निवासयितः । सुप्रम् यदेव यत्नं रूपं वा इति शेषः । ते^२ तव तदेव अस्मे अस्तु । किञ्च
 मुळ च सुख्य च नः । अथि च उपरि च ब्रूहि देव! आश्रापथ च पददत्ताभिः
 कर्तव्यमित्यर्थः । अथ च अथशब्दोऽत्र अपि शब्दसार्धम् । अथि च नः शर्म एवम् यच्छ
 प्रयच्छ । द्विवर्हाः वृद्धिवृत्त्यर्थः । इयोर्वर्धयिषा यदुः सोऽनुश्च द्विवर्हाः । अथवा वृषोः स्थानयोः
 प्रयुक्तो द्विवर्हाः । कलमयोर्द्वयोः । यत्सल्लस्यमयोर्वा वीर्येण, मध्यमौत्तमयोर्वा रूपेण । रदो हि
 मध्यमस्थानीयः सन् भाग्यदूरो दिव्यादित्यात् शक्नोति प्रभूतान् रथान् शक्तिमद्गोमुखम् ।
 अप्यन्तरिक्षे भाग्यदूः शक्नोति च वर्धयितुम् । अथ उपपद्यमस्य वृत्तरम् । अथि च नः
 द्विवर्हाः इति न्यवदेशः । प्रत्यक्षकृतधाय मन्त्रः, द्विवर्हा इति च नामन्त्रणम् । अतो यत्सल्लस्य-
 मयादृश्यैकवाक्यता देवा । यस्तव द्विवर्हाः स त्वं शर्म यच्छति ॥ १० ॥

वेङ्कट० दूरे तव गोहवनम् अथि च पूरुपहवनम् । क्षयद्दीर! सुप्रम् अस्मानु तव अस्तु ।
 सुख्य च अस्मान् । अथि च अस्मात् ब्रूहि देव! । अथ च सुप्रम् प्रयच्छ अस्मभ्यम्, वृषोः
 स्थानयोः परिश्रुता ॥ १० ॥

१. गोपः क. २. उतात् वि^१ अ^१. ३.२. उपशर् वि^१ कपे. ४. इति इति अ.
 ५. नास्ति क. ६. नास्ति क वि^१ अ^१.
 ६-१०४

मुद्रल० हे शयहीर! क्षपितसर्वशत्रुजन! रुद्र! ते स्वदीयम् गोप्रम् यद् मोहननम् उत भवि च
 पुराणम् पुरुषहननं उदुभयम् आरं वुरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे^१ भवतु । अस्मे अस्मानु ते
 स्वदीयम् सुप्रम् सुखम् अस्तु भवतु । भवि च तः अस्माकम् मूळं सुप्रसिद्धवर्षे प्रसद्यो
 भव । हे देवा! शोचमान रुद्र! नः अस्मान् अपि ब्रूहि च । अधिवचने पक्षपातेन वचनम्
 'माद्राणामाधिभूवात्' (ते २, ५, ११, ९) इति यथा । अथ च भय अनन्तरे च द्विपक्षाः दूषोः स्थानयोः
 पृथिव्याम् अन्तरिक्षे च परितृकः स्वामी स त्वम् नः भक्षन्म्यम् शर्मं सुप्रम् यच्छ देहि ॥ १० ॥

अवोचाम् नमो अस्मा अंस्वयंः शृणोतु नो हवै रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत धीः ॥ ११ ॥

अवोचाम् । नमः । अस्मै । अंस्वयंः । शृणोतु । नः । हवैम् । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । धीः ॥ ११ ॥

स्कन्द० अवोचाम् उक्तवन्तो ययम् नमः नमस्काररूपं स्तुतिलक्षणं 'यथा अस्मै' रद्राम अवस्वयः
 पाठनक्रमाः । एवं ज्ञात्वा शृणोतु नः हवै रुद्रः मरुत्वान् मरुद्भिः स्वस्यैः सहितः ।
 तत् नः मित्रः इत्याद्युक्तार्थम् (अ १, ९, ११ इ.) ॥ ११ ॥

द्वेष्ट० उक्तवन्तो ययम् नमस्कारम् अस्मै रक्षणेऽप्यः । सोऽयनाह्वानम् शृणोतु रुद्रः मरुद्भिः
 सहितः ॥ ११ ॥

मुद्रल० अवस्वयः भवः भवन् इच्छन्तो ययम् अवोचाम एतत् सूक्तस्य कोत्रमवादिष्य । अस्मै
 रुद्राय नमः नमस्कारोऽस्तु । मरुत्वार मरुद्भिः स्वकीयैः पुरैर्युक्तः रुद्रः च नः अस्माकम्
 हवम् आह्वानम् शृणोतु स्वीकरोतु । यद् अस्माभिराकम् नः अस्मदीयं तस्सर्वम् मित्रादयः
 यद् देवताः ममहन्ताम् पूजयन्तु । उत-तन्मदोऽप्यर्थे ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[११५]

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याद्येः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगंतस्तस्थुर्पथ ॥ १ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अद्येः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यं । आत्मा । जगंतः । तस्थुर्पथः । ॥ १ ॥

स्कन्द० 'अथ वीर्यमुत्तरम्' । वित्रम्^१ विविधं पूज्य या ज्योतिः उत अगात् उदितम् । किरुपम् । उच्यते^२

देवानाम् रश्मोनाम् अनोकम् समूहम् । रश्मिसमूहरूपमित्यर्थः^१ । चतुः चक्षुःशामोपल
मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः । मित्रादिग्रहणं^२ चात्र प्रवृत्तौनाथं द्रष्टव्यम् । देवानां मनुष्याणामन्येषाञ्च
प्राणिनामित्यर्थः । उद्गम्य च आ अग्नाः प्रा पूरणे । आपूरयति शापापृथिवी च अन्तरिक्षम् च ।
केन । सामध्याद्दिविभभिः । कतमदित्यं ईदृशं ज्योतिः । उच्यते । योऽयम् सूर्यः^३ आत्मा जगतः
तत्पुत्रः च अङ्गमस्य स्थावरस्य च आत्मभूतः सर्वानुपवेशितवान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० चायनीयम् देवानाम् उद् अगान् अनोकम् सङ्घः^४ । आदित्ये हि सर्वे देवा वसन्ति । तदिदम्
मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः प्रकाशकम्^५ । अपि वा चक्षुर्भूतम् । आपूरयत्^६ यत्प्रापृथिवी च अन्तरिक्षम्
च महर्षेण । सूर्यः आत्मा अङ्गमस्य स्थावरस्य च^७ जीवभूतः ॥ १ ॥

मुद्गल० 'चित्रम्' इति पठ्यं च दशमं सूक्तम्^८ । कुरु ऋषिः^९ । त्रिपुष्पं ऊर्ध्वः^{१०} । सूर्यो देवता^{११} ।

देवानाम् वीक्ष्यन्तीति देवा रश्मयः तेषाम् अङ्गकम् समूहरूपम् चित्रम् भाक्ष्यंकरं सूर्यस्य
मण्डलम् उद् अगान् उदयाचलं प्राशमासीत् । कीदृशम् । मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च । उपलक्षणमेतद् ।
एतदुपलक्षितानां जगताम् चतुः प्रकाशकं चक्षुरितिद्वयस्यानोयं वा । उदयं प्राप्य च यावापृथिवी
दिव्यं पृथिवीम् अन्तरिक्षम् च आ अग्नाः स्वकीयेन तेजसा समन्ताद् अपूरयत् । ईदृशभूतो
मण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्भावितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतः अङ्गमस्य तत्पुत्रः स्थावरस्य
च आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजहमात्मकस्य वर्गस्य कारणम् । कारणान् कार्यं
नातिरिच्यते ॥ १ ॥

सूर्यो देवीमुपसं रोचमानानां मर्यां न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवपन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्रार्थं भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीम् । उपसन् । रोचमानाम् । मर्यां । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ।
यत्र । नरः । देवपन्तः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्रार्थं । भद्रम् ॥ २ ॥

ःस्कन्द० सूर्यः देवीम् उपसन् रोचमानाम् वीक्ष्यमानाम् । मर्यां न योषाम् यथा कश्चित् मनुष्य कश्चित्
स्त्रियं यान्तीं पश्चादभियच्छति, एवम् अभि एति अभिगच्छति पश्चात् । उपस्तुदित्वायां पश्चात् देवीत्यर्थः ।
कस्मिन् काले । उच्यते । यत्र नरः मनुष्याः देवपन्तः देवमित्रमेव सूर्यं चक्षुर्मिच्छन्तः । युगानि
वितन्वते युगान्पदा कालवचनः सामर्थ्याच्चाग्निदोषकालेषु^१ पर्वते, प्रतीत्येतेन सम्बन्धते । अग्निदोषकालान्
प्रति अग्निदोषकालेषु वितन्वते विसर्तं कुर्वन्ति । अत्रैव उरुपाजय गइम् अग्निदोषलक्षणं कर्म । यदा
ह्येषु कालेषु मनुष्या अग्निदोषं उच्छति एदा सूर्यं उपसं पश्चादभ्येतीति समस्तार्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सूर्यः देवीम् उपसन् वीक्ष्यमानाम् मनुष्या इव स्त्रियम् पश्चात् अभि गच्छति^२ । यस्याम् उपसि

१. 'हस्तस्य' अ. २. मित्राय अ. ३. दयोनाम अ. ४. तद् ई क. ५. प्रकाशकं वि' क. ६. आपूरयत् क अ' वि' अ. ७. ययति क शोषा. ८. नास्ति वि' अ. ९. नास्ति म'. १०. 'तु उपसं च' अ. ११. 'उच्छति वि' अ. १२. अपि गच्छति वि' क.

मनुष्या देवान् कामयमाना भक्षिहोप्राचीनि कर्माणि प्रति वितन्वते । भद्रम् च भद्राय कुर्वन्मिह, यद्वा
कर्षणार्थं दुर्गानि युञ्जन्तीति^१ ॥ २ ॥

मुद्रल० सूर्यः देवीम् दानादिसुगयुक्ताम् रोचमानाम् उपराम् पश्यात् अग्नि एति उपसः प्रादुर्गावानन्तरम्
अभिजह्य गच्छति । इष्टान्तः । मर्यः न योषाम् यथा कश्चित् मनुष्यः शोभनायथा गच्छन्तीं
युवतिं क्षियं सततम् अनुगच्छति तद्वत् । यत्र पर्याम् उपसि जाठायाम् देवयन्तः द्योतमानं सूर्यं
यन्मुमिच्छन्तः^२ नरः यज्ञस्य नेतारः यजमानाः युगानि कर्तव्यानि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति ।
याम् उपसम् अनुगच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधम् भद्रम् कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राम् कल्याणरूपाय कर्मफलदाय ।
स्तुम इति शेषः ॥ २ ॥

भद्रा अथा ह्रितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमायासः ।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अथाः । ह्रितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतग्वाः । अनुमायासः ।

नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥ ३ ॥

स्फुट० भद्राः अथाः इयाः ह्रितः^३ ह्रितवर्णाः सूर्यस्य स्वभूताः चित्राः । एतग्वाः 'एतग्वाः' (इ. निघ
१, १४) इति अथगामान्यत्र, इह त्वथेन पौनःपुन्यप्रसङ्गात् क्रियाशब्दः । अतीतिव्यहस्तु गतस्यैव^४
मार्गस्य गन्तार इत्यर्थः । अनुमायासः सदतिरर्थतिकर्मा (इ. निघ ३, १४) । अनुपुट्याः । नमस्यन्त
पूजयन्त सूर्यम् दिवः पृष्ठम् उपरिभागम् आ अस्थुः आविष्टन्ति । आस्थाप च द्यावापृथिवी उभे अग्नि
परि यन्ति परितच्छन्ति^५ सद्यः समान एवाहनि ॥ ३ ॥

पेङ्कट० भजनीयाः अथाः हरिन्नामधेयाः सूर्यस्य चित्रवर्णाः^६ । 'एतग्वाः' इति च अथनाम । स्तुत्या
अनुमोदनीयाः प्रह्लाभवन्तः दिवः पृष्ठस्थानीयमादित्यम् आ अस्थुः । ततः द्यावापृथिव्यौ
परिगच्छन्ति^७ यथा एव ॥ ३ ॥

मुद्रल० भद्राः कल्याणाः । अरताः एतग्वाः इत्येतदुभयसम्भ्रनाम् । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् ।
अथाः सुरगाः ह्रितः हर्षाः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमायासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या
मादनीया । एवभूताः सूर्यस्य एतग्वाः अथाः नमस्यन्तः अस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तः दिवः
अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आ अस्थुः आविष्टन्ति । आस्थाप च द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ सद्यः तदानामेव एकेनाह्ना परि यन्ति परितो गच्छन्ति । न्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मूढ्या कर्तोर्वित्तुं सं जंभार ।

यदेदयुक्त ह्रितः मूढस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्रै ॥ ४ ॥

१. 'अग्नि कु. २. दह्मि' मी. ३. भाति सूको. ४. नास्ति कु. ५. नास्ति अ.
६. 'नपी वि' लने ७. 'च्छति कु.

तत् । सूर्यस्य । देव्युज्ज्वम् । तत् । मृद्धिऽऽत्म् । मृच्या । कर्त्तीः । विस्तृतम् । सम् । जम्भार ।
यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सुधऽस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

स्कन्द० तत् सूर्यस्य देवत्वम् तत् च महित्वम् महत्त्वम् तच्छब्दाद्यच्छब्दोऽप्याहोम्यः । यत् मृच्या मध्ये कर्त्तः
कर्मनामैतत् (तु. निघ २, १) । कृष्यादेः कर्मणः । अपरितमाशेषेव प्रारब्धेषु कर्मस्वित्त्वार्थः । 'विततम्
आहमीदं' रश्मिजालम् सम् जमार क्षणेनैकेन संहरति । महात्वाद्दीदमत्यन्तदुःखसंहारं नाम्नः सूर्यात् क्षणे-
नैकेन संहर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । कदा तुल्यसंहारः । उच्यते । यदा इत् अयुक्त इच्छन्दः पदप्रणः ।
यदास्तमयादनन्तरमुत्तरेण^१ मेरुं गन्तुं युष्मके हरितः स्वान्द्वान् । छ । उच्यते । उपस्थात् यद्
विष्टम् मन्नाथाः स^२ सधस्यो रथ इहामिमेतः । सधस्येभं पैथा पथमो । सर्वेषामन्वार्त्तं सधस्यानभूते
मात्मीये रथ इत्यर्थः^३ । आत् तदैव^४ च रात्री वासः वासऽशब्दोऽत्र क्रियाशब्दो वा^५ वस आच्छादन
इत्यस्य पदप्रवचनो वा । सामर्थ्यात् कृष्णं वास आत् नाम्न्यात् । वस्तारूपत्वात् वसति प्रयुज्यते ।
कृष्णस्य जगत् आच्छादयित् कृष्णवासस्यरूपं वा वसः तनुते विस्तारयति । सिमस्मै सिमेति
सर्वेषांथः । सधस्येभं पैथा चतुर्थी । सर्वस्मिन् वसति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् सूर्यस्य वैधर्म्यं तत् महत्त्वं यत् मध्ये कर्मणः विततम् तत् कर्माख्यम्^१ सूर्यं रथ्वा
कर्मकरः^२ संहरति^३ । यदा एवायम् अश्वान् प्राजगमनाय रथे^४ नियोजयति तदा नियुक्त्यनन्तरमेव
रात्री^५ सर्वस्मै वासः^६ तनुते अहरुद्गमयति । यद्वा^७ रथात् यदा अश्वान् विमोचयति अनन्तरम् एव
रात्री वासःसद्यम्^८ अन्धकारं विकरोति^९ ॥ ४ ॥

मुद्गल० सूर्यस्य सर्वेश्वरकस्यादित्यस्य तत् देवत्वम् ईश्वरत्वम् महित्वम् माहारम्यञ्च तत् एव । तच्छब्द-
धुतेर्वच्छब्दोऽप्याहोम्यः । यत् कर्त्तः कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणः
मृच्या मध्ये अपरितमाप्त एव तस्मिन् कर्मणि विततम् विस्तीर्णे स्वकीय रश्मिजालम् अस्तंमच्छत्
सूर्यः सम् जमार अस्मान् लोकान् स्वात्मन्युपसंहरति । अपि च इत् अवधारणे । यदा इत्
यस्मिन्नेव काले हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मोन् उपस्थात् सधस्यात् अस्मात् पार्थिवान्शोकात्
आदाय अयुक्त अन्वत् संयुष्ठात् करोति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशा वासः आच्छादयित् उमाः
सिमस्मै सर्वस्मिन् लोके तनुते विस्तारयति ॥ ४ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते धोरुपस्यै ।
अनन्तमन्यद् रुद्रस्य पाजः कृष्णमन्यद्हरितः सं भरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । योः । तुपऽस्यै ।
अनन्तम् । अन्यत् । रुद्रात् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

१-१. मास्ति अ. २-२. क्षणेनैकेषु कु ३. यवान्तं कु. ४. नास्ति अ. ५-५. स्वान्मूला अश्वीको
रथो भवतीत्यर्थः अ. ६. तदैव अ. ७. मास्ति कु. ८. तं वि^१ अ^२. ९. मास्ति वि^१ अ^२. १०. वताः
वि^१ लोप. ११. रन्ति लोपं वि^१. १२. रथात् वि^१ अ^२ ल लोपं. १३. यमिः कु. १४. वासं कु वि^१
अ^२. १५. यदा वि^१. १६. वताः वि^१ लोपं. १७. करोति अ^२ कु; अपि क^३ वि^१; भिनरोति वि^१ अ^२.

स्कन्द० चण्डिकाद् योग्यार्थस्मरणो पञ्चषोऽध्याहार्यः । यदि प्रातः प्रागुदयाद् दीप्तिर्वर्धित
प्रकाशनाप्रसम्पदम् तत् मित्रस्य वरुणस्य मित्रवरुणप्रद्वयमत्र प्रदोनाथं द्रष्टव्यम् । देवानां मनुष्याणां
गन्धेषा च प्राणिनाम् । अभिवक्षे अभिवर्धनाय । सूर्यः आत्मन रूपम् कृणुते करोति । यो उपरि
दिव समीपे । सुलोकस्य पूर्वजिन् प्रान्त हृत्पर्यं । अगन्तम् अ यत् धर्मयुक्त मन्वेऽद्भ्यः अगन्तमप्यन्त
महत् । इति अत्यन्तदीप्तम् अस्म्य सूर्यस्य पात्र चलनामैतत् (तु निघ २, ९) । सामर्थ्याच्चान्तर्धीति
मरवर्धम् । चलवत् । अत्यन्ततीव्रयाद् दुर्भिमवमित्यर्थः । कृणाम् अन्वत् अपि तमोऽक्षमस्य
स्वरूपम् । हरित अद्भ्यः सम् भरन्ति मेरुगुह्येण सूर्ये मयन्त प्रकल्पयन्ति । मेरुणा हि
म्ववधीयमान सूर्यस्य करोति । अतलस्यैव दशाऽन्तरस्यस्य तद्रूपमिति व्यपदिश्यते । मरणा
प म्ववधानं सूर्यसाश्वा कुर्वन्ति । अत 'एतदुच्यते — कृणामन्वदरित स भरन्तीति' ॥ ५ ॥

पेङ्कट० तत् मियावरणयो अक्षोराप्रयो वर्धनाय' सूर्य रूपम् करोति दिव उपरि अन्तरिक्षे ।
तस्य 'अपर्यन्तम् अन्वतरत स्थितम्' श्वेतम् तेज रश्मय सम् भरति कृणाम् च अन्यत् अन्व
कारम् इति । अद्भि खेत तेज सम्भरन्ति रश्मौ अन्वकारम् । द्वे द्रव्यौ यतती वरत एक
केसो विश्वा गुणानि विद्वान्' (ती वे, २, २, २) इत्यभ्यर्थुणां मन्त्र ॥ ५ ॥

मुद्गल० तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगत अभिवर्ध
भाभिमुख्येन प्रकाशनाय' यो नभस उपरि उपस्थाने मध्य सूर्य सर्वस्य तेजस्य सवित्रा रूपम् सर्वस्य
निरूपक प्रकाशकं तत्र कृणुते करोति । अपि च अस्य सूर्यस्य हरित रश्मिहरणशीला रश्मयो
हरिद्वर्णा अर्धा' वा अन्तम् मरुत्सानरहित कूरप्रस्य जगतो व्यापकम् इति द्योप्यमान श्वेतवर्णम्
पात्र अतिवल्गुसापि नैशस्य' तमसो निवारणे समर्थम् अ यत् तमसो विलक्षणम् तेज सम् भरति
अद्भि स्वकीयागमनेन निष्पाद्यन्ति । तथा च कृणाम् कृणवर्णम् अन्वत् तम स्वकीयाप-
गमनेन राशौ । अस्य रश्मयोऽप्येव कुर्वन्ति, किमु वक्ष्ये तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुति ॥ ५ ॥

अथा देवा उदिता सूर्यस्य निरर्हसः पिपृता निरुद्यन्त ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दन्तिः सिन्धुः पृथिवी उत धौः ॥ ६ ॥

अथ । देवा । उद्विस्ता । सूर्यस्य । नि । अहस । पिपृता । नि । अद्यन्त ।

तत् । नृ । मित्र । वरुण । मामहन्ताम् । अर्दन्ति । सिन्धु । पृथिवी । उत । धौः ॥ ६ ॥

स्कन्द० सौर्यत्वादस्या अथ देवा इह रश्मम उच्यन्ते, नाप्ये । अथ हे देवा । सूर्यस्य रश्मय '
सूर्यस्य' उदिता स्यादयवेलायाम् पूर्व' अहस पापादधर्मोत्पत्ति नि पिपृता नृ पापलभ्युगयोदित्यस्य
हान्दस इत्यस्यम् । निश्चयेन पालयतास्मान् । न च कबलादुत्स । किं तर्हि । नि अवद्यात्
अथय गर्हितमुच्यते । अन्वसाद्यपि गह्वरं दिश्वर्णैवास्मान् पालयत । तत् न मित्र इर्या-
युक्तायम् (अ २, १४, १५ इ) ॥ ६ ॥

१ 'अभिहातनीयमर्थ अ. २ २- नास्ति अ ३ तं वि' अ' ४ नास्ति वि' अ',
५ ५ पर्वण्यन्वत् (विषय कु 'तरविद्य अ' वि' १. ६ नास्ति मूले. ७, नैसा मूले. ८, विचरुणं
मूले. ९ नास्ति कु

वेङ्कट० अथ देवाः । 'सूर्यस्य उदये' सप्तस्मार्त् दारिद्र्याच्च पापाच्च विभारयत् । तत्र नः इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे देवाः ! घोषमानाः सूर्यरश्मयः ! अथ भस्मिद् काले सूर्यस्य आदित्यस्य उदितौ उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो गूयम् भस्माद् अस्तः पापात् अवघात् गर्हणाच्च निः पिपृत निष्कृन्थ पाठयत् । पदिदमक्याभिहक्तम् नः भस्मदीयम् तत्र मित्रादयः पद् देवताः समवन्ताम् पृथ्वन्तु भनुमन्पन्तान् । रक्षन्विति पापत् । उत समुष्ये ॥ ६ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

इति प्रथमे मण्डले षोडशोऽनुवाकः ॥

[११६]

नासत्याभ्यां वृद्धिर्बि प्र वृञ्जे स्तोमौ इयर्भ्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहत् रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । वृद्धिःञ्च । प्र । वृञ्जे । स्तोमान् । इयर्भि । अभ्रियाञ्च । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विमदाय । जायाम् । सेनाऽजुवा । निऽकृहत्तुः । रथेन ॥ १ ॥

स्कन्द० 'कशीवान् दैर्घ्यतमसो नासत्याभ्यामिति स्मृतः' । कशीवाश्राम दीर्घ्यतमसः पुत्रः 'नासत्याभ्याम्' इत्ययः परम् ऋषिः स्मृतः । अथ ऋषिः भयमा पारुल्लेवात् । 'पञ्चद्विनादि धृत्तानि' । पञ्चद्विनादि सुकानि अश्विदेवत्वानि । नासत्याभ्याम्' अधिनोरेको नासत्यनामा, इत्यनामापरः । साहचर्या-रथ्यन्तरनाम्नाभि सर्दशोभयोरेभिधानम् । न वा असत्यो सत्यादेव नासत्यौ । तादृशे चार चतुर्थी । नासत्ययोरेयाव । बर्हिरेव प्र वृञ्जे वृञ्जतिरिह संस्कारार्थः । यथा कश्चिद्विदितरगार्थं बर्हिः संस्करोति तद्वत् संस्करोमि स्तोमान् । संसृहत्स यं इयर्भि इयर्भिरथ सामर्थ्यादन्तर्जातण्यर्थः । गमयामि । उच्चारणेन प्रेरयामीत्यर्थः । कथम् । अभ्रियेव वातः 'उतुद्रात्राद् घ.' (वा ४, ४, ११८) इत्येवमर्थं समूहे प्रप्रययः । द्वितीयावहुवचनस्य पाकारः । अश्रसमूहानिव वातः । यौ किं कृतवन्तौ । उच्यते । यौ अर्भगाय विमदाय वायाम्' अर्भकमित्यल्पनाम (द्व. वा ३, २०) । तस्य पर्यायोऽर्भगवद् । कै नै शब्दे । अन्वयार्थं योऽन्वयम् 'अगिमीळे मुजा गविष्णु' (अ १०, १०, २) इति सूक्तद्वयमाश्रमगायत् । अन्वयाना वा भार्याया गन्ता सोऽर्भगः । तस्यार्भगस्य विमदस्य आपेरभयः । तस्यैव भार्याम् । सेनाजुवा सेनया सह गन्त्रा । स्वसेनापरिशुक्तेनेत्यर्थः । न्यूहत्तुः तदृशं प्रति न्यूहवन्तौ स्वेन रथेन । एतद् कुत्सेनापुत्रकम्—'यानिः पत्नी' (अ १, ११३, १९) इति । इतिहासश्चास्माक्याभिः तत्रैव कथितः । सर्वैव चाथ यत् कुत्सेन कथितं उच्येतिहासः' तत्त पृथावगन्तव्यः" ॥ १ ॥

वेङ्कट० कशीवाद् दैर्घ्यतमस उचिप्रवृत्तः । यथा कश्चिद् यज्ञार्थं बर्हिं प्रवृत्ते' एवम् अहम् स्तोमान्

१-१. यर्भ्ये' वि' अ'. २. 'मात् वि' अ'. ३. 'वाञ्चि कु'. ४. 'नित्य' मूको. ५. 'नारिश्च मूको. ६. 'हासे मूको. ७. 'ग-तये कु'. ८. 'वृचः वि' अ'.

अन्यूनातिरिक्तं सुष्ठु^१ करोमि । स्तोमान् प्रेरयामि अधसगृहान् इव वातः । यी बालाय^२ विनदाय
उदमार्याय ररगृहं प्रतिगच्छते^३ दश्रुभिः अभिभूताय उदीयाम्^४ भार्याम् सनां^५ प्रति गच्छतां^६
रथेन वद्गृहम् प्रति न्यूहतुः । 'यामिः पत्नीर्विमदाय' (श्र १, ११२, १९) इति डुरतः ॥ १ ॥

सुष्ठुल० सप्तदशे अनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'नासत्याभ्याम्' इति पञ्चविंशत्पृथं प्रथमं सूक्तम्^१ ।
कक्षीयान् ऋषिः^२ । मिष्टुप् षुन्दः^३ । अश्विनौ देवता^४ ।

वर्हिस्त्रि यथा कश्चित् यजमानः यागार्थं वर्हिः प्र ऋषे प्रकल्पेण अन्यूनातिरिक्तं यागाय पयांशं
दर्भं गृह्णे क्विन्चि सम्पादयतीति यावत् । एवम् अहम् नासत्याभ्याम् अश्विन्याम् स्तोमान्
स्तुवीः इयमिं सम्पादयामि । एवदेव विनादीक्रियते । अश्विन्या इव यथा अश्विन्याणि अश्वेषु मेषेषु
मजस्थितानि उदकानि वातः वायुः वर्षणार्थं यदुनाः प्रेरयति एवमहमश्विन्यां स्तोत्राणि
इयमिं यदुनाः प्रेरयामि । क्रीडायावशिनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवररन्ध्रमार्याय विनदाय
एतत्संज्ञाय राजपथे मध्येमार्गे स्वयंवरार्थेनागतैः ताम् अलभमानैरन्यैः तृपेः सह योद्धुमश्वरनुवते
ससै सनाञ्जुवा दश्रुसेनायाः प्रेरकेण दश्रुभिर्दुःप्रपेण रथेन दौ अश्विनौ जायाम् भार्या
परैरनुकान्ताम् न्यूहतुः दश्रुन् निहरय उदीयं गृहं प्रापयानासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ १ ॥

वीळुपत्नमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद् रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्नमभिः । आशुहेममभिः । वा । देवानाम् । वा । जूतिभिः । शाशदाना ।

तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम् । आजा । यमस्य । प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

स्कन्द० अत्र 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे' (ऐत्रा ४, ७) इत्याद्यैतरेयब्राह्मणाधीतमिहाप्याकृत्यम् ।
प्रजापतिः सपितुः दुहितरं सूयां^१ सोमाय राज्ञे प्रापच्छत् । ये त्वन्ये देवास्तां वरयितुमागच्छन्,
तेभ्यो विवाहादानन्तरमृषसहस्रमददात्, यदेतदाश्विनं नाम । तस्मिन् देवा विवाहमकुर्वन्,
मयेदसस्तु ममेदमस्त्विति । तेऽनुवन्, आदि धावाम, यो नो जेत्वति तस्येदं भविष्यतीति ।
तेऽप्रेर्गृह्यतेरुषयां दित्यं काशं कृत्यान्यधावन्^२ : काश आन्यन्त उच्यते । अश्वतरीस्थेनापि
राजिमधावत् । गोभिररजैरुषा । हरिरथेनेन्द्रः । गर्दैभरथेनाश्विनौ । तत्राश्विनावजयतामिति ।
तदेतदिहोच्यते वीळुपत्नमभिः इत्यादिना — वीळु रदं परम पत्नं पेयाम् । सन्ततमपि गच्छतां
येषां गतिर्न^३ हीयत इत्यर्थः । ते वीळुपत्नानोऽश्विनोः स्वनृताः रासभाः । वैर्वीळुपत्नमभिः ।
आशुहेमभिः वा हि गतौ । वासन्द्वात्र पार्थे । वीप्रगामिभिश्च^४ । देवानाम् वा जूतिभिः अत्रापि
वासन्द्वात्रे एत^५ । जूतिभिरिति जयतेगंत्यर्थस्य करणे किन् प्रत्ययः । देवानां च गमनैः ।
देवानामेव योग्या नाम्बस्येत्यर्थः । षैः शाशदाना शक्तिर्गैर्यर्थः । ताच्छील्ये चारु ज्ञानम् ।
पट्टीद्विवचनस्य चाकारः^६ । गमनशीलयोर्द्वयोः स्वनृतः रासभः गर्दैभ रथे नियुक्तसन्

१. नास्ति वि^१ छ छं.

२. वलाय वि^२ अ' छं.

३. 'गच्छ वि^३ अ'; प्रति गच्छते कु.

४. ताम् सूको. ५-५. 'चला वि^४ अ'; प्रति गच्छता छ. ६. नास्ति मे'. † 'ते सूको. ७. धर्षण

अ. ८. 'आददात् अ ९. 'भिषा' सूको. १०. दपिने अ. ११. 'पाभिव नूको. १२. नास्ति कु.

१३. आकारः अ.

हे नासरो! तत् सहस्रम् तच्छब्दध्वनेरुकेतिहासार्थयुक्तो यच्छब्दोऽध्यास्यते। यथा विनाशानन्तरं प्रजापतिर्देवेभ्योऽवृत्तत् तत् सहस्रमुच्यते। आज्ञा अश्वदेधानाम्मिराजिरुच्यते, तस्याम्। यमस्य वमसां यमनाथम् आदित्य इहोच्यते, तस्य सन्निधिम्याम्। कः पुनरादित्यस्याजिसम्बन्धः। उच्यते। आदित्यस्तस्या वन्तः आसीत्। तथाहि प्राज्ञणम्। 'तेऽस्यैवपतेरुपयादित्यं' काण्डमकुर्वन्त (श्रुत्वा ४, ७) इति। प्रथमे सङ्ग्रामे। अन्यादिभिः सङ्घे संस्पर्षावामित्थर्थः। जिगाय जितवान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० एवंपत्नैः^१ आशुगमनैः^२ च देवानाम् च प्रोत्साहनैः गच्छतोः तत् प्रजापतिना दत्तम् सहस्रम् आश्विनं नाम। भवतोः भवदः रासभः नासरो! बलस्य प्रख्यापने तुदे जिगाय ॥ २ ॥

मुद्रल० वीङ्कटमभिः 'वीळ' (निय २, १०) इति बलनाम्। बलयदुत्पत्तनैः^३ आशुदेमभिः शीघ्रगमनैः। वा-
 द्वयं समुच्यते। हे नासरो! अश्विनो! एवंभूतैरश्वैः देवानाम् इन्द्रादीनाम् जूतिभिः प्रेरणैश्च प्राप्तवाना
 प्राप्ताद्यमानयोरपर्यं प्रेर्यमाणयोर्धुवयोर्वाङ्मनूतो यः रासभः प्रजापतिना दत्तः सः यमस्य
 वैपस्वदस्य प्रीतिक्ते प्रथमे प्रह्लादीधनोपेते आज्ञा आज्ञो सङ्ग्रामे जत् सङ्ग्रामम् सहस्रम् जिगाय जितवान्।
 वैपस्वतो हि बहूनां मरणदेतुना सङ्ग्रामेण तृष्टो भवति ॥ २ ॥

तुष्टो ह भुज्युमश्विनोदमेधे रयिं न कश्चिन्मपूर्वां अवाहाः।

तमूहधुर्नाभिरात्सुन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुष्टिरपौदकाभिः ॥ ३ ॥

तुष्टे। ह। भुज्युम्। अश्विना। उदमेधे। रयिम्। न। कः। चित्। समुत्थान्। अर्षे। अहाः।
 तम्। उहधुः। नौभिः। आत्मनुत्सवतीभिः। अन्तरिक्षप्रुष्टिभिः। अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

स्फन्द० तुष्टः इति सोऽयमित्यभिप्रायवधानम्। विरुक्तवन्देनेद पुनस्तामिधानम्। द्वितीयार्थे च प्रथमा।
 ह इति षडपरणः। तुष्टपुत्रम् भुज्युम् नाम राजानं हे अश्विनो! उदमेधे मिह सेचने। उदमेधे
 सिञ्चति सिञ्चते वेति उदमेधः समुद्रस्तत्र। रयिम् न कः चित् मवृत्तान् यथा धनं कश्चित्
 त्रियगानो जहाति एवम् अर्षे अहाः। अर्षेत्थेप परित्येतस्य स्थाने। ओहात् एवमे। प्रथमपुत्र-
 यजुवचनस्य स्वांत मध्यमपुत्रस्यैवचनमेतत्। निपन्नानं सप्तं परित्यक्तवन्तः। के। सप्रायः।
 कुत्र एतत्। 'उत त्वं भुज्युमश्विना' (ऋ ७, १८, ७) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात्। तम् युवाम्
 ऊहधुः तदे प्रापितवन्तौ। उष्णरितवन्तावित्थर्थः। केन। उच्यते। नौभिः। शीघ्रशीभिः। उच्यते।
 आत्मन्यतीभिः आत्मसंयुक्ताभिः। स्वधमेधेत्यर्थः। अन्तरिक्षप्रुष्टिः 'प्रवते' (निय २, १४) इति गतिकर्मा।
 अन्तरिक्षगामिनीभिः। उदकमसंस्पृष्टवन्तीभिरिव गच्छन्तीभिरित्थर्थः। अपोदकाभिः व्यपगतोदकाभिः।
 मनामप्युदकेनाभिधानानाभिरित्थर्थः। तदेतत् कुलेनाप्युक्तम् 'मुज्यु वाभिः' (ऋ १,
 ११२, ६) इति ॥ ३ ॥

१. 'वृषभ' अ. २. नास्ति अ. ३-२. नास्ति अ. ४. 'द्वगमनैः वि' अ. ५. तत्र वि' अ.
 ६. बलाप्राप्ततेः सूको. ७. 'पूरुग' कु.

वेङ्कट० तुम्ह इ^१ भुज्युम् पुत्रम् अधिनौ^१ समुद्रे धनम् इव क चित् त्रियमाण समुद्रमध्यस्थाना
 शरणा योधनार्थम् अपिवा खन्यन कारणेन प्रदितवान् । समुद्रमध्ये तस्य नी सन्नाऽभवत् ।
 अथ अधिनौ^१ युवाम् तम् समुद्रस्य पारे^२ ऊदयु नीवि युष्मद्वीयाभि भन्तरिक्षेण तच्छन्तीभि
 सुक्षिष्टत्वात् अप्रविष्टोदकाभि ॥ ३ ॥

मुद्गल० अत्रेयमात्प्यायिका— 'तुम्हो नाम अधिनो प्रिय कश्चित् राजर्षि । स च द्वीपान्तरघातिभि
 शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुत सद् वेदा ज्ञाय स्वपुत्र भुज्यु सेनया सह नावा प्राईपीत् । सा च वीरमभ्य
 समुद्रम् अतिदूर गता वायुबलेन भिन्नाऽऽसीत् । तदादीं स भुज्यु वीरमभिनौ तुष्टाव । स्तुवी
 च सनया सदितम् आत्मोभासु नौप्यारोप्य पितु तुम्हस्य समीप त्रिभिरहोरात्रै प्रापयामासत्'
 इति । अथसर्भं इदमादिकन तृचेन प्रतिपाद्यते । ह इति प्रसिद्धौ । तुम्ह खलु एवं शत्रुभि
 पीडित सद् ज्यार्थम् उदमेधे उदकैमिच्छते सिच्यत् इति उदमेध समुद्र, तस्मिन् भुज्युम्
 एतस्त्रय प्रिय पुत्रम् अथ अहा नावा गन्तु पर्यत्पाक्षीत् । दष्टान्त । मनुवान् त्रियमाण सद्
 धनलोभी कश्चिन्मनुष्य रभिम् न यथा धन परित्यजति तद्वन् हे अधिनौ^१ तम् च भुज्यु मध्य-
 समुद्र निमग्नम् नीवि पितृसमीपम् ऊदयु शुवा प्रापितवन्तौ । कीटदीभि । आत्म-वतीभि
 आत्मीयाभि । युपयो स्मृवाभिरित्यर्थ । अन्तरिभृष्टि अतिसूक्ष्मत्वाद् भन्तरिक्षे जलस्यो
 परिष्टादत्र गन्तुभि अपोदकाभि सुक्षिष्टत्वात् अपगतोदकाभि । अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थ ॥ ३ ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिहातिव्रजंश्रिर्नासत्पा भुज्युमूहधुः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन्त्रार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपङ्क्तिः पङ्कथैः ॥ ४ ॥

तिस्र । क्षप । त्रि । अहो । अतिव्रजंश्रि । नासत्पा । भुज्युम् । ऊदयु । पतङ्गै ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । त्रिभि । रथैः । शतपङ्क्तिः । पङ्कथैः ॥ ४ ॥

स्कन्द० न च केवलाभिर्नौभि । किं तर्हि । 'तिस्र क्षप' 'क्षप' (निप १, ७) इति रात्रिनाम ।
 तिस्र रात्रौ त्रीणि वाहाणि सात्तत्पन अतिव्रजाद् सुष्ठु गच्छन्ति हे नासयी । भुज्युम् ऊदयु पतङ्गैः
 पतङ्गा' (निप १, १४) इत्यधनाम । अथै । क प्रथो । उच्यते । समुद्रस्य एकदशभूत धन्वन् धन्वनि
 निरुदके प्रदक्ष' । आर्द्रस्य पारे सोदक प्रवेश मार्गं, तत्र पारे भन्त । समुद्रस्य मध्य
 या उदकन परिक्षिता भूमय* वासित्यर्थ । न च कपरैरथै । किं तर्हि । त्रिभि रथै
 रथैश्च त्रिभि । द्वाभ्यामात्मनो यानाभ्याम् एकन भुज्योः । कीटौ । शतत्रि शतपदै ।
 शतशब्दश्चात्र बहुनाम सामर्थ्याच्चाद्ये बहुत्वे वर्तते । पादशब्दोऽपि चक्रपादवचन ।
 विचक्रपादैरित्यर्थ । कुत एवम् । 'क श्रं चक्रा भित्तो रथस्य' (अ १, १४, ९) इत्यवमादिपु
 मन्त्रान्तरपरिचरको रथस्य विचक्रदर्शनार्थ । पङ्कथ पङ्क्तिरथैरुक्तैः ॥ ४ ॥

पङ्कट० भुज्यु^१ त्रिभि अहोरात्रै समुद्रमध्यात् एतदृह नीत । तिस्र रात्रौ प्राणि च अहानि

* पट् रि' अ' २ शर रि' अ' ३ नास्ति मूला ४ दे० अ ५ तुल्यम् उ ।
 दृशं अ १ भुज्यु रि' अ' ।

भयद्भ्यां सद् अतिगच्छद्भिः नास्त्यो! भुज्युम् ऊह्युः समुद्रमध्याद् अश्यैः, 'समुद्रस्य मध्यस्थे' स्थले तथा समुद्रस्य पारे' तुप्रस्य गृहम् त्रिभिः च रथैः शतगमनसाधनैः पश्यैः। 'स्थले आनयनाय पञ्चा रथाश्च' ॥ ४ ॥

मुद्गल० हे नास्त्यो! नास्त्यो! सेनया सद् उदके निमग्नम् भुज्युम् तिस्रः क्षणः त्रिसदृश्याका रात्रौ त्रिः अहा त्रिवारनाट्टचान्वद्भिः च अतिगच्छद्भिः अतिक्रम्य गच्छन्निरेतावन्तं कालम् अतिम्याप्य परंमानैः पततः पतद्भिः त्रिभिः त्रिसदृश्याकैः रथैः ऊह्युः युवान् ऊह्यन्तौ। हेति चेत्। उच्यते। समुद्रस्य अम्बुरोमेमंध्ये पन्नन् धन्वनि जलवर्जितप्रदेशे' आर्यस्य उदकेनार्द्रभूतस्य समुद्रस्य पारे तोरदेशे। कथम्भूतै रथैः। शतपद्भिः शतसदृश्याकैश्चक्रकक्षणैः पार्दहपतैः पश्यैः पद्भिरस्यैर्युक्तैः ॥४॥

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभूणे समुद्रे ।
पदधिना ऊह्युर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावंमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने । अग्रभूणे । समुद्रे ।
यत् । अधिनौ । ऊह्युः । भुज्युम् । अस्तम् । शतऽअरित्राम् । नावंम् । आतस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

स्कन्द० अनारम्भणे आरम्भणेऽस्मिन्निति आरम्भणानाडम्बनमुच्यते तत्र । निराडम्बने । तद् अवीरयेथाम् वीरकर्म कृतवन्तौ स्यः । न चानारम्भणे एव केवले । किं तर्हि । अनास्थाने यस्मिन्नीपद्वि स्थापुं न कथयते सोऽनास्थानस्तत्र । न चानास्थाने एव केवले । किं तर्हि । अग्रभूणे प्रहीतुमपि यस्मिन्न शक्यते सोऽग्रभूणः कृताशास्त्रादिरहितस्तत्र । क । उच्यते । समुद्रे । कतमत् । उच्यते । यत् हे अधिनौ । ऊह्युः भुज्युम् अस्तम् क्षिप्तम् । निपचवावं सन्तं सखिभित्त्पकमिरपर्यः । शतारित्राम् अर्थतेऽनेनेत्परिधे नावो गमनसाधनं यद् अथकल्पकः इत्ययधनेन नाविका जाडुः । तच्छतेन युक्तं युष्मदीयाम् नावम् आतस्थिवांसम् आस्थिवचनम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दग्धकाशादातम्भणवर्जिते दृष्टशास्त्रादिप्रहणवर्जिते आस्थानवर्जिते समुद्रे तद् युवान् वीरकर्म कृतवन्तौ स्यः । यत् युवान् अधिनौ । भुज्युम् स्वगृहम् स्पृह्युः शतार्धिकान् नावम् आतस्थिवांसम् । 'भुज्युं याभिरव्यापिभिः' (च १, ११३, ६) इति कुल्लः ॥ ५ ॥

मुद्गल० हे अधिनो! अधिनो! अनारम्भणे आडम्बनरहिते' समुद्रे तद् कर्म अवीरयेथाम् विक्रान्तवन्तौ युवान् । अनारम्भणमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने आस्थीयते अस्मिन्निति आस्थानः भूयदेशः तद्रहिते । स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः । अग्रभूणे अग्रभूणे । हस्तेन प्राज्ञं शास्त्रादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युम् समुद्रे अग्रम् शतारित्राम् बहुरिधाम् । वैः कौष्ठैः पारवंतो बद्धैर्बललोढने स्मृति नोः शीघ्रं गच्छति चान्यरित्राणि । ईदृशीं नावम् आतस्थिवांसम् आस्थिवचनम् आकृतवन्तं कृत्वा

१. दपन्वा विं अ^१. २-२. 'द्वमध्ये विं अ^१. ३. पाराय विं क. ४-४. मुद्रितम् क,
अनारम्भं वा स्थापिति विं कय. ५. 'वलिं मुको. ६. (पान-
निवाते विं क; स्थाने निवाते विं अ^१; स्थाने जाने च विं अ^१. ७. रथो विं अ^१. ८. प्रपुः विं अ^१.
९. उपविक्ता विं अ^१; 'दवीकान् क. १०. 'अम्भन मुको.

वेङ्कट० तुम् हं भुज्युम् पुत्रम् अश्विनौ! समुद्रे धनम् इव क चित् त्रियमाण समुद्रमध्यस्थाना
 शत्रुणा योषनार्थम् अपिवा अन्येन कारणेन प्रहितवाद् । समुद्रमध्ये तस्य नौ सञ्जाऽभवत् ।
 अथ अश्विनौ! युवाम् तम् समुद्रस्य पारे* ऊह्यु नौमि युष्मदीयाभि अन्तरिक्षेण गच्छन्तीभि
 सुष्ठिष्ठत्वाद् अप्रविष्टोदकाभि ॥ ३ ॥

मुद्गल० अत्रेयमात्स्यायिका— 'तुमो नाम अश्विनो प्रिय कश्चित् राजर्षिः । स च द्वीपाग्नवर्षिभि
 शत्रुभिरवन्तमुपद्रुत सन् तेषा जयाय स्वपुत्र भुज्यु सेनया सह नामा प्राईषीत् । सा च नौमंजे-
 समुद्रम् अतिदूर गता वायुघरीन भिक्षाऽऽसीत् । तदानीं स भुज्यु शीघ्रमाश्विनौ तुष्टाव । स्तुतौ
 च सेनया सहितम् आत्सीयासु नौष्वारोष्य पितु सुद्रस्य तसोप त्रिभिरहोरारै प्रापयामासत् ।
 इति । अथमर्थ इदमादिकेन वृत्तेन प्रतिपाद्यते । इ इति प्रसिद्धौ । तुम् सञ्जु पूर्व शत्रुभि
 पीडित सन् जयार्थम् उदमेधे उदकमिच्छते सिच्यते इति उदमेध समुद्र, तस्मिन् भुज्युम्
 एतत्सञ्जु प्रिय पुत्रम् अथ अहा नामा गन्तु पर्यत्प्राणीत् । दद्यान्त । मष्टवान् त्रियमाण सन्
 धनलोभी कश्चिन्प्रतुष्य रविम् न यथा धन पतित्यजति उदत्त हे अश्विनौ! तम् च भुज्यु मध्ये-
 समुद्र निमग्नम् नौमि पितृसमीपम् ऊह्यु युवा प्रापितवन्तौ । कीदृशीभि । आत्मन्वतीभि
 आत्सीयाभि । युवयो स्वभूताभिरित्यर्थ । अन्तरिक्षमुद्दि अतिस्वच्छत्वाद् अन्तरिक्षे ब्रह्मो-
 परिष्ठादव गन्त्रीभि अपोदकाभि सुष्ठिष्ठत्वाद् अपगतोदकाभि । अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थ ॥ ३ ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजंद्भिर्नासत्या भुज्युमूह्युः पतुङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्यं पारे त्रिभी रथैः शतपंङ्क्तिः पळ्थैः ॥ ४ ॥

तिस्र । क्षप । त्रि । अहा । अतिव्रजंत्सभि । नासत्या । भुज्युम् । ऊह्यु । पतुङ्गै ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आद्रस्यं । पारे । त्रिऽभि । रथैः । शतपंत्सभि । पत्सर्थैः ॥ ४ ॥

रकन्द० न च केवलाभिनौभि । किं तद्दि । 'तिस्र क्षप' 'क्षप' (निघ १, ७) इति राजनिघात ।
 तिस्र राज्ञो प्रीणि पाहानि सातत्येन अतिव्रजंद्भि सुष्ठु गच्छन्नि हे नाथत्वौ! भुज्युम् ऊह्यु पतुङ्गै
 'पतुङ्गा' (निघ १, १४) इत्यश्वनाम । अर्थे । क प्रदेतो । उ-पते । समुद्रस्य एकदेशभूते धन्वन् धन्वनि
 नियत्रके प्रवक्षे । आद्रस्य पारे सोदक प्रवेस आद्रै, तस्य पारे अन्ते । समुद्रस्य मध्य
 या उदकेन पत्तिक्षिता भूमय* आस्तित्यर्थे । न च केवलैरथै । किं तद्दि । त्रिभि रथै
 रथैश्च त्रिभि । द्वाभ्यामात्मनो यानाभ्याम् एकैन भुज्यो । कीदृशी । शतपंङ्क्तिः शतपादै ।
 शतशब्दाश्च बहुनाम सामर्थ्याच्चात्राये बहुवचने प्रतेत । पादशब्दोऽपि चक्रपादवचन ।
 त्रिचक्रपादैरित्यर्थे । कुत पतत् । 'ऊ ना चका निहतो रथस्य' (ऋ १, ३४, ९) इत्येवमादिषु
 मन्त्रान्तरण्यादेवने रथस्य त्रिचक्रदर्शनात् । पळ्थैः पद्भिरश्वैर्युक्तैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० भुज्यु* दिभि अहोरारै समुद्रमध्यात् शरगृह नीत । तिस्र राजा प्रीणि च अहाणि

* पतु रि' अ'. २ पर रि' अ' ३ नास्ति सूको ४ देवे अ ५ युदितम् ऊ,
 इत्य अ ६ भु-यु रि' अ'.

युवम् । नरा । स्तुवते । पुत्रियार्थं । कक्षीचते । अरदत्तम् । पुर्नम्इधिम् ।
कारोतरात् । शफात् । अर्धस्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् । अस्मिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

स्कन्द० युवम् युवां हे नरा! मनुष्याकारो! स्तुवते पश्चिमाय पात इति अन्ननाम । तेन इविलक्षणेन
वद्वान् पद्मः । ते मत्स्यधीयः । एषोदरादित्वात् साधुः । आकारस्य च इस्वरम् । 'पञ्च एव
पञ्चियः । स्वापिकलद्वितः' छन्दसस्यम् । इविलक्षणनामेनाश्रयते । स्तुवते यन्ते चेत्यर्थः ।
अथवा पद्मा अन्निरस उच्यन्ते । ऐवामपरयभूतः पञ्चियः । पौराणिका दि कक्षीयन्तमान्निरसं
स्मरन्ति । एवं व्राहुः—'... .. । उचिजो बृहदुपधथै ऋषिर्द्वैतमारतवा । कक्षीयांश्च
प्रमदिरश्चत् स्मृता ह्यन्निरसां वराः' ॥ इति । प्रथमद्विरसामपरयं त्रयश्चिन्तनः
कक्षीयान्, तस्मै कक्षीचते । मङ्गमेवेत्यर्थः । अरदत्तम् रद विलेपनेऽन्यत्र, इह तु सम्प्रदान-
चतुर्थीध्रुवेर्दानार्थः । दत्तयन्ती रदः । पुर्नम् वद्वर्थविपर्यां प्रज्ञाम् । अथवा रद्विः
विलेपनार्थं एव । चतुर्थी तु प्रदर्थे । कक्षीचते वद्वर्थविपर्यां प्रज्ञां विक्रियितवन्ती वद्वं सर्वी
तीक्ष्णीकृतयन्ती । भवीतानामवयवतमानसमर्था सर्वार्थग्रहणसमर्था च कक्षीचतः प्रज्ञां कृतयन्ती स्य
इत्यर्थः । तदेतत् कुर्वतेनाप्युक्तम् 'यानिस्त्रिमन्तुः' (अ १, ११२, ५) इति । किञ्च कारोतरात् इत्यादि ।
अत्रेतिहासनाचक्षते—'अधिनी घटयया पर्यटन्ती पिबन् मत्तो' पालसमूहो' ददन् । स तौ सुरां
वयाधे । तस्मै अधिनी देवतामाहाभागात् अन्नशफादुद्दिच्य घटयते सुराया ददतुः' इति ।
तदेतद्विहोच्यते—कारोतरादित्यादिना । कारोतर इति कृपनात् (निप ३, २३) । तस्मात्स्यभे-
दाश्रयते' प्रयुज्यते । यन्तुलवादिना सारदयेन कृपयत्वात् । शफात् अश्वस्य 'शुरा शफ' उच्यते ।
पद्मोनिर्देशात्प्राय योग्यक्रियावदाध्याहारः । अश्वस्य शफादुद्दिच्य । कीटस्य । वृष्णः वदितुः ।
प्रजननसमर्थस्त्वैत्यर्थः । शतम् कुम्भान् कुम्भो घट उच्यते । घटशतम् अस्मिञ्चतम् क्षारितवन्ती ।
मत्तबालकेभ्यो दत्तवन्तादित्यर्थः । कस्य घटयत्तम् । उच्यते । सुरायाः । परस्मात् पुनरपि
वक्ष्यति 'शफादश्वस्य वाजिनो जनाव' (अ १, ११७, ९) इति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् नरा! स्तुवते पत्रकुलाय' वक्षीचते मङ्गत् प्रच्छन्नां सुदिं सस्त्रेण' अरदत्तम् । 'कक्षीयन्तौ
स्तोतरम्' (अ १, ११२, ११) इति वृत्तः । कृपयत्वाद् वदितुः अश्वस्य शफान्' सुरायाः
वतम् कुम्भान् क्रमेण पृथिव्यन्ती कस्मैपन' वाचमानाय ॥ ७ ॥

मुद्गल० अत्रेयमाख्यायिका—'कक्षीयान् ऋषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमधिनी
तुष्टाश्च । तस्मै अश्विनो प्रभूतां धियं दत्तवन्तौ' इति । तदाह । हे नरा! भेत्तारावशिवनो!
युवम् युवाम् पञ्चियाय अन्निरसां कुले जाताय कक्षीचते स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मङ्गम्
पुर्नम् प्रभूतां धियं सुदिम् अरदत्तम् व्यलिलतम् । यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा
कृतवन्तादित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारोतरो नाम वैदलधर्मवेदितो भाजनविक्षेपः,
यस्मिन् सुरायाः स्नाने क्रियते । तुषोपममेवम् । तस्मात् कारोतरात् यथा सुरायाः सन्पादकाः
वां वाक्यन्ति, एवमेव युवाम् वृष्णः सेचनसमर्थस्य पुष्पदीयस्य अश्वस्य शफात् सुरात्

१-१. नास्ति अ. २. 'दुः अक्षिरस्त्रे वै...वसद्वेत्तेयनापुपकण अ. ३. वरदु' कुं वद' अ.
४. मत्स्य मूको. ५. 'दुई मूको. ६. 'शफाश' अ. ७-७. शकः सुरः अ. ८. युवाम् वि' अ.
९. वज्र' ल वि' अ. १०. शक्ये वि' अ. ११. शफान् वि' अ. १२. तस्मै वि' अ.
अस्मै वि' अ.

अस्तम् पितृस्तुप्रस्य गृह प्रति यत् ऊहक्षु तत्प्रापणमन्यैर्दुं शक युवा समुद्रमध्ये कुतब-तापित्यर्थे ॥५॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टमो वगं ॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमधाश्वाय शश्वदित् स्वस्ति ।

तद् वां दात्रं महिं कीर्तन्यं भूत् पैद्वो वाजी सदमिद्वय्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् । अश्वऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वाम् । दात्रम् । महिं । कीर्तन्यम् । भूत् । पैद्व । वाजी । सदम् । इत् । हव्यं । अर्यं ॥ ६ ॥

सुद्रुण्ड० अत्रेतिहासमाचक्षते—'अथाश्वो नाम राजा युपुस्तुरात्मनोऽश्वम् अश्विनौ यथाचे, सततं चाग्निनाशम् । तस्मै अश्विनौ बलवन्व्यमत्यन्तवेमिन जषकर सर्वत्रापतिहतगमनमश्व सततं चाग्निनाशं ददत्' इति । तत्रेतिदिशोष्यते । यम् हे अश्विनौ' ददथु श्वेतम् अश्वम् अथाश्वाय । शश्वत् इति नित्यपर्याय । इत् शब्द पदपूरण, चार्थे वा । नित्य च स्वस्ति अग्निनाशम् । तद् वाम् युवयो दात्रम् दानम् महि महत् कीर्तन्यम् कीर्तनार्थम् अभूत् । किं कारणम् अभूत्' । यस्मात् पैद्व अश्वना मैतत् (तु. निष १, १४) । अश्व । वाजी बलवान् । सदम् इत् हव्यं सर्वैश्च सद्रूपामेष्वाम्ना ह्यातव्य । अथवा सदमित्येतत् वाजीत्येतेन सम्बध्यते । वाजशब्दश्च वेगमचन । वेगवान् सदैव, हन्यश्च सद्रूपामेष्विति । अर्यं ईश्वरश्च । ऋ । सामण्याद् गमने । सर्वत्रापतिहतग-तिरित्यर्थे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथाश्वो नाम कश्चित् । तस्मै वाजुजयार्थम् अश्विनौ' कञ्चन श्वेतम् अश्वम् ददथु' । स अश्व तस्मै सदा' स्वस्ति करोति । तद् युवयो दानं महत् सर्वदा कीर्तनीयं भवति । अश्व यत्नान् सदा' एव युद्धेष्वाम्नातव्यो भवति 'धनस्य प्रदाता' ॥ ६ ॥

सुद्रुण्ड० अत्रेदमाख्यायते—'पेटुनां कश्चित् । स चाश्विनौ पुष्टाव । तस्मै प्रीतो कश्चित् श्वेतवर्णम् अश्वं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रौढ जष चकार' इति । एतदत्र प्रविषाद्यते । हे अश्विना । अश्विनौ' युवाम् अथाश्वाय अहन्तव्याश्वाय पेटुनाम्ने राजपथे यम् श्वेतम् श्वेतवर्णम् अश्वम् ददथु दत्तवन्तौ । सोऽश्व तस्मै स्वास्त जषलक्षणं मङ्गलम् शश्वत् इत् नित्यमेव चकार । वाम् युवयो तद् दानम् दानम् महि महत् अतिगम्भीरम् अत एव कर्तं यम् सर्वै कीर्तनीयं प्रशस्यम् भूत् अभूत् । तस्मात् पैद्व पेटो सम्बन्धी पतनशील अर्यं शत्रूणां प्ररपिता वाजी वेगवान् सोऽश्व तदम् इत् सदैव हव्यं अस्नाभिरप्याह्यातव्य ॥ ६ ॥

युवं नरा स्तुते पञ्चिवायं कृथीवते अरदत्तं पुरन्धिम् ।

क्रारोतराच्छ्रुत्वादर्धस्य वृष्णः शतं कुम्भो असिञ्चतं सुरायाः ॥ ७ ॥

१. नास्ति अ

२. अश्वयो वि' अं.

३. तमस्ते वि'.

४. ददथु वि' अं कु, ल छयं.

५. तस्य वि' अं

६. नास्ति कु

युग्म् । नरा । स्तुते । पञ्चिपार्थ । कक्षीयेते । अरुद्रतम् । पुरम् इधिम ।

कारोतरात् । शफात् । अर्धस्य । वृष्णं । शतम् । कुम्भान् । अग्निश्चतम् । सुराया ॥ ७ ॥

स्कन्द० युग्म् युष्णं हे नरा । मनुष्याकारो । स्तुते पञ्चिपाय पाञ्च इति अक्षरानाम् । तेन हविर्लक्षणेन वद्वान् पञ्च । रो मत्वर्थीय । शृषोदरादित्वात् साधु । आकारल्य च इत्यस्यम् । पञ्च एव पञ्चिय । स्वाधिकलक्षितं ज्ञान्दसत्यात् । हविर्लक्षणान्नेनाद्यवे । स्तुवते पजते चत्यर्थे । अथवा पञ्चा अद्रिरस उच्यन्ते । वेरामपत्यभूत् पञ्चिय । पौराणिका हि कक्षीय-तमाद्रिरस स्मरन्ति । एव श्राद्धे— । उच्यते वृहदुक्तयत् अविर्दीर्घतनास्तथा । कक्षीवांश मयस्त्रिभान् स्मृता ह्यद्रिरसां नरा ॥ इति । एवमद्रिरसामपत्य त्रयक्षिरात्तम कक्षीयात्, तस्मै कक्षीवत् । महामेदेत्यर्थे । अस्तम् रद्द विलेपनेऽप्यत्र, इह तु सम्प्रदान-चतुर्थीभूतेर्दानार्थे । इतरन्तो स्य । पुरा-वम् वद्धर्षविषया प्रज्ञाम् । अथवा रदति विलेपनार्थे एव । चतुर्था तु पञ्चमैः । कक्षीवता वद्धर्षविषया प्रज्ञां विलिखितवन्तौ जघा सतीं वीक्ष्योक्तवन्तौ । भतीत्वानामतदर्थमानसमर्था समर्थप्रदणसमर्था च कक्षीयत् प्रज्ञा एतवन्तौ स्य इत्यर्थे । एतदत्त्वं कुत्सेनाप्युक्तम् 'वागिरिभमत्' (नं १, ११२, ४) इति । किञ्च कारोतरात् इत्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते— अग्निनी पद्यत्वा पर्यटन्ती विश्वं मत्ता बालसमूहो ददर्श । त वी युष्ण यथावे । तस्मै अग्निनी देवतामाहाभाग्यात् अश्वनाकापुद्गिन्य घटगत सुराया वदत् ॥ इति । एदेवदिहाचक्षते— कारोतरादित्यादिना । कारोतर इति कृपनाम (नप ३, २३) । उत्सारावभावे-हाशशकं प्रयुज्यत । यत्तुलत्वादिना सादृश्येन यूपसदृशात् । शफात् अश्वस्य 'सुर शक' उच्यत । पञ्चमोनिर्दृताचार्य योग्यक्षिपावदाभ्यादार । अश्वस्य शफादुद्दिच्य । कीटशक । इत्य वापितु । प्रणनसमर्थत्वेत्यर्थे । शतम् कुम्भान् कुम्भो घट उच्यते । घटगतम् अतिशतम् क्षारितवन्तौ । मत्तवालकभ्यो वृत्तवन्तावित्यर्थे । कस्य घटगतम् । उच्यते । सुराया । परस्ताद् पुनरापि वक्ष्यति 'शफादश्वस्य वाजिनो जनाय' (नं १, ११७, ६) इति ॥ ७ ॥

चेजुट० युग्म् नरा । स्तुवत पञ्चपुराम् कक्षीवत् महाम् प्रच्छन्ना बुद्धिं शक्येणव^{१०} अस्तम् । 'कक्षीवन्त स्तोत्राम्' (नं १, ११२, ११) इति इत्य । कृपसदृशात् वापितु अश्वस्य शफात्^{११} सुराया शतम् कुम्भान् कमण परितवन्तौ कस्मैचव^{१२} वाचमानाय ॥ ७ ॥

मुद्रल० अत्रेयमाख्यायिका— 'कक्षीयात् अग्नि पुरा तमसा तिरोहितज्ञान सन् ज्ञानार्थमग्निनी तुष्टाव । तस्म अग्निनी प्रभूता धिय दत्तवन्तौ' इति । उदाह । हे नरा ! नेतारमग्निनी युग्म् युवान् पञ्चिपाय अद्रिरसा कुले जातया कक्षीयेते स्तुवत युग्मो स्तुति लुब्धत महाम् पुरम् इधिम प्रभूता धिय बुद्धिम् अस्तम् व्यस्तितम् । यथा सर्वायंगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थे । अग्नि च कारोतरात् कारोतरो नाम वैबलधर्मवैष्टितो भाजन्विरीप , यस्मिन् सुराया स्वावज क्रियते । ह्युतोपनमत्तव । तस्मात् कारोतरात् यथा सुराया सम्पादका ता स्वावयन्ति, एवमव युवान् इष्ण सचनसमर्थस्य युग्मदीवस्य अत्यथ शफात् सुरात्

१-१ नास्ति अ २ 'दु नाद्रिरसी वै चन्नेवेयवनापुपकाम अ ३ इरदु^१ कृ, श्' अ
 ४ मत्त मूको ५ 'वृत्त सुका ६ 'वाजाय' अ ७ ७ शत सुर अ ८ युग्म वि^१ अ^१.
 ९ वज^१ क वि^१, प्रज्ञा वि^१ अ^१. १०. शक्येण वि^१ ११ शफात् वि^१ अ^१. १२ तस्मै वि^१ अ^१,
 अस्मै वि^१ अ^१.

पुरावा शतम् कुम्भान् असह्यथातान् सुराग्रदान् अविब्रतम् अपूरयतम् । वे जना सौत्रामण्या-
दिकर्मणि युष्मद्यगाय सुरा याफन्ते तेषामित्यर्थः ॥ ७ ॥

हिनेनाग्निं प्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यधुः सर्वेगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिनेन^१ । अग्निम् । प्रसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् । ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ।

ऋवीसे^२ । अत्रिम् । अश्विना । अवनीतम् । उद् । निन्यधु । सर्वेगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

स्कन्द० हिनेन^१ हिममित्युक्त्वानाम् । वृष्टिर्लक्षणेनोदकेन । यत्रासुरैरत्रि प्रक्षिप्तः^३ तम् अग्निम् प्रसम् पृ
क्षरणशोष्योरित्यस्याप क्रियाशब्दः, नत्यहर्नाम । अत्यन्तदीप्तम् । अवारयेथाम् निशमितवन्तौ
स्य । किञ्च पितुमतीम् ऊर्जम्^४ पितु^५ (निघ २, ७) इत्यञ्जनाम^६ । ऊर्जित्पदोऽत्र ऊर्जं बलप्राणयो-
रित्यस्य बलप्राणम् । अक्षसहितमसुरप्रतिघ्न-धसमर्थं बलम् अस्मै उच्यते अथैवस्याप्रेरयन्-वादेश ।
अस्मै अत्रये । अधत्तम् दत्तवन्तौ स्य । किञ्च श्रवीसे अग्निं कृते अत्रिम् ऋषिं हे अश्विनौ
अवनीतम् अधोनीतम् । असुरैः प्रक्षिप्तमित्यर्थः । उद् निन्यधु ऊर्ध्वं नीतवन्तौ युवामित्यर्थः ।
सर्वेगणम् सर्वेणेत्रियगणेषोपेतम् । अविकलाङ्गमित्यर्थः । स्वस्ति अन्तर्णीतमत्वर्थोऽत्र स्वस्तिशब्दः^७ ।
स्वस्तिशब्दम् अग्निष्टम् । जीवन्तमित्यर्थः । उदेत्तु कुत्सेनाप्युक्तम् 'तत्र धर्मम्' (श १, १^३, ७)
इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हिमवर्षेण अग्निम् क्षरतीतिम् अवारयेथाम् । अक्षवन्तम् रस च तत्र अस्मै अत्रय
अधत्तम् । अपगतभारके^१ गतभारके^२ वाग्नासुरैः^३ प्रक्षिप्तम् अग्निम् अश्विनौ^४ उद् निन्यधुः अविकल-
सर्वेन्द्रियगणम् अविनाशेन । यद्वा^५ अत्रिं पुरपीत्रे^६ सह प्रक्षिप्त ॥ ८ ॥

मुद्रल० अप्रेदमाश्रयानम्—अत्रिम् ऋषिम् असुरा शतद्वारपीडावन्त्रगृहे प्रवेश्य तुपाग्निना अवाधिपत ।
तदाना तेन प्रविजा स्तुतावश्विनावत्रिसुदकेनोपसमस्य तस्यात् पीडागृहाद् अविकलेन्द्रियपयी
सन्त निरगमयथाम्^१ इति । तदाह । हे अश्विना । अश्विनौ^२ हिनेन हिमवत् शीतेनोदकेन प्रपम्
दोष्यमानम् अप्रेवोषनाथम् असुरैः प्रक्षिप्तम् तुपाग्निम् अवारयेथाम् निवारितवन्तौ । अपि च
अस्मै अत्रय पितुमतीम् अक्षयुक्तम् ऊर्जम् बलपद रसान्मक क्षीरादिकम् अधत्तम् प्रायच्छत्तम् ।
श्रवासे अपगतप्रकाशे पीडावन्त्रगृहे अधनीतम् अवाङ्मुञ्जतया असुरैः प्रापितम् अग्निम् सर्वगणम्
सर्वेन्द्रियगणोपेतम् स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा उद् निन्यधु तरमाद् गृहाङ्गुलमस्य युयी
स्यगृह प्रापितवन्तौ ॥ ८ ॥

परांशुं नांसत्वानुदेथामुषाशुभं चक्रधुञ्जितवारम् ।

क्षरन्नापो न प्रायनाय राये सुहस्ताय तृप्येते गोतमस्य ॥ ९ ॥

१. नास्ति मूळो २. नास्ति अ. ३-३ नाधि अ. ४ ऊर्जं अ ५ एष्य अ
६ नास्ति वि^३ अ. ७ निग^३ वि^३ अ^३, नास्ति वि^३ अ^३ इ. ८ अग्ना^३ कु ९. इति वि^३ अ^३.
१०-१०. एनी^३ वि^३ अ^३,

परो । अवतम् । नास्त्या । अनुदेधाम् । उच्चाऽयुधम् । चक्रयुः । जिह्वऽवारम् ।
 क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

स्कन्द० अथेतिहासमाचक्षते — 'गोतमस्तृपितोऽश्विनानुदकं यथाये । तस्मै अश्विनौ कृपं हस्ताभ्यां
 प्रेषेप्रेषं पृतत्सक्राशं नीत्वाऽधोमुखं च कृत्वा तेनोदकं ददत्तः' इति^१ । तदेतद्विद्वोच्यते । परा अवतम्
 नास्त्या अनुदेधाम् इति । 'अवतः' (निघ ३, २३) इति कृपनाम । कृपं द्वे नास्त्यौ ! परा
 अनुदेधाम् । नुद प्रेरणे । पराङ्मुखं गोतमं प्रति प्रेरितकन्ती स्वः । नीतं च सन्धम् उच्चायुधम्
 चक्रयुः जिह्वारम् । जिह्वानन्दोऽत्राभोभासवचनः न कुटिलवचनः । उपरिगुह्यनधोमुखं कृत्वन्ती
 स्व इत्यर्थः । भधोमुखाच्च वामात् क्षरन् सूतपरयः आपः । पायनाय पानार्थम् । कपम् । न
 राये सहस्राय न-दानोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपि सामर्थादुपमाथार्थो द्रष्टव्यः । राये सहस्रायेति
 प्रथमायुवचनस्य स्थाने चतुर्थी । धनानीय सहस्रसङ्ख्यानि । यथा कृपकक्रमाद्भोमुखात्
 सहस्रसङ्ख्याका रूपकाः क्षरन्ति तद्वदित्यर्थः । कस्य पानाय । तृष्यते गोतमस्य तृष्यते इति
 पश्यथे चतुर्थी । तृया द्रव्यमानस्य गोतमस्य पानायेति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० परा अनुदेधाम् कृपम् अश्विनौ ! । तम् उच्ये स्थितमूलम्^२ नीचीनक्षत्रम् चक्रयुः । तस्मात् कृपात्
 उदकानि इव पिपासोः गोतमस्य पानार्थं धनानि च अक्षरन्^३ सहस्राय धनाय तृष्यते गोतमाय ।
 'कर्षं ननुद्रेऽनतं त भोजता' (स १, ८५, १०) इति गोतमः ॥ ९ ॥

मुद्गल० अथेदमाख्यानम् — 'कदाचिन्मरुभूमौ यतमानस्य स्रोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपे देशान्तरे
 यतमाने कृपम् उत्खापाश्विनौ प्रापयेताम्, प्रापय्य च तं कृपं खानपानादिसौकर्याय उपरि-
 मूलमधोधिक्त्वा भवास्यापयताम्' इति । तदेतद्वाह— द्वे नास्त्या । सत्यस्वगावश्विनौ ! युवाम्
 अवतम् अवलात् तं कृपम् परा अनुदेधाम् गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिपाथाम् । तदनन्तरं कृपम्
 उच्चायुधम् ज्यैष्ठ्यरिष्टान् युज्यो मूलम् यय स तथोकः तम्^४ जिह्वारम् जिह्वम् अथलाद्दर्श-
 मानं तथा ब्रह्म वारं द्वारं नस्य स तथोक एवंगुणत्रिशिष्टम् चक्रयुः युवाम् अहृपाथाम् ।
 तस्मात् कृपात् तृष्यते पिपासतः गोतमस्य पायनाय पानार्थम् आपः न आपश्च । अयं नशब्द-
 क्षार्थं । क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशाय । राये हवींषि दत्तवले सहस्राय सहस्रकीलाय ॥ ९ ॥

जुजुरुषो नास्त्योव वृत्रिं प्राप्नुञ्चतं द्रापिभिर्व च्यवानात् ।
 प्रातिरतं जडितस्यार्थुर्दृष्टादित् पतिमकृणुतं कुनीनाम् ॥ १० ॥

जुजुरुषोः । नास्त्या । उत । वृत्रिम् । प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिभ्यश्च । च्यवानात् ।
 प्र । अतिरतम् । जडितस्यै । आर्षुः । दृष्ट्वा । आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कुनीनाम् ॥ १० ॥

स्कन्द० अत्र शस्यथे अधीतमित्तिहासमाचक्षते — 'शर्वातो नाम राजा सद्-श्रीश्वरिः कृतापरा-
 धात् कुपिताय जीर्णाय स्ववनाय प्रत्यापयथर्थं तुफन्यां नाम 'कन्यकां हुदितरे
 ददौ । तां तत्रासीनां दृष्ट्वाश्विनौ पुत्रपुनरुचतुः । किं जीर्णोक्तकृतं कामयसे । भार्या

१. नास्ति अ. २. 'स्व च वि' कु. ३. नास्ति वि' अ. ४. अक्षरं कु. ५. नास्ति मूको.
 ६-८. कथा सङ्घटितं अ.

सम्भवेति । सा तौ प्रत्युवाच, यस्मै मा पिता बदात् नाड त जीवन्त हास्वामीति । तदपिज्ञात्वा सुकन्यामुवाच, यदि त्वामतौ पुनरेव भूयात् ततस्तन्मेनौ प्रतिभूया, 'अमर्षावसुसमृद्धौ' सप्तौ पति मे निन्दय इति । तौ यदि त्वा प्रति^१ दूयाताम्, केनामर्षावसुसमृद्धौ चेति । तत्र एतौ प्रतिभूया, 'पतिं म पुनर्युवान्' कुरुतम् अथ वा वक्ष्यामीति । सा तौ तयोवाच । तामश्विनौ प्रत्युचतु । एत हृदमयवस्तु अथो यत् कामयते तेन पयसा युक्त उत्तरिभ्यतीति । स ऋषिस्त हृदमवतीर्षोस्तार युवा भूत्वा' (३ मास ४, १, ५, १-१३) इति । तदेतद्विद्वेष्यते लुङ्गुरय नासत्या इत्यादिना— उत शन्दोऽप्यर्थे । अपि पूर्वोक्तानि कर्माणि चक्रथु । अपीदमन्यत् । किं तत् । उच्यते । लुङ्गुरय 'जीर्णात् वृद्धीभूतात्' हे नासत्यौ । वसिम् रूपं जरात्क्षणम् प्र अनुज्जतम् प्रमोचितपन्तौ । अपनीतवन्तौ स्व इत्यर्थे । किमिव । उच्यते । इतिविव क्वचमिव योद्गु शरीरात् । कुतोऽपनी- तवन्तौ । चवानात् च्यवननाम्न^२ जये । अपनीय च जराम् प्रातिरताम् प्रपूर्वस्तिरतिर्यु^३यर्थे । प्रवर्धितवन्तौ स्व । जहितस्य जोहान् त्यागे । त्यक्तरावुप^४ । क्षणप्रायावुप इत्यर्थे । प्रवर्धितवन्तौ आयु जीवितकक्षणम् हे देवा । आय इत् अयैनम् पतिम् भर्तारम् अङ्गुतम् कृतवन्तौ स्व वनीनाम् कन्यकानां सुकन्याप्रभृतीनाम् ॥ १० ॥

येङ्कट० जीर्णात्^१ स्ववानात्^२ नासत्यौ^३ अपि च^४ जराम् । 'प्र वसेर्ष्विधिकत्' (ऋ ५, १९, १) इति मन्त्र । तस्मान्^५ जरा निद्राम् इव अनायासेन प्र अनुज्जतम् 'श्रीः अन्धससते' (मा १६, ४०) इत्यत्र वाग्लनेबडे^६ नि^७वापयतीति^८ प्रापि इति प्रतिपादितम् । क्वचम् इव इति^९ अन्ये वदन्ति । तथा^{१०} पुत्रै सरस्वत्या तारे स्वतस्य आयु^{११} च अवर्धयतम्^{१२} । अनन्तर चैनम् युवतीनाम् पतिम् अङ्गुतम् युवानम् इति । अत्र शाटपायनकम्—'स्ववनो वै भार्गव वास्तुपस्य प्राह्वणम् भवेत् । स पुत्राद् अप्रवीद्, वास्तुपस्य^{१३} वै ब्राह्मण वेद त मा वास्तौ निधाय त्रि पुत्र प्रयाण प्रयासेति । तेऽब्रुवद्, 'न शशयाम'^{१४}, आत्कोदनवन्तो भक्तिप्याम पितरमहासिपुरिति । नेति होमाच । तेन वै यूय वसीयासो भविष्यथ । तेनो पर मम पुनर्युवताया आना । हिरन्यैव मा प्रयासति तान् अज्ञापयत् । त सरस्वत्यै दैतये निपाय त्रि पुत्र प्रयाण प्रायत् । सोऽकामयत्, वास्तुहीन पुनर्युवा स्वाम्, कुमारी जाया विन्देय, सहस्रेण यजयेति । स एतत् क्षामावदपत् । तेनास्तुत् । त तुष्टुवास शर्माते मानो प्रमेणाप्यवाशत् । त कुमारो गोपाला अत्रिपाला मृदा सृष्ट्विषण्डे आसपासुभिरदिदद् । सोऽसन्ना प्रायतिभ्य^{१५} अकरोत् । तत् न माता पुत्रमनानात् न पुत्रो मातरमित्युक्त्वा तत्परि हारार्थे शयंतकन्याया सुकन्याया याचित्वाया राजा^{१६} नेति तु उवाच, अन्यद् धन वृणीष्व इति । ऋषिश्च नति होवाच । अथ^{१७} कन्यां तस्मै ददौ । सा इ तद्व गिर्विद्योपविसेत् इति उत्तरां आह । अश्विनौ वृत्रिहोमिनौ मिपम्यन्ताविद् चेरतु अपीततोमो^{१८} । तौ हीनामत्योचतु^{१९}—'कुमारि' स्वर्गिरो या नयम् असर्वो नाड पठित्वा^{२०} । आशयो जायेषीति । नेति होमाच । यस्मा एव मा पिता भदात्, तस्य जाया भविष्यामात्युवन् । अथ तयो गतयो सुकन्यामृदि कुमारि' को न्वेप धोपोऽभूदिति पश्यत् । सा तु तस्मै मयावृत्तन् उवाच । तौ स्वैतद् एव वागत्य श्य

१ १ 'सर्वो वदुवतु' अ २ नास्ति अ ३ ३ 'पुनर्मे पतिं युवाने अ ४-४ कीर्णात् वृद्धीभूतात्, सूको ५ 'वदुवत् अ ६ 'अस्वत्पु' सूको ७ वर्षे वि' ८. 'पयसा वा वि' अ'. ९ नास्ति वि' अ' १० तान् वि' क छप ११ 'पशान् अ' कु १२ निगात् वि' अ' कु १३ नास्ति वि' अ' १४ तदपि वि' अ' १५-१५ वर्षे वि' अ' १६ मासं वि' अ'. १७-१७ नास्ति वि' अ'. १८ तयो कु १९ नास्ति वि' अ' कु क छप'. २०. अनापसेयो ए छप २१. मा (ए) २१' वि' २२ पति वागत्य वि' अ', पतिरनप वि' अ' क छप.

वनजरो । 'हो त्वं' मृताद्, युवां वा भस्वीं स्थः यो देवी सन्ततयसोमवी स्थः । तवो वै मम पतिः यः सोमप इति । तौ वै वरतारी, कस्तलेसे^१ यदावम् अपिसोमो^२ स्यावेति । 'अयं मम' पतिरिति मृत्वात् । तनो एव मे^३ पुनर्युवताया भावोति । यदा तथा कथितौ ऊचतुः ऋषे! अपिसोमो^४ नो भगवः कुर्विति । तथेति होवाच । तं वै तु 'मा युवं पुनर्युवानं' कुरुतम् इति । तं ह सरस्वतीं दीप्तवम्^५ अभयवकृपतुः^६ । स होवाच कुमारि! सर्वं वै सदसा उदेव्यामोऽनेन ना कश्मकेण^७ जानीतादिति । तं ह सर्वं एव सदसा उदेव्युवत् कल्याणतम रूपानां तेन^८ रूपेण । तं हेयं ज्ञात्वा बाहावभिपेदे^९, अयं मम पतिरिति^{१०} (तृ. जैत्रा ३, १२०-१२५) ॥ १० ॥

मुद्रल० अत्रेवमाख्यानम्—'बलीपक्षितादिभिरुपेतो जीर्णः पुत्रादिभिः परित्यक्तः प्यवनास्य अविश्विनीं वृषाव । स्तुजापशिवनीं एतमे ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनम् अतुरवाम्' इति । तदेतदाह । हे नासत्या! अश्विनी! पुत्रुदयः जीर्णात् च्यवानात् प्यवनात्पदाद् ऋषेः सकामात् नमिम् कुरुष्वं शरीरम् आवृत्त्यावस्थित्वां जरां प्र अनुच्यताम् प्रकर्मणामोपयत्तम् । दशान्तः । प्रापिनिव द्रापिरिति कश्चत्स्यात्प्या । यथा कश्चित् क्वचं वृत्त्रशारीर्यापकं धना पश्चाद् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत् । उत अथि च हे दसा! अश्विनी! अहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः आयुः जीवनम् प्र अतिरक्तम् प्रायश्चयत्तम् । आत् इत् अनन्तरमेव युवानं सन्तम् कनीनाम् कन्यानाम् पतिम् भर्तारम् अष्टयुतम् अकुरुतम् ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये नरयो वरीः ॥

तद् वां नरा शंस्युं राध्वं चाभिष्टिमन्वांसत्या वरूधम् ।

यद् विद्वांसां निधिनिवापंगूळहमुद् दर्शितादृपथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्वम् । च । अभिष्टिऽमत् । नास्तथा । वरूधम् ।

यत् । विद्वांसां । निधिम् इत् । अपंगूळहम् । उत् । दर्शितात् । ऊपथुः । वन्दनाय ॥ ११ ॥

स्कन्द० तद् कर्म वाम् पुत्रयोः हे नरा! मनुष्याकारौ! शंस्यम् स्तुत्यम् राध्वम् च शाराधनीयं च । अभिष्टिम्^१ अभिष्टिच्छा प्रार्थना, तद्वत्^२ । प्रार्थनीयं चेत्यर्थः^३ । हे नासत्या! वरुधं वरणीयम्^४ । सम्भजनीयं चेत्यर्थः । कतमत् । उच्यते । यद् विद्वासां निधिनिव अंगूळहम् यथा कौथिद्विद्वांसी पुरुषो निधिम् अपगूळम् आच्छादितम्^५ उत्तमेवाम् पृथम् दर्शितात् अत्यन्तागावत्यात् दर्शनीयकृपात् उत् जायुः उत्पातवन्तौ स्थः । उत्पत्तिरन्तानिरपार्थः । वन्दनाय द्वितीयार्थं चपुत्र्येया । वन्दनमृषिम् । उदेवत् उस्सेनाप्युक्तम् 'यानो रेभिश्रुतम्' (श्र २, ११२, ५) इति^६ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तद् पुत्रयोः नरो! स्तोत्रवन्तम् राधवीयं लाङ्गनीयम्^१ च अन्वेषणवत्^२ च अन्वेष्यम् वरणीयं च यत् युवां पतिं पतिवं^३ जानन्तौ विरोधितम् निधिम् इव कृषे^४ पतिवत् वन्दनम्^५ प्रयत्नेन दर्शनीयान् भगापत्तं श्रुत्वा^६ उत् ऊचुः^७ । उन्तोऽनुविधानाय विभक्तिव्यारथम्^८ स्वप्नेषु भवति ॥ ११ ॥

१-१. एवम् कु. २. 'रेषु' वि^१ अ^२. ३. अपि शोषी वि^३ अ^४ कु. ४-४. अयमेव वि^५ क लपे. ५. मे वि^६ अ^७ क लपे. ६. मम वि^८ अ^९ कु. ७-७. मा पुत्रुवाम् कु. ८. शेषलं कु. ९. 'अयं' वि^{१०} क लपे. १०. पश्चेत् वि^{११} अ^{१२}; एतमेव कु ११. न कु. १२. वादां वि^{१३} कु क लपे. १३. शय(रति वि^{१४} अ^{१५}.) विक्रं ज्ञानं शब्दायनके मोनयं मुक्त्यानाकलयम् (मुक्त्या रति वि^{१६} अ^{१७}.) वि^{१८} अ^{१९} कु. १४. नास्ति मूको. १५. नास्ति अ. १६. वेष^{२०} अ. १७. 'अ' अ. १८. 'अ' अ. १९. नास्ति वि^{२१} अ^{२२}. २०. 'वेगण' कु. २१. पति मूको. २२-२२. नास्ति वि^{२३} अ^{२४}. २३-२३. उपधुः कु; क्वतुः वि^{२५} अ^{२६}; पृथकः वि^{२७} अ^{२८}. २९. 'अ' अ^{२९} वि^{३०} अ^{३१}.

मुद्रल० भवेद्दमाख्यातम् । वन्दनो नाम कश्चिद् ऋषिः । स चासुरीः कूपे निखात उक्षरितुमक्षकनुवन्
 भदिवनावस्तौत् । तमद्विवनौ कृपादुक्त्रियतुरिति । तदाइ । नरा ! भारोग्यस्य मेतारी ! हे
 नाकथा ! भदिवनौ ! वाम् युवयोः सम्बन्ध अभिष्टित् अन्वेषणयुक्तम् आभिसुख्येन प्राप्तव्यं तथा
 बह्वम् वरणीयं कामयितव्यं तत् कर्म शंसयन् अस्माभिः प्रसंसनीयम् राध्वम् भाराभवीयं
 च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वान् विद्वांसौ तौ युवाम् निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव अभ्यूहम्
 अरण्ये निर्जनदेशेऽसुरीर्भूतम् वन्दनाय वन्दनम् ऋषिम् दर्शतात् अध्वनैः रिपासुभिः द्रष्टव्यात्
 कृपात् उद् ऊपधुः उदहाष्टम् । एवं यदेतत् कृपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तद् वां नरा सुनये दंसं उग्रमात्रिष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।

दृष्यद् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वाम् । नरा । सुनये । दंसं । उग्रम् । आत्रिः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिम् ।

दृष्यद् ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वाम् । अश्वस्य । शीर्ष्णां । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥ १२ ॥

स्कन्द० तत् वाम् युवयोः हे नरो ! सुनये अभिवेत्तनाभाय दंसः कर्म उग्रम् अप्रसन्नम् ।
 आत्रिः कृणोमि प्रकाशीकरोमि, तन्यतुः न स्तनयितुमर्हद् इव वृष्टिम् । कतमत् । उच्यते ।
 दृष्यद् ह यदित्यादि । भवेद्विद्वांसमाचक्षते—'आथर्वणाय' दधीचे मध्वाख्ये परं प्रह
 इन्द्र उवाच, प्रोच्य च एषमुवाच, यदि वक्ष्यसि शिरशे पठिष्यतीति । तमद्विवनौ
 मध्वर्षिनावागस्त्य ऊचतुः । प्रमूहि नौ परं वक्ष्येति । स तौ प्रयुवाच, शिरःपात्रभयान्न
 प्रवीमीति । तौ तं प्रत्युचतुः, अन्यचे आवां शिर आदध्वहे, तेन प्रमूहि । स तथेति
 प्रोचे । तस् उवनौ शिरस्तिशवा अश्वशिर आदधाते । तेनासौ तावप्यापयाञ्जकार' इति । तदेतदिदोष्यते
 दृष्यद् ह य गादिना । दृष्यद् नाम ऋषिः । ह्यश्वः पदपूरणः । यत् मधु मध्वाख्यं प्रह
 आथर्वणः मधर्वपुत्रः वाम् युवाम्यान् माहितेन अश्वस्य शीर्ष्णां शिरसा प्र उवाच । यदीम्
 इति निपातौ पदप्रणौ । अथवा द्विवेच्छन्दभुक्तेः प्रोवाचेत्याख्याते भेदेन योजयितव्यम् ।
 यद्विन्द्रेण निषिद्धोऽपि सन् युष्मद्गौरवाद् दृष्यद् ह प्रोवाच, यत्ताश्वस्य शीर्ष्णां प्रोवाच, न
 रुचेन, उदुभयमप्युभं कर्माऽऽविष्कृणोमि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अथ च्यवन' उवाच, कुक्षेत्रेऽपद्रोष्यां यज्ञेन' यजमाना न' कामन् आप्नुवन्ति ।
 दृष्यद् ह 'वा आथर्वणः' यज्ञस्य' यथा शिरः प्रतिनिधीयते, 'यथैषां कृत्स्नो भवति', तथा
 वेद । ततो ज्ञात्वा देवेभ्यः यजमानेभ्यो यज्ञस्य शिरः सन्धत्तम् इति । अथ तमेत्योचतुः,
 उप त्वाऽऽवाचेति । कर्मे' कामायेति । यथैतद् यज्ञस्य शिरः प्रतिनिधीयत इति । त'
 होवाच, इन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि, यदि वा इदम्' मन्वस्यै प्रयाग शिरस्ते टिप्पाम् इति ।
 तस्माद् विभेमीति । तौ द्वोचतुः, आवां त्वा तस्मात् प्रास्यावद्' इति । यदा नौ उपनेष्यसे

१. नात्रि अ. २. नात्रि कु. ३. च्यवनः वि' छं. ४. यज्ञे वि' अ'. ५. न तं कु.
 ६. वाऽऽ' वि' अ. अ' छं. ७-९. यथैषां कृत्स्नो... कृत्स्नो परति वि' अ'. † तरेव वि' छं. ८. तस्
 वि' अ' छं. ९. नात्रि वि' अ'. १०. वेत्' वि' अ'. ११. नात्यावे वि' अ' अ' छं.

अथ ते^१ शिरदिङ्गत्वा अन्वय उपधात्वावः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत् वे प्रति निपात्त्वावः । तेन नो अनुपह्वसीति । एवम् उक्त्वा अश्वस्य शिरः प्रतिस्तन्भाव^२ तेन ह^३ रम संवदमानो भासते साम गायमानो ऋचं^४ यजुः अभिव्याहरन्ती । तान्यां इ धद्वाय वेनाश्वस शीर्ष्वा-
न्याच^५ । तद् इन्द्रोऽन्वयुष्यत^६ प्र हाम्यान्^७ भवोचद् इति । तस्याहृत्य शिरः प्राचिञ्चद् इदम् अश्वसीवेम्^८ । अथ यद् अश्व स्वं शिर आसीत् तद् इमो मनोपिनो प्रतिसमपत्ताम्^९ इति वासतसेयकशाठायनकयोरुक्तमिति (प्र. जैमा ३, १२६-१२७) :

तत् युवयोः उद्गूणं कर्म अहम्, छाभाय आविः कृणोमि, कानपित्तुः इव वृष्टिम् । ईम् इति पूरणः ॥ १२ ॥

मुद्रल० अत्रयमाख्यायिका — 'इन्द्रो दधीधे प्रवर्णविदां मधुविदां चोपदिश्य यदोमान्मन्समै वक्षसि, शिरसे छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽधिनी अश्वस्य शिरदिङ्गत्वा दधीचः शिरः प्राचिञ्चान्यत्र निधाय तत्राश्वस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तेन च दध्यद् ऋचः सामानि यजुषि च प्रवर्णविपद्याणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावप्यापयामास । तदिन्द्रो शरत्वा वज्रेण तच्चिरोऽचिञ्चन्त् । तदाश्विनो तस्य ह्वकीये मानुषं शिरः प्रत्यधत्ताम्' इति । तदेतत् प्रतिपाद्यते । हे मत्स्य ! नरो अश्विनो ! वाम् युवयोः सन्वन्धि तत्रा उद्गूणम् अन्वैदुःशकम् देसः कर्मनामितत् (प्र. निघ २, १) । युवाभ्यां पुरा कृते तत् कर्म सन्धे धनलाभायम् आविः कृणोमि प्रकटीकरोमि । इष्टान्वाः । तन्वदः न यथा मेघस्थाः शब्दः वृष्टिम् मेघान्त्वर्वर्तमानम् इदं कर्म प्रवर्षण सर्वत्र प्रकटयति तद् इत् । किं तत्कर्म । आश्विनः अधवर्मः पुत्रः दध्यद् एतत्संज्ञ ऋषिः अश्वस्य शीर्ष्वा युष्मत्सान्धर्वेन प्रतिहितेव शिरसा वाम् युवाभ्याम् ईम् इमाम् मधु मधुविद्याम् वा इ यदा खलु प्र उवाच प्रोक्तवान् । तदानीम् अश्वस्य शिरसः सन्धानलक्षणं पुनर्मनुष्यस्य शिरसः प्रति-
सन्धानलक्षणञ्च यत् भवदीयं कर्म तदाश्विः कृणोमीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अजोहवीनासत्या कुरा वां महे यामन् पुरुभुजा पुरन्धिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । कुरा । वाम् । महे । यामन् । पुरुभुजा । पुरन्धिः ।

श्रुतम् । तत् । शासुः श्वव । वध्रिः सत्याः । हिरण्यहस्तम् । अश्विनी । अदत्तम् ॥ १३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'वध्रिमती नाम योद्धी सङ्ग्रामे शत्रुभिश्चिञ्चहस्ताऽश्विनौ वृष्टाव । तस्या अश्विनो हिरण्यमयं हस्ते दत्तुः' इति । तदिदोच्यते । अजोहवीत् आहृतवती हे नासत्यो ! कुरा^१ पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । लिङ्गकरा कुरुभिश्चिञ्चहस्ता । अपया स्तुतीनां कर्मा कुरा । वाम् युवाम् । महे महशि वामन् यान्ति योद्धारो यस्मिन् स यानां^२ सङ्ग्राम इहाभिमेवसत्प्र । हे पुरुभुजा बहूनां हविषामन्ववह्वारो पालयितारी वा भार्तानाम् । पुरन्धिः बहुप्रज्ञा । ध्रुतम् युवामपि श्रुतवन्ती । तदाह्वानम् शासुरिव शासितुरिव पितृत्वाचार्यस्य वा । महताऽऽदरेणैवैः ।

१. ते एव कु. २. प्रतिनिधीयत इति । बोत्वाय, इन्द्रेण बोकोऽरिण संवाय वि^१ अं कु ल लयं. ३. नास्ति कु. ४. 'व च कु ५. शोवाच वि^१ अं. ६. अन्वयुः वि^१ अं ल लयं. ७. प्राहा^१ ल; मत्स्य^१ वि^१ अं. ८-८. अश्वस्य शीर्ष्वा वि^१ अं. ९. नास्ति अ. १०. पमः कु.

कल्याणम् । उच्यते । वधिमत्या । 'श्रुत्वा च' हिरण्यहस्तम् हिरण्यशब्देनात्र लङ्कार उच्यते ।
हिरण्यमथौ हस्तौ यस्मिन् स हिरण्यहस्तो बाहु, तम् । हे अश्विनौ ! अदत्तम् दत्तवन्तौ स्य ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आज्ञाया वाम् नासत्यौ ! कर्मणाम् आश्रयाणां कर्तारौ महति यशे बहूनां हविषा
भोकारौ 'स्त्री वध्रीमती' । तद् च आज्ञान् भवद्गवा धृतम् आदरेण, यथा शासितु आचार्यस्य
नासनम् । अथ अस्यै हिरण्यहस्ताम् नाम पुत्रम् अदत्तम् ॥ १३ ॥

मुद्रल० वधिमती नाम कस्यचिद् राजपे पुत्री ननुतकभर्तुका । सा पुत्रलाभार्थम् अश्विनावाहुहाव ।
तदाह्वानं श्रुत्वाऽश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्य पुत्र ददतु । तदेतदाह । पुत्रमुजा !
यद्वृत्तां पालकौ प्रभूतहस्तौ हे नासत्या ! अश्विनौ ! मदे महतीये पूजनीये यामत्र यामनि याति
गच्छतीति याम स्तोत्रम्, तस्मिन् । करा अभिमतफलस्य कर्तारौ वाम् द्रुवान् पुरन्धि बहुधीर्ब्रिमती
वधि पुत्रोत्पादनाशक्त पञ्चक, तद्वृत्ती एवत्सश राजपुत्री अजोहवीत् पुन पुन स्तुत्या
पुत्रलाभार्थम् आहूतवती । युवा च वधिमत्या तदाह्वानम् धृतम् अश्रणुतम् । दृष्टान्त । ताम् इव
यथा सामुराचार्यस्य पचन विप्योऽवहित सन् ऐकाऽभ्येण शृणोति तद्दत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ !
तस्यै हिरण्यहस्ताम् सुवर्णमयपाणिम् एवत्सश पुत्रम् अदत्तम् प्रायच्छतम् ॥ १३ ॥

आस्यो वृकस्य वतिकामभीके युवं नरा नासत्यासुमुक्तम् ।

उतो क्विं पुरुमुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचथे ॥ १४ ॥

आस्य । वृकस्य । वतिकाम् । अभीके । युम् । नरा । नासत्या । असुमुक्तम् ।

उता इति । क्विम् । पुरुमुजा । युम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विचथे ॥ १४ ॥

स्कन्द० आस्य आस्यत् इत्यथ वतिकाम् नाम चटकाम् अभीके सक्रामनामैतत् (वृ निघ २, १७) वृकेण
सहास्या सहग्रामे । वृकेण प्रस्थमाना सतीमित्यर्थः । युवम् हे नरा । नासत्या । असुमुक्तम् मोक्षितवन्तौ ।
तद्वत्पुत्रस्येनाप्युक्तम् 'यामिर्विकाम्' (अ १, ११७, ८) इति । किञ्च उतो क्वमित्यादि ।
अथविहासमाचक्षत—'कथं क्वपिर धोऽश्विनौ तुष्टाव । तस्याश्विनौ चक्षुर्वदतु' इति । तद्वत्तद्विद्वेष्यते ।
उतो अपि च क्विम् मेधाविन कथम् हे पुरुमुजा ! तुवम् ह सन्द पदपूरण । कृपमाणम् 'कृपावति,
कृपण्यति' (निघ ३, १४) इत्यचैतिकर्मस्य पाठात्, 'कृपण्यु' (निघ ३, १६) इति स्तोत्रनामस्य च
पाठात् क्वपि स्तुरत्यर्थे इति गम्यते । स्तुवन्तम् अकृणुतम् कृतवन्तौ विचथे विविधाय
दर्शनाय । अथ स-त चक्षु मदानम दर्शनसमर्थं कृतवन्त्यावित्यर्थः । तदेवम् मन्त्रान्वरेऽपि कक्षीवन्
वक्षन्ति 'तुव नम्रावापिरित य' (अ १, ११८, ७) इति । वृत्सनाप्युक्तम् 'यामि क्व प्र सिवात्तम्'
(अ १, ११३, ५) इति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वृकण सह वतिकाम्या सहग्रामे ता वृको जग्राह । अथ 'तुवस्य आस्यत्' ता' मोक्षितवन्तौ
इति । अपि च नावम् उशनस विहरम् अन्य वा पुरनामानं स्तुवन्त दर्शनाय अकृणुतम्
इति ॥ १४ ॥

१ १ नास्ति अ २ २ श्लोक कीमती कु ३. इति मुक्तौ ४ 'उभवत अ. ५-५ वृत्त
१५४ वि' अ'. १ त वि' लप ७ वेत्तनामान वि' अ' अ' ८ नास्ति कु,

मुद्राल० वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणाः श्री वाम् भरपये यतमानेन शुवा प्रस्थां पुरा किलाऽद्विना-
 चमोचयताम् । तदेतदाह । हे नरा ! नेतारो ! नास्व्या ! भद्विनो ! युवम् युवान् अर्भाके अभिगते
 वृकवर्षिकयोः सद्ग्रामे रस्य विकर्तकस्य^१ शुनः आप्नः भास्वार् वर्तिकां चटकसदृशीम्
 अमुमुक्तम् भमोचयतम् । उतो भवि च हे पुष्टभुजा । पट्टनां पाठकावद्विनो ! युवम् ह युवां एत
 वृपनाणम् स्तुतिं कुर्वन्ति वविम् एतन्नामानं विचक्षे विशेषज्ञाने समर्थम् अष्टशतम् अङ्कुरतम् । ह
 प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेल्स्य परितक्म्यायाम् ।

सुयो जहामार्यसीं विस्पलायै धने हिते सत्तैवे प्रत्यधत्तम् ॥ १५ ॥

चरित्रम् । हि । वेऽश्च । अच्छेदि । पर्णम् । अजा । खेल्स्य । परितक्म्यायाम् ।

सुयः । जहाम् । आर्यसीम् । विस्पलायै । धने । हिते । सत्तैवे । प्रति । अधत्तम् ॥ १५ ॥

स्कन्द० परति गच्छति येन त्व् चरित्रम् जह्या इक्षामिषेता । हि-वान्दश्च पदपरणः । गमनसाधने
 जह्यालक्षणम् वेरिव पक्षिण इव पर्णम् विच्छम् अच्छेदि शत्रुभिः विस्पलायाः छिन्नमासीत् ।
 अजा भागी सद्ग्रामे खेल्स्य खेल्नाज्ञो राज्ञः । परितक्म्यायाम् सेनायां बर्तनानायाम् एत
 युवामेव सद्यः तस्यामेव वेढायां जहाम् भन्याम् आयसीम् लोहमयीम् विस्पलायै विस्पलानाम्यै
 स्त्रियै । धने हिते निमित्ते एषा सप्तमी । प्रयोजनस्य च^२ निमित्तत्वेन विवक्षा । धनाय हिताय ।
 सत्तैवे यन्तुम् । हितं^३ धने प्राप्तं योऽनया प्रकारतः सद्ग्रामः तत्र गमनसाधनायातार्थमित्यर्थः ।
 प्रत्यधत्तम् प्रतिनिहितवन्तो स्थः । कृतवन्तावित्यर्थः ॥ १५ ॥

घेङ्कट० खेल्नाज्ञो राज्ञः^४ युद्धे गच्छन्त्यां विस्पलायां तस्याः^५ चरित्रं जघनपदेतो^६, पक्षिणः पर्णम् इव
 व्याधेः, शत्रुभिः अच्छेदि । अथ तस्याः हितम् धनम्^७ प्रति सरजाय^८ आयसीम् जहाम् तस्यै विस्पलायै
 तदानीम् एव प्रति अधत्तम् इति ॥ १५ ॥

मुद्राल० अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा । तस्य सम्बन्धिनी विस्पला वाम श्री सद्ग्रामे शत्रुभि-
 विच्छन्नादाऽऽसीत् । पुरोहितेनागस्त्येन श्लुतावद्विनो राज्ञावागत्य अयोमथपादे समधत्ताम् ।
 तदेतदाह । अजा भागी सद्ग्रामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेल्स्य सम्बन्धिण्या विस्पलाख्यायाः चरित्रम्
 चरणम् वेरिव पर्णम् वेः पक्षिणा एतन्मिव अच्छेदि हि पुरा छिन्नमभूत् एतत् । हे भद्विनो युवान्
 अगस्त्येन श्लुतो सन्तौ परितक्म्यायाम् परितक्म्या राज्ञिः तस्याम् भागत्य सद्यः तदानीमेव हिते
 शत्रुभिः निहिते धने जैतव्ये विषयभूते सति सत्तैवे सत्तुं गन्तुम् विश्वलायै आयसीमेवोमयां
 जहाम् जहोपलक्षितं पादम् प्रत्यधत्तम् सम्भानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वरगः ॥

श्रुतं मेपान् वृक्यै चक्षुदानमृजाश्रं तं पितान्धं चकार ।

तस्मां अक्षी नासत्या विचक्ष आर्धतं दृष्ट्वा भिपजावनर्वन् ॥ १६ ॥

१. विवर्तकस्य मूको. २. नास्ति कु. ३. नास्ति भ. ४. *जः य वि' भ'. ५. तस्य वि'.
 ६. जहामदेशे उ. ७-७. *तिस्त्रिय वि' भ'.

शतम् । मेवान् । वृक्षे । चक्षदानम् । ऋज्रऽअश्वम् । तम् । पिता । अन्धम् । चकार ।
तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तम् । दत्ता । भिपञ्जी । अनर्वन् ॥ १६ ॥

स्कन्द० 'ऋज्राश्वे सं' पिता अन्धम् इति तच्छब्दध्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहृतस्यः । ये पुत्रयोः स्मृता
कथा वृक्षी भूत्वोपतस्थे तम् । शतम् मेवान् । एकत्रैति वाक्यतोपः । कुत एतत् । 'ऋज्राश्वः
शतमेकं च मेवान्' (ऋ १, ११७, १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । वृक्षे वृक्ष्या आहारायम् ।
चक्षदानम् क्षदिरत्र विशासनार्थः । विशासन्तम् ऋज्राश्वम् नाम राजपुत्रं पिता श्रापेन अन्धम्
चकार । तस्मै अक्षिणी हे नासत्वौ ! विचक्षे विविधं दर्शनाय^१ आ अधत्तम् । हे दत्ता !
भिपञ्जी ! वैद्यभूतौ ! अनर्वन् अर्सेमरययस्येदं रूपम् । अन्यं प्रत्याधिततया यो न गतः सोऽनुवा ।
भ्यत्ययेन चाग्नेकवचनम् । अनर्वणी^२ अनन्याधिते स्वापते । पित्रा श्रापेनापनेतुनश्रापे इत्यर्थः ।
तदेतत् कुसेनाप्युक्तम् 'वामिः शचीनिर्धुवना' (ऋ १, ११२, ८) इति ॥ १६ ॥

वेङ्कट० पौराणां मेवान् गृहीत्वा लीलायम्^३ वृक्षे^४ विशासन्तम् ऋज्राश्वम् तम् पिता पौरहितार्थम्^५
अधे चकार । तस्मै दर्शनाय अनर्वणी अप्रत्युते शीघ्रगमने सूक्ष्मदर्शने अक्षिणी^६ अधत्तम्
इति ॥ १६ ॥

मुद्रल० वृषावितः पुत्रः ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽधिनिर्वाहनभूजो राजभ्यो वृक्षी भूत्वा-
तस्थे । स च तस्या आहारायम् एकोत्तरशतसङ्ख्याकान् पौरजनानां मेवान् शकलीकृत्य
प्रवृत्तौ । एवं पौराहिते प्रवृत्तं पिता श्रापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूपमानावभिनौ असद्वा-
हननिमित्तमस्याऽऽन्धये जातमिति ज्ञानन्दौ तस्मै अक्षिणी प्रायच्छताम् इति । तदेवदाह । य ऋज्राश्वः
शतम् शतसंख्याकान् मेवान् वृक्षे आत्मना पोषितार्थे वृक्षत्रये शकलीकृत्य प्रादात् । तम् चक्षदानम्
क्षदितरत्तिकर्मा अत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तम् ऋज्राश्वम् पिता श्रापेन अन्धम्
दृष्टिहीनम् चकार कृतवान् । हे नासत्वौ ! सरयस्वभावी ! दत्ता ! दर्शनीयौ ! भिपञ्जी ! देवानां वैद्यभूतौ !
अधिनी ! अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापाद् गमनरहिते अक्षी चक्षुषो विचक्षे विविधं वृष्टं
समर्थं तस्मै ऋज्राश्वाय आ अधत्तम् अकुलवत् ॥ १६ ॥

आ शुं रथं दुहिता सूर्यस्य कार्भेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेधे ॥ १७ ॥

आ । शुम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्भेऽश्व । अतिष्ठत् । अर्वाता । जयन्ती ।

विश्वे । देवाः । अन्तु । अमन्यन्त । हृद्भिः । समु । कुं इति । श्रिया । नासत्या । सचेधे इति ॥ १७ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'सूर्यस्य दुहितरं देवा परवामासुः । त ऋतुः आर्ति धावामः । यो नो
जेव्याति तस्येधे भविव्यतीति' । चामदिवनौ शिष्यतुः । सा जिताविषनोः रथमासोह' इति ।
तदेतदिदोषयत् । वा रथं दुहिता सूर्यस्य । कार्भेव क्रियते तदिति कार्भे, शुभाशुभलक्षणे कर्म ।

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३. 'र्षिणि कु. ४. लीलायं वि' उपे. ५. वृक्षे कु.

६. नास्ति वि' अ. ७. अक्षो वि' अ. ८. नास्ति कु.

तद्यथा कर्तारमातिष्ठति एवम् आ अतिष्ठत् आस्थितयती । आरुहेत्यर्थः । अर्पता 'अर्पा' (निघ १, १४) इत्यङ्गनाम, सामर्थ्यावेदान्तर्णात्मत्वर्थम् । अङ्गवत्ता रयेन जयन्ती इत्यप्येतासं भूतकाले कर्मणि च शतृप्रत्ययः । त्रिंशत् सती । तां चारोहन्तीं विश्वे सर्वे देवाः अनु अभन्यन्त अनुमोदितवन्तः इन्द्रिः हृदयैः । तस्यां च भार्यायां सत्यां प्रिया लक्ष्म्या हे नास्तया । सम् उ त्वेधे ढकारोऽथ पङ्कुरणः । सम् च कर्मणि भ्यत्प्रत्ययेन । सम्पद् सेन्नेधे । युवां श्रीमन्ती जज्ञी स्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० काम्भेदानन्दः काष्ठवचनः । यथा भाञ्जि धावन् शीघ्रं काष्ठम् भातिष्ठति एवं भवन्त्यां शीघ्रैः भयैः रयवरे जीयमाना भाञ्जि धावन्तिः सूर्यस्य दुहिता युवयोः रथम् आ अतिष्ठत् । तच्च भवतो वलं रष्ट्वा स्वयंवराथम् भागताः विश्वे देवाः हृदयैः एव अनु अभन्यन्त । तदानीं जयप्रिया सह संयुक्ती भवत्य इति ॥ १७ ॥

वेङ्कट० 'सतिता दुहितरं सूर्यात्म्यां सोमाय राशे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽभ्योन्यमूतुः नादित्यम् अगधिं कृत्वा धानि धानाम, योऽस्माकं मध्ये दजेत्यति तल्पेयं भदिप्सवतीति । तत्राश्विनादुद्गजयताम् । सा च सूर्यां जिहवतोस्तयोः रथम् आहरोह' (तु. ऐना ४, ७) इतीदमारूपावन् । हे अश्विनी ! वाम युवयोः रथम् कामेव काम्भेदानन्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठम् भाञ्जिधावनस्वावधितया निर्दिष्टे लक्ष्यम् आनुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावतयः पूर्वं प्राप्नोति । एवं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम् अर्पता शीघ्रम् अगधिं प्राप्नुवता युष्मदोपेनाथेन करणमूलेन युवाभ्याम् जयन्ती जीयमाना सूर्यां सतिवुः दुहिता आ अतिष्ठत् आरुह्यती । विश्वे सर्वे इतरे देवाः एतद्दारोहणास्थानं इन्द्रिः हृदयैः अनु अभन्यन्त अभवजानत् । तदानीं हे नास्तया ! अश्विनी ! प्रिया ऋषसहस्रलाभरूपया सप्तदा युवान् सम् उ त्वेधे सङ्गच्छेधे ॥ १७ ॥

यद्यदात्तं दिवोदासाय वृत्तिर्भरद्वाजायाश्चिन्ना ह्यर्पन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अर्पितम् । दिवोऽदासाय । वृत्तिः । भरद्वाजाय । अश्विना । ह्यर्पन्ता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च । शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

स्कन्द० यत् यदा अर्पितम् यतवन्ती स्यः । दिवोदासाय दिवोदासार्थम् । सम्वरवधे दिवोदासस्य साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम् 'दिवोदासे सम्पराहणे' (ऋ १, ११२, १४) इति । वृत्तिः वरन्त्या मार्गेण । भरद्वाजाय भरद्वाजस्थार्थम् । भरद्वाजाय धनकामाय स्तुवते धनं दातुमित्यर्थः । हे अश्विनी ! यदेति वचनात्तदेत्यध्वाहार्यम् । तदा ह्यन्वा गतिकर्मावम् । गच्छन्ती युवान् । रेवत् धनस्युक्तम् । उवाह उवाहान् । यदिवोदासीवेभ्यो योद्धव्यः भरद्वाजाय च दास्यते धनं तेन सह युवांमुद्धवित्यर्थः । सचनः सेव्यः । वाम् पुत्रयोः स्वभूतः रथः ।

१. नास्ति विं अं; यदा अ^{११}. २. जीव विं अं. ३. नास्ति कु. ४. संयुक्त विं अं.

तद्वै च वृषभः च शिशुमारः च युक्ता वृषभो बलीवर्धः । शिशुमारो नाम उदकधरो ब्राह्मिरोपः ।
ती तस्मिन् रथे युवान्यां निमुक्तावासात् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० यदा युवां दिवोदासं रक्षितुं भागंमनायं अवात्तम् भरद्वाजकुलजाय ब्राह्मणानौ^१ ।
तदानीं युवयोः सवनः सेव्यः रथः धनपुङ्गवम् वामं उवाह । तदानीं तस्मिन् रथे ब्राह्मणम्
वृषभः च शिशुमारः च युक्ताविति^२ ॥ १८ ॥

मुद्गल० हे अश्विना । अश्विनौ ! इवन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवान् भरद्वाजाय समिश्रमाणहृषिकेशणाश्राय^३
यजमानाय दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजपथे अभीष्टं फलम् दातुम् वृतिः तदीयं गृहम् यद्
यदा अवात्तम् अगच्छतम् । तदानीम् रेवद् धनपुङ्गवम् वामं युवयोः सवनः सेवने रथः
उवाह तस्मै दिवोदासाय प्राणयामास । अपि च तस्मिन् रथे वृषभः अनह्वान् शिशुमारः ब्राह्म
परस्परविह्वलावपि स्वसामप्यैककन्दजाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् । च पूरणः ॥ १८ ॥

रथिं सुक्षत्रं स्वेषुत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।

आ जुह्वीमि समनसा उपवाजैः त्रिः अहः । भागम् दर्शतीमयात् ॥ १९ ॥

रथिम् । सुक्षत्रम् । सुसुक्ष्मम् । आयुः । सुवीर्यम् । नासत्या । वहन्ता ।

आ । जुह्वीमि । समनसा । उपवाजैः । त्रिः । अहः । भागम् । दर्शतीम् । अयात् ॥ १९ ॥

स्कन्ध० अत्रेतिहासमात्रक्षणे—‘जहोर्भायां घनादिकामा सोमेनायजत् । तस्यै अश्विनावागतम् घनादोनि
ददत् ।’ इति । तदेतद्विद्वोऽन्यत्रे रथिमित्यादिना । रथिम् धनम् । सुक्षत्रम् क्षत्रमित्यपठितमपि बलनाम ।
सुबलम् । शोभनेनासुरादिदुष्टजननिरासपटुना बलेन सहितमित्यर्थः । एवात्यम् शोभनैश्चापत्यैः
सहितम् । आयुः अन्नं च अथवा जीवितं च । सुवीर्यम् शोभने च वीर्यम् । हे नासत्यौ ! अ
वहन्ता प्राणयन्तौ । ददतावित्यर्थः । जुह्वीमि जुहुष्यन्दिश्यायं ‘ममोरी या’ (वा ४, १, १८) इत्यौकारः
श्रीप्रत्ययश्च छान्दस्सत्वात् । जहोर्भायां जहोर्भा । अथवा जहोरपर्यं जाहोर्भा । तस्य वा^१ प्रजा
जाहोर्भा सती जाहोर्भाइत्युच्यते । प्रथमद्विणीययोरक्षरयोः स्वरप्यत्यपदछान्दसत्वात् । जहोः प्रजा
तां बलाकाभकुशिकुशिकविश्वामित्रप्रभृत्तिकामित्यर्थः । समनसा समानेन चित्तेन । तुल्यधितौ
सम्भावित्यर्थः । वाजैः अश्वैः इतिराजपथैर्निमित्तभूतैः । त्रिः एकस्वैः अहः प्रातस्सवने माष्यन्दिने
सवने वृषीयसवने च । भागम् सोमस्य सामप्यारि । दर्शतीम् युवान्यां दर्शनीम्^२ उवात्तम्
उपानतवन्तौ युवान् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० रथिम् शोभनबलं शोभनापत्यम् अन्नम् सुवीर्यम् च नासत्यौ । प्रयच्छन्तौ^३ जहोः अपरप्रभृतां
प्रजां बलाकाभकुशिकविश्वामित्रप्रभृत्तियु^४ एकषिणौ अश्वैः सह उपगच्छन्तम् अहः त्रिः युवान्यां द्विः
प्रयच्छन्तौम् इति^५ ॥ १९ ॥

१. मायं गमनाय कु. २-३. *त जगत्वा आह* कु; *उत्तरातावात्प्रमानौ रिं मं*. † भाष्यदर्शनी
रिं उपरे, ३. *श्री कु. ४. *उत्तरातावात्प्रमानौ रिं मं*. ५. नासि मूको. ६. २५* म. ७. *प्रयच्छन्तौ रिं मं*.
८. *प्रयच्छन्तौ रिं मं* कु मं उपरे.

मुद्गल० हे नासत्या! अधिनौ। मुद्गलम् शोभनबलम् रयिम् धनम् स्वयम् शोभनी। पुत्रादिभिरुपेतम् सुवीर्यम् शोभनवीर्यपेतम् आयुः अजनामैव (तु. निघ २,७)। एवंगुणवितिष्टम् अर्थं च उन बहन्ता धारयन्तौ युवाम् समनसा समानमदकौ सन्तौ जहावीम् जहोमीहर्षेः सम्बन्धिनीं प्रजाम् आ अयातम् आभिमुखदेनागच्छतम्। कीदशीम्। ज्ञानैः हविरुक्षणेतरुहेयेणाम् अहः अत्राहःशब्देन तत्रागुष्टेयः सोमपागो लक्ष्यते। उक्त्वा प्रातःसवनारदिरूपेण शिः शिष्या विभक्तम् भागम् अंशम् दपतीम् विधत्तीम्। मनुसपत्नं हविर्भिर्यजमानामिरुषर्षेः ॥ १९ ॥

परिविष्टं जाहुपं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुनां नासत्या रथेन वि पर्वतान् अजरयू अयातम् ॥ २० ॥

परिविष्टम् । जाहुपम् । विश्वतः । सीम् । सुगेभिः । नक्तम् । ऊहयूः । रजोभिः ।

विभिन्दुनां । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥ २० ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमापश्यते— 'जाहुपो नाम ऋषिर्बृहो बृहत्या भार्यया बृद्धैश्च पुत्रपौत्रादिभिः परिभूतः देवानियाज । तं दृष्ट्वा असुरास्तुष्टैः पर्वतैः परिक्षिते सरदेशे' प्रचिक्षिपुः । स सतः प्रवृद्धत्वात् स्वयं निर्गन्तुमशक्नुष्व अधिनौ महाकारुणिकी तुष्टात् । समन्धिनावागत्य एकैव राष्ट्या अश्वेन रथेन तान् पर्वतानतिक्रामयाज्जगुः' इति । तदेतदिदोष्यते परिविष्टम् इत्यादिना । परिविष्टोऽत्र विश्वतः इत्येतेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् धात्वर्थानुवादी । विधिर्वाप्यर्थः । न्यासं जरया जाहुपम् नामपि विश्वतः सर्वतः स्वतः पुत्रतो ज्ञातश्च । सपुत्रदारं वृद्धमित्यर्थः । सीम् इति पदपरणः । सुगेभिः सुगमवैरथैः । नक्तम् रात्रौ कृद्भुः ऊहवन्तौ युवाम् । रजोभिः रजस्रान्तोऽत्र तेजोयचना' मन्तर्णातिमरवर्षदेव केवलंभिः । श्रीप्रणामिभिरित्यर्थः । विभिन्दुनां पर्वतभेदनसमर्थेन हे नासत्या । रथेन तुजानपि पर्वतान् हे(?) अजरयू युष्मदोऽत्र उहवर्थे 'अश्वयुग्यं रथयुः' (श्र १, ५१, १४) इति यथा । अजरावन्तौ । जरारहितवित्यर्थः । वि अयातम् याति-रत्रान्तर्णांशक्यर्थः । विगमितवन्तौ युवाम् । अतिक्रमितवन्तावित्यर्थः ॥ २० ॥

वेङ्कट० विश्वतः परिवृद्धावष्टभ्यासुरैः पर्वतैः परिभूतम् जाहुपम् नाम देवानां यजमानं सुगमैः मार्गैः नक्तम् कृद्भुः । तदानीं पर्वतानां विभेदा रथेन पर्वतानां मध्ये जरारहितौ भयौणीं सन्तौ गतवन्ताविति ॥ २० ॥

मुद्गल० जाहुपो नाम कश्चित् राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टम् क्षत्रुभिः परिभूतं तम् जाहुपम् राजानं हे नासत्या! अधिनौ अजरयू जरारहितौ नित्यतरुणी युवाम् विभिन्दुना विभेदेण सर्व-स्य भेदकेनात्मोपेन रथेन नक्तम् रात्रौ सुगेभिः मुष्टं गन्तुं शक्यैः रजोभिः रज्ज्वकैर्नामैः कृद्भुः उहवात् उह्वसमूहान् निरगमयतम् । सीम् पूरयाम् । निर्गतेन वेन सह पर्वतान् क्षत्रुभिरारोह्यमसवद्यात् शिखोभव्यात् वि अयातम् विभेदेण अगच्छतम् ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः ॥

१. वेदवरेणे अ. २. नास्ति अ. ३. भक्तिवर्ति ऊ. ४. परिवृष्टैः वि' अ. ५. 'यनी कृ.

६. 'यन्तम् नूको.

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमधिना सनये सहस्रा ।

निरहंतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुध्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अधिना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता । पृथुध्रवसः । वृषणी । अरातीः ॥ २१ ॥

स्कन्द० एकस्याः^१ भ्यत्ययेनाय स्त्रीलिङ्गाय सप्तम्यर्थे च पठ्ये । एकस्मिन् वस्तोः अद्धि । वसिष्ठेया-
हृतौ स्वस्तस्मिन्नेवाहनीत्यर्थः । आवतम् । अचतिर्गत्यर्थः । गतवन्तौ युवाम् रणाय सहस्रानार्थम् ।
सहस्रामेऽस्य साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । वशम् नाम रामानं प्रति हे अदिवना । सनये लाभाय ।
सहस्रा पृथीव्युपचनस्यायमाकारः । सहस्रसदृश्याकारानां धनानाम् । उदेवत् कुत्सेनाप्युक्तम् 'यामिवेशम्'
(अ १, ११२, १०) इति । किञ्च निरहंतमित्यादि । अग्नेरिहासमाचक्षते—'पृथुध्रवा नाम
राजा सन्ततैर्बहुभिर्दुर्मिक्षैः पीडयमानोऽदिवनाविषयाज तुष्टाय च । तस्यादिवनो तु महत्या
वृष्ट्या तान्यपनिन्दतुः' इति । तदेवदिहोच्यते निरहतम् इत्यादिना । निहंतवन्तौ युवाम्
दुच्छुनाः दुर्मिक्षा उपपन्ते ताः । इन्द्रवन्ता इन्द्रसदिवी सन्तौ । इन्द्रेण सह वृष्टिं प्रदायेत्यर्थः ।
पृथुध्रवसः राज्ञः हे वृषणी । वर्षितारो ! अरातीः दानवर्जिताः । यानु कश्चित् कसौचित् किञ्चित्
भाषि दातुं न राज्ञोऽतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

वेङ्कट० एकस्य अद्भ्यः कृतो^१ यो रणः तस्य यथा वस्तो राजा सहस्रं धनं लभते एवं तं वरसक्तु^२
इति^३ । सहस्रा इति षण्णव्येकवचनस्याऽऽकारः । किञ्च पृथुध्रवसः तस्य निहंतवन्तो^४ उपद्रवकारिणः
सधून् हे वर्षितारो ! कामानाम् इन्द्रसदिवी^५ इति^६ । अथवा पृथुध्रवाः च नाम लपरः । तस्य
धार्श्वश्च निरहतम् इति^७ ॥ २१ ॥

मुद्रल० हे अधिना । अधिनी ! वशम् एतत्संज्ञसृष्टिम् एकस्याः वस्तोः एकस्याद्भ्यः रणाय रमणीयाय
सहस्रा सहस्रसदृश्याय सनये धनलाभाय आवतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसदृश्यं
धनं लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः । अपि च हे वृषणी । कामानां वर्षितारावधिनी !
इन्द्रवन्ता इन्द्रेण संपुञ्जी युवाम् दुच्छुनाः दुष्टसुखा दुःखस्य कर्त्रीः पृथुध्रवसः विस्तीर्णवशसः
अरातीः सधून् निरहतम् निःशेष्यावधिष्टम् ॥ २१ ॥

अरस्यं चिदाञ्जत्कस्पावतादा नीचाटुबा चक्रधुः पातये वाः ।

अयवे चिन्नासत्या शर्चीभिर्जसुरये स्तये पिप्यधुर्गाम् ॥ २२ ॥

अरस्यं । चित् । अञ्जत्कस्यं । अञ्जतात् । आ । नीचात् । उबा । चक्रधुः । पातये । वारिति वाः ।

अयवे । चित् । नासत्या । शर्चीभिः । जसुरये । स्तयेम् । पिप्यधुः । गाम् ॥ २२ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'शरो नाम ऋषिः । स महदेवे गच्छन् पिपासितः सन् सुदूरतोयं कूपं ददर्श । स ततः पातुमनास्नुवन् अधिनो वृषात् । तस्याधिनीं मुलम्बं पक्रतुः' इति । तदेतदिहोच्यते शरस्य चित् इत्यादिना । शरस्यापि आर्चकस्य ऋष्यकनाम्न ऋषेः पुत्रस्य । अतएव 'अगतः' (निघ. ३, २३) इति कूपनाम । सहम्बये पात्र पत्रमी कूपे । नीचात् द्वितीयैकचनस्यापं 'गुणो मुलुक्' (पा. ७, १, ३९) इति आदर्शेणः । नीचम् । सुदूरवातेत्याद् प्रदीतुमक्षयमित्यर्थः । उवा भयमपि द्वितीयैकचनस्याकारः । उचम् । इस्रायान्तित्यर्थः । आ चक्रपुः आभिमुक्तेन कृत्वन्तो स्थः । पातये पानार्थम् । वाः उदकनमैवत् (इ. निघ. १, १२) । उदकम् । शयने चित् शयने रात्रे । हे नासत्यौ! शनीभिः स्वामिरतिशयपतीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा । जसुरवे । अति वाचने । ताडयिषे शत्रूणाम् । ताडित्वाप वा । गोः प्रसन्ननिवृत्त्या अथेजुत्वापत्त्या च पीडितायेत्यर्थः । स्तयम् निवृत्तप्रसवा स्वरोरुच्यते, ताम् विष्यधुः आप्यायितवन्ती । धेनुकां कृत्वन्ताथित्यर्थः । काम् । उच्यते । गाम् । तदेतत् परलादपि पुनर्देयति 'अधेनु रसा' (भा. १, ११७, २०) इति । कुत्सेनाप्युक्तम् 'वानिर्धेनुम्' (ऋ. १, ११२, ३) इति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० नृपितस्य ऋचःकृद्यस्य शरायस्य नीचोदकात् कृपात् पानाय जलम् उच्चैः आ चक्रधुः अधिनो ! । तथा शयने हे नासत्यौ ! कर्मभिः उपधीणाय शुधित्वाय निवृत्तप्रसवाम् गाम् आप्यायितवन्तारिति ॥ २२ ॥

मुद्रल० आर्चकस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्य चित् एतस्मिन्त्यापि स्तोत्रः पिपासितस्य पातये पानार्थम् नीचात् नीचीनात् अतएव कृपात् उवा उचैरुपरिष्टात् वाः उदकं हे अधिनो ! शुवाम् आ चक्रपुः आभिमुक्तेन कृत्वन्तो तथा हे नासत्या ! अधिनो ! शनीभिः पुष्पदीर्घैः कर्मभिः परिचरणैः जसुरवे शान्ताय शयने चित् शयुनाम्ने कूपये स्तयम् निवृत्तप्रसवाम् गाम् अग्निहोत्रार्थेण पयसो दोग्धीन् विष्यधुः पयसा शुवाम् आहरितवन्ती ॥ २२ ॥

अवस्पृते स्तुवते कृष्णियायं ऋजूस्पृते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददयुर्विशकाय ॥ २३ ॥

अवस्पृते । स्तुवते । कृष्णियायं । ऋजूस्पृते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुम् । न । नष्टम् इव । दर्शनाय । विष्णाप्यंम् । ददयुः । विशकाय ॥ २३ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते— 'विशको नाम राजर्षिः । तस्य बालः पुत्रः प्रमादादुपननात् । ब्रह्मादि-पत्न्यानांश्रया तस्य पाळने पुत्रश्च दर्शनमिच्छन् अधिनो वृषात् । तस्मै तमानीपाधिनीं ददतुः' इति । तदेतदिहोच्यते अवस्पृते इत्यादिना । अयः पाळनम्, एष कामधमानाय । स्तुवते कृष्णियाय अपत्येऽयं धरत्रयो ब्रह्मणः । कृष्णनात्त ऋषेः पुत्राय । ऋजूवते ऋजू म्वाव्यम्, तदिच्छते । साशुवृत्तायेत्यर्थाः । हे नासत्यौ ! शचीभिः स्वभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा । पशुम् न नष्टमिव दर्शनाय

इयमन्वोऽय नेत्यनेन पौनरुक्त्याद् 'अस्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थं प्रयोगः' (दृ. या ७, ११) इति पदपरणः । यथा पशुं नष्टं कश्चिदानीय कस्मैचिदर्शनाय दद्यात् एवम् विष्णाप्यम् नाम पुत्रं ददधुः इत्यनेन युवाम् विश्वकाय प्रापये ॥ २३ ॥

वेङ्कट० रक्षणम् इच्छते स्तुवते कृष्णपुत्राय आर्जवम् इच्छते विश्वकनाम्ने^१ नासत्यो! कर्मभिः नष्टम् इव पशुम् विनष्टम् विष्णाप्यम्^२ नाम पुत्रम्^३ दर्शनाय ददधुः इति^४ । इव इति पूरणे न इत्यनेन पौनरुक्त्यादिति^५ ॥ २३ ॥

मुद्गल० अवस्यते भयनं रक्षणम् आत्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णिष्याव कृष्णे नाम कश्चित्, उक्त्य पुत्राय ऋजवते आर्जवमिच्छते विश्वकाय पुरतस्तथाय ऋपये हे नासाया! अश्विनो! युवाम् शचीभिः आशोभिः कर्मभिः विष्णाप्यम् विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रम् दर्शनाय दर्शनाथम् ददधुः दत्तवन्तौ । ददान्तः । पशुम् न नष्टम् इव एक उपमार्थविः पूरकः । यथा कश्चिद् विनष्टं पशुं स्वामिनो इष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ २३ ॥

दश रात्रीरश्विनेना नव धूनर्वनद्धं श्रयितमप्स्व^६न्तः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यधुः सोममिव सुवेणं ॥ २४ ॥

दशो । रात्रीः । अश्विनेन । नवं । धून् । अर्बुनद्धम् । श्रयितम् । अप्सु । अन्तरिति ।

विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रऽवृक्तम् । उत् । न्निन्यधुः । सोमम्ऽश्व । सुवेणं ॥ २४ ॥

स्कन्द० दश रात्रीः नव च धून् द्विसप्तद् अश्विनेन शिवं सुप्तम्, उजोऽन्यदशिवं दुःखम् । तत्करत्वाद्ब्राह्मणं अश्विना उच्यन्ते । समूहाभिप्रायश्चैकवचनम् । दुःखकरेणासुररसमूहेन । अवनद्धम् नष्ट वन्धने । वदम् । श्रयितम् उचितम् । अप्सु अन्तः अर्षां मध्ये । विप्रुतम् विगतम् । रहितमित्यर्थः । केन । 'सं ते रिगोथो विप्रुतम्' (श्र १, ११७, ४) इति परस्माद्दर्शनात् कर्मभिः । निश्चेष्टं सन्तम् । मृतकशयानित्यर्थः । रेभम् नाम श्रयिम् । उदनि उदके । प्रवृक्तम् बुद्धी वर्ततेऽन्याद्, इह तु सामर्थ्यान्निमज्जे । निमज्जम् उत् न्निन्यधुः ऊर्ध्वं नीतवन्तौ रथः । उत्तारितवन्तावित्यर्थः । सोमम् द्रव्यं सुवेण यथा कश्चिद् सुवेण सोममुत्पति तद्वत् । सुवेण च सोमसोत्पत्तनाऽविधानाद् सुवशब्देन कुतश्चित् सादृश्यात् चरसादिसोमप्राप्तमुच्यते । भयवा कडानामभिहोत्रहोमः सोमेन ब्रह्मवर्चसकामस्य विधीयते । उदभिप्रायमेतदुपमानम् । उदेत्त्वं तुल्येनाप्युक्तम् 'याभो रेभम्' (श्र १, ११२, ५) इति ॥ २४ ॥

वेङ्कट० दश रात्रीः नव च^१ अहानि अश्विनेन निगद्येन वद्धम् अप्सु अन्तः अवनद्धम् निगृह्यं विप्रुतवचिष्टं रेभनाम्नानम् उदके असुरैः इत्यम्^२ प्रवृक्तम् वृश्चति^३ उदेतकर्मा, इह तु द्विसप्तः । उत् उत् न्निन्यधुः, सोमम् इव सुवेण^४ सोमोऽप्यभिहोत्रहविर्भवति ॥ २४ ॥

१. विप्रुतं वि^१ अं ल लपं; विप्रुतान्ने वि^१ अं. २. विप्रुतुं वि^१ अं. ३. पुनस्य वि^१ लपं. ४. नास्ति कु. ५. पौनरुक्त्यं त्यागं वि^१ अं कु. ६. नास्ति वि^१ अं. ७-८. प्रवृक्तं च इत्यं विप्रुतान्ने वि^१ अं. ९. *य आह्वाना स्तुतिः वि^१ लपं.

मुद्गल० पुरा खलु रेभसृषिं पारोर्बद्ध्या असुराः कूपे कल्पयित्वा दिवसस्य सायंकाले प्रक्षिपितुः ।
 स चाश्विनो स्तुवन् इक्ष रात्रौः नशाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातराश्विनो
 तं कृपाद् उद्वृत्तास्यतामिति । तदाह । भयु कृपान्वर्तवन्मानासु अन्तः मध्येऽसुरैः पातितम्
 अश्विनेन दुःखहेतुना दात्रा अवनद्धम् यद्धम् क्षयितम् शत्रुभिर्हीनितम् दश रात्रौः दशसङ्ख्याका
 निशाः नव सूनू नवसङ्ख्याकानि अहानि च एतावन्ते कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् अत एव
 उदनि उदके विपुतम् विप्लुतं न्याक्षिप्तसर्वाङ्गम् प्रवृत्तम् प्रवृत्तमेत सन्तसं परमैविव स्वधया
 सन्तथमानम् एवञ्चूतम् रेभम् कषिं हे अश्विनो! युवान् उत निम्नधुः तस्मात् कृपाद् उच्चोत्तम्
 उच्चोर्गे कृतवन्तौ । दृष्टान्तः । सोममिव यथाग्निहोत्रहोमार्थम् अभिपुठं सोमसं कूपसदोऽग्नि-
 होत्रस्वातीमध्ये वर्तमानम् सुभेण न्यय्युल्लयति तद्वत् ॥ २४ ॥

प्र वां दंसांस्पश्विनाववोचमुस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नुश्रुवन् दीर्घमायुरस्त्वमिवेज्रिमाणं जगम्याम् ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अश्विनी । अत्रोचम् । अस्य । पतिः । स्वान् । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्रुवन् । दीर्घम् । आयुः । अस्तांऽश्व । इत् । ज्रिमाणम् । जगम्याम् ॥ २५ ॥

स्कन्द० वाम् युवयोः दसांसि कर्माणि हे अश्विनो! प्र अवोचम् प्रोक्तवानहम् । अतो प्रवीणि ।
 युष्मत्प्रसादेन अस्य । बुद्धिस्वस्थाभिप्रेतस्य धनादेरयं प्रतिनिर्देशः । यद्विदमस्तदभिलषितं धनादि
 अथ पतिः स्वामी स्याम् भवेयमहम् । युगवः शोभना गावो यस्य स सुगवः । छन्दस्-
 स्वादकारः समासान्तः । शोभनाभिर्गोभिर्येतः सन्नित्यर्थः । सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रो-
 पेतः । उत अथि च पश्यन् चक्षुषा । अनन्धश्च सन्नित्यर्थः । अश्रुवन् प्राप्नुवन्श्च दीर्घम् आयुः ।
 अस्तम् इव इत् इच्छन्द्ः पदप्रणः । यथा कश्चित् स्वगृहमनुद्धिमो गच्छेत् तद्वत् । ज्रिमाणम्
 जरात्त्वम् । जराभित्यर्थः । जगम्याम् गच्छेवम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० इत्थम् प्र अत्रोचम् युवयोः कर्माणि । सोऽहं शोभनगोयुक्तः शोभनवीरः^१ च^२ सन् अस्य
 उभयस्य स्वामी स्याम् । अथि च चक्षुषा अनन्धः सन् पश्यन् दीर्घम् च आयुः^३ प्र अश्रुवन्^४
 स्वगृहम् इव अनुद्धिमहृदयः सन् क्रमेण जराम् गच्छेयमिति^५ ॥ २५ ॥

मुद्गल० एवमपेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रयासायुना मन्त्रदृष्टा स्वामीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनो! वाम्
 युवयोः दंसांसि पुराह्वानि कर्माणि प्राप्नुवन् इत्थम् उक्तवानस्ति । सोऽहम् युगवः शोभन-
 गोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च सूक्ता अस्य राष्ट्रस्य पतिः अथिपतिः^६ स्वाम् भवेयम् ।
 उत अथि च पश्यन् अक्षिभ्यां पश्यन् । अपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रिवैः स्वस्वविषयसमर्थैः दीर्घम्
 वर्षसतरूपेणायतम् आयुः जीवितं च अश्रुवन् प्राप्नुवन् अहम् अस्तम् इव यथा गृहं स्वामी

१. नास्ति वि^१ ल्यं. २. वीरस्य वि^१ क^१. ३. नास्ति वि^१ क^१. ४-५. प्राप्नुवन् वि^१ क^१.

५. *वेयम् कु. ६. नास्ति मै^१.

प्रेरयन्ती । तदेतत् कुत्सेनाप्युक्तम् 'तत्तं परंभू' (अ ३, ११२, ७) इति ॥ ३ ॥

येङ्कट० ऋषिभू^१ नेतारौ पद्यजनहितम्^२ । अग्निर्दि^३ सूर्यम् भरोचयत् । तम्^४ शशोऽणत्^५ अग्नेः अंहतः
उपव्राद् बधा मुक्तो भवति पद्यम् सपुत्रदौष्टं सेन्द्रियं वा^६ भमुद्यतम्^७ । हिसन्तौ दस्योः
उपक्षयित्तुः भसुरवर्गस्य नाताविधाः मानाः,^८ अनुक्रमेण तास्ताः तैः^९ कृताः प्रेरयन्ताविति^{१०} ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे नरो । नेतारौ । वृषणा । कामानां वर्धितारावदिवनी । पाद्यजन्यम् निषादपद्यमादचयातो
यणोः पद्यजनाः, तेषु भवत् । स्वर्भानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोचयदग्निः सर्वेषां हितचरणत् तत्र भव
इत्युच्यते । तास्ताम् अग्निम् ऋषिम् अंहतः पापरूपत् शशोऽणत् शतपुरयन्त्रगृहेऽग्नेः पीडार्थम्
भसुरैः प्रक्षिप्तात् तृपामोः सक्कानात् गणेन इन्द्रियवर्गेण सह सुप्रयः भरोचयतम् । किं कुर्वन्ती ।
मिनन्ता सद्युः हिसन्तौ । दस्योः उपक्षयित्तुः अदिवस्य दुःखकारिणोऽसुरस्य सम्बन्धिनोः तस्मिन्
अग्ने प्रयुक्ताः मायाः च अनुपूर्वम् भानुपूर्वेण चोदयन्ता प्रेरयन्ती निवारयन्ती ॥ ३ ॥

अश्वं न गूळहमश्विना दुरैवेऽर्षिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूव्यां कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गूळहम् । अश्विना । दुरैःऽर्षिः । ऋषिम् । नरा । वृषणा । रेभम् । अप्सु ।

सम् । तम् । रिणीथः । विप्रुतम् । दंसोऽभिः । न । वाम् । जूर्यन्ति । पूव्यां । कृतानि ॥४॥

स्कन्द० अश्वम् न इवात्यन्तशोभनं चौरपत्तत् वा गूळहम् संवृतम् । अदश्यतामापादितमित्यर्थः । हे
अश्विनो ! दुरैः पापकारैरसुरैः ऋषिम् हे नरा ! वृषणा रेभम् नाम^१ अप्सु अयां मध्ये ।
तम् तन्वन्धुतेर्वीन्यात्सन्धुते वन्वन्धोः वन्वन्धोऽप्याहार्यः । यो युषामाहुदृष्ट तम् । सन् रिणीथः
रिणातिर्गणिकर्मा (वृ. निष २, १४) । सम्मग् गतौ त्वः विप्रुतम् विगतम् । रहितमित्यर्थः । दंसोभिः ।
निक्षेपं सन्तम् । मृतकल्पमित्यर्थः । तदेतत् परस्तादप्युक्तम् 'दत्त रानी.' (अ १, ११६, २४)
इत्यादिना । न वां युवयोः जूर्यन्ति जीर्वन्ते । विनश्यन्तीत्यर्थः । पूव्यां 'पूव्यम्'^२ (निष
३, २७) इति पुराणतस्म । पुराणानि कृतानि कर्माणि ॥ ४ ॥

येङ्कट० ^१अश्वम् इव आप्तु गूळम् पाषाणमनैः असुरैः नेतारौ । अश्विनौ । रेभम् ऋषिम् । सद्गतवन्ती
युषाम् असुरकर्मभिः^३ विप्रुतम् । न युवयोः कर्माणि^४ पूर्वकारकृतानि^५ कदाचन जीर्वन्ति ।
न विनश्यन्त्याश्वकृतान्मृषिभिः चार्थमाजानीति^६ ॥ ४ ॥

मुद्रल० नरा ! नेतारौ । वृषणा ! कामानां वर्धकौ । हे अश्विना ! अश्विनो ! दुरैः वृषणावैरसुरैः अप्सु
कृपस्थेपूदकेषु गूळहम् निगूढं निषातम् रेभम् ऋषिम् कृपादुषीय विप्रुताम् विशिष्टावयवं
तम् अश्वम् न व्यापित्तमदिवस्य दंसोभिः अतस्मिन्निः भैरग्न्यस्तैः कर्मभिः तम् रिणीथः समपचय ।

१. ऋषिभू विं लपं. २. अततदितत् विं अं. ३. अग्निभिः विं अं. ४. एव विं अं.

५. युषा कृ. ६. 'तानिति विं' अ ल लपं. ७. तालि विं अं. ८. तेन विं अं. ९. 'नवी कु.

१०. नावाने अ. ११. पूर्वम् दु. १२-१२. तालि विं अं. † गूळहम् विं ल लपं. ‡ ऋषिम् तम् तम्

विं अं ल लपं. § युवयोः विं ऊः सारकर्मभिः अं. १३. 'ति कदा विं अं. १४. 'गणति क.

सर्वैस्त्वयैश्वेतमकुरुत्वमित्यर्थः । ताम् सुवयोः सम्बन्धीनि पूर्वा चिरन्तानानि कृतानि कर्माणि न श्रयन्ति न हि जीर्णाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

सुपुष्पांसुं न निर्झेतैरुपस्थे सूर्यं न दंष्ट्रा तमसि क्षियन्तम् ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुद्दपथुरथिना वन्दनाय ॥ ५ ॥

सुपुष्पांसुम् । न । निःशक्तेः । उपस्थे । सूर्यम् । न । उद्धा । तमसि । क्षियन्तम् ।

शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् । निखातम् । उद् । ऊपथुः । अथिना । वन्दनाय ॥ ५ ॥

स्कन्द० सुपुष्पांसुम् न सुप्तमिव । कश्चित् निर्झेतैः पृथिव्या एकदेशान्ते । उपस्थे स्थाने । भूम्या-
मित्यर्थः । सूर्यम् न सूर्यमिव । हे दत्ता ! तमसि क्षियन्तम् निवसन्तम् । कदा पुनः सूर्यः
वमसि न्युपितवात् धेनैवमुच्यते सूर्यमिव वमसि क्षियन्तमिति । उच्यते । 'यदा वृष्टौ नदत्त-
मस्तदान उच्च हत्वेन्द्रः पूर्वं दिव्यारोहयाश्चकारेति । तदेव सूर्येनोक्तम् 'तुं यदिन्द्र शवशावधौ'
(ऋ १, ५३, ४) इति । शुभे शोभायि च । रुक्मम् न रुक्मो नामाभरणविशेषः । तमिव कश्चित्
दर्शतम् दर्शनीयम् । निखातम् सन्तम् उद् ऊपथुः उरुवातवन्तौ हे वदिवन्तौ ! वन्दनाय द्वितीयार्थे
धनुर्भिः । वन्दनस्युपिम् । यदा भूमौ सुप्तं कश्चित् कश्चिदस्तेन गृहीत्वा उत्थापयेत्, यथा
च वृष्टतमेन तमसा भयदृष्ट्यै सूर्यं दिव्यारोहणार्थमिन्द्र उद्घृतवात् । यथा चात्मनः
शोभनार्थे रुक्मं निखातं सन्तं कश्चिदुद्घरेत्, एवं सुप्तं वन्दनं कृते निपातितं तत् उद्घृतवन्ता-
विति समस्तार्थः । तदेवम् पुरस्तादप्युक्तम् 'तदा नरा शंस्यम्' (ऋ १, ११६, ११) इति ।
वृत्तेनाप्युक्तम् 'उद्घन्वन्तीरयात् स्वर्शे' (ऋ १, ११२, ५) इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यथा कश्चन भूम्याः उपस्थे क्षयानं सुप्तं हस्तेन प्रवेष्टोत्थापयति^१ । यथा वा 'दर्शनीयो!
नेत्रे' तमसि वसन्तम् सूर्यम् काल उरुपापयति । यथा वा 'कश्चन' भूम्याम् निखातम्
हस्ताभरणम् अलङ्कारार्थम् उद्घरति^२ । एवं वन्दनम् उद् ऊपथुः कृत्वा अनुरनिहितम् इति^३ ॥ ५ ॥

सुत्रल० निर्झेतैः पृथिव्याः उपस्थे उत्सरे सुपुष्पांसुम् न सुप्तमिव कृमप्ये क्षयानम्,
सूर्यम् न सूर्यमिव तमसि भूदानार्ताशान्धकारे क्षियन्तम् निवसन्तम् । सूर्यमिव तैःस्त्रिभूमित्यर्थः ।
शुभे शोभनार्थे निर्मितम् रुक्मम् न शोभनार्थं सुवर्णमदाभरणमिव दर्शतम् दर्शनीयम् । एवंसुप्त-
विनिर्दिष्टं कृते अर्च्यैः निखातम् वन्दनाय वन्दनम् रूपिन् हे दत्ता ! दर्शनीयो ! अथिना ! अदिवन्तौ ।
सुप्तम् तत् ऊपथुः उद्घृतवन्तौ ॥ ५ ॥

इति प्रथमाहके अहमाभ्याये प्रवेष्टो योगे ॥

तद् वा नरा शंस्यं पञ्चिण्ये कक्षीर्वता नास्त्या परिजम् ।

शुक्राद्वस्य बाजिनो जनाय श्रुतं कुम्भो अंसिधत्तं मधूनाम् ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३. भूम्या वि' अ. ४. उपाने' अ. ५. प्रवेष्टयति वि'
अ. ६-६. नास्ति वि' अ. ७. दर्शनीयो नेत्रो वि' अ. ८. नास्ति कु. ९. कश्चन वि' अ. १०. वेपन अ. ११. शोभः
'न दर्शनीयं वि' अ. १२. अस्ति वि' अ. १३. उरुवातयति वि' अ.

निष्कण्टकं प्रविरुति एवम् जरिमाणम् जराम् जगम्भाम् कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । वृद्धः
सम् धिरकालं निरस्तेयमित्यर्थः । इत् पुराणः ॥ २५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशोऽर्गः ॥

[११७]

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वाम् ।

वृद्धिर्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नास्त्योषु वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वाम् ।

वृद्धिर्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा । यातम् । नास्त्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

सूक्तम्० मध्वः^१ मधुस्वादस्य सोमस्य अश्विना^२ हे अश्विनौ! मदाय मदायम् । मधुस्वादे सोमं पीत्वा
मदिव्यथ इत्येवमर्थमित्यर्थः । प्रत्नः पुराणः होता नामर्त्विक् । अथवा कक्षीवाधामर्षिः । *आत्मन एव^३
परोक्षरूपेण प्रथमपुरूपेण निर्देशः । आ विवासते परिचरति वाम् युवाम् । किञ्च वृद्धिर्मती
षेषां स्त्रीर्णेन वृद्धिर्वा जडती । वृद्धिर्वा सादित्वादिवमित्यर्थः । रातिः दानं सपत्नीयपुरोडासादेः ।
विश्रिता विविधमाश्रिता । मनसा चिकीर्षितेत्यर्थः । योः स्तुतिश्च । एतत् ज्ञात्वा इषा भक्षेन
सोमात्पेन निमित्तेन । सोमं पातुमित्यर्थः । यातं नास्त्या । उप उपचातम् उपगच्छतं हे नास्त्यौ!
वाजैः अश्वैश्च पुरोडासादिभिः । चरुपुरोडासादीनि भक्षयितुमित्यर्थः । अथवा इषा वाजैरिति
सहयोगलक्षणा वृत्तीया । अस्मभ्यं वदेयमन्नं बलानि च तैः सह । तानि गृहीत्वोप-
गच्छतमित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ! मधुस्वादसेन सोमेन युवां मादयितुं पुराणः आह्वता स्तुतिभिः^४ वाम्^५ परिचरति ।
किञ्च स्त्रीर्णेन वृद्धिर्वा जडती अस्माकम् रातिः सोमस्य दानम् । एवम् विश्रिता विश्वीर्णा
स्तुतिश्च । तौ युवामस्मान् अक्षेन बलैः च सह उपागच्छतमिति^६ ॥ १ ॥

मुद्रल० 'मध्वः' इति पञ्चविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तम्^१ । कक्षीवान् ऋषिः^२ । त्रिष्टुप् छन्दः^३ ।
अश्विनौ वृचवा^४ ॥

हे अश्विनौ! अश्विनौ! मध्वः मधुना माधुर्योपेतेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदायम्
प्रत्नः चिरन्तनः होता होमनिष्ठादको यजमानः वाम् युवाम् आ विवासते विवासतिः परिचरणकर्मो
(श्रु. निष ३, ५) । आह्व मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं परिचरति । अथ च रातिः दानम् इतिः वृद्धिर्मती
आस्त्रीर्णेन वृद्धिर्वा सुक्तम् । दुष्मदर्थं वृद्धिर्वासादिवमित्यर्थः । तया गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च
विश्रिता ऋरिभ्यु समवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नास्त्या । स्रवन्तान्-
वश्विनौ! इषा अस्मभ्यं वदन्त्येनाश्वेन वाजैः बलैश्च सह युवाम् उप यातम् अस्मात्स-
मीपं प्राप्नुतम् ॥ १ ॥

१. वारितं सूक्तो. २-२. आह्वानमेव सूक्तो. ३. स्तुतिः वि^१ अ^२. ४. वा वि^१ अ^२. ५. *वृचत्. कु.
६. नास्ति भे^२. † 'ते तै',

यो वामश्विना मनसो जवीयान् रथः स्वश्वो विश आजिगति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिस्मभ्यं यातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

स्कन्द० यः वाम् युषयोः स्वभूतः हे अश्विनौ ! मनसः सकाशात् जवीयान् वेगवत्तरो रथः स्वतः शोभनैरश्वैर्युक्तः विशः मनुष्यान् प्रति आजिगति भागच्छति । येन गच्छथः सुकृतः पुण्यकृतो यत्प्रमानस्य स्वभूतम् दुरोणम् गृहम् । तेन हे नरा ! मनुष्याकारौ ! वर्तिः वर्तन्या मार्गेण अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् । अस्मान् प्रतीत्यर्थः । यातम् गच्छतम् ॥ २ ॥

धेङ्कट० अश्विनौ । यः युषयोः मनसः अपि वेगवत्तरो रथः शोभनाश्वयुक्तः मनुष्यान् प्रति गच्छति, येन च यत्प्रमानस्य गृहम् प्रति गच्छथः, तेन अस्मदर्थम् गन्तव्यार्थम् प्रति आगच्छतमिति ॥ २ ॥

मुद्रल० हे अश्विना ! अश्विनौ । वाम् युषयोः स्वभूतः मनसः जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् स्वतः शोभनाश्वः । पूर्वभूतो यः रथः विशः प्रजा आजिगति आभिमुख्येन गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभने यानं कुर्वतो यत्प्रमानस्य दुरोणम् देवयजनलक्षणं गृहम् गच्छथाः । हे नरा ! मैत्रानाय-
श्विनौ ! तेन रथेन अस्मभ्यम् अस्माकम् वर्तिः वर्तनाधिकरणं गृहम् यातम् भागच्छतम् ॥ २ ॥

श्रुपिं नरावंहंसः पाञ्चजन्यमूर्वीसादत्रिं मुञ्चथो गुणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ ३ ॥

श्रुपिम् । नरो । अंहंसः । पाञ्चजन्यम् । श्रुवीसात् । अत्रिम् । मुञ्चथः । गुणेन ।

मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

स्कन्द० कपिम् हे नरो ! अंहंसः पापाद् दाहकत्वात्, विनाशकत्वादित्यर्थः । पाञ्चजन्यम् 'बाणो देव्यः पाञ्चजन्यः' (वृ. पावा ४, २, ५८) इत्येवमयं द्वितेऽप्र व्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । पाञ्चम्योऽपि जनेभ्यः गन्धर्वाः पितरो देवाः असुरा रक्षासीत्येतेभ्यः निपादपञ्चमेभ्यो वा चतुर्थ्यो वर्णभ्यो द्वितम् । 'पञ्चानां हि जनानां स्थितिकरी वृष्टिः, तस्या हेतुभूतो यज्ञः, तस्य कर्ता नविरित्येवमस्य द्वितत्वम् । श्रुवीसात् अत्रिष्ट्यात् अत्रिम् वाम मुञ्चथः मोक्षितवन्तौ स्वः । इदृष्टवन्तावित्यर्थः । गुणेन सह । कस्य । सामर्थ्यादिनिद्रयाम् । अत्रिष्टसर्वात्रिमित्यर्थः । मिनन्ता मीन् दिसाथाम् । दस्योः 'विजानोश्चार्थान् हे च दस्यवः' (श्र १, ५१, ८) इत्याप्यप्रतिशोगित्यदर्शनादस्त्वान्नोऽनार्ययजनः समुद्रानिप्राणं कैवलयन्तम् । येनाहावमिष्टे प्रक्षिप्तः तस्यानाथेरप्य असुरसमूहस्य आशयस्य मायाः शक्यज्ञाः । उद्धारणाद्योर्ध्वम् अनुपूर्वम् द्विधावित्येवमेतत् । आनुपूर्वेण यथायोग्य-
मित्यर्थः । वृषणा वरिषतावित्यर्थः । तामुदात्सभिप्रेतकलासु अत्रिम् चोदयन्ता उपदेशादिना

१. प्रति कु. २. शो वि अ ॥ कु. ३. नाश्रि वि क ल. ४. अजन् कु. ५. पुष्टितम्
६. १. १५५* मू. ७. मीद् मू. ८. नाश्रि अ.

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पञ्जियेण । कक्षीवता । नास्तया । परिज्मन् ।
शफात् । अशंस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् । कुम्भान् । अतिश्रतम् । मधूनाम् ॥ ६ ॥

स्कन्द० तत् कर्म वाम् युवयोः । हे नरा । शंस्यम् स्तुत्यम् । पञ्जियेण पाजोऽङ्गं हविर्लक्षणम्
वदता । अथवा पञ्जाः अङ्गिरसाः तदपरमभूतेन मया कक्षीवता । हे नास्तया । परिज्मन् सर्वयो
मण्डन्ति देवा यत्र स परिष्मा यज्ञः, तस्मिन् । यत् कर्म कृतम् । उच्यते । शफात्
सुरान् अशंस्य वाजिनः वेगवतो बलवतो वा । जनानामायय । शतम् कुम्भान् अतिश्रतम् क्षारित-
वन्तो स्थः मधूनाम् मधुस्वाद्गूनां सुराणाम् । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'कारोतरात्' (ऋ १,
११६, ७) इति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तत् युवयोः कर्म वेतारो ! शंसनीयं पञ्जाणां पुत्रेण कक्षीवता मया नास्तयो ! परितः
यत्रयत्र मां जना गन्तारः भवन्ति तत्रतत्र यद् युवाम् बलयतः अशंस्य शफात् जनार्थम्
मधूनाम् शतम् कुम्भान् आपूरयतम् इति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे नरा । वेतारो ! नास्तया ! अशिनो ! परिज्मन् परिगमने अभीष्टस्य प्राप्ते निमित्तमूढे
सति पञ्जियेण पञ्जाणाम् अङ्गिरसां कुळे जायेन कक्षीवता मया वाम् युवयोः सम्बन्धि
तत् कर्म शंस्यम् ऋषयेण शंसनीयं यत् जनाय अपेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनः वेगवतः
रवदीपाश्रय शफात् निर्गतेः मधूनाम् मधुभिः शतम् कुम्भान् प्रतसकृत्स्याकात् कुम्भान् अतिश्रतम्
आपूरयतम् । तदेतद् मधुना पूरणे तद् शंस्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णियाय विष्णार्ष्यं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित् पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अशिनो अदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्णियाय । विष्णार्ष्यम् । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृपदे । दुरोणे । पतिम् । जूर्यन्त्यै । अशिनो । अदत्तम् ॥ ७ ॥

स्कन्द० युवम् हे नरा ! स्तुवते कृष्णियाय कृष्णनाभ्र ऋषेः पुत्राय । विष्णार्ष्यम् नामास्य पुत्रम-
पनष्टमानीय दधुः विश्वकाय ऋषये । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'अवरयते स्तुवते कृष्णियाय'
(ऋ १, ११६, २३) इति । घोषायै चित् । अग्नेविहासमाचक्षते—'घोषा नाम कक्षीवतो बुद्धिः ।
सा दुरोणस्वात् परया परित्यक्ता पितुरेव गृहे जरां जगाम । सा जीर्णा अशिनो शोभन
भगं यथाये । तस्यै अशिनो स्वयमेव भगतां जन्तुः' इति । तदेतत् घोषैव वक्ष्यति
'अमस्तुरथित्' (ऋ १०, ३९, ३) इति । तां सुभगीभूतां पतिर्भेजे । तदेतदिदोच्यते घोषायै
चिदित्यादिना । चिच्छब्दोऽत्र चार्थः । घोषायै च । पितृपदे पिता यत्र हीवति तिष्ठति तत्
पितृपदम् तस्मिन् 'दुरोणे गृहे' जूर्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै पतिम् हे अशिनो ! अदत्तम्
सौभाग्यकरजज्ञेण दत्तवन्तो स्तः ॥ ७ ॥

१. शोभो० अ. २. पर वि० अ०. ३. नास्ति वि० कु अ० ल. ४. 'रो तद् वि० अ०.

५. पञ्जाणां वि० अ० ल०. ६. नास्ति वि० अ०. ७. लका. वि०; शफात् वि० अ०. ८. नास्ति कु.

९. ९. गृहे दुरोणे अ.

वेङ्कट० युवाम् नरो ! स्तुवते कृष्णनाभः पुत्राय विश्वकनाभे विनष्टम् विष्णाप्यम् नाम पुत्रम् ददधुः । घोषा नाम काचन स्त्री पिता यत्र सोदति तस्मिन् पितृगृहे दौर्भाग्याद् भङ्गभ्रपतिकैव जीर्णाऽऽसीत् । तस्यै स्त्रीभाष्यं प्रदाय पतिम् अदत्तम् इति ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे नरा ! नेवारावदिवनौ ! युवम् युवाम् स्तुवते स्तोत्रम् कुर्वते कृष्णियाय कृष्णाशयस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्यम् ददधुः^१ विष्णाप्यं नाम विनष्टपुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम मद्रवादिनी कक्षीवतो दुहिता कुशिनौ सती कर्मैचिद्राय अदत्त्वा पितृगृहे निदण्णा जीर्णाऽऽसीत् । साऽदिवनो-रनुग्रहात् नष्टकृष्ण आसीत् पतिम् च^२ लेभे । तत्रैतवाह । हे अश्विनौ ! पितृवदे पितृसम्बद्धे दुरोगे स्वकीये जनकगृहे कुहरोगेण भर्तात्मप्राप्त्यं पितृवदे पितृसतीपे निदण्णायै ज्यन्तवै जरां प्राप्नुवत्ये पोषादे चित् पतत्संशयै ब्रह्मवादिन्दै भवि रोगोपशमनेन पतिम् भर्तारम् अदत्तम् युवां दत्तवन्तौ ॥ ७ ॥

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कृष्णाय ।

प्रवाच्यं तद् धृपणा कृतं वां पत्नार्पिदाय श्रवो अर्ध्यर्धत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । श्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य^३ । अश्विना । कृष्णाय । प्रऽज्वान्यम् । तत् । धृपणा । कृतम् । वाम् । यत् । नार्पिदाय^४ । श्रवः । अर्धिसार्धत्तम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् श्यावाय कुशित्वात् श्याववर्णांश्च भग्नेः पुत्रस्य पौरस्य ज्येष्ठपुत्राय रुशतीम् शीतां त्वचम् अदत्तम् दत्तवन्तौ स्यः । तं हि युवां विकृत्य क्त्वा च जह्योर्मध्ये शिरसि च पुनश्च सम्भाय शिरण्यत्तवर्धं पुनश्चजीववाचकभुः । तत्रैतत् परस्तादपि बह्वपि 'श्रिया ह श्यावमदिवना' (श्र १, ११७, २४) इति । महः द्वितीयैकवचनान्तमेतत् । महश्च अदत्तम् । किम् । 'युवं कणाया-पिरिताय' (श्र १, ११८, ७) इति मन्त्रान्तरे दर्शनाच्चभुः । शीटगाय । उच्यते । क्षोणस्य दुष्टु शब्दे^५ इत्यस्येवं रूपम् । चतुर्थ्यर्थे पठ्ये । श्रावद्वित्रे । आह्वये स्तोत्रे वेत्तवर्धः । कर्मै । उच्यते । हे अश्विनौ ! कृष्णाय श्रपये । किञ्च प्रवाच्यम् प्रकर्षेण भक्त्यम् तद् हे धृपणा ! इत्तम् कर्म वाम् युवयोः यत् नार्पराय जपये दधिराय भवः श्रोत्रम् वायव्यम् अधिसाह्वः 'अधिपरी अनर्धकी' (पा १, ४, १३) इति कर्मप्रवचनीयः पदपूर्णाः । दत्तवन्तौ स्यः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युवाम् श्यावाय^६ कुशिनो दोतां त्वचम् अदत्तम् प्रस्कण्वायान्यम्भै मा । किञ्च अश्विनौ ! नार्पिदाय रुशाय महतो वाचस्ये^७ शब्दभन्धकारे प्रक्षिप्ताय यत् युवाम् दधरि^८ अर्धत्तम्^९ तत् युवयोः कृतम् प्रकर्षेण वाचस्यम् । श्रौतिः शब्दकर्मा । शब्दकरणादीनां क्षोणः^{१०} । अत्र साह्यायनकम्—'कृष्णो वै नार्पितो बरुत्स्वामुदस्य दुहितरम् अश्विन्दत् । तस्यां हास्य त्रिकोक्तभाक्त्यै^{११} दुष्टो^{१२} ज्ञाते । सा ह हृदा शार्त्तनाययी । तां हान्वात्रगाम । तं ह असुरा भवलेपेनावलिम्बन्त ऊचुः, अथ स्पुष्टं पिशापीदि, यदि माह्वजोऽसीति । तद् ह अश्विनौ भययुयुषाते^{१३} । अश्विनौ हि वै देवानां हन्धयुषो^{१४} । तौ हैनम् अरश्यमानावेत्य^{१५} उच्यतुः, यदैव स्वावां शीणां समामन्तौ उपयुष्यतिपदावोऽथ^{१६}

१. नास्ति वि^१ अ^१. २. नास्ति कु. ३-३. नास्ति मे^३. ४. नास्ति सूको. ५. दधत् सूको. ६. उच्यते सूको. ७. नास्ति वि^७ अ^७ ल लयं. ८. दधरिने वि^८ अ^८. ९. शान्त्य कु. १०. नास्ति वि^{१०} अ^{१०}; उच्यते वि^{१०} अ^{१०}. ११. पदम् वि^{११} अ^{११}. १२. शीणः कु. १३. 'हन्धयुषो वि^{१३} अ^{१३} कु. १४. नास्ति वि^{१४} अ^{१४}. १५. अदत्तं वि^{१५} अ^{१५}; नास्ति वि^{१५} अ^{१५}. १६. दधयुषो वि^{१६} अ^{१६}. १७. 'नाना वदेव वि^{१७} अ^{१७} कु लयं. १८. 'पतापद क शोषा.

शुभ्रं विजानीताद् 'इत्युक्त्वा' भावः । अथ हेतोर्धीर्णां समाप्तौ उपसृपि भक्तिपेक्षुः^१ । स होराच, अपहरत्वेद्म् । एतर्हि याम् युष्मभे सीरानि इति । ए होचुः, माङ्गलो वायम् प्रतिः भास^२ । 'उप ह' वास्य जया, इन्द्रासा इमां वदामेति । तां हासौ दशुः^३ ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अधिना! अधिनी! युवम् युवाम् श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये दत्तमीम् दीतरयचं श्रियम् अदत्तम् प्रायच्छतम् । भवि च शोभत्य शोभाय यः दृष्टिरादित्येन गन्तुमशकः सन् एकस्मिन्नेवारस्थाने निवसति तस्मै निवसते कष्याय ऋषये महः तेजः वैजसं चक्षुरिन्द्रियम् अदत्तमिति शेषः । तथा हे शृणा! कामानां परिवारारविनी! वाम् युवयोः तद् कृतम् कर्म प्रवाच्यम् प्रकुर्येण वाचनीयं संसनीयम् नारदराव नृपदुपुत्राय बधिराय ऋषये भवः ध्रुवेष्विन्द्रियम् यत् अन्वपतम् दत्तवन्तौ स्य इति यत् तदित्यर्थः ॥ ८ ॥

पुरुषपीस्पथिना दधाना नि पेदेवं ऊहधुराशुमर्धम् ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहर्नं श्रवस्पर्धं तर्कम् ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षासि । अधिना । दधाना । नि । पेदेवं । ऊहधुः । आशुम् । अर्धम् ।

सहस्रसाम् । वाजिनम् । अप्रतीतम् । अहिहर्नम् । श्रवस्पर्धम् । तर्कम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्ष्वे— 'पेदुनां राजा । तस्मै परया भयया परितुष्टावधिनी महावीर्यं श्रेष्ठ-
मश्वं ददतुः' इति । तत्परस्वाद्भवति^४ 'युवं श्वेतं पेदव दन्तजुतम्' (श्र १, ११८, ९) इति ।
पोपापि यक्षयति 'युवं श्वेतं पदेवेऽदिवनात्सम्' (श्र १०, १९, १०) इति । तदेतदिहोच्यते पुत्र
वर्षासि इत्यादिना । पुत्र यद्वनि वर्षासि रूपाणि हे अदिना! दधाना धारयन्ती । आत्मनो देवतामा-
हारम्याचानारूपतां प्रतिपद्यमानावित्यर्थः । पेदेवे राज्ञे नि ऊहधुः नियमेन प्राथितवन्ती स्य^५ । दत्तवन्ता-
वित्यर्थः । आशुम् शीघ्रम् अश्वम् सहस्रसाम् सहस्रसाम् सहस्रसाम् सद्ग्रामसहस्राणां^६ तन्निमित्तभूतधनसहस्राणां वा
सम्भकारम् । वाजिनम् बलवन्तं वेगवन्तं वा । अप्रतीतम् अप्रतिगतपूर्वं दशुभिः । अहिहर्नम्
हि गतौ । अगन्ता 'अनंदा अहिः'^७ । बलावलेपेन अनंशुरपि^८ राजोहन्तारम् अदिनाज्ञो वा असुरस्य ।
श्वस्यम् अश्वः कीर्तिः । तर्कम् यत् प्रत्ययः । 'श्वस्युर्गन्धु रथयुः' (श्र १, ११, १४) इति
यथा । कीर्तिमन्त्वम् । तर्कम् उरति । श्रवणार्थः । श्रवणं च गमनं श्रवणैर्यथार्थंवात् । गन्तारं
शशुद् प्रति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पुरुषि कर्मरूपाणि^{१०} अधिनी^{११} दधानी^{१२} पेदेवे राज्ञे शीघ्रगन्तारम् अश्वम् नि ऊहधुः^{१३} सहस्रस-
धनस्य^{१४} सम्भकारम् बलवन्तं शशुभिः अप्रतिगतम् आहन्तृणां दानुर्णं हन्तारम्^{१५} कीर्तिहेतुम्^{१६}
तारकम् ॥ ९ ॥

१-१. शपारिक्युत्सवा वि^१ अ^२ कु. २. भविष्यतुः अ^३ कु. ३. आसद् कु. ४-४. इन्द्रासा अ^४ कु.
दुपारदात् वि^५ अ^५. ५. तदेतत्परस्ता^६ कु. ६. सहस्रसामाणां तर्का^७ अ. ७-७. नास्ति अ; जनार्त् कु.
८. अनशु^८ मुको. ९. नास्ति अ. १०. वर्णादि वि^९ अ^९. ११. नास्ति वि^{१०} अ^{१०} कु अ.
१२-१२. सहस्रस्य वि^{११} कु. १३. नास्ति कु. १४. 'द्विहर्ण वि^{१२} अ^{१२}.

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! पुरपुरुषि बहूनि वर्षाणि रूपनामैवम् (तु. निघ ३, ७) । भारतीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्तौ युषाम् आशुम् शीघ्रगामिनम् ज्वम् पेदेवे पेदुनास्ते स्तुपवे नि ऊह्युः निवशं प्राशितवन्तौ । दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वम् । सद्दत्तवाम् सद्दत्तसद्दत्त्याकृत्य धनस्य सतिवशं दातारम् वाजिनम् बल्यन्तम् अथ एव अप्रतीतम् शत्रुभिरप्रतिगतम् अश्विनम् ज्वन्तुं दातारम् धवस्यम् अथः धवणीर्षं स्तोत्रं तत्र भवम् । स्तुतिविषयमित्यर्थः । तद्वाम् पतितारम् ॥ ९ ॥

एतानि वां श्वस्यं सुदानुं ब्रह्माङ्गुपं सदर्नं रोदस्योः ।

यद् वां पञ्जासौं अश्विना हवन्ते यातमिया च विदुषे च वाजम् ॥ १० ॥

एतानि । वाम् । श्वस्यं । सुदानु इति सुदानुं । ब्रह्मं । आङ्गुपम् । सदर्नम् । रोदस्योः ।

यत् । वाम् । पञ्जासौं । अश्विना । हवन्ते । यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥ १० ॥

स्कन्द० एतानि वाम् युवयोः श्वस्यं 'श्वः' (निघ २, ७) इत्यदनाम । स्वार्थे चात्र यद् प्रत्ययः । अक्षानि हविलक्षणानि । सुदानुं शोभनदापारौ । ब्रह्म च स्तुतिरक्षणं वाग्यानुवाक्यादिगतम् । आङ्गुपं स्तोत्रं च शकलक्षणम् । कीदृशम् । तदनम् सीदतो यस्मिन् तत् सदर्नम् । रोदस्योः धारापृथिन्योः उभयोरपि^१ । धारापृथिन्यो रच्योर्षु विधीयत इत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा यद् यदा वाम् युवाम् पञ्जासः पाञ्जासोऽनेन^२ हविलक्षणेन वदन्तः^३ कतिवदाः । अथवा निवृत्तवदेदे^४ सोऽयमित्यभिसम्बन्धादपत्यस्याभिधानम् । पञ्जागामक्षिरतामपत्यभूता मत्प्रवृत्तवः । हे अश्विनौ ! हवन्त आङ्गुपन्ते^५ । यदेति वचनात्तदेत्यभ्याहार्यम् । यदा यातम् नष्टम् । इषा चतुर्षो^६ तृतीया । अक्षाय च । अस्माकम् विदुषे च विज्ञानाय च । अथ विज्ञानं चास्मभ्यं दातुमित्यर्थः । वाजम् अक्षमस्मदीयं हविलक्षणम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे शोभनदानाश्विनौ ! एतानि युवयोः श्वस्यं धारापृथिन्योः सर्वेषां तात्पर्येण^१ अपनीयानि कर्माणि । बृहच्च स्तोत्रमेतद्धि मह्यं यद् 'वासत्यभ्याम्' (ऋ १, ११६, १) इत्यादिकं येन स्तोत्रा धारापृथिन्योरुभयोरपि सीदति । यदा युवाम् पञ्जङ्गताः^२ हवन्ते तदाद्येन सह तच्छतम्^३ । अथ सदर्नम् निवृषे कक्षीवते इतम् च इति^४ ॥ १० ॥

मुद्गल० हे सुदानु ! शोभनदानाश्विनौ ! वाम् युवयोः सम्बन्धीनि एतानि समानउरोक्षानि वीर्याणि धनस्या श्वणीयानि सर्वज्ञान्यानि भवन्ति । तदर्थम् रोदस्योः धारापृथिन्यात्मना वर्तमानयोर्गुणयोः सदर्नम् लोहसमीपे निवेशनम् आङ्गुपम् आयोपनीयम् ब्रह्म मन्त्ररूपं स्तोत्रम् । नियमसिद्धिं शेषः । यद् यदा पञ्जासः अक्षिरसां गोषोत्पन्ना यजमानाः हे अश्विनौ ! अश्विनौ ! वाम् युवाम् हवन्ते^५ स्तुतिभिरातनरक्षार्थम् आङ्गुपन्ति । तदानीम् इषा दातव्येनाग्नेन सह मा यातम् आतच्छतम्

१. 'स्वा वा अ. २. वच' कु. ३. गवे अदि अ. ४. युवयोः कु. ५. वाजस्यं अ. ६. दाः अ.
७. 'वति कु. ८. तात्पर्ये वि' लपे. ९. पञ्जङ्ग अत्र वि' कु पुत्रकुले वाजा अ'; पञ्जङ्गे वाजा वि' अ'
१०. पच्छतम् कु. ११. नादि कु. १२. स्तुपवे मूको.

५ । विदुषे गुप्ताद्विपर्यं शोभं जानते मद्गम् च वाजम् अहं प्रपच्छतमिति शेषः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्दशो वक्रः ॥

सूनोर्मनैनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वायुधाना सं विद्वपलां नासत्यारिणीतम् ॥११॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा । रदन्ता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । वायुधाना । सम् । विद्वपलाम् । नासत्या । अरिणीतम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'सूनोः मानेन' 'सूनः' (निघ २, २) इत्यपत्यनाम । मीयत्सेऽनेनेति मानः कुम्भः । पट्टीवृत्तये च स्पर्शाक्षेण योजयित्वा । सूनुनापरस्यभूतेन^१ कुम्भस्य । अगस्त्यो सुवैशीद्रीनात् सिन्धु-
धरणयोः स्फुटोत्सः कुम्भे जातः । एवं द्वाषडानविद् भाहुः—'बहुधा पतिरं रेतः कल्लोऽप्य
जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत^२ श्रविततमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो
महापतिः ।' (ट. वृदे ५, १५१-१५२) इति । वसिष्ठोऽपि तत्पुत्रो वा वक्ष्यति 'स्ये इ जाती'
(श्र ७, २३, ११) इति । एवं कुम्भस्यापत्यमूलोऽगस्त्यः खेडस्य च पुरोहितः^३ । तेन हे^४
अश्विना । गृणाना इत्यमानौ । वाजम् बलमहं वा । विप्राय मेधाविने वस्मै । हे भुरणा ।
'भुरण्यति' (निघ २, १४) इति गतिकर्ता^५ । गन्धारी शत्रून् यशान् वा प्रति । रदन्ता रदं
विडम्बनेऽन्यत् इह तु सम्प्रदानचतुर्थीश्रुतेर्दानार्थः । ददती । अगस्त्ये पृथग्येऽत्र सप्तमी । अगस्त्यस्य
स्वभूतेन^६ स्तुतिरूपेण ब्रह्मणा वायुधाना अत्यर्थं वर्धमानौ । विद्वपलाम् नाम खेडस्य सेनाया योद्धां
स्त्रियं शत्रुभिः छिन्नब्रह्मं प्रति हे नासत्यौ । सम् अरिणीतम् 'रिणाति' (निघ २, १४) इति गतिकर्ता^५ ।
भायसीं जडां तस्यै दातुं सम्गम् अगच्छतं युवाम् । उरस्तादप्युक्तमेतत् 'परिधिं हि वेरिव'
(ऋ १, ११६, १५) इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० भरद्वाजपुत्रस्य स्तोत्रेण अश्विनौ ! इत्यमानौ युवाम् अहम् विप्राय भरद्वाजाय भरणशीलौ !^६
रददित्दानकर्मा । प्रपच्छन्ती । पृथक् कृतवन्तादिरपाह 'अगस्त्ये इति । खेडपुरोहिते^३
अगस्त्ये स्तोत्रेण वर्धमानौ खेडस्य योद्धां स्त्रियं शत्रुभिः छिन्नब्रह्मं तत्प्रतिसम्प्रदानार्थम्^७ सद्^८
गतवन्ताविति^९ ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे भुरणा । भर्तारी पोषको । नासत्या । सत्यस्वभावा । अश्विना । अश्विनौ ! सूतोः कुम्भात्
प्रस्तुतस्वागस्त्यस्य खेडपुरोहितस्य सम्बन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना
इत्यमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय ऋषये वाजम् अहम् रदन्ता विडम्बन्तौ निष्ठाद्यन्तौ
युवाम् विद्वपलाम् सद्प्रामे छिन्नब्रह्मं खेडस्य सम्बन्धिनी स्त्रियम् सम् अरिणीतम् पुनः भायस्या जडया
समयोजयतम् । नृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विवियते । अगस्त्ये ऋषीं ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण
स्तोत्रेण वन्द्याना प्रवर्धिताविति ॥ ११ ॥

१-३. नास्ति सूको. २. "नात्याप" सूको. ३. सप्तमो सूको. ४. 'तः पुरोहितत्वात् अ.

५. नास्ति अ. ६-८. 'एवमित्यति' अ. ७. 'तेन तेन अ. ८. 'शीलो वि' अ'; 'शीलय अ'.

९-१०. नास्ति वि' अ. † सड पुण्डिते वि'; सड पुण्डितः अ'; खेडपुरोहितः कु. १०. मति' वि' अ'.

११. नास्ति वि' अ'. १२. 'रन्ती कु.

कुहं यान्तां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा श्युत्रा ।
हिरण्यस्येव कलशं निखातमुर्दपथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुहं । यान्तां । सुऽस्तुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । श्युऽत्रा ।
हिरण्यस्यऽश्व । कलशम् । निऽखातम् । उर्द । कपयुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते—‘अश्विनौ यदृच्छया पर्यटन्तौ श्लक्ष्णोच्चारणं रमणोपासुमानसः स्तुतिं श्युधुवयुः । षी मन्त्रया परितुष्टावाणीय हिरण्यकलशमस्य शयने निचक्षन्तुः’ इति । तदेवदि-
होच्यते कुह यान्तेत्यादिना । कुह कापि यान्ता गच्छन्तौ । अन्वयापि कापि गच्छन्तावित्यर्थः ।
सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् । द्वितीयाश्रुतेः श्रुत्येति वाक्यशेषः । काव्यस्य कविपुत्रस्योशनसः ।
हे दिवः नपाता । दिवो हि पुत्र आदित्यः । कुत पवन् । येवरेयनाक्षणे ‘प्रजापतिरकामयत् ।
प्रजायेव । भूयान् स्मात्’ इत्युपकल्प्य ‘अग्निरेव शयिष्या अजायत । वायुरन्तरिक्षात् । आदित्यो दिवः’
(ऐमा ५, ३२, १) इति श्रुतेः । एवं हीतिहासिकाः स्मरन्ति—‘दिवः पुत्रो बृहन्नानुश्रुतारामा
विभाषयुः । सविता स ह्यधीकोऽको भातुरागवदो रविः ॥ पुरा विवस्वतः सर्वे तेषां ज्येष्ठः
तथापरः ।’ इति । एवं दिवः पुत्रो विवस्वान् । तस्य पुत्रावश्विनौ । एवं हीतिहासमाचक्षते—
स्वाष्टीं सरण्यूर्विस्वत आदित्याद् यमो मिथुनौ जनयाञ्जकार । सा सपत्नी शविनिधायान्याम्
आश्वं रूपं कृत्वा प्रतुद्राव । विवस्वानादित्यः आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य सन्मभूव । ततो-
ऽश्विनो जज्ञाते’ इति । एवमश्विनो दिवः पौत्रौ । हे वृषणा! यश्विवाशौ! श्युत्रा शयने ।
हिरण्यस्येव कलशम् इवशब्दोऽप्र ‘अस्त्युपसार्थस्य सन्प्रत्यये प्रयोगा’ (वृ. वा ७, ३१) इति
पदप्रणः । हिरण्यस्य कलशम् । निखातम् सक्तम् । उर्द यपितास्य सम्बन्धाभावात् योग्यक्रिया-
पदाभ्याहारः । उच्छ्राय ऊरधुः यविः प्रकिरणार्थः । विकीर्णवन्तौ स्वः । किं वदानीमेव ।
न । किं तर्हि । यश्विमेव स्तुतिः श्रुवा ततः दशमे हे अश्विनौ! अहन् अहनि ॥ १२ ॥

वेङ्कट० श्युधुवन्दः^१ शयनवचनः । इह तु^२ अतुरनिवासवचनः । आदित्यपुत्रौ अश्विनौ । काव्यस्य
उपानसः सुस्तोत्रं प्रति तच्छ्रवणेच्छया कश्चिन्^३ अतुरनिष्ठो गन्तारो । युधाम् अश्विनौः जडे निजातं
रेभं^४ तश्चिन् अतुरपुरे दशमे अहनि जज्ञात् उर्द कपयुः यथा^५ ‘हिरण्यस्य पूर्णम्’ कलशम् निखातम्
तद्वत्^६ ॥ १२ ॥

मुद्रल० पुरा खल्ल उपानसः स्तुतिं श्रोतुं गच्छन्तावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं इष्ट्वा
तं कृपाशुवृत्तापत्ताम् । तदानीम् अश्विन्यां गन्तव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजान् अपिरश्विनौ
पृच्छति । हे दिवः नपाता । शोचमानस्य स्येत्य पुत्रो वृषणा । कामाश्विर्पौत्रौ! अश्विना! अश्विनौ!
कुह कुत्र श्युत्रा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य भार्गवस्य सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिं
श्रोतुम् यान्ता गच्छन्तौ युवान् हिरण्यस्येव कलशम् यथा हिरण्यवृत्तं कलशम् निखातम्
भूयसां निधिष्ठं सर्वैर्दुर्ज्ञातं कश्चिदभिज उदरति । एवमश्विनौ कूपे निजातं दत्तं शशीः नवाहाति

१. ताष्टी कु. २. अश्व न. ३. एव^१ वि^{११} अ^१ क. ४. याति वि^{११} अ^१. ५. तश्विनं वि^{११} अ^१.
६. रेभं वि^{११} अ^१ कु छर्प; रवं वि^{११} अ^१. ७. तथा वि^{११} अ^१; यथा अ^१. ८-८. हिरण्यपूर्वं वि^{११} अ^१.
९. माधि कु.

प उग्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य दशमे आहम् आहनि उत ऊतुः पूयापुधोतवन्तो । किं तद्विवांस-
स्थानमिति प्रश्नः ॥ १२ ॥

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रधुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यापृणीत ॥ १३ ॥

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् । चक्रधुः । शचीभिः ।
युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अपृणीत ॥ १३ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् च्यवानम् नामविम् हे अश्विनौ ! 'जरन्तम् जीर्णं' सन्तम् पुनः युवानम् तरुणम्
चक्रधुः शचीभिः स्वाभिः प्रशाभिः कर्मभिर्वा । उरपुरस्तादप्युक्तम् 'युजुष्यो नासापोत वामिम्' (अ १,
११६, १०) इति । किञ्च युवोः युवयोः स्वगूतम् रथम् दुहिता सूर्यस्य सूर्यां पत्न्यानी जिता सती ।
सह धिया उश्रया । ऐश्वर्यं युवयोर्नयन्तीत्यर्थः । हे नासत्यो ! अणीत सम्भक्तवती । आरुदेत्यर्थः ।
उदेत्य् पुरस्तादप्युक्तम् 'आ वा रथं दुहिता' (अ १, ११६, १०) इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० श्याप्यातप्रायां इति । धिया कान्त्वा सहितेति ॥ १३ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! युवम् शचीभिः आत्सीपैः नैपश्यलक्षणैः कर्मभिः जरन्तम् जीर्णन्तम्
च्यवानम् स्तुतोनां व्यावधिकारम् एतत्संज्ञम् अविम् पुनः युवानम् पुनर्बोवभोपेतम् चक्रधुः कृतवन्तो ।
अपि च हे नासत्या ! अश्विनौ ! युवोः युवयोः रथम् सूर्यस्य दुहिता सूर्याया धिया सह शक्रसहस्यरूपया
सम्पदा सह अणीत सम्भक्तव । आगत्याकृतवतीत्यर्थः । 'आ वा रथं दुहिता' इत्यत्र द्विसितम्
आश्यातम् अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

युवं तुग्राप्य पूष्येभिरैः पुनर्मन्यावमवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद् विभिरूहधुर्कृत्त्रेभिरैः ॥ १४ ॥

युवम् । तुग्राप्य । पूष्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतम् । युवाना ।

युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विडभिः । ऊहधुः । कृत्त्रेभिः । अर्थैः ॥ १४ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् तुग्राप्य पितृताम्योऽयं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रे प्रमुज्यते । पश्ये
पूर्यो । तुग्रपुत्रस्य भुज्योः । पूष्येभिः पूषैः एवैः पारुणैः कानैर्वा । यस्मात् पूषं पाठितवन्तो
कामान् वा सम्पादितवन्तो उश्रयादित्यर्थः । पुनर्मन्यौ पुनश्चाभ्योऽप्राप्तार्थीतवीत्यार्थः । 'मन्यते'
(निप २, ६; ३, १४) इत्यपेठिकर्मा काण्ठिकर्मा वा । पुनःपुनः श्रुत्यौ काम्यौ वा । अभवतम्
हे युवाना ! उज्यो ! यस्मात् युवम् भुज्युम् अर्णसः उदकाद् समुद्राद् वास्तथात् ताप्यन्तम् । समुद्र-
स्थात् । विभिः वयः पक्षिणः, तस्सटोः । निः इत्यस्योपसर्गोत्थापादानस्य च ध्रुतेषां गतिविवारणा-
व्या-

हारः । निष्कृष्य ऊदधुः प्रापितवन्तौ । उदम् उत्तारितवन्त्वावित्यर्थः । ऋज्रेभिः ऋजुगामिभिः
स्वेभिः अश्वैः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० युवम् तुमाय भुज्योः विघ्नैः प्रतनैः भवतोः गमनैः पुनःपुनः स्तोतव्यौ ! अभवत्तम् युवानौ !
युवन्^१ चतुष्टयम् भुज्युम् समुद्रमध्ये विपन्नौकम् समुद्रस्थात् उदकात् गन्तुभिः ऋजुगामिभिः
आश्वैः यतः उदं ऊदधुः ॥ १४ ॥

मुद्रल० हे युवाना । दुःखानां यावदितारावदिवन्तौ ! युवम् युवाम् पूर्वोभिः पूर्वकालीनैः चिरन्तनैः
पूर्वैः स्तुत्यं प्रति गन्तुभिः स्तोत्रैः तुमाय भुज्योः जनकस्य सम्बन्धिभिः पुनर्मन्थौ यथा
भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनस्तीक्ष्णौ स्तोतव्यौ अभवत्तम् । यदा युवम्
समुद्रमध्ये तेनया सह निमग्नम् भुज्युम् तुमस्य पुत्रम् अर्षयः अर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्
समुद्रात् अन्तुराशेः सक्ताश्च विभिः गन्तुभिः ऋज्रेभिः श्रीधरातिपुङ्गवैः अश्वैः च निः ऊदधुः
निर्गमय्य विनृसमीपं प्रापितवन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जावावित्यर्थः । 'दुष्टो
ह भुज्युम्' (ऋ १, ११६, १) इत्यत्रोक्तमाश्रयानमनुसन्धेयम् ॥ १४ ॥

अजोहवीदशिवना तौडयो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमृहधुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अशिवना । तौड्यः । वाग् । प्रोळ्हः । समुद्रम् । अव्यथिः । जगन्वान् ।
निः । तम् । ऊदधुः । सुयुजा । रथेन । मनःजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

स्कन्द० अजोहवीत्^१ आहूतवान् हे अशिवनौ ! तौड्यः तुमपुत्रो भुज्युः नाम युवाम् । प्रोळ्हः प्रापितः ।
विपन्नया नावा प्रक्षिप्त इत्यर्थः । समुद्रम् जगन्वान् यतः । समुद्रे निमग्न इत्यर्थः । अव्यथिः
अविकलचितः^२ । स्थिरयुष्मन्नक्षिरित्यर्थः । तम् युवाम् निः ऊदधुः । सुयुजा सुयुक्तेन रथेन ।
मनोजवसा मनस्तुल्यवेगेन । हे वृषणा ! स्वस्ति अन्तर्णीजमत्स्यमिदम् । स्वस्तिमन्त्रम् । अविनष्ट-
जीवितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० 'आहूतवान् अशिवनौ । तुमपुत्रः नाम समुद्रमन्थं प्रापितः विपन्नयान् अवि नाविषु भवदा-
श्रयादन्वयां गतः । ततः तम् निः ऊदधुः सुयुक्तेन रथेन मनोवेगेन वर्णितारौ ! अविनाशम्' ॥ १५ ॥

मुद्रल० हे अशिवनौ ! अशिवनौ ! नाम युवाम् तौड्यः तुमपुत्रः प्रोळ्हः विघ्नं प्रापितः समुद्रम् अविष्यन्
जगन्वान् तुमपुत्रपुत्रे विमग्नोऽपि अव्यथिः स्वर्गं पीडान् अग्राह एव सन् अजोहवीत् स्तुतिभि-
राह्वयत् । तम् आहूतवान् हे मनोजवसा ! मनोवेगेन युक्तौ !^३ वृषणा ! कामाभिवर्षकावदिवन्तौ !^४ सुयुजा

१. पुत्रे वि^१ अ^१; नास्ति अ^१. २. अश्वरथे वि^१ अ^१. ३. युवां वि^१ अ^१. ४. नास्ति मूको.
५. विघ्नेन अ. ६-९. नास्ति वि^१. १. पुत्रेः वि^१ अ^१. २. स्तुतयन्वर्थं वि^१ क. ३. नास्ति वि^१
अ^१ क. ४. ५. यदा वि^१ अ^१ क. ६. क. ७. मनोवेगेन रथेन^१ मे^१. ८. कामानां वर्षां मे^१.

सुष्ठु अश्वयुक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा निः ऊह्युः जलाभिर्गन्धमद्य युथां पितृ-
गृहं प्रापितवन्तौ ॥ १५ ॥

इति प्रथमादके षष्ठमाध्याये पद्मदशो वर्णः ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत् सीममुञ्चतं वृकस्य ।

वि जुयुषां ययधुः सान्यद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विपेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्नः । यत् । सीम् । अमुञ्चतम् । वृकस्य ।
वि । जुयुषां । ययधुः । साद्रे । अद्रेः । जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विपेण ॥ १६ ॥

स्फन्द० अजोहवीत् आहूतवती हे अश्विनी! वर्तिका षट्का वाम् युवाम् । आस्नः आस्यात् । यत् यदा । सीम् इति पदपरजः । अमुञ्चतम् मोचितवन्ती स्वः । वृकस्य भवयवभूतात् । वृकेण प्रस्यमानां सतीमित्यर्थः । कुरतेनाप्युक्तम् 'यामिर्वर्तिकाम्' (श १, ११२, ८) इति । जुयुषा जितवता शत्रून् रथेन नि ययधुः विरिधे गच्छथः युवाम् । सातु समुच्छ्रितं शिखरम् अद्रेः पर्वतस्य मेघस्य च । जातम् जायते तदिति जातं सवै भूतजातम् । विष्वाचः पिपुसादो यानापचायः । भद्रतिगौरयथे । नानागामिनः । इतश्चैतश्च गन्तुर्मेघस्य स्वभूतेनेत्यर्थः । अहतम् हयो गुपाम् विपेण उदकेन । सर्वैस्मै भूतजाताय प्रभूतां वृष्टिं वृत्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अहयत् अधिनी! वृत्यार्थं गच्छन्ती वर्तिका वाम् यदा, युवाम् आदिस्यस्य वृकभूतस्वर् आस्यात् हस्तेन ताम् अमुञ्चतम् । 'जयशीलेन रथेन पर्वतस्य सातु वि ययधुः सानूनां मध्येन गतवन्ती । 'विरिधे जाहुपम्' (ऋ १, ११६, २०) इत्युक्तम् । तथा विष्वाचः असुरात् जातम् असुरम् विपेण अहतम् । अत्र वाक्यः 'आदित्योऽपि वृक उच्यते' (५, २१) इत्यादि ॥ १६ ॥

मुद्रल० 'आत्रो वृकस्य' (श १, ११६, १४) इत्यर्थेण यदुक्तं तदत्र पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका षट्कतदरास्य पक्षिणः स्त्री वृकेणारण्यशुना प्रस्ता सती सा हे अश्विनी! अधिनी! वाम् युवां तदा अजोहवीत् आहूतवती यत् सीम् यदा सतु वृकस्य आस्नः आस्यात् अमुञ्चतम् वर्तिकां अमोचयतम् । अयि च युषाम् जुयुषा जयशीलेन रथेन अद्रेः पर्वतस्य सातु समुच्छ्रितप्रवेधम् नि ययधुः । शत्रुभिरावेष्टितं आहुपायर्थं स्येतां शत्रुसन्तुहाभिर्गन्धमद्य तेन सह अन्वैर्गन्तुमन्वयं पर्वताद्रे गतवन्नावित्यर्थः । यस्या च विष्वाचः- विरिधयतिपुक्तस्य तेत्यस्य सम्बन्धिना विपेण उदकेन जातम् उत्यञ्चं सर्वभूतजातम् अहतम् अगमयतम् ॥ १६ ॥

शतं मेवान् वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमग्निधेन पित्रा ।

आशीं श्रुजाश्वे अश्विनावधत्तुं ज्योतिरन्ध्यायं चक्रधुर्विचथे ॥ १७ ॥

१. 'ती वर्तिका अ'. २. अहयो मुकोः ३. यभूतं वृ - ४. दस्य मुको. ५. आहयत् वि' अ' ल. ६. दृष्यं वि' अ' ल अर्थः, ये वि'. ७. शक्यं वि' अ' लर्थ. ८. वृकस्य वि' अ'. ९-१०. नास्ति वि' अ'. ११. वृकं वृ.

शतम् । मेपान् । वृक्ष्यै । ममहानम् । तमः । प्रऽनीतिम् । अश्विनेन । पित्रा ।
 आ । अक्षी इति । ऋजऽअश्वे । अश्विनौ । अघस्तम् । ज्योतिः । अन्धाय । चक्रुषुः । विऽचक्षे ॥ १७ ॥

स्कन्द० शतम् मेपान् एकं चैति वाच्यशेषः । कुत एतत् । 'ऋज्जाशः शतमेकं च मेपान्' (ऋ १, ११७, १८) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । वृक्ष्ये ममहानम् महतेदानकर्मणः । (वृ. निघ ३, २०) एतद्रूपम् । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । आहारार्थं विशास्यविशास्य ददते । तमः आन्धयलक्षणम् । प्रणीतम् इयमपि चतुर्थ्यर्थे एव द्वितीया । शपेन प्रापितव्य । अश्विनेन 'तुःखकणेन च पित्रा' अक्षी अक्षिणी ऋजाशे इयमपि चतुर्थ्यर्थे एव सप्तमी । ऋजाश्याय हे अश्विनौ ! आ अघस्तम् मथांश्या दत्तवन्तौ । 'किं दत्तवन्तौ' । ज्योतिः दर्शनसामर्थ्याल्लक्षणम् । अन्धाय पशुर्थे चतुर्थी । अन्धस्य चक्रुः कृतवन्तौ युषाम् विचक्षे विविधे दर्शनाय ॥ १७ ॥

वेङ्कट० 'शतम् मेपान्' वृक्ष्यै प्रथमन्तम् कुर्वेन पौरहितेन' पित्रा तमः प्रणीतम् अन्धीकृतं' इत्या वसिन् अश्विनी आ अघस्तम् । आधाय च तयोः तस्मै अन्धाय' ज्योतिः चक्रुः' भाष्यतम् दर्शनाय ॥ १७ ॥

मुद्गल० 'शतं मेपान् वृक्ष्ये वक्षदानम्' (ऋ १, ११६, १६) इत्यत्र यदाव्याजमवादिष्य तद्व्याज्यनु-
 सन्धेयम् । शतम् शतसङ्ख्याकान् मेपान् वृक्ष्ये वृकीरूपेणावस्थितायादिवनोर्वाश्विनाय रासभाय ममहानम् पूजितवन्तम् आहारार्थं समर्पितवन्तम् अश्विनेन अशुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमः दष्टिरादित्येन कृतम् अन्धम् प्रणीतम् प्रापितम् ऋजाश्वम् चक्षुष्मान् अश्विनौ अनुक-
 तामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनौ ! अक्षी वितृष्टाराद्ये चक्षुषो ऋजाशे एतत्संज्ञके राज्ञौ आ अघस्तम् पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुतम् । तत्रैवाह । अन्धाय दष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्रुः विचक्षे विविधं' जगद् द्रष्टुम् चक्रुः युषां कृतवन्तौ ॥ १७ ॥

शुनमन्धाय भरमह्यत् सा वृकीरश्विना वृपणा नरेति ।
 जारः कुनीर्न इव चक्षदानं अन्धार्थः शतमेकं च मेपान् ॥ १८ ॥

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अह्यत् । सा । वृकीः । अश्विना । वृपणा । नरा । इति ।
 जारः । कुनीर्नऽइव । चक्षदानः । ऋजऽअश्वः । शतम् । एकम् । च । मेपान् ॥ १८ ॥

स्कन्द० कस्मात् पुनर्दत्तोः मेपान् वृक्ष्ये यदावृजाश्वः । उच्यते । 'शुनम्' (निघ ३, ६) इति सुखनाम । शुनम् अशुखलक्षणम् । अन्धाय मह्यम् । भरम् सप्तम्यर्थे द्वितीया । भरे सहस्रामे । अह्यत्' आह्वानं सर्वत्र प्राणार्थम् । अत्रलेन हेतुभूतेन पलमत्र प्रापणं लक्ष्यते । भविष्यति च काले लह् 'उन्दति तुष्टस्तितिः' (पा ३, ४, ६) इति । प्रापयिष्यति । करिष्यतीत्यर्थः । ता वृकीः हे अश्विनौ ! इत्या ! नरा । धान्दसत्यादयानुदाशा-
 भावः । इति-शब्दः चक्षदानः इत्येतेन सम्बन्धयितव्यः । क इवाह्वयत् । उच्यते । जारः

१. 'ताम् अपि अ'. २-२. 'को अ'. ३-२. 'के च दत्ते मूको'. ४. नास्ति मूको. ५. नास्ति 'वि' ड.
 ६. 'वोतहिते वि' अ'. ७. 'अश्वे' इति अ'. ८. 'आश्व' इति अ'. ९. 'प' ड. १०. 'विविधे मूको'.
 ११. 'आह्वयत्' अ'.

कनीन इव कनीनशब्दोऽथ न कन्यावचना, कन्याया जारत्वासम्भवात्^१ । न च स कन्यायाः^२ सम्भवति, भर्तुरभावात् । कन्यावचनस्ये च नेदमाद्भानस्योपमानं सम्भवति । न वक्ष्यमाणस्य क्षदनस्य । कन्याया जारणाद्भानस्य क्षदनस्य वा असम्भवात् । अथ इवं कनतेः कान्तिकर्मणो (वृ. निप० २, ६) रूपम् । कनतीति कनः कामपिता । कन एव कनीनः^३ । स्वार्थिकः सः प्रत्य-यश्चान्दस्तत्वात् । यथा जारः कामपिता कस्यापि कननीयायां सक्तस्तौ नियमेनाद्भवति तद्वदित्यर्थः । ऋजाधो हि योगैश्चपांत् पूर्वमेव ज्ञातयात्, इयं एको अश्विनोः कन्या । सा ममानधीभूतस्य नृते पितरि शत्रुभी रुद्रस्य शत्रुभयं करिष्यतीति चक्षुरान् । इतिशब्दोऽत्र हेतुवर्थः । 'हृतीति पलायते, वर्षतीति धारति' (पाक० वे, ३, १५६) इति यथा । क्षदिः विशसनार्थः । पृतम्भाद्भेतोः विशसनानः क्षत्राश्वः क्षतम् एकम् च मेघान् वृक्ष्या आहारार्थं ददाति^४ वाक्यत्वेपः ॥ १८ ॥

वेङ्कट० सुखम् अन्धाय परिपूर्णम् भानुहाव सा एकीः अश्विना । रथना । नरा । इति । परिदेवनात्तन-
मानन्निवृत्तम्^५ उरैर्द्वैकिका बद्धन्ति । तच्छब्दोऽनिपातः^६ इत्युक्तम् । कन्यायाः^७ उमायाः^८ पतिः
इव अग्नीभावात् । प्राक् सस्यै स^९ वृष्यै शतम् एकम् च मेघान् भक्षणाय शकलीचकार
तस्या वृक्ष्याः वीर्यार्थं चक्षुराभक्तम् इति ॥ १८ ॥

मुद्रल० भरम् पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यम् शुभम् सुखम् अन्धाय इष्टिदीनाय तस्मै
ऋजाश्वाय इच्छन्ती सा एकीः हे अश्विना ! अश्विनो ! अश्वयुक्तौ ! हे रथना । 'कानानां
वर्षिताती ! इति एवं सम्बोध्य नरा नेतासौ अश्विनौ अश्वनत् आहूतवती । आह्वयन्त्याः तस्याः
कोऽभिप्राय इति चेत्, तदुच्यते । कनीन इव यथा प्राप्तबौवनः कासुकः जारः पारदारिका
सन् परश्विष्यै सर्वं धने प्रयच्छति एवम् ऋजाश्वः मद्यम् शतम् एकम् च एकोत्तरशतसङ्ख्याकान्
मेघान् पौरजनानां स्वभूतान् अपहृत्य चक्षुरानः शकलीदुर्बन् प्रादात् । तेनेदसौ दुर्दानां
प्राप्त इति ॥ १८ ॥

मही वामुतिरश्विना मयोभूरुत स्यामं धिष्ण्या सं रिणीधिः ।

अथा युवामिदं ह्वयत् पुरन्धिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वाम् । ऊतिः । अश्विना । मयःऽभूः । उत । स्यामम् । धिष्ण्या । सम् । रिणीधिः ।

अर्थः । युवाम् । इत् । अह्वयत् । पुरम्ऽधिः । आ । अगच्छतम् । सीम् । वृषणौ । अवोऽभिः ॥

स्कन्द० अथ युवाम् इत्येतन्माच्छन्दसमानार्थापक्षान्श्रुतेर्वसाच्छन्दोऽप्याहर्तव्यः^१ । यस्मात् मही^२
महती वाम् पुत्रयोः ऊतिः पाठनं हे अश्विनौ ! मयोभूः सुखस्य भावपिपी जनपिपी । उत सानम्
स्यामशब्दः 'दावर्षः'^३ स्याम^४ स्वप्नम् अन्धम्^५ अधर्माय वधिरम्^६ (मा ३०, १०) इति पुरुष-
मेधमन्त्रेण प्रयोगोद्गर्तनात्^७ काणवचनः । यस्मात् काणम्^८ अपि हे धिष्ण्या^९ धिष्ण्या वाक्,
तस्याः वृषो ! । अथवा धीः मज्जाः स्यै वेष्टने । मज्जा वेष्टयित्री सर्वाथैप्रह्वयतमथा यवोली

१. "दाव् । अत रई कनतेः कान्तिकर्मणः । शिष्य जार उच्यते अ. २. कन्याया कु. ३. कानी" अ.
४. इति अ. ५. "वमावक्ष्यमा" वि' अ' लपं; "पला यत्तमा" छ; "निष्यत् वि". ६. "निपातः अ' वि" लपं;
"निष्पातः कु. ७. नास्ति कु. कन्याः वि' अ'. ८. नास्ति वि' अ'. ९. "जापरय" अ. १०. नास्ति
मूको. ११. शान्तां मूको. १२. आनः कु. १३. नास्ति कु. १४. "योगवचनात् अ. १५-१५. नास्ति अ.

धिष्ण्यौ । अत्यन्तप्रशक्तिस्थैः । सम् रिणोषः 'रिणाति' (निय २, १४) इति 'गतिकर्मा' । इह' चान्तर्णी-
तम्यर्थः । सङ्गमयथः । केन । सामर्थ्यात् द्वितीयनाम्ना । काणमप्यकाणं शबनुयः कर्तुमित्यर्थः । अथ
एतस्मात्कारणात् युवाम् । इत्-दाब्दः पदपूर्णाः । अद्भवत् 'आहूतवती । पुरन्धिः' बहुप्रभा ।
कासौ । वधिमती । कुत एतत् । तस्याः 'अजोर्होत्रासत्या' (ऋ १, ११६, १३) इति पुरन्धित्वदर्श-
नात् । अथवा कक्षावानपि हि पुरन्धिः 'कक्षीयते अरदतम्' (ऋ १, ११६, ७) इति दर्शनात् ।
आहूयमानौ च आ भगच्छाम् आगतवन्तौ 'युधाम् । सीम् इति' पदपूर्णाः । हे शृण्वी ! अयोभिः
पालनैः सम्बद्धौ । वधिमतीं 'दिरण्यमयद्रस्तप्रदानेन कक्षीवन्त' वा त्रिकालविषयसर्वार्थविषयज्ञानप्रदानेन
पालयन्तावित्यर्थः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० महती युवयोः कृतिः अश्विनौ ! सुखस्य भावयित्री । 'किञ्च मया स्तुतौ ! सह' विनास-
यथ । अथ युवाम् इदम् अद्भवत् बहुधोः वृक्षी । युवाम् अपि रक्षणैः तान् आ अगच्छाम् ॥ १९ ॥

मुद्गल० हे अश्विना ! अश्विनौ ! वाम् युवयोः मही महती कृतिः पालनम् गवोभूः मयसः सुखस्य
भावयित्री उत अपि च हे धिष्ण्या ! धिष्णा स्तुतिलक्षणा वाक् तथा स्तोत्रन्यौ ! क्षामम् स्यादिति
पुरं विदिलटाङ्गम् अस्यादिकम् सम् रिणोषः सङ्गतावयवे कुरुषुः । अथ अपिच युवाम् इत् युवानेव
पुरन्धिः बहुधोर्धोत्रा अद्भवत् रोगोपशमनार्थनाहूतवती । हे शृण्वी ! कामानां वपितारावश्विनौ !
अयोभिः रक्षणैः सह आ अगच्छाम् माभिसुख्येन राम् एनां प्राप्तवन्तौ ॥ १९ ॥

अधेनुं दत्ता स्तुयुः विपक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥ २० ॥

अधेनुम् । दत्ता । स्तुयुम् । विऽसक्ताम् । अपिन्वतम् । शयवे । अश्विना । गाम् ।

युवम् । शचीभिः । विमदाय । जायाम् । नि । ऊहयुः । पुरुमित्रस्य । योषाम् । ॥ २० ॥

स्वान्० अधेनुम् हे दत्ता ! स्वाम् निवृत्तप्रसवां च विपक्ताम् च । सद्यविरत्र सवोऽर्थे । विविधं चावसन्नम् ।
दुर्बलां वृदां स्तुयुः । अपिन्वतम् युवं सेचितवन्ती च । धेनुकां कृतवन्तावित्यर्थः । तयवे
शयोरर्थोप हे अश्विनौ ! गाम् । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'शयवे नित' (ऋ १, ११६, २२) इति ।
किञ्च युवम् शचीभिः स्वामिः प्रशामिः कर्मभिर्वा । विमदाय पष्ठपथे चात्र चतुर्यां । विमदस्य शयः
जानाम् भार्या परिणीतमात्रां सेनापरिवृत्तेन रथेन नि ऊहयुः तद्गृहे प्रत्यूहवन्तौ । पुरुमित्रस्य
मित्रग्रहणान्नं प्रदर्शनार्थम् । बहुमित्रस्वजनस्य । योषाम् स्त्रियम् । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम्
'शयवेनान' (ऋ १, ११६, १) इति ॥ २० ॥

वेङ्कट० निवृत्तप्रसवाम् दुर्बलीनी ! त्रिकालं तयान्मूलां रिषताम् गाम् युवाम् कपये शयवे अपिन्वतम् ।
प्रशामिः विमदाय च जायाम् गृहम् नि ऊहयुः पुरुमित्रस्य दुहितरम् ॥ २० ॥

- १-१. नास्ति अ. २. कक्षीयती अ. ३-२. किञ्चानया स्तुत्या वि' कर्णे ४. नास्ति वि' अ.
५. वाम् कु. ६. आगतम् वि' अ. ७. विस्तृत्य अ. ८. केष अ. ९. अश्विनं वि' कर्णे.
१०. नास्ति क.

मुद्गल० हे दत्ता । दर्शनीयावधिनो ! विष्वाम् विशेषेण सत्कावयवां कृद्वावयवामित्यर्थः । अत एव स्तयम् निवृत्तप्रसवाम् अत एव जघेनुम् अदोग्धीम् । एवंभूतान् गाम् अयवे पृतसंज्ञाय ऋषये अपिन्वतम् पयसा अपरयतम् । अपि च पुरमित्रस्य पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा तस्य योषाम् कुमारीम् शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः विमदाय पृतसंज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्त्या ज्ञायाम् युवम् युवाम् नि ऊह्युः विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ २० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेर्षं दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं वकुरेणा धर्मन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्षाय ॥ २१ ॥

यवम् । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय । दत्ता ।

अभि । दस्युम् । वकुरेण । धर्मन्ता । तुरु । ज्योतिः । चक्रथुः । आर्याय ॥ २१ ॥

स्कन्द० यवग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् । यवादिधान्यम् । वृकेण वृक इति लाङ्गलमत्रोच्यते तेन हे अश्विनो ! वपन्ता प्रकिरन्तौ । इषम् इह इत्यश्वनाम (लु. निष २, ७) । तद्वैतृत्वाद्ग्र वृष्टयुद्धे वर्तते । अन्नहेतुभूतं च वृष्टयुद्धम् । दुहन्ता क्षारयन्तौ^१ । मनुषाय मनुष्याब्दोऽत्र 'मनोः पर्यायः' । मनुनाम्नो राज्ञोऽर्थाय हे दत्ता । तदेतद् जुस्सेनोक्तम् 'याभिः पुरा मनवे' (ऋ १, ११२, १९) इति । अथवा धविरन्तर्णीत्त्वर्थः । मनुषायेत्यपि मनुष्यपर्यायः । यवादिधान्यं कर्षकैर्वापयन्तौ वृष्टयुद्धं च क्षारयन्तौ मनुष्यस्यार्थाय । दस्युम् चाऽनाथै रक्ष्यपिताचादिकम् । वकुरेण भयङ्करेण स्वैनायुधेन ज्योतिषा वा । अभि धर्मन्ता 'धर्मति' (निष २, १९) इति बधकर्मो । अभिप्रन्तौ^२ । उह विस्तीर्णमहमनो ज्योतिः तेनः प्रभालक्षणम् चक्रथुः^३ कृतवन्तौ युवाम् आर्याय आर्यस्यार्थाय । यवनवृष्टिदोहनदस्युद्देनैधिभिः^४ कर्मभिर्महाप्रभावी युवां जाती साधूनामनुग्रहार्थमित्यर्थः । अथवा अभि दस्युमिति दस्युशब्देनोपलक्षणत्वात्^५ दुर्मिश्च^६ उच्यते । वकुरशब्देनापि महान् वृष्टयुद्धकर्मरूढः । ज्योतिषाब्देनापि सुमिश्चमिति^७ । महत्त्वाद् भयङ्करेण^८ वृष्टयुद्धकर्मरूढेनाभिप्रन्तौ विस्तीर्णं सुमिश्चं कृतवन्तौ कुरुषो वा^९ आर्यस्यार्थायेत्यर्थः ॥ २१ ॥

पेक्षुट० अश्विनो ! विकर्तनेन लाङ्गलेन भूमिं कृपन्तौ यवम् च सरस्वतीतीरे वपन्तौ^१ वृष्टिं च अश्वे दुहन्तौ दस्युम्^२ च भयङ्करेण आयुधेन प्रन्तौ दुर्मिशापनयनेन विस्तीर्णम्^३ ज्योतिः चक्रथुः मनवे ॥ २१ ॥

मुद्गल० आर्याय विष्वे मनुषाय मनवे मनोर्थे हे दत्ता ! दर्शनीयौ ! अश्विना । अश्विनो ! वृकेण लाङ्गलेन कर्षकैः कृष्टदेनो यवम् यवागुपलक्षितं सर्व धान्यजातम् वपन्ता वापयन्तौ तथा इषम् अन्ननामैवत् । तत्कारणभूतं वृष्टयुद्धं च दुहन्ता मेवात् क्षारयन्तौ तथा दस्युम् उपशयकारिणम् अमुरपिताचादिकम् ययुरेण वकुरो नाम भावमानो यज्ञः, तेन अभि धर्मन्ता अन्तिप्रन्तौ । एवं त्रिविधं कर्म कृतवन्तौ युवाम् उह विस्तीर्णम् ज्योतिः स्वकीये तेनः माहात्म्यम् चक्रथुः कृतवन्तौ ॥ २१ ॥

१. धरत् अ. २-२. मनुष्यार्थां अ. ३. 'मनवः कु. ४. 'अनुः अ. ५-५. यवनवने वृष्टि-
दोहन दस्यु' अ. ६. 'नीरद्वान्प्रभाद् अ. ७. 'भिश्च अ. ८. वृमिश्च सुमिश्चमिति अ. ९. 'कुरेण अ.
१०. युवां कुः वां अ. ११. प्रवन्तौ अं कु. १२. दस्युं विं अं कु. १३. दिक्तेर्षं विं अर्थ.

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयत्तम् ।

स वां मधु प्र पौचद्वतायन् त्वाष्ट्रं यद् दत्तावपिकक्ष्यं वाम् ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यम् । शिरः । प्रति । ऐरयत्तम् ।

सः । वाम् । मधु । प्र । पौचत् । ऋतऽयन् । त्वाष्ट्रम् । यत् । दत्तौ । अपिऽकक्ष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

स्कन्द० आथर्वणायां पृष्ठधे चतुर्थी । अथर्वणः पुत्रस्य । हे अश्विनौ ! दधीचे 'दध्यकुनाम्न ऋषेः' । अश्व्यम् अश्वस्यावयवमूत्रम् शिरः प्रति ऐरयत्तम् प्रतीत्येव उपेत्येतस्य स्वानि । उपगमितवन्तौ । युवाम् आदितवन्तावित्यर्थः । आहितेनैतेन सः वाम् युवाभ्याम् मधु मध्वाख्यं परं ब्रह्म प्र पौचत् प्रोक्तवान् । ऋतायन् 'सुप आत्मनः क्वन्' (ष ३ १, ८) इति क्वच् प्रत्ययः परेच्छावामत्र द्रष्टव्यः । 'रक्षा राज्ञघायता' (ऋ १, ११, ८) इति यथा । ऋतं सत्यम्, तदेव ब्रह्म, तद्युवयोरेच्छन् । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् 'तद् वां नरा सन्वे' (ऋ १, ११६, १२) इति । कीदृशं यद् ब्रह्म । उच्यते । त्वाष्ट्रम्, त्वष्ट्रा दष्टत्वात् त्वाष्ट्रम् । त्वष्ट्रा ज्ञातमेव यदित्यर्थः । दत्तौ । अपिकक्ष्यम् गुह्यम् वाम् युवयोः । युवां न कस्मैचिद् मूषं इत्यर्थः । अथवा त्वाष्ट्रं यदित्येव शिरसौ विशेषणं न ब्रह्मणः । त्रष्टेत्येन्द्र उच्यते, शत्रूणां तन्कर्त्तव्यत्वात् । युवाभ्यां धर्मणावति निहितं शत्रूणां तन्कर्त्तव्यं हर्षेण हर्षं यच्छिरः । गुह्यमपि युवयोस्त्वयर्थः । तदेतत् गीतमोक्तम् 'इच्छप्रभुत्स यच्छिरः' (ऋ १, ८४, १४) इति ॥ २२ ॥

वेङ्कट० 'अथर्वणः पुत्राय' अश्विनौ ! दधीचे अश्वस्य शिरः छिन्वा प्रत्ययत्तम् । अथ तेन शिरसा 'सः युवाभ्याम्' मध्वाख्यं परं ब्रह्म प्रापोचत् यज्ञम् इच्छन् संहितम् । जपि वां प्रतिज्ञां सत्यां कर्तुम् इच्छन् । त्वष्टा शिल्पविद् भवति । स च नूतम् एतद् वेद यत् अश्विभ्याम् असीं प्रोवाच । 'ऋक्षस्य शिरसा' अण्ययोऽपिकक्षः, तस्मै विच्छेत्स्य यद् सन्धानमिमिचं । त्वं अपिकक्ष्यम् छिन्स्य शिरसः । प्रतिशन्धानोपायभूतं मधु इति ॥ २२ ॥

मुद्रल० 'तदा नरा सन्वे' इत्यप्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसन्धेयम् । हे अश्विना ! अश्विनौ ! आथर्वणाया अथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यकुनाम्ने महर्षये अश्व्यम् अश्वस्य सम्बन्धि शिरः प्रति ऐरयत्तम् प्रत्ययत्तम् । तदीये मानुषे शिरः प्रच्छिन्नायन् निधावाद्यन्तेन शिरसा तन्मूर्ध्नि समयोजयत्मित्यर्थः । सः च वाम् युवाभ्यां प्रथमविद्यां मधुविद्यां च बह्यामीति पुरा कृत्वा प्रविज्ञान् ऋतायन् सत्यमात्मन इच्छन् मधु मधुविद्याम् त्वाष्ट्रम् स्वष्टुस्त्रिंशद् लक्षम् प्र पौचत् प्रोक्तवान् । हे दत्तौ ! दत्तौश्वी अश्विनौ ! वाम् युवयोः सम्बन्धि यद् अपिकक्ष्यम् छिन्स्य यशशिरसः कक्ष्यमवेदो न पुनः सन्धानभूतं प्रथमविद्याख्यं रक्ष्यं तदपि वाम् युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ २२ ॥

सदां कवी सुप्रतिमा चंके वां विश्वा धियों अश्विना प्रार्वतं मे ।

अस्मे र्षिं नास्तया बृहन्तमपत्यसाचं ध्रुत्यं ररायाम् ॥ २३ ॥

१. नास्ति मूको. २-२. दध्यकुनाम्ने ऋषेः कु. ३. ऋतव' कु. ४. नास्ति अ. ५. मूवं कु.
६-६. अथर्वणुवत्स वि' अ. ७. नास्ति वि' अ. ८. वा युवयोः वि' अ. ९. नास्ति वि' अ.
१०-१०. कक्षशिरसः मूको. ११. यशशिरसः अ' कु. १२. नास्ति कु.

सदा । कुत्री इति । सुमतिम् । आ । चके । वाम् । विधाः । धियः । अश्विना । प्र । अवतम् । मे ।
अस्मे इति । रमिम् । नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यसाचम् । ध्रुत्यम् । रराथाम् ॥ २३ ॥

स्कन्द० सदा कवी! मेधाविनौ! सुमतिम् भक्तानुग्रहात्मिकां शोभनां बुद्धिम् । आ चके कामये
वाम् युवयोः स्वभूताम् । 'युवयोरनुग्राहो भवेयमित्येवं कामये' इत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा विश्वाः
सर्वाणि धियः प्रजाः कर्माणि वा हे अश्विनौ! प्र अवतम् प्रकर्षेण रक्षतम् मे मम । किञ्च
अस्मे^१ अस्मन्मयम् रमिम् धनम् । हे नासत्या! 'बृहन्तम् महत्' । अपत्यसाचम् अपत्यानि यत्
सर्वे तदपत्यसाचम् । अपत्यसहितमित्यर्थः । ध्रुत्यम् ध्रुवं प्रख्यातं ङोके रराथाम् इतम् ॥ २३ ॥

पेङ्कट० सदा मेधाविनौ! युवयोः महम् प्रमतिम् कामये । सर्वाणि कर्माणि अश्विनौ! प्र अवतम्
मे । अस्मभ्यम्^२ धनम् नासत्या! महत् अपत्यानां सम्भक्तृ^३ ध्वणनिमित्तं प्रयच्छतम् ॥ २३ ॥

मुद्गल० हे कवी! मेधाविनाश्विनौ! वाम् युवयोः सुमतिम् कस्यापीम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम्
सदा सर्वदा आ चके आभिमुर्येण प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वाः धियः सर्वाणि कर्माणि युवान्
म अवतम् प्रकर्षेण रक्षतम् । अथि च अस्मे अस्मभ्यं हे नासत्या! सत्यभूतौ! अश्विना! अश्विनी!
बृहन्तम् महान्तम् अपत्यसाचम् अपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतम् ध्रुत्यम् प्रशंसनीयम् उत्कृष्टम्
रमिम् धनम् रराथाम् प्रयच्छतम् ॥ २३ ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तम् ।

त्रिधा हृ श्यार्थमश्विना विक्रस्तमुज्जीवसं ऐरयतं सुदान् ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा । वधिःमत्याः । अदत्तम् ।

त्रिधा । हृ । श्यार्थम् । अश्विना । विक्रस्तम् । उत् । जीवसं । ऐरयत्तम् । सुदानु इति सुदान् ॥ २४ ॥

स्कन्द० हिरण्यहस्तम्^१ हिरण्यमथै इत्यौ यस्मिन् स हिरण्यहस्तो बाहुः, तं हे अश्विनौ! रराणा वदतो पुनम्
हे नरा! कस्य पुत्रम् । उप्यते । वधिमत्याः । अदत्तम् दत्तवन्तौ स्वः युवान् । कस्मै ।
प्रकृत्वान् वधिमत्यै । तस्यै एव अत्र वधिमत्यै अन्यवदितदानसम्बन्धे सम्भवति 'नरापदव्यव-
हितपुत्रकस्य सम्बन्धस्य' अस्यात्परत्वात्^२ दानसम्बन्धे चतुर्थ्यां न्यायत्परत्वात् संहितायाश्च तुल्यात्वात्
वधिमत्यै इति चतुर्थ्येणै पदे कर्तव्ये यत् पदकारेण पद्यन्ते पदं कृते तत्र तस्याभिप्रायः
पर्येव्यः^३ । हिरण्यहस्तबाहुनाप्रदानं^४ च पुरस्तादप्युक्तम् 'भूतं तच्छाश्वरिष' (ऋ १, ११६, १३)
इति । किञ्च त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः । जङ्घोर्मध्ये शिरसि च । इत्यन्तः पदद्वयः । श्यार्थम्^५ कुण्डित-
त्वात् श्यार्थवर्गम्^६ । अग्नेः पुत्रस्य^७ पौरस्य ज्येष्ठपुत्रं हे अश्विनौ! विक्रान्तम् विक्रस्तिरत्र छेदनाथैः ।
विषिष छिद्यम् । जीवसे जीवनाय । उत् ऐरयतम् ऊर्ध्वं गमितवन्तौ स्वः, उरथावितवन्तौ युवान् ।
पुनरुज्जीवितवन्तौ^८ सुवानित्यर्थः । हे सुदान्! शोभनदावतौ । एतेष्व् पुरस्तादप्युक्तम् 'युवं

१-१. 'प्रत्येक्ये कस्यपत्र अ. २. अथै अ. ३-३. नास्ति अ. ४. दत्त वि' अ. ५. सामर्थं
वि' क अ. ६. नास्ति सूक्ते. ७-७. 'द्वय' अ. ८. 'श्यार्थ सूक्ते. ९. नास्ति अ.
१०. 'दत्त' अ. ११. श्यार्थः अ. १२. 'द्वयः अ. १३. पुनः...वन्तौ अ.

श्यावम्' (अ १, ११७, ८) इति । कुत्सेनापुक्तम् 'यामिः शचीनिः' (अ १, ११२, ८) इति ॥ २४ ॥

वेङ्कट० शिष्यहस्तम् नाम भक्षिनी ! रममाणो पुत्रम् नेवारो ! वक्षिमत्याः अक्षतम् । श्यावम् च कुण्डिनम् शक्तिं पुञ्जम् भक्षिनी ! शिष्या जिह्वं सन्ध्याय जीवनाथं पुनरप्युत्थापितवन्ती शोभनदात्री ! ॥ २४ ॥

मुद्रल० राणा^१ रममाणो नरा । नेवारो ! भक्षिना । हे भक्षिनी ! शिष्यहस्तम् नाम पुत्रम् वक्षिमत्याः एतत्संज्ञायै ब्रह्मनादिन्यै अक्षतम् इ प्रायच्छतं रज्जु । भवि च हे सुदानू ! शोभनदात्री ! भक्षिना । भक्षिनी ! शिष्या श्रेया विरक्तम् । विशिष्टम् श्यावम् श्यावाण्यसृष्टिम् जीवते जीवितुम् उद ऐरमतम् अमुरिस्त्रिधा रण्डितं शरोरं पुनरेकीकृत्योद्गमयतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यपवोऽवोचन् ।

ब्रह्मं कृष्वन्तो घृणा युवभ्यां सुवीरासो विदधमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आपवः । अवोचन् ।

ब्रह्मं । कृष्वन्तः । घृणा । युवभ्याम् । सुवीरासः । विदधम् । आ । वदेम ॥ २५ ॥

स्कन्द० एतानि वाम् युवयोः हे अश्विना । वीर्याणि वीरकर्मणि पूर्याणि पुराणानि आदवः मनुष्याः सर्वे स्तोत्राः प्र अवोचन् प्रयुवन्ति । किञ्च ब्रह्म स्तुतिरूपम् कृष्वन्तः कृष्वन्तो वयं हे घृणा । वक्षिनी ! युवभ्याम् युवाभ्याम् युवयोरर्थाय सुवीरासः शोभने । पुत्रैः वीरैश्च युक्ताः । निदधन् सप्तम्यर्थे द्वितीया । पठे । आ वदेम मयावया वदेनेत्येतद्वातास्तहे ॥ २५ ॥

वेङ्कट० एतानि युवयोः भक्षिनी ! वीर्याणि पूर्वकालकृतानि सम्यक्तितनाः प्र अवोचन् श्लोत्रम् कृष्वन्तः^१ परिचारी । युवाभ्याम् । अथ भक्षित्विषम् आतास्ते । सपुत्राः वयम् गृहं प्राप्य पुत्रादीन्^२ आ वदेम इति । सूक्ते अस्मिन् प्रकारान्तरेणाऽपदानानि अश्विनोरुक्तानीति^३ ॥ २५ ॥

मुद्रल० हे अश्विना ! भक्षिनी ! वाम् युवयोः सम्यन्धीनि पूर्याणि प्रतनानि एतानि इदानीं मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्मणि आपवः मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्र अवोचन् उक्तवन्तः । वयञ्च हे इत्यादि । कामानां वर्षकावक्षिनी ! युवाभ्याम् ब्रह्म मन्त्रात्मके श्लोत्रम् कृष्वन्तः कृष्वन्तः सुवीरासः सुवीराः शोभनेर्वातेः पुत्रादिभिरुपेयाः सन्त । विदधम् यजन् आ वदेम आभिरमुत्प्लेन स्तुती-रुचत्वात् ॥ २५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

१. कुहं वि^१ अ^२. २. हे ररा^३ सूक्ते. ३. वदेनेः(काशास्यदे अ. ४. कृष्वन्तो वि^१ अ^२. ५. पुत्रादि वि^१ अ^२. ६. एतानि कु.

[११८]

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्वर्वा यात्वर्वाद् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । अश्विना । श्येनपत्वा । सुमृळीकः । स्वर्वान् । यातु । अर्वाद् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिवन्धुरः । वृषणा । वातरंहाः ॥ १ ॥

स्कन्द० आकारः यात्पितृव्यात्मतेन सम्बन्धयितव्यः । वाम् युवयोः स्वभूतो रथः । हे अश्विनौ ! श्येनपत्वा^१ श्येनसत्त्वैः शीघ्रैरथैः पतति^२ गच्छति स श्येनपत्वा^३ । सुमृळीकः सुमुखः । स्ववान् अस्मभ्यं पश्यं धनं तेन सहैरथैः । आ यातु भागच्छतु । अर्वाब् अस्मदभिमुखः^४ । यः कीदृशः । उच्यते । यः मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्वभूतात् मनसः जवीयान् वेगवत्तरः । त्रिवन्धुरः त्रिसारथिस्थानः^५ । हे वृषणा । वातरंहाः क्षिप्रतामेव (तु निघ २, १५) । रंहतिर्गतिकर्मा^६ (तु. निघ २, १४) । वात इव यो रंहति गच्छति स वातरंहा^७ । क्षिप्रः^८ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! श्येनैः श्वैः पतन् युवयोः रथः सुखयिता धनपूर्णः अस्मदभिमुखः^१ भागच्छतु । यः मर्त्यस्य मनसः अपि वेगवत्तरः । मनुष्यः^२ यत् अश्विनौ चिन्तयित्वा विरक्तमतिः भवति^३ । 'ततः प्रागेव'^४ भागच्छतीति^५ मनसः जवीयान् । त्रिवन्धुरः वर्धितारी । वातवेगः ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ वाम्' इत्येकादशार्थं तृतीयं स्कन्द^१ । कक्षीवान् ऋषिः^२ । त्रिवृष् उन्मः^३ । अश्विनौ देवता^४ ।

हे अश्विना । अश्विनौ ! वात् युवयोः स्वभूतः रथः अर्वाब् अस्मदभिमुखः^१ सत् आ यातु भागच्छतु । कीदृशो रथः । श्येनपत्वा^२ श्येन इत्यधनाम्^३ (तु. निघ १, १४) । शंतिनीयगमनैरथैः पतन् गच्छन् । सुमृळीकः शोभनमुखपुङ्खः । स्ववान् धनवान् । हे वृषणा ! कामानां वर्धितारी ! अश्विनौ ! यः सुष्मदीवो रथः मर्त्यस्य मनुष्यस्य मनसाः जवीयान् अतिगमेन वेगवान् । तवथा वेगेन कृत्स्नं जगत्याप्नोति सतोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगद् पर्यटवीत्यर्थः । त्रिवन्धुरः वन्धुरं वेष्टितं सारथेः स्थानम्, त्रिसारथेण^४ वन्धुरेण युक्तः । वातरंहाः वातस्य वायो रंहो वेग इव वेगो पश्य स तपोक्तः । भूतं अप्रतिहतगच्छित्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वप्रान्वयः ॥ १ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

जिन्यन्तं गा जिन्यन्तमर्वेवो नो वर्धयन्तमश्विना धीरमस्मे ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । रथेन । त्रिचक्रेण । सुवृता । आ । यातम् । अर्वाक् ।

जिन्यन्तम् । गाः । जिन्यन्तम् । अर्वेनः । नः । वर्धयन्तम् । अश्विना । धीरम् । अस्मे इति ॥ २ ॥

१. 'रात् अ. २. तदिति अ. ३. 'युष्मत् कु. ४. 'एवमे अ. ५. 'द्विगति' अ. ६. 'रहा अ. ७. 'द्वि अ. ८. नास्ति वि' छ. ९. नास्ति वि' अ. १०-११. 'व्यायेन कु. ११. गच्छति वि' अ. १२. 'वृषति वि' अ. क छ. १३. नास्ति मे'. † 'त मे'. १४. तु. अ १, १५, १० पथ. १५. गृको. सा. 'उन्. १४-१५. 'उत्तम मृको. १५. विः पद्य' मृको.

रक्षन्० विन्धुरेण प्रिसारस्थिस्थानेन । प्रिभिध्रकैर्वर्तते गच्छतीति प्रित्वा, तेन प्रित्वा स्वेन रथेन ।
 निचकेण भवमयम्वान्पि श्रीन्धेव चक्राणि यद्य स विचक्र, तेन । सुवृता सुगमनेन । आ
 वातम् भागच्छतम् अर्वाह् अस्मदभिमुखम् भागत्य च विन्वत् सप्यत् । पेतुकाः कुर्वत-
 मितयर्थः । गाः । विन्वत्तम् प्रीणयत्तम् अर्वातः अश्वात् नः अस्माकम् । कर्षयत्तम् हे भधिनौ! वीरम्
 पुत्रपौत्रादिम् अस्मे अस्माकम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० विन्धुरेण^१ प्रिसन्धानेन^२ प्रउगच्छोरण निचकेण शोभनवर्तनेन भागच्छतम् अभिमुखम् ।
 निर्गमयत्तम्^३ अस्मद्वत्तम् पयूत् । प्रयच्छतम्^४ अश्वात् । कर्षयत्तम् च भधिनौ! पुत्रम् अस्माकम् ॥२॥

मुद्रल० विन्धुरेण वन्धुरं सारथेः स्थानम् । प्रिप्रकारवन्धुरेवेतेन प्रित्वा विधा वर्तमानेन निचकेण
 चक्रप्रयवेतेन सुवृता "शोभनं गच्छता" रथेन अर्वाह् अस्मदभिमुखम् आ वातम् भागच्छतम् ।
 भागत्य चास्मदीयाः गाः विन्वत्तम् पयसा पूरयत्तम् । नः अस्माकम् अर्वातः अश्वात् विन्वत्तम्
 प्रीणयत्तम् । अवि च हे अश्विना! अश्विनौ! अस्मे अस्माकम् वीरम् पुत्रादिकम् कर्षयत्तम् प्रवृद्धे
 कुर्वतम् ॥ २ ॥

प्रवर्धमाना सुवृता रथेन दत्ताविभं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।
 किमद्भ्रं ध्रं प्रत्यवर्तितं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्प्रवर्धमाना । सुवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।
 किम् । अद्भ्रं । ध्रम् । प्रति । अवर्तितम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

रक्षन्० 'प्रवते' (निघ २.४१) इति गतिकर्मा । यान्त्रि देवता यस्मिन् स याम पशुः । यज्ञानां गन्ता
 प्रवर्धमाना^१ । पृथीसमाते पूर्वनिपातयज्ञान्दस्तरवात् । तेन प्रवर्धमाना । सुवृता । सुगमनेन स्वेन रथेन । तृतीया-
 ध्रुतेः सत्काङ्क्षत्वादागत्येति वाच्यरोपः । हे दत्तौ! इमम् शृणुतम् श्लोकम् शब्दम् अद्रेः^२ अति-
 पवमानः । परेणार्धर्षेन उक्तमात्रो अनागच्छन्तौ कुपित इत्यद् — किम् अह किमम् । याम सुवाम्
 अवर्तितम् तृतीयाधे द्वितीया अवर्तन्त्या अमार्गेणापि । "प्रति गमिष्ठा" प्रवीर्येव उदयेत्यस्य स्थाने । अति-
 दथेनोपगन्तारो यज्ञात् । आहुः विप्रासः^३ मेधाविनः हे भधिनौ! पुराजाः पुरा जाताः । सुर्षेव^४ वृद्धाः
 पृथदाहुः । "नैव हि युवां" क्षिमसुपगन्तारो यज्ञानां यावत्सम्यक्षनुक्तमात्रेण तावच्छय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० धीप्रगमनेन^१ सुवृता^२ रथेन भागत्य इमम् श्लोकम्^३ शृणुतम् आश्विनमारथ । किम् अद्भ्रं युवाम्
 मनुष्याणाम् दारिद्र्यम् प्रथि गन्तारौ बवन्ति भधिनौ! पुरा जाता^४ मेधाविनः । तथा सति
 भागच्छतम् इति^५ ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे दत्तौ! दत्तौतीपावधिनौ! प्रवर्धमाना प्रकृष्टपमनेन वीर्यागान्त्रि सुवृता शोभनवर्तनेन रथेन
 भागत्य अद्रेः आद्रे कुर्वतः रतोत्तुः इमम् श्लोकम् श्रुतिलक्षणात् इमां पापन् शृणुतम् अद्भ्रं अश्विना ।

१. विन्धुरेण कु. २. नास्ति वि^२ अ^२ छपे; "वर्धने वि". ३-३. नास्ति वि^३ अ.
 ४-४. शोभनवर्तनेन मे^३. ५. प्रपचकत् अ ६. नास्ति अ. ७-७. नास्ति अ. ८. विधियत्तः अ.
 ९. वृथेन कु. १०. 'गमिष्ठा वि' अ. ११. इमम् अ^४ वि^४. १२. स्तोत्रे कु. १३. याम सुर्षेव वृदा
 पव तदाहुः वि^५ अ. १४. नास्ति कु.

हे अश्विनौ! पुराजाः पूर्वजाताः चिरन्तनाः विप्रासः मेधाविनः वाम् युवाम् अर्वादिम् स्तोत्राणां दारिद्र्यम् प्रति वत्सरिहर्तुम्^१ गन्धिषा गन्तृवसौ आहुः कथयन्ति । किम् शब्दः फलप्रदर्शनप्रज्ञे वर्तते । किं न कथयन्ति, कथयन्त्येव सर्वे । तथा सति आगन्तव्यमिति ॥ ३ ॥

आ वां श्येनासौ अश्विना वहन्तु रथे युक्तासं आशवः पतद्गाः ।
ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । श्येनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः । आशवः । पतद्गाः ।
ये । अप्तुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

स्कन्द० आकारो वहन्वित्याख्यातेन सम्बन्धयित्वाः । वाम् युवाम्^२ श्येनासः श्येनसरशाः हे अश्विनौ!
आ वहन्तु अस्मान् प्रति रथे युक्तासः युक्तास्सन्तः^३ आशवः श्विप्राः पतद्गाः अश्वनामैतत् (श्रु. निघ १,
१४) । अशवाः । ये किं कुर्वन्ति । उप्यते । ये अप्तुरः भाषोऽन्तरिक्षम्, तत्र^४ 'द्वरिताः त्वारमितारो'^५
वा मेघस्य । अथवा आप उदकानि, तत्र त्वरितारः^६ । दिव्यासः न दिव्या इव गृध्राः । अभि
प्रयः^७ हविलक्षणमन्नं प्रति हे नासत्यो! वहन्ति ॥ ४ ॥

षेङ्कट० आ वहन्तु वाम् अशवाः अश्विनौ!^८ अश्विनाः^९ पतनशीलाः रथे युक्ताः । ये उदकस्य प्रेरितारो^{१०}
अन्तरिक्षस्थाः गृध्राः इव सुवां हविलक्षणम् अन्नम् प्रति नासत्यो! वहन्ति ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! वाम् युवयोः रथे युक्तासः युक्ताः सारथिना वहनप्रदेयो योनिताः आशवः
व्याप्तुवन्तः पतद्गाः परंपरसमथीः श्येनासः श्येनीयगमना अशवाः वाम् युवाम् वा वहन्तु
अस्तत्समीपमानयन्तु । ये अशवाः अप्तुरः आन इव हरोपेताः दिव्यासः न गृध्राः अन्तरिक्षे
वर्तमाना गृध्राण्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तः । हे नासत्या! अश्विनौ! युवाम् प्रयः हविलक्षणमन्न-
मभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति । तारसा इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

आ वां रथे युवतिस्तिष्ठदन्नं जुष्टी नरा दुहित्वा सूर्यस्य ।
परिं वामश्चा वपुषः पतद्गा वयो वहन्त्वरूपा अभीके ॥ ५ ॥

आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अन्नं । जुष्टी । नरा । दुहित्वा । सूर्यस्य ।
परिं । वाम् । अभीः । वपुषः । पतद्गाः । वयोः । वहन्तु । अरूपाः । अभीके ॥ ५ ॥

स्कन्द० आकारस्तिष्ठदित्याख्यातेन सम्बन्धयित्वाः । 'वाम् युवयोः स्वभूतम् रथम्'^१ युवतिः प्रातः-
वीयना वा तिष्ठत् आस्थितवती । भारी निता सर्वा आरुदेरथयः । अत्र अश्विनोरथं
सद्विदितयोः प्रतिनिर्देशः । एतयोर्युवयोरश्विनोः जुष्टी इतिः शीरथयः । प्रीत्या । युवयोरनुरागथेयथयः ।

१. उपदिष्टु मे^१. २. नास्ति अ. ३. निवु^२ अ. ४-४. मारित अ; 'गारे त्वारथितौ कु-
५. 'गारे कु. ६. प्रायः अ. ७. नास्ति वि^३. ८. अश्विनोः अश्विनोः वि^४ अ. ९. 'रु अश्विनो अन्तरिक्षे
परिगारे वा वि^५ अ^५. १०-१०. दुवां अ.

‘हे नरा!’ मनुष्याकारौ! दुहिता सूर्यस्य सूर्या नाम । तदेतत् पुरस्तादप्युक्तम् ‘आ वा रयं दुहिता’ (अ. १, ११६, १७) इति । किञ्च परि वाम् परि इत्येव बह्निवन्वाख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । वाम् युवाम् अस्याः अम् व्यासौ । व्यासतः । वपुषः ‘वपुः’ (निघ ३, ७) इति रूपनाम इह चान्तर्णीतमत्वार्थम्^१ । वपुष्मन्तः रूपवन्तः । पतज्ञाः अद्वयनामैतत् । अस्याः वयः पक्षिसदृशाः शीघ्राः परि वहन्तु परिभाषयन्तु । अस्याः ‘अरुपति’ (निघ २, २४) इति गतिकर्मा । गमनशीलाः । अभीके^२ भासन्ननामैतत् (दु. निघ ३, २६) । आसक्ते पायकाले ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ‘सूर्यस्य दुहिता युवतिः प्रीता’ स्वयंपदे युवयोः रथम् नरो! अतिष्ठत् । परि आ वहन्तु^३ वाम्^४ अस्याः उदकात् समुद्रात् गमनशीलाः पतनशीला आरोचनाना अन्तिके ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे नरा! नेतारावदिवनी! युवतिः तस्मिन् सूर्यस्य दुहिता जुष्टो प्रीता सती वाम् युवयोः अत्र इमम् रथम् आ तिष्ठत् ‘आरुहवती । तया सहित्री वाम् युवाम् अस्याः अभीके गृहसमीपे सं रथम् परि वहन्तु प्रापयन्तु’ । कीदृशा अस्याः । वपुषः शरीरवन्तः पतज्ञाः अत्यन्त-समर्थाः वयः गच्छन्तः अस्याः आरोचनानाः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

उद् वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद् रेभं दक्षा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौद्रयं पारयथः समुद्रात् पुनश्च्यवानं चक्रधुर्युवानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्दनम् । ऐरतम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दक्षा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौद्रयम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् । चक्रधुः । युवानम् ॥ ६ ॥

स्कन्० वन्दनम् अस्मिन् उत् ऐरतम् ईरित्प्रान्तर्णीतव्यर्थः । ऊर्ध्वं गमितवन्ती । कृपात् उच्चारित्तदन्तादित्यर्थः । दंसनाभिः दर्शनीयाभिः । कामिः । शचीभिरिति वक्ष्यति । उत् रेभम् रेभं च इन्द्रादुच्चारितवन्ती युवां दे दक्षा । वृषणा! वर्षितासी! शचीभिः स्वामिः प्रजाभिः कर्मभिर्वा । किञ्च तौद्रयम् वृषभुवं वृषभुम् मिः पारयथः निरिस्तुपसर्गस्य ‘समुद्रादित्यपादानस्य च भुतेषांभक्तिपावदाध्याहारः’ । निष्कण्ठ्य समुद्रात् पालितवन्ती युवाम् । किञ्च च्यवानम् अपरि मुकन्याया वचनात्^५ चक्रधुः पुनः युवानम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इयं निगदतिवेति ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे भगिनी! वन्दनम् एतसंज्ञम् अस्मिन् दंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः कृपात् उत् ऐरतम् उद्वेयतम् उद्गमयतम् । हे दक्षा । दर्शनीयौ! वृषणा! कामानां वर्षिताशब्दिवनी! शचीभिः कर्मभिः रेभम् एतसंज्ञम् अपरि वक्ष्यतात्प्रीतिवादानि च श्लेषे निबन्धनं वरतादुरैरथतम् उद्वेयतम् । तथा तौद्रयम्

१-३. नास्ति अ. २. ‘सर्पः अ. ३. नास्ति अ. ४. सर्वदुहिता उः एतेषु दुहिता.

मीमा कुः सर्वप्रिया वि^१ अ^२ लपे. ५. ‘वन्दन् वि^१ अ^२. ६. ‘वृषभ वि^१ अ^२. ७-८. नास्ति मै.

६-८. ‘पादानभनेयो’ अ. ९. ‘नात् युवानं अ.

तुप्रत्य पुत्रं सुवुं समुने निमग्नम् भार्गवीयाभिर्नोभिरश्वैश्च समुद्रात् नि. पारयथः तीरदेशं
प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानम् स्ववत्तमृषिं जीर्णम् पुनः युवानम् यौवनोपेयम्^१ चक्रयुः कृतवन्तौ ॥ ६ ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जेभोमानंमश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिस्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुपाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अवनीताय । तप्तम् । ऊर्जेम् । ओमानम् । अश्विनौ । अधत्तम् ।

युवम् । कण्वाय । अपिरिस्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् । सुष्टुतिम् । जुजुपाणा ॥ ७ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् अत्रये ऋषये अवनीताय मधःप्राविताय तप्तम् अग्निकूटं प्रति । अग्निकूटे प्रक्षिप्त-
मित्यर्थः । तत उत्तार्य ऊर्जेम् धत्तम् । ओमानम् अबतोरिदं रूपम् । पारुणं च । हे अश्विनौ !
अधत्तम् दत्तवन्तौ । किञ्च युवम् कण्वाय ऋषये अपिरिस्ताय क्षपोत्थेषोऽक्षरेत्यस्य स्थाने ।
रिपिर्लिपिना समानार्थः । अवलिताय वद्विवाक्षाय^१ । अन्ध्यायेत्यर्थः । चक्षुः प्रति अधत्तम् प्रतिनिहित-
वन्तौ । दत्तवन्तावित्यर्थः । सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् जुजुपाणा अत्यर्थं पुनःपुनर्वा
सेवमानौ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् अत्रये प्रक्षिप्ताय तप्तम् अग्निं प्रति रसम् अन्नम् च दत्तवन्तौ । युवाम् कण्वाय च असुरैः
हर्म्यं युवये अपिरिस्ताय^१ आदित्योदयज्ञाननिमित्तम् चक्षुः प्रति^२ अधत्तम्, तस्य सुष्टुतिम्
सेवमानौ ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ ! युवम् युवाम् अवनीताय शतवृरै^३ वीहायन्त्रगृहे बभ्रवाञ्जीताय अत्रये तप्तम्
वपरीवार्थं प्रक्षिप्तं तुपाग्निं क्षीवोदकेन अवारयेथाम् । अपि च अत्रये ओमानम् सुलङ्कारम् ऊर्जेम्
रसवदन्नम् अधत्तम् प्रायच्छतम् । तथा सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् जुजुपाणा सेवमानौ युवम् युवाम्
अपिरिस्ताय असुरैर्वाङ्गण्यपरीक्षार्थम् दहासीनः सर् य्युष्टानुपसं जामीहीति अन्धकारवति
गृहे प्रवेदिताय कण्वाय ऋषये चक्षुः स्पृष्टाया उपसः प्रकाशकं वीणाभन्दम् प्रति अधत्तम्
कृतवन्तौ ॥ ७ ॥

युवं धेनुं शयवे न्नाधितायापिन्वतमश्विना पूष्याय ।

अष्टुशतं वार्तिकामहेसो निः प्रति जह्वां विस्मलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । न्नाधिताय । अपिन्वतम् । अश्विना । पूष्याय ।

अष्टुशतम् । वार्तिकाम् । अष्टुशतः । निः । प्रति । जह्वां । विस्मलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् धेनुम् शयवे रात्रौ नाधिताय कर्त्तव्यं चप्रत्ययः । यापितवत्ते अपिन्वतम्
सेधितवन्तौ पयः । हे अश्विनौ ! पूष्याय पुराणाय । किञ्च अमुपतम् निः इति पादाग्रयः उप-
सर्गोऽपक्रुष्टभ्यः । निर्मोषितवन्तौ युवाम् वार्तिकाम् नामं षट्काम् अष्टुशतः पापात् पूष्यात् वृकात् ।

१-१. वि त् मूको.

२. पठि* अ.

३. लिप्याय अः; कु लिपिभाव उप.

४. इति वि* अ.

५. अं व मूको.

किञ्च जल्पाम् भायसीम् विश्लयाः विजहायाः सत्याः प्रति अधत्म् आहितवन्तौ युवाम् ॥ ८ ॥

पेङ्कट० युवाम् धेनुम् शयथे याचमानाय अमुञ्चतम् अश्विनौ! प्रजाय । निः अमुञ्चतम् च^१ वर्तिकाम् आहन्तुः^२ वृकात् । प्रति अधत्म् च जहाम् विश्लयाः ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! युवम् युवाम् पृथ्वाय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयथे एतत्संज्ञाय कथये धेनुम् निवृत्तप्रसवां क्षोभ्रीम् अश्विनवत् पयसासिञ्चतम् । सर्वदा एवस्विनी-मकुटवत् इत्यर्थः । अषि च वर्तिकाम् वृक्रेण प्रक्षां चटकसदृशीं शकुनिम् अहंसः वृकास्व-लक्षणात्^३ पापात् निः अमुञ्चतम् निरमोचयतम् । तथा विश्लयाः विश्लयापे सद्ग्रामे विजजहाये अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सम्बन्धिन्थै एतत्संज्ञायै शिव्यै भायसीम् जहाम् प्रति अधत्म् प्रत्य-स्थापयतम् । समयोजयवमित्यर्थः ॥ ८ ॥

युवं श्वेतं पेदव् इन्द्रज्वत्महिहनमश्विनादत्तमव्यम् ।

जोहूर्त्रमयो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीह्वङ्गम् ॥ ९ ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रज्वलम् । अहिहनम् । अश्विना । अदत्तम् । अव्यम् ।

जोहूर्त्रम् । अयोः । अभिभूतिम् । उग्रम् । सहस्रसां । वृषणम् । वीह्वङ्गम् ॥ ९ ॥

स्कन्द० युवाम् श्वेतम् सुकम्^४ । वेदे राज्ञे इन्द्रज्वत्म् कर्षयथे कथयथः । इन्द्रमिव गन्धारं शयन् प्रति । अहिहनम् हि गते । शीर्षांखलेपादगन्तुरपि^५ शयोरहिनाज्ञो वा असुरस्य हन्तारम् । हे अश्विनौ! अदत्तम् दत्तयन्तौ । अत्यम् जोहूर्त्रम् आह्लातव्यं सद्ग्रामेषु जपकरवात् । अयोः धरैर्वेरिणः सर्वस्य अभिभूतिम् अभिभविष्यन् । उग्रम् अमसकम् । तद्वद्वाम् सद्ग्रामसह-स्राणां तन्निमित्तमृतधनसहस्राणां वा सम्भकारम् । वृषणम् वर्षितारं रेतस्तेष्वनसमर्थम्^६ । वृषां चलघ्नं वेत्पर्यः । वीह्वङ्गम् दवाङ्गम् ॥ ९ ॥

पेङ्कट० युवां श्वेतवर्णम् वेदे राज्ञे इन्द्रेण^७ प्रेरितं शयूणां हन्तारम् अव्यम् अश्विनौ! अदत्तम् अर्थं सद्ग्रामेषु^८ आह्लातव्यम् अभिभविष्यन् अमसकं सहस्रस्य धनस्य^९ सम्भकारं कामानां वर्षितारं दवाङ्गं ॥ ९ ॥

मुद्रल० अश्विना! हे अश्विनौ! पेदवे पेदुनाञ्च राज्ञे युवम् युवाम् श्वेतम् श्वेतवर्णं कञ्चिद् भावम्^{१०} अदत्तम् प्रायच्छतम् । वीह्वङ्गम् । इन्द्रज्वत्म् इन्द्रेण युवाभ्यां गमितम् । इत्तमित्यर्थः । अहिहनम् शयूणां हन्तारम् जोहूर्त्रम् अतिशयेन सद्ग्रामेष्वआह्लातारम् अयोः धरोः शयोः अभिभूतिम् अभिभायकम् उग्रम् उद्वृणं वीर्यवन्तमित्यर्थः । तद्वद्वाम् सहस्रसहस्राण्यस्य धनस्य सम्भकारम् वृषणम् श्रेष्ठारं युवानमित्यर्थः । वीह्वङ्गम् दवाङ्गमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१. युवं वि^{११} अ^{१२} ल्ये. २. य तां य वि^{१३}. ३. आह्लातः वि^{१४} अ^{१५}. ४. वृकलक्ष^{१६} मं^{१७}, वृकाव-
लक्ष^{१८} मं^{१९}. ५. नाश्वि अ. ६. *शयूणां कु. ७. प्रेरितः शेष^{२०} अ. ८. *य दद्रेण क.
९. नाश्वि वि^{२१} अ^{२२}. १०. सद्ग्रामे वि^{२३} अ^{२४}. ११. *रत्तयन् इ.

ता वाँ नरा स्वर्वसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातम् ॥ १० ॥

ता । वाम् । नरा । सु । अर्वसे । सुजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरैः । जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥ १० ॥

स्कन्द० उच्छ्वदधुवे. प्रत्यक्षकृत्यायार्थं मन्त्रस्य^१ सुजाता इत्यस्य धानामन्त्रितत्वात् वरसम्बन्धी
उच्छ्वदोऽप्याहार्यः । औ सुजातो सुजनमानौ^२ ता वाम्^३ औ युषाम् हे नरा । सु अवधे द्वितीयार्थे चतुर्थी ।
नाधमानाः इत्येतेन च सम्बन्धः । शोभनमकः तर्पणं पालनं वा याचमाना वयम् हवामहे आह्वयामः ।
हे अश्विनौ ! एतज्ज्ञात्वा आ नः उप आ उप^४ इत्युपसर्गौ यावमित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यौ ।
नः अस्मात् वसुमता अस्माभ्यं^५ दिक्षितेन धनेन^६ तद्वत्वा स्वेन रथेन गिरः स्तुतीरसदीयाः^७
जुषाणा सेवमानौ सुविताय सुगताय पागकर्मणे प्रजायै वाऽस्ताकम् उप आ यातम्
उपागच्छतम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० औ वाम् रक्षणार्थं^८ शोभनजातौ^९ सुष्ठु हवामहे अश्विनौ^{१०} याचमानाः । आगच्छतम्^{११} अस्मान्
धनपता रथेन स्तुतीः सेवमानौ^{१२} अन्नुदयार्थम् ॥ १० ॥

मुद्गल० हे नरा ! नेतारौ ! अश्विना ! अश्विनौ ! सुजाता शोभनजनमानौ ता वाम् औ युषाम् नाधमानाः
धनं याचमाना वयं स्तोतारः अवसे रक्षणार्थम् सु हवामहे शोभनम् आह्वयामहे । गिरः स्तुतीः
जुषाणा सेवमानौ युषाम् वसुमता धनयुक्तेन रथेन नः अस्मात् उप आ यातम् उपागच्छतम् ।
किमर्थम्^{१३} । सुविताय सुष्ठुप्राप्तव्याय धनय^{१४} ॥ १० ॥

आ श्वेनस्य जवसा नृतेनेनास्मे यावं नासत्या सुजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्सुमाया उपसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्वेनस्य । जवसा । नृतेनेन । अस्मे इति । यातम् । नासत्या । सुजोषाः ।

हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातहव्यः । शश्वत्सुमायाः । उपसैः । विऽउंथी ॥ ११ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गौ यावमित्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । श्वेनस्य जवसा धेनोः । नृतेनेन नृतेन ।
वाटसः प्रथमोऽध्वान्तस्य श्वेनस्य वेगास्तारतेन वेगेनेत्यर्थः । अस्मे^{१५} अस्मात् प्रति^{१६} आ यातम्
आगच्छतम् हे नासत्यौ ! सुजोषा. प्यश्वेनेदमेकवचनम् । सुजोषसौ । सन्नीपमागवित्यर्थः । अस्मात् ।
उच्यते । हवे हि यस्मादाह्वयामि वाम् युषाम् रातहव्य. दत्तदधिकः सन् मनसा सशतमानाः
अत्यन्तनितयायाः उपसः धृष्टी विनासनेलेखायां वसतः । उपउत्पयेलेखायामित्यर्थः ॥ ११ ॥^{१७}

१. "वावर् अ. २. अवे अ. १-३. नास्ति सूको. ४. नास्ति अ. ५-५. "नेन दिक्षितेन अ.

६. स्तुतिर सूको. ७. रक्षार्थं वि^१ अ^{१२} कु. ८. "जाताः वि^१ अ^१. ९. अश्विना वि^१ अ^१. १०. "तन्.
वद वि^१ अ^१. ११. सेवमानौ वि^१ अ^१. १२. कीदृशी युषाम् सूको. १३. "यः सुगता शोभने कर्त
वम पयोस्तौ सुजातो सूको १४-१४. नास्ति अ. १५. "वेगदि" कु.

वेङ्कट० आ वातम् श्वेतरस्य वेगेन नूतनेन अस्मान् प्रति नासतस्यौ! सहितौ । द्वयामि^१ हि वाम् सश्विनौ!^१
दत्तद्विष्णो नित्यावाः उपसः श्युच्छने ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे नासत्या! भक्षिनौ! सजोपाः सजोपसौ समानप्रीतियुक्तौ श्वेतरस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य
नूतनेन नवतरेण जवसा वेगेन सहितौ युवाम् अस्मे अस्मान् आ वातम् भागच्छतम् । हे अश्विना!
भक्षिनौ! रातद्व्यः युवाम्थां दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वतमायाः कालातिनकाया
नित्यावाः उपसः श्युष्टौ विनासनतमये वाम् युगम् हुवे आह्वयामि । द्वि यस्मादेवं
तस्मादायावमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

[११९]

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यद्वियं जीवसें हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिर्नं शतद्वंसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथम् । पुरुमायम् । मनःऽजुर्वम् । जीरऽश्वम् । यद्वियम् । जीवसें । हुवे ।
सहस्रऽकेतुम् । वनिर्नम् । शतद्वंसुम् । श्रुष्टीऽवानम् । वरिवःऽधाम् । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

स्कन्द० आ इत्युपसर्गो हुवे हस्यात्वातेन 'सम्बन्धवितण्यः । वाम् युवयोः स्वभूतम् रथम् पुरुमायम्
बहुप्रसन्नं मनोजवम् मनोवद् गन्तारम् जीराश्वम् जीरमिति क्षिप्रनाम (वृ. निप २, १५) । क्षिप्राश्वम् ।
यद्वियम् यज्ञार्हम् । जीवसे जीवितुम् । आह्वतो वां जीवयिष्यतीत्येवमर्थमित्यर्थः । आ हुवे^१ आह्वयामि ।
सहस्रकेतुम् केतुः पलाशोवृक्षः । सहस्रपलाशम् । वनिनम् पनमुदकम्, उद्वन्तम् सम्भजनवन्तं वा ।
शतद्वंसुम् शतधनम् । श्रुष्टीवानम् श्रुष्टिरिति क्षिप्रनाम (वृ. या २, १२) । 'तद्वन्तम् । वरिवोधाम्'
धनस्य स्तोत्रोद्यो दातारम् । अभि प्रयः हविर्यज्जगमसे प्रति ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'युवयोः रथम्' बहुप्रकारनिर्माणम्^१ मनोवेगम्^२ क्षिप्राश्वम् यज्ञार्हम् जीवनाय महम्^३ आ हुवे ।
अनेककेतुमालाकृताऽनेकशुद्धकेतुम्^४ भजनवन्तं बहुधनम्^५ क्षिप्रवर्णं क्षिप्रम् एव स्तोत्रुणाम्
भविगन्तारम्^६ 'धनस्य दातारम्'^७ हविर्यज्जगम्^८ अहम्^९ प्रति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'आ वां रथम्' इति दशमं चतुर्थं सूक्तम्^१ । कक्षीदान् कृपितः^२ । जगती उन्त्यः^३ । भक्षिनौ वेपताः^४ ।

हे भक्षिनौ! वाम् युवयोः सम्बन्धिनम् रथम् जीवसे जीवनायम् प्रयः हविर्यज्जगमस्यम् अभि^५
भविगन्तव्य आ हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । पुरुमायम् बहुविधाध्वर्यम् मनोजुवम् मन इव दीर्घं गच्छन्तम्
जीराश्वम् जववद्शोवेणम् यद्वियम् यज्ञेष्वार्हानामर्हम् सहस्रकेतुम् अनेकधनं सहस्रस्य धनस्य
केतवितारं वा वनिनम् उदकवन्तम् शतद्वंसुम् शतसहस्रयाकैर्धनैर्लुक्तम् श्रुष्टीवानम् श्रुष्टीति क्षिप्रनाम ।
क्षिप्रं सम्भजमानम् वरिवोधाम् वरिवसो धनस्य दातारम् ॥ १ ॥

१. आह्वयामि कृ. २. भक्षिना वि^१ अ^२. ३-३. नास्ति अ. ४. क्षिप्रमनु-२४/२० अ. ५-५. नास्ति
वि^१ कर्प. ६. 'कारे विना' वि^१ अ^२. ७. मनोवेगेन वि^१ छ. ८. महम् महम् वि^१ छ कर्प. ९. 'हेतु-
माजनेक' वि^१ अ^२. १०. बहुधनं वि^१ अ^२. ११. वरिवोधा^१ वि^१ अ^२. १२-१२. नास्ति वि^१ अ^२.
१३. भवि वि^१ अ^२. १४. नास्ति मे^१. † 'ये मे'. १५. नास्ति मूको.

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामुन्यधायि श्स्मन्त्समयन्तु आ दिशः ।

स्वदामि घर्मं प्रति यन्त्प्रतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । श्स्मन् । सम् । अयन्ते । आ । दिशः ।
स्वदामि । घर्मम् । प्रति । यन्ति । प्रतयः । आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥

स्कन्द० ऊर्ध्वा ऊर्ध्वेतेनात्र व्यापारामिमुख्यं लक्षयते । स्तुतेश्च व्यापारो युवाभ्यां सम्बन्धः । १०८ भिमुक्ती ।
धीतिः स्तुत्येयु धीयमानत्वात् स्तुतिरुच्यते । सा अस्य युष्मदर्थस्य प्रयामनि प्र इत्येय
आ इत्येतस्य स्थाने । भागमने सति । भागतेऽस्मिन् रथे इत्यर्थः । प्रति अधायि प्रतिशब्दे-
ऽत्र भास्वर्धानुवादी । दधातिधोरणार्थः । धार्यते । सोऽग्निः कियत् इत्यर्थः । श्स्मन्
शासनम् । यदुध्याश्राव जुक् । आज्ञायै च सम् अयन्ते आ दिशः । सर्वो आज्ञाश्च मतिप्रदीपु
सर्वत भागच्छन्तीत्यर्थः । अहमपि स्वदामि घर्मम् 'घर्मम्' (निघ ३, १७) इति यज्ञनाम । यज्ञस्य
वासऽस्तदनासम्भवात् स्वदिः करोत्यर्थः । करोमि यज्ञम् । कियमाणे च तस्मिन् प्रति फर्मप्रवचनी-
योऽयम् । तच्छ्रुतेस्तत्सम्बन्धिप्रदाप्याहारः । युवां प्रति । यन्ति मच्छन्ति । ऊतयः तर्पणानि ।
सोमेन युवां तर्पये इत्यर्थः । किञ्च वाम् युवयोः हवन्ता ऊर्जानी अरुहती । ऐश्वर्ययुक्तेत्यर्थः ।
रथम् द्वे अश्विनौ । आ अरुहत् आरूढा आज्ञो जिता सती स्यात् । तद्वत्त्वं पुरस्तादप्युक्तम्
'आ वा रथे दुहिता सूर्यस्य' (अ १, ११९, १७) इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'भवतोः अस्य' रथस्य गमने' मदीया वाक् ऊर्ध्वा प्रति अधायि । कन्तश्चो निहितेत्यर्थः ।
तथा गते सति मया शंसते कियमाणे सर्वो दिशः तच्छ्रवणार्थं सहसा आसन् । तत्रा-
हम् आश्विन 'घर्मांघ्यं हविः स्तोत्रैः' स्वदयामि । मरुतः च तच्छ्रवणार्थम् प्रति यन्ति ।
तद् घर्मं भवतो रथम् ऊर्जानी नाम सूर्यस्य दुहिता पुरा आरूढवती ॥ २ ॥

मुद्रल० अस्य रथस्य प्र यामनि प्रयागे प्रगमने सति शरमन् अश्विनोः शंसने धीतिः अस्मदीया
दुहिः ऊर्ध्वा उग्मुखा प्रति अधायि प्रत्यस्यापि । तदनन्तरम् दिशः वेष्टन्याः स्तुतयोऽपि सम् अयन्ते
अश्विनमां सहृगच्छन्ते । आनरः समुचये । अहञ्च स्तोत्रा घर्मम् महावीरस्य शरणशीला-
ज्यादिकं हविः स्वदामि स्वादूकरोमि । ऊतयः भवितारो रचका ऋत्विजश्च प्रति यन्ति घर्मं प्रति
मच्छन्ति संस्कारार्थम् । अगि च द्वे अश्विना । अश्विनौ । वाम् युवयोः रथम् ऊर्जानी सूर्यस्य
दुहिता आ अरुहत् आरूढवती ॥ २ ॥

सं यन्मिथः पंसृधानासो अर्मत शुभे मृत्वा अर्मिता ज्ञापयो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चैकित्ते रथो यदश्विना वर्हयः सुरिमा वरम् ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मिथः । पंसृधानासः । अर्मत । शुभे । मृत्वा । अर्मिताः । ज्ञापयः । रणे ।
युवोः । अहं । प्रवणे । चैकित्ते । रथः । यत् । अश्विना । वर्हयः । सुरिम् । आ । वरम् ॥ ३ ॥

१. नास्ति मूको. २-३. नास्ति अ. ३. अगते कु. ४. ...युवतो अ. ५. *यं अ.
६. *गुरो अ. ७. ...सम्भवि अ. ८. *भूतम् अ. ९-९ मयतो कु. १०. भागमने विं अं कर्म.
११-११. नास्ति विं अं. १२. रथो अं कु. १३. नास्ति विं अं. १४. शरणी मूको.

स्कन्द० यत् यदा मिथः परस्परतः परवृथानासः स्पर्धमाना ह्य युष्मदीया अश्वाः तम्
 'अमृत रथे' युक्तास्सन्तः मेघं प्रति सम्मम्यच्छन्ति । युष्मे उदकाथम् । मखाः यज्ञस्य
 युष्मदानयनेन वृष्टिदारेण वा कर्तारः । अमिताः अपरिमिताः । बहव इत्यर्थः । अथवा
 बलेनापरिमिताः । महाबला इत्यर्थः । जायवः जयशीला^१ इत्यर्थः । रणे सङ्ग्रामे । अथवा
 यत् रणे इति सन्तानाधिकरणे । मिथः परवृथानास इत्यादिभिरपि बोद्धार उच्यन्ते, नाश्वाः ।
 यस्मिन् सङ्ग्रामे परस्परतः स्पर्धमाना बोद्धारः सङ्गच्छन्ते । युष्मे शोभन्त्यम् । जयार्थमित्यर्थः ।
 मखा अमिता जायवश्च । यदा यस्मिन् वेति श्रुतेः तदा तस्मिन् वेत्यध्याहार्यम् । तदा
 तस्मिन् वा 'युवो अह' अहेति विनिप्रदार्थाय पृथक्शब्देन समानार्थः । युवयोरेव स्वभूतः ।
 प्रवणे मित्रे देवे 'वि क्रेते ज्ञायते । लक्ष्यत' इत्यर्थः । कोऽसौ । उच्यते । रथः । किमपेक्षं
 पुनरेवमप्यल निम्नदेशपरिचरम् । उच्यते । अश्वापेक्षम् । अश्वा श्रुत्वा रथो ग्रीचः । तेन
 स तेभ्यो मित्रो देवोर्वी । 'उच्यते' अश्वाणां^२ तेभ्यो ग्रीचो रथो दृश्यत इत्यर्थः । न च सङ्ग्रामे
 एव केवले । किं तर्हि । यत् यदा हे अश्विनौ ! बहवः प्राणवयः सुरिम् आ 'सुरिः' (निघ ३,
 १६) इति स्वोत्तनाम । आकारः प्रतीत्यस्त्वर्थे^३ । स्तोतारं प्रति । वरम् वरणीयं धनम् ।
 यदा च स्वोत्तुभ्यो दानार्थं रथेन धनं^४ नपय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदा कल्याणे युद्धे परस्परं स्पर्धमानाः^५ दातारः बहवो यज्ञशीला यज्ञमाना जयशीलाः
 मिथः सन् अमृत तदानीं युवयोरेव रथः युष्मिन् दृश्यते । यत् युवाम् अश्विनौ जयभीती(?)^६
 वरिष्ठं सुवीर्यञ्च तम् आ बहवः तत्र रथम् ॥ ३ ॥

मुद्गल० मखाः महाबन्तो यज्ञोपेताः अमिताः अपरिमिताः जायवः जयशीला मनुष्याः रणे सङ्ग्रामे
 युष्मे शोभनाय उदर्यम् मिथः परवृथानासः अन्योन्यं स्पर्धमानाः यत् यदा सन् अमृत सङ्गच्छन्ते ।
 तदानीं हे अश्विनौ ! अश्विनौ ! युवोः अह युवयोरेव रथः प्रवणे प्रकपेण सम्भ्रजनीये भूतले
 चेद्विदे ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यत् येन रथे
 सुरिम् स्वोत्तारं प्रति वरम् श्रेष्ठं धनम् आ बहवः प्राणवयः, स रथ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

युवं भुज्युं भुरमांणं विभिर्गुतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ ।

यासिष्ठं वृत्तिं वृषणा विज्जेन्यं दिवोदासाय महिं चेति वामवः ॥ ४ ॥

युधम् । भुज्युम् । भुरमांणम् । विऽभिः । गुतम् । स्वयुक्तिभिः । निऽवहन्ता । पितृऽभ्यः । आ ।
 यासिष्ठम् । वृत्तिः । वृषणा । विऽज्जेन्यम् । दिवःऽदासाय । महिं । चेति । वाम । अवः ॥४॥

स्कन्द० युवम् युवाम् भुज्युम् नाम राजानम् भुरमाणम् । भुरक्तिप्रसन्नार्थः^७ । प्रत्यमानं मत्स्यैः^८
 'मकरैश्च । यतम्' समुद्रे निमग्नमित्यर्थः । वितिः पश्चिमदिशः शीघ्रैरथैः । स्वयुक्तिभिः

१-१. नास्ति अ. २. नास्ति अ. ३-३. युवयोश्च श्रुतेः. ४-४. वेति लक्ष्य अ. ५. केन अ.
 ६. जयशीलाय अ. ७. 'प्राणव अ. ८. नास्ति कु. ९. मित्रो यदा कुः यत् किं लक्ष्यं; यथा किं अ.
 १०. वर्येभ्यो किं अ. ११. अमि कुः मन्थेन किं अ. १२. 'नननाः अ. १३. याये अ.

स्वयमेव ये रथे युज्यन्ते ते स्वयुक्तवः, तैः । निवहन्ता नियमेन वहन्तौ । पितृभ्यः पितृणामर्थाय । पितृणामस्वः स्वर्गादभ्युत्तिहृतोः । प्रवासन्तानादेरविष्टेदार्थमित्यर्थः । आ यासिष्ठम् तदा प्रत्यागतवन्तौ स्वः । वार्तिः वर्तन्त्या मार्गेण हे शृणा । किञ्च विजेत्यम् विजेतु शशृणाम् । दिवोदासाय दिवोदासार्थम् । महि महत् । वेति ज्ञायते लोकैः । प्रकाशमित्यर्थः । वाम् युवयोः स्वभूतम् अयः पालनं शम्बरवधे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवाम् भुज्युम् समुद्रमध्ये द्विपमाणम् अश्वैः स्वयमेव युज्यमानैः समुद्रे गतम् समुद्रमध्यात् 'पितृणां दर्शनार्थम्' शीरम्' आनिवहन्तौ । गतौ च वार्तिः वृक्षेण गृहीतम् विन्तम्यं वृक्षात् । दिवोदासविषये च महत् ज्ञायते युवयोः पालनम् ॥ ४ ॥

सुद्वल० हे शृणा । कामानां वार्तितारावशिनौ । युवम् युवाम् भुरमाणम् विभिः अश्वैः द्विपमाणम् गतम् समुद्रे निमग्नम् भुज्युम् तुप्रयुयम् त्वयुधिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्वैर्नोविज्ञैर्षैश्च निवहन्ता नितरां वहन्तौ पितृभ्यः आ आङ् मर्षादायाम् । यत्र पितरः तुम्रादय आसते तावत्पर्यन्तमित्यर्थः । विज्ञेयम् अतिदूरस्थम् वर्तिः तुमस्य गृहं प्रति यासिष्ठम् अगच्छतम् । अपि च दिवोदासाय राजे कृतम् वाम् युवयोः सम्बन्धि अयः रक्षणं शम्बरहननरूपम् महि महत् गम्भीरम् वेति अस्मानिहोयते ॥ ४ ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्ष्यम् ।

आ वां पतित्वं सख्यार्यं जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् । रथम् । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ष्यम् ।

आ । वाम् । पतित्वम् । सख्यार्यं । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥

रश्मि० अत्रेतिहासमाचक्षते—'अश्विनौ काष्ठमयेन दुर्बलेन रथेन गच्छन्तौ एष्वा "वृत्रोऽपजहात" । तच्छ्रुत्वा अमर्देण दावाशृषिभ्यौ त रथं सुदर्शकचित्तं बलवत्तं चक्रधुः' इति । तदेतद्विहोष्यते । युवोः युवयोः स्वभूतं हे अश्विनौ । वपुषे वपुः रूपं शोभा, तदर्थम् । युवायुजम् युवान्यौ 'युज्यते इति' युवायुजम्, तं युवायुजम् । युवोरथेन योनयमित्यर्थः । रथम् वाणी अचरितमपीदमिहै दावाशृषिभ्योनामधेयम् । दावाशृषिभ्यौ । येमतुः यमु चञ्चने । सुवर्णेन पद्मवत्यो । न च केवलम् । किं कीदं । अस्य रथस्य शर्ष्यम् 'जर्षः' (निघ २, १) इति बलनाम । शर्षे एव शर्ष्यम् । स्वार्यिकस्तद्विदितः । बल च दद्वरथी । बलवन्तं च एते कृतशयाविरयधेः । किञ्च आ वाम् आकारस्य जग्मुषी इत्येतेन सम्बन्धः । "आ जग्मुषी" युवां प्रति । भाग्ये विना युवां मर्यामता सर्वोत्सर्गः । पतित्वम् चतुर्थ्ये द्वितीया । पतिशयाय । सख्याय च । एतौ मे पती च सखायौ च स्वात्तामित्येवमर्थमित्यर्थः । योषा स्त्री "युषां नाम" अवृणीत वृत्रवती जेन्या जेतारी युवाम् पती अर्धारौ ॥ ५ ॥

१. नास्ति अ. २. युवा वि' अ'. ३-३. विवरते' वि' अ'. ४. निर वि' अ' क; तीरे वि' अ' छ. ५. नास्ति वि' अ'. ६. एतौ, एते युवयो रथेः वि' अ'. ७-७. नास्ति अ. ८. 'वीदे' अ. ९. 'वेरे'नित्यर्थः अ. १०-१०. एवंताना अ.

वेङ्कट० 'युवयोः अश्विनौ' ! शोभार्थम्^१ 'युवान्यां युक्तम्' रथम् शब्दकारिण्यो बद्धे नच्छतः अस्व^२
 'शधेनं प्राप्तम् काष्ठम् इत्यर्थः' । युवयोः पतित्वम्^३ युवाभ्याम्^४ सद्यसिद्धपर्यम् जग्मुषी सूर्यस्य
 दुहित्वा अकृणीत युवाम् पती स्वर्गपरे जेतारो ॥ ५ ॥

मुद्रल० हे अश्विना! अश्विनौ! युवोः युवयोः वानी वननीपो प्रसस्यौ अश्वी युवायुजम् युवाभ्यां
 युज्यमानम् रथम् आशिषावनसमये भस्व रथस्य यद् शर्वम् प्राप्यम् भाद्रित्वाद्यमवधिभूतं
 लक्ष्यम् वपुषे शोभनार्थं तत् वेगतुः सर्वेभ्यो ह्येभ्यः पूर्वं प्राप्यामासतुः । तदनन्तरं च
 आ जग्मुषी आगतवती ज्ञेया आशिषावनेन ज्ञीयमाना योषा सूर्यां सख्याय सखित्वाय नाम्
 युवयोः पतित्वम् अकृणीत । कथमित्ति । मम युवाम् एव पती भर्तारविति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वचनः ॥

युवं रेभं परिपूतेरुह्यथो हिमेन घृमं परितप्तमत्रये ।
 युवं शयोरवसं पिप्यथुर्वावि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिपूतेः । उरुह्यथः । हिमेन । घृमम् । परितप्तम् । अत्रये ।
 युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गर्भि । प्र । दीर्घेण । वन्दनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

स्कन्द० युवम् युवाम् रेभम् ऋषिम् परिपूतेः पू प्रेरणे । असुरैरुदके सर्वतः प्रेरणाद् । निमज्जनादित्यर्थः ।
 उरुह्यथः रक्षितवन्तौ । युवामेव हिमेन गृह्युदकेन । घर्मम् शीतम् । परितप्तम् सर्वतश्च
 तप्तम् अग्निभूतम् । अत्रये अघेरथाय । साकादक्षत्वाद् 'हिमेनाग्निं प्रंराम्' (ऋ. १, ११६, ८)
 इत्यादौ च दर्शनात् निशमितवन्ताविति वाक्यशेषः । युवामेव शयोः शयः स्वभूतायाम्
 अवसम् अवसं पश्यद्वन्मुच्यते^१ (गृ. सा. १, १७) । पयोः लक्षणं पश्यद्वन्म्^२ । पिप्यथुः आप्पादितवन्तौ
 गर्भि । युवाभ्यामेव च दीर्घेण वन्दनः ऋषिः कृपातुत्वायै प्रवर्धितः आयुषा जीवितेन ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवाम् रेभम्^३ उदकेन^४ परिपूतम् शयो रक्षितवन्तौ । तथा सर्वतः तप्तम् अग्निम् भगवन्
 शीतेन गृह्युदकेन^५ शमितवन्तौ । युवाम् शयोः^६ ऋषेः गवि पयोः लक्षणम् अवसम्^७ अहम् आप्या-
 यितवन्तौ । कृषे पतितः तन्दनः दीर्घेण आयुषा ह्येन कृपाद् युवाभ्याम् उतारितः ॥ ६ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ! युवम् युवाम् रेभम् ऋषिम् परिपूतेः परितः प्रेरणाद् उपद्रवाद् उरुह्यथः
 रथस्य^१ । तथा अत्रये ऋषये परितप्तम् परितः तप्तम् घर्मम् असुरैः पौत्रार्थं प्रक्षिप्तं शोष्यमानं
 तुपासितम् हिमेन शीतोदकेन भवावधेयम् । ऋषि च शयोः पृतसंज्ञस्य ऋषेः गवि निवृत्तमसवायौ
 जेनौ अवसम् रक्षकं पयः युवम् युवाम् पिप्यथुः प्रवर्धितवन्तौ । तथा जीर्णाङ्गः वन्दनः ऋषिः
 दीर्घेण आयुषा प्र तारि युवाभ्यां प्रवर्धितः ॥ ६ ॥

१-१. नास्ति विं लपं; युवयोः अश्विनौ विं अ^१. २. शोभार्थं विं^२ अ^१ लपं. ३-३. युवयोरेव शयं
 विं अ^१. ४. रथस्य विं अ^१. ५-५. प्राप्तव्या काष्ठम् कुं प्राप्यम् कठविशाल्यं विं लपं. ६. परस्य विं
 अ^१. ७. प्राप्याय विं लपं. ८. नास्ति कुं. ९. पयोः लक्षणं सूत्रे. १०. उदके कुं. ११. उदके विं
 अ^१. १२. गृह्युदकेन विं अ^१. १३. शयो विं अ^१ ल. १४. नास्ति विं अ^१. १५. पतितम् अ^१.

युवम् वन्दनम् निर्व्रतं जरुष्यया रथं न दत्ता करुणा समिन्वयः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपुन्यया प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवम् । वन्दनम् । निःश्रुतम् । जरुष्यया । रथम् । न । दत्ता । करुणा । सग् । इन्वयः ।

क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनपः । विपुन्यया । प्र । वामः । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥७॥

स्कन्द० युवम् युवाम्^१ वन्दनम् ऋषिम् निःश्रुतम् निःशेषेण गत प्राप्तम् । व्याप्तमित्यर्थः । जरुष्यया जरया । रथम् न यथा कश्चित् लक्षा पुराण रथ पुनर्नव कृपात् एव हे दत्ता । करुणा करणेन पुनर्वीजनस्य सम् इन्वयः सम्यग्व्याप्तवन्तौ । किञ्च क्षेत्रादा विप्रमित्यादि । अत्रेतिहासमाचक्षते— 'कश्चिद्विप्रं मृतभाषां वृद्धश्च पुत्रकामोऽश्विनौ तुष्टावः । तस्यादिवनाचयोनित्त क्षेत्रात् पुत्र जनयाद्यस्तु' इति । तदेतद्विद्वेष्यते । क्षेत्रात् कृष्टा भूमि^२ क्षेत्रमुच्यते । तत्र विप्रम् मेधाविनम् । आ जनः आकारोऽत्र धात्वर्थांनुवाची । जनितवन्तौ युवाम् । विपुन्यया स्तुत्या हेतुना । स्तुतौ सम्प्रसारित्वर्थः । प्र वाम् अत्र प्रेत्युपसर्गश्रुतेर्षोण्यक्रियापदान्पाहारः । अत्रेत्यपि प्रथमार्थे सप्तमी । प्रवृत्तिर्षुवयोरेषा क्षेत्रजनलक्षणा स्तुतिभिः परिचरितुस्तस्य ऋषेरर्थाय दंसना दंसनीया भुवत् अभवत् । युवा सुक्त्वा नान्यस्य कस्यचिदोदक्षी प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् वन्दनम् निर्गतं जरया युवत्वात् पुनरपि जीर्णम् रथम् इव दर्शनीयौ^३ चक्षुरादिभिः सम्प्रतिवन्तौ । तस्य^४ ऋषेः युवम् इच्छत^५ भाषायाः पुत्रं मेधाविनम्^६ आ जनप^७ योवनप्रदानेन तस्य स्तुत्या प्रीतौ । युवयोः कर्म परिचरते^८ वन्दनाय अस्मिन् अभ्युदये प्राप्तवत् ॥ ७ ॥

मुद्रल० हे दत्ता । कश्चिन्ने^१ युवम् युवाम् जरुष्यया जरया निर्व्रतम् निःशेषेण प्राप्तम् वन्दनम् ऋषिम् करुणा कर्मणा कर्तारो कश्चिद्गुणौ सम् इन्वयः समपन्न पुनर्बुधानसङ्गतम् । दत्तान् । रथम् न यथा कश्चिन् शिल्पी जीर्णं रथ पुनरप्यभिनय करोति उद्वग् । अपि च विपुन्यया स्तुत्या गर्भस्थितेन वामदेवेन स्तुतौ सन्तौ क्षेत्रात् आ आ समुच्ये । मातुवदर लक्षणात् जन्मस्थानात् विप्रम् मेधाविनं तम् ऋषिम् जनपः जनयथश्च । तथा वाम् युवयो दंसना रक्षणार्थकं कर्म अत्र अस्मै विधते परिचरते धत्तमानाव प्र भुवत् प्राप्तवत् रक्षितं समर्थं भवतु ॥ ७ ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावर्ति पितुः स्वस्य त्यजसा निर्गाधितम् ।

सर्वेतीरित उतीर्थुवोरहं चित्रा अभीके अभवन्भिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम् । कृपमाणम् । परावर्ति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निर्गाधितम् ।

सर्वेऽन्ती । उत । उती । युवो । अहं । चित्रा । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

१ माघि कु. २ नास्ति अ. ३. एव वि' अ'. ४. इच्छती वि' अ'. ५. 'अत् इच्छती वि' अ'. ६. वामिरी वि' अ'. ७. वदव कु. ८. परिचरती वि' अ'.

स्कन्द० अगच्छतम् चक्षु प्रदानार्थं गतवन्तौ युवान् कृपाणाम् स्तुवन्तम् ऋचाश्च प्रति
 प्रावति दूरे । सप्तमीधृते स्थितमिति पाकशयेप^१ । पितृ रक्षय आत्मीयस्य त्वनसा क्रोधिन
 निवाधितम् आपन्ननिवेनाभ्येगारत्यन्तपीडितम् । किञ्च स्वर्वती सर्वे परिचारकैल्लङ्घत्य । सहेत्यर्थ ।
 इत स्थानस्याय प्रतिनिर्दस^२ । अस्माद् स्थानात्^३ । उक्ती यज्ञाद् प्रति गतय । युवो^४ युवयो ।
 अद् शब्दस्तु पदपूरण । चित्रा विचित्रा पूज्या वा । अमीके भासवनामेतत् (द्र. निघ ३, २९) ।
 आसन्ने यागकाले । अभवन् भवन्ति^५ । अभिष्टय अभियागाश्च । सर्वे परिचारकै सह इत
 स्थानाद् यज्ञाद् प्रत्यागत्ये यागकाले युवा गच्छथ, तत्र चाभोज्येभ्ये दर्शय^६ । अथवा 'अभ्ये' (निघ २, १७) इति सङ्ग्रामनाम^७ । अभिष्टिष्ठान्शोऽपि हृषोर्गतयर्थेऽपि । सर्वे- स्त्रैर्वीदृष्टमि
 सह गच्छथो युवा सङ्ग्रामे, गात्वा चाभिगच्छथ शत्रून्त्यर्थ^८ ॥ ८ ॥

घेहूट० अपच्छतम् स्तुवन्त दूरे स्थितम् पितृ आत्मीयस्य स्थागेन निवाधितम् ऋचाश्चम् । 'अभ्युदयवत्प
 ऊवय^९ युवयो एव अत्र भवन्ति, चित्राणि च अभ्येयानि अन्तिक भवन्ति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अश्विनौ^१ प्रावति दूरेषु समुद्रमध्ये रक्षय पितृ तुप्रस्य त्वरुणा स्थागेन निवाधितम्
 पीडित भुङ्गुम् कृपाणाम् युवां 'स्तुवन्तम् अगच्छतम्' रक्षणार्थं गतवन्तौ । यस्मादेव तस्मात् हे
 अश्विनौ^२ स्वर्वती स्वर्वस्य शोभनगमनयुक्ता इत दूरोमुखात् चित्रा चापनीया युवा अह युवपोरेव
 क्ती ऊवय रक्षा अमीके सनीपे अभिष्टय सर्वे प्राणिभिरुभेयणीया अभवन् भवन्ति ॥ ८ ॥

उत स्या वां मधुमन्मर्क्षिकारपुन्मट्टे सोमस्पौशितो हुंवन्याति ।

युवं दधीचो मन् आ विवासुथोऽथा शिरः प्रति वामशर्ष्यं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुमत् । मर्क्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशित्य । हुंवन्यति ।
 युवम् । दधीच । मन् । आ । विवासुथ । अर्थ । शिरं । प्रति । वाम् । अरन्त्यम् । वदत् ॥ ९ ॥

स्कन्द० उत वचिच स्या वाम् तच्छन्दश्चुतेपौनवार्यसम्बन्धो यच्छन्दोऽप्याहार्यं । यस्यै मधु
 दत्तवन्तौ स्य सा वा युवाम् । मधुमत् मधुसयुक्तम् । मर्क्षिा वात्यभिप्रायमिदमेक्यवन्तम् ।
 सरदाख्या मर्क्षिकाजाति । अरपत् रप रप च्यक्ताया वाचि । मधु मद्य दत्तमित्येवत् ।
 'स्वकमुत्तमतीत्यर्थ । वदेत्तत् कुत्सेनाप्युक्तम् 'मधु पिय मत्थ' (श्र २, ११२, २१) इति ।
 अथवा मर्क्षिकारपुन्मट्टे वृत्तवित् मर्क्षिकारपुन्मट्टे दधीचो 'था वाम् सोच्यते' । सा
 युवान्वा मधुमदसयुक्त पर मद्य स्वकमुक्तवती । किञ्च 'मदे निमित्त दया सप्तमी । मदे
 निमित्ते' । सोमस्य सम्बन्धिनि । प्रयोजनस्य चान् निमित्तत्वेन विविधत् । सोमबन्धो यो
 मद्, तदर्थमित्यर्थ । औशित्य उशितोऽपत्यभूत् । कोऽसी । कक्षीवान् । 'तम् उशित्त प्रीद्व'
 पौराणिका स्मरन्ति— 'उशितो वृहदुत्तमश्च' ऋषिर्दीर्घतमास्तथा । कक्षीवांश्च प्रवाहंरजत् स्मृत्वा
 ऋक्षिरसा यथा ॥' इति । स हुंवन्यति युवामाह्वयति^{१०} । भात्मन प्रवाम परोक्षरूपेण प्रथम

१. प्राति अ २२. अमीकनाम अ. ३३ मन्-युदय पदुत्तम विं म^१ ४४ वारित मूको
 ५५ 'वकाप अ ६६ वा वात् शोऽप्ये अ, २५वे कु ७०. उलामी मदे निमित्ते अ. ८-८. मासि
 अ. ९ मद्रु^१ मूको १०. 'नामय' कु

पुरुषेण निर्देशः । अहमुजिजः प्रपौत्रः कक्षीयानाह्वयामीत्यर्थः । अथवा उजिजः पुत्रः औषि
दीर्घभ्रवाः । स युवामाहृतवान् । तदेतत् वृत्सेनाप्युक्तम् 'शाभिः सुदान्' (ऋ १, ११२, १)
इति । युवम् दधीचः ऋषेः मनः आ विनासथः परिचरितवन्तौ । युवामाराधितवन्तावित्यर्थः
अथ 'आराधनानन्तरम्' शिरः तृतीयार्धे द्वितीया । शिरसा प्रति वाम् युवां प्रति । युवाम्
मित्यर्थः । अश्वम् अत्रापि तृतीयार्धे द्वितीया । अश्वसावयवभूतेन । वदत् उक्तवान् मथ्वा
परं मङ्ग । क. । प्रकृतत्वात् 'दध्यद् इ यन्मथ्वाध्ववजो वाम्' (ऋ १, ११६, १२) इति दर्शनं
दध्यद् । अथवा शिरः अश्वम् इति स्वार्थ एव प्रथमा । शिरस एव वदनं प्रति कर्तव्यम्
शिर उदितवद् इति ॥ ९ ॥

वेदुट० अपि च सा वाम् मक्षिकाजातिः रसवद् मधु याधितवती । पुषयोः सोमस्य मदे स
औषिजः च वाम् आह्वयति कक्षीवान् । युवाम्^१ दधीचः ऋषेः मधुप्रदानार्थम् मनः आराधितवन्तौ
ततो भवद्वां 'प्रतिहितम् अस्' अद्वयम् तच्छिरः मङ्ग प्रति अपदत् ॥ ९ ॥

मुद्रल० उत अपि च हे अश्विनौ ! मधुमद् मधुमन्तौ वाम् युवाम् स्या सा मक्षिका सत्य
मधुकाया सती अरपद् अस्तौत् । तथा औषिजः उजिजः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्य पाने
पुषयोः मदे हर्षे निमित्तभूते सति हुवन्वति युवाम् आह्वयति । हुवम् युवाद्य तस्य
मक्षिकायै मधु दातुं मधुविचारिणौ सन्तौ दधीचः भाधर्वणस्य ऋषेः मनः चित्तं शुभ्रूप्य
आ शिवात्मः पर्यचरतम् । अथ भगन्तरं तस्मिन्प्रीते सति अद्वयम् युवाभ्यां प्रतिहितम्
अश्वस्य सम्बन्धि यद् शिरः तद् वाम् युवां प्रति मधुविद्याम् वदत् भवद्वा । स अपि
राक्षेण शिरसा उपदिष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

युवं पेदेवे पुरुवारंमथिना स्पृधां श्वेतं तंरुतारं दुवस्पथः ।

श्वैर्भियं पृतनासु दुष्टरं चकृत्यमिन्द्रमिष चर्पणीसहम् ॥ १० ॥

युवम् । पेदेवे । पुरुवारम् । अश्विनान् । स्पृधाम् । श्वेतम् । तंरुतारम् । दुवस्पथः ।

श्वैः । अभिसर्पम् । पृतनासु । दुष्टरम् । चकृतम् । इन्द्रमिन्द्रम् । चर्पणीसहम् ॥ १० ॥

स्फन्द० युवम् युवाम् पेदेवे रात्रौ पुरुवारम् बहुना परणीये वारवितारं वा दातुणाम् श्वे अश्विनौ^१ श्वेतम्
अथम् स्पृधाम् सस्वामाणाम् तदुत्तरम्^२ निम्नरितारम् दुवस्पथः^३ पेद्व इति सम्प्रदानध्रुवेः दुवस्वतिप्र
दानार्थः । दृष्टवन्तो । कीदृशम् । उच्यते । अभियुम् 'अभिगतं दीक्षितम्' । दीक्षमित्यर्थः । श्वैः श्वैर्
इत्यर्थः श्वैः । पृतनासु सस्वामेषु । दुष्टरम् 'अवतिरति' (निघ २, १९) इति^४ यथकर्मसु पाठार्थ
तिरतिहेतुवार्थः । तस्वेद् रूपम् । दुईणम् । चकृत्यम् इवमपि इन्वित्येवधकर्मणः^५ (घृ. निघ २, १९)
रूपम् । अथर्वे इत्याम् । इन्द्रम् इव चर्पणीसहम् मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभविताम् ॥ १० ॥

१. अथवा अ. २. 'दृष्टवन्तो' सूको. ३. नास्ति वि-१ अ^{११} ल छवे. ४-५. प्रतिनिहितं इति
सुव... श्वैः अ. ५-६. नास्ति अ. ७. एतौ अ. ८. दुवम् अ. ८-९. शरीरिणि अ. ९. एवः
सुवैः अ. १०. श्वैः अश्विनौ अ. ११. इन्द्रम् इ.

वेङ्कट० युवाम् पेदे राक्षे^१ बहुभिः वरणीयम् अधिनौ! शत्रूणाम् तारकम्^२ श्वेतम् अधम् भवत्तम्^३
विशरणकुशलैः सद्ग्रामेषु तरितुम् अक्षयम्^४ अभिगतदीप्तिम्^५ सद्ग्रामेषु पुनःपुनः प्रयोज्यम्
इन्द्रम्^६ इव शत्रूणाम् अभिभविताम् ॥ १० ॥

मुद्रल० दे अश्विना अश्विनौ! पेदे पेदुनाग्रे पुनवारम् बहुभिर्वरणीयम् स्थाम् सद्ग्रामे स्वर्ध-
मानानां शत्रूणाम् तह्यारम् तारकम् श्वेतम् भुजवर्गम् इन्द्रम् लब्धमश्वम् युवम् युवाम्
दुवस्थयः दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशम् । श्वैः योश्चभिः पृतनासु सद्ग्रामेषु दुस्तरम् तरितुमक्षयम्
अभिद्युम् अभिगतदीप्तिम् चर्कृत्यम् सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोज्यम् इन्द्रमिव वर्णनीसहम् ।
इन्द्रो यथा शत्रून् अभिभवति एवं शत्रुजनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके ऋषभाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[१२०]

का राधत्त्राधिना वां को वां जोषे उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥१॥

का। राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥

स्कन्द० कितञ्चोऽय प्रकारे द्रष्टव्यः^१ । का क्विकारा "राधत् भाराधयति" । होत्रा ह्यवतेऽसाविति
होत्रा आहुतिः । यज्ञनाम वा होत्राशब्दः । आहुतिरिज्या वा । हे अधिना! वाम् युवान् ।
कः क्विकारो यज्ञमानः श्लोका वा । वाम् युवयोः जोषे प्रीती^२ । साकाहक्षत्वाद्दत्तमान इति
पाठपर्येषः । उभयोः द्वयोरपि सहितयोः । क्विकारस्य यज्ञमानस्य श्लोकां युवामुभावरि
प्रीयेषे इत्यर्थः । कथा केन प्रकारेण विधाति 'युवां परिचरति' अत्रयज्ञाः अजः^३ । एतत्सर्वं
कथय । तत् युजमदं करोमीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कीदृशी वाक् वाम्^४ भाराधयति अधिनौ! कः वाम्^५ श्लोका युवयोः उभयोः पर्याप्यर्थं
भवति^६ । केन^७ प्रकारेण वाम् अज परिचरति ॥ १ ॥

मुद्रल० 'का राधत्' इति द्वाइत्यर्थं पञ्चमं सूक्तम् । कर्शवान् ऋषिः । भाषा गायत्री । द्वितीया
'विधात्सौ' इत्येषा क३प्, मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'नभ्यमधेन् ककुप्' (ऋभ १,५,३)
इति लक्षणात् । तृतीया 'ता विधात्सौ' इत्येषा ककुप् । मध्यमपादस्य काचिराद् 'नवकयो-
र्मन्वे जानतः काचिराद्' (ऋभ १,५,३) इत्युक्तलक्षणात्वात् । चतुर्थी 'दि पृष्ठाभि'
इत्येषा^८ ऋक्षुषी, 'नववैराजप्रयोदशैर्नष्टकयो' (ऋभ १,६,६) इत्युक्तलक्षणेत्वात् । 'य वा जोषे'
इति पञ्चमी अनुशिता, 'एरादशिनोः परः पट्कस्तमुशिरा' (ऋभ १,५,५) इत्युक्तलक्षणात्वात्^९ ।
'धुत्तं गायत्रम्' इत्येषा षष्ठी । यद्यपि पादसंख्यया न^{१०} उज्जिह्व, तथाप्यक्षरसंख्यया

१. नास्ति विं भ' ल लर्षे. २. तारके विं भ'. ३. नास्ति विं भ'. ४. उभये कु.
५. मथियनदीप्तिः विं भ'. ६. नास्ति भ. ७.७. 'भारधत् राध' भ. ८-८. 'वसि भ. ९. वः
सूको १०. युवात् कु. ११. ना कु. १२. नास्ति विं लर्षे. १३. तेन विं भ'. १४-१४. नास्ति
सूको. १५. ल्धनाद् भि'. १६. नास्ति सूको.

उष्णिक् । 'युवं हि' इति सप्तमी विद्यारवृहती 'अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विद्यारवृहती' (ऋज १, ७, ५) इति लक्षणोपेतत्वात् । 'भा कसै' इति भट्टमी कृतिः 'जागतावष्टकश्च कृतिः' (ऋज १, ६, ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । 'दुहीयन्' इति नवमी विराट् । दशम्यादास्त्रिंशो गायम्यः । अश्विनौ देवता^१ ॥

हे अश्विना ! अश्विनौ वाम् युवाम् का होना वाङ्नामैवत् (तु. निघ १, ३१) । कीरणी स्तुतिलक्षणा वाक् राधत् भाराधयति प्रीती करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किञ्च वाम् युवयोरुभयोः जोषे जोषणे सेवने समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणामिजः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रवेताः युवयोर्माहारम्यम् भवानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति युवां परिचरति^२ । युष्मद्विषये परिचरणमपि न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

विद्वांस्राविद् दुरः पृच्छेदविद्वान्निस्वापरो अचेताः । नू चिन्तु मते अक्रौ ॥२॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् । नु । मते । अक्रौ ॥२॥

स्फण्ड० परशामृचि वच्छन्दधुतेर्वच्छन्दोऽप्याद्वर्तव्यः^१ । तथा^२ चैकदाशयता । यी विद्वांसौ 'जानन्ती । इत् शब्दः^३ पदपूरणः । दुरः स्तुतेः द्वाराणि । उपान्यान्^४ इत्यर्थः । पृच्छेत्^५ पृच्छति सर्वं स्तोता । अविद्वान् इत्या । 'इत्या' (निघ ३, १०) इति सरयनाम । सरयमेवाजानन् मशाठोने । अपरः^६ न्यूनदाकिः अचेताः ज्ञातुमसमर्थः^७ स्वयम् । नु चित् नु नु इति^८ पदपूरणः । चित् शब्द परार्थे । पुराणाधेव । मते पठ्यर्थेऽत्र सप्तमी । मारयस्व मनुष्यस्य । अश्वी आशुपूर्वस्य क्रमेदिदं छान्दसं रूपम् । आक्रमितारौ । यशीकर्तारविद्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० विद्वांसौ एव द्वाराणि प्रष्टुम् अर्हति^१ अविद्वान् इत्यम् अन्यः चेतोवियजितः^२ । क्षिप्रम् एव मत्स्येपु भनाक्रान्ती ॥ २ ॥

मुद्रल० इत्या इत्यम्, अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण अविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसौ इत् सर्वज्ञावधिनावेव दुरः द्वाराणि स्तुतिपरिचरणपोरुपायभूतान्^३ मार्गान्^४ पृच्छेत् प्रष्टुमर्हति । अपरः अश्विन्याम् भव्यः सर्वोऽपि अचेताः चेतसा ज्ञानेन रक्षितः । तस्मादधिनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ च अश्वी शत्रुमिरनाक्रान्तावधिनौ मु चित् क्षिप्रमेव मते मनुष्ये स्तोतारि भक्तानुमाहकतया सनि धत् इति वाक्यशेषः । नु पूरणः ॥ २ ॥

ता विद्वांसो हवामहे वां ता नो विद्वांसो मन्म वोचेतमद्य । प्रार्चद् दर्यमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसो । हवामहे । वां । ता । नुः । विद्वांसो । मन्म । वोचेतम् । अद्य । प्र । आर्चत् । दर्यमानः । युवाकुः स्फण्ड० तौ^१ विद्वांसौ हवामहे आह्वयानो वयम् । युवामाहूवी च सन्तो नः भरमभ्यम् । विद्वांसौ मन्म

१. नास्ति मे^१; नो मे^२. २. प्रति चरति मूको. ३. 'दार्थः अ. ४. तथा अ. ५. नास्ति अ. | नास्ति मूको. ६. उपाय अ. ७. नास्ति अ. ८. 'पर रायर्षः अ. ९. अर्हति वि' अ.^३. १०. प्रार्थितः वु. ११. परिचर' मे'. १२. नास्ति मूको.

• मन्वतीत्यर्चविक्रमां (तु. निघ २, १४) । सनत्तं मन्म स्तुतिः । यथा युवामेव स्तुमः तां बोधेतम् कथयत-
मित्याशास्महे । अथ अस्मिद्भूतिः । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् प्र आर्चत् अर्चतिरथ शुद्धोऽपि
सशक्तो द्रष्टव्यः । दत्तमपुरुषस्य स्थाने प्रथमपुरुषः । प्रकर्षेणार्चिषिषामि । स्तोत्रुमिच्छामीत्यर्थः ।
दयमानः दधद्भीषि । युवाकुः युन्मत्कामः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तौ विद्वांसौ हवामहे वाम् । तौ अस्माकं विद्वांसौ अभिलषितं वाचा बोधितम् । अथ स्तौति
इषीपि ददत् युन्मत्कामः कक्षीवान् ॥ ३ ॥

मुद्रल० हे अग्निने! विद्वांसो सर्वज्ञौ तां वाम् तौ युवाम् हवामहे आह्वयामहे । ता तौ आहुतौ
विद्वास्ता अभिलषौ युवाम् नः अस्मभ्यम् मन्म मननीयं ज्ञातव्यं त्वोन्नम् अथ अग्निष्काले
बोधेतम् युवाणौ भूयास्तम् । स चाहम् युवाकुः युवां कामयमानः दयमानः युवाभ्यां इविः
प्रयच्छन् प्र आर्चत् मार्चं प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ३ ॥

वि पृच्छामि ७ न्याऽं न देवान् वषट्कृतस्याद्भुतस्य दत्ता ।
पातं च सखंसो युवं च रभ्यंसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पान्यां । न । देवान् । वषट्कृतस्य । अद्भुतस्य । दत्ता ।
पातम् । च । सखंसः । यवम् । च । रभ्यंसः । नः ॥ ४ ॥

स्कन्द० वि विविधं स्तुतयुपायान् पृच्छामि पान्या भूतेऽत्र काले व्यप्रसवयो द्रष्टव्यः । प्रज्ञायाश्च यत्
परिवर्त्यं तद्दिविनोरेवापदिश्यते । परिपक्रमसौ युवाम् । न देवान् न तु देवानन्याम् । युवां पृच्छामि
नास्यान् देवानित्यर्थः । एवम् अस्मत्स्तुतिपरोऽयमिति ज्ञात्वा वषट्कृतस्य अद्भुतस्य वषट्कारेण कर्णं
होमः । अद्भुतम् (निघ ३, ३) इति महद्ग्राम । तृतीयार्थे चोभयत्र पद्ये । वषट्कारद्वयेन सोमिन
महत्तास्मदीयेन । साहाय्यक्षणात् तृप्यवमिति याव्यशेषः । हे दत्ता । पातम् च रक्षतं च सखंसः सहीयसः
अतिशयेनाभिभवितुः शत्रुबलात् । युवाम् च रभ्यसः रभ्यो रभीयः अतिशयेन वेगवन् । धशब्द-
श्चास्मान् परो द्रष्टव्यः । वेगवन्तराध । नः अस्मान् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परतन्वप्रज्ञः विद्वाद् अहं भूत्वा वषट्कृतस्य महतः सोमस्य पानार्थम् न भग्यान् देवान्
वि पृच्छामि । युवाम् एव मदीये सोमं सहीयांसं विवत्तम्, तृणुतम् च अस्मान् वेगवतः ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे अग्निने! युवम् युवाम् वि पृच्छामि विज्ञेयेण प्रष्टुमिच्छामि । पान्या न वक्षन्वप्रज्ञान् परिपच-
मसीन् भग्यान् देवान् न पृच्छामि । किन्तु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दत्ता । रक्षनीया-
वदिबनी! तौ युवाम् वषट्कृतस्य वषट्कारेणाग्नी हुतस्य अद्भुतस्य आश्चर्यभूतस्य महतः सहातः
अतिशयेन बलवत् । बलोत्पादकस्य स्वांशालक्षणमेकदेशम् पातम् च, नः अस्मान् च रभ्यसः अतिशयेन
रभस्विनः प्रीवोषमान् कुष्ठम् ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति अ. २. ता विं छपं. ३. नास्ति विं अ. ४. नास्ति विं छपं. ५-५. दुहितम्
मै. ६. तस्या कु. ७. यत्कामं विं अं छपं. ८. स्तोत्रमप विं अ. ९. नास्ति विं अ.
१०. वाम् विं अ. ११. नहीनात् विं अ.

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्चियो वाम् । त्रैपयुर्न विद्वान् ॥५॥

प्र। या। घोषे। भृगवाणे। न। शोभे। यया। वाचा। यजति। पञ्चियः। वाम्। प्र। त्रैपयुः। न। विद्वान् ॥

स्कन्द० प्र या घोषे घोष्यमाणत्वाद् घोषः शोभः, तस्मिन् । सप्तमीश्रुतेः साकाङ्क्षत्वाद् स्थितेति वाच्यघोषः । भृगवाणे न भृगवाणशब्दो भृगोः पर्यायः^१ । पञ्चये च सप्तमी । भृगोरिव । प्र शोभे प्रकर्षेण शोभते । यया वाचा यजति तृतीयवादायाः प्र-शब्द इहापकष्टयः । प्रकर्षेण यजति । पञ्चियः पाजो हविल्क्षणमन्त्रम्, तद्वान् पञ्चियः । अथवा पञ्चा अद्विरसः, तेषामपत्य-भूतः पञ्चियः । कोऽसौ । कक्षीवान् । आत्मन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः । कं यजति । उच्यते । वाम् युवान् । क इव । उच्यते । त्रैपयुः न अन्नकाम इव कश्चिद् । विद्वान् जानन् । किन् । सामध्याद् यद् वा, युष्मन्नाहात्म्यं वा साकाङ्क्षत्वात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० घोषो नाम ऋषिः । तस्मिन् या वाक् भृगो च प्रकर्षेण त्रैपयुर्न युष्मत्स्वतिभूता । 'यया च' शब्दया वाचा पञ्चकृते^१ जाताः कक्षीवान् 'अयुना वाम् यजति । स तथा स्तुत्या कक्षीवान्'^२ इत्यनोम् अन्नकामः^३ प्रभवतु ॥ ५ ॥

मुद्राल० हे अश्विनौ! प्रभवति समर्था भवति सा वाक् या वाक् युष्मत्स्वतिरूपा घोषे घोषा-ख्यायाः पुत्रे सुहृत्स्वार्थे कपो भृगवाणे न भृगो च शोभे शोभते । यया च स्तुतिलक्षणया वाचा पञ्चियः पञ्चा अद्विरसः, तेषां पुत्रोत्पन्नः कक्षीवान् वाम् युवाम् यजति पूजयति स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । त्रैपयुः न त्रैपयु अहम् आत्मनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवान् ऋषिः प्रभवतु । युष्मदनुग्रहात् सम्पूर्णकामो भवतिवर्यर्थः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

श्रुतं गापत्रं तर्कवानस्यहं चिद्धि रिरेमाश्विना वाम् । आधी शुभस्पती दन् ॥६॥

श्रुतम् । गापत्रम् । तर्कवानस्य । अहम् । चिद्धि । हि । रिरेमं । अश्विना । वाम् ।

आ। अश्वी इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

स्कन्द० श्रुतम् लक्षणे लोद । श्रुतम् । गापत्रम् 'गायति' (निघ ३, १४) इत्यवैतिकर्मसु पाठाद् अर्षति-वर्जोयम् । घोषतेऽनेनेति गापत्रं स्तोत्रम् । तर्कवानस्य तर्कतेर्गविकर्मणः (५ निघ २, १४) एतद्रूपम् । उपगण्यतः स्तोत्रः । एतत् ज्ञात्वा अहम् चिद्धि अहम् अपि । दि-शब्दात् पदपूरणः । रिरेमं स्तुतवान् स्तोत्रे वा । हे अश्विनी! वाम् युवाम् । किञ्च अधी अक्षिणो हे शुभः पती! वृष्टिलक्षणस्तौदकस्यापि पती! 'आ दन्' श्रुतकालेऽत्र गन्तव्ययो द्रष्टव्यः । व्यत्ययेन वैकल्पयन् । सर्वाद्या दत्तवर्गी युवाम् ऋष्यादवाय ॥ ६ ॥

१. नास्ति म. २. य वा कु. ३. यजकृते वि^१ अ^१; यजकृते वि^१ अ^१. ४-५. नास्ति कु.

५. नास्ति वि^१ अ कर्षे. ६. नास्ति अ.

वेङ्कट० अश्वपुत्रम् गायत्रम् 'साम क्षम्यस्वात् स्वखिलितं' मण्डलः श्रद्धाश्रवणम् । सः हि महम् 'इव वाम् अश्विनौ' । तुटाव अक्षी आददानः मयद्भ्यान् शुभः पत्नी । ॥ ६ ॥

सुद्वल० हे अश्विनौ ! अश्विनौ ! गायत्रम् गातव्यं गायत्रीयुक्तं स्तोत्रम् तत्कतानर्य स्वसलद्गतोरन्धस्य नञ्जावस्य सम्प्रन्धि ध्रुतम् अश्वपुत्रम्, महम् चित् महमिव वाम् युवाम् सः हि रिरेभ स्तुतवान् किं कुर्वन् । हे शुभः पत्नी ! शोभनस्य 'कर्मणः पालकौ पितरौ ! अक्षौ युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी आ दन् आददानः । तस्यै इव महम् अप्यभिमतफलं प्रयच्छतम् इति भावः ॥ ६ ॥

युवं द्वास्तं महो रन् युवं वा यन्निरतंतंसतम् ।

ता नौ वसु सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघ्नायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् । निःऽनतंतंसतम् ।

ता । नः । वसु इति । सुगोपा । स्यातम् । पातम् । नः । वृकात् । अघ्नोऽयोः ॥ ७ ॥

स्कन्द० द्वितीयपादस्थो यच्छब्दः प्रथमपादेऽप्यनुपकल्प्यः । यौ युवाम् । हि-शब्दस्तु पदपर्ययः । आस्तम् अस्तं भुवि । लक्ष्यं चात्र लक्ष् । नवधः । महः महतो धनस्य रन् रा दाने । प्रथमासनानाधिकरणध्वात्र शतृभ्रतयस्य । दातारौ । युवम् 'वा यत् वा'-शब्दः चशब्दस्त्वार्थे । यच्छब्दस्तु खलु पुं द्वितीया-विभक्तिः । 'यौ च युवाम् निरतंतंसतम्' तसु उपक्षये इत्येतत्त्वेन रूपम्, न ततोतेः । अत्यर्यमुपक्षयस्यः 'यस्मै देयं तस्मै च धनं दत्तम्,' य उपक्षयितस्यः तसुपक्षयस्य इत्यर्थः । ता तौ नः अस्मान् दे वस् । प्रशस्यौ ! वसुमन्तौ ! वा सुगोपा सुन्दु गौतारौ स्यातम् भवतम् । पातम् रक्षतम् नः अस्मान् शुकान् प्राणिविशेषान् अघायोः 'पापकामात् । भक्षयितुमिच्छत' इत्यर्थः । अथवा युक् युक् इत्यस्य युक्शब्द आदानुवचनः । नादातुओरादेः 'पापकामात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवम् हि आस्तम् आश्रयः महतः धनस्य दातारौ । युवाम् एव यदि कञ्चन निरतंतंसतम् वसिरुपक्षयकर्ता । आश्रयं हरिदे च पुरयं कुरुतः । तौ नः वासयितारौ ! 'सुगोतारौ भवतम्' । रक्षतं च अस्मान् 'हतेनाद् अघम् इच्छतः' ।

सुद्वल० हे अश्विनौ ! महः महतः धनस्य रन् दातारौ दातारौ युवम् युवाम् कञ्चन आस्तम् युवम् युवाम् वा यत् निरतंतंसतम् धनानि निरगमयतम् । रक्षकौ विनाशकारि युवामेवेत्यर्थः । हे वस् ! वासयितारारश्विनौ ! तां तादशौ युवाम् नः अस्माकम् सुगोपा सुन्दु गोपायितारौ रक्षितारौ स्यातम् भवतम् । अथि च नः अस्मान् अघायोः अर्थं पापफलमस्माकमिच्छतः दृशद् हतेनाद् पातम् रक्षतम् । हि पूरणः ॥ ७ ॥

१. शृणुत कुः आश्रयुतम् वि' ल. २-२. सामान्यत्वात् रतोऽं वलितं वि' अ'. ३. कञ्जास्य वि'. ४-४. युवागवि' वि' अ'. ५. नास्ति सै'. ६. युवाम् कु'. ७-७. नास्ति अ. ८. द्वितीया अ. ९. निरतन्तर सन्त अ. १०. 'यथाः कु. ११. दत्ता इत्यर्थः अ; दत्तं कु. १२-१२. वास ... अ. १३. आदातुः अ. १४. युवाम् वि' अ'. १५. अतस्य वि' अ'. १६. किं वि'; विद्यत कु. १७. 'वैश्वान् अत्यर्यमुपक्षयं युक्ता वि' अ'. १८-१८. सुगोतारं भवतम् वि' अ'. १९. द्युषं वि' अ'; नास्ति वि' अ'. २०-२०. संव (१'४) मि [च्छ] नः वि' अ'. २१. युवं वस् मूको. २२-२२. नास्ति मूको. २३. ता वा मूको. २४. 'गौ युवम् मूको.

मा कस्मै धातमभ्यामिन्निगे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः । स्तनाभुजो अशिश्वीः । ८ ।

मा । कस्मै । धातम् । अभि । अमिन्निगे । नः । मा । अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।
स्तनभुजः । अशिश्वीः ॥ ८ ॥

स्कन्द० मा कस्मै चित् अभि धातम् अयं दधातिर्दानार्थः । आभिसुख्येन 'दत्तम् । कित् । द्वितीये^१
पादे धेनूनामुपादानान् तस्मात्त्रिभ्याद् धेनूनां धने वा । अमिन्निगे अमित्राय । नः अस्माकम् ।
मा च अकुत्र यत्र ज्ञापते किं तदिति तदकिं चोरस्थानम् तत्राकुत्र । अज्ञेये
चोरस्थान इत्यर्थः । अस्माकं सम्बन्धिभ्यः गृहेभ्यः युवान्यां दत्ताः धेनवः द्रुयन्ते वा
गावः ताः । गुः गमन् । चोरैर्नापहारिपतेत्यर्थः^२ । स्तनभुजः स्तना भुज्यन्ते यस्तां ताः
स्तनभुजः । दोग्ध्यः^३ इत्यर्थः । अशिश्वीः शिशवो बाला वरसकाः, तद्रहिताः । गृहेषु
बद्धवत्सका इत्यर्थः । युष्मत्प्रसादेनेति शेषः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् कस्मै चित् मैत्रीवर्जिताय अभि दत्तम् । मा च अस्मद्गृहेभ्यः^४ धेनवः
अप्रज्ञाते^५ देशे गमन् स्तनं वत्सान् भोजयन्त्यः स्तनैर्वा अस्मान् रक्षन्त्यः शिशुवर्जिताः । वत्सान्
'अपहाय मा गमन्ति' ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे अशिश्वी । अमिन्निगे अमित्रे मित्रराहित्यम् तद्दत्ते कस्मै चित्पि तत्रैवे नः अस्मान् मा अभि
धातम् आभिसुख्येन मा स्थापयतम् । अपि च नः अस्माकम् गृहेभ्यः सकाशात् स्तनभुजः
स्तनैर्वत्सान् मनुष्यांश्च पालयन्त्यः धेनवः गावः अशिश्वीः शिशुना वत्सेन विरहिता क्षरमदीये
गृहेऽप्याना वा सत्यः अकुत्र चित् अस्मान्निगम्ये प्रदेशे मा गुः मा गच्छन्तु ॥ ८ ॥

दुहीयन् मित्रार्थितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वार्जवत्यै ।

इपे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुर्हायन् । मित्रार्थितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतम् । वार्जवत्यै ।

इपे । च । नः । मिमीतम् । धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

स्कन्द० दुहीयन् दुर्हायन् मित्रार्थितये धेदुं वानि इत्यस्य दधातेर्वा^६ दानार्थस्वेदं रूपम् । मित्रार्थां पानार्थं
मित्रेभ्यो वा दानार्थम् । युवाकुं तु मित्रणे । मित्रणीयं पयः । पानार्थमित्यर्थः^७ । युष्मत्कामं
वा युवाकुं । युवयोः यागवोन्यमित्यर्थः^८ । किम् राये च सर्वत्राय द्वितीयायै अनुर्था । धनम् च नः
अस्मभ्यम् मिमीतम् मिमीहिपांस्पाकर्म (उ. निष ३, १९) । यावज्जया अथ तत्पूर्वकं वार्जं लक्षते ।
दृषम् । वाजवत्यै बडवतीम् । बडसहितं धनम्, न केवलमित्यर्थः । इपे च वरं च । नः अस्मभ्यम्^९
मिमीतम् दृषम् । धेनुमत्यै धेनुमतीम् । धेनुभिस्सहितमधम्, न केवलमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१-१. नास्ति अ. २. 'द्वितीये' मूको. ३. प्रुटितम् मूको. ४. धातम् चिं अ. ५. धातम्
गुं चिं अ. ६. नास्ति चिं. ७. भगवन् छः नास्ति चिं रूपं. ८-८. उपपत्तिं चिं अ.
† भगवत्पत्तिं चिं अ., छ छः; भवन् कु. ९. नास्ति अ. १०. 'नार्थमि' अ. ११. वीरविरयक
अ. १२. वं कु. १३. नास्ति कु.

वेङ्कट० 'युष्मत्कामानां मित्रधारणार्थं कामाद् युवाम् दुहीयन् तथा तति धनाय बलवते भस्मात् कुरुतम्
तथा धेनुयुक्ताय च अत्राय कुरुतम् इति' ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे अश्विनो! युवाङ् युवां कामयमानाः स्तुतिनिर्वाहवितारः स्तोत्रारः मित्रधितये मित्रार्ण
बन्धुजनानां धारणार्थम् दुहीयन् युष्मत्सकाशाद् धनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अत्रा नः अहमानपि
वाजपत्यै अश्वयुक्ताय च राये धनाय मिमीतम् कुरुतम् तथा धेनुमस्यै धेनुमियुक्तायै इथे अत्राय
च नः अहमात् मिमीतम् कुरुतम् । अस्मभ्यं स्तोत्रम्यः बलदुक्तं धन गोयुक्तमहं च
प्रवच्छतन्निरययः ॥ ९ ॥

अश्विनोरसन्नं रथमन्थं वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरिं चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असन्नम् । रथम् । अन्थम् । वाजिनीवतोः । तेन । अहम् । भूरिं । चाकन ॥ १० ॥

स्कन्द० अश्विनोः स्वभूतम् असन्नम् रथम् स्तुतिभिः सम्भक्तवानइत् । स्तुतवानित्यर्थः । कीदृशम् ।
अन्थम् अश्ववर्जितम् । वाजिनीवतोः वाजो यत्नम्, तद्वृत्ती सेना वाजिनी । अन्नं वा इतिर्लक्षणं
वाक्यम्, तद्वृत्ती । सन्नाहीनादिपागसन्नातिर्वाजिनी, तद्वृत्तोः । स्वार्थिको वा एको मत्वरथीयः,
बलवतो रथवतोर्वा । तेन स्तुतेन हेतुना अहम् भूरि बहु वाकन कामयेऽश्विनो । यस्माद् तं रथं
स्तुतवात् सत्माद् बहू बलदभिप्रेतं तत्सर्वमश्विनो वाचे इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० अश्विनोः अभजम् रथम् अश्वरहितम् अश्ववतोः । तेन अहम् बहु कामये ॥ १० ॥

मुद्रल० वाजिनीवतोः वाजम् अन्नं, तद्वृत्तिकावतोः अश्विनोः अश्वम् अश्वरहितम् अश्वराहित्येऽपि
सामर्थ्याऽतिशयेन गच्छन्वम् रथम् असन्नम् अहम् स्तोता सम्भजम् । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं
श्रेयः वाकन कामये ॥ १० ॥

अयं समह मा तनुह्यते जनां अन्तु । सोमपेयं सुखो रथः ॥ ११ ॥

अयम् । समह । मा । तनु । उह्यते । जनां । अन्तु । सोमपेयम् । सुखः । रथः ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'कतमोयं रथः' । उच्यते । यः अयम् हे समह ! मद्ः उत्सवः पूजा वा, सदितां भदेन समहः ।
नित्योत्सवयुक्तः पूज्यो वा । इत्यप्येन चात्रैकवचनम् । 'हे समहो ! नित्योत्सवयुक्तो पूज्यो
वेत्यर्थः । मा माम् तनु उह्येऽय लोद् । प्रथमयुगपत्य स्थाने मध्यमयुगपत्यः । तनुते ।
सर्वकामसमुद्यया विस्तारययीत्यर्थः । उह्यते प्राप्यते च युवाभ्याम् । जनान् अन्तु मनुष्यान्
शत्रुभूतान् प्रति सोमपेयम् सोमपाने च प्रति मुखः रथः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अयम् त्वं स्तुतिपुत्रं रथं । मां विस्तीर्णं कुरु । सोऽयम् अहमे अश्विन्याम् । जनेषु

१-१. नास्ति विं अं. † युष्मन् स्यात् विं कर्षे. ‡ नास्ति कु. २. गोवशुं मूको.
३. लुगा भ. ४. तस्याम् कुः कस्या भ. ५. नास्ति विं अं ६-६. नास्ति कु, कर्मो यो रथः भ.
७. नास्ति विं, अं ८. रथं विं अं. ९. मा विं अं इह छरे १०. न.सेनेतु विं अं.

सोमपेय प्रति सुद्वार^१ रथ ॥ ११ ॥

मुद्रल० हे समह। धनेन सहित^१ रथ^१ अयम् पुरोवर्षी त्वम् मा मान् तनु विस्तारय पुत्रपौत्रधनादिभि
समुद्र कुह। स च सुस शोभनायकाश्च रथ जनान् अतु स्तोतृजनैषु सोमपेयम् सोमपात
प्रति कुराति उद्यते भविम्या नीयते। भतोऽधिभ्या वदीयते तत्सर्वं रथ एव द्वातीति
रथ सम्बोध प्रार्थना ॥ ११ ॥

अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः । उभा ता वसि नश्यतः ॥ १२ ॥

अथ । स्वप्नस्य । नि । विदे । अभुञ्जत । च । रेवत । उभा । ता । वसि । नश्यत ॥ १२ ॥

स्कन्द्० उरना स्वप्ननाशिनो^१ । पद्मानामाधिनाता सूक्तानामुचनाना या नग् एवा स्वप्ननाशनाथो ।
अथ-अग्नेऽत्र पदपूरण, एतस्मादित्येषां वा । एतस्मात् पद्यभि सूक्ते अधिनो^१
स्तुते करणात्^१ । स्वप्नस्य स्वप्नसन्देनात्र य शयितुं स्वप्न इष्यते स उच्यते, न
स्वप्नमात्रम् । द्वितीयार्थे च पद्ये । तु स्वप्नम् । नि विदे विद् सत्तायामित्यस्वान्त
र्णीतण्यर्थस्य रूपम् । निर्वेद्यामि निस्सक्तक^१ करोमि । नाशयामीत्यर्थः । न च केवल तु स्वप्नम् । किं
तर्हि । अभुञ्जत च इयमपि द्वितीयार्थे एव पद्ये । अभुञ्जत च । भोक्तुं चासमर्थमित्यर्थः ।
कम् । सामर्थाज्जाहाराग्निम् । रेवत धनवत्^१ । सति भोजये या भोजनानादि^१ ताद्येत्यर्थः ।
नाशयमानो उभा उभावपि धा तौ वसि निपातोऽथ^१ क्षिप्रार्थः । क्षिप्रम् । नश्यत^१ लोड्येऽत्र
लट् । अधिनो प्रसादेन नक्तो नश्यताम् ॥ १२ ॥

येदुष्ट० भिद्यमान कक्षीवान् अलभमानो धनम् कर्ष्यं निन्दति^१ । अथ^१ स्वप्नस्य^१ अह रात्रौ^१
दृष्टस्य प्रावरदृश्यमानार्थस्य भाषितान् भरक्षत^१ कर्ष्येतया वाऽभुञ्जानस्य धनवत् च
निर्विद । तौ उभौ अपि क्षिप्रम् नश्यत इति निर्वेद ॥ १२ ॥

मुद्रल० अथ द्वारानां प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्न प्रति निर्विदे निर्विण्णोऽस्मि । तथा अभुञ्जत
परान् भरक्षत रेवत धनवत् पुरुषस्य । एवभूत पुरुष प्रत्यपि निर्विण्णोऽस्मि । यत्
ता उभा चातुभौ वसि क्षिप्र नश्यतो नात्र प्राप्नुवत् । स्वप्नदृष्ट पदार्थे प्रातर्नोपिलभ्यते,
कर्ष्यस्येव धनम् अनुक्तम् अर्क्षे सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्वेदो मा वाच्य
इत्यर्थः । च पूरण ॥ १२ ॥

इति प्रथमाहक महमाख्याय त्रयोविंशो वरः ॥

इति प्रथमे मण्डले सप्तदशोऽनुवाकः ॥

१ पुरोवर्षी कु २ वासि अ ३ वास्यात् कु ४ निस्सक्तं सूक्ते ५ एत ता अ
६ भ-उ-क सूक्ते ७ ७ वासि अ ८ कक्षीन् वि^१ अ^१ ९ निर्वेदये वि^१ अ^१ १० मय तु,
वासि वि^१ अ^१ ११ ११ अहो रात्रौ वि^१ अ^१ १२ अक्षिप्रः वि^१ अ^१

[१२१]

कदित्था नूँः पात्रं देवयतां श्रवद् गिरो अङ्गिरसां तुरुष्यन् ।

प्र यदानद् विश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । ह्या । नून् । पात्रम् । देवस्यताम् । श्रवत् । गिरैः । अङ्गिरसाम् । तुरुष्यन् ।

प्र । यत् । आनद् । विशः । आ । हर्म्यस्यै । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

स्कन्द० 'ऐन्द्रं च' । ऐन्द्रमेतत्सूक्तम् । 'ऐन्द्रं यदुच्यते सूक्तं तत्र कदित्येवेतत् पृष्ठमौशिजस्य । वैश्वदेवमप्येतत् समाप्नातम् प्रतिनाभानेदिष्टं ब्राह्मणोक्तम् ॥ सत्रेत्ययम् 'ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च उरस्ये दानसंस्तवः' इत्येतेषां परस्वादुक्तानां प्रतिनिर्देशः । तेषां मध्ये यदैन्द्रं सूक्तमुच्यते कदित्येतेयत् पृष्ठमौशिजस्य कक्षीवतः । एतद् वैश्वदेवमपि । एवं हि साङ्ख्यायानानां ब्राह्मणे समाप्तावम् "तवानि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति तान्युद्भूयान्यानि प्राजापत्यान्विहकानि" परोक्षवैश्वदेवान्यवीवसे 'प्र वः पान्तं रयुमन्यवोऽन्ध' (ऋ १, १२२, १), 'तं प्रथया पूर्वथा "विश्वेयमया" (ऋ ५, ४४, १), कदित्था नूँ पात्रं देवयताम्' इति प्रतिनाभानेदिष्टम् (छां० २४, १) इति । अत्र ब्राह्मणे परोक्षवैश्वदेव प्रतिनाभानेदिष्टं चेदमुक्तम् । प्रतिनाभानेदिष्टमिति च नाभानेदिष्टस्य प्रतिनिधिरुच्यते । नाभानेदिष्टं वैश्वदेवम् । तस्य प्रतिनिधित्वादिदमपि वैश्वदेवम् । परोक्षवैश्वदेवं तु इन्द्रादप्यासां 'साम्नीद पात्रम्' (ऋ १, १२१, २) इत्यादीनां देवतानां विशेषणत्वेन कीर्त्यमानत्वात् । कन्-शब्दोऽत्र 'कद् नूनम्' (ऋ १, ३८, १) इतिवत् कदेत्यस्यार्थे । कदा इत्या सत्यम् । नूनं पृष्ठपर्येऽत्र च द्वितीया । मनुष्याणामस्नाकं स्वमूतम् । गन्तुं प्रहचमसादिं देवयताम् देवकामानाम् अङ्गिरसाम् पितृशब्दस्यार्थं सोऽयमित्यभिसम्बन्धादप्ये प्रयोगः । अङ्गिरसोऽपत्य-भूतानाम् । तुरुष्यन् स्वरमाण इन्द्रः । पिबेदिति यावयशेषः । भवत् गृध्रयाथ गिरः स्तुतिरुक्षणं वाच । 'प्र आनद्' इत्ययमुत्सर्गो धीत्यस्यार्थे । न्यामोति विशः मनुष्यान् यदुन् । आकारस्तु पदपूरणे मर्वाद्यायां वा । मर्वाद्या न्यामोति । किञ्च हर्म्यस्य हरतेरिदं रूपम् । हर्तुः शत्रुघ्नानामिन्द्रस्य । उरु बहु । क्रंसते करोतेत्यम् छेदि० । तुमागमश्चन्द्रस्तत्वात् । क्रमेण करोतेर्ये । करोति । अध्वरे यजे । यजत्रः यथा मनुष्यः । अध्वर्युः 'हर्म्यम्' (निष ३, ४) इति गृहनाम् । सप्तम्यर्थेऽत्र पृष्ठी । अध्वरे इत्येतेन चाल्य सम्बन्धः । क्रंसते इति क्रमिः स्वार्थे एव । यज्ञशब्दे योऽध्वरः, उस्मिन् यद् कामतीन्द्रः । पुन पुनः गच्छतीत्यर्थः । यजत्रः यज्ञस्यः ॥ १ ॥

पेडूट० देवान् इच्छताम् अङ्गिरसाम् अस्माकम् इत्थं प्रवृत्ताः स्तुवीः इन्द्रः कदा गृभोति भाषितान् वा शान् नूनं क्षिप्रकती । यथा कामानाम् आह्वणतीछसेन्द्रस्य यजमानः विशः करिपजः प्रकर्षेण न्यामोति, ततोऽसापिन्द्रस्तस्य यजे" गन्तुं पिस्तीर्णम् भयकारं क्रमते यज्ञेषु यज्ञस्यः ॥ १ ॥

१. नाश्वि मूको. २. अनिश्चयनि मायाशयनि मूको. ३. 'यसि' मूको. ४-४. नाश्वि मूको. ५. 'नेदिशद्' अ. ६. नाश्वि अ. ७. शृङ् मूको. ८. प्रतिष्ठ' अ. ९. वि अ. १०. छेदि कु. ११. प्रवृत्तः वि' अ. १२. छुतिः वि' उपे. १३. सन्नाद् वि' अ. १४. यज्ञे वि' अ.

मुद्गल० अष्टादशोऽनुवाक पद सूक्तानि । अत्र 'कदिरया' इति पञ्चदशचं प्रथम सूक्तम् । कशोवान् कदिरि । त्रिष्टुप् सुन्द । विश्वे देवा इन्द्रो वा देवता ।

भूर् स्तुतर्नेतृणा पुरुषाणाम् पत्रम् रक्षगशील इन्द्र तुष्यन् गोरूपधन प्रेरयन् देवताम् देवं चोत्तमानम् इन्द्रम् भारमन इच्छताम् अत्रिराणाम् ऋषीणाम् अस्माकम् इत्वा इत्थं प्रयुज्यमाना गिर स्तुती यत् कदा करिमन् काले श्रवत् शृणुवात् । यत् यदा स इन्द्र हर्षस्य हर्ष्योपलक्षितेन गृहेण युक्तश्च यजमानश्च समन्विधेन विश्वं अरितग्रक्षणमनुष्यान् भा आभिसुख्येन प्रजातद् प्राप्नोति । तदानीम् अन्वरे अस्मदीये चण्डे यजन यष्ट्य सन् उव बहुलम् कसते क्रमते । स्वयमेवोत्सद्वत् हृत्पर्ये ॥ १ ॥

स्तम्भीद्भु वा स ध्रुर्णं प्रुषायद्भुर्जाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजा महिपश्वत् त्रा मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तम्भीत् । हु । घाय । स । ध्रुर्णम् । प्रुषायत् । ऋमु । वाजाय । द्रविणम् । नर । गो । अनु । स्वजाम् । महिप । चक्षत् । त्राम् । मेनाय । अश्वस्य । परि । मातरम् । गो ॥ २ ॥

स्कन्द० स्तम्भीत् स्तम्भि प्रतिबन्धार्थं । वैश्वेदेवकारे प्रतिबन्धवान् । ह इति पदपूरण । घाय दिवम् । स प्रकृत इन्द्र । किञ्च उवकम् उवकम् प्रुषायत् शारवति मेधात् । ऋमु मेधाविनामैतत् (वृ निघ ३ १५) । मेधावी । वाजाय अनाथ सत्यलक्षणात् । दातव्यम् धनभूतम् । नर मनुष्याकार । कय धनभूतम् । उच्यते । गो माध्वनिकाया वाच । किञ्च स्वजाम् स्वत एव प्रजापतयो जाता सा स्वजा ताम् । महिप महाभिन्द्र । अनु चक्षत् परि शब्दोऽप्यपकृष्यैतेनैव सम्बन्धयितव्य । अनुपूर्व्येण सर्वत पश्यति । जानातीत्यर्थं । ताम् वरणीयाम् मेनाम् दिवम् । भाष्यमित्यर्थं । अश्वस्य अश्व प्याती । व्याप्तु प्रजापत । मातरम् मातृभूताम् । गो गन्तृवा दिन्द्रोऽय गौरुच्यत । जातमन देवैत्यर्थं । नयवा प्रा इति रात्रिनाम । उक हि शाकृष्णिना रात्रिरपि प्रा उच्यत इति । स्वजा चासी स्वयमेव जायमानेत्वात् । स्वय जनित्री महाभिन्द्रो जानाति रात्रि नाम दिव्यम् अश्वस्य मातरम् । अश्वप्रद्वेगमग्नोपलक्षणार्थम् । अश्वदे प्राणिमात्रस्य सन्वदाहारविगामादिकरण मातृभूताम् । गो उपसद्व ॥ २ ॥

वेङ्कट० याम् तस्तम्भ । उवकश्च स वर्षीयं रदिमभिर्यदिति, महान् 'दविप' इन्द्रवत् स्तोत्रं भवति नता गो उवकश्च रक्षमेव । स्वजाणाम् उपसम् महान् अनुपश्यति । ना ह्यनुपेतानाम् शाकृष्णिपदितम् । अतस्त्य निर्मात्री चनवित्रीम् उपसम् चियं रश्म मातरम् पर्यकरोत् ॥२॥

मुद्गल० य इन्द्र याम् सुलोकम् स्तम्भीत् इ सभ्नाति खलु । तथा गो पतिभिरपकृतस्य गोसमुदस्य नर मेवा स इन्द्र ऋमु स्यारिमता विलोभं मातमान सन् दावयम् सर्वं प्राणिभिर भिद्रवणीयम् भ्रुणम् उवकनामैवत् (वृ निघ १, १२) । सर्वस्य पारक पृष्ठमुदकम् वाजाय अन्नार्थम् प्रुषायत् पुण्याति सिद्धति । प्रवर्तीरयथ । अथ च महिप महान् स्यैस्त्वान्द्र रज्याम् स्वतकाशात्

१ नास्ति मे २ नास्ति मूको ३ 'वपनार्थं अ ४ येवन् मूको ५ नास्ति अ ६ अन्विषी मूको ७ पुष्पार्थम् वि' अ० ८ ८ इतिपे दवत् वि' अ' ९ नास्ति वि' लप १०. १५ एतेषु वि' अ'

उत्पन्नान् याम् रात्रिम् अनु वक्षत अनु पश्चात् पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढशकावोऽपि स्वयत्वा निम्नादिताया रात्रेरुपसन्न पश्चाद् उदेतीत्यर्थः । अपि चेदमपरम् आश्रयं यद्यम् अक्षय्य केनाम् स्त्रोनामैतद् (तु. वा ३, २१) । तस्मिन्नेतद् वक्ष्याम् गोः नातरम् जननीम् परिवर्षीत्ये, विपरीतमकरोत् । कदाचिद् इन्द्रो लीळया भव्यायां गाम् उत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते ॥ २ ॥

नक्षद्भवंमरुणीः पूर्व्यं राट् तुरो विशामङ्गिरसाम्नु धून् ।

तक्षद् वज्र निपुतं तस्तम्भद् धां चतुष्पदे नर्षाय द्विषादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्व्यम् । राट् । तुरः । विशाम् । अङ्गिरसाम् । अर्जु । धून् ।
तक्षत् । वज्रम् । निपुतम् । तस्तम्भत् । धाम् । चतुःऽपदे । नर्षाय । द्विष्पादे ॥ ३ ॥

स्कन्द० नक्षत्० दक्ष स्तृच नक्ष गतौ । गच्छतीन्द्रः । हवम् आह्वानं प्रति । कदा । उच्यते । यदा अहणीः अरुणवर्णोऽसः । पूर्व्यम् पूर्वं प्रथमम् । राट् आरुण्यतमेतत् । छान्दसत्वात्तु निवाताभावाः । 'राजते दीप्यते' । उपसि उदितमात्रायामित्यर्थः । तुरः स्वरिता तुर्विता वा शत्रुणाम् । कस्य हवम् । उच्यते । विशाम् मनुष्याणाम् अङ्गिरसाम्प्रीणां तदुपत्यभूतानां वा अस्माकम् । 'अनु धून् अनुशब्दोऽत्र' 'उक्षणैर्त्यभूतस्त्वानमागवोऽप्यानु' (पा १, ४, ९०) इत्येवं दीप्यानां कर्मप्रवचनीयः । 'धुः' (निघ १, ९) इत्यहो नामधेयम् । अहान्यपानीत्यर्थः । किञ्च तक्षत् उच्यते । करोतिकर्मा (तु. वा ४, १९) । इन्द्रोऽपि सोपत्तगो इष्टव्यः । संस्करोति वज्रम् । कीरगम् । उच्यते । निपुतम् निशब्दोऽत्र प्रकर्षे, निपुञ्जे निरुक्तमिति यथा । प्रकर्षेण धनुभिः सहात्मनो मिश्रयितारम् । धनुशरीरेषु प्रवेष्टारमित्यर्थः । तस्तम्भत् तुल्यत्वेऽपि 'संहिरापाः तक्षदित्यनेन छेदन्तेन' समुच्चारणादिदमपि पदकारेण तस्तम्भदिति छेदन्तं परिगृहीते न छिद्यन्ते वल्लभ्येति । अत्यर्थं तस्तम्भत् वैतैस्त्वप्यैः धाम् दिवम् । कस्यार्थान् सर्वमेतत् करोति । 'उच्यते । चतुष्पदे' नर्षाय द्विषादे वरेषु भवत्तर्षम् । मनुष्येषु भवं यच्च चतुष्पात् यच्च द्विषात् तस्य सर्वसार्थाय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उपसः राजयत् मुचयत् स्तोत्रं व्याप्नोति क्षिमः अक्षिरात् विशाम् स्वभूतम् दिवसेषु । करोति च वज्रम् निररां पृष्ण् भावयितारम् । तथा मनुष्यद्विषाय भवादिकथं धाम् उपसि अस्तम्भात् द्विषये च यथासुणाम् स्थापुम् ॥ ३ ॥

मुद्रल० अहणीः अरुणवर्णो उपसः राट् राजयत् प्रकाशयन् सूर्यासौ इन्द्रः पूर्व्यम् पूर्वैर्भेदिभिः प्रयुक्तम् हवम् इहानीम् अस्माभिः कियमाणमाह्वानम् नक्षत् नक्षतु शब्दोत् । कीदृशः । अत्र धून् अनुदिवसत् विशाम् मनुष्याणाम् अङ्गिरसम् प्रीणां स्तोत्राणाम् तुरः धनस्य प्रेरयिता । अपि च । स इन्द्रः वज्रम् स्वकीयम् आशुधम् निपुतम् निररां युक्तम् तक्षत् अकरोत् । यथा धाम् पुलोकम् तस्तम्भात् अस्वभयस्य । यथा अघो न पश्यति यथाऽकरोदित्यर्थः । क्षिमर्थम् । नर्षाय मूढ्यो द्विषाय चतुष्पदे तक्षारवाद्ये द्विषादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१. भासव मूको. २. नास्ति कु. ३-२. नास्ति अ. ४-२. संदिग्धात्तेव अ. ५. अनुषर* कु.

३. छान्दोति अ. ०. राजा वद ल विः; उच्य वि* अ*. ८. नास्ति रि* अ*.

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणांमनीकम् ।

यद्दं प्रसर्गे त्रिकुकुम्भिनर्तदप द्रुहो मानुपस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयम् । दा । ऋताय । अपिऽवृतम् । उस्त्रियाणाम् । अनीकम् ।

यत् । ह । प्रसर्गे । त्रिकुकुम्भम् । निऽवर्तत् । अप । द्रुहं । मानुपस्य । दुरं । वरिति व ॥४॥

स्कन्द० अस्मदेत्यय मदेसम्बन्धात् सोमस्य प्रतिनिर्देश । अस्य सोमस्य मदे 'अस्य व भावेन'^१ (पा २,३,३०) इत्ययमित्य सप्तमी । उक्त्वुत्वेष लक्षणमृतक्रियाभ्याहार । मदे प्राप्ते । एतेन सोमेन मत्तस्सन्निरयये । स्वयम् इत् शब्दोपवाचयो । शब्दकारि । दा न्यस्येनात् मध्यम यच्चे वदातोन्द्र । ऋताय यज्ञायम् । अपीवृतम् घटितम् । स्वर्गोष्ठे द्वार निरुप्य स्थापितमित्यर्थे^२ । उस्त्रियाणाम् गवान् अनीकम् समूहम् । कदा । यत् यदा । ह शब्दस्तु पदपूरण । प्रसर्गे प्रसृज्यते यस्मिन् 'स प्रसर्गे' दानकाल, तस्मिन् । त्रिकुम्भं त्रीणि अभिजन शौर्यं यज्ञश्च फकुम्भ सदानानि समुच्छ्रितानि यस्य स त्रिकुम्भ । निवर्तत् यथा प्रति निवर्तते । दानाय यद्दुरभिसुखो भवतीत्यर्थः । किञ्च दुह दोग्धुर्गोषस्य^३ । कस्य दोग्धु । उच्यते । मानुपस्य मनुष्यजातस्य सर्वस्य । भेषो मुदक निरुच्यन् सर्वं मनुष्यजात दोग्धि । तस्य दुर द्वाराणि उदकनिर्गमनद्वाराणि अप व अपावृणोति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य साक्षात्पक्ष मदे खरणकुशल^४ शब्दायन्ते द्वि गाव वत्सद्वीने स्वयम्^५ दा परिवृतम्^६ गवाम् अनीकम् । यदि हि मानुपस्य उद्योने^७ युद्धप्रारम्भे त्रिषु अभिजनविचारौर्येषु त्रिषु वा लोकेषु उच्चृत^८ इन्द्रो निवर्तते ततोस्मै दोग्धुणि द्वाराणि अपवृणोति^९ ॥ ४ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । अस्य सोमस्य पानेन मदे हरे सति ऋताय यज्ञायम् स्वयम् इत्ययम् अपीवृतम् पथिभिर्गुहासु निगूढम् उस्त्रियाणाम् गवाम् अनीकम् समूहम् दा अद्विरोभ्यो दत्तवानसि । उच्यतेऽर्थं परोक्षकृत । यत् ह यदा खलु प्रसर्गे युद्धे त्रिकुम्भं त्रिषु लोकेषु स्फुरित इन्द्र निवर्तत् नितरां वर्तते । तदानीं स इन्द्र दुह दोग्धु मानुपस्य मनो सम्बन्धिनोऽसुरस्य पणे सम्बन्धीनि दुर द्वाराणि गवाननिर्गमनाय पिष्टिजानि अप व अपवृणोति उद्घाटयति ॥ ४ ॥

तुम्भं पयो यत् पितराननीतां राधः सुरेतस्तुरणे भुरण्यु ।

शुचि यत् ते रेकण् आयजन्त सरुर्दुधायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुम्भम् । पर्यं । यत् । पितरं । अनीताम् । राधं । सुरेतं । तुरणे । भुरण्यु इति ।

शुचिं । यत् । त् । रेकण् । आ । आयजन्त । सत् । दुर्दुधाया । पर्यं । उस्त्रियाया ॥ ५ ॥

स्कन्द० तुभ्यम् इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अत्र ह्युक्तेस्तच्छब्दोऽभ्याहृतव्यः । तत्रार्थाय यत् पयः उदकम् । त्वं वर्षसीत्येवमर्थः तदुदकमित्यर्थः । यत् कठमत् । उच्यते । यत् पितरी सर्वस्य पितृभूते चावा-
 पृथिव्यौ जनीताम् सादित्ये^१ प्रति नीतवत्यौ । यच्च चावापृथिवीभ्यामाहृत्य इदमयो नीतवन्तः
 तदेतत्प्रतिपत्त्या चावापृथिव्यावेव नीतवत्यावित्युच्यते । राधः धनभूतं सर्वस्य । सुरैः शोभन-
 मुदकम् । पय इत्यनेन धोदकत्वमुच्यते^२ । सुरैः इत्यनेन तु कस्य शोभनत्वमुच्यते इति नास्ति
 पौनरुक्त्यम् । किरूपाय तुभ्यम्^३ । उच्यते । तुरणे स्वरभाय तुर्विणे वा शब्दणाम् । किरूपे
 चावापृथिव्यौ । सुरण्यु क्षिप्रैः^४ । न च केवलमुदकम् । किं तर्हि । शुचि शुद्धम् यत् ते^५ रेवयः^६
 धनभूतम् । आ अजन्त आभिसुख्येन दत्तवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । के । सामर्थ्यात्
 प्रजापतिमभूतयः सर्वे देवाः । सर्वदुःखायाः तवः^७ अमृतमुच्यते । अमृतमर्थं दोग्ध्राः पयः
 क्षीरम् उक्षिवावाः गोः । तदपि तुभ्यं तव पानार्थमित्यर्थः । अथदेवमन्यथा अस्या ऋषोऽर्थयोजना ।
 'तुभ्यं पय हृत्यत्र' इत्युच्यते । पितरावपि स्वेषामपत्यानां पितृत्वात् पाकपितृत्वाद्वा दंपती यत्नमानौ ।
 जनीतामित्यपि लक्षणे लक्ष् । दर्शपूर्णमासयोर्बर्ध्नि यजमानौ वेदि^८ प्रति नयतः तत्रार्थाय । यच्च
 धनं पुरोदाशाकथम् । सुरैः शोभनं प्रगीतालक्षणं सस्कारकमुदकं यस्य तत् सुरैः । यच्च
 ते तुभ्यमावजन्ता मर्यादया ददति प्रतियजः पयः 'उक्षिवावाः स्वभूतं' तदपि तत्रैवार्थाय ।
 शिष्टपदबोधना सट्ठी ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स्वदर्थम् 'भारतीये सारं' यदा चावापृथिवी नयतः 'शोभनवर्षादिरेतल्लं' धनं क्षिप्रकारिणे
 तुभ्यम् भरणाक्षीले । यदा च तद् गोषु पयोर्लक्षणे परिगणं यजमाना 'अमृतदुःखायाः उक्षिवावाः'^९
 गोः पयोर्लक्षणम् शुचि धनं यदा आ अजन्त^{१०} प्रायच्छन् अस्य साक्षात्पयस्य नद इति^{११} ॥ ५ ॥

मुद्रल० दे इन्द्र ! तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यम् सुरण्यु कृतं जगत् पौपयन्त्यौ पितरी उत्रादयन्त्यौ
 चावापृथिव्यौ यत् यदा पयः साक्षात्पयस्य हविः जनीताम् गोधनयत्नाम् । न्यधिपाना-
 मित्यर्थः । हविषः कारणाद्भि जगदुत्पत्तये । यत् यदा चावापृथिवीभ्यां गोध्वानीतम् शुचि
 शुद्धम् सर्वदुःखायाः क्षीरस्य दोग्ध्रा उक्षिवावाः गोः पयः । कीर्त्तं पयः । राधः गोधनम्
 सुरैः सुष्ठु रेवसा उदकेन गोरूपसि उत्पन्नम् रेवणः धनवदविप्रियम् । एवंविधे हविः ते
 तुभ्यम् आ अजन्त आभिसुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् । यदानौ 'दुहो मानुषस्य दुरो हाराणि'^{१२}
 अणुणोतोति एवया सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

अथ प्र जज्ञे तुराणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उपसो न छरः ।
 इन्दुर्येभिराष्ट स्वेदुहृद्व्यैः स्रुवेण सिञ्चन्मरणाभि धामं ॥ ६ ॥

अथ । प्र । जज्ञे । तुराणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उपसः । न । छरः ।
 इन्दुः । येभिः । आष्ट । स्वदुहृद्व्यैः । स्रुवेण । सिञ्चन् । मरणा । अभि । धामं ॥ ६ ॥

१. वर्षाणीं सूको. २. दिवं कु. ३. 'दक्ष' अ. ४. मद्रु अ. ५. नास्ति अ. ६. " ग अ.
 ७. नास्ति अ. ८. ८. आनीपसारं वि' अ'. ९-९. 'वर्षादि' कु; 'वर्षादिशोडाशम् वि' अ'.
 १०-१० 'त दुखाद्युक्षिवाप वि' अ' ११-११ नास्ति वि' अ'. १२-१२ अणुणोतो वि' अणुणोतो लक्षे १२. नास्ति
 कु. १३-१३ इतो मानुषस्य इ' सूको.

स्कन्द० अध-शब्दोऽत्र पदद्वयः । एकवाक्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहारौ । यो वृत्रवधादिषु
 'प्र जहे उरणिः यत्ससा' शीर्षेण च परिवृद्धोऽभूत् । यश्च प्रकर्मणं भगमाद्यत् । अथवा तच्छब्द-
 मध्याह्नय स्वार्थं एवार्थं योज्यो लोद् प्रत्यया । ममत्तु तृप्त्विति^१ । यश्च प्र रोचि प्रकर्मणं
 दीप्यते । 'अस्याः उपसः न सूरः' नशब्दोऽत्र पुरस्तादुपचारोऽपुनमास्थानीयः । यथायमस्थाः
 उपसः सम्बन्धी सूर्यः, तद्वत् । सूर्यस्योपसः पुत्रत्वेन सम्बन्धः 'हशद्वत्सा हवती' (अ १,
 ११३, २) इत्यगोक्तः^२ । न च 'केवल एवविध एव'^३ । किं तर्हि । इन्दुः सोमः । येभिः यैः आष्ट
 व्याप्तिकर्माथम् (इ. निघ २, १८.) । द्वैः सद् प्रासः^४ । स्वेदुह्यैः स्वेन्दुह्यैः । नकारलोपश्छान्दसः ।
 स्वा इन्दुह्यया येषां ते स्वेन्दुह्ययाः । सैः सोमैः देवानां यशारः । के. पुनश्चे । इन्द्रस्य
 सप्तारोऽङ्गिरसः । सैः स्वेन्दुह्यैः । हुवेण सुगसदनेन प्रहचमसादिना पाथेण । सिधन्
 प्यत्वयेनार्थं कर्मणि घट्प्रत्ययः । स्थिष्यमानः । अग्नि धाम स्थानं तेजो वा आहवनीयाख्यं
 प्रति । आहवनीये ह्यमानः^५ इत्यर्थः । न च केवलः^६ इन्दुः । किं तर्हि । जरणा स्तुतिश्च ।
 यो वैद्वैस्सद् सोमं पिबति^७ स्तुते चेत्यर्थः । यच्छब्दभुक्तेः साकाङ्क्षत्वाच्च सैः स्वसखैरङ्गिरोभिः^८
 सद् तृप्त्विति वाक्यनोपः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अध प्रादुरभूत् सः तरणिः । अस्मान् ममत्तु । सः^{१०} अस्याः उपसः सूर्यः इव तेजसा^{११}
 प्रकर्मणं दीप्यते सोमः । यैः पीतः स्वभूतसमिद्धह्यैः^{१२} सतिभिः यत्समैः प्रहचमसादिना^{१३} हुवेण^{१४}
 साधनेन स्तुत्या सह आहवनीयाख्ये स्थाने^{१५} स्थिष्यमानः तान् ममस्तिविति^{१६} ॥ ६ ॥

मुद्गल० अध हदानोच् अयम् इन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमानः सन् प्र जहे प्रकर्मणं प्रादुर्यभूय । सः
 तरणिः शत्रुन्धस्तारकोऽस्मान् ममत्तु भावयतु । स च प्र रोचि प्रकृष्टं रोचते । इष्टान्तः ।
 अस्याः अस्मानिदंयमनायाः उपसः समीपे वत्तनायः सूरः न सूर्ये इव जरणा जरणीयः
 स्तोतव्यः इन्दुः सोमः पाम आहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य हुवेण सिधन् स्थिष्यमानः
 सन् स्वेदुह्यैः स्वभूतसमिद्धह्यैः^{१७} येभिः यैरस्ताभिः आष्ट आक्षितः आसीत् । तान् अस्मात्
 भावयतिवत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्विध्मा यद् वनधिंतिरपुस्यात् धरौ अध्वरे परि रोषेना गोः ।

यद्दं प्रभासि कृत्वाँ अनु घ्ननविशे पृक्षिषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽध्मा । यत् । वनधिंतिः । अपुस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोषेना । गोः ।

यत् । ह । प्रभासि । कृत्वाँ । अनु । घ्नन् । अर्नविशे । पृक्षिषे । तुराय ॥ ७ ॥

स्कन्द०^{१८} स्विध्मा यत्^{१९} यदा सुऽध्मा हृदा दोसा । मुनिशितेर्ययः । वनधिंतिः वनशब्दोऽत्र 'नहि मे अस्त्वन्धा'
 (अ ८, १०२, १९) इति दर्शनात् तीक्ष्णवधनः । धिदिशब्दः स्वधितिपर्यायः । तीक्ष्णस्वधितिः ।

१-१. नास्ति अ. २. तृप्त्विति कु. ३. 'कम् सूको. ४-७. 'उपेवविधमेव सूको. ५. प्रासन् सूको.
 ६. 'मानम् अ. ७. 'प्यत् अ. ८. लक्षे' अ. ९. नरणा अ' कु. १०. सः अस्या वि' अ' कु.
 ११. तेजसा वि' अ'. १२. स्विद्ध' अ' कु. 'ह्यैः वि' अ'. १३. दिना वि' अ'. १४. नादित
 वि' अ'. १५. 'ने तान् वि' अ'. १६. ममत्तु कु. १७. 'विषेः सूको. १८-१८. नास्ति सूको.

अपत्यात् अपः कर्म विशसनात्पत्, तत् कर्तुमिच्छति । पशुं विशसतीत्यर्थः । सूरः पशुग्रथं पथमा । सूर्यस्य सम्बन्धिनि अक्षरे पशे । उदिते ज्ञातिरथे यज्ञः क्रियत इत्ययं सूर्यस्य यज्ञेन सम्बन्धः । परि रोधना सर्वतो निरोधो । मारपित्रीत्यर्थः । गोः गोप्रहणमश्रोपलक्षणात्सर्वम् । यथादेः पशोः । यत् इ हृत्वाद्भ्रार्थं । यदा च प्रभासि भा दीप्तावन्यत्रेद् तु गत्यर्थः । यज्ञं प्रति गच्छसि । 'हुवी' (निघ २, १) इति कर्मनाम । कृत्वात् यागकर्मादान् प्रति । पून् दिवसान् । यागदिवसानित्यर्थः । कस्यार्थाय । उच्यते । अनविदे पदिवे पुत्राय न गती । जगत्वा विसो यस्य सोऽनविद्^१ । कोऽसी । यस्य मित्रादयो वा भनुष्या वभूत्वाद्भरकं न गताः^२ परिचारका वा सर्वैः पशून् य इच्छति स पक्षिद्^३ । देवान् परिचारितुं यस्वरते स सुरः । सर्वत्र च तावद्यै चतुर्थी । अगतमनुष्यस्य^४ पशुकामस्य त्वरमाणस्य^५ च यजमानस्यार्थाय । यज्ञमस्याधिग्रेन समापयितुमित्यर्थः । यदेति ध्रुवेल्लदेत्यप्याहुत्य परस्पर्कवाक्यता ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा पशुविशसनाय तीक्ष्णां स्थितिम् अपश्यन् 'यज्ञे न पशुं' 'यथापि एवम् अनुदिते स्थिति न' प्रवर्तते इति समुदायार्थः । सुशु दीप्ता यदि तीक्ष्णपारा स्वधितिः पशुविशसनाय कर्म कर्तुम् इच्छति । अथ प्राज्ञ. अथयुं यज्ञे गोः परि रोधनावै^६ भवति यदि कर्मयोगेषु दिवसेषु त्वं प्रभासि भन्सा यः कार्येषु विशति यो वा पशुम् इच्छति क्षिप्रकारी तयोः कार्यकरणाय भासि चेत् यज्ञे पशुं यथापि इति^७ ॥ ७ ॥

मुद्रक० यत् यदि विष्णोः सुदीप्ताया वनधितिः वने लेचन्ये वृक्षसमूहे निधातव्या शक्तो अपत्यात् अपः विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुम् इच्छेत्, तदानीम् सूरः श्रेयकोऽथर्षुः अक्षर पशे गोः पशो-रोधना रोधनाय यूपे निषेधनाय परि भवति समर्थो भवति । उत्तरोऽर्थः. प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ! सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वम् कृत्वात् 'हुवी' (निघ २, १) इति कर्मनाम । कर्मसु साधून् पून् दिवसान् भनुष्यस्य यत् यदा खलु प्रभासि प्रकषेण दीप्तये । तदानीम् अनविदे भन्सा शक्येन इन्धनावाहणाय अर्थयं प्रविशते तथा गन्तव्यं स्थलं प्रति गन्तुमशक्याय पुरुषाय पक्षिं पशून् श्रेयस्ते द्वारा त्वरमाणाय गोपाकाय च सिष्येद्भिमवनिति वाक्यसोपः ॥ ७ ॥

अथा महो दिव आदो हरीं इह हुम्नासाहंमभि योधान उरसंम् ।

हरीं यत् ते मन्दिनं दुक्षन् वृधे गोर्भसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८ ॥

अथा । महः । दिवः । आदः । हरीं इति । इह । हुम्नासाहंमभि । योधानः । उरसंम् ।

हरींम् । यत् । ते । मन्दिनम् । दुक्षन् । वृधे । गोर्भसमम् । अद्रिभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

स्कन्द० अथा स्थाया । महः महतः दिवः सुलोफलः । आदः अभक्षणः । हरीं इत्येत्द् अभि योधान इत्येतेन सम्बन्धयित्वा ॥ १. भक्षणं किम् । उच्यते । इह भक्षणं । पुत्राणां हुम्नासाहंमभिर्वाताप्यं, अथवा स्वाहुषेणाभिमन्त्र, यः उत्सर्गमेतदभिमन्त्रितं स पुत्रासाहं, उम् ।

१. 'प्रदमपुत्र' अ. २. 'विद् कु. ३. २. नाप. अ. ४. 'स्य च अ. ५. 'तप व मूको.

६. ६. वज्रसु वि' अ'. ७. नासि कु. ८. ७. नासि वि' अ'. ८. अर्थात् वि' अ'. ९. 'यन्व

पु. १०. नासि कु. ११. सम्बन्धि' अ.

हरी अभि योधानः हरी इति तृतीयार्थे प्रथमा । हरिभ्यामभिधोधन्^१ 'उत्सम् मेघम्' ।
वर्षमित्यर्थः । कामं सोमम् । उच्यते । हरिद् हरितवर्णम् यत् यम् ते तवार्थाय । मन्दिनम्
स्तुतिमान्ते मोक्षयितारं वा । धुञ् दृग्धवन्तः ऋत्विजः । क्षरितवन्त इत्यर्थः । 'वृधे वर्षनाय
इन्द्रस्य' सभात्मनो वा । गोरभसम् गायः स्तुतयः आपो वा । 'रमसः' (निष ३, ३) इति महत्तमम् ।
सभात् 'तत् करोति' (पावा ३, १, २६) इति शिन् । ध्वन्तावच् । गायो रभससिन्धो^२
यस्य स गोरभसः । गोभिरद्विर्वा 'महान् कृत' इत्यर्थः । तं गोरभसम् । केन धुञ् ।
उच्यते । अग्निभिः अभिषवप्रायभिः । वाताप्यम् उदककूपम् । अथवा वातः प्राणः, तस्य
प्यायितारम् । प्राणहरमित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अत्रवर्षनम् उदकम् इतिद्वयं मेघं योधमानः महतः दीप्तस्य सोमस्य पाता
स त्वम् अथौ^३ यजमाने वावयसि, यदा तव वर्षनाय^४ हरितवर्णं मदकरं प्राप्तवेगम् अभिषवप्रायभिः
दुहन्ति पातव्यं सोमम् । 'वाताप्यम्' (निष ४, ३) इति उदकनामेति ॥ ८ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र । महः महतः दिवः मदकरस्य सोमस्य अथा पातारी हरी स्वकीयावश्ये इह
अस्मिन् कर्मणि जादः पीतवेषं सोमं पायय । तथा जुहासाहम् जुष्टास्मदीयस्याभिभवि
तारन् उताम् वक्ष्णावपितारं शत्रुम् योधानः योधनशीलदत्तम् अभि भव । यत् यदा ते तव
वृधे वर्षनायाय हरिद् मनोहरन् मन्दिनम् मदकरम् गोरभसम् अत्र गोशब्दः पयसि
वर्तते । पयोबलं तद्वद्वेगवन्तम् । वीर्यवन्तमित्यर्थः । वाताप्यम् वातेन प्राप्तव्यम् । वाततुल्येन
शीघ्रकारिणा त्वया पातव्यमित्यर्थः । पूर्वविधं सोमम् अग्निभिः मंत्रभिः धुञ्, दुहन्ति
अद्विजोऽभिषुषयन्ति । उदासीम् अद्येति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ ८ ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोदिवो अजमान्मुपनीतृभवा ।

कुत्साय यत्र पुरुहूत वृन्वच्छुष्णामनन्तैः परिप्यासि वृधैः ॥ ९ ॥

त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तय । गोः । दिवः । अजमान् । उपनीतम् । ऋभवा ।

कुत्साय । यत्र । पुरुहूत । वृन्वन् । शुष्णम् । अनन्तैः । परिप्यासि । वृधैः ॥ ९ ॥

स्कन्द० त्वम् आयसम् लोहमयं वज्रम् । प्रति वर्तयः गर्भिण्यवानसि । वज्रे प्रोक्तवानसोत्तरेः । कम्^१ ।
उच्यते । गोः सर्वगायाया अपि दिवः । अजमानम् प्यासारं शुष्णं दामासुरम् उपनीतम् प्रापितम् ।
किम् । सामर्थायुद्यूमिम् । शब्दा 'श्रुमुः' (निष ३, १५) इति मेधाविनाम् । मेधाविना ।
केन । सामर्थायुद्यूमि । करिभन् काले । उच्यते । उताय उतास्य कपेरर्थाय । यत् पश्चिद्
काले । हे पुरुहूत । बहुभिराहूत । वज्रम् पाचमानः । यद् उतास्यस्याभिप्रेतं तत् प्रार्थयमान
इत्यर्थः । शुष्णम् नाम असुरम् । अनन्तैः अत्यन्तबहुभिः । परिप्यासि 'वियातः' (निष २, १९) इति
यथकर्मम् पातात् 'यदा वक्रिवः परियार्षदः' (ऋ ३, ३७, ४) इति च वर्षनात् पातितय वर्षार्थः
इत्यवानसि । वृधैः प्रहारेः ॥ ९ ॥

१. अरि' मूको. २-२. नाश्रि अ. ३. रभयि' मूको. ४-४. महत् अ. महत्तु कु. ५. अयेन कु
६. ...व वि' अ'. ७. 'शय कु. ८. तद्वे' मै'. ९. 'वनिवर्षः अ. १०. नाश्रि अ.

वेङ्कट० त्वम् अथवा निर्मितं प्रेरितवान् असि गन्तुः शुष्णास्य वधार्थं स्वर्गात् शिलासदसं भूमिधाम^१
 तुभ्यं त्वष्टा प्रहितेन सुधन्वनः पुत्रेण स्वपुत्रः शिल्पेण^२ शब्दा उपनीतम् । यदा कुत्सवीत्यर्थं
 पुत्रं भवन् तच्छब्दं शुष्णासुरम् अपरिमितैः प्रहरैः परिहंसि ॥ ९ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र! त्वम् गोः गन्तुः शुष्णासुरस्य वधार्थम् आयसम् अयोमयं वज्रम् प्रति वर्तयः
 आभिमुह्येन व्यसृजः । कीदृशं वज्रम् । दिवः तुलोकान् शब्दा दीप्तेन स्वष्टा उपनीतम् आनीतम्
 अद्मानम् श्रींश्रं शशोर्व्यापकम् । यत्र यदा हे पुरुहूत ! पुरुभिर्बहुभिः स्तोत्रभिराहूतेन्द्र ! कुत्साय
 पतत्संशय श्रयये शुष्णम् शोषकमसुरम् अनन्तेः निरवधिकैः वधैः इन्द्रसाधनैरायुधैः वन्दन्
 हिसन् परिशसि परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रस्थावतैपः इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पुरा यत् स्रहस्तमसो अपीतिस्तमद्रिवः फल्लिगं हेतिमस्य ।
 शुष्णास्य चित् परिहितं यदोजो दिवस्पति सुप्रथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तम् । अद्रिऽवः । फल्लिऽगम् । हेतिम् । अस्व ।
 शुष्णास्य । चित् । परिऽहितम् । यत् । ओजः । दिवः । परिः । सुऽप्रथितम् । तत् । आ । अदरित्यदः ॥

स्कन्द० अत्रेतिहासमाचक्षते — 'वृत्रः किल सूर्यनिरोधनमर्थं महत्तमस्तान । तं हृष्येन्द्रः तम-
 सोऽपनोदनार्थं सूर्यं दिव्यारोहयाञ्चकार' इति । तदेतत् सम्बन्धोक्तम् 'वृत्रं यदीन्द्र सवतावधीः'
 (ऋ १, ५१, ४) इति । 'तत्र तमस्तन्वतो' 'वृत्रस्य फल्लिगोऽपि' सहायो बभूव । तमपीन्द्रो
 जयान' इति । उदेतद्विदोच्यते । यत् इत्येतत् तम् इत्येतेन सानानाधिकरण्यात् न्यस्यदेव नपुंसकत्वा ।
 यच्छब्दधृतेश्च उच्येतिहासार्थसंपुक्तत्वदाप्याहारः^१ । यत्तमस्तन्वतो वृत्रस्य सहायो बभूव तं पुरा
 प्राक् । सूरः वज्रार्थं प्रथमा । सूर्यस्य सम्बन्धिनः । सूर्यनिरोधनमर्थस्येत्यर्थः । तमसः अपतिः
 अधीरस्येपोऽप्येतस्य स्थाने । अपरतोः । यावत् तत्कृतं सूर्यनिरोधनमर्थं उभो नापगच्छति
 चावदित्यर्थः । हे अद्रिवः । वज्रोऽध्याद्विकारत्वादादरगाद्वा^२ अद्रिरुच्यते, तद्वत्^३ । फल्लिगम्
 'नामासुरं प्रति । हेतिम् वज्रम् । अथ भूते काले लोच्यं प्रथम्यः । क्षिप्तवानसि । वज्रं
 फल्लिगं' इत्ययानसीत्यर्थः । शुष्णास्य चित् चिच्छब्दोऽत्र चार्थः । शुष्णासुरस्यासुरस्य परिहितम्
 सर्वतो निहितं यत् ओजः सेनालक्षणं बलम् । दिवः परि तुलोकस्योपरि सुप्रथितम् सुदयोग्येन
 सूचीमुष्णादिना ण्युहेन स्ववस्थापितम् । तत् आ अदः आदारित्वत्वात् । हत्वानित्यर्थः । अथैवमन्यदास्या
 ऋषोऽर्थयोजना । 'पतिगः' (निघ १, १०) इति मेघनाम । य उदकं तिरुष्य स्थितः तं मेघं प्रति
 पुरा तत्कृतस्य सूर्यनिरोधनमर्थस्य तमसोऽपगतोः वज्रं क्षिप । शुष्णस्य च शोषयितुरादिस्यस्य
 स्वभूतं रश्मिभिराहृत्य^४ सर्वतो निहितं यदोजः 'ओजः' (निघ ३, १३) इत्युदकनाम । उदकं
 सुप्रथितम् । तदादरित्यदः ॥ १० ॥

वेङ्कट० पुरा यदा मयं सूर्यः तमसः सद्मानाव^१ मुक्तः अभूत्, 'तदानीं तम् अत्य^२ सूर्यस्य^३

१-३. वद्वं वि^१ अ^२. २. भूमिस्थत्वं वि^१ अ^२ कु उचं. ३-३. तद्विशिष्येण वि^१ अ^२. ४. तमस्तन्वतो
 मूको. ५-५. नास्ति अ. ६. 'वृष्यदा' मूको. ७. 'दिव्यापञ्चदाश' कु. ८. उच्य अ. ९. नास्ति अ.
 १०. 'दादास्य मूको. ११. सप्तमाव वि^१ अ^२ कु उचं. १२-१३. तदानीं तमस्य कु; तदानीं तस्य वि^१ अ^२,
 १३. उच्य वि^१ अ^२.

अदिवः।^१ मेघन् भाहनतारम् आ अदः इति सम्बन्धः । तदेवोच्यते, शुष्णानुरस्य^२ सूर्यनिरोधार्थं^३
 'परिहितम् मेघरूपं' यद् ओजः तत् आदित्यतः सुप्रथितम् आदरितवानिति^४ ॥ १० ॥

मुद्गल० पुरा यत् यदा सूरः सूर्यः तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्यानुरस्य धापीतेः सङ्ग्रामात्
 मुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अदिवः। वज्रवकिन्द्र! तम् कथिगम् मेघनामैतत् (वृ. निष
 १, १०) । मेघरूपेण आहृष्यन्तम् हेतिम् हन्तारं शुष्णम् अनुसुरम् अस्य निरस्तितवानसि ।
 तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च यत् ओजः आच्छादकं बलम् दिवः परि धोतमानस्य
 सूर्यस्योपरि परिहितम् आच्छादितम् सुप्रथितम् मुष्टु सूर्यं सक्तम् तत् ओजः तस्मात् सूर्योत्
 आ अदः आरणाः । विश्लिष्टं कृतवानसीदर्थः ॥ १० ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

अनु त्वा मही पार्जसी अचक्रे दान्वाक्षामां मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहम् ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पार्जसी इति । अचक्रे इति । दान्वाक्षामां । मदताम् । इन्द्र । कर्मन् ।
 त्वम् । वृत्रम् । आऽशयानम् । सिरासु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहम् ॥ ११ ॥

स्कन्द० 'अन्विति मदतामिदयेतेन सम्बन्धते । त्वा त्वाम् मही महस्यो पार्जसी बलवदप्यौ^१
 अचके क्रमेरिदं रूपम् । अचक्रेकर्मणे सिरिः । दान्वाक्षामा क्षामा पृथिवीनाम् (वृ. निष
 १, १) इति । अनु मदताम् दान्वापृथिव्यौ मदित्मोदितार्थः । अनुमोदितवदप्यौ । हे इन्द्र! कर्मन्
 कर्मणि वृत्रवधार्थे । वृत्रं तं त्वामनुज्ञातवत्यावित्यर्थे । अनुज्ञातश्च सः तम् वृत्रम् आशयानम्
 रोहितम् स्थानार्थः, आमाशयो जलाशय इति यथा । विश्वन्तम् सिरासु 'सीराः' (निष १, ११)
 इति नदीनाम् । जन्दसं हस्तस्यम् । नदीषु । नदीभिश्च तदीया भाषे लक्ष्यन्ते । अन्तरिक्षे
 वा मया तदप्यु गूहितमित्यर्थः । तद्विरण्यन्तेपेनोक्तम् 'अतिष्ठन्तीनाम्' (अ. १, ३०, १०)
 इति । महः महोत्स्यम् । महता वज्रेण सिष्वपः आत्यन्तिकेन मरणलक्षणेन स्वायेन स्वापित-
 कम् । आदित्यवित्यर्थः । वराहम् वराहाकारम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! त्वाम् वृत्रवधे उद्युतम् महतीं^१ बलवतीं^२ चतुर्भुजवर्जिते^३ दान्वापृथिवीं^४
 अन्वमदताम् । अथ त्वम् वृत्रम्^५ आभिमुख्येन शयानम् उदकस्य भिर्गमनद्वारेण^६ महता वज्रेण^७
 निष्वापितवान्^८ अस्ति वराहम्^९ ॥ ११ ॥

मुद्गल० हे इन्द्र! मही महती पार्जसी बलवदप्यौ अचके अचक्रेकर्मणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने दान्वाक्षामा
 दान्वापृथिव्यौ कर्मन् वृत्रवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तम् त्वा त्वाम् अनु मदताम् हृष्टमनुदतान् ।

१. दिवो विं अ. २. नास्ति अ. ३. 'नितोपनार्थं विं अ. ४-५. नास्ति अ. ६. 'शान् कु.
 ६-६. पालयोपार्थः अनु अ, नास्ति कु. ७. 'दिरण्यरूपे अ. ८. भाव' अ. ९. 'त्वा विं अ. अ. लर्प.
 १०. महति कु. ११. नास्ति विं लर्प. १२. च गमन' विं अ' ल लर्प. १३. पाला मूमी अ' कु; 'नी
 मूली विं अ. १४. वृत्रवधम् कु. १५-१५. महोवज्रेण विं अ. अ. १६. नि.स्वपितवान् कु.
 १७. वराहम् विं अ' कु; वराहम् विं अ'.

तदन्तरम् त्वम् आशयान् आ समन्तात् स्थाप्य वर्तमानम् वराहम् पराहारम् वृन्म्
अमुरम् सिरासु सरणतीलास्वप्नु महः महता वज्रेण शिष्यः अस्वापयः । वज्रेण हत्वा
पालिउवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वमिन्द्र नर्यो याँ अत्रो नृन् तिस्रा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशनां मन्दिनं दाद् वृत्रहणं पार्यं ततश्च वज्रम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नर्यः । यान् । अर्चः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यम् । ते । काव्यः । उशनां । मन्दिनम् । दात् । वृत्रहणम् । पार्यम् । ततश्च । वज्रम् ॥ १२ ॥

स्कन्द० 'त्वम् हे इन्द्र' । नर्यः नृन्यो हितः नृपु वा साधुः । यान् अर्चः परहितवानसि नृन्
मनुष्यान्सान् । वच्छन्दधुतेभ्योऽप्यभिभवत्यर्थमुत्तमच्छन्दोऽप्यादित्यर्थः । तदर्थम् तिष्ठ आतिष्ठ ।
आरोहेत्यर्थः । वातस्य पृथेधुतेरत्र सकाशादिति वाक्यस्योपपत्तिः, वहिष्ठान् इत्येतेन च सम्बन्धः ।
वातस्य सकाशाद्बोधवत्तान् । सुयुजः सुखं च सुज्वन्ते, ते सुयुजा, तान् आशय च । यम् ते
काव्यः इत्यादि । अत्रेतिदासमाचक्षते— 'त्वष्टा इन्द्रार्थं वज्रं चकार' इति । तद्विरण्यस्त्वेषोक्तम्
'त्वष्टाऽग्रे वज्रम्' (ऋ. १.१२.२) इति । 'तं कृतमानीषेन्द्राय उशना वदौ' इति । 'तदेत-
दिहोच्यते । उशना दात् उशना त्वष्टा कृतं सन्ततानीय दत्तवान् । मन्दिनम् मदकृतम् । वृत्रहणम्
वृधस्व' हन्तारम् । पार्यम् पृ पाकृतपूरणयोः । पाकृतितारं सोकृणाम्' । वच्छन्दधुतेलच्छन्दोऽप्याहार्यः' ।
तन् ततश्च वक्षतिः करोतिकर्मा । शुद्धोऽपि सोपसर्गार्थं व्रथ्यम् । लोडर्थे लिट् । मध्यमपुरस्व
स्थानि प्रथमपुरः । अस्मदीयशत्रुवधार्थं संस्फुर । निरपेत्यर्थः । वज्रम् ॥ १२ ॥

येकुट० त्वम् इन्द्र ! मनुष्यहितः यान् रक्षसि नेतृन् अद्वान् तान् अभितिष्ठ वातसद्वनेगान्
सुष्टु शुच्यमानान् । यम् च ते कविपुत्रः उशना मन्दिनानम् अदात् तं 'चादत्स्व काव्यः'
इन्द्राय शार्णा हन्तारं सुष्टुपासमनेहेतुनृत्तम् अकरोत् वज्रम् इति ॥ १२ ॥

मुद्रल० हे इन्द्र ! नर्यः नृन्यो हितः त्वम् यान् नृन् नेतृन् जशान् अर्चः अर्चसि रक्षसि यान् वातस्य
मुत्तमान् तदृच्छोमं गच्छतः सुयुजः शोभनं स्थेन सुन्यमानान् वहिष्ठान् अतिशयेन बोधुनशान्
तिष्ठ आतिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्रः उशना मन्दिनम् मदकृतम् यम् वज्रम् ते तुभ्यम्
दात् दत्तवान् । तं वज्रम् वृत्रहणम् वृत्रस्यासुरस्य वाक्यम् पार्यं वज्रणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं
ततश्च कृतवानसि ॥ १२ ॥

त्वं सरो ह्रितो रामयो नृन् भरच्छक्रमेतशो नार्यमिन्द्र ।

प्रास्यं पारं नवति नाव्यानामपि कूर्तमेवर्तयोऽप्यज्युन् ॥ १३ ॥

त्वम् । सूः । हरितः । रमयः । नून । भरत् । चक्रम् । एतशः । न । अयम् । इन्द्र ।
प्रऽअस्ये । पारम् । नृश्रितिम् । नाव्यानाम् । अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयञ्जून् ॥ १३ ॥

स्कन्द० त्वम् सूः^१ पृष्ठार्थे प्रथमा । सूर्यस्य स्वभूतान् हरितः हरितवर्णानश्वान् । रमयः रतिं कारितवान् । च । अस्यैव सूर्यस्य रथे । नूनं चतुर्ण्यर्थे द्वितीया । नृभ्यः । मनुष्याणामनु-
प्रदार्थं सूर्याश्वान् रथे रतिं कारितवानित्यर्थः । किं कुर्मद् । उच्यते । भरत् विभक्तैर्धारणार्थस्येदं रूपम् । अनुसुरैर्भज्यमाने धारयत् । रक्षश्रित्यर्थः । चक्रम् सूर्यरथस्य । एतशः न द्वितीयार्थे प्रथमा । नशब्द उपमादेवताभावात् पदपूरणः । अश्वं चासुरैरपद्रियमाणम् । तदेतत् सव्येन^२ गोधता चोक्तम् 'त्वं रथमेतशम्' (ऋ १, ५४, ६), 'प्रैतशं सूये' (ऋ १, ६१, १५) इति । अयम् इन्द्रस्यायं प्रतिनिर्देशः । 'अयं त्वं' हे इन्द्र । किञ्च प्राप्त्य असु क्षेपणे । प्रक्षिप । पारम् अन्दम् । नवतिम् पृष्ठार्थेऽप्य द्वितीया । नवतेर्नदीनाम् । नाव्यानाम् नौभिस्त्वार्याणाम् । भगवाऽऽपगानानित्यर्थः । कर्तम् वर्तम् । 'अपि अवर्तयः' अपि इत्येव प्रेरयेत्स्य स्थाने । प्रावर्तयः । कृपे प्रक्षिपेत्यर्थः । अयञ्जून् अयजनश्रीकान् ॥ १३ ॥

घट्ट० त्वम् इन्द्र ! सूर्यस्य अश्वान् हरितः नेतृन् उपारमयः^३ । एतशः^४ च^५ जयार्थम् अभरत् चक्रम् सूर्यरथस्य नैकतः^६ अयम् इन्द्र ! यत्नेन त्वम् तदा आह्वयवान् । अयं तस्य शत्रून् अयजमानान् नवतिसङ्ख्याकानाम् नदीनाम् पारम् प्रत्युरित्पर्व^७ तत्र तान् भवदम् अपि नीतवान् भस्ति ॥ १३ ॥

मुद्र० हे इन्द्र ! सूः सूर्यामना वर्तमानः त्वम् हरितः हरिद्वर्णान् नूनं नेतृन् अश्वान् रमयः उपारमयः^१ । अयम् एतशो न एतश इति सूर्याश्वस्थाष्या । नशब्दश्चार्थः । एतशश्च रथस्य चक्रम् भरत् प्रावहत् । अपि च त्वम् नाव्यानाम् नावा तायाणां नदीनाम् नरतिम् नवतिसङ्ख्याम् अतीत्य वर्तमानम् पारम् तीरदेशम् । 'सप्तम्यर्थं द्वितीया'^२ । तीरदेशे । अयञ्जून् अयजमानान् पशुविहीनान् असुरादीन् प्राप्त्य प्रक्षिप्य तत्र कर्तम् कर्तव्यम् अपि कृत्वा तान् अवर्तयः प्रावयः ॥ १३ ॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वञ्जियो दुर्भिक्षादुर्भिके ।

प्र नो वाजांश्च योऽत्र अश्वेषु ध्यानिषे यान्धि श्रवसे सूनृतायै ॥ १४ ॥

त्वम् । नुः । अस्याः । इन्द्र । दुःऽहनायाः । पाहि । वञ्जिऽश्वः । दुःऽहतात् । उर्भिके ।

प्र । नुः । वाजान् । रथ्यः । अश्वेषु ध्यान् । इषे । यन्धि । श्रवसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

स्कन्द० त्वम् नः अस्मान् अस्याः हे इन्द्र ! दुर्हणायाः क्रेजेन^१ या हन्ति सा दुर्हणा, तस्याः । कस्याः । लोडिन्द्रनिर्देशाद् दुर्हणायाः । अस्मान् दुर्भिक्षादित्यर्थः । पाहि हे वञ्जिवः ! वञ्जो यस्मिन्प्रसिद्धि स वञ्जो आशुप्रसूहः, गहनः । न च केवलाद् दुर्भिक्षात् । किं तर्हि । दुर्भिक्षात् अपुत्र्यात् । अर्भाके सङ्ग्रामे^२ च । किञ्च^३ नः अस्मभ्यम् वाजान् बलानि सेनालक्षणानि । रथ्यः

१-१. नास्ति अ. २. तत्त्वे अ. ३. पारमयः वि^१ अ^२. ४. एतशश्च वि^१ कु लपं; एतशश्च वि^१ अ^२. ५. नास्ति वि^१ अ^२ कु लपं. ६. नैतशः वि^१ अ^२ कु लपं. ७. पर्व वि^१ अ^२ कु. ८. प्रक्षिप्य वि^१ अ^२. ९. उपारमयः मूको. १०-१०. नास्ति मूको. ११. क्लेशं अ. १२-१२. 'भगवाद् अ.

अश्वेषुष्यान् अश्वानां बोधकात् अश्वश्च प्र यन्धि प्रयच्छ । धवते धवः कीर्तिर्धेनं वा ।
तच्च । वाचञ्च ॥ १४ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्मान् अस्याः सेनायाः दुर्भरणायाः^१ पाहि वज्रिन्! दुरितात् च । सह्यामे प्र यन्धि
च अस्मभ्यं ब्रूयानि । त्व्यः त्वम् अश्वैः बोधुष्यानि^२ अज्ञाय यशसे च सत्याय अस्मान्
प्रेरयेति^३ ॥ १४ ॥

मुद्गल० हे वज्रिन्! वज्रवन्! इन्द्र! त्वम् दुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः अस्याः अवृत्तेर्दुरिशात् नः अस्मान्
पाहि रक्ष । तथा दुरितात् पापात् अभीके अभिशाले समीखवर्तिनि सह्यामे अस्मान् रक्ष । भवि
च नः अस्मभ्यम् त्व्यः रथयुक्तान् अश्वेषुष्यान् अश्वानां बोधकात् । अथा यावद्विर्लभ्यन्ते तावद्विदित्यर्थः ।
एवंविधाद् वाजान् धनादि प्र यन्धि प्रयच्छ । किमर्थम् । इधे अश्वार्थम् धवते कीर्त्यर्थम् एतवान् सूरुता
मिपसत्पात्मिका वाक्, उच्यते ॥ १४ ॥

मा सा ते अस्मत् सुमुतिर्वि दंसद्वाजप्रमहः समिपौ वरन्त ।

आ नो भज मधवन् गोष्वयो मंहिष्टास्तो सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुमुतिः । वि । दंसत् । वाजप्रमहः । सम् । इपः । वरन्त ।

आ । नः । भज् । मध्वन् । गोष्व । अर्थः । मंहिष्टाः । ते । सधमादः । स्याम ॥ १५ ॥

स्कन्द० सा इति तद्यत्तदधुवेरस्मत्सुमुतिरित्येतेन सम्पद्यो यच्छस्त्रोऽप्याहर्ष्यः । अस्मत् इति
सप्तम्यर्थे पञ्चमी । येषमस्मासु सुमतिः शोभनानुग्रहपरा सुधिः सा मा ते एव कदाचिदपि
वि दंसत् । अविच्छिन्ना सर्वदैवास्त्वित्वर्थः । हे वाजप्रमहः! वाजे^१ बले प्रकर्वेण महत्फलं स वाजप्रमहः,
त्वय्य सम्बोधनं वाजप्रमहः! । कस्मात् । उच्यते । यस्मात् इयः अश्वान्यस्मदीयद्विर्लभ्यन्ति
सम् वरन्त सम्पत् त्वा सम्भ्रजन्ते । यस्मान् त्वां यजाम इत्यर्थः । किञ्च नः अस्मान् आ भज आभि-
मुख्येन^२ भज । हे मधवन्! गोषु सहमीनिर्देशात् स्थित इति वाच्यरोपः । गोषां समूहे स्थित
इत्यर्थः । अर्थः यस्तपसीश्वरः । अथवा अयंश्वरोऽथ पशुश्वरः । अरः स्वभूतानु गोषु स्थितान् ।
शशोर्वा मावस्वा अस्मभ्यं इत्या अस्मान् भजेत्यर्थः । भजमानाश्च वपन् मंहिष्टाः मंहतोति दानकर्मो
(तु. निघ ३, २०) । अतिशयेन दातार. सोमस्वोर्यर्थः । ते तुभ्यम्^३ सधमादः सह च मदितारः ।
सह सोमस्य दातार इत्यर्थः । स्वाम् निरयं भवेमेत्यादात्तमहे ॥ १५ ॥

इति भर्गुवसुतस्य स्कन्दश्रामिनः कृतो अश्वेदभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥

प्रथमोऽष्टकः समाप्तः^४ ॥

वेङ्कट० मा सा एव स्तोत्रविषया^५ सुमतिः अस्मासु सुष्यत् । अतिशयेन एजनीयाद! अस्मान् अज्ञानि

मुदितम् कुं नारित अ. २. दुर्हणायाः वि^१ अ^१. ३. सोदग्न्तु कु. ४. प्रेरयेति वि^३ अ^३;
१९५ कु. ५. नारित अ. ६-७. इति प्राम्प्यनिगुराव एकदस्तामिनः इतो कथेदभाष्ये अष्टमोऽध्यायः एवञ्च अ.
७. सोवदि^५ वि^५ अ^५. ८. अस्तम्य कुं

संपूजन्तु^१ । आ भद्र च मघवन् । गोषु अस्मान् ईश्वरः । दातृवमाः धयम् तुभ्यम् गोभिः पुत्रैश्च
सधमादः स्याम इति^२ ॥ १५ ॥

ऋग्यथदीपिका सेयं^३ प्रथमद्विचयमष्टकः ।

कर्ता श्रीविष्णुदार्पण्य तनयो माधवाद्भ्यः ॥

इति षेड्ढटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताभाष्याने

प्रथमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

मुद्गरल० हे वाज्यमहः ! वासुधैव कुटुम्बकम् ! ते स्वदीया सा गुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिः अमृत
अस्मासु मा वि दत्त मा विमुष्यतु । तथा इयः अस्मानि अस्मान् सम् वरन्त संवृतान् कुर्वन्तु । हे
मघवन् ! धनवन्निन्द्र ! अर्यः धनवतिः स्वम् नः अस्मान् गोषु आ भद्र प्रापय । ते तव मंहिष्ठाः अति-
शयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो धयम् सधमादः स्याम पुत्रपौत्रादिभिः सह भाव्यन्तो भवेम ॥ १५ ॥

इति प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये षड्विंशो वर्गः^४ ॥^५

— ❁ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

१ संपूजन्तु अ^१ कु. २. नास्ति कु. ३. वेव नि^१ अ^१. ४. 'गोः हरि षोच मे'.

५. ऋणमिदमदत्त्वेन (वशाम् जयतो मम ।
शिते कथमपनोति संता रोदुं न जगसे ॥ मै^१,

यश्च ज्यनाशि तत्रेन आर्षे छन्दश्च वैतम् ।

विनिर्घोषं श्लाघं च मन्त्रवार्षं तथैव च ॥

यकैरय ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिविश्रमेव ।

येष्वान् च सावुष्य गच्छत्येव न संशयः ॥

मन्त्रार्थज्ञो जपे जप्य तथैवाध्ययन दिजः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नरक दु विपयैः ॥

यावुदेवत्वस्याप विनस्य मन्त्रो नोते ।

वेदोर्भक्ष्य संताप वेदन्वाह नमोऽस्तु ते ॥ मै^१,

द्वितीयोऽष्टकः

वेङ्कट०

द्वितीयोऽथाष्टकस्त्वस्मिन्नध्यापाधिषु चक्षते ।
 यत्किञ्चिद्दिद वक्तव्यमापयातेऽपस्वित वैदिकैः ॥ १ ॥

अथवारि पदनाशानि तत्र नामानि कानिचित् ।
 धावयातान्युपसर्गाश्च निपाताश्च सध्यापरे ॥ २ ॥

शब्दैरुच्यतेऽर्थेषु वैरिह प्रतिपद्यते ।
 तत्राम कवयः प्राहुरभिर्वायुस्तथाधिनी ॥ ३ ॥

अथौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु निभक्तवः ।
 तत्राम कवयः प्राहुरिहसदृक्काशमन्वितम् ॥ ४ ॥

निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकरणम् ।
 स्वाम्यर्थोऽप्याधिकरणं विभक्तवर्थाः प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

नामानि कर्मवन्त्वर्थे^१ प्रधानमिति नामतः ।
 कारकाणि च तन्व्याहुः कियं कुर्वन्ति तानि^२ हि ॥ ६ ॥

कारकाणां परिस्पन्दः फलस्वैकस्य साधकः ।
 लोके पूर्वापरीभूतः क्रियेति न्वयदिदमते ॥ ७ ॥

यदन्ति वैवाकरभा धातुवाच्यां कियं च ताम् ।
 कालः सदृश्या कारकं च प्रत्येकार्थाः प्रकीर्तिताः ॥ ८ ॥

आध्यात्मस्य च^३ तादृशं सम्बन्धाद् स्वार्थदर्शिनः ।
 उपसर्गा^४ निपाताश्च न स्वतन्त्रा इति स्थितिः ॥ ९ ॥

आध्यात्मताम्प्रेषु भवन्ति भेदा धातुः क्रियामेकफलं प्रवीति ।
 अर्थे प्रभूते विरते च धातोर्लङ् स्मर्यते सम्बन्धि^५ दुराणैः ॥ १० ॥

‘सुतुवाच्यं सदा दृमे शुचयो यन्ति व्रीतये’^६ ।
 इत्याह शक्यताः सोमात् ऋषिहंस्तेन दर्शयन् ॥ ११ ॥

१. सम्बन्धनम् ल. २. नमन्व* सिं लपे. ३. यानि छ शीघ्रः. ४. नास्ति छपे. ५. शब्दैश्च ल.
 ६. शिः सूको. ७. छ ३, ५, ५.

‘प्रति त्वं चारुमध्वरं गौपीयाय प्र हूयसे’^१ ।

‘परा हि मे विमन्वयुः पतन्ति वर्येऽष्टये’^२ ॥ १२ ॥

‘तस्वां वामि नक्षणां वन्दमानस्तदा शस्ते यजमानो हविर्भिः’^३ ।

‘तद्विष्णुं तद्विवा मह्यमाहुस्तदुयं केतो हूद आ वि चेट’^४ ॥ १३ ॥

घातार्थस्य प्रवृत्तस्य मन्त्रेष्वेव प्रतीयते ।

विस्पष्टं वर्तमानस्वमीदृशाः सन्ति चापरे ॥ १४ ॥

भवन्ती वर्तमानस्य सामीप्येऽपि प्रयुज्यते ।

‘अग्निर्गलि पुरोहितम्’^५ ‘सुम्नार्यं वर्तयामसि’^६ ॥ १५ ॥

‘इहेन्द्रामी उर्ष ह्ये’^७ ‘सुते सोमं हवामहे’^८ ।

एते भवन्ति सूक्तदो सूक्तान्तस्था इमे पुनः ॥ १६ ॥

‘अर्धैश्च नि ह्वयामहे’^९ ‘तं त्वां वृवं पतिमग्ने’^{१०} ।

‘सुभर्वते जोहवीमि’^{११} बहवः सन्ति तारुणाः ॥ १७ ॥

अथापि वर्तमानस्य कचिद्वैव विवक्षितम् ।

‘वायुनिन्द्रश्च नेतयः’^{१२} ‘दक्षं दधाते अर्षतम्’^{१३} ॥ १८ ॥

‘प्र चेतयति केतुर्वा । पियो विस्वा वि रोजति’^{१४} ।

‘सथो द्रागुपे क्षरसि’^{१५} पादास्तत्र निदर्शनम् ॥ १९ ॥

एवं यदावियोगे च ‘यं रथेऽन्ति प्रचेतसः’^{१६} ।

‘यत्र प्रावां पुयुष्मन्ः’^{१७} ‘यं यज्ञे नयंथा नरः’^{१८} ॥ २० ॥

‘वेदं मासो धृतमंतः’^{१९} विवक्षाऽपि च दृश्यते ।

‘यद् देवानो विजमहः’^{२०} अग्नेर्भोजन्ते कर्षयः’^{२१} ॥ २१ ॥

तथा तच्छब्दयोरे च ‘स इद् देवेषु गच्छति’^{२२} ।

‘वेपामिन्द्रस्ते जंमन्ति’^{२३} पादो यत्र निदर्शनम् ॥ २२ ॥

१. अ १, १६, १.

२. अ १, २५, ४.

३. अ १, २४, ११.

४. अ १, २४, १२.

५. अ १, १, १.

६. अ ८, ६८, १.

७. अ १, २१, १.

८. अ ३, ४०, १.

९. अ १, ४४, १०.

१०. अ १, ६०, ५.

११. अ १, १४, १२.

१२. अ १, ३, ५.

१३. अ १, ३, ९.

१४. अ १, ३, १२.

१५. अ १, २५, ६.

१६. अ १, ४१, १.

१७. अ १, २८, १.

१८. अ १, ४१, ५.

१९. अ १, २५, ८.

२०. अ १, ४४, १२.

२१. अ १, ४४, १२.

२२. अ १, १, ४.

२३. अ ८, १६, १.

भवापि इत्येते भूते 'भ्रूमंशाद्यु जिन्वथ'^१ ।
 'शत्रुं न क्लिर् विविस्ते'^२, 'श्राग्ना शृष्णास्तु भेदति'^३ ॥ २३ ॥
 'श्रुदा अत्रुथियुं नरुमा वरुणं करामदे'^४ ।
 प्रयुज्यते भवन्त्यत्र कदापोगे भदिप्यति ॥ २४ ॥
 'न ता मिनन्ति मायिनं', 'य ईद्व्यन्ति पर्वतान्'^५ ।
 'प्र वेदयन्ति पर्वतान् वि विधन्ति वनरतीन्'^६ ॥ २५ ॥
 विधाः पराः^७ पदेभ्येयुं बहवः सन्ति साद्याः^८ ।
 इच्छन्तोऽपि न हिंसन्ति जातास्तोऽभीह्वयन्ति च ॥ २६ ॥
 इदमन्ते^९ चास्यवामीये वृत्तिभेदास्त्वधाविधाः^{१०} ।
 शब्दज्ञहृदयस्यास्ते^{११} शफयाः शन्दैर्न भाषितुम् ॥ २७ ॥
 छन्दसोऽनुविधानाय यत्र भूतभविष्यतोः ।
 छद् प्रयुच्यते न कालस्य विवक्षा तत्र विचये ॥ २८ ॥
 कदादियोगे कालस्य भवत्यभिभवो यथा ।
 अर्थस्वभावश्च तथा कालं वाक्येषु बाधते ॥ २९ ॥ इति

[१२२]

^१शुर्पतमसः दुग्धः कक्षीवान् ऋषिः । विश्वे देवा देवता विश्वेण छन्दः^{११} ।

प्र वः पान्तं रघुमन्यवोऽन्धो युञ्जं हृद्राय मीळ्हुपे भरध्वम् ।
 दिवो अस्तोप्यसुरस्य वीरैरिपुष्येव मरुतो रोदंस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुमन्यवः । अन्धः । युञ्जम् । हृद्राय । मीळ्हुपे । भरध्वम् ।
 दिवः । अस्तोपि । असुरस्य । वीरैः । इपुष्याऽर्षेव । मरुतैः । रोदंस्योः ॥ १ ॥

येष्टु० कक्षीवान् । भरध्वम् यूयं पानीयं हे कपुस्तुत्पयः ! सोमम् यत्तम् यं हृद्राय सेवसे । दिवः
 वीरैः मरुभिः सह सृष्टिः क्रियते प्राज्ञस्य मरुतो पितुः^{११} 'आ ते पितः' (ऋ. २, ११, १) इति । स ह्ये

१. ऋ. १, १११, १. २. १, १२, ४. ३. ऋ. ८, ४०, ११. ४. ऋ. १, २५, ५. ५. ऋ. २, ५६, १.
 ६. ऋ. १, १५, ५. ७. ऋ. १, १५, ५. ८. विधापराः छः विधाः विधापरा वैभक्त. ९. परेषु विं छर्ष.
 १०. 'जाः विं वैभक्त. ११-११. पारथगाक्ये...तथाविधा विधाः छः 'स्वभावादेव तथा' दिं मां; वा-स्ता-
 नीने तथाविधा विधाः विं छर्ष. १२. 'धात्याः मूको. १३-१३ नास्ति मूको. १४. पितः मूको.

मरुतः च हृषधिना प्रेष्यमाणाः सेनासु इव शराः छावाशृथिभ्योर्मध्ये पतन्ति । तैः स्तूयत इति ॥ १ ॥

पत्नीषु पूर्वहृति वावृधध्या उपासानक्ता पुरुषा विदाने ।
स्त्रीर्नात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽह्व । पूर्वऽहृतिम् । वावृधध्या । उपासानक्ता । पुरुषा । विदाने इति ।
स्त्रीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यथा पत्नी यदि वर्षयितुमनेकप्रकारं जानाति, तद्वत् पूर्वाङ्गानं स्तोत्रां वर्षयितुम् अङ्गोरात्रे
अनेकप्रकारं जानीतः । तयोः उपाः निवृत्तप्रसवा गौरिव तिरोहितं वर्णम् आच्छादयन्ती सूर्यस्य श्रिया
दित्तरमणीयैस्तेजोभिरारमीषैश्च सुदर्शना भवति ॥ २ ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातोः । अपाम् । वृषण्वान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० माद्वत् अस्मान् परितो गन्ता जगच्छादकस्य तमसो इन्ता सूर्यः । ममत्तु च वातो
अपाम् वर्षणवान् । शीष्णीकुरुते युवां चास्मान् इन्द्रापर्वती ! । तत् इदमभिलषितं धनम्
विधे देवाः प्रयच्छन्तु ॥ ३ ॥

उत त्या मे मशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो ह्रुवधै ।
प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरां रास्विनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । मशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः । ह्रुवधै ।
प्र । वोः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरां । रास्विनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अथ च इन्द्रापर्वतो अग्नेन मम श्वेतनायं भवतश्चेति मानं कुरुत । सादन्ती पिबन्ती
च कशीवान् आद्गातुं प्रवृत्तः । पूषमपि तयोर्गार्ग्यम् अग्निम् प्र कृणुध्वम् पुरस्कुरुत । कीर्तनीयस्य
अग्रस्य निर्मातारो तो चाप्रतः कृणुध्वम् । रास्वी रपतेः (इ. मा ६, २१) शब्दकर्मणः ॥ ४ ॥

आ वो रुणुमुमांशिजो ह्रुवधै घोषेव शंसमर्जुनस्य नशे ।
प्र वः पूष्णे द्राघन् औ अच्छा वोचेय वसुतातिभ्येः ॥ ५ ॥

आ । व । रुवण्युम् । औशिज । ह्रुवप्यै । घोषाऽइव । शस्रम् । अर्जुनस्य । नशे ।
 प्र । व । पूष्णे । दानने । आ । अर्च्छ । वोचेय । वसुऽर्जातिम् । अग्ने ॥ ५ ॥

घेङ्कट० आह्वातु प्रवृषो युष्मदर्थं स्वयशीलमग्निं कक्षीवान् १ धोषेन विविष्णीं हुङ्कवण्यस्य २
 नाशाय प्र वोचेय युष्माकं पोषकाय अग्ने दानाय । तस्य वसुता विस्तारमन्तैरीदार्यं भवदर्थं
 कीर्तयामीत्यर्थ ॥ ५ ॥

१ इति द्वितीयाष्टके ऋथमाख्याये प्रथमो वरं १ ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सर्दने विश्वतः सीम् ।
 श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुधेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हर्वा । इमा । उत । श्रुतम् । सर्दने । विश्वतः । सीम् ।
 श्रोतुं । नः । श्रोतुराति । सुऽश्रोतुं । सुऽधेत्रा । सिन्धुं । अत्ऽभि ॥ ६ ॥

घेङ्कट० मम इमानि आह्वातान्यपि च श्रुतम् । यज्ञे सर्वत एव श्रुणुतु अस्मान् प्रवणीयवाना
 शोभनकीर्तिं शोभनरयंस्तत्रैर सरस्वती जातनीदैकदकै सह ॥ ६ ॥

स्तुपे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां श्रुता पृथ्व्यभिषु पृत्रे ।
 श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पृष्टिं निरुन्धानासौ अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुपे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । राति । गवाम् । श्रुता । पृथ्व्यभिषु । पृत्रे ।
 श्रुतरथे । प्रियरथे । दधाना । सद्यः । पृष्टिम् । निऽरुन्धानासौ । अगमन् ॥ ७ ॥

घेङ्कट० स्तुताऽसीत् मित्रावरुणो । अश्वार्थेष्वभिषमनेषु ता युवयो गोशलादिमका राति कक्षीवति ।
 मद्य जानपदै कथितेत्यर्थः । श्रुतरथनादि प्रियरथ रातिनि दीयमाना गाव शीघ्र भवि पोषे
 नियच्छन्त आगता ॥ ७ ॥

अस्य स्तुपे महिमघस्य राधुः सचां सनेम नहुयः सुवीराः ।
 जनो यः पृत्रेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रुधिनो मर्षं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुपे । महिऽमघस्य । राधुं । सचां । सनेम् । नहुयं । सुऽवीराः ।
 जनं । यः । पृत्रेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अर्धऽवत । रुधिनं । मर्षम् । सूरि ॥ ८ ॥

घेङ्कट० अयं ह्युत्तमाप्तोव मद्राधनस्य धनम् । तद् यद्य सह पुत्रे सम्भवेमदि तस्माद् मनुष्याम् ।
 जन य अद्विरोभ्यो इताश्च अदायत रपवणे धनस्य कक्षीवते त्रेरपिवा ॥ ८ ॥

१. वल्गं वि^{११५} छ; व श्चु छर २ पाठे नर्गस वि^१ क^२. ३ ३. वारिष्ठ मूको ४ अनुष्यात् वि^१.

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगुपो न वा सुनोत्स्यक्षण्याधुक् ।
स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आपु यदीं होत्राभिश्चितावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वाम् । सुनोति । अक्षण्याऽधुक् ।
स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि । धत्ते । आपु । यत् । ईम् । होत्राभिः । श्रुतऽवा ॥९॥

वेङ्कट० जनः यः युवयोः मित्रावरुणौ । अभिश्रोते करोति । सोमोदकाभि च यः युवयोः न सुनोति
वैष्णव्याद् द्रोहं युर्वन् । सः जनः स्वयम् एव ह्रवे विपादम् नि धने । यदि एनं जनम् स्तुतिभिः
सह यज्ञयुक्तः कक्षीवान् प्रबलन् युवयोः स्तोता प्राप्नोत्यन्यो वा यज्ञज्ञानः । न्ययन्तेऽयजमानाः
प्रबलन्ते इत्यन्ति ॥ ९ ॥

स ब्राधतो नहुपो दंसुञ्जतः शर्धस्तरो नरां गुर्तश्रवाः ।
विसृष्टरातिर्याति वाळहसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छरः ॥ १० ॥

स । ब्राधतः । नहुपः । दंसुञ्जतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गुर्तश्रवाः ।
विसृष्टरातिः । याति । वाळहऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदम् । इत् । शरः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः महत् । शश्रू मनुष्यान् दमनपरैः सुष्ठु परिहृतः बलवत्तरः मनुष्याणाम् उद्गूर्णात् ।
विसृष्टधनः अभिपाति यदुक्तसुमन्त्रे सत्त्वं सर्वविधेषु युद्धेषु सदा एव शरः । यो जनः पञ्चम्यो
दत्तात् इति ॥ १० ॥

"इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वसः" ॥

अधु ग्मन्ता नहुपो हवं सूरैः श्रोतां राजानो अमृतस्य मन्द्राः ।
नभोजुवो यश्चिस्वस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥ ११ ॥

अधु । ग्मन्तः । नहुपः । हवम् । सूरैः । श्रोतं । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः ।
नभुऽजुवः । यत् । निरवस्यं । राधः । प्रशस्तये । महिना । रथवते ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इष्टाश्चमभृत्सु सतसु राजसु भिक्षुं प्रकृत्स्नानाद् । सम्प्रति भागच्छत । भागस्य चास्य
स्तोतुः अनुष्पस्य आत्मानं शशुत य । अक्षय राजानः । हे मद्रवितारः । वायोः निर्गच्छतः यत्
धने स्तोत्रे भवति प्रशस्तनाय महत्तया रथयुक्ताय । तदस्मभ्यमपि दत्तेति वाक्ययोः ।
वायुर्निर्गतो यदने स्तोत्रेभ्यः प्रयच्छति मूर्खेरीश्वरस्तादृशमरमयं दत्त । अल्पं धनं तिरोपाद्यं
भवति, यद् वैद्वेनोवाद्यम्, यद्गुतं वेदभवाद्यम् । तच्छुद्धये रथयान् ॥ ११ ॥

१. युषः विं लपं. २. 'अकते वि'; 'नवत् अ'. ३. नास्ति लपं. ४. 'उः मति मति वि';
'३: मति अ'. ५. 'शेः मति वि' अ'. ६. 'वे' वि' अ' लपं. ७-७. नास्ति मूको.

एतं शर्धं धाम् यस्य सुरेरित्यवोचन् दशतपस्य नंशे ।

द्युन्नानि येषु वसुताती रारन् विश्वे सन्वन्तु प्रभूयेषु वाजम् ॥ १२ ॥

एतम् । शर्धम् । धाम् । यस्य । सुरेः । इति । अवोचन् । दशतपस्य । नंशे ।

द्युन्नानि । येषु । वसुतातिः । रारन् । विश्वे । सन्वन्तु । प्रभूयेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एतम् वेगं धारयामः गच्छतः प्राज्ञस्य वायोः बोधं पुरुषे प्रविष्टः प्राणात्मकः शर्ध-
स्त्वेषावेन धारणं भिक्षितेन इति अवोचन् दशतपस्यस्य^१ व्याप्त्यर्थम् । अन्नानि येषु अवार-
प्रवच्छन् भावीति^२ । सर्वे ते 'प्राणाश्च दातु' अर्थं भक्तयाम् ॥ १२ ॥

मन्दांमेहे दशतपस्य धासेर्दियत् पञ्च विभ्रतो यन्त्यन्ना ।

किमिष्टार्थं इष्टरदिमरेत् ईशानासुस्तरूप ऋजुते नृन् ॥ १३ ॥

मन्दांमेहे । दशतपस्य । धासेः । द्विः । पञ्च । विभ्रतः । यन्ति । अन्ना ।

किम् । इष्टार्थः । इष्टरदिमः । एते । ईशानासः । तरूपः । ऋजुते । नृन् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० स्तुनः प्राणस्य अवार्यम् । यस्मात् दश प्राणाः अन्नानि विभ्रतः वर्तन्ते । किमसौ राजानः
सम्पत्तिं इष्टाश्चः इष्टरदिमः अन्ने च पञ्च दतिद्राणां उत्पन्नस्य ईश्वराः माधितृन् अनुभ्यान्व-
प्रदानेन साधयन्तीति समीपस्याद् पृच्छन्ति ॥ १३ ॥

हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्पन्तु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जुगुपीरोस्त्राश्वाकन्तुभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णम् । मणिग्रीवम् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्पन्तु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जुगुपीः । आ । उक्ताः । चाकन्तु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

वेङ्कट० "हिरण्यमालङ्कारयुक्तकर्णं मणिभिरलङ्कृतग्रीवम्" । हिरण्यकण्ठयोः क्रमेण अर्णो नाम च
सर्वेनियते दृश्यते । तत् धनम् अस्मभ्यम् विदे देवाः प्रथच्छन्तु मया स्तुताः । उत्तरस्यान्वृत्ति
पदममायेभ्यमविषेणु या गावस्ता अस्मान् आकाशयन्तान्^१ देवयितुः वाचः सद्यः सञ्जन्त्यः ॥ १४ ॥

चत्वारो मा मञ्जरीरस्य शिशुस्रयो रात्र आर्यवसस्य जिष्णोः ।

रथो यां मित्रावरुणा द्वीर्धाप्साः स्पृभंगमस्तिः घ्नो नायीव् ॥ १५ ॥

१. 'मत्स्य तस्य वि' अर्. २. भवती' वि' अर्. ३-२. 'वाः पदा' वि' अर्. ४-४. 'पुण्यार्णोपि
अलङ्कृत' वि'; 'अर्णोपि मलङ्कृत' अ. † तु. वेप १, २००६ ई. ५. अक्षयवर्णम् अर्णः य, अक्षयवन्त
वि'; अक्षयवन्त अर्

चत्वारः । गा । मशशरिरस्य । शिर्षः । त्रयः । रात्रेः । आर्यवसस्य । जिष्णोः ।

रयः । वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घिऽअप्साः । स्मूमेऽगभरितः । सूरः । न । अत्रौत् ॥ १५ ॥

षेडूट० मशशरिरो नाम कश्चित् तस्य पुत्राः चत्वारः । एवम् आर्यवसस्य रात्रः पुत्राः त्रयः ।
उ इमे मां शोतयन्तु^१ । एवं मित्रावरुणौ! यः वाम् रयः दीर्घगमनोऽनुस्यूतरक्षित्वेजसा
सूर्य इव मां प्रति शोतते^२ इति^३ निरूपणोचं प्राज्ञैः^४ ॥ १५ ॥

^५इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वर्गः^६ ॥

[१२३]

^७दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान् ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^८ ।

पृथु रथो दक्षिणाया अपोज्यैर्न देवासो अमृतासो अस्त्युः ।

कृष्णाद्दस्थावर्षा^९ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अपोजि । आ । एतम् । देवासः । अमृतासः । अस्त्युः ।

कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्षी । विऽहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

षेडूट० उपरि निक्षेपवृत्तान् दानववृक्षांश्च दृष्ट्वा वदति । विलीणैः दक्षिणायाः रथः पुत्रः^{१०} ।
उं चैनं^{११} दक्षिणाया रथम् अमृता^{१२} देवा आस्थिताः । कृष्णात् नैशात्रमसः उत् अस्थात् अर्षीनां
दात्री महत्पुषाः मानुषाय लोकाम येनसा प्रज्ञाने कुर्वती^{१३} ॥ १ ॥

पूर्वा विश्वस्माद् भुवनादवोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।

उक्षा व्यरुयद् युवतिः पुनर्भूरोपा अगन् प्रथमा पूर्वहूती ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अवोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री ।

उक्षा । वि । अरुयत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूती ॥ २ ॥

षेडूट० सुसाद् विलस्माद् भूतजात्वात् पूर्वा इयं प्रपुष्यते जयन्ती अन्नम् महती दात्री । दिग्भु-
वैरात्माने प्रकाशयति तल्ली^{१४} पुनःपुनर्जायमाना । रोषा^{१५} अत्तऽउत्^{१६} सुकथा प्रथममेवाद्भवति^{१७}
मयि ॥ २ ॥

यद्य भुगं विभजांसि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा संजाते ।

द्रेयो नो अत्रं सविता दमृता अनांसो वोचन्ति रथीय ॥ ३ ॥

१. *येन सूको. २. *येन वि^१ भ^१ छपं. ३. नास्ति सूको. ४. *ये वि^१ भ^१. ५. *य. नास्ति सूको.
६. *यः छपं. ७. *य. *यत्त^१ वि^१ भ^१. ८. *न्तो भ^१. ९. नास्ति वि^१ भ^१. १०. *यसा छ सोमः.
११. *येन छ सोमः. १२. *यत्त^१ भ^१. १३. *येन यज्ञा^१ छपं.

यत् । अद्य । भागम् । विऽभज्जसि । नृऽभ्यं । उप । देवि । मूर्त्युऽत्रा । सुऽजाते ।
देव । न । अन्नं । सुविता । दर्मता । अर्नास । बोधति । सूर्याय ॥ ३ ॥

षेड्डट० यत् अद्य धन प्रयच्छसि मनुष्यभ्य 'उप देवि' । मनुष्येषु शोभनजनने । अस्मिन् काले देव सविता
अस्मान् अपापाद् वदतु दमनना सूर्याय^१ । यथोदितो देव सूर्योऽस्मान् वाचये तथा धवीतु ॥ ३ ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छां द्विवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिपांसन्ती धोतना शश्वदागादग्रमग्रमिद् भजते वर्धताम् ॥ ४ ॥

गृहं गृहमहम् । अहना । याति । अण्ड । द्विवेदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिपांसन्ती । धोतना । शश्वद् । आ । अगात् । अग्रंऽअग्रम् । इत् । भजते । वर्धनाम् ॥ ४ ॥

षेड्डट० गृहगृहम् उपा भक्तिगण्डति^१ द्विवेदिवसे गमन दधाना । अग्रत् सम्भक्तुमिच्छन्ती
वेप्रसा द्योत्पन्ती सर्वदा भाग्यश्रु । सेव सर्वेषामेव धनाना द्विविध्वनापदानाम् अग्रम् एव
भजते भक्तिहोत्रेषु ॥ ४ ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुपः स्रुते प्रथमा जरस्व ।

पृथा स दध्या यो अबस्य धाता जयेम तं दक्षिण्या रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामि । उप । स्रुते । प्रथमा । जरस्व ।

पृथा । स । दध्या । य । अबस्य । धाता । जयेम । तम् । दक्षिण्या । रथेन ॥ ५ ॥

षेड्डट० भगस्य स्वस्य स्वसा^१ सहस्राहुर्भावाद् वरुणस्य भवि जात उप । सत्य^२ अग्निना स्वमस्मान्
जरा कालेन गमय । पञ्चभूत् स गच्छत्यस्माक पापस्य विधाता । तम् वप धनारमकेन
रथेन^३ जयेम इति ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये षतुर्थे वर्गे ॥

उदीरता स्रुता उत् पुरेन्धीरुदग्रयः शुश्रुचानासो अस्युः ।

स्पर्धा वर्सन्ति तमुसापगूळहारिष्कृण्वन्त्सुपसो विधातोः ॥ ६ ॥

उत् । ईरताम् । स्रुता । उत् । पुरेन्धी । उद् । अग्रयं । शुश्रुचानासं । अस्युः ।

स्पर्धा । वर्सन्ति । तर्षता । अपंऽगूळहा । अवि । कृण्वन्ति । सुपसं । विऽधातोः ॥ ६ ॥

षेड्डट० उद्गच्छन्ति वाप्य प्रधाश्र । अग्नय षास्त्रिहोत्रेषु^१ दीप्यमाना^२ उरुस्युः । स्पृहणीवानि
धनानि तमसा विरोधितानि प्रकाशयन्ति उपस एवुच्छन्त्य ॥ ६ ॥

१-३ एषा देवी भं छ सोध- २ एषा उव ३ अग्निं वि^१ उव ४ 'तपि छपे.
५ नास्ति वि^१ छप ६ नास्ति मूले ७ 'वे भं ८, नास्ति भं

अपान्यदेत्यभ्यर्न्यदेति विष्टुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तर्मा अन्या गुहाकरघौदुपाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥

अपं । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विष्टुरूपे इति विष्टुरूपे । अहनी इति ।
सम् । चरेते इति । परिक्षितोः । तर्माः । अन्या । गुहा । अकः । अघौत् । उपाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रात्रिसंज्ञकमेकम् अपगच्छति^१ । अभिगच्छति अहः । नानारूपे अहोरात्रे सम् चरेते । परितो-
निवसन्नयोरेतयोः अन्वा रात्रिः^२ आत्मीये तमः गुहायां करोति नाराचति । अग्न्या सोतते उपाः
दीप्यमानेन रथेन ॥ ७ ॥

सृष्टशीरुद्य सृष्टशीरिद्ध शो दीर्घं सचन्ते षरुणस्य धामं ।

अनवघास्त्रिशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सृष्टशीः । अद्य । सृष्टशीः । इत् । ऊँ इति । शः । दीर्घम् । सचन्ते । षरुणस्य । धामं ।
अनवघाः । त्रिशतम् । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समानाः अद्य समाना एव अत्रोपसाः^३ सदैकरूपाः दीर्घम् षरुणस्य स्थानं सेवन्ते,
उदयगिरिस्थान्तरालं सेवन्ते । अनवघाः उपसः सद्यः एकेनाहोरात्रेण निशतम् योजनानि
भादित्यम् परितो गच्छन्ति । एकैका एवेति त्रिशन्मुहूर्ता अहोरात्रयोः । तानादित्यमेता अन्वई
परिगच्छन्तीति । एकस्मिन् योजने यदाऽऽदित्यस्त्रिद्विति, तदैकं मुहूर्तमिति ॥ ८ ॥

जानुत्सपहं प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्रित्तीची ।

ऋतस्य योपा न मिनाति धामाहंरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानुती । अहं । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्रित्तीची ।
ऋतस्य । योपा । न । मिनाति । धामं । अहं । ऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रथमस्य अहः अहर्मुषस्य नमनम् भवगच्छन्ती नुष्ठयन्ती श्रित्तिमावमजन्ती रात्रेः अजनिष्ट ।
भादित्यस्य योपा न दिनक्षि स्थानम् अन्वहं संसृष्ट स्थानं यद् भागच्छन्ती^४ ॥ ९ ॥

कन्येव तुन्वाइ शार्शदानाँ एपि देवि देवमियक्षमाणम् ।

संस्मर्यमाना युवतिः पुरस्तादाविर्विक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

१. अधिन^१ दि^२ अ^३.
४-४. नास्ति चर्प.

२. 'शी धि'.

३. इवस्वतः कर्प, इवेस्वोपसः वि, इव.एव. उपसः क.

कृन्वाऽद्भव । तन्वा । शार्शदाना । एषि । देवि । देवम् । इयंक्षमाणम् ।
सम्ऽस्मर्षमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्ष्सांसि । कृणुषे । विऽमाती ॥ १० ॥

वेङ्कट० कृन्वेव आत्मशरीरेण जगदाच्छाद्यन्ती गच्छति देवि देवम् यदुमिच्छन्तम् । हसन्ती
युवतिः यथा पुरस्ताद् आत्मीयं वक्षः प्रकाशयति । एवं त्वमात्मीयानि वक्ष्सांसि आविष्करोषि
स्युच्छन्ती । देवेष्वनेकेषु प्रादुर्भावाद् बहुवचनं वक्ष्सांसीति ॥ १० ॥

३ इति द्वितीयाहके प्रथमाध्याये षष्ठमो वगः ३ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेषु योपाविस्तन्वं कृणुषे हृशे कम् ।
भद्रा त्वसुषो बितरं व्युच्छ न तत् ते अन्या उपसो नशन्त ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽद्भव । योषा । आविः । तन्वंम् । कृणुषे । हृशे । कम् ।
भद्रा । त्वम् । उपः । विऽतरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उपसोः । नशन्त ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शोभनसंदर्शना मात्रोद्धतित्तरीरा कृन्वेव त्वम् तन्वम् आविः कृणुषे हृशेनाय । यथा
त्वां सर्वे पश्येरन् । कृष्णाणो त्वम् उपः ! प्रकर्षेण वि उच्छ । तद् दत्तं त्वय रूपम् अन्याः गताः
उपसोः न स्यान्नुवन् न त्वत्सदृशरूपा गता इति ॥ ११ ॥

अश्रावतीगोमतीर्विश्ववारा यतमाना रुदिमभिः सूर्यस्य ।
परां च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उपासोः ॥ १२ ॥

अश्रावतीः । गोमतीः । विश्ववाराः । यतमानाः । रुदिमभिः । सूर्यस्य ।
परां । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उपासोः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अश्रावत्यः गोमत्यः सर्वैर्वरणीयाः सूर्यस्य रुदिभिः सयतमानाः उपासोः काश्चन परा यन्ति
भरता आ यन्ति भद्राणि बहूनि नामानि निगनपठितानि दधानाः उपसोः ॥ १२ ॥

श्रुतस्य रुदिमन्नुयच्छमाना भद्रंभद्रं कृतमस्मासुं धेदि ।
उपो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रापो मुषवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

श्रुतस्य । रुदिमम् । अनुऽयच्छमाना । भद्रम्भद्रम् । कृतम् । अस्मासुं । धेदि ।
उपोः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासुं । रापोः । मुषवत्सु । च । स्युरिति स्युः ॥

...

वेङ्कट० आदित्यस्य रश्मिम् अनुवध्न्ती^१ कक्ष्याणकल्याणं प्रज्ञानम्^२ अस्मात्तु धेहि । उपाः । अय
नस्माकम् स्वाहाता सती वि उच्छ । इविष्मत्सु अस्मात्तु धनानि च सन्तु ॥ १३ ॥

^१इति द्वितीयाहके प्रथमाध्याये षष्ठो वर्गः^३ ॥

[१२४]

^४कक्षीरात् क्षपिः । उपाः देवता । त्रिन्दुप् इन्द्रः^५ ।

उपा उच्छन्तीं समिधाने अमा उद्यन्त्सूर्यं उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्रं सविता न्वर्थं प्रासावीद् द्विपत् प्र चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उपाः । उच्छन्तीं । समऽधाने । अमा । उद्यन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।

देवः । नः । अत्रं । सविता । नु । अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

वेङ्कट० उपाः व्युच्छन्ती होमार्थं होष्यमाणे आगौ भवति । उद्यत् च सूर्यः विश्वीर्णम् ज्योतिः श्रयति ।
देवः च सविता अत्र क्षिप्रम् अस्मान् कार्यं प्रति प्रसौति । द्विपत् चतुष्पत् च नमनाय प्र सौति ॥ १ ॥

अर्मिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

ईयुपीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोपा व्यर्धौत् ॥ २ ॥

अर्मिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

ईयुपीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । आऽपतीनाम् । प्रथमा । उपाः । वि । अर्धौत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अर्मिनती यज्ञान् प्रहिसन्ती मनुष्याणाम् आयुषो^६ स्ववच्छेदकाम्यहोरात्राणि गतानाम्^७
उपसाम् अभितमा आयतीनाम् मुख्या प्रादुरभवत् ॥ २ ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना सुगना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीषु न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । सुगना । पुरस्तात् ।

ऋतस्यं । पन्थाम् । अनु । इति । साधु । प्रजानतीऽर्ध्व । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एषा दिवः दुहिता प्रति रश्मते पूर्वैकान् दिशि ज्योतिः आच्छादयन्ती समनस्का । आदित्यस्य
पन्थानम्^८ साधु अनुगच्छति । प्रागेवावगच्छन्तीव दिशः च न दिग्भि रात्रिदिशेति^९ ॥ ३ ॥

१. अनुवध्न्ती वि^१ उपः; *मती वि^२ अ^३ क. २. नास्ति वि^४ उपः. ३-४. नास्ति सूको.

५. *वे मां वि^५ उपः. ६. *षोऽदि वि^६ कर्त्त. ७. नास्ति अ^७. ८. *रेदि वि^८.

उपो अदक्षिं शुन्ध्युवो न वक्षो नोधाईवाविरंकुत प्रियार्णि ।

अग्रसन्न संसतो बोधयन्ती शशत्तमागात् पुनरेयुपीणाम् ॥ ४ ॥

उपो इति । अदक्षि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाः ईव । अग्निः । अकृत । प्रियार्णि ।

अग्रऽसत् । न । संसतः । बोधयन्ती । शशत्तमा । आ । अगात् । पुनः । आर्द्धयुपीणाम् ॥ ४ ॥

षेड्ढट० उपा उपस्थये शोधयितुरादित्यस्य वक्षः इव । सेयस्यपिः नोधाः इव श्रुत्या कामान् भाविष्कुरते रूपाणि । सूदक्षी इवाधे सीवन्त्री खिन्नेऽन्ने स्वामिनः स्वपतः बोधयन्ती नित्या धागता पुनःपुनरागच्छन्तीनामुपसां मध्ये ॥ ४ ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अप्यस्य गवां जनिष्यकृत प्र केतुम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पुणन्तीं पित्रोरुपस्यां ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्यस्य । गवान् । जनित्री । अकृत । प्र । केतुम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । वितरम् । वरीयः । आ । उभा । पुणन्तीं । पित्रोः । उपऽस्यां ॥ ५ ॥

षेड्ढट० अर्धभ्यो जातस्य पूर्वस्मिन् भागेऽन्तरिक्षस्योपास्तेजसां जनिष्यादित्यस्य तेजः प्रकृणोति । उरूर्ध्वं चातिघातेन तत्र विनश्यति धावापृथिव्योहमातुःस्वावापूरयन्ती तेजसा ॥ ५ ॥

*इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

एवेदेया पुंरुतमा ह्ये कं नाजामिं न परिं वृणक्ति जामिम् ।

अरेपसां तुन्वाइं शशदाना नाभीदीपति न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एया । पुंरुतमा । ह्ये । कम् । न । अजामिम् । न । परिं । वृणक्ति । जामिम् ।

अरेपसां । तुन्वा । शशदाना । न । अभीत् । ईपते । न । महः । विभाती ॥ ६ ॥

षेड्ढट० एवमेव एया पुंरुतमा दर्शनाय भवति । न च दर्शयति मन्तुम् अरुण्यं वा । उज्वलया तस्या सर्वम् अथवाधमाना क्षेत्रं कुमारात् न पलायते, न च वृषात्, म्युच्छन्ती । सर्वं ज्ञायतीति ॥ ६ ॥

अभ्रातेवं पुंस एति प्रतीची गर्तरुगिव सनये धर्मानाम् ।

जापेवु पत्यं उश्रती सुवासां उपा इस्त्रे नि रिणीति अप्तः ॥ ७ ॥

अभ्राताईव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तरुगिव । सनये । धर्मानाम् ।

जायाऽईव । पत्ये । उश्रती । सुवासाः । उपाः । इत्ताईव । नि । रिणीति । अप्तः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा अत्रावृका कन्धका^१ पुंसः विकृन् एति अभिमुत्ती सन्तानकर्मणे दिग्दवावाय, न पतीन् । एवंमुपा अभिमुह्यागच्छति, गतीरोहिणीव धनलाभायाक्षिकान् । गतीं धृतास्तारः, तमपतिकाऽपुत्रा^२ च स्त्री मनुर्धनहरणायाऽऽरोहति^३ । तां तत्राक्षेण कितवा मन्त्रि । न सा ततोऽम्वमाश्रयते, न च तामन्यः परिगृह्णाति, धनमुपनगच्छति च दाक्षिणात्येषु । जना इव फले कामयमाना युवासाः अगुकालेषु उपाः हसना इव स्त्री दन्तान् आत्मोषं रूपं विप्रमुत इति ॥ ७ ॥

स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिंमरैर्गपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छन्तीं रुमभिः सूर्यस्याञ्ज्यङ्क्ते समनगा इव प्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्त्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्येव ।

विऽनुच्छन्तीं । रुमिऽभिः । सूर्यस्य । अङ्क्ति । अङ्क्ते । समनगाऽइव । प्राः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रात्रिर्धैरायै स्वस्त्रे उपसे^४ स्थानमस्त्रिच । तामुपसे इत्येव रात्रिरपगच्छति तस्याः सङ्गताम् । अपि वा यथा^५ इवसुरं^६ दृष्ट्वा स्तुपाऽपगच्छत्येवमिति । सेषं सूर्यतेजोभिः सव प्रादुर्भवन्ती अञ्जनसाधनं तेज आत्मनि अवक्ते, यथा "युदे गच्छन्तो" श्रुवा आभरणीः ॥ ८ ॥

आसां पूर्वांसामहंसु स्वसृणामपरा पूर्वांमभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रस्तवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उपासः ॥ ९ ॥

आसाम् । पूर्वांसाम् । अहंसु । स्वसृणाम् । अपरा । पूर्वाम् । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रस्तवन् । नव्यसीः । नूनम् । अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुदिनाः । उपसः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आसाम् उपसां पूर्वकाशनाम् अत्तरोपां^७ पूर्वांम् गतांगनाम् पश्चात् अभि एति अनुक्रमेण गतेष्वहःस्वगमत्^८ । ताः पुराणा इवेदानीं नवतरा अस्माकं अमपुक्तं द्युच्छन्तु शोभन-
दिवसाः । एकस्मान्बननात् सङ्गापमनाद्वा स्वसातः उपसाः इति ॥ ९ ॥

प्र योधयोपः पृणतो मंगोन्यवुध्यमानाः पुण्यः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मधवद्भ्यो मघोनि रेवत् स्तोत्रे ध्रुवते जारयन्ती ॥ १० ॥

प्र । योधय । उपः । पृणतः । मघोनि । अवुध्यमानाः । पुण्यः । ससन्तु ।

रेवत् । उच्छः । मधवद्भ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सन्तुते । जारयन्ती ॥ १० ॥

१. कवा अ'. २. 'मपतीड' वि' छप; 'मतिड' वि' अ'; 'मपतीड' छ भूको. ३. 'न रोहति छप.
४. 'नाति वि' छपे. ५. 'न. नाति वि' छपे. ६. 'वदुरे मूको. ७-८. 'गच्छन्तो युदे छपे. ८. 'त व'
वि' अ छपे. ९. 'गो...मः वि'; 'नवत् वि' अ' छ सरी.

वेङ्कट० 'प्र बोधम उपः।^१ प्रयच्छतः^२ उदारान् धनवति ।। अनुच्यमानाः कर्दूपाः स्वपन्तु । धनयुक्तं
 म्पुष्ट धनवद्भवः मपोनि । रेवत् स्तोत्रे मह्यम् सूत्रे । स्तोत्रे कारयन्ती । 'भवतिः स्तुतिकर्मा
 (३. वा १०, ८) इति^३ ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाहके प्रथमाध्यायेऽष्टमो वर्गः' ॥

अवेयमर्थैद् युवतिः पुरस्ताद् युक्ते गर्वामरुणानामनीकम् ।

वि नूनमुच्छ्रादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयम् । अश्नैत् । युवतिः । पुरस्ताद् । युक्ते । गर्वाम् । अरुणानाम् । अनीकम् ।

वि । नूनम् । उच्छ्रात् । असति । प्र । केतुः । गृहम् । गृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इयम् भयो बोधते युवतिः पूर्वस्मां दिशि । युक्ते च अश्नान् अरुणवर्णानां समूहं इये । सैवेयं
 म्पुष्टाऽभवत् । सम्प्रति प्रभवति च प्रजानम् । अथाऽनुगृहम् अग्निः स्वाहाप्रतिग्रहार्थं सङ्गृह्यते ॥ ११ ॥

उत् ते वयंश्चिद् वसतेरपत्तन् नरश्च ये पितृभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते बहसि भूरिं वाममुपो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चिद् । वसतेः । अपत्तन् । नरः । च । ये । पितृभाजः । विडुष्टौ ।

अमा । सते । बहसि । भूरिं । वामम् । उपः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एवं व्युष्टौ पक्षिणोऽपि वसतेः उत् अपत्तन् मनुष्याः च ये अक्षस भाद्रकाः । गृहे वसते
 याचितुभ्यः । प्रयच्छते मनुष्याय त्वम् उपः ।^४ देवि । बहु धनम् बहसि ॥ १२ ॥

अस्तोद्भवं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवींश्वध्वमुशुतीरुमासः ।

युष्माकं देवीरवेसा सनेम सहस्रिणं च श्रुतिर्न च वार्जम् ॥ १३ ॥

अस्तोद्भवम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवींश्वध्वम् । उशुतीः । उपसः ।

युष्माकम् । देवीः । अवेसा । सनेम् । सहस्रिणम् । च । श्रुतिर्नम् । च । वार्जम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हे स्तोमार्हा उपसः ! यूयं मम भनेन स्तोत्रेण स्तुता भवतः^५ । वधैवकारमान् कामयमानाः
 उपमः । युष्माकम् देव्यः ! पाकतेन सम्भ्रमेमहि^६ सहस्रसङ्ख्याकं सतसङ्ख्याकम् च भद्रम् ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाहके प्रथमाध्याये त्रयो वर्गः' ॥

१-३. नास्ति सूको.

२. प्रयच्छतः सः प्रयच्छ अं ल बोधः.

३-३. नरेति कर्मणि सूको.

४. सेदन् लपे.

५. स्वभावनं विं अ.

६. उप विं ल लपे.

७. नास्ति विं लपे; मयव विं.

८. मये लपे.

[१२५]

कक्षीवान् ऋषिः । वानं देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, चतुर्थ्यपञ्चम्यौ जगत्वी^१ ।

प्राता रक्षं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान् प्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आयुं रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रक्षं । प्रातःइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वान् । प्रतिगृह्य । नि । धत्ते ।

तेन । प्रजाम् । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुवीरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्वतयस्य^२ दानस्तुतिः । प्रातः धने प्रातरागन्ता स्वतयः प्रयच्छति । तम् प्राज्ञः कक्षीवान् प्रतिगृह्य 'नि धत्ते' । किङ्कमेदद्वान्दसः । तेन धनेन प्रजाम् आयुः च वर्धयमानः धतस्य पोषेण संभृष्टो भवति शोभनवीरः^३ कक्षीवानिति ॥ १ ॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वर्धो वृहर्दस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनार्ति ॥ २ ॥

सुगुः । असत् । सुहिरण्यः । सुअश्वः । वृहत् । अस्यै । वयः । इन्द्रः । दधाति ।

यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्तः । मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्सिनार्ति ॥२॥

वेङ्कट० सुगुः भवतु सुहिरण्यः स्वश्वः । महश्च अस्यै वयः इन्द्रः^४ प्रयच्छतु । यः त्वा आयन्तम् वसुना धनेन प्रातर्यामिन् ! अविधे ! कक्षीयन् !, मुक्षीजा आकषाणिका, यथा आकषाणिकया कक्षिन् पक्षिणं निरुन्ध्याद् एवं त्वो निरुन्ध्वास्व स्वतयः, इति कक्षीवान् भाषियन्^५ भाषास्ते^६ स्वतयाय ॥ २ ॥

आयंमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयदीरिं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयंम् । अयम् । सुकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुमता । रथेन ।

अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयदीरिम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यद्यवानस्मि अद्य^७ सुकृतम् प्रातः एष धपमिच्छन् इष्टेः पुत्रम् स्वतयम् वसुमता रथेन सहिषम्, अंशोः सोमकतायाः सुतम् माम् पायय मादधिस्याः^८ धपितवीरं माम् वर्धय धनप्रदात्रीभिर्बोभिभरिति । वदधिति शेषः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति अ. ३-३. विप* वि* छवः. ४. बोः दि* अ. ५-५. नास्ति वि* अ. ६. पशु* वि* अ. ७. नास्ति अ. ८. मदाधिस्या दि* अ.

उप क्षरन्ति सिन्धवो मपोञ्चर्व ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पूणन्तं च पपुंरिं च श्रुत्स्ववो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥ ४ ॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽमुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः ।

पूणन्तम् । च । पपुंरिम् । च । श्रुत्स्ववः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

षेड्ढट० उपेय क्षरन्ति सिन्धवः सुखस्य नावयिष्यः ईजानम् च यक्ष्यमाणम् च पयस्विन्वः । याचिन्म्यो

धनानि प्रयच्छन्तं दत्तवन्तम् च तस्यान्नमिच्छमानाः^१ उक्कधाराः सर्वत उपक्षरन्ति ॥ ४ ॥

नाकस्य पृष्ठे अर्धि तिष्ठति श्रितो यः पूणाति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्पन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य । पृष्ठे । अर्धि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पूणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतम् । अर्पन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

स्वर्गस्थोपरि तिष्ठति श्रितः । यः प्रयच्छति, 'सः खलु देवेषु गच्छति' । तस्मै यदात्र इमाः^१
स्वर्गद्वन्द्वीलाः आपः स्वसारं प्रेरयन्ति । तस्मै इयम् दीयमाना दक्षिणा सदा कामान् दोग्धि ॥ ५ ॥

दक्षिणावतामिदमिति चित्रा दक्षिणावतां द्विवि सूर्योसः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्तु आयुः ।

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । द्विवि । सूर्योसः ।

दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

षेड्ढट० 'यदावतामोवाकिँहोके इमानि चित्राणि शृङ्गाव्यालनानि दृश्यन्ते । दक्षिणावताम्' एव
अमुमिश्च लोके सूर्योः प्रकाशं कुर्वन्ति । बहुवचने न तारावर्षम्^१..... । दक्षिणावन्तः एवावृत्तव्यम्
भवन्ते । दक्षिणावन्तः एव 'आयुः वर्धयन्ति' ॥ ६ ॥

मा पूणन्तो दुरितमेन आरुन् मा वारिषुः सूर्यः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरेस्तु कदिचदपूणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

१. 'मिच्छन्तः' छ शोकाः.

२-३. नास्ति किं छपं.

४. नास्ति छ छपं.

५-७. नास्ति छपं.

५. 'वै ... वन्ते किं छ अपं.' ६-६. यन्ति किं अपं.

मा । पुणन्तः । दुःर्द्धतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिपुः । सूर्यः । सुसुवतासः ।
अन्यः । तेषाम् । परिधिः । अस्तु । कः । चित् । अष्टुणन्तम् । अभि । सम् । युन्तु । शोकाः ॥

येङ्कट० इतिभ्यः प्रयच्छन्तो दुर्गतिं पापं च मा गमन् । मा च ते जीर्णा भूवन् प्राजाः
सुकर्माणः । अन्यः कः चित् एषाम् परिधिः अस्तु । यो^१ दुरितानि परिहृषावि, निरुणदि
पुष्टवान्^२, स परिधिः । अप्रयच्छन्तमेव दुरितादय भ्रान्तिमुत्थेन सङ्गच्छन्ताम् इति कक्षीवतः
प्रतिनिप्लोः स्वल्पमभिगच्छतो वचनानीति ॥ ७ ॥

'इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः' ॥

[१२६]

^१आदितः पञ्चानां कक्षीवान् ऋषिः । पच्छाः भाव्यन्व्यः, सप्तम्याः रोमशा नाम प्रह्लावादिनी ।
आदितः पञ्चानां सप्तम्याश्च भाव्यन्व्यः, पच्छा रोमशा देवता । आदितः पञ्च विन्दुभ्यः
अन्व्ये अनुप्लुभौ ।

अमन्दान्स्तोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धुवर्धि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमर्मिमीत सुवान्तूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥ १ ॥

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धुवर्धि । क्षियतो । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रम् । अर्मिमीत । सुवान् । अर्द्धीः । राजा । श्रवं । इच्छमानः ॥ १ ॥

येङ्कट० इत्येकानेन दत्तानि धनान्यवयवक्षो निर्दिशति । भजन्त्याः स्तुतीरइं प्रशया^१ प्रभरामि सिन्धुदेवे
यवेमानस्य भाग्यपुवस स्वयस्य । यः मे सहस्रम् निरमिमीत धनानां प्रसवात् शत्रुभिरतीर्णः
राजा प्रशंसामिच्छन् ॥ १ ॥

शतं राज्ञो नार्धमानस्य निष्काञ्छतमश्चान् प्रयतान्तसुद्य आदम् ।

शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोर्ना द्विषि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नार्धमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्चान् । प्रयतान् । सुद्य । आदम् ।

शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोर्नाम् । द्विषि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान् ॥ २ ॥

येङ्कट० शतम् राज्ञः ईतानस्य^१ सोऽणान् निष्कान् शतम् च अश्चान् कुडवर्णान् सुद्यः एव महम्^२
आदम् भदिः प्रतिप्रहकर्मो । कक्षीवान् प्राज्ञस्य गवाम् शतम् चाऽऽदत् । स्वयमथ द्विषि कीर्ति
श्रया^३ श्रिवां विस्तारिष्वान् देवेषु ॥ २ ॥

१-३. नास्ति वि^१ अर्. २. पुणन् वि^१ कर्प. ३-४. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि^१ कर्प;
'तावाः वि^१ अर्. ५. 'रजन' वि^१ कर्प. ६. एष्व कर्प. ७. नरा कर्प.

उप मा श्यावाः स्वनयैः दत्ता वधूमन्तो दश रथांसो अस्थुः ।

पृष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात् सनेत् कक्षीर्वा अभिपित्वे अहाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयैः । दत्ताः । वधूमन्तः । दश । रथांसः । अस्थुः ।

पृष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् । सनेत् । कक्षीर्वा । अभिपित्वे । अहाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० भूयोभूयः सञ्चरणात् श्याववर्णाः स्वनयेन दत्ताः वधूमिरपिष्टिताः दश रथाः साम् उपस्थिताः । यथा गोषु भवम् पृष्टयधिकम् सिंहलम् च माम् अनु आ अगात् । तदेतत् सर्वम् कक्षीवान् अभजन् अहाम् अभिप्राही प्रातः^१ ॥ ३ ॥

धृत्वारिंशद् दर्शयस्य शोणाः सहस्रस्याग्ने श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावतो अत्यान् कक्षीर्वन्त उदमृक्षन्त पत्राः ॥ ४ ॥

धृत्वारिंशत् । दर्शयस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्ने । श्रेणिम् । नयन्ति ।

मदच्युतः । कृशनावतः । अत्यान् । कक्षीर्वन्तः । उदम् । अमृक्षन्त । पत्राः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० दश रथा यस्मिन् सङ्घे स^१ दशरथः तस्व^२ प्रत्येकं चतस्रः शोणवर्णा यथा भवन्ति । ताश्च अग्ने गवाम् सहस्रस्य श्रेणिम् नयन्ति । मदस्य च्यावधित्वं द्विरन्मालद्वारान्^३ मशान् पत्रनुलजातः^४ कक्षीवान् प्रतिगृहीतान् पृष्टे सम्ममर्श ॥ ४ ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वृक्षीन् युक्तां अष्टावृषिर्धायसो गाः ।

सुवन्धवो ये विश्वा इव त्रा अनस्वन्तः अत्र ऐर्पन्त पत्राः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रयतिम् । आ । ददे । वः । वृक्षीन् । युक्ताम् । अष्टौ । अष्टावृषिः । गाः ।

सुवन्धवः । ये । विश्वाः । इव । त्राः । अनस्वन्तः । अत्र । ऐर्पन्तः । पत्राः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'स्रष्टम् एतः' (ऋ १, ११६, १) इत्यादिकं प्रदानं स्ववपस्य जुम्मवर्षम् अनुक्रमेण प्रविष्टुर्हीतवानइमस्मीति ज्ञातीन् प्रत्याह । गीन् युक्तान् रथान् अष्टौ च गाः अभिताम्पूर्णां मनुष्याणां धारकाः । शोभनशालयः ये मनुष्येषु भवा इव जातः । पर्यदन्वोऽनहसंयुक्ताः^१ भक्षम् ऐर्पन्त् पत्रद्वलजाताः^२ ॥ ५ ॥

आगंधिता परिगंधिता या कश्चिकेव जज्ञहे ।

ददाति मह्यं यादुरी पार्श्वानां भोज्यां शुता ॥ ६ ॥

आगंधिता । परिगंधिता । या । कश्चिकेव । जज्ञहे ।

ददाति । मह्यम् । यादुरी । पार्श्वानाम् । भोज्याम् । शुता ॥ ६ ॥

१. नास्ति किं कं कपे. २. 'तः वि' । *११५ अ^२. ३. नास्ति वि^३ अ^२ कपे. ४. नास्ति मूको. ५. 'वप' कं कपे. ६. 'तः वि' अ^२. ७. 'तो न एतु' मूको. ८. 'तः वि' अ^२ कपे.

वेङ्कट०

‘प्रादात् सुतां रोमशां नाम’ नात्ता, बृहस्पतिर्मां वयव्याय^२ राज्ञे’ ॥ (बृदे ३, १५६)

तवस्तमर्थं हरिवाचं विदित्वा, प्रियं सखायं स्वनयं दिदृक्षुः ।

अभ्याजगामाशु^३ शचीसहायः, प्रीत्याऽऽर्चयतां विपिनैव^४ राजा ॥

अभ्याजगामाश्रितसी च तत्र दृष्टा तयोः सा चरणी ववन्दे ।

इन्द्रः सखित्वाद्यं तामुवाच, रोमाणि ते सन्ति न सन्ति शशि ॥

सा यावत्प्रादात् तं^५ जगाद, उपोप^६ मे शकः परामृशेति^७ । (बृदे ४, १-३)

आभिमुख्येन शरीरेण मिश्रिता या अङ्गैश्च परितो मिश्रिता कर्तृकेव” अत्यन्तं पुमांसं हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाति^१ । बहुलञ्चो कशीका^२ । यादुरी खी यदिरभिकमणकर्म । साऽभिकमणवती खी^३ मह्यम् वदाभाहर्षणा^४ पुत्राणाम् भोगसाधनानि शतानि ददाति इति । यदृचोः^५ भावय-
प्यरोमशयोर्दम्पत्योरेव संवाचः, तदानीं प्राप्तयौवना या पुमांसमाह्विञ्चके, सा पुत्रजननयोग्या ॥ ६ ॥

उपोप मे परां मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहर्मस्मि रोमशा गुन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उपऽउप । मे । परां । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गुन्धारीणाम् । अविका ॥ ७ ॥

वेङ्कट० एवं ममाश्रानि उप परा मृश । मा मे अस्थानि रोमाणि संस्थाः । सर्वाह्ना अहम् अस्मि रोमशा ।

१ गन्धारीयो नाम जनपदास्त्रज भवत्यूर्णा^१ । यथा गुन्धारीणां^२ सम्बन्धिनी अविका इति ॥ ७ ॥३ इति द्वितीयाहके प्रथमाभ्याये एकादशो वनः^३ ॥

[१२७]

१ देवोदासिः परुत्तेषु श्रयिः । अग्निर्वेवा । अत्यद्विदम्ब, पक्षी भवितुः^४ ।

अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं वसुं सुतुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वधुरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनुं वष्टि शोचिपाऽऽञ्जुह्वानस्य सुर्षिपः ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्यन्तम् । वसुम् । सुतुम् । सहसः । जातवेदसम् । विप्रम् । न ।

जातवेदसम् ॥ यः । ऊर्ध्वया । सुऽअधुरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनुं । वष्टि । शोचिपा । आऽञ्जुह्वानस्य । सुर्षिपः ॥ १ ॥

१. नास्ति विं लपं. २. 'मे' विं लपं. ३-३. एव... विपिं विं ४. तव लपं. ५. 'उप...पो विं', उपप लपं. ६-६. मृशेति विं. ७. पशिका लपं. ८. परिगृं अं. ९. नास्ति विं अं; पदास्यत्तृणा विं अं ल लपं; ...तृणा विं. १०. एव विं अं ल, यदा वृषो लपं. ११-१२. नास्ति लपं. १२. गं अं लपं. १३-१३. नास्ति मृको.

वेङ्कट० परच्छेदो वैवोदासि । तत्र शौनकः—

आगतौ प्रथमौ पादो पादः षष्ठस्तथैव च ।

अष्टकास्त्वितरं पादाः पादच्छेदो प्रायशः ॥ इति ॥

अग्निम् होतारम् स्वौमि दानवन्तं वासपितारम् सहस्रः पुत्रम् जातग्रशं प्राद्वलम् इव । नः ऊर्वया देवानश्चक्षुः ज्वालया मुषसो भवति । देशः सः पूतस्य 'विभ्रंशने ज्वालया' अत्र कामपठे ह्यपमानस्य सरणशीलस्वः^१ । अनुपादानि पदानि पुरणानि । यास्कस्तथाह— 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्वन्ते यथा अहो दर्शनीमि । अहो दर्शनीवि । इति । तत्परच्छेदस्य शीलम् (१०, ४२) इति ॥ १ ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्रं मन्मंभिः विप्रैःभिः शुक्रं मन्मंभिः ।

परिज्मानमिच्च वां होतारं चर्षणीनाम् ।

शोचिःश्रेष्ठम्^२ वृषणं यमिमा विश्वः प्रार्थन्तु जूतये विश्वः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्रम् । मन्मंभिः । विप्रैःभिः । शुक्रम् । मन्मंभिः । परिज्मानम् । च । वा । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

शोचिःश्रेष्ठम् । वृषणम् । यम् । इमाः । विश्वः । प्र । अन्तु । जूतये । विश्वः ॥ २ ॥

वेङ्कट० षष्ठ्यन्तं त्वाम्^३ यजमानाः हुवेन प्रकल्पम् अङ्गिरसाम् 'मन्मंभिः' मेधाविभिः दीप्तः । परितो गन्वारमिव आदिस्थम् होतारम् यजमानानाम् । 'शरालोको बर्षितारम् यम्' इमाः सर्वविश्वः स्वोभिः प्रकल्पन्ति, तं मदीयाश्च प्रकल्पन्तु कामानामाकर्षणार्थमिति ॥ २ ॥

स हि पुरु चिदोर्जसा विरुक्मता दीर्घानो भवति द्रुहन्तरः परंशुर्न द्रुहन्तरः ।

वीळ चिद् यस्य सर्मृता शुवद् वनेषु पत् स्थिरम् ।

निष्यहंमाणो यमते नार्यते धन्वासहा नार्यते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चिद् । ओर्जसा । विरुक्मता । दीर्घानः । भवति । द्रुहन्तरः । परंशुः । न । द्रुहन्तरः ।

वीळ । चिद् । यस्य । सर्मृता । शुवद् । वनेषु । पत् । स्थिरम् ।

निःसर्गानः । यमते । न । अयते । धन्वासहा । न । अयते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः हि बहु अवि विरोधनवता बहेन क्षीयमानः भवति कुतारः इव । इदमवि वस्य सत्रवो भूयते । जलानि इव दहमानम् यद् स्थिरम् भवति । सोऽयमविभवत् श्रोभून्^४ निष्यजति । न च तेभ्यो गच्छति । धनुषाऽभिमवन् शत्रून् न पलायते ॥ ३ ॥

१. पुत्रं कप. २. 'सि' वि^{११} छ छपं. ३. ये तु छ. ४-५. विभ्रंशनायतां मूको; विभ्रंशनां न्तं छ सोपा. ५. नारित वि^१ छपं. ६. ता वि^१. ७-८. प्राद्वलं वि^{११}; प्रलोभिः अः; प्रादाः । ... वि^१ छ; प्राद्वलं सः. ८. ता वि^१ कप. ९. दत्तपद् छ; ये कप; दत्तपद् अः.

दृळ्हा चिदस्मा अनु दुर्गथां विदे तेजिष्ठाभिरणिभिर्दोष्टयवसेऽग्रये द्राष्टयवसे ।
प्र यः पुरूणि गाहते तसद् वनेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृळ्हा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । द्राष्टि । अबसे । अग्रये ।
द्राष्टि । असि ॥ प्र । यः । पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽव । शोचिषा । स्थिरा । चित् ।
अना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सातयन्ति अपि अत्रानि अस्मै अनु दुः यथा अतिथये चिदुपे । दोस्तैः सह असौ आये हविः
प्रयच्छति रक्षणाय । यः पुरूणि अपि बलानि प्र गाहते । तनूकरोति च वृक्षानिव तेजसा । स स्थिरा-
व्यपि आत्मनोऽन्नानि काष्ठादीनि विनाशयति बलेन । प्रकारान्तरेणाऽऽद् नि स्थिराणि इति ॥१॥

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवांतरादप्रायुपे दिवांतरात् ।
आदस्यायुर्ग्रभेणवद् वीळु शर्म न सुनेवे ।

भक्तमभक्तमवे व्यन्तो अजरा अग्रयो व्यन्तो अजराः ॥ ५ ॥

तम् । अस् । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् । अप्रऽआयुपे ।
दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस् । आयुः । प्रभेणऽवत् । वीळु । शर्म । न । सुनेवे ।
भक्तम् । अभक्तम् । अवेः । व्यन्तः । अजराः । अग्रयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तद् अक्षम् अथ प्रावसु निधीमहि । राजौ यः सुदर्शतरः भवति सङ्गोऽपि अग्रयन्तः ।
विरम्भाभिधानात् समन्वयश्चतुर्थाः । अमन्तरम् अथ अक्षम् स्तोत्रभ्यो अदणवज्जपति इवम् *इव
गृहे पितृवृक्षगूतम्* (तन्वे) । यथा पिथं गृहे पुत्रो भजते, एवममन्तरेः स्तोतारः । भजनीयं
पुरोयानादिकम् अभजनीयं काष्ठादिकञ्च अन्नं खादन्तः अजराः भवन्ति अमयः ॥ ५ ॥

*इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वसः ॥

स हि शर्षो न मारुतं तुविष्यणिरप्रस्वतीपूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्वान्यान्पादुदिर्युञ्जस्यं केतुरर्हणा ।

अर्धं स्मास्य हर्षतो हर्षीवतो विश्वे जुपन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्षः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीपु । उपरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः ।
आदत् । इष्टानि । आऽद्विः । युञ्जस्यं । केतुः । अर्हणा ।

अर्धं । स्म । अस् । हर्षतः । हर्षीवतः । विश्वे । जुपन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥६॥

वेङ्कट० सः हि माहृतम् इव शर्षः^१ बहुशब्दः कर्मवतीपुं यज्ञभूमिपुं अन्वेपणीयः आतिष्ठपि
मक्षपति इवीपि आदानशीलः यस्मै भवजभूतः पूजनीयः । अथ अस्य^२ कृष्यतः हर्षवन्तः^३
सर्वे एव मनुष्याः गमनमार्गं सेवन्ते । यथा श्वापार्थं युवानः पन्थानमलङ्कृताः सेवन्ते
प्रकाराम् ॥ ६ ॥

द्विता यदीं क्वीस्तासो अभिर्धवो नमस्यन्तं उपवोचन्त भृगवो मृगन्तो दाशा भृगवः ।
अग्निरीशे वसन्तां शुचिर्यो धुर्गिरैषाम् ।
प्रियाँ अपिर्धोनिपीष्ट मेधिर आ वनिपीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । क्वीस्तासः । अभिर्धवः । नमस्यन्तः । उपवोचन्त । भृगवः ।
मृगन्तः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । क्वीताम् । शुचिः । यः । धुर्गिः । एषाम् ।
प्रियाम् । अपिर्धोनि । वनिपीष्ट । मेधिरः । आ । वनिपीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० द्विधा यदा एतन्मतिम् मेधाविनोऽभिगतदीप्तया पूजयन्त । उपेत्यास्तुवन्^४ भृगवः अरण्योः
इविर्धवार्थम् मृगन्ताः, तदानीं भृगुणाम् अग्निः घनानाम् ईश्वर आसीत्, यः एषाम् धारक आसीत् ।
शुचिः स हदानीम् प्रियात्मनि^५ अपिर्धोयमानाम् पुरोवाशादीम् आभिमुख्येन भक्त्या यज्ञिया ॥ ७ ॥

विश्वासां त्वा विश्वां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।
अतिथिं मातुपाणां पितुर्न यस्यासुया ।
अनी च विश्वे अमृतास आ वयो हुव्या देवेषु वयः ॥ ८ ॥

विश्वासांम् । त्वा । विश्वांम् । पतिंम् । हवामहे । सर्वासांम् । समानम् । दम्पतिंम् । भुजे । सत्यगिर्वाहसम् ।
भुजे ॥ अतिथिंम् । मातुपाणाम् । पितुः । न । यस्यां । असुया ।
अनी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हुव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सर्वेषाम् मनुष्याणां पतिम् त्वा हवामहे । सर्वासांम् एव विश्वां साधारणं गृहपतिम् आरभ्यो
भोजनय सत्याः स्तोत्रगिरो पत्यु योऽभ्याः ॥ ० ॥ मनुष्याणाम् अतिथिम् पितुः इवां सर्वेषां
रक्षकस्य यस्य आर्येण सर्वे एव मनुष्या भुजते । देवाः च हव्यानि हि । देवेषु अन्नमा-
भोज्यम् आहानि च अनी हुवन्ते । यथा^६ पितुर्धने पुत्रा आददते, एवं यस्याऽऽर्येणाऽऽददते देवाः
मनुष्याणां पतिमिति ॥ ८ ॥

१. शः एवे अयो वि^१ अ^१. २. 'उ व अ'. ३. 'उ अने अ'. ४-४. वाय अ^१. ५. नाति वि^१ अ^१.
६. 'शुगन्...मुष्टितम् वि'. ७. प्रियात्मनः क. ८. अविधी^१ वि'. ९-९. पुष्टितम् वि'. † नास्ति अ^१.
‡ सर्वेषाम्^१ क ऊपं. ¶ योऽप्य ऊपं. † नास्ति वि^१ क ऊ ऊपं. १०. तथा वि^१ कप.

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुभिनन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।
 शुभिनन्तमो हि ते मदीं द्युमिन्तम उत क्रतुः ।
 अर्थ स्मा ते परिं चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुभिनन्तमः । जायसे । देवतातये । रयि । न । देवतातये ।
 शुभिनन्तमः । हि । ते । मदीं । द्युमिन्तमः । उत । क्रतुः ।
 अर्थ । स्म । ते । परिं । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने । बलेन अभिभक्तित्वम शोषयित्वम अरण्यो जायसे । यज्ञार्थम् धनम् इव । तव
 हि सोमजन्त मद् शोषयित्वम । प्रशा चातिशयेन क्षीणिमती । उस्मात् त्वाम् परिवरन्ति
 प्ररावर्जितः क्षिप्र व्याप्नुवन्वो दासा इव ॥ ९ ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उपबुधे पशुपे नागये स्तोमो बभूत्वस्ये ।
 प्रति यदीं हविष्मान् विश्वासु क्षासु जोगुवे ।
 अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिहोत ऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र । व । महे । सहसा । सहस्वते । उप बुधे । पशुपे । ना । अग्नये । स्तोमः । बभूवुः । अग्नये ।
 प्रति । यत् । ईमः । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।
 अग्ने । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् । जूर्णि । होताः । ऋषूणाम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० प्रभवतु युष्माक स्तोम महते बलेन बहूते । अग्निहोत्रार्थमुपसि प्रक्षुष्यमानाथ पशूनां दात्रे
 उदारतयेय अग्नये यदेनम् आस्त्रानिवहविष्क सन् दासिंकीपु पशुकीपु सौमिरीपु च
 वेदिषु प्रतिगच्छति तदानीं पश्यता मनुष्याणाम् अमृत एते 'वन्दी इव' स्तौति स्तुतिशुश्रू
 होता ॥ १० ॥

स नो नेदिष्टं ददंशान् आ भरामे देवेभिः सचैनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।
 महिं शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।
 महिं स्तोतृभ्यो मघवन्त्सुवीर्यं मधींरुयो न शर्वसा ११ ॥

स । न । नेदिष्टम् । ददंशान् । आ । भर । अग्ने । देवेभिः । सचैनाः । सुचेतुनाः । महः । रायः ।
 सुचेतुनाः ॥ महिं । शविष्ठः । न । कृधि । समसचक्षे । भुजे । अस्यै ।
 महिं । स्तोतृभ्यः । मघवन् । सुवीर्यं । मधीं । रुयो । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सः अस्मभ्यम् भन्तिकृतमम् इत्यमानः आ भर अग्ने । देवैः सहायाः स्वं सर्वमनुप्यसाधारणाजो भवसि । शोभनप्रज्ञानेन तेजसाऽऽभरेति । महतः धनस्य नेदिप्यम् सुचेतुना तेजसाऽऽहृत्य महत् तद् धनम् षड्वचनम् । अस्मभ्यं कुम् । समाश्रितानां सन्देशनाय च अस्यै स्वं धनवन् । स्तोत्रभ्यः महत् शोभनवीर्यम् पृथक्कृत्वा भवस्यारमीपाद् धनात् । यथा उग्रः नाम वदननवृत्तिः^१ वर्ष्यस्य^२ तितरो बलेन^३ पृथक् करोति ॥ ११ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्यः ॥

[१२८]

^१पदच्छेपो देवोदासिनन्धि । अग्निदेवता । अरयष्टिइच्छन्दः^१ ।

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् । विश्वश्रुष्टिः सखीयते रुषिरिव श्रवस्यते । अर्दन्धो होता नि पददिच्छस्पदे परिर्वीत इच्छस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् । अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् ॥ विश्वश्रुष्टिः । सखीयते । रुषिः । अर्दन्धः । श्रवस्यते । अर्दन्धः । होता । नि । सद्दत् । इच्छः । पदे । परिर्वीतः । इच्छः । पदे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयम् अजायत मनुष्यस्य धारके यज्ञे होता यद्वृत्तमः ऋषिष्कर्म^१ लक्ष्मीहृत्य, मयनाभ्यम् श्वम् कर्म यागनिर्वृत्तिरूपं च लक्ष्मीहृत्य विश्वमुखाः सखिरवमिच्छते धनमिय अग्रमिच्छते अर्हिसिता होता निषोदति इवायाः पदे उत्तरपेद्यामुत्तरनाभौ परिवेष्टितः ऋषिविभः ॥ १ ॥

तं यज्ञसाधुमर्षि वातयामस्युतस्यं पुया नमंसा इविष्मता देवताता इविष्मता । स न ऊर्जामुपाभृत्पुया कृपा न जूर्यति । यं मातरिश्वा मनवे परावर्तौ देवं भाः परावर्तः ॥ २ ॥

तम् । यज्ञसाधुम् । अर्षि । वातयामसि । सुतस्यं । पुया । नमंसा । इविष्मता । देवताता । इविष्मता । सः । नः । ऊर्जाम् । उपाभृत्पुया । कृपा । न । जूर्यति । यम् । मातरिश्वा । मनवे । परावर्तः । देवम् । भारिति । भाः । परावर्तः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् यज्ञस्य साधुविदारम् अवि तेषामहे यज्ञस्य मांसेन शीघेन हवियुन्नेन च नमरकारेण यज्ञे । सः अस्माकं हवियाग् इवाहरणे^१ अनया दीप्या न जीर्णं भवति । आ यज्ञसमासेः प्रवर्तमानदीप्तिर्भवति^२ । यम् देवम् मातरिश्वा मनवे रात्रे इरा इरा उद्वृत्तवान्^३ ॥ २ ॥

१. शिव छ. २. तत्त्वं वि^१. ३. = भव-इ* ४. इराय अ^१; पदव्य वि^१ छर्प; वर्षरिष छ; यन्मय छ घोषः. ५-६. नास्ति वि^१ अ^१. ६-७. नास्ति मूको. ८. नास्ति वि^१ अ^१. ९. १०. ११. वि^१ अ^१.

एवैन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कर्निकदद् दधद् रेतः कर्निकदत् ।
 शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।
 सद्यो दधान उपरेषु सानुष्यग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवैन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कर्निकदत् । दधद् । रेतः । कर्निकदत् ।
 शतम् । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।
 सद्यः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गमनशीलेन तेजसा वा^१ तृणगुल्मादिकम् परिगच्छति, मुहुर्गुग्गिरिति^२ उदकं वर्षिता शब्दं कुर्वन्
 धारयन् उदकम् । बहुनपि वृक्षान् तेजोभिः पश्यन्, वृक्षेषु देवः क्षिप्रं सम्भक्ता, स्वानम् दधानः शिलासु
 समुच्छ्रितासु अग्निः परितरुषोपरिभवानु ॥ ३ ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्वृजस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।
 क्रत्वा वेधा इषुष्यते विधा जातानि पस्पशे ।
 यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वहिर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ।
 क्रत्वा । वेधाः । इषुऽष्यते । विधा । जातानि । पस्पशे ।
 यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वहिः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः सुप्रज्ञः^१ पुरोहितः यज्ञेषु अग्निः यज्ञम् अर्हिसिते जानाति प्रज्ञया कर्मणा । प्राज्ञः^२
 भन्वमिच्छते विश्वान्येव जातानि पस्पशति । यस्माद् यज्ञमाताद् घृतस्य अर्पिता अतिथिः
 अशयत इविषां वोदा कर्मणां कर्ता, तस्मै यज्ञमातायेति ॥ ४ ॥

क्रत्वा यदस्य तर्विषीषु पृथ्वतेऽप्रेरवेण मरुतां न भोज्येपिराय न भोज्या ।
 स हि ष्मा दानमिन्वति वसतां च मुज्मना ।
 स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्प । तर्विषीषु । पृथ्वते । अग्ने । अवेन । मरुताम् । न । भोज्या । इधिराय ।
 न । भोज्या ॥ सः । दि । स्म । दानम् । इन्वति । वसताम् । च । मुज्मना ।
 सः । नः । त्रासते । दुरऽइतात् । अभिऽहुतः । शसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

येङ्कट० कर्मणा यत् अस्व प्रशुद्धामु^१ ज्वालासु हवींषि सम्पर्धयति अग्नेः परिरक्षणार्थम्^२ महतात्^३ इव भोज्यानि, यथा वा गच्छते पुरुषाम अद्यान्वाहरति । सः अग्निः तस्मै देयं धनं वर्षयति, यथावितृणात्^४ न वीरणां बलेन तं संयोजयति । सः अग्निः अस्मान् दारिद्र्यात् अभिहन्तुः परिरक्षतात्, तथा^५ निन्वितुः भाहन्तुः सकामाच्च पुरुषादिति ॥ ५ ॥

विश्वो विहाया अस्तिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे त्रिणिर्न शिश्रथच्छ्रुस्वया न शिश्रथत् ।

विदवस्मा इदिषुष्यते देवत्रा इव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत् सुकृते वारसृष्यत्यक्षिदारा ऋष्यति ॥ ६ ॥

विश्वः । विश्वायाः । अस्ति । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । त्रिणिः । न । शिश्रथत् ।

श्रुस्वया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुष्यते । देवत्रा । इव्यम् । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुकृते । वारम् । ऋष्यति । अग्निः । दारा । वि । ऋष्यति ॥ ६ ॥

येङ्कट० विश्वः महान् अभियन्ता अतोर्धनम्^१ धारयति इति दक्षिणे धने द्रव्याति सामान्यं प्रति गन्ता इव, यथा वा बलेच्छया धनं वक्रादीं दध्नाति । विश्वस्मै एव देवान् अदुमिष्यते देवेषु इव्यम् महति । विश्वस्मै एव यजमानाय वरणीय धनम् प्रक्षिपति अग्निः धनद्वाराणि च^२ विष्णोति ॥ ६ ॥

स मानुषे वृजने श्रन्तमो हितोऽग्निर्पृथ्वेषु जेन्यो न विस्पतिः प्रियो यज्ञेषु विस्पतिः ।

स इव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्भद्रो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । श्रन्तमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विस्पतिः । प्रियः । यज्ञेषु ।

विस्पतिः । सः । इव्या । मानुषाणाम् । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नुः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । गृहः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

येङ्कट० सः मनुष्यवृषे उपवृषे इत्यतः हितः उत्पतिहासय निदिष्टो भवति अग्निः यज्ञेषु, जपतीत्ये राजा इव विद्यां पतिः प्रियतमः । सः अग्निः इतिपि भूम्नां येषाम् आसादिवानि मानुषाणाम् यथावार्थम् अभिपठति । 'सः अस्मान् पारयति महयः वरुणस्य हिंसायाः । सः सुपदधैर्ननुष्यान् दिनसि ॥ ७ ॥

१. महत्तु वि' सने. २. 'गत् नृको. ३. नास्ति नृको. ४. 'तृत् वि'. ५. 'वा वि वि' अ.

६. नास्ति वि' अ'. ७-७. नास्ति वि' अ'. ८-८. गत् वि' अ' अने, वाट वि'; गत् ८ अ.

अधिं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चैतिष्ठमरतिं न्यैरिरे हव्यवाहं न्यैरिरे ।

विश्वार्युं विश्ववेदसुं होतारं यजतं कविम् ।

देवासां रूष्वमवसे वसुयवो गीर्भा रूष्वं वसुयवः ॥ ८ ॥

अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुधितिम् । प्रियम् । चैतिष्ठम् । अरतिम् । नि । एरिरे । हव्यवाहम् ।

नि । एरिरे ॥ विश्वऽआर्युम् । विश्वऽवेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् ।

देवासाः । रूष्वम् । अवसे । वसुयवः । गीऽग्निः । रूष्वम् । वसुयवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्निम् होतारम् ईळते भवानां दातारम् प्रियम् ज्ञानृतमं गमनशीलं हविषां वोदारम्, अभिमुखं प्राप्नुवन्ति सर्वांश्च सर्वधनम् होतारम् यजनीयम् कविम् देवाः समनीयं रक्षणाय शत्रुभ्यो धनमिच्छन्तः स्तुतिभिः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्यः ॥

[१२९]

परस्मैभ्यो देवोदासिर्वापिः । इन्द्रो देवता, पृष्यास्तु इन्दुः । अस्मद्विश्वदः, अष्टमीनवम्यौ अतिशक्यौ, एकादशी अष्टिः ।

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसांतयेऽपाका सन्तमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सुघञ्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनम् ।

सास्माकमनवद्य तृतुजान वेधसाभिमां वाचुं न वेधसाम् ॥ १ ॥

यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । मेधऽसांतये । अपाका । सन्तम् । इषिर । प्रऽनयसि । प्र । अनवद्य । नयसि ।

सुघः । चित् । तम् । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनम् ।

सः । अस्माकम् । अनवद्य । तृतुजान् । वेधसाम् । इयाम् । वाचुम् । न । वेधसाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यम् त्वम् रथम् इन्द्र । यशमत्रवायं अनवद्यम् सन्तम् गमनशीलम् । प्रणयसि अनवद्यम्, सयः पूव तम् अन्वेषणाय कुरु, कामव च हविष्मत्त्वम् । सः त्वम् अस्माकम् अनवद्यम् । क्षिप्रकारिन् । परिचरितारम् स्तुतिं च इयाम् शयु ॥ १ ॥

स श्रुधि यः सा पृतनारसु कासु चिद्दृक्षार्यं इन्द्र भरंहृतये नृभिरागि प्रतृर्तये नृभिः ।

यः शूरैः स्वष्टैः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृथमत्यं न वाजिनम् ॥ २ ॥

सः। श्रुधि। यः। त्म। घृतनासु। कासुं। चित्। दक्षाय्यः। इन्द्र। भरंडूतये। वृडभिः। अति।
 प्रड्वर्तये। वृडभिः॥ यः। शूरैः। स्वर्तिरिति स्वः। सनिता। यः। विप्रैः। वाजम्। तरुता।
 तम्। ईशानासः। इरधन्तु। वाजिनम्। पूक्षम्। अत्यम्। न। वाजिनम्॥ २॥

षेकट० सः श्रुधु, यः त्वम् घृतनासु दुस्तरासु मनुष्यैरारमनो घातणार्थमाह्वानं हविर्निर्वर्धनीयो
 भवति शत्रूणां प्रवरणाय । यः त्वम् शूरैः मरुद्भिः सह सर्वं सम्भक्ता, यः वा
 मेधाविभिरश्वैः सहप्रामं तरीता^१, तम् यत्नितं हविष ईशरा भङ्गे वाचन्ते, अश्वमिष
 यत्नितम् ॥ २ ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद् यावीररुतै शूर मर्त्यं परिवृणासि मर्त्यम् ।
 इन्द्रोत तुभ्यं तद् दिवे तद् रुद्राय स्वयंशसे ।
 मित्राय वोचं वरुणाय सुप्रथः सुमृच्छीकाय सुप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः। हि। ष्मा। वृषणम्। पिन्वसि। त्वचम्। कम्। चित्। यावीः। अरुतम्। शूर। मर्त्यम्।
 परिवृणासि। मर्त्यम्॥ इन्द्र। उत। तुभ्यम्। तद्। दिवे। तद्। रुद्राय। स्वयंशसे।
 मित्राय। वोचम्। वरुणाय। सुप्रथः। सुमृच्छीकाय। सुप्रथः॥ ३॥

षेकट० दर्शनीयः हि त्वं वर्यतारं मेघम् पिन्वसि । कम् चन अज्ञातारमयजमानम् मर्त्यम्
 आत्मना वृषकरोषि । तं वर्यसि न तत्र यच्छसि । तद् इदं स्तुतिवचः वृषणं गहम्^१
 इन्द्र । वीक्षाय वदामि । तत् एव स्वदीपमन्वेभ्योऽपि देवेभ्य इति सर्वैतः प्रथुतम् सुन्द
 सुलविधे तुभ्यम् ॥ ३ ॥

अस्माकं व इन्द्रश्चुभ्रमसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।
 अस्माकं ब्रह्मोतयेऽर्वा पुत्सुपु कासुं चित् ।
 नदि स्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोपि यं विद्वं शत्रुं स्तृणोपि यम् ॥ ४ ॥

अस्माकम्। वः। इन्द्रम्। उस्तसि। इष्टये। सखायम्। विश्वऽर्वायुम्। प्रऽसहम्। युजम्। वाजेषु।
 प्रऽसहम्। युजम्॥ अस्माकम्। ब्रह्मं। ऊतये। अर्वा। पुत्सुपु। कासुं। चित्।
 नदि। स्वा। शत्रुः। स्तरते। स्तृणोपि। यम्। विद्वं। शत्रुम्। स्तृणोपि। यम्॥ ४॥

षेकट० आत्माश्च पुष्पाकं य इन्द्रम् इष्टये अभिसरतिदण्डे कामयामहे सखायम् सर्वाश्च
 अभिसरितारं निदोम्यम् युद्धेषु । आत्माश्च स्तोत्रं रक्षणायाभिगच्छ घृतनासु दुस्तरासु । नदि
 त्वाम् तापुः युद्धे दिनक्षि यम् त्वं व्यातन् स्तृणोपि ॥ ४ ॥

१. वर्यते मृको. २. नासि वि' भ' कपं. ३. 'अपि तरेर वि' कपं.

नि.पू न्मातिमतिं कर्पस्य चित् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिर्गुग्नाभिरुग्रोतिभिः ।
 नेपि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।
 विश्वानि पुरोरपं परिं वह्निं आसा वह्निर्नो अच्छं ॥ ५ ॥

नि।सु।ननु।अतिऽमतिम् । कर्पस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । कुतिऽभिः । उग्राभिः ।
 उग्र । कुतिऽभिः ॥ नेपि । नुः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।
 विश्वानि । पुरोः । अपं । परिं । वह्निः । आसा । वह्निः । नुः । अच्छं ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुष्ठु नि नमय अतिमानम् कस्य चित् अपि शत्रोः तेजिष्ठैः आयुधैः इव भवदीये रक्षणेस्तृणैः
 वदूणैः ! नय च अस्मान् यथापुरम् । अनुपद्रवस्त्वम् शूर ! मनुष्यस्योपद्रवाणि तरितुम्
 मन्यसे, विश्वानि च सानि अप परिं । बोधा सन् भवदीयेन निरसनेन अस्मान् प्रति तच्छ
 शशुमत् ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाहके प्रथमाध्वये षोडशो वर्गः’ ॥

प्र तद् धोच्येयं भव्यायेन्द्वे हव्यो न य इपवान् मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।
 स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
 अर्बं सवेत् घशंसोऽवतरभव धुद्रमिव सवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तद् । धोच्येयम् । भव्याय । इन्द्वे । हव्यः । न । यः । इपवान् । मन्म । रेजति । रक्षःऽहा ।
 मन्म । रेजति ॥ स्वयम् । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेतु । दुःऽमतिम् ।
 अर्बं । सवेत् । अघशंसः । अवतरम् । अर्बं । धुद्रमिव । सवेत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इयमेकैन्द्वी । तद् अर्बं वचः अनुगुणाय इन्द्वे प्र अवीमि, ह्यातस्यः आपत्सु मित्रमिव यः
 अघवान् स्तोत्रम् प्रति गच्छति । ‘अघवान् कामवान्’ वा इति पास्कः (१०, ४२) । रक्षसां
 हन्ता सः स्वयम् एव अस्मत्तः निम्नितुः मतिम् आयुधैः अपनयतु । सः पापः अवतरम् अर्बं स्वैव
 अत्यन्तमघो गच्छतु, यथा क्षोदनीये मशकादीति ॥ ६ ॥

वनेम तद्दोत्रया चितन्त्या वनेम र्वि रपिवः सुवीर्यं र्ण्वं सन्तं सुवीर्यम् ।
 दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेषिषा पृचीमहि ।
 आ सत्याभिरिन्द्रं द्युभ्रहृतिभिर्यजत्रं द्युभ्रहृतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तद् । होत्रया । चितन्त्या । वनेम । र्विव । र्विष्यः । सुवीर्यम् । र्ण्वम् । सन्तम् । सुवीर्यम् ।
 दुःऽमन्मानम् । सुमन्तुऽभिः । आ । ईम् । इषा । पृचीमहि ।
 आ । सत्याभिः । इन्द्रम् । द्युभ्रहृतिऽभिः । यजत्रम् । द्युभ्रहृतिऽभिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० धनेन तत् धनं शतुरगाऽभिलषितं चेतयन्त्या । किमित्पाद् धनेन धनं धनेषु । शोभनवीर्यं रमणीयं भवत् । शोभनशौरिणं दुर्जानम् एवम्^१ इन्द्रम् अन्नेन सम्पृचाम । इन्द्रम् तस्याभिः अन्नार्थाभिः स्तुतिभिः यज्ञनीयम् अन्नहेतुभिः वा पृचीमहि ॥ ७ ॥

प्रश्रीं वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मतीनाम् ।

स्वयं सा रिंपयष्यै या न उपेये अत्रैः ।

इतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जृग्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रश्रीं । वः । अस्मे इति । स्वयंशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् ।

दुःऽमतीनाम् ॥ स्वयम् । सा । रिंपयष्यै । या । नः । उपेये । अत्रैः ।

इता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जृग्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अयम् इन्द्रः युष्माकम् दुर्मतीनाम् स्वभूतपत्नीभिः परिरक्षणीः छेदने प्रश्रीं भवति^१ । दरीने च स्वयम् एव^२ सा विनाशाय भवत् सेना । या अस्मान् उपगच्छति । अप्पनशीलैः राक्षसैः सा हता भवत् न च बहत् स्वया क्षितेति ॥ ८ ॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पृथो अनेहसा पुरो याह्वरक्षसा ।

सर्वस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

याहि नो दूराद्वारादभिष्टिभिः सदा पाल्मभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पृथा । अनेहसा । पुरः । याहि । अह्वरक्षसा ।

सर्वस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तुमऽईके । आ ।

याहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिभिः । सदा । याहि । अभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् इन्द्र । मद्यया^१ धनेन^२ पुरः याहि अनुपद्वयेण मार्गेण रक्षोवर्जितेन । सर्वस्व अस्मान् दूरे अन्तिके च । राक्ष अस्मान् दूरात् अन्तिकेच अन्त्येपयैः यदा एव ॥ ९ ॥

त्वं न इन्द्र राया तरूपसोमं चित् त्वा महिमा संक्षदवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ व्रातरविता रथं कं चिदमर्थ्य ।

अन्यमुस्मद् रिरिपेः कं चिदद्रिवो रिरिक्षन्तं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

१ नास्ति वि^१ अ^१. २. नास्ति वि^१ अ^१. ३. नव वि^१ अ^१. ४. एव स्वयमेव वि^१ अ^१. ५-५. याहि अ^१. ६. "नेन तत्पुत्रेण अ^१."

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तर्क्षसा । उग्रम् । चित् । त्वा । मृद्धिमा । सुक्षत् । अर्षसे । मृहे । मित्रम् । न ।
 अर्षसे ॥ ओर्जिष्ठ । ज्ञातः । अर्षितरिति । रथम् । कम् । चित् । अग्रस्य ।
 अन्यम् । अस्मत् । रिरिपेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः । रिरिक्षन्तम् । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

वेङ्कट० ताम् अस्माकम् इन्द्र! धनेन^१ तरणकुमलेन^२ रक्ष । उग्रम् चित् महिमा सेवते महते रक्षणाय
 सखेन । बलिष्ठ! पालक! रक्षक! कम् चन अग्रस्य^३ रथम् भातिष्ठ । अस्मत्तः अन्यम् कम्
 चित् हिंसयाः हिंसितुमिच्छन्तं वदित् ॥ १० ॥

प्राहि न इन्द्र सुष्टुत स्त्रिषोऽवयाता सदमिद् दुर्मतीनां देवः सन् दुर्मतीनाम् ।
 हुन्ता प्रापस्य रक्षसंज्ञाता विप्रस्य मावतः ।
 अधा हि त्वा जनिता जीर्जनद् वसो रक्षोदणं त्वा जीर्जनद् वसो ॥ ११ ॥

प्राहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । स्त्रिषः । अवऽयाता । सदम् । इत् । दुःऽमतीनाम् ।
 देवः । सन् । दुःऽमतीनाम् ॥ हुन्ता । प्रापस्य । रक्षसः । ज्ञाता । विप्रस्य । मावतः ।
 अधे । हि । त्वा । जनिता । जीर्जनत् । वसो इति । रक्षःऽहनम् । त्वा । जीर्जनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० प्राहि अस्मान् इन्द्र! सुष्टु हतुत! शोषयितुः^४ भगिगन्ता सदैव दुर्मतीनाम् देवमशीकः हुन्ता
 कुत्सितस्य रक्षसः ज्ञाता च मेधाविनो मत्सदसास्य । एतस्मात्कारणाद् वसो! प्रशस्तं त्वां तव पिता
 जनयति स्म रक्षस्यं हन्तारम् ॥ ११ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये सप्तवक्षो वर्गः ॥

[१३०]

^२तरणेनो देवोदासिर्चरिः । इन्द्रो देवता । अत्यतिशुद्धः, दशमी त्रिष्टुप् ।

एन्द्रं याहयर्षे नः परायतो नायमच्छां विदधानीव सत्पतिरस्तु राजेव सत्पतिः ।
 हवामहे त्वा वयं प्रयेस्वन्तः सुते सचा ।
 पुत्रासो न पितरं वार्जसातये मंहिष्ठं वार्जसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उर्षे । नः । पराऽवतः । न । अयम् । अष्टे । विदधानिऽश्न । सत्पतिः ।
 अस्तम् । राजाऽव । सत्पतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयम् । प्रयेस्वन्तः । सुते । सचा ।
 पुत्रासः । न । पितरम् । वार्जसातये । मंहिष्ठम् । वार्जसातये ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र! उपानयकारमात् नूरात् न अयम् सोमोऽभिरण्यति हविराहवनीयं गृहाम् इत राजा ।

उदेवाह अस्तम् इति । इवामदे त्वा धयन् अद्रवम्भः युते सह विधेः पुत्रा इव वितरन् अन्न-
भजनाय दातृत्वम् ॥ १ ॥

पिवा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवृतं न वंसंगस्तात्प्राणो न वंसंगः ।
मदाय ह्यर्थाय ते तुविष्टमाय धार्यसे ।
आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥ २ ॥

पिवा । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिऽग्निः । कोशेन । सिक्तम् । अवृतम् । न । वंसंगः । तत्प्राणः । न ।
वंसंगः ॥ मदाय । ह्यर्थाय । ते । तुविऽस्तमाय । धार्यसे ।
आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽइव । सूर्यम् ॥ २ ॥

षेकृष्ट० पिव सोमम् इन्द्र ।^१ अग्निपुष्याणं प्रायतिः भक्षया सिक्तजलम् आहावनिव तृपित प्रायभो
मदार्यम् । ह्यर्थाय तुभ्ये^२ वृद्धयमाय पानाय आ यच्छन्तु अश्वाः त्वाम्^३ हरितः इव सूर्यम् अहानि^४
सर्वाणीव सूर्यम् ॥ २ ॥

अविन्दद् दिवो निहितं गुहां निधिं वेर्न गर्भं परिवीतुमश्मन्यन्ते अन्तरश्मनि ।
वृजं वृज्नी गवामिव सिप्सास्रार्क्षिरस्तमः ।
अपावृणोदिप इन्द्रः परीष्टता द्वार इपः परीष्टताः ॥ ३ ॥

अविन्दत् । दिवः । निऽहितम् । गुहां । निऽधिम् । वेः । न । गर्भम् । परिऽवीतम् । अश्मनि ।
अन्ते । अन्तः । अश्मनि ॥ वृजम् । वृज्नी । गवाम्ऽइव । सिप्सास्र । अर्क्षिऽस्तमः ।
अप । अपावृणोद् । इपः । इन्द्रः । परिऽष्टताः । द्वारः । इपः । परिऽष्टताः ॥ ३ ॥

षेकृष्ट० असुरैर्गुहायो निहितम् दिवः निधिम् सोमम् इन्द्रः अविन्दत्, पक्षिण इव गर्भम् षरा-
युगां परिवेष्टितम् पर्वते गृहति अन्तः । सोमजम् आमुषयन् सम्भपतुं वृहस्पतिः इव
अप अष्टपोत् सज्जानि सोमलक्षणानि इन्द्रः पर्वते परिवृष्टानि द्वाराणि यत्रानि । अपावृणोदिति
द्विकमेकः ॥ ३ ॥

दाहृहाणो वृजमिन्द्रो गर्भस्तपोः धर्षेव तिग्ममसनाय सं श्यददृष्टित्याय सं श्यत् ।
संबिष्यान ओजसा शर्वोभिरिन्द्र मुज्जर्ना ।
तष्टेव वृक्षं वृन्निो नि वृथसि परश्वेव नि वृथसि ॥ ४ ॥

दृष्ट्वाणः । वज्रम् । इन्द्रः । गर्भस्योः । क्षयंऽश्व । तिग्मम् । अस्नाय । सम् । श्यत् । अङ्घ्रिऽहृत्पाय ।
सम् । श्यत् ॥ सुम्ऽविव्यानः । ओजसा । शयःऽभिः । इन्द्र । मृगमर्ना ।
तर्हाऽश्व । वृक्षम् । यनिर्नः । नि । वृश्चसि । पुराऽश्व । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

पेङ्कट० रक्षयन् धारयन् इन्द्रः वज्रम् बाह्वोः परशुमिव शक्यतीभावसाधनं तीक्ष्णं निरसनाय तीक्ष्णीकरोति
अर्धिं हन्तुम् । परीयमाणो^१ बलेन मज्जकेन परसेनाभिः त्वम् इन्द्र । तष्टेवं^२ वृक्षम् परशुना
भुज्वतः^३ शत्रून् नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

त्वं वृथा नृथं इन्द्र सतीवेऽच्छां समुद्रमंसुजो रथींश्च वाजयतो रथींश्च ।

इत ऊतीरयुञ्जत समानमर्थमर्धितम् ।

धेनुर्शिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वम् । वृथा । नृथः । इन्द्र । सतीवे । अच्छं । समुद्रम् । असुजः । रथींश्च । वाजयतः । रथींश्च ।
इतः । ऊतीः । अयुञ्जत । समानम् । अर्थम् । अर्धितम् ।
धेनुःऽश्व । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥ ५ ॥

पेङ्कट० त्वम् अनायासेन नदीः इन्द्र । सरण्योर्दधिं प्रत्यक्षसा विन्दसि । रथानिव सारण्योऽङ्ग-
मिच्छमानाः शत्रुभ्यः । महमाद् इन्द्र ! मरुतः साधारणे वृष्टिक्षणम् उदकं गमनतीळे
प्राता धेनुवः सर्वेषु दोग्यः^४ जाराय ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयादके प्रथमाभ्यायेऽहादशो वर्गः ॥

इमां ते वाचं वसुयन्त आयवो रथं न धीरः स्वर्षा अतक्षिपुः सुभ्रायु त्वामंतक्षिपुः ।

शुम्भन्तो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम् ।

अत्यमिव शरसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमां । ते । वाचम् । वसुयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः । सुऽअर्षाः । अतक्षिपुः । सुभ्राय ।
त्वाम् । अतक्षिपुः ॥ शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।
अत्यम्ऽश्व । शरसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

पेङ्कट० इमां ते वाचम् धनकामा मनुष्याः रथम् इव राज्ञः शोभनकर्मा संस्कृतवन्तः^५ सुखाय
त्वाम् च गोभयन्तो अवशीलम् । यथा सद्यमासेषु प्रायः । अद्वं सहर्दुर्भ्यि^६ अतमरीळे वदकरणाप^७
विश्वान्येव धनानि त्वता सम्भवतुम् ॥ ६ ॥

१. रथि^१ मूको. २. तष्टे वि^२ अ. ३. भन्तः मूको. ४. दोषातः क. ५-५. नारिव मूको.
६. सद्यः^३ वि^३ अ. ७. इर्भ्यि वि^३ अ. ८. नदकरणाप मूको.

भिनत् पुरीं नवतिभिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महिं द्वाशुपे नृतो वज्रेण द्वाशुपे नृतो ।
अतिथिग्वायु शम्बरं गिरिरुग्रो अवाभरत् ।

महो धनानि दर्यमान ओर्जसा विश्वा धनान्योर्जसा ॥ ७ ॥

भिनत् । पुरीः । नवतिम् । इन्द्रः । पूरवे । दिवः । द्वासाय । महिः । द्वाशुपे । नृतो इति । वज्रेण । द्वाशुपे ।
नृतो इति ॥ अतिथिग्वायुः । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अर्वा । अमरत् ।
महः । धनानि । दर्यमानः । ओर्जसा । विश्वा । धनानि । ओर्जसा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भिन्नयानसि इन्द्रः । नवतिम् पुरीः पूरवे दिवोदासाय महद्भविः प्रयच्छते नेतः ! वज्रेण । अतिथीन्
प्रति गच्छते दिवोदासाय शम्बरम् उग्रः इन्द्रः शिलोच्छवाद् दुर्गात् अधो हृतवान् महान् शम्बरस्य
सर्वाण्येव धनानि प्रयच्छन् वज्रेण ॥ ७ ॥

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद् विश्वेषु शतमूर्तिराजिषु स्वर्माच्छेप्वाजिषु ।
मनेवे शासद्भ्रतान् त्वर्चं कृष्णामरन्धयत् ।
दक्षन् विश्वं तत्प्राणमोपति न्यर्शसानमोपति ॥ ८ ॥

इन्द्रः । समत्सु । यजमानम् । आर्यम् । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतान् उर्जतिः । आजिषु ।
स्वः । अशीच्छेपुः । आजिषु ॥ मनेवे । शासत् । भ्रतान् । द्वाचर । कृष्णाम् । अरन्धयत् ।
धक्षत् । न । विश्वम् । तत्प्राणम् । ओपति । नि । अर्शसानम् । ओपति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः सङ्ग्रामेषु यजमानम् वैवर्णिकम् प्ररक्षति सर्वेषु अनेकरक्षणः युद्धेषु तर्षकामानां
लेवहसु आजिषु । सोऽयम् अयजमानाद् मनेवे रात्रे शासत् मेघम् वधमनयत् । 'सर्वं जनम्' न
वदति । दिनस्ति परस्वेषु तृष्यन्तम् बाधमानम् ॥ ८ ॥

सुरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओर्जसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुपायतीशान आ मुपायति ।
उशना यद् परावतोऽर्जगन्नूतये कवे ।
सुभानि विश्वा मनुपेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सुरैः । चक्रम् । प्र । बृहत् । जातः । ओर्जसा । प्रपित्वे । वाचम् । अरुणः । मुपायति । ईशानः । आ ।
मुपायति ॥ उशना । यद् । परावतः । अर्जगन् । ऊतये । कवे ।
सुभानि । विश्वा । मनुषाश्च । तुर्वणिः । अहा । विश्वाश्च । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

१. नास्ति मूको. २. महत् विं लये. ३-३. सोऽयं सर्वान् विं ल'.

वेङ्कट० सूर्यात्^१ रथस्य चक्रम् भोजसा जनितः इन्द्रः असुरवधाय प्र गृहत् । अथासुराणां^२ प्रासादेव
असुरैरपहृतां ताम् वाचम् आरोचमानः मुफयति स्म ईश्वरः । यदा^३ काश्यः उधाना दृशत् त्वं
प्रति क्वे । तत्परिरक्षणार्थम् जनाम्, उदानो^४ 'साधनानि विश्वानि'^५ यथा क्षिप्रकारी मनुष्यः
अतितरति, यथा वा अद्धानि सर्वाण्यदित्यः, एवं दुरितानि सर्वाणि अतितरति^६ स्म ॥ ९ ॥

स नो नव्यैर्भिवृषकर्मन्नुकथैः पुरां दर्तः प्रायुभिः पाहि शुग्मैः ।

दिवोदासोर्भिरिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव् द्यौः ॥ १० ॥

स. । नु. । नव्यैर्भिः । वृषऽरुमन् । उकथैः । पुराम् । दर्तः । प्रायुऽभिः । पाहि । शुग्मैः ।
दिव् उदासोर्भिः । इन्द्र । स्तवानः । वावृधीथाः । अहोभिऽइव । द्यौः ॥ १० ॥

वेङ्कट० सः अस्मान् नवतैः वर्षणशीलकर्मन् । उकथैः पालनैः पाहि शस्त्रैः । दिवोदासपुत्रैरस्मानिः
इन्द्र । इवम् स्तूपमानो वर्षस्व अहोभिरिव देवमशीलः आदित्यः ॥ १० ॥

'इति दिवोदासके प्रथमाध्याये एकोनविंशो वर्गः' ॥

[१३२]

^१पुरुषेवो देवोदासिर्भविः । इन्द्रो देवता । अत्यष्टिबन्धः^१ ।

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्तेन्द्राय मृही पृथिवी वरीमभिर्द्युन्नसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवास्तो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि सन्तु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौ । असुर । अनन्त । इन्द्राय । मृही । पृथिवी । वरीमभिः । द्युन्नसाता । वरीमभिः ।

इन्द्रम् । विश्वे । सजोषसः । देवास्तः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । सन्तु । मानुषा ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय हि द्यौ. बलवान् अभवत्प्रदः । इन्द्राय महती पृथिवी उत्तरवैः दत्ताता^२ । इन्द्रम्
विश्वे देवा. सज्रताः पुरस्कृत्यन्ति^३ । इन्द्राय सर्वाणि मनुष्यैः कृतानि, दत्तानि सन्तु
मानुषानि ॥ १ ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुज्जतै समानमेकुं वृषमण्यवुः पृथक् स्वैः सतिण्यवुः पृथक् ।
तं त्वा नावुं न पर्पण्णि शूषस्य^४ धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञिश्चितयन्त आयवुः स्तोमैर्भिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

१. एवं विं लपं. २. अथासुरे वि^१ ल लपं; एवो मुनेषु तेषु अ^२. ३. वं विं लपं. ४-५. नाति
विं अ^३. ५. 'निरति विं लप; तरति विं अ^३ ल. ६-९. नाति मूको. ७. दत्तव विं लपं; दत्तातां ल;
उरे विं अ^३. ८. 'न्ति पुरस्तुमैर्भिरि विश्वे देवा महता अ^३.

विशेष्यु । हि । त्वा । सर्वेषु । तुज्जैते । सभानम् । एकम् । वृष्यऽमन्यवः । पृथक् । स्वर्त्तरिति स्वः ।
 सनिष्यवः । पृथक् ॥ तम् । त्वा । नावम् । न । पूर्षणिम् । शुपस्ये । धुरि । धूमिहि ।
 इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आववः । त्तोमेभिः । इन्द्रम् । आववः ॥ २ ॥

पेङ्कट० विश्वेषु हि त्वा सर्वेषु प्रेरयन्ति साधारणम् एकम् निर्गच्छत्सोत्राः^१ पृथक् पृथक् सर्वं
 सम्भन्तुमिच्छन्तः । तम् त्वा नावम् इष्य तारयित्री नदोत्तरणाया सुपस्य धुरि विद्वेषः^२ । इन्द्रम्
 एव यज्ञैः मनुष्याः बोधयन्ति स्तोत्रैश्च ॥ २ ॥

वि त्वा ततस्ते मिथुना अवस्यवो ब्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।
 यद् गव्यन्ता द्वा जना स्वर्त्थन्ता समूहसि ।
 आविष्कारिकृद् वृषणं सचाशुवं वज्रमिन्द्र सचाशुवंम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्ते । मिथुनाः । अवस्यवः । ब्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः । सक्षन्तः ।
 इन्द्र । निःसृजः ॥ यद् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वः । यन्ता । समूहसि ।
 आविः । कारिकृद् । वृषणम् । सचाशुवंम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाशुवंम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० रक्षणेच्छत्रः उभयविधाः त्वाम् उपक्षयन्ति^१ गव्यस्य ब्रजस्य सातये इविषां स्तुतीनां च
 विस्त्रयारस्त्वाम् इन्द्र! भवमानाः । यद् त्वं गा इच्छन्ती स्वर्गं गच्छन्ती च द्वौ इमौ जनी^२ संवहसि
 अभिलषितं^३ प्रापयसि आविष्कृवंन् कामानां^४ यदितारे त्वयाऽविनाशुत्तम् वज्रम् इन्द्र!^५ ॥ ३ ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूर्वः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।
 शासस्तामिन्द्र मर्त्यमर्थज्युं शवसस्पते ।
 महीमसुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अत्य । वीर्यस्य । पूर्वः । पुरः । यद् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः । समहानः ।
 अवऽअतिरः ॥ शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अर्थज्युम् । शवसः । पते ।
 महीम् । असुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

पेङ्कट० जानन्ति तव वीर्यमिदं जनाः । पुरः यद् इन्द्र! दिसकासुरसम्बन्धिनीः भवाभिनः अभिभवन् ।
 शासित्वानसि तम् शासकं शरभामानम् असुत्तम् अयजमानं बलस्य पते । शासित्वा च तममुत्
 महदन्तरिक्षम् इमाः वृष्टिलक्षणाः अपः असुष्णाः तव साहसवानसि सोमेन मन्दमानः^६ ॥ ४ ॥

१. निर्गच्छतोत्तम् मूको. २. निष्यु वि^३ लपे. ३. 'पश्यव' वि^३ अ^३ ल लप. ४. नासि मूको.
 ५. ऐवयप्य मूको. ६. 'माम् वि^३ लपे. ७. 'शरभामान' वि^३; 'शरभामान' अ^३ लप; 'शरभामान' छ.
 ८. मन्दमानः वि^३ अ^३ लपे.

आदित् ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन् मर्देषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।
चर्कथं कारमैभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मर्देषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।
सुखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चर्कथं । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे ।
ते । अन्यामऽन्याम् । नद्यम् । सनिष्णात् । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनन्तरमेव तत्र वीर्यमिदं तेजनेषु विकिरन्ति सोमेन, वपितः^१ यत् त्वम् कामयमानान् रक्षति
सख्यमिच्छतः । तथा प्रकर्षेण भजनात् पृतनासु कर्म चर्कथं एभ्यः^२ । ते अन्त्यामन्याम् नदीमरुमिच्छन्तः
सम्भजन्ते ॥ ५ ॥

उतो नो अस्या उपसो जुपेत हर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्पाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिचिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उपसः । जुपेत । हि । हर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमभिः ।
स्वर्पाता । हवीमभिः ॥ यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।
आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपि चास्मान् अस्याः उपसः सकाशात् यदीन्द्रः सेवेथ, ततः स्तोत्रं बुध्यते हविषः होमो सद्य
पक्षे सर्वैः सम्भक्ते । यदि त्वम् इन्द्र । वज्रिन् । कामानां वपिता^१ नद्यन् इन्दु बुध्यसे,
तर्धं मम नवतरस्य अस्य होतुः स्तोत्रम् आभियुक्त्येन शृणु ॥ ६ ॥

त्वं तमिन्द्र यावृथानो अस्मयुरमिन्नयन्तं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यम् ।

जुहि यो नो अघापतिं मृणुष्व सुश्रवंस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नपं भूत दुर्मतिर्विध्वार्यं भूत दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । वृथानः । अस्मद्युः । अमिन्नयन्तम् । तुविऽजात् । मर्त्यम् । वज्रेण ।
शूर । मर्त्यम् ॥ जुहि । यः । नः । अघापतिं । मृणुष्व । सुश्रवंऽतमः । रिष्टम् । न । यामन् ।
अपं । भूत । दुऽमृतिः । विध्वार्यं । अपं । भूत । दुऽमृतिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् तम् इन्द्र ! वर्धमानः अस्मत्कामः अमित्रत्वम् इच्छन्तम्^१ वृद्धजनन ! बहुजनन ! वा^२ मनुष्यम् नञेन^३ अहि इन्द्र !, यः अस्माकं पापमिच्छति । शृणुन्व अस्माकमभिलषितमतिशयेन^४ शोभनश्रवण-स्त्वम्^५ । तवामगने रिष्टम् काण्डनिवास्माकं दारिद्र्यवसत्रावाहृतंमाना सर्वा दुर्भतिः क्रमेण नश्यतु ॥७॥

^१इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः ॥

[१३२]

‘परुष्टेभे देवोदासिक्रंभिः । इन्द्रो देवता, पश्याः प्रथमार्धचैत्य इन्द्रापर्वती । अत्यष्टिः छन्दः^१ ।

त्वया^२ वयं मघवन् पूष्ये^३ धने^४ इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्युतो वनुयाम^५ वसुप्युतः ।

नेदिष्टे^६ अस्मिन्नहन्यधि^७ वोचा^८ नु सुन्वते ।

अस्मिन् यज्ञे^९ वि चयेमा^{१०} भरे^{११} कृतं वाजुपन्तो^{१२} भरे^{१३} कृतम् ॥ १ ॥

त्वया । वयम् । मघवन् । पूष्ये । धने । इन्द्रत्वाऽजताः । असह्याम् । पृतन्युतः । वनुयाम । वसुप्युतः ॥ नेदिष्टे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोचा । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेमा । भरे । कृतम् । वाजुपन्तः । भरे । कृतम् ॥ १ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेमा । भरे । कृतम् । वाजुपन्तः । भरे । कृतम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० त्वया वयम् मघवन् ! पक्षे धने ‘तन्निमित्तम् इन्द्र ! त्वया रक्षिताः अभिभवेम’ शत्रून्, इत्याम च^१ धतः । अन्तिक्रमो अस्मिन् अहनि क्षिप्रम् सुन्वते मह्यम् अधि तूहि । वयमिमं यज्ञं कृत्वा सह्याभि अन्नमिच्छन्तः इन्द्रस्व करणम् वि चयेन । अन्वेपणं विचयः ॥ १ ॥

स्वजेपे^१ भरे^२ आप्रस्य^३ वस्मन्पुष्वुधुः^४ स्वस्मिन्नञ्जसि^५ क्राणस्य^६ स्वस्मिन्नञ्जसि ।

अहन्निन्दो^७ यथा विदे^८ शीर्ष्णाशीर्ष्णापुष्वार्यः ।

अस्मद्रा^९ ते सध्वक्^{१०} सन्तु^{११} रातयो^{१२} भद्रा^{१३} भद्रस्य^{१४} रातयः ॥ २ ॥

स्वऽज्येपे । भरे । आप्रस्य । वस्मनि । पुषुऽधुधुः । स्वस्मिन् । अञ्जसि । क्राणस्य । स्वस्मिन् । अहन्निन्दो । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । पुषुऽवार्यः ।

अस्मद्रा । ते । सध्वक् । सन्तु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अस्मद्रा । ते । सध्वक् । सन्तु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सर्वज्ञोपाये सद्गामे हविर्भित्तरविदुः वचने उपति मनुष्यमानस्य स्वभूते कृतमे कर्म कुर्वणस्य यथा तेनोक्तम् इन्द्रः भवगवजति तेनैव प्रकृतेण वर्य सपून् हनित । नमस्कार-राधनभूते^१ शिरोभिः स्वोत्सवः । अस्मासु भजनीयस्य ते भजनीयानि दानानि सर्वानि सह सन्तु ॥ २ ॥

१. ‘नमिच्छ’ वि^१ अ^२. २. नासि मूको. ३. ‘न नरो अ^३. ४. यात्या^४ वि^५ अ^६.

५. ‘धन (सं) वरागमनीयानि दानानि सर्वानि सह सन्तु तनु प्रायः तपसाश्च शोचतश्च भवति) त्वम् वि^६. ६-९. नासि मूको. ७. नासि वि^७ अ^८. ८. नासि वि^९ अ^{१०}. ९. नमस्कारभूतेः क.

तत् तु प्रयः प्रतर्था ते शुशुक्वन् यस्मिन् यज्ञे वारमकृष्वत् क्षयमृतस्पु वारसि क्षयम् ।
वि तद् वोचैरर्धं द्विताऽन्तः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विन्द्रो गवेषणो बन्धुक्षित्द्रुथो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रतर्था । ते । शुशुक्वन् । यस्मिन् । यज्ञे । वारम् । अकृष्वत् । क्षयम् ।
कृतस्य । वाः । अस्ति । क्षयम् ॥ वि । तत् । वोचेः । अर्धं । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति ।
रश्मिभिः ॥ सः । घ । विदे । अनु । इन्द्रः । गोऽर्पणः । बन्धुक्षित्द्रुथः । गोऽर्पणः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् त्वान्नं कुसुमादिस्यमिवाद्यं होतः ! तव भवति, यत्किमिच्छतिवतः यज्ञे वरणीयं वेद्यालयमा-
सादस्थानम् अकृष्वत् । त्वं च यज्ञस्य क्षयम् सम्भक्ता भवसि आसन्नं हविषि । तत् देवेभ्योऽ-
नुवाक्यया याज्यया च द्विविधम् वि बोवेः । तन्नान्तःस्थितं हविर्वैवा अपिषु प्रविश्य तत्रेजोभिः
पश्यन्ति । सः हि इन्द्रः अनु शक्यते पशूनामेपणशीलो बन्धुभ्यः प्रवाभ्यः ॥ ३ ॥

नू इत्या तै पूर्व्या च प्रवाच्यं यदङ्गिरोभ्योऽवृणोरपं ब्रजमिन्द्र शिक्षन्नपं ब्रजम् ।
एभ्यः समान्या दिशाऽस्मभ्यं जेपि योत्सि च ।

सुनत्द्रुथो रन्धया कं चिद्व्रतं हृणायन्तं चिद्व्रतम् ॥ ४ ॥

नु । इत्या । ते । पूर्व्या । च । प्रवाच्यम् । यत् । अङ्गिरोऽभ्यः । अवृणोः । अपं । ब्रजम् ।
इन्द्रं । शिक्षन् । अपं । ब्रजम् ॥ आ । एभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यम् । जेपि । योत्सि । च ।
सुनत्द्रुथः । रन्धय । कम् । चिद् । अव्रतम् । हृणायन्तम् । चिद् । अव्रतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शिक्षम् इत्यमिव पूर्वस्तिप्रपि काले ते प्रवाचयम् तत्कर्म, यत् त्वम् इन्द्र । अङ्गिरसामर्थ्यां
गोब्रजम् अप अरुजोः प्रयच्छंस्तेभ्यः पशून् । एभ्यः समानं प्राथितोऽस्तिष्टः शत्रुभ्योऽस्मदर्थम-
भिलषित धनम् आजय । सुभ्यस्व च सुनत्द्रुथः यजमानेभ्यः । कम् चिद् अपि अवजमानं कृष्यन्तं
यत् नय ॥ ४ ॥

सं यज्जानान् क्रतुभिः शूरं ईक्षयद्गर्नं हिते तरुणन्त श्रवस्यवः प्र यक्षन्त श्रवस्यवः ।
तस्मा आयुः प्रजावदिव् वाधे अर्चन्त्योर्जसा ।

इन्द्रं ओक्षपं दिधिपन्त धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सम् । यत् । जानान् । क्रतुभिः । शूरः । ईक्षयत् । गर्नं । हिते । तरुणन्त । श्रवस्यवः । प्र ।
यक्षन्त । श्रवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजावदिव् । इत् । वाधे । अर्चन्ति । ओर्जसा ।
इन्द्रं । ओक्षयम् । दिधिपन्त । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा मनुष्यान् इन्द्रः प्रजाभिः^१ संयोजयति । तदानीं तेषामिच्छमानाः शत्रुषु निहितं धनमुद्विश्य शत्रून् हन्ति । प्रकर्षेण च यजन्ते । इन्द्राय अन्नं पुत्रादिभिः सदैव यजमानाः शत्रूनाम् आत्ममलेन वाधिने प्रयच्छन्ति । तस्मिन् इन्द्रे निवासं धारयन्ति कर्माणि प्रत्येकम् । अन्येषु देवेषु यानि कर्माणि भवन्ति ॥ ५ ॥

युवं तमिन्द्रापर्यता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादपु तंतमिद्धंतं वज्रेण तंतमिद्धंतम् ।
दूरे च्चत्तार्यच्छन्त्सद् गहनं यदिनक्षत् ।

अस्माकं शत्रून् परिं शूर विश्वतो दुर्मा दर्षाष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

पुवम् । तम् । इन्द्रापर्यता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्याद् । अप । तम्ऽतम् । इत् ।
हत्तम् । वज्रेण । तम्ऽतम् । इत् । हत्तम् ॥ दूरे । च्चत्तार्य । छन्त्सद् । गहनम् । यत् । इनेक्षत् ।
अस्माकम् । शत्रून् । परिं । शूर । विश्वतः । दुर्मा । दर्षाष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवाम् तम् इन्द्रापर्यतो ! पुरोयुधमानो^२ यः नः सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छति वज्रेण अप हतम् ।
ताभ्याम् दूरे निवसन्तम् कामयताम् गहनम् विविनमरण्यम् वद् भती प्राप्तवान् । इन्द्रमेवाह^३ ।
शूर ! अस्माकम् शत्रूणां दरणकुशलस्तव वज्रः शत्रून् परितः दारयतु ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वगः ॥

[१३३]

*पुरुषेभ्यो देवोदासिर्भविः । इन्द्रो देवता । प्रथमा विष्णुर्, द्वितीयाश्विर्वापुषोऽनुष्टुभः,
पञ्चमी रायत्री, षष्ठी पतिः, सप्तमी अतिः* ।

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन दृहो दहामि सं महीरनिन्द्राः ।

अभिञ्जय यत्रं हता अभित्रा वैलस्थानं परिं तूळहा अशेरन् ॥ १ ॥

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । दृहो । दहामि । सम् । मही । अनिन्द्राः ।

अभिञ्जय । यत्रं । हताः । अभित्राः । वैलस्थानम् । परिं । तूळहाः । अशेरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उभे पुनामि समूह्णया^४ तलमिव यजेत यावाश्विबी । इन्द्रमयजमानाः ज्येष्ठीः प्रजाः
ताम् दहामि अभिञ्जय यस्मिन् सन्दहने हताः अभित्राः वैरहित्यं मुदस्थानं परितः^५ टिप्राः
शेरते ददा^६ ॥ १ ॥

१. नास्ति लयं विं. २. *पुरा छ. ३. एत एव विं अर् ज. ४-५. नास्ति मूको.
५. युदितं विं अर्. ६ परि विं अर्. ७. नास्ति विं अर्.

अभिच्छ्रया चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् । छिन्धि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥

अभिच्छ्रयं । चित् । अद्रिवः । शीर्षा । यातुमतीनाम् । छिन्धि । वटूरिणा । पदा ।
महावटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिच्छ्रय इय यजिन् ! शिरसि हिंसायुक्तानां राक्षसीनां प्रजातां छिन्धि पादेनाऽऽवेष्टनवता
पादस्याधोभागो वटूरः, १ मदन तेन युक्तेन ॥ २ ॥

अवासां मघवञ्जहि शर्षो यातुमतीनाम् ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आताम् । मघश्चन् । जहि । शर्षः । यातुमतीनाम् ।

वैलस्थानके । अर्मके । महावैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

वेङ्कट० भव जहि यातुमतीनाम् वलम् वैलस्थानके । स्वार्थे कः । हिंसके महति ॥ ३ ॥

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिच्छ्रैरुपावपः ।

तत् सु ते मनायति त्कत् सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतेः । अभिच्छ्रैः । अपऽअवपः ।

तत् । सु । ते । मनायति । त्कत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यासाम् यातुमतीनामप्यर्द्धं शतमभिच्छ्रवमैर्दिवोऽधो नीतवानसि । तत् कर्म स्वां सुष्ठु
पूजयति, तदल्पमपि, उपकारातिशयात् ॥ ४ ॥

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि वर्हय ॥ ५ ॥

पिशङ्गभृष्टिम् । अम्भृणम् । पिशाचिन् । इन्द्र । सम् । मृण । सर्वम् । रक्षः । नि । वर्हय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० चीनिमान् राक्षसात् प्रत्येयामनुचरं सर्वं च रक्षः इन्द्र । निनाशय । पिशाचीतिः उदकदूरः मांसाग्रतः
इति शयाणो निर्वपनम् ॥ ५ ॥

अवर्मह ईन्द्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो मृणान्न भीषाँ अद्रिवः ।
शुष्मिन्तमो हि शुष्मिर्भिवैरुप्रेभिरिषसे ।

अपरुषमो अप्रतीत शूर सत्वमिहिसुप्तैः शूर सत्वमिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इन्द्र । दृढहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
 वृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शुष्मिन्ऽर्तमः । हि । शुष्मिऽभिः । वृधैः । उमेभिः । ईयसे ।
 अपुरुषऽभः । अप्रतिऽइत् । शूर । सर्वऽभिः । त्रिऽसुतैः । शूर । सर्वऽभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० १४ महतोऽहमान् इन्द्र । दास्य च दायून् । शृणु च शस्मान् । शुशोच हि द्यौः असुरैः पृथिवी च
 भयेन वक्षिन् । दीसादसुरात् शोषयितृत्तमः हि त्वम् शोषयितृभिः प्रहरैः उग्रैः सच्छसि
 पुरुषानवापमानः शत्रुभिरपरिगत ! शूर ! मरुत्तः एकविंशत्सहस्राक्षैः । 'त्रिपतालो' मरुतः
 स्वादुसमुदः' (अ १३, १, ३) इति मन्त्रः ॥ ६ ॥

वृणोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ध्मा यजत्पव द्विषो देवानामव द्विषः ।
 सुन्वान इत् सिंसासति सहस्रा वाज्यपृथतः ।
 सुन्वानायेन्द्रो ददात्याश्रवं रायं ददात्याश्रवम् ॥ ७ ॥

वृणोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।
 देवानाम् । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिंसासति । सहस्रा । वाजी । अर्हतः ।
 सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आश्रवम् । रायिन् । ददाति । आश्रवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० भवते हि यजमानो महतोऽप्ययजमानस्य गृहम् । सुन्वानः क्षयः करोति हि शयून् देवानयजमानान् ।
 सुन्वानः एव च बहूनि धनानि सम्भक्तुमिच्छति बलवान् शत्रुभिरपरिवृतः । सुन्वानाय एव इन्द्रः
 भयम् ददाति परितो भवन् ॥ • ॥

'इति द्वितीयाहके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वर्गः' ॥

[१३४]

'वश्चेतो देवोऽतिऋषिः । वायुर्वेवता । अत्यदिऽइन्द्रः, पठरा अष्टिः' ।

आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयो वायो वहन्तिवृह पूर्वपीतये तोमस्य पूर्वपीतये ।
 ऊर्ध्वा ते अर्जु सुनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।
 नियुत्वंता रथेना याहि दावने वायो मुखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । रारहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वपीतये ।
 तोमस्य । पूर्वपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अर्जु । सुनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।
 नियुत्वंता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मुखस्य । दावने ॥ १ ॥

१. नास्ति मूढो. २. नास्ति ऊर्ध्वं वि. ३. *ऊर्ध्वा* वि. मू. ४-५. नास्ति मूढो.

वेङ्कट० वायो । स्वा गमनशीला वेगवरयो नियुतोऽत्र प्रति इह आ वदन्तु सोमस्य यज्ञमुखे पानाय ।
पुरषस्य कामुकम् मन जानती तव वाक् ऊर्ध्वा अतु तिष्ठद् दक्ष गृह्णाण सदस्र गृह्णाणिति निर्गच्छतु ।
त्वम् वायो । नियुत्तता रथेन धनस्य दानाय आ वाहि ॥ १ ॥

मन्दन्तु त्वा मन्दिनी वायुविन्द्वोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिर्घ्नो गोभिः क्राणा अभिर्घ्नवः ।
यद्धं क्राणा इरध्वै दक्षं सचन्त ऊतयः ।
सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उपं ब्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मन्दन्तु । स्वा । मन्दिनी । वायो इति । इन्द्वव । अस्मत् । क्राणासः । सुकृता । अभिर्घ्नवः ।
गोभिः । क्राणा । अभिर्घ्नवः ॥ यत् । ह । क्राणा । इरध्वै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।
सध्रीचीना । नियुतः । दावने । धियः । उपः । ब्रुवते । ईम् । धियः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'मन्दन्तु त्वा मन्दिनी वायो । सोमा बस्माकममिलरितानि पञ्चमि कुर्वाणा सुसंस्कृता'
अभिगतदीप्तयः । यदि सन्तु परिचरणार्थं यजमानेषु कुर्वाणा नियुत वायु सेवन्ते । ततः
सहाजन्तीति^१ नियुत कामाना^२ घातारस्तेषा दानाय स्तुवन्ति एता ॥ २ ॥

वायुर्षुद्धे रोहिता वायुररुणा वायु रथे अजिरा धुरि वोळ्हेवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हेवे ।
प्र वोधया पुरंधि जार आ संसतीमिव ।
प्र चक्षय रोदेसी वासयोपसः श्रवसे वासयोपसः ॥ ३ ॥

वायु । शुद्धे । रोहिता । वायु । अरुणा । वायु । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हेवे । वहिष्ठा ।
धुरि । वोळ्हेवे ॥ प्र । वोधय । पुरंमधि । जार । आ । संसतीमिव ।
प्र । चक्षय । रोदेसी इति । वासय । उपसः । श्रवसे । वासय । उपसः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'वायु शुद्धे' रोहितवर्णे कदाचिदरणे, वायु रथे गमनशीलौ^१ धुरि यज्ञाय वोढारौ^२ । प्रबोधय
बहुप्रश्नम् । जार स्वपत्नीमसती यथा बोधयति । प्रदक्षय चास्मै प्रबोधेन^३ घावापृथिवी । विधा
सय च उपस अस्मै अत्राय वायो^४ ॥ ३ ॥

तुर्म्यमुपासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिपुं चित्रा नव्येषु रश्मिपुं ।
तुर्म्य धेनुः संवर्दया विश्वा वधनि दोहते ।
अर्जनयो मूर्तो वधुर्णाम्यो द्विय आ वधुर्णाम्यः ॥ ४ ॥

१-१ वासि वि^१ अ^१ २. सतावन् वि^१ अ^१ ३ 'मान् वि^१ लय ४ ४ वासि वि^१ लय.
५ 'ये ल सोध ६ रोद्वे ल सोध. ७ 'पने वि^१ लय ८ वयो वि^१ लय, वायो वि^१ अ^१ छ.

तुभ्यम् । उपसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वला । तन्वते । दम्ऽसु । रश्मिपुं । चित्रा ।
 नच्येपु । रश्मिपुं ॥ तुभ्यम् । धेनुः । सत्रऽदुर्धा । विश्वा । वसुनि । दोहते ।
 अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

षेड्डट० तुभ्यम् उपसः^१ निर्मलाः पूर्वस्थां दिशि भजनीयानि तेजांसि तन्ते कल्याणानि दर्शनीयेषु
 मवतरेषु रश्मिषु । तुभ्यन् धेनुः अमृतस्य दोग्धी^२ विश्वानि^३ धनानि^४ घृते पयो इषि दोषि^५ ।
 स त्वम् दिवः नदीभ्यः सकाशाद् इनाद् मरुतः अजनयः ॥ ४ ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुऽप्यवो मदेपुग्रा इपणन्त भूर्वणिपामिपन्त भूर्वणिं ।
 त्वां त्सारी दसमानो मर्गमिद्वे तक्वशीये ।
 त्वं विश्वस्माद् भुवनात् पासि धर्मणासुर्यात् पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । शुक्रासः । शुचयः । तुऽप्यवः । मदेपु । उग्राः । इपणन्त । भूर्वणिं । अपाम् ।
 इपन्त । भूर्वणिं ॥ त्वाम् । त्सारी । दसमानः । मर्गम् । ईद्वे । तक्वशीये ।
 त्वम् । विश्वस्माद् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

षेड्डट० तुभ्यम् सोमाः शुचयः स्वरत्नाणाः, मदेषु च सत्सु उग्राः मरुतः अपाम्^१ वृष्टिलक्षणानां भरगे
 व्यापियन्ते । त्वाम् चौरमयाद्^२ गच्छन् चौरैर्द्विस्वमातः भजनीये स्तने. परिगन्तव्ये देशे
 स्वीति । त्वम् च असुरपक्षीयाद् सर्वस्माद् भूतजाताद् कर्मणा तं रक्षसि ॥ ५ ॥

त्वं नो वायोपामपृथ्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।
 उतो विह्वरमतीनां विशां ववर्जुपीणाम् ।
 विश्वा इत् ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहत् आशिरम् ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । वायो इति । एवाम् । अपृथ्व्यः । सोमानाम् । प्रथमः । पीतिम् । अर्हसि । सुतानाम् ।
 पीतिम् । अर्हसि ॥ उतो इति । विह्वरमतीनाम् । विशाम् । ववर्जुपीणाम् ।
 विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आशिरम् । घृतम् । दुहते । आशिरम् ॥ ६ ॥

षेड्डट० वसियानामधिगमः त्वम् वायो ! एवाम् सुतानाम् भरमदीयानाम् सोमानाम् प्रथममेव पानम्
 अर्हसि । किञ्च विविधहोमदुष्कानां याश्च विदाः कदयंतया वर्जयन्ति होमम् तासामुभयीनाम् अपि
 धेनवः तुभ्यं भूणेतोभराय पयः पाम् च दुहते । कदयाश्च त्वां भजन्ते धनेत्सया ॥ ६ ॥

१. 'ता' वि' छयं. २. दोषी छ. ३. नास्ति वि' अ'. ४. 'नि तेषो मूको. ५. नास्ति मूको.
 ६-१. 'क्षणा... वि' अ'.

[१३५]

पिरुष्टेषो देवोवातिक्रयिः । आदितस्त्रिंशत् । नवम्याश्च जायुर्देवता, धन्यासाम् इन्द्रवायू ।
अस्याष्टिशब्दः, सप्तम्यष्टम्योश्चिदुत् ।

स्तीर्णं बृहिरुपं नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते श्रुतिनीभिर्नियुत्वते ।
तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन् मदाय ऋत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णम् । बृहिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । नियुता । नियुत्वते । श्रुतिनीभिः ।
नियुत्वते ॥ तुभ्यम् । हि । पूर्वपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।
प्र । ते । सुतासः । मधुमन्तः । अस्थिरन् । मदाय । ऋत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० स्तीर्णम् बृहिः उपनच्छ अस्मान् पानाय सहस्रसङ्ख्याभिः शतसङ्ख्याभिश्च नियुभिः । तद्वत्
तुभ्यम् स्तीर्णम् । अनामन्त्रितेऽपि सर्वनिघातो दृष्टः । तुभ्यम् हि देवाय देवाः पूर्वपानार्थम्
नियमितवन्तः, 'मदाय एव नो प्रहा गृह्णन्तै' (ते ६, ४, ७, १) इति स्वया प्रपानार्थम् । मधुरस्ताः
सोमाः हविर्धानात् तव नदं प्रजां च कर्तुं प्रतिहन्ते ॥ १ ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पार्हा वसानः परि कोशमर्षति शुक्रा वसानो अर्षति ।
तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु ह्यते ।
वह वायो नियुतो याह्वस्मयुर्जुपाणो याह्वस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयम् । सोमः । परिपूतः । अद्रिभिः । स्पार्हा । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति ।
शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । ह्यते ।
वह । वायो इति । नियुतः । याहि । अस्मयुः । जुपाणः । याहि । अस्मयुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् अयम् सोमः अभियुतो प्रावभिः ऋजीपाद् विविधतः सृष्टणीयानि कल्याणानि
उद्घातित् वसानः श्रेष्ठं विमुच्य रसात्मकोऽभियुत्मानो निर्गच्छति* । अंशुतपहाय निर्गच्छति । तव
शवम् भागः मनुष्येषु स्थितः सोमः देवानां मध्ये ह्यते । तथा सति भागच्छ । वायो !
नियुतः च* वामनार्थमभिगच्छ अस्मत्कामः प्रीयमाणः ॥ २ ॥

आ नो नियुद्भिः श्रुतिनीभिरेष्वरं संहस्त्रिणीभिरुपं याहि वीतये वायो ह्यव्यानि वीतये ।
तवायं भाग श्रुत्वियुः सरश्मिः सूर्ये सचा ।
अर्ष्युभिर्भरमाणा अपंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको २. 'का' वि. ३. गृह्णन्ता अ. गृह्णते छ. ४. नां वि. अ. ५. मधुरस्ताः वि. कथं. ६. 'कानि व वि' अ. ७. निर्गत्य वि. अ. ८. नास्ति वि. कथं.

आ । नः । नियुत्सभिः । श्रुतिनीभिः । अच्वरम् । सुधृत्तिर्णीभिः । उर्ष । याहि । वीतये । वायो इति । हृव्यानि । वीतये ॥ तर्ष । अयम् । भागः । श्रुत्विर्यः । सःसःस्मिः । सूर्ये । सर्चा । अच्वर्युःभिः । भरमाणाः । अयंसत् । वायो इति । शुक्राः । अयंसत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वायो । अस्मदसं शतसहस्रसहस्र्याभिः क्षत्राभिः हवीषि सारितुम् उपागच्छ । तत्र अयम् भागः प्राहकाळः सूर्यरश्मिभिः सहितः, उदिते सूर्ये तेन सहितस्वस्मिन्दुदिते रूढमाणः । तस्मिन्काले तत्र मध्यर्षुभिः इमे सोमास्त्वदर्थं हविर्धानात् प्रक्षिपमाणाः होमार्थं गृहीताः ॥ ३ ॥

आ वां रथो नियुत्वान् वक्षदर्वसेऽभि प्रवीसि सुधितानि वीतये वायो हृव्यानि वीतये । पिबतं मध्वो अन्धंसः पूर्वपेयं हि वां हितम् । वायवा चन्द्रेण राधसा गतमिन्द्रश्च राधसा गतम् ॥ ४ ॥

आ । वाग् । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अर्वसे । अभि । प्रवीसि । सुधितानि । वीतये । वायो इति । हृव्यानि । वीतये ॥ पिबतम् । मध्वः । अन्धंसः । पूर्वपेयम् । हि । वाग् । हितम् । वायो इति । आ । चन्द्रेण । राधसा । आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा । आ । गतम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रवायू ! युवाम् नियुत्वान् आबहत् रथः सोमलक्षणानि सुनिहितानि हवीषि सारितुम् अभि । भवन्तौ च मधुसदसं सोमम् पिबतम् । युवयोः हि पूर्वपानं देवैर्निहितम् । तथा सति वायो ! त्वम् इन्द्रः च हर्षकेण अस्मभ्यं प्रदत्तितेन धनेन सह आ गच्छतम् ॥ ४ ॥

आ वां धियो वष्ट्युरध्वरां उपेमिन्दुं मर्मजन्त वाजिनमाशुमत्यं न वाजिनम् । तेषां पिबतमस्पृशु आ नो गन्तमिहोत्या । इन्द्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवम् ॥ ५ ॥

आ । वाग् । धियः । वष्ट्युः । अध्वरान् । उपे । इमम् । इन्दुम् । मर्मजन्तु । वाजिनम् । आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ तेषाम् । पिबतम् । अस्पृशु इत्यरमुयू । आ । नः । गन्तम् । इह । कुत्या । इन्द्रवायू इति । सुतानाम् । अद्रिभिः । युवम् । मदाय । वाजऽदा । युवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वाग् अस्मत्पदिचरणकर्मणि यज्ञात् प्रत्यावर्तयेयुः । त्वदर्थम् इमम् इन्दुम् मध्यर्षवो वक्ष्यापवित्रेण परिमृष्टयन्तः 'नीप्रम् ध्यापितम् लक्ष्मीव' धलशब्दमारोहणाय । वाजिनाम् प्रावभिः सुतान् सोमात् अस्मत्कामी युवाम् मदाय पिबतम् । आगत्यत च रक्षणार्थम् इन्द्रवायू ! मन्त्रस्य दातारो ! तेषामिन्दुमित्येकवचनबहुवचनयोः पादभेदात् समन्वयः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः १ ।

१. वास्ति विं लये. २. श्रुतिं विं. ३-३. 'शीघ्रं यापितो... अ' इति शीघ्रप्रापितो... विं; 'अशान्तम् एत छ. ४. युवम् अ'. ५-५. वास्ति मूको.

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।
एते वामभ्यस्तुक्षत तिरः पवित्रं प्राश्रवः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमांसो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वाम् । सोमाः । अप्स्व । आ । सुताः । इह । अध्वर्युभिः । भरमाणाः । अयंसत ।
वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वाय् । अग्नि । असूक्ष्म । तिरः । पवित्रम् । आश्रवः ॥
प्राश्रवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमांसः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इमे युवयोः वसतोवरीषु सुताः यज्ञे अध्वर्युभिः हविर्धानात् प्रहियमाणा दोषाः गृहीताः ।
एते चाभिपयानन्तरं युवयोरथम् तिरः पवित्रम् विगृष्टा भासन् । यथा मध्ये पवित्रम् भवति
एवमाश्रुष्यापिनोऽतिसृष्टाभ्राती सोमाः सुष्मत्कामाः अविनयानि दशापवित्रस्थानि रोमाणि अतीरप
गच्छन्ति ॥ ६ ॥

अति वायो समतो यादृि शश्वतो यत्र ग्रावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिन्द्रंश्च गच्छतम् ।
वि सुनृता ददशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रंश्च याथो अध्वरम् ॥७॥

अति । वायो इति । समतः । यादृि । शश्वतः । यत्र । ग्रावा । वदति । तत्र । गच्छतम् । गृहम् । इन्द्रः ।
च । गच्छतम् ॥ वि । सुनृता । ददशे । रीयते । घृतम् । आ । पूर्णया । नियुता । यायः ।
अध्वरम् । इन्द्रः । च । याथः । अध्वरम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अकारपरान् स्वपतः सर्वान् वायो! त्वमतीत्य गच्छ' । यत्र अभिपयमाणा शब्दं करोति
तत्र इन्द्रवायू! गच्छतम् । अस्मिन् गृहे स्तुतिवाक् विविधं दृश्यते । 'युतम् च' होमार्थं
गच्छति । तथा सति इन्द्रवायू! यज्ञमिमम् पूर्णया नियुता यायः ॥ ७ ॥

अत्राह तद् बहेधे मध्व आहुतिं परमंश्चत्सुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते संन्तु जायवः ।
साकं गानुः सुवते पच्यते ययो न ते वाय् उर्ष दस्यन्ति धेनवो नार्ष दस्यन्ति धेनवः ॥८॥

अत्र । अहं । तद् । बहेधे इति । मध्वः । आहुतिम् । यम् । अश्वत्थम् । उपतिष्ठन्त ।
जायवः । अस्मे इति । ते । संन्तु । जायवः ॥ साकम् । गानुः । सुवते । पच्यते । यवः । न ।
ते । गानो इति । उर्ष । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यम्' हविर्मिदेषान् न्याप्तुवन्तम् 'शयुं जायवः' अन्तुवयजन्मानि उपतिष्ठन्ते अथः स्थितानि

१. 'भिविषा' वि'. २. अत्र' वि' अ' ट. ३-३. नास्ति वि'. ४. यद् सूको. ५-५. अन्तुवय
अपानि अनुतापनः सूको.

भवन्ति । अस्मिन् एव युवां वामिनां^१ सोमस्य आहुतिम् आत्मानं प्रापयेथे । अधाभ्युदयजन्मानि अस्मासु सन्तु । वायो ! तव प्रसादाद् मदीयाः गावः च सह प्रसूयन्ते । यवः च पक्वो भवति । न त्वदीयाः धेनवः उप दस्यन्ति^२ न अत्र अप दस्यन्ति इत्यस्यो भेदः । 'वायुर्वै पयसः प्रदाता' (काठ ३५, १७) इति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इमे ये ते सु वायो ब्राह्मोजसोऽन्तर्नदी ते पुतर्यन्तपुक्ष्णो महि ब्राधन्त उक्ष्णः ।
धन्वश्चिद् ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।
सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । ब्राहुऽओजसः । अन्तः । नदी इति । ते । पुतर्यन्ति । उक्ष्णः । महि । ब्राधन्तः । उक्ष्णः ॥ धन्वन् । चिद् । ये । अनाशवः । जीराः । चिद् । अगिराऽओकसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः । दुःऽनियन्तवः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वायो ! ये इमे स्वदीयाः प्रत्यक्षपोता^३ ब्राह्मणाः नवान् अन्तः सुप्तु पतन्ति । उदक-समीपे हि शीघ्रं पतन्ति वाताः सेकार उदकविन्दुभिः महद् वर्षमाना महान्तो भवन्तः । पुनः ते इति पूरणार्थम् । ये च अन्तरिक्षेऽपि विराट्मध्ये न नश्यन्ति, न पतन्ति । क्षिप्रः अगिरौकसः ये पदार्थाभिरनिरन्ति चै. सेव्यमाना गिरौकसोऽवाहताः । न ह्यपवरकादी^४ प्रविष्टा वातास्त्रय विष्टन्ति । ते इमे सूर्यरश्मय इव हस्ताभ्यां नियन्तुमशक्या^५ भवन्ति ॥ ९ ॥

‘इति द्वितीयादके प्रथमाभ्यामे पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

[१३६]

‘परुषेभ्यो देवोदासिर्भविः । मित्रावरुणौ देवता, पृथीसप्तभ्योः विद्मोषा ।
अत्यष्टिः ऋन्ः, सप्तमी विष्टुर्’ ।

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो बृहन्नमि भरता मृळ्यत्तयां स्वादिष्टं मृळ्यत्तयां ।
ता सुम्राजां घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।
अथैनोः सुत्रं न कुतश्चनाश्रुपै देवत्वं नू चिदाश्रुपै ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निऽचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । बृहन्नम् । भूतिम् । भरत । मृळ्यत्तयाभ्याम् । स्वादिष्टम् । मृळ्यत्तयाभ्याम् ॥ ता । सुम्राजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेयं । उपऽस्तुता । अथ । एनोः । अश्रुपै । न । कुतः । चन । आऽश्रुपैः । देवत्वं । सु । चिद् । आऽश्रुपै ॥ १ ॥

१. वामिन् मूको. २. तदिरम् मूको. ३. नोतरयन्ति इत्यन्ति वि' अ'; नोतर' वि' ल.
४. 'दासिना वि'; 'दास्यति अ' लयं. ५. 'पता वि' अ'. ६. 'पवरकादेन ल. ७. 'पयस्य वि' क लयं.
८-८. नास्ति मूको.

षेकूट० सुष्ठु प्रं भरत प्रशस्यं निवरां प्रवाभ्यां महान्त्वं नमस्कारम् हव्यम् स्वोषं चान्नप्रदानेन मनुष्यान् स्वादुतमं सुखपद्भ्यां मित्रावरुणाम्याम् । तौ हि सर्वेषामीधरो पुत्रदानौ^१ यर्षजात् सर्वेष्वेव यज्ञेषु उपस्तुतौ भवतः । ततः एनयो, वलं न पुताः चिदपि बलयुक्ताद् आघर्षणाय^२ भवति । न^३ देवत्वम् एव क्षिप्रम् अन्येषामाघर्षणाय^४ भवति ॥ १ ॥

अर्दशिं गातुरुखे वरीयसी पन्थाः क्रतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

सुक्षं मित्रस्य सार्दनमर्धम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं^५ वर्यं उपस्तुत्यं^६ बृहद् वर्यः ॥ २ ॥

अर्दशिं । गातुः । उखे । वरीयसी । पन्थाः । क्रतस्य । सम् । अयंस्त । रश्मिभिः । चक्षुः । भगस्य ।

रश्मिभिः ॥ सुक्षम् । मित्रस्य । सार्दनम् । अर्धम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहद् । उक्थ्यम् । वर्यः । उपस्तुत्यम् । बृहद् । वर्यः ॥ २ ॥

षेकूट० विस्तीर्णोवादित्याय गन्तुं विस्तीर्णां^१ गातुः प्रथमम् अर्दशिं । पन्थाः भादित्यस्य रश्मिभिः भगस्य देवस्य तेजो जमाद् । भगतेजसा प्रकाशत इत्यर्थः ।^२ मित्रस्य आवासस्थाने दीर्घा भवति अर्धम्णः तदनन्तरम् वरुणस्य इति क्रमः । इत्थमस्मिन् प्रादुर्भूते मित्रावरुणौ धातयेते^३ महद् उक्थां^४ हविलक्षणमन्नम् उपेत्य स्तोत्रण्यम्^५ ॥ २ ॥

ज्योतिष्मतीमर्दिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा संचेते द्विवेदिवे जागृवांसां द्विवेदिवे ।

ज्योतिष्मत् क्षत्रमांशते आदित्यां दानुनस्पतीं ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्धमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अर्दितिम् । धारयत्क्षितिम् । स्वःऽवतीम् । आ । संचेते इति । द्विवेदिवे ।

जागृवांसां । द्विवेदिवे ॥ ज्योतिष्मद् । क्षत्रम् । आंशते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ज्जनः । अर्धमा । यातयत्ज्जनः ॥ ३ ॥

षेकूट० *भद्रिस्तद्वितां वेदिरक्षणो भूमिम् पृथर्विहमनुष्याम् सर्वैर्दिविर्भियुंक्ताम् जागरणतीक्ष्णीं मित्रावरुणौ हन्वहम् भाभिमनुष्येन सेवेते । वापिमावदितेः पुत्री दानस्य^१ स्वामिनी पुद्रेषु दीक्षितुषं वलं प्राप्नुतः । तयोः मित्रः इवद्युज्जो भवति वरुणः च एषम् अर्धमा च तासद्विदः ॥ ३ ॥

१. नास्ति विं लपं. २. नास्ति विं अं. ३. एनयोः विं ; एनयोः अं. ४-५. नास्ति विं अं. † नास्ति विं लपं. ६. अविं विं लपं. ७-८. नास्ति विं. †-† नास्ति अं. *वत्य बालस्यां विं लपं. †-† नास्ति अं. ‡ *त्याः विं लपं. ९-१०. नास्ति विं अं. † मूनीं विं. ८. दानवरं विं अं. ९. *पुत्रो विं लपं.

अयं मित्राय बरुणाय शन्तमः सोमो भूत्ववपानेष्वामर्गो देवो देवेष्वामर्गः ।
 तं देवासो जुपेरत विश्वे अद्य सजोपसः ।
 तथा राजाना करथो यदीमंह ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयम् । मित्राय । बरुणाय । शन्तमः । सोमः । भूत् । अवपानेषु । आऽमर्गः । देवः ।
 देवेषु । आऽमर्गः ॥ तम् । देवासः । जुपेरत । विश्वे । अद्य । सजोपसः ।
 तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतावाना । यद् । ईमहे ॥ ४ ॥

चेङ्कट० 'अयम् मित्रावरुणाभ्यां सुस्तमः सोमः भवतु देवानां मध्ये अवपानेषु आभजनीयः देवः ।
 तम् इमम् अद्य सज्जनाः सर्वे देवाः सेवन्ताम् । तथा राजादौ ! कुरुष्वः सत्यवन्तौ, यद् यत्
 पाचामहे इति' ॥ ४ ॥

यो मित्राय बरुणायाविधुञ्जनोऽनुर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाक्षांसं मर्तमंहसः ।
 तमर्यमाभि रक्षत्यजुयन्तमनु व्रतम् ।
 उक्थैर्य एनोः परिभूर्पति व्रतं स्तोमैराभूर्पति व्रतम् ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । बरुणाय । अविधत् । जनः । अनुर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः ।
 दाक्षनांसम् । मर्तम् । अंहसः ॥ तम् । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुयन्तम् । अनु । व्रतम् ।
 उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूर्पति । व्रतम् । स्तोमैः । आऽभूर्पति । व्रतम् ॥ ५ ॥

चेङ्कट० 'यः मित्रायां बरुणाय च परिचरति जनः, हवीषि दत्तवन्तम्' तम् 'मर्तम् अपत्युतम्' अरक्षन्तम्
 इमो 'देवो अंहसः' पापात् परि रक्षतः । तम् अर्यमा च देवः अभि रक्षति' ऋजुमिच्छन्तम् तस्य
 कर्म लक्ष्मीकृत्य नस्त्रैः यः एनयोः स्तोमैश्च कर्म पक्वो भवति, आभिसुपेयन च भवति ॥ ५ ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचुं बरुणाय मीळहुपे सुमृळीकार्यं मीळहुपे ।
 इन्द्रमपिमृपं स्तुहि युक्षमर्यमणं भर्गम् ।
 ज्योर्जविन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्याम् । मित्राय । वोचुम् । बरुणाय । मीळहुपे । सुऽमृळीकार्यं ।
 मीळहुपे ॥ इन्द्रम् । अग्निम् । उपं । स्तुहि । युक्षम् । अर्यमणम् । भर्गम् ।
 ज्योक् । जीवन्तः । प्रजया । सचेमहि । सोमस्य । कृती । सचेमहि ॥ ६ ॥

१-१. बरुणाभ्याम् वि' मं' लपं. २-१. नास्ति वि' मं. २-२. नास्ति वि' मं. ३-१. नास्ति वि'.
 ४. नास्ति मूळे. ५-५. नास्ति मं. ६-६. देवतामहत्तः मूळे. ७. '४१ वि'.

वेङ्कट० यथालिङ्गदेवतामन्त्रः । नमः महते दीप्तायान्तरिक्षाय चावापृथिवीभ्यां च अहं मवीमि, मित्रावरुणाभ्यां च सेवतृभ्यां सुशयितृभ्याम् । अयं स्तोतः ! इन्द्रम् अग्निम् च उप स्तुहि, दीप्तम् अर्यमणम् भगम् च । चिरम् जीवन्तः प्रजया संघृष्टा भवान सोमस्य रक्षणेन ॥ ६ ॥

ऊती देवानां वयमिन्द्रवन्तो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निर्भित्रो वरुणः शर्म यंसन् तदंश्याम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

ऊती । देवानां । वयम् । इन्द्रवन्तः । मंसीमहि । स्वयंशसः । मरुद्भिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अंश्याम् । मघवानः । वयम् । च ॥ ७ ॥

वेङ्कट० रक्षणेन देवानाम् वयम् इन्द्रयुक्ताः स्वभूतास्तः अचंयाम मरुद्भिः सवितमिन्द्रम् । अन्नस्यम् भान्यावचभ शर्म सुखं प्रयच्छन्तु । वयम् च अन्धादिभिर्दत्तं तत् धनवन्तः प्राप्नुवाम ॥ ७ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

द्वितीयस्याष्टकस्याध्याये व्याकरोदिति ।

यणयस्य क्लृष्टं ज्ञातो माधवः सुन्दरोमुतः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्यायानि

द्वितीयाष्टके प्रथमोध्यायः ॥

— ५ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोध्यायः ॥

१. श्लोकस्य वि० अ० । २. एतद् वि० अ० । ३. नास्ति वि० अ० । ४. नास्ति वि० । ५. यं ... मू० । ६. अयं मू० । ७. नास्ति मू० । ८-९. नास्ति मू० । १०. एतद् वि० अ० ।

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः

वेङ्कट०

'सुमुमा यातमद्रिभिः' व्याचिह्न्यासति माधवः ।
 मद्रुशैर्वेङ्कटो वृत्ति परोक्षे तत्र लिङ् स्मृतः ॥ १ ॥
 भूतेऽनघतने पैः पैः अग्नेः परि' जत्रिरे' ।
 'इदं विष्णुविं चक्रमे' 'श्रेया नि दंपे पृथम्' ॥ २ ॥
 'उवासोपाङ्ग उच्छान्चुडं मु' 'उत्तधुर्मनसा इ(ि' ।
 द्ययतेऽघतने चापि भूते तत्र निदर्शनम् ॥ ३ ॥
 'रुदिमरुश्वा संताने'ति' दिवात्तमपश्यतः ।
 रदिम च 'राशौ वित्ततमेप' चाघतनो मतः ॥ ४ ॥
 अपरोक्षेऽपि' लिङ् दृष्टो 'जुहुरे वि चित्तवन्तः' ।
 'आ द्रुहदा पुरं विविशुः', 'सहस्रानि वैवन्दिम' ॥ ५ ॥
 कर्माणि योवने चक्रे यानि वयिर्ऋषिः पुरा ।
 तानि जीर्णः कथयति 'स्कुटा चात्रापरोक्षवर्' ॥ ६ ॥
 'यद्वा परोक्षमात्मानं' प्रथमेनात्र निर्विद्वान् ।
 पुरूपेण परोक्षां च क्रियामभ्यपविष्टवान् ॥ ७ ॥
 'यमां नश्चका ज्वरत्नम्' द्ययतेऽथ भविष्यति ।
 'यद्वा लिप्स्यात्' 'द्वयामं देवैः' 'कलसं हन्यते' ॥ ८ ॥
 नृजन्तो हि जगद् देवा मनुष्यस्य दावाधुपः ।
 जगामकल्पयेत्स्वस्मादर्थो' भूयोऽथ विद्यते ॥ ९ ॥
 यदा न क्षणमुयाद्येषु लिटं स्थापयितुं तदा ।
 वाक्यार्थानुगुणांस्तौत्वान् पण्डितोऽर्थान् प्रदर्शयेद् ॥ १० ॥

१. ऋ १०, ६२, ६. २-२. नास्ति वि' अ'. † ऋ १, २२, १७. ‡ नास्ति वि' लपं.
 ४ ऋ १, ४८, १. ३. ऋ १, २०, २. ४. ऋ १, १५, ८. ५-५. राक्षसि तमेव वैश्वभ.
 ६. 'ये च वि' अ'. ७. ऋ ५, १९, २. ८. ऋ ५, १९, २. ९. ऋ ५, २५, ९. १०-१०. तुडात्वा'
 वि' ल लपं; 'तुडा वाक' वि' अ'. ११-११. यदापरो' वैश्वभ. १२. ऋ १, ८९, ९. १३-१३. 'मनि
 म्वाव लपं; 'नाव वि' अ' ल. १४-१४. महानवृषो' वैश्वभ, 'मो ०' वि' अ'. १५. 'नयन्मा'
 वै अ ल.

[१३७]

१ परुच्छेपो वैबोवासिर्नपिः । मित्रावरुणौ देवता । अतिशक्वरो उन्दः^१ ।

सुपुमा यातमद्रिभिर्गोर्धीता मत्सुरा इमे सोमांसो मत्सुरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तुमुप नः ।

इमे वा मित्रावरुणा गवांशिरः सोमाः शुक्रा गवांशिरः ॥ १ ॥

सुपुम । आ । यातम् । अद्रिऽभिः । गोऽधीताः । मत्सुराः । इमे । सोमांसः । मत्सुराः । इमे ।

आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः ।

इमे । वाम् । मित्रावरुणा । गोऽआशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ १ ॥

वेङ्कट० परुच्छेपः । मुतवन्तः सोमम् आपभिः, आगच्छन्तम् । पवसा धिताः इमे सोमाः मदकराः । राजानो ! कुलोकस्य ह्यप्रशारो ! असुरेभ्यस्त्रातासौ उप आ गच्छतम् अस्मान् । इमे दि सोमाः मित्रावरुणौ । सुषधेरमां व पयोमिश्रणाः^२ स्वच्छन्तीति ॥ १ ॥

इम आ यातमिन्दवः सोमांसो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।

उत वामुपसौ बृधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुं ऋतार्यं पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातम् । इन्दवः । सोमांसः । दधिऽआशिरः । सुतासः । दधिऽआशिरः ।

उत । वाम् । उपसः । बृधि । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ।

सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋतार्यं । पीतये ॥ २ ॥

वेङ्कट० आदित्यमसौ दधिमिश्रणः^३ । इमे वा मित्रावरुणौ ! सोमाः सुताः सोमाः दधिमिश्रणाः तथा सति भागच्छतम् । अविष काम् उपसः षोचकाले सूर्यरश्मिषु^४ प्रादुर्भूतेषु सुतः सोमोऽस्माभिः मित्राय वरुणाय सत्यभूताय पाशाय धोभवः ॥ २ ॥

तां वा धेनुं न वासुरीधंशुं दुहन्त्याद्रिमिः सोमं दुहन्त्याद्रिमिः ।

अस्मत्रा गन्तुमुप नोऽर्वाश्वा सोमपीतये ।

अयं वा मित्रावरुणा वृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥ ३ ॥

ताम् । वाम । धेनुम् । न । वामरीम् । अंशुम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः । सोमम् । दुहन्ति ।
अद्रिऽभिः ॥ अस्मऽद्रा । मन्तुम् । उप । नुः । अर्वाश्वा । सोमऽप्रातये ।
अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । नृऽभिः । सुनः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ताम् धेनुम् इय वासवित्रीम् वाम् सोमरुताम् प्रावभिः दुहन्ति सोमरसम् । अस्मन्ता मन्तम्
उप नः अस्मान् उपागच्छतम् अभिसुखी सोमपानाय । अयम् मित्रावरुणौ ! युवाभ्याम्
आभिसुख्येन पानाय सोमः सुतः ऋत्विग्भिः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाहके द्वितीवाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[१३८]

परुच्छेयो देवोदासिभ्यः । पूषा देवता । अत्यष्टिः छन्दः ।

प्रप्रं पूष्णस्तृविजातस्यं शस्यते महित्वमस्य तृषसो न तन्दते स्तोत्रमस्य न तन्दते ।
अर्चीमि सुम्नयन्नाहमन्त्यूर्ति मयोशुर्वम् ।
विश्वस्य यो मन आशुयुवे मुखो देव आशुयुवे मुखः ॥ १ ॥

प्रऽप्रं । पूष्णः । तृविऽजातस्यं । शस्यते । महिऽत्वम् । अस्य । त्वसः । न । तन्दते । स्तोत्रम् ।
अस्य । न । तन्दते ॥ अर्चीमि । सुम्नऽयन् । अहम् । अन्तिऽकृतिम् । मयःऽशुर्वम् ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽशुयुवे । मुखः । देवः । आऽशुयुवे । मुखः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अन्यदसुदयाद् बहुजनस्य पूष्णः अस्माभिः प्रपंसा क्रियते । महत्त्वम् अस्य वृद्धस्य न क्षीणं
भवति, स्तोत्रम् च । सुष्णमिच्छन् अहम् अन्तिके यस्य रक्षा भवति, तम् सुदृश्य भावविचारम्
स्तौमि । विश्वस्य मनुष्यस्य* य मनः आत्मनोऽभिसुखमन्येभ्यो देवेभ्यः पूषन् करोति महनीयः
देवः* ॥ १ ॥

प्र हि त्वां पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृष्व क्रणवो यथा मृष उष्टो न पीपसो मृषः ।
द्वये यद् त्वां मयोशुर्वं देवं स्रुष्याय मर्त्यैः ।
अस्माकंमाङ्गुपान् द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरम् । न । यामनि । स्तोमेभिः । कृष्वे । क्रणवः । यथा । मृषः ।
उष्टः । न । पीपसः । मृषः ॥ द्वये । यद् । त्वा । मयःऽशुर्वम् । देवम् । स्रुष्याय । मर्त्यैः ।
अस्माकंम् । आङ्गुपान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥ २ ॥

१. नास्ति वि* अ* । २-३. नास्ति मूक्ये । ३. यत्प अत्रमनोऽभिसुखः वि* कर्पे. ४-५. नास्ति
वि* कर्पे. † नेह* अ* ।

वेङ्कट० 'पूषन् । स्वम् पृष ' शत्रून् आरथा तुदसि पवमहम् त्वा' स्तोत्रैः सत्सराकार्येऽधिकृत करोमि । यथा गमनशीलमश्वम् गमने योजयन्त्येवम् । तथा सति यथा उष्टु शीघ्र 'गवच्छत्येवम् शत्रून् पारथाधि गच्छेति । यस्मात् त्वाम् हुवे' सुखस्य भावचितारम् देवम् सन्तम् मर्त्यं सन् सकृत्सिद्धिर्षम्, तत् अस्माकम् स्वोमान् सद्ग्रामेषु अन्नयुक्तान् कुरु ॥ २ ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्ययः क्रत्वा चित् सन्तोऽरसा बुभुजिरे इति क्रत्वा बुभुजिरे ।
तामनु त्वा नवीयमीं नियुते राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरीं भव वाजेऽराजे सरीं भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्ययः । क्रत्वा । चित् । सन्तः । अरसा । बुभुजिरे । इति ।
क्रत्वा । बुभुजिरे ॥ ताम् । अनुं । त्वा । नवीयसीम् । नियुतेम् । राय । ईमहे ।

अहेळमान । उरुशंस । सरीं । भव । वाजेऽराजे । सरीं । भव ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'यस्य ते पूषन्' । सख्ये स्वोत्तर कर्मणा च 'भवन्त त्वदीयेन' रक्षणेनाभिमता-भोगान् 'आत्मीयेन कर्मणा स्तुत्या च भुजते । तादृशीम् त्वदीयां भवतरा स्तुतिम् लक्ष्मीकृत्य त्वां ययन् धनस्य नियुक्तसङ्ख्याम् वाचामह । तथा 'सति बहुस्तुते' अकुर्वन् अस्माक सद्ग्रामेषुऽग्रामेषु सर्वा भव रक्षणाय ॥ ३ ॥

अस्या ऊ पु ण उप सातये भूरोऽहेळमानो ररिवो अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।

ओ पु त्वा वपृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।

नृहि त्वा पूषन्तिमन्य आघृणे न ते सरुपमपङ्कवे ॥ ४ ॥

अस्या । ऊँ इति । सु । न । उप । सातये । भुव । अहेळमान । ररिऽवान् । अजऽअश्व ।
श्रवस्यताम् । अजऽअश्व ॥ ओ इति । सु । त्वा । वपृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुभिः ।
नृहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सरुपम् । अपऽङ्कवे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० पूषन् । अस्या स्तुते भजनाय सुष्ठु अदमान् समीपे भव अकुर्वन् दानवान् । यस्याथा अजा । धनमिच्छामस्माक स्तुतेरिति । शत्रूणामुपधनदित्वा त्वा वयम् साधुभि स्तोमे सुष्ठु आर्षत-
पाम । नृहि त्वामहम् पूषन् । अतिमन्ये । अतिमननमुपेक्ष । भाषुणि आगतदीहि । न ते सख्यम् इत्यप्रापि हीत्यनुपज्ञाद्विधात । त्वया सख्यम् स्वोत्रैरनुपालयामि ॥ ४ ॥

'इति द्वितीयाद्यके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः' ॥

[१३९]

परच्छेपो देवोदासिर्ऋषिः । प्रथमैकादशयोः विश्वे देवाः देवता, द्वितीयायाः मित्रावरुणौ, तृतीयाचतुर्थपञ्चमीनाम् अश्विनौ, षष्ठ्याः इन्द्रः, सप्तम्याः अग्निः, अष्टम्याः मरुतः, नवम्याः इन्द्राग्नी, दशम्याः युद्धस्वयिः । अत्यष्टिश्छन्दः, पञ्चमी बृहती, अन्त्या त्रिष्टुप् ।

अस्तु श्रौषद् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्षो दिव्यं वृणीमहे इन्द्रवायु वृणीमहे ।
यद्धं क्राना विवस्वति नामो सुंदायि नवर्षसी ।

अथ प्र सु न उप यन्तु धीतर्यो देवो अच्छा न धीतर्यः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रौषद् । पुरः । अग्निम् । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्षः । दिव्यम् । वृणीमहे । इन्द्रवायु इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राना । विवस्वति । नामो । सुंदायि । नवर्षसी । अथ । प्र । सु । नः । उप । यन्तु । धीतर्यः । देवान् । अच्छ । न । धीतर्यः ॥ १ ॥

षेङ्कट० वैश्वदेवी स्तुतिः । अथणम् अष्ट । कर्मणाऽहं यज्ञार्थम् अग्निम् पुरः दधान्याहवनीयम् । 'आ वृणीमहे' च दिव्यम् तत् शर्षः मारुतम् क्षिप्रम् इन्द्रवायु च । यदा मया क्रियमाणा नवतरेषु स्तुतिः यजमाने स्तुतीर्मा पतेरि सम्बदा भवति । अथ अस्मान् सुष्ठु लौकिकानि दासादिहवानि परिचरणादीनि प्रकर्षेण उपगतच्छन्तु यथा देवान् प्रति ऋत्विजां कर्माण्युपगच्छन्ति ॥ १ ॥

यद्ध त्यन्मित्रावरुणान्नुतादध्याददाये अर्तुतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।

युवोरित्थ्याधि सञ्जस्वर्षश्याम हिरण्यर्षम् ।

धीभिश्चन मनस्ता स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आदादाये इत्याऽददाये । अर्तुतम् । स्वेन । मन्युना । दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्थ्या । अधि । सञ्जस्व । अर्षश्याम । हिरण्यर्षम् । धीभिः । चन । मनस्ता । स्वेभिः । अक्षभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षभिः ॥ २ ॥

षेङ्कट० 'ऋतम् अहः अर्तुतं' राज्ञीः । 'न वा इदं विवा न मनतमाक्षीत् । अव्यावृत्तं ते देवा 'मित्रावरुणावमुवत्' (तै. ६, ४, ८, ३) इत्यादि अन्वयमुदाहरणम् । 'मन्युर्मन्वतेर्दासिकर्मणः' (वा १०, २९) । मित्रावरुणौ । यत् । एतद् युवाम् सत्यभूतादहः अधि अर्तुतमूतान्धकारम् आदित्यस्य स्वभूतेन तेजसा आदधुः । अथ युवेषां रजम्यां यज्ञेषु अधि युवयोः हिरण्यमयम् हरधम् अरयाम कर्मभिः अर्षश्यामेन च मनसा सोमवागवरेः सोमस्य स्वभूतैः इन्द्रियैश्च अपययाम ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूको. २-२. पुरा सूको. ३-३. नास्ति विं अं. ४. नास्ति विं अं.
या अं. ५. पतिर्ऋति अं. ६-६. यद् अं. ७-७. नास्ति विं अं. † अक्षर (१) अं.
'वाऽन्धकार अं. ‡ नारदी सूको. † नास्ति सूको. ८-८. नास्ति विं अं.

युवां स्तोमैर्भिर्देवयन्तो^१ अश्विनाश्रावयन्तइव श्लोकमायवो^२ युवां हृव्याभ्याइयवः ।
युवोर्विद्व्या^३ अधि^४ श्रियः^५ पृथश्च विश्वयेदसा ।
प्रुपायन्ते^६ वां पुवयो^७ हिरण्यये^८ रथे^९ दत्ता हिरण्यये^{१०} ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमैर्भिः । देवयन्तः । अश्विना । आश्रवयन्तः इव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् ।
हृव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विद्याः । अधि । श्रियः । पृथः । च । विद्वद्वेदसा ।
प्रुपायन्ते । दाम् । पुवयः । हिरण्यये । रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यथा श्लोकम् आश्रवयन्तः स्तोतारो मनुष्या राजानमभ्याह्वयन्ति, एवम् अश्विनो! युवाम् आमवः
स्तोमैः ह्यपि अभ्याह्वयन्ते देवो भवन्वाविच्छन्तोऽथवा दग्धमानाः । किञ्च युवयोः अधि सर्पपत्नी!
विश्वः श्रियः सर्वममम् च ह्योतृणां वर्तन्ते । तथा हिरण्यये रथे स्थितौ भयन्तौ वाम् दसौ!
चक्राणि^१ पदयः गमयन्ति । मधुभाजनानि पुवयं उच्यन्ते^२ इत्यपरम् । तानि मधु क्षरन्ति ॥ ३ ॥

अचेति दत्ता व्युहृ^१नाकमृष्वथो^२ युञ्जते वां रययुजो^३ दिविष्टिष्वध्वस्मानो^४ दिविष्टिषु ।
अधि^५ वां स्थाम^६ वन्धुरे^७ रथे^८ दत्ता हिरण्यये^९ ।
पथेव^{१०} यन्तावनुशासता^{११} रजोऽञ्जसा^{१२} शासता^{१३} रजः^{१४} ॥ ४ ॥

अचेति । दत्ता । वि । ऊँ इति । नाकम् । ऋष्वथः । युञ्जते । वाम् । रययुजः । दिविष्टिषु ।
अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वाम् । स्थाम । वन्धुरे । रथे । दत्ता । हिरण्यये ।
पथाऽथ । पन्तौ । अनुशासता । रजः । अर्जसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रायते । दर्शनीवी । युवाम् शुभोक्तम् स्वस्थेन वि ऋष्वथः^१ पृथक्कुरुषः मध्येनागमनात् । अस्माकं
दिवोऽन्वेपणेयु सत्सु भवन्तौ सर्वस्य बोधवारौ ध्वंसनरहिवाः अथाः युञ्जते अस्मरसमीपमानेतुमिति ।
दर्शनीवी^२! 'हिरण्यये रथे वन्धुरस्थाने अधि^३ तत्र युवयोः रथस्थानम् । यथा यथा पन्तौ सूर्याण्डमसौ
दिविष्वभाषणानेन मार्गम् शास्तः एवमेतौ च सर्वेषां मार्गतुशासजम् अजता कुरुतः । यद्वा यथा
मार्गेण गच्छन् क्षेत्रविद् भक्षेत्रविदो मार्गमनुशास्त्रि वदन् इनाकिति । एतयोर्द्विस्वकृतं द्विवचनम् ॥ ४ ॥

शचीभिर्नः शचीवसू^१ दिवा नक्तं दशस्यतम् ।

मा वां रातिरुषं दसत् कदा चनास्मद् रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।

मा । वाम् । रातिः । उषं । दसत् । कदा । चन । अरमत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

१. पथं मृषो. २. नासित वि^३ अं. ३. नासित वि^३ अं क. ४. न्यरथः विं उषं, मृषुः
वि^३ अं. ५. नासित विं उषं. ६-९. हिरण्ययेवन्धुरस्थानेधि विं उषं; हिरण्यमी रथमधुभाषनेधि विं.

वेङ्कट० कर्मधनो । अस्मभ्यम् कर्मभिः दिवा नक्तम् च धनानि^१ प्रवच्छतम् । मा सुवयोः दानम् नदा-
पिदपि अस्मत्तः उप दसद्^२ भवतु ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये ऋषीयो वर्गः^१ ।

वृषन्निन्द्र वृषपाणांस इन्द्रे इमे सुता अद्रिपुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतासं उद्भिदः ।
ते त्वा मन्दन्तु द्वावनें गृहे चित्राय राधसे ।
गीभिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गृहि सुमृळीको न आ गृहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषपाणांसः । इन्द्रे । इमे । सुताः । अद्रिपुतासः । उद्भिदः । तुभ्यम् ।
सुतासः । उद्भिदः ॥ ते । त्वा । मन्दन्तु । द्वावनें । गृहे । चित्राय । राधसे ।
गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गृहि । सुमृळीकः । नः । आ । गृहि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० "वृषन् । इन्द्र ।" वापित्रा पेयाः दीप्ताः इमे सोमा वृषवधादिषु त्वां प्रेरयन्तु तुभ्यम् अग्निभिः सुताः
उद्भेदकाः । इमे त्वाम् सादयन्तु महतः चिप्रस्य धनस्य दानार्थम् । गीभिर्गृह्यमानः^१ अस्मान्
स्वोत्रैः^२ स्तवमानः^३ सुन्द सुपयिता भवन् जागच्छ ॥ ६ ॥

ओ पू गीं अग्ने भृशुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।
यद् त्वामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अर्दत्तन ।
वि तां दुहे अर्धमा कृतीरी सचा एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । भृशुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजभ्यः ।
यज्ञियेभ्यः ॥ यद् । ह । त्वाम् । अङ्गिरोभ्यः । धेनुम् । देवाः । अर्दत्तन ।
वि । ताम् । दुहे । अर्धमा । कृतीरी । सचा । एष । ताम् । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्ने । अस्माकं ह्योत्रम्^४ स्तुतः त्वम् सुन्द आ भृशुहि । धृत्वा आस्माद् यज्ञियेभ्यः आदित्येभ्यः
राजभ्यः^५ देवेभ्यः^६ गृहि । यदा हे देवाः^७ यूपम् अङ्गिरोभ्यः प्रार्थितास्तेभ्यः सर्वभामदुषाम् धेनुम् अदत्त
वाम । अस्मिन् प्रयोञ्जकृतीरि सति अर्धमा अग्निना सह कानात् विविधान् दुग्धवान् ताम्^८ । यो
मदीपोऽग्निः स एव ताम् धेनुम् अर्धमा सह दोग्धुम् ज्ञातवान् नाम्बः कश्चिद् ॥ ७ ॥

मो पुषीं अस्मद्भि तानि पौंस्या सना भूवन् युञ्जानि मोत जरिपुरस्मत् पुरोत जरिपुः ।
यद् बन्दिचित्रं युगोयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।
अस्मान्म तन्मरुतो यच्च दुष्टं दिघृता यच्च दुष्टम् ॥ ८ ॥

१. नास्ति विं छं. २. दस विं अं. ३. नास्ति मूको. ४. नास्ति विं छं.
५. ता विं छं. ६. नः मूको. ७. नास्ति मूको. ८. सोमाम् विं अं; नास्ति विं छं.
९. नास्ति विं अं. १०. तव विं अं.

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अमि । तानि । पौर्या । सना । मुवन् । बुभानि । मा । उत ।
 जारिपुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिपुः ॥ यत् । वः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् ।
 अस्मात् । तत् । मरुतः । यत् । च । द्रुस्तरम् । विधुत । यत् । च । द्रुस्तरम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सेपं मारुती । ऐन्द्रान्युत्तरा । मरुतः ! मा युष्माकम् यलानि अस्माद् अभिमवन्तु । सुः पूरणः ।
 किन्तु भवतां सनातनानि अस्माकमज्ञानि सन्तु । अपि च ना अस्माकं शरीराणि भवन्निरधिष्ठितानि
 बीजाणि भवन्तु । यत् च वः पूज्यम् महन्वहनि घोषात् उच्चैर्मुक्तकण्ठकम्^१ स्तोत्रव्यम् अमर्त्यम् यत् च
 द्रुस्तरम्^२ तवैमुनयम्^३ तद्^४ अस्मात्^५ धारयत्^६ ॥ ८ ॥

दृष्यद् हं मे जुनुपं पूर्वो अङ्गिराः प्रियमैधुः कर्णो अत्रिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वं मनुर्विदुः ।
 तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मद्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दृष्यद् । हं । मे । जुनुपम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियमैधुः । कर्णः । अत्रिः । मनुः । विदुः । ते । मे ।
 पूर्वं । मनुः । विदुः ॥ तेषाम् । देवेषु । आर्यतिः । अस्माकम् । तेषु । नाभयः ।

तेषाम् । पदेनं । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० दिवोदासामम जम् पुरातनः^१ आधर्वणः^२ 'दृष्यद् वेद । एवम् अङ्गिरःप्रभृतयश्च ते पद्यं पूर्वं
 जानन्ति । तेषाम् दृष्यद्प्रभृतीनाम् आगमनस्तुत्पत्तिः देवेषु भवति । अस्माकम् तेषु नाभयः ज्ञातेषामि ।
 तेषमि निहितेन पदेन अद्मं महद् इन्द्राग्नी स्तोत्रेण नमयाम्यभिमुखं^३ करोमि । तेष्यः स्तोत्रकुशलेभ्यः
 उत्पन्नोऽहमिन्द्राग्नी स्तौमि ॥ ९ ॥

होता यक्षद् वनिनो वन्त चार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पृह्वारैर्भिरुक्षभिः ।

जगुग्मा दूरआदिशं श्लोकमद्वेरथ त्मना ।

अधारयदरिन्दानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वन्तु । चार्यम् । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षभिः । पृह्वारैर्भिः ।
 उक्षभिः ॥ जगुग्म । दुरेऽआदिशम् । श्लोकम् । अद्वैः । अर्थ । त्मना ।

अधारयत् । अरिन्दानि । सुक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुक्रतुः ॥ १० ॥

१. 'तानि नद्यार्कं यलानि वि' अ। २. 'वनकण्ठम् वि' अ। ३. 'उत्तरं वि'। ४. 'उपेदुम' वि'।

५. नास्ति मूको. ६. अमर्यागु क कर्णं. ७. धारयति वि' अ; धारयन्तः वि' क कर्णं. ८. 'तने वि' कर्णं.

९-९. नास्ति वि' अ'.

वेङ्कट० बृहस्पतिर्देवता । होता यजतु बृहस्पतिम् । सम्भजनशीलाः स्तोत्रारथ 'बृहस्पतेर्वर्णीयं धनम् भवन्ताम्' । बृहस्पतिः आत्मानं तपयति कामयमानः बहुभिर्देवैर्वर्णीयैः उक्षभिः पशुभिः । यस्य निश्वसत्पदाद् दूर आदेशनं भवति तादृशम् श्लोकम् आदरणं कुर्वन्तो बृहस्पतेः गृहीतवन्तो वयम् ह्यज्यमाने^१ बृहस्पतौ । आत्मनैव सोऽयम् उदकानि बहूनि सदनसाधनानि धारयति सुकमां ॥ १० ॥

ये देवासो द्विष्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।
अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवासः । द्विषि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अर्धि । एकादश । स्थ ।
अप्सुक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० वैश्वदेवी । 'आपः' (निष १,३) इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षायतना रुद्राः मादात्मन्येन अक्षौ वसवः प्रजापतिर्वेपथ्कारः एषा वेति । पृथिव्यायतना एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः ॥ ११ ॥

'इति द्वितीयाहणे द्वितीयाध्याये चतुर्थे वर्गेः' ॥

[१४०]

'औषधो दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । जगतीच्छन्दः,
दशमी जगतीत्रिष्टुप्त्वा, द्वादशीजगोदशमी त्रिष्टुप्त्वा' ।

वेदिषदे प्रियधामाय सुयुते धातिमिव प्र भ्रा योनिमग्नये ।
वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचि ज्योतीरयं शुक्रवर्णं तपोहनम् ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधाय । सुयुते । धातिम्ऽइव । प्र । भ्रा । योनिम् । अग्नये ।
वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिम् । ज्योतिःऽरयम् । शुक्रऽवर्णम् । तपःऽहनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० दीर्घतमा औषधः । वेदां सीदते प्रियस्थानाय अग्नये सुष्ठु स्रोतमानाय इतिः इ^१ निरा-
सस्थानम् उपकल्पय । तत्र चैनं स्थापयित्वा वस्त्रेणैव^२ आग्नादय स्त्रोत्रेण शुद्धम् ज्योतीनि वरय^३
रथास्तैर्दशमानं^४ स्नेतवर्णीम् तमसो हन्तारम् ॥ १ ॥

अग्निं द्विजन्मा त्रिष्टुदन्नमृज्यते संवत्सरे वाग्धृषे जग्धमी पुनः ।
अन्यस्यासा जिह्वया जेन्यो वृषा न्यष्ट्रन्येन वनिनो मृष्ट वारुणः ॥ २ ॥

अग्निं । द्विजन्मां । त्रिष्टुद । अन्नम् । मृज्यते । संवत्सरे । वाग्धृषे । जग्धम् । ईम् । इति । पुनरिति ।
अन्यस्यं । आसा । जिह्वया । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारुणः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति विं अ'. २. संवत्सरे विं अ'. ईम्ऽन्येनो लघ्वे. ३-२. नास्ति मूको. ४. 'इदं विं अ',
५. 'वसा विं अ'. ६. नास्ति विं अ'. ७. 'वदवमानाय मूको.

वेङ्कट० अभि विस्मयते द्वयोर्लोकयोररण्योर्षा जायमानः त्रिशुत् अक्षम् भान्यौषधसोमरूपम् । मग्निना भक्षितम् एतज्जगत् पुनः संबसरे परिणमति । सोऽयं जेताऽग्निः एकस्यै यजमानेषु वर्तमानस्याग्नेः क्षास्येन जिह्वा च कामानां वर्षिता भवति । अयं अन्येनैव दवाग्निना वनिनः वृक्षान् म्पक् दहति वारणतीक्ष्णः ॥ २ ॥

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सुक्षिता उभा तरेते अभि मात्रा शिशुम् ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयन्तम् तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सुक्षिता । उभा । तरेते इति । अभि । मात्रा । शिशुम् । प्राचाऽजिह्वम् । ध्वसयन्तम् । तृषुऽच्युतम् । आ । साच्यम् । कुपयम् । वर्धनम् । पितुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कृष्णमार्गं दाहमयादत्यम्बं कम्पमाने अग्नेः अस्य सहनिवसन्त्यौ पावाशुधिषी उभे अभि एनं पुत्रनूतम् अभिगच्छतः । त्वपदुर्जायमानम् प्रादसुखन्वालाजिह्वम् वृणगुह्मादिकं विनाशयन्तम् शीघ्रं दासं प्रति गच्छन्तम् सेव्यं यजमानानाम् अयजमानानां कोपनम् पाळयितुर्षंजमानस्य वर्धनम् शिशुम् ॥ ३ ॥

मुमुक्ष्वोऽु मनवे मानवस्पृते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुष्यदो वार्तञ्जता उप युज्यन्ते आशर्वः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्पृते । रघुऽद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊ इति । जुवः ।

असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वार्तऽञ्जताः । उप । युज्यन्ते । आशर्वः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० कामान् मोक्तुमिच्छन्तः मनवे मनुष्यानशुचितानिच्छते लघु शीघ्रं गच्छन्तः आकृष्टहलाः वेगवन्तः नानाविधरुपाः क्षिप्राः लघु च स्पन्दन्तोऽरण्ये दहन्तः वातेनाकृष्टाः सर्वैर्मानवैः उप युज्यन्ते 'एव रश्मयः' ॥ ४ ॥

आदस्यु ते ध्वसयन्तो वृधेरते कृष्णमम्बुं महि वर्षः करिकतः ।

यत् सीं महीमवर्निं प्राभि मर्षेशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानन्दत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । ईरते । कृष्णम् । अम्बम् । महि । वर्षः । करिकतः ।

यत् । सीम् । महीम् । अवर्निम् । प्रा । अभि । मर्षेशत् । अभिऽध्वसन् । स्तनयन् । एति । नानन्दत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनन्तरमेव आस्य भग्नेः वृक्षादीन् ध्वंसयन्तः रश्मयः सनायासेनैव उचितहन्ति कृष्णम्

१. पतस्य विं छपं. २. 'नेनेवदा (म दावा) विना वि'; 'नेनेव दाविना अ'. ३. क्षिप्रम् विं अं.
४. कान विं. ५. वरि विं छपं. ६-६. मुटितम् विं अं.

भविमानम् महत् रूपम् कुर्वन्त । यदा मन्थयन् सर्वत परिगृह्य महतीम् भूमिम् पुन-
पुनरागृह्यन् नासिकाश्वासशब्दसदृश शब्द कुर्वन् राजितसदृशम्^१निधावितसदृश शब्द^२ च कुर्वन्
प्रकर्षणाभिगच्छति ॥ ५ ॥

*इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः * ॥

भूर्धुन् न योऽधि वृश्रुपु नम्रते वृषेव पत्नीरभ्येति रोहन्त् ।
ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधान दुर्गभिः ॥ ६ ॥

भूर्धुन् । न । य । अधि । वृश्रुपु । नम्रते । वृषोऽङ्ग । पत्नी । अभि । एति । रोहन्त् ।
ओजायमान । तन्व । च । शुम्भते । भीम । न । शृङ्गा । दविधाव । दुर्गभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम्भक्तिमिच्छन् इव य ओषधीषु नमते^१ । सोऽय पुमान् इव^२ पत्नी अभिगच्छत्योषधी^३
शब्द कुर्वन् । बलमाचरन् अङ्गानि च शोभयति । भीम ऋषभ इव शृङ्गाणि दाधयीति
दुर्गहो ज्वाला ॥ ६ ॥

स संस्तिरो विष्टिरः स गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ श्ये ।
पुनर्वर्धन्ते अपि यन्ति देव्यमन्यद् वर्षेः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

स । सम्ऽस्तिर । विऽस्तिर । सन् । गृभायति । जानन् । एव । जानती । नित्य । आ । श्ये ।
पुन । वर्धन्ते । अपि । यन्ति । देव्यम् । अन्यत् । वर्षे । पित्रो । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दाहेनात्मन्वोषधी^४ सङ्गृह्य विस्तारयश्चोषधी ज्वालाभि सदृग्ङ्गाति जानन् एव जानती
ओषधी भनवरतम् आशेते । पुन वर्षे त वृक्षाश्च अपिगच्छत्यपिनम् । दवाहितम् वा
दक्षमाना दावावृषिभ्यो अयत् रूप कृण्वन् कुर्वन्ति सङ्घे ॥ ७ ॥

तमपुत्रः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्फुर्मन्त्रुपीः प्रायवे पुनः ।
तासां जरा प्रमुञ्चन्तेति नानददसु परं जनयञ्जीमसवृत्तम् ॥ ८ ॥

तम् । अपुत्रे । केशिनी । सम् । हि । रेभिर । ऊर्ध्वा । तस्यु । मन्त्रुपी । प्र । आयवे । पुनरिति ।
तासाम् । जराम् । प्रऽमुञ्चन् । एति । नानदत् । असुम् । परम् । जनयन् । जीमन् । अस्तुतम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० भविन् चकनस्वभावा पुत्रपुत्रता !^५ एन् हि रेभिरः सरन्धाश्च सर्वेनपुष्पायम् वृता भवि
वृषिभ्यो तिळीना पुन ऊना प्रत्यु । तासाम् भावपीना जीमानाम् जराम् प्रमुचन भयमुपरि
गच्छति शब्द कुर्वन् प्राणम् प्रकृतम् जीवित च तासाम् जनयन् भविस्तिवत् ॥ ८ ॥

१ भविना^५ वि^६ अ^७ एपे; अनि व)ना वि^८ २ 'उ एव वि' अ^९ ३ ३ 'उ एव वि' अ^{१०}
४ ४ नासि मूको ५ नासे वि^६ ६ इव एव वि^७ छ कर् ७ भावय वि^८ ८ 'एवना
भन्वोषधी छ कर् ९ नासि वि^{१०} छ १० 'न वि' अ^{११} ११ 'वि' छ कर्

अधीवासं परिं मातू रिहचहं तृविश्रेभिः सत्वंभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत् पृहते रेरिहत् सदानु श्येनीं सचते वर्तनीरिहं ॥ ९ ॥

अधीवासम् । परिं । मातुः । रिहन् । अहं । तृविऽश्रेभिः । सत्वंऽभिः । याति । वि । जयः ।

वयः । दधत् । पृहते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनीं । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

वेङ्कट० पृथिन्याम् अधिवसन्तमोपधीसङ्घम् परितः आस्वादयन् एव बहुशब्दं त्रुर्वन्निः दृष्टमानैः
रास्वभिः वेगम् वि याति । अरवोपधिदाहात् द्विपदे चतुष्पदे च अन्नम् प्रयच्छन् सदा एव
ओपधीश्चास्वादयन् तं कृष्यः' मार्गः अनु सचते । अह-शब्दः नाश्रयं ॥ ९ ॥

अस्माकंमग्ने मुधवंत्सु दीदिक्षधु थसीवान् वृपुभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीद्वर्धमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकम् । अग्ने । मुधवंत्सु । दीदिदि । अर्थ । थसीवान् । वृपुभः । दमूनाः ।

अवऽअस्यं । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्धमेऽव । युत्सु । परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'अस्माकम् अग्ने' । धनवत्सृष्टिषु दीप्त्स्व अप' इवासं कुर्वन् वृपुभः दममनाः । स त्वं त्वदीयाः
शिशुमतीः दृष्टवाः । गमनायं विमुच्य दीप्त्स्व वर्धमेव युद्धेषु अस्मान्' अत्यन्तं परिचरन् ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः' ॥

इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियाहुं चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत् ते शुक्रं तन्वोडे रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥ ११ ॥

इदम् । अग्ने । सुधितम् । दुःधितात् । अधि । प्रियात् । कुं इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ।

यत् । ते । शुक्रम् । तन्वः । रोचते । शुचिं । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० इदम् स्तोत्रम् अनायासेन हितम् प्रयत्नेन हितम् श्रियतमात् स्तोत्रात् अपि अग्ने
स्य श्रियतमम् भवतु । यत् स्य दीप्तं रूपम् शरीरस्य रोचते इदम् तेन अस्मभ्यम् आ
प्रयच्छति रत्नम् ॥ ११ ॥

रथाय नावपुत नो गृहाय नित्यारिवां पृदतीं रास्पये ।

अस्माकं वीरौ उत नो मुधोनो जनीश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नावम् । पुत । नः । गृहायं । नित्यऽअरिचाम् । पृहत्यात् । रास्पये ।

अस्माकम् । वीरान् । उत । नः । मुधोनः । जनान् । च । या । पारत्यात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

१-१. 'वत् इ' ल. २. नास्ति वि' लपं. ३. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि' अ'.
५-८. नास्ति मूको. ९. गदितम् मूको; उदितम् वा ल लोपः. १०. गदितम् मूको.

वेङ्कट० सगृहः सरथो गच्छन्तुत्तितीर्षुः^१ नदीमाह । रथाय एहाय चरणार्थम् स्वमेक्षणाम् तरणदण्डदुपताम्
नावम् अस्मभ्यम् देहि अग्ने । अस्माकम्^२ वीरान् अपि धनयतः दासान् च वा नदी पारयति^३,
सुखम् च वा करोति ॥ १२ ॥

अग्नी नो अग्र उक्थमिज्जुगुर्वा द्यावाक्षाणा सिन्धवश्च स्वर्गृताः ।
गव्यं यव्यं यन्तो दीर्घाहेपुं वरमरुण्यो वरन्त ॥ १३ ॥

अग्नि । नः । अग्ने । उक्थम् । इत् । जगर्वाः । द्यावाक्षाणां । सिन्धवः । च । स्वर्गृताः ।
गव्यम् । यव्यम् । यन्तः । दीर्घा । अहा । र्षम् । वरम् । अरुण्यः । वरन्त ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् अग्ने । उक्थम् एव सर्वदा त्वम् 'ओषामो देव' (माहा ४, ३, १३) इति
अग्नि जुगुर्वाः । द्यावापृथिवी सिन्धवः च स्वभूताणाः^४ अभियुगन्तु । गोहितम्^५ यवहितं च देवम्
दीर्घेष्वहस्तु गच्छन्तः वरणीयम् अन्नम्^६ मावः अयुष्वन्नस्मदर्धम् ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्गः' ॥

[१४१]

'दीर्घंता औचध्य ऋषिः । अनिर्देवता । जगतीच्छन्दः, द्वादशीब्रह्मोद्देशो त्रिष्टुभो' ।

वद्विस्था तद् वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सईसो यतो जनि ।
यदीमुप ह्वरते सार्धते मतिःश्रुतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥ १ ॥

वद् । इत्या । तद् । वपुषे । धायि । दर्शतम् । देवस्य । भर्गः । सईसः । यतः । जनि ।
यद् । ईम् । उप । ह्वरते । सार्धते । मतिः । श्रुतस्य । धेनाः । अनयन्त । सस्रुतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० तद् सप्तमेव इत्यम् । उदानीमेव इत्यपि त्रियपनाय निधीयते दर्शनीयम् अक्षरस्व तेजः, परैव^७
सदसः^८ जायते । यदि एनम् प्रति गच्छति साधयति स्तोताऽभिक्रियतम् । अग्नेः स्तुती^९ अनयन्त
यजमानाः समानं गच्छन्तः ॥ १ ॥

पृथो वपुः पितृमान् नित्य आ यये द्वितीयमा सुतर्षिवासु मावृषुं ।
तृतीयमस्य वृषभस्य द्रोहसे दशप्रमति जनयन्त योर्षणः ॥ २ ॥

पृथः । वपुः । पितृमान् । नित्यः । आ । यये । द्वितीयम् । आ । सुतर्षिवासु । मावृषुं ।
तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । द्रोहसे । दशप्रमतिम् । जनयन्तु । योर्षणः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्वस्य भावपनस्थानं भूमिम् अन्नयानसिः अन्नवस्ता^{१०} आ देति । अथ द्वितीयम् अन्वसिधे महानदीके ।

१. 'तीर्षु' वि. २. नास्ति सूक्ते. ३-३. पुरितम् वि' अ'. ४. 'वपुषा वपु',
वपुषा...वि'. ५. पुरितम् वि' अ'. ६-६. नास्ति सूक्ते. ७. 'येन स; ४ देव [३'. ८. 'महान वि'.
९. 'एनम् वि' क स्य.

माताऽन्तरिक्षम्, तस्य शिवाः सप्त नद्यः सन्ति । तृतीयम् अरेय अग्नेः रूपम् आदित्यस्य दोहाम् निहितम् । तमिमम् दक्ष प्रमत्तयो मातरो यस्य तम् दिशः अजययन्त ॥ २ ॥

निर्यदीं वृध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शर्वसा क्रन्तं सूर्यः ।

यद्दीमनुं प्रदिवो मध्वं आध्वे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ईम् । वृध्नात् । गृहिषस्यै । वर्षसः । ईशानासः । शर्वसा । क्रन्तं । सूर्यः ।

यत् । ईम् । अनुं । प्रदिवैः । मध्वैः । आऽध्वे । गुहा । सन्तं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० महतः तेजसां आच्छादयितुः शुभ्रात् स्वर्गात् यदा एनम् देवाः प्रज्ञापकेन विष्टन्तः पृथिव्यामकुर्वन् । यदा वा एनम् तदनु पुराणः मातरिश्वा मधुन उदकस्य आध्वे 'अन्तरिक्षे गुहायाम्' सन्तम् यलादाइतवान् ॥ ३ ॥

प्र यत् पितुः परमान्नीयते पर्यां पृथुधो वीरुधो दंसुं रोहति ।

उभा यदस्य जनुपं यदिन्वत् आदिद् यविष्ठो अभवद् घृणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृथुधै । वीरुधै । दंसुं । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुपम् । यत् । इन्वत् । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥

वेङ्कट० यदायमग्निः उत्तमात् स्वर्गात् परि देवेर्नांतरिक्षना च पृथिव्याम् प्र नीयते तदानीम् अयमजेतु निधीयमानः वीरुधः दन्तेषु आरोहयति । आषापृथिवी यदा अस्य जन्म व्याप्तुता, अनन्तरम् एव अयं युवतमः दीप्या शोचयित्वा भवति ॥ ४ ॥

आदिन्मातृरविशद् यास्वा शुचिरर्हिस्पमान उर्विषा वि वावृधे ।

अनु यत् पूर्वा अरुहद् सनानुयो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आद् । इद् । मातृः । आ । अविशद् । यासुं । आ । शुचिः । अर्हिस्पमानः । उर्विषा । वि । वावृधे ।

अनुं । यत् । पूर्वाः । अरुहद् । सनाऽनुयैः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एव ओषधीः भवम् आ भविष्यत् । यत् पूर्वं दाहादायिवेत्ता तासु च अर्हिस्पमानः उरुवेन विविधम् वर्धते । यदा चायम् पूर्वाः शीर्षकालयोगिनीधिरप्ररुधाः अन्वारहत्, अथ भासु वीर्षानु नवतरासु अथरकालनासासु नि धावते, नवतरासु ओषधीषु वर्धते इति ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पृच्छानासं ऋजते ।

देवान् यत् क्रत्वा मृग्मनां पुरुष्टुतो मत्तं शंसं विश्वथा वेत्ति धार्यसे ॥ ६ ॥

१. तेजसः क. २-२. 'विष्टि' अ. ३. न्याप्तुवताः वि' अ.; न्याप्तुवताः वि' छ छ. ४. नप-
त्वा' वि'. ५. 'नतरं वि' अ' छ छ. 'नतरं वि'. ६ १. नास्ति मूको.

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिधिष्टिषु । भगम् इव । पपञ्चानासः । कृञ्जते ।
देवान् । यत् । कर्त्वा । मृगमनो । पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वा । वेति । धार्षसे ॥६॥

वेङ्कट० अनन्तरम् एव अग्निम् वृणते^१ अङ्गामागमनेषु, भगम् इव भगुम् सम्पृचन्तः प्रसाधयन्ति ।
पस्मादयम् हविर्भोजो देवान् कर्मणा बलेन च बहुभिः स्तुतः मर्तम् च स्तुवन्तम् बहुधा अग्निगच्छति
धारणाय ॥ ६ ॥

वि यदस्थ्याद् यजतो वार्तचोदितो ह्यारो न वकां जुरणा अनाकृतः ।
तस्य परमन् दक्षुपः कृष्णजँहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वार्तचोदितः । ह्यारः । न । वकां । जुरणाः । अनाकृतः ।
तस्य । परमन् । दक्षुपः । कृष्णजँहसः । शुचिजन्मनः । रजः । आ । विऽव्यध्वनः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि अस्थाद् यदा यजनीयः वार्तधेरितः कुटिल इव स्तेनः जीर्णो ओषधीः अपराङ्मुखाः, तदा^२ तस्य
दहतः कृष्णमार्गस्य शुद्धजन्मनः विधिधर्मात्स्य^३ मर्ते^४ दग्धानामोषधीनाम् रज एव^५ 'आ तिष्ठति,^६ सर्वं
भस्मीभवति ॥ ७ ॥

रथो न यातः शिकंभिः कृतो धामङ्गैभिररुपेभिरायते ।
आदंस्य ते कृष्णासो दक्षि सुरयः शरस्येव त्वेषथादीपते वर्षः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिकंभिः । कृतः । धाम् । अङ्गैभिः । अरुपेभिः । ईपते ।
आत् । अस्य । ते । कृष्णासोः । दक्षि । सुरयः । शरस्य इव । त्वेषथात् । ईपते । वर्षः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० रथो न यातः इत्येव^१ धाम् अङ्गैरात्मोष्ये आरोचमाने गच्छति । अनन्तरम् अस्य
ते कृष्णाः सरणमार्गो ब्रह्मन्ते । शरस्येव अग्नेः दीप्तान्मानाद् भीता पलायन्ते पक्षिणः ॥ ८ ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाश्वदे अर्यमा सुदानवः ।
यत् सीमन् क्रतुना विश्वथा विश्वरान् नेमिः परिभूरजायथा ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अर्यमा । सुदानवः ।
यत् । सीम् । अत्रे । क्रतुना । विश्वथा । विश्वरान् । नेमिः । परिभूरः । अजायथाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वया 'हि अग्ने । वरुणः' धृतव्रतो, मित्रः च तेजसा आच्छादयति,^१ अर्यमा च त्वप्येव प्रोभनवानः ।
'यस्मात् त्वम् सर्वं प्रति कर्मणा सर्वप्रकारम् विश्वसि, यस्यादीन्यथितिष्ठसि तत्रस्वम् अरान् इव
नेमिः परिभूः अभव । देवान् ॥ ९ ॥

१. वृणते मूको. २. नास्ति मूको. ३. दिधिषु^२ वि^३ अ'. ४-४. अग्निभिः मूको. ५-५. नास्ति
अ'. ६. इव कः मूको. ७-७. नास्ति वि^३ अ'. ८. आच्छादयति अ'. ९-९. नास्ति वि^३ अ'.

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नर्व्यं सहसो युवन् वयं भगं न कारे मंहिरन्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नम् । यविष्ठ । देवस्तातिम् । इन्वसि ।

तम् । त्वा । नु । नर्व्यम् । सहसः । युवन् । वयम् । भगम् । न । कारे । मंहिः । अन्न । धीमहि ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् अग्ने! भजते सुन्वते च धनम् युवतम् । देवैस्तत्तम् प्रेरयसि । तम् त्वां क्षिप्रम् स्तारयन् वयम् सहसः पुत्रं! भगम् इव स्तोत्रलक्षणे शब्दे कार्यं वा महाधन । निधीमहि ॥ १० ॥

अस्मे रयिं न स्वयं दर्शनसं भगं दक्षं न पृष्वासि धर्णसिम् ।

रश्मीरिव यो यमंति जन्मनी उभे देवानां शंसंमृत आ चं सुकृतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिम् । न । सुऽअर्थम् । दर्शनसम् । भगम् । दक्षम् । न । पृष्वासि । धर्णसिम् ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमंति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानाम् । शंसंम् । श्रुते । आ । च । सुऽकृतुः ॥

वेङ्कट० अस्मात्तु धनम् इव तुमषोऽन्नम् दमनसम् भान्यम्^१ बलम् इव सम्पृणक्षि धारकम् । यः भगः^२ सारथिः इव अश्वप्रमहाधान् रश्मीन् अस्माकम् इव^३ जन्म पारलौकिकं च सर्वं नियच्छति, देवानाम् स्तोत्रम् च अनुपच्छति यज्ञे सुकर्मा ॥ ११ ॥

उत नः सुधोत्मा जीराश्वो होता मुन्द्रः मृणवच्चन्द्ररथः ।

स नो नेपनेपतमैरसूरोऽग्निर्वाभं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽधोत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मुन्द्रः । शृणवत् । चन्द्ररथः ।

सः । नः । नेपत् । नेपऽतमैः । असूरः । अग्निः । वाभम् । सुवितम् । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मात् सुदीप्तिः क्षिप्राश्वः द्वावा सदयिमा^४ शृणोतु आह्लादकरथः^५ । सः अस्मान् वयम् नेपतमैः असूतः अग्निः धनम् सुष्ठु प्राण्यम् क्षेप्यम् प्रति^६ ॥ १२ ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवत्प्रिर्केः साम्राज्याय प्रतुरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न यरो अति निर्दतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्प्रिः । अर्केः । साम्राज्याय । प्रतुरम् । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघवानः । वयम् । च । मिहम् । न । यरोः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

१-१. नास्ति वि^१. २. त्वा अ^२. ३-३. युष्टितम् वि^३ अ^३. ४. सीभ्यम् अ^४; हंभ्यम् वि^४.

५. भवाः छपे; अग्निः छ घोषः. ६. नास्ति वि^६ छपे. ७. यच्छति छपे. ८. सारथिना वि^८ अ^८.

९. आह्लादकरः वि^९ अ^९, आह्लादकः वि^९ छ छपे. १०. नास्ति वि^{१०}.

वेङ्कट० सुतः अग्निः कर्मवद्विरस्माभिः^१ मन्थैः साम्राज्यार्थं धनानि भक्षयन्तम् प्रयच्छन् । अग्नी^२ धनयन्तः
ये ते न वयम् न तव शत्रोप्राणि, यथा सूर्यः अत्यन्तम् वृद्धिं विस्तारयति, एवं निस्ततवन्तः ॥ १३ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये षडशो वर्गः^३ ॥

[१४२]

^१दीर्घतमा औचध्य ऋषिः । त्रयोदशानाम् ऋषीं क्रमेण १ इन्द्रः समिद्धो वाऽग्निः, २ तनूनपात्,
३ नराशंसः, ४ इन्द्रः, ५ अग्निः, ६ देवीद्वारः, ७ उपासानका, ८ देव्यौ होतारौ
प्रचेतसौ, ९ तिस्रो देव्यः सरस्वतीलाभारण्यः, १० त्वष्टा, ११ धनस्वतिः, १२ स्वाहाकृतव्यः,
१३ इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः^४ ।

समिद्धो अग्न आ वह देवाँ अद्य यत्सुचे । तन्तुं तनुष्य पूष्यं सुतसोमाय द्राशुपै ॥ १ ॥

समिद्धः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यत्सुचे ।

तन्तुम् । तनुष्य । पूष्यम् । सुतसोमाय । द्राशुपै ॥ १ ॥

वेङ्कट० समिद्धः अग्ने ! आ वह देवान् अद्य यजमानाय । पूष्यैः समिद्धम्^५ अपरयम् कुह सुतसोमाय
यजमानाय ॥ १ ॥

युतवन्तमुप मासि मधुमन्तं तनूनपात् । युजं विप्रस्य मावतः शशमानस्य द्राशुपै ॥ २ ॥

युतवन्तम् । उप । मासि । मधुमन्तम् । तनूनपात् ।

युजम् । विप्रस्य । मावतः । शशमानस्य । द्राशुपै ॥ २ ॥

वेङ्कट० युतवन्तम्^६ समीपे करोषि सोमयन्तं च अग्ने ! यस्मै मेधाविनः मस्तारणस्य यजमानस्य
प्रयच्छतः ॥ २ ॥

शुचिः पावको अद्रुतो मध्वा युजं मिमिक्षति । नराशंससिरा दिवो देवो देवेषु युजिर्यः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्रुतः । मध्वा । युजम् । मिमिक्षति ।

नराशंसैः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । युजिर्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० शुचिः पावकः महाद्व भाग्येन यस्मै सिद्धति । सः नराशंसः स्वर्गाद् भद्रः त्रिः आ गच्छतु
देवः देवमध्ये यशसिः ॥ ३ ॥

इन्द्रितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छां मुजिह्व वृष्यते ॥ ४ ॥

इन्द्रितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।

इयम् । हि । त्वा । मतिः । मर्म । अच्छां । मुजिह्व । वृष्यते ॥ ४ ॥

१. 'मंभिर' छयं. २. नास्ति विं अ'. ३-३. नास्ति मूको. ४. नास्ति मूको. ५. एष्यम्
वि'. ६. नास्ति छयं.

वेङ्कट० स्तुतस्त्वम् अग्ने! आ वह भस्मिन् कामिणि पूज्यम् प्रियम् इन्द्रम् । इयम् हि मम स्तुतिः
सुखिह । त्वाम् अच्छ उच्यते ॥ ४ ॥

स्तृणानासौ यत्सुचो बर्हिष्ये स्वेध्वरे । वृक्षे देवव्यंचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ ५ ॥
स्तृणानासः । यत्सुचः । बर्हिः । वृक्षे । सुप्रथः । देवव्यंचः स्तमम् । इन्द्राय । शर्म । सुप्रथः ॥

वेङ्कट० स्तृणन्तः ऋतिवजः बर्हिः यज्ञे सुप्रवर्हिष्यमाने छिनभि । अतिरायेन^१ देवैर्यासन् इन्द्राय च
आवासस्थानम् सर्वतः पृथुतमं बर्हिः ॥ ५ ॥

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो मही । पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसुश्रतः ॥ ६ ॥
वि । श्रयन्ताम् । अतःसृधः । प्रयै । देवेभ्यः । मही । पावकासः । पुरुस्पृहः । द्वारः । देवीः । असुश्रतः ॥

वेङ्कट० विवृताद्वाराः भवन्तु यज्ञस्य वर्षमिष्यः देवेभ्यः प्रयातुम् मद्यः श्रोथमिष्यः बहुभिः स्पृहणीयाः
द्वारः देव्यः अक्षय्यमत्ताः ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः' ।

आ भन्दमाने उपाके नक्तोपासो सुपेशसा । यद्धी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोपासो । सुपेशसा ।

यद्धो इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुमत् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स्तूपमाने परस्परासके नक्तोपासा मुख्ये महत्तयो यज्ञस्य निर्माण्यौ सुपृह इदम् बर्हिः
आ सीदताम् ॥ ७ ॥

मन्द्रविह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या क्वी । यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्नमथ दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रविह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । क्वी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिध्नम् । अथ । दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मादपितृविह्वो सम्भक्ततो स्तुवताम् दैव्यो होतारो क्वी यज्ञम् अस्माकम् इमम् यज्ञताम्
साधकम् अथ जुगुर्वण्यारम् ॥ ८ ॥

शुचिर्दिव्यर्षिता होत्रा मरुत्सु भारती । इव्य सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः । देवेषु । अर्षिता । होत्रा । मरुत्सु । भारती ।

इव्य । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदन्तु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० शुद्धा मरुत्सु देवेषु अर्पिता तदधिष्ठाना आदित्यस्य भायां वाक् ह्येता सरस्वती च 'महती
तिष्ठ इमाः यज्ञार्हाः बर्हिः सीदन्तु' ॥ १ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना । त्वष्टा पोषाय वि ध्यंतु राये नार्भानो अस्मद्युः । १० ।

तत् । नुः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरु । वा । अरम् । पुरु । त्मना ।
त्वष्टा । पोषाय । वि । स्युः । राये । नार्भानो । नुः । अस्मद्युः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'तत् नः' तारकं देवः महत् बहु च पर्याप्तम् आत्मना च बहु त्वष्टा समस्तपोषाय
अन्तःप्रविष्टः 'नाभावबन्धिषं बन्धम्' अस्मत्कामः अस्माकम् राये विमुञ्चतु ॥ १० ॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान् यक्षि वनस्पते । अग्निहृष्या सुपूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।
अग्निः । हृष्या । सुपूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० वनस्पते । त्वम् आत्मनेव हविर्देवेषु अवसृजन् देवान् उपयज । अग्निः अथम् हृष्यानि
प्रेरयति देवानां मध्ये यज्ञियः ॥ ११ ॥

पुपुण्वते मरुत्वंते विश्वदेवाय वायवे । स्वाहा गायत्रवेपसे हृष्यमिन्द्राय कर्तन ॥ १२ ॥

पुपुण्वते । मरुत्वंते । विश्वदेवाय । वायवे । स्वाहा । गायत्रवेपसे । हृष्यम् । इन्द्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

वेङ्कट० पूष्णा मरुत्त्रिभू तद्वते सर्वदेवाय वायवे स्वाहा कुर्वत । गायत्रं ताम यस्थोत्थापकं उत्सै हृष्यम्
इन्द्राय च ॥ १२ ॥

उत्तरा वैकल्पिकी निगदन्वाख्याया ।

स्वाहाकृतान्या गृह्युर्प हृष्यानि वीतये । इन्द्रा गृहि ध्रुधि हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाकृतानि । आ । गृहि । उप । हृष्यानि । वीतये ।
इन्द्र । आ । गृहि । ध्रुधि । हवम् । त्वाम् । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो सर्गः' ।

१-१. नास्ति अः; सुदितम् वि'. २-१. सुदितम् वि'. ३. गृह्यु वि' हव'. ४-४. 'विपते
मरुत् वि' अ'. ५-५. 'इन्द्र' वि' छ उप. ६. नास्ति सूको. ७-७. नास्ति सूको.

[१४३]

‘द्वैघेतमा भौचय्य ऋणिः । भमिद्वैपता । जगती छन्दः, अष्टमी त्रिष्टुप् ।

प्र तव्यंसीं नव्यंसीं धीतिमप्रये वाचो मृति सईसः सुनवे भरे ।

अपां नपाद् यो वसुभिः सह प्रियो होतां पृथिव्यां न्यसीददृत्विष्यः ॥ १ ॥

प्र । तव्यंसीम् । नव्यंसीम् । धीतिम् । अग्रये । वाचः । मृतिम् । सईसः । सुनवे । भरे ।

अपाम् । नपात् । यः । वसुभिः । सह । प्रियः । होतां । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । ऋत्विष्यः ॥१॥

वेङ्कट० पृथिव्यां नव्यतराम् धिय कर्म वाचः च^१ स्तुतिम् सहसः पुत्राय अग्रे प्र भरे । अपाम् नपात्
यः वसुभिः सह समिप्यः ‘द्वारा वेद्याम् निधीदति प्राहयामकाकाः’ ॥ १ ॥

स जार्यमानः परमे व्योमन्याविरभिरभवन्मातुरिक्षने ।

अस्य क्रत्यां समिधानस्य मज्जना प्र द्याधां शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जार्यमानः । परमे । विऽभोमनि । आविः । अग्निः । अभयत् । मातुरिक्षने ।

अस्य । क्रत्यां । समऽधानस्य । मज्जनां । प्र । द्याधां । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ‘सः मातुरभेवत् उत्तमे भन्तरिक्षे अभिः प्रथमम् वायवे आविः गभवत् । तथा अस्य कर्मणा दीप्य-
मानस्य चलेन द्यावा पृथिवी तैः प्र अरोचयत्’ ॥२॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवंः सुसुदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

मात्वंक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्रे रेजन्ते असंसन्तो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवंः । सुऽसुदृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।

मात्वंक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिन्धवः । अग्रे । रेजन्ते । असंसन्तः । अजराः ॥३॥

वेङ्कट० अस्य अग्रेः भानवः दीक्षाः अजराः च । अस्य रश्मयः शोभनदर्शनस्य^२ शोभनावयवस्य सुष्ठु
चोत्तमानस्य द्रोणवहस्य, सेवतुः पर्वण्यस्य भापः इय, अग्नेः अरपन्तमितस्ततश्चरन्तः कल्पयै
भस्वपन्वः परावर्तिताः ॥ ३ ॥

यमैरिरे भूमवो विश्वेदसं नामा पृथिव्या भुवनस्य मुज्जना ।

असि तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दसे य एको वस्रो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूळो. २. नास्ति ल. ३-३. दुदितम् वि^१ अ^१. ४-४. दुदितम् वि^१; नास्ति अ^१.

५. योगनक्षत्रार्थना अत्य वि^१ अ^१.

यम् । आर्द्धरिरे । भृगतः । विश्वऽवेदसम् । नामा । पृथिव्याः । भुवनेत्य । मृगमना ।
अग्निम् । तम् । गीऽभिः । द्विनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वरुणः । वरुणः । न । राजति ॥४॥

वेङ्कट० यम् आभिसुखेनानीतवन्तः भृगतः विश्वधनम् पृथिव्याः नामौ भूतजातस्य वरुणस्यम् । अग्निम्
तम् गीभिः स्वे आचरते प्रेरय । यः^१ स्वयमेव वरुणः इय धनस्य ईश्वरो भवति ॥ ४ ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।
अग्निर्जन्मैस्तिगितैरसि भवति योधो न शत्रून्तस वना न्यूञ्जते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुताम्ऽइव । स्वनः । सेनाऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।
अग्निः । जन्मैः । तिगितैः । असि । भवति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । न्यूञ्जते ॥५॥

वेङ्कट० यः वारयितुम् न शक्यते । मरुतामिव स्वनः सेनेव च उद्युता दिवि भवा^१ यथा अशनिः ।
अग्निः दंष्ट्राभिः तीक्ष्णाभिः वृक्षान् अति क्वादति भक्षयति च । सः अयम्, भगः इव शत्रून्,
वृक्षान् नितरां प्रसाधयति ॥ ५ ॥

कुवित्रो अग्निरुचर्यस्य वीरसुद् वसुङ्कुविद् वसुभिः काममावरत् ।
चोदः कुवित् तुतुज्यात् सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नुः । अग्निः । उचर्यस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामम् । आवरत् ।
चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥६॥

वेङ्कट० बहु अस्माकम् उच्यमानस्य स्तोत्रस्य अग्निः कामविता भवतु । वासविता बहु भस्माकं धनेः
कामान् भावणोत्^१ । कानानां चोदविता बहु प्रेरयतु भजनार्थं कर्माणि । निर्मलाङ्गम् तम्^२
अनया वाचा स्तोमि ॥ ६ ॥

पृतप्रतीकं व श्रुतस्य धूर्पदमग्नि मित्रं न समिधान श्रुञ्जते ।
इन्धानो अक्रो विदयेषु दीर्घच्छुक्रवर्णाग्निदुं नो यंसते धियम् ॥ ७ ॥

पृतऽप्रतीकम् । वुः । श्रुतस्य । धुऽसदम् । अग्निम् । मित्रम् । न । समऽऽधानः । श्रुञ्जते ।
इन्धानः । अक्रः । विदयेषु । दीर्घद् । शुक्रवर्णाम् । उद । अ^३ इति । नुः । यंसते । धियम् ॥

वेङ्कट० ध्रुवकिङ्कम् शुष्माकम् यज्ञस्य धुरि सीदन्तम् अग्निम् मित्रम् इव धनेः समेधयन् काष्ठैः प्रता-
पयति । स^१ समिधमानः रक्षोभिरनाक्रान्ता^२ यज्ञेषु दीर्घमानः निर्मलाम् उपद्रवाभावाद् भस्माकम्
उदिम् वत् यञ्जति ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^१ छये. २. वा वा वि^१ अ^१ ३. यमवमान् वृणोत् वि^१ अ^१. ४. तम् भदम्
वि^१ अ^१. ५-५. 'ने ... नि' वि^१ अ^१.

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्विरग्रे शिवेभिर्नः प्रायुभिः पाहि शुग्मैः ।

अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽर्निमिपद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्रे । शिवेभिः । नुः । प्रायुभिः । पाहि । शुग्मैः ।

अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अर्निमिपत्ऽभिः । परि । पाहि । नुः । जाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्रमायन् अग्रमावदिः अग्रे । कस्वपिः भस्मान् पाहि देजोभिः शक्तेः । अर्दिसिदैः
जागरूकैः भन्वेपणीयः^१ निरोपसकुर्वन्निः परितः भस्मान् रक्ष जायमानः ॥ ८ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशोऽर्गः ॥

[१४४]

^१दीर्घतया भौचप्ये ऋषिः । अभिर्देवता । जगती छन्दः ।

एति प्र होतां व्रतमस्य माययोर्ध्वा दधानुः शुचिपेशसुं धियम् ।

अभि सुचैः क्रमते दक्षिणावृत्तो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वाम् । दधानुः । शुचिपेशसम् । धियम् ।

अभि । सुचैः । क्रमते । दक्षिणाऽवृत्तः । याः । अस्य । धामं । प्रथमम् । ह । निंसते ॥ १ ॥

वेङ्कट० अस्य अग्नेः कर्म पागावप्यम् होता प्रश्रया उपगच्छति^१, उच्छिद्राम् धारयन् शुद्धरूपाम् स्तुतिम्
अध्वरुभिर्दक्षिणा द्विपमाणा^२ सुचः च अभि जमते । याः सुचैः अग्नेः स्थानमाज्यभागार्थम्
प्रथमम् एव अभिनमन्ति ताः सुच आदापयितुमभिक्रमते ॥ १ ॥

अभीमृतस्य द्रोहनां अनुपत्त योनौ देवस्य सदर्ने परीवृताः ।

अपामुपस्थे विभृत्तो यदावसदर्थ स्वधा अधयद् याभिरीर्यते ॥ २ ॥

अभि । ईम् । मृतस्य । द्रोहनाः । अनुपत्त । योनौ । देवस्य । सदर्ने । परीवृताः ।

अपाम् । उपस्थे । विभृत्तः । यत् । आ । अवसद् । अर्थ । स्वधाः । अधयद् । याभिः । ईर्यते ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभि एतम् अस्तुयन् सत्यस्पातोः द्रोहनाः स्तुतय । योनौ यज्ञगृहे देवस्य सन्मस्थाने
सर्वेभ्यो वृषाः । सोऽयम् अयम् उपस्थानेऽन्तरिक्षे विन्दतः बहुधाम्य ताः यदा आवसन् मध्य
जहानि चिचति, नामिः सह सद्गच्छते ॥ २ ॥

शुपूयतः सर्वयसा तदिद् वपुः सप्तानमर्थं वितरिन्नता मिधः ।

आर्दी भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रुचमीन्त्समर्थस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयुपतः । सऽर्ष्यस्ता । तत् । इत् । वपुः । समानम् । अर्ष्यम् । विऽतरिक्ता । मिथः ।
आत् । ईम् । भगः । न । हव्यः । सम् । अस्मत् । आ । वोळ्ङ्ङः । न । रऽमीन् । सम् । अयंस्तु । सारथिः ॥३॥

वेङ्कट० महोरात्रे समानप्रमाणे तत् एव भागेवमुच्यमाने इयिः मिश्रयतः समानम् सस्योत्पादनार्थं
कार्यम् इयिःशेषेण कुर्वाणे परस्परम् । अनन्तरम् एव तदुत्पन्नं इयिः भगः इव सर्वैराह्वयतयोऽग्निः
अस्मत्तः सम् आ दत्ते । यथा वोङ्ङः अश्वस्य रऽमीन् सारथिः सम् वऽङ्ङते, तद्वद्वयिः समारदत्ते ॥ ३ ॥

यथो द्वा सर्वयस्ता सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकता ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्नजरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यम् । ईम् । द्वा । सऽर्ष्यस्ता । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । समऽओकता ।
दिवा । न । नक्तम् । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् एनम् द्वौ समानाभौ पूजयतः अइश्च रात्रिश्च भादवनीयाख्ये एकस्मिन् आयतने स्थितम् स्वयं
च मिथुनभूषो^१ समानगृही एकस्मिन् काले परिवर्तमानत्वात् । सोऽयम् यथा अङ्घ्रि प्रातरादित्यात्मना
जायते, एनम् श्वेतचर्णोऽसौ रात्रौ च दीप्तो जायते पुरुषि बह्वावर्तनानि ननुप्यद्वितानि युगानि
सन्वरन् जरावर्जितः ॥ ४ ॥

तर्मा हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिंशो देवं मतांस ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत् आ स ऋण्वत्यभिन्नजैर्बुधुना नवाधित ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । त्रिंशः । देवम् । मतांसः । ऊतये । हवामहे ।
धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिन्नजैर्बुधुना । नवा । अधित ॥५॥

वेङ्कट० तम् एनम् प्रेरयन्ति अह्नुलयः दश भस्मश्लिष्टाः । तम् देवम् धयम् मतांसः रक्षणाय
हवामहे । सः भस्मिनः प्रकर्वतः उच्छिन्नादन्तरिक्षात् अधि^१ उदकानि भूम्यां प्रवेक्षयति तथा उपरि
पतन्निरुदकैः प्रतानानि मनुष्याणाम् नवानि धत्ते ॥ ५ ॥

त्वं क्षये दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाइव त्मना ।

एनी त एते बृहती अभिधिया हिरण्यपी वर्करी बृहिराशते ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाऽइव । त्मना ।
एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽधिया । हिरण्यपी इति । वर्करी इति । बृहिः । आऽशते इति ॥

१. हवामहे वि^१ २. नास्ति मूले. ३. गऽङ्ङते वि^१ अ^१ छ. ४. वि^१ वि^१ अ^१.

वेङ्कट० त्वम् दि अग्ने! दिवि भवस्य वेदगणस्य ईश्वरो भवसि । त्वम् पथिव्यम् गोपालः^१ इव
पशूनाम् धारमवैव । एवंविधस्य तव एते^२ श्वेते गृह्यतो अभिगमनस्वभावे द्विरणमयाङ्ङकारो
गमनशीले जङ्घे बर्हिः आशते ॥ ६ ॥

अग्ने! जूपस्वु प्रति ह्यर्थं तद् वचो मन्द स्वधावु ऋतंजात सुकृतो ।
यो विद्यतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितृमाईवु धर्मः ॥ ७ ॥

अग्ने! जूपस्व। प्रति। ह्यर्थं। तद्। वचः। मन्दे। स्वधाऽवः। ऋतंऽजात। सुकृतो इति सुऽकृतो ।
यो। विद्यतः। प्रत्यङ्। अस्ति। दर्शतः। रण्वः। समऽदृष्टौ। पितृमान्ऽइव। धर्मः ॥७॥

वेङ्कट० अग्ने! तव इदम् वचनम् संवत्स कामय च मादयितः! अष्टवन्! यज्ञप्रत!^३
सुप्रश!^४ यस्त्वं^५ प्रत्यङ्ङ् सर्वत एव अभिमुखः भवसि दर्शनीयः समयिष्य सन्दर्शने
मनुष्यस्य शशवाद् इव निवासः ॥ ७ ॥

^१इति द्वितीयाङ्के द्वितीयाप्याये त्रयोदशो वगो^६ ॥

[१४५]

^२दीर्घतमा औचल्य ऋषिः । धमिनर्वेवता । जगतीऽऽन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्^७ ।

तं पृच्छता स जंगामा स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।
तस्मिन्तन्ति प्रशिपुस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शर्वसः शुष्मिणुसतिः ॥ १ ॥

तम् । पृच्छतु । सः । जंगामु । सः । वेदु । सः । चिकित्वाणु । ईयते । सः । नु । ईयते ।
तस्मिन् । सन्ति । प्रशिपुः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शर्वसः । शुष्मिणः । सतिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० धमिन्^१ पृच्छत । सः देवेषु^२ गच्छति, वेद चापगन्धव्यम् । सः शर्वेण गच्छति क्षिप्रम् ।
तस्मिन् सन्ति प्रशासनाणि^३ धमिण्यस्तानि च । सः बलस्य अश्वस्य च शोयवितुः स्वामी ॥ १ ॥

तमिद् पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।
न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य ऋत्वा सच्यते अग्रदृषितः ॥ २ ॥

तम् । इद् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनेऽइव । धीरः । मनसा । यद् । अग्रभीत् ।
न । मृष्यते । प्रथमम् । न । अपरम् । वचः । अस्य । ऋत्वा । सच्यते । अग्रदृषितः ॥ २ ॥

वेङ्कट० धमिन् एव सर्वे पृच्छन्ति । स तु यमकोऽपिः न कल्पन वि^४ पृच्छति । यथा मनुष्यः
भारतना श्वेतमीपगतेनार्थं जानाति, एवमग्निरेकधावस्थित एव मनसा दूरस्थमग्निं गृह्णाति प्रशासनात्

१. गोपाल ऊ. २. नास्ति सूको. ३. यज्ञे जा^५ ऊर्ध्व वि^६; यज्ञाग्ना^७ वि^८ अ^९. ४. मृष्यत्वं सूको.
५. नास्ति सूको. ६. नास्ति वि^६ अ^९. ७. प्रशासनाणि ऊ.

यथादसावग्निः स्ववचनान् पूर्वम् उत्तरं वा परस्त्रीयं वचनम् न सहते । स्वयमेवासन्दिग्धं
कथयतीत्यर्थः । त्वंपरहितश्चेद्, अग्नेः ज्ञानेन सहतो भवति मनुष्यः ॥ २ ॥

तामिद् गच्छन्ति जुह्वंस्तमर्धतुर्विश्चान्येकः शृणुवद् वचांसि मे ।

पुरुषैपस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रमः ॥ ३ ॥

तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वं । तम् । अर्धतीः । विश्चानि । एकः । शृणुवत् । वचांसि । मे ।

पुरुऽपः । ततुरिः । यज्ञऽसाधनः । अच्छिद्रऽकृतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सम् । रमः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् एव दोतासः गच्छन्ति, तम् एव शत्रुमत्यः प्रजाः । सः एकः सर्वानि सूक्तानि शृणोतु
मे । पुरुषैपः, प्रैषाः स्तुतिवितोपाः, तरणकुरालः साधयिता यज्ञस्य अविच्छिन्नरक्षणः शिशुः
सद् उपुक्ताच्छत्रुन् वधार्थं धम् आ वदत ॥ ३ ॥

उपस्थायं चरति यत् समारंत सुद्यो जातस्तत्सार युज्वेभिः ।

अभि श्रान्तं मृशते नान्धे मुदे यदी गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् ॥ ४ ॥

उपस्थायम् । चरति । यत् । समऽमारंत । सुद्यः । जातः । तत्सार । युज्वेभिः ।

अभि । श्रान्तम् । मृशते । नान्धे । मुदे । यत् । ईम् । गच्छन्ति । उशतीः । अपिऽस्थितम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यद्यसौ केनचित् सङ्गच्छते स ततः उपस्थायोपस्थाय चरति काले-काले उपतिष्ठते । तदानीमेव
जातः वेजोमी राक्षसान् योक्तुम् छत्रना चरति । अग्निः अग्निपर्यायः । मन्वन्वराधने यज्ञे प्रजानां
मुदे तासां धाम्निम् अभितापि गदि एतम् गच्छन्ति कामयमानाः प्रजाः समीपे ष्कृयुतं
स्थितम् ॥ ४ ॥

स ईं मृगो अप्यो वन्युरूपं त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यंजवीद् वयुना मर्त्येभ्योऽभिर्विदौ क्रतुचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईम् । मृगः । अप्योः । वन्युर्यः । उप । त्वचि । उपऽपरस्याम् । नि । धायि ।

वि । अज्वीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । श्रतुऽचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निः यद्यत्तानम् मृगयते । उदकहितः काष्ठानि मण्डन् समीपस्थायां भूम्यां पार्थिवि
उप नि धोयते च वि प्रवीति च ज्ञानानि मनुष्येभ्यः "अग्निः हि" विद्वान् प्रजासः सत्यकर्मा ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये षण्णवसो वर्म ॥

१-१. (आदरे वि' ल' लपं. २. नास्ति वि'. ३. एभि वि' अ' लपं; इभिः वि' अ' ल.
४. इतिम् वि' अ'. ५-५. 'मृगयि' अ'. ६. नास्ति मृको. ७-७. नास्ति अ'; मुदितम् वि'.
८-८. नास्ति मृको.

[१४६]

'दीर्घतमा औचम्य भविः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

त्रिमुर्धानं सप्तरीशिम गृणीपिऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्ये ।

निपत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा द्विवो रोचनाप्रीष्ट्वांसम् ॥ १ ॥

त्रिमुर्धानम् । सप्तरीशिमम् । गृणीपि । अनूनम् । अग्निम् । पित्रोः । उपस्ये ।

निपत्तम् । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । द्विवः । रोचना । आपृष्ट्वांसम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्निगामुसूर्यात्मकत्वाद् गार्हपत्यादिभेदाद्वा त्रिमुर्धानम्, आधर्वणिकैः 'पाली कराली च कर्णविकीर्णा' (व. सु. १, २, ४) इत्यधीतैः सप्तभिः रश्मिभिर्युक्तं स्तुतिं द्यावापृथिव्योः इतरक्षेत्रे वर्तमानम् परिपूर्णम् । अतोः निवृत्तं स्यात्परजन्मयोरेभ्युदयाय भवति । तन् विश्वानि दिवः नक्षत्राणि स्वयोजसा पूरणं स्तुति ॥ १ ॥

उक्षा मुहो अभि ववक्ष एने अजरस्तस्यावितऊंतिर्कृष्यः ।

उर्च्याः पुदो नि दधाति सानो रिहन्त्युधो अरुपासो अस्य ॥ २ ॥

उक्षा । मुहान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्यो । इतःऽर्जितः । श्रुष्यः ।

उर्च्याः । पुदः । नि । दधाति । सानो । रिहन्ति । ऊर्ध्वः । अरुपासः । अस्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० सेका महान् द्यावापृथिव्यौ अभि वदति' । जरारहितः विप्रति अभिमुखरक्षणः दर्शनोपः 'भूम्याः उत्थितः' उत्तरेवेद्याम् पादम् निधत्ते । रिहन्ति च अस्य आरोधमाना रश्मयः उदकावतनं दिवम् ॥ २ ॥

समानं वृत्समभि संचरन्ती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अर्ध्वनो मिमाने विश्वान् केतुँ अर्धे मुहो दधाने ॥ ३ ॥

समानम् । वृत्सम् । अभि । संचरन्ती इति समऽचरन्ती । विष्वक् । धेनू इति । नि । चरतः । सुमेके इति सुमेके ॥ अनपवृज्यान् । अर्ध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अर्धे । मुहः । दधाने इति ॥

वेङ्कट० 'समानम् वृत्सम् अभि' संचरन्ती अहोरात्रे क्षीभमाने विष्वक् वि चरतः । 'अपवर्जितमवृज्यान् दीपांश्च मार्गांश्च' समेत परिच्छिन्वती विश्वान् आवासान् प्रति तेजः दधाने ॥ ३ ॥

१-२. नास्ति सूत्रे. २. 'दधि वि' क छपं. ३-३. भूम्या ... उन्मिः वि' अ'. ४-४. सुदितम् वि' अ'. ५-५. नास्ति वि' अ'.

धीरांसः पदं कुवयो नयन्ति नानां हृदा रक्षमाणा अजुष्यम् ।

सिपांसन्तः पर्यपश्यन्त सिन्धुमाविरेभ्यो अभवत् सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

धीरांसः । पदम् । कुवयः । नयन्ति । नानां । हृदा । रक्षमाणाः । अजुष्यम् ।

सिपांसन्तः । परिं । अपश्यन्त । सिन्धुम् । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० धीराः अग्निं स्थानम् नयन्ति कुवयः । त्रिषु स्थानेषु हृदयेनैव सरावर्जितमग्निम् रक्षमाणाः । सम्भक्तुमिच्छन्तइच्छाद्यैः धनस्य स्थानम् परितः पश्यन्ति । मार्गं परिचरद्वयः एभ्यः सूर्यः अपि वेहन् रश्मीन् आविः भावयति ॥ ४ ॥

दिदृक्षेभ्यः परि काष्ठासु जेन्य ईर्त्सेन्यो महो अर्भीष जीवसे ।

पुरुवा यदभवत् सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

दिदृक्षेभ्यः । परिं । काष्ठासु । जेन्यः । ईर्त्सेन्यः । महः । अर्भीष । जीवसे ।

पुरुवा । यत् । अभवत् । सूरः । अहं । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघवा । विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दर्शनीयः विश्व परिचः जनयितव्यः स्तोत्रव्यः महतः पितुः बाह्वीवनार्थम् । यस्मादप्य् पुरुणि धनानि धनवान् विश्वस्य दर्शनीयः एभ्यः गर्भेभ्यः जीवनाय सः एव भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये पञ्चदशोऽध्यायः

[१४७]

दीप्येत्तमा औचप्य कपिः । अग्निर्वेत्ता । त्रिषुषु उग्रः

कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोर्ददाशुवर्जोभिराशुपाणाः ।

उभे यत् तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन् रणयन्त देवाः ॥ १ ॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयन्तः । आयोः । ददाशुः । वर्जोभिः । आशुपाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयन्त । देवाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० कथम् ते अग्ने ! दीप्यमानाः गन्तुः प्रयच्छन्ति अग्नेः सह अशुवानाः । देवाः पदा उभे त्वयि तोकभूते पावाशुधिरी निदधानाः सत्यस्य तव स्तोत्रे रमन्ते ॥ १ ॥

योधां मे अस्य वर्चसो यविष्ठु मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीर्यति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारिस्ते तुर्नवं वन्दे अग्ने ॥ २ ॥

१-१. नास्ति वि* अं. २. प्रयच्छन् इति बाण्यशेषः । ३. *यतीति अं. ४-४. मारित मू. ५. *त वि* अं. ६. एग्ने वि* अं; एग्ने वि* अं.

वोधं । मे । अस्य । वचसः । यविष्ट । मंहिष्टस्य । प्रऽमृतस्य । स्वधाऽयुः ।

पीर्यति । स्वः । अनु । स्वः । गूणाति । वन्दारुः । ते । तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुष्यस्व धने! मम इदम् स्तोत्रम् सुवचनम् । पूज्यतमम् सम्भृतम् अष्टवन्! । त्वामयजमानः
कश्चिद् दिनस्ति, यजमानः त्वाम् अनु हवीति, तत्राहं^१ वन्दनकुशलः तव तन्व^२ स्तौमि ॥ २ ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्वेदा दिप्सन्त इद रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्षं । तान् । सुऽहृतः । विश्वेदेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ये रश्मयः ते अग्ने! मनवायाः पुत्रम् वृद्धपतिज्ञापात् अन्धीभूतं माम् पश्यन्तः उपद्रवात् षष्ठु-
प्रदानेन^१ पुरा अरक्षन् । अथ 'परोक्षः । तान्' अधुनापि शोभनस्य कर्तव्यं विश्वधनोऽग्निः रक्षति^२ ।
तवञ्च मानिदानीम् दम्भिभुमिच्छन्तः एव शत्रवः न एव देभुः । अत्र^३ शौक्कः —

'द्वावुच्यवृद्धरपति ऋषिपुत्री बभूवदुः । आसीदुच्यवभायो तु ममता नाम भार्गवी ॥

ता^४ कनीयान् वृद्धसर्तिमिधुनाशोपचक्रमे । शुक्रयोत्सर्गकाले^५ तु गर्भस्तं प्रत्यभापत ॥

'इहास्मि पूर्वसम्भूतो^६ न कार्यः शुक्रवृद्धः । तच्छुक्रप्रतिपेधे^७ तु न ममर्षे वृद्धरपतिः ॥

स व्याजहार तं गर्भं तमस्ते दीर्घमस्त्विति । स च दीर्घतमा नाम बभूवविंशत्यजः ॥' (वृ ४,
११-१४) इति ॥ ३ ॥

यो नो अग्ने अररिषौ अघ्रायुररातीवा मूर्धयति हृयेन ।

मन्द्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वम् दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नुः । अग्ने । अररिष्वान् । अघ्राऽयुः । अरातिऽवा । मूर्धयति । हृयेन ।

मन्द्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मे । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःऽरुक्तैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यः अस्मान् अग्ने! अदाता अधमिच्छन् अरातिव्यात् शत्रुः अदाननाधेच्छया च दाधते ।
अस्मे मद्दीयाः सा अयम् मन्मः पुनः^१ गुरु भवतु । स मरीचिः दुरुक्तैः शरीरम् अनुलिम्पत ।
मरिता^२ गुरुरिति ॥ ४ ॥

१. 'इ' वा क छपे. २. तनुं छपे रि' छपे; तनुं' अ'. ३. 'दस्मरेन वि' छपे. ४-५. 'शशान्
वि' अ'. ५. ररक्ष वि' अ'. ६. ये ये अग्ने मूको. ७. वरीयन् मूको. ८. 'च' वि' रि' अ' छपे.
९. 'रातिन् पूर्वसम्भूते मूको. १०. 'तं हृ' मूको. ११. पुनः पुनः वि' अ'. १२. मरिता अ';
मरिता वि' अ' क छपे.

उत वा यः सहस्रं प्रविद्वान् मर्तो मर्ति मूर्चयति द्रुयेन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवन्तमग्ने मार्किर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्रं । प्रविद्वान् । मर्तोः । मर्तौ । मूर्चयति । द्रुयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवन्तम् । अग्ने । मार्किः । नः । दुःऽऽताय । धायीः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च सदसि भव ! यः प्रकर्मैव जानन् मर्तः मर्तम् बाधते पूर्वस्मिन् द्रुयेन, अस्मात् रक्ष
स्तवमान ! स्तुवन्तम् । अग्ने ! मा अस्मान् दुरिताय स्थापय ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाहके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[१४८]

दीर्घतमा नीचव्य अपिः । अतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

मयीद् यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्तुं विश्वदेव्यम् ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विक्षु स्वर्षु चित्रं वपुषे विभाषम् ॥ १ ॥

मयीत् । यद् । ईम् । विष्टः । मातरिश्वा । होतारम् । विश्वऽर्धाम् । विश्वदेव्यम् ।

नि । यम् । दधुः । मनुष्यासु । विक्षु । स्वः । न । चित्रम् । वपुषे । विभाषम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० बलादानहार यदा एनम् एवत्यावासमनुप्रविष्टः बाधुः होतारम् विश्वरूपम् विश्वदेवहितम् ।
यम् 'च मातरिश्वनाहृतं' यदा मन्तोत्पत्यभूतासु प्रजासु भृगवः निदधुः आदितयम् इव चित्र-
रूपम् सर्वरूपस्य प्रकाशार्थम् दीप्तम् । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १ ॥

ददानभिन्न देदमन्तु मन्माग्निर्वरुं मम तस्य चाकन् ।

जुपन्तु विश्वान्यस्य कर्मोर्पस्तुति भरमाणस्य क्रारोः ॥ २ ॥

ददानम् । इत् । न । देदमन्तु । मन्मा । अग्निः । वरुणम् । मम । तस्य । चाकन् ।

जुपन्तु । विश्वानि । अस्तु । कर्म । उर्पऽस्तुतिम् । भरमाणस्य । क्रारोः ॥ २ ॥

वेङ्कट० इतिः प्रयच्छन्तम् एव दानूणां मननानि न दिसन्ति, मन अपि तस्मै प्रयच्छतः सः अग्निः कवचम्
कामपदु । अस्तेयन्त विश्वानि भूतानि अत्य सुदिक्रमं अमेरुस्त्वयम् कुर्वतः स्तोतुः ॥ २ ॥

नित्यं चिन्तु यं सदेने जगुभ्रे प्रशस्तिर्दिद्विरे युजियासः ।

प्र यं नेपन्त गुभर्षन्त इष्टावद्यासो न रूथ्यो रारहाणाः ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति सूक्ते. २-२. 'जातं वि' अ. ३. 'तारो वि' अ. ४. नास्ति अ. ५. 'दिद्वि वि'.

६. 'नि च वि' अ.

निर्ये । जित् । नु । यम् । सर्दने । जगृधे । प्रशरितऽभिः । दधिरे । युत्रियासः ।
प्र । सु । नयन्त । गुभयन्तः । इष्टौ । अश्रासः । न । र्थ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० माहंपत्ये यम् कृण्वन्ति, यं च यज्ञसम्पादिनः^१ स्तुतिभिः धारयन्ति, तं सुष्टु आहवनीया-
पत्तने प्रणयन्ति यज्ञार्थम् परिगृह्णन्तः, अश्राः इव रथसम्पन्निभः, वेगं कुर्वन्तः प्रणयनार्थम् ॥ ३ ॥

पूरुणिं दस्मो नि रिणाति जम्भैराद् रोचते वन आ विभावा ।
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसुनामनु धून् ॥ ४ ॥

पूरुणि । दस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभावा ।
आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्याम् । असुनाम् । अनु । धन् ॥

वेङ्कट० बहूनि काष्ठानि दग्नीषः जम्भैः विनाशयति । अनन्तरं च आ^१ रोचते भरष्ये वीक्षितान् ।
अनन्तरम् अस्व देवस्पाशैः^२ शोचिः वातः अनु गच्छति, क्षेप्तुः इव शरविषयम् निरसनं
वायुः, दिवसान् लक्षीकृत्य ॥ ४ ॥

न यं रिपवो न रिपण्यवो गर्भे सन्तै रेपणा रेपयन्ति ।
अन्धा अपश्या न दमन्नभिरुया नित्यास ई प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यम् । रिपवः । न । रिपण्यवः । गर्भे । सन्तम् । रेपणाः । रेपयन्ति ।
अन्धाः । अपश्याः । न । दमन् । अभिरुया । नित्यासः । ईम् । प्रेतारोः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न यम् शत्रवः न्यूनीकुर्वन्ति, न च रिपण्यवः क्वाथादयः गर्भे सन्तम् । तम् अन्धाः
अदर्शनाः इत्यात्मनो निर्देशः, ते न हिंसन्ति प्रशानेन । किं रीदं अनवरतोक्ताः एनम्
तर्पयितारः इविर्भिः रक्षन्ति ॥ ५ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[१४९]

^२ दीवतमा औचध्य ऋषिः । अग्निदेवता । विराट् छन्दः^३ ।

महः स राय एपते पतिर्दन्तिन इनस्य वसुनः पदे आ ।
उपु भ्रजन्तमर्द्रयो विधभित् ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । ईपते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।
उप । भ्रजन्तम् । अर्द्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

१. 'पतिवि' वि^१ अ^१. २. नास्ति मूको. ३. देवाग्नेः वि^२ अ^१. ४. पवत् वि^३ अ^१.
५. नास्ति मूको.

वेङ्कट० महत् सः धनम् स्वामी प्रयच्छन् आगच्छति ईश्वरः ईश्वरस्य वासपितृर्षवमानस्य
पृष्टे । तमागच्छन्तम् प्रावाणः परिचरन्ति ॥ ३ ॥

स यो घृषां नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः संज्ञाणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । घृषां । नरां । न । रोदस्योः । श्रवः । अभिः । अस्ति । जीवपीतः । सर्गः ।

प्र । यः । संज्ञाणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः यः घृषा यजमानानाम् च वावाशुधिन्योः अक्षैः सह भवति प्राणिभिरुपयुक्तधन-
विसर्गः । 'यः च' अपवृत्ते^२ कर्मणि गार्हपत्ये संज्ञाणः प्रश्रितो^३ भवति ॥ २ ॥

आ यः पुरं नार्भिणीमदीदित्यः क्विर्निभन्योऽर्वा नार्वा । सूरुो न रुक्कान्छ्रुतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्भिणीम् । अदीदित् । अत्यः । क्विः । नभन्यः । न । अर्वा ।

सूरुः । न । रुक्कान् । श्रुतात्मा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यः च नर्मणोऽसुरस्य पुरम् आ^१ अन्वलयन् अतनशीलः क्विः, नभसि^२ भवे वायुः इव
यमनशीलः, सूर्यः इव रोचमानः, अनेकगरीरः ॥ ३ ॥

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुत्तानो अस्थात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥ ४ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुत्तानः । अस्थात् ।

होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधस्थे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभि विष्टु मरणयोर्जातः, त्रीणि तेषांसि त्रींश्च लोकान् दीप्यमानः होता यष्टूतमः
अन्तरिक्षे वर्तमानः ॥ ४ ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वां दधे वार्याणि श्रुत्वा ।

मर्तो यो अस्मै सुतुर्को ददाश ॥ ५ ॥

अयम् । सः । होता । यः । द्विऽजन्मा । विश्वां । दधे । वार्याणि । श्रुत्वा ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुर्कः । ददाश ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अयम् सः होता, यः मरणयोर्जातः विश्वाणि दधे पर्योषानि मन्त्रनिष्पानि, मनुष्यः
यः भगव्ये शोभनापरयः प्रयच्छति ॥ ५ ॥

^१ इति द्विजोवाद्ये द्वितीयोवाच्ये अष्टादशो वर्गः^२ ॥

१-१. नास्ति वि^३ लक्षणं. २. 'दृक्ते वि^३ लक्षणं. ३. यामिने वि^३ अ^३. ४. नास्ति मूको.

५. न भवति वि^३ लक्षणं. ६-६. नास्ति मूको.

[१५०]

‘दीर्घतमा औचध्य ऋषिः । अग्निर्वेदता । उष्णिक् छन्दः’ ॥

पुरु त्वा दाश्वान् वोचिऽरिरग्ने त्वं स्विदा । तोदस्येव शरण आ महस्यं ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । त्वं । स्विदा । आ । तोदस्येव । शरणे । आ । महस्यं ॥

वेङ्कट० बहु त्वा इविः प्रयच्छन् स्तौमि । अभिगन्ता अग्ने । तव मृद^१ आ भवति, प्रेरकस्य धनानाम् उदारस्य गृहे अभिगन्ता यथा आ भवति ॥ १ ॥

अग्निनस्यं धुनिनः प्रहोपे चिदररुपः । कुदा चन प्रजिर्गतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अग्निनस्यं । धुनिनः । प्रहोपे । चित् । अररुपः । कुदा । चन । प्रजिर्गतः । अदेवयोः ॥२॥

वेङ्कट० ईश्वरवर्धितस्य धुनिनः जयापि प्रहोपि प्रकृष्टे यज्ञतन्त्रे अपि तद् धनम् अप्रयच्छतः वदं चिदपि स्वैरं गृहादन्यत्र प्रगच्छतः । यदा गन्तुमिच्छति तदाभीमेव अन्येदद्याप्यतिथीद^२ निर्गच्छतः । ‘देवांश्चानिच्छतः’ कदमंस्वारिः अभिगन्ता व्यृद्धो^३ भवति ॥ २ ॥

स चन्द्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधन्तमो दिवि । प्रप्रेत् ते अग्ने वनुषः स्याम ॥३॥

सः । चन्द्रः । विप्र । मर्त्यः । महः । ब्रधन्तमः । दिवि । प्रप्रेत् । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥३॥

वेङ्कट० सः द्वादशिता देवमनुष्याणाम् ‘मिधाविन् । मनुष्याः^४ वर्धमानतमो भवति महान् स्वर्ग-
लोके’ । वषं च त्वरप्रीत्यर्थं ‘प्रयच्छन्तः प्र स्याम’ ॥ ३ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वसः’ ॥

[१५१]

‘दीर्घतमा औचध्य ऋषिः । प्रथमाया मित्रो देवता, अग्न्यासां मित्रावरुणौ । अगती छन्दः’ ॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गुव्यवः स्नाध्यां विदधे अप्सु जीर्जनन् ।

अरेवेतां रोदंसी पाजंसा गिरा प्रति प्रियं यंजते जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रम् । न । यम् । शिम्या । गोषु । गुव्यवः । सुऽआर्च्यः । विदधे । अप्सु । जीर्जनन् ।

अरेवेताम् । रोदंसी इति । पाजंसा । गिरा । प्रति । प्रियम् । यंजते । जनुषाम् । अवः ॥१॥

१-१. नास्ति सूक्ते. २. नास्ति सूक्ते. ३. नास्ति अ; युदितम् वि. ४. इत्यन्तिच्छतः-
विं कथं; ‘एवामि वेष्मः ... विं अं कथं. ५. इत्ये विं अ कथं. ६. नास्ति विं अ. ७. इत्ये
यो विं अ. ८-८ नास्ति विं अ.

वेङ्कट० सखायम् इव यम् कर्माभिलषितासु गोषु गा इच्छन्तः प्रातुर्भाषयन्ति यज्ञे उदकार्यम्
मुकर्माणः । तस्योद्यतो यलेन वाचा च वाचापृथिव्यौ अरेजेताम् । तस्मिन् त्रियम् यजनीय मित्रम्
प्रति जन्मवर्ता मनुष्याणाम् रक्षणमास्ते, इयं मैत्री ॥ १ ॥

यद् व्यद् वाँ पुरुमीळ्हस्य सोमिन्ः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अथ क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पुस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । व्यत् । वाम् । पुरुऽमीळ्हस्य । सोमिन्ः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।
अथ । क्रतुम् । विदतम् । गातुम् । अर्चते । उत । श्रुतम् । वृषणा । पुस्त्यावतः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यदा खलु वाम् इदम् यजमानस्य पुरुमीळ्हस्य कपिः ऋत्विजः मित्राणि इव मित्रम् अग्रतोऽनुवन्
शोभनभवनाः । अनन्तरम् युवयोरागमनम् अद्धानाथ तस्मै प्रीत्यर्थम् तत् कर्म विदतम् । अपिच
अश्रुते स्तुतिम् वर्णितारौ ! गृहवत्तत्त्वस्य पुरुमीळ्हस्यस्य ॥ २ ॥

आ वाँ भूपन् क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीभृताय भरयो यदर्वते प्र होत्रया शिष्यां वीथो अघ्नुरम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । भूपन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यम् । वृषणा । दक्षसे । महे ।
यत् । ईम् । क्रताय । भरयः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिष्यां । वीथः । अघ्नुरम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० युवयोः वाचापृथिव्योः अहोरात्रात्मना जन्म सर्वाः प्रजाः अलङ्कुर्वन्ति स्वोप्रेः प्रकरणेण वाच्यं
वर्णितारौ ! महते वर्धनाय तत् । यत् यजमानम् अजम् अश्वं प्रति आदर्यः । तदानीम् तस्य यज्ञम्
स्थाप्या होमादिकर्मणा च हेतुन्याम् प्रगच्छतः ॥ ३ ॥

प्र सा क्षितिरंसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषयो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दर्शमाभुवं गां न धुर्युषं युजाधे अुपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । अंसुरा । या । महि । प्रिया । ऋतज्वानी । ऋतम् । आ । घोषयः । बृहत् ।
युवम् । दिवः । बृहतः । दर्शम् । आऽभुवम् । गाम् । न । धुरि । उप । युञ्जाधे इति । अुपः ॥

वेङ्कट० प्रकृष्टा सा भवति पृथिवी हे बलवन्तो ! या अत्यन्तम् युवयोः प्रिया । सत्यवन्तो ! सत्यमन्धकारा-
पनोदनेन अत्यन्तम् 'आ घोषयः' प्रकृष्टायथः तेजसा । युवाम् दिवः महतः बलकरम् । आभवन्-
शीलमश्वम् गाम् अनह्वाहम् इष धुरि उप युजाधे जलायेति ॥ ४ ॥

१. नास्ति मूको. २. अनिवृतम् लपं. ३. 'यंतामव मूको. ४. आदर्यः वि' अ'. ५. प्रगच्छतः
वि' अ ल. ६-६ आयोषयथः वि' अ'. ७. बलवत् वि' अ'.

मूही अत्रं महिना वारमृष्वथोऽरेणवस्तुज आ सग्रन् धेनवः ।

स्वरन्ति ता उपरताति सूर्यमा निघ्नुचं उपसस्तक्नुवीरिव ॥ ५ ॥

मूही इति । अत्रं । महिना । वारम् । ऋष्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सग्रन् । धेनवः ।

स्वरन्ति । ताः । उपरताति । सूर्यम् । आ । निघ्नुचः । उपसः । तुक्नुवीःऽइव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० महान्तौ अस्मिन् वरणीयं धनम् माहात्म्येन प्रक्षिप्यथः । अक्षवाः पयसः क्षेप्यः धेनवः मदीये गृहे आगच्छन्ति । ताः च धेनवः उपरमूले^१ कथसि ततम्^२ सुवीर्यं पयः प्रेरयन्ति । भवद्गर्भं प्रेर्यमाण^३ रात्रयः दिवसाध्रान्त्वोन्वसक्तम्^४ आगच्छन्ति, यथा स्तेनमनुधार्वंस्तेन^५ संसक्तं गच्छति । तद्वत्^६ ॥ ५ ॥

आ वामृतायं केशिनीरनुपत् मित्रं यत्र वरुणं गातुमर्चयः ।

अव त्मनां सृजतं पिन्वतं धियो यवं विप्रस्य मन्मनाभिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । ऋतायं । केशिनीः । अनुपत् । मित्रं । यत्रं । वरुणं । गातुम् । अर्चयः ।

अवं । त्मनां । सृजतम् । पिन्वतम् । धियः । यवम् । विप्रस्य । मन्मनाम् । इरज्यथः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मित्रावरुणौ ! वाम् यज्ञार्थं दीर्घसत्रेषु केशिन्यः प्रजाः आभिमुख्येन अस्तुवन् । मित्रावरुणौ । वनं यमनम् पूजयथ, तत्र^१ आत्मनेव लेभ्यः कामान् अथ सृजतम्, अपिन्वतश्च^२ तरुणीणि^३ । युवाभ्यं मेधाविनः अभिलषितानाम्^४ ईश्वरो भवथः ॥ ६ ॥

यो वां युज्ञैः शंशमानो ह दाशति कुविहोता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्पृ ॥ ७ ॥

यः । वाम् । युज्ञैः । शंशमानः । ह । दाशति । कुविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ॥ उप ।

अहं । तम् । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । अच्छं । गिरः । सुमतिम् । गन्तम् । अस्पृ इत्यस्मृ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यः वाम् युज्ञैः^१ भजमानः इविः प्रयच्छति, कविः होता यजति च मननोयानां साधयिता, तम् सुमतिम् उप^२ एव युवाभ्यं गच्छथाः, यज्ञं च तस्य कामयेथे । तथा सत्यस्माकं ह्युसीः प्रति अस्मरकानौ आगच्छतम् ॥ ७ ॥

युवां युज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत क्रतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति यां मन्मना संयता गिरोऽर्दप्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥

१. यजति लृट् वि.

२. 'वियाम् वि'.

३. 'मार्थं वि' उप.

४. 'न्यक्ष्ण' वि' अ.

५. 'मनुष्यान्नेन वि' अ' ल; नास्ति वि' उप.

६-६. नास्ति वि' उप.

† सत्रच्छति (ते) ल.

७-७. नास्ति वि' उप. † केशिनः मूको.

‡ तदा मूको. § अपि वि'.

¶ तस्मन् मूको.

८-८. नास्ति वि'.

९. नास्ति मूको.

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अञ्जते । श्रुतेऽवाना । मर्नसाः । न । प्रऽशुक्तिषु ।
भरन्ति । वाम् । मन्मेना । सुम्ऽप्यता । गिरः । अदृष्यता । मर्नसा । रेवत् । आशाथे इति ॥८॥

षेङ्कट० युवाम् यज्ञैः^१ प्रथमो गोविकारैश्च समञ्जन्ति घञ्चवन्तो गनसः इव प्रेरणेषु । यथा^२ तत्तद्
गौघम् कुर्वन्ति कर्म तद्वत् । भरन्ति च युवाभ्याम् अभिलषितेन संयतेन हविषा सह स्तुतीः ।
युवां च गर्वरहितेन मनसा घनयुक्तम् आगच्छथः ॥ ८ ॥

रेवद् वर्यो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायाभिरितंऊति माहिनम् ।
न वां दधोऽहभिर्नोत सिन्धवो न देवत्वं पुणयो नानशुर्ध्वम् ॥ ९ ॥

रेवत् । वर्यः । दधाथे इति । रेवत् । आशाथे इति । नरा । मायाभिः । इतःऽऊति । माहिनम् ।
न । वाम् । दधोः । अहंऽभिः । न । उत । सिन्धवः । न । देवत्वं । पुण्यः । न । आनशुः । मुधम् ॥९॥

षेङ्कट० घनयुक्तम् क्षणम् दधाथे, घनयुक्तञ्च आगच्छथः^३ नेतरोः । कर्मभिः इतन्नागमनं युवयोर्धनं
भवतु । युवयोः ऐश्वर्यम् धनं च वातः दितसा नद्यः देवाश्च न आनशुः, न अपि असुराः ॥ ९ ॥

^४इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[१५२]

^५दीर्घतमा औचप्य ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । विश्वम् ऊन्दः^६ ।

युवं वस्त्राणि पीवसा व्रसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः ।
अवातिरतमन्तवानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवम् । वस्त्राणि । पीवसा । व्रसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मन्तवः । ह । सर्गाः ।
अव । अतिरतम् । अर्तवानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

षेङ्कट० युवम् वेजांसि पीवो वसाथे । युवयोः सन्तवः एत्याः च धनविसर्गाः । सर्गाणि च
अर्तवानि वृत्रस्य तेजसा विनाशययः । सर्वेण प्रकाश्यमानौ^७ मित्रावरुणौ सत्तच्छेथे ॥ १ ॥

एतच्छन त्वो वि चिकेतदेपां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋषावान् ।
त्रिरार्थं हन्ति चतुरश्रिः चतुरो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यम् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एवाम् । सत्यः । मन्त्रः । कविऽशस्तः । ऋषावान् ।
त्रिऽअश्रिम् । हन्ति । चतुःऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यम् ॥ २ ॥

१. हविभिः वि^१ अं.
२. यथा तद्व वि^२ ह अं.
३. यथा तद्व वि^३ ह अं.
४. यथा तद्व वि^४ ह अं.
५. यथा तद्व वि^५ ह अं.
६. यथा तद्व वि^६ ह अं.
७. यथा तद्व वि^७ ह अं.

१. यथा तद्व वि^१ ह अं.

२. यथा तद्व वि^२ ह अं.

५-५. मारिच

वेङ्कट० एषाम् मनुष्याणां मध्ये कश्चिदेव एतद् वि जानाति । किं तत् । सत्यः पूवनीयः
कविभिद्रास्तः हिंसावान्^१ असुरेष्टदृग्णः चतुरश्रः सन् विरश्मिम् इन्द्रि । त्रियामा रात्रिखिरात्रिरुष्यते ।
तां^२ गमयत्वद्दः । तस्यां वर्तमानायां राक्षसाः प्रथमाः एषाहर्षुञ्ज एव जीर्णा आसन् ।
सोऽयमहोरात्रविभागो मित्रावरुणकृतः ॥ २ ॥

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद् वा मित्रावरुणा चिकेत ।
मभीं भारं भरत्या चिदस्य श्रुतं पिपत्यर्चुतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपाद् । पति । प्रथमा । पद्वतीनाम् । कः । तत् । वाम । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।
गमैः । भारम् । भरति । आ । चिद् । अस्य । श्रुतम् । पिपति । अर्चुतम् । नि । तारीत् ॥३॥

वेङ्कट० पादपुत्रानां प्रजानाम् अग्रे अपादपुत्रोवाः^४ आ गच्छति । युवयोः मित्रावरुणौ !^५ कः^६ तत् इदं कर्म
जानाति । यस्तथा जानाति^७ तस्य पुत्रः कुटुम्बभारम् आ वहति, सत्यं च पूरयति, अनुत्तम् नि^८ तरति ॥३॥

प्रयन्तमित् परिं जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानम् ।
अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धामं ॥ ४ ॥

प्रयन्तम् । इत् । परिं । जारम् । कनीनाम् । पश्यामसि । न । उपनिपद्यमानम् ।
अनवपृग्णा । वितता । वसानम् । प्रियम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धामं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रगच्छन्तम् एवावित्यम् कन्यकानामुपसाम् जरयितारं वयम् परितः पश्यामः, न कदाचिदपि
उपनिपीदन्तम् पृथिव्याम् अनवपृक्तान्यपवित्तानि तेऽसि वित्ततानि आस्ताद्वयन्तम् मित्रावरुणयोः
प्रियम् आवातस्थानम् ॥ ४ ॥

अन्थो जातो अन्भीशुरर्षा कर्निकदत् पतयदूर्ध्वसानुः ।
अचित्तं ब्रह्म जुजुपुर्षुवान् प्र मित्रे धाम वरुणे गुणन्तः ॥ ५ ॥

अन्धः । जातः । अन्भीशुः । अर्षा । कर्निकदत् । पतयत् । ऊर्ध्वसानुः ।
अचित्तम् । ब्रह्म । जुजुपुः । श्रुवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गुणन्तः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अथवर्जितः अर्षाश्रुवर्जितश्चानयो रथः गमनशीलः प्रादुर्भूतः शब्दे कुर्वन् पतति
विहृतोर्ध्वभागः । तस्मिन्श्च प्रादुर्भूते चित्तवर्जितम् स्रोत्रम् जुजुपुः श्रुवानः मित्रे वरुणे शिवम्
वेतः प्र गुणन्तः ॥ ५ ॥

१. एतं विं अं. २. दिग्मानः विं रूपं. ३. नं गूको. ४. पादवर्जितः विं अं छ; पादुं विं रूपं.
५. नास्ति गूको. ६. नास्ति विं रूपं. ७. वेद विं रूपं. ८. परति गूको.

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्त्सस्मिन्नुधन् ।

पित्वो भिक्षेत व्युनानि विद्वान्नासाविवांसुचर्दितिगुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयम् । अवन्तीः । ब्रह्मऽप्रियम् । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । व्युनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवांसन् । अर्दिति । गुरुष्येत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मामतेयम् नाम् रक्षन्त्यः धेनवः युवयोः स्तोत्रप्रियम् माम् सर्वस्मिन् ऊधनि — यत्रयत्र^१
याचका याचन्ते तत्र सर्वत्र वर्तमानाः आ अपीपयन्^२ । ततोऽन्नम् भिक्षेत भिक्षामार्गम्
जानन् अथ वाचा याचकं प्रयच्छामीति परिचरन्^३ याच्यः महान् क्षीने रक्षेत् ॥ ६ ॥

आ वां मित्रावरुणा हृष्यजुष्टिं नमसा देवावरुणा वष्टृत्याम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सहा अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वां । मित्रावरुणा । हृष्यजुष्टिम् । नमसा । देवौ । अरुणा । वृष्ट्याम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । सहाः । अस्माकम् । वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मित्रावरुणौ । देवौ । यज्ञं प्रत्यहम् वाग् अत्रार्थम् रक्षणार्थं च 'आवर्तयामि । तथा सति
अस्माकम्^४ रघोरम् युक्तेषु अश्वनिभिवत् । अस्माकम् एव वृष्टिः सुप्तु पारपित्री^५ भवतु
दिवि भवेति ॥ ७ ॥

^६इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वर्गः ।

[१५३]

^७दीर्घतना औचध्व ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । विन्दुप् ऋक्^१ ।

यजामहे वां मूहः सुजोषां हृष्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

पृतैर्धृतसु अध यद् वाग्मस्मे अश्वर्यवो न धीतिभिर्भरन्ति ॥ १ ॥

यजामहे^२ । वाग्म । मूहः । सुजोषां । हृष्येभिः । मित्रावरुणा । नमोऽभिः ॥ धृतैः । धृतसु इति
धृतसन् । अध । यद् । वाग्म । अस्मे इति । अश्वर्यवः । न । धीतिभिः । भरन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० यजामहे वाग् महान्तौ सद्गती हविर्भिः मित्रावरुणौ । नमस्कारश्च । धृतैः^३ 'पुंश्च धृतं प्रति
गतातौ । अधो यद्^४ युवयोः अस्माकम् अश्वर्यवः कर्मभिः न सम्भरन्ति तैश्च यजामहे ॥ १ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^१. २. धृष्टिम् वि^१; नास्ति अ^१.

३. धृष्टि वि^१. ४-५. भारतव वि^२ अ^१.

५. धृष्टि वि^१. ६-६. नास्ति मूको. ७. नास्ति वि^१.

१-१ नास्ति वि^१.

प्रस्तुतिवां धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद् वां विदथेषु होता सुन्नं वां सूरिवृषणाविर्यक्षन् ॥ २ ॥

प्रस्तुतिः । धाम् । धाम् । न । प्रयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुवृक्तिः ।

अनक्ति । यद् । वाम् । विदथेषु । होता । सुन्नम् । धाम् । सूरिः । वृषणौ । इर्यक्षन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्रस्तुतिः^१ युवयोः तेजः न आगमयति अभिगच्छामि मित्रावरुणौ । शोभनस्तुक्तिः^२ । यदा वाम् यज्ञेषु होमं 'कुर्वन्नध्ययुः' हविर्भिः^३ अनक्ति, सुखकरं हविः युवाम्याम् प्रेरयन् वर्धितारौ ! यच्छमिच्छन् वाम् ॥ २ ॥

पीपायं धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद् वां विदथे सपर्यन्त्स रातहृन्व्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपायं । धेनुः । अदितिः । ऋतायं । जनाय । मित्रावरुणा । हविःऽदे ।

हिनोति । यद् । वाम् । विदथे । सपर्यन् । सः । रातहृन्व्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वृद्धा पयसा गौः अदीना^४ यज्ञार्थम् जनाय मित्रावरुणौ । हविषां दात्रे युवाम्याम् यदा हविः प्रेरयति यज्ञे परिचरन् । सः दत्तहविन्को धेनुः मातृपः इव होता हविषः प्रेरयन् । होतृणां मानाधिकरण्यास्तिलङ्घनेद्^५ ॥ ३ ॥

उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आर्षथ पीपयन्त देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन् वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वाम् । विक्षु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आर्षः । च । पीपयन्त । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्यः । पतिः । दन् । वीतम् । पातम् । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अपि च युवयोः प्रजासु मादृषिग्रीपु^६ पयोऽलक्षणमद्यम् गावः शोपपीनां वर्षेपियः आपः च आप्याययन्ति देव्यः । अपि च अरमाकम् प्राणः सर्वस्य अद्य जगतः पतिः दमयिता इन्द्रधा-
प्याययति । कामयतम् पिबतं च उस्त्रियायाः पयः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथोविंशो वर्गः ।

१. 'ए ए' विं' उपे; 'एक ए' अ'; 'एतद्' ए' अ' विं'. २. 'पिको वि' क. ३-३. 'नारिह अ'; 'वृत्तम् वि'. ४. 'नारिह मूको. ५. 'दोषणां अ' विं' क' उपे. ६. 'इ न वि' अ'. ७-७. 'नारिह मूको.

[१५४] निष्ठा

दीर्घवमा औचथ्य ऋपिः । त्रिऽक्रमणौ वैवता । विष्णुप् सन्दा^१ ॥

विष्णोर्नु के वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कंभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणत्वेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । क्रम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विष्णुमे । रजांसि ।
यः । अस्कंभायत् । उत्तरम् । सधस्यम् । विचक्रमाणः । त्रेधा । उरुगायः ॥ १ ॥

वेङ्कट० विष्णोः कर्माणि अहम् क्षिप्रमेव ज्ञवीमि । यः पृथिव्यां भवान् लोकान् विममे । यः च धाम्
उत्तन्नाति विक्रममाणः त्रेधा उरुगमनः उरुभिर्वा स्तोत्रण्यः ॥ १ ॥

प्र तद् विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनेनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तद् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचुरः । गिरिष्ठाः ।
यस्यं । उरुषु । त्रिषु । विक्रमणेषु । अधिक्षियन्ति । भुवनेनानि । विश्वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्र सः विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगः इव भवानकः कुरित्तकर्मचारी पर्वते वर्तमानः ।
यस्य विस्तीर्णेषु त्रिषु पदनिधानस्थानेषु सर्वाणि भूतानि अधिवसन्ति ॥ २ ॥

प्र विष्णवे शूपमेतु मन्म गिरिक्षितं उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेकौ विममे त्रिभिरित् पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूपम् । एतु । मन्म । गिरिक्षितं । उरुगायाय । वृष्णे ।
यः । इदम् । दीर्घम् । प्रयतम् । सधस्यम् । एकं । विष्णुमे । त्रिभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र मण्डलु विष्णवे वलकरम् स्तोत्रम् पर्वते वर्तमानाय महागमनाय वरिष्ठे । यः च इहम् दीर्घम्
प्रकर्षेण सान्बद्धम् प्रैलोक्ष्यम् एकं त्रिभिः एव पदैः परिचिन्हेव ॥ ३ ॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पुदान्यक्षीयमाणा स्वधया मर्दन्ति ।
य उ त्रिधातुं पृथिवीमुत वामेकौ द्वापारं भुवनेनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्यं । त्री । पूर्णा । मधुना । पुदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मर्दन्ति ।
यः । उं इति । त्रिधातुं । पृथिवीम् । उत । वाम् । एकैः । द्वापारं । भुवनेनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य त्रीणि पदानि श्लोषव्यादिभिः। स्वरसैः पूर्णानि अक्षीयमाणा भजेन साधन्ति। यः च
पृथिवीम् च वाम् च भन्तरिक्षसन्धन्धत्वात् त्रिसन्धानम् दाधार इति पृथुदेवोक्तम्—एको
दाधार भुवनानि सर्वाणीति ॥ ४ ॥

तदस्य प्रियमभि पार्थो अशवां नरो यत्र देवयवो मर्दन्ति ।

उरुकमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पुदे परमे मध्व उरसः ॥ ५ ॥

तत् । अस्व । प्रियम् । अभि । पार्थः । अश्वाम् । नरः । यत्र । देवयवः । मर्दन्ति ।
उरुकमस्य । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पुदे । परमे । मध्वः । उरसः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तत् 'अस्वां विष्णोः प्रियम् स्थानम् अभि प्राप्नुवाम्, नरः यत्र देवकामाः मर्दन्ति ।
विस्तीर्णम् क्रममाणस्य स्तोत्रैर्दन्धनकृत् । सः हि इत्थं तत्स्थानमभिप्राप्नोति । विष्णोः पुदे परमे दिवि
उरुकस्य उत्पत्तिस्थानम् ॥ ५ ॥

ता वां वास्तृत्युदमसि गमध्वै यत्र गावो भूरिंश्चक्षा अयासः ।

अत्राह तदुक्तायस्य वृष्णः परमं पदमर्च भाति भूरिं ॥ ६ ॥

ता । वाम् । वास्तुनि । उदमसि । गमध्वै । यत्र । गावः । भूरिंश्चक्षाः । अयासः ।
अत्र । अहं । तत् । उक्तायस्य । वृष्णः । परमम् । पदम् । अर्चं । भाति । भूरिं ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तानि इन्द्रादिष्णोः स्थानानि कामयामहे गमनाय, यत्र रश्मयः बहुभिरस्काः गच्छन्तः ।
अत्र एव तत् महागतेः यद्विदुर्विष्णोः परार्थस्य पदम् अर्चं भासते विस्तीर्णम् ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये षण्णविसो वगः' ॥

[१५५]

'दीर्घतमा औपथ्य ऋषिः । आद्यस्य तृचस्य इन्द्राविष्णु देवता, द्वितीयस्य विष्णुः । जगती छन्दः' ॥

प्र वः पान्तमन्वसो धियापुते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । अन्वसः । धियापुते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ॥

या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताइव । साधुना ॥ १ ॥

वेङ्कट० यूयम् क्षोमात्पस्याऽश्वस्य पानीयम् सत्कर्म* कर्तुमिच्छते महते शूराय इन्द्राय विष्णवे च प्र
यच्छत । यौ पर्वतानाम् उच्यन्ते देवोः शत्रुभिरहिंस्वी' महान्तौ तस्थतुः, यदा अश्वेन कल्याणैः
कथित्वा सिद्धते ॥ १ ॥

१-१. नास्ति वि' छं.

† नास्ति वि' अ'.

‡ नास्ति वि' अ' छ.

२. नास्ति मूको.

१-२. नास्ति मूको.

४. संज्ञं वि'.

५. नास्ति वि' अ'.

६. 'दित्या वि' अ'.

त्वेपामित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णु सुतुषा वांसुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित् कृशानोरस्तुरसनामुंरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेपम् । इत्था । समुद्वरणम् । शिमीवतोः । इन्द्राविष्णु इति । सुतुषाः । वाम् । उरुष्यति ।
या । मर्त्याय । प्रतिधीयमानम् । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनाम् । उरुष्यथः ॥ २ ॥

वेङ्कट० दीप्तम् इत्थम् सङ्गतम् कर्मवतोः इन्द्राविष्णु! सोमस्य पाता युवयोः वर्धयति । यौ मर्त्याईसावम्
प्रतिधीयमानम् एव वैद्युतस्याऽग्नेरक्षणेः निरसितुः तेजः यजमानाद् रक्षथः, यथा स न विद्युदतो
भवति ॥ २ ॥

ता ई वर्धन्ति मद्यस्य पौंस्यं नि मातरां नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईम् । वर्धन्ति । मद्भि । अस्य । पौंस्यम् । नि । मातरां । नयति । रेतसे । भुजे ।
दधाति । पुत्रः । अवरम् । परम् । पितुः । नाम । तृतीयम् । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ताः एवम् सोमपातः सद्द्व पौरवम्' वर्धयन्ति इन्द्राविष्णुभ्यां वृष्टा आपः । स पापापृथिवी
भोगाय उक्त्वाय च नि नयति । सः पुनः सन् युष्मत् प्रसिद्धं च द्वे नाम्नी पितुः सकारात्,
मथ' औषायनोक्तं 'सोमदात्री' इति तृतीयम् नाम दिवः रोचने वसे धारयति ॥ ३ ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्यं त्रातुरवृकस्यं मीळुर्षः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद् विगामभिरुरु कर्मिष्टोरुगायार्थं जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तदिदम् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्यं । त्रातुः । अवृकस्यं । मीळुर्षः ।
यः । पार्थिवानि । त्रिभिः । इत् । विगामभिः । उरु । कर्मिष्ट । उरुगायार्थं । जीवसे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत्तत्त विष्णोः वीर्यम् सुमः ईश्वरस्य पालयितुं वृकवर्जितस्य, रक्षोवर्जितो हि यज्ञात्मा विष्णुः,
कामानां सेक्तुः । यः देवः पार्थिवानि रजति त्रिभिः एव विविधगमनैः पदैः विस्तीर्णम्
काम्बवान् रक्षसां हननेनोदगमनाय भूतजात्राय जीवितुमिति ॥ ४ ॥

दे इदस्य क्रमणे स्वर्दशोऽभिरुष्यायु मर्त्यो भुरष्यति ।

तृतीयमस्यु नकिरा दधर्षति वयश्चन पुतयन्तः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

दे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वर्दशः । अभिरुष्यायु । मर्त्यः । भुरष्यति ।
तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पुतयन्तः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वं द्रष्टुः अत्य द्वे एव क्रमणे, पृथिवीमन्तारिक्षं च भाभितुल्येन दृष्ट्वा मर्याः तयोश्चरति ।
तृतीयम् अस्व पदम् न कश्चिदपि जावर्षयति । तथा पक्षयुक्ताः इषेताद्वयः च^१ पतयन्तः
नाधर्षयन्ति ॥ ५ ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।
वृहत्क्षरीरो विमिमान् ऋकभिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥ ६ ॥

चतुःऽभिः । साकम् । नवतिम् । च । नामऽभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् ।
वृहत्क्षरीरः । विमिमानः । ऋकऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० चतुर्भिः सुरैः^१ सह शृण्वान् नवतिम् च पुराणि नमनसाधनैर्वीर्यैः^२, तथा रथचक्रम् प्रवृत्तम्
तिर्यग्गच्छतो मनुष्यान् कम्पयत्येवम् अवीविपत् अकम्पयत् । 'इन्द्राविष्णु ईद्विताः शम्बरस्य' (अ
७, ९९, ५) इति मन्त्रः । 'शतं मेघान् वृष्ये चक्षदानम्' (ऋ १.१ ६, १६) इत्येको मन्त्रः,
'श्रज्जासः शतमेकं च मेघान्' (ऋ १, ११७, १८) इत्यपरः । एवमत्रापि रुन्दोऽसुविधानेन पञ्चा-
नामनुपादानम् । अथवा चकारात् पञ्च चेत्यर्थो लभ्यत इति । महाक्षरीरः रसाहरणपरैस्तेजोभिः लोकान्
विमिमानः युवा न कश्चित्कुमारः प्रतिगच्छति आहवम् इति ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः' ॥

[१५६]

'दीर्घतमा औचप्य ऋषिः । विष्णुर्वेवता । जगती छन्दः' ॥

भवां मित्रो न शेष्पो घृतासुतिर्विभृतपुत्र एवया उं सुप्रथाः ।
अवां ते विष्णो विदुषां चिदर्ध्यैः स्तोमो यज्ञश्च राधयो हविर्भता ॥ १ ॥

भवं । मित्रः । न । शेष्प्यः । घृतऽसुतिः । विभृतऽपुत्रः । एवऽयाः । उं इति । सुऽप्रथाः ।
अवं । ते । विष्णो इति । विदुषां । चिद् । अर्ध्यैः । स्तोमः । यज्ञः । च । राधयः । हविर्भता ॥ १ ॥

वेङ्कट० मित्रान्दशम्वसि सुंक्षिद्दच^१ दशोवाद् । मित्रम् इव त्वं सुसामितित्तम् भव शृतेमाकुष्यमाणः
प्याप्तयसाः । एवं गच्छन् सर्वतः शृणुवन्, तत्रतत्र मयोऽनम् (?) । अनन्तरम् एव 'ते हि विष्णो ।
एषाहृते^२ जानता यधनीय^३' इति, एतद् विशदमाह स्तोम इति, स्तोमः यज्ञः च संसाधनीयः
दविभता इति ॥ १ ॥

यः पूजार्थं वेधसे नदीमसे सुमज्जानये विष्णुं ददाति ।
यो जातमस्य महतो मदि ब्रवत् सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिद्वर्षसत् ॥ २ ॥

१. नास्ति विं छं. २. एते विं; उले: छं; पुके: छ विं; एते मं; पुके: छ शेषः. ३. गननं
विं छं; मननं विं. ४-२. नास्ति मूको. ५. इतिगण दं विं छं. ६-९. नास्ति विं मं.
७. "दीप्यं विं मं.

यः । पूर्वाय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्सर्जानये । विष्णवे । ददाशति ॥ यः । जातम् । अस्पृ ।
महतः । महि । श्रवत् । सः । इत् । ऊँ इति । श्रवःऽभिः । युज्यम् । चित् । अमि । अस्त ॥ २ ॥

वेङ्कट० पूर्वस्मिन् काले भवाय विधात्रे संवेदा नवतराय, सुमच्छब्दः 'सुशब्दपर्याय इत्युक्तम्',
'शोभना जाया' भवत्वस्य तस्मै विष्णवे यः इवायि प्रयच्छति । यः वा वास्य महतः सजातम्
महत्त्वम् प्रवीति । सः एव भवैः आत्मीयं शत्रुम् अभिभवति ॥ २ ॥

तस्य स्तोतारः पूर्यं यथा विद् श्रुतस्य गर्भं जुनुषा पिपर्तन ।
आस्यं जानन्तो नाम चिद् विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तोतारः । पूर्यम् । यथा । विद् । श्रुतस्य । गर्भम् । जुनुषा । पिपर्तन ।
आ । अस्पृ । जानन्तः । नाम । चिद् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुमतिम् । भजामहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् एव प्रत्यम् हे स्तोतारः । यथा पूजयितुं 'जातीय तथा यज्ञस्य' मध्ये वर्तमानम्
ब्रह्मवतौपध्यादिना इविषा पूरयत् । तथा 'आ जानन्तः' अस्य 'च नाम' विविधं मृत—
विष्णुर्विष्णुर्विष्णुरिति । प्रत्यक्षः शेषः । 'हे विष्णो' महतः तव शोभनां मतिम् भजामहे इति ॥ ३ ॥

तमस्य राजा बरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः ।
दाधार दक्षमुत्तममंहविर्दे व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णते ॥ ४ ॥

तम् । अस्पृ । राजा । बरुणः । तम् । अश्चिना । क्रतुम् । सचन्त । मारुतस्य । वेधसः ।
दाधार । दक्षम् । उत्तमम् । अहःऽविर्देम् । व्रजम् । च । विष्णुः । सखिञ्चान । अपोऽर्णते ॥

वेङ्कट० मरुजिहानीयमानस्य विधातुः अत्य तत् यज्ञाक्यं कर्म राजा बरुणः सेवते अश्चिनी च ।
धारयति बलम्^{१०} उत्तमम् । अहो ह्यभवितात् गोव्रजम् य भवम् विष्णुः यथा प्रदानायै
सहाययुक्तः^{११} विद्वत्कारं करोति ॥ ४ ॥

आ यो विवार्यं सुचथाय दैव्य इन्द्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः ।
वेधा अजिन्वत् त्रिपधुस्थ आर्यमृतस्य भागे यजमानमार्भजत् ॥ ५ ॥

आ । यः । विवार्यं । सुचथाय । दैव्यः । इन्द्राय । विष्णुः । सुकृते । सुकृत्तरः ।
वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽपधुस्थः । आर्यम् । श्रुतस्य । भागे । यजमानम् । आ । अभजत् ॥ ५ ॥

१. यः पूर्व 'दि' ल हणं. २-२. सुकृत्तर वि' अ'. ३-३. 'भनयथा वि' अ'. ४. मारुत मूको.
५-५. मारुत वि' अ'. ६. पूर्य वि' अ'. ७-७. मारुत मूको. ८-८. नाम य वि' अ'. ९. विष्णु-
विष्णुवि वि' अ'. १०. कलम् मूको. ११. 'उक्तेऽपि वि' अ'.

वेङ्कट० य भागच्छति सेभ्याय द्विषि भव इद्राग शोभनकर्मकृते सधाग्निष विष्णु, स^१
विधाता प्रीणयति रिश्वान आर्यम् इति । एतद्वाद्—श्रुतस्य इति । पशस्य फले यजमानम्
आ^१ मानयति ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टक द्वितीयोऽध्याये पञ्चमस्तो वर्यं १ ॥

[१५७]

^१दीर्घतमा औचध्य ऋषि । अश्विनौ देवता । जगती छन्द , पञ्चमीपद्यौ त्रिपद्यौ ।

अग्निं ध्वग्निर्जम् उदेति सूर्यो व्युष्टपाश्चन्द्रा महासो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातेरे रथं प्रासाधीद् देवः संविता जगत् पृथक् ॥ १ ॥

अश्वि । अग्नि । अम । उद । एति । सूर्य । वि । उपा । चन्द्रा । महा । आ । अर्चिषा ।
अयुक्षाताम् । अश्विना । यातेरे । रथम् । प्र । असायात् । देव । संविता । जगत् । पृथक् ॥ १ ॥

वेङ्कट० होमार्थं प्रयुक्त आसीद् अग्नि । पृथिव्या पर्यन्तान् सूर्यं उद गच्छति । ह्यादपित्री महती
उपा तजसा अन्वकारम् वि कृणोति । अश्विनौ च गमनाय आत्मोपम् रथम् युक्तवन्तौ ।
सविता च^१ एव पद्मम् स्वस्वे काशे प्र असायीत् । आश्विन सूक्तम् ॥ १ ॥

यद् युञ्जाथे वृषणमाश्विना रथे घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् ।

अस्माकं ब्रह्म घृतेनासु जिन्वते वर्यं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युञ्जाथे इति । वृषणम् । अश्विना । रथम् । घृतेन । नु । मधुना । क्षत्रम् । उक्षतम् ।
अस्माकम् । ब्रह्म । घृतेनासु । जिन्वते । वर्यम् । धना । शूरसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'यदि युञ्जाथ'^१ बर्षितारम् अश्विनौ^२ रथम्, अथ क्षरता उदकम् अस्माकम् धनम्^३ सिञ्चतम् ।
अस्माकम् एव स्तोत्रम् सत्प्रामपु कामप्रदानेन प्रीणयतम् । वर्यम् धनानि सङ्ग्राम
शत्रुभ्य भजेमहि ॥ २ ॥

अर्वाद् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्रयो अश्विनोर्वातु सुष्टुतः ।

त्रिचन्द्रो मधुना विद्वानसौभगः शं न आ वंशद् द्विषदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाद् । त्रिचक्र । मधुवाहन । रथे । जारश्रय । अश्विनो । वातु । सुष्टुत ।
त्रिचन्द्र । मधुना । विद्वानसौभग । शम् । न । आ । वंशत् । द्विषदे । चतुष्पदे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्माद्^१ नायातु त्रिचक्र^२ रथ, मधु यमोक्षे स^३ क्षिप्रश्च अश्विना ऋषिभि सुष्टु स्तुत ।
त्रिचन्द्रात् धनवान् विद्वानि सौभानानि यस्य स^४ सुष्ठम् अस्माकम् द्विषदे चतुष्पदे च
आ गच्छ ॥ ३ ॥

आ न ऊर्जा बहत्तमविना युवं मधुमत्या नः कर्शया मिमिक्षतम् ।
 प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४ ॥

आ । न । ऊर्जा । बहत्तम् । अविना । युम् । मधुमत्या । न । कर्शया । मिमिक्षतम् ।
 प्र । आयुं । तारिष्टम् । नि । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेष । भवतम् । सचाभुवा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ बहत्तम् अस्मभ्यम् अतम् अविनोः युवाम् मधुमत्या च भवतो अश्वाभ्या अस्मान्
 सिन्धतम् । आयु च अस्माकम् वर्धयतम् । पापानि च शोधयतम् । इष्टुश्च निवारयतम् ।
 'भवतम् च अस्माक' सहभुवी ॥ ४ ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धृत्यो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।
 युवमग्निं च वृषणावृषश्च वनस्पतीरश्विनवैरयेथाम् ॥ ५ ॥

युवम् । ह । गर्भम् । जगतीषु । धृत्यु । युवम् । विश्वेषु । सुवनेषु । अन्तरिति ।
 युवम् । अग्निम् । च । वृषणौ । अप । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथाम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'युवाम् खलु ओषधीषु गर्भम् धत्त । युवाम् सर्वेषु च भुवनेषु अन्त गर्भं धत्त
 युवामेव अग्निम् वृषणौ । स्वर्गायै प्रेरयथ वदकानि च वनस्पतीन् च अश्विनौ' ॥ ५ ॥

युवं ह स्थो भिपजा भेषजेभिरथो ह स्थो रूष्पात्रु राश्वेभिः ।
 अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां इविष्मान् मनसा दृदार्य ॥ ६ ॥

युवम् । ह । स्थु । भिपजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थु । रूष्वा । रूष्वेभिरिति रूष्वेभि ।
 अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थ । उग्रा । य । वा । इविष्मान् । मनसा । दृदार्य ॥

वेङ्कट० युवाम् खलु भवथ भेषजेभ्योऽपि भिपजौ । भवथ अपि च स्थे नपुंस्योऽपि अतिशयेन
 स्थे नेतारी । अपि च युवाम् उग्रौ बलम् तस्मिन् अधि निधत्थ य युवाम्याम् यजमान
 वनवा पृथ इवि प्रयच्छति ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः सप्तविंशो वर्गः ॥
 द्वितीयस्याष्टकस्यापमभ्याम न्याकरोदिति ।
 द्वितीय माधवार्यस्य पौत्र धीवत्तारमत्र ॥
 इति वेङ्कटमाधवार्यविरचित आश्वमेधिकाध्यायान्
 द्वितीयाष्टक द्वितीयोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः

येकृष्ट०

'यत् सदा पुत्रमन्तु' व्याचिख्यासति माधराः ।
प्रदर्शयतेऽङ्गो वृत्तिं तुच्छं तद्वन्मन्तरम् ॥ १ ॥

मूतेऽनघणे षड् स्थाब्दङ् स्मृतोऽद्यतनेऽपि च ।
लिटः परोक्षे समरणाङ् प्रत्यक्षेऽवतिष्यते ॥ २ ॥

लङ् 'इन्द्रो अस्मां अरदत्', 'अपोहन्य यूयं परिधिम्'^१ ।
'स्या वीं मरुतः त्रुपासीद् यन्मामिकं सुमर्षत्'^२ ॥ ३ ॥

'किं यपिष्ठो नु आर्जवन्', 'उद् वीं देवा अंशुवन्'^३ च ।
'अत्यायुं सिन्धुमावदेन्', उपाविष्टन्ता गिरिणः'^४ ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षायैव सवन्ति परोक्षे चाऽपि दृश्यते ।
'इन्द्रस्य मु वीयुणीं ति' सूक्तं तत्र त्रिदशानम् ॥ ५ ॥

कर्मणामत्र परोक्ष्यं चकारेति प्रदर्शितम् ।
एवं च सर्वे सूक्तस्थाः परोक्षाः स्तुरमी लङ् ॥ ६ ॥

परोक्षे ऋकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दृष्टिगोचरे ।
लङ् क्वात्पायनो' मूले 'विहीतु पर्वतो त्रिरिः'^५ ॥ ७ ॥

परोक्षे लोकविज्ञाते षड्वो वैदिका लङ् ।
प्रयोक्तुर्वर्दानामोन्धे विपथेऽपि स्थिता इति ॥ ८ ॥

'अपारियन्तु वृष्योऽर्मयन्ता सुभृत्या'^६ ।
'सुनो वृष्याणामभव', 'सुनो वृद्धो अंशुयथाः'^७ ॥ ९ ॥

क्षान्तुयन्तुपयो द्रष्टुमतोऽदर्शयनोचराः ।
लङ्कोऽपि च समीचीना इति केचिदवस्थिताः ॥ १० ॥

१. 'लङ् वि' लङ् लपं बेंडभ. २. ऋ ३, ३३, ६. ३. ऋ ३, १६५, ६; 'नदत् वेक्रम.
४. ऋ ३, १६१, १. ५. ऋ ३, १६१, २. ६. ऋ ३, ११, ६. ७. ऋ ३, ३२, १. ८. तु. पाया
३, २, १११. ९. ऋ ३, ३०, ५. १०. ऋ ३, २०, ६. ११- ऋ ३, ४८. १२. ऋ ३, ५, ६.

दश्यतेऽद्यतने वापि लङ् 'आर्षमय सुकृतीम्' ।
 'अर्वाचनक्षे पुदमस्य'^१, 'उग्रं निश्चालुर-वायम्'^२ ॥ ११ ॥
 प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा लुङ् भूतेऽद्यतने भवेत् ।
 'अभि स्तोमा अदूपात्'^३, 'सुनि मेधार्नवासिष्णु'^४ ॥ १२ ॥
 'आपो अशान्वचारिपुं रसेन्द्रु तर्मागस्महि'^५ ।
 'उदगाद्वयमाद्विल्यः'^६, 'पुपायुक्त परावर्तः'^७ ॥ १३ ॥
 'वि शेषणो अन्तरिक्षाणि'^८, 'अयुक्तं पुत्र शुन्धुर्वा'^९ ।
 'अच्छा सिन्धुं सातृतीनाम्'^{१०} नद्यतन्य हना इति ॥ १४ ॥
 अथापि भूतसामान्ये पश्यामोऽद्यतनीमिमान्'^{११} ।
 'स वो मर्शतो अममत्'^{१२}, 'वधीर्हि दस्युं पुनिर्नम्'^{१३} ॥ १५ ॥
 'अक्षरि रत्नघातमः'^{१४} सूकादौ लुङ्'^{१५} प्रहृषयते ।
 मनसा निर्मितः स्तोमस्तद्वय वच्यमुपक्रमः ॥ १६ ॥
 ननु भूतलकारेषु सङ्कीर्णेषु ततस्ततः ।
 परोक्षादिविभागेऽस्मिन्^{१६} निर्देष्टव्यः केन पाणिनेः ॥ १७ ॥
 विहितेषु लकारेषु भूतमात्रे ततो वयम् ।
 तलद्वायवानुरूपेण^{१७} वक्ष्यामोऽर्थास्त्वया तथा^{१८} ॥ १८ ॥
 मैवं^{१९} पुष्कं रूपभेदादर्थभेदश्च युज्यते ।
 पश्यामोऽपि च वाचयेयु भेदं पाणिनिर्दिशितम्^{२०} ॥ १९ ॥
 'स्पष्टमेव लकारार्थात् पश्यामो'^{२१} प्राकृत्येषु च ।
 हरिश्चन्द्रो ह^{२२} वैपसाः^{२३} शौन रोषं तिरोहयाम्^{२४} ॥ २० ॥
 तस्माद्यथा^{२५} तथा^{२६} भूते परोक्षाद्यतनादिकम् ।
 प्रदर्शयेत् प्रयत्नेन मन्त्रेष्वपि च पण्डितः ॥ २१ ॥

१. ऋ १, १२५, १. २. ऋ ५, ३०, २. 'एव वैश्वभ.' ३. ऋ ५, ३०, २. ४. ऋ १, ११, ८ ५. ऋ १, १८, ६. ६. ऋ १, २३, २, ३. ७. ऋ १, ५०, १३ ८. ऋ १, ४८, ७. ९. ऋ १, १५ ७. १०. ऋ १, ५०, १. ११ ऋ १, १३, ३. १२. श्लोऽन्त' ल, 'यावत्' लपं. १३. ऋ १, २०, ५. १४. ऋ १, १३, ४. १५. ऋ १, २०, १. १६. लङ् वि' अ' वैश्वभ. १७. 'विमणो' वि' ल लपं. १८. दत्तस्यपुत्रभेदेन वैश्वभ. १९. 'मोद्रास्वया' वि' अ'. २०. नेर वि' ल लपं. २१. 'निरर्शनम् वि'^{१९} अ' ल लपं. २२-२२. रश्मि...पश्वा' वि' अ'. २३. नाति वि' अ'. २४. वैपसः वि' लपं; वैपसः वि' अ'; पु. देमा ७, १३. २५. विजेयाम् वि' अ'. २६. निक्षिपाम् वि' अ'. २७. तथा वि' लपं.

स्वष्टः संयावसूपेषु परोक्षाघतनाविक्रः ।
 तथान्येषु च सूक्तेषु न सं भेदं परित्यजेत् ॥ २२ ॥
 न पश्यति यदा मन्त्रे सं विदोषं प्रपन्नतः ।
 अत्रि वैकाङ्गिकं भवति षण्मासं तदा ॥ २३ ॥ इति ।

[१५८]

‘दीर्घतमा औच्यम् ऋषिः । भद्रिबनौ देवता । पृथी भद्रुत्पुत्र, अन्वास्त्रिपुत्रभः’ ॥

वसू रुद्रा पुरुमन्तु वृधन्ता दशस्यते नो वृषणावभिर्था ।

दस्ता इ यद् रेकर्ण औच्यधो वां प्र यत् सुसाथे अर्कवाभिरूती ॥ १ ॥

वसु इति । रुद्रा । पुरुमन्तु इति पुरुमन्तु । वृधन्ता । दशस्यतेम् । नः । वृषणौ । अभिर्था ।
 दस्ता । इ । यत् । रेकर्णः । औच्यः । वाग् । प्र । यत् । सुसाथे इति । अर्कवाभिः । ऊती ॥

वेङ्कट० दीर्घतमाः । वासपिठारी घोरो बहूनां जगत्तारो वर्षमानो प्रयच्छन्तु भस्मभ्यम् एषवी
 भभ्येपणे । दर्शनीयो । यत् धनम् औच्यः वाग् पाचते, यत् च पुत्राम् भद्रुत्पिताभिः
 ऋषिभिः सह दशस्ये प्र सारयथः सत् दशस्यतम् ॥ १ ॥

को वां दाशत् सुमतये चित्स्यै वसू यद् धेधे नमसा पुदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरन्ता ॥ २ ॥

कः । वाग् । दाशत् । सुमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेधे इति । नमसा । पुदे । गोः ।
 जिगृतम् । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणैव । मनसा । चरन्ता ॥ २ ॥

वेङ्कट० कः युवयोः सुमतये अस्यै महत्यै निष्कृतयै प्रपच्छति, यत् इदं युवान् वासपिठारी
 पशोः स्थाने अद्येन सद यजमानान् दधाये । औ युवां युवयोः पशुमतीः प्रजाः अस्मभ्यम्
 उरिगुवर्गं कस्य कं कामं पूरयामीत्येवं कामप्रेणेव मनसा हतस्वतश्चरन्ती ॥ २ ॥

पुक्तो इ यद् वां त्रौडपायं पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धार्यि फजः ।

उपं वामवः शरुणं गेभयं शूरो नाजर्म पत्यंश्चिरेवैः ॥ ३ ॥

१. 'वद् अ' वि' वै कश्च. २-२. मरुति दान्दताः वि' अ' ; 'पि दान्दता वि' अ' । ३. तथा अ'.

४. वासिष्ठ वै कश्च 'वि इति कादिका समासा अ' । ५-५. नास्ति सूक्तो. ६. ददधे अ' । ७. वां अ' ।

८. 'नाद् वि' अ' ; 'एवम् एवं वि' ।

युक्तः । इ । यत् । वाम् । तौऽयार्य । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धारि । पुत्रः ।
उर्ष । वाम् । अर्वः । शरणम् । गमेयम् । शूरः । न । अर्ज्म । पतयत्स्मिः । एवैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अर्थः युक्तः युवयोः तुप्रपुत्रपरिरक्षयार्थं पारयिता गमनक्षीलः यद्गन्धः चिदितः
वदन्मथ्ये । ततोऽहं युवयोः पारुणम् शरणम् उपगच्छेयम् । यथा कश्चन शूरः पतयन्निः शर्षेः
युद्धं हं शीघ्रमभिनच्छति ॥ ३ ॥

उर्षस्तुतिरौच्ययुक्त्वाभ्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम् ।

मा मामेधो दर्शतयश्चित्तो धाक् प्र यद् वां वृद्धस्त्वनि खादति क्षाम् ॥४॥

उर्षस्तुतिः । औच्यम् । उरुष्येत् । मा । माम् । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धाम् ।
मा । माम् । एधः । दर्शतयः । चित्तः । धाक् । प्र । यत् । वाम् । वृद्धः । त्वनि । खादति । क्षाम् ॥

वेङ्कट० उर्षस्य कृपमाणा स्तुतिः दीर्घतमसं रक्षत । मा माम् इमे महोरग्रे विदुग्धाम् । शरणं
विदोहः । मा य माम् द्याभिः 'काष्ठेनिर्मितः अयं इत्यर्थः' एधः काष्ठतद्भाटा धाक्षीम् ।
यस्माद् युवयोः भूमिम् आत्मनि 'वद' अर्थं दीर्घतमाः प्र खादति अभिगच्छति । नन्नदेने
धस्त्यधिनोः सम्बन्धः ॥ ४ ॥

न मां गरन् नृधौ मातृत्तमा दासा यदीं सुसंयुग्धमुवाधुः ।

शिरो यदस्य त्रैतनो वितर्क्षत् स्वयं दास उरो अंतावर्षिं ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नृधौः । मातृत्तमाः । दासाः । यत् । ईम् । सुसंयुग्धम् । अंतावर्षिः ।
शिरोः । यत् । अस्य । त्रैतनः । वितर्क्षत् । स्वयम् । दासः । उरोः । अंतावर्षिः । ग्ध ॥५॥

वेङ्कट० 'जोषे' इति दीर्घतमसं सिजास्तस्परिवारिणः ।
दासा वदन्त्या नदीतीरे दृष्टिहीनमवाधुः ॥
तत्रैतन्नो नाम शत्रुत्वैर्नमवाधुनत् ।
शिरस्यांतावर्षिं स्वयमेव न्यञ्जत ॥' (सूत्रे ४, २१-२२)
'अत्रदेशतमसि तु 'तं नद्यः समुद्रक्षिपन् ।' (सूत्रे ४, २४)
'जनवामास योऽयाम कक्षीनःप्रमुखादपीव ॥' (सूत्रे ४, २५)

न मां गरन् इमा भावः सर्वेषां मातृस्थानीयाः । दासाः यन् एनम् सु लभ्यम् यद्गन् मध्यवार्तुः

१. 'त्र व' मूको; 'वय ए' क सोध; 'त्वं वि' अ' कर्ष. २. 'प्रमुग' क'. ३. नास्ति अ'.
४-४. 'शिरोः अतः अये ध्याता' क. ५. 'शिर्य पत्र क. ६-६. शेषवर्षि' अ'. ७. शिर्य गतः क.
८-८. नद्यः सर्वैः समुद्रत्वं मूको.

प्राक्षिपन् । तथा यदा भस्व शिरः त्रैतन नाम छेत्तु विप्रशान्त । खयम् पय दास भास्मीयम् उर
असी च तेन दास्येण अपि इन्तु ॥ ५ ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा । मामतेय । जुजुर्वान् । दशमे । युगे । अपाम् । अर्थम् । यतीनाम् । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥

वेङ्कट० दीर्घतमा मामतेय जीर्णः दशमे युगे वार्धक्ये वर्तमानः १ अपाम् प्रवण गच्छतीना
ब्राह्मण १ भवति सारथि १ ॥ ६ ॥

“इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः” ॥

[१५९]

“दीर्घतमा शीघ्रं च यति । यावापृथिवी देवता । जगती छन्दः” ॥

प्र यावां यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुपे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदत्तसेत्या धिया वार्याणि प्रभूपतः ॥ १ ॥

प्र । यावां । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतावृधा । मही इति । स्तुपे । विदथेषु । प्रचेतसा ।

देवेभिः । ये इति । देवपुत्र इति देवपुत्रे । सुदत्तसेसा । इत्या । धिया । वार्याणि । प्रभूपतः ॥ १ ॥

वेङ्कट० यावा पृथिवी यज्ञै सह उदकस्य वर्धयिष्यो महस्यो तुमसो यज्ञेषु स्वोत्तुमुपक्रमे । देवे
देवा पुत्रा ययोर्भवन्ति १ त देवपुत्र १ सुकर्माणीये १ इत्य कर्मणा घनानि भावयत १ ॥ १ ॥

उत मन्थे पितरद्ब्रह्म मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्धवीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजाया अमृतं बरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्थे । पितुः । अद्ब्रह्म । मनः । मातुः । महिः । स्वतवः । तत् । हवीमभिः ।

सुरेतसा । पितरा । भूमः । चक्रतुः । उद् । प्रजाया । अमृतम् । बरीमभिः ॥ २ ॥

वेङ्कट० उत बरीमि दिव अद्ब्रह्म १ स्तोत्रम्, पृथिव्याश्च स्ववर्धनं तद् महत्त्वम् आह्वानै स्तौमि ।
शोभनरेतस्क यावापृथिवी यद्ब्रह्म विस्तीर्णम् अमरणसाधनमयम् आत्मीये उरुष्यै प्रजाया
देवमनुष्यादिकाया चक्रतु ॥ २ ॥

१ वधमान विं लप २ ऋगा विं लप ३ ऋषि इति विलस्य विं अं ४ ४ नास्ति सूको.

५ भवति विं अं ६. ट. फ. १, १०६, १ ७ ते सूको ८ यत्त विं ल लप.

९ अद्ब्रह्मा छ शोध ,

ते सूनवः स्वर्षसः सुदंससो मही जङ्गुमातरा पूर्वचिचये ।

स्थातुर्थ सत्यं जगतश्च धर्मेणि पुत्रस्य पाथः पदमद्र्याविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअर्षसः । सुऽदंससः । मही इति । जङ्गुः । मातरा । पूर्वऽचिचये ।

स्थातुः । च । सत्यम् । जगतः । च । धर्मेणि । पुत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्र्याविनः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते पुत्राः सुकर्माणाः शोभनज्ञानाः महत्यो यावापृथिवी वृष्टयं जानन्ति । स्थावरस्य जङ्गमस्य च धारणार्थम् आदित्यस्य मन्त्रयोः पुत्रस्य स्थानम् सत्यम् रक्षयो युवां जराप्रणरहितस्य ॥ ३ ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोक्ता ।

नव्यंनव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः कुवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति । सयोनी । मिथुना । समोक्ता ।

नव्यंऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अन्तरिति । कुवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते कर्मवन्तः षड्भुः शोभनप्रज्ञानाः सयन्धु समानोरपचिस्थाने समाननिलये^१ यावापृथिवी मिथुनभूते । सतश्च ते यज्ञैः नवत्तरं^२ तन्तुं विस्तारयन्ति । अन्तरिक्षस्य दीप्तस्य^३ अन्तः क्रान्त-
दर्शनाः शोभनद्योतनास्तेजसस्तन्तुं विस्तारयन्ति ॥ ४ ॥

तद् राधो अद्य संवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमन्तं शतृग्विनम् ॥ ५ ॥

तद् । राधः । अद्य । संवितुः । वरेण्यम् । वयम् । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यम् । यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । शतृऽग्विनम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तद् धनम् अद्य संवितुः परजीयं वयम् देवस्य सविषुः प्रसवे स्तुमो भवतीभ्यां वृष्टम् ।
अस्मभ्यम् यावापृथिवी ! सुमत्या नानाविधमर्थजातं वत्तं धनमन्तं गोततपुत्रम् ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीये वरुः^२ ॥

[१६०]

^३दीर्घतमा भोज्य क्रयिः । यावापृथिवी देवता । जगती छन्दः^४ ॥

ते हि यावापृथिवी निथश्रुभुव क्रुतावरी रजसो धार्यत्कवी ।

सुजन्मनी शिपणं अन्तरीयते देवो देवी धर्मेणा स्युः शुचिः ॥ १ ॥

१-३. नास्ति सूको. २. 'निचये सूको. ३. 'जली भ'. ४. नास्ति वि' छपं, नवगतेः वि' भ'.
५. 'स्व अन्तरिक्षस्य वि' भ'. ६-६. नास्ति सूको.

ते इति । हि । चावापृथिवी इति । विश्वऽसीमुवा । श्रुतं री इत्युत्प्रेरी । रजसः । धारयत्कवी इति
 धारयत्कवी ॥ सुजन्मनी इति सुजन्मनी । धिपणे इति । अन्तः । ईयते । देवः । देवी इति ।
 धर्मीणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ते हि चावापृथिव्यौ सर्वस्य सुखस्य भावविषयो उदकवत्यो लोकार्थं त्रियमाणश्रोत्रे
 शोभनतन्मानी पृथे देवी मध्येन सर्वस्य धारणार्थं निर्मलः सूर्यः देवः गच्छति ॥ १ ॥

उरुव्यचंसा मद्दिनी असुधता पिता माता च भुव्नानि रक्षतः ।

सुष्टुष्टमे वपुष्येडे न रोदसी पिता यत् सीमभि रूपैर्वात्सयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचंसा । मद्दिनी इति । असुधता । पिता । माता । च । भुव्नानि । रक्षतः ॥ सुष्टुष्टमे इति
 सुष्टुष्टमे । वपुष्येडे इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सीम् । अभि । रूपैः । अर्वात्सयत् ॥

वेङ्कट० बह्वक्वकाने महत्यौ असपते चावापृथिव्यौ विभ्रमान्भूते भूतानि रक्षतः, सुष्टुष्टमे वपुषि हिते
 च भवतः । यस्मात् पृते सर्वतः सूर्यः परिगृह्य नक्षत्रैरौपधीभिश्च अभि वात्सयति ॥ २ ॥

स वहिः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान् पुनाति धीरो भुव्नानि प्रायया ।

धेनुं च पृथिश्च वृषभं सुजरेत्सं विश्वाहां शुकं पर्यो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वहिः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रवान् । पुनाति । धीरः । भुव्नानि । प्रायया ।

धेनुम् । च । पृथिश्च । वृषभम् । सुजरेत्सम् । विश्वाहां । शुकम् । पर्यः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सः बोधा चावापृथिव्योः पुत्रः पवित्ररश्मियुक्तः शोधयति भुवनानि प्रायः कर्मणा पृथिवीं
 च सस्यानामुत्पादयित्रीम् । उदकस्य सैकदारम् शोभनैरतस्कं सर्वदा दत्तम् उदकस्य
 स्वभूतं कवयो दुदन्ति सारमिति ॥ ३ ॥

अयं देवानामपसांमपस्तमो यो ज्ञानं रोदसी विश्वशीभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुकतुययाऽजरोभिः स्कम्भनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयम् । देवानाम् । अपसाम् । अपःऽस्तमः । यः । ज्ञानं । रोदसी इति । विश्वशीभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुकतुयया । अजरोभिः । स्कम्भनेभिः । सम् । आनृचे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० *अयम् देवानाम् न्यासात् न्यासवत्तमः, यः ज्ञानं चावापृथिवी सर्वस्य सुखस्य भावविषयो ।
 वि ममे च यः ते शोभनकर्मैश्चया, स देवः पृते अजरोः उच्चरभनसाधनैः रश्मिभिः इतरेतरावष्टम्भै
 करोति ॥ ४ ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।
येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रम् । द्यावापृथिवी इति । धासथः ।
बृहत् ॥ येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यन् । ओजः । अस्मे इति । सम् । इन्वतम् ॥

वेङ्कट० ते अस्मभ्यं स्तूपमाने महतीं महत् अत्रम् दत्तं च महत् युवाग् द्यावापृथिवी! अत्रम् ।
येन सर्वाः प्रजाः अभिभवेम सर्वदा तत् स्तुत्यं बलम् अस्मानु सम्प्रेरयतम् ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये तृतीयो वर्गः ॥’

[१६१]

‘दीर्घना औचप्य ऋषिः । ऋतयो देवता । जगती छन्दः, अग्नया विष्णुर् ॥’

किम् श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन् किमीयते दूर्यर्ष कद् यद्विग ।
न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽयं भ्रातर्दुर्ण इद् भूतिर्मुदिम ॥ १ ॥

किम् । ऊँ इति । श्रेष्ठः । किम् । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किम् । ईयते । दूर्यर्ष । कद् । यद् ।
विग ॥ न । निन्दिम । चमसम् । यः । महाकुलः । अयं । भ्रातः । दुर्णः । इद् । भूतिम् । मुदिम ॥

वेङ्कट० देवसकाशाद् दृत्पार्यमागच्छन्त्यं किम् ब्रुवः भादोस्विद् युवा वोऽस्मान् भागच्छति ।
किम् अयमस्मान् प्रति देवप्रदितः दृत्पम् भागच्छति, किं वा तद् यद् वगमेने कार्यार्थमायत्तं
युसः । भागतश्चायमस्मानेकमितं महात्तम् ‘चमसं चतुरः कृणोतन’ (अ १, १६१, २) इति
वक्ष्यति । अद्दि प्रस्तुत देवेषु । वयं तेन चमसेन किं प्रयोजनमिति न निन्दामः । किन्तु
अमे । भ्रातः ! इत्यामन्वय इमस्य च बहुधा भावनम् एव यदाम् ॥ १ ॥

एकं चमसं चतुरं कृणोतन तद् वो देवा अन्वन् तद् वु आगमम् ।
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञिपासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकम् । चमसम् । चतुरं । कृणोतन । तद् । वोः । देवाः । अन्वन् । तन् । वः । आ । अगमम् ।
सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकम् । देवैः । यज्ञिपासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्निर्वदति । एकम् इमम् चमसम् चतुरः यमसात् कृणुत । तद् इयं कार्यं युष्माकं देवाः अनुवन्,
अहं च तद् युष्माकम् आनीतवान् । सौधन्वनाः । यदि एवै* यथोक्तम् करिष्यथ* ततः देवैः
सह युवमपि यज्ञार्हाः भविष्यथ ॥ २ ॥

१. महायो ल सोधा. २. नास्ति वि* अ*. ३. नदी गृहो. ४. विषयम् लपं. ५. नास्ति
युको. ६. सोऽनात् वि*. ७. महात्तम् अ*; महात्तम् वि* लपं. ८. नास्ति वि* लपं. ९. नास्ति
वि*. १०. एतद् वि* अ*. ११. अकरिष्यथ वि* क; अकरिष्यथ वि* लपं; अकरिष्यथ अ*.

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाद्यः कर्त्वीं रथं उतेह कर्त्वीः ।

धेनुः कर्त्वीं युवशा कर्त्वीं द्वा तानि भ्रातरुं वः कृत्वयेमसि ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अग्नेः । कर्त्वीः । रथः । उत । इह । कर्त्वीः ।

धेनुः । कर्त्वीं । युवशा । कर्त्वीं । द्वा । तानि । भ्रातः । अनु । वः । कृत्वी । आ । इमसि ॥

षेकृत० देवलोकम् प्रति गच्छन्तम् अग्निम् दूतम् प्रति यत् उक्तवन्तः । इन्द्रस्य अथः कर्त्वीः, रथः चाधिभ्याम् भस्तिष्वेव लोके । धेनुः च बृहस्पतये कर्त्वीः । पितरो च द्वावात्सीवो युवत्ववन्तौ कर्त्वीः । तानि पतानि कृत्वा अनन्तरमेकं चमसं धतुरः कृत्वा देवान् युष्मान् भोः भ्रातः । अनुगच्छाम इत्युत्तरम् सम्बन्धः ॥ ३ ॥

चकृत्वांसं श्रमवृत्तदपृच्छतुर् केदम्बूद् यः स्य दूतो न आजगन् ।

युदावाख्येषामसाञ्चतुरः कृतानादित् त्वष्टा यास्यन्तन्मनिजे ॥ ४ ॥

चकृत्वांसः । श्रमवः । तत् । अपृच्छतु । कः । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।

युदा । अवाख्येषां । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । श्राद्धु । अन्तः । नि । अन्तजे ॥

षेकृत० एतत् सर्वं कृतवन्तः । पश्चाद् हे श्रमवः । यदा यूयम् अपृच्छत । क्व भवतु साः अभूत् यः अपम् दूतः भस्मान् भाग्यगम, भग्निर्नमश्वादिकरणव्यासङ्गोपयासात् जगाम । यदा अग्निः चमसान् 'चतुरः कृतान्' भगाव्यन् अग्रवीदयानादाय जगाम, अनन्तरम् त्वष्टा तानादाय देवपत्नीषु अन्तः निहितवान् ॥ ४ ॥

हनमैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपान्तमनिन्दिपुः ।

अन्या नामानि कृष्वते सुते सचीं अन्यैरेनान् कृन्त्याइ नामाभिः स्परत् ॥ ५ ॥

हनाम । एतान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसम् । ये । देवपान्तम् । अनिन्दिपुः ।

अन्या । नामानि । कृष्वते । सुते । सचीं । अन्यैः । एतान् । कृन्त्या । नामाभिः । स्परत् ॥ ५ ॥

षेकृत० अग्निनाऽब्रवीत्सामसां दृष्ट्वा यदा त्वष्टा अभ्रवीत्, एत कृष्वन् ये देवानां सोमपान-साधनम् चमसं निन्दन्ति, एतान् पयम् हनाम इति । यत् कृष्वं प्रमादाच्चमसानां निन्दा मनेदिति कल्पदिद्वाराथं कृष्वः पक्षे सह अन्यानि नामानि कृष्वन्ति होताऽप्यर्चुं प्रक्षोद्मारेति । सैत्र नामभिः तान् कृष्वन्तैः वाग्देवी हतुराति रक्षामै ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

इन्द्रो हरीं युपुजे अधिना रथं बृहस्पतिं विश्वरूपामुपाजत ।

श्रुर्विभ्या पाजो देवाँ अंगच्छत स्वर्पसो यज्ञिषं भागमैतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः । ह्री इति । युयुजे । अग्निना । रथम् । वृहस्पतिः । विश्वरूपाम् । उप । आजत ।
 ऋभुः । विश्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञिरथम् । गागम् । ऐतन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ऋभुभिः कृतौ द्वावधौ इन्द्रः स्वरथे युयुजे । अधिनौ च रथम् आत्मीयैरद्वैतुजाते । वृहस्पतिः
 च सर्वरूपामेभिः कृतौ धेनुम् आत्मानम् उप निन्दे । एवं युष्माभिः कृतेषु नित्येषु देवैः परिवृहीतेषु
 ऋभवादयस्त्रयो यूयम् देवान् प्राप्तवन्तः । मुकुर्माणः यज्ञिथम् च भागम् प्राप्ताः ॥ ६ ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।
 सौधन्वना अश्वादश्चमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।
 सौधन्वनाः । अयात् । अथम् । अतक्षत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मृताया गोवर्चनमाश्रादेव गाम् उत्पादितवन्तः कर्मिभिः । यौ च धीर्भौ पितरौ, तौ युवश-
 युक्ताँ पुनः कृतवन्तः । सौधन्वनाः । अश्वात् द्वितीयम् अथम् कृतवन्तः, द्वावधावधिनोः कृतवन्तः ।
 पशत्सर्वं कृत्वा गमनायं कञ्चन रथम् युक्त्वा देवान् उप गताः ॥ ७ ॥

इदमुदकं पिबतेत्यन्नवीतनेदं वा घा पिवता मुञ्जनेर्जनम् ।
 सौधन्वना यदि तत्रेषु हर्षथ तृतीये घा सर्वने मादयाच्चै ॥ ८ ॥

इदम् । उदकम् । पिवत । इति । अन्नवीतन । इदम् । वा । घ । पिवत । मुञ्जनेर्जनम् ।
 सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽईव । हर्षथ । तृतीये । घ । सर्वने । मादयाच्चै ॥ ८ ॥

वेङ्कट० देवेषुभवः सोमपीथमैकम्, तान्देवा अद्रुवन् प्रातः सवने बसतीवरीः 'पिवत इति' । माभ्यन्दिने
 वा सोमनेजनम् उदकं पिवत इति । न तदैकम्भवः । ततो देवानिन्द्रः सन्ध्याति, देवाः यूपम्
 अभूनिरयममृत इति देवानुक्त्वा ऋभूनेव वदति — हे सौधन्वनाः यदि न पृथक् एवम् इच्छथ,
 ततोपि सवने सोमैव मादयाच्चै इति ॥ ८ ॥

आपो भूर्यिष्ठा इत्येको अन्नवीट्प्रिर्भूर्यिष्ठ इत्यन्यो अन्नवीत् ।
 यथ्यन्तीं बहुभ्यः प्रैको अन्नवीड्ता चरन्तधमसाँ अपिंशत ॥ ९ ॥

आपः । भूर्यिष्ठाः । इति । एकः । अन्नवीत् । अग्निः । भूर्यिष्ठः । इति । अन्यः । अन्नवीत् ।
 यथ्यऽप्यन्तीम् । बहुभ्यः । प्र । एकः । अन्नवीत् । क्रुता । चरन्तः । अमसान् । अपिंशत ॥ ९ ॥

१. पुनर्न युक्तवन्तौ वि' अर्थ. २-२. विना अ'. ३. नास्ति दि' अर्थ. ४. नास्ति अ',

वेङ्कट० मन्त्रवर्णं यदन्वः ऋभवः परमं इत्येतेषां पृथ्या, कश्चित् आसः सर्वेभ्यः परार्थेभ्यः भूमिष्टाः इति अवतीत् । अन्वः भूमिः सूक्ष्मरूपेण सर्वत्र भ्यासः भूमिष्टः इति अवतीत् । सीतामहारे तच्छब्दी पृथिवी सर्वेभ्यः प्ररिचिते इति तृतीयः अवतीत् । इत्थं सत्यानि^१ यदन्तः एकस्माच्चमसात् प्रीन् चमसान् अधिशत ॥ ९ ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसभेकः पिशति सुनयाभृतम् ।

आ निमुचः शुक्रेद्वो अपाभरत् किं स्वित् पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अर्वा । अजति । मांसम् । एकः । पिशति । सुनया । आऽभृतम् ।
आ । निऽमुचः । शुक्रेत् । एकः । अप । अभरत् । किम् । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उप । आवतुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'पित्रोः सजाम् गाम्' एकं उदकम् प्रति पानाय विसृजति । मांसम् एकः पित्रोर्व्यन्जनाभ्यम्^२ आहृतम्^३ भक्षित्वा शक्यीकरोति । अथापरः भस्वतयाद् प्राक् शुक्रेत् अप भरति । इत्थं शुभ्रपमाणेभ्यः पुत्रेभ्यः सौ पितरौ किम् स्वित् ररक्षतुः ॥ १० ॥

उद्वत्स्वमा अकृणोतना तूर्णं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोक्षस्य यदसंस्तना गृहे तद्वयेदमृभवो नातु गच्छथ ॥ ११ ॥

उद्वत्स्वम् । अस्मै । अकृणोतन । तूर्णम् । निवत्स्वम् । अपः । सुऽअपस्यया । नरः ।
अगोक्षस्य । यत् । असंस्तन । गृहे । तत् । अय । इदम् । ऋभवः । न । अतु । गच्छथ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० उद्वत्स्वमित्यस्य सवितुः गृहे यदा^४ अवतिष्वम्, तस्य उद्वत्स्व क्षेत्रेषु ओषधीः अकृणुत, निम्नेषु च उद्वत्स्वानि शोभनकर्मेष्टया नेतारः । तत् आश्रितरक्षणं मयि बाध्यमाने स्तोत्रेण न अतु गच्छथ न तथेदानीं कुर्येति । यास्कहत्याह — 'तद्वयेदमृभवो नातु गच्छथ' । आदिसोऽगृह्णीयः । तस्य 'वदस्वप गृहे' । यावत्तत्र भवथ न तावदिदं भवथेति' (११, १६) इति^५ ॥ ११ ॥

संमील्य यद् भुवंना पर्यसर्पत् कं स्वित् तात्या पितरा व आसतुः ।

अशपत् यः कृत्स्नं व आददे यः प्रात्रेवीत् प्रो तस्मा अवतीतन ॥ १२ ॥

सुमऽमील्यं । यत् । भुवंना । परिऽअसर्पत् । कं । स्वित् । तात्या । पितरौ । वः । आसतुः ।
अशपत् । यः । कृत्स्नम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अत्रेवीत् । प्रो इति । तस्मै । अवतीतन ॥ १२ ॥

वेङ्कट० मनुष्याणां नेत्राणि सम्मीलयन्तः सर्वाणि भुवनानि यदा पर्यसर्पत् सवित्रा सह गच्छन्तः, यदा युष्माकं मातापितरौ वातशब्दादीं क आसतुः । पितृशुभ्रपणराणां^६ भवतामिदानीं क

१. मन्त्रवर्णं सूको. २. नास्ति वि^२. ३. सत्यानि वि^२ अ^२. ४-४. 'अथा वि^२'; पितरो-
र्व्यास ल कर्षः; अथा अ^२. ५. 'न्यत्रना' सूको. ६. नास्ति कर्ष. ७. यथा अ^२. ८-८. नास्ति सूको.
९-९. यदवतत् ' ' शुभ्रो ननुगच्छथ वि^२ अ^२; 'गृहे तद्वयेदमृभवो ननुगच्छथ वि^२ ल कर्ष. १०. नास्ति सूको.
११. 'शुभ्र वि^२ कर्ष.

शावभवतामिति । य व महारमीति क्रम् भादत्ते स यूप हुङ्कारेण अदात्त । यो युष्मात्
प्रकृष्य भवन्त इति अस्तौत् तस्मै यूनपि अधिक्यचनम् अकुरुत् ॥ १२ ॥

सुपुष्यांसं ऋभवस्तदंपृच्छतामोहा क इदं नो अबुवधत् ।
शानं वस्तो बोधयितारंमव्रीत् संवत्सर इदमुद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

सुपुष्यास । ऋभव । तत् । अपृच्छत् । अमोहा । क । इदम् । नु । अबुवधत् ।
शानम् । वस्त । बोधयितारम् । अव्रीत् । संवत्सरे । इदम् । अय । नि । अख्यत ॥ १३ ॥

वेङ्कट० रात्रौ सुपुष्यांसं शबव । मात तत् अपृच्छत हे सधित । क इदम् अस्मान् अबुवधत्
इति । तत्र शानम् वस्त बोधयितारम् 'अव्रीत्' इति संवत्सरमाह । वस्त इत्यारमानम् ।
इत्थ यूप संवत्सरमात्र एव तप प्रभावाद्ब्रह्मीभूता सर्वम् इदम् अयं प्रकाशयतेत्युच्यते ॥ १३ ॥

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याऽग्निर्यं वातो अन्तरिक्षेण याति ।
अद्विर्याति वरुणः समुद्रेऽर्ष्यमां इच्छन्तः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यान्ति । मरुत । भूम्या । अग्नि । अयम् । वात । अन्तरिक्षेण । याति ।
अद्विर्याति । याति । वरुण । समुद्रे । अर्ष्यमां । इच्छन्तः । शवस । नपात ॥ १४ ॥

वेङ्कट० दुर्लोकैर्न गच्छन्ति मरुत भूम्या गच्छति अग्नि अयम् वात अन्तरिक्षेण याति, अद्वि
याति वरुण नदीभिश्च, सुमान् इच्छन्त शवस पुत्रा ऋभव । तदिद सर्वं भवत्प्रणीतमिति ॥ १४ ॥
'इति द्वितीयाहके तृतीयाध्याये षष्ठो वनः' ॥

[१६२]

'वीर्यतमा औचक्य ऋषि । अश्वो देवता । तृतीयाहके जगद्यो, सिधालिख्यम्' ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।
यद् वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामीं विदधे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नु । मित्र । वरुण । अर्यमा । आयु । इन्द्र । ऋभुक्षा । मरुत । परि । ख्यन् ।
यद् । वाजिन । देवजातस्य । सप्तैः । प्रवक्ष्यामीं । विदधे । वीर्याणि ॥ १ ॥

वेङ्कट० आयु वायु । मा अस्मान् मित्राय च महान् इन्द्रः च निवधत् । यद् वरुणः
देवैर्जनितास्य अस्मत्स्य पशु प्राणामहे नये वीर्याणि । ऋभुदेवोऽसौ स्तपत् इति
परिषयानसम्भवः ॥ १ ॥

यन्निर्णिजा रेकर्णसा प्रावृतस्य राति गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राञ्जो मेर्म्यत् विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । निःऽनिजा । रेकर्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतो । नयन्ति ।

सुप्राञ्ज् । अञ्जः । मेर्म्यत् । विश्वरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यत् निर्णिजेन^१ मणिमयेन धनेन आच्छादितस्य पाते गृहीतम् मुखतः हरति । 'अतिरिक्तम्
अथम्' ^२ 'अथावोपावहरति' (भाषा १३, २, ६, ८) इति अश्वमेधशास्त्रम् । यदा सुपूज्यप्रतो गच्छन्
धनः शब्दं कुर्वन् इन्द्रापूष्णोः प्रियम्^३ स्थानम् अपि गच्छति विश्वरूपः पर्येतेषु । ऐन्द्रापूष्णः^४
पशुरक्षस्य मीमासु छडाटे वा बन्धते । तदनयोः स्थानम् । 'अग्निं कृष्णमीवं' पुस्तान्तजटे... पीष्ण-
मन्वद्यम् ... 'ऐन्द्रापूष्णमुपिष्टात्' (तैत्ति ३, ८, २३, १, २) इत्युक्तम् ॥ २ ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिनां पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत् पुरोच्छागमर्षिता स्वयेदेन सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिनां । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियम् । यत् । पुरोच्छागम् । अर्षिता । त्वया । इत् । एतम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० छागः बलवता अश्वेन सह पूष्णे दीयमानो यदक्षय देवेभ्यः^५ प्रतिवेदात्^६ सर्वदेवहितोऽथस्य
पुरतः नीयते । अभिप्रियम् पशुपुरोदाते यदा अश्वेन सह निवेद्यन्ति तत्रानीम् अथम् तत्रा एव
विद्यमानकुशलः शोभनाश्रवाय संस्कारोति ॥ ३ ॥

यद्भिष्यंमृतुशो देव्यामुं त्रिर्मातुपाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रां पूष्णः प्रथमो भाग एति यद्देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । इभिष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽथानम् । त्रिः । मातुपाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ।

अत्रे । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यद्देव्यः । प्रतिवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा हविषि हितमग्निं स्वेत्ने काले देवान्^७ प्रति गन्तारम् अरिजः त्रिः अश्वम् परि नयन्ति ।
तत उदत् नोयमानस्याक्षस्य अत्रतः पूष्णः भागो गच्छति स्वकीयेन शब्देन यज्ञम् देवेभ्यः
अश्रमेधम् निवेदयन् अजः ॥ ४ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो प्रावश्राभ उत श्रस्ता सुर्विषः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन सिंघटेन बुध्णया आ पृणध्वम् ॥ ५ ॥

१. निर्णिजेनेन विं छपे. २. नास्ति विं छपे. ३-४. 'वोपहरति सूको, अथावोपाव' वि छपे.
५. नास्ति सूको. ६. 'प्राणः सूको. ७. योयम् सूको. ८. 'दात् विं छपे. ९. नास्ति विं छपे.

होता । अध्वर्युः । आश्वयाः । अग्निमऽइन्धः । मान्वाऽग्रामः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।
तेन । युवेन । सुऽअरं कृतेन । सुऽर्येन । वृक्षर्णाः । आ । पूण्य्यम् ॥ ५ ॥

षेडूट० होता अध्वर्युः आभिमुख्येनाच्चरुं प्रति गच्छन् प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रः प्राणः स्तोत्रेण गृह्णन्
प्रावस्तोता* मैत्रावरुणः ब्रह्मा च सर्वे एतेन* अग्नेन साध्वलकृतेन विवहेन च वेदानां
वृत्तिकराः नदीः परलोके आ* पूण्य्यम् ॥ ५ ॥

*इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

यूपत्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।
ये चार्थिते पचनं समरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽत्रस्का । उत । ये । यूपऽवाहाः । चपालम् । ये । अश्वयूपाय । तक्षति ।
ये । च । अर्थिते । पचनम् । समऽमरन्ति । युतो इति । तेषाम् । अभिगूर्तिः । नुः । इन्वतु ॥ ६ ॥

षेडूट० यूप वे वृक्षन्ति अपि च ये वहन्ति । यगलम् वा ये अश्वयूपस्य* तक्षन्ति । नकार-
लोपसजान्दसः । ये च अश्वाय पचनोर्णां समरन्ति अपि च । तेषाम् आगोरणम् उद्योग-
वस्तान् प्याप्नोतु ॥ ६ ॥

उप प्रागात् सुमन्मैऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतशृष्ठः ।
अन्वेतुं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुवन्धुम् ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप । वीतशृष्ठः ।
अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम । सुऽवन्धुम् ॥ ७ ॥

षेडूट० देवान् उप प्र देव अश्व । शोभनपश्वादिपुष्टम् अभिलषितं च मम अधायि । सोऽयंमनुष्यैर्वेद-
भिरभिलषितवृष्ट* देवानाम् अभिलषितानि उपगच्छति* । उपगच्छन्तम्* च एनम् अश्व मैधापिना
ऋषयः स्तोत्रैः अनु मदन्ति । देवानाम् पोषणाय कुर्मो वयम् एन शोभनस्तुतिमिति ॥ ७ ॥

यद् वाजिनो दामं सुदानमर्वतो या शीर्षिष्या रशना रज्जुरस्य ।
यद् वा घास्य प्रमृतमास्येऽथ तृषां सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । सुऽदानम् । अर्वत । या । शीर्षिष्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।
यत् । वा । घा । अस्य । प्रऽमृतम् । आस्यं । तृषाम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥

१. अ* मूको. २. घातपलोगारम् वि* अ. ३. शीर्षिष्यां वि* अ* छ. ४. नास्ति मूको.
५. नास्ति मूको. ६. मश्याय छ शोधः. ७. वयमसि मूको. ८. मरगच्छ* वि* छ अर्पः मरग-
वि* अ.

वेङ्कट० यद् अक्षवत्तः अक्षस्य पात्रवन्धनम् क्षाम, या च शिरसि भवा रक्षता अत्र न्ययमनी रज्जुः, यत् च अक्षस्य आस्ये निक्षिप्तम् पृणम्, सर्वाण्येवशावीपकानि तत्र अक्ष! देवेषु सन्तु ॥ ८ ॥

यदक्षस्य ऋविषो मक्षिकाश्च यद् वा स्वरीं स्वर्धितौ रिप्तमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्धन्नुखेषु सर्वा ता ते अर्षि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अक्षस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरीं । स्वर्धितौ । रिप्तम् । अस्ति ।
यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अर्षि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यद् अक्षस्य मांसं पिपीळिका भक्षितवती, यत् वा अस्य हरदस्पधितयोः छिन्तं भवति,
यत् च शमितुः हस्तनखेषु ॥ ९ ॥

यदूर्ध्वमुदरस्यापुवाति य आमस्य ऋविषो गन्धो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृष्वन्तु मेधं श्रुतपाकं पचन्तु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्ध्वम् । उदरस्य । अपुवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गन्धः । अस्ति ।

सुकृता । तत् । शमितारः । कृष्वन्तु । उत । मेधम् । श्रुतपाकम् । पचन्तु ॥ १० ॥

वेङ्कट० यद् ऊर्ध्वम् उदरात् अरगच्छति । यः च आमस्य मांसस्य गन्धः भवति निर्गतः सह
मांसस्यकलैः, तानि सर्वानि सुसंस्कृतानि शमितारः कृष्वन्तु । अपि च 'अधं च' यथा सुप्तु श्रुतं भवति
तथा पचन्तु ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वर्गः' ॥

यत् ते गात्रादग्निना पुच्यमानाद्भि शूलं निहतस्यावधावन्ति ।

मा तद् भूम्यामा श्रिपन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुश्रज्ज्यौ रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पुच्यमानात् । अग्नि । शूलम् । निहतस्य । अवधावन्ति ।

मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिपत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उश्रज्ज्यः । रातम् । अस्तु ॥

वेङ्कट० यत् तत्र गात्रात् अग्निना पुच्यमानात् सम्बलस्य मांसं हृदयशूलम् अग्नि अवधावन्ति । तत्र
यत्निहतं भवति मा तद्भूम्याम् श्रिपत् मा तृणेषु मा श्रिपत् भवति । तदपि देवेभ्यः कामयमानेभ्य-
पचम् अस्तु ॥ ११ ॥

ये त्राजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः तुरभिर्निहुरति ।

ये चर्धितो मांसभिधाम्पासत उतो तेषामुभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनम् । परिऽपश्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहु । सुरभि । नि । हृत् । इति ।
 ये । च । अर्वत । मासुऽभिक्षाम् । उपुऽआसते । उतो इति । तेषाम् । अग्निऽगूर्ति । न् । इन्वत्तु ॥
 वेङ्कट० ये अथ परितः पश्यन्ति, किं पक्व उत नेति । ये च पुनम् आहु, सुरभि अथ पक्व,
 निर्हर इति । ये च अश्यस्य देवस्य प्रदीपमान मास रक्षणार्थं परिवसन्ति । तेषाम्
 सर्वेषाम् उद्यमनम् अहमाक्रमेव फलप्रदं भवतु ॥ १२ ॥

यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेर्चनानि ।

ऊष्मण्यापिधानां चरूणामङ्गाः सुनाः परिं भूपन्त्यश्वम् ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणम् । मास्पचन्या । उखाया । या । पात्राणि । यूष्ण । आऽसेर्चनानि ।
 ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणाम् । अङ्गा । सुना । परिं । भूपन्ति । अश्वम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० शत मासमुत नेति येन मासपचनीम् उखाम् अनेक्षते दन्वादिना, तेषु च पात्रेषु यूष्ण
 आभिसुरूपेण सचनं भवति, यानि च तेषां पचनानाम् ऊष्मनिरोधार्थानि अपिधानानि, यानि च
 अन्नानां लक्षणानि, याश्चाहयादयो वितसन्तापनीभूता, ए इत्य सर्वे अन्तम् अलङ्कृतवन्ति ॥ १३ ॥

निक्रमणं निपदनं विवर्तनं यच्च पट्वीशमर्वतः ।

यच्चं पुषो यच्चं घ्रासिं जुघास सर्वा ता ते अपिं देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । निऽवर्तनम् । यत् । च । पट्वीशम् । अर्वत ।
 यत् । च । पुषो । यत् । च । घ्रासिम् । जुघास । सर्वा । ता । ते । अपिं । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥
 वेङ्कट० निक्रमणादयः क्रियाविशेषा । विशि विक्षरणकर्म । पट्वीशकर्म । पादन कृते विक्षेप पट्वी
 शम् । यत् च उक्कम् पटी, यत् च तृण भक्षितवान् ॥ १४ ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद् धूमगन्धिर्मोखा भार्जन्त्याभि विंक्तु जग्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षदकृतं तं देवासः प्रति गृम्णन्त्यश्वम् ॥ १५ ॥

मा । ता । अग्नि । ध्वनयीत् । धूमगन्धि । मा । उखा । भार्जन्ती । अग्नि । विंक्तु । जग्नि ।
 इष्टम् । वीतम् । अभिऽगूर्तम् । वर्षदकृतम् । तम् । देवास । प्रति । गृम्णन्ति । अश्वम् ॥ १५ ॥
 वेङ्कट० पूषण च अग्नि पचमानम् त्वा मा शब्द कातयत् । मा च उखा दासा धरन्ता
 विविक्ता भिक्षा भवतु । पाज्यया इष्टम् देवे प्रार्थितम् अभिगूर्तम् वर्षदकृतम् उच्येवर्षदकृतम् तम्
 इत्यम् देवा प्रति गृह्णन्ति अश्वम् ॥ १५ ॥

१ इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याय नवमो वर्गः ॥

१ नास्ति विं कल्प २ पचनाजनम् विं अ ३ नास्ति विं कल्प ४ ना विं अ
 ५ नास्ति विं अ ६ नास्ति कल्प ७ अर्वा विं कल्प ८ अर्वा विं ९ नास्ति विं अ १० विं कल्प ११ नास्ति मूको

यदश्वायु वासं उपस्तृणन्तधीनासं या हिरण्यान्यस्मै ।

सदानमर्वन्तं पद्भीशं प्रिया देवेषु यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अर्थात् । वासः । उपस्तृणन्ति । अधीनासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ।

सम्दानम् । अर्पन्तम् । पद्भीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यामयन्ति ॥ १६ ॥

वेङ्कट० 'अश्वायु निहन्यमानायापारयति' वदित्वं शततन्त्रं न कृति चापीवालं च कथिपुं च' (यीश्री १५, २६:२४) इति कथः । यत् अश्वायु निहन्यमानाय कृष्याण्यम् वासः अपीवायम् य उपस्तृणन्ति, यानि चाच्छारायानि अस्मै हिरण्यानि निहितानि, तन्मयानि प्रियाणि संदितम् भक्ष्यं पादेन विशिष्यन्तम् देवेषु यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् ते सादे महसा शकृतस्य पाण्यो वा कशया वा तुतोर्द ।

सुचेय ता हविषां अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सुदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । शकृतस्य । पाण्यो । वा । कशया । वा । तुतोर्द ।

सुचादर्ध । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सुदयामि ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यत् तव अधिरोहणे बलेन क्षीमगमनार्थं मुलनासिकान्मो शकृतस्य पाण्यो वा कशया वा अश्वारोहः तुतोर्द, सादयानि तव सर्वाणि यज्ञेषु सुचा हविषि इव मन्त्रेण देवेषु प्रेरयामि ॥ १७ ॥

चतुर्विंशद् वाजिनो देवधन्धोर्वक्त्रैरथस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वपुनां कृणोत परुष्परुतुषुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥

चतुर्विंशत् । वाजिनः । देवधन्धोः । वक्त्रैः । अथस्य । स्वधितिः । सम् । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वपुनां । कृणोत । परुष्परुः । अनुषुष्यं । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वेङ्कट० चतुर्विंशत् बलवतः देवजातेः अश्वस्य परुष्परुत्वधितिः विनासनाथं सच्छिद्रे । वृषम् अच्छिद्राणि गात्राणि मार्गेण कुर्वत । सर्वाण्येव शरीराण्यममादाथं सतीपस्थानं विकल्पं वि शस्त ॥ १८ ॥

एकुस्तवष्टुरथस्या विशस्ता द्वा युन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नी ॥ १९ ॥

एके । तवष्टुः । अथस्य । विशस्ता । द्वा । युन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणाम् । ऋतुष्या । कृणोमि । ताता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नी ॥ १९ ॥

१. 'प्राप्तयति' सूको.

२. शततन्त्रं सूको.

३. चापिवां सूको.

४. कशियु वि' अं.

५. शकृतं

६. छिद्रं वि' अं.

७. नास्ति वि' अं.

८. नास्ति सूको.

९. पशु सूको;

पादात्पीनोति क शीषः.

१०. प्रपश्य वि' अं.

वेङ्कट० दीशस्य अश्वस्य प्रजापति एक विशस्ता भवति । 'कस्तथा छयति' कस्ता वि चारित' (तं ५ २, १२, १) इति मन्त्र । द्वौ च देवेषु यन्तारौ भवत एषोरो गोमृग इति, तथा कालश्र । अपि वा 'अग्निपुधाप पथ' (तैत्रा ३, ६, ६, ४, शांश्री ५, १०, १०) कालश्चेति यन्तार । यानि तव गान्गाणाम् यागकाले मासानि छिन्नाणि, मांसपिण्डानाम् वाकितानि' अहम् धाम्नी प्र' उहोमि ॥ १९ ॥

मा त्वां तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व१ आ तिष्ठिपत् ते ।
मा ते गृध्नुरविशस्तातिहायं छिद्रा गात्राणुसिना मिश्रू कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रिय । आत्मा । अपिऽप्यन्तम् । मा । स्वधिति । तन्व१ । आ । तिष्ठिपत् । ते ।
मा । ते । गृध्नु । अविऽशस्ता । अतिऽहायं । छिद्रा । गात्राणि । अस्तिना । मिश्रु । कुरिति क ॥

वेङ्कट० मा त्वा तापयतु प्रिय शरीरम् देवान् प्रति गच्छन्तम् । मा च स्वधिति तन्व१ विशसने प्रवृत्ता तव आस्थान करोतु न विष्टु पीन छिन्नु । मा च ते' मासाभ्यधीना' शस्ता न्याथ अस्मानतिक्रम्य अस्तिना छिन्नानि गात्राणि वृधा करोतु ॥ २० ॥

न वा उं तन्त्रियसे न रिष्यसि देवो इदं पि पृथिभिः सुगोभिः ।
हरीं ते युञ्जता पृथती अभूतामुपास्थाद् वाजी धुरि रासंभस्य ॥ २१ ॥

न । वा । उं इति । एतत् । त्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एपि । पृथिभिः । सुगोभिः ।
हरी इति । ते । युञ्जा । पृथती इति । अभूताम् । उपा । वाजी । धुरि । रासंभस्य ॥ २१ ॥

वेङ्कट० अश्व' न स्वम् एव एतत्' त्रियसे, न च विनष्टो भवसि, किन्तु देवान् पत्र गच्छसि मार्गं सुगोभिः । देवलोक प्राप्तस्य इन्द्राधी तव' सहायो भवत, एवम् भरतामश्वी । सोऽप्यम् अश्विनोरश्वस्य धुरि 'उप तिष्ठु' ॥ २१ ॥

सुगोभ्यं नो वाजी स्वश्वर्यं पुंसः पुत्रां उत विश्वापुषं रुषिम् ।
अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोत ध्रुवं नो अश्वो वनता हविष्मान् ॥ २२ ॥

सुगोभ्यम् । न । वाजी । सुऽअश्वर्यम् । पुंस । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषम् । रुषिम् ।
अनागाऽश्वम् । न । अदिति । कृणोतु । ध्रुवम् । न । अश्व । वनताम् । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वेङ्कट० शोभनगोसमूहम् अश्वसमूहम् पुंसः च पुत्रान् उत राश्वस्य पोषक भन च अस्मान् अथ करोतु । अनागास्त्वम् च अश्वीन कृणोतु' । वल च अस्मन्वन् प्रयच्छतु अत परवैश्वेयत ॥ २२ ॥
रहति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याय दशमो वर्ग ॥

१ इति वि' अ' २ देवा २, ७ अथाप विश्वीतपुष्यदे [तु C शांश्री] ३ नासि अ'
४ नासि वि' छप ५ नासि मूको ६ मासाभ्यधीना' छ; मास भ्यधीना' छ.
७ नासि वि' अ'; तद वि' छ रूपं ८ ते वि' छ छप ९ ९ भवति वि' छप १० वेदो अ'.
११-१३. नासि मूको

[१६३]

'दीर्घतमा औचध्व ऋषिः । अश्वो देवता । त्रिष्टुप् उन्द' ।

यदकन्दः प्रथमं जायमान उच्यन्तसमुद्राद्गत वा पुरीषात् ।

श्चेनस्य पक्षा हरिणस्य वाह उच्यन्त्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अकन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उच्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्चेनस्य । पक्षा । हरिणस्य । वाह इति । उच्यन्त्यंम् । महिं । जातम् । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० पदा त्वं शब्दं ह्यतवानसि पुरा जायमानः उपन् भन्तरिक्षात्, अपि वा जडात् । अज्योऽन्व-
रिक्षाच्चाश्वो जातः । तदानीं शीघ्रं प्रादुर्भवतः श्चेनस्य पक्षो^१ पक्षावास्ताम् हरिणस्य वाह^२ वाह^३ ।
तत्^४ तव अश्वः महद् जननम् उपस्तोतव्यम् ॥ १ ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अधर्तिष्ठत् ।

गन्धर्वो अस्य रक्षानामगृभ्णात् सरादध्वं वसत्रो निरंतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुनम् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ।

गन्धर्वः । अस्य । रक्षानाम् । अगृभ्णात् । सरात् । अश्वम् । वसत्रः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

वेङ्कट० यमेन त्रिताय दत्तम् अश्वम् स त्रिस्थानो वायुः आयुक्तवान् । इन्द्रः च एतम् पूर्वं जायम्
अधि अतिष्ठत् । गन्धर्वः च अस्य रक्षानाम् अगृह्णात् । वसिमम् अश्वम् द्वे वसत्रः सूर्याय उत्पादित-
वसतः । 'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अथेऽश्वमायुञ्जन्' (ते १.७.७, ९)
इति मन्त्रः ॥ २ ॥

असि यमो अस्पादिस्यो अर्वन्सि त्रितो गुह्येन प्रतेन ।

असि सोमेन समया विष्टुक्त आहुस्ते त्रीणि द्विवि बन्धनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । अदिस्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । प्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विष्टुक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । द्विवि । बन्धनानि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अर्वन् । 'देवगुह्येन कर्मणा त्वं यमादिः भवसि । तत्र मन्त्रः 'अग्निः पशुरासीत् तेनायजन्त स एव
येऽयमजयत्' (मा २३, १७) इत्येवम् । सोमेन तद् सप्तवृक्तः भवसि । तस्य तव द्विवि^१ त्रीणि
उरवत्तिष्ठानानि सन्वीति आहुः सूर्यस्त्वया प्रजापतिरिति ॥ ३ ॥

श्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः संपुद्रे ।

उत्तैव मे वरुणश्छन्तस्यर्धन् यत्रां त आहुः परमं जनित्रम् ॥ ४ ॥

श्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्सु । त्रीणि । अन्तरिति । संपुद्रे ।
उत्तैव । मे । वरुणः । छन्ति । अर्धन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रीणि ते कथयन्ति तुलोके बन्धनानि उत्पत्तिस्थानानि, एवम् अन्तरिक्षे च त्रीणि स्थानानि सन्ति । श्रीणि च अन्तः संपुद्रे । अपि च संपुद्रेऽप्यर्थं तत्र परमम् जन्म समुद्राधिपतिः वरुणः एव मम शंसत्वस्मात्^१ स्थावाद्स्मात्वाधोऽतनीति । यद् तत्र वदन्ति इत्थं जन्नेति ॥ ४ ॥

इमा तै वाजिभ्रुमार्जनानीमा शफानां सन्तुनिधानां ।

अत्रा ते भद्रा रक्षणा अपश्यमुतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ ५ ॥

इमा । ते । वाजिन् । अत्रमार्जनानि । इमा । शफानां । सन्तुः । निधानां ।
अत्र । ते । भद्राः । रक्षणाः । अपश्यन् । कृतस्य । याः । अभिरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'वाजिन्' ते अवमार्जनानि यैः^१ पिण्याकादिभिरश्वमवसृजन्ति^२ तानि इमानि । तथा इमानि शालां सम्भवतुः तत्र शफानाम् निधानस्थानानि । अत्र तत्र दोमनाः रक्षणाः पश्यामि^३ दर्शनमयीमौंश्रीश्च^४, यज्ञस्य गोप्याः^५ याः अभिरक्षन्ति इति ॥ ५ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये एकादशो बर्गः ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामुबो दिवा पतर्यन्तं पतङ्गम् ।

शिरौ अपश्यं पृथिभिः सुगोभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अबः । दिवा । पतर्यन्तम् । पतङ्गम् ।
शिरः । अपश्यम् । पृथिभिः । सुगोभिः । अरेणुभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एव शरीरम् मनसा चक्षुःसहितेन^१ समीपेन पश्यामि । अथरणात् पृथिव्यां पश्यामि^२ दिवा मण्डलम् आदित्यम्^३ । आदित्यवदश्वः सृष्यते । उत्तरेणैवाधः पश्याम्यश्वरूपमिति । शिरः च तत्र पश्यामि मायैः सुगमैः पशुबन्धैः मण्डलं^४ पतत्रतीलमिति ॥ ६ ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिनीपमाणमिप आ पदे गोः ।

यंदा ते मतो अनु भोगमानुब्जादिद् व्रसिंष्टु ओषधीरजीमः ॥ ७ ॥

१. एतत्त्वमस्यां वि' अ' लपं. २-२. नास्ति मूले. ३. निरुचरं^३ उपं; तिपकां वि'.
४. दमेवदी मीमांसा य वि' अ'. ५. योऽस्तः मूले. ६. सर्वरे वि' अ'. ७. नास्ति वि' लपं. ८. 'एषद् मूले.

अत्र । ते । ह्यम् । उतुऽनुमम् । अपुऽनुम् । जिगीषमापनम् । इवः । आ । पुदे । गोः ।
यदा । ते । मतीः । अनु । भोगम् । आनेट् । आत् । इत् । मसिष्ठः । ओपधीः । अजीगिरिति ॥७॥

चेङ्कट० अत्र अत्रत्ये मत्र ऊर्ध्वमेकादताभासाद् षट्स्य तत्र उतामम् ह्यम् भट्टम् अपुऽनुम्
जयदीर्घम् भट्टस्य षडे गन्तुः । आकारः सप्तम्यर्थस्य स्फुटीकरणार्थः । यदा तत्र
मनुष्यः भोगताधनं पासम् भ्रमतोऽनुप्रापयति मनन्तरम् एव 'मसिष्ठतनः भट्ट' । ताः ओपधीः
भङ्गयतीति ॥ ७ ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्ध्वन्नु गाधोऽनु भगः कृनीनाम् ।

अनु व्रातासस्तवं सख्यमीयुरनु देवा मभिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्ध्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कृनीनाम् ।
अनु । व्रातासः । तवं । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । मभिरे । वीर्यम् । ते ॥ ८ ॥

चेङ्कट० रथः अग्रमाहरति सर्वेषाम् अधापि स त्वाम् अनु भवति । न त्वत्समनाहरतीत्यर्थः । एवं मर्यः
अपि उदारः त्वाम् अनु भवति । तथा गावः च एवःप्रभृतेष्वर्थः त्वाम् अनु भवन्ति । कन्यकानां
भगः सौभाग्यं च त्वाम् अनु भवति । सुभगा हि कन्यका पितृणां विक्रये बहुधनमावहति ।
अथवा सौभाग्यं पतिभ्यो घनमात्वन आहरति । अश्वरक्षिणो व्राताः तत्र सख्यम् गताः ।
तत्र देवाः वीर्यम् अद्य भजानविति ॥ ८ ॥

दिरण्यशुङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजिवा अर्वर इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य हविरवमायन् यो अर्वन्तं प्रथमो अधपतिष्ठत् ॥ ९ ॥

दिरण्यशुङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अर्वरः । इन्द्रः । आसीत् ।
देवाः । इव । अस्य । हविःऽअर्वम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥९॥

चेङ्कट० दिरण्यशुङ्गः शिरोभागे दिरण्यशुङ्ग उच्यते । दिरण्यशुङ्गः अयं भवति ।
तथा अस्य पादाः अपोषद् एवा भवन्ति । मनोजिवाः सुर्वद्वय अस्य गमने अर्वरः भवति । न
समनमेन गच्छतीत्यर्थः । देवाः अस्य अर्धनीयं हविः अभिरगच्छन्ति । यः आनुष्यम् प्रथमम्
अधपतिष्ठति ॥ ९ ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसाह्व श्रेणिशो रंतन्ते यदाधिपुदिव्यमज्मर्थाः ॥ १० ॥

ईर्ष्यान्तासः । सिल्लिकमध्यमासः । सम् । शरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।
 हंसाऽह्व । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिपुः । दिव्यम् । अजमम् । अघाः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यास्क. — “समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिल्लिकमध्यमाः संखटमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा ।
 अर्षि वा^१ शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये 'क्षैपा तिष्ठति' । इदमपीतरच्छिर
 एतस्मादेव । समाधितान्येतरिन्द्रवाणि भवन्ति । संशरणासः । शरः शक्तेर्गतिकर्मणः । दिव्या दिविजाः ।
 अत्या अतनाः । × × × हसा हन्तेऽन्त्यध्वानम् । श्रेणिव्ययतेः । 'समाधिता भवन्ति' । यदाक्षिपुर्व्ययणम् ।
 दिव्यम् अजममजनिमाजिम् अत्वाः । अत्वाक्षियस्तुतिरश्नत्वा । आदित्यादस्यो निस्तष्ट' इति । 'सुरादसं
 वस्यो निरतष्ट' (ऋ १, १६३, २) इत्यपि नियमो भवति" (४, १३) इति ॥ १० ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्षन् तवं चिचं वार्तह्व धर्जीमान् ।
 तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जर्षुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तवं । शरीरम् । पतयिष्यु । अर्षन् । तवं । चिचम् । वार्तऽह्व । धर्जीमान् ।
 तवं । शृङ्गाणि । विष्टिस्थिता । पुरुऽद्रा । अरण्येषु । जर्षुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तव शरीरम् पतयिष्येति अर्षन्, तव चिचम् च । इवन् वाद इव वेगवान् । तव शृङ्गाणि
 विष्टितानि बहुधा अरण्येषु शृङ्गाणां वीर्याणि हरमाणानि चरन्ति ॥ ११ ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्षी देवद्रीचा मनसा दीर्घ्यानः ।
 अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात् क्वर्यो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनम् । वाजी । अर्षी । देवद्रीचा । मनसा । दीर्घ्यानः ।
 अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्थ । अनु । पश्चात् । क्वर्यः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० उप प्र गच्छति विशसनरथान् बलवान् अथवा देवान्बलता मनसा दीर्घ्यमानः । तद्वाद्यस्य वज्रः
 अजः ललाटे नियुक्तः पुरः नीयते । अनु यन्ति' समश्चम् पश्चात् क्रान्तदर्शनाः स्तोत्रारः ॥ १२ ॥

उप प्रागात् परमं यत् सुधस्थमर्वो अच्छा पितरं मातरं च ।
 अघा देवाञ्जुष्टमो हि गुम्या अघा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परम् । यत् । सुधस्थम् । अर्वो । अच्छ । पितरम् । मातरम् । च ।
 अघ । देवान् । जुष्टमः । हि । गुम्याः । अर्ष । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

१. नास्ति मूको. २-३. कोटि* वि* अ. १-३ भिनो भवति मूको. ४. निरतष्ट मूको.
 ५. ५. नास्ति मूको. ६. नास्ति छ. ७. नयानि मूको.

वेङ्कट० 'उप प्र अगात्' यत् स्वर्गार्थम् परमम् स्थानम् अर्वात् गमनवान् पितरम् मातरम् चाग्नीषो ब्रह्मम् ।
ननु न लो मृगौ 'मातृमन्तं तितृमन्तम्' (आपथी २०, २, १०) इति वचनात् । एवं तद्विं देव्यं पितर
मातरं चाप्नुम् । अथ प्रत्यक्षः । अयं देवान् पर्याप्ततमः गच्छ । अथाऽयम् आ शस्ते होता
यजमानाय वरणीयान्यायुःप्रभृतीनि^१ ॥ १३ ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये प्रथोऽथो वर्गः' ।

[१६४]

'दीर्घतमा औषध्य ऋषिः । धाद्यासातेकषट्कारितत ऋषां विश्वे देवा देवता, द्विष्वत्वारिद्याः
प्रथमस्वार्धर्चस्य वाक्, द्वितीवस्य आपः, त्रयश्चत्वारिद्या भाषस्वार्धर्चस्य शरुभूतः त्रितीपस्य
सोमः, चतुर्वदरवारिद्या. केतितः (अग्निः सूर्यो वायुश्च), पन्धचत्वारिद्या वाक्, षट्चत्वा-
रिंशीसप्तचत्वारिद्योः सूर्यः, अष्टषट्कारिद्याः संवत्सरकालचक्रम्, एकोनव्यासत्तमायाः सरस्वती,
पञ्चान्तमायाः साध्याः, एकवज्रातत्तमायाः सूर्यः पञ्चोऽप्तयो वा, द्विपञ्चासत्तमायाः सरस्वती
सूर्यो वा । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वादशीपञ्चदशीप्रयोविंशेकोनविंशीषट्त्रिंशेरुष्वत्वारिद्यो जगत्पः,
द्विष्वत्वारिंशी प्रस्वारपृक्किः, एकवज्रातत्तमा अनुष्टुप्' ।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्रः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापस्य विश्वर्ति सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्रः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपस्यम् । विश्वर्तिम् । सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अस्य वामनीयस्य सूर्यस्य पलितस्य रश्मिभिरश्वेतैर्दुक्तस्य तस्य ह्यतन्वस्य भ्राता मध्यमः
अपि अस्ति वायुः व्यासः । तृतीयः भ्राता घृतपृष्ठः अग्निः अस्य^२ । एषां मध्ये विर्गा
पतिम् उतपुनम् अमुम् अपस्यम् 'आदित्यम् । सप्त^३ आदित्यरश्मय इति वदन्तीति ॥ १ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमसर्वं यत्रेमा विश्वा भवुनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकश्चक्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।

त्रिनाभि । चक्रम् । अजरम् । अनुर्वम् । यत्र । इमा । विश्वा । भवुना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सप्ततयः काकरथे संवत्सरैकचक्रम् युञ्जन्ति । तम् एकः अश्वः वहति आदित्यः । सप्त
रश्मयो वस्ते रसात् अभिलषामवन्ति । तत् त्रिनाभि चक्रम् । श्रुतुः संवत्सरः । प्रोष्यो
वर्षो हेमन्त इति रामयाः । अजरम् अनाश्रयम् । परिस्रष्टके सर्वाणि इमानि भूतानि^४
अपितिष्ठन्ति ॥

१-१. नास्ति विं. २. 'तीनि इति अ'. ३-३. नास्ति सूको. ४. 'नववेदेषु' विं अ'.
५. नास्ति रूपं. ६-६. नास्ति विं रूपं अ'.

'अथवा च त्रिधा चैव षोडशसंख्य च ।

संवत्सरं चक्रवच पराभिः कीर्तयत्वृषिः ॥' (शुदे ४, ३५) इति शौनके ॥ २ ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त बृहन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं न्वन्ते यत्र गवां निर्हिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तचक्रम् । सप्त । बृहन्ति । अर्थाः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । न्वन्ते । यत्र । गवांम् । निर्हिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमम् कारथम् ये अधि तिष्ठन्ति सप्तसप्तः सप्तचक्रम् सप्त अश्वाः बृहन्ति । सप्त स्वसारः अश्वाः
तस्मिन् रथेऽभिसम्पत्तिम् । यत्र उदकानां नामकानि सप्त ज्योतीषि निर्हितानि ॥ ३ ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमथ्यन्वन्तं यदनुस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृग्मात्मा कं स्वित् को विद्वांसमुप गात्र प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अथ्यन्वन्तम् । यत् । अनुस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । अरुक् । आ मा । कं । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात्र । प्रष्टुम् । एतत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चक्रं स्तुत्याऽऽदित्यमेव स्तौति । कः तम् ददर्श प्रथमम् एव जायमानम् पुरुषम्
अथ्यन्वन्तम् यदि कश्चिद् अनस्था विभर्ति । भूम्याः चालकः तां भूमिमधिसृजन् तस्या
आत्मभूतः कं सिद् ववैते । तारसः कः इति कः विद्वांसम् प्रष्टुम् उपगच्छति । भूमिः
शरीरम् 'सर्व आत्मा जगतस्तस्युदय' (ऋ १०, ११५, १) इत्युक्तमिति ॥ ४ ॥

पार्कः पृच्छामि मनसाविजानन् देवानामिना निर्हिता पुदानि ।

पुत्से बुष्कयेऽधि सप्त तन्तून् वि तन्निरे क्वयु ओतवा उं ॥ ५ ॥

पार्कः । पृच्छामि । मनसा । अविजानन् । देवानाम् । पुना । निर्हिता । पुदानि ।

पुत्से । बुष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । नि । तन्निरे । क्वयुः । ओतवा । उं इति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पृच्छामि प्रश्नस्तत् मनसा विरूपयेऽपि अविजानन् पृच्छामि देवानाम् एना निर्हितानि भावात्स्थानानि ।

'द्वादशमासाः पञ्चमश्वमे इमे लोका असाधारित्य एवमेव एतावन्तो वै देवलोकाः' (ते ५, १, १०, ३-४)
इति ब्राह्मणम् । पुत्से एकदापने अधि सप्त दोषेयूनाणि त्रिषंभूरेषां दुम् क्वयु देवाः पितृनिरे ।

'यतः सः संश्रुतः' (मातृ ६ ६, १, १८) इति । संश्रुतः श्रुतयो निर्हितास्तेषां देवैराप्येवमिति ॥ ५ ॥
इति द्वितीयादके सूत्र्याध्याये चतुर्दशो वसः २ ॥

अचिकित्वाश्चिकितुपश्चिदत्रं कवीन् पृच्छामि विप्रने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तम्भ पळिमा रजाँस्पजस्य रूपे किमपि सिवदेकम् ॥ ६ ॥

अचिकित्वात् । चिकितुषः । चित् । अत्रे । कवीन् । पृच्छामि । विप्रने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तम्भ । पट् । इमा । रजाँसि । अजस्य । रूपे । किम् । अपि । सिवत् । एकम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अजानग्रहं विदुषः चिद अप कवीन् पृच्छामि ज्ञानाय, न तु विद्वान् विजिगीषया पृच्छामि ।
यः देवः पट् इमान् शत्रून् वि तस्तम्भ मेधीभूतो^१ धारयति । तस्याजयमानस्य रूपे किम्
अपि सिवत् एकम्^२ भवति । भजुवृषं रूपं किं सिवदरितं^३ । शत्रुनाः काळ एक उपलभ्यत
इत्युत्तरमिति ॥ ६ ॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्यः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृत्रि वसना उदकं पदायुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेदं । अस्य । वामस्य । निऽहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।

शीर्ष्यः । क्षीरम् । दुहते । गावः । अस्य । वृत्रिम् । वसनाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इह मत्समीपे ब्रवीत्, यः^१ एनम् अङ्ग वेत्ति । कञ्चन सम्बोधयत्यङ्गेति । अस्य वामस्य
भाद्रिवस्य गच्छतः यत् पदम् निहितम् यत्राप्यं पदं निषेधे छद् वदतु । संवत्सरेऽस्य पदं
निहितमिति ; यद्वा संवत्सरः पश्यन्त्य भवति । शिरस्तः शीरम् दुहन्ति गानः काश्चिद् अस्य
स्वभूताः^२ न तु जयनाथाव् । आषाढकं ऐजोरूपम् वसनाः छा गावः उदकम् पादेन विषन्ति,
न र्वास्वेनेति । रश्म्यभिप्रायः । रश्मयो हि वित्तज्ज्याददत्ते चोदकमिति ॥ ७ ॥

माता पितरंभृत आ वभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा वीभ्रस्तुर्गर्भरसा निर्विद्धा नमस्वन्त इदुपयाकभीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरंम् । ज्यते । आ । वभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे ।

सा । वीभ्रस्तुः । गर्भरसा । निर्विद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपऽयाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० काचित् माता स्वपितरम् ऋतुकाले भेजे अभिमुखम् कर्मणा । तस्याग्रतः अदधानेन मनसा
सङ्गत्वा^१ आसीत् । ततोऽनन्तरं^२ गृहीतरसा पितुः सक्कादान्निधुनीभावेण वीभ्रस्तनाया पित्रा
च ईधुनामन्तरं परित्यक्त्वाऽभूत् । ततः अन्नवन्तो मनुष्या दरिद्रैः उपलभ्यताम् अगच्छन्ति ।
आदित्य गृधिबीमिभिवर्षति वर्षासु, यत्रैतदुक्तमिति ॥ ८ ॥

१. पितृभू^१ वि^१ रूपे; वेदीभू^२ अ^३; वेदीभू^३ क. २. नास्ति सूको ३. विदति अ. ४. नास्ति
वि^१ रूपे. ५. मू. वि^१ रूपे. ६-६. सीता सीताको^१ वि^१ रूपे सीतासीतायुतो^२ वि^१ अ^३; सीताऽऽपेय.
तो^३ क.

युक्ता मातासीद् धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद् गर्भो वृजनीष्वन्तः ।
अर्धमेद् वृत्सो अनु गामपश्यद् विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अन्तरिति ।
अर्धमेत् । वृत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् । विश्वरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

पेड्डट० काचिन् माता दक्षिणस्याम् धुरं पुत्रेण युक्ता आसीत् । अर्धेतेन तेषां मातरि निधास्यमानो
गर्भः शोषिकानु काचिद् दोषेषु वर्तत इति । दक्षिणायने वृष्टाम्मुष्यमादित्यं दृष्ट्वा वर्तति ।
शब्दं करोति । कश्चन वत्सः, अनु पश्यति च गाम् मातरम् त्रिषु योजनेषु स्थितां तानारूपाम् ।
अन्तरिक्षेण व्यवहिता भूमिरादित्यस्य त्रिषु योजनेषु भवति । योजनदृष्टो योग्यर्थायः ।
'यद्वा अस्या' विश्वं भूतम् अधि प्रजायते तेनेवं चिन्ता' (तं २,४,६,१) इति ब्राह्मणमिति ॥ ९ ॥

तिस्रो मातृर्ह्वान् पितृन् विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवं ग्लापयन्ति ।
मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमर्विष्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । श्रीन् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अर्धं । ग्लापयन्ति ।
मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वविदम् । वाचम् । अर्धं । अर्धं । अर्धं । ग्लापयन्ति ।

पेड्डट० द्विवमन्तरिक्षे भूमिं च तिस्रः मातृः दासां पुत्रभूतः कश्चिद् श्रीन् पितृन् अर्धं वापुमर्धं च
धारयद् ऊर्ध्वं तिष्ठति । न च तम् अर्धं ग्लापयन्ति तेन त्रियमाणाः । स 'वायमादित्यः पश्य' अमुष्य
पृष्ठे विश्वस्य वेदविद्या सर्वैश्चाऽज्ञायमानपरिमाणं वाचम् स्थितम् कथयन्ति । सर्वां वागादित्ये
पर्वतं दृश्यन्त्यः कथयन्ति ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशोऽध्यायः ॥'

द्वादशारं नृदि तज्जरायुर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।
आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अर्धं सुप्त शतानि विश्रुतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरम् । नृदि । तत् । जरायु । वर्ति । चक्रम् । परि । द्याम् । अमृतस्य ।
आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अर्धं । सुप्त । शतानि । विश्रुतिः । च । तस्युः ॥ ११

पेड्डट० द्वादशमासां तद् चक्रम् नृदि कदाचित् जरायु भवति । तद्विदं चक्रम् आदित्यस्य स्फुटं
दिवे परितः पुनःपुनर्वर्ति । अस्मिन् चक्रे पुण्डरीकाक्षः अक्षोरात्मकराद् मिथुनभूषाः ॥ तत
शतानि विश्रुतिः च अक्षोरात्मका आर्धं तिष्ठन्ति । तस्मिन्मधेर्मोर्निवेदयति । तिस्राध्याय्याध्यायानेषु काश्चन
देवतामपि निवेशयन्तीति वक्ष्यामः ॥ ११ ॥

१. अर्धं तेन वि' अ'. २. काचिद् लये. ३-४. नास्ति वि' अ'. ५. न वि' अ'.
६-७. शिवताय वि' अ'. ८. अस्मिन् चक्रे. ९. तिस्रं वि' अ' का; तिस्रं अये. ६-८. नास्ति
मूको. ९. तस्मिन् मूको. १०. विषः वि' अ'. ११. नास्ति मूको. १२. निवेश' वि' अ'.

पश्वपादं पितरं द्वादशाकृतिं द्विच आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पञ्च आहुरर्षितम् ॥ १२ ॥

पश्वपादम् । पितरम् । द्वादशाकृतिम् । द्विचः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् ।

अर्थ । इमे । अन्ये । उपरे । विचक्षणम् । सप्तचक्रे । पञ्च । आहुः । अर्षितम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० पश्वपादम् पितरम् द्वादशाकृतिम् द्विचः आहुः परस्मिन् अर्धे स्थितम् उक्त्वन्तम् ।

अथ इमे अन्ये द्विचः उपरे मूले स्थितं विचक्षणं सप्तचक्रे पञ्च उपरे अर्षितम् आहुः । सोऽयं देवतामूलः
पृथिव्याः पर्यन्ते दृश्यते, ततो त्रिवीत्युभयथावादः ॥ १२ ॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्ध्वनानि विश्वा ।

तस्य नाशस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चदशे । चक्रे । परिवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्युः । उर्ध्वनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सनाभिः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० हेमन्वतिशिरयोः समासेन पञ्चारे संवत्सरचक्रे परिवर्तमाने तस्मिन् आ तिष्ठन्ति सर्वाणि
भुवनानि । तस्य चक्रस्य अक्षभूतः 'भादित्यः न कदाचित् तप्यते न तमति भारमक्षेत्रेऽपि,
न च शीर्यते चिरात् एव भारभ्य' नाभिसहितः । लौकिकं चक्रं नाभिरपरिवर्तने दग्धि
भवति ॥ १३ ॥

सर्जेमि चक्रमजरं वि वाधृत उज्जानायां दक्ष युक्ता बहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसैस्त्याधृतं तस्मिन्नार्षिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सर्जेमि । चक्रम् । अजरम् । वि । वाधृते । उज्जानायां । दक्ष । युक्ताः । बहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसां । एति । आधृतम् । तस्मिन् । अर्षिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुहृत्वाः नेमस्तस्युक्तं जरानर्जितं कालचक्रम् वि वर्तते । 'युक्ताः दक्ष' विशदस्तचक्रम् अस्मां
भुवनानि बहन्ति । सूर्यस्य दर्शनसाधनं तचक्रम् उदकेन परिहृतम् एति । तस्मिन् सर्वाण्येव
भुवनानि अर्षितानि । 'सूर्यस्तस्मिन्चक्रेऽर्षिते, अहोरात्रैः' सर्वाणि भूतानि' पश्यति ॥ १४ ॥

साकुंजानां सप्तमहाहुरेकजं पळिद् युमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि घामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥

१. 'णिम्' इति तपिर्द कञ्जादिभ्यश्च सप्तमहां दिवं / पतिः पुनः पुनर्नर्तते परिगच्छते पुनरे वि' लप्ये.
२-२. नास्ति वि' लप्ये. ३-३. नास्ति अ'. ४-४. 'सप्तमिथ' वि' अ'. ५. भुवनानि वि' लप्ये.

साकृन्ऽजानाम् । सप्तयम् । आहुः । एकऽजम् । पद् । इत् । युमाः । श्वयः । देवऽजाः । इति ।
तेषाम् । इष्टानि । विऽहितानि । धामुऽशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० सहजातातां मिथुनभूतानां सप्तमम् कृतम् एकम् आहुः । पद् एव द्वाभ्यां मासाभ्यां
संयुक्ताः सर्वस्य द्रष्टारः संवत्सराद् देवाज्जाता इति । तेषाम् कर्तॄणां सम्बन्धीनि सर्वेषाम् इष्टानि
कपुलिङ्गानि स्वेष्वेव काले विहितानि इमानि^१, स्थात्रे संवत्सराय पुनःपुनरावर्तन्ते रूपशः
विकृतानि, नानारूपाणि । कपुलिङ्गानि संवत्सरे पुनःपुनरावर्तन्त इति ॥ १५ ॥

^१इति द्वितीयाधके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

स्त्रियः सुतीस्ताँ उँ मे पुंस आहुः पश्यदक्षुण्वात्र वि चैतदन्धः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात् स पितृष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सुतीः । तान् । उँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षुण्णवान् । न । वि । चेतत् । अन्धः ।
कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् । आ । चिकेत । यः । ता । विजानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्त्रीपुंविभागः शरीरकृतः, गहमभूते सूये स विशेषो भवति इति पश्यत् बद्धि^१ । अनात्म-
विद्वाम् विनयः सतीः इमाः मम उत्तविदः पुंसः आहुः । तस्मिन्मार्गे यक्षुण्णानेव जानाति
प्राज्ञः, न पुनः अन्धः वि जानाति । विद्वान् यः कल्पयित् पुत्रः भवति सः दत्तमयम्
आ जानाति । यः लान्मेवानि भूतानि एवं वेद सः ज्ञानातिप्रयेन विदुः पिता भवति, न
सु^२ सुप्र इति ॥ १६ ॥

अवः परेण पुर एनावरेण पदा वृत्सं चिभ्रंती गौरुदस्वात् ।
सा कद्रीची कं स्विदधुं परागात् कं स्वित् सते नृहि यथे अन्तः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । पुरः । एना । अवरेण । पदा । वृत्सम् । चिभ्रंती । गौः । उत् । अस्वात् ।
सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अर्धम् । परा । अगात् । कं । स्वित् । सूते । नृहि । यथे । अन्तरिति ॥

वेङ्कट० परेण लोकेन अवः तथा पुरः च एनेन अवरेण लोकेन । चावापृथिव्योर्मेष्यत् इत्यर्थः । सप्त काचित्
गौः पदा कद्वन^३ कद्वम् चिभ्रती उद्विष्टत् महाराज्यम् । सा च गौः कद्विदधुं अहाराज्यम् अजन्ती^४
राज्याज्यम् कम् चित् अर्धम् अतीत्य प्रादुरगत् । सा गौः तं वत्सं कं स्वित् अन्वतीति प्रश्नः । न
तान् नृवां यथमप्ये प्रवृण इत्युच्यते आदित्यं इष्ट्या बद्धि ॥ १७ ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पुर एनावरेण ।
कुवीयमानः क इह प्र वीचत् देवं मनुः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

१. नास्ति वि^१ कर्त्त. २-२. नास्ति मूक्ये. ३. वरिः वि^२ कर्त्त. ४. नास्ति वि^३. ५. क्व
मूक्ये ६. नास्ति वि^४, मप्रति वि^५ कर्त्त.

अनः । परेण । पितरम् । यः । अस्पृ । अनुश्वेद । पुरः । एना । अश्रेण ।
कविश्वमानः । कः । इह । प्र । बोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अर्थि । प्रज्जातम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० अस्व वस्त्वस्य भिरम् परस्य लोकस्य भवस्तास्त्वितं यः अनुश्वेद परस्वाद्य दिवत्तम् अस्य
अश्वस्य लोकस्य, स कविमात्मानं कुर्वन् कः इह भागवत्य तत् मूयात्तस्य लक्षणम् । वैश्वन्शीलम् मनः
कुतः अपि प्रजातम् इति मन्नेन^१ सूचयत्पुदिताद्विरत्याज्यायमानः । 'तस्मादन्तरेण लोको यन् । सर्वेषु
सुवर्गेषु' लोकैः अभितपशेति' (तैत्ति १, २, ४, १) इति प्राणम् ॥ १८ ॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रधुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसा वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाचः । तान् । ऊँ इति । पराचः । आहुः । ये । पराचः । तान् । ऊँ इति । अर्वाचः । आहुः ।
इन्द्रः । च । या । चक्रधुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसाः । वहन्ति ॥ १९ ॥

वेङ्कट० ये अर्वाचः रश्मयः तान् एव पुनः पराचः आहुः । तथा ये पराचः तान् एव अर्वाचः
आहुः । इन्द्रः च । आदिरय इन्द्रः । स च सोमश्च^२ यानि तानि तथा चक्रधुः । तानि
तेवासि धुरा युक्तः अथाः इव स्यात् लोकान् वहन्ति । आदिरयचन्द्रमसावलावधमरदितोत्तरं
वेजोभिरात्परयन्तो परिवर्तते^३ वेजोभिर्जगत्पारयन्ताविति ॥ १९ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिं पस्वजाते ।

तयोऽन्यः पिपर्णं स्वाद्वच्यनंश्चन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुपर्णा । सयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परिं । पस्वजाते इति ।
तयोः । अन्यः । पिपर्णम् । स्वादु । अत्ति । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

वेङ्कट० द्वौ सुपतनौ आदिरयश्च सोमश्च^४ एव लोकनिर्वहणे सुपर्णानौ सखायौ एकम् वृक्षम् संवत्सरम्
आदिरय तिष्ठतः । तयोः एकः तस्य^५ स्वादु फलम् अत्ति । अनश्नन् अन्यः सोमः तम् अभि
पिपश्यति । सोमनन्तीन्द्र इति ॥ २० ॥

'इति द्वितीयाहके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः' ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेपं विदधाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य सुवैनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुपर्णाः । अमृतस्य । भागम् । अनिमेपम् । विदधाः । अभिस्वरन्ति ।
इनः । विश्वस्य । सुवैनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकम् । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

१. अथला अ. २. मपर वि अ. ३. नास्ति अ. ४. नास्ति वि अ. ५. सोम क
सोपाः ६. 'वर्षयो वि' रूपं. ७. सोम रूपं. ८. पश्यति वि अ. ९-१०. नास्ति सूको.

वेङ्कट० यत्र सुपतनाः आदित्यरश्मयः अश्रुतस्य भागम् अनिनेषम् येननेन अधि प्रयच्छन्ति । ईधरः सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः सः मा धीरः पाकम् अथ आ विवेश आदित्यः । उदकं रश्मयः सम्भरन्ति । स चाज्ञाद् मनुष्याद् भात्मनाऽऽपित्तिष्ठति ॥ २१ ॥

यस्मिन् वृक्षे मध्वर्दः सुपर्णा निविशन्ते सुवृत्ते चाधि विधे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्रग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मध्वऽअर्दः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवृत्ते । च । अधि । विधे । तस्ये । इत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वाद्रु । अग्रे । तत् । न । उद् । नृशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २२ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् आदित्यवृक्षे मधुन उदकस्यात्तारः सुपतनाः यक्षिणो रश्मयः निविशन्ते । यस्माच्च अधि विरे सुपर्णाः सुवृत्ते । तस्य एव वृक्षस्य आहुः^१ पिप्पलम् स्वाद्रुरश्मयः । तस्य अग्रे स्थितम् तद् पिप्पलम्^२ न उद् न्याप्नोति यः पितरम् आदित्यम् न^३ वेद इति^४ अनादित्यविदो निम्वा ॥ २२ ॥

यद् गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद् वा त्रैष्टुभं निरतक्ष्व ।

यद् वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् चिदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैऽस्तुभात् । वा । त्रैऽस्तुभम् । निऽअतक्ष्व । यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् । ये । इत् । तत् । चिदुः । ते । अमृतत्वम् । आनुशुः ॥

वेङ्कट० यद् गायत्रे अहितं अधि निहितम् गायत्रम् । यद् वा पदम् त्रैष्टुभात् अहितम्^१ त्रैष्टुभम् निरतक्ष्व^२ 'पृथगनुर्दम्'^३ । यद् वा जगत्स्वभावात् जगति आहितम् । ये एव तत् पदम् चिदुः त एव अमृतत्वम् आनुशुः । ओषि वैश्वानि अन्दासि । तानि चानुमादित्यं बहन्ति । तस्मादेवादित्यो गायत्रस्त्रीष्टुभो जागत्क्ष्व भवति । यद्वा गायत्रादीनि सामानि पदन्ति । अदीनीं जगदिति साम्नो विशेषणादुपपन्नं लिङ्गमिति ॥ २३ ॥

गायत्रेण प्राते मिमति अर्कमर्केण ताम् त्रैष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विषदा चतुष्पदाऽक्षरेण मिमते सुप्त बाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमते । अर्कम् । अर्केण । राम । त्रैष्टुभेन । वाकम् । वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सुप्त । बाणीः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० प्रसङ्गादक्षरमरोसा क्रियते । ऋषसेदित्यायां क्रियन्तो मन्त्रा इति विश्वासमानो गायत्रेण वादेन मन्त्रं परिशिष्यन्वात् । बहुभि द्वि गायत्राणि पदान्पुण्ड्रकडुभोरनुष्टुभि पद्वर्यां च सम्भवात् ।

१. नासि वि' लपं. २. १० वि' अ'. ३-३. नासि वि' लपं. ४-४. पुष्पाणां अं.
५-५. पदुर्तं अ'.

साम्नः परिच्छेदः अर्धेण भवति । संरिपतायागृधि गाम च संरिपते भवति । अथ क्रियन्ति
 छन्दोतीति त्रिशासुरैष्युभे छन्दः प्रथमं प्रतिपद्यते । बहूनि त्रैष्युभानि यास्यानि भवन्ति ।
 ततोऽरिष्ट परिच्छिद्यन्ते । अथ सूक्तं परिच्छेत्तुकामः द्विपदा त्रिपदा चतुसरा चर्षा परिच्छिद्य
 दृष्टं नृष चतुर्ध्वमिति मूयात् । अथ क्रिमियं गायत्री, उतोऽग्निगिति परिच्छेत्तुमुपक्रान्ताः
 ता छन्दोति अक्षरेण भिन्ते. परिच्छिद्यन्ति । अष्टाचक्षराणि^१ भवन्ति तस्माद्वियं
 गायत्रोति ॥ २४ ॥

जगता सिन्धुं दिव्यंस्तभायद् रथंतरे सूर्यं पथंपदयत् ।

गायत्रस्यं समिधंस्तिस्र आहुस्ततो मूह्या प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । त्वमऽतरे । सूर्यम् । परि । अपदयत् ।

गायत्रस्यं । सुम्ऽस्यः । तिस्रः । आहुः । ततः । मूह्या । प्र । रिरिचे । महिज्वा ॥ २५ ॥

वेङ्कट० गायत्रं प्रथोसति^१ । गायत्रं प्रवृद्धाक्षरं भूत्वा जगता^२ अन्तरिक्ष आदिस्ये वा उदकम् अस्तभायत्,
 रथन्तरे च सूर्यं परि अश्मत् यथा सूर्यो रथन्तरे विद्यति तथाऽकरोत् । जागतं सामोदकं धारयति,
 रथन्तरमादित्यमिति । गायत्रस्य साम्नः समिधिकाः तिस्रः आहुः गायत्री त्रिष्युभे जगतीमिति । ततः
 तस्यैव मूह्यं प्रकथेयं रिरिचे । चतुर्षु छन्दसु श्रीणि गायत्री समेधयन्ति । तां त्रिष्यु त्रिभि-
 रक्षरैरुचैत् । सैकादशाक्षरा भूत्वा प्राजायत । तां जगदयेकेनाक्षरेणोचैत् । सा^३ द्वादशाक्षरा इति ।
 अनुष्टुप्^४ गायत्रीमेव त्रिपदां सर्षां चतुर्थेन पादेनानुष्टोभवतीति^५ ॥ २५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

उप ह्वये सुदुषीं धेनुमेतां सुहस्तां गोधुगृत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सर्वं सविता साविपन्नोऽभीदो यर्मस्तद्गु पु प्र वोचम् ॥ २६ ॥

उप । ह्वये । सुदुष्याम् । धेनुम् । एताम् । सुहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनाम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविपत् । नः । अभिर्द्धः । यर्मः । तद् । सुँ इति । सु । प्र । वोचम् ॥ २६ ॥

वेङ्कट० साधनिका वाग् गोरूपा भवति कां स्तौति । उप ह्वये सुदोष्याम् धेनुम् एताम् । कल्प्याणहस्ताः
 गोधुक् अथ च दोषिच एनाम् भेष्टम् सवम् । सविता प्रसीतु नः प्रेरयतु अत्मान् । अभीदः अयं यर्मः ।
 ततोऽइमित्यं सु प्र मवीमि दोहार्थम् ॥ २६ ॥

द्विद्वकृष्वती वंसुपत्नी वर्धनां वत्समिच्छन्ती मनसाम्यागात् ।

दुहापश्चिभ्यां पयो अघ्नयेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

द्विद्वकृष्वती । वंसुपत्नी । वर्धनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अमि । आ । अगात् ।

दुहाम् । अघिऽभ्याम् । पयः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

^१ नास्ति अ^१ २. नास्ति वि^२ छं. ३. नास्ति सूको. ४-५ स द्वादशाक्षः छेदेनानुष्टुप् च वि^३ अ^१.
 ५. पदेन परेनानुष्टुपो चतुर्षु वि^३ अ^१. ६-६. नास्ति सूको. ७. दोहाय अ^१.

वेङ्कट० 'वत्ससन्दर्शनात् हिङ्ङ्भ्यती' वसूना पाठयित्री वत्सम् मनसा इच्छन्ती अग्नि आ अगात् । वुरधाम् अधिभ्याम् षयः अइन्त्वप्या गी इयम् । सा इयम् अस्माकम् महते सौभाग्याय वर्धताम् ॥ २७ ॥

गौरमीमेदनुं वत्सं मिपन्तं मूर्धानं हिङ्ङ्कणोन्मात्वा उं ।
सृकाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पर्यते पर्योभिः ॥ २८ ॥

गौ । अर्पमेत् । अनुं । वत्सम् । मिपन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मात्वै । ऊं इति ।
सृकाणम् । घर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पर्यते । पर्यं अभि ॥ २८ ॥

वेङ्कट० मिपन्तम् वत्सम् प्रति गौ शब्द करोति ॥ २८ ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरर्भावता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विशुद् भवन्ती प्रति वृत्रिर्माहृत ॥ २९ ॥

अयम् । सः । शिङ्क्ते । येन । गौः । अगिः । मिमाति । मायुम् । ध्वसनी । अधि । श्रिता ।
सा । चित्तिभिर्नि । नि । हि । चकार । मर्त्यम् । विशुत् । भवन्ती । प्रति । वृत्रिम् । आहृत ॥ २९ ॥

वेङ्कट० येन माध्यमिका वाग् वेवी परिवृता शब्द करोति ध्वसने मेधे अधि श्रिता । सा कर्मभि नि करोति मर्त्यम् । विशुत् भवन्ती प्रत्युदते च स्व रूपम् 'तिरो भवतीति' ॥ २९ ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेजद् ध्रुवं मध्य आ पुस्तवानाम् ।
जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरगात् । जीवम् । एजद् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पुस्तवानाम् ।
जीव । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सयोनिः ॥ ३० ॥

वेङ्कट० यत् प्राणित चिचति च तज्जगमान भूत्वा रात्रियु श्रेते । तथा यदेजति तत् गृहाणाम् मध्ये वा गच्छति । किञ्चासीत् जीव रात्रियु गृहस्य पुरुषस्य दिवा भुवर्करुषे धार्यमाणो वर्तते । अमरण धर्मा मरणधर्मणा समानस्थानः करोरेणति रात्रिं स्तीति ॥ ३० ॥

*इति त्रितीयाष्टके तृतीयाध्याय एकविंशतौ वर्गः ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।
स सुधीर्चीः स विपृचीर्वसान् आ वरीरति भुर्नेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पृथिभिः । चरन्तम् ।
स । सुधीर्चीः । स । विपृचीः । वसान् । आ । वरीरति । भुर्नेष्वन्तः । अन्तरिति ॥ ३१ ॥

१-२. नास्ति वि' । ३. कृष्णी भ' ४. विपृची वि' कथं. १-३. 'पन्ती' वि' कथं. ४. नास्ति वि' क. ५. ५. नास्ति मूको

वेङ्कट० तथा राभ्यां वर्तमानाः पाण्डित्तं पूर्व स्त इति । अत्र याजसनेयकम् — “अपश्यं गोशामधिपयमानम्” इति । एष ये गोपा^१ य एव तपति । एव हीद सर्वं गोशामति । अथो न निपश्यो तस्मादाह — “अपश्यं गोशामधिपयमानमिति” ‘आ न परा च पणिभिश्चरन्तम्’ इति । आ च ऐष परा च दर्वः^२ पणिभि-
पूरति । ‘स’ यज्ञीचीः स विपूचीर्धेताः^३ इति । सध्रीचीध^४ क्षेपः^५ विपूचीध दिशो वस्ते । अथो^६
रश्रीध । ‘आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्ताः’ इति । पुनःपुनर्होत्र एषु लोकेषु वरिवर्त्यमानश्चरति” (माघ
१४,१,४, १०) इति ॥ ३१ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्दु तस्मात् ।

स मातृयोना परिधीतो अन्तर्वहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरुक् । इत् । तु । तस्मात् ।
सः । मातुः । योना । परिधीतः । अन्तः । बहुप्रजाः । निःऋतिम् । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

वेङ्कट० यः एतच्छरीरं पिता चकार न सः अमुम् वेत्ति जीवं बुभोऽममागभ्यति^१ कौटिल इति । यः च
एतत् पश्यति सरुपादिः^२ तस्मात् अपि धयमन्वर्द्धित एव भवति । सः अयं जीवः अन्तः मातुः योना
अरायुपरिवृतः अनेकजननः कृच्छ्रम् आपद्यते । यत्नेन जानाति ततो मुखयत इति ॥ ३२ ॥

धीर्मे पिता जनिता नाभिरत्र चन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बो ई योनिर्ऋतश्चा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

धीः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । चन्धुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।
उत्तानयोः । चम्बोः । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० धीः मे पिता जनिता वर्धमान्यस्य सचदनकृत् । शुक्रस्थे^१ तेजो दिशि भवति । ‘पार्थिवेषां तुभिः
शरीरं षण्यते । तत्र मद्गती दग्म् पृथिवी मम चन्धुः माता भवति । उत्तानयोः धावापृथिव्योः
मध्ये अथकासरूपमन्तरिक्षं भवति । तत्र दुहितुः अद्भ्यः पृथिवी जातेति पर्जन्यस्य दुहिता पृथिवी
भवति । स वरयाः गर्भम् दधाति । ततः शुक्रसोणितसंस्पर्शाजीवः प्रादुर्भवतीति’ ॥ ३३ ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र सुर्वनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अधस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । सुर्वनस्य । नाभिः ।
पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अधस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परम् । विश्वोम ॥ ३४ ॥

१. 'वा देवानाम्' सूको. २. दिव्यैः वि^२ क कर्षे. ३. नास्ति अं. ४. 'इत् स अं'. ५. 'अपश्यं
कषे. ६. 'अथे वि^२ क कर्षे. ७. 'मातः वि^२ अं. ८. 'सन्व्यादि वि^२ क कर्षे. ९-१०. नास्ति
वि कर्षे.

वेङ्कट० चोर्मः पितेति पृथिव्या प्रसङ्गात् अथ प्रश्न । परम अन्त वास्या पृथिव्या भवति
 पत्र इय सन्निष्ठते । सर्वस्य जगत धारक यत्र विद्यत इति द्वितीय प्रश्न । पृच्छा म त्वा वर्षितु
 काळाश्चस्य किं रेत इति । पृच्छामि वाच परमम् व्योम । अथ सर्वा वाग् दत्तत इति ॥ ३४ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं युज्ञो भुवनस्य नाभिः ।
 अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयम् । वेदि । परं । अन्तं । पृथिव्या । अयम् । युज्ञ । भुवनस्य । नाभिः ।
 अयम् । सोमं । वृष्णं । अश्वस्य । रेतं । ब्रह्मा । अयम् । वाच । परमम् । विऽव्योम ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० यद्यपि ऋचिस्तस्थिता^३ भवति पृथिवी न स दशो दशैविह द्वापयत, मन्त्रेण परिपृहीतया पत्र
 सन्निधानात् तत्र सर्वा सन्निष्ठते । अयम् यज्ञ 'सर्वस्य जगतो धारक' इति । 'अग्नी प्रास्ताहुति'
 'सम्यगादित्यम् उपतिष्ठते' । आदित्याजामते रुक्षिंष्टेज तत प्रजा' (मैत्र ६ ३७) इति मैत्रायणी-
 ब्राह्मण भवति । ऋ वृषदत्तो भवतीति पृच्छत अयं देवदत्त इति अग्निं उत्तर सङ्गच्छते । न ये तु^४
 पठन्ति 'पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम्' (वे ७, ४, २८, २) इति । 'अथ सोम वषितु काळाश्चस्य
 रेतः' । ब्रह्मा अयं वाच परम व्योम इत्यादित्य सर्वस्या एव वाच स्थानमाह ॥ ३५ ॥

'इति द्वितीयाष्टक तृतीयाध्याये विशो वर्गः' ॥

सप्तार्धैर्गर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिक्षा विधर्मणि ।
 ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभूयः परि भवन्ति त्रिधर्मः ॥ ३६ ॥

सप्त अर्धैर्गर्भा । भुवनस्य । रेतं । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रदिक्षा । विऽधर्मणि ।
 ते । धीतिभिः । मनसा । ते । त्रिपश्चितः । परिभूयः । परि । भवन्ति । त्रिधर्मः ॥ ३६ ॥

वेङ्कट० यत्र आदित्यरश्मयः अन्नमदेभ्यो भुवनस्य कारणमुद्गक^५ गर्भिता विष्णो आदित्यस्य तिष्ठन्ति
 योजनन विविधे कर्मणि । ते कर्मणि पुरुष सयोऽयन्निः । मनसा च^६ प्राज्ञा परिषोभवनदीप्ता
 सर्वत्र एव भवति ॥ ३६ ॥

न नि जानामि यदिवेदमस्मि निष्पः संनद्धो मनसा चरामि ।
 युदा मार्गान् प्रथमज्ञा ऋतस्यादिद् वाचो अश्नुवे भागप्रस्थाः ॥ ३७ ॥

न । नि । जानामि । यदश्नुवे । इदम् । अस्मि । निष्पः । समऽनद्धः । मनसा । चरामि ।
 युदा । मार्गान् । आ । मार्गान् । प्रथमज्ञा । ऋतस्य । आत् । इत् । वाच । अश्नुवे । भागम् । अस्था ॥

३. नास्ति विं छप. ४. ऋ क्षेरिपत विं छप ५. नास्ति मूळो ६. ४ ७. १४ विं छप. ८. नास्ति विं छप. ९. कारणमुद्गक विं छप. १०. नास्ति छप.

वेङ्कट० न वि जानामि षण्णहम् इदम् अस्मि प्रहृतेः परा विषयपरेण मनसा सम्यक्-
 अन्तर्हितः चतामि । यदा पुनः सर्वस्य सरयभूतस्य प्रथमं जनयिता जगतः स्रष्टाऽऽदिप-
 माम् प्रति आ जगाम, तयोऽनन्तरम् एव अस्याः सर्वस्याः वाचः भवतीत्यं ब्रह्म अतुषे
 इति ज्ञातारमस्यस्य आदेवि ॥ ३७ ॥

अपाङ् प्राडिति स्वर्षया गृभीतोऽमर्षो मर्षेना सर्षोनिः ।

ता शर्चन्ता विपुचीना विन्ता न्यर्ष्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राड् । इति । स्वर्षया । गृभीतः । अमर्षः । मर्षेन । सर्षोनिः ।

ता । शर्चन्ता । विपुचीना । विन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥

वेङ्कट० भ्रमरणधर्मो मरणधर्मणा समानस्थानो जीवः भक्षेन तद् धार्यमाणः अपाङ् प्राड् च
 गच्छति । आदित्यो भूत्वा दिवि प्राड्, लीवो भूत्वा पुरसेऽपाङ् । तापिमी नित्यो विष्वग्बन्धो
 विविधं च देवमनुष्यादिवि गच्छन्ती भवतः । तयोः अन्यम् आदित्यं सर्वे निश्चिन्वन्ति
 प्रत्यक्षे पश्यन्तः, न नि चिक्युः अन्यम् प्रकृतिसंस्पृष्टं भूतमित्य पयसि तिगूकमिति ॥ ३८ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽपेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥

वेङ्कट० अपादित्यस्य यद् वाचकमक्षरं तद् स्तौति । यस्मादक्षरत्वभावात् सर्षो ऋचः वितस्ताः ।
 यस्मिन् च सर्वे एव देवाः ऋषु द्रव्यमाना मन्ये च वर्तन्ते । यः तत् अक्षरम् न वेत्ति
 सः किम् ऋचा करिष्यति । ये एव तत् विदुः ते इमे नक्षत्ररूपेण दिवि सम् आसते । 'ओमिति
 प्रतिषधन्ते' । एतद्देवैः यजुस्वर्या विद्या प्रत्येषा वागेतद् परममक्षरम् । तदेतद् ऋचाऽभ्युक्तम्
 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' (तैत्ति २, ११, १) इति ब्राह्मणम् ॥ ३९ ॥

सुयवसाद् भर्गवती हि भुया अथो वयं भर्गवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानो पिबं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

सुयवसुऽअत् । भर्गवती । हि । भुयाः । अथो इति । वयम् । भर्गवन्तः । स्याम ।

अद्धि । तृणम् । अघ्न्ये । विश्वदानोम् । पिबं । शुद्धम् । उदकम् । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥

१. नास्ति अ'. २. उरुपेयु अवाङ् अ'. ३. लोमि अ' वि'. ४. यत् अ'. ५. नास्ति सूको
 ६. 'पेते सूको. ७. भवमे अ'.

वेङ्कट० अथ सर्वस्या एव वाचः स्तुतिः । गोरूपा हि वागिरपुक्तम् । शोभनस्य यवस्यात्नो भगवती हि सभवः । अथ इदानीम् वयम् भगवन्तः स्थान । अद्रिं तृणम् अइन्तन्वे ! सर्वदा, पिब च घृदम् उदकम् हतस्ततः आचरन्ती इति ॥ ४० ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वगोः' ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी वभूवुषीं सहस्राक्षरा परमे न्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी । अष्टाऽपदी । नवऽपदी । वभूवुषीं । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० गौरीः निर्मिमाय उदकानि कुर्वती । सा पचिद् एकारदी भवति लोके द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी च अन्ततो नवपदी । तेषु सहस्रक्षरा भवन्ती^१ स्वस्तिम् स्थाने वर्तमाना । यास्तन्त्वाद् — 'एकारदी मध्यमेन । द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च' । चतुष्पदी द्विभिः । अष्टापदी द्विभिश्चा-वान्तरद्विभिश्च । नवपदी द्विभिश्चावान्तरद्विभिश्चादित्येन^२ च सहस्राक्षरा^३ बहुदश परमे म्यने^४ (११, ४०) इति ॥ ४१ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिश्वर्तसः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद् विश्वमुप जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रऽदिशः । चर्तसः । ततः । क्षरति । अक्षरम् । तद् । विश्वम् । उप । जीवति ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० तस्याः वाचः उदकानि अधि वि क्षरन्ति । तेन पृष्टेनोक्तेन सर्वाः दिशः जीवन्ति । उदेवाद् — ततः क्षरति उदकम् । तद् सर्वाणि भूतानि उप जीवन्तीति ॥ ४२ ॥

शक्रमयं धूममारादपश्यं विपुवता पुर एनावरेण ।

उक्षाणं पृक्षिमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शक्रऽमयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विपुऽवता । पुर । एना । अरेण । उक्षाणम् । पृक्षिम् । अपचन्तु । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० भादित्यः पशुरासीत्, तेनायम् तवानीं वक्ष्य एतो, पाकार्यमहिं शर्कदेवाः प्राञ्जाउपन् तस्यामेः शक्रमयं धूमम् समीपे अरण्यम् मेघभूतम् । शौनकः — 'वाचः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति । आपोऽक्षरं मेघ एवाय धूमः' इति (त. पूरे ४, ४१) । स च धूम उभयोः पार्श्वयोर्गालामुपस्थ भद्रमस्य अग्नेः परस्ताद् भवति । तस्मिन्नातो उक्षाणं पृक्षिम् अपचन्त देवाः । तानि पुराणानि धर्माणि आसन्^५ इति ॥ ४३ ॥

१-१. तारित मूको. २. 'ती वि' अ'. ३. नास्ति वि' अ' ह्ये. ४. नाभिर्थाद् मूको.

५. तारित मूको. ६. स्थाने मूको

त्रयः केशिनं ऋतुधा वि चक्षते संवत्सरे वपतु एकं एषाम् ।

विश्वमेको अ॒भि च॑ष्टे शचीभिर्धाजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ ४४ ॥

त्रय । केशिनं । ऋतुधा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकं । एषाम् ।

विश्वम् । एकं । अ॒भि । च॑ष्टे । शचीभि । धाजि । एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥ ४४ ॥

वेङ्कट० त्रय रश्मियुक्ता कारेकाले वि पश्यन्ति । भूमेनाभि केशी, रश्मा यायु । संवत्सरे वपते एक एषाम् इत्यभि पृथिवी ददृशे । 'सर्वम् एक भवि पश्यति' कर्मभिरादित्य । गति एकस्य ददृशते, न रूपम् मध्याह्नयेति ॥ ४४ ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा ग्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि । वाक् । परिमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणा । ये । मनीषिण ।

गुहा । ग्रीणि । निहिता । न । नेङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाच । मनुष्या । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० चत्वारि वाच परिमितानि पदानि चतुर्धा तुदया विभागात् । 'एव शब्द' । तानि सर्वाण्येव पदानि जानन्ति ब्राह्मणा ये विद्वान्ते वेदविद् । ततश्च गुहाया निहितानि ग्रीणि पदानि न पाठयन्त्यात्मानम्, न प्रयुज्यन्ते लौकिकैरमनीषिभिः । वाच तुरीयम् एव पदम् मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिवानमाहुः ॥ ४६ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहु । अथो इति । दिव्य । स । सुपर्ण । गरुत्मान् ।

एकम् । सत् । विप्रा । बहुधा । वदन्ति । अग्निम् । यमम् । मातरिवानम् । आहु ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० अथापि ब्राह्मण भवति, 'अति सर्वा दवता' (एवा २, ३) इति । तस्य इत्यं नृपस्य निर्वचनार्थ । इन्द्रादीन् अग्निम् आहु । अथो दिव्य स' सुपर्णस्य गरुत्वानादित्यश्च । एकम् एव सन्तमसि बहुवचनपरिग्रहात् बहुधा वदन्ति । अग्निम् एव यमम् मातरिवानम् च आहु ॥ ४६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये द्वार्षितो वगं' ॥

कृष्णं निषान् हर्यः सुपर्णा अपो वसाना दिव्यमृत्पतन्ति ।

त आवेश्वन्नसर्दनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

१ १ त मे कोशोऽभि' अ', कोशोऽभि वि' २ २ पदस' सूको ३ निहिततावन्ति वि' लय ४ प्रयुज्यते लय, प्रयुज्यते वि' अ' ५ पार वि' अ'. ६ इदं वि' अ' ७ नास्ति लय ८, परिमिता वि' लय ९ ९ नास्ति सूको

कृष्णम् । निऽयानम् । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत । पतन्ति ।
ते । आ । अववृत्रम् । सर्दनात् । ऋतस्य । आत् । इत् । धृतेर्न । पृथिवी । वि । उद्यते ॥४८॥

वेङ्कट० कृष्णम् नियमने राधिः भादित्यस्य हरयः सुपर्णाः हरणा भादित्यरश्मयः । 'यदा
रक्तु 'वा अतानादित्यो' न्यह् रदिमभिः पर्वाकर्तेश्च वर्षति' (ते २, ४, १०, २) इति ब्राह्मणम् ।
उतश्चादित्यस्यात्मनो विविधे नियमने नीचैर्ममने वा दक्षिणायने भयसीति दक्षिणायने
कृष्णम् नियानम् उच्यते । तस्य च काण्ड्यं मेघान्धकारावृत्तत्वात् । तं प्रत्यादित्यरश्मयः अपः
वसानाः आत्मन्यासऽयन्तः दिवम् उत पतन्ति । अत्र वाक्कः—'ति यदाऽमुतोऽर्वाघः पर्वाकर्तन्ते
सहस्रानात् उदकस्यादित्यात्, अथ धृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते' (७, २४) इति ॥ ४७ ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नम्यानि क उ तच्चिकेत ।
तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः पृष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नम्यानि । कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।
तस्मिन् । साकम् । त्रिऽशताः । न । शङ्कवः । अर्पिताः । पृष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

वेङ्कट० 'एकम् चक्रम् संबत्सरः' । तस्मिन्शक्रे द्वादश प्रधयः भवन्ति मासाः । त्रीणि नम्यफलानि
श्रवयः । तत् चक्रम् कः वेद । तस्य लक्षणम् — तस्मिन् त्रीणि शतानि पृष्टिः च अतिक्रमणस्यभावात् ।
शङ्कवः अर्पिताः इत्यहोरात्राभिप्रायम् । समुच्चवार्थो नकारः ॥ ४८ ॥

यस्ते स्तनः शुशयो यो मयोभ्येन विश्वा पुर्वसि वार्षाणि ।
यो रत्नधा वसुविद् यः सुदन्नः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ ४९ ॥

यः । ते । स्तनः । शुशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुर्वसि । वार्षाणि ।
यः । रत्नधाः । वसुऽविद् । यः । सुदन्ने । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । कः ॥४९॥

वेङ्कट० पुनश्च वाचं स्तोति । यः ते उरसि शिशयानः स्तनः, यः सुखं भावयति, येन च
विश्वान्येव धरणीत्यानि धनानि पुर्वसि, यः वसूनि लभयन् रत्नान्यपि प्रयच्छति सोभवधनः,
तम् मेघासुधं स्तनम् इह सरस्वति । पानाय कुरु ॥ ४९ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नार्कं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्तु । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
ते । ह । नार्कम् । महिमानं । सचन्तु । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥

१-१. नाणरा' मूको. २-२. नासि मूको. ३. कसि' वि'; कसिभिवर पके म'. ४. नासि मूको.

वेङ्कट० 'अग्निः पशुरासीत् । तमात्कथन्त । तेनायजन्त' (तु. तै ५, ७, २६, १) इति प्राङ्गणम् । तानि धर्माणि पूर्वसुग्रीयानि आसन् । ते ह नाकम् महिमानः सेषन्ते । यस्मिन् नाके पूर्वे सान्धाः भवन्ति देवाः ॥ ५० ॥

समानमेतदुदकमुच्चैतपच्च चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्वग्रयः ॥ ५१ ॥

समानम् । एतत् । उदकम् । उत् । च । एति । अर्धे । च । अर्हऽभिः ।

भूमिम् । पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवम् । जिन्वन्ति । अग्रयः ॥ ५१ ॥

वेङ्कट० एकमेव इदम् उदकम् पशोपध्यातमना^१ परिणतमस्माहोकादसुं लोकम् उत् च गच्छति । तत् इह स्वरूपेण 'अथ च^२ गच्छति अहोरात्रैः । एतदेवोक्तम् । भूमिम् अत्यक्षेणोदकेन 'वराह्यः स्वतः^३ विद्युन्महः' (तैआ १, ९, ४) इत्याद्याः सप्त पर्जन्याः प्रीणयन्ति । दिवम् जिन्वन्ति अग्रयः परीक्षेण हविष्वमापयेन इति ॥ ५१ ॥

द्विष्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोर्षधीनाम् ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तुर्षयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

द्विष्यम् । सुपर्णम् । वायसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओर्षधीनाम् ।

अभीपतः । वृष्टिभिः । तुर्षयन्तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

वेङ्कट० अन्ते चादित्वं स्तौति । दिवि भवन् सुपतवं गमनशीलं महात्तम्^४ भाषो यत्र वसन्ति सोऽपां गर्भस्तं^५ दर्शयित्वा^६रम् ओर्षधीनाम् अभीपततः सर्वायै वृष्टिभिः प्रीणयन्तम् तम् सरस्वन्तम् रक्षणाय जोहवीमि । यत्रैवं^७ सरस्वतः स्तुतिः । माध्यमिका सरस्वती सूक्ते स्तुता, सरस्वाइच स्तुते इति ॥ ५२ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके गृतीवाण्याये त्रयोविंशो वर्गः ॥

[१६५]

^१ प्रथमाद्वितीयाचतुर्थीषष्ठाष्टमीदशम्येकादशीद्वादशीनाम् इन्द्रं कर्षिः, गृतीवापञ्चमीसप्तमीनचमीनां भरुतः, त्रयोदशीचतुर्विंशतीषद्दशीनाम् अयस्स्यो मैत्रावरुणिः ।

मरुत्वान् इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दा^१ ॥

कर्पा शुभा सर्वयसुः सर्नाळाः समान्या मरुतः सं भिमिक्षुः ।

कर्पा मृती कुत एतांस एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसुया ॥ १ ॥

१. 'श्रोत्रं' ति^२ अं. २-२. नास्ति मूको. ३-३. पराभवतवसे ति^३ छपं; पराहवरुतवसे

ति^४; पराभव तवसे छ; पराभव स्वतवसे अं. ४. 'अन्ययसः' ति^५ अं छपं ५. नास्ति मूको. ६. नास्ति

ति^६ क छपं. ७. गर्भं छं ति^७ कपं. ८. यदं अं; येषे वि^८.

कथा । शुभा । सऽर्चयसः । सऽर्नीलाः । सुमान्वा । मरुतः । सम । मिमिक्षुः ।

कथा । मुतो । कुतः । आऽईतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मन् । हृषणः । चमुऽया ॥ १ ॥

वेङ्कट० अगस्त्येन्द्रमहता^१ सवादः ।

^१अमावस्यन्मरुद्विस्तु चरन् ज्योमिन् प्रतरुतुः ॥

२८५वा मुष्टाव तानिन्द्रस्ते ^२चेन्द्रगुणयोऽमुवन्^३ ।

तेषामगस्थः संवादं तपसा वेद तावतः ॥

स तानभिजगामाशु निरूप्यैन्द्रं हवित्तरा ।

^४मरुतदवाभितुष्टाव सूक्तैस्तान्निदि च^५ विभिः ॥^६ (वेदे ४, ४६-४८) इति शीमन्तः ॥

केन शोभनेन समानवयक्ताः शनीडाः एङ्गस्मिन्नन्तरिक्षे प्रादुर्भवन्तः साधारणेन मरुतः सम्भूय मेदन्ति । कथं ^१यत्तमानो रतुलाः^२ वर्षे कुर्वन्तीत्यर्थः । तदेवाह । कथा स्तुत्या कुतः च प्रादुर्भूताः इमे स्वकीये यत्नं पूजयन्ति वर्षितारः यत्रमानानो भवेच्छयेति ॥ १ ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अश्वरे मरुत आ र्ववर्त ।

श्वेनाइव ध्रजतो अन्तरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अश्वरे । मरुतः । आ । र्ववर्त ।

श्वेनाइव । ध्रजतः । अन्तरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

वेङ्कट० कास स्वोषानि सेवन्ते वरुणाः । नः वा पुनाद् अश्वरे आ र्ववर्तयति श्वेनादि । शीमन् अन्तरिक्षेण गच्छतः केन मरुता मनसा ^१वयमेवाद्^२ मरुतः रसयाम ॥ २ ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सवेकीं यासि सत्पते किं त इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभ्रानैवोचेस्तर्धो हरियो यत् तं अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सम । एकः । यासि । सत्पते । किम् । हे । इत्या ।

सम् । पृच्छसे । समराणः । शुभ्रानैः । वोचेः । तत् । नुः । हरिः । इवुः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इत्यमीन्द्रेजोषता मरुत उचुः — कुतः देवाद् त्वम् इन्द्र । महात् सत् एकः एक मच्छसि । सतां पते ! किम् तव इत्थमस्माभिविधेयम् । त्वमस्माभिः सङ्घटमानः शोभनेर्वापैः सम् पृच्छसे । तव मूढि हरिणः अस्माकं तत् तव एव अस्मास्तु कार्यम् ॥ ३ ॥

१. 'तां च वि' अ कर्ष. २-३. केन मरुतोऽनु मूको. ३-३. मरुतदवाभितुष्टाव सूक्तैस्तान्निदि
('तासि वि' अ कर्ष) नु मूको. ४-४. नासि वि' अ. ५-५. नासि अ; वयमेव वि' अर्ष.

ब्रह्माणि मे मृतयः शं सुतासः शुष्मं इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शसते प्रति हर्षन्त्युक्थेमा हरीं वहतस्ता नो अच्छं ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मृतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शसते । प्रति । हर्षन्ति । उक्थया । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न किञ्चिन्ममान्देन विधेयमस्तीत्यभिप्रायणेन्द्र भाद । स्वोपसन्नाणि मम पूजकानि । सुखकराः सोमाः । मया विसृष्टः वज्रः शोपको भूत्वा गच्छति । तथा मयः सर्वोऽपेक्षितं प्रार्थयन्ते । कानयन्ते च माम् उक्थानि । हरी च इमौ ताम्युक्थानि प्रति मा वहतः ॥ ४ ॥

अतो व्यमन्तमेभिर्बुजानाः स्वर्शत्रेभिस्तन्वृष्टः शुष्ममानाः ।

महोभिरेताँ उपं युज्महे न्विन्द्रं स्वधामनु हि नो वृभूर्य ॥ ५ ॥

अतः । व्यम् । अन्तमेभिः । बुजानाः । स्वर्शत्रेभिः । तन्वृष्टः । शुष्ममानाः ।

महोऽभि । एतान् । उपं । युज्महे । तु । इन्द्रं । स्वधाम् । अतु । हि । नः । वृभूर्य ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मादेव कारणान् व्यम् अन्तिकतमैः संयुजानाः शत्रुभिः, स्वर्शत्रेभिः आत्मशरीराणि भङ्गकुर्वाणाः, शत्रैः एतान् शत्रून् संयोजयामः क्षिप्रम्, यस्मान् स्वम् इन्द्रं । अस्माकम् पलम् अनुभवति, पलवतामस्माकं साहाय्य करोषीति ॥ ५ ॥

* इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्य * ॥

कष्टं स्या वो मरुतः स्वधासीद् यन्मामेकं समर्थत्ताद्विहृत्यै ।

अहं ह्युष्ट्रप्रस्तविपस्तुर्विष्मान् विश्वस्य शत्रोरनमं वधुस्त्रैः ॥ ६ ॥

कं । स्या । वो । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । माम् । एकम् । समर्थत्तात् । अद्विहृत्यै ।

अहम् । हि । उष्ट्र । त्विषम् । तुर्विष्मान् । विश्वस्य । शत्रोः । अनमम् । वधुस्त्रैः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अमृतत्वमात्र इन्द्र आह । यदा व्यम् माम् एवम् एव अहिहृत्ने समर्थत्ता, शत्रूणां दुष्माकम् मरुत ! तद् वीर्यम् क्व आसीत् । न तदानीं दृष्टम् । अहम् एव हि उष्ट्रस्यै महान् वधवान् विश्वं शत्रुं प्रहारे अनामयम् ॥ ६ ॥

भूरिं चकथं युज्येभिरस्मे संमानेभिर्विषभु पौस्वैभिः ।

भूराणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्रं क्रत्वा मरुतो यद् वशोम ॥ ७ ॥

मूर्ति । चक्रार्थ । युज्येभि । अस्मे इति । समानेभि । वृषभ । पौर्त्येभि ।
मूर्तिणि । हि । कृणवाम । शनिष्ठ । इन्द्र । ऋत्वा । मरुत । यत् । शानम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अनया मरुत इन्द्रेण साम्यमापादयन्ति । बहूनि कर्माणि कृतवानति सदायभूतं भक्त्याभि
साधारणै इयन्तं वीर्यैः । यय च बहूनि जुमं दलवत्तमं इन्द्र । कर्मणा यदि कामयामहे
मरुत । वयम् ॥ ७ ॥

वर्धा वृत्रं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तत्रिपो वंभुवान् ।
अहमेता मनेने विश्वश्चन्द्राः सुगा अपश्चक्रु उज्जवाहुः ॥ ८ ॥

वर्धा । वृत्रम् । मरुत । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तत्रिप । उभुवान् ।
अहम् । एता । मनेने । विश्वश्चन्द्रा । सुगा । अप । चक्रु । उज्जवाहु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समानतामप्यसहमानं इन्द्र आह । मरुत । मदीयेनैव इन्द्रियेण भवतां प्रत्यक्षमहमेव वृत्रम्
हतवानस्मि स्वन क्षेत्रेण सदान् भूय । तथा वृत्रं हत्वा यदम् एता मनुष्येभ्य सर्वस्य
ह्यदधिकी अप शोभनगमना. कृतवानस्मि उज्जवाहु ॥ ८ ॥

अनुत्तमा ते मघच्चामिर्नु न त्वावीं अस्ति देवता विदानः ।
न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रष्टुद् ॥ ९ ॥

अनुत्तम् । आ । ते । मघञ्चाम् । नानि । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदान ।
न । जायमान । नशते । न । जात । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रष्टुद् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मरुत सम्प्रतिपद्यन्ते । मघवन । तत्र अनुभ शत्रुजातम् न किञ्चिद् अस्ति । आकार आधर्ये ।
न त्वत्सदस कश्चिदस्ति देवतासु शायमान । न च जायमान जात वा भ्यातोति, यानि
कार्याणि कुर्ये त्वम् प्रष्टुद् ॥ ९ ॥

एकस्य चिन्मे विभ्रस्त्योज्ञो या नु दधुष्वान् कृणवे मनीषा ।
अहं ह्यष्ट्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्दु इदीश एषाम् ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विऽम् । अस्तु । ओज । या । नु । दधुष्वान् । कृणवे । मनीषा ।
अहम् । हि । उम् । मरुत । विदान । यानि । च्यवम् । इन्द्र । इव । ईशे । एषाम् ॥ १० ॥

१-१ 'नकामप्यस' अ', 'नकामप्यस' वि'. २ 'शत्रु' वि' म'.

वेङ्कट० एवम् चित् असहायस्य एव मम भवतिहतम् अस्तु धीर्दम् । वानि कार्पाणि क्षिप्रं पृष्टोऽहं
प्रसूया कर्तुमिच्छामि, तेषु अहम् उर्गुणोः मरुत । सर्वस्य वेदिता । वानि यस्मिन् प्रतिगच्छामि,
इन्द्र अहम् 'एव तेषाम्' ईश्वरो भवामि ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वसोः' ॥

अमन्दन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्मं चक्र ।

इन्द्राय वृष्णे सुमंसाय मद्यं सख्ये सखायस्तन्नें तनूर्भिः ॥ ११ ॥

अमन्दत् । मा । मरुत् । स्तोम । अत्र । यत् । मे । नर । श्रुत्यम् । ब्रह्मं । चक्र ।

इन्द्राय । वृष्णे । सुमंसाय । मद्यम् । सख्ये । सखाय । तन्नें । तनूर्भिः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० मरुत ! भवद्योऽयं स्तोम माम् अमन्दत् अस्मिन्सङ्गमे, यत् मे स्तोत्र श्रोतव्यं नेवार-
युष्म वृत्तवन्त इन्द्राय वृष्णे शोभनपञ्चाय मद्यम् सख्ये मत्वाय सखीरभूताय वसिरे ॥ ११ ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रु एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चन्द्रवर्णा अच्छान्त मे छदयाथा च नूनम् ॥ १२ ॥

एत् । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमाना । अनेद्य । श्रुत् । आ । इष्यं । दधाना ।

सुमंसाय । मरुत् । चन्द्रवर्णा । अच्छान्त । मे । छदयाथा । च । नूनम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एवम् एव एत माम् प्रति दीध्वन्त, अग्निर्नीयम् यत् अन्नानि च धारयन्त,
सम्यह मा इन्द्र्या मरुत । दीध्वन्तानां पूर्वमपि मा युद्धे प्रविष्टं वादितवन्त । सम्प्रति च
भाच्छाङ्गयत मा परिवार्यं विष्टत ॥ १२ ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन् सर्वैरच्छां सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातर्यन्त एषा भूत नवेदा म नूतानाम् ॥ १३ ॥

क । नु । अत्र । मरुत् । मामहे । वः । प्र । यातन् । सर्वैर् । अच्छं । सखाय ।

मन्मानि । चित्रा । अपिवातर्यन्त । एषाम् । भूत । नवेदा । मे । नूतानाम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० असाहयवचनम् । कः तु अस्मिन्लोकं मरुत । वः पूजयितुं समर्थः । प्रतिगच्छत^१ सखान्
प्रति सखाय । घनानि प्रतिगमयन्त चित्रा । युयम् । एषाम् मदीयानां स्वोत्तानां ज्ञानान्
भवत^२ ॥ १३ ॥

आ यद् दुवस्याद् दुवसे न कारुस्माञ्चके मान्यस्य मेधा ।

ओ पु वसे मरुतो रिप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वी अर्चन् ॥ १४ ॥

१-१ श्लेषम् वि^१ अ^१. २ वास्ति वि^१ ल्ये ३ 'च्छत अ^१ 'च्छय वि^१. ४ 'वसे वि^१
अ^१. ५ 'वत वि^१ अ^१.

आ । यत् । दुवृत्त्यात् । दुवृत्से । न । कारुः । अस्मान् । च्चके । मान्यस्य । मेधा ।
ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः । विप्रम् । अच्छे । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० योऽयमगस्त्यः^१ दुषः आभिमुख्येन कर्तुमिच्छति स्वामिपूजनाय दासादिः करः इव । यदा
याऽस्य मानभवस्य कुम्भयोनेः अगस्त्यस्य मेधा अस्मान् आ चके इति भवतां बुद्धिर्भवति, तदानी-
मेव सुष्ठु आवर्तत द्वे मरुतः ! मेधाविनमेनं प्रति । इमानि स्तोत्राणि दुष्माकम् स्तोत्रा
उच्चारयति ॥ १४ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वै वयां विद्यामेपं वृजनं जीरद्दानुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्थस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वै । वयाम् । विद्यामे । इयम् । वृजनम् । जीरद्दानुम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एतत् वः स्तोत्रम् मरुतः^१ । इयम् च गीः इत्युक्तमाह । मन्दारो मन्वात्, मन्दनशुक्लः,
मान्दार्थस्य मानभवस्य स्तोत्रः । ते । गृयम् आ गच्छत्^२ शरीराय अक्षेन सह । कान्तिम् आयुर्ना
लभेमहि वयम् अन्नम् पलं च क्षिप्रदानमिति ॥ १५ ॥

^२इति द्वितीयाष्टके तृतीयाध्याये षड्विंशो वर्गः^३ ॥

अष्टमस्य द्वितीयस्य तृतीयं व्याकरोदिति ।

अध्यायं वेङ्कटार्थस्य एतयो माधवाङ्गयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताप्याख्याने द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

—५—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

१. वरुण मं.

२. गारित पिं क छपे.

३. गारित मूको.

४. गन्वा विं मं.

५-५. गारित मूको.

अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः

वेङ्कट०

अध्यायं 'तन्नु वोचाम' व्याचिरयासति माधयः ।

प्रदुर्शंसर्हैकिदो घृति बहुष्वर्थेणु लिङ् स्मृतः ॥ १ ॥

कथंभ्यताप्रतीतिस्तु सर्वेष्वर्थेषु विधते ।

विध्वाद्यः काकुभेदात् पद् भवन्तीति पण्डिताः ॥ २ ॥

'न हुंक्त्वात् सृहयेत्', 'पुष्पावात्' इति धापरम् ।

विधात्रुदाहरन्त्येते प्रेषणं विधिरूप्यते ॥ ३ ॥

निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदमाह पतञ्जलिः ।

एवं तर्हि नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् ॥ ४ ॥

सामन्त्रणं कामचारः सत्रं नाकुर्वतो भयम् ।

अधीष्टे नाम सरकारपूर्वा^१ स्यापारणा^२ विदुः ॥ ५ ॥

इत्यन्ते बहुयोऽस्माभिः प्रार्थनाविषयाः लिङः ।

'तयोरिदंवा वयम्'^३, 'सं युज्याव'^४ सन्निभ्य आ^५ ॥ ६ ॥'त्रिष्टुभे अग देवा इन्द्रो विद्यात् सुह ऋषिभिः'^६ ।'अनेन राजा वरुण'^७, 'अन्तर्निर्दिताः केतवः स्युः'^८ ॥ ७ ॥विधीयते आशिपि 'लिङ्वाशीर्षमः प्रयोक्तवि'^९ ।'अयोधुवा सुप्रथीतो'^{१०}, 'भूयाम वाजुदाज्याम्'^{११} ॥ ८ ॥हेतुहेतुमयोऽलिङ् स्याद् 'यदिन्द्रादं यथे'^{१२} ति सा ।अधीष्टस्योदाहरणम् 'वृतो न उपपूर्वा'^{१३} ॥ ९ ॥

१. नास्ति विं रूपे. २. ऋ १,४१,९. ३. शुभोगात् वेङ्कटः; ऋ १०,११७,५. ४. शिवोत्तम अं. ५. निमन् विं रूपे. ६. 'नवा अ'; न्ये विं रूपे वैङ्कट. ७. नास्ति अं. ८. कुर्वं वि. ९. भयम् विं अं. १०. पूर्वा विं अं; पूर्व वेङ्कट. ११. 'एन वेङ्कट. १२. ऋ १,१७,६. १३. नास्ति रूपे. १४. ऋ ८,९२,११. १५. ऋ १,२३,२४. १६. ऋ १,२४,१३. १७. ऋ १,२४,७. १८-१८. 'वैम' क. १९. ऋ ५,४३,१८. २०. ऋ १,१७,४. २१. ऋ ८,१४,१. २२. ऋ ५,९,६.

‘श्रुयां सुरीव’^१ लिङ्द्वय^२ विश्वादिषु न कश्चन ।

‘अप्यु नु पत्नी’^३ इति च^४ ‘दृश्यतेऽस्या रिधा तथा’^५ ॥ १० ॥

पुत्रप्रकारा बहुवो लिङोऽस्माभिः प्रदर्शिता ।

सन्ति चाग्नेऽपि बहवः पश्येत्तोत्रादि पण्डितः ॥ ११ ॥

[१६६]

‘अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्द्विपिः । महतो देवता । जगती जन्द्, चतुर्दशोपचदशो त्रिष्टुभौ’^६ ॥

तन्नु वीचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेभ्य यामन् मरुतस्तुविष्वपो युधेर्व शक्रास्तत्रिषाधिं कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वीचाम् । रभसाय । जन्मने । पूर्वंम् । महित्वम् । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽईव । यामन् । मरुत । तुविऽस्त्वन । युधाऽईव । शक्रा । त्रिषाधिं । कर्तन् ॥ १ ॥

पेट्ट० मित्रावरुणयोर्वीक्षितयोर्ब्रह्मीमन्तरस दष्ट्वा वासवोचरे^७ युग्मे रेतोऽपत्तम्, ततोऽगस्त्यवसिद्वाव-
जायेताम् । अथ^८ अगस्त्यार्थम् । तत् क्षिप्रम् योनाम वेगयते मनुष्येषु जातय प्रज महत्त्वम्
मेघस्य लिङ्गस्य गार्हात्य गणाय^९ । वधनेनेव द्वे महतः । गमते बहुत्वना ! युवेनेन शक्रा
योऽरतः बहानि कुस्य^{१०} ॥ १ ॥

नित्यं न सूनुं मधु विभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदयेषु धृष्ययः ।

नर्धन्ति रुद्रा अर्बसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥ २ ॥

नित्यम् । न । सूनुम् । मधु । विभ्रत । उप । क्रीळन्ति । क्रीळा । विदयेषु । धृष्यय ।

नर्धन्ति । रुद्रा । अर्बसा । नमस्विनम् । न । मर्धन्ति । स्वतवस । हविष्कृतम् ॥ २ ॥

पेट्ट० शीरत्तम् ह्य पुत्रम् उदक्रम^{११} धारयन्ता^{१२} उ । कीर्त्ति । क्रीडनशीला यज्ञेषु बुधादीना पर्वणशीला ।
‘आप्युवन्ति रुद्रुता रक्षन्त हविष्मन्तम् । न दिसन्ति रुभूषणला यजमानम् ॥ २ ॥

यस्मा ऊर्मानो अमृता अरामत रापस्पोर्ष च हविषा ददाशुषे ।

उक्षन्त्यस्यै मरुतो ह्रिताईव पुरू रजांसि पर्यसा मयोभुवः ॥ ३ ॥

१. ऋ ७, १०४, १५. २. ६ तिरदो विं एव ३ ऋ १, १०५, १. ४ नास्ति विं एव.

५-५. ६-विपत्ता^१ वेक्रम ३ नास्ति मूले. ७. नसगीतो अं कु विं. ८. नुव नं. ९. नरक
विं, यरकं अं १०. ११-१ विं अयं

यस्मै । ऊर्मास । अमृता । अरासत । राय । पोषम् । च । हविषा । दृदाशुषे ।
उशन्ति । अस्मै । मरुतं । हिता इदं । पुर । रजासि । पर्यसा । मयुः शुभे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्मै रक्षितार अमृता धनस्य पोषम् प्रायच्छन् हविषा दानं उपेतै तस्मै एतत् च कुर्वन्तीति चकारस्यान्वयः । शिश्रन्ति अस्मै मरुतं मिश्राण्येव महति उदकानि उदकान् सुखस्य भावयितार ॥ ३ ॥

आ ये रजासि तविषीभिरव्यत प्र वृ एरासुः स्वयंतासो अधजन् ।
भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयंतासृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजासि । तविषीभिः । अव्यत । प्र । वृ । एरासुः । स्वयंतासुः । अधजन् ।
भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्र । वो । यामः । प्रयंतासुः । श्रष्टिषु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य लोकान् स्वकैः समगमयन्, इ मरुतं व ते गमनतीकाः । प्रयक्षा मरुतं ।
सुष्माभिलियता क्षन्तरिक्षे प्र आ अधजन् गन्तुं प्रवृत्ता आसन् । ततो विभ्यति सर्वाणि भूतानि
गृहा च । चित्ररूपम् सवताम् भागमनम् उद्यतेषु भवतामाशुषेषु ॥ ४ ॥

यत् त्वेष्यामा नुदयन्त पर्यतान् द्विवो वा पृष्टं नर्या अशुच्यवुः ।
विश्वो वो अजमन् भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वेष्यामा । नुदयन्त । पर्यतान् । द्विव । वा । पृष्टम् । नर्या । अशुच्यवुः ।
विश्वं । वो । अजमन् । भयते । वनस्पति । रथीयन्तीव । प्र । जिहीति । ओषधिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यदा वीस्रगमना शब्दवन्ति शिलोबयान् मेघान् वा, यदा वा दिव पृष्ठभूत मेघम्
मनुष्यादिता प्राच्यावपन्, तदा सुष्माकं गमने सर्वे वनस्पति विभेति । गच्छन्त रथ
गच्छन्तीव प्र गच्छति ओषधि । यथा गच्छता रथेन विविक्ता भवन्ति ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके चतुर्माष्याये प्रथमो वर्गः ॥

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनाऽरिष्टग्रामाः सुमतिं पिंपर्तन ।
यत्रा वो द्विद्युद् रदन्ति क्रिर्विदती रिणाति पृथ्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयम् । न । उग्रा । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टग्रामाः । सुमतिम् । पिंपर्तन् ।
यत्रं । वो । द्विद्युत् । रदन्ति । क्रिर्विदती । रिणाति । पृथ्वः । सुधिताश्वः । बर्हणा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० दूयम् अस्माकम् उद्गूणाः ! मरुतः !^१ सुमत्या अक्षतगणाः अस्मदीनां भोगविषयां सुमतिम् परयत ।
 यथा युष्माकम् आयुधम् ऋकचाकारम् मेघान्^२ विक्लिषति । यथा हिंसालापनभृता स्वधितिः
 पयन् दिनक्ति एवं रदति^३ इति ॥ ६ ॥

प्र स्फुम्भदेष्णा अनवभ्राघसोऽल्लातूणासो विदथेषु सुष्टुताः ।
 अर्चन्त्युर्कं मंदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौस्यां ॥ ७ ॥

प्र । स्फुम्भदेष्णाः । अनवभ्राघसः । अल्लातूणासः । विदथेषु । सुष्टुताः ।
 अर्चन्ति । अर्कम् । मंदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौस्यां ॥ ७ ॥

वेङ्कट प्र अर्चन्ति^४ अर्चते आरकदानाः अविभ्रंशितयजमानधनाः अलमातर्दनाः शत्रूणामतिशयेन
 दिवितारः^५ यज्ञेषु ह्यष्टुताः स्तोत्रम् सोमपानाय वीरस्य^६ पुरातनानि वीर्याणि जानन्ति ॥ ७ ॥

शतभुजिभिस्तपभिहुंतेरथात् पूर्वा रक्षता मरुतो यमावत ।
 जनं यमुग्रास्तवसो विराशिनः पाथना शंसात् तनयस्य पुष्टिपुं ॥ ८ ॥

शतभुजिभिः । तम् । अभिहुंतेः । अथात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यम् । आवत ।
 जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विराशिनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिपुं ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शतभुजैः भयतां शरीरैः तम् यजमानम् अभिहित्वात् दारिव्रज्यात् रक्षत मरुतः !^१ यम् अरक्षतेति^२ ।
 यम् जनम् 'उद्गूणाः ! बलवन्तः !' महान्तः । रक्षय पुत्रस्य पुष्टिनिमित्तम् स्तुतेः, वयिति ॥ ८ ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्वैव तविषाण्याहिता ।
 अंसेष्वा वः प्रपथेषु स्वादयोऽक्षौ वश्चक्रा समया वि वृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्वैव । तविषाणि । आऽहिता ।
 अंसेषु । आ । वः । प्रपथेषु । स्वादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । वृते ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सर्वाणि भद्राणि मरुतः । रथेषु युष्माकं दयन्ते । परस्परस्पर्धयेव भयङ्गिः बलानि च भाविष्यानि ।
 तथा^३ अंसेषु^४ भवन्ति व केचिद्, ते च सामर्थ्यात् कदयः । प्रवक्तः पन्था पेत्येषु पशु
 चक्राकाराण्यायुधानि निदिशानि । युष्माकम् अथाः चक्राणि यजमानानां समीपे ववर्षति ॥ ९ ॥

भूर्तीणि भद्रा नवेषु वाहुषु बधःसु रुक्मा रभुसासौ अजयः ।
 अंसेष्वेताः पविपुं क्षुरा अधि वयो न पथान् व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

१. नास्ति सूको. २. मेघान् सूको. ३. रदति सूको. ४. *रचन्ति सूको. ५. दिवितारः
 वि' अ'. ६. *रस्य वेन्द्रस्य वि' अ'. ७. नास्ति वि' अर्थ. ८. एतेषु सूको. ९-९. *गुणवत्' अ'.
 १०. यथा वि' अर्थ. ११- 'तु व अ'.

मूरीण । मद्रा । नैपैव । उहृष्टुं । उक्षेऽसु । हृन्ना । रुमुसासं । अञ्जयं ।

असेपु । पता । पुमिपुं । भूरा । अवि । ययं । न । पुक्षान् । वि । अतुं । धिर्न । विरे ॥ १० ॥

वेङ्कट० बह्वि कल्याणानि वृद्धितेषु वासुषु भगवामासुषानि, वगस्तु च दग्गमया वीरवार्त्त
वगवस्य इव ज्ञान्य कश्चानि, तथा शोधक्यु अनेषु अधि एता तोशनाया ऋटयो भवन्ति ।
पक्षिण इव पक्षान्, पवविधा शिव मरुतो विधारयन्ति ॥ १० ॥

इति द्वितीयाहक चतुर्थाध्याये त्रितोयो वर्ग १ ॥

महान्तो महा विभ्योऽ विभृतयो दूरेदृशो ये दिव्या इतु स्तुभिः ।

मुन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिदला इन्द्रे मरुतः परिष्टुर्भः ॥ ११ ॥

महान्तं । महा । विऽन्त्रं । विऽभृतय । दूरेऽदृशो । ये । दिव्याऽइतु । स्तुऽभिः ।

मुन्द्रा । सुऽजिह्वा । स्वरितार । आऽसभिः । समऽमिदला । इन्द्रे । मरुतः । परिऽस्तुर्भः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० महत्त्वेन महन्त, विभोरमि विभव, तथा दूरेदृश, तथा ये दिवि भवा सूर्यादय इव
आग्नादकैस्तजोभि, जे महत मदनशीला शोभनवाच तन्वदितार भास्ये इन्द्रे च भातानं
सयोजयन्त परित शब्दस्य कर्तार ॥ ११ ॥

तद् वः सुजाता मरुतो महित्तुनं दीर्घं वीं दात्रमदितेरिय त्रुतम् ।

इन्द्रश्चन त्यजसा वि हुणाति तजनाय यस्मै सुकृते अराध्वम् ॥ १२ ॥

तत् । उ । सुऽजाता । मरुत । महिऽत्तुनम् । दीर्घम् । उ । दात्रम् । अदित इन्द्र । त्रुतम् ।

इन्द्र । चन । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तत् य शोभनजनना । मरुत । महत्त्वं, अविच्छिन्नम्, युष्माकम् दानम् भूमेरिव च धारणप्रतम्
इन्द्र न शोधेन विरुणदि । तत् यजमानाय यस्मै शोभनवृत्त यय घन प्रयच्छन् ॥ १२ ॥

तद् वो जाभित्यं मरुतः परै युगे पुरू यच्छंसंममृतास आवंत ।

अया धिया मनने श्रुष्टिमाच्यां साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

तद् । वो । जाभित्यम् । मरुत । पर । युगे । पुर । यत् । शसम् । अमृतास । आवंत ।

अया । धिया । मनने । श्रुष्टिम् । आच्यं । साकम् । नरो । दंसनै । आ । चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तत् युष्माकम् ज्ञातयन् मरुत । पूर्वस्मिन् काल, यत् ययम् बहु भासतन यजमानानाम् हे
अमृता । रक्षयं । अनेन कर्मणा मनुष्याय क्षिप्रत्व समेत्य शेषजादिभि कर्मभि तद् नवारी
मरुत आभिनुरूपेण ज्ञावन्ते, प्राहुर्भवन्ति शीघ्रम् ॥ १३ ॥

येन दीर्घं मरुतः शुश्र्वांस युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत् ततनन् वृजने जनांस एभिर्द्युभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १४ ॥

येन । दीर्घम् । मरुतः । शुश्र्वांस । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनांसः । एभिः । युद्धेभिः । तत् । अभिः । इष्टिमः । अश्याम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० येन धिरकालम् हे मरुतः! वर्षेभ्यो युष्मद्भ्यो बहुना धनेन हे क्षिप्रः! । मत् प मुदे समुपस्थिते तदीया जनाः आतन्वन्ति, तत् पदैः यज्ञैः अभिमत्तम् प्राप्नुयामिति ॥ १४ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेपं वृजनं जीरदातुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम् । इयम् । वृजनम् । जीरदातुम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० एषा पूर्वम् (१, १६५, १५) व्याख्याता ॥ १५ ॥

इति द्वितीयाष्टके षड्योष्याये प्रथमो वर्गः ॥

[१६७]

भगस्तवो मैत्रावरुणिक्रियः । भावावा इन्द्रो देवता, भग्यासां मरुतः । त्रिपुर छन्दः, वृक्षमी पुरस्तात्प्रोक्तिः ।

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयर्ष्ये सहस्रिण उर्ष नो यन्तु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रम् । त । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इयः । हरिः । गूर्ततमाः ।

सहस्रम् । रायः । मादयर्ष्ये । सहस्रिणः । उर्ष । नः । यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । अस्मद्विषयानि त्वदीयानि सहस्रम् रक्षणानि, सहस्रम् च अश्वानि हरिवः । उद्गूर्णतमानि । सहस्रम् धनानि च अस्मान् मादयितुम् सहस्रसंख्याकानि पशूनि अस्मान् उपगच्छन्तु । भाष्येन्दो ॥ १ ॥

आ नोऽर्वाभिर्मरुतो यान्त्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्भिर्वै सुमायाः ।

अथ यदेषां निवृत्तः परमाः संमुद्रस्थं चिद् धनयन्त पारे ॥ २ ॥

१. वर्षेभ्यो भिर् । २. प्राप्नुयामिति छः प्रत्यय ... वि' अ'. ३-२. नास्ति सूत्रे. ४ ५. १५२५' अ'. ५. 'गुणे वि' अ'. ६. 'उपगच्छन्ति' अ'. ७ ७. 'एष ... यो' अ'.

आ । नः । अवेऽभिः । मरुतः । यान्तु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । वृहत्स्रिर्विः । सुऽभ्यायाः ।
अर्ध । यत् । पृथ्वाग् । निऽसुतः । पुरमाः । समुद्रस्य । चित् । धनर्वन्त । पुरं ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ यान्तु भरमाद् भभि रक्षणेः सह मरुतः ज्येष्ठमैः महादोषिभिः च धनैः सुमन्त्राः । अथ पर
एषाम् भवाः उत्तमाः भन्तरिक्षस्य पर्यन्ते रगन्ते, ताभ्यावाग्नियति ॥ २ ॥

मिन्मिधु येषु सुर्धिता घृताचीं हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरन्ती मनुषो न योषा सुभाजती विद्वेष्यैव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिन्मिधु । येषु । सुर्धिता । घृताचीं । हिरण्यनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सुभाजती । । विद्वेष्यांश्च । सम् । वाक् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सद्गता येषु- तीक्ष्णभारस्वल् सुन्दु निधानघोषा उद्बभञ्जन्ती हिरण्यरूपा इत्युपलपोः
अपला इव शीर्षा ऋष्टिः । सेषम् भयवरकादौ च भन्ती मनुष्यस्य इव श्शी दुर्धर्षा भवति ।
पर्युषता यज्ञभवा वाक् यथा यज्ञेन सद्गता वद्वद्विर्मरनिः सङ्गतेति ॥ ३ ॥

परां शुभ्रा अयासौं यव्या सांधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अपं मुदन्त घोरा ज्वन्तु ध्रुवं सुरूपाय देवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासौः । यव्या । सांधारण्येव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसो इति । अपं । मुदन्त । घोराः । ज्वन्तु । ध्रुवं । सुरूपाय । देवाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० परमथा घोभजना गमनस्वभावा युवस्या वाचा मरुतः सङ्गच्छन्ते बहवः, यथा साधारण्या
क्यापन स्त्रिणा धूर्ताः । योः भयेते न घावापृथिव्यौ कदाचिदपि अप युष्मिन् । वर्षयमं
वज्रमानम् सल्लभ्यते तेवन्ते देवाः ॥ ४ ॥

जोषद् यदीमसुर्यां सचध्वै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सुयैव विधृतो रथं गात् स्वैपप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ईम । असुर्यां । सचध्वै । विषितस्तुका । रोदसी । नृमणाः ।

आ । सुयैव । विधृतः । रथं । गात् । स्वैपप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तेवन्ते यद्वा^१ एनं मरुद्गणम् असुराणां इन्त्री^२ साचध्वम् विषितजघना^३ दक्षपत्नी वाक्
साध्यमिका, यस्या मृदु मनोऽनुकम्पेणु । सा तदानीम् सुयैव विधृतः सोमस्य मयद्गणस्य
रथम् आ जगाम दीप्तावयवा मादित्यस्य इव^४ 'कभिगन्तव्या दीप्तिः'^५ ॥ ५ ॥

१ इति द्वितीयादके अनुधोष्याये धनुषो वर्गः ॥

१. एकाव य वि^१ अं. २. यद् वि^१ ऊपं. ३. नास्ति वि^१ ऊपं. ४. सेविणुन् वि^२ अं.
५. विधृतं वि^१ ऊपं. ६-६. 'अभ्यरोतिः वि^१ अं. ७-७. नास्ति मूळो.

आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निर्मिक्तां विदधेषु पुत्राम् ।

अर्को यद् यो मरुतो हविष्मान् गार्गद् गार्थं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

भा । अस्थापयन्त । युवतिम् । युवानः । शुभे । निर्मिक्ताम् । विदधेषु । पुत्राम् ।

अर्कः । यत् । यः । मरुतः । हविष्मान् । गार्गत् । गार्थम् । सुतसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

षेकट० अथ काम् युवतिम् वाचम् युवानः मरुताः भा अस्थापयन्त यशेषु^१ पञ्चकुञ्जालान्^२ दध्ने नियमेन मिश्रिताम् । अथ प्रत्यक्षः । होता मत् वः मरुतः । हविष्मान् गार्गत्^३ गार्गति सुतसोमः परिचरैस्तस्मिन्नाग्निमारुते शस्ये । तत्र हि पावीरवी^४ सरयते ॥ ६ ॥

प्र तं विविक्षि वक्य्यो य एषां मरुतां महिमा सुतपो अस्ति ।

सत्त्वा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिजनीर्वहते सुभगाः ॥ ७ ॥

प्र । तम् । विविक्षि । वक्य्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सुतपः । अस्ति ।

सत्त्वा । यत् । ईम् । वृषमणाः । अहंयुः । स्थिरा । चिद् । जनीः । वहते । सुभगाः ॥ ७ ॥

षेकट० प्र प्रवीणि तम् महिमानम्, यः एषाम् मरुताम् स्तोत्रभिः प्रधाप्यः महिमा सरयभूतः विद्यते । सत्त्वा यत् एषाम्^५ श्लोवर्षणपरमनाः अहंयुः भवेत्, अहमस्मीति मानावहंयुरित्युच्यते, स स्थिराणि धनानि सुभगाः च जायाः मरुतां प्रसादात् वहते येन महिमा, समिति ॥ * ॥

पान्तिं मित्रावरुणाववृथाचपत ईमर्थमो अग्रशस्तान् ।

उत्त च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वानृध ईं मरुतो दार्तिवारः ॥ ८ ॥

पान्तिं । मित्रावरुणौ । अवृथात् । चपते । ईम् । अर्थमो इति । अग्रशस्तान् ।

उत्त । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । वानृधे । ईम् । मरुतः । दार्तिवारः ॥ ८ ॥

षेकट० रक्षन्ति मरुतः मित्रावरुणौ अवृथात् । यथाऽहोरात्रयोर्बाधा न भवति तथा कुर्वन्ति । मरुतिः प्रहितोऽर्थमा प्रातः दमान् राक्षसान् बाधते । अथि च च्यवन्ते स्थिराणि उद्दहन्त्य-
न्तविद्यात् । मरुतः । यो यो दत्तवर्णीयधनः स चपते ॥ ८ ॥

नृही तु वीं मरुतो अन्तपस्मे आरात्ताच्चिच्यवन्तो अन्तमापुः ।

ते ध्रुव्यानां शर्वसा शशुवांसोऽर्षो न देवीं धृपता परिं स्तुः ॥ ९ ॥

१. नास्ति वि' कथं २. यो वि' कथं. ३. वरुण' वि' म' कथं. ४. श्लो' वि' म'.

५. यो' कथं. ६. पन्त' मूको.

नृहि । नु । वः । मरुतः । अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शर्मतः । अन्तम् । आपुः ।
ते । धृष्णुर्ना । शर्मसा । शशुऽयांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धूपता । परि । स्युः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे 'मरुतः । ये अस्माकम्' अन्तिके रक्षन्ते, ये वा नृरात् पतन्ते, उभयोर्वि भवताम्
न मरुस्य अन्तम् अपि गच्छन्ति । ते भग्नी धर्षकेण एतेन धर्षमानाः उदकम् इव श्रेष्ठम्भूतपि
तेषु पृथक् मलेन परि विद्यन्ति ॥ ९ ॥

वृषमृद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा वृषं शो वंचिमहि समर्थे ।

वृषं पुरा महि च नो अनु दून् तन्न ऋभुक्षा नृरामनुं स्यात् ॥ १० ॥

वृषम् । अथ । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वृषम् । शः । वंचिमहि । सुदर्थे ।

वृषम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । दून् । तत् । नः । ऋभुक्षाः । नृराम् । अनुं । स्यात् ॥ १० ॥

वेङ्कट० न्यवहारार्थं तिष्ठत्यस्य यन्तमादिरयमनयोपतिष्ठेत्सुकम् । वृषम् अथ इन्द्रस्य मियतमा-
स्पर्धमाने मनुष्य उत्तरमुक्तवन्तः तथा इतः च वंचिमहि । वृषम् पुरा योक्तवन्तः
सर्वेषु दिवसेषु महत्त्वम् एव अस्माकमस्य । तद् वचनम् शीतृणाम् अस्माकम् गहानिन्द्रः
अनु भवतु महतां प्रसादादिति ॥ १० ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्यं क्रूरोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे चयां विद्याभेपं वृजनं ज्विरदानुम् ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्यं । मान्यस्यं । क्रूरोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । चयाम् । विद्याभे । इयम् । वृजनम् । ज्विरदानुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० गणम् (अ १, १६५, १५ द.) ॥ ११ ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्षोऽध्याये पञ्चमो वर्गः' ।

[१६८]

'अतस्त्वो मैत्रावरुणिर्वापि । मरुतो वेत्ता । जगती छन्दः, अन्त्यास्तिप्रस्त्रिस्तुभ ' ॥

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियं धियं वो देव्या उं दधिध्वे ।

आ नोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे वृत्त्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियम् । धियम् । वः । देव्या । उं इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे । वृत्त्याम् । अवसे । सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

धेङ्कट० यजेयसे सुप्माकम् समानाकारा भवति त्वरणा । आन्दसः अम्यासः^१ । सर्वाणि कर्माणि^२ धारयथ^३
 पूयम् देवकामाः । सुप्मान् इतोमुखान् चावापुशिम्योः सकावाद् अभ्युदयार्थम् आ वर्तयामि मदत्ते
 रक्षणाय स्तोत्रैः ॥ १ ॥

वृत्रासो न ये स्वजाः स्वर्तवस इषं स्वरभिजायन्त धूर्तयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्द्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वृत्रासः । न । ये । स्वजाः । स्वर्तवसः । इषम् । र्वः । अभिजायन्त । धूर्तयः ।

सहस्रियासः । अपाम् । न । उर्मयः । आसा । गावः । वन्द्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

धेङ्कट० कृपाः इव ये स्वस्मादेव जायमाना भवन्तः सर्वम् अक्षम् अभ्यक्षायन्त स्वपुत्रयः वृक्षादीनां
 कम्पयितारः । कूरताम्यं वर्धयन्ते । सहस्रसङ्ख्याः अपाम् उर्मयः इव धेनिस भगवन्निव ।
 ते^४ भास्येन वन्द्याः बहुक्षीराः गावः इषं^५ सेकार उदकानाम् ॥ २ ॥

सोमासो न ये सुतास्तृतांशवो हृत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

एषामंसेषु रम्भिणीय ररभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृत्सु^६ अश्वः । हृत्सु । पीतासः । दुवसः । न । आसते ।

आ । एषाम् । अंसेषु । रम्भिणी^७ इव । ररभे । हस्तेषु । खादिः । च । कृतिः । च । सम् । दधे ॥३॥

धेङ्कट० सोमाः^८ इव ये^९ मरुतः^{१०} द्रुताः सम्पूर्णतया सुजा भवन्ति, द्रुतु पीताः सुराः^{११} इव च आसते ।
 अंसेषु एषाम् संरम्भिणी सकाता स्त्रीय ऋद्धिः भरण्याऽऽसीत् । इक्षेयु स्वापायुधम् सखाः च सह^{१२}
 भिक्षिताविति ॥ ३ ॥

अथ स्वयुक्ता दिव आ पृथा यपुरमंस्याः कर्षया चोदत रमना ।

अरेणवस्तुविजाता अच्युच्यवुः दृज्जहानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अथ । स्वयुक्ताः । दिव । आ । पृथा । यपुः । अर्षयाः । कर्षया । चोदत । रमना ।

अरेणवः । तुविजाताः । अच्युच्यवुः । दृज्जहानि । चिद । मरुतः । भ्राजदृष्टयः ॥४॥

धेङ्कट० दिवसेनैव पुत्रा मरुतः भवायासेन अपस्तात् जागताः द्वे अमर्याः । भवाताम् अथाजम्पा
 आरामनेव अर्षाश्चोदयत । रेशुवर्जिताः बहुजननाः ध्यावन्ति राजादि मापि मरुतः दीप्तायुधाः ॥ ४ ॥

१. भूयः (भूय दि^१ मं^२ छपं.) मूको. २. नास्ति दि^३ छपं. ३. वाव मूको. ४. नास्ति छपं.
 ५. सेनातः वि^४ छपं. ६. ते दि^५ छपं ७. पुगाः दि^६ छपं; वीप १, १५५५^७ ३.

को योऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति तमना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषां अह्न्योऽत्रै नैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । तमना । हन्वेऽइव । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽशैषाः । अह्न्यैः । न । एतशः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कः पुष्पाकम् मध्ये मरुतः । ऋष्टया विद्योतमानाः । हन्वेति विद्धा इति उन्धोऽनुविधानार्थं मन्वश्रापि विभक्तिस्वरयस ऋगन्तेषु दृष्टः । यथा — 'उदुपधुरदिना वन्दनाय' (ना १, ११७, ५) । यथा हन्वेर्मध्ये विद्धा विचलति' तद्वचलति । स नूनमिन्द्रः । अन्तरिक्षे चपवमानाः अन्नानाम् इव गमनार्थं गच्छत यस्मादागमनानन्तरमन्नानि प्रादुर्भवन्तीति षट्स्रसवाः भद्रानि भयः इव श्रेतयणं आदित्यः ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके षण्णुषांश्याये षष्ठो षणः' ॥

फं श्वितृस्य रजसो महस्परं कर्वरं मरुतो यस्मिन्नाप्य ।

यच्च्यावयथ विधुरेव संहितं अपद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥ ६ ॥

फं । श्वित् । अप्य । रजसः । महः । परम् । फं । अवरम् । मरुतः । यस्मिन् । आऽप्य ।

यत् । च्यावयथ । विधुराऽर्ध्व । सम्ऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् अन्तरिक्षे श्वित् गच्छथ, यत्र वाऽसहायानीव तृणानि अनायासेन स्तूयते वृक्षादिकम् च्यावयथ' । तत्र दीप्तम् उदकवन्तम् मेघम् यत्रेण वि पातयथ । तस्य अस्य भयता विधेयस्य अन्तर्विश्वस्य महतः ऋ परम् पारम् क वा अवरम् हे मरुतः ! ॥ ६ ॥

सातिर्न बोऽमंबती स्वर्षती त्वेषा यिषांका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वा सातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्यैव जज्ञती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमंबती । स्वर्षती । त्वेषा । यिषांका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । सातिः । पृणतो । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्यैऽइव । जज्ञती ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दानम् न पुष्पाकम् रोगयुक्तम् अशुशुक्तम् दीप्तम् विशिष्टोदकम् मरुतः । श्वित्मन् प्रादुर्भावत्येषणवत् । तदेवाह । भद्रम् कः दानम् प्रयच्छतः उदारस्य हव दक्षिणा, पृथुवेगा च असुराणां स्वभूता सेनेव । तत्रियोधयकर्मा ॥ ७ ॥

प्रति षोमन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदधियां वाचंसुदरिर्यन्ति ।

अथ स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदीं घृतं मरुतः पुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिन्धः । पृथिव्यः । यत् । अत्रिषाम् । वाचम् । उत्सृज्यन्ति ।
अत्र । स्पन्दन्तु । विस्पृतः । पृथिव्याम् । यदि । घृतम् । मरुतः । पृथ्णुवन्ति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० युष्माकमायुषेभ्यः प्रति चलन्ति भावः, यदा अद्ययाम् वाचम् उदीरयन्ति । पृथिवी उक्षीरत्य
विद्युतः च अत्र स्पन्दन्तु हसन्ति, यदि उदकम् मधतः सिद्यन्ति ॥ ८ ॥

असूत पृथिवीमहते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताम्बुमादित् स्वधामिपिरां पर्यपदयन् ॥ ९ ॥

असूत । पृथिवीः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् ।
ते । सप्सरासः । अजनयन्तु । अम्बुम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इपिराम् । परि । अपदयन् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० मरुतां माता पृथिवीः महते रणाय दीक्षाम् गमनशीलाताम् मरुताम् सङ्गम् अस्ते । ते सप्तानुराः^१
'मेवानां हिंसका वा' हिंसाकर्मा वा स्पृणोतिः, उदकम् जनयन्ति । तद्वनम्तरम् एव मनुष्याः
सर्वम् एषजीयन् भजन् पृथिव्याः परितः पश्यन्ति ॥ ९ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मीन्द्रार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मीन्द्रार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।
आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'एषा पूर्व (श १, १६५, १५) श्याख्याता' ॥ १० ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तमो वसः' ॥

[१६९]

^१अगस्त्यो मेघावरुणिक्रिः । इन्द्रो देवता । विष्णुश्चन्द्रः, द्वितीया चतुर्विंशतिः ।

महश्चित् त्वमिन्द्र यत् एतान् महश्चिदसि त्यजसो वरुता ।

स नो वेधो मरुतां चिक्रिवान्सुभ्रा वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वम् । इन्द्र । यत् । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजस । वरुता ।
सः । नः । वेधः । मरुताम् । चिक्रिवान् । सुभ्रा । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः महतो मरुतः यतः^१ एतान् त्वम् नियच्छसि । महतः शक्ति रणाग्रस्य सम्भक्ताः सः
अस्मभ्यम् विधाताः मरुताम् प्राणसर्वम् सुखानि^२ देहि । तन्मिहि तव मियतमानि सुखानि ॥ १ ॥

१. तप्तानुराः विं वष. २-२. नास्ति मूको. ३. नास्ति मूको ४. 'नि म दि' १

अयुञ्जन्त इन्द्र विधकृष्टीर्विदानासो निःसिधो मरुवेत्रा ।

मरुतो पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्भीळहस्य प्रधनस्य सातो ॥ २ ॥

अयुञ्जन् । ते । इन्द्र । विधकृष्टीः । विदानासोः । निःसिधोः । मरुवेत्रा ।

मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वर्भीळहस्य । प्रधनस्य । सातो ॥ २ ॥

वेङ्कट० युष्ठा भासन् मरुतः इन्द्र । परिपूर्णैर्यथाः ज्ञातारः रथकृत्तो धनानि मरुवैषुः । मरुदान एवाम् सेना दीप्यमाना सर्वसेपनस्य युद्धस्य भङ्गने ॥ २ ॥

अभ्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिस्मे सनेम्पभ्यं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धि प्मातसे शुशुफानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अभ्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेभि । अभ्यम् । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चिद् । हि । रम् । अतसे । शुशुफान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभ्यक् उक्त्वा तत्र इन्द्र । आशुभम् अस्मदर्थम् स्वयि । तत्रैव तस्माद्वाभ्याम् मरुतः पुराणम् उक्त्वा प्रेरयन्ति । अग्निः इव अतसे शुशुफान् उवाचाः, आपः इव द्वीपम्, सर्वे मनुष्याः पारयन्ति अधानि ॥ ३ ॥

त्वं नू न इन्द्र तं रुथिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेवं रातिम् ।

स्तुतंश्च यास्तं चक्रन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ॥ ४ ॥

त्वम् । तु । नुः । इन्द्र । तम् । रुथिम् । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाश्च । रातिम् ।

स्तुतः । च । याः । ते । चक्रन्त । वायोः । स्तनम् । न । मध्वः । पीपयन्तु । वाजैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि क्षिप्रम् इन्द्र ! अस्मभ्यम् त्वदीपम् रुथिम् देहि, यथा यजमाना बलबलनया दक्षिणया सह धनं प्रयच्छन्ति । वाः स्तुतयः त्वाम् अस्मान्यन्त गन्तारम्, वाः स्तोत्रार्थं पयसा स्तनम् इव अधैः पूरयन्ति ॥ ४ ॥

त्वे रायं इन्द्र तोशर्त्तमाः प्रणेतारः कस्य चिदतापोः ।

ते पु षो मरुतो मृळयन्तु ये स्मां पुरा गातुयन्तीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायं । इन्द्र । तोशर्त्तमाः । प्रणेतारः । कस्य । चिद् । ऋतुष्योः ।

ते । पु । षोः । मरुतोः । मृळयन्तु । ये । स्मां । पुरा । गातुयन्तिश्च । देवाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वयि स्थितानि धनानि इन्द्र! अयजमानस्य वायुजानि भवन्ति प्रणेताः च वस्य चित् पद्म-
मिच्छतः तत्र स्मृताः । ते महतः अस्मान् सुष्ठु सुखयन्त चे स्म देवाः शीघ्रम् यजमानेषु
गमनमिच्छन्तीन् कामान् प्रदातुम् ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके चतुर्धाष्यायेऽष्टमो वसः^२ ॥

प्रति प्र याहीन्द्र मीळहुपो नृन् महः पार्थिवे सदेने यतस्व ।

अध यदेयां पृथुवृधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्थानि तस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळहुपः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदेने । यतस्व ।

अध । यत् । एताम् । पृथुवृधासः । एताः । तीर्थे । न । नार्यः । पौंस्थानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कामैर्यजमानान्^१ सेकृन् महतः प्रति इन्द्र! गच्छ । अथ तैः सह महास्वयम्^२ पार्थिवे
लोके गच्छ । यस्मात् एव गमनध्यानानन्तरमेव महताम् पृथुवृधावपदा नियुतश्च एताः
एव गमनाय स्वयञ्जानि अधितिष्ठन्ति । यथा स्वामी युद्धे^३ यजानि तद्वदिति ॥ ६ ॥

प्रति घोराणामेतांनाम्यासां मरुतां शुष्व आयतामुपन्दिः ।

ये मर्त्ये पृतनायन्तमूर्धैर्ऋणावानं न पृतयन्त सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणाम् । एतांनाम् । अयासां । मरुताम् । शुष्वे । आऽपताम् । उपन्दिः ।

ये । मर्त्येम् । पृतनाऽयन्तम् । ऊर्ध्वैः । ऋणऽवानम् । न । पृतयन्त । सर्गैः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० घोरेत्याद्यान् एतवर्णां गच्छताम् भागच्छतां च शब्दः प्रति श्रूयते मरुताम् । ये नारकम्
इन्द्रम् पृतनामिच्छन्तम् रक्षणेः अभिगच्छन्ति । ऋणिन् इव अर्धविसर्गैः ॥ ७ ॥

स्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्त्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोऽर्ज्याः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विघामेषं वृजनं ज्वीरदानुम् ॥ ८ ॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वजन्त्या । रदं । मरुद्भिः । शुरुधः । गोऽर्ज्याः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विघामेषं । वृजन्म् । ज्वीरदानुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स्वम् मानुजैर्भ्यः इन्द्र । विश्वजन्तितया विच्छिन्न ऋष्या मरुद्भिः सह अपः पशुमुखाः ।
स्तवमाने महन्ति । एवं स्तवसे देव । इति^१ । शिष्टं गतम्^२ (क १, १६५, १५) ॥ ८ ॥

^३इति द्वितीयाष्टके चतुर्धाष्याये त्रयो वसः^४ ॥

१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति मूको. ३. "गणना वि" अं. ४. मरुत्स्वन् रि' अं.

५. बुद्ध ६१ वि' अं. ६ ६. स्तवस्थाने महान्मन्त्रिभ्यस्तन्व तद्वदित्यन्तं पश्चम प्रत्ययः पाठः भावनिताः रि' छपे.

[१७०]

प्रथमावृत्तीषाच्चतुर्पानामिन्द्र ऋषिः, द्वितीयापञ्चमोरगस्तयो भिषावरणि ।
इन्द्रो देवता । प्रथमाया वृहती छन्दः, द्वितीया-
चतुर्थ्योरनुष्टुप्, पञ्चम्यामिन्द्रुर् ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद् वेदं यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेष्यमुतार्धितं वि नदयति ॥ १ ॥

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्व । क । तद् । वेदं । यत् । अद्भुतम् ।
अन्यस्य । चित्तम् । अभि । समुच्चरेष्यम् । उत । आर्धितम् । वि । नदयति ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अगस्त्य इन्द्राय ह्यग्निहव्य महद्भय सम्प्रदितसान्धवार । स इन्द्र एव परिदेवमाश्रके' (या १, ५) ।
नूनमिति विधिफिरितार्थः १ । न नूनम् अस्ति अणतनम्, नो एव अस्तनम् । क तद् जानाति क्व
अमृतम् १ भविष्यत् । यदकस्थ भवति यदेव विश्वसनीय १ भवति । अन्यस्य चित्तम् अभिसञ्चारि ।
अपि च आप्यातमपि वि नदयति ॥ १ ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।
तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरये वधीः ॥ २ ॥

किम् । न । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातर । मरुत । तव ।
तेभिः । कल्पस्व । साधुया । मा । न । समरये । वधीः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अगस्त्य इन्द्रमाह । किम् अस्मान् इन्द्र । त्व जिघांससि । महत भनी भ्रातर त्व
भवन्ति । ते त्वमेकीभव साधुया मार्गेण । मा अस्मान् सज्जनन १ हिंसी । शौनक —

किं न इत्यत्रवीदिन्द्रमगस्त्यो भ्रातरस्तव ॥
महद्भि सम्प्रवस्वस्व वधीर्मा न १ शतकतो १ (वृदे ४, ५१, ५२) इति ॥ २ ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सञ्चरति मन्वसे ।
विद्या हि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्द्र दित्ससि ॥ ३ ॥

किम् । न । भ्रात । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्वसे ।
विद्या । हि । ते । यथा । मन । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्द्र आह । किम् न इति निगदन्पाठयानम् । किं नो भ्रातरिति त्वस्यामिन्द्रो मा य-
मुपात्तव १ (वृद ४, ५२) इति शौनक ॥ ३ ॥

१ १ नास्ति सूको. २. 'नित्ताथ दि' अ' ३. अद्भुतम् वि'. ४ विरहनीये वि' अ' अय.
५ 'इमेव वि' अय. ६ च वि' अ'. ७ नास्ति सूको

अरं कृष्यन्तु वेदिं समभिमिन्धतां पुरः । तन्नामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥४॥
 अरम् । कृष्यन्तु । वेदिम् । समम् । अभिम् । इन्धताम् । पुरः ।
 तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । यज्ञम् । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० शौनकाः — 'अगस्त्यस्वरमित्यस्वो क्षुन्धमिन्द्रं प्रशान्तयत्' (बृदे ४, ५२) इति । शीघ्रमृत्विजः
 वेदिम् अलङ्कृष्यन्तु सम इन्धताम् च अभिम् । आहवनीये अस्मिन् इषिपदेषु प्रज्ञापनं भवति
 आसन्नस्य । यज्ञम् तुभ्यम् तनवावहे ॥ ४ ॥

त्वमीशिये वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाधु प्राशानं ऋतुथा हवीषिं ॥ ५ ॥

त्वम् । ईशिये । वसुपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रपते । धेष्टः ।

इन्द्रं । त्वम् । मरुद्भिः । समम् । वदस्व । अध । प्र । अशानु । ऋतुथा । हवीषिं ॥ ५ ॥

वेङ्कट० 'त्वम् ईशिये' वसुपते । वसूनाम् त्वम् मित्राणाम् मित्रपते । धातुत्तः । इन्द्र ! त्वम् एव मरुद्भिः
 प्रथमं संवादे कुरु । तदनन्तरम् काले हवीषिं प्रकथ्येण मुक्त्व इति ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाहके चतुर्धाध्याये दशमो वगः ॥'

[१७१]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणश्चैषिः । आद्ययोर्मरुतो देवता, सिष्टानां मरुत्वाविन्द्रः । यिष्टुन् उन्धः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम् ।

रराणतां मरुतो वेषाभिर्नि हेळै धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहम् । एनि । सुउक्तेन । भिक्षे । सुमतिम् । तुराणाम् ।
 रराणतां । मरुतः । वेषाभिः । नि । हेळैः । धत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'प्रादात् संवनं' कृत्वा तेभ्य एव च तद्विः ॥

सुते चकार सोमेऽथ' तानिन्द्रः गोमतीधिनः ।

तस्माद् 'विद्याजिपोतेन' ऐन्द्रेण मरुतः खताम् ॥

प्रीतात्मा पुनरेवीधितोस्तुष्टाव इयकृष्टधक्' ।

मरुतः प्रति सूक्तान्यामिन्द्रं पदभिः परैस्तु सः ॥' (बृदे ४, ५२-५५) इत्युक्तम् ।

प्रति एनि सुप्ताम् अहम् अनेन नमस्कारेण सुवचनेन । याचे शोभमानां मतिम् शीघ्रगामि-
 नाम् । हे मरुता ! समभागेन तदर्थम् मदीयाभिः स्तुतिभिः सुष्मदीयं श्रेष्ठं निधत्त स्वजत ।
 अथ समनार्थं वि मुचध्वम् अश्वान् ॥ १ ॥

१-१. 'प्रमित्युभ्यां सुभिमिन्द्रं सूक्तो. २. 'वामदे वि' लक्ष्. ३-१. नास्ति वि'. ४. नास्ति वि' अ'.

५-५. नास्ति सूक्तो. ६. संवनं वि' अ'. ७. 'ते च सूक्तो. ८-८. विद्या नि' सूक्तो. ९. एना इय' सूक्तो.

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान् हुदा तृष्टो मनेसा धायि देवाः ।
उपेमा यात मनेसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस इद् वृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हुदा । तृष्टः । मनेसा । धायि । देवाः ।
उपे । ईम् । आ । यात । मनेसा । जुषाणाः । यूयम् । हि । ष्ठा । नमसः । इद् । वृधासः ॥ २ ॥

चेङ्कट० एषः पुष्पाङ्गम् स्तोमः मरुतः ।^१ अष्टान् मया हृदयेन अमृतानामिदिरिक्तं कृतः । मया मनसा
धार्यते देवः ।^२ तथा सति इमं स्तोमम् उप आ गच्छत मनसा सेवमानाः । यूयम् हि भवम अन्नस्य
वर्धयितारः ॥ २ ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृज्यन्तु स्तुतो मघवा शंभविष्ठः ।
ऊर्ध्वा नः सन्तु क्रोम्या वनान्यद्दानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृज्यन्तु । उत । स्तुतः । मघवा । शम्भविष्ठः ।
ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । क्रोम्या । वनानि । अद्दानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

चेङ्कट० स्तुताः मरुतः अस्मान् सुपयन्तु । अवि च स्तुतः मघवा सुपस्य भावयिष्यतमः ।
कमिष्यायः कुमिः । ऊर्ध्वानि सन्तु अस्माङ्गम् कमनीयानि अरण्यानि । सर्वेष्वपि महस्तु
हे मरुतः । भवतां गतनेष्ठास्तु ॥ ३ ॥

अस्माद्दहं तंविषादीर्षमाण इन्द्राद् भिया मरुतो रेजमानः ।
युष्मभ्यं ह्रव्या निशितान्यासन् तान्यारे चकृमा मूर्जता नः ॥ ४ ॥

अस्माद् । अहम् । तंविषाद् । ईर्षमाणः । इन्द्राद् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।
युष्मभ्यम् । ह्रव्या । निशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मूर्जता । नः ॥ ४ ॥

चेङ्कट० अस्माद् प्रवृद्धाय इन्द्राद् अहम् भयाद् पलायमानः हे मरुतः । कम्पमानः । तथा सति
युष्मभ्यम् ह्रव्यानि प्रथमं सुसंहरामि आसन्, तानि बधे भीरया वरे कृतवन्तः । सुस्यथ
अस्मान् अस्वाधीमान् ॥ ४ ॥

येन मानासाञ्चितयन्त उक्षा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनाम् ।
स नो मरुद्भिर्वेषम् श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । ञ्चितयन्ते । उक्षाः । व्युष्टिषु शर्वसा । शश्वतीनाम् ।
सः । नः । मरुद्भिः । वेषम् । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहोदाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० येन इन्द्रेण प्रज्ञापरका रश्मयोऽर्धांश्च उपसाम् व्युत्थिषु वेगेन प्रज्ञावचनित । स एवम् धरतभयम्
मरुति सह 'वर्षित' अहम्^१ दहि उपगूर्णं स्थविर बळस्य दाता ॥ ५ ॥

त्वं पांहीन्द्रु सहीँयसो नून् भर्ता मरुद्भिरव्यातहेळाः ।

सुप्रकृतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेधं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीँयस । नून् । भर्ता । मरुत्ऽभि । अव्यातऽहेळा ।
सुऽप्रकृतेभि । सासहि । दधान । विद्यामेधं । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० त्वम् रक्ष इन्द्र ! अभिभविषु नैतून् मरुत । भव च मरुद्रि सह अपगतक्रोध । शोभनमज्ञानं
अभिमताति प्रयच्छन् शत्रूणामभिभविता । 'गतमन्यत्' (ऋ १, १६५, १२) ॥ ६ ॥
'इति द्वितीयाष्टक चतुर्थोऽध्याये एकादशो वर्गः ॥

[१७२]

*अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्देवि । मरुतो देवता । गायत्री छन्दः ॥

चित्रो वोऽस्तु यामर्चित्र कृती सुदानवः । मरुतो अहिँभानवः ॥ १ ॥

चित्र । व । अस्तु । यामर् । चित्र । कृती । सुदानव । मरुत । अहिँभानव ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे सुदाना !^१ व चित्रम् यामर्चित्र अस्तु रक्षणार्थम् मरुत 'आहन्तुदास्य' ॥ १ ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः । आरे अस्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । व । सुदानव । मरुत । ऋञ्जता । शरु । आरे । अस्मा । यम् । अस्यथ ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे सुदाना ! मरुत ! तुष्मान् अहङ्कुर्वन्ती सा हितित्री अष्टि दूरे भवतु, तथा अस्मा च,
यम् यम् क्षिपथेति ॥ २ ॥

तृणस्कन्दस्य तु विशुः परिं वृद्धक्त सुदानवः । कुर्ष्वान् नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणऽस्कन्दस्य । तु । विश । परि । वृद्धक्त । सुदानव । कुर्ष्वान् । न । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तृणस्कन्दस्य^२ राज विश अस्मच्छत्रुभूता^३ बाधयन् सुदाना । कुर्ष्वान् अस्मान् कुर्वत
जीवनाय ॥ ३ ॥

*इति द्वितीयाष्टक चतुर्थोऽध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[१७३]

*अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्देवि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, चतुर्थी विशदस्थाना विषमपदा वा^१ ॥

गायत् सामं नभन्त्यंशु यथा वेरर्षीम् तद् वावृषानं सर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदकथा आ यत् सुषानं द्विव्यं निवांसान् ॥ १ ॥

गायत् । साम् । नृभृन्त्यम् । यथा । वेः । अर्चान् । तत् । वृद्धानम् । स्वःऽवत् ।
गावः । धेनवः । वृद्धिर्षि । अर्द्धधाः । आ । यत् । स्रपानम् । दिव्यम् । धिर्वासान् ॥ १ ॥

वेङ्कट० गायति सामं दिसनसाधनम्, 'सामं वै रक्षोदा' (तं ६, ६, ३१) इति प्राकण्यम्, यथा जानात्युत्प्राता ।
यथे च तत् अनुशंसामं यथमानम् शोभनयुक्तम् । गावः प्रीणयिष्यः यत्रे धनुषर्दिसिताः,
इधिष्पदानेन यदा दिवि भवम् उपानम् इन्द्रं सीदन्ति यस्मिन् देवालम् परिधरन्ति,
तदानीं गायन्तीति ॥ १ ॥

अर्चद् वृषा वृषभिः स्वेदुहृद्यैर्मृगो नाश्नो अति यज्जुगुर्थात् ।
प्र मन्ट्युर्मानां गूर्तं होता भरते मर्यो मिथुना यजेत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषभिः । स्वःऽइदुहृद्यैः । मृगः । न । अश्वः । अति । यत् । जुगुर्थात् ।
प्र । मन्ट्युः । मनाम् । गूर्तं । होता । भरते । मर्यो । मिथुना । यजेत्रः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अर्चति^१ इन्द्रः मरुतिः स्वभूतसोमहविष्ठीः, मृगः इव अशनपरः, यदि^२ भत्यन्तम् उद्युक्तो
भवेत् । प्र भरते च मदयिता ह्युदीनाम् दे उद्गूणं! होता मिथुनानि पात्र्यां घानुवावपौ
यजनकुशलः मनुष्यः ॥ २ ॥

नक्षद्दोता परि स्रग् मिता यन् भरद् गर्भमा श्रदः पृथिव्याः ।
क्रन्दद्श्यो नयमानो रुवद् गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद् वाक् ॥ ३ ॥

नक्षत् । होता । परि । स्रग् । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ । श्रदः । पृथिव्याः ।
क्रन्दत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परितः व्याप्नोति शोता सम्मिताणि देवयजनानि यत्रयत्र कार्यं सत्र गच्छन् । अयन्त्रः
श्रदः गर्भम् उदकम् पृथिव्याः आ इरति । शन्दायन्^३ अश्वः नीयमानः रुवत्पिप
च गौः^४ इन्द्रः क्रन्दं वुषन् भवति । तस्य वाक् घावापृथिव्योः अन्तः दूतः इव चरति
गर्हितलक्षणा ॥ ३ ॥

ता कुर्मापतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते ।
जुजोपदिन्द्रो द्रस्मर्वर्चा नासत्येव सुम्भ्यो रथेष्टाः ॥ ४ ॥

ता । कुर्म । अपतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवयन्तः । भरन्ते ।
जुजोपत् । इन्द्रः । द्रस्मर्वर्चाः । नासत्याऽइव । सुम्भ्यः । रथेष्टाः ॥ ४ ॥

१. " गणे नाम सूक्तो. २. मर्षित वि' छपे. ३. यजमान अ' कु. ४. "थे तत्र कार्य वि' छपे.
५. शम्भ्यायन् सूक्तो. ६-६. "गोप --- गो वि' अ'.

षेड्डट० तानि कुमः अभिलषिततराणि इन्द्राय । प्र भरन्ते यलकराणि श्रुतिजो हवींषि । सेवता-
मुभयाभ्यपि इन्द्रः दर्शनीयवर्षाः भक्षिनापिथ रथे तिष्ठन् सुदकरः ॥ ४ ॥

तमुं ष्टुहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरो मधवा यो रथेष्ठाः ।

प्रतीचश्चिद् योधीवान् घृषण्वान् ववृषुर्षश्चचर्मसो विहन्ता ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मधवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चिद् । योधीवान् । घृषण्वान् । ववृषुर्षः । चिद् । तर्मसः । विहन्ता ॥ ५ ॥

षेड्डट० तम् एव स्तुहि इन्द्रम्, यः पुण्येऽपि गच्छति, यः च भ्रूणाति शत्रुम् घनवान्, यः च रथे
तिष्ठति, यः च अभिमुखान् अपि शत्रून् गरुषण्वान्, युध्यति^१ वर्षणवान् बारकल्प अपि तर्मसः
वारयित्वा ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाहके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशोऽर्षः ॥

प्र यद्विधा महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कृष्येई नारसै ।

सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावो ओपशर्मिव धाम् ॥ ६ ॥

प्र । यत् । इत्या । महिना । नृभ्यः । अस्त्यः । अरिः । अरम् । रोदसी इति । कृष्येई इति । न । अरसै ।

सम् । विव्ये । इन्द्रः । वृजनम् । न । भूमः । भर्ति । स्वधावान् । ओपशर्मिव । धाम् ॥ ६ ॥

षेड्डट० प्रकर्वेण विद्यते यत् इत्याम् महस्वेन मनुष्येभ्यस्तेजः, यस्ते तेजसे चावापृथिवी सञ्चरणस्थाने
न^१ अहं भवतः^२ । तेन तेजसा इन्द्रः भूमिम् आच्छादयति, यथा बलं^३ सेनालक्षणं निष्कान्तम्^४ ।
विभर्ति अन्नवानिन्द्रः संदंशः इव दिवम् । स्पृणा वीपताः^५ ॥ ६ ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिन्तमं परितंसयभ्यै ।

सृजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरि चिद् ये अनुमदन्ति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्तम् । परिऽतंसयभ्यै ।

सृजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् । चिद् । ये । अनुमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

षेड्डट० समत्सु त्वा शूर! सताम् षड् कुर्वाणम् अतिशयेन प्रकृष्टमागं जिगमिषुम् शत्रूणां परित-
सनाप परिषेपणाय सोमेन मद्दयितुम् इंदवरम् प्रजाः ऐकमरथे गत्वा भवन्ति । ये एतम्
प्राप्त्य् अथैः च तर्षयन्ति, तांश्चाजुमग्यते^१ ॥ ७ ॥

१. कुर्वन्ति (ति) क. २. २. पारित सूको. ३. 'द रत्न दि' लं. ४-७. अन् वः सूको.

५-५. सेनालक्षणम् वि' कपं. ६. रोषणः सूको. ७. 'कले दि' अ', 'गणे कपं.

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत् तं आसु मर्दन्ति देवीः ।

विधां ते अनु जोष्या भूद् गौः सुरींश्चिद् यदि धिषा वेपि जनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शम् । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मर्दन्ति । देवीः ।

विधां । ते । अनु । जोष्यां । भूत् । गौः । सुरीन् । चित् । यदि । धिषा । वेपि । जनान् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० समुन्द्रे सति शीष्यपि तत्र सर्वानि एवम् प्रजानां शङ्कराणि भवन्ति । यत् स्वदीयाः इमाः^१ आपः देव्यस्त्वया विघृष्टाः आसु नदीषु मर्दन्ति । स त्वं यदि प्राज्ञान् अस्मान् प्रश्या गच्छसि, तत्रः सर्वां ते नाक् सेध्या अनन्तरमेव भवति ॥ ८ ॥

असाम् यथा सुपुत्राय एन स्वभिष्टयो नुरां न शंसैः ।

असद् यथा न इन्द्रो वन्दनेष्टास्तुरो न कर्म नर्यमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम् । यथा । सुसुखायः । एन । सुअभिष्टयः । नुराम् । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः । न । कर्म । नर्यमानः । उक्था ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अनेनेन्द्रेण वयम् यथा शोभनसखायः भधेम, यथा वा शोभनाभिष्टाः नरानाम् इव उदारानां स्तोत्रैर्देविदाः, यथा भवेत् इन्द्रः अस्माकम् वन्दनेष्टाः क्षिप्रकारीव पुरावः लौकिकं कर्म उक्थानि मापचकारमानम् । उच्यते सम्बन्धः ॥ ९ ॥

विष्पर्वसो नुरां न शंसैस्माकांसदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्षति सुशिक्षौ मध्यायुव उर्ष शिक्षन्ति यज्ञैः ॥ १० ॥

विष्पर्वसः । नुराम् । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रहस्तः ।

मित्रायुर्वः । न । पूऽयनिम् । सुशिक्षौ । मध्ययुर्वः । उर्ष । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यथा नरान् चतुर्भिः नरोऽय्यो विपत्तरपथे भवति । एवम् अस्माकम् विष्पर्वः भवतु इन्द्रः वज्रहस्तः । यथा रक्षकं मित्रमिच्छन्तः पुरां पाठवितारे राजानम् असाधुनां क्षासतार्थमिच्छन्ति । एवं मध्ययुवः^१ इन्द्रं प्रत्यात्मानम् उर्ष शिक्षन्ति यज्ञीकृतं यज्ञैः । मध्यो मदनार्^२ रक्षकमिच्छन्ति इति ॥ १० ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्वक्षो अर्थः ॥

यज्ञो हि ष्मेन्द्रं कथित्वृन्धञ्जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छां तात्पाणमोको दीर्षो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । रम् । इन्द्रम् । कः । चित् । ऋन्धन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परियन् ।

तीर्थे । न । अच्छं । तात्पाणम् । ओकः । दीर्षः । न । सिध्रम् । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अन्वयाऽपुदीयमान व विरुप्य यज्ञ भवति इत्यम् रथेयम् । पुन पुनराद्यन् भवि मनसा परिचरयति कश्चिदप्य रथेयत्वात् । तीर्थस्थितम् धात्वाय गृहम् प्राप्नुम् तत्प्राप्तम् दूरस्थम् दार्थ भवति यथा न वा टपोति, एव साधयितारमिन्द्र 'न कश्चिदप्यभिमुख करोति । य कश्चिदप्य भाग्ययुक्त' भाकरोति यथा गमन प्रवृत्तो य कश्चिदेव गृह गच्छति तद्वदिति । तीर्थतद स्वभासरचना । प्रथमो नकार उपमाधीय ॥ ११ ॥

मो पू णं इन्द्रात्रं पृतसु द्वैरस्ति हि प्मा ते शुग्मिन्नव्याः ।

मुहश्चिद् यस्य मीळुह्यो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । न । इन्द्र । अत्र । पृतसु । द्वै । अस्ति । हि । स्मृते । शुग्मिन् । अनुश्या । मुह । चिद् । यस्य । मीळुह्यं । यव्या । हविष्मत । मरुतं । वन्दते । गी ॥ १२ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । अस्माकम् एषु सङ्ग्रामेषु अन्वे देवं शोभनम् मा भूत् । अस्त हि ते बलम् । शत्रूणांमवयजनं नाशनम् । मरुत मीळुह्य यव्या मिश्रयित्री हविष्मत मरुत च स्तौति अस्माक वागिति ॥ १२ ॥

एष स्तोमं इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरियो विदो नः ।

आ नो ववृत्त्याः सुविताय देव विद्यामेप वृजनं जीरदानुम् ॥ १३ ॥

एष । स्तोमं । इन्द्र । तुभ्यम् । अस्मे इति । एतेन । गातुम् । हरिः । विद । नः । आ । नः । ववृत्त्याः । सुविताय । देव । विद्याम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० एष स्तोमः इन्द्र । त्वरतीत्यर्थम् । अस्माभि फल । एतेन रतोत्रेण हरि । अस्मान मार्गम् एवम्भय । आ परतय देव । अस्मान् पुन पुनरभ्युदयार्थम् ॥ १३ ॥

* इति त्रितीयादके चतुर्थोऽध्याये पञ्चदशोऽर्वा ।

[१७४]

* अगस्त्यो मेधावरुणिर्केपि । इन्द्रो देवता । त्रिपुत्रं ऊच्यते ।

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नूनं पाह्यसु त्वमुस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मथिवा नुस्तर्हस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवा । रक्षा । नूनम् । पाह्यि । असुर । त्वम् । अस्मान् ।

त्वम् । सत्पति । नुस्तर्ह । न । तर्ह । त्वम् । सत्यो । वसवानः । सहोदाः ॥ १ ॥

१ 'क्षेत्रम्' अं २ नास्ति वि' अं ३ ३ दुहितम् वि' अं ४ वपयत एव, अथवा वि' ५ नास्ति मूले ६ सिद्धोऽर्थे अ १, १२, १५ द ७ ७ नास्ति श्रुको अ १२८

षेङ्कट० वे मनुष्याणामधिपतयः देवाः तेषामपि त्वम् इन्द्र! राजा भवसि । रक्ष मानुषान्, अस्मान् च पाद्दि बलवन्! । त्वम् सतीं पाता धनवान् अस्माकम् तारकः । त्वम् सत्यकर्मा आच्छादयिता तेजसा वीर्यस्य च दाता ॥ १ ॥

दनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत् पुरः शर्म शारद्रीदत् ।
ऋणोरपो अनवघार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इन्द्र । मृधवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारद्रीः । दत् ।
ऋणोः । अपः । अनवच । अर्णाः । यूने । वृत्रम् । पुरुकुत्साय । रन्धीः ॥ २ ॥

षेङ्कट० अरबाप्तोऽसुरस्य यदा सप्त पुरः दारितवानसि, जगतः शर्मणे तदानीं षट्पान् मृधवानः परपवचनान् मनुष्यान् जग्दिवानसि । हे अनवच! नदोः अपः त्वम् ऋणोः । यूने भवद्भक्ताय पुरुकुत्साय वृत्रम् वसतमनयः । 'दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृधवाचः कुह' इति यास्कः (६, ३१) ॥ २ ॥

अजा वृत् इन्द्र शूरपत्नीर्धां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।
रक्षो अग्निमुप त्वीयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अज । वृत्तः । इन्द्र । शूरपत्नीः । धाम् । च । येभिः । पुरुहूत । नूनम् ।
रक्षो इति । अग्निम् । अमुपम् । त्वीयाणम् । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

षेङ्कट० गच्छ परिवृतः दन्द्र! दासपत्नीः अपा, धाम् च गच्छ येभिः गच्छद्विर्मरुद्रिः सह पुरुहूत! सम्पत्ति । स स्वं पृष्टुस्वादानेन रक्ष द्वाग्निम् शोपरहितम् तूर्णमनम् । यथा सिंहः तूर्णं गच्छत्येवमाग्निश्च यजमानगृहे देवानां कर्माणि वासयितुमिति ॥ ३ ॥

शेषन्तु त इन्द्र सस्मिन् योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य मुहा ।
सूजदणांस्यय यद् युधा गास्तिष्ठद्वरीं धृपता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । तु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये । पवीरवस्य । मुहा ।
सूजत् । अर्णांसि । अयं । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । द्वरी इति । धृपता । मृष्ट । वाजान् ॥

षेङ्कट० नीरणाम् शिश्रम् ते इन्द्र! स्वकीये स्थाने भग्मुदयार्थम् तव आयुधस्य महत्त्वेन । अथ भगवत्सु नत् भगवन्तुनि उदकानि युदेनेन्द्रस्तदा भद्री भयित्तिष्ठति । तथा स्वबलेन प्रगदनेन सपुत्रानि परिमार्ष्टि ॥ ४ ॥

वह कुत्सामिन्द्र यस्मिन्नाकन्त्स्युमन्यू ऋचा वात्स्याथा ।

प्र वरंश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिपुव् वज्रवाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्युमन्यू इति । ऋचा । वात्स्य । वातस्य । अथा ।

प्र । वरः । चक्रम् । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिपुव् । वज्रवाहुः ॥ ५ ॥

षेडूट० 'वह गुणम्' प्रवि^१ इन्द्र, यस्मिन् कामपते रभ्युम्, सम्भतगमनमिच्छन्ती ऋचु^२ गच्छन्तः^३ उपासी। स्युमस्य स्यचक्रम्^४ प्र वृहतात्^५ सस्त्रामे इन्द्रः । अभि यातु ष शत्रून् स्पर्धमानान् इन्द्रः वज्रवाहुः^६ ॥ ५ ॥

१ इति द्विविधाष्टके षडुभ्यांभ्यावे षोडशो वर्गः ॥

न्यून्यौ इन्द्र मित्रेऋचोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पर्यन्तर्गमणं सचापोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् ॥ ६ ॥

न्यूनान् । इन्द्र । मित्रेऋन् । चोदप्रवृद्धः । हरिऽन् । अदाशून् ।

प्र । ये । पर्यन् । अर्गमणम् । सचा । आपो । स्वया । शूर्ताः । वहमानाः । अपत्यम् ॥ ६ ॥

षेडूट० हतवानसि इन्द्र। आत्मनो मित्राणां प्रेरयितुम् प्रवृद्धचोदन^१ स्वम् हरिव् । अदानशीलान् अयजमानान् । ये प्र पर्यन्ति पुत्रपौत्रैः सह अन्तःस्व^२ प्रेरयितारम्^३ त्वया^४ धनाप्रदानेन हिसिताः^५ पुत्रपौत्रान् वहमानाः । 'य- सल्ल ये ददाति सोऽर्धमा' (ते २, ३, ५, १) इति मारुणम् । पत्यु^६ एव तेषां हतनम् ॥ ६ ॥

रपत् कुविरिन्द्रार्कसांती क्षां दासायौपधर्हणी कः ।

करत् तिस्रो मधवा दानुञ्चित्रा नि दुयोणे कुर्यवाचं मूधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कुविः । इन्द्र । अर्कसांती । क्षाम् । दासाय । उपधर्हणीम् । कुरिति कः ।

करत् । तिस्रः । मधवा । दानुञ्चित्राः । नि । दुयोणे । कुर्यवाचम् । मूधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

षेडूट० अन्वौत्^१ त्वाम् उशवाः अन्नभक्षणनिमित्तम् । तस्मै क्षीणाय त्वम् वृधिवोम् वर्षपित्रीम् हृतवानसि । तिस्र मूषीः चित्रद्वाना. करोति, तथा दुयोणालये देक्षे कुर्यवाचामानमसुरम् सुदे हिसितवान् इन्द्र ॥ ७ ॥

सना ता त इन्द्र नव्या आनुः सहो नभोऽर्विरणाय पूर्वीः ।

भिन्त् पुरो न सिदो अर्देवीनेनमो वधुरदेवस्य प्रीयोः ॥ ८ ॥

१-१. नास्ति वि^१. २. तति वि^२ अ^३. ३. कजे वि^४ कपे, लक्षु वि^५ अ^६ क. ४. गच्छन्ती व शोषः. ५-५. पृष्ठा कपे. ६. 'वाहुम् वि^७ अ^८. ७-७. नास्ति मूषी. ८. 'न प्रकलेत्वि^९ वि^{१०}. ९. शस्य लक्ष. १०. 'रत् उदारत् वि^{११} अ^{१२}. ११-११. 'न...तिग वि^{१३} अ^{१४}. १२. नास्ति कपे. १३. नास्ति वि^{१५} अ^{१६}.

सनी । ता । ते । इन्द्र । नव्या । आ । अगु । सह । नभ । अरिऽरणाय । पूर्वा ।
भिनत् । पुर । न । भिद । अर्देवी । नूनम । यथ । अर्देवस्य । पीयो ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इदं ते सनातनानि तानि धनानि नूतना कोतार प्राप्नुवन्ति । सोऽवानसि अरिणस्य यद्भी
हिंसा । नभतिहिंसाकर्म (तु । न २, १९) । असुरपुराणि इव भासुरी हिंसा भिक्षवान् । तथा
हिंसकस्य असुरस्य वपार्थम् आत्मीयतापुष्पनस्यन्त नमित्तवानसि ॥ ८ ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीः शिरा न स्रवन्तीः ।

अ यत् समुद्रमतिं शूर परिं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वम् । धुनि । इन्द्र । धुनिऽमती । श्रुणो । अप । शिरा । न । स्रवन्ती ।
अ । यत् । समुद्रम् । अतिं । शूर । परिं । पारयं । तुर्वशम् । यदुं । स्वस्ति ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वम् कम्पयिता इन्द्र! कम्पयित्री अप मेघभ्यो विद्ववानसि नदी इव निर्गच्छन्ती । यदा
त्वम् शूर! तुषराम् यदुम् च समुद्रमध्वरथौ समुद्रम् प्रकर्षेण अति नयसि, तदा ती^३ अविनाशेन
पारय इति ॥ ९ ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नृपाता ।

स नो विश्वासा स्पृधा सहोदा विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वधं । स्या । अवृकतम् । नृपाता ।
स । नु । विश्वासाय । स्पृधान् । सह उदा । विश्वाम् । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माकम् इदं सर्वकालम् अस्तेनतम नृणां च पाता भव । स त्वम् विश्वासम्
स्पर्धमानाना सेनाना बरस्य कण्डयिता भव ॥ १० ॥

^३इति द्वितीयादके चतुर्थाध्याये सप्तमशो वर्गे ॥

[१७५]

^१अगराथो मैत्रावरुणोऽपि । इन्द्रा दवता । साया रक्तभोगीनी सुहृदी,
पथीविष्णुप्, मिषा अनुष्टुभ ४ ।

मत्स्यपाथि ते महः पार्श्वेऽहृषो मत्सरो मर्दः ।

वृषां ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसार्तमः ॥ १ ॥

मत्सि । अर्पाथि । ते । मह । पार्श्वेऽहृष । हृषिऽवृ । म् सूर । मर्द ।
वृषां । ते । वृष्णं । इन्दुं । वाजी । सहस्रऽसार्तम ॥ १ ॥

वेङ्कट० भाष्य, पीतः स्वया महात् महः सोमः मधुपानराशस्य सम्बन्धी । हरिवः! मातरः
गुरादिवद्वरतः! । पुमान् स्वया पुंसा सोमः बलमाद् बहूनां वीरानामतिशयेन सम्भवता ॥ १ ॥

आ नस्ते गन्तु मत्सुरो वृषा मद्रो वरेण्यः ।

सहस्राँ इन्द्र सानसिः पृतनापाळमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गन्तु । मत्सुरः । वृषा । मद्रः । वरेण्यः ।

सहस्राँ । इन्द्र । सानसिः । पृतनापाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० भस्माकमये सोमः त्व या गच्छतु, तर्पयिता वदिता^१ वरणीयः^१ सपूणां सहनवान्
इन्द्र । सम्भजनशीलः^२ सेनाया सोदा भरणधनी ॥ २ ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

सहस्रान् दस्युमग्रतमोपः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदय । मनुष । रथम् ।

सहस्राँ । दस्युम् । अग्रतम् । ओप । पात्रम् । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि शूरः सहस्रान् सम्भवता चोदितवानसि मनोः रथम् गुरः । सहस्रान् सहनवान्
भयजमानं ते स्वशत्रुम् दग्धवानसि धामनिव पात्रम् अग्निना ॥ ३ ॥

मुषाय सूर्ये कवे चक्रमीशान् ओजसा । बह्वं शुष्णाय वधं कुत्सं चातस्याथैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम् । ईशान् । ओजसा । बह्वं । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । चातस्य । अथैः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्विकर्मको मुष्णति । बलेन सूर्यम् देवन् कवे!^१ सर्वेश्वरत्वम् रथचक्रम् अमुष्णतः । प्रापय शुष्ण-
वधार्थम् आस्तीय वधम् । तथा कुत्सम् क्वपि प्रति वातसमैः अस्ते गच्छ ॥ ४ ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मद्रो युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिचोविदा मंसीष्ठा अश्वसार्तमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्तमः । हि । ते । मद्रः । युष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

वृत्रघ्ना । वरिवः । अविदा । मंसीष्ठा । अश्वसार्तम ॥ ५ ॥

१. गुरादिवत् वि^१ लयः; एदिरिवरुं वि^२ अ^३, गुरादिवत् ल. २. नास्ति लय. ३. सोम. ४.
शुको. ५. संभरणशील. अ^५. ५. नास्ति अ^६. ६. नास्ति नूको.

वेङ्कट० शशुणा शोषयित्तम एव मद् अतिशयेन धनपुषतम् च कर्म । ताविमौ अवर्ते^१ हन्तारौ
धनस्य लम्भयितारौ पूत्रयेरुत्यम् वश्ययो. सम्भवत्तम ॥ ५ ॥

यथा पूर्वैर्म्यो जरित्म्यं इन्द्र मयंइवापो न तृष्यते वभूर्थ ।

तामनुं त्या निविर्दं जोहवीमि विद्यामेपं वृजनं जरिदातुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैर्म्य । जरिऽत्म्यं । इन्द्र । मयं इव । आपं । न । तृष्यते । वभूर्थं ।

ताम् । अनुं । त्या । निऽविर्दम् । जोहवीमि । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जरिऽदातुम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा मधुच्छन्द प्रसृतिभ्य स्तोत्रभ्य स्वम् इन्द्र । तृष्यते जनाय सुपत्करमत्रमिव उदकानि इव च
एव वभूर्थि^२ । तादृशीं सदीयान् वाचम् प्रति त्याम् अत्यन्तमाह्वयामि । 'गतम् अन्यत्'^३
(ऋ १, १६५, १५) ॥ ६ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

[१७६]

^४अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्त्रेपि । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, पथी त्रिष्टुप् ।

मत्सि नो वस्येइष्टय इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ।

ऋषायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि ॥ १ ॥

मत्सि । न । वस्ये इष्टये । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ।

ऋषायमाण । इन्वसि । शत्रुम् । अन्ति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० माय अस्माकम् शत्रुदुषार्यम् इन्द्र । त्य च सोम^५ वपिता^६ इन्द्रम् 'आ विश'^७ । सपत्नान्
वाधमान गच्छसि । शत्रुम्^८ च अन्तिके न लभसे कञ्चन^९ ॥ १ ॥

तस्मिन्ना वेशथा गिरो य एकंशर्पणीनाम् ।

अनुं स्वधा यमुष्यते यवं न चर्कपद् वृषां ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वेशथ । गिरि । य । एकं । शर्पणीनाम् ।

अनुं । स्वधा । यम् । उष्यते । यवं । न । चर्कपद् । वृषां ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'तस्मिन् स्तुतो आ वेशथ, यः प्रधानं मनुष्याणाम्, यम् एकशरीरस्य वर्षाययनिति वृष्या
^{१०}अधम् उष्यत । स ययम् इव पुन पुन वृषन्^{११} बलीवर्दी भवति । बलीवर्दी हि तसि
बीजान्वावयन्ति ॥ २ ॥

१ भवने विं हयः, भवे विं अः, इत्येव ल प्रस्ताव. २ वृषं विं अः ३ ३ नास्ति नृको.
४ नास्ति नृको ५ ५ नास्ति विं अः ६ वभूर् विं हय ७ नास्ति विं अः
८ वृष्टिम् विं अः ९ व विं अः १० १०. 'नरह' विं हयः, मत्रयपि पुनरुपन् विं अः

यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।

स्वाशयस्व यो अस्मधुग् दिव्येष्वशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पञ्च । क्षितीनाम् । वसु ।

स्वाशयस्व । यः । अस्मधुक् । दिव्याऽर्ध । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्य विश्वानि घनानि हस्तयोः विषसन्ति पञ्चानाम् क्षितीनाम् अर्थान्, स तस्य यः अस्मभ्यं श्रेष्ठा तं बुधस्य । बुध्या अं द्विवि भवा अशनिः इष तम् जहि ॥ ३ ॥

असुन्वन्तं समं जहि दृणाशं यो न ते मर्यः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिर्धियोदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वन्तम् । समम् । जहि । दृःऽनशम् । यः । न । ते । मर्यः ।

अस्मभ्यम् । अस्य । वेदनम् । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयत्रमानम् सर्वं जगत् नाराय नाशयितुमशक्यम् । यः न ते सुखं करोति, अस्मभ्यम् अस्य धनम् देहि । तव स्तोत्रा हि चक्षते धनम् ॥ ४ ॥

आवो यस्य द्विर्दसोऽर्केषु सानुपगसद ।

आजाविन्द्रस्येन्द्रो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽर्धसः । अर्केषु । सानुपक् । असद ।

आजौ । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । प्र । आः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यस्य इन्द्रस्य द्विगुणवर्णस्य बलवत् स्तोत्रेषु यः सानुपन्नः भवति, तम् इन्द्रो! एवं रक्षति । तथाऽस्येन्द्रस्य यो हविष्मान् भवति तम् युद्धे श्लेषु प्रकर्षेण रक्षति ॥ ५ ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मर्यइवापो न तृष्यते वभूर्ध ।

तामनु त्वा निविदे जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृऽभ्यः । इन्द्र । मर्य इव । आः । न । तृष्यते । वभूर्ध ।

ताम् । अनु । त्वा । निऽविदेम् । जोह्वीमि । विद्याम् । वृजम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥

१. नास्ति वि'. २. नास्ति वि' अ'. ३. य न वि' अ'. ४. जने वि' अ'. ५. तव ते वि' अ'. ६. इन्द्र अ'। इन्द्रो वि'.

वेङ्कट० 'वृषा पूर्व (ऋ १, १०५, ६) व्याख्याता' ॥ ६ ॥

'इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये एकीनर्वितो व्रमः' ॥

[१७७]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्दधिः । इन्द्रो देवता । शिशुप् छन्दः' ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोर्षं मुद्रिम्युक्त्वा हरी वृषणा याह्वर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानाम् । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उर्षं । मुद्रिक् । युक्त्वा । हरी इति । वृषणा । आ । याहि । अर्वाङ् ॥

वेङ्कट० मनुष्यानां परविद्या वर्षिता' च तेषाम् राजा च पुरुहूतः इन्द्रः स्तुतः सन् अन्न-
मिच्छन् अन्नेन सह मन्त्रभिमुखम् उप आ याहि वृषणो अश्वौ स्वरथे युक्त्वा इतोमुखः ॥ १ ॥

ये ते वृषणो वृषभार्स इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्वर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमं ॥ २ ॥

ये । ते । वृषणः । वृषभार्सः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषरथासः । अत्याः ।

तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमं ॥ २ ॥

वेङ्कट० ये सब इन्द्राः वर्षितारा वर्षितुः मन्त्रेण रथे' युज्यमानाः कामानां वर्षितुरथाः अरथाः ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषां ते सुतः सोमः परिपिक्ता मधूनि ।

युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोर्षं मुद्रिक् ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । रथम् । वृषणम् । वृषां । ते । सुतः । सोमः । परिपिक्ता । मधूनि ।

युक्त्वा । वृषभ्याम् । वृषभम् । क्षितीनाम् । हरिभ्याम् । याहि । प्रवता । उर्षं । मुद्रिक् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० परिपिक्ताणि मधूनि मधुसम्पत्ताः' सुतस्य स्तेनस्य प्रदाय परितः पात्रेषु सिक्ता इति ।
प्रवात् मार्गः प्रवणः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अयं युजो देवया अयं प्रियेर्ध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णं वदिरा तु शंक्रु प्र याहि पिवा निपद्य वि मुचा हरी इह ॥ ४ ॥

अयम् । यज्ञः । देवस्याः । अयम् । नियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयम् । इन्द्र । सोमः ।
स्तीर्णम् । वर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिवं । निऽस्यं । वि । मुच । हरी इति । इह ॥

वेङ्कट० स्वदर्पं वायमानाः नशः देवान् मति गच्छन् अयम्, तथा अयम् 'पशुः । पवसुत्तरयावि' । इदं च
विस्तीर्णमस्माभिः वर्हिः ॥ ४ ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याष्ट्याङ्गुषु ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम् वस्तोरर्वसा मृगन्तो विद्यामेपं वृजनं जीरदांनुम् ॥ ५ ॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्चोद् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।
विद्याम् । वस्तोः । अर्वसा । मृगन्तोः । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरदांनुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । सुष्टु मया स्तुतः स्वम् मान्यस्य कारोः इमानि ब्रह्माणि उप याहि रक्षणार्थम्
इन्द्रं स्तुवन्तो वपन् वासम् लभेमहि ॥ ५ ॥

'इति द्वितीयाष्टके षष्ठ्यांष्याये ब्रिहो वर्गः' ॥

[१७८]

'अगस्त्यो मेघावरुणिक्रंषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

यद् स्या ते इन्द्र धृष्टिरास्ति यया वभूथं जरितृभ्यं ऊती ।

मा नः कामं मह्यन्तुमा धृन्विश्वा ते अद्यां पर्याप आयोः ॥ १ ॥

यत् । इ । स्या । ते । इन्द्र । धृष्टिः । अस्ति । यया । वभूथं । जरितृभ्यः । ऊती ।
मा । नः । कामम् । मह्यन्तम् । आ । धृक् । विश्वा । ते । अस्याम् । परि । आयः । आयोः ॥

वेङ्कट० इन्द्र । यद् खलु ते क्षिप्रता इयम् निघटे, यया भवति स्तोत्रभ्यः रक्षायै । तस्मात्
तस्मात्कम् कामम् वर्धमानम् मा भा धाक्षीः । विश्वानि स्वदीवानि कर्माणि परि अस्याम् अहम्
गन्तुः । आयः इति दीर्घछान्दसः ॥ १ ॥

न या राजेन्द्र आ दमन्तो या तु स्वसारा कृणवन्त योतीं ।

आर्पथिदस्मै सुतुकां अवेपन् गमन्त इन्द्रः सुख्या वयंथ ॥ २ ॥

न । य । राजा । इन्द्रः । आ । दम्भत् । नः । या । तु । स्वसारा । कृणवन्त । योतीं ।
आर्पः । चित् । अस्थै । सुतुकाः । अवेपन् । गमन्त । नः । इन्द्रः । सुख्या । वयः । च ॥ २ ॥

१. मायं विं कपं. २. नास्ति विं ल कपं. ३-२. पशुले (सिष्ट सप्त) इष्टं विं कपं.

४. नास्ति विं. ५. 'तः वप विं अं. ६-६. नास्ति मूको. ७. या ल प्रस्ताव.. ८. 'वि अं,

९. दीर्घ छान्दस्य अं.

वेङ्कट० राजा सन् इन्द्रः अस्माकम् तानि न भाभिमुख्येन दिनस्तु स्वस्यानागमनेन, यानि कर्माणि चां च पृथिवीं च स्थाने कृण्वन्ति । कर्मभिर्दिं चावापृथिव्योर्धोरणं भवति । वसतीवरीलक्षणः आपः च 'अस्मै प्रीतये' शोभनसोमापत्याः व्याप्नुवन्तु । सोऽयमिन्द्रः अस्माकं सस्यानि गच्छतु, हविलक्षणमश्वं च ॥ २ ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पुत्सु शूरः श्रोता हर्षं नार्धमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुषं उपाक उर्धन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इन्द्रः । पुत्सु । शूरः । श्रोता । हर्षम् । नार्धमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके । उर्ध्वन्ता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मरुद्भिः सह इन्द्रः शूरः युद्धेषु शत्रून्^१ जयति, याचमानस्य स्तोतुः आह्वानं च गृणोति । सः रथम् यजमानस्य समीपे प्रभरति, तस्य स्तुतीश्च उद्यच्छति । यदि 'वेद् इन्द्रः' स्वयमेव इह भवति ॥ ३ ॥

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रस्तादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।

सुमर्यं इपः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इन्द्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽस्तादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।

सुऽमर्ये । इपः । स्तवते । विवाचि । सत्राऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एवं^२ मरुद्भिः सह इन्द्रः शोभनस्य यदास इन्द्रया सोमलक्षणस्याश्वस्य प्रकर्षेण सादित्वा मर्त्री कुर्वतः शत्रून्^३ अभि भवति^४ । विविधवाचि सङ्ग्रामे शत्रूणामेपणशीलः सन् वीरैः स्तवते सत्यस्य कर्मणः कर्ता यजमानस्य शंसनीयः ॥ ४ ॥

त्वया वयं मधवन्निन्द्र शत्रून् अभि स्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं त्राता त्वम् नो वृधे भूर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । मधऽवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम् । महतोः । मन्यमानान् ।

त्वम् । त्राता । त्वम् । कुं शति । नः । वृधे । नूः । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वया वयम् मधवन् इन्द्रः शत्रून् महतोः अभिजन्यमानान् अभिभवेम । त्वम् रक्षकः, त्वम् एव अस्माकं वर्धनाय भव ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयादके शत्रुर्धात्प्राये ष्फन्तिनो षर्गः^२ ॥

[१७९]

‘प्रथमाद्वितीययोः खोपामुद्रा ऋषिः, गृहीयाचतुर्थ्योरगस्त्यो मैत्रावरुणिः, पञ्चमीपठयोः अगस्त्यक्षिप्यो ब्रह्मचारी । रतिर्वैवला । त्रिप्लुप् छन्दः, पञ्चमी बृहती ।

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुपसो जुरयन्तीः ।
मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यु नु पत्नीर्धृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उपसः । जुरयन्तीः ।
मिनाति । श्रियम् । जरिमा । तनूनाम् । अपि । ऊँ इति । नु । पत्नीः । धृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

षेकूट० शौनकः — ‘ऋती स्नाताश्रुषिर्भावां खोपामुद्रा यशस्विनीम् ।
उपजल्पित्तुमारोभे रहःसंबोधकाम्यया ॥
द्राम्ना सा त्वन्नघोदभ्यां पूर्वारिति विकीर्षितम् ।
रिंभ्रुस्तामभागस्त्य उत्तराभ्यामतोषवत् ॥
विदित्वा तपसा सर्वं तबोर्भानं रिंसतोः ।
शुद्धैः कृतवानरिम ब्रह्मचार्युत्तमे जगौ ॥’ (बृदे ४, ५७-५९) इति ।

बद्धीः अहम् शरदः तपसा श्रममाणा रात्रीः भद्रानि उपसः च गमयन्त्वभवम् । तप
हस्तपादादीनां शोभाम् जरिमा वासयति । अपि इदानीम् पत्नीः पुत्रांसः सत्रच्छेदम् इत्यपि-
पत्न्या विकल्पितम् ॥ १ ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतुसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्नुतानि ।
ते चिद्धासुर्नृहन्तमापुः समु नु पत्नीर्धृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चिद्धि । हि । पूर्वं । ऋतुसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । नुतानि ।
ते । चिद्धि । अर्वा । असुः । नृहि । अन्तम् । आपुः । समु । ऊँ इति । नु । पत्नीः । धृषभिः । जगम्युः ॥ २ ॥

षेकूट० ये चिद्धि हि पुरातनाः तपःसृष्टाः आसन् । ताकम् देवैरेव प्रत्यक्षदृष्टैः प्रह्लापणानि अवदन् ।
ते च भवसिताः नृहि अन्तम् गतास्तपसा । तथा सति पत्न्याः पुत्रिः सत्रच्छेदम् ॥ २ ॥

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत् सृष्टो अम्प्यश्रवाव ।
जषावेदत्रं शतनीधमार्जि यत् सम्पञ्चा मिथुनावम्प्यजाव ॥ ३ ॥

१-३. नास्ति सूको. २-२. ऋतुसापं सूको. ३. ‘कोपसः सूको. ४. उत्तरैः सूको. ५. नृहन्तं
सूको; गच्छेयुः क प्रस्तावः ६. नृहन्तापि सूको.

न । मृषा । श्रान्तम् । यत् । अवन्ति । देवाः । विद्वाः । इत् । स्पृधः । अ॒भि । अ॒स्तु॒वाव ।
जयाव । इत् । अ॒र्द्र । श॒त॒ऽनी॒षम् । आ॒जिम् । यत् । स॒म्यञ्चा । मि॒थुनौ । अ॒भि । अजा॒व ॥३॥

वेङ्कट० न व्यर्थं तपः, यस्मात् रक्षन्ति देवाः । आवां पुत्रानुत्पाद्य सर्वांश्च पूत्रं शत्रून् क्षमिभवेव,
ज्याव पूव च अस्मिस्तपसि बहुनयप्रकारम् सङ्ग्रामम्, यदा अभिमुखौ मिथुनीभूतौ स्वाभिमुख्येन
अभि अजाव ॥ ३ ॥

न॒दस्य॑ मा रु॒धतः॑ का॒म आ॒गन्ति॑ आ॒जातो॑ अ॒मुतः॑ कु॒र्तधि॑त् ।

लो॒पा॒मुद्रा॑ वृ॒षणं॑ नी रि॒णाति॑ धी॒र॒मधी॑रा ध॒यति॑ श्व॒सन्त॑म् ॥ ४ ॥

न॒दस्य॑ । मा । रु॒धतः॑ । का॒मः । आ । अ॒गन् । इ॒तः । आ॒ऽजा॒तः । अ॒मुतः॑ । कु॒र्तः । चि॒त् ।

लो॒पा॒मुद्रा॑ । वृ॒षणम् । नि॒ । रि॒णा॒ति॑ । धी॒रम् । अधी॑रा । ध॒यति॑ । श्व॒सन्त॑म् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्तोतुर्कपेः मम निरुन्धानस्येन्द्रियम् कामः भागम् । इतः भागतः अमुतः वा अजाताद् देशात् ।
इत् इत्यारमभो निर्देष्टः, अमुत इति परत्याः । लोपामुद्रा भर्तारम् भाकर्षति । धृष्टम् अपृष्टा
पिबति धसन्तम् ॥ ४ ॥

इ॒मं नु॑ सोम॒मन्तितो॑ ह॒स्तु पी॑त॒मृषं॑ ब्रु॒वे ।

यत् सी॒मा॒ग॒भ॒कृ॒मा तत् सु॑ सृ॒ळतु॑ पु॒ळु॒कामो॑ हि म॒र्त्यः ॥ ५ ॥

इ॒मम् । नु॑ । सोम॑म् । अ॒न्तितः॑ । ह॒स्तु । पी॑तम् । मृ॒षं । ब्रु॒वे ।

यत् । सी॒म् । आ॒गः । च॒कृ॒म । तत् । सु॑ । सृ॒ळतु॑ । पु॒ळु॒कामः॑ । हि । म॒र्त्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमम् सोमम् इदानीम् आऽन्वात् वायवकाशं अठरेषु पीतम् पररहस्यदर्शनमायश्चित्तार्थं हतीति ।
यत् सर्वतो वर्षे पापम् चक्ष्म, तत्र अस्मात् पापविनाशनेन सोमः सुखयतु । बहुकामो हि
मनुष्यः पारहस्यानि चावशः पश्यति ॥ ५ ॥

अ॒गस्त्यः॑ ख॒न॒मानः॑ स॒नि॒त्रैः॑ प्र॒जाम॑र्प॒त्यं ब॒ल॒मिच्छ॑मानः ।

उ॒भौ व॑र्णा॒वृषि॑भ्र॒तः पु॑पो॒प स॒त्या दे॒वेषु॑श्चि॒प्यो ज॒गाम॑ ॥ ६ ॥

अ॒गस्त्यः॑ । ख॒न॒मानः॑ । स॒नि॒त्रैः॑ । प्र॒ऽजाम् । अ॒र्प॒त्यम् । ब॒लम् । इच्छ॑मानः ।

उ॒भौ । व॑र्णा । वृषिः । भ्र॒तः । पु॒पो॒प । स॒त्याः । दे॒वेषु॑ । अ॒ऽशि॒प्यः । ज॒गाम॑ ॥ ६ ॥

१. भावः च वि' अ'. २. नरि वि' छपं. ३. 'तार वा वि' अ'. ४. पंतीति अ'. ५. मन् वि'
अ'. ६. 'मन् नु वि' अ'. ७. अग्निश्चरु छ मरवापः.

वेङ्कट० वानप्रस्थविधिना अगस्त्यः मूढादानार्थम् खनिजैः पृथिवीम् खनमानः गृहस्थवत् प्रजादिकं च इच्छन् ।
उभौ इमावाकारी अयम् ऋषिः उग्रः पुषोम । 'भापुरासास्त इत्यादिकाश्च आशिपः' देवेषु
यथार्थाः प्राप्तवान् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाहके चतुर्थोऽध्याये द्वाविंशो वगः ॥

[१८०]

अगस्त्यो मैत्रावरुणिकंऽपिः । अधिनौ देवता । त्रिष्टम् छन्दः ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद् वां पर्यणीसि दीर्यत् ।
हिरण्ययां वां पवयंः प्रुपायन् मध्वः पिबन्ता उपसंः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अर्णीसि । दीर्यत् ।
हिरण्ययाः । वाम् । पवयंः । प्रुपायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उपसंः । सचेथे इति ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'अधिनौ' युवयोः यदा रथः उदकानि पतितः सञ्चरति तदाभीं तौस्त्रादौकान् सुयमांसः
अश्वाः च सञ्चरन्ति । तथा हिरण्ययाः पानसाधनभूताः पान्यो मधुपर्णाः 'सुययो रथे'
उज्ज्वलन्ति । युवो मधुसदसं सोमम् पिबन्तौ उपसः सचेथे ॥ १ ॥

युवमत्युस्वार्व नक्षथो यद् विपत्तमनो नर्यस्य प्रयज्योः ।
स्वसा यद् वां विश्वगूर्तां भराति वाजायेई मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवम् । अत्यस्य । अर्वा । नक्षथः । यत् । विपत्तमनः । नर्यस्य । प्रयज्योः ।
स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्ता इति विश्वगूर्ता । भराति । वाजाय । ई । मधुऽपौ । इषे । च ॥

वेङ्कट० युवम् अचनशीलस्यादित्यस्य अघस्वात् न्याग्नयो गच्छथः, विविधपत्तनस्य गृहितस्य
प्रकर्षेण यदत्यस्यदित्यस्य स्वसा उपाः यदा वाम् विश्वैराहूयमानौ पृथिवीं प्रति भरति,
यदा च वां मधुप च अजाय च सोमपौ स्तौति ॥ २ ॥

युवं पर्य उस्त्रियायामधत्तं पकमामायामन् पूर्ये गोः ।
अन्तर्यद् वनिनौ वामृतप्सु हारो न शुचिर्यजते हविर्भान् ॥ ३ ॥

युवम् । पर्येः । उस्त्रियायाम् । अधत्तम् । पकम् । आयामम् । अर्वा । पूर्येम् । गोः ।
अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । अतप्सु इत्यतऽप्सु । हारः । न । शुचिः । यजते । हविर्भान् ॥

१-३. नास्ति अर्वा । ४. 'द्विषे वि' । २-२. नास्ति मूको. ३-३. नास्ति वि अर्वा. ४-४. 'योस्व
६. ५. नग' उप. ६. युवम् अर्वा. ७. 'युवो वि'. ८. नास्ति अर्वा.

वेङ्कट० युवम् पयः गवि अपतम् पक्वम् आमायाम् ऊषःप्रदेशे बहु गोः, पुरातनं वा तद्व्याः^१ ।
तदिदं शपथे कृतम् । यदा हे सत्यरूपी! वाम् बनिनः वृक्षस्य अन्तः अरण्यमध्ये स्तेनः
इव वृक्षः शुचिः क्षयुर्नानिभिः यजते स्म हविमान् । अभिशस्यमानः स्तेनोऽरण्ये यजते ॥ ३ ॥

युवं हं धर्मं मधुमन्तमत्रंपेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेपे ।

तद् वां नरावधिना पथंऽद्विष्टी रथपेव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥ ४ ॥

युवम् । हं । धर्मम् । मधुमन्तम् । अत्रंपे । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतम् । एपे ।

तद् । वाम् । नरो । अद्विष्टा । पथःऽद्विष्टिः । रथ्याऽद्व । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युवम् खलु दीप्तमग्निम् उदकवन्तम् अन्ते असुरैरग्री प्रक्षिप्तम्, उदकानि तटः इव, अवारपेधाम्
वामिच्छते । तस्मिन्नाश्रये^२ कृते सति नेतारौ ! अधिनौ ! देवैः वाम् पशोर्यागः कल्पितः । तथा
तदानीं रथ्यायां यक्राणि इव सोमाश्च मधुसदशाः प्रति यन्ति ॥ ४ ॥

आ वां दानाय वृत्तीय दस्त्रा गोरौहेण तौडयो न जित्रिः ।

अपः क्षोणीं सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥ ५ ॥

आ । वाम् । दानाय । वृत्तीय । दस्त्रा । गोः । ओहेन । तौड्यः । न । जित्रिः ।

अपः । क्षोणीं इति । सचते । माहिना । वाम् । जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ वर्तयामि वाम् क्षनाय दर्शनीयो!, यथा उदकस्य भोघेन तमुद्गमध्येऽपहियमाणः^३ भुज्युर्गाम्
आगृह्णाव जीर्णः । अन्तरिक्षे चावापृथिव्यौ च सेवते महत्त्वेन सुवयोः रयः तथा यष्ट्व्यौ! वाम्
सम्भवतुमिच्छन् अचतेः^४ जीर्णो भवति ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये त्रयोविंशो वारो ॥’

नि यद् युवेथे नियुतं सुदानु उर्षं स्वधार्भिः सृजयः पुरंधिम् ।

प्रेपद् वेपद् वातो न सूरिरा महे ददे सुजतो न वार्जम् ॥ ६ ॥

नि । यद् । युवेथे इति । नियुतः । सुदानु इति सुदान् । उर्षं । स्वधार्भिः । सृजयः । पुरंधिम् ।

प्रेपद् । वेपद् । वातः । न । सूरिः । आ । महे । ददे । सुजतः । न । वार्जम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे नोभजदानी! यदा वर्षार्थम् नियुतः वायोरशः युवान् ‘नि मिथययः’, तदानीमग्नेः
उप सृजयः पृथिवीं यदुनो दायीम् । प्रीणयति^५ च न्यासोति च वाम् वातः इव स्तोत्रैः
स्तोत्रा । अथ महत्त्वाय आ दत्ते च भवद्दत्तमर्षं^६ सुकर्मा इव कर्षकः ॥ ६ ॥

१. नास्ति लपं. २. अरिमशं मूको. ३. ‘थे न नियमाणः वि’ अं ल लपं. ४. अर्तं वि’
लपं; अर्तं वि’ अं; अर्तं? ल. ५. ५. नास्ति मूको. ६-९. नितामवयः अं. ७. नास्ति वि’ अं.
८. ‘थे वापटे मूको.

वयं चिद्धि वां जरितारः सुत्या विपन्यामहे वि पुषिर्हितावान् ।

अथा चिद्धि ष्माश्विनामनिन्धा पाथो हि ष्मां वृषणावन्तिदेवम् ॥ ७ ॥

वयम् । चिद् । हि । वाम् । जरितारं । सुत्या । विपन्यामहे । वि । पुषि । हितवान् ।

अथ । चिद् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिन्धा । पाथ । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिदेवम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वयम् अपि वाम् स्तोत्रार सत्यवचना स्तुम् । युवयो हि स्तोत्रा हितयुक्तो भवति । अथ अश्विनौ ! अनिन्धौ ! रक्षथ वरिषारौ ! अन्तिकस्वदेव स्तोत्रारम् ॥ ७ ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु दून् विरुद्रस्य प्रसवंपस्य तातो ।

अगस्त्यो नरां नृपु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत् सुहसैः ॥ ८ ॥

युवाम् । चिद् । हि । स्म । अश्विनौ । अनुं । दून् । विरुद्रस्य । प्रसवंपस्य । तातो ।

अगस्त्यं । नराम् । नृपुं । प्रशस्तं । काराधुनीव । चितयत् । सुहसैः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे अश्विनौ ! युवाम् विश्वेषु अश्विना दीतिरहितत्वाद् विगतशत्रुभावस्य वर्षस्य सम्भ-
जनार्थम् अगस्त्य मनुष्याणां नृपु देवेषु प्रशस्तमान स्तौति । यथा शत्रुस्य ष्माश्वि
रीपुरास अपि स्तोत्रसदृशै अचेतयत्, तद्वच चेतयति ॥ ८ ॥

प्र यद् वहेथे महिना रथस्य प्र स्पन्द्रा याथो मनुषो न होता ।

धुत्तं सूरिभ्य उत वा स्वदध्यं नातत्या रयिपाचः स्वाम ॥ ९ ॥

प्र । यद् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्पन्द्रा । याथु । मनुष । न । होता ।

धुत्तम् । सूरिभ्यम् । उत । वा । स्वदध्यम् । नातत्या । रयिपाचं । स्वाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० रथस्य महिनेन यदा युवाम् प्र याप्युथ, तदा स्वान्दनशीले ! प्र याप्य च, यथा 'मनुष्यस्य होता' यथावागतो यज्ञान्ते गच्छति । दध स्तोत्रयुग्म अपि च शोभनाथसह्यम् । नातादी । धनस्य सम्भकार ययम् स्वाम् ॥ ९ ॥

तं वा रथं वृषमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुवितापु नच्यम् ।

अरिष्टनेमि परि धामिमानं विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

१. अथोदयद् वि*, शोदयति अं. २. तथा अं ३. ३. 'उप रोडा वि' अं. ४. 'शरीरम्
वि' अथ, 'शरत्तम् वि' अं ५ ॥

तम् । वाम् । रयम् । वयम् । अथ । हुवेम् । स्तोमैः । अश्विना । सुवितार्य । नव्यम् ।
अरिष्टनेमिम् । परि । वान् । इयानम् । विवाम् । इपम् । वृजनम् । जिरडानुम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० तम् शुवयोः रथम् वयम् इवानीम् आङ्गयामः स्तोमैः अश्विनौ! अभ्युदयाय स्तोतव्यम्
अक्षतचक्रधारम् परि गच्छन्तम् चाम् ॥ १० ॥

*इति द्वितीयाष्टके षण्ण्य्याये षण्ण्य्याये षण्ण्य्याये षण्ण्य्याये षण्ण्य्याये ॥

[१८१]

अगस्त्यो मैत्रावरुणिक्रंभिः । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

कटु प्रेष्ठाविपां रयीणामध्वर्यन्ता यदुन्नित्नीथो अपाम् ।

अयं वा यज्ञो अकृत प्रशस्ति वसुधित्नी अवितारा जनानाम् ॥ १ ॥

कट् । ऊँ इति । प्रेष्ठौ । इयाम् । रयीणाम् । अध्वर्यन्ता । यत् । उत्तन्निनीथः । अपाम् ।

अयम् । वाम् । यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिम् । वसुधित्नी इति वसुधित्नी । अवितारा । जनानाम् ॥

वेङ्कट० कदा सलु स कालो भवति, प्रियतमो युवाम् अजानाम् रयीणाम् चार्थम् अध्वरमिच्छन्ती
यदा अपाम् इति कर्मणि पष्ठी, अपः उत्तन्निनीथः । अयम् शुवयोः यज्ञः प्रशस्तिम्
अहत जनानां दातारो रक्षितारो जनानाम् ॥ १ ॥

आ वामधासः शुचयः पयसा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतशृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहन्तु ॥ २ ॥

आ । वाम् । अधासः । शुचयः । पयःसाः । वातरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनुःजुवः । वृषणः । वीतशृष्ठाः । आ । एह । स्वराजः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

वेङ्कट० वाम् शुवयोः पयविधा अद्याः इह आ वहन्तु उदकस्य रक्षितारः वातवेगाः दिवि भवाः
अतवसीलाः मनोवेगाः वीतारः कान्तशृष्ठाः प्रभवः ॥ २ ॥

आ वां रथोऽवनिं प्रवत्वान्सृप्रवन्धुरः सुवितार्य गम्याः ।

वृष्णाः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो विष्ण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रवन्धुरः । सुवितार्य । गम्याः ।

वृष्णाः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहम्पूर्वः । यजतः । विष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

* १. दपार वि^१ अ^१. २-२. नास्ति मूको. ३. तदा वि^१. ४. तदा वि^१ अ^१; 'दा वृषान् मूको.
५-५. अयामपयवि वि^१ अ^१. ६. 'तारो वि^१ अ^१.

वेङ्कट० युवयोः^१ रघुः पृथिवी इव विस्तीर्णावकाशः प्रमुक्तफलकासदृषाटः^२ मधुसूदनाय गच्छतु । हे मेघरथाधिष्ठातारौ ! मनसः भवि वेगवान् युवयोर्गमनायसरे महम् पूर्वं इत्युपलिप्तम् यष्ट्यः यः भवति स्तुत्यौ ॥ ३ ॥

इहेहं ज्ञाता समंवावशीतामरेपसां तन्वा^३ इ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमंखस्य सुरिदिवो अन्यः सुभर्गः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहइह । ज्ञाता । सम् । अवावशीताम् । अरेपसां । तन्वा । नामभिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वाम् । अन्यः । सुमंखस्य । सुरिः । दिवः । अन्यः । सुभर्गः । पुत्रः । ऊहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्रात्र प्रादुर्भूतो सह कामयेवा^४ पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिः च स्वैः दत्त्वा भविमावित्वादिभिः । जयशोकः^५ ॥ ४ ॥

प्र वां निचेरुः कंकुहो वशान् अतु पिशङ्गरूपः सर्दनानि गम्याः ।

हरी अन्यस्य पीपयन्त वाजैर्मध्ना रजांस्यश्विना वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । निचेरुः । कंकुहः । वशान् । अतु । पिशङ्गरूपः । सर्दनानि । गम्याः ।

हरी इति । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । मध्ना । रजांसि । अश्विना । वि । घोषैः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् लोभाद् मयितारौ भवयः गर्जितशब्दैः वायुघोषैश्च ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

प्र वां शरद्वान् वृषभो न निष्पाद् पूर्वीरिषधरति मर्ष्य इष्यन् ।

एवैरन्यस्य पीपयन्त वाजैर्वपन्तीरूर्ध्वा नद्यो न आगुः ॥ ६ ॥

प्र । वाम् । शरद्वान् । वृषभः । न । निष्पाद् । पूर्वीः । इषः । चरति । मर्ष्यः । इष्यन् ।

एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वपन्तीः । ऊर्ध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवयोः विशरणाद् वृषभः इव परंतादीनामभिविष्टा वायुः यज्ञमुपे स्थितानि अजानि प्र चरति मादकं सोमम् इच्छन् । अथाऽऽदित्यस्य गमनशीलैः तत्रैरिषैरद्वैः मनुष्या वधेन्ते । प्राप्नुवन्तः त्रिभि स्थिताः मदनशीलाः आपा युवयोः प्रस्तादाद् अस्मान् आ गच्छन्तु ॥ ६ ॥

अमर्जि वां स्पर्धिरा वेघसा गीर्षाब्दे अश्विना त्रेधा धरन्ती ।

उपस्तुतावतं नार्धमानं यापुत्रयामञ्जृशुतं हवं मे ॥ ७ ॥

१. नादित वि' अ'. २. 'वटे वि' अ'. ३. 'अमने' वि' अ'. ४. 'अमने' अ. प्रस्ताया.
५. 'शीले वि' अ'. ६. 'साय' (अत्रात्रा रथेणायावमभरतिप्यन्ती) अर्थ. ६-९. नास्ति सूक्ति.

असंजि । वाम् । रथविरा । वेधसा । गी । द्राब्धे । अश्विना । त्रेधा । क्षरन्ती ।
उपस्तुतो । अवतम् । नाधमानम् । यामन् । अयामन् । शृणुतम् । हयम् । मे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यथा युवयो युवा स्तोत्रा मया स्तुति बाधे तज्जाते अश्विनौ ! त्रेधा क्षरन्ती, उच्चनीच-
मध्यमेतिप्रकारत्वम्, प्रैस्वर्येण क्षरन्ती । मया उपस्तुतौ युवां याचमानं रक्षतम् । गमने च^१
भगवते च शृणुतम् स्तोत्र मे ॥ ७ ॥

उत स्या वां रुशतो वप्तसो गीत्त्रिवर्हिपि सदसि पिन्वते नृन् ।
वृषा वां मेधो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वाम् । रुशत । नर्सस । गी । त्रिऽवर्हिपि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।
वृषा । वाम् । मेध । वृषणा । पीपाय । गो । न । सेके । मनुष । दशस्यन् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अपि च एषा युवयो उज्ज्वलस्य रूपस्य स्तुति त्रिविधैर्हिपो^१ घातुभि स्तोत्रावां
वेधाम् बाधायपति मनुष्यान् । वविता युवयो सम्बन्धी *मघ दे ववितारी^२ प्याययति
पदुक्षीराया गो इव ऊष वृथिव्या सेके मनुष्यान्^३ अक्षानि प्रपच्छन्^४ ॥ ८ ॥

युवां पूषेनाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जर्ते हविष्मान् ।
हुवे यद् वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेपं वृजनं जरिदानुम् ॥ ९ ॥

युवाम् । पूषाऽईव । अश्विना । पुरंमऽधि । अग्निम् । उषाम् । न । जर्ते । हविष्मान् ।
हुवे । यद् । वाम् । वरिवस्या । गृणान । त्रियाम् । इषम् । वृजनम् । जरिदानुम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० *विश्वस्य घर्ता^१ 'पूषा इव^२ युवाम्^३ अश्विनौ^४ भवय । तथा^५ वा *यन्मान अग्निम् उपसन्न न
स्तोति^६ । यस्मान् अहमाह्वयामि, परिचर्यया सद् स्तुषन्^७ भवामि । ततो विद्यामेति गतम्
(ऋ १, १२५, १५) ॥ ९ ॥

^१ इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये पश्चितो वर्तते ।^{१०} ॥

[१८२]

^१ अगस्त्यो देवावर्षिर्नपि । अश्विनौ दवता । जगती छन्दः, पद्यग्रहण्यौ लिट्बुभौ^२ ।

अभूदिदं वयुनमो पु भूपता रथो वृषण्वान् मदता मनीषिणः ।

धिपंजिन्वा धिष्य्यां विश्वलावह द्वियो नपाता सुकृते शुचिव्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूपत् । रथं । वृषण्ऽवान् । मदत । मनीषिण ।
धिपंजिन्वा । धिष्य्या । विश्वलावह इति । द्वि । नपाता । सुकृते । शुचिव्रता ॥ १ ॥

१ वा वि^१ अ^२ २ वा वि^३ ३ विष्मपिनो वि^४ अ^५ ४ इ तुदितम् वि^६ अ^७

† मनुष्यन् ए प्रस्ताव ? * ५ नास्ति वि^८ अ^९ ६-६ नास्ति वि^{१०} ७ नास्ति अ^{११} ८, १२ अ^{१२}

९ मनुष्य अ^{१३} वि^{१४} १० १०. नास्ति मूको

वेङ्कट० उपस्थानम् अभूत् इदम् प्रज्ञानम् । हे मनुष्याः ! मत्समीपे सुप्तु वा भवत । अश्विनोरयं
 वर्षणान् रथः आजगाम, स्तुत हे ननीदिणः । । कर्मणां तर्पितारौ स्तोत्रभ्यो 'विश्वला-
 तिश्रजहायाः वासवितारौ' दिव्यः पुत्री शोभनकर्मणे शोभनकर्माणी ॥ १ ॥

इन्द्रतमा हि धिष्यां मरुत्तमा दुसा दसिष्ठा रथ्यां रथीतमा ।

पूर्णं रथं वहये मध्व आर्चितं तेन दात्रासुपर्णं याथो अश्विना ॥ २ ॥

इन्द्रतमा । हि । धिष्यां । मरुत्तमा । दुसा । दसिष्ठा । रथ्यां । रथीतमा ।

पूर्णम् । रथम् । वहये इति । मध्वः । आर्चितम् । तेन । दात्रासम् । उर्ष । याथः । अश्विना ॥

वेङ्कट० इश्वरतमौ हि स्तोत्रभ्यो मन्वृत्तमौ दसौ अतिशयेन दुर्जेनीयो रथ्यायां रथे नेतारौ मधुपर्णं रथम्
 वहये मधुनः आर्चितम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

किमत्रं दसा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहर्विर्महीयते ।

अतिं क्रमिष्टं जुरतं पुणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्वधे ॥ ३ ॥

किम् । अत्र । दसा । कृणुथः । किम् । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अर्हविः । महीयते ।

अतिं । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पुणेः । असुम् । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । वचस्वधे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० किम् अस्मिन्नेतरे दशेनीयो ! कृणुथः । किम् च तस्मिन् आसाथे, जनः यः कः चित् अर्होत्सा
 भवद्भ्यां गमनेन पूज्यते । तस्मात् तम् अति क्रमिष्टम्, हितं च तस्यासुरस्य प्राणम्, ज्योतिः विप्राय
 कृणुतम् स्तुतिमिच्छते ॥ ३ ॥

जन्मर्षतमभितो रायंतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्याश्विना ।

वाचंवाचं जरित् रुनिर्ना कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥

जन्मर्षतम् । अभितं । रायंतः । शुनः । हतम् । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।

वाचंमुवाचम् । जरितुः । रुनिर्नाम् । कृतम् । मुभा । शंसं । नासत्या । अवतम् । मम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अश्विनौ ! अभितः शब्दयतः शुनः 'जन्मर्षयोः कृतम्' इत्यम् च सद्ग्रामस्य कर्तुं हितम् ।
 एवञ्जालोपकानि कर्तुं जानीयः । स्तोत्रुः सर्वो वाचं रत्नवतीन् हतम् । उभौ सहितो वासवो मम !
 आशंसने रक्षतम् ॥ ४ ॥

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुपु प्लवमात्सुन्वन्तं पक्षिणं तौउपाय कम् ।

येन देवत्रा मनसा निरूहथुः सुपप्तनी पंतथुः शोदंसो महः ॥ ५ ॥

१-१. विश्वलातिश्रजहाया वासिता मूको. २. मधुपर्णे छय. ३-३. 'वेङ्कटु' वि' अ'. ४. भनन्तमा' वि' अ'.

युवम् । एतम् । चक्रुः । सिन्धुषु । प्लवम् । आत्मन्ऽवन्तम् । पक्षिणम् । तौऽग्र्याय । कम् ।
येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽकृद्दुः । सुऽपुत्तनि । पेत्युः । क्षोर्दसः । महः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० युवाम् एतम् कृतवन्तौ उदकेषु प्लवसाधनं युष्मादीयं पक्षयुक्तं तुमपुत्राय^१ । येन प्लवेन^२
देवान् युवाम् मनसा^३ प्रत्युद्दुः^४ ; युवामपि तेन प्लवेन सुपतने^५ महतः उदकान् पक्षं प्रति
पेत्युः^६ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वर्गः ॥

अर्धविद्धं तौऽग्र्यमप्स्वर्न्तरनारम्भणे तर्मसि प्रविद्धम् ।

चर्तधो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्चिभ्यामिपिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अर्धऽविद्धम् । तौऽग्र्यम् । अप्ऽसु । अन्तः । अनारम्भणे । तर्मसि । प्रऽविद्धम् ।

चर्तधः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्चिऽभ्याम् । इपिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अर्धं मध्ये पित्वाऽर्धविद्धं तुमपुत्रम्^१ अनारम्भणे अन्धकारे समुद्रमध्ये प्रक्षिप्तम् चतस्रः नावः
जठरस्य पर्यासा विस्तीर्णोदराः अश्चिभ्याम् प्रेषिताः समुद्रमज्जाले उत् पारयन्ति ॥ ६ ॥

कः स्विद् वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौऽग्र्यो नाधितः पर्यर्षस्वजत् ।

पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्चिना ऊह्युः श्रोमंताय कम् ॥ ७ ॥

कः । स्वित् । वृक्षः । निःऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौऽग्र्यः । नाधितः । परिऽअर्षस्वजत् ।

पर्णा । मृगस्य । पतरोऽऽव । आऽर्णै । उत् । अश्चिनौ । ऊह्युः । श्रोमंताय । कम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उदकस्य मध्ये कः सः वृक्षः निष्ठितः यम् वृक्षम् भुज्या अश्चिनौ स्तुवन्^१ परिष्वक्तवानिति
नावमभिधेत्याह । अयस्रः स भुग्स्तुतदानोमेव यस्या नावः पर्णानि आरम्भवान् शीघ्रं गच्छतः
मृगस्यैव लोमानि । तमय अश्चिनौ । उत् ऊह्युः श्रोमत्कुलजावान्^२ विष्टे ॥ ७ ॥

तद् वां नरा नासत्पावर्तु ष्याद् यद् वां मानांस उच्यमवोचन् ।

अस्माद्य सर्दसः सोम्यादा विद्यामेर्षं वृजर्न जीरदालुम् ॥ ८ ॥

तद् । वाम् । नरा । नासत्पौ । अर्तु । स्यात् । यत् । वाम् । मानांसः । उच्यम् । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सर्दसः । सोम्यात् । आ । विद्याम् । इपम् । वृजर्नम् । जीरदालुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० हे नरादी । नासदी ! तद् युवयोः सधिष्यने भवतु । यद् एवोग्रम् वाम् कुम्भभया उक्तवन्तः ।
यद् अद्य अस्मात् सोमाद्वि^१ यज्ञादुपिष्यतम् तद् वाम् अर्तु स्यात् इति^२ ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टविंशो वर्गः ॥

१. 'एवोग्रम्' वि^१ अ^१. २. 'तु वाम्' वि^२; 'वाम्' अ^२. ३. 'एवोग्रम्' वि^३ अ^३. ४. 'एवोग्रम्' वि^४ अ^४.

५. 'तौऽग्र्याय' वि^५ अ^५. ६. 'पेत्युः' वि^६ अ^६ अ^६. ७-८. 'नासत्पौ' अ^७. ९. 'एवोग्रम्' वि^९ अ^९.

१०. 'स्तुवन्' वि^{१०} अ^{१०} अ^{१०}. ११. 'इय' अ^{११}. १२. 'म्यादि' वि^{१२} अ^{१२}.

[१८३]

‘अगस्त्यो नैत्रावरुणिर्ऋषिः । अश्विनो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।
येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पूर्णः ॥ १ ॥

तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिचक्रः ।
येन । उपयाथः । सुकृतः । दुरोणम् । त्रिधातुना । पतथः । विः । न । पूर्णः ॥ १ ॥

वेङ्कट० तम् रथम् युञ्जाथाम्, मनसः अपि यः जववान् त्रिफलकारुण्डाटः^१ परिवारो । त्रिचक्रः । येन^२
उपयाथः यजमानगृहम्, तेन त्रिफलकेन यज्ञेषु पतथः, पक्षो इव रथैः ॥ १ ॥

सुवृद् रथो वर्तते यन्मि क्षां यत् तिष्ठथः क्रतुमन्तां पृथे ।
वपुर्वपुष्या संचतामियं गीदिवो दुद्विपोपसां सचेथे ॥ २ ॥

सुवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अमि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुमन्ता । अनु । पृथे ।
वपुः । वपुष्या । संचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुद्विवा । उपसां । सचेथे इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० सुवर्तनः रथः वर्तते गच्छन् पृथिवीं गति, यदा कर्मन्तो सुवां त मथितिष्ठथः अत्राय ।
अनुलक्षणे । ‘वपुषोः वपुः’ वपुषे^३ योग्या इयम् स्तुतिः सेवताम् । सुवां^४ दिवः दुद्विवा उपसा सह
प्रादुर्भवन्त्या सचेथे यजमानम् ॥ २ ॥

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामसु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।
येन नरा नासत्येपयध्वै वर्तिर्याथस्तर्नयाय त्मने च ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतम् । सुवृत्तम् । यः । रथः । वाम् । अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।
येन । नरा । नासत्या । इपयध्वै । वर्तिः । याथः । तर्नयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ तिष्ठतम् शोभनावर्तं तम्, यः वाम् रथः कर्मानि अनु वर्तते^५ यजमानवर्षेर्हविष्मिस्तद्मान् । येन
‘ते नेतारो’^६ नासत्यो ! अत्र कर्तुं मार्गम् याथः उपयाय पिये च ॥ ३ ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परिं वक्तुमत् मातिं धक्तम् ।
अयं वां भागो निर्हित इयं गीर्दस्ताविमे वां निधयो मर्षूनाम् ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. विभाक्तं अ. ३. ‘च व वि’ अ. ४-४. नास्ति विं छपं.
५. ‘पुत्रो विं छपं. ६. नास्ति अ. ७. ‘ते ते विं छपं. ८-८. नास्ति मूको. ९. वे. मं १. १८३, ८

मा । वाम् । वृक्षः । मा । वृकीः । आ । दधर्षात् । मा । परि । वर्त्तम् । उत । मा । अति । धृक्त्तम् ।
अयम् । वाम् । भागः । निऽहितः । इयम् । गीः । दसौ । इमे । वाम् । निऽधर्षः । मधूनाम् ॥४॥

वेङ्कट० मरुसमीपे गच्छन्ती वृक्षः वृकी च आदित्यइषोपाश्र मा अभिमृत्ताम् । अथवा लौकिकावेव वृकी ।
तथा सति मा अस्मान् परि वर्जयतम् । मा च भतीत्य अस्मान् अन्यस्मै दत्तम् । अयम् सुवयोः
भागः निहितः । इयम् च युवयोः स्तुतिः । हे वृक्षनीची ! इमानि^१ वाम् सोमानां पात्राणि ॥४॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दस्त्रा हवतेऽयसे ह्विष्मान् ।

दिशं न दिष्टाम्ज्यूवेव यन्ता मे हवं नासत्योर्ष यातम् ॥ ५ ॥

युवाम् । गोतमः । पुरुऽमीळ्हः । अत्रिः । दस्त्रा । हवते । असे । ह्विष्मान् ।
दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजूयाऽर्षेव । यन्ता । आ । मे । हवंम् । नासत्या । उप । यातम् ॥५॥

वेङ्कट० हे दस्यौ ! गोतमः यजमानः रक्षणार्थम् युवाम् पृच हवते तथा पुरुमीळ्हः^१ अत्रिः च । तौ युवाम्,
उपदिष्टाम् दिशम् इव अकृष्टिलेन मार्गेण सारथिः, मदीयम् आह्वानम् उप आ गच्छतम् ॥ ५ ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रतिं वां स्तोमौ अश्विनावधायि ।

इह पातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रतिं । वाम् । स्तोमौ । अश्विनौ । अधायि ।
आ । इह । यातम् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥६॥

वेङ्कट० रात्रिकृतस्य तमसः पारम् वयम् अतारिष्म । न्युष्टा रात्रिरित्यर्थः । तथा^१ युवयोः स्तोमः काले
प्रति अधायि । ततः आ यातम् इह पथिभिः देवयानैः ॥ ६ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्याये एकोनविंशो वर्गः’ ॥

‘न्यास्यत् पीत्रश्चित्तयन्त्यास्तुरीपे’ भाषवाद्धयः ।

अध्वार्यं वेङ्कटतुलो द्वितीयाष्टकगोचरम् ॥

इति वेङ्कटभाषवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्यायाम् द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः

पेङ्कट०

'ता यामव तावपरम्' स्वाचिस्थामसति माधवः
 लोटः प्रदसैयन् सृष्टिं लोटश्च सदनन्तरम् ॥
 कोदुक्षेतावदि' विष्वादी सृष्टी यत्र छिद्ये विधिः ।
 'श्रुतीने परि' श्रुधि नः' विधिराशीश्च याचनम् ॥
 'नाहमतो निर्दे'ति' लोटः सर्वे विधायकाः ।
 पचनव्यक्तभेदस्तु वाक्यसंयोगतः कृतः ॥
 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' अस्योदाहरणं विदुः ।
 'प्रेक्षभादि ध्रुवी'ति' शयुषित्थं करोति सः ॥
 इत्यन्ते बहवो लोटः प्रार्थनाविषया इह ।
 'स देवो एह वेद्यति', 'यज्ञं विवर्धन नः' ॥
 'प्रिमूर्धनं सुतरंश्मिन्' अथ 'लेट् स्वादिधापकः' ।
 जघानि वर्तमानेऽर्थे 'शो यजाति यजात' इत्' ॥
 'अग्निना रुचिमंशनव'† बहवः‡ सन्ति तादृशाः ।
 'आ धा' समुच्चि श्रवत्'§ 'हेतुहेतुमतोरिमी ॥
 वाक्यार्थानुगुण लोटो लोटश्चैव प्रदर्शयेत् ।
 द्युत्पत्त्यर्थमिना काश्चिदचोऽस्माभिः प्रदर्शिताः ॥ इति ५

[१८४]

'अगस्त्यो मेत्रावरुणिकंवि । अश्विनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ॥

ता वामद्य तावपरं हुवेमोच्छन्त्वामुपासि बहिर्भुक्थैः ।
 नासत्या कुर्ह चित् सन्तावुर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वाम् । अद्य । तौ । अपरम् । हुवेम । उच्छन्त्वाम् । उपासि । बहिः । भुक्थैः ।
 नासत्या । कुर्ह । चित् । सन्ता । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाःस्तराय ॥ १ ॥

१. केवलोदा' वि'. २. ऋ ६, ७५, १०. ३. ऋ ४, १८, २. ४. पा ३, ५, ३. ५. ऋ १, ८०, ३. ६. ऋ १, १, ०. ७. ऋ ८, ३९, ९. ८. ऋ १, १८८, १. ९-९. मुष्टितम् वि'; नास्ति अ'.
 १०. ऋ ८, ३१, १. ११-११. मुष्टितम् वि'; नास्ति अ'. † ऋ १, ९, ३. ‡ सत्ययो नस्तथै, ५४* वि'
 ४३. § ऋ १, ३०, ८. १२-१२. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अगस्त्य । ती युवा ययम् अथ आह्वयान् । ती एव इवश्च स्युच्छन्त्याम् उपसि भवतो
काले वोदा स्तोत्रै, एकवचनबहुवचनयो पादभेदात् समन्वय, नास्त्यो । वव अपि
गृह्येने वर्तमानौ स्तोमाना स्वामी दिव पुत्री शोभनदानाय यजमानाय ॥ १ ॥

अस्मे ऊ पु वृषणा मादयेधाम् पुर्णाहितमूर्त्या मर्दन्ता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टां नरा निचेतारा च कर्णेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेधाम् । उव् । पुणीन् । हुतम् । ऊर्त्या । मर्दन्ता ।

श्रुतम् । मे । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । एष्टां । नरा । निचेतारा । च । कर्णे ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्मासु एव हे वृषणौ । सुष्ठु मादयेधाम्, असुराश्च उव् हतम् सोमोन्थां नास्त्यौ ।
स्तोत्राणामभिमुख्यचने मयाऽभिलषितं श्रुतं हे नरो । युवा इस्तुतीनाम् एष्टारौ ।
कर्णेषु तासां निचेतारौ धृत्कर्णो १ ॥ २ ॥

श्रिये पूषन्निपुकृतेव देवा नास्त्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यन्ते वां कक्रुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेषु वर्तणस्य भूरैः ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । इपुकृताऽइव । देवा । नास्त्या । वहतुम् । सूर्यायां ।

वच्यन्ते । वाम् । कक्रुहा । अप्सु । जाता । युगा । जूर्णाऽर्णेषु । वर्तणस्य । भूरैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पूषन् । स्वया सूर्यायाः वहतुम् । सोम रावान् प्रति श्रयितुम् इमो ववो नास्त्यौ इपुस्वि वृती
शीप्रगामिनाम् । उच्यन्ते वाम् स्तुतय अन्तरिक्षविषय जाता । एतदर्थे हि कर्मभिरेतयो स्तुतिर्भवति ।
युगानि क्षणानि क्षीणांवीव रात्रे गूर । सुच्छति न वति हि सन्देश १ । अद्विनो १ स्तुति ॥ ३ ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोत मान्यस्यं कारोः ।

अनु यद् वां श्रवस्यां सुदानु सुवीर्याय चर्षणयो मर्दन्ति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । राति । अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम् । मान्यस्यं । कारो ।

अनु । यद् । वाम् । श्रवस्यां । सुदानु इति सुदानु । सुवीर्याय । चर्षणयं । मर्दन्ति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्मासु सा वाम् हे मर्दितारो । राति दानम् अस्तु । स्तोमम् प्रति आगच्छतम्
मान्यस्य स्तोत । यस्मात् वाम् मन्त्रेण वा हे शोभनदानौ । सुवीर्याय अनी मनुष्या
अनु मर्दन्ति ४ ४ ॥ साद्योत्तरव्याख्या १ नित्यमा १ ॥

१. वृषणा विं अं २ २ नास्ति अं, युष्टितम् विं † सुनाभिं विं ७५ ‡ ‡ मदीत्याती
विं ७५ ¶ इ तं अ २ ४४, १३ ३ ३ नास्ति विं अं ४ अन्ते वि ७५ ५ नास्ति विं अं
६-६ नास्ति एषं ७ रागा अगदयात्वा विं, ८ अतिमदि अं ९ नास्ति मूको

एष वां स्तोमो अधिनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।
यातं वृतिस्तर्नयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मर्दन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वाम् । स्तोमः । अखिनौ । अकारि । मानेभिः । मघधाना । सुवृक्ति ।
यातम् । वृतिः । तर्नयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मर्दन्ता ॥ ५ ॥
वेङ्कट० स्पष्टा व्याख्या (इ. ऋ १, १८४, ४) ॥ ५ ॥

अतारिष्म तमंसस्वारमस्य प्रति वां स्तोमो अधिनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामपे वृजनं ज्वरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमंसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अखिनौ । अधायि ।
आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । ज्वरदानुम् ॥ ६ ॥
वेङ्कट० = ऋ १, १८३, ६ ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

[१८५]

अगस्त्यो मैत्रावरुणिकृषिः । चाषाण्डिन्वी देवता । विष्णुश्चन्द्रः ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा ज्ञाते कवयुः को वि वेद ।
विश्वं त्मना विभृतो यद्वा नाम वि वर्तते अहनी चक्रिपेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । ज्ञाते इति । कवयुः । कः । वि । वेद ।
विश्वम् । त्मना । विभृतः । यत् । वा । नाम । वि । वर्तते इति । अहनी इति । चक्रिपाश्च ॥

वेङ्कट० कतरा पूर्वा कतरा अपरा अन्वयोः चाषाण्डिन्वीः, कथ वा ज्ञाते हे मेधाविनः! एते, कः जनाति ।
सर्वम् आत्मनैव धारयतः यत् वा नाम किञ्चिदस्ति । 'वि वर्तते' वै अन्वयमध्ये धरोरात्रे
चक्रयुक्ते इव ॥ १ ॥

भूरि द्वे अचरन्ती चरन्तं पृथन्तं गर्भमपदी दधाते ।
नित्यं न सुतुं पित्रोरुपस्थे चावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ २ ॥

भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पृथन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति ।
नित्यम् । न । सुतुम् । पित्रोः । उपस्थे । चावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ २ ॥

१-२. नास्ति मूको. २. अन्वयोः वि' लयं. ३. नास्ति मूको. ४-५. विपत्ते वि' ल लयं;
'तते वि' अ'. ५. नास्ति अ'.

वेङ्कट० पृथुं चावापृथिवी स्वस्थाने स्थिते नरन्तम् पादयुक्तम् आदित्यम् स्वयम् अपदी धारयतः
औरसम् इष पुत्रम् पित्रोः उपस्थे वर्तमानम् । चावापृथिवी! अस्मान् महतो भवान्
रक्षतम् ॥ २ ॥

अनेहो द्वात्रमर्दितेरनुर्बु ह्रुवे स्वर्षदवधं नमस्वत् ।

तद् रोदसी जनयतं जरित्रे चावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः । द्वात्रम् । अर्दितैः । अनुर्वम् । ह्रुवे । स्वःऽवत् । अवधम् । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयत्म् । जरित्रे । चावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥३॥

वेङ्कट० अनुपत्रवं दानम् अदितेः अग्रस्थकितं ह्यामि सुखयुक्तं हितारहितम् अन्नयुक्तम् ।
तत् दानं चावापृथिवी! स्तोत्रे प्रादुर्भावयतम् ॥ ३ ॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु व्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरह्नां चावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । व्याम् । रोदसी इति । देवपुत्रे इति । देवऽपुत्रे ।

उभे इति । देवानाम् । उभयेभिः । अह्नाम् । चावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥४॥

वेङ्कट० केन चिदप्यवाप्यमाने रक्षणेन सर्वान् रक्षन्त्यो वयम् अनु रयाम चावापृथिव्यो, ययोः सर्वे
देवा हि^१ पुत्रास्ते । अवि अह्नाम् उभे उभयेभिः अहोरात्रैः देवानाम् भोगसाधने भवत इति ॥ ४ ॥

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं चावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संगच्छमाने । युवती इति । समन्ते इति समऽअन्ते । स्वसारा । जामी इति । पित्रोः ।

उपऽस्थे ॥ अभिजिघ्रन्ती इत्यभिऽजिघ्रन्ती । भुवनस्य । नाभिम् । चावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः ।

अम्वात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परस्परम् सङ्गच्छमाने युवती सङ्गच्छान्ते मातापित्रोः^१ उत्सङ्गे वर्तमाने स्वसारी कण्ठके भुवनस्य
नाभिम् आदित्यम् अभिजिघ्रन्ती ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाहके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वर्गः ॥

उर्वा सर्पनी वृहती ऋतेन ह्रुवे देवानामर्षसा जनित्री ।

दुधावे ये अमृतं सुप्रतीके चावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सग्रनी इति । बृहती इति । क्रतेर्न । हुवे । देवानाम् । अवंसा । जनित्री इति ।
दधाते इति । ये इति । अमृतम् । सुप्रतीके इति । सुप्रतीके । धार्या । रक्षतम् । पृथिवी इति । नुः ।
अम्वात् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विस्तीर्णे स्यान्मूले उच्छ्रिते स्तोत्रेण हुवे देवानाम् अङ्गेन जनयिष्यी । धारयतः ये उदकम्
शोभनाङ्गे ॥ ६ ॥

उर्वी पृथ्वी बृहले दूरेअन्ते उपं ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुमगे सुप्रतीके धार्या रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बृहले इति । दूरेअन्ते इति । दूरेअन्ते । उपं । ब्रुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् ।
दधाते इति । ये इति । सुमगे इति । सुमगे । सुप्रतीके इति । सुप्रतीके । धार्या । रक्षतम् । पृथिवी इति ।
नुः । अम्वात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० महती विस्तीर्णे बहूनां पर्याहे दूरे ययोः पर्यन्तः से, अहमुपस्तोमि हविषा अस्मिन् यज्ञे ।
धारयते ये मनुष्यान् सुधने शोभनप्रकरणे ॥ ७ ॥

देवान् वा यच्चकृमा कञ्चिदागः सखायं वा सदृमिज्जास्पतिं वा ।
इयं धीर्भूया अव्यानमेपां धार्या रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ८ ॥

देवान् । वा । यत् । चकृमा । कत् । चित् । आगः । सखायम् । वा । सदम् । इत् । जाःपतिम् । वा ।
इयम् । धीः । भूयाः । अव्यानम् । एषाम् । धार्या । रक्षतम् । पृथिवी इति । नुः । अम्वात् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यज्ञानुष्ठानात् अन्तर्गतनाम देवान् वा यत् ययन् यत् चित् आगः कृतवन्तः सखायम् वा
मनुष्यं सदा एव जानावरे वा । एतत् स्तोत्रलक्षणं कर्माह्वयम् एषाम् अववापनम्
भवतु ॥ ८ ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामृती अवंसा सचेताम् ।
भूरि चिद्व्यः सुदास्तरायेषा मर्दन्त इपयेम देवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् । कृती इति । अवंसा । सचेताम् ।
भूरि । चित् । अर्थः । सुदाःस्तराय । इषा । मर्दन्तः । इपयेम । देवाः ॥ ९ ॥

१. शोभनाङ्गं छ. २. नरो अ. ३. जाह वि^१ छ. ४. महती छ. ५. तसं वि^१ म.
६. शान्तं म. ७. अववापनं म^१ छ.

वेङ्कट० उभौ मनुष्यभूवौ प्रत्यक्षपरोक्षयासौ नाम रक्षताम् । उभयवक्षस्यौ मार्गो च माम् भक्षेन सेवेताम् ।
बहु अपि धनम् उदारो मरु प्रयच्छतु अतिशयेन सुष्टु हवि प्रयच्छते । वयम् अक्षेन
मदन्त दरिद्राणाम् इप कुर्वीमहि चावापृथिव्यो प्रसादेन देवा । १ ॥

अतं द्विवे तद्वेचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्यात् दुरितादभीकं पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

ऋतम् । द्विवे । तद् । अत्रोचम् । पृथिव्यै । अभिश्रावाय । प्रथमम् । सुमेधा ।

पाताम् । अवद्यात् । दुःश्रितात् । अभीकं । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवोऽभि ॥ १० ॥

वेङ्कट० चावापृथिव्यो अभिश्रवणार्थम् तद् इदम् सुमेधा स्तोत्रम् अवोचद् पूर्वमेव । ते माम्
पाताम् अवद्यात् दुरितात् च । सङ्ग्रामे पता यौ माता च पृथिवी रक्षताम् मा रक्षणे ॥ १० ॥

इदं चावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमार्तर्यदिहोर्पन्नूवे वाग्म् ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विधामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

इदम् । चावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितृ । मार्त । यत् । इह । उपुऽन्नूवे । वाग्म् ।

भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवोऽभि । विधामे । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे चावापृथिवी । इदम् सत्यम् अस्तु, पितृ । मातृ । च यत् इह वाग्म् अह यावे ।
भवत च देवानाम् आसन्नै रक्षणे ॥ ११ ॥

^१इति द्वितीयाहके षष्ठ्याप्यमे तृतीयो वरः ॥

[१८६]

^१अगस्त्यो मैत्रावरुणिक्रुपिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

आ न इवाभिर्विदये सुश्रुस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युरानो मत्संधा नो विश्वं जगदभिपित्ये मनीषा ॥ १ ॥

आ । न । इवाभि । विदये । सुश्रुस्ति । विश्वानरः । सविता । देव । एतु ।

अपि । यथा । युरान् । मत्संध । न । विश्वम् । जगत् । अभिऽपित्ये । मनीषा ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'आ गच्छतु' अस्मान् अग्ने यत्ने योभनदासन यथा विश्वे यरथ प्रेष्या नरा विश्वात् या
य प्रपृथ, सविता देव । अपि च यथा प्रेरयिता विश्वानर हे युरान । अस्मान् पूष
च मादपथ विश्वम् अगर् अभिप्राप्ती प्रदाया यथाऽऽगच्छत ॥ १ ॥

आ नो विश्व आस्क्रा गमन्तु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।
भुवन् यथा नो विश्वे वृधासः करन्त्सुपाहा विथुरं न शर्षः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्क्राः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ।
भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुसहा । विथुरम् । न । शर्षः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ गच्छन्तु अस्मान् विश्वे देवाः शत्रूणामास्कन्दितारः मित्रावयः सत्रताः । त इमे यथा
अस्माकम् अभवन् विश्वे वर्धयितारः तथाऽस्माकं 'शत्रूणां बलम् असहायम्' इव परामूर्तं^१
कुर्वन्तु ॥ २ ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं श्नुस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।
असद् यथा नो वरुणः सुक्तीतिरिपंथ पर्यदरिगृत्तः सूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्टम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । श्नुस्तिभिः । तुर्वणिः । सजोषाः ।
असद् । यथा । नः । वरुणः । सुक्तीतिः । इपंथः । च । पर्यत् । अरिऽगृत्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'निपतमं त्वाम् अतिथिम् स्वीमि अग्निम् स्तुतिभिः पूर्णसम्भजनः' पुत्रपौत्रयुक्तः । भवति यथा
अस्माकम् वरुणः शोभनकीर्तनः तथा च 'कुह, तं च स्तुति' । ज्ञानि च अस्मान् अतिनयति
अरीणामाह्वाता वरुणः प्राज्ञः ॥ ३ ॥

उप व एपे नमसा जिगीषोपासानक्ता सुदुधेव धेनुः ।
समाने अहन् विमिमानो अर्कं विप्रूरूपे पर्यसि सस्मिन्नधन् ॥ ४ ॥

उप । वः । आ । एपे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुधाऽइव । धेनुः ।
समाने । अहन् । विमिमानः । अर्कम् । विप्रूरूपे । पर्यसि । सस्मिन् । ऊर्ध्वम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे देवाः ! दुष्पाम् शत्रुविजिगीषया अहम् अचेन उप आ गच्छामि^२, अहोरात्रे सोमनरोदना^३ पेनुः
इव भवतः, एकस्मिन् अहनि विविधरूपम्^४ अहम् उत्पादयन् नानारूपे उदके समाने ऊर्ध्वनि
मेधे देवरोत्रेणोत्पादयन् ॥ ४ ॥

उत्त नोऽर्हिवृष्ण्योऽ मयस्कः शिशुं न पिप्पुपीय वेति सित्थुः ।
येन नपातम्पां जुनामे मनोजुवो शृष्यो यं वहन्ति ॥ ५ ॥

१-२. नास्ति अर्कः प्रसिद्धम् वि^१. २. पपुपाः मूको. ३-३. 'तन'.....'भवतः अ' वि^२.
४-४. उव 'उदि' ए ५. उरग' वि' ए स्यं. ६. 'सिता वि' अ'. ७. 'विषु ए' वि' स्यं.

उत्त । नः । अहिः । वृष्यः । मयः । करिति कः । शिशुम् । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिन्धुः ।
येन । नपातम् । अपाम् । जुनाम् । मन्तःऽजुर्वः । वृषणः । यम् । वईन्ति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् अन्तरिक्षभवः मेघः सुखं करोतु । शिशुम् इव धाप्याययन्ती माता
सरहवती अस्मानामच्छति । यस्माद् वयम् अपाम् नपातम् देवम् अभिगच्छामः, मनोवेगाः
अथाः वम् वहन्ति ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके यज्ञमाध्याये चतुर्थो वगः’ ॥

उत्त न इं त्वष्टा गन्त्यच्छा स्मत् सुरिभिर्भित्त्वे सज्जोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रं चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत्त । नः । इम् । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ । स्मत् । सुरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सज्जोषाः ।
आ । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽष्टमः । नराम् । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मान् त्वष्टा अभ्यागच्छत शोभनम् देवैः प्रातः सहितः । यथा इन्द्रः च
प्रापिकां मनुष्याणां बुद्धवतः नरान् अस्माकम् इह आगच्छत ॥ ६ ॥

उत्त न इं पृतयोऽर्धयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तर्षी गिरो जर्नयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसन्त ॥ ७ ॥

उत्त । नः । इम् । पृतयः । अर्धयोगाः । शिशुम् । न । गावः । तरुणम् । रिहन्ति ।
तर्ष । इम् । गिरः । जर्नयः । न । पत्नीः । सुरभिऽष्टमम् । नराम् । नसन्त ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकं स्तुतयः^१ व्यास्योजनाः यत्तम् इव गावः तरुणम् इन्द्रं रिहन्ति
आश्रयन्ते । तम् पुनं^२ जनयिष्यः पत्न्यः इव पत्नीन्^३ नेतृणां स्तुतयः विप्रन्ति
अत्यन्तसुगन्धिम् ॥ ७ ॥

उत्त न इं मरुतीं वृद्धसेनाः स्मद् रोदसी समनसः सदन्तु ।

पृषदस्यासोऽवनयो न रथां रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत्त । नः । इम् । मरुतः । वृद्धसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । समनसः । सदन्तु ।
पृषदऽअधासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

१. अथ विं रूपे. २-२. नास्ति मूको. ३. इतः विं प्राणः अं. ४. 'ता मिथ्या अं.
५. नपातम् अं; '(गा) अ वि'. ६. नास्ति अं. ७. 'न लुगणः मूको. ८. पति विं अं. ९. मन्-
गुणम् मूको.

वेङ्कट० अथ च अस्माकम् मरुत प्रवृत्तसेना लोभन चावावृषिषी समनस सन्न अधितिष्ठन्तु ।
 प्रयत्नार्थं गन्तार इव रथा हिसितृणामसितार नित्रयुक्ता इवेतरेखर सङ्गमनात् मरुत-
 देवा ॥ ८ ॥

प्र तु यदैषां महिना चिकिन्ने प्र युञ्जते प्रयुजस्तेसुवृक्ति ।

अथ यदैषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुपायन्त सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । तु । यत् । एषाम् । महिना । चिकिन्ने । प्र । युञ्जते । प्रयुज् । ते । सुवृक्ति ।
 अथ । यत् । एषाम् । सुदिने । न । शरु । विश्वम् । आ । इरिणम् । प्रुपायन्त । सेनाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र शायते यदा मरुता महिना क्षिप्रम् अथ प्र युजते स्तुती 'लोभनप्रवृत्ती' । 'अथ यदा एषाम्'
 सुदिने इव मेघ सर्वं पार्थिवम् इरिणम् वर्षणेन भाद्दन्ति सेना , तदा च प्रयुञ्जत इति ॥ ९ ॥

प्रो अश्विनावर्षसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतंत्रसो हि सन्ति ।

अद्रेपो विष्णुर्वारि ऋभुक्षा अच्छां सुन्नायं ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अर्षसे । कृणुध्वम् । प्रा । पूषणम् । स्वतंत्रस । हि । सन्ति ।
 अद्रेप । विष्णु । वारि । ऋभुक्षा । अच्छा । सुन्नायं । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे मनुष्या 'पूषम् अश्विनी युष्माक रक्षणाय प्र कृणुध्वम् । प्र कृणुध्वं च पूषणम् । स्वतंत्र मरुत
 च सन्ति, तानपि प्रकृणुध्वम्' । अश्विन् विष्णु वात महानिग्दश्च । तानिमान् सर्वान् देवान् सुन्नायंम्
 भावतंयाम ॥ १० ॥

इयं सा वो अस्मे दीर्घतिर्यजरा अपिप्राणी च सर्दनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतने वसधुविद्यामेपं वृजनं जीरदांनुम् ॥ ११ ॥

इयम् । सा । वो । अस्मे इति । दीर्घिति । यत्रा । अपिप्राणी । च । सर्दनी । च । भूया ।
 नि । या । देवेषु । यतने । वसधु । विद्यामेपं । वृजनम् । जीरदांनुम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'हे महत्या देवा' युष्माकम् अस्मात्तु इदं स्तुतिरक्षणं कर्म । सा इयम् अपिप्राणी' अस्माक
 भूयान् सारता च । या इयम् देवेषु भाभिमुक्चन गच्छति वसुधु ॥ ११ ॥

'इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः' ॥

१ 'इती' अथ 'वि' एव २ 'सुति' वि' एव ३ 'इति' वि' अ' ४ 'व' यथादेनां वि' एव,
 यथावधेनां वि' अ', यथादेनां छ ५ नास्ति सूको ६ 'र' कृणुध्वं एव ७ 'अदे' वि' एव,
 ८. नहि वसधु एव वि' अ' ९ 'नास्ति सूको'

[१८७]

‘अगस्त्यो मैत्रावरुणिर्ऋषिः । अशं देवता । तृतीयापञ्चमीवष्टीतत्तन्मेकादशीनामनुष्टुप्,
एकादश्याः बृहती वा, द्वितीयाचतुर्थ्यष्टमीनवमीदशमीनां गायत्री’ ।

पितुं नु स्तोपं महो धर्माणं तर्विषीम् । यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमुदर्यत् ॥ १ ॥

पितुम् । नु । स्तोपम् । महः । धर्माणम् । तर्विषीम् ।

यस्य । त्रितः । वि । व्योजसा । वृत्रम् । विपर्वम् । अदर्यत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अन्नस्तुतिः अशं ह्यसौमि नदत्तः धारयितारः बलस्य यस्य बलेन त्रितः विस्थानः इन्द्र-
वृत्रम् विपर्वणं व्यावर्तयत् ॥ १ ॥

स्वादोऽपितो मधोऽपितो व्यं त्वा बृहमहे । अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । व्यम् । त्वा । बृहमहे । अस्माकम् । अविता । भव ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ २ ॥

उप नः पितृषा चर शिवः शिवामिरूतिभिः ।

मयोऽसुरद्विप्रेण्यः सखा सुशेवो अर्दयाः ॥ ३ ॥

उप । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवामिः । ऊतिभिः ।

मयःसुः । अद्विप्रेण्यः । सखा । सुशेवः । अर्दयाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे पितो! अस्मान् उपागच्छ शिवकरः कल्प्याणैः रक्षणैः सुप्रत्य भावयित्वा द्वेष्यजनवर्जितः
सखा सुसुखः भवामासी ॥ ३ ॥

तव त्वे पितो रसा रजांस्यनु विष्टिताः । दिवि वाताऽव श्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विष्टिताः । दिवि । वाताः । अव । श्रिताः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तव ते अन्न । रसाः लोकात् अनु तिष्ठन्ति । यथा मन्तरिक्षे वाताः तिष्ठन्ति न्याहाः ॥ ४ ॥

तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्ट ते पितो ।

प्र स्वाभानो रसानां त्रिविषीवाऽवरेते ॥ ५ ॥

तव । त्वे । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ट । ते । पितो इति ।

प्र । स्वाभानः । रसानाम् । त्रिविषीवाः । अवरेते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे स्वादुषम ! अमी त्वाम् ददतः भवन्ति । पूरणभूविद्यो द्वितीयः पादः । तथा रसानाम् स्वदितारः अनेककण्ठाः इव पट्टीर्वाचः प्रेरयन्त्येककण्ठा भवि^१ ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके पद्यमाध्याये षष्ठो वर्गः^२ ॥

त्ये पितो महानां देवानां मनो हितम् । अकारि चारुं केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्ये इति । पितो इति । महानां । देवानां । मनः । हितम् ।

अकारि । चारुं । केतुना । तव । अहिम् । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० हे पितो ! त्वयि महत्यामपि देवानाम् मनः निहितम् । अकारि चारुं प्रदानेन । तव रक्षणेन इन्द्रस्य अहिम् अवधीत् ॥ ६ ॥

यद्ददो पितो अजगन् विवस्व पर्वतानाम् ।

अत्रा चित्रो मधो पितोऽर् अक्षार्यं गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानाम् ।

अत्र । चित्र । नः । मधो इति । पितो इति । अर्म् । अक्षार्यं । गम्याः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे पीयमानसोमाह ! यद्यपि इदं त्वमितो गच्छसि । यद्यपि च पर्वतानाम् विवासनमाच्छादनं करोषि । तथापि अत्र च अस्मार्कं मादपितः । मक्षणाय अनें यथा तथा गम्याः । ततोर्पं गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्दपामोर्पधीनां परिश्रमांश्रिणामहे । वातापि पीव इद् भव ॥ ८ ॥

यत् । अपाम् । ओर्पधीनाम् । परिश्रम् । आश्रिणामहे । वातापि । पीवः । इद् । भव ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अत्रः ओर्पधीभ्यश्च यः सारः परिश्रते, तं त्वं यदा वयमास्वादयामः, तदा हे अज ! त्वमस्माकम् आप्यायकम् एव भव । असुरस्य वा अक्षितस्यावत्यङ्गणमित्यलभ्रातुः ॥ ८ ॥

यत् ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजांमहे । वातापि पीव इद् भव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआंशिरः । यवांऽआंशिरः । भजांमहे । वातापि । पीवः । इद् । भव ॥ ९ ॥

वेङ्कट० हे सोम ! यस्माद् तव पयोनिश्रितं यवमिश्रितं वा तत् भजांमहे ॥ ९ ॥

कर्मभ ओंपधे भव पीवो वृक उदारधिः । वातापि पीव इद् भव ॥ १० ॥

१. 'रि च नूको. २-२. नास्ति नूको. ३. 'वा वि' छपे. ४. नास्ति नूको.

करम्भः । ओषधे । मव । पीर्वः । वृकः । उदारयिः । वातापे । पीर्वः । इत् । मय ॥ १० ॥

वेङ्कट० मन्वांसुतम्^१ करम्भः इत्याचक्षते । सः स्वम् ओषधे^२ भव अस्माकम्^३ । एवम्^४ अस्थ्यन्तर्गता मग्ना^५ पीतः । विण्ढाकारः वृकः^६ । उदारयिः भवगन्तव्यः ॥ १० ॥

तं त्वां वृयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुसुदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादपस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसुदिमः ।

देवेभ्यः । त्वा । सधमादम् । अस्मभ्यम् । त्वा । सधमादम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तम् त्वा वयम् अश्व ! स्वाहुतमैः वचोभिः स्तुवन्तः गावः इव हव्यानि स्वाहुतमानि स्तोत्राणि प्रेरितवन्तः देवानां प्रीत्यर्थं तैः सह नाघन्तम् अस्मभ्यम् च सधमादम् ॥ ११ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्गः^२ ॥

[१८८]

^३अगस्त्यो मैत्रावरुणिवृषिः । एकवशानामृषां क्रमेण १ इभमः समिद्धो वाऽग्निः, २ तन्नपात्, ३ इकः, ४ बर्दिः, ५ देवीर्द्वाः, ६ वपासानका, ७ देव्यी होतारी प्रचेतसो, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीजाभारत्याः, ९ त्वष्टा, १० धनस्पतिः, ११ स्वाहाहृतयः देवता । गायत्री छन्दः^४ ।

समिद्धो अघ राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या क्विर्वई ॥ १ ॥

समिद्धः । अघ । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रजित् । दूतः । हव्या । क्विः । इह ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तः^५ ॥ १ ॥

तन्नपादृतं यते मर्वा यज्ञः समजपते । दधत् सहस्रिणीरिपः ॥ २ ॥

तन्नपात् । अतम् । यते । मर्वा । यज्ञः । सम । अजपते । दधत् । सहस्रिणीः । रिपः ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे तन्नपात् । यत्वं गच्छते तुभ्यम्^६ भाव्येन इभिः सम् अज्यते । प्रयच्छन् सहस्रसहस्रानि^७ भद्रानि च स्वम् ॥ २ ॥

अजुह्वानो न ईड्यो देवां आ वधि युक्तिपान् । अग्रे सहस्रता अंसि ॥ ३ ॥

१. मन्वं ११^१ छ छर्षे.

२. अस्माकं वि^२.

३-३. 'गंम' वि^३ छ छर्षे.

४. एणइकं भं.

५-५. पारिष्य मूको. ६. स्वच्छन् वि^४ छ; नास्ति म^५.

७. त्वा मूको.

८. सहस्रसहस्रं वि^६; ७१२३

७१२३^७ भं.

आऽजुह्वानः । नः । ईडर्चः । देवान् । आ । वृक्षि । यज्ञिचान् । अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥३॥

वेङ्कट० आहुयमानः अग्न्याकं स्तोतव्यः देवान् आ वह यज्ञार्हान् । अग्ने त्वं सहस्राणां दाता भवसि ॥ ३ ॥

प्राचीने वृद्धिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । वृद्धिः । ओजसा । सहस्रंऽवीरम् । अस्तृणन् । यत्र । आदित्याः । विराजथ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रागग्रम् वृद्धिः । वडेनाग्ने तदेव वीरयुक्तम् अस्तृणन् । यस्मिन् हे देवाः! यूयम् विराजथ ॥ ४ ॥

विराट् सम्राट् विम्बीः प्रभ्वीर्वृद्धीश्च भूपतीश्च याः । दुरी घृतान्यक्षरन् ॥५॥

विराट् । सम्राट् । विऽम्बीः । प्रऽम्बीः । वृद्धीः । च । भूपतीः । च । याः । दुरीः । घृतानि । अक्षरन् ॥

वेङ्कट० नागागातोयमनुष्यपरिवृत्तानि^१ द्वाराणि भवन्ति । तत्र कश्चिद् विराट् उच्यते, कश्चित्^२ सम्राट् उच्यते राजद्वारम् । एवम् वृद्धीः भूपतीः इति मनुष्यपरिवृत्ता उच्यन्ते । एवंविधाः^३ द्वाराः^४ वृद्धीरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अस्माकम्^५ उदकानि^६ क्षरन्तु ॥ ५ ॥

^१इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्यायेऽष्टमो वक्त्रः^७ ॥

सुरुक्मे हि सुपेशसार्धि श्रिया विराजतः । उपामावेह सीदताम् ॥ ६ ॥

सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । हि । सुपेशसा । अर्धि । श्रिया । विराजतः ।

उपसा । आ । इह । सीदताम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० शोभन्स्वमाभरणे^१ हि मांसले उपामावेह । सोमया अधि विराजतः^२ । ते^३ इह आ सीदताम् ॥६॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारो देव्या कृवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारो । देव्या । कृवी इति । यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥७॥

वेङ्कट० पूर्वं हि सुवचसो देव्यो होतारो कृती भवतः । तथा सति इमम् नः यज्ञम् यक्षताम् ॥ ७ ॥

भारतीच्छे सरस्वति या नः सर्वा उपवृषे । ता नक्षोदयत् श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । श्ले । सरस्वति । याः । नः । सर्वाः । उपऽवृषे । ताः । नः । नक्षोदयत् । श्रिये ॥ ८ ॥

१. येन विं. २. "नानिदयमनुष्यं" विं. छपे. ३. नास्ति मूको. ४-५. नास्ति अर्ध; पुस्तिकम् विं. ६. नास्ति विं. छपे. ७. नास्ति विं. छपे. ८-९. नास्ति मूको. १०. "स्या" विं. अर्ध. छपे. ११. ते उपासनस्ये विं. अर्ध.

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ८ ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून् विश्वान्त्समानुजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टां । रूपाणि । हि । प्रभुः । पशून् । विश्वान् । समऽमानुजे । तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥

वेङ्कट० त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः द्विपदशतुष्पदश्च पशून् प्रति संयोजयति । त्वष्टः! तेषाम् पशूनां वृद्धिम् अस्मभ्यं वेदि ॥ ९ ॥

उप त्मन्यां वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्यां । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० उप सृज वनस्पते । त्वमात्मनैव अन्नम् देवेभ्यः । अग्निः हव्यानि स्वाहूनि कृतवान् ॥ १० ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण तमज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरःशाः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम् । अज्यते । स्वाहाकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पुरो गन्वा अग्निः देवानाम् गायत्र्याशा भ्राञ्छायते, स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः’ ॥

[१८९]

‘अवस्त्यो तैत्रावरुणिक्रौपिः । अग्निर्देवता । त्रिपुत्रं उन्दः’ ॥

अग्ने नयं सुपर्था राये अस्मान् विश्वानि देव वसुनानि विद्वान् ।

युयोध्यश्रुस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमोऽक्ति विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नयं । सुपर्था । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वसुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूर्यिष्ठाम् । ते । नमोऽक्तिम् । विधेम ॥ १ ॥

वेङ्कट० ‘अग्ने । नयं’ सोमनेन मागेण धनय अस्मान् विश्वानि देव । प्रशानानि जानम् । ‘युयोध्यं कुरु’ अस्मत्तः ‘कुटिलत्वमाचरन् एनः’ । भूर्यिष्ठम् नमोवधने तव उभेः ॥ १ ॥

अग्ने त्वं पारिया नव्यो अस्मान्त्सस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथं पृथ्वी बंहुला न उर्वी भवां त्तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । पा॒र्य । न॒भ्यः । अ॒स्मान् । स्व॒स्तिऽभिः । अ॒ति । दुः॒ऽगानि । नि॒शा ।
 ५ । च । पृ॒थ्वी । वृ॒ह॒ला । नः । उ॒र्वी । भ॒व । तो॒कार्य । त॒न॒याय । शम् । योः ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'अग्ने । त्वम्' पार्य स्तुरयः' अस्मान् । कल्याणैः दुर्गाणि अति पारय संपाणि । त्वमेवास्मानं विस्वीर्णं पुरं भव, विस्वीर्णं च पृथिवी । भव च पुत्राय च तदुप्राय च तम् च योः ॥ २ ॥

अग्ने स्व॒स्मद् यु॒यो॒ध्यमी॒वा अ॒नाग्नि॒त्रा अ॒भ्यम॒न्त कृ॒ष्टीः ।
 पु॒न॒स्मभ्य॑ सु॒वि॒तार्य॑ दे॒व क्षां वि॒श्वेभि॑र्मृ॒तेभि॑र्ब॒ज्र ॥ ३ ॥

अग्ने । स्वम् । अ॒स्मद् । यु॒योधि॑ । अ॒गी॒धाः । अ॒नाग्नि॒त्राः । अ॒भि । अ॒म॒न्त । कृ॒ष्टीः ।
 पु॒नः । अ॒स्मभ्य॑म् । सु॒वि॒तार्य॑ । दे॒व । क्षा॒म् । वि॒श्वेभिः । अ॒मृ॒तेभिः । य॒ज्र ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्ने । त्वम् अस्मत्तः रोगान् दृष्य कुरु, रक्षसो वा । वेऽग्निवा मनुष्या न रक्षन्ते ते शैवीः अग्निभूता भवन्ति । पुनः अग्निं मुनोर्भ्यः अस्माभ्यम् अमृदुष्याथ देव ! सर्वैः देवैः सह इमां पृथिवीं कुरु यद्यन्व ! ॥ ३ ॥

पा॒हि नो॑ अग्ने पा॒युभि॑र॒जस्रै॑रु॒त प्रि॒ये स॒द॒न आ शु॒शु॒कान् ।
 मा ते॑ भ॒यं ज॒रि॒तारं॑ य॒विष्ट॑ नूनं वि॒द॒न्मा॒परं॑ स॒हस्रः॑ ॥ ४ ॥

पा॒हि । नः । अ॒ग्ने । पा॒युऽभिः । अ॒ज॒स्रैः । उ॒त । प्रि॒ये । स॒द॒ने । आ । शु॒शु॒कान् ।
 मा । ते । भ॒यम् । ज॒रि॒तार॑म् । य॒विष्ट॑ । नूनम् । वि॒द॒त् । मा । अ॒पर॑म् । स॒ह॒स्रः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रक्ष अस्मान् अग्ने ! तेजोभिः अजस्रैः । यवि च प्रियायाम् उचरवेद्यं वीरः । तव स्तोत्रं दुःखतम ! मा भयम् गच्छतु अथ च अथ बलवत् ! ॥ ४ ॥

मा नो॑ अग्ने॒ऽर्व सृ॒जो अ॒घाया॑ऽवि॒ष्ये॒र्वे रि॒पे॒र्वे दु॒च्छु॒नाथे॑ ।
 मा द॒त्स्वते॑ द॒शते॑ मा॒द॒ते॒ नो॒ मा री॒पे॒ते स॒हस्रा॑वृ॒त् परा॑ दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अ॒ग्ने । अ॒र्व । सृ॒जः । अ॒घा॒यै । अ॒वि॒ष्ये॒र्वे । रि॒पे॒र्वे । दु॒च्छु॒नाथे॑ ।
 मा । द॒त्स्वते॑ । द॒श॒ते । मा । अ॒द॒ते॒ । नः । मा । रि॒पे॒ते । स॒ह॒सा॑ऽवृ॒त् । परा॑ । दाः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मा अस्मान् अग्ने ! अथच्छ माह्वन्ते, योऽध्वन्यागततपि न सुश्रुति सौऽविष्युः, किलेवनाद् रिपुः, दुर्दृष्टिदुःपुत्रा, वस्त्रैः दन्वतुषाम् दंसनं कुर्वते मा परा दाः, मा च अह्वन्ते कुर्वते द्वि॒तये च बलवत् ! ॥ ५ ॥

* इति द्वितीयाष्टके पञ्चमोऽध्याये दशमो वचः * ॥

वि घृ त्वावो ऋतजात यंसद् गृणानो अग्ने तन्वेऽ वरूथम् ।
निश्वाद् रिशिक्षोरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पद् ॥ ६ ॥

वि । घृ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणान । अग्ने । तन्वे । वरूथम् ।
निश्वात् । रिशिक्षो । उत । वा । निनित्सो । अभिऽहुताम् । असि । हि । देव । विष्पद् ॥ ६ ॥
वेङ्कटव ॥ ६ ॥

त्वं ताँ अग्र उभयान् वि विद्वान् वेपि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।
अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मृजेन्य उशिक्षिभर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वम् । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेपि । प्रऽपित्वे । मनुष । यजत्र ।
अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यो । भूर् । मृजेन्य । उशिक्षिभर्ना । क्रः । न । अक्र ॥ ७ ॥

वेङ्कट० मायाविन २ अमायाविन च जावन् त्रिविच्य अभिरच्छति प्राप्ती षष्ट्यम् । यजमानस्य । तथा
त्वम् अभिश्रौता यजमानाय इविषेहनायानुशासनीय भवसि, परिचरणीय ऋत्विगिभ, असुरैश्च न
शाक्रान्त ॥ ७ ॥

अवोचाम निवर्चनान्यास्मिन् मानस्य सूनुः सहस्राने अग्नौ ।
वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेपं वृजनं जीरदासुम् ॥ ८ ॥

अवोचाम । निऽवर्चनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनु । सहस्राने । अग्नौ ।
वयम् । सहस्रम् । ऋषिभ्यः । सनेम । विद्याम् । वृजम् । जीरदासुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अग्नेराभिमुख्यानि वक्ष्यानि स्तोत्रवर्चनानि वयम् अवोचाम अग्नौ । कुम्भसूनु शशुष
सहस्रवृषिणि अग्नौ स्तोत्रमुवाच । वयम् वयमग्नैर्मग्नै धनसहस्र लभेमहि, अग्नेर्वा वैजोभि ॥ ८ ॥

१ इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वर्गः ॥

[१९०]

१ अग्नस्तो वै प्राचरुणिकं वि । वृहस्पतिवत्वा । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अनुर्वाषि वृषभं मुन्द्रजिह्वं वृहस्पतिं वर्धया नव्यमरुः ।
गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशुष्वन्ति नवमानस्य मतीः ॥ १ ॥

अनुर्वाषिम् । वृषभम् । मुन्द्रजिह्वम् । वृहस्पतिम् । वर्धय । नव्यम् । अरुः ।
गाथान्यम् । सुऽरुचं । यस्य । देवा । आऽशुष्वन्ति । नवमानस्य । मतीः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अप्रत्युत्तम् वृषभम् मोदन्निद्धम् बृहस्पतिम् वर्षयं स्तुत्यं मन्त्रैः । मुञ्चतः यस्य बृहस्पतेः
गाथानां प्रेरयितुः कारोः देवाः मनुष्याश्च आशुष्यन्ति स्तूयमानस्य । मन्त्रेषु तु^१ देवेषु स्तूयमानेषु
न देवाः श्रवन्ति ॥ १ ॥

तमृत्विष्या उप वाचं सचन्ते सर्गो न यो देवपतामसंजि ।

बृहस्पतिः स ब्रह्मो वरांसि विम्बाऽर्भवत् समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तम् । ऋत्विषाः । उप । वाचं । सचन्ते । सर्गोः । न । यः । देवपताम् । असंजि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । ब्रह्मोः । वरांसि । विम्बाः । अर्भवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० ॥ २ ॥ बृहस्पतिरुद्रावृणाम् —

उपस्तुतिं नर्मस उद्यतिं च श्लोकं यंसत् सवितेषु प्र बाहू ।

अस्य क्रत्याहृन्वोऽं यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविम्बान् ॥ ३ ॥

उपस्तुतिम् । नर्मसः । उद्यतिम् । च । श्लोकम् । यंसत् । सवितोऽर्भव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । क्रत्याः । अहृन्वः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविम्बान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'उपस्तुतिम्' प्रपठति^१ स्तुभ्यमिति । एवमध्वरूपां हविषः उद्यतिम् अनुजानाति । होतुः
च श्लोकम् पठति । सवितेव चोद्यन् प्रतयाय बाहू प्रेरयति । *यः अस्मिन्लोके^२ शत्रूणामदम्ब्यः
भवति सः अस्य प्रज्ञानेन तथा भवति । सोऽयम् मृगः इव भयङ्करः राक्षसवर्जितः
बुद्धिमान् ॥ ३ ॥

अस्य श्लोकीं द्विवीर्यते पृथिव्यामत्यो न यंसद् यक्षभृद् विचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि घ्नन् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । द्विवि । ईयते । पृथिव्याम् । अत्यः । न । यंसत् । यक्षभृत् । विचेताः ।

मृगाणाम् । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिमायां । अभि । घ्नन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अस्य स्तोत्रं देवेषु वर्तते, पृथिव्याम् च । सोऽयन् भक्षः इव भ्रातृभ्यं प्रपठति पूजायां
महां स्तोत्राहं विभर्षीति वा विविधप्रज्ञानः । मृगाणाम् दननाय व्याधानाम् इव *बायुभानि
वस्य^३ इमाः वाघाः बृहस्पतेः अहृन्वममायान्^४ द्योतमानान् राक्षसान् अभि यन्ति ॥ ४ ॥

ये त्वां देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमृपजीवन्ति पुजाः ।

न दृढयेऽं अनु ददासि वामं बृहस्पते चर्यस इत् पियारुम् ॥ ५ ॥

१ नादित कर्षे. २ भाष्याभाषः. ३-३. नास्ति मूको. ४. प्रपठ्य अ मत्तानः
५-५. वरिष्येके भः; योऽस्ति लोके दि. ६. भाष्या मूको. ७-७. बायुभानि वि अ. ८. *य तान्
वि' कर्षे.

ये । त्वा । देव । उ॒क्षि॒कम् । म॒न्य॒मानाः । पा॒पाः । भ॒द्रम् । उ॒प॒ऽजी॒वन्ति । पु॒त्राः ।
न । दुः॒ऽख्ये । अ॒नु । द॒दा॒सि । वृ॒मम् । वृ॒ह॒स्पते । च॒र॒से । इ॒त् । वि॒र्या॒रुम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० ये त्वा^१ देव^२ । ब्रज्जालनिव^३ मन्यमानाः साधुम् पापाः अनम्^४ उपजीवन्ति वलिनः । न
दुःखिन्म्यस्तेभ्यः धनं तद् अनु क्रमेण ददासि । किन्तु बृहस्पते!^५ तं द्विसकम् भयसे एव ।
चरतिर्वधकर्म^६ ॥ ५ ॥

इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

सु॒प्रै॒तुः सु॒य॒व॒सो न प॒न्या दु॒र्निय॒न्तुः परि॒ऽप्री॒तो न मि॒त्रः ।

अ॒न॒र्वा॒णो अ॒भि ये च॒क्ष॒ते नोऽपी॒वृता॒ अपो॒र्णु॒वन्तो॑ अ॒स्युः ॥ ६ ॥

सु॒प्रै॒तुः । सु॒य॒व॒सः । न । प॒न्याः । दुः॒ऽनिय॒न्तुः । परि॒ऽप्री॒तः । न । मि॒त्रः ।

अ॒न॒र्वा॒णः । अ॒भि । ये । च॒क्ष॒ते । नः । अपि॒ऽवृ॒ताः । अ॒प॒ऽऽर्णु॒वन्तः । अ॒स्युः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सुप्रैतुः प्रकथेण गन्तव्यः 'ज्ञोभनमवसः इव मार्गः दुर्नियमश्च शत्रूणां त्यक्तप्रीतिः इव' मित्रः ।
वृहस्पते! ये भरतान् अनि पश्यन्ति ते भवन्नालिष्टन्तु^१ भद्रस्थाः । तथा^२ अवगुण्ठिताधेव^३
अपोर्णवन्तः^४ तिष्ठन्तु । 'श्रीते सोमेषोर्णुते'^५ (तै ६, १, २, २) इत्यादि वाज्वल्यम् ॥ ६ ॥

सं यं स्तु॒भोऽव॒ने॒यो न यन्ति॑ स॒मू॒द्रं न स्र॒वतो॑ रो॒ध॒ऽच॒क्राः ।

स वि॒द्वाँ उ॒भयं॑ च॒ष्टे अ॒न्त॒र्बृ॒ह॒स्पति॑स्तर॒ आप॑श्च॒ गृ॒ध्रः ॥ ७ ॥

सम् । यम् । स्तु॒भः । अ॒व॒ने॒यः । न । यन्ति॑ । स॒मू॒द्रम् । न । स्र॒वतः॑ । रो॒ध॒ऽच॒क्राः ।

सः । वि॒द्वाँ । उ॒भयम् । च॒ष्टे । अ॒न्तः । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । तरः॑ । आपः॑ । च॒ । गृ॒ध्रः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यम् स्तुतव्यः^१ ग्रामनिव मार्गाः तम् यन्ति, समुद्रम् इव च स्रवन्त्यः नवः । 'सः प्राज्ञः'^२ चावा-
पृथिव्योः अन्तः बर्तमानः^३ उत्तमम् पश्यति बृहस्पतिः, तरति च उदकानि काङ्क्षित्वा शत्रुधनानाम् ॥ ७ ॥

ए॒वा म॒ह॒स्तु॒वि॒जात॑स्तु॒र्वि॒भ्रान् बृ॒ह॒स्पति॑र्षु॒प॒भो धायि॑ दे॒वः ।

स नः॑ स्तु॒तो वी॒र॒वे॒द् धा॒तु॒ गो॒म॒व् वि॒द्यामे॒षं वृ॒ज॒नं जी॒र॒दा॒नुम् ॥ ८ ॥

ए॒व । म॒हः । तु॒वि॒ऽजा॒तः । तु॒र्वि॒भ्रान् । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । वृ॒ष॒भः । धा॒यि॑ । दे॒वः ।

सः । नः॑ । स्तु॒तः । वी॒र॒वे॒द् । धा॒तु॒ । गो॒म॒व् । वि॒द्या॒मे॒षं । वृ॒ज॒नम् । जी॒र॒दा॒नुम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० एषं^१ महान्^२ बहुजनः^३ रुद्रिनाम् 'बृहस्पतिः एषभः'^४ अन्तरिक्षे निहितः देवः । सः नः स्तुतः
वीरवत् गोमव् च धनं पश्यन्तु ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वर्गः ॥

१. त्वां वि^१ भ^२. २. नास्ति छपं. ३. नवपात^३ वि^३; अत्रपात^३ छ प्रस्तावा ४. धनम् छपं.
५. नास्ति मूक्ये. ६. चरति^६ वि^६ भ^६ छपं. ७-७. नास्ति मूक्ये. ८. धनम् वि^८ छपं. ९. एव
वि^९. १०. नवपात^{१०} छ. ११. तदा भ^{११}. १२. नवगुण्ठिता^{१२} मूक्ये. १३. अपोर्णवन्तो^{१३} सपं; अपोर्ण-
वन्तः वि^{१३} भ^{१३}. १४. 'ये शो (शो वि^{१४}); भः मूक्ये. १५. 'दे वि^{१५} भ^{१५}. १६-१६. युगात् भ^{१६}.
१७. 'मानम् छपं. १८. एव छपं. १९. नवा छपं. २०-२०. वृदि...वृषभः वि^{२०} भ^{२०}.

[१९१]

'अगस्त्यो मैत्रावरुणिक्रिषिः । अष्टुणसुर्याः देवता (विपश्नोपनिषद्) ।

अनुष्टुप् छन्दः, दशम्यादिद्वादशान्तानां महापङ्क्तिः,

अथोदस्या महाशृङ्गी ।

कङ्कतो न कङ्कतोऽर्थो सतीनकङ्कतः । द्वाविति ष्ठुपी इति न्यश्रुदृष्टा अलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्कतः । न । कङ्कतः । अथो इति । सतीनकङ्कतः । द्वौ । इति । ष्ठुपी इति । इति । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ १ ॥

वेङ्कट० शौनकः— 'बृहस्पतेरेनर्वाणं कङ्कतोपनिषत्परम् ।
अथ तृणानां सूर्यस्य 'केचिदेता' स्तुतिं विदुः ॥
ददर्शं तद्यस्यो वा' विपन्नं विषयशङ्कया ।
अदृष्टास्यो नष्टरूपः सूक्ष्मस्यान्त्योऽत्र तु दृश्यः ॥' (बृह ४, १३-१४) इति ।

कङ्कतशब्दो 'यासीमन्तं कङ्कतसते' (वेदा २, ७, १७, ३) इति दर्शनाद् विशेषकवचनः ।
'किमयं कङ्कतः' उपाहो न कङ्कतः । अपि वा उदकजः कश्चन कङ्कतसर्पोऽपि' कङ्कतो भवति
विलेखनात् । कृतस्ते' द्वौ इमी दन्तौ भवतः शरीरस्यै, मम दाहकौ च सौ तत्रम माम् अदृष्टाः
प्रच्छन्नचारिण्यः सर्पा एव नि अलिप्सत, न तु पुनः कण्ठकेन कृत्तेश्मिति' ॥ १ ॥

अदृष्टान् हन्त्यायुस्यर्थो हन्ति परायुती । अर्थो अवघ्नती हन्त्यर्थो पिनाष्टि पिप्ती ॥ २ ॥

अदृष्टान् । हन्ति । आऽयुती । अथो इति । हन्ति । पराऽयुती ।
अथो इति । अवघ्नती । हन्ति । अथो इति । पिनाष्टि । पिप्ती ॥ २ ॥

वेङ्कट० सर्पान् हन्ति काचिदागच्छन्त्योपधिर्वीर्यवत्तमा । अथापरा दृष्टरीरे परागच्छन्ती हन्ति' मध्यमा ।
अथो अल्पवोर्वा हन्त्यमाना' हन्ति ह्यदुपलभ्योः । अथापरा शरीरे'० विष्वग्माणा विपन् पिनाष्टि ॥ २ ॥

शरासः कुशरासो दुर्भासः सैर्या उत । मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरास । दुर्भासः । सैर्याः । उत । मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् । नि । अलिप्सत ॥

वेङ्कट० शरादया लोह्याश्रया नोपधिविनोपाः, अदृष्टाः सर्पा, च इमे सर्वे सह मा नि भक्तिप्लव इति
दाहाविनाशवादाद् ॥ ३ ॥

नि गावो गोष्ठे असदृन् नि मुगासो अविषत ।

नि केतवो जनानां न्यश्रुदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. नास्ति वि' अ'. ३. रि मूको. ४-४. कि क' छ.
५. कृत्तः स' वि' अ'. ६. इतं वे वि' अ'. ७. शृङ्गे इति वि' अ'. ८. नास्ति वि' छ छर्ष.
९. 'पपनीयोऽस्यः छ; 'यो अहव' क सोधः. १०. पाठे वि' छ छर्ष.
११-१२

नि । गावः । गोऽस्ये । असद्गन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रदोषवेलायां स्वापार्थम् गाय. गोष्ठे नि असद्गन् । तथा मृगाश्च नि अविक्षत । तथा सुपुप्सन्तां जनानाम् प्रजानानि चोपरमन्ति । अस्यां बेलार्थं सर्पाः बिलादुत्थाय^१ विषेण नामलिम्बन् ॥ ४ ॥

एत उ त्पे प्रत्यङ्भ्रन् प्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

एते । ऊं इति । त्पे । प्रति । अदृश्यन् । प्रदोषम् । तस्कराऽइव ।

अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः । प्रतिबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च अनी रात्रिमुखम्^२ प्रति दृश्यन्ते चोरा इव । तेऽभी सर्वैः अदृष्टाः स्वयं सूक्ष्मेण चक्षुषा दृष्टविश्वजनाः । यूयम् प्रतिबुद्धाः स्य^३ ॥ ५ ॥

‘इति द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः’ ॥

धौर्वैः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेल्यता सु कम् ॥ ६ ॥

धौ । वृ । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः । तिष्ठत । इत्यत । सु । कम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ‘ये वामो रोचने’ दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । ‘विशामधु सदस्करं’ तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः^४ (मा १३, ८) इति मन्त्रः । यूयमेवैकियाभिलनाः^५ यथासुखम् तिष्ठत^६ सञ्चरत च^७ शोभनम् ॥ ६ ॥

ये अस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वुः सर्वे साकं नि जस्पत ॥ ७ ॥

ये । अस्याः । ये । अङ्ग्याः । सूचीकाः । ये । प्रकङ्कताः ।

अदृष्टाः । किम् । चने । इह । वुः । सर्वे । साकम् । नि । जस्पत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये भंसेन महन्ति^८ ये^९ च भङ्गेः ये वा पुष्कामैः ये वा दन्तैः प्रहन्तन्ति^{१०} तेषां सर्वेषां किम् अस्मिन् मनुष्ये कार्यम् । दीधमस्मात्^{११} त्वाम् नितराम् उपशीणा भवत ॥ ७ ॥

उत् पुरस्तात् सूर्यं एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।

अदृष्टान्तसर्वाङ्गुम्भयन्तसर्वाङ्गं यातुधान्यः ॥ ८ ॥

१. रणात् वि^१. २. राधु मुखम् वि^२; राधुमुखम् छपे. ३. एषः छपे. ४-७. नास्ति सूको. ५-८. ये दो एषं वि^३; ये दा एषं छपे. ६. ‘निर्वेला वि^४ अ^५. ७. तिष्ठत सूको; हे वरा। इति यन्त्रचक्षुषः. ८. नास्ति वि^६ छपे. ९. वरन्ति वि^७ छपे. १०. ये वि^८. ११. मनुन्ति वि^९ छपे. १२. मन्त्रान् सूको.

उत् । पुरस्ताद् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽह्वा ।
अदृष्टान् । सर्पान् । जम्भयान् । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० पृभिः^१ मन्त्रैर्विभीषिका^२ क्रियते । हे सर्पाः! अतो सूर्यः पुरस्ताद् उत एति दृष्टसर्वजनः सर्पाणां
हन्ता सर्वान् एव सर्पान् विनाशयन् सर्वाः च राष्ट्री वर्तमाना हिंसान्निहयन्तु वा यातुधान्यः ॥ ८ ॥

उदपसदृसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वेन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टऽह्वा ॥९॥
उत् । अपत्तत् । असी । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वेन् । आदित्यः ।
पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽह्वा ॥ ९ ॥

वेङ्कट० उत्पत्तत् असी सूर्यः पुरुणि व्याप्तानि रक्षांसि हिंसन् आदित्यः उदयपर्वतेभ्यः ॥ ९ ॥

सूर्ये विपमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।
सो चिन्तु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधुं त्वा मधुला चकार ॥१०॥
संधि । विपम् । आ । संजामि । दृतिम् । सुरावतः । गृहे ॥ सं । चित् । तु । न । मराति ।
नो इति । वयम् । मराम् । अरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधुं । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

वेङ्कट० सूर्ये अहम् एवम् विपम् आ संजामि यथा सुरार्थं इतिम् सुराकारगृहे प्राकरवासवति ।
सो च सूर्यः यदाचिद् अपि विपलितोऽपि न भिद्यते तथैव वयम् अपि न विपेदहि । दूरे
विपस्व योजनम् इन्द्रः करोतु । मधुरा सूर्ये दीप्यः सुपुण्याप्या च^३ चन्द्रमसमाप्याययन्ती
विप ! त्वा मधु करोतु ॥ १० ॥

‘इति द्वितीयाहके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः’ ॥

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विपम् ।
सो चिन्तु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधुं त्वा मधुला चकार ॥११॥
इयत्तिका । शकुन्तिका । सका । जघास । ते । विपम् ॥ सो इति । चित् । तु । न । मराति ।
नो इति । वयम् । मराम् । अरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधुं । त्वा । मधुला । चकार ॥

वेङ्कट० इयत्तेषां मयतीति प्रादेशमात्रपरिमाणं शकुन्तिकां निर्दिशति, विपमात्रां^४ वा । तापवर्णा
सर्वधातिनीम् । हस्वा सा एव सर्वः विपम् भक्षयति^५ ॥ ११ ॥

१. एवं विं रूपे. २. विप ह्ये. ३. दृ विं ह्ये. ४. नातिव विं ह्ये. ५. नातिव मूको.
६. एतातेषां विं ह्ये. ७. मत्र मूको. ८. मयति विं.

त्रिः सप्त विष्पुलिङ्गका विपस्य पुष्यमक्षन् ।

ताश्चिन्नु न मरन्ति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्पुलिङ्गकाः । विपस्य । पुष्यम् । अक्षन् ॥ ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । न । इति । वयम् । मराम् । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अयं जाम्बिकाणां भणितप्रकारः । विषचटिकाः विष्पुलिङ्गकाः सहीभूताः सपानवितितृणित् एकविंशतिः विष्पुलिङ्गकाः "विपस्य अग्रम्" अश्नन्ति ॥ १२ ॥

नवानां नवतीनां विपस्य रोपुषीणाम् ।

सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १३ ॥

नवानान् । नवतीनाम् । विपस्य । रोपुषीणाम् । सर्वासाम् । अग्रम् । नाम । आरे । अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

वेङ्कट० ओपधीनामेकेनसत्तं विपसं भवति । रपिबेदेनकर्मा । चासां सर्वासाम् एवाहम् नाम अग्रम् 'इयमेवजाप्रीति' ॥ १३ ॥

त्रिः सप्त मयूर्यः सप्त स्वसारो अयुवं । तास्तै विपं वि जाभिर उदकं कुम्भिनीरिव ॥ १४ ॥

त्रिः । सप्त । मयूर्यः । सप्त । स्वसारः । अयुवं । ताः । ते । विपम् । वि । जाभिरौ । उदकम् । कुम्भिनीः । इव ॥ १४ ॥

वेङ्कट० एकविंशतिः मयूर्यः, सप्त च स्वयं सरन्त्यः "गज्ञाया नय." ताः ते सर्प ! विपम् विविधं हरन्ति, यथा उदकम् कुम्भवरयः स्त्रियः ॥ १४ ॥

इयत्तकः कुपुम्भकस्तर्कं भिनद्म्यदर्मना । ततो विपं प्र बाहृते पराचीरसु संवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः । कुपुम्भकः । तर्कम् । भिनद्मि । अदर्मना । ततोः । विपम् । प्र । बाहृते । पराचीः । असु । सुमऽवतः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० इयत्प्रमाणः नकुलः, स वेदानी यदि तत्र विपं हन्ति, ततः तर्कम् अयुक्तकारिणम् - अहम् अर्धना भिनदि । तत्तश्च भीतः स इहागच्छति । ततोः च विपम् हन्तुम् कपुम्भके भवति दूरस्थाः भूमीः प्रति ॥ १५ ॥

१. "चमिन्न वि" अ.

२. विपुति" वि" लपं; हनिष्कुलि" वि" अ.

३. संकीर्णताः (ता) वि";

सहीभूताः वि" अ" ल लपं.

४-५. विपं ताव अ. विपं प्रापे लपं;

विपभाम ("मा वि")म् वि";

६. एकेनउदकम् वि" अ.

७. इयमेव नाम्नि भवति इयमे नाम्नीनि वि".

८. सरन्त्यः वि" अ" लपं

९. नास्ति वि" लपं.

१०. वेदानी वि" ल लपं.

कुपुम्भकस्तदं व्रीद् गिरेः प्रवर्तमानकः । वृश्चिकस्यारसं विपमरसं वृश्चिक ते विपम् ॥ १६ ॥

कुपुम्भकः । तत् । अव्रीत् । गिरेः । प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्य । अरसम् । विपम् । अरसम् । वृश्चिकु । ते । विपम् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० गिरेः चरणार्थं प्रवर्तमानः नकुलः तत् इदं वचनम्^१ अव्रीत्, वृश्चिकस्य विपम् अरसम् भवति । अरसम् वृश्चिकं ते विपम् इति ॥ १६ ॥

^१इति द्वितीयादके पञ्चमाध्याये षोडशो वगो^२ ॥

— —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये प्रथमं मण्डल समाप्तम् ॥

शोधपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८५	५	बद्धये	बद्धये	६८३	१	अध्वंतुः	अध्वंतुः
"	१८	तथापि	तथापि	६८६	७	रथेभ्यः	रथेभ्यः
"	२५	नास्ति	नास्ति	६९२	३	द्विवीक्ष	द्विवीक्ष
"	३०	तथापि	तथापि	६९७	२५	यदमी	यदमी
५८८	७	वृष्टया	वृष्टया	७०७	१५	पावर्ते	पावर्ते
५९५	५	यद्भात्	यद्भात्	७१३	२५	काञ्चि	काञ्चि
६०१	७	शास्त्रे	शास्त्रे	७१९	२०	स्वतन्त्रः	स्वतन्त्रः
६०३	५	अवधे न	अवधेन	७२०	४	सिन्धुः ।	सिन्धुः ।
६०४	१३	सह सम्भयः	सहसम्भयः	७३४	१	हरिऽभिः	हरिऽभिः
६०८	१६	रमिष	रमिष	७३९	१६	काञ्चा-	काञ्चा-
६१०	२६	भवेभिः	भुवेभिः	७४०	११	अद्मनुषकाभ्यम्	अद्मनुषकाभ्यः
६१३	२	देवताः	देवता	७४३	१७	द्विभ्यम्	द्विभ्यम्
६१७	८	इच्छमानः	इच्छमानाः	७४७	२	भविष्य	भविष्य
"	२६	रित्येषु	रित्येष	"	४	पुष्टम्	पुष्टम्
६२१	८	देवताः	देवता	"	९	न्यादयः	न्यादीः
"	१३	शुण्ड	शुण्ड	७५०	२२	चिगल	चिगल
६२६	३	देवताः	देवता	७५५	१०	इन्द्रिया	इन्द्रिया
६३१	५	पत्तम्	पत्त	७५९	१२	यमभ्य	यमभ्य
"	१०	देवताः	देवता	"	१७	देवता	देवता
६३६	१०	देवताः	देवता	"	२२	सारयोव	सारयोव
६३९	२४	शुभ्रम्	शुभ्रम्	७६१	२०	रुद्रुसी	रुद्रुसी
६४२	२५	देवताः	देवता	७६३	१	अक्षयम्	अक्षयम्
६५७	४	साम्प्रदा-	साम्प्रदा-	"	६, १०	सहस्रम्	सहस्रम्
६५९	२६	वर्ति	वर्ति	७६५	१४	अठता	अठता
६६७	२३	सत्ताम्	सत्ताम्	७६६	२४	तरन्तम्	तरन्तम्
६७१	२	अर्धन्तो	अर्धन्तो	७६९	२	धेयः	धेयः
"	२३	देवते	देवता	"	१३	द्वय	द्वय
६७६	४	परिवारो	परिवारो	७७०	२७	जानीय	जानीय
६७९	१५	सम्प्रदाय	सम्प्रदाय	७७२	५	गुरित्	गुरित्
६८०	१	एवा	देवा	७७४	२०	द्वयोः	द्वयोः
"	१३	सऽर्धे	सुऽर्धे	७७७	१	निरूपयतो	निरूपयतो

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७७७	२१	मूळप्रन्तः	मूळप्रन्तः	९३२	१५	वतना°	वधेमा°
७७९	११	ममम्हन्ताम्	ममम्हन्ताम्	९३३	३०	नासि	नासि
७९९	६	विम्बावा°	विम्बवा°	९३६	२६	दुर्हणा°	दुर्हणा°
८०३	४	पूलायवि°	पूलायवि°	९६३	१५	शमुलः	शमुलः
८०६	१०	कै हृतिं	कै हृतिं	९६६	९	शक्रयो	शमुभ्यो
८०८	१	नि°	नि°	९७२	८	रैयुजल	रैयुजल
८०९	९	युवकरा	युव नरा	९७४	२२	गुजतै	गुजतै
८०९	२४	असुरः	असुरैः	९७७	४	अयडे	अयडे
८०९	२६	स्वः	स्वः आदिरवम्	९९५	२०	राश्रीः	राश्रीः
८१०	१३	दराहुडा°	दराहुडा°	९९६	४	आश्रयन्तः	आश्रयन्तः
८११	२२	वारये°	ववारये°	९९७	२	उप वसद्	उपवसत्
८१८	२८	सनथो	सनथो	१०००	२२	इरते ।	इरते ।
८१९	४	न	नः	१००३	६	जगर्थाः	जगर्थाः
८२४	१	सुरामशिव°	सुराममशिव°	१००४	२०	धावते	धावते
८२४	२१	सरदा	सरदो	१००८	२४	यज्ञिर्थाः	यज्ञिर्थाः
८२७	७	मेवा	मेव	१०१२	३	बुधम्	बुधम्
८३२	१०	दीप्तः	दीप्तः	१०२०	८	घन्	घन्
८३४	२५	दर्शना°	दर्शना°	१०२३	१९	युजाथे	युजाथे
८४१	१७	अन्धनमेवं	अन्ध एवं	१०२७	१	मं मि°	मं मि°
८४२	८	प्रथमाः	प्रथमा	१०५०	२५	मुभिर्गु°	मुभिर्गु°
८४७	५	कनुम्	कनुम्	१०६१	६	वृष्टयन्तु°	वृष्टयन्तु°
८७२	४	भोकारो	भोकारो	१०६७	२३	विपुची°	विपुची°
८७३	२६	दसीमियो°	दसीमयो°	१०७१	२४	तेनायन्	तेनायन्
८८८	१६	पद्रेड°	पद्रेड°	१११९	२२	यसो मम !	यसो ! मम
८९६	२९	वेष्टवित्रो	वेष्टवित्रो	११२१	१२	कर्मवन्तो	कर्मवन्तो
९०५	२६	यतम्	यतम्	११२३	१६	गुण	गुण
९०७	१	विप्रदा°	विप्रदा°	११२७	६	बहुडे	बहुडे
९०९	६	दुधे	दुधे	११२९	१६	दधेन्	दधेन्
९१४	१४	मनोदयम्	मनोदयम्	११३२	६	दितारा	दितारा
९२६	२३	दिक्रमेन	दिक्रमेन	११४०	२४	जनकः	जनकः
९२७	९	रक्ष	रक्ष	११४२	१९	पुत्रताः	पुत्रताः
९३१	३	विरोधी	विरोधी	११४४	४	सुराम्	सुराम्

